ULUSLARARASI

ÇOBAN MUSTAFA PAŞA VE KOCAELİ TARİHİ-KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU IV

BİLDİRİLERİ

INTERNATIONAL

SYMPOSIUM ON ÇOBAN MUSTAFA PAŞA AND HISTORY-CULTURE OF KOCAELI IV

PROCEEDINGS

Cilt 3

© 2018 Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları No: 42

© Copyright 2018 Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs no: 42

Bu kitabın her türlü basım, yayın ve telif hakları Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı'na aittir. Başkanlığın yazılı izni olmadan elektronik, mekanik ya da diğer yollarla basılamaz, çoğaltılamaz ve dağıtılamaz.

All rights reserved. No part of this book may be printed, reproduced or distributed by any electronic, optical, mechanical or other means without the written permission of the Kocaeli Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social Affairs

Tasarım

Yüksel Yücel

BASKI ve CİLT

Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş.

Takım No: 978-605-5116-53-8
ISBN: 978-605-5116-56-9

ULUSLARARASI

ÇOBAN MUSTAFA PAŞA VE KOCAELİ TARİHİ-KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU IV

BİLDİRİLERİ

INTERNATIONAL

SYMPOSIUM ON ÇOBAN MUSTAFA PAŞA AND HISTORY-CULTURE OF KOCAELI IV

PROCEEDINGS

Editörler

Prof. Dr. Haluk SELVİ
Prof. Dr. İbrahim ŞİRİN
Doç. Dr. M. Bilal ÇELİK
Dr. Ali YEŞİLDAL
Resül NARİN

Kocaeli 2018

Genel Koordinatör / General Coordinator

İlhan BAYRAM

Düzenleme Kurulu / Executive Board

Prof. Dr. Haluk SELVİ
Prof. Dr. İbrahim ŞİRİN
Doç. Dr. M. Bilal ÇELİK
Dr. Ali YEŞİLDAL
Raşit FİDAN
Hayriye SÖZER
Resül NARİN

Sempozyum Sekreterliği / Secretariate

Doç. Dr. M. Bilal ÇELİK
Resül NARİN

Bilim ve Danışma Kurulu / Scientific and Advisory Board

Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN
Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU
Prof. Dr. Ahmet GÜNEŞ
Prof. Dr. Ayşe Tuba ÖKSE
Prof. Dr. Azmi ÖZCAN
Prof. Dr. Cevdet KÜÇÜK
Prof. Dr. Chakib BENAFRI
Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT
Prof. Dr. Emre DÖLEN
Prof. Dr. Enis ŞAHİN
Prof. Dr. Enver KONUKÇU
Prof. Dr. Erhan AFYONCU
Prof. Dr. Ferhat TURANLY
Prof. Dr. Feridun EMECEN
Prof. Dr. Geza DAVID
Prof. Dr. Heath W. LOWRY
Prof. Dr. İdris BOSTAN
Prof. Dr. İlhan ŞAHİN
Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU
Prof. Dr. Maria Pia PEDANİ
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU
Prof. Dr. Nedim İPEK
Prof. Dr. Olena BAÇİNSKA
Prof. Dr. Osman AKANDERE
Prof. Dr. Osman KÖSE
Prof. Dr. Özer ERGENÇ
Prof. Dr. Sabahattin ÖZEL
Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU
Prof. Dr. Tofig MUSTAFAZADE
Prof. Dr. Ümit EKİN
Prof. Dr. Viktor KIRYUKOV
Prof. Dr. Yuriy KOÇUBEY
Prof. Dr. Yusuf OĞUZOĞLU
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK
Prof. Dr. Zeynep AHUNBAY
Doç. Dr. Oleksandr SEREDA
Doç. Dr. Olga MAVRİNA
Doç. Dr. Serkan YAZICI
Doç. Dr. Svitlana KAYUK
Doç. Dr. Vyaçeslav STANİSLAVSKİY

Web: http://kocaelitarihisempozyumu.com
Mail: kocaelitarihisempozyumu@kocaeli.bel.tr

"Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu IV Bildirileri" başlığını taşıyan bu eserdeki yazıların bilimsel sorumluluğu yazıları kaleme alan bilim insanlarına aittir.

The scientific responsibility of the articles, which take place in this book called "International Symposium on Çoban Mustafa Paşa and History of Kocaeli IV Proceedings", belongs to the researchers.

İÇİNDEKİLER

Enver KONUKÇU
Mudarlı Menşeli Tarih Araştırmacısı Dr. Selahattin Tansel (1908-1980) 1491

Nesrin KARACA
Kocaeli'nin Yetiştirdiği Değerlerden Prof. Dr. Talât Tekin
ve Şiir Dünyası 1507

Orhan KILIÇ
Kocaili Sancağı'nın Paşalara Tevcihi Bağlamında Ortaya Çıkan İdari
Uygulamalar Üzerine
Bir Değerlendirme 1525

Zeynel ÖZLÜ
1340-41 Tarihli Türk Ticaret Salnamesi Işığında İzmit'te
Sosyo- Ekonomik Hayat ve İzmitli Aileler 1541

Enis ŞAHİN - Sinan DEMİRAĞ
Cumhuriyet Dönemi Kocaeli Vilâyeti Mülkî Yapılanma Tarihi I
(1924-1954) 1555

Kayrat BELEK
Çoban Mustafa Paşa Külliyesi ve Merkezî Asya'da Karahanlı
Külliyelerine Mukayeseli Bir Bakış 1597

Osman TAŞKIN
Gebze Gazi Çoban Mustafa Paşa Vakfı'na Ait Bir Muhasebe Bilançosu
(1669-1671) ve 1662-1682 Yılları Arası Vakıf Muhasebesi 1605

Abdullah ÇAKMAK
Gebze Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesi 1647

Gökben AYHAN
Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin Ejder Başlı Kapı ve Pencere
Halkaları Hakkında 1665

Hasan Hüseyin ADALIOĞLU- Nizamettin ARSLAN
Çoban Mustafa Paşa'nın Kurduğu Menzilhânelerdeki Tarikatlar:
Gülşenîlik ve Mevlevîlik 1691

Şükrü SÖNMEZER
Çoban Mustafa Paşa Camii Süsleme Programı Üzerine Düşünceler 1703

Muhammed ÇELEBİ - M. Yasin FAHJAN - Ferhat PAKDAMAR
Osmanlı Vakıf Medeniyeti ve Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii
Ve İmâreti Vakfiyesi 1719

Zeynep DEMİRCAN AKSOY
Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii Müezzin Mahfilinin Osmanlı
Sanatındaki Yeri 1737

İsmail KAHRAMAN
Gebze'nin Kentleşme Sürecin'de Çoban Mustafa Paşa Külliyesi ve Vakfı'nın Önemi 1765

Ali CANÇELİK
Osmanlı Cami Kültüründe ve İşlevlerinde Vakfiyelerin ve Külliyelerin Rolü: Gebze Çoban Mustafa Paşa Vakfiyesi ve Külliyesi Örneği 1795

Ayşe DUVARCI
Divanü Lügati't Türk'teki Yeme-İçme Kültürünün Kocaeli Manav Türkmenlerindeki Yansımaları 1809

Ersin UĞURKAN - Tülay ÜZÜMCÜ - Ömür ALYAKUT
Kocaeli ve Çevresindeki Muhacirlerin Kent Gastronomisine Yapmış Olduğu Katkılar 1821

Ömür ALYAKUT - Tülay POLAT ÜZÜMCÜ
Gastronomi Turizmi Bağlamında Kandıra Beslenme Kültürü ve Unutulmaya Yüz Tutmuş Lezzetleri Goncaaydın Köyü Örneği 1837

Sulayman Turduyeviç KAYIPOV
Kocaeli Yöresel Yemeği Umaç Çorbası ve Merkezî Asya Türk Mutfağındaki Umaç (Tarihî-Karşılaştırmalı İnceleme) 1864

Ali AKTAŞ
İzmit Sancağı'nda Yaşayan Manavlarda Halk Hekimliği ve Ocak Kültü 1875

Mine CAN
Kocaeli Peşkir İşlemelerinden Örnekler 1907

Feyzan Göher VURAL
Kocaeli ve Sakarya Türkülerinde Motifsel Nitelik Taşıyan Çiçek, Hayvan, Renk Unsurlarının Türk Mitolojisi ve Türk Sanatındaki Yeri 1919

Nurdin USEEV
Kocaeli Ağzında Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerine Özgün Kelimeler (Köktürkçe ve Kırgız Türkçesi Örneğiyle) 1931

Negizbek ŞABDANALİYEV
Türkiye'nin Kocaeli Bölgesi ve Kırgızistan'ın Bölgeleri Örneğinde Akrabalık Terimlerine Mukayeseli Bir Bakış 1951

Tahsin HAZIRBULAN
Anonim Bir Menazil-i Hacc'a Göre Kutsal Yolculuğun Durak Noktaları: Menazil-i Gökbuze ve Menazil-i Hersek Ma' Derbend-i Yeni Köy 197

Abdullah KAHRAMAN
İzmit'li Kara Davut ve Menar Şerhi 1976

Muhittin ELİAÇIK
Kocaelili Ak Ali'nin Risâle-i Câmiü'l-Ahbâr'ı 1984

Ahmet Remzi TÜLÜCE
Kahramanlık Filmlerinde Kimlik Temsilleri ve Malkoçoğlu Filmlerinde Düşman/Öteki Olmak 1989

Ümmühan MOLO - Orhan FAİGOV
Kahramanlık Olgusu ve Bir Kahraman Olarak Malkoçoğlu'nun Türk Sinemasındaki Temsilleri 2009

Emel ATEŞÇİ - Gözde İSLAMOĞLU
Muhteşem Yüzyıl Dizisinde Kahraman Malkoçoğlu Karakteri ve Değişen Kültürel Bellek 2031

Levent ATALI - Sercan KARABACAK
Tarihsel Süreçte Kocaeli Kent Yaşamında Spor Yayınları 2047

Burçin SAĞLAM
Kocaeli Üniversitesi Tarafından Basılan Yayınlar 2061

Nevnihal ERDOĞAN - Türkiz ÖZBURSALI- Hikmet Temel AKARSU
2080 Kocaeli ve Yöresinde Tarihsel Sergilemeye Yönelik Mimari Tasarım İlkeleri Başiskele İlçesinde "Servetiye Cephesi" Temalı Planetaryum ve Bilim Merkezi Müzesi Mimari Projesi 2079

Şennur KAYA
İzmit'te Çinili Yapılar 2087

Burak Muhammet GÖKLER
Kocaeli Çeşmelerinde Batı Etkili Süslemeler 2097

Yıldırım KARADENİZ
İzmit Sırrı Paşa Konağı Bezemeleri 2129

Taner AKSOY
Gebze Tarihi ve Kültür Varlıkları 2139

Veli GÜVEN
Gebze Özelinde Türklerde Türbe Geleneği ve Bu Geleneğin Halk İnanışına Etkileri 2155

Veysi AKIN
Cisr-i Mustafa Paşa (Mustafa Paşa Köprüsü) ve Tarihten Günümüze Kadarki Önemi 2171

Volkan ŞENEL
Gebze Malkoçoğlu Mehmed Bey Türbesi 2189

Nurdan KUBAN - İsmail Talih GÜVEN - Deniz GERÇEK
İzmit Kentsel Sit Alanındaki Kültür Varlığı Yapıların Strüktürel Niteliklerinin Özgünlük Durumu Üzerinden Değerlendirilmesi 2199

Haluk SELVİ
Kapanış Oturumu Konuşmaları 2215

MUDARLI MENŞELİ TARİH ARAŞTIRMACISI DR. SELAHATTİN TANSEL (1908-1980)*

Enver KONUKÇU**

Fatih Sultan Mehmed, Osmanlıların Yükselme Devrinde ilk büyük hükümdarlardandır. II. Murad'ın oğlu olarak dünyaya gelen II. Mehmed (1421-1481'de, Devletinin sınırlarını epeyce genişletmiş, bu arada 26 Mayıs 1453'de, Konstantinopolis'i ele geçirmiş, tarihçilerinin de beyanına göre orta çağı kapatıp, yeniçağı yürürlüğe sokmuştur. Ancak, özellikle Cumhuriyet Dönemi'nde nerede ise 500. Yılı'na girilişine kadar Fatih Sultan Mehmed'e dair kaynak eser yoktu. Almanya'da büyük Türk bilimci ve Osmanlı Yazarlarına ait eseri ile tanınan Franz Babinger, dillere destan "Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı, Münih 1953" araştırmasını yayınlamış ve hemen her yerde büyük akisler yaratmıştı. Türkiye'de ise Fatih Sultan Mehmed'e ait, buna benzer eser yazılmamıştı. Ancak, Türk Tarih Kurumu, harekete geçerek, daha önce Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesine sunulan bir araştırmayı yayma karar vermiş ve aynı yıl içinde, "Osmanlı kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyetleri, Ankara 1953" isimli eseri kamuoyuna sunmuştu. Eserin sahibi Dr. Selâhattin Tansel idi. Böylece, "Tarih" ve "Eğitim" alanında söz sahibi genç tarihçimiz haklı olarak büyük bir hizmeti gerçekleştirmişti. F. Babinger, II. Mehmed'in hayatını ve faaliyetlerini sadece Osmanlı kaynaklarını bahis konusu etmemiş ve batı tarihlerinden de faydalanmıştı. Dr. Selâhattin Tansel ise kendi araştırmasını "Osmanlı Kaynaklarına Göre" başlığı altında sınırlamıştı. Ankara Tarih Ekolünün yetiştirdiği Dr. S. Tansel, böylece tarihçilik alanında ilk adımlarından birini atmış oldu. Bu satırları kaleme alırken, hoş birliktelik aklıma geldi. Fatih Sultan Mehmed, 1481'de, bir bahar günü Gebze yakınlarında Tekfur / Hünkâr Çayırında, hayatta veda etmişti. Yine Gebze toprağında, 427 sene sonra, 1908'de, S. Tansel dünyaya gelmiştir. İstanbul Fatihi'nin, Karaların ve Denizlerin hakiminin ilk hacimli hayat hikâyesini buradan yetişen kişi oluyordu.

** Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi

* Makaleyi düzenlerken, Dr. S. Tansel'in eserleri başvuru kaynağımız olmuştur. Mimar Sinan, Güzel Sanatlar Üniversitesi Mimarlık Fakültesi İç Mimarlık Bölümü Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Burak TANSEL de bilgi yönünden yardımcı oldular. Erzurum Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyelerinden değerli öğrencimiz Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR'a da sonsuz teşekkürler borçluyum. Kaynak temininde, her zamanki gibi önemli işler başarmıştır. Onun sayesinde, Yunus Pustu ile temasa geçebildim. Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü mezunu (2007) bana her türlü yardımda bulundu. Toplumsal Tarih Dergisinde "Akademi Dışında Kalmış Bir Tarih Hocası: Dr. Mehmet Selahattin Tansel, (sayı: 278 (Şubat 2017) s. 82-85 deki makalesi, benim için son derece önemli rehber oldu.
Türkiye'de yayın hayatında Mondros ve Mudanya için ilk önemli araştırma "Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, Ankara 1948'dir. Mudanya Mütarekesinin, askeri açıdan incelenmesi ise Em. Gnl. Abidin Tüzel' e aittir. "İstiklâl Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922- 1 Kasım 1923) ... Mudanya Mütarekesi, Ankara 1969 Mudanya Mütarekesi hakkında son araştırma da, Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü öğretim elemanlarından Doç. Dr. İsmail Eyyüpoğlu'na aittir.

Gebze

Dilovası, Çayırova ve kuzeyde Gaziler Tepesi üçgeninde kurulmuş olan Gebze, eski bir tarihe sahiptir. Lybissa civarında Dakibysa'nın hayat bulması ise yine Bizanslılar zamanında olmuştur. Osman ve Çelebi Mehmed devirlerinde iki defa el değiştirmiştir, Akçakoca'nın fethettiği Thynia veya Meso-Thynia, XIV. yüzyıl başlarında onun adı ile anılmıştır. Osman ve Orhan Gaziler zamanında adı " il " ile tanımlanmıştır. Bundan dolayı Boğaz-Körfez ve Karadeniz ile çevrili olan arazi Sakarya'ya kadar Koca İli diye mülki teşkilatta yer almıştır. Akçakoca'nın oğlu ve torunları Gebze'de dini hayatın birer sembolü idiler. Malkoçoğlu burada hayata veda etmişti. XVI. yüzyıl'da da Çoban Mustafa Paşa'nın külliyesi Gebze'nin diğer ama çok önemli sembolü idi. Bağdad Caddesinin Anadolu'ya açıldığı kapı hükminde idi. Gebze Medresesinden yetişen alimler çoğu zaman Gebzevi diye şöhret bulmuşlardır. Sahildeki hisarlar yanında Eski Hisar da yörenin korunmasında önemli rol oynamıştır.

Mudarlı

Tarihi akış içerisinde Gebze ve civarı Türkmen yerleşmelerine sahne olmuştur. Mudarlı da kuzeyde, orman ve dağ içinde yerleşim yeri idi. Asıl adının Mutahharlı olduğu zannediliyor. Bu isimden Türkmenlerin yaptığı uyarlama ise Mudarlı olmuştur. Köyün XIX. yüzyıl'da kurulduğu tahmin edilmektedir. Tapu Tahrir, Vakıf ve Muhasebe Defterlerinin ismi geçmez. Büyük göçler neticesinde, bu fırtınadan Gebze de nasibini almıştır. Mudarlı da son göçlerle teşekkül etmiştir. Of gibi Karadeniz kıyısından göç edenler de olmuştur. Bunlar arasında S. Tansel'in babası da bulunmaktadır. Bir rivayete göre Saray tarafından önerme ile babası Mudarlı'da yerleşmiş ve sonra rahatsızlıkları nedeni ile Ankara'da son günlerini geçirmiştir.

Tansel'in Doğumu Vesilesi

S. Tansel, Of'da din adamı olarak yetişmiş ve Oflu Hocalar grubuna girmiştir. Zeynelabidin Efendi diye tanınmıştı. XIX. yüzyıl sonunda uzun bir yolculuk sonunda, Trabzon'dan Gebze'ye göçmüş, Kudarlı Köyünde yerleşmiştir. Tansel'in annesi Selver Hanımefendi'dir. Muhsine ve Hasene'den sonra 1908'de de S. Tansel dünyaya gelmiştir. Bir ara Gebze Müftülüğü de yapan Zeynelabidin Efendi, kasabada, Padişah huzur hocası diye tanınmıştı. 1948'de, Ankara'da iken, hayata veda etmiş ve doksan iki yaşında iken, Asri Mezarlıkta toprağa verilmiştir. Gebze ve İstanbul'daki öğrenim hayatında S. Tansel, buradaki Öğretmen Okulundan 1928'de mezun olmuştur. Ortaokul öğretmeni olarak da Yozgat'a tayin edildi. 1937'de, K. Atatürk'ün ölümünden bir yıl önce de Merzifon'da vazifelendirilmiştir. 1938'de, Ankara'ya naklen gönderildi. Aynı yıl, üniversitenin Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesine, öğrenci olarak katıldı. Buradan mezuniyeti 1941'dir ve böylece genç bir tarihçi sıfatı ile yeni bir hayata ilk adımlarını atmıştır. Mezuniyet sonrası doktora öğrenciliğine başladı. 1945'de, artık tarihçi ve ilk aşama doktorluğa adım atmıştı. On yıl kadar Ankara, Atatürk Lisesi öğretmenliğinde iken epeyce öğrenci mezun etmiş ve tarihi onlara sevdirmiştir. Millî Eğitim Bakanlığında, Şube Müdürlüğü vazifesini de bir süre devam ettirdi. Gazi Eğitim Enstitüsü ve Harp Okulunda da öğretmenlik yaptı. Kitap sahibi nadir hocalardan biri idi. 1954'de Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu üyesi seçildi. 1962-1963'de bu birimin başkan vekilliğini devam ettirdi. 1971'de ise kendi isteği ile emekliye ayrıldı. Yurt dışında da aynı Bakanlığın üyesi olarak vazifeli idi. 1955'te Bağdat/Irak, 1058'de de ABD'nin birçok eyâletinde üniversitelerde görev aldı. Dr. S. Tansel,

Türkiye'nin ilk Çiçek dalı öğretmeni Canide Yeşilırmak Hanımefendi ile evlendi. Büke, Aydm, Burak ve Şebgün isimli çocukları dünyaya gelmiştir. 1980'de Ankara'da hayata veda eden Dr. S. Tansel, Yeni Mahalledeki Karşıyaka Mezarlığında toprağa verildi. Mezarında

"Tarihçi ve Eğitimci Dr. Selahattin Tansel Ruhuna Fatiha 1908-1980"

şahidesi vardır. 1934'den itibaren de "Tanse1" soyadını tanıyan merhuma dair oğlu Yrd. Doç. Dr. Burak Tansel'in kaleme aldığı hayat hikayesi ve değerlendirilmesinde şunları ifade etmektedir: "Tam bir araştırmacı Osmanlı Tarihçisi olan Dr. S. Tansel, günlük yaşamının büyük bir kısmını çalışma odasında, kitapları arasında geçirmekte idi. Çok zengin bir kütüphaneye sahipti. Kendi kütüphanesi dışında yazdığı kitaplarla ilgili olarak, sıklıkla İstanbul'a gider ve oradaki kütüphanelerde orijinal Osmanlı vesikalarını inceler ve eserlerin ana kaynaklardan aktarım yapardı. Bayezid Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi ve Millet kütüphanesi en önemli Osmanlı Tarihi kaynakları idi. ölümünden önce son eseri olacak olan "Kur'an-ı Kerim Me'ali için hazırlıklara başlamış, ancak ömrü vefa etmemiştir".

S. Tansel hakkında yine mükemmel anlatımlara devam eden B. Tansel takiben şunları dile getirmektedir : "Mükemmel Osmanlıcası olan Tansel, aynı zamanda Hat San'atı ve Tezyinat meraklısı idi. Sanatsal değeri yüksek olan eski yazı ve el yazması Kur'an-ı Kerim toplardı. Bu eski eserlerin bakımını da yapar ve aynı zamanda ebrularını da kendisi üretirdi. Hat San"atı ile ilgili önemli bir koleksiyona da sahipti. Dr. S. Tansel, iyi huylu, sakin, az konuşan, merhametli, güler yüzlü yardımsever, herkesin saygı duyduğu bir kişi idi. 1.70 boyunda, gür saçlı, esmer ve tıknaz yapılı idi".

Dr. Selahattin Cansel, Cumhuriyet döneminin büyük tarihçisi idi. Onun araştırmaları ile Fatihi, Bayezid'i ve Yavuz Sultan Selim'e ait en güzel eserleri bize kazandırmıştır. Ufku geniş tarihçilerin de başında gelirdi. Sadece Osmanlı Tarihi içine sıkışıp kalmamış, bu defa Türkiye'nin kuruluşta temel taşını teşkil eden 1918-1922 tarihini, en son metodik uygulamaları ile Yakın Devir tarihimize kazandırmıştır. Tarihçi Yunus Pustu, O'nun ilk defa biyografisi ve eserlerini bahis konusu etmiştir. "Akademi Dışında Kalmış Bir Tarih Hocası: Dr. Mehmet Selahattin Tansel" makalesi ile bu büyük, mütevazi insanı, tanıtmaya çalışmıştır. Yazar, "Cumhuriyet döneminde tarihçilik alanında önemli bir yeri olan S. Tansel'in hayatı henüz gereği gibi kaleme alınmış değildir, Tansel, eserleri meşhur, ismi maruf, ancak hayatı çok fazla bilinmeyen bir eğitimci akademisyen ve Millî Eğitim Bakanlığı yöneticisi" diyerek, tarihi bir görevi yerine getirmiştir. Dileğimiz, aynı çerçeve içindedir ve ileride üniversitelerin bir bakışla değerli tarihçimizi, eğitimcimizi velhasıl büyük kültür anıtımızın hak ettiği şekilde araştırma konusu yapılmasıdır. Rahmetli Ord. Prof. Dr. A. Z. Velidi Togan'ın da zaman zaman vurguladığı gibi " Maker History " yönünün de işlenmesi gereklidir.

Osmanlı Tarihi İle İlgili Eserleri

Dr. S. Tansel'in asıl ihtisas alanı Osmanlı Tarihi idi. Bu nedenle genellikle Yeniçağ Tarihi'nin bizdeki ilk öncülerindendir. Bu alandaki yayınları kitap ve makalelerden oluşmaktadır. "93 Seferi-1877 Harbinin Sebepleri, Ankara 1943", "Siyasal Tarih Notları, İstanbul 1949", "Yüz Fıkra-Yüz Tarih, Ankara 1963", "Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyetleri, Ankara 1953", "Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayatı, İstanbul 1965", Yavuz Sultan Selim, Ankara 1969".

"Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti, Ankara 1953", Türk Tarih Kurumu'nca, 500. Yıl nedeni yayınlanmıştır. Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) hakkında ilk önemli çalışmadır. Burada daha çok Osmanlı kaynakları ele alınmıştır. Yedi bölüm halindedir. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un Fethine Doğru, İstanbul'un Fethi, Fatih'in Batı Siyaseti, Fatih'in Karadeniz Siyaseti, Fatih'in Doğu Siyaseti, Fatih'in Güney Siyaseti ve Fatih'in ölümü gibi ana başlıklar altında okuyucuya, Fatih hakkında yeni yeni bilgiler aktarılmıştır. 1953'te, Türk Tarih Kurumu, Yeniçağ Kolu Başkanı olan Prof. Dr. Ş. Altundağ, kısa bir sunuş yazısı ile yazar ve eseri değerlendirirken "Dr. S. Tansel, Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'i Siyasi ve Askeri Faaliyeti" adlı eserini elde mevcut bulunan ve görülmesi kabil olan hemen bütün Osmanlı Kaynaklarına ve bazı arşiv materyaline dayanarak ve büyük bir ceht ve gayret sarf ederek hazırlamıştır. Eser, "heyet-i umumiyesi itibarı ile popüler bir mahiyette olmakla beraber, ilmî metod ve teknikten âri değildir." demektedir. Gerçekten de, Fatih dönemi için el kitabı hâline gelen tarih, 1985, 1999 ve 2014'te de üç kere daha basılmıştır, Dr. S. Tansel de eseri niçin kaleme aldığını "Büyük insan Fatih'in hayatını, yaptığı işleri öğrenmek ve bilmek, Türk Milleti için nasıl bir zaruret ise medeni âlem için de bir ihtiyaçtır. Yazar daha sonra da Fatih, dönemi ve kaynaklar üzerinde durmuştur. Fatih Sultan Mehmed ve Dönemi için kaynak ve araştırmaların toplu bir listesi, Prof. Dr. E. Afyoncu tarafından verilmiştir. Türkiye'de bu eser, yurt dışı ve içinde de F. Babinger, Fatih'i kamuoyuna tanıtmışlardır. Almanca metin sonraları İngilizceye ve birçok dile de çevrilmiş ise de bizdeki Fatih kitabı daha sonraları yabancı yazarlar tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Batıdan Andre Clot, Fatih Sultan Mehmed'in 1452-1481 yılları arasındaki hayatını kaleme almıştır. Prof. Dr. Halil İnalcık ve A. Beyatlı da Fatih'e ait yayınları ile dikkati çekmekte ve Dr. S. Tansel'in Fatih araştırmalarına yine belgeli yayınlar ile devam ettirmişlerdir. Yine Dr. S. Tansel'in isim babalığını yaptığı eldeki kitaba, bu defa Kanuni Sultan Süleyman'ı ekleyerek, DTCF'den Prof. Dr. Y. Yücel ve Prof. Dr. Ali Sevim, "Fatih Yavuz Kanuni, Ankara 1991" adını vermişlerdir. Onlar da Fatih, Yavuz ve Kanuni'yi "Klâsik Dönemin Üç Hükümdarı diye ele almışlardır. Giriş kısmında da temas ettiğimiz gibi 3 Mayıs 1481'de, yazarımızın doğum yeri olan Mudarlı'nın bağlı bulunduğu Gebze'de hayata gözlerini yummuştur. Dr. Tansel'in Neşrî, Dursun Bey, Oruç Bey, Sarıca Kemal gibi eski devir yazarlarına dayanarak kaleme aldığı ölüm için şunlar dile getirilmektedir:

Fatih'in Belli Olmayan Bir Sefere Çıkması ve Ölümü

Filhakika 1481 yılı Nisan'ının 29 uncu günü (27 Safer 886) 50 yaşı içinde bulunan Fatih Sultan Mehmet, büyük kuvvetlerin başında, hasta olmasına rağmen, Üsküdar'a geçmiş ve bir at arabasına binerek, doğuya doğru ilerlemeye başlamıştı. Ancak Gebze yakınındaki Hünkâr veya Tekfur çayırına geldiği vakit hastalığı büsbütün arttı ve 3 Mayıs 1481 Perşembe günü (4 Rebiyülevvel 886 Perşembe) ikindi vakti 31 yıl saltanat sürdükten sonra orada öldü. Onun nereye gittiğini kimse bilmiyordu. Hazırlıklar uzak bir sefer için yapılmıştı. "Cihet-i sefer, taraf-ı Anadolu olduğu malûm olundu, amma Arap mı Acem mi malûm olmadı". Eğer ölüm hâdisesi on beş veya yirmi gün sonra meydana gelmiş olsaydı savaşın nere için olduğu anlaşılmış olacaktı.

Dr. S. Tansel'in hazırladığı ve tarihimizde ilklerden olan "Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayatı, İstanbul 1966" eseri, babanın halefi oğul II. Bayezid (1481-1512)'in hayatını içermektedir. Bu eserin neşrinden önce de Dr. S. Tansel, II. Bayezid Hakkında Bazı Mütalâalar makalesini kaleme almıştır. İlk eserden edindiği deneyimlerini bazı ilâveler yaparak bu kitabında gerçekleştirmiştir.

"Kaynaklar", Giriş, Tahta Geçiş, Osmanlı Boğdan ve Leh İlişkileri, Bayezid'in Güney Siyaseti, Karamanoğulları Meselesi, Dulkadiroğluları İlişkileri, Otranto'nun Kaybı, Macarlarla İlişkiler, Arnavutluk Seferi, Venediklilerle temaslar, Osmanlı-Safevi Münasebetleri, Sultanın son günleri, Yavuz Sultan Selim'in tahtı ele geçirmesi ve babası II. Beyezid (ö: 1512) konuları aydınlatılmıştır. II. Bayezid kitabının önsözünde Dr. S. Tansel'in düşünceleri ana hatları ile şöyle:

Önceki hükümdarlarla kıyaslandığı vakit askerî hayatının pek parlak olmadığı görülen II. Bâyezit'i, kaynaklarımız yeter derecede bir incelemeye, tabi tutmadıkları için, iyi tanımamaktayız. Hâlbuki o, kendinden önce ve sonra gelenlerle her bakımdan karşılaştırılabilecek bir padişah idi. Hatta Batı devletleriyle Güney ve Doğu komşularının o devirde Türklere karşı daha tehditkâr bir tavır takınmaları dikkate alınınca onun daha da üstün olduğunu kabul etmek icap eder. Bu kanatla ben incelemelerime, onun devrinin bu hususiyetlerini ön planda tutarak, başladım ve onun hakkındaki bilgileri toplayabilmek için iki yüzden fazla esere başvurdum. Fakat şunu tirat etmeliyim ki, hepsi yazma olan bu eserlerden büyük bir kısmı zamanımı almaktan başka bir, işe yaramadı. Halbuki arşivlerimizde Bâyezit Devrinin incelenmesine hizmet edecek binlerce vesika var. Buna rağmen, birkaç makale sahibi müstesna, bunlardan hemen kemen şimdiye kadar faydalanılmamıştır, Ben de yalnız Topkapı Sarayı arşivindeki vesikaların ancak bir kısmını görmüş bulunuyorum. İşte, bunlardan ve yazma kitapların incelenmesinden, on yıllık bir çalışma sonundadır ki, Bâyezit'in sadece siyasî hayatını anlatan ve onun birçok Osmanlı hükümdarlarından daha başarılı bir politik hayata sahip olduğunu belirten bu kitap ortaya çıktı.

Giriş kısmında belirtmeye çalıştığımız öteki hususiyetlerine değinmeyen ve bir giriş ile yedi bölümden ibaret olan bu eserde Bâyezit, Doğu, Batı, Kuzey, Güney'de ve içte takip ettiği siyaset bakımından ele alınmaktadır. Bölümlerin sıralanmasında kronolojiye mümkün olduğu kadar tabi olunmaya çalışılmış, fakat konuları parçalamamış olmak için ele alınan olay, başından sonuna kadar devamlı olarak anlatılmıştır.

Eserin içinde geçen vesikaların bazılarının numaraları tespit olunamadı. Bu sebepten vesikalar, kitaptaki sıralarına göre, tarafımdan ayrıca numaralanmış ve bu numaralar parantez içinde arşiv numarasının yanında yer almıştır.

Bu eser hazırlanırken; yazma kitapların Ankara kitaplıklarına getirilmesini sağlayan Sayın Aziz Berkere, Millî Kütüphanedeki eserlerden ve bilhassa film arşivinden kolayca faydalanmamı temin eden Sayın Müjgân Cumbur'a, Almanca kitaplardan bu konu ile ilgili tercümeleri yapmak zahmetine katlanan Sayın Prof. Bekir Sıtkı Baykal, Sayın Prof. Şinasi Altundağ, Sayın Ali Rıza Örgüç'e noktalama bakımından eseri gözden geçiren Sayın Hikmet Dizdaroğlu'na, gerekli direktif ve emirleri süratle vererek bu eserin yayımlanmasında pek büyük payı bulunan Kültür Müsteşarı Sayın Adnan Ötüken'e ve basılış sırasında gayretlerini esirgemeyen M. Eğ. B. Yayın G. Müdürlüğü mensuplarına teşekkürü bir borç sayarım.

Tarihçilerin "Veli" diye sıfatlandırdığı II. Bayezid, eserden öğrendiğimize göre, babasından birçok meseleyi devralmıştır. İstanbul ve çevresinde küçük kıyamet diye anılan büyük depremin yaralarını sarmakta oldukça başarılı sayılmıştır. Bu arada, Tebriz ve Şam'dan hatta Kahire gibi merkezlerden İstanbul'a gelen müderrisler ki çoğu şeyh) unvanlı idiler, hem Fatih ve hem de II. Bayezid külliyesinde çalışmışlardır. Böylece, ülkede kültür hareketlerinin temelinde vazife almışlardır.

Dr. S. Tansel'den sonra da II. Bayezid konusunda çalışmalar olmuştur. Prof. Dr. E. Afyoncu önemli olanların 1isetesini eserin de vermiştir. Dr. Tansel'in başlattığı II. Bayezid araştırmaları sonraları da devan etmiştir. Bunlar; Necati Beğ'in Sultan Bayezid Methiyesi, Haniwaldanus Anonimine Göre Sultan Bayezid'i Veli (1481-1512)'dir. Dr. S. Tansel'in eseri gibi batıda bu padişahın hayatı ve çevresine ait iki yayın da dikkati çekmektedir. Bunlar Hedda Reindl'in II. Bayezid ve Çevresi: Hükümdarın Adamları, Sydney Nettleton Fisher'in "The Foreign Eelations of Turkey (1481-1512)"i, Türkçeye " Sultan Bayezid Han (1481-1512) adı ile çevrilmiştir. ABD'de Ohio/Columbus'tan S. N. Fisher, kaynaklar konusunda epey zayıf kalmış görünmektedir. Dr. S. Tansel'in Bayezid eserini görmemesi ve kullanamaması dikkati çekmektedir.

Baba, oğul tarihinin sonuncusu torun I. Selim'le ilgilidir. Gazi, Paşa, Hûdavendigâr, Yıldırım gibi Osmanlı yöneticilerinin isimleri yanında I. Selim de "Yavuz" diye tanınmıştır. Dr. Tansel'in bu son eserinin adı "Yavuz Sultan Selim" dir. Fatih ve oğlu II. Bayezid'e ait kaynaklar üzerinde epeyce bilgilenen Dr. Tansel, bu defa da, Yavuz Sultan Selim(1512-1520) araştırmış ve diğerleri gibi mükemmel bir eseri bilim âlemine, tarihçileri kazandırmıştır. Eser, Millî Eğitim Bakanlığı'nca bastırılmıştır (1969). Diğer kitaplarındaki gibi eserin içeriği, dört bölüm hâline ele alınmıştır. Yavuz'un Tahta Geçmesi ve Şehzadelerin Öldürülmesi, Doğu Siyaseti, Güney Siyaseti, Batı Siyaseti, Ölümü ve eser hakkında bazı belgeler dikkati çekmektedir. Şah İsmail ile olan ilişkiler, şehzadelik ve sultanlık dönemiyle ilgili olarak açıklanmıştır. Bir de, hâlâ bazı görüşlerin öne sürüldüğü "Hilâfetin Osmanlılara Geçişi" de ilk olarak yazar tarafından açıklığa kavuşturulmuştur. Türk Tarih Kurumu'nca, önemini nedeni ile tekrar 2016'da basılmıştır. Yavuz Sultan Selim konusu sadece Dr. S. Tansel ile bitmiş değildir. Prof. Dr. A. Uğur, "Yavuz Sultan Selim'in Siyasi ve Askeri Hayatı. İstanbul 2001" konuya eğilen ikinci tarihçidir. Lakın zamanda Prof. Dr. Feridun M. Emecen de Dr. S. Tansel' in takipçisi olarak, konuyu tekrar ele almıştır "Zamanın İskenderi, Şarkın Fatihi Yavuz Sultan Selim, İstanbul 2010 " ismini taşıyan eser, Dr. Tansel'in ki gibi geniş okuyucu kitlesine ulaşmış durumdadır. Emeklilik öncesi ve sonrası, Osmanlı ve Yakın tarihimizi açıklığa kavuşturma heyecanlarını yatıştırmış değildir. Fırsat buldukça diğer uğraşıları yanında, tarihçiliğe devam etmiştir. Osmanlı Tarihi konusunda, daha önce kaleme aldığı makaleler; Osmanlı-Prusuya Münasebetleri (1946), Osmanlı-Leh Münasebetleri (1946), 1768 Seferi (I950), Silâhşör'ün Feth-nâme-i Diyar-ı Arab (1958), Yeni Vesikalar Karşısında Sultan II. Bayezid Hakkında Mütalâalar (1963) .

Dr. Tansel, zaman zaman, Anadolu'nun ilk tarihini de bazı yazılarında ifade etmiştir. Malazgird Savaşı hakkında birçok yazar gibi o da tarihi görev bilinci ile "Malazgirt Savaşı Hakkında "Malazgirt Zaferi ve Alp Arslan"ı yazmıştır.

Yakın Tarih Yazarlığı Mondros'tan Mudanya'ya Kadar;

Dr. S. Tansel'in ikinci blok çalışmaları yakın tarihimiz üzerindedir. Diğer yayınlarında olduğu gibi yeni belgeleri kullanarak el kitabı içerikli eseri bizlere kazandırmıştır. 1960'da, 27 Mayıs inkılabını Hazırlayan Sebepler. 1965'de Atatürk ve Kurtuluş Savaşı ve 1973'de de Mondros'tan Mudanya'ya Kadar dört ciltlik araştırması tarih dünyamızın eşsiz eserleri arasına girmiştir.

Eserin yayınlandığı sırada Devlet Bakanı olan İsmail Hakkı Tekinel'in Cumhuriyetin 50. Yılı nedeni ile bu eserdeki sunuş yazısı da önemlidir.

Cumhuriyetin 50. Yıldönümünü idrak ettiğimiz şu günlerde yapılan kutlama faaliyetlerine Kültür Müsteşarlığımız, diğer çalışmaları yanında, ayrıca bir dizi yayınla katılmaktadır.

Bu dizide, Atatürk, Kurtuluş Savaşımız, Cumhuriyet Türkiye'si ve inkılaplarla ilgili konulan işleyen eserler yayınlanacaktır.

Cumhuriyet devrinde yapılan ve 50. Yıldönümü dolayısıyla temeli atılan veya gerçekleştirilen maddî eserlerle sanat eserleri yanında belgesel nitelikteki fikrî eserlerin de önemli bir yeri olmalıdır.

Cumhuriyetimizin kurucusu Büyük Atatürk, fikrî eserlere ve genellikle yayına ne derecede önem verdiğini, daha Cumhuriyetin ilânından önce, 1 Mart 1923 günü Türkiye Büyük Millet Meclisini açarken çalışma ve yayınlarından övgü ile bahsettiği, Telif ve Tercüme Hey'etinin Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde kurulmuş olmasından anlıyoruz. Telif ve Tercüme Hey'etinin görevi, bugün Başbakanlık Kültür Müsteşarlığının bünyesindeki 1000 Temel Eser ve Kültür Yayınlan Komisyonu ile Teminle Kurulunca yürütülmektedir.

Büyük Atatürk, 1933 yılı yılbaşı gecesi Millî Eğitim Bakanı tarafından kendisine üç kitap armağan edilmesi üzerine: "Bu anda duyduğum saadet büyüktür. Millî Eğitim Bakanımızın bu armağanından dolayı teşekkür ederim. Kendisinden ve diğer bakanlarımızdan her an böyle armağanlar beklerim" demiştir.

Bu sözler her zaman hatırlanması ve Cumhuriyetin 50. Yıldönümünde mutlaka yerine getirilmesi gerekli büyük bir direktiftir.

Büyük Ata'nın aziz hatırasına Cumhuriyetin 50. Yıldönümünde küçük birer armağan olarak sunduğumuz bu dizideki kitapların, sanat eserleri, ilim ve kültür yapılan ve diğer hizmet tesisleri kadar kalıcı, Cumhuriyet Türkiyesi için gerekli ve yapıcı olduğuna, özellikle çeşitli alanlarda birer belge olarak 50 yıllık çalışmaları yansıtacağına yürekten inanıyorum.

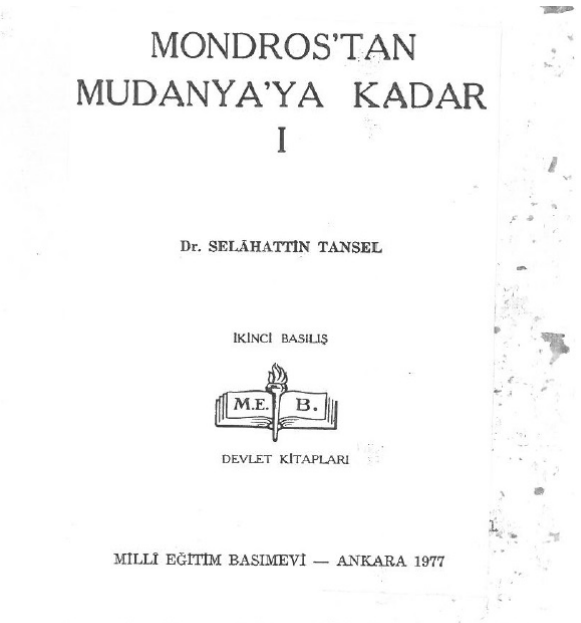
MONDROS'TAN
MUDANYA'YA KADAR
I

Dr. SELÂHATTİN TANSEL

İKİNCİ BASILIŞ

M.E.B.

DEVLET KİTAPLARI

MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ — ANKARA 1977

Dr. S. Tansel'in Kitabının (n Kapağı

Cumhuriyet'in 50.yılında, ilanından yarım asır sonra kaleme alınmış bu dört ciltlik eser, ilk ve önemli yayınlar arasındadır. Dr. S. Tansel, Önsöz'de, eserin nasıl meydana getirildiğine dair içten cevap aramış ve bunu kısa yazı içinde, okuyucuya şu şekilde iletmiştir:

1922 Haziranında Bursa Milletvekillerinden biri, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bir önerge vererek, "Harekât-ı Milliye'mizin nasıl başladığını ve ne suretle geliştiğini çoğumuz bilmiyoruz" demiş ve Millî Hareket'in tarihini yazmak üzere uzmanlardan bir heyet kurulmasını, bu hey'et'e gerekli bilgi ve belgelerin verilmesini istemişti. Fakat aradan elli yıl geçmiş olduğu halde ne böyle bir yola gidildi ne de istiklâl Savaşı'mıza ait belgelerin tamamı yayımlandı. Belki de bundan dolayı, İstiklâl Savaşı'na dair yazılmış olan eserlerin bir çoğunda olaylar, tarih metodlarının gösterdiği yolda değil, daha çok sempati veya antipati duyguları altında, ele alındı," yorumlar buna göre yapıldı. Gerçi bunların dışında kalan bazı değerli eserler vardır. Fakat bunlarda da, açıklanması gereken birçok olaylardan ve meselâ Türk Milletinin bu savaş süresince gösterdiği fedakârlıklardan, her biri bir destana konu olacak kadar eşsiz olan kahramanlıklardan, bu savaş sırasında Yunanlıların ve Ermenilerin, Türk Müslüman halka yaptıkları zulüm ve işkencelerden ya hiç söz edilmemiş veya çok az söz edilmiştir. Türk İstiklâl Savaşı'na dair, bazı dergilerde çıkan inceleme ve araştırma yazılarında ise, İstiklâl Savaşı'nın mâhiyetini ve bütününü değil, sadece makaleye konu olan herhangi bir olayı öğrenmek mümkündür. Şu halde, Türk İstiklâl Savaşı'nın iç ve dış sebeplerini, bu savaşın yurdumuzda meydana getirdiği sonsuz heyecanı, yine bu savaş için katlanılan fedakârlıkları, uğranılan maddî ve manevî ziyan ve zararları, bunların sonucu meydana gelen derin ıstırabı, zaferden duyulan büyük sevinci dile getiren bir esere sahip olmadığımızı ve birçok yönlerde aydınlık içinde bulunmadığımızı söylemek gerekir. Bununla beraber, böyle bir eserin yazılmasındaki güçlükleri takdir etmiş ve 1966'da yayımlanan bir kitabımda, "İstiklâl Savaşı tarihimizin kolay yazılamayacağını ve yazmak için de henüz zamanın erken" olduğunu söylemiştim. Fakat o zaman bir yazarımız, benim bu düşünceme katılmamış, gerekli eleştirileri yapmış, bazı tavsiyelerde bulunmuş ve yeni eserler vermem için "Kaleme sarılmamı", "Arşivlere dalmamı" öğütlemişti. Sayın yazarın haklı tarafları çoktu. Fakat ben, bu öğütlerden sadece "Kaleme sarılma" işlemini yerine getirebileceğimi düşünerek hemen o tarihte çalışmalara giriştim. Ancak bu kez kesin olarak anladım ki, İstiklâl Savaşı'nın tarihini yazmak gerçekten güçtür. Çünkü mevcut belgelere göre bile, bugün varılmış olan kanıların bir çoğu hiç olmazsa noksandır. Bunları tamamlamak veya yeni hükümlere doğru adım atmak ise, yukarda da işaret olunduğu gibi olaylar çok kere kişilerin gözlem ve anlattıklarına göre ele alındığı için, kolay bir iş değildir. Gerçi tarih, biraz da gözlemlerin ve anıların yan yana gelmesiyle oluşur. Fakat ne bir gözlem ne en yetkili bir kişinin söyledikleri veya anıları, bir gerçeği ifade etseler bile, o devrin veya o olayın bir parçası sayılabilirler. Bu sebeple herhangi bir olayı özellikle Türk istiklâl Savaşı'nı, sadece bunları dikkate alarak değerlendirmek elbette tam isabetli olamaz. Çünkü Türk İstiklâl Savaşı, Türkiye'ye göz dikenlerle Türklerin mücadelesidir; "Vatanlarında, vatansız kalanların, vatan yapma mücadelesidir"; vatanı kurtarma yolunda ayrı görüşlere sahip olan Türklerin, ortak düşmana karşı olan mücadelesidir. Ayrıca, İstiklâl Mücadelesinin devam ettiği süre içinde, İstanbul ile Ankara'nın, daha doğru bir deyişle saltanatçılarla cumhuriyetçilerin bir rejim savaşına girdikleri de düşünülürse, Türk İstiklâl Savaşı'nın değerlendirilmesi büsbütün güçleşmektedir. Bununla beraber "Mondros'tan Mudanya'ya kadar" adını taşıyan bu kitapta, bugüne kadar eksik bırakılmış olan konuların tamamlanması denemesine, daha sonra yapılacak olan araştırmalara hizmet edeceği düşünülerek, cesaretle girişilmiş, elde edilebilen belgeler ve gerekli eserler incelendikten ve yüzde yüze yakın bir kanata varıldıktan sonra bile, daha ele geçmemiş birçok belgenin bulunabileceği dikkate alınarak, kesin hükümlere gidilememiştir, sadece aşağıdaki soruların cevapları verilmeğe çalışılmıştır:

1 Kurtuluş için mücâdele ne zaman ve nerede başlamıştır?

2 Kurtuluş Savaşı'nın başlamasında ve millî teşkilâtın kurulmasında kimlerin payı vardır?

3 Yunanlılara karşı duyulan nefret İstanbul ve Ankara'dakiler arasında aynı değil midir?

4 Mustafa Kemal Paşa, yalnız Pontus meselesi için mi Anadolu'ya gönderilmiştir?

5 Osmanlı devlet adamlarından bazılarının, Millî Mücâdele hareketini idare edenlere karşı cephe almalarının sebepleri nelerdir? Eğer bu kitapta yukardaki soruları cevaplayabilen bilgiler verilebilmişse ve şimdiye kadar yazılan eserlerin değinmedikleri veya noksan bıraktıkları konular biraz daha incelenebilmişse, kitabın yazarı, kendini mutlu sayacaktır.

Dört ciltten ibaret olan bu eserin birinci cildinde, 1918 yılı sonundaki, Osmanlılarla ilgili, olaylarla Mondros Mütârekesi'nin imzalanması; uygulanması; uygulanma sırasında azınlıkların durumu, İ'tilâf Devletleri'nin Osmanlı imparatorluğu hakkındaki kötü niyetleri, İzmir'in işgali ve bu işgal karşısında Türk Milleti'nin tutumu ele alınmıştır, ikinci ciltte, Mustafa Kemal Paşa'nın, 1919 yılı haziranından bu yılın sonuna kadar yaptığı çalışmalar ve bu arada geçen önemli olaylar incelenmektedir. 1920 olayları üçüncü ciltte toplanmıştır. Dördüncü cilt ise 1921 olayları ile 11 Ekim 1922'ye kadar geçen olayları kapsamaktadır.

Bu eserin yayımlanması için gerekli yardımı esirgemeyen Kültür Müsteşarı Sayın Mehmet Önder'e, eseri inceleyip rapora bağlayan ve bu suretle değerli mütalaalarından faydalanmama imkân hazırlayan Müfettiş Sayın Kâmil Su'ya, eserin yayımlanmasını karara bağlayan Kültür Yayınları Komisyonu'nun Sayın üyeleri ile eserin basılmasında hizmeti geçenlere teşekkürü bir borç sayarım.

Dr. S. Tansel, elimizdeki bu dört ciltlik tarihini 1918-1922 tarihleri ile sınırlamıştır, Fatih Sultan Mehmed'in eserinin 500. Yılda, okuyucuya sunulduğu gibi, Mondros'dan Mudanya'ya Kadar'ı da yine mutlu bir tarihte yayınlanmıştır. Bu da sık sık belirtildiği gibi Cumhuriyetin 50. Yılı'dır. Kitabın ilk konusu Mondros'tur. Batı kaynaklarında ise sürekli Grekçe adı ile bahis konusu edilmekte ve aslının Mudros olduğu belirtilmektedir. Mudros, Bahr-i Sefid denilen Akdeniz'in şimdi Ege denilen denizde, kuzeydeki Limnos Adasının iskelesidir. Türkçeye de genelde Limni diye aktarılmıştır. Bozcaada/Tenedos ile Gökçeada / İmbros'un batısında kalmaktadır. Dr. S. Tansel'in işaret ettiği "Bazılarına göre 'Türkiye, İngiliz kuruvazörü Agamemnon güvertesinde utanç verici bir muahe de imzalamıştı". Mudros Armistice, bizim kaynaklarda Mondors Mütarekesidir. Agamemnon ise Greklerin tarihi bir kahramanı olup, Mykenai Krallarından Atreus ile eşi Aerope'nin oğlu idi. Meşhur Truva savaşlarında da yer almış bu efsanevi kişi cinayete kurban gitmişti. 1918'de ise İngiliz' ler, bunun ismini taşıyan savaş gemisi ile Limni'de, Mondros'da demirlemiş durumda idi. Vice-Admiral Sir S.A. Gough-Calthorpe deniz kuvvetleri komutanı olarak Türk heyeti ile bu gemide, güvertede mütârekeyi yürürlüğe koymuşlardır. Bu tarihi misyonu çok iyi bilen Dr. S. Tansel, eserini Mondros adı ile isimlendirmesi de bir tarihi gerçeği hatırlatmaktadır. Dört ciltlik kitabın Millî Mücadele'yi belgeleri ile ortaya koyulması da büyük bir sanat olmalıdır. Zira, metodik açıdan Dr. S. Tansel, bütün zorlukları yenebilmiş ve büyük kurtuluş mücâdelesini, destanla değil, gerçeklerle ortaya koyabilmiştir.

Kitabın son cildi, yazarın da ifade ettiği gibi 11 Ekim 1922'de Mudanya ismi ile son erdirmiştir. Kamuoyunda Mondros nasıl imparatorluğun adeta sonu ise Mudanya da, bu enkazdan çıkan dirilişin zaferle sonuçlandığı zamanda, yine İ'tilâf Devletleri ile yapılan onurlu bir

mütârekeyi dile getirmektedir. İ'tilâf Devletlerinden İ'tilâf Devletlerinin temsilcileri Charpy, Harrington, Monbelli ve Franklen Bouillon idi. TBMM 'nin temsilcisi olarak da İsmet Paşa ve diğer bir kaç subayımız bu şerefli mütarekeyi imzalayarak, savaşın son erdiğini kamuoyuna duyurmuşlardır. Dr. S. Tansel'in kitabı yazarken her iki mütareke hakkındaki tek kitap A. F. Türkgeldi'nin "Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, Ankara 1948" olup, bundan da faydalanılmıştır. Ne garip tesadüf ki, Ali Fuad Türkgeldi ile Dr. S. Tansel'in eseri aynı çerçeveyi içine almaktadır. " Ben, sözlerimi bitirirken, bu hâlin yaratılmasında, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, payları büyük olan komutanları, erleri, TBMM Üyelerini, bu arada Meclisteki görevini bırakarak, cebheye koşan Milletvekilini, Hatice Hatun"u, Kumcu Veli'yi, gazeteci Easan 'Tahsin'i, Batı Anadolu'nun bağrı yanık delikanlısını Kastamonu'nun duygulu gelinini, Karadeniz'in titiz kayıkçısını, Güney'in ve Güney-Dogu'nun esmer tenli yiğitini, Doğu Anadolu'nun çileli halkını, Orta Anadolu'nun fedakâr erkek ve kadınını, efeleri, zeybekleri, müftülerle köy imamlarının yüzde doksan dokuzunu, öğretmenleri, hatta şakileri ve haydutları minnetle anarım" yazarın, dört ciltlik eserinde edindiği izlenimleri bir paragrafta özetlemesi de bir sanatın sonucu olsa gerektir.

Selver Şebgün, Ahmet Büke Tansel, Hüseyin Aydın Tansel, ve Burak Tansel, Dr. S. Tansel'in, günümüzdeki temsilcileridir. Onlar, yazarımız gibi Gebze'nin de unutulmaz insanlarıdır. Mudarlı da onlarla şeref duymuştur.

Tansel Hocamız, tarihçi olduğu kadar iyi bir eğitimcidir. Ölümü ne kadar yetiştirdiği fidanlar, yeni Türkiye'nin de temel taşlarını oluşturmaktadırlar. Halkımızın da her zaman işaret ettiği gibi babasının oğlu Aydın Tansel de, Türkiye'nin zirvesinde gençlerin ve bizlerin de heyecanlarını paylaşmış bir sanatçı idi. Böylesine büyük bir sanatçının, WEB Sitesine düştüğü kısa not, O'nun tam bir Dr. S. Tansel oğlu olduğunu göstermektedir.

Eğitimci bir ailede yetişmemin verdiği disiplin, müzik yaşamımda en önemli desteğim oldu. Ama tipik bir ikizler burcu olmamı hiç bir zaman engellemedi. Ankara, Bahçelievler çocukluk ve gençlik yıllarımın şahidi oldu. Ankara Cumhuriyet Lisesi ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya-Fakültesi sümeroloji bölümü mezunuyum. Uzun yıllar doğu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yapılan kazılarda aktif görev aldım. özellikle Kars'ın ani harabeleri kazılarında yaşadığım deneyimlerim- yaşama, sanata ve müziğe olan yaklaşımımı şekillendirdiğini ve derinleştirdiğini düşünüyorum...

Dr. S. Tansel, hiç bir zaman eksilmeyen tarih sevgisini bizlere hediye etmiştir. Gençlik ve Öğretim elemanlığı yıllarım da, O'nun şahaser eserleri bizim için rehber olmuştur. O şimdi, Atatürk'ün Başkent yaptığı Bozkır Ankara'sının Yeni Mahallesi'ndeki Mezarlığında, 1980'den beri sonsuz uykusunu devam ettirmektedir. Biz, O'nu her şeye rağmen, kuş konmaz, kervan geçmez, şirin Mudarlı'dan kaynaklanmış bir tarihçi ve düşünür olarak görmekteyiz. Seni hiç bir zaman unutmayacağız. Fatih Sultan Mehmed, II. Bayezit, Yavuz Sultan Selim ve Mondros'tan Mudanya'ya Kadar ve daha birçok eserin de sahibi olarak her zaman kalplerimizde yaşayacaktır. Aziz hatırası önünde saygı ile bir kere daha eğiliyoruz.

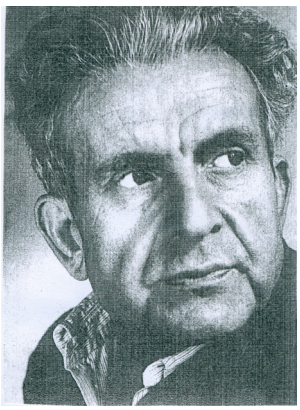

DR. SELAHATTİN TANSEL
(1908-1980) VE MEZAR TAŞI

KOCAELİ'NDE GEBZE İLÇESİNDE MUDARLI KÖYÜ (Kocaeli Ansiklopedisi, hzl: İ.Kahraman, Gebze 2014 s. 72)

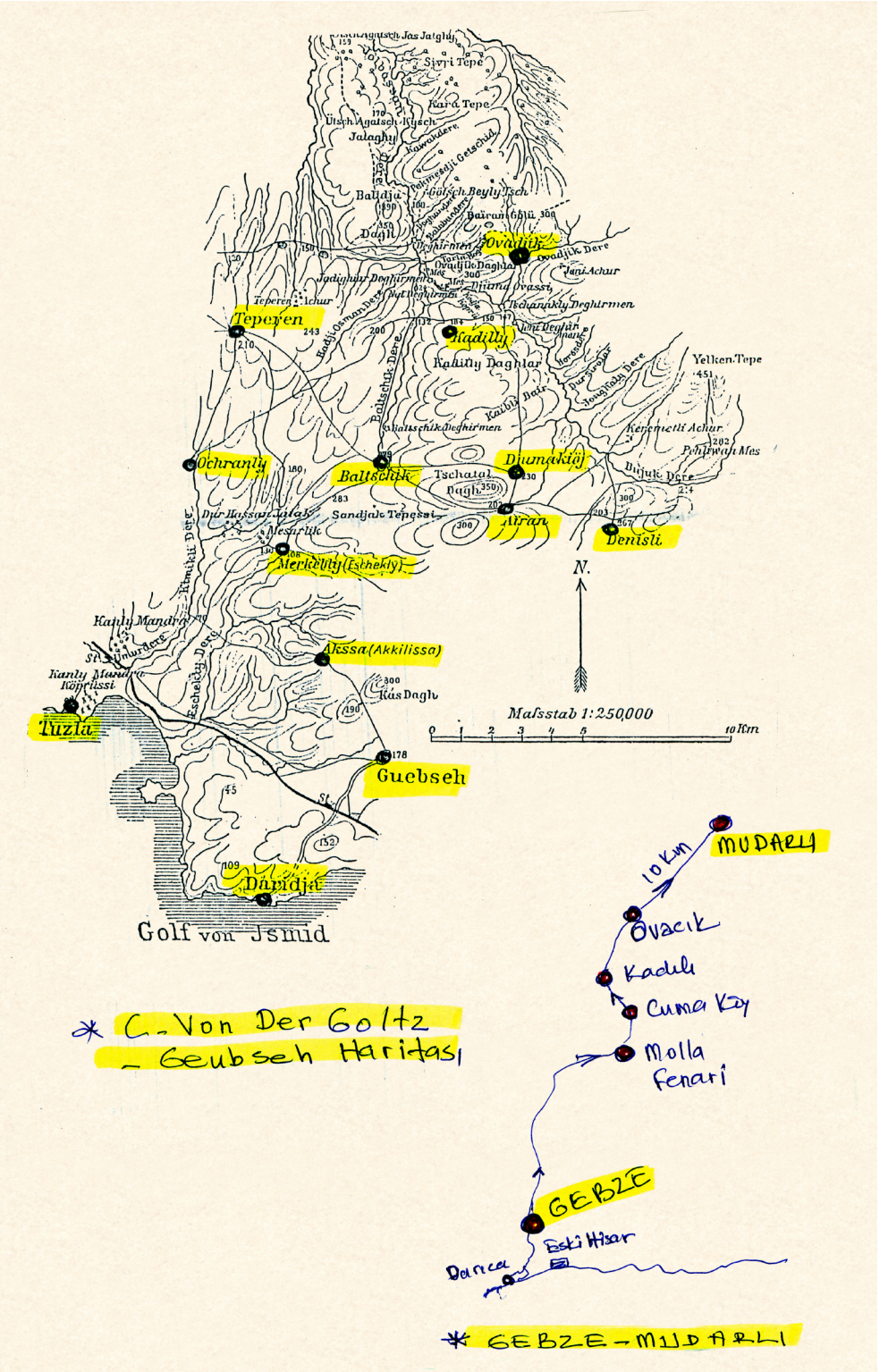
Sirri Tepe
Kara Tepe
Jalaghy
Baladja
Dagh
Ovadjik
Tepeyen
Hadilly
Kahilly Daghlar
Yelken Tepe
Ochranly
Battschik
Tschatal Dagh
Dhumakioj
Atran
Denisli
Merkelly (Eschekly)
N.
Kanly Mandra
Alessa (Akkilissa)
Kanly Mandra Köprüssi
Kás Dagh
Tuzla
Gudbseh
Daridja
Golf von Ismid
Maßstab 1:250,000
0 1 2 3 4 5 10 Km
MUDARLI
10 Km
Ovacik
Kadulu
Cuma Köy
Molla Fenari
GEBZE
Eski Hisar
Darica
* C. Von Der Goltz - Gebseh Haritasi
* GEBZE - MUDARLI

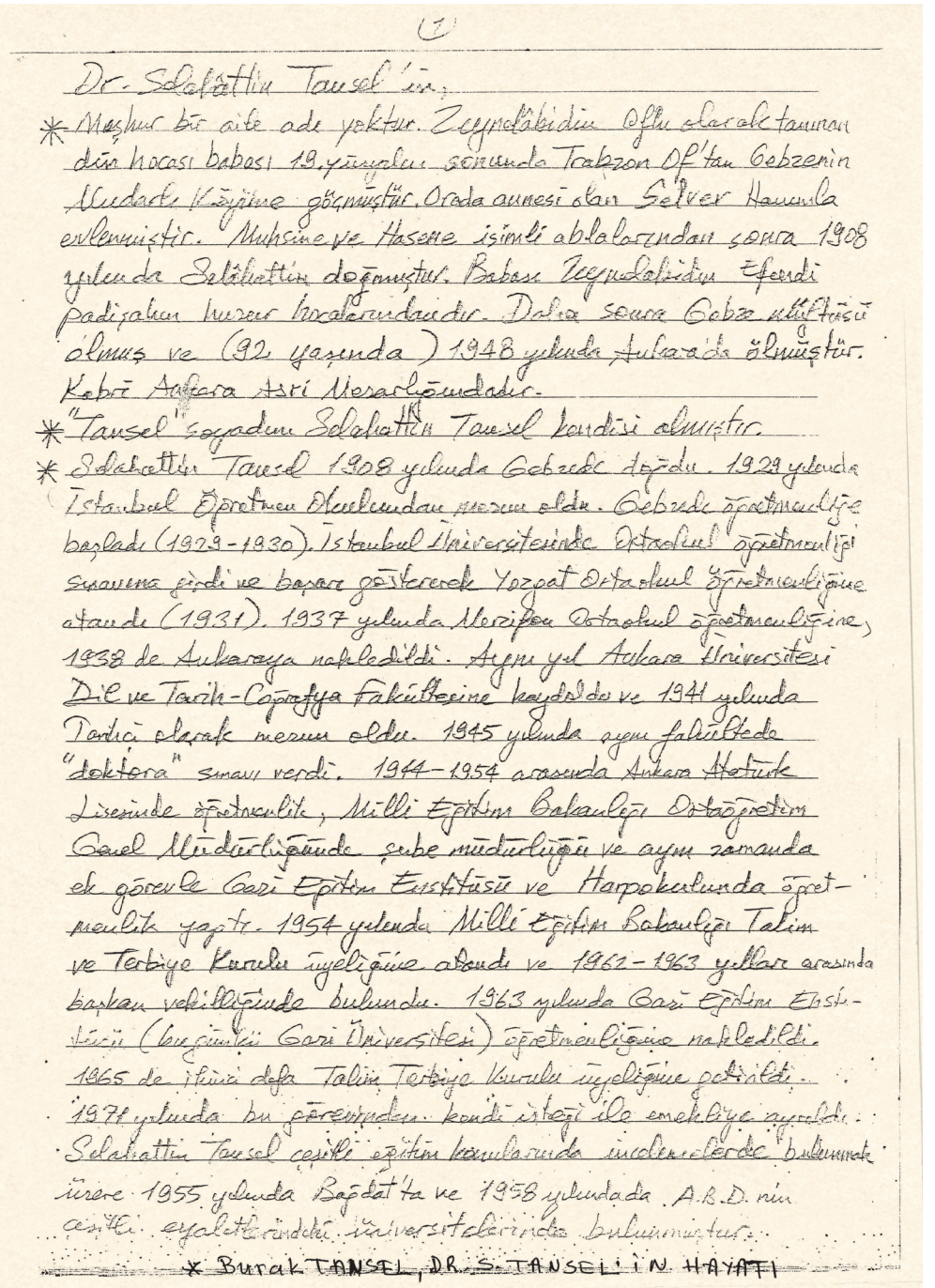

(1)

Dr. Selâhattin Tansel'in,

* Meşhur bir aile adı yoktur. Zeynelâbidin oğlu olarak tanınan din hocası babası 19. yüzyılın sonunda Trabzon Of'tan Gebze'nin Mudarlı Köyüne göçmüştür. Orada annesi olan Selver Hanımla evlenmiştir. Muhsine ve Hasene isimli ablalarından sonra 1908 yılında Selâhattin doğmuştur. Babası Zeynelâbidin Efendi padişahın hususi hocalarındandır. Daha sonra Gebze müftüsü olmuş ve (92 yaşında) 1948 yılında Ankara'da ölmüştür. Kabri Asfalta Asri Mezarlığındadır.

* "Tansel" soyadını Selâhattin Tansel kendisi almıştır.

* Selâhattin Tansel 1908 yılında Gebze'de doğdu. 1929 yılında İstanbul Öğretmen Okulundan mezun oldu. Gebze'de öğretmenliğe başladı (1929-1930). İstanbul Üniversitesinde Ortaokul öğretmenliği sınavına girdi ve başarı göstererek Yozgat Ortaokul öğretmenliğine atandı (1931). 1937 yılında Mersin Ortaokul öğretmenliğine, 1938 de Ankara'ya nakledildi. Aynı yıl Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesine kaydoldu ve 1941 yılında Tarihçi olarak mezun oldu. 1945 yılında aynı fakültede "doktora" sınavı verdi. 1944-1954 arasında Ankara Atatürk Lisesinde öğretmenlik, Milli Eğitim Bakanlığı Ortaöğretim Genel Müdürlüğünde şube müdürlüğü ve aynı zamanda ek görevle Gazi Eğitim Enstitüsü ve Harpokulunda öğretmenlik yaptı. 1954 yılında Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu üyeliğine atandı ve 1962-1963 yılları arasında başkan vekilliğinde bulundu. 1963 yılında Gazi Eğitim Enstitüsü (sonraları Gazi Üniversitesi) öğretmenliğine nakledildi. 1965 de ikinci defa Talim Terbiye Kurulu üyeliğine getirildi. 1971 yılında bu görevinden kendi isteği ile emekliye ayrıldı. Selahattin Tansel çeşitli eğitim kurullarında incelemelerde bulunmak üzere 1955 yılında Bağdat'ta ve 1958 yılında da A.B.D.'nin çeşitli eyalet ve illerindeki üniversitelerinde bulunmuştur.

* Burak TANSEL, DR. S. TANSEL'İN HAYATI

② Sayitar Hidayet Bey'in kızı,

* Selâhattin Tansel 1937 yılında, Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu mezunu 1915 doğumlu Türkiye'nin ilk "çiçek öğretmeni" "Calide Yeşilmaki"ye evlendi. 1939 da oğlu Burke, 1945 te oğlu Aydın, 1953 te oğlu Burak, 1955 te kızı Şebgün dünyaya geldi. İyi derecede İngilizce, orta derecede Arapça ve çok iyi derecede Osmanlıca bilen Tansel 1980 yılında yaşadığı yer olan Ankara Bakçelievler'de geçirdiği kalp krizi sonucu vefat etti. Kabri Yenimahalle Karşıyaka Mezarlığındadır.
* Tam bir "Araştırmacı Osmanlı Tarihçisi" olan Dr. Selahattin Tansel, yürütlük yaşamının büyük bir kısmını çalışma odasında kitaplar arasında geçirmekteydi. Çok zengin bir kütüphaneye sahipti. Kendi kütüphanesi dışında yazdığı kitaplarla ilgili olarak sıklıkla İstanbul'a gider ve oradaki kütüphanelerde orijinal Osmanlı vesikalarını inceler ve eserlerine ana kaynaklardan aktarım yapardı. Beyazıd Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi ve Millet Kütüphanesi en önemli Osmanlı tarihi kaynaklarıydı. Vefatından önce son eseri olacak olan "Kuran-ı Kerim Meali" için hazırlıklarına başlamış ancak ömrü vefa etmemiştir.
* 1940-45 yıllarında Hadımköy ve Yıldızda zaten muhabere yedek subayı olarak askerlik yapmıştır.
* Mükemmel Osmanlıcası olan Tansel aynı zamanda hat sanatı ve tezhipat meraklısıydı. Sanatsal değeri yüksek olan eski yazı ve el yazması Kuran-ı Kerim'leri topladı. Bu eski eserlerin bakımını yapar ve aynı zamanda cüzlerini de kendisi üretirdi. Hat sanatıyla ilgili önemli bir koleksiyona sahipti.
* Dr. Selahattin Tansel iyi huylu, sakin, az konuşan, merhametli, güler yüzlü, yardımsever, herkesin saygı duyduğu bir kişiydi. 1.70 m. boyunda, güçlü sağlı, esmer ve atletik yapılıydı.

Dr. Selahattin Tansel'in Eserleri:

"Yüz Fıkra Yüz Tarih" Ankara Neşriyat (Ankara 1963), Ayyıldız Matbaası

"Atatürk Ve Kurtuluş Savaşı 1919-1922 (Daha önce yayınlanmamış fotoğraflarıyla)" Türkiye Vakıflar Bankası, Kültür Yayınları (Ankara 1965)

"Sultan II. Bayezit'in Siyasi Hayatı" Milli Eğitim Basımevi (İstanbul 1966)

"Yavuz Sultan Selim" Milli Eğitim Basımevi (Ankara 1969)

"Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi Ve Askeri Faaliyeti" Milli Eğitim Basımevi (İstanbul 1971)

"Mondros'tan Mudanya'ya Kadar" Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü Yayınları: 6/1, 6/2, 6/3, 6/4, Başbakanlık Basımevi (Ankara 1973)

Not: Belirtilen tarihler yukarıdaki kitapların ilk basım tarihleridir. Bazı kitapların 2. ve 3. Basımları da vardır.

Makaleleri:

Tarih Vesikaları Dergisi

Dil Ve Tarih-Coğrafa Fakültesi Mecmuası

Belleten

Yrd. Doç. Dr. Burak Tansel'in tanzim ettiği kitap listesi

KOCAELİ'NİN YETİŞTİRDİĞİ DEĞERLERDEN PROF. DR. TALÂT TEKİN VE ŞİİR DÜNYASI

Nesrin KARACA*

Prof. Dr. TALÂT TEKİN Kimdir?

Akademisyen, yazar, araştırmacı, şair, hocaların hocası...

Türk dilinin farklı sahalarında yaptığı çalışmalarla Türkiye Türkolojisi tarihinde önemli bir yere sahip olan Talât Tekin, 16 Temmuz 1927 tarihinde Gebze'ye bağlı Tavşancıl kazasında doğdu. Babası, Tavşancıl eşrafından Hamit Çavuş'un oğlu, Hereke Rüşdiyesi mezunlarından İsmail Tekin, annesi de aslen Nallıhanlı olup Tavşancıl'da uzun yıllar hocalık ve imamlık yapan İzzet Hoca'nın kızı Fatımatüzzehra'dır.

İlköğrenimini Tavşancıl ilkokulununda yaptıktan sonra (1934-1939) orta ve lise öğrenimini sırasıyla Üsküdar Paşakapısı Ortaokulunda (1939-1942) ve Haydarpaşa Lisesinde (1942-1945) tamamlar. Liseyi bitirdikten sonra öğrenimine bir yıl ara vermek zorunda kalır. Ertesi yıl, Yüksek Öğretmen Okulu giriş sınavlarını kazanır ve yüksek öğrenimini İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde yapar (1946-1951). Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden *"XIII. Asır* Şâirlerinden Şeyyâd *Hamza'nın Dastân-ı Yûsuf Mesnevisi Üzerinde Dil Tetkikleri"* adlı mezuniyet tezini hazırlayarak 1951 yılında mezun olur. Yükseköğrenimi sırasında Reşid Rahmeti Arat, Ahmet Caferoğlu, Mecdut Mansuroğlu, Sâdettin Buluç, Ali Nihad Tarlan, Fahir İz, Ahmet Hamdi Tanpınar, Mehmet Kaplan gibi abide şahsiyetlerinden dersler almıştır.

Bakanlık emrinde iken 1954 Kasım döneminde Piyade Yedek Subay Okuluna girer. Askerlik görevini yedek subay olarak 1955-56 yıllarında Kırklareli'nde yapan Tekin, terhisinden sonra Bakanlıkça Bitlis Lisesine atanır ve 1 Mayıs 1956'da göreve başlar. 1956 yılı Ağustos ayında Sevim hanımla evlenir ve daha yirmi günlük evli iken eşiyle birlikte yeniden Bitlis'e, görevinin başına döner:

"Açın haritayı da bakın isterseniz
İstanbul neresi Bitlis neresi
Duyurdum tutkun olduğumu sayende o yâre
Şükürler olsun sana PTT idaresi..."

şeklindeki o yıllarda yazdığı bir şiirinde PTT'ye teşekkürlerini sunan Talat Tekin, Bitlis'te o yıl meslektaşı ve Yüksek Öğretmen Okulundan arkadaşı Ahmet Miskioğlu ile birlikte *Yula* (Eski Türkçe "ışık, meşale") adıyla on beş günlük bir edebiyat gazetesi çıkarırlar.

1951-1957 yılları arasında İzmir, Trabzon ve Bitlis'teki çeşitli liselerde öğretmenlik yapmış olan talat Tekin, 1957 yılında terfi etmesi gerekirken terfi edilenler listesinde adını bulamaz. Bir telgrafla nedenini Bakanlığa sorduğunda gerekçenin "son üç yılda teftiş görmemiş" ol-

* Prof. Dr. Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü. E-posta: nesrinkaraca@uludag.edu.tr

masından kaynaklandığını öğrenir. Bunun üzerine Bakanlığa çektiği sert bir telgrafla öğretmenlikten istifa eder ve aynı yıl Türk Dil Kurumu'nda gramer uzmanı olarak göreve başlar. Dil Kurumu'nda dört yıl Doç. Dr. Samim Sinanoğlu'nun odasında "Gramer Uzmanı" olarak çalışırken (1957-1961) bir yıl süre ile özel öğrenci olarak Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Rus Dili ve Edebiyatı Enstitüsü'ne devam ederek İlber Ortaylı'nın annesi Şefika Ortaylı'dan Rusça dersleri alır.

27 Mayıs darbesinden bir süre önce Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Prof. Dr. Hasan Eren'in açmış olduğu asistanlık sınavına başvurur. İhtilalden sonra sınava gittiğinde Bölüm başkanı Prof. Dr. Kenan Akyüz ve Prof. Dr. Hasan Eren'in 147'ler listesi ile açığa alınmış bulunduğunu, ortada hoca olmayınca da asistan alınamayacağı belirtilir.

Bu arada TDK tarafından yayımlanan *Sade Türkçe Kılavuzu*'nu Dünya gazetesinde çıkan yazılarıyla eleştirir. Ankara'da yayımlanan *Ulus* ve Öncü gazetelerinde Türk Dil Kurumu'nun akademi statüsüne geçirilmesi, Atatürk'ün vasiyetinin de aslında böyle olduğu yolunda yazılar yazar. Bu arada *Dünya, Ulus* ve Öncü gazetelerindeki yazıları nedeniyle Disiplin Kurulu Başkanı şair Behçet Kemal Çağlar tarafından hakkında soruşturma açılır ve Kurum'daki görevine son verilir. Bir süre George Town Üniversitesi'nin Ankara bürosunda çalışır. Ressam Adnan Turani ile şair Tahsin Saraç'ın da çalıştığı büro imkanlarıyla, orduda okuma-yazma bilmeyen erler için birlikte kitaplar hazırlarlar.

Bu arada Los Angeles'taki California üniversitesinde görevli olan Prof. Dr. Andreas Tietze'nin yardımları ile bu üniversitenin Yakın Doğu Dilleri Bölümü'nde "Türk Dili Araştırma Asistanı" olarak iş bulur ve 1961 yılı Ağustos ayında ABD'ye gider. Türkiye'den tanıdığı Prof. Dr. János Eckmann da aynı üniversitededir. Tietze'nin çağrısıyla gelen Eckmann'ın geliş sebebi, uzun yıllar hocalık yaptığı Türkiye'de kendisine profesör unvanının verilmeyişidir. Talat Tekin orada doktora programına yazılır ve Eckmann'ın öğrencisi olur. Bir yandan da Amerikalı dilbilimci Prof. Hojer'in derslerine devam eder. İki yıl sonra doktora yeterlik sınavını verir ve Bloomington'daki Indiana Üniversitesine gider. Orada Prof. Denis Sinor'un yönetimindeki Ural-Altay Dilleri Bölümü'nde iki yıl "Türk Dili Okutmanı" olarak çalışır. Bu arada bir yandan Prof. John Krueger'dan Moğolca dersleri alırken, bir yandan da doktora tezini hazırlar.

1965 yılı Haziran ayında *A Grammar of Orkhon Turkic* adlı teziyle California Üniversitesi'nden doktor unvanını alan Talat Tekin, daha tezini vermeden iş bulmak için birçok üniversiteye başvurur. Hatta hocası Prof. Reşit Rahmeti Arat'a da mektup yazarak İstanbul Üniversitesi'nde bir kadro bulup bulamayacağını sorar ancak olumlu bir yanıt alamaz. Hatta bir ara Prof. Dr. O. Pritsak da kendisini Harvard'a çağırırsa da, bu göreve Pritsak'ın öğrencisi ve Talat Tekin'in meslektaşı Şinasi Tekin atanır.

Bu dönemde Prof. Dr. Denis Sinor Bloomington'da kalıp Indiana Ünivesitesi'nde kendisi ile birlikte çalışmayı önerir iraz düşündükten sonra California Üniversitesi'nden gelen öneriyi kabul edip Berkeley'e gider.

Berkeley'deki California Üniversitesi'nde 1965-1972 yılları arasında Türk Dili ve Edebiyatı profesörü olarak görev yapan Talat Tekin bu arada 1969-70 yılında "sabbatical" izni ile Türkiye'ye gelir ve bir yıl Hacettepe Üniversitesinde genel dilbilim dersleri verir. Türkiye'ye kesin dönüşü amaçladığından 1970 Kasım ayında yeniden İstanbul'a gelir ve ABD'de hazırladığı *Ana*

Türkçede Aslî Uzun Ünlüler adlı tezi ve verdiği *Eski Türkçede Çokluk Ekleri* konulu ders ile doçentlik unvanını kazanır. 1972 sonbaharında Türkiye'ye kesin dönüş yapan Tekin, Hacettepe Üniversitesi'nde göreve başlar.

1976'da *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası* adlı teziyle "Profesör" unvanını alır.

1977 yazında DAAD'den aldığı bir araştırma bursu ile (Batı) Almanya'ya gider ve Bonn Üniversitesi Orta Asya Enstitüsü'nde Türkoloji ve Altayistik konusunda çalışmalar yapar.

1981 Eylülünde "Japon Foundation for the Promotion of Science" vakfından aldığı dört aylık bir araştırma bursuyla Japonya'ya gider ve Tokyo'daki Asya-Afrika Dilleri ve Kültürleri Enstitüsünde Japonca üzerine araştırmalar yapar.

1982 yılında Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde bölüm başkanı olan Talat Tekin'in 1983 yılında YÖK kontenjanından seçildiği Türk Dil Kurumu aslî üyeliği 1990 yılına kadar devam etmiştir. 1994 yılında yaş haddinden emekli olan Tekin, 1997-2002 yılları arasında Yeditepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde görev yapmıştır.

1984'ten ve 1990'a kadar, 1980 sonrasında yeni mevzuat ve yapı kazandırılan TDK'nda, özellikle *Türkçe Sözlük*'ün yeni baskısında çalışan Talat Tekin, kendisinin belirttiğine göre sözlüğün maddebaşları ve açıklamaları ile fazla ilgisi olmayıp ağırlıklı olarak kökenbilim çalışmalarına katılmıştır.

1991 yazında Tokyo'daki "Asya-Afrika Dilleri ve Kültürleri Enstitüsü"nün çağrılısı olarak dört aylığına Japonya'ya giden ve Türkbilimi konularında çalışmalarda bulunan Tekin, Japonya dönüşünden sonra da 1982'den beri yaklaşık 10 yıldır sürdürdüğü bölüm başkanlığı görevinin sona erdiğini öğrenir ve 1994 yazındaki emekliliğine değin aynı bölümde çalışmaya devam eder. Emeklilikten sonra da 1997 yılına kadar lisansüstü derslerini ve tezlerini sürdürürken aynı yıl İstanbul Yeditepe Üniversitesi'nde yeni kurulan bölüme katkıda bulunmak amcıyla İstanbul'a taşınır ve 2002'ye kadar aynı üniversitede çalışır...

Gözetiminde hem Türk dili hem de Türk dilbilimi alanında birçok doktora çalışmaları hazırlanmıştır. Doğrudan yetiştirdiği öğrencilerin yanı sıra makaleleri ve kitaplarıyla farklı nesillerdeki Türkoloji öğrencilerinin hocası olmuş, *A Grammar of Orkhon Turkic* ile yerli Türkoloji'de olduğu kadar Türkiye dışında en çok tanınan, bilinen ve okunan Türk dil bilimcisi olmuştur.

Altay dilleri kuramından Divanü Lugati't-Türk'teki şiirlere, Yenisey yazıtlarından Irk Bitig'e, Yunus Emre'den Fuzuli'ye, Türkoloji'nin hemen hemen her alanında yazmış, orijinal görüşler ortaya koymuş olan Talat Tekin, Türkoloji tarihinde evrensel çapta yer tutan önemli isimlerden biri olmuştur.

Hilal, Arzu ve Türk pop müziği sanatçılarından Özlem Tekin olmak üzere üç kız evladı babası olan Talat Tekin, son yıllarında parkinson hastalığı ile mücadele ederek 28 Kasım 2015 tarihinde Bodrum'da vefat etmiş ve Gündoğan Mezarlığı'na defnedilmiştir.

Eserleri:

(1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume No.69, Bloomington, 419 s. (Tanitma icin bkz.:Ane H. Nauta, CAJ 13(1969):308-311; A. von Gabain UAJb 44 (1972):294-295)

(1975), *Ana Türkcede Aslî Uzun Ünlüler,* Hacetepe Üniversitesi Yayınları, Seri B, No 15, Ankara, 278 s. [Tanıtma için: A. Dilaçar TDAY-B 195-1976(1976): 266-273; N. Poppe CAJ 22:168-169]

(1985), *Japanese and Turkish: Is Japanese Related to Turkish?* T.C. Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 91s.

(1987) *Tuna Bulgarları ve Dilleri,* TDK: 530, Ankara 1987. 70s. +12.[Tanıtma icin bkz.:V.G.

(1988), *Orhon Yazıtları*., TDK: 540, Ankara, 200.s +tıpkıbasımlar ve tablolar.

(1988), *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası,* TDK:531, Ankara, 212 s. +91 resim. [Tanıtma için: Saadet Çağatay Erem, Cilt 5, Ocak 1989, Sayi 13 (1990):253-257]

(1989*), XI. Yüzyıl Türk Şiiri-Divanü Lugati't- Türk'teki Manzum Parçalar,* TDK: 541, Ankara, 272 s.

(1989), *XI. Yüzyıl Türk Şiiri.* TDK, Ankara

(1993), *Hunların Dili*, Doruk Yayınları: 33, Ankara, 59 s.

(1993), *Japonca ve Altay Diller,* Doruk Yayınlari:34, Ankara 1993. 95 s.

(1993), *Irk Bitig: The Book of Omens*, Harrassowitz Verlag, Turcologica Band 18, Wiesbaden, 70 s. + Facsimiles 75-133 s.

(1994), *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 5, Ankara, 74 s. + Tıpkı

(1993), *Hunların Dili,* Doruk Yayınevi, Ankara

(1993), *Japonca ve Altay Dilleri,* Doruk Yayınevi, Ankara

(1994) *Türkoloji Eleştirileri,* Doruk Yayınları, Tarih-Bilim Dizisi 36, Ankara, 158 s.

(1994), *Tunyukuk Yazıtı,* Ankara

(1995), *Orhon Yazıtları:* Kul Tigin, Bilge Kagan, Tunyukuk, Simurg, Istanbul, 128 s.

(1995), *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler,* Turk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 13, T.C. Kültür Bakanlığı-Simurg, Ankara, 192 s.

(1995), *Türkmence-Türkçe Sözlük*, Ankara (M. Ölmez, E. Ceylan, Z. Ölmez, S. Eker ile birlikte)

(1997), *Türkoloji Eleştirileri,* Simurg Dil ve Edebiyat Dizisi:4, Simurg, Ankara, 408 s.

(1998), *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı,* Simurg, Ankara

(1999), Türk Dilleri -Giriş-,İstanbul (M. Ölmez ile birlikte),

(2000), *Orhon Türkçesi Grameri,* Ankara

gibi kitapların yazarı olan Prof. Dr. Talât Tekin'in, Türkoloji'nin çeşitli konuları üzerine yayımlanmış 200'ün üzerinde makalesi de bulunmaktadır.

1954-2000 arası 45 yıla yakın kitap, inceleme, bildiri vs. bilimsel makale üretiminin detaylı bir dökümü kategorik olarak da ayrıca düzenlenmiştir. [1]

Türkoloji alanında kimsenin cesaret edemeyeceği, en karmaşık sorunlar ve konular üzerinde birçok çalışma yapmış olan Talat Tekin'in, Eski Türk dili üzerine yazmış olduğu yazılar

1 Hakkında değerlendirmelerin ve yazılarının tam listesi ve bulunduğu çalışmalar: O. F. Sertkaya, "Doğumunun 80. Yıl Dönümü Dolayısıyla Prof. Dr. Talât Tekin'in Hayatı ve Eserleri", *Türk Dili*, XCIV/672 (2007), s. 874-889; *Türk Dilleri Araştırmaları (TDA)*, 18 (2008), s. 11-34; Mehmet Ölmez, "Talat Tekin: Bir Ömre Sığan Türkoloji", *Toplumsal Tarih*, 265 (2016), s. 86-88; *http://www.turkdilleri.org/turkdilleri/ttekin_vefat.html*; http://www.cokbilgi.com/yazi/prof-dr-talat-tekin-kimdir-hayati/; Ceritoğlu, Murat, Vefeyat; *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi (MTAD)*, 12/4 (2015), s. 131-133, (E-yayın tarihi: 23 Nisan 2016); http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_content&id=614, Emine Yılmaz, "Türk Dil Devrimi ve Talat Tekin", *https://www.academia.edu/23227020/T%C3%BCrk_Dil_Devrimi_ve_Talat_Tekin*.

temel kaynak olarak kabul edilmektedir. Orhun Yazıtları üzerinde Türkiye'de ilk çalışmaları yapanlardan biri olarak Göktürkçe konusunda yetkin isimdir. Türkiye'de çağdaş dil bilimin ortaya çıkmasında ve sistemleşmesinde oldukça etkili olmuştur. Türkoloji alanında aykırı bir isim olarak, pek çok düşünceye karşı çıkmış ve bunun gerçek olduğunu çok ayrıntılı biçimde açıklamıştır. Örneğin uzun ünlüler hakkında yazmış olduğu makale, uzun zamandır yanlış bilinen bir konunun Talat Tekin'in ortaya attığı biçimde kabul görmesini sağlayan bir olgu olarak Türkoloji gündeminde önemli bir yer edinmiştir.

Milli olmaktan evrensele açılan, Kocaeli'nin yetiştirdiği bir değer olarak önemli ve anılmaya değer bir kişilik olan Talât Tekin, belirtildiği gibi dünya çapında bir Türkolog kimliğine sahiptir.

Yerli-yabancı birçok bilimsel dergide Türkçe ve İngilizce bilimsel makaleleri yayınlanan Tekin, şiir de yazmış ve bunları *Atatürk Gülümsedi* adlı kitabında toplamıştır (1981) *Talat Tekin hocanın çok bilinmeyen şair yönü ve şiir dünyasının kapıları aralandığında çok naif, lirik ama aynı zamanda sosyal bilince ve sorumluluğu duyarlı bir bakışla karşılaşırız.* [2]

Talât Tekin'in Şiir Dünyası

Türkoloji biliminin yanında sanata da büyük ilgi duyan ve kişiliğinde de sanatçı duyarlılığı ağır basan Talât Tekin'in, Türk dili ile ilgili bilimsel yayınları dışında, özellikle 1950-1960 yılları arasında; *Pazar Postası, Türk Dili, Yenilik, Varlık* ve *Yula* (Bitlis 1956-57) gibi edebiyat dergilerinde yayımlanmış edebiyat yazıları ve şiirleri de vardır: [3]

"... Lise sıralarında iken karikatür çizmeğe ve şiir yazmağa merak sardım. Cemal Nadir'in yayımladığı Amcabey dergisinde birkaç karikatürüm yayımlandı." (...) *"Hatta Akbaba dergisinin düzenlediği bir karikatür yarışmasında da ikinci oldum."* diyen Talat Tekin; *"...* İlk şiirlerim*in yayımlanması üniversite yıllarına rastlar: "... Şiire ve edebiyata olan ilgim üniversite öğrenciliği yıllarında da devam etti. Yüksek Öğretmen Okulu'nda özgür fikir ortamının şiir ve edebiyat zevkimin gelişmesine büyük etkisi ve katkısı olmuştur. Okulda düzenlenen şiir ve edebiyat gecelerinin sürekli izleyicileri ve* düzenleyicileri arasında idim." ifadeleriyle öğrencilik yılları ve eğitiminin farklı ortamlarında şiir yazmanın yanında çizgi, mizah gibi sanat alanlarına da ilgi duyduğunu belirtmektedir:

"1950 yılında bir ara fakülte arkadaşım Tarık Buğra ile Zeytindalı adlı ancak bir sayı yayımlanabilen bir sanat ve edebiyat dergisi de çıkardık." diyen Talat Tekin ile Tarık Buğra o yıllarda edebiyat sevdalısı, çok yakın iki arkadaştır... Tarık Buğra'nın ilk eseri *Siyah Kehribar* o yıllarda çıkmıştır ve üzerinde hayli tartışmalar olmuş, eleştirel yazılar yazılmıştır. Bu durumla ilgili olarak Buğra; *"Sanki roman yazmamış, cinayet işlemiştim..."* diyecektir. *Siyah Kehribar* hakkında çıkan 33 eleştiri yazısından sadece Talat Tekin imzasını taşıyan ve *Seçilmiş Hikayeler* dergisinde çıkmış olan yazı olumlu bir perspektife sahiptir.

Öncelikli olarak bir bilim insanı Tekin'in şiirleri, muhtevaları İtibarıyla iki ana eksen etrafında yo-

2 Kitabın yayınlandığı dönemde (1981) dönemde hocanın Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi TDE Bölümü'nde asistanlarından biri idim. Cumhuriyet Üniversitesi için asistan kadrosuna alınmış ve eş zamanlı yülsek lisans (bilim uzmanlığı) eğitimine başlamıştım. İki yeni asistan, bölümde uygun bir ayarlanıncaya kadar Talat Tekin hocanın, iki labaratuar masasını odasına getirterek hazırlattığı bitişik nizam çalışma masasında 3-4 ay oturduk... O odaya kimler gelmezdi ki; Cahit Külebi, Adnan Turani, Selahattin Ertürk, Bilge Karasu, Bozkurt Güvenç, Rahmi Pehlivanlı, ressam Balaban... Daha nice önemli şahsiyeti o zamanlarda, o odada tanımıştım...

3 Nesrin Karaca, "Şiir Dünyasıyla Talat Tekin", *Prof. Dr. Talat Tekin'i Anıyoruz Paneli*, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fak. TDE Bölümü, 24 Aralık 2015

ğunlaşmaktadır. Bunlardan biri, ferdî "ben"; diğeri, ferdî ben'in dışındaki insan ve dünyadır. Şair Tekin, şiirlerinin muhtevaları itibariyle daha ziyade memleket edebiyatı çerçevesinde değerlendirilebileceği gibi, çok fazla olmayan şiirlerinin büyük bir bölümünde kendi ferdî ben'i üzerinde de durur. Duygu, hayal, heyecan, ümit ve ümitsizliklerini, en çok da sosyal perspektiften yaşamış olduğu duygu, durum ve gündelik konuları şiirin imkânları içinde ifade etmeye çalışır.

Talat Tekin, doğduğu topraklar ve çocukluğunun geçtiği coğrafya olan Kocaeli yarımadasını çeşitli söyleyişlerde dile getirir. Nitekim, o bir köy çocuğu olarak tabiatın ve sunduğu imkanların içinde mutlu bir çocukluğa sahiptir:

"...
Ben bir körfez çocuğuyum
Kestane saçlı yanık tenli
Bütün kaygılarımdan kurtulurum
Gördüm mü giden bir yelkenli
..."

(s. 22-23)

diyen şair, daha geriye giderek çocukluğunun erken dönemlerini günlük hayatın içinden hatırlayıp çıkararak, hasretle dile getirir. Yaşadığı, ev, dik bayır, mahalle... Hepsi tek tek zihninden geçer. Hatırlamak acı olmasına, hiçbir şey yerli yerinde kalmamasına rağmen geçmiş yine de güzeldir:

EVLER

Bir mıh gibi saplanmış kalmış hafızama
Bağlarbaşı yoluna dik denize verev
Zeytin ağaçları üzerinden
İzmit Körfez"ne bakan ev
Şimdi o evde olmak yirmi yıl önceki
Ve çıkmak bir solukta merdivenleri
Yirmi yaşın çevikliğiyle
Koşuşmak bir odadan bir odaya
Sonunda, soluk soluğa
Vişneliğe bakan arka odada
İçerlek ve tenhâ
Mürüvet'le baş başa
Mürüvet'le göz göze diz dize
Mürüvet'le sarmaş dolaş
Başlamak yarıda kalmış yasak sevgimize
Başlamak yeniden
Olanca hızı ve tutkusiyle yirmi yıl öncesinin
Başlamak bıraktığımız yerden
Ah evler kalsa öyle eski hâliyle
Kızı ile kızanı ile
(s. 40-41)

Bir kırsal kesim çocuğu olarak, yaşanan hayatı, zihninde resimleşen anları ve anıları devamla

şöyle dile getirir:

DEH

Bağlardan dönerdik geç vakit merkeplerle
Azalırdı yorgun hayvanların bacaklarında tâkat
Uzardı yollar aşıldıkça sükûn yüklü tepeler
Belirsizleşirdi her şey o saat

Deh derdi bir ses cesaretsiz ürkek
Çekinircesine bildirmekten yerini usulca
Etrafta rüzgâr hafifliğiyle dağılır o ses
Gene giderdi uysal hayvanlar yolca

Bu sestedir bu seste bütün çocukluğum
Geçti beklemekle bağlarda akşam olmasını
Ve hayâl etmekle hayvan üstünde
Kısık lâmbaların beklediği karanlık odaları

Düşük kulakları mâsum bakışlı gözleri yerde
Akıl etmeyip dönemeçlerde durup dinlenmesini
İshak sesleriyle ilerleyen gecede
Gitmekte belki hâlâ o hayvanlar şimdi
1950 İstanbul (s. 18-19)

Yine; *Körebe I* ve *Körebe II* şiirlerinde de, konu olarak mutlu çocukluk günleri, geçmiş zaman, bulunduğu coğrafyanın tabiatı içindeki hayat biçimi, oyun arkadaşları... hepsi özlemle yade-dilmektedir:

KÖREBE I

Ey günler
Güneşli günler
Bir alay çocuğu
Eski saçakların koruduğu
Şakır şakır yağmurlu günler
Ey günler
Yağmurlardan sonra güneşin
Çatlamış narlara vurduğu
Vaktin akşamlara dek
Evlerde unutulduğu
Unutulduğu yemenin içmenin
Üşümenin
Düşünmenin
Sonra kaptan olunduğu
Korsan olunduğu
Birikmiş sel sularında

Yelkenler dolusu uçulduğu
Günler
Ey günler
Nerdesiniz
Kadrinizi bilmedim diye mi
Bir daha gelmeyişiniz

Mahalle arkadaşlarım ya siz
Beni körebe yaptınız
Nereye uzansam yoksunuz
Duyulmaz oldu sesiniz
Karnınız acıktı paydos mu ettiniz
Mıstık Memedali Muvaffak Cengiz
Kayık yüzdürelim geliniz
1953, İzmir (s. 15-16)

Ancak, öğretmenlik yıllarıyla birlikte, şair hayata daha farklı bakmaya başlamıştır:

KÖREBE II

Sahici gemilerim var şimdi
Sahici denizlerde yüzen
Koca bayraklı koca direkli
Tekneleri tekne dümenleri dümen
Ama çıkaramıyorum kollarımı sıvayıp
Battıkları zaman
1953 Trabzon (s. 17)

Delikanlılık ve hayata başka türlü bakış, ilk aşk kıpırtıları mıralara dökülmeğe başlar. *YETER BAKTIRDIĞIN YOLLARINA* şiirinde, sevgiliye;

"...
Sen loş bahçelerde açan
Garip kokulu bir çiçeksin beyaz
Benimle güne güneşe çıksan
Işıklı sularda yunsan biraz

Körfez rüzgârlarıyla doldurup göğsünü
Şarkı söylesen bana şiir okusan
Ben kokunla beyazlığınla büyülü
Denizi köpüklü sularını unutsam

Çiğli bir sabah güzelliğiyle çıkıp gelsen
Dağıtsan saçlarınla gözlerimdeki sisi
Yeter baktırdığın yollarına artık olsan
Güz günlerimin güneşi yaz günlerimin esintisi"
1955 Ankara (s. 22-23)

diye seslenerek, iç dünyasının kapılarını açacaktır.

Bitlis'e tayin edildiğinde Talat Tekin yeni evlidir. Anadolu'nun ücra köşelerinde imkansızlıklar içinde görev yaparken geride bıraktıklarının özlemi çok ağırdır. O günlerde gelen bir mektup için posta idaresine minnettar kalacaktır:

TEŞEKKÜR

Açın haritayı da bakın isterseniz
İstanbul neresi Bitlis neresi
Duyurdum tutkun olduğumu sayende o yâre
Şükürler olsun sana PTT idaresi
1956 Bitlis (s. 32)

Ancak sevgilinin hasreti ve gurbet şairin dünyasını allak-bullak edecek, çağa sitem ettirecek, hayallerin içinden onu şişelere vurduracaktır:

İÇİNCE

Bakma dile getirip diyemediğime.
Eski âşıklarca tutkunun sana
Sevgisi günden güne filizlenen içimde
Şüphen olmasın aşkımdan yana

Ben de isterdim istemesine
Kerem misali ardınca gitmek
Kaptırmak gönlümü aşkın sesine
Yâr deyip yâr işitmek

Çağ o çağ değil ne çare
Türlü düşünceler var serde
Mecnun bile geçerdi sevdasından
Yaşasaydı yirminci asırda

Geçti terk-i cân etmekler yâr yoluna
Geçti evvel zamanlar
Yetmez mi sultânısın bu gönlün
İçtiğim akşamlar

İçince daha bir âşığım sana
Esrik bakışlı yâr
İçince salına salına
Bezmimize teşrifin var

İçince daha bir güçlüyüm
Sana erişmek için
İçince yakın ıraklar
Hükmü yok mesafelerin

İçince ben Ferhâd
Sen Şîrîn

1956 Bitlis (s.33-34)

İLK AŞK ŞİİRİ

Sular mıydı akıp giden çağıl çağıl
Dallar mıydı bir inip bir yükselen
Alabildiğine cömert alabildiğine hür
Rüzgâr mıydı esen tepelerden

İlk aşkıydı çocuğun bu ilk
O kadar sabırsız o kadar hoyrat
İri göğüslere başını koy yat
Öpmemek olur mu o dudaklardan

Suya inmiş ceylan gibi ürkekti kadın
Aşksız yalnızlığına değildikçe ürperen
Saklamış sabırla arzusunu yılların
Ayvalar kayısılar renginde bir ten
1953 İzmir (s. 20-21)

Aşk şiirlerinin bir diğeri de, kendisinin 'Üslub-*u kadîm* üzre' notunu düştüğü ve eski edebiyatın imgeleri, söz varlığı ve söyleniş biçiminden etkilenerek kaleme aldığı aşağıdaki şiiridir:

ÂŞIK-I NÂÇAR veya SÖYLENMİŞ EN GÜZEL MISRALAR

- Üslûb-*u kadîm* üzre -

Tutkunum sana tutkunum ya ırak diyarlım
Aşkınla yollarına düşecek hâlim yok
İçtiğim akşamlar gönlümce karşımdasın işte
Alâgarson saçlarından topuklarına dek

Eskiler ne zorlu âşıklarmış meğer
Sevdikleri Sedd-i Çin ardında Mâçin'de
Visâl-i yâr uğruna yedi iklime karşı kor
Gül dererlermiş o bahçeden sonunda

Benden evvel zamân aşkı bekleme
Kerem gibi diyar diyar dolaşamam ardında
Yok bende yâr yoluna dağlar delecek güç
Fakir bir memurum geçim derdinde

Firaklı şiirler söylemek isterdim hiç değilse
Ey Goncefem nergis-i mestânın için
Ne çâre asrımız Fuzûlî asrı değil
Söylenmiş en güzel mısralar sevdiğim
1956 Bitlis (s. 35-36)

Artık, geçim derdinde olan fakir bir memur olarak hayatın gailesi içinde başka durumlar ve sosyal hayatın devinimi içinde ortaya çıkan konular daha ağır basmaktadır. Memleket Cum-

huriyet'le birlikte topyekun hamlelere yönelmiş, vatanın her köşesine aydınlık düşünceli, görev sorumluluğu taşıyan, bugün baktığımızda her biri bir değer olan nice isim, öğretmen olarak Anadolu'ya dağılmıştır. Bir öğretmen olarak Bitlis, Trabzon, İzmir gibi beldelerde bu görevi yapanlardan biri olan Tekin, yine aynı durumda olan yakın arkadaşı Tevfik Velioğlu'na ithaf ettiği şiirinde, sosyal meselelere ve aydın şuurunun gerektirdiği meselelere yönelirken şunları dile getirir:

KARANLIKTA IŞIYAN

Tevfik Velioğlu'na

Çıkmıyor sesin soluğun
Bitti mi karanlıklarla savaş
Sen ey kırk bin köyün birinde
Okuyan göz yazan el düşünen baş

Bilirim köyler ıraktır
Kış geceleri uzun
Ama sen Mustafa Kemal'in emanetçisi yılma
Ağart ufuklarını yurdumuzun

Işık ol gir kafalara
Tutuşsun düşünceler daha tez
Ne demişti Fikret fî tarihinde
Fikr ordusuyuz meş'al-i irfanla mücehhez

Yüce dağlar yankısınca değil
Cılız çıkıyor sesin
Karanlık rüzgârlar önünde tek başına
Titremekte misin?

Dilerim daha bir güçlenesin
Işıyasın Anadolu'nun köylük yerinde
Yitirmiyesin aklığını yitirmiyesin
Bitip tükenmez yurt gecelerinde
1956 Bitlis (s.24-25)

1957 yılından itibaren bazı hayal kırıklıkları ve haksızlıklar yaşayacaktır, Talat Tekin... Mesela o yıl, terfi etmesi gerekirken terfi edilenler listesinde adını bulamaz. Bir telgrafla nedenini Bakanlığa sorduğunda gerekçenin "son üç yılda teftiş görmemiş" olmasından kaynaklandığını öğrenir. Bunun üzerine tavır koyarak, Bakanlığa çektiği sert bir telgrafla öğretmenlikten istifa eder. Aşağıdaki kısa şiiri bu hissiyatın ürünüdür:

İSTİFA

İnsan bir dilim ekmeğini
Nerden olsa çıkarır
Benden sana öğüt kardeşim
Olma devlet kapısında kul
1957 Ankara (s. 26)

Bu olayın ardından artık Ankara'da yaşamaya başlayan Tekin, Türk Dil Kurumu'na girer. Yukarıda ayrıntılı biyografik bilgisinde de görüleceği gibi bu süreç, akademik hayatına yürüyen yolda da oldukça meşakkatlidir. Şair, bir yığın mesele içinde olumsuzluklar yaşarken haksızlığa uğramalar, yılgınlık ve yaşananlar kendisini bir hayli yormuştur. Hayatın içinden gözlem ve izlenimlerle morali bozuk ve geleceğe dair ümitleri kırık bir şekilde mevcut sosyal yapıya eleştirel bir tutum takınır:

MEYHANELER HARİÇ

Bir gün öğle üzeri
Ulus'tan Sıhhiye'ye yürüdüm
Böylesi düşman başına
Ziyade sıkkın idim

Yol boyunca taksiler otobüsler
İçleri tıka basa insan
Diz dize göz göze oturmuşlar
Birbirlerine düşman

Baktım bağırıyor gazeteler
Haktı hukuktu
Oysa kapalı hapishaneler
Mahkemeler açıktı

Bir yanda kat kat apartımanlar
Enseli göbekli
Bir yanda iki göz haneler kardeşim
Borç yüzünden ipotekli

Ortası koskoca havuzdur
Bilirsiniz parkı
Gelgelelim balıklar için
Orası öyle dar ki

Soldaki yapıya ilişti gözüm
En hakiki mürşit ilimmiş
Vardım bir hocaya danışacaktım
Açığa alınmış

Kestane kebap yemesi sevap
Yüz gramı yirmi beşe iyiydi
Parayı çıkarırken göz ucuyla baktım
Altına çürüklerini koydu

O gün öğle üzeri pis pis
Bu fikirleri yürüttüm
Sonunda küçük şipşirin
Bir meyhaneye gittim

Namuslu çıktı meyhaneci
Rakıya su katmadı hiç
Kapatmalıydı bütün dükkânları kardeşim
Meyhaneler hariç
1954 Ankara (s. 27-29)

Grevciler şiirinde de aynı izlenimleri, hak arama, hakkını savunma izleği üzerinden dile getirdiğini görüyoruz:

Alınlarında ilk ışıkları güneşin
Saçlarında dağ rüzgârları
Böyle daha güzel daha dinçtiler
Sabahın seher vaktinde
İşi uğraşı bırakmış
Hakkın peşine düşmüştüler
Hakkın hürriyetin

Oyuncak evlerden
İri gövdelerle çıkıp gelmiştiler
1957 Ankara (s. 39)

Sosyal durumunu anlatan aşağıdaki şiiri de, içinde bulunduğu maddî sıkıntıları ve iç dünyasının gel-gitlerini, yaşadığı ruh halini yansıtmaktadır:

ESKİ ELBİSELERİM

Terzi elinden çıktığınızda
Kibar vitrinlere yaraşırdınız
Bir çalım bir kurum
Ne çare tertipli birine düşmediniz
Eski elbiselerim

Kalk otur ne omuz kaldı ne diz
Kahve köşelerinde meyhanelerde
Oysaki lüküs yerlere girip çıkmak
İtinayla fırçalanmak isterdiniz
Bilirim

Lekeciye örücüye götürmek vardı sizi
Ayda bir olsun ütületmek
Eski elbiselerim
İlk ütünüz uzak bir rüya şimdi
Affınızı dilerim

Gün oldu kastı kavurdu soğuklar
Gün oldu yağmur çamur göz açtırmadı
Yaka yırtık yen yarım
Yine de yaza çıkardınız Talât'ı
Aferim

Gencim ya bilinmez
Dünya hali bu
Gün gelir artık gerekmezseniz bana
Eski elbiselerim
Giyilmenizi isterim
Giyilmenizi isterim
1954 Ankara (30-31)

Geleceğin güzel olması, hakkın, hukukun, doğruluğun, özgürlük ve güvenin öne çıktığı ütopik iyimserlik duygularını içeren aşağıdaki "Bakmışsın" şiiri de bir anlamda Cahit Sıtkı Tarancı'nın "Memleket İsterim"[4] şiirini çağrıştıran başka bir versiyon olarak değerlendirilebilir:

BAKMIŞSIN

Bakmışsın böylesine kepaze değil
Kahrı çekilir yaşamanın
Bakmışsın hep iyilik geçiyor gönlünden
İnsanlığı tutmuş insanın

Bakmışsın bütün yüzler sevimli
Gözler dostçasına sıcak
Bakmışsın yumruklar sıkılı değil
Kınında bıçak

Bakmışsın her işte kılavuz
Rafa koymamışlar aklı
Bakmışsın güçlüler değil artık
Haklılar haklı

Bakmışsın hürriyet var kardeşim
Konuşuyoruz ileri geri
Bırakmışlar yakamızı bakmışsın
Susturmak değil işleri

4 **MEMLEKET İSTERİM**

Memleket isterim
Gök mavi, dal yeşil, tarla sarı olsun;
Kuşların çiçeklerin diyarı olsun.

Memleket isterim
Ne başta dert, ne gönülde hasret olsun;
Kardeş kavgasına bir nihayet olsun.

Memleket isterim
Ne zengin fakir, ne sen ben farkı olsun;
Kış günü herkesin evi barkı olsun.

Memleket isterim
Yaşamak, sevmek gibi gönülden olsun;
Olursa bir şikâyet ölümden olsun.

Bakmışsın ayrı şeyler değil
Bir gerçekle düş
Cümle haksızlıklar zulümler
Bakmışsın bir varmış bir yokmuş
1957 Bitlis (s. 37-38)

88 yıllık ömründe bilimsel çalışmaların içinden kendisine bir pencere aralığı açan ve yazdığı az miktardaki şiirle iç dünyasını, mizacını ve insan olarak yansımalarını sergileyen Talat Tekin için şiir, eski bir dost, bir nefes alanı, bir sığınak olmuştur:

ŞİİRİN DÖNÜŞÜ

Merhaba ey şiir eski dost
Uykusuz gecelerimin can yoldaşı
Geldin işte Hızır gibi yıllar ötesinden
Getirdin bana yirminci yaşı
Merhaba ey şiir eski dost
Karanlık sularda açan nilüfer
Bir derin uykuya dalmış prenses
Ölmemiş sevdalı şehzade meğer

Merhaba ey şiir eski dost
Merhaba ilk aşkım ilk sevgilim
İşte yine seninleyim geceleri
İşte yine çözülmeğe başlıyor dilim

Merhaba ey şiir eski dost
Bir neden olmalı bana gelişinde
Dönüyorsun sanırım yıllardan sonra
Bir kızıl saçlının taptatlı gülüşünde
(s. 42-43)

Şiir dünyasında son olarak, asıl vurgu yaptığı 'Atatürk' teması üzerinde duran şiirlerinin üzerinde durmak gerekir.

Talat Tekin'in şiir kitabına adını veren 'ATATÜRK GÜLÜMSEDİ', 'KASIM YELLERİ ESTİĞİNDE' ve 'TANRICA ÖLÜMSÜZ' başlıklı şiirleri, 1953, 1955, 1957 tarihlerinde Atatürk üzerine yazılmış ve edebiyatımızda "10 KASIM ŞİİRLERİ" literatürüne girmiş olan şiirlerdir. Bunlar sırasıyla:

ATATÜRK GÜLÜMSEDİ

Atatürk gülümsedi öğretmenim
Siz sınıfa girince
Dağıldı kara bulutlar
Açıldı konca

Baktı ki okul yenidir
Siz yenisiniz düşünceler yeni
Atatürk gülümsedi öğretmenim
Saklıyamadı sevincini

Baktı ki gençsiniz bilgili
Eğitiyorsunuz yolunca yöntemince
Atatürk gülümsedi öğretmenim
Sevindi onca

Baktı ki geçmiş karşımıza
Çiziyorsunuz yolu
Atatürk gülümsedi öğretmenim
Gözleri dolu dolu

Anlaşılan bütün yaz
Atatürk gözünü kırpmamış
Çünkü boşmuş sıralar
Çünkü harf okunmamış

Kapkara bulutlar inmiş
Işıklı gözlerine
Bora gibi kasırga gibi Atatürk'üm
Sanırım yönelmiş bilgisizliğe

Ama baktı ki gün doğmuş
Bir koşu varmışız okula
Özlemle açılmış kitaplar
Bir iştah kızda oğlanda

Baktı ki zil çalmış sınıfa girmişsiniz
Bütün bakışlar sizde
Günaydın demiş derse başlıyorsunuz
Sımsıcak bir sevgi gözlerinizde

Baktı ki Türkiye'si Türkiye'miz
Aydın ufuklara yürüyor hızla
Atatürk gülümsedi öğretmenim
Övünüyor bizle

Dağıldı kara bulutlar
Siz sınıfa girince
Atatürk gülümsedi öğretmenim
Kürsüde kendini görünce
1953 İzmir (s. 7-9)

KASIM YELLERİ ESTİĞİNDE

Kasım yelleri estiğinde
Bir konu düşündürür yurdumun şairlerini bir
Kadınmış yalnızlıkmış parasızlıkmış
Unutulur

Kasım yelleri estiğinde
Bir kaygı alır köylümüzü kentlimizi bir
Çiftmiş çubukmuş iş uğraşmış
Yüzüstü kalır

Kasım yelleri estiğinde
Bir rüzgâr üşütür cümlemizi bir
Yıldızmış poyrazmış karayelmiş
Vız gelir
1955 Ankara (s. 10-11)

TANRICA ÖLÜMSÜZ

Konuların en çetini
Atatürk konusu çocuklarım
Kasım'dan Kasım'a bir od düşer yüreklere
Kasım'dan Kasım'a bayraklar yarım

Ulu bir yasla eğilir başlar
On Kasım günü her yıl
Bir susuş ki bıçak açmaz ağızları
Düşünce değil

Susar insanlar taşıtlar her şey
Susar dağı taşı memleketin
Duyulur yaşamak dolu bir ses doruklardan
Ben ölmedim

Ben ölmedim boşuna yas tutmanız
Ağıtlar boşuna
Basmadı mı Mustafa Kemaller
Otuz beş yaşına

Neydi milletimiz için çocuklarım
Gittikçe azizleşen
Işık gibi su gibi ekmek gibi bir şey
Ne bileyim ben

Nasipsiz kökler vardır
Sevindirmez dal ucunu
Bir toplum düşünün çocuklarım
Yitirmiş yaşama gücünü

Odunca umutsuz odunca suskun
Kalmış ırak karanlıklarda tek
Mevsimler gelip geçmiş yanıbaşından
Ne yaprak ne çiçek

Onun bize verdiğini çocuklarım
Toprak bile zor verir köklere
Yeşerdik yaprak yaprak bir bahar
Çiçek çiçek gülümsedik göklere

Baktık geçilir gibi değil
Yaşamak onca güzel onca temiz
Baktık sıyrılmış tekmil karanlıklardan
Işıklar içinde Türkiye'miz

Tanrıca yüce O çocuklarım
Tanrıca ölümsüz
Doğan güne ışıyan gökyüzüne baksanız
O'nu görürsünüz
1957 Ankara (s. 12-14)

Anadolu'nun kuzeyinden doğusuna, doğusundan batısına (Trabzon, Bitlis, İzmir) açılan deneyimler ve idealizmle, Talat Tekin'in eğitimci kimliği ve dönemin aydın sorumluluğu içinden dile getirdiği bu söyleyişlerde Atatürk'ün manevi kişişliğinin, milli mücadelenin içinden ortaya çıkarılan yeni Türkiye gençliğinin heyecanı, övüncü, gelecek tasarımı, yarına yönelik ümidi ve güveni vardır.

Bu üç şiirde de Atatürk ve Cumhuriyet değerleri izleğinden yürümek gerektiği, bu bağlamda öğretmenlere çok iş düştüğü sözkonusu edilmiş, bu ülkü işlenmiş ve 'yarın' vurgusu yapılmıştır.

KOCAİLİ SANCAĞI'NIN PAŞALARA TEVCİHİ BAĞLAMINDA ORTAYA ÇIKAN İDARİ UYGULAMALAR ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Orhan KILIÇ*

Giriş

Kocaeli, merkezi İzmit olan bir yöreyi ifade eder. Osmanlı döneminde sancağın adı *Kocaili* merkezi ise *İznikmid (İznikmûd)* idi. Kocaili ve çevresinin Osmanlı hâkimiyetine giriş süreci 1329 yılında Orhan Bey ile İmparator III. Andronikos arasında yapılan Palekanon Savaşı'nın Osmanlılar tarafından kazanılmasından sonra başlar. İmparator III. Andronikos 1333 yılında haraç ödemek kaydıyla şehri Osmanlılar'dan geri almışsa da bu durum çok uzun sürmemiş ve şehir 1337 yılında kesin olarak Osmanlı idaresi altına girmiştir. Bizans'ın İzmit'i yeniden ele geçirme teşebbüsleri ise sonuçsuz kalmıştır.[1]

Osmanlıların beylik ve devletleşme sürecindeki ilk idari uygulamalarında Kocaili'ye de rastlanmaktadır. Muhtemelen 1337 fethinden sonra Kocaili Sancağı kurulmuştur. Sancağın merkez kazası ise İzmit (İznikmid) idi. Özellikle ilk idarecisi olarak görülen Süleyman Paşa zamanında şehrin bir Türk-İslam şehri havasına bürünmesi için önemli müesseseleşme ve imar faaliyetlerinin yapıldığı bilinmektedir.[2] Bursa'nın fethedilmesi ve merkez olarak tayininden sonraki idari düzenlemelerde yeni sancaklar olarak Kocaili, Karesieli ve Orhan Bey'in son zamanlarında Ankara'nın bir sancak olarak Osmanlı idari sistemi içinde oldukları görülmektedir.[3]

Hüdavendigâr Livası tahrir defterlerinde; Taraklı Yenicesi, Geyve Akyazı, Akhisar, Göynük, Kite, Biga, Ezinepazarı, Lapseki, İznik, Yalakâbâd, Bolayır, Seydikavağı, Malkara, İznikmud kazaları Süleyman Şah'a yani Süleyman Paşa'ya ait emlak ve temlikler içinde idi. Bu yerler onun vali veya sancakbeyi olarak idaresi altındaki mıntıkalardı.[4]

Kocaili Sancağı, Anadolu Vilayeti kurulduktan sonra buraya bağlı bir sancak olarak taksimatta yer almıştır. Kocaili Sancağı'nın II. Murad ve II. Mehmed dönemlerinde Anadolu Vilayeti bünyesinde olduğu da bilinmektedir.[5]

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü. E-posta: okilic60@gmail.com

1 İdris Bostan, "İzmit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 23, 2001, s. 536; Besim Darkot, "İzmit", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 5/2, 1987, M.G.S.B Yayınları, s. 1252.

2 Bostan, "İzmit", s. 536.

3 Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988, s. 85.

4 Haz. Ömer Lütfi Barkan & Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, TTK Yayınları, Ankara, 1988; Halil İnalcık, "Orhan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, 2007, s. 385.

5 Orhan Kılıç, "İlk İdarî Uygulamalar Bağlamında II. Murad Devrine Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı ve Teşkilatı", *Sultan II. Murad ve Dönemi*, İsmail Yaşayanlar, Osmangazi Belediyesi, Bursa, 2015, s. 248; Orhan Kılıç,

Kocaili Sancağı, 16. yüzyılın son çeyreğine doğru Anadolu Vilayeti'nden ayrılarak Cezayir-i Bahri-i Sefid yani Derya Kaptanlığı'na bağlanmıştır. 1548-1574 (H. 955-982) yıllarına ait kayıtları ihtiva eden sancak defterindeki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla bu geçiş Ocak 1567-Haziran 1568 arasındaki bir tarihte gerçekleşmiştir.[6]

Sancak tevcih kayıtlarından anlaşıldığına göre, Kocaili Sancağı 17. yüzyılın ortalarından 18. yüzyılın başlarına kadar Süveyş Kaptanlığı bünyesindedir. Süveyş Kaptanlığı bünyesinde yazılan Kocaili Sancağı'nı 10 Ocak 1698 tarihinde Osman Paşa'nın muhtemelen *arpalık* suretiyle tasarruf ettiğini biliyoruz.[7] 4 Mayıs 1702 tarihinde Süveyş Kaptanlığı'nın *ber vech-i te'bîd* Mahmud Paşa'ya verilmesi[8] bu tarihten itibaren donanma içerisindeki üst yönetim birimi olma durumunu kaybettiğini düşündürmektedir. 1688-1702 yıllarına ait kayıtları içeren defterdeki bilgilere göre, paşa sancağı Gelibolu olan *Derya Kaptanlığı* içerisinde Kocaili ve Karlıili sancakları bulunmamaktadır.[9] 1702 yılından sonra Kocaili sancağına yapılan atama kayıtları incelendiğinde sancağın artık Derya Kaptanlığı bünyesinde kaydedildiği tespit edilmektedir.[10] 1717-1730,[11] 1731-1740[12] yıllarını ihtiva eden diğer tevcihat defterlerinde de Kocaili Sancağı'nın Derya Kaptanlığı bünyesinde olduğu görülmektedir.

Kocaili Sancağı 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Derya Kaptanlığı'ndan ayrılmış ve yeni bir üst idari ünite olarak teşkilatlandırılan *Muhassıllık-ı Eyalet-i Mora ma'a Muhafızlık-ı Kal'a-i Anabolı(Anapoli)*'ya bağlanmıştır. 1756-1792 yılları arasındaki tevcihatı yansıtan defterde *Mora Eyaleti Muhassılığı* olarak adlandırılan üst idari ünitenin içerisinde Mizistre (boş), Mısır İskenderiyesi, Dimyat (Reşid ile birlikte) ve Kocaili sancakları bulunmaktadır.[13]

Bütün bu bilgiler çerçevesinde; Kocaili Sancağı'nın kuruluşundan 16. yüzyılın son çeyreğine kadar Anadolu Vilayeti, 1567-1568'den 17. yüzyılın son çeyreğine kadar Derya Kaptanlığı veya Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti, 17. yüzyılın son çeyreğinden 1702 yılına kadar Süveyş Kaptanlığı, 1702'den 18. yüzyılın ortalarına kadar tekrar Derya Kaptanlığı, 18. yüzyılın ortlarından sonra da Mora Eyaleti Muhassıllığı ve Anabolı (Anapoli) Muhafızlığı'na bağlı olduğu söylenebilir.

Kocaili Sancağı'nın Paşalara Tevcihi Uygulamasından Önceki Durum

Kocaili Sancağı'nın yöneticileri ile ilgili ilk bilgiler Süleyman Paşa ile başlar. 1337 yılındaki fetihten sonra İzmit Süleyman Paşa'nın idaresine bağlanmış ve Orhan Bey zamanında merkezi İzmit olan Kocaili Sancağı tesis edilmiştir.[14] Daha sonraki süreçte Süleyman Paşa'nın İzmit ve çevresinde idari bir etkinliğinin olduğu dikkat çekmektedir. Süleyman Paşa'dan

"II. Mehmed Devrinde Osmanlı Devleti'nin İdari Teşkilatı ve Taksimatı", *Fatih Sultan Mehmed Han ve Dönemi*, ed. Ayşenur Bilge Zafer, Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2016, s. 169.

6 *BOA, MAD 563*, s. 42, 72.

7 *BOA. A. RSK 1551*, s. 66.

8 *BOA. A. RSK 1551*, s. 66.

9 *BOA. A. RSK 1551*, s. 62-66.

10 Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ, 1997, s. 216-217.

11 Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, TTK Yayınları, Ankara, 1997, s. 62-67.

12 *BOA. A. RSK 1572*, s. 43-47.

13 *BOA. A. DVNSNŞT d. 16*. s. 231-236.

14 Bostan, "İzmit", s. 536.

sonra Kocaili Sancağı'nı merkezden tayin edilen sancakbeyleri yönetmişlerdir. Mevcut kaynaklar sancağın yönetimi ve yöneticileri hakkında ancak 16. yüzyılın ortalarından sonraki dönem hakkında daha net bilgiler vermektedir. Kocaili Sancağı 16. yüzyılın ortalarında, diğer Anadolu Vilayeti sancakları gibi iki başlı bir yönetime sahiptir. Sancağın başında klasik Osmanlı sancakbeyi bulunurken, *Anadolu Vilayeti Müselleman sancakları* olarak ifade edilen Kocaili, Aydın, Saruhan, Menteşe, Karesi, Biga, Hüdavendigâr ve Sultanönü sancaklarının da hepsi 1 sancak itibar edilmiş yani *müsellem* kısmı ayrı bir beyin idaresinde olmuştur.[15] Kanuni devrinden sonraki kayıtlarda ise müsellem sancaklarına idari manada tesadüf edilememiştir.

Kocaili Sancağı devletin genel idari uygulamaları çerçevesinde 17. yüzyılın ortalarına kadar sancakbeyleri tarafından yönetilmiştir. 1638-1639 yıllarında fiilen sancağı yönettiğini tespit ettiğimiz Mehmed Bey'e kadar[16] istisnasız *bey* rütbeli ümera tarafından tasarruf edilmiştir.

Kocaili sancakbeylerinin has gelirleri 16. yüzyılda genellikle 200.000-250.000 akçe civarında seyretmiştir. İstisnai uygulamalar olarak Kanuni devri başlarında sancağı yöneten İbrahim Bey'in has geliri 162.000 akçe,[17] 4 Şubat 1572 tarihinde sancakbeyi olarak görev yapan Haydar Bey'in has geliri ise 400.000 akçe idi.[18]

Kocaili Sancağı, hem merkeze yakınlığı hem de denizle alakalı bir yerde olduğu için buraya atanan sancakbeyleri daha ziyade bahriye kökenli olmuşlardır. Bu durum onların çoğu zaman sefer hizmeti veya tersane görevleri nedeniyle sancakta bulunmaması sonucunu doğurmuştur. Sancakbeyleri görevleri başında bulunmadıkları zamanlarda sancağın yönetim ve muhafazasını maiyetlerindekilerden birine bırakmışlardır. Önemli bir durum söz konusu ise yakın sancaklardan bir sancakbeyinin vekâleten Kocaili Sancağı'nı yönettiği durumlar da olabiliyordu. Mesela, 1571 yılında Rodos sancakbeyliğinden Kocaili sancakbeyliğine atanan Ahmed Bey'in aynı zamanda Tersane-i Amire'de hizmette mübaşir olmasından dolayı Vize sancakbeyi Hasan Bey'den Kocaili'ye gidip bölgede inşa edilen gemiler için lazım olan malzemelerin tedarikini görmesi istenmiştir.[19] 1560 yılında donanma ile sefere giden Ali Bey ise yerine adamlarından Sinan'ı vekil olarak bırakmıştır.[20] 20 Ocak 1567 tarihinde Kocaili sancakbeyliğine atanan Balî Bey, 1568 yılında derya seferine katıldığı için yerine sancağın *hıfz u hırâseti için* Kocaili alaybeyi Salih'i bırakmıştır.[21] Sancakbeylerinin sancağa vekil olarak bıraktıkları kişiler için *sancakbeyi kaim-makamı* nitelendirilmesi yapıldığına da rastlanmaktadır.[22]

Kocaili Sancağı için özel bir durum olarak nitelendirilebilecek bu yönetim uygulamaları daha sonra devletin genel idari uygulamaları bağlamında ortaya çıkacak bir durum olsa bile, sancağın mütesellimler eliyle yönetilmesi konusuna da önemli bir tecrübe alanı olmuştur.

15 İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Kasım 1978, s. 131; Feridun Emecen & İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri", *Belgeler (Türk Tarih Belgeleri Dergisi)*, XIX/23 (1999), s. 64; *BOA. MAD 563*. s. 71, 119.

16 *BOA. Mühimme 88*. hüküm: 299, 337.

17 Kunt, *Sancaktan Eyalete...*, s. 127.

18 Emecen-Şahin, "Osmanlı Taşra...", s. 68.

19 *BOA. Mühimme 16*, 47/89, 48/92, 49-50/94, 50/95.

20 *BOA. Mühimme 3*, hüküm: 1255.

21 *BOA. Mühimme 7*, hüküm: 1387.

22 *BOA. Mühimme 43*, 85/173.

Kocaili Sancağı'nın her bakımdan donanma ve tersane ile bağlantılı olması Derya Kaptanlığı'na bağlanmasının en önemli nedenidir. Derya Kaptanlığı da önemli sahil sancakları ve tersane bağlantılı yerlerin daha organize olarak sevk ve idare edilmesi amacıyla tesis edilmişti. Bundan sonraki süreçte ilgili kaptanlığa bağlı askeri harekât veya seferlerde Kocaili sancakbeylerinin aktif görevler üstlendiği ve diğer donanma bağlantılı beyler ile seferlere çıktıkları görülmektedir. Sancakbeylerinin bu görevlerinin merkez nezdinde daha önemli olması hasebiyle, Kocaili sancakbeylerinin bizatihi sancağın başında bulundukları zamanların çok az olduğu söylenebilir. Mesela, Kıbrıs'ın muhasarası ve fethi sürecinde özellikle de Kocaili sancakbeyi Kaya Bey ile Rodos ve İskenderiye beyleri Şubat-Mart 1571'de Kıbrıs'a mühimmat ve askeri yardım götürmüşler ve Mustafa Paşa'nın maiyetinde fetih hareketlerinde bulunmuşlardır.[23]

Kocaili sancakbeyleri donanma için gerekli olan cephane ve peksimet temini hususunda da aktif görevler üstleniyorlardı. Bu malzemeler ilgili mahallerden alınıyor ve maiyetlerindeki gemiler ile Süddе-i Sa'adet'e taşınıyorlardı.[24] Sakarya Nehri kenarında yapılan gemilerin inşasını kontrol etmek ve malzeme ihtiyaçlarını temin etmek de Kocaili sancakbeylerinin görev alanı içinde idi.[25] Özellikle gemi yapımında kullanılacak kerestenin temin edilip tersaneye teslimi Kocaili sancakbeylerinin taahhüt ettiği en önemli görevleri idi.[26] Dolayısıyla sancakbeyliği tevcih edilirken bu görevin eksiksiz yerine getirilmesi şartı konuluyordu. Bu şart daha sonra atanacak paşalar için de geçerli olmuştur.

Kocaili Sancağı'nın Paşalara Tevcihi

17. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı bürokrasisinde *beylerbeyi* veya *vezir* rütbesindeki *paşa* sayısı idari kadro sayısına göre aşırı yükselmiştir. Dolayısıyla paşaların rütbelerine uygun görev bulmak da bir anlamda imkânsız hale gelmiştir. Mevcut eyalet sayısı paşa sayısının çok altında olduğu için bunların oralarda istihdam edilmesi mümkün olmamış yavaş yavaş sancaklar da paşalara tevcih edilmeye başlanmıştır. Böylelikle sancak idarelerinde de artık sıkça *paşa* rütbeli paşaların ismi geçmeye başlamıştır. 18. yüzyıldan itibaren bu durum iyice yerleşmiş ve sadece *beylerbeyi* rütbeli değil *vezir* rütbeli yani üç tuğlu paşalar da sancak tasarruf etmeye başlamışlardır. Daha önceki yıllardan itibaren başlayan yanlış uygulamalar devleti bu olumsuz noktaya getirmiş ve idari manada farklı anlayışların doğmasına sebep olacak bir sürece girilmiştir. Sancaklar paşaların tasarrufuna veya idaresine verilince, bunlara rütbeleri itibariyle *sancakbeyi* denilemeyeceği için "... *sancağına mutasarrıf*" tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Bu tabir *sancağı tasarruf eden* manasındadır. Bu durum sancakbeylerinin yerine mutasarrıflıkların kurulduğu manasına gelmemelidir. Mutasarrıf ve mutasarrıflıklar ancak 19. yüzyılda kurumsallaşmış ve mutasarrıflık bu yüzyıldan sonra idare ve tasarruf şeklini almıştı.[27]

23 *BOA. Mühimme 12*, hüküm: 12, 184, 213.

24 *BOA. Mühimme Zeyli 3*, 231/596 (31 Mayıs 1576).

25 *BOA. Mühimme 6*, hüküm: 34.

26 Kocaili Sancağı 22 Temmuz 1633 tarihinde İskender Bey'e 1.000 vürdinar ve 40.000 adet varul tahtası teslim etmek üzere tevcih edilmiştir *BOA. Kâmil Kepeci 266*, s. 18. 9 Aralık 1630 tarihinde Kocaili sancakbeyine yazılan bir hükümde Kocaili sancakbeylerinin böyle bir taahhütlerinin olduğu vurgulanarak vürdinar ve varul tahtalarını bir an evvel hazır edip Kaptan-ı Derya Vezir Mustafa Paşa'nın tayin ettiği adama teslim etmesi istenmiştir. Bkz. *BOA. Mühimme 85*, 294 (389).

27 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara, 1991, s. 21; 18. Yüzyıldaki eyalet ve sancak atamaları ve Kocaili sancağı dışındaki hangi sancakların paşalar marifeti ile yönetildikleri hususunda geniş bilgi için bkz.: Orhan Kılıç; "18. Yüzyıl Osmanlı Eyalet ve Sancak Tevcihatının Sistematik Tetkiki", XV. Türk Tarih Kongresi (XVth Turkish Congress of History), 11-15 Eylül 2006, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, s. 1025-1044.

Kocaili Sancağı da devletin bu genel idari uygulamaları çerçevesinde 17. yüzyılın ortalarından itibaren yavaş yavaş paşalara tevcih edilmiş, bir iki istisnai durum hariç, sancak paşaların uhdesine bırakılmıştır.

Kocaili Sancağı'na *paşa* rütbeli olarak tayin edilen ilk yönetici Mustafa Paşa'dır. Mustafa Paşa'ya 22 Haziran 1650 tarihinde Kocaili Sancağı tevcih edilmiştir.[28] Bundan sonraki süreçte Kocaili Sancağı'nı *bey* rütbeli olarak 1659-1660 yıllarında bir müddet Ahmed Bey yönetmiş,[29] sancakta iken paşa olmuştur. 12 Eylül 1782-16 Kasım 1782 tarihleri arasında kısa bir süreliğine Şemseddin Bey'in Kocaili Sancağı'nı idare ettiği[30] görülmektedir. *Bey* rütbesi ile Kocaili sancağı tevcih edilen İsmail Bey'e kısa bir süre sonra *emekdâr ve mahal-i müstehak* olmasından dolayı 21 Ağustos 1714 tarihinde *beylerbeyilik* payesi verilmiş[31] ve İsmail Bey de, Ahmed Bey gibi Kocaili Sancağı'nı tasarruf ederken *paşa* olmuştur. Bunların dışında sancağın yönetiminde artık sancakbeylerinin fonksiyonu kalmamıştır. Bu itibarla Kocaili Sancağı'nda 1650 yılından itibaren idarede paşalar devrinin başladığını söylemek mümkündür.

1650-1814 yılları arasında yani 164 yıllık süreçte, tespit edemediğimiz küçük bir kısım paşaları hariç tutarsak, Kocaili Sancağı'nı 59 mirimiran (beylerbeyi) rütbeli ve 21 vezir rütbeli olmak üzere 80 paşa tasarruf etmiştir. Bu paşalardan 1800 yılına kadar olanların isimleri ve görev yaptıkları tarihler bu sempozyumun üçüncüsünde sunduğumuz tebliğin sonunda bir liste olarak verilmiştir.[32] Daha önceki bilgilere ilave olması maksadıyla yeni tespit ettiğimiz ve 1800-1814 yılları arasında görev yapan 18 paşayı da aşağıda bir tablo halinde vermeyi uygun görmekteyiz.

Tablo 1: Kocaili Sancağı'nı Tasarruf eden Paşalar (1800-1814)[33]

ADI	TARİH	ESKİ GÖREVİ	NOTLAR
Ali Paşa (MM)	17 Şubat 1801 (İ)	Aynı	Ber-vech-i arpalık
Mehmed Paşa (V)	3 Temmuz 1801 (T)	Dergâh-ı Ali kapıcıbaşılarındandır. Derya Kaptanı vezir Hüseyin Paşa'nın kethüdasıdır.	Ağalıktan vezaret verilerek atanmıştır.
Osman Paşa (V)	12 Kasım 1801 (T)	Sâbıka Ankara ve Kayseri sancaklarına mutasarrıf	Anapa muhafızlığı yapmaktadır.
Tahir Paşa (MM)/ Loskonlu	10 Ekim 1802 (T)	Sabıka Hanya mutasarrıfı	Rumili beylerbeyliği payesi var
Seyyid Osman Paşa (V)	28 Ocak 1803 (T)	İsmail muhafızlığı ile Adana valiliği yapmıştır. Atama yapıldığı tarihte Asitane'de mazul beklemektedir.	17 Şubat 1803 tarihinde Kocaili Sancağı'na ilhaken Sultanönü Sancağı da tevcih edilmiş ancak kısa bir süre Sultanönü sancağı başkasına verilmiştir. 4 Mart 1803 tarihinde Kocaili Sancağı'na ilhaken mütesellim eliyle zapt etmek üzere Adana Eyaleti de ber-vech-i arpalık tevcih edilmiştir.

28 *BOA. A.RSK d. 1520*, s. 9.

29 *BOA. Mühimme 93*. 28/161, 60/294.

30 *BOA. A. DVNSNŞT d. 16*. s. 2.

31 *BOA. A. DVNSNŞT d. 2*. s. 14.

32 Bkz. Orhan Kılıç, "Kuruluşundan 18. Yüzyılın Sonuna Kadar Kocaili Sancağı'nın Osmanlı İdari Taksimatı İçerisindeki Yeri ve Yöneticileri", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaili Tarihi Sempozyumu-III*, Haluk Selvi & M. Bilal Çelik & İbrahim Şirin & Ali Yeşildal (ed.), Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları No: 38, Kocaili, 2017, s. 1533-1540.

33 *BOA. A. DVNSNŞT d. 53*, s. 71. Tabloda kullanılan kısaltmalar: MM: Mirimiran, V: Vezir, T: Tevcih

Seyyid Abdurrahman Paşa (V)	16 Ekim 1803 (T)	Sabıka Bender, Selanik ve Kavala sancaklarına mutasarrıf	Sultanönü Sancağı ilhakıyla arpalık olarak verilmiştir. 17 Ocak 1804 tarihinde görevi ibka suretiyle uzatılmıştır ve Sultanönü Sancağı başkasına verilmiştir.
Ahmed (Ağa) Paşa (MM)	2 Ekim 1804 (T)	Dergâh-ı Ali kapıcıbaşılarındandır.	Mirimiranlık rütbesiyle tevcih edilmiştir.
Asım (Ağa) Paşa (MM)	12 Ağustos 1805 (T)	Dergâh-ı Ali kapıcıbaşılarındandır.	Mirimiranlık rütbesiyle tevcih edilmiştir.
Hasan Paşa (MM)	18 Kasım 1806 (T)	Sabıka Kili muhafazası şartıyla Kırşehri Sancağı'na mutasarrıf	Rumeli beylerbeyliği payesi vardır.
İnce Mehmed Paşa (MM)	8 Mart 1807 (T)	Bahr-i Siyah Boğazı Nazırı ve Varna'ya kadar olan sahilin muhafızı	Rumeli beylerbeyliği payesi vardır. Mütesellim ile zapt etmek şartıyla ber-vech-i arpalık olarak tevcih edilmiştir.
Seyyid Ahmed Paşa (V)	7 Eylül 1807 (T)	Hâlâ İçil Sancağı'na mutasarrıftır.	Kocaili Sancağı İçil Sancağı'na ilhaken tevcih edilmiştir.
Seyyid Abdullah Ramiz Paşa (V)	25 Ağustos 1808 (T)	Hâlâ Derya Kaptanı	Kocaili Sancağı Derya kaptanlığına ilhaken verilmiştir.
Seyyid Alaüddin Paşa (V)	27 Kasım 1808 (T)	Vezir	Vezareti ibkasıyla Kocaili Sancağı tevcih edilmiştir.
Çepni Mustafa Paşa (MM)	15 Mayıs 1809 (T)	Sabıkla Silistre valisi ve sabık sadrazam	İsmail muhafazasında olmak ve mütesellim eliyle zapt etmek şartıyla Kocaili Sancağı tevcih edilmiştir.
Elhac Mustafa Paşa (V)	2 Aralık 1809 (T)	Hâlâ Varna muhafızı	Ordu-yı Hümâyûn'dan tevcih
Hüsrev Mehmed Paşa (V)	27 Ocak 1810 (T)	Sabıka Karahisar-ı Sahib Sancağı'na mutasarrıf	16 Mart 1810 tarihinde Kocaili Sancağı'na ilhaken Bolu Sancağı da tevcih edilmiştir. Bolu Sancağı voyvodalıktan ihraç ile mal-ı mukayyedi vakti ve zamanında Darphane-i Amire'ye ödemek şartıyla ber-vech-i muhassıllık olarak tevcih edilmiştir. 9 Haziran 1810 tarihinde Kocaili ve Bolu sancakları Ordu-yı Hümâyûn'dan ibka
Ahmed Aziz Paşa (MM)	22 Ağustos 1812 (T)	Hâlâ Trabzon valisi	Trabzon Sancağı'na ilhaken Kocaili Sancağı da tevcih edilmiştir.
Elhac Mustafa Paşa	12 Ocak 1814 (T)	Hâlâ Hüdâvendigâr Sancağı'na mutasarrıf	Hüdâvendigâr Sancağı'na ilhaken Kocaili Sancağı da tevcih edilmiştir.

22 Haziran 1650 tarihinde Kocaili Sancağı tevcih edilen ilk *mirimiran* yani *beylerbeyi* rütbeli bir paşa Mustafa Paşa hasekilikten çıkmıştır.[34] Kocaili Sancağı'na atanan ilk *vezir* rütbeli paşa ise sabık Musul valisi Mustafa Paşa'dır. Kocaili Sancağı 1 Temmuz 1739 tarihinde *arpalık* suretiyle Vezir Mustafa Paşa'ya tevcih edilmiştir.[35] Mustafa Paşa'dan sonra Kocaili Sancağı uzun bir süre yine mirimiran rütbeli paşalarla yönetilmeye veya tasarruf edilmeye devam etmiştir. Mustafa Paşa'dan sonra vezir rütbeli olarak 17 Eylül 1773 tarihinde Süleyman Paşa'ya Kocaili Sancağı tevcih edilmiştir.[36] Vezir rütbeli paşaların sancağın yönetiminde çok daha istikrarlı ve etkin bir hale gelmesi 16 Ekim 1787 tarihinden sonraki dönemlerdir. Kocaili Sancağı bu tarihte Karaman valisi olan Vezir Mustafa Paşa'ya tasarrufundaki Karaman Eyaleti'ne ilhaken tevcih edilmiştir.[37] Mustafa Paşa'dan sonra 6 Temmuz 1789 tarihinde mirimiran rütbeli Muhtar Paşazâde Abdurrahim Paşa'ya tevcih edilmiş ondan sonraki süreçte 25 Eylül 1791 tarihine

34 *BOA. A. RSK d. 1520*, s. 9.
35 *BOA. A. RSK 1572*, s. 47.
36 *BOA. ADVNSNŞT d. 16*, s. 236.
37 *BOA. ADVNSNŞT d. 16*, s. 235.

kadar iki yıldan daha az bir süre yedi vezir rütbeli paşaya tevcih edilmiştir.[38] Bu tarihten 1800 yılına kadarki süreç içinde sancağı tasarruf eden beş paşanın dördü mirimiran sadece bir tanesi vezir rütbelidir.[39]

1801-1814 yılları arasında Kocaili Sancağı'nı tasarruf eden toplam 18 paşanın 8 tanesi mirimiran 10 tanesi ise vezir rütbelidir. Ancak 1807-1814 yılları arasında görev yapan 8 paşadan sadece 1 tanesi *mirimiran* rütbeli olup diğer 7 tanesi *vezir* rütbelidir. Dolayısıyla son zamanlara doğru vezir rütbeli paşaların sancak tasarrufunda daha fazlalaştığı görülmektedir. Bu durum vezir sayısının genel olarak artması ile de doğrudan alakalı olarak değerlendirilebilir.

Eyaleti tasarruf eden paşaların görev süreleri idari prosedür gereğince birer yıllıktı ve *ibka* suretiyle uzatılabiliyordu. Ancak çoğu kere birçok paşanın bir yıllık görev süresini doldurmadan mazûl duruma düştüğü veya başka bir sancağa veya eyalete tayin edildiği de sıkça rastlanan bir durumdu.

Kocaili Sancağı'nı kesintisiz olarak en uzun süre yöneten paşa Seyyid Mustafa Paşa'dır. Seyyid Mustafa Paşa'nın Kocaili sancakbeyliğine tam olarak hangi tarihte atandığını tespit edemedik. Ancak 25 Mayıs 1752 tarihinde Kocaili Sancağı'nı tasarruf ederken kendisine Rumeli beylerbeyliği payesi verildiğini biliyoruz.[40] 26 Temmuz 1754 tarihinde başlayıp 17 Mayıs 1760 tarihinde sonlanan 7 ibka kaydının bulunduğuna dair düzenli bilgilere de sahibiz.[41] Seyyid Mustafa Paşa 16 Ekim 1760 tarihinde mazul olmuş ve yerine Mısrî Ahmed Paşa tayin edilmiştir.[42] Bu durumda Seyyid Mustafa Paşa'nın en az 8,5 yıl Kocaili Sancağı'nı kesintisiz tasarruf ettiği söylenebilir. Kocaili Sancağı'nı 18. yüzyılda en son tasarruf eden Seyyid Hüseyin Paşa'nın 11 Nisan 1796 tarihinde başlayan ve 17 Şubat 1801 tarihinde sonlanan bir süreçte Kocaili Sancağı'nı tasarruf ettiğini tespit edebiliyoruz. Dolayısıyla 5 yıldan fazla bir süre görevde kaldığı anlaşılmaktadır.[43] 29 Ocak 1726 tarihinde Kocaili Sancağı tevcih edilen ve mevcut atama kayıtlarına göre en son 30 Ekim 1729 tarihinde görev süresinin uzatıldığını tespit ettiğimiz Halil Paşa'nın da 5 yıl civarındaki görev süresi en uzun süreli tasarruflar arasında zikredilmeye değerdir.[44]

Kocaili Sancağı'nı yöneten paşaların içerisinde çok kısa süre sancağı uhdesinde bulunduranlara da rastlanmaktadır. Sabık Yeniçeri Ağası Mahmud Paşa 28 Mayıs 1785 tarihinde kendisine tevcih edilen Kocaili Sancağı'nı ancak 8 gün uhdesinde tutabilmiştir.[45] 22 Ağustos 1762 tarihinde Kocaili Sancağı tevcih edilen sabık Özi muhafızı Seyyid Mehmed Paşa 13 gün,[46] 6 Temmuz 1789 tarihinde sancağı uhdesine alan Muhtar Paşazâde Abdurrahim Paşa 18 gün,[47] 6 Haziran 1785 tarihinde sancağı uhdesine alan Mihriban Paşazâde Abdi Paşa 1 ay,[48] 27 Ağustos

38 *BOA. ADVNSNŞT d. 16*, s. 235.

39 18. yüzyılda Kocaili Sancağı'nı yöneten son vezir rütbeli paşa Diyarbekir valiliğinden mazul Hasan Paşa'dır. Hasan Paşa H. 1210 (1795-1796) yılında Kocaili Sancağı'nı tasarruf etmiştir. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani-Osmanlı Ünlüleri*, haz. Nuri Akbayar, çev. Seyit Ali Kahraman, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yurt Yayınları, C. 2, İstanbul, Nisan-Mayıs 1996, s. 633-634.

40 *BOA. ADVNSNŞT d. 2*, s. 52.

41 *BOA. A. NŞT 1386*, s. 3; *A. DVNSNŞT d. 16*, s. 236; *A. NŞT 1386*, s. 2.

42 *BOA. ADVNSNŞT d. 16*, s. 236; *A. NŞT 1390*, s. 3.

43 *BOA. A.RSK 1593*, s. 18; *A. RSK d. 1520*, s. 9; *BOA. A.DVNSNŞT d. 53*, s. 71.

44 Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, TTK Yayınları, Ankara, 1997, s. 65.

45 *BOA. A.DVNSNŞT d. 16*, s. 236.

46 *BOA. A.DVNSNŞT d. 16*, s. 236; *İE. TCT. Dosya No: 25. Gömlek No: 2698*, s. 2.

47 *BOA. A.DVNSNŞT d. 16*, s. 236.

48 *BOA. A.DVNSNŞT d. 16*, s. 236.

1778 tarihinde Kocaili Sancağı tevcih edilen Ömer Paşa 1 ay 18 gün,[49] 30 Ekim 1767 tarihinde mezkûr sancak kendisine tevcih edilen diğer Ömer Paşa ise 1 ay 20 gün[50] Kocaili Sancağı'nı tasarruf edebilmişlerdir.

1814 yılına kadar sancağı değişik zamanlarda birden fazla tasarruf eden tek paşanın Osman Paşa olduğu anlaşılmaktadır. Osman Paşa 6 Şubat 1779 tarihinde kendisine tevcih edilen Kocaili Sancağı'nı[51] 21 Ekim 1779 tarihinde Ankara Sancağı tevcih edilince[52] bırakmıştır. 16 Şubat 1781 tarihinde tasarruf ettiği Kayseriyye Sancağı'ndan Kocaili'ye ikinci kez atanmıştır.[53] Sancağın yönetiminde mükerrer paşalara rastlanmaması, devletin genelindeki sancak yönetimleri bağlamında düşünüldüğünde, Kocaili Sancağı için özellik arz eden farklı bir uygulama olarak görülmektedir.

Paşalar Uhdesindeki İdari Uygulamalar

Kocaili Sancağı'nın yönetim ve tasarruf şekli, Osmanlı Devleti'nin genel idari uygulamalarına uygun bir seyir izlemiştir. İdare sancakbeylerinden paşalara geçince klasik manadaki has suretiyle tasarruf etme ve yönetme işi mümkün olamamıştır. Bunun en önemli sebebi, sancağı uhdesine alan paşaların birçoğunun bir başka dış görev nedeniyle Kocaili'de fiilen bulunmamasıdır.

Kanuni döneminde Rüstem Paşa'nın vezir-i azamlığı zamanında başlayan havass-ı hümayunun *miri mukataa* haline getirilerek *iltizam* suretiyle toplanması işi daha sonraları vezir, beylerbeyi, sancakbeyi ve saray kadınlarına ait paşmaklık hasları için de uygulamaya konulmuştur.[54] 18. yüzyıla gelindiğinde artık klasik manada has tasarrufu yok denecek kadar azalmıştır. Bunun yerini miri mukataaları tasarruf eden ve bunları bir şekilde toplayan yönetici zümreleri almıştır. Miri mukataalar iltizama verilebildiği gibi *kayd-ı hayat şartıyla* tasarrufu anlamına gelen *malikâne* sistemi içerisinde de değerlendirilebiliyordu.[55] Sancakları tasarrufta klasik has sisteminden vazgeçilmemiş ancak bu has gelirlerinin nasıl tahsil edileceği hususunda bir değişim yaşanmıştır.

17. yüzyılın ortalarından sonra klasik sancakların tasarrufunda görülen en yaygın uygulamalardan birisi *arpalık* suretiyle tasarruf ve yönetimdir. Arpalık, memurlara verilen bir çeşit tahsisat olup, azil veya emekli edilen mülki ve ilmi memurlara mazuliyet veya emeklilik maaşı mukabilinden tahsis edilen gelir manasında tarif edilse de,[56] muvazzaf paşalara arpalık suretiyle sancak tevcih edildiğine de rastlanmaktadır. Özellikle muhafaza hizmetinde olan paşalara mahallinin dışında bir sancağın gelirinin arpalık suretiyle tahsis edildiği bilinmektedir.[57] Paşaların yaptıkları diğer bir vazife sebebiyle kendilerine verilen sancakların başında bulunmaması onların adına ilgili sancağı yönetecek ve vergilerini toplayacak bazı görevlilerin varlığını

49 *BOA. A. RSK 1601*, s. 51; *A.DVNSNŞT d. 16*, s. 236.
50 *BOA. A.DVNSNŞT d. 16*, s. 236.
51 *BOA. A. RSK 1601*, s. 43; *A.DVNSNŞT d. 16*, s. 236.
52 *BOA. A. RSK 1601*, s. 39; *A.DVNSNŞT d. 16*, s. 236.
53 *BOA. A. RSK 1601*, s. 43; *A.DVNSNŞT d. 16*, s. 236.
54 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/2, Ankara, 1977, s. 292-293.
55 Geniş bilgi için bkz. Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında* ..., s. 32-37.
56 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, İstanbul, 1983, s. 84; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, Ekim 2011, s. 48.
57 Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair Gözlemler", *Belleten*, C. XXVII/152, 1974, s. 677-678.

gerektirmiştir. Bu bağlamda özellikle 17. yüzyılın ortalarından itibaren paşaların kendilerinin tayin ettiği ve merkezi yönetimin tasdik ettiği *mütesellimler* eliyle uhdelerinde olan sancakları yönettikleri görülür.[58]

Bunun dışında özellikle muhafaza hizmetinde olan paşaların veya herhangi bir devlet görevinde olan bir paşanın Kocaili Sancağı'nı tasarruf ettiği durumlar oldukça fazladır. Aslında emekli olmuş paşaların dışında Kocaili Sancağı tevcih edilen bütün paşaların bir dış görevi olduğu, bu sebeple de mütesellimlik uygulamasının Kocaili Sancağı için çok uzun soluklu bir yönetim şekli olduğu söylenebilir. Bundan dolayıdır ki neredeyse 17. yüzyılın ilk yarısı ile 18. yüzyılın tamamında sancak *arpalık* suretiyle tasarruf edilmiştir. Özellikle muhafız paşalara yapılan tevcihlerde sancağın kendilerine hizmette bulundukları caniblerin muhafazası şartıyla verildiği, Kocaili Sancağı'nı da mütesellim eliyle zapt etmesi gerektikleri özellikle vurgulanıyordu.

Arpalık Suretiyle Tasarruf Mütesellim Eliyle Yönetim

Arpalık suretiyle sancak tasarrufu yaygın olarak paşaların sancakları tasarruf etmesiyle başlayan bir uygulama olmasına rağmen, Kocaili sancağını son tasarruf eden sancakbeylerinden olan Mehmed Bey 1638-1639 yıllarında *arpalık* suretiyle sancağı tasarruf etmiştir.[59]

Ber-vech-i tekaüd ve *arpalık* olarak Kocaili Sancağı'nı tasarrufuna alan Ahmed Paşa'nın (1658/1659-1665) mütesellimi Ömer vasıtasıyla Kocaili Sancağı'nı idare ettiğini tespit etmekteyiz.[60] Ancak Ahmed Paşa'nın emekli bir paşa olması ve sancağı mütesellim marifeti ile yönetmesi bazı sıkıntıları da beraberinde getirmiş, Kandıra nahiyesi halkına Ahmed Paşa'nın adamlarının yaptıkları zulmün haber alınması üzerine Üsküdar kadısı eliyle bu işin men edilmesi kararlaştırılmıştır.[61]

27 Ağustos 1778 tarihinde Rumeli valisi Vezir Abdullah Paşa'nın iltiması ile Kocaili Sancağı tevcih edilen Ömer Paşa'nın seraskerin maiyetindeki köprü muhafazası işine devam etmesi ancak *sancağı mütesellim ile zapt ve hizmet etmesi* şartının altı çizilmiştir. Atamasına müteakib kendisine gönderilen hükümde, mütesellimine, *liva-i mezburu zabt ve himayet ve sıyânet-i fukarayı raiyyete ikdam eylemesini* sıkıca tenbih etmesi istenmiştir.[62]

16 Ekim 1787 tarihinde Kocaili Sancağı tevcih edilen[63] ve fiilen Karaman Eyaleti'ni tasarruf eden Mustafa Paşa'nın sancağı bir mütesellim eliyle tasarruf ettiği sancakla ilgili birtakım hükümlerin de Kocaili Sancağı mütesellimine hitaben yazıldığını biliyoruz.[64] Sancağı arpalık suretiyle tasarruflarına alan paşaların istisnasız olarak buraya bir mütesellim tayin ettiklerini söylemek mümkündür.

58 Geniş bilgi için bkz. Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında..,* s. 37-41.

59 *BOA. Mühimme 88*, hüküm: 299, 337.

60 *BOA. Mühimme 93*, 15/101 (Temmuz Ağustos 1659), 28/161 (Eylül-Ekim 1659), 57/280 (Mayıs-Haziran 1660), Mühimme 95, 7/43 (14-23 Ağustos 1664), 79/535 (Temmuz 1665).

61 *BOA. Mühimme 95*, 79/535 (5-13 Temmuz 1665).

62 *BOA. Mühimme 177*, 15/46; *A. RSK 1601*, s. 51; *A. DVNSNŞT d. 16*, s. 236.

63 *BOA. A. DVNSNŞT d. 16*, s. 235.

64 *BOA. Mühimme 190*, hüküm no: 199 (26 Nisan-4 Mayıs 1789/Evail-i N 1203).

19. yüzyılın başları ile ilgili atama kayıtlarında da aynı uygulamanın devam ettiği çok net gözükmektedir. Mesela 12 Kasım 1801 tarihinde Kocaili Sancağı tevcih edilen[65] vezir Osman Paşa Anapa muhafızı olduğu için sancağı uzun mütesellim Ahmed eliyle yönetmiştir.[66] Aynı şekilde 8 Mart 1807 tarihinde mirimiran Mehmed Paşa ile 15 Mayıs 1809 tarihinde vezir Mustafa Paşa'lara Kocaili Sancağı arpalık olarak tevcih edilirken sancağı bir mütesellim eliyle zapt etmelerinin şart olduğu atama kaydına açıkça yazılmıştı.[67]

Kocaili Sancağı'nın Muhafızlık ve Sefer Hizmeti Karşılığı Tevcihi

Kocaili Sancağı tevcih edilen paşalar ağırlıklı olarak donanma kökenli oldukları için çoğunlukla sefer hizmetinde veya deniz bağlantılı bir yerin muhafaza hizmetinde bulunmuşlardır. Sefer veya muhafaza hizmetine gitmeyenler de ya tekaüt yani emekli veya tersane hizmeti için faaliyette bulunuyorlar özellikle de tersanenin ihtiyacı olan kereste teminine çalışıyorlardı. Mesela 21 Eylül 1736 tarihinde Kocaili Sancağı tevcih edilen İbrahim Paşa Tersane-i Amire için gerekli olan kereste temini ve sevkiyatını eksiksiz yerine getirmesi için sefer hizmetinden affedilmiştir.[68]

Emekli olmuş paşalar hariç, Kocaili Sancağı'nı arpalık suretiyle tasarruf eden paşaların neredeyse tamamına yakını donanma kökenli oldukları için muhafaza veya sefer hizmeti için çoğunlukla Rumeli'de bulunuyorlardı. Ya bizatihi kendileri herhangi bir canibin muhafızı oluyorlar ya da bir seraskerin maiyetinde sefer hizmetini yerine getiriyorlardı. Bu sefer veya muhafaza hizmetlerinin hakkıyla yerine getirilmesi ve kendileriyle birlikte götürdükleri asker efradının eksiksiz olarak bulunmaları gerekiyordu. Kocaili Sancağı'nı tasarruf eden paşaların 150 mükemmel, muntazam ve silahlı kapusu halkı ile sefere çıkması gerekiyordu.

Sancağı tasarruf eden paşalardan sefer veya muhafaza hizmetine gittiğini tespit edebildiğimiz paşalar ve gittikleri muhafızlık bölgeleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2: Kocaili Sancağı'nı Tasarruf Eden Ancak Sefer veya Muhafaza Hizmetinde Olan Paşalar (1716-1809)

Adı	Atanma Tarihi	Muhafaza (Muhafızlık) Hizmetinde Bulunduğu Yer
Süleyman Paşa[69]	21 Eylül 1716	Mizistre muhafızlığı
Ahmed Paşa[70]	8 Kasım 1717	Anapoli (Anaboli) Kalesi muhafazası
Abdurrahim Paşa[71]	15 Aralık 1778 (Fiilen görevde)	İsmail cânibi seraskeri Rumeli valisi Vezir Abdullah Paşa'nın maiyetinde askerleri ile birlikte hazır bulunmuştur.
İsmail Paşa[72]	30 Aralık 1783	70 nefer silahlı tüfenkci ve dairesi halkıyla Birezden (?) Adası muhafazası

65 *BOA. A. DVNSNŞT d. 53*, s. 235.
66 *BOA. Mühimme 213*, 82/129-130 (Temmuz-Ağustos 1805).
67 *BOA. A. DVNSNŞT d. 53*, s. 71.
68 *BOA. A. RSK 1572*, s. 47.
69 *BOA. A. RSK d. 1573*, s. 2.
70 *BOA. A. NŞT 1355*, s. 21; *A. RSK 1568*, s. 27.
71 *BOA. Mühimme 177*, 47/147.
72 *BOA. A. RSK 1601*, s. 39; *BOA. A.DVNSNŞT d. 16*, s. 236.

Osman Paşa[73]	31 Temmuz 1786 (ibkâ)	İbrail muhafızlığı
Canikli Süleyman Paşazâde Mehemmed Paşa[74]	26 Şubat 1787	Fethü'l-İslâm muhafızlığı
Muhtar Paşazâde Abdurrahim Paşa[72]	6 Temmuz 1789	Maçin muhafazası
Silahtar Mustafa Paşa[76]	24 Temmuz 1789	Karadeniz Boğazı muhafızlığı
Osman Paşa77	4 Ocak 1790	İsakcı muhafızlığı
Ferhad Paşa[78]	21 Ekim 1790	Varna muhafızlığı
Halil Paşa79	24 Temmuz 1791	Eğriboz Kalesi muhafızlığı80
Hasan Paşa81	1795-1796 (1210)	Hakkı Paşa maiyetine memur, sonradan Boğaz muhafızı olmuştur.
Osman Paşa82	12 Kasım 1801	Anapa muhafızı
Seyyid Osman Paşa83	28 Ocak 1803	İsmail muhafızlığı
İnce Mehmed Paşa84	8 Mart 1807	Bahr-i Siyah (Karadeniz) Boğazı nazırı ve Varna'ya kadar olan sahillerin muhafızı
Çepni Mustafa Paşa85	15 Mayıs 1809	İsmail muhafazası

Paşaların muhafaza ve sefer hizmeti dışında yaptıkları diğer başka görevlere de rastlanmıştır. Mesela 10 Ocak 1698 tarihinde Kocaili Sancağı tevcih edilen Osman Paşa aynı zamanda Anadolu tahririne memur idi.[86]

İlhaken tevcihler

Kocaili Sancağı bazı zamanlarda bir paşaya tasarrufunda olan bir başka göreve ilhaken verildiği gibi Kocaili Sancağı'na ilhaken başka sancakların da paşalara tevcih edildiği durumlara rastlanmaktadır. Bir paşanın birden fazla sancağı veya bir eyalete ilaveten bir sancağı tasarruf etmesi 18. yüzyılda sıkça rastlanılan bir durumdu. İlhaken tevcihler de esasta arpalık suretiyle tevcihlerdi. Bu konudaki bazı örneklerimiz ise şöyledir:

15 Mayıs 1761 tarihinde Ahmed Paşa'ya tasarruf ettiği Kocaili Sancağı'na ilhaken Hüdâvendigâr Sancağı da tevcih edilmiştir.[87] Niğde sancağına mutasarrıf Vezir Süleyman Paşa'ya ise 17 Eylül 1773 tarihinde ilhaken Kocaili Sancağı da verilmiştir.[88] 16 Ekim 1787 tarihinde Kocaili Sancağı tevcih edilen Vezir Mustafa Paşa Karaman valisi olup Bahr-i Siyah Boğazı'na muhafız tayin olunmuştu. Karaman Eyaleti ve Kocaili Sancağı; Şile, Kocaili ve sair Anadolu sahillerini muhafazaya ikdam şartıyla kendisine tevcih edilmişti.[89]

73 *BOA. A.DVNSNŞT d. 16*, s. 236.
74 *BOA. A.DVNSNŞT d. 16*, s. 236.
75 *BOA. A.DVNSNŞT d. 16*, s. 235.
76 *BOA. A.DVNSNŞT d. 16*, s. 235.
77 *BOA. A.DVNSNŞT d. 16*, s. 235.
78 *BOA. A.DVNSNŞT d. 16*, s. 235.
79 *BOA. A.DVNSNŞT d. 16*, s. 235.
80 *BOA. Mühimme 197*, 28/91 (20-29 Ekim 1791/Evahir-i S 1206)
81 *Sicill-i Osmani 2*, s. 633-634.
82 *BOA. A.DVNSNŞT d. 53*, s. 71.
83 *BOA. A.DVNSNŞT d. 53*, s. 71.
84 *BOA. A.DVNSNŞT d. 53*, s. 71.
85 *BOA. A.DVNSNŞT d. 53*, s. 71.
86 *BOA. A. RSK 1551*, s. 66.
87 *BOA. A.DVNSNŞT d. 16*, s. 236.
88 *BOA. A.DVNSNŞT d. 16*, s. 236.
89 *BOA. A.DVNSNŞT d. 16*, s. 235.

4 Haziran 1791 tarihinde Kocaili Sancağı tevcih edilen vezir Ahmed Paşa ise fiilen Tuna Kaptanı olup Kocaili Sancağı da ilhaken kendisine verilmiştir.[90]

28 Ocak 1803 tarihinde Kocaili Sancağı da kendisine tevcih edilen Seyyid Osman Paşa Adana valisi idi ve 17 Şubat 1803 tarihinde Sultanönü Sancağı da kısa bir süreliğine tevcih edilmiştir. Osman Paşa aynı zamanda İsmail muhafazasında bulunuyordu.[91] 16 Ekim 1803 tarihinde sancağı uhdesine alan Seyyid Abdurrahman Paşa'ya Kocaili Sancağı ile birlikte Sultanönü Sancağı da tevcih edilmiş ancak Sultanönü 17 Ocak 1804 tarihinde başkasına tevcih edilmiştir.[92]

7 Eylül 1807 tarihinde İçil Sancağı'nı tasarruf eden Seyyid Ahmed Paşa'ya mezkûr tarihte Kocaili Sancağı da ilhaken tevcih edilmiştir.[93]

25 Ağustos 1808 tarihinde sancağı alan Seyyid Abdullah Ramiz Paşa Kaptan-ı Derya idi ve Kocaili Sancağı kendisine ilhaken tevcih edilmişti.[94]

27 Ocak 1810 tarihinde Kocaili Sancağı tevcih edilen Hüsrev Mehmet Paşa'ya 16 Mart 1810 tarihinde ilhaken Bolu Sancağı da verilmişti. Bolu Sancağı voyvodalıktan çıkarılmış ve *mâl-ı mukayyedini vakt ve zamanında Darphane-yi Amire'ye tediye etmek şartıyla ber-vech-i muhassıllık* olarak Hüsrev Mehmed Paşa'ya verilmiştir.[95]

Sancak, 22 Ağustos 1812 tarihinde ise Trabzon valisi Ahmed Aziz Paşa'ya ilhaken tevcih edilmiştir. Ahmed Azizi Paşa'dan sonra sancağın tevcih edildiği Elhac Mustafa Paşa ise Kocaili Sancağı'nı o anda tasarrufu altında olan Hüdâvendigâr Sancağı'na ilhaken uhdesine almıştır.[96]

Sonuç

Kocaili Sancağı bulunduğu konum itibariyle doğrudan deniz ve tersane bağlantılı olmuştur. Bu sebeple buraya tayin edilen paşaların büyük bir kısmı donanma kökenlidirler. Bu özelliklerinden dolayı çoğu kere sefer veya muhafaza hizmetinde bulunmuşlar ya da Tersane-i Amire'nin ihtiyaçlarına temin için mesai harcamışlardır. Bundan dolayıdır ki sancağa tayin edilen bey ve paşaların birçoğu sancağı fiilen yönetememişlerdir.

17. yüzyılın ortalarından sonra paşalara da sancak tevcih edilmeye başlayınca, bu durum daha da kendini hissettirmiştir. Kocaili Sancağı ise arpalık suretiyle tasarruf edilen ancak mütesellimlerin sevk ve idaresindeki bir sancak haline gelmiştir. Mütesellimler çoğunlukla mahallinden tayin edildiği için halkla aralarında sürtüşmelerin yaşandığı ve bu olumsuz durumun mütesellim eliyle yönetilen bütün yerler için geçerli olduğunu söyleyebiliriz.

90 *BOA. A.DVNSNŞT d. 16*, s. 235.
91 *BOA. A.DVNSNŞT d. 53*, s. 71.
92 *BOA. A.DVNSNŞT d. 53*, s. 71.
93 *BOA. A.DVNSNŞT d. 53*, s. 71.
94 *BOA. A.DVNSNŞT d. 53*, s. 71.
95 *BOA. A.DVNSNŞT d. 53*, s. 71.
96 *BOA. A.DVNSNŞT d. 53*, s. 71.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları/Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Divân-ı Hümâyûn Tahvil (Nişan)

A. DVNSNŞT d. No: 2, 16, 53

A. NŞT d. No: 1355, 1386, 1390.

Divân-ı Hümâyûn Ruus

A. RSK d. No: 1520, 1551, 1568, 1572, 1573, 1593, 1601.

İbnü'l-Emin Tasnifi

İE. TCT. Dosya No: 25. Gömlek No: 2698.

Kâmil Kepeci Tasnifi

No: 266.

Maliyeden Müdevver Defterler

MAD No: 563

Mühimme Defterleri

No: 3, 6, 7, 12, 16, 43, 85, 88, 93, 95, 177, 190, 197, 213

Mühimme Zeyli Defterleri

No: 3

Yayımlanmış Arşiv Kaynakları

Başar, Fahameddin, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, TTK yay., Ankara, 1997.

Emecen, Feridun-İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri", *Belgeler (Türk Tarih Belgeleri Dergisi)*, XIX/23, (1999), ss. 58-121.

Haz. Ömer Lütfi Barkan & Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, TTK Yayınları, Ankara, 1988.

Araştırma/İnceleme Eserler

Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988.

Bostan, İdris, "İzmit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 23, 2001, s. 536-541.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara, 1991.

Darkot, Besim, "İzmit", *İslâm Ansiklopedisi*, 5/2 (1987), M.G.S.B yay., ss. 1251-1256.

İnalcık, Halil, "Orhan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, 2007, ss. 375-386.

Kılıç, Orhan, "18. Yüzyıl Osmanlı Eyalet ve Sancak Tevcihatının Sistematik Tetkiki", XV. Türk Tarih Kongresi (XVth Turkish Congress of History), 11-15 Eylül 2006, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, ss. 1025-1044.

Kılıç, Orhan, "II. Mehmed Devrinde Osmanlı Devleti'nin İdari Teşkilatı ve Taksimatı", *Fatih Sultan Mehmed Han ve Dönemi*, Ayşenur Bilge Zafer (ed.), Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2016.

Kılıç, Orhan, "İlk İdarî Uygulamalar Bağlamında II. Murad Devrine Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı ve Teşkilatı", *Sultan II. Murad ve Dönemi*, İsmail Yaşayanlar, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2015, ss. 231-254.

Kılıç, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ, 1997.

Kılıç, Orhan, "Kuruluşundan 18. Yüzyılın Sonuna Kadar Kocaili Sancağı'nın Osmanlı İdari Taksimatı İçerisindeki Yeri ve Yöneticileri", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaili Tarihi Sempozyumu-III*, ed. Haluk Selvi & M. Bilal Çelik & İbrahim Şirin & Ali Yeşildal, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli, 2017, s. 1515-1540.

Kunt, İ. Metin, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Kasım 1978.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani-Osmanlı Ünlüleri*, haz. Nuri Akbayar, çev. Seyit Ali Kahraman, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yurt yay., C. 2, İstanbul, Nisan-Mayıs 1996.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, İstanbul, 1983.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/2, TTK Yayınları, Ankara, 1977.

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, Ekim 2011.

Yücel, Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair Gözlemler", *Belleten*, XXXVIII/152 (1974), ss. 657-708.

1340-41 TARİHLİ TÜRK TİCARET SALNAMESİ IŞIĞINDA İZMİT'TE SOSYO-EKONOMİK HAYAT VE İZMİTLİ AİLELER

Zeynel ÖZLÜ*

Osmanlı sosyal, ekonomik, kültür ve idari tarihinin yazılmasında devlet tarafından tutulmuş resmi veya gayri resmi kişiler tarafından kaleme alınmış arşiv kayıtlarının önemi muhakkaktır. Bu kayıtlardan birisi de salname adı verilen kaynaklardır. Bu bağlamda kent tarihlerinin ortaya konmasında idari, sosyal, coğrafi, kültürel ve ekonomik hayata dair kapsadıkları toplu veriler açısından vilayet salnamelerinin önemi oldukça büyüktür. Ancak salnamedeki verilerin diğer kaynaklarla da test edilmesinde büyük fayda olacaktır. Nitekim salnamede yer alan veriler arasında tutarsızlıklar bulunabilir[1].

Yapmış olduğumuz bu araştırmada 1340-41 tarihli Türk Ticaret Salnamesi'nde yer alan veriler ışığında İzmit Vilayeti'nin bir panoraması çizilmeye çalışılacaktır. Salnamede vilayetin idari taksimatı yanında ağırlık olarak ticaret ve sanayi potansiyeli, ekonomik durumu yönlendiren aileler gibi hususlara ağırlık verilmiştir. İlgili tarihte İzmit vilayeti 6 kazadan meydana gelmekte olup bunlar; İzmit, Adapazarı, Geyve, Karamürsel, Yalova ve Kandıra kazalarıdır. Salnamede vilayete bağlı kazalar alfabetik sıraya göre ayrı ayrı incelenmiş sadece Kandıra kazası ile ilgili verilere rastlanmamıştır. Salname "İktisadi Tedkîkât, Neşriyât ve Muâmelât Türk Anonim Şirketi" tarafından hazırlanmış Ebu'z-Ziyâ Matbaası tarafından 1340-1341 tarihlerinde basılmıştır. Salnamede verilen bu tarihin yanında ay adı verilmediğinden, bu tarihlerin hicri mi yoksa Rumi mi olduğu konusu net değildir. Verilen tarih Rumi olarak değerlendirildiğinde 1924-25, Hicri olarak kabul edildiğinde ise 1921-23 yıllarına tekabül etmektedir. Bu bağlamda salnamenin tarihini 1920'li yılların başları olarak belirlemek mümkündür.

İzmit Vilayetinin Mülki Taksimatı

1340-41 yıllarında vilayet, 6 kazadan meydana gelmiştir. Kazaların kendi içerisindeki idari taksimatı ise şu şekildedir:

1- İzmit kazası; Ârmâş ve Bahçecik nahiyeleriyle 68 köy

2- Adapazarı kazası; Sapanca, Akyazı, Karasu, Hendek nahiyeleriyle 15 bin nüfuslu 106 köy

3- Geyve kazası; Kıncılar, Saraçlı, Akhisar, Taraklı, Kaymaz, Ortaköy nahiyeleriyle 108 köy

* Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi GAZİANTEP/0546 221 75 52. zeynelozlu@hotmail.com, zozlu@gantep.edu.tr

1 Mesela bir salnamede Müslüman nüfusun yanlış hesaplandığının tespiti ile ilgili olarak bakınız. Zeynel Özlü, *İlkçağdan Cumhuriyete Bir Batı Karadeniz Kenti Düzce (Ahali-yi Sadıka veya Sefine-i Nuh)*, İstanbul, 2015, s. 164, dipnot 372.

4- Karamürsel kazası; 60 köy

5- Yalova kazası; 37 köy

6- Kandıra kazası; Ağaçlı, Akabad, Şeyhler, Kaymaz nahiyeleriyle 167 köyden meydana gelmiştir.

İZMİT VİLAYETİ KAZALARI

İzmit Nüfus

Salnamede İzmit vilayetinin genel olarak nüfusu 90 bin civarında tespit edilmiştir. Vilayetin 6 kazasından biri olan İzmit, ilgili tarihte, 2600 hane, 25 mahalleden meydana gelmiştir. Salnamede kentin, meydana gelen son hadiselerle harap bir hale geldiği (düçâr-ı harâbet) ve buna bağlı olarak kent nüfusunun 15 bine düştüğü belirtilmiştir. Yapmış olduğumuz araştırmada bunun nedeninin; İzmit'in 1920'de Yunanlılar tarafından işgal edilmesi bu bağlamda Türklerin elindeki silahların alınması, Osmanlı jandarmasının silahsızlandırılması, arkadan talan ve öldürmelerin meydana gelmesi ile bölgede yaşayan Türklerin ya sığınmacı olma ya da ölmek seçeneği ile karşı karşıya kalması ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki; bölgede meydana gelen işgaller neticesinde 1912-1922 yılları arasında Müslüman nüfus 12 bin kişi azalmıştır[2].

Ticari Potansiyeli

Hem İzmit vilayetinin hem de Anadolu'nun ithalat ve ihracat merkezi İzmit şehridir. Nitekim İzmit limanı Anadolu'dan demir yolu vasıtasıyla gelen muhtelif zahirenin ihracı için Avrupa gemileri tarafından ziyaret edilen, zahire, koza, ipek, tütün, keten tohumu gibi mallar için önemli bir ticaret mahalli olmuştur.

Kentten ihraç edilen en önemli mallar şunlardır: Odun ve kömür, keten tohumu, balık, piliç, pişmaniye helvası, peynir, tütün, ceviz ağacı odunu, av ve ehli hayvanlara ait deri, zahire, sebre[3], keten, kereste, kenevir, mısır, meyve, yapağı ve keçi kılı, yoğurt, yumurta.

1340-41 yıllarında İzmit'te ham ipek, ipek böceği tohumu, ipek kozası da önemli ihraç ürünleri arasında yer almıştır. Bunlardan ham ipeğin yıllık 50-100 bin kg civarında üretildiği tespit edilmiştir. İzmit'in önemli üretim ve ihracat emtialarından olan ipek, tarihte, Bursa, Bilecik, Bandırma bölgesinin de önemli üretim unsurlarından olup buralarda üretilen ipeğin Halep, Şam, Diyarbekir, Tokat, Amasya ve İstanbul gibi merkezlere satıldığı bilinmektedir[4].

İzmit'in ihraç ürünlerinden olan, 15. ve 16. Yüzyıldan itibaren Osmanlı sarayında bilinen, 17. Yüzyılda İstanbul kent helvacıları tarafından yapılan İzmit'le özdeşleşmiş önemli bir tatlı olan

2 Nedim İpek, "Kocaeli'de Göç ve İskân", *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, Kocaeli, 2015, s. 1258- 1260.

3 Kaynakta "sebre" olan yazılan ihraç malı kelimedeki "r" harfinin üzerindeki nokta eksik yazıldığından dolayı muhtemelen sebze olmalıdır. Bunun dışında kelime "sebre" olarak değerlendirilirse kelimenin anlamı soğuktan korunmak için kullanılan bir giyecek eşyası olarak da değerlendirilebilir. Nitekim Osmanlı toplumunda çok soğuk olan erken vakit için "sebre" ifadesi kullanılmaktadır.

4 Halil İnalcık, "İpek", *DİA*, c. 22, Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul, 2000, s.364.

pişmaniye helvasının[5] ilgili tarihte İzmit kent esnafının önemli ihraç ürünlerinden olması pişmaniyenin bölgedeki tarihsel kökleri ile alakalı bir hususdur. Yalnız buradaki önemli bir sıkıntı kentteki önemli ticari mallar ve bunları yapan aileler belirtilirken, pişmaniye helvası yapım ve satım işinin kentteki hangi ailelerin uhdesinde olduğu konusunda belgelerin şeffaf olmamasıdır.

Bölgeye ithal edilen mallar ise salnameye şu şekilde yansımıştır: Ecza (kimyasal madde), inşaat levazımı, pamuk ipliği, petrol, çay, çuha, hırdavat, işlenmiş deri, kösele, züccaciye, zeytinyağı, şarap, şeker, kahve, makine, manifatura ve mahrukat. Bunların dışında İzmir ve Ayvalık taraflarından zeytinyağı ve sabun, Tekfurdağı'ndan (Tekirdağ) ise un getirilmiştir.

19. yüzyılda İzmit, Osmanlı devletinin önemli çuha üretim merkezlerinden olmasına rağmen, 1340-41 yıllarında bölgeye çuha ithal edilmeye başlanması dikkat edilmesi gereken bir hususdur. Bunun en önemli nedeni 1843'te Serasker Rıza Paşa'nın gayretleriyle İzmit yakınında bulunan Karakadılar mevkiinde kurulan çuha fabrikasının 1920'de İngilizler tarafından denizden topa tutularak yakılması ve fabrikanın işlevini yitirmesi[6] olmalıdır.

İzmit'e ithal edilen mallardan birisinin de çay olduğu görülmektedir. 19. Yüzyıl sonlarında İzmit bölgesinde kendiliğinden yetiştiği haber verilen hatta numune çiftlik ve tarlalara dikilmesine karar verilen bir tür çay bitkisi[7] olmasına rağmen bölgeye çay ithal edilmesi çayın bölgede fazlaca tüketildiğine dair bir izlenim uyandırmaktadır.

İzmit'in ithal ettiği ürünler arasında mahrukat yani odun kömür gibi malların bulunması, sorgulanması gereken bir veri olarak gözükmektedir. Nitekim bölgenin ormanlarla kaplı olması ve Osmanlı döneminde başkent İstanbul'un bile odun, kereste gibi ihtiyaçlarını karşılaması[8] ayrıca salnamenin bir başka bölümünde İzmit'te kereste ve kömür ticareti ile uğraşan ailelerin bulunduğunun aile listeleri verilerek ortaya konması kentin mahrukatçılık konusunda küçümsenemeyecek derecede bir potansiyelinin 1340-41'li yıllarda da devam ettiğini göstermektedir.

Kentte Bulunan Oteller

Batı'da 18. yüzyılda ortaya çıkan ve hızla gelişme kaydeden otellerin varlığı, Osmanlı Devletinde 19. yüzyılda görülmeye başlamış ve bu bağlamda başta başkent İstanbul olmak üzere oteller kurulmaya başlamıştır[9]. İzmit'in İstanbul'un komşu kenti olması ve vilayetin en fazla ticari potansiyeline sahip bir kent olması, kırsal alanlardan veya kent dışından gelen misafirlerin konaklaması için İzmit'te toplam 7 otelin kurulmasına neden olmuştur. Bu oteller

5 Dilek Türkyılmaz, "İzmit'in Tadı: Yiyen Bir, Yemeyen Bin Pişman/iye", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Kocaeli, 2016, s. 820.

6 Emre Dölen, "Osmanlı Döneminde Kocaeli'ndeki Sanayi Kuruluşlar", *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, Kocaeli, 2015, s. 671-674.

7 http://biriz.biz/cay/osmanlidacaytarimi.pdf , s. 1-5, (Erişim Tarihi: 21. 01. 2017).

8 Yaşar Baş, "Kocaeli'den İstanbul'a Kereste Nakli Ve Kullanımı", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Kocaeli, 2016, ss.1083-1091./ Necmettin Aygün, "XIX. Yüzyıl Başlarında İstanbul Merkezli Osmanlı Deniz Taşımacılığı", *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 2008,S. 23 vs.

9 Elif Çelebi Yakartepe, Can Binan, "İstanbul'un Modernleşme Dönemi Otelleri (1840-1914)" *Megaron* 2011;6(2):79-94, s. 80.

salnameye; Anadolu, Emniyet, Batum, Belediye, Şems, Kadıoğlu ve Hereke otelleri adıyla yansımıştır.

Kentte Bulunan Bankalar

İzmit'te 3 adet banka şubesi tespit edilmiştir. Bunlar; Adapazarı'ndaki İslam ticaret, Osmanlı ve Ziraat bankalarının şubeleridir.

İzmit'te Meslek Grupları ve Bu İşleri İcra Eden Aileler

Araştırma kapsamına aldığımız salname, İzmit'te yapılan meslekler ve bunları uhdesine alan aileler[10] konusunda çok kısıtlı veriler sunmaktadır. Nitekim kuyumculuk, fırıncılık, şekerlemecilik (pişmaniyecilik) vs. birçok sektör konusunda salnamede açıklayıcı bir veri sunulmamıştır. Bunun muhtemel nedeni salnamede sunulan isimlerin genelde kentin en fazla ön plana çıkan meslekleri ve aileleri ile ilgili olmalıdır.

Acenteler

İzmit kentinin ticari potansiyeli kent merkezinde; ticari mümessil, ticari vekil olarak yorumlayabileceğimiz ticari acentelerin kurulmasına neden olmuştur. Nitekim kentte en az 5 adet acentenin kurulduğu anlaşılmaktadır. Bunlar ilgili kaynağa; Hacı Rıf'atzade Cemal, Hacı Vasıfzade Mustafa, Hasan Bedrettin ve Ahmet Şerif, Hakkı (Müslüman Esnaf Cemiyeti Reisi) ve Sabri adlı kişilerin acenteleri şeklinde yansımıştır.

İplik Sektörü

Kentin iplik sektörünü uhdesine alan aileler şu şekildedir: Hoca Rıfat, Dayıoğlu Rüstem, Kadızade Hacıali, Kadızade Receb ve mahdumları. Görüldüğü gibi kentin iplik sektörü genelde Kadızade ailesinin uhdesindedir.

Tuhaşye

İzmit'te tuhafiye alanında öne çıkan aileler salnameye şu şekilde yansımıştır: Tüysüzzâde Nazif, Hacı Osman Beyzade İhsan, Ali Rızazâde Fahrettin ve Kemaleddin.

Tütün

İzmit'te tarımı yapılan, önemli bir tarım ürünü olan tütün, araştırma kapsamına aldığımız tarihlerde önemli bir potansiyele sahip olup; yılda 120 bin okka[11] civarında ihracat kapasitesine sahiptir. Bu çerçevede bölgede 4 önemli tütün şirketinin şubeleri faaliyet göstermiştir. Bu

10 İzmit'teki birçok meslek ve bunları icra eden ailelerle ilgili olarak bakınız: F. Yavuz Ulugün, Hüseyin Erol, *İzmit Esnaf ve Ticaret Tarihi*, İzmit Rotary Kulübü Kültür Yayınları.

11 Okıyye, vukıyye, vakıyye veya kısaca kıyye ve hokka isimleriyle de anılan standart okka için kaynaklarda; 1 okka = 4 lidre = 6 ukıyye = 40 şer'î ukıyye = 266 b miskal = 400 dirhem belirlenmiştir. Cengiz Kallek, "Okka", *DİA*, C. 33, İstanbul, 2007, ss. 338-339, s. 338.

şirketlerden biri hariç diğer üçünün Türk-İslam nitelikli şirket olması diğer yabancı orijinli şirketin de en azından İzmit bölge temsilcilerinin Müslüman olması İttihat ve Terakki döneminde başlatılan Müslüman-Türk işadamı oluşturma düşüncesinin[12] bölgede somut olarak gerçekleştiğinin önemli bir göstergesidir. Kentte bulunan tütün şirketleri ve bölge temsilcileri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo: İzmit'te Faaliyet Gösteren Tütün Şirketleri ve Temsilcileri

Tütün Şirketinin Adı	**Şirketin İzmit Temsilcisi**
Hasan Akif Kumpanyası Şubesi	Hacı Rıfatzâde Cemal
Duhan Şirketi Şubesi	Hoca Rıfat
Şark Şirketi Şubesi	Serraçzâde Hüseyin
Hermân Espire Kumpanyası Şubesi	Kadızâde Receb ve mahdumları ile Hakkı (Müslüman Esnaf Cemiyeti reisi)

Haffaşye ve Dericilik

İzmit'te haffafiye alanında İsmail Hakkı ve Tüysüzzade Nazif ailesi dericilik sektöründe ise Hacı Murtazazade Ahmed ailesi ön plana çıkmıştır.

Demircilik

Demircilik sektörünün önde gelen aileleri İbrahim Mehmed, Hacı Hasanzade Mehmed, Hacı Hüsnüzade İbrahim ve Hacı Mustafa olarak isimlendirilen ailelerdir. Bu aileler, Osmanlılar döneminde bakırcılık, kalaycılık ve demircilik sektöründe gayri müslim ailelerin ön plana çıktığı ile ilgili iddiaların[13] en azından cumhuriyetin ilk yıllarında, İzmit özelinde Müslüman Türk ailelerin uhdesine geçtiğinin somut göstergesidir.

Zahirecilik

Eşrefzade Ahmed, İshak, İbranî Ahmed, Cemalzade Ali, Hacı Bekirzade Vehbi, Hacı Rıfatzade Cemal, Hacı Salih Şevket, Hoca Rıfat, Şeyh Avnizade Azmi, Kalemcizade Salih, Külahlızade Rıfa, Mehmed Nuri ve mahdumu ile Mahir Numanzade Cemal.

Saatçi

18.yy.'dan itibaren saatlerin basitleşip, sadeleşerek saray ve varlıklı kesimlerden sonra halkın beğenilerine de hitap etmeye başlamış ve 18. yy sonundan itibaren Fransa'da ortaya çıkan ve "iskelet saat" adı verilen saat tarzı Osmanlı toplumunda yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu

12 Müzeyyen Ünal, "İkinci Dünya Savaşı Sırasında İzmit'te Ticaret Hayatı", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Kocaeli, 2016, ss. 1001-1068, s. 1004.

13 Mesela Konuralp tarihi ile ilgili yapılan bir araştırmada demircilik sektörü 19. Yüzyıl ortalarında Kıptilerin uhdesindedir. Zeynel Özlü, *Batı Karadeniz'de Antik Bir Osmanlı Kenti: Prusias Ad Hypıum, Üskübü (Konuralp),* Düzce Üniversitesi Araştırma Yayınları, İstanbul: İtalik Yayınları, (Ocak 2009), s. 47-49./ Yine 19. yüzyıl ortalarında Behisni'de toplam 27 adet demirci tespit edilmiştir. Demircilerin 17'si gayri Müslim, 10'u Müslümandır. Zeynel Özlü, *Cenubda Bir Şehr-i Medeniyet: Behisni (Bethesna-Besni)*, Ekim 2015, s. 767.

bağlamda çoğu Mevlevi dergâhlarında yetişen Osmanlı saat ustalarının sayısı da artmaya başlamıştır[14].İzmit'in tek saatçisi Abdurrahman Murad adlı kişidir.

Kırtasiye

Tüysüzzade Nazif, Ali Rıza, "Zade Fahreddin" ve Kemaleddin.

Kantariye

İzmit çarşı ve pazarlarına getirilen malların ölçülüp tartılması işinin kentin 6 ailesinin uhdesinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim salnamede kantariye esnafı olarak şu ailelerin adı geçmektedir: Hacı Rıfatzade Cemal, Hacı Kösezade Osman Zeki ve İhsan, Hoca Rıfat, Dramalı Sefer Vehbi, Serraçzade Hüseyin Said ve Karîmî Hacı Osman.

Komisyon

İzmit'in komisyonculuk alanındaki esnafları Hacı Vasıfzade Mustafa ve Sabri ile kantariyecilik yanında komisyonculuk da yapan Hoca Rıfat adlı kişilerdir.

Kereste

Hacı Rıfatzade Sabri, Emir Oğlu Rasim ve mahdumları ile Ali Vasfi.

Kösele

İsmail Hakkı ve Kadızade Hüsnü.

Kömür

Hacı Bekirzade Vehbi, Hacı Salih Şevket, Kösezade Damadı ve İbrahimzade Ahmed

Manifatura

Hoca Rıfat, Hoşurzade Sadık Dayı oğlu Rasim ve mahdumları, Kadızade Hacı Ali, Kadızade Receb ve mahdumları, Müneccimbaşızade Zihni, Mehmed Nuri ve mahdumu Mahir.

Adapazarı

İzmit vilayetine tabi olan Adapazarı geniş bir ovada konumlanmış ticari potansiyeli yüksek (ticaretgâh) önemli bir şehirdir. Bölgede yaşayan nüfus; 13.500 (Türk) ve 4750 muhacirden

14 H. Kamil Biçici, "Gaziantep Cami Duvar Saatleri Bezemelerinden Çeşitli Örnekler", *Vakıflar Dergisi*, Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, S. 34, Ankara, Aralık 2010, ss. 61-97, s. 63.

ibarettir. İlgili tarihlerde mübadeleye tabi Rumların yerine bu miktara yakın yeni bir muhacir kitlesinin iskânı imkân dâhilinde görülmüştür.

Justinyen köprüsü (bugünkü ismi Paşa köprü) eski Romalılardan kalma bir şaheserdir. Kentte biri büyük olmak üzere 4 cami bulunmaktadır.

Bölgede haftada iki defa Salı ve Cuma günleri kurulduğu anlaşılan pazarlar çok işlektir. Nitekim kentin ithalat ve ihracat ürünlerinin çeşitliliği bunu ispatlar niteliktedir. Kentin ihraç ettiği ürünler incelendiğinde genelde tarım işletmeciliği, dericilik ve ipek böcekçiliği gibi sektörlerin Adapazarı'nda geliştiği anlaşılacaktır.

Kentin belli başlı ithalat ürünleri kaynaklara şu şekilde yansımıştır: İpek böceği tohumu, şeker, kahve, petrol, un, kumaş, manifatura, sabun, zücaciye, hırdavat, ıtriyat, tuz, biber, çuha, fes, işlenmiş deri, şayak vs.

Adapazarı'ndan ihraç edilen ürünler ise aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo: Adapazarı'ndan İhraç Edilen Mallar ve Yıllık İhracat Miktarı (1340-41)

Malın Cinsi	**Ölçü Birimi**	**Miktarı**
Mısır	kile	400 bin
Zahire	kile	300 bin
Keten tohumu	kile	200 bin
Keten elyafı	okka	15 bin
Tütün	okka	120 bin
İpek kozası	kile	60 bin
Ham ipek	kg	50 bin
Darı	kile	16 bin
Bal mumu	okka	4 bin
Ceviz	kg	80 bin
Patates	kg	1.500.000
Soğan	okka	500 bin
Sarımsak	okka	800 bin
Fasulye	okka	10 bin
Yumurta	adet	20 milyon
Piliç	adet	180 bin
Sığır derisi	adet	6 bin
Keten bezi	adet	10 bin
Kereste, yaş meyve ve bilhassa üzüm	-	Çok miktarda

Bankalar

Kentte Adapazarı İslam bankası, Bank-ı Osmani ve Ziraat bankaları şubeleri bulunmaktadır. Merkezi Adapazarı'nda bulunan Adapazarı İslam ticaret bankası Türk anonim şirketince kurulmuş, 150.000 Türk lirası sermayesi olan önemli bir bankadır. Bankanın İzmit, Düzce ve Hendek'te şubeleri bulunmaktadır. Bankanın İstanbul ve muhtelif şehirlerde muhabere merkezleri vardır. Her çeşit ikraz ve havale işlemlerini yapmış, cari hesap açma ve tevdiat kabul işlemlerini gerçekleştirmiştir.

Oteller ve Hanlar

Adapazarı'nın ticari potansiyeli, hem geleneksel hanlar hem de 19. Yüzyıldan itibaren Osmanlı toplumunda görülmeye başlayan konaklama alanı oteller bakımından zengin bir durumda olmasına neden olmuştur. Nitekim araştırma konusu salnamede Adapazarı'na dışarıdan gelen tüccar vs. kişilerin konaklayabileceği han ve otellerin sayısı 10 adet olarak yansımıştır. Bunlar;

Abacı Han, Akyazıoğlu Han, Araboğlu Han, Ârârât, Belediye, İstasyon Gambelât Bey, Hacı Rıza Bey Han, Milli, Sabit Efendi Han ve Safa Hanı'dır.

Zahire tacirleri

Hamdi ve şürekâsı, Süleyman Dede ve şürekası ve Hacı Kasımzade İhsan Adapazarı'nın zahire, kantariye ve patates tacirleri olarak tanınmaktadır.

Manifaturacılar

Kentin manifatura işleri biri gayri Müslim toplam 4 ailenin uhdesindedir. Bunlardan İstikamet manifatura mağazasının sahibi Mustafa Nuri Bey manifatura işlerinin "toptan"cılığını yapmaktadır. Diğer Müslüman aileler ise Boşnak kökenli iki aile olup bunlar Uzunçarşıda Boşnak Derviş ve mahdumları ile Boşnak İbrahim Bey ve biraderleridir. Kentin manifatura işlerine dahil tek gayri Müslim ailesi ise "Levi Samuel" adlı bir kişi olup adından Yahudi olduğu anlaşılmaktadır.

Karamürsel

İzmit'in güneybatısında bulunan şehrin, kuzey sınırında Marmara sahili, doğusunda İzmit ve Geyve, güney batısında Bursa vilayeti bulunmaktadır. Karamürsel'in genişliği ise (saha-i sathiyye) 2125 kilometredir. Kazaya bağlı 27 köy bulunmaktadır. Kasabanın nüfusu ise 24 bin civarındadır. Kaza Yunan işgalinde tamamen yanmıştır.

Karamürsel'in en önemli üretim malları zahire, muhtelif sebzeler (sebzevât), bal, bal mumu, ipek, yumurta, kümes hayvanları, zeyt, İstanbul halkı tarafından çok fazla rağbet edilen "beyaz peynir", Türkiye'nin her tarafında şöhret bulmuş yün mensucat ürünleridir. Yün mensucat ürünlerinin en meşhurları fes ve şayak üretimi alanında olup bu hususta bir de

fabrika kurulmuştur. Fabrikanın sahipleri ilkönce Volçezinli Yusuf ve ortakları (şürekâ) iken 1340-41 yıllarında Karamürsel Mensucat Anonim Şirketi olmuştur.

Geyve

Geyve; İzmit ile Bilecik arasındaki hat üzerinde bulunmaktadır. Her Perşembe günü kurulan pazarlarıyla maruf olan İzmit'in bu kaza merkezi 1500 nüfuslu olup kazada 2 cami bulunmaktadır. Kazanın belli başlı ihraç ürünleri; pamuk, koza, zahire, afyon ve tütündür. Kente ithal edilen en önemli mallar ise kantariye ve manifatura ürünleridir. Kazanın ticari potansiyelinin düşük olması ticaretle ilgilenen kişi sayısının da azalmasına neden olmuştur. Nitekim salnameye yansıdığı kadarıyla kazada bakkaliye işlerini Antakyalı Ali, pamuk ticaretini Murat, muhtelif ticari işleri (ticaret-i mütenevvia) Rasim ve manifaturacılık işlerini ise Hacı Rıf'at ve Rasim adlı kişiler uhdesine almıştır. Kazada, hem kırsal alandan hem de diğer kazalardan gelen kişilere hizmet veren İstasyon ve Arif efendi otelleri olarak tanınan 2 adet otel kurulmuştur. Kentin tek bankası ise Ziraat Bankası Sandığı'dır.

Kazada sağlık hizmeti ise İzzet adı verilen bir doktor tarafından icra edilmiştir.

Kazada Ali adında bir de "saatçi" bulunduğuna göre bölgede saat kullanımı yaygın olmalıdır.

Yalova

Yalova İzmit vilayetine tabi Marmara denizi sahilinde bir kaza merkezidir. Kazaya bağlı 37 köy bulunmaktadır. Kaza, İzmit körfezinden uzak olmayıp Darıca ile karşı karşıyadır. Kaza Karamürsel'in 30 kilometre batısında, İzmit'in 28 mil batısında, İstanbul'un ise 27 mil güneydoğusunda olup, kazanın nüfusu 1000 civarındadır.

Yalova ilgili dönemde de kaplıcalarıyla meşhur olup, en önemli mahsulatı; ipek, zeytinyağı, zeytin ve pekmezden ibarettir. 1. Dünya Savaşı (harb-i umumi) sırasında bölge Yunanlılar tarafından tamamen tahrip edilmiştir.

Sonuç

İzmit, 1340-41 yıllarında hem Kocaeli vilayetinin hem de Anadolu'nun ithalat ve ihracat merkezidir. Bu bağlamda İzmit limanı Anadolu'dan demiryolu vasıtasıyla gelen malların ihracı için limana gelen Avrupa gemileri tarafından ziyaret edilmiştir. İzmit limanı Avrupalı tüccarlar tarafından koza, ipek, tütün, keten tohumu gibi ürünler için iyi bir ticaret alanı olarak görülmüştür. İzmit, İstanbul'a yakınlığı ve ulaşım kolaylıkları nedeniyle İstanbul'un da önemli iaşe merkezlerinden biri olmuştur.

Bölgede bulunan işyeri, şirket gibi ticari potansiyeli olan yerlerin sahipleri veya en azından bunları işletenlerin önemli bir kısmının Türk-İslam nitelikli kişiler olması İzmit vilayeti özelinde, İttihat ve Terakki döneminde başlatılan Müslüman-Türk işadamı oluşturma düşüncesinin önemli ölçüde hayata geçtiğini ortaya koymaktadır.

İzmit vilayetinin en işlek ve ticari potansiyele sahip kazalarının sırasıyla İzmit ve Adapazarı olduğu görülmektedir. Her iki kazada da üçer banka şubesi, birçok otel ve han kurulmuştur.

Yine İzmit vilayetinde en az iki kazada düzenli pazar kurulduğu ve bu pazarların son derece işlek olduğu anlaşılmaktadır. Pazarlardan birisi her hafta Perşembe günü İzmit'te, diğeri ise haftada iki defa Salı ve Cuma günleri kurulan Adapazarı pazarlarıdır.

Vilayet nüfus bakımından incelendiğinde en fazla nüfusun 24000 kişi ile Karamürsel'de olduğu, bunu takiben Adapazarı (18250 kişi), İzmit (15000 kişi) Geyve (1500 kişi) ve Yalova'nın (1000 kişi) geldiği tespit edilmiştir.

İzmit'te yaşayan ailelerden Hacı Rıfatzade ailesi kentte acente, bir tütün şirketi olan Hasan Akif Kumpanyası Şubesi'nin İzmit temsilciliği, kentteki zahire ve kantariye işlemleri ve kereste sektöründe; Kadızade ailesi manifatura (kentteki 6 aileden ikisi), kösele (kentteki iki aileden biri), iplik (ilk 4 aileden ikisi) bir tütün şirketi olan Hermân Espire Kumpanyası Şubesi'nin İzmit temsilciliği (bir ortakla beraber), Tüysüzzade ailesi ise kırtasiye, haffafiye ve tuhafiye sektöründe ön plana çıkmışlardır. Tüysüzzade ailesi İzmit'te halen ayakkabı sektöründe tanınmış meşhur bir ailedir.

İzmit'te Müslüman Esnaf Cemiyeti Reisi olarak Hakkı adında birisinin adı geçmektedir. Hakkı bey bu görevi yanında acente işletmeciliği, bir tütün şirketi olan Hermân Espire Kumpanyası Şubesi temsilciliğini de uhdesine almıştır.

18. yüzyıldan itibaren Osmanlı toplumunda saatlerin yaygınlaşmaya başlaması ile beraber saatçilik mesleği de yaygınlaşmaya başlamış bu bağlamda İzmit vilayetinde İzmit ve Geyve kazalarında birer tane saatçilik yapan kişi tespit edilmiştir. Bu kişiler hem civar kazaların hem de İstanbul'da yaşayan kişilerin bu konudaki ihtiyaçlarını görmüş olmalıdırlar. Ayrıca vilayetin iki ayrı kazasında bu mesleğin icra edilmesi bölgede saat kullanımının da yaygın olduğuna dair bir izlenim uyandırmaktadır.

Osmanlı Devletinde 19. yüzyılda görülmeye başlayan ve modern bir konaklama şekli olan otelcilik sektörü, 1340-41 yıllarında İzmit vilayetinde de kendini göstermiş ve vilayete bağlı İzmit, Adapazarı ve Geyve kazalarında kentlerin ticari potansiyelleriyle orantılı olarak otel işletmeciliği gelişmiştir.

Tarihte meşhur olan İzmit pişmaniyesi, Karamürsel beyaz peyniri, Karamürsel fes ve şayağı gibi bazı ürünlerin 1340-41'li yıllarda da Anadolu'da meşhur olduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

1340-41 Tarihli Türk Ticaret Salnamesi, İktisadi Tedkîkât, Neşriyât ve Muâmelât Türk Anonim Şirketi, Ebu'z-Ziyâ Matbaası, 1340-41.

Aygün, Necmettin, "XIX. Yüzyıl Başlarında İstanbul Merkezli Osmanlı Deniz Taşımacılığı", *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 2008,S. 23, s. 53-84.

Baş, Yaşar, "Kocaeli'den İstanbul'a Kereste Nakli Ve Kullanımı", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Kocaeli, 2016, s.1083-1091.

Biçici, H. Kamil, "Gaziantep Cami Duvar Saatleri Bezemelerinden Çeşitli Örnekler", *Vakıflar Dergisi*, Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, S. 34, Ankara, Aralık 2010, s. 61-97.

Çelebi Yakartepe, Elif ve Can Binan, "İstanbul'un Modernleşme Dönemi Otelleri (1840-1914)" *Megaron* 2011;6(2):79-94.

Dölen, Emre, "Osmanlı Döneminde Kocaeli'ndeki Sanayi Kuruluşlar", *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, Kocaeli, 2015, s. 665-687.

http://biriz.biz/cay/osmanlidacaytarimi.pdf , s. 1-5, (Erişim Tarihi: 21. 01. 2017).

İnalcık, Halil, "İpek", *DİA*, c. 22, Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul, 2000, s. 363-365.

İpek, Nedim, "Kocaeli'de Göç ve İskân", *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, Kocaeli, 2015, s.1255-1267.

Kallek, Cengiz, "Okka", *DİA*, C. 33, İstanbul, 2007, s. 338-339.

Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Resim Arşivi (Erişim Tarihi 19. 04. 2017).

Özlü, Zeynel, *İlkçağdan Cumhuriyete Bir Batı Karadeniz Kenti Düzce (Ahali-yi Sadıka veya Sefine-i Nuh)*, İstanbul, 2015.

Özlü, Zeynel, *Batı Karadeniz'de Antik Bir Osmanlı Kenti: Prusias Ad Hypıum, Üskübü (Konuralp)*, Düzce Üniversitesi Araştırma Yayınları, İstanbul: İtalik Yayınları, (Ocak 2009).

Özlü, Zeynel, *Cenubda Bir Şehr-i Medeniyet: Behisni (Bethesna-Besni)*, Ekim 2015.

Türkyılmaz, Dilek, "İzmit'in Tadı: Yiyen Bir, Yemeyen Bin Pişman/iye", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Kocaeli, 2016, s.817-823.

Ulugün, F. Yavuz, Hüseyin Erol, *İzmit Esnaf ve Ticaret Tarihi*, İzmit Rotary Kulübü Kültür Yayınları.

Ünal, Müzeyyen, "İkinci Dünya Savaşı Sırasında İzmit'te Ticaret Hayatı", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Kocaeli, 2016, s. 1001-1068.

EKLER[15]

Resim: İzmit Rıhtımı'nda kendilerini almaya gelen gemiyi bekleyen yolcular (1920)

Resim: İzmit, Demiryolu ve Hürriyet Caddesi'nde, Tütün Reji Binası ile diğer binalar (1910)

15 Ekte bulunan resimler Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Arşivinden alınmıştır. Yardımları için KÜGEM Koordinatörü Resül Narin beye teşekkür ederim.

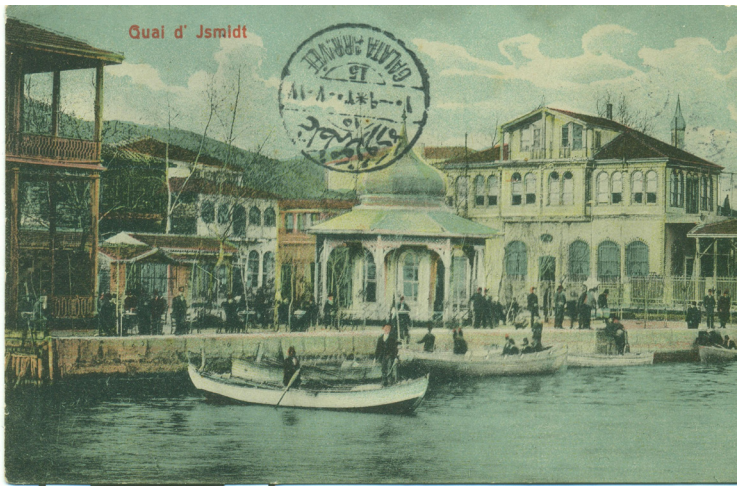

Resim: İzmit Rıhtımında zamana yenik düşerek tarihin tozlu raflarında kaybolan Kubbeli yapı ve hemen arkasında sonradan Belediye Oteli olacak olan Düyun-ı Umumiye binası (1902)

Resim: 1920'lerde İzmit Belediye Bahçe, Otel ve Lokantası

Resim: Eski Postane Caddesi inişi ve sağdaki iki katlı bina, Belediye Oteli ve Lokantası (1929).

CUMHURİYET DÖNEMİ KOCAELİ VİLÂYETİ MÜLKÎ YAPILANMA TARİHİ I (1924-1954)

Enis ŞAHİN*
Sinan DEMİRAĞ**

Giriş

Kocaeli yarımadası ve çevresi öteden beri Anadolu coğrafyasında büyük bir önemi haiz olmuş, mülkî anlamda da gerek Osmanlı ve gerekse Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde önemini muhafaza etmiştir. Tarihsel ve stratejik öneminin artmasındaki faktörlere bakıldığın da; bu coğrafyanın en büyük şehri olan İstanbul'a yakınlığı, Marmara denizinden Anadolu'ya geçişteki önemli liman ve nokta olması, doğu-batı yönünde önemli anayol güzergâhında bulunması, sayılması gereken önemli özelliklerindendir. Bu avantajlara ilaveten ayrıca XX. yüzyılın ilk yarısında vilâyet içerisinde sanayi kollarının çeşitlenerek artması, mevcut önemi daha da kıymetli hale getirecektir. Bu özellikler bölgeyi tarihin hemen her döneminde ön plânda tuttuğu gibi, yakın zamanlardan itibaren teknolojik gelişmelerin artmasıyla bunun da bölgeye önemli katkılar yapacağı şüphesizdir. Bu değişimin en önemli sonuçlarından birisi, vilâyetin sürekli olarak göç almasının neticesinde sahip olduğu nüfus artışıdır. Bu sebeple yeni yerleşim yerleri meydana geldiği gibi, mevcut alanlarda da nüfus yoğunluğunun artması, bölgeyle ilgili yeni mülkî düzenlemeleri de zorunlu kılmıştır. Bölge bu haliyle, yerleşime açıldığı vakitlerden itibaren mülkî yönden sürekli hareketli ve değişikliklere sahne olan bir coğrafya olmuştur.

Kocaeli ve çevresi mülkî taksimatta, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte, genel olarak sancak şeklinde yer almış, Cumhuriyet'in hemen öncesinde ise müstakil liva/sancak veya mutasarrıflık şeklinde görünmüştür. Bundan başka bu süreç içerisinde mülki taksimat adına ihtiyaç doğrultusunda sürekli olarak bir düzenleme silsilesi içerisinde olduğu da dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu düzenlemelerin en önemli sebeplerinden ilki, son derece hareketli ve geniş bir coğrafya sahip olması iken, diğer önemli sebep ise son dönemlerde iş imkânları ve sanayi kollarından kaynaklı bir cazibe merkezi olması ve bunun da ortaya çıkardığı göç hareketleridir. Osmanlı Devleti dönemindeki mülkî düzenlemeler içerisinde sınırlarının batı kısmı çoğu zaman İstanbul Boğazı'nın doğu sahillerindeyken, doğu tarafında Bolu ve bazen Kastamonu'ya kadar uzanabilmekteydi.[1] Bu hareketliliğin ve değişimlerin cumhuriyet döneminde de devam ettiği gözlenmektedir.

* T.C. Sakarya Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Sakarya.
** T.C. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, Sakarya.

1 Kocaeli Vilâyeti'nin Osmanlı Devleti bünyesindeki mülki taksimatı ve buna yönelik yapılan düzenlemeleri için bkz. Enis Şahin – Sinan Demirağ, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kocaeli ve Çevresindeki Mülkî Yapılanma Çalışmalarına Genel Bir Bakış", Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – II, c. I, ed. Haluk Selvi-M. Bilal Çelik-Ali Yeşildal, Kocaeli, 2016, s. 563-602.

Tarihî kayıtlarda Kocaeli ve çevresinin merkezi olarak İzmit şehri anılmaktadır. Buranın mutasarrıflıktan vilâyete dönüştürülmesi, Osmanlı Devleti'nin son döneminde düşünülmüş, kararnamesi çıkartılmış ancak çok kısa süre zarfında bundan vazgeçilmek zorunda kalınmıştır. Hemen arkasından Anadolu ve Trakya coğrafyasının yeni iktidarı Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bölgeyle ilgili önemli mülkî adımlar atılmış, şehrin merkezi resmen "İzmit" olarak anılmaya başlanmış ve neticede Türkiye Cumhuriyeti devletinin 1924 yılı anayasasıyla, bu müstakil mutasarrıflık "vilayet" konumuna yükseltilmekle şereflenmiştir. Sonuç itibariyle Kocaeli, sahip olduğu stratejik ve coğrafik avantajlarına layık olarak değerlendirilmesinde geç kalınmış olsa da, Cumhuriyet Hükümetleri bu eksikliği gidermiş oldular.[2] Böylelikle yeni devletin kuruluşunun şafağında mülkî taksimat içerisinde ilk olarak şehrin merkezinin ismi resmileştirilmiş, sonrasında ise vilâyet konumuna yükseltilerek, "Kocaeli Vilayeti" adını almıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni vilâyetlerinden bir tanesi olan Kocaeli Vilâyeti dâhilinde önceki dönemlerde yapılan mülki düzenlemelerin bu dönemde de devam ettiği, devlet arşivlerindeki belgelerden ve devlet yıllıkları başta olmak üzere çeşitli kaynaklardan anlaşılmaktadır. Cumhuriyet dönemi içerisinde yoğun bir mülkî düzenleme faaliyeti olsa da, vilayetin toplam sınır değişiklikleri anlamında, 1954 yılına kadar büyük bir değişiklik veya daralma olmamış, buna karşılık küçük mülkî değişiklikler hep yapılagelmiştir. Ancak 1954 yılında, Sakarya Vilayeti'nin kuruluşuyla birlikte bu vilayet mülkî sınırlarını yaklaşık olarak yarı yarıya kaybetmiştir. Zira Sakarya Vilayeti'nin mülkî kısımlarının tamamı, Kocaeli Vilayeti'nden alınmıştır.

Bu dönemdeki düzenlemelerin yapılmasındaki ana etkenler, Kocaeli Vilâyeti'nin geniş sınırlara ve sayı bakımında fazlaca köy ve nahiye merkezine sahip olmasıdır. Şöyle ki, nüfus yoğunluğundan kaynaklı olarak meydana gelen değişimler veya artışlar karşısında köy, nahiye ve kaza merkezleri, idari ve mülki anlamda yetersiz kalabilmekteydi. Buradan kaynaklı olarak bazı köyler nahiye merkezi hatta kaza merkezi haline getirilirken, çoğu zaman nahiye merkezleri de kaza haline dönüştürülmekteydi. Bunun yanında yeni nahiye ve kaza merkezlerinin kurulduğu da belgelerden anlaşılmaktadır. Kocaeli Vilâyeti'nin mülki taksimatında yapılan yeniliklere ve değişikliklere bakıldığında kurulduğu vakitten günümüze bünyesinde birçok köyün günümüzde ilçe haline, hatta vilayete tahvil edildiği görülmektedir. Bu nedenle vilâyetin mülkî açıdan ne denli bir gelişim içinde olduğu ortadadır. Adapazarı merkezli Sakarya ve daha sonra Yalova'nın il merkezi haline gelmesi, bu açıklamaya uygun örneklerdir.

Vilâyetin mülki taksimat düzenlemelerinde diğer kısımlarına oranla daha yoğun olarak Kandıra-Adapazarı kazalarının sınır bölgelerinde bulunan köy ve nahiye merkezleri, Gebze-İzmit Merkez Kazası sınır bölgesi ve Kocaeli-İstanbul sınırı dolayısı ile yine Gebze'yi ilgilendiren düzenlemeler dikkat çekmektedir. Bu düzenlemelerde köylerin merkezlere olan uzaklıkları, mülkî değişim taleplerinin ve değişimin temel sebebi olarak ortaya çıkmaktadır. Yeni kurulan nahiye merkezleri ve kazaların durumuna bakıldığında ise, sayıca fazla köy gruplarının genelde kendi talepleri doğrultusunda ve asayiş işlerinin kolaylaştırılması amacı ile hükümet tarafından düzenlemelere gidildiği görülmektedir. Düzenlemelerde en önemli hususlardan bir tanesi, sanayinin gelişmesine paralel olarak genişleyen şehir ve yükselen nüfus oranıdır. Hereke Nahiyesi, Gölcük Kazası tarzındaki örnek düzenlemelerden anlaşılacağı üzere, Kocaeli Vilâyeti'nin gelişmekte olan sanayi kollarının da mülki taksimat düzenlemelerinde etkili olduğu söylenebilir. Sonuç olarak Kocaeli Vilâyeti mülkî taksimatında yapılan düzenlemelerin asıl

2 İzmit Mutasarrıflığı'nın vilâyete dönüştürülmesi ve İzmit isminin Kocaeli olarak değiştirilmesi için bkz. Enis Şahin-Sinan Demirağ, "Kocaeli Vilayeti'nin Teşekkül Süreci", Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III, c. II, ed. Haluk Selvi-M. Bilal Çelik-İbrahim Şirin-Ali Yeşildal, Kocaeli, 2017, s. 1461-1505.

olarak vatandaşların yaşamış olduğu idari, iktisadi ve asayiş sıkıntılarının giderilmesine yönelik olduğu da ifade edilebilir.

A. Sakarya Vilayeti'nin Teşekkülü'ne Kadar Kocaeli Vilayeti'nde Mülkî Taksimat Çalışması

1923 yılının Ağustos ayında 6 kaza ve 17 nahiyeden oluşan İzmit Mutasarrıflığı'nın "tamamiyet-i mülkiyesi" şu mülhakattan meydana geliyordu: İzmit Merkez Kazası: Merkez Nahiyesi, Bahçecik Nahiyesi, Ermişe (Akmeşe/Budaklar) Nahiyesi; Adapazarı Kazası: Merkez Nahiyesi, Sapanca Nahiyesi, Karasu Nahiyesi; Hendek Kazası: Merkez Nahiyesi, Akyazı Nahiyesi; Kandıra Kazası: Merkez Nahiyesi, Kaymas Nahiyesi, Şeyhler Nahiyesi, Akçaova Nahiyesi; Karamürsel Kazası: Merkez Nahiyesi, İznik Nahiyesi, Yalova Nahiyesi; Geyve Kazası: Merkez Nahiyesi, Akhisar Nahiyesi. Kocaeli Vilayeti'nin teşkil edildiği 20 Nisan 1924 tarihi itibariyle mülkî sınırları içerisinde şu kazalar mevcuttuı: merkez İzmit, Karamürsel, Kandıra, Hendek, Geyve ve Adapazarı.[3] Yani Kocaeli Vilayeti Cumhuriyet dönemine 7 kaza ve 17 nahiye ile başlıyordu.

1925-1926 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi'ndeki kayıtlarda görüldüğü üzere, Kocaeli Vilâyeti mülkî yönden önemli değişikliklere uğramaktaydı. Bu salnameye göre 1926 yılı sonunda, vilâyetin mülkî birimleri şu şekilde idi: Kocaeli Vilâyeti; merkez İzmit Kazası da dâhil olmak üzere Karamürsel, Yalova, İznik, Hendek, Adapazarı, Geyve ve Kandıra adlarında sekiz kazadan oluşmaktadır. Yani Yalova ve İznik kaza konumuna yükseltilmişti. Vilâyetin nahiye durumu ise şu şekildeydi: İzmit Kazası'nda Bahçecik, Uzuntarla ve Akmeşe nahiyeleri; Adapazarı Kazası'nda Akpazarı, Sapanca, Karasu ve Söğüdlü nahiyeleri; Geyve Kazası'nda Akhisar ve Taraklı nahiyeleri; Kandıra Kazası'nda Şeyhler, Kaymas ve Akçaova nahiyeleri.[4] Salnameden anlaşıldığı üzere Karamürsel için herhangi bir nahiye merkezinden bahsedilmemesi, buranın nahiyesiz tek kaza merkezi durumunda olduğu gözlenmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni kurulduğu bu "emekleme aşamasında", hükümetlerin mülkî taksimat konusunda çok önemli çalışmaları ve değişiklikleri olmuştur. Atılan bu adımlarla, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçildiği bu dönemde, modern bir devletin temelleri ve gelişim aşamaları sergilenmiştir. Konuyla ilgili çok önemli kanunlar çıkartılmıştır ki, konumuzu ilgilendirmesi açısından bu yasaların en önemlilerinden birisi 877 sayılı Teşkilat-ı Mülkiye Kanunu'dur. 30 Mayıs 1926 tarihinde kabul edilen ve 26 Haziran 1926 tarihli Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren bu kanunla, bazı vilâyetler kazaya ve bazı kazalar nahiyeye dönüştürülürken, bazı nahiyeler kaldırılmış, yeni kazalar teşkil edilmiş ve bazı kazaların da bağlı oldukları vilâyetler değiştirilmiştir. On maddelik kanunun ekinde bulunan beş cetvelden iki numaralı cetvele göre; Kocaeli Vilâyeti'ne bağlı iki kaza olan Yalova ve İznik, yine Kocaeli bünyesinde kalarak nahiyeye dönüştürülüyorlardı. Aynı kanunun beş numaralı cetveline göre ise, Üsküdar Vilâyeti'nin kaldırılmasıyla, bu vilâyete bağlı Gebze Kazası Kocaeli Vilâyeti'ne bağlanıyordu. Sonuç itibariyle mezkûr kanundan önce sekiz kazaya sahip olan Kocaeli, Yalova ve İznik'in nahiyeye çevrilmesiyle altı kazalı bir vilâyet olacak ve aynı kanun dairesinde Gebze'nin kendisine bağlanmasıyla, kaza sayısı altıdan yediye yükselecektir.[5] Bu gelişme, Kocaeli'nin tıpkı Osmanlı

3 Şahin-Demirağ, "Kocaeli Vilayeti'nin Teşekkül Süreci", s. 1474, 1480.

4 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926, İstanbul, 1927, s. 744-749.

5 Şahin-Demirağ, "Kocaeli Vilayeti'nin Teşekkül Süreci", s. 1481; Resmî Gazete, 26 Haziran 1926, No. 404; Kanunlar Dergisi, 30 Mayıs 1926; Kanun No. 877, s. 932-935; Teşkilat-ı Mülkiye Hakkında Başvekâlet'ten Gelen (1/955) Numaralı Kanun Layihası ve Dâhiliye ve Muvazene-i Maliye Encümenleri Mazbataları, 13 Mayıs 1926, Sıra No. 199, s. 136-146.

döneminde olduğu gibi, İstanbul yönündeki "mülkî alış-verişi"nin devam ettiğini gösteriyordu ki, Gebze'nin bugün dahi Kocaeli Vilayeti'ne bağlılığının başlangıcının, bir daha İstanbul Vilayeti'ne bağlanmaksızın bu tarihten itibaren başladığı unutulmamalıdır.

Bu önemli gelişme doğal olarak ertesi yıl yayınlanan devlet salnamesine de yansımıştır. Nitekim 1927 yılı sonlarında basılan 1926-1927[6] yılı devlet salnamesinde, kaza sayısı yedi olarak kayıtlıyken, nahiye sayısının onaltıya yükseltildiği görülmektedir. Salnameye göre; vilayetin kazaları İzmit merkez, Kandıra, Adapazarı, Geyve, Gebze, Karamürsel ve Hendek şeklinde kayıtlıydı. Bu kazalara ait onaltı nahiyenin isimleri ise, kazalara göre şu şekildeydi: İzmit Merkez Kazası'na bağlı Ermişe (Akmeşe/Budaklar), Bahçecik ve Uzuntarla nahiyeleri; Kandıra Kazası'na bağlı Şeyhler, Kaymas (Selmanlar) ve Akçaova nahiyeleri; Adapazarı Kazası'na bağlı Karasu, Akyazı, Sapanca ve Söğüdlü nahiyeleri; Geyve Kazası'na bağlı Taraklı ve Akhisar nahiyeleri; Gebze Kazası'na bağlı Darıca, Taşköprü ve Molla Fenari nahiyeleri ve Karamürsel Kazası'na bağlı Yalova Nahiyesi.[7] Bu kayıtlardan, sadece Hendek Kazası'nın nahiyesi bulunmadığı anlaşılıyordu. 1927-1928[8] ve 1928-1929[9] salnameleri incelendiğinde, bir önceki yıla göre herhangi bir değişiklik gözlemlenmemiştir. Kocaeli Vilâyeti bu dönemde yedi kazalı bir vilâyet olma özelliğini muhafaza etmiştir.

Kocaeli Vilâyeti'nden mülkî yapılanma anlamında önemli sayılacak ve bir daha dönüşü olmayacak ilk kopuş, sonraları il olacak Yalova Nahiyesi'nin ayrılmasıdır. Temmuz 1929 tarihinde Yalova Nahiyesi kaza konumuna yükseltilecek, ancak Kocaeli Vilâyeti bünyesinden İstanbul Vilâyeti idaresine dâhil edilecektir. Kararın TBMM Zabıt Ceridesi ve Resmî Gazete'deki ilgili maddesi şu şekildedir: "...Kocaeli Vilâyeti'nin Karamursal (Karamürsel) Kazası'na bağlı Yaluva (Yalova) Nahiyesi bu kanuna ekli cetvelde yazılı köylerden mürekkep olmak üz(e)re kaza haline konularak İstanbul Vilâyeti'ne bağlanmıştır...". Kararnamede yer alan bilgilere göre; "Ak, Elmalık, Üvezpınar, Ortaburun, Burhaniye, Paşa, Teşvikiye, Çalıca, Çınarcık, Çukur, Hacımehmet, Dere, Sultaniye, Samanlı, Soğucak, Safran, Taşköprü, Gacık, Kadı, Kadıçiftliği, Kabaklı, Kılınç Kurt, Kuru, Kocadereibalâ, Kocadereizir, Kâzimiye, Kirazlı, Gökçedere, Küllük, Lâledere, Yalova, Çağşak (Çakşak), Çengiler, Esadiye, Reşadiye" isimli köyler bu kazaya, yani Yalova'ya bağlanmıştır.

Kararın gerekçesi benzerine nadirce rastlanabilecek bir düzenlemeyi içermektedir. Şöyle ki, o zamana kadarki uygulamalarda genellikle bahsi geçen köy ve nahiyelerin inkişafı kendi vilâyet merkezleri tarafından kendi vilâyetleri lehinde düzenlenir, buna mukabil olarak bu durumdan vilâyet merkezleri de faydalanırdı. Bu noktada Yalova Nahiyesi'nin gelişiminden bahsedilirken, buranın İstanbul'un bir tatil bölgesi olarak kabul edilmekte ve burada bulunan kaplıcaların bölgeyi kalkındırma potansiyelinden bahsedilirken, buranın İstanbul'a olan eğilimine dikkat çekilmektedir. Bu gelişim düzeyine paralel olarak buranın bir kaza merkezine dönüştürülmesi zaruri iken, mezkûr nahiyenin Bursa'ya olan uzaklığı ve Kocaeli Vilâyeti'yle de hiçbir bağlantısının olmaması, her iki vilayetle alakasının kesilmesinin gerekçesi olmuştur. Bu sebeple gerekçede Yalova'nın gelişimi, İstanbul Vilâyeti'nden gelen yerli turistlere bağlanmış, netice olarak idarî yönden, kendisiyle hiçbir sınırı olmayan, sadece deniz yoluyla bağlantılı

6 Bu salnamede kaza ve nahiyelerin isim ve sayıları verilmekle yetinilmemiş, kaza merkezlerinin vilâyet merkezlerine olan uzaklıkları, konumları ve sahip olduğu nüfus bilgileri de ayrıntılarıyla aktarılmıştır. Bkz. Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927, İstanbul, 1927, s. 1022-1030.

7 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927, s. 1024-1028.

8 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, İstanbul, 1928, s. 1086-1099.

9 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1928-1929, İstanbul, 1929, s. 606-624.

olan İstanbul'a bağlı olması gerektiğine karar verilmişti.[10] Böylelikle Temmuz 1929 tarihinde nahiye konumundan kazaya yükseltilen Yalova'nın, bundan böyle daha sağlıklı bir gelişme sağlanabileceği kanaati ile böyle bir kararın alındığı gerekçeden anlaşılmaktadır. İstanbul'a bağlanmasının haklılığı her ne kadar tartışmalı olsa da, bu gerekçenin tek doğru ve mantıklı tarafı, Yalova'nın büyük bir gelişme dönemine gireceği ve bundan sonraki süreçte hızla gelişerek, büyük bir kaza ve sonrasında vilayet konumuna yükseleceğidir.

Kocaeli Vilâyeti sınırlarından asıl büyük kopuşun ise 1954 yılında olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Sakarya Nehri boyunun da bir kısmını kapsayacak, aynı isimde merkez Adapazarı olmak üzere Sakarya adında bir vilâyet kurulması kararlaştırılacaktır.[11] 11 Mart 1954 tarihinde Adapazarı'nın vilâyet olma isteği Bakanlar Kurulu'nda görüşülerek[12] Başbakan Adnan Menderes'in imzası ile TBMM'ne sunulması kararlaştırılmıştır.[13] Bu husus 27 Mayıs 1954'te Meclis gündemine alınmadan evvel Dâhiliye ve Bütçe Encümenlerine havale edilmiş, burada yapılan görüşmelerin ardından aynı gün vilâyetin kurulması kararlaştırılmış, onaylanması için TBMM'ye sunularak bu doğrultuda ruznameye eklenmiştir.[14] 14 Haziran 1954 tarihli toplantıda 1 Aralık 1954 tarihinden itibaren yürürlüğe girmesi şartıyla Adapazarı merkez olmak üzere Sakarya isminde yeni bir vilâyet kurulması onaylanmıştır.[15] Mecliste alınan bu karar ise 17 Haziran 1954 tarihinde Cumhurbaşkanlığınca onaylanarak aynen kabul edilmiştir.[16] Böyle bir kararın alınmasının en önemli sonucu, Kocaeli Vilayeti'nin mülki durumunda büyük bir değişikliğe sebebiyet vermesidir. Zira yeni kurulan vilâyetin kaza ve köylerinin tamamı Kocaeli Vilâyeti dâhilinden buraya nakledilmiştir. Buna göre; Kocaeli'nin Adapazarı, Akyazı, Geyve, Hendek ve Karasu kazaları ve dâhillerinde bulunan nahiye ve köyler, yeni teşkil edilen Sakarya Vilâyeti'ne dâhil edilmiştir. Sonuç olarak 5 kaza 14 nahiye ve 400 köy Kocaeli Vilâyeti'nden ayrılmış oluyordu.[17] Böylelikle Kocaeli Vilayeti mülkî manada topraklarının hemen hemen yarısını kaybetmiş, doğusunda yepyeni bir vilayet hayat bulmuştur: Sakarya.[18]

B. Nahiye ve Kazalara Yönelik Mülki Yapılanma Çalışmaları

Mülkî yapılanmada köyden büyük ve kazadan küçük yapılanmalara nahiye ve nahiyeden büyük ve sancak/vilayetten küçük yapılanmalara da kaza dendiği bilinen bir gerçektir. Gelişme aşamasında bulunan vilayetlerde en çok değişkenlik arzeden yapılanma türü köylerden sonra özellikle nahiye ve kazalar konusundadır. Kocaeli bu açıdan da zenginlik arzeden bir vilayet konumundadır. Mevcut mülkî birimlerde sürekli değişiklikler veya yeni mülkî birimler ihdâsı gibi gelişmeler Kocaeli için neredeyse sıradan gelişmeler mesabesinde olmuştur.

10 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC), c. XIV, 2 Temmuz 1929, s. 3-12.

11 Sakarya Vilâyeti'nin oluşumu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Enis Şahin, "Sakarya Vilayeti'nin Oluşumu", Sakarya İli Tarihi, Sakarya İli Tarihini Araştırma Projesi, c. II, ed. Mustafa Demir, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, 2005, s. 907-943.

12 TBMMZC, c. I, S. Sayısı: 13, s. 1; Enis Şahin, "Cumhuriyet Dönemi Adapazarı-Sakarya Tarihi Kronolojisi (1923-2000)", Sakarya İli Tarihi, c. II, Sakarya, 2005, s. 709-711; Enis Şahin, Kronolojik Adapazarı – Sakarya Tarihi (1923-2004), s. 119-133.

13 TBMMZC, c. I, S. Sayısı: 13, s. 1.

14 TBMMZC, c. I, S. Sayısı: 13, s. 7.; TBMMZC, c. I, 28 Mayıs 1954, s. 88.

15 TBMMZC, c. I, 14 Haziran 1954, s. 179-180,190-193.

16 Resmî Gazete, 22 Haziran 1954. s. No. 8735.

17 TBMMZC, c. I, S. Sayısı: 13, s. 14.

18 Bu konuyla ilgili tüm ayrıntılar, bir sonraki sempozyuma sunmayı planladığımız; "Cumhuriyet Dönemi Kocaeli Vilayeti Mülkî Yapılanma Tarihi II (1954-2012)" adlı çalışmada ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1925 yılının ilk haftalarında, Kocaeli Vilayeti'nin merkez kazası durumundaki İzmit Kazası'na bağlı Derbent Nahiyesi ile ilgili önemli bir gelişme olmuştur. Konu Derbent Nahiyesi'nin adının Uzuntarla'ya dönüştürülmesiyle ilgilidir. Konuyla ilgili olarak Vilayet Meclis-i Umumîsi'nde müzakereler yapılmış ve neticede Derbend Nahiyesi merkezinin Uzuntarla köyünde olması sebebiyle, nahiyenin resmî adının da Uzuntarla'ya dönüştürülmesi konusunda karar alınmış ve bu karar, zaman geçirmeksizin Dahiliye Vekâleti'ne ulaştırılmıştır.[19] Böylece Derbent Nahiyesi'nin isim değiştirme süreci resmen balatılmış oluyordu. Dahiliye Vekâleti yaptırmış olduğu incelemeler sonucunda bu değişiklik talebini uygun görmüş ve konuyla ilgili olarak hazırlanan üçlü kararname, Başvekil İsmet Paşa tarafından Cumhurbaşkanlığı Makamı'na takdim edilmiştir.[20] Cumhurbaşkanlığı Makamı talebi uygun bulmuş ve ertesi gün (9 Mart) mezkûr kararname, Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından imzalanmıştır. Söz konusu üçlü kararnamede Başvekil İsmet Paşa ile birlikte Dahiliye Vekili Mehmed Cemil Uybadın'ın da imzaları vardı. Neticede; "Kocaeli Vilayeti merkezine merbut Derbend Nahiyesi'nin ismi Uzuntarla'ya dönüştürülüyordu".[21] Bu değişiklik, ele alınan dönem içerisinde, vilayetin nahiyelerle alakalı isim değiştirme hadiselerinin ilk örneklerinden birisi durumdaydı.

Kocaeli Vilâyeti mülki yapılanmasında nahiye ve kaza merkezlerine dair yapılan değişliklere bakıldığında 1930 yılı içerisinde yoğun bir çalışmanın olduğunu söylemek mümkündür. İlk olarak 26 Şubat 1930 tarihinde Gebze Kazası'na merbut Mollafenari Nahiyesi'nin merkezi, Cuma köyünden aynı kazanın Akviran köyüne nakledilirken, kararın gerekçesi olarak; "Cuma köyünün körfezi bir mahalde bulunması, Akviran köyünün Üsküdar-Kocaeli ve Gebze-Şile yolunun kavşak noktasında olması..."[22] gösteriliyordu. Yani körfez kenarında olan Cuma köyü yerine, Üsküdar-Kocaeli ve Gebze-Şile yolu kavşağında olan Akviran köyü nahiye merkezi olarak tercih ediliyordu. Kararın altında en başta Cumhurbaşkanı olarak Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın imzası vardı.

Türkiye Cumhuriyeti'nin onuncu yılına emin adımlarla gidilen o dönemde, ülkenin tamamında humalı mülkî adımlar atılıyordu. Bu yapılanmadan tabii ki Kocaeli Vilayeti de istifade ediyordu. Yukarıdaki kararın neredeyse mürekkebi dahi kurumadan, konuyla ilgili yeni bir karar gerçekleşme aşamasına sokuluyordu. Hatta bu kararın "esbâb-ı mucibe layihası"nda, vilayetin mülkî yapısı ve ihtiyaçları ile ilgili ibareler, mevcut durumunu da adeta gözler önüne seriyordu: "Kocaeli Vilayeti nüfusu ve köyleri çok bir vilayet olup, teşkilatı mülkiyei hazırası ise bugünkü ihtiyaçlar karşısında gayri kâfi gelmektedir. Mıntıkalarının nahiye teşkilatı mevcut olmayan köyler ahalisi hükümete ait işleri dolayısıyla köylerine uzak mesafelerde bulunan kaza merkezlerine gidip gelmek için birçok zaman ve emek sarfetmekte ve bu sırada işlerinden de mahrum kalmaktadırlar. Binaenaleyh zikrolunan köyler ahalisinin halen gayrı kâfi bulunan teşkilatı mülkiye sebebiyle maruz kaldıkları müşkülatın izalesiyle beraber inzibat ve asayiş hususatında da hasıl olacak sürat ve suhulet nazarı dikkate alınarak Vilayet İdaresi Kanunu'nun ikinci maddesine tevfikan Mahallî İdare Heyeti ile Umumî Meclisi'nin muvafık görülen mütalaaları" doğrultusunda birtakım nahiyeler teşkilini öngörüyordu. Buna göre Kocaeli Vilayeti'nin Adapazarı Kazası dahilinde Kayalar, Karabürçek ve Hendek Kazası dahilinde Açmabaşı ve Geyve Kazası dahilinde Doğançay ve Karamursal Kazası dahilinde Yaylakdere

19 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 11.9.11-5, Tarih: Şubat 1925.

20 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 11.9.11-2, Tarih: 8 Mart 1925.

21 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 11.9.11-4, Tarih: 9 Mart 1925; Enis Şahin-Vedat Turgut, "Derbend ve Çevresinde Mülkî Yapılanma Çalışmaları ve Kartepe İlçesinin Teşekkülü", Kartepe Kitabı I, ed. Işıl Altun, Kocaeli, 2013, s. 402-403.

22 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 54.7.3, Tarih: 26 Şubat 1930; Resmî Gazete, 8 Mart 1930, No. 1439.

köylerinde bu isimlerle anılmak üzere birer nahiye kuruluyordu. Neticede Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa imzasıyla 15 Nisan 1930 tarihinde Kocaeli Vilayeti bünyesinde Kayalar, Karabürçek, Açmabaşı, Doğançay ve Yaylakdere isimlerinde beş yeni nahiye kuruluyor[23] ve vilayetin mülkî idaresi daha tekmil bir hale getiriliyordu.

Kocaeli ile ilgili o dönemde alınan bir diğer karar da 21 Haziran 1930 tarihini taşımaktadır. Nitekim o tarihte Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa, Başvekil İsmet Paşa ve Dahiliye Vekili Şükra Kaya'nın imzaladığı üçlü bir kararnameyle, vilayetin merkez kazasına bağlı Uzuntarla Nahiyesi'nin merkezi Büyük Derbent istasyonuna naklediliyordu. Konuyla ilgili hazırlanan gerekçede ise, şu hususlara işaret ediliyordu: "Kocaeli Vilayeti merkez kazasına merbut Uzuntarla nahiyesinin merkezi, nahiyenin vasatında olmamasından dolayı kura halkı nahiye merkezine gidip gelmekte müşkülat çekmekte oldukları gibi, istasyona da uzak bulunması hasebiyle halkın iktisaden inkişafına da mani teşkil etmektedir. Mezkûr nahiye dâhilinde bulunan Büyük Derbent istasyonu nahiyenin ortasında olup, nahiye merkezi ittihazına elverişli ve Uzuntarla'ya her cihetle müreccahtır... Merkezin bu istasyona nakli halinde, nahiyenin idarî ve inzibatî hususatında ziyade kolaylık hasıl olacağı gibi, halkın iktisadî inkişaflarına da yardım edilmiş olacaktır. Binaenaleyh mezkûr vilayet İdare Heyeti ile Umumî Meclisi'nin Vilâyet İdaresi Kanunu'nun ikinci maddesine tevfikan muvâfık görülen bu baptaki mütalaaları veçhiyle zikrolunan nahiye merkezinin Büyük Derbent istasyonuna nakli tensip edilerek merbut kararname tanzim edilmiştir".[24] Görüldüğü gibi alınmış olunan bu kararda da halkın idarî ve asayiş yönünden işlerinin kolay kılınması adına hareket edilmiş, dahası halkın ihtiyaçlarının bu yönde olmasına da devlet tarafından dikkat ve ihtimam gösterilmiştir. Sonuçta vilayet genelinde bu yönde eksiklik bulunan bir merkezin sorunu daha çözülmüş oluyordu.

1930 yılında nahiyelerle ilgili yapılan son düzenlemeyle vilayete dört yeni nahiye daha katılıyordu. Nitekim yukarıdaki kararname gibi, aynı devlet adamlarının imza koyduğu yine üçlü bir kararname ile vilayet merkez kazası dahilinde İhsaniye, Hendek Kazası dahilinde Karadere, Adapazarı Kazası dahilinde Taşağıl ve Kâzımpaşa isimleriyle birer nahiye teşkil edilmiştir. Gerekçede ise köylerin bağlı bulundukları kaza merkezlerine uzak bulunmalarından dolayı halkın hükümete ait işleri çözme aşamasında ciddi sıkıntı ve zahmetlere düştüklerinden bahsediliyor ve bu nedenle yeni idarî merkezlere ihtiyaç duyduğu dile getiriliyordu.[25] Sonuçta bu dört nahiyenin teşkilinin, halkın bu sıkıntılarını önemli ölçüde giderdiğinden şüphe yoktur.

1933 yılında Kocaeli Vilayeti dahilindeki Hendek Kazası'na bağlı Açmabaşı, Adapazarı Kazası'na bağlı Taşağıl ve Kayalar ile Karasu Nahiyeleri kaldırılmış, bunun yerine merkezi İncirli kasabası olmak üzere Karasu Kazası'nın kurulmasına karar verilmiştir.[26] Bu kararın gerekçesinde yer alan açıklamada; "Adapazarı Kazası'na tabi Karasu Nahiyesi'nin Adapazarı'na pek uzak ve Karadeniz sahilinde bulunması, bu kaza ile aralarında mevanii tabiiyenin mevcudiyeti, yekdiğerine uzak köylerden terekküp etmesi ve oldukça mühim ve geniş sahayı ihtiva etmesi dolayısı ile bu mıntıkada öteden beri vuku bulan kaçakçılık faillerinin önüne geçilememekte ve idarî ve inzibatî noktadan muntazam bir kontrole tâbi tutulamamakta ve birçok mücrimler serbest kalmaktadır. Binaenaleyh bu mıntıkada hükümet kuvvetlerinin teksifi ve halkın hükümet ile olan münasebat ve ihtiyacatının daha yakından ve kolaylıkla ifasının temini için bir

23 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 54.10.11, Tarih: 15 Nisan 1930; Resmî Gazete, 30 Nisan 1930, No. 1484.

24 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 55.15.17, Tarih: 21 Haziran 1930; Resmî Gazete, 26 Temmuz 1930, No. 1554.

25 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 57.23.6, Tarih: 19 Ağustos 1930.

26 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 35.25.3, Tarih: 23 Nisan 1933; Resmî Gazete, 27 Mayıs 1933, No. 2411.

kaza teşkiline lüzum ve zaruret hâsıl olmuştur"[27] deniliyordu. Karar gerekçesinden anlaşıldığı üzere, üç yıl önce nahiye merkezi olması kararlaştırılan Taşağıl ve bundan başka iki nahiye merkezinin daha Adapazarı Kazası'ndan alınarak yeni kaza merkezine bağlanmasıyla Karasu Kazası oluşturuluyordu. Kararın alınma gerekçesinde ise en temel kaygı suç oranın özellikle de kaçakçılığın çok fazla olması ve bu duruma müdahale noktasında hükümetin yetersiz kalmasına dikkat çekilmekteydi. Bu karar ile suç oranın azaltılması hedeflenirken, diğer bir eksiklik olan halkın hükümet işlerini sağlıklı yürütmesi de sağlanmış olacaktı. Yani Karasu Kazası'nın teşkili, birden fazla amaca hizmet eden zorunlu bir karar olarak ortaya çıkıyordu.

Atatürk dönemi, Kocaeli Vilayeti'nin mülkî taksimatı açısından çok hareketli geçmiştir denilebilir. Bu hareketlilik, mezkûr dönemin sonuna kadar devam etmiştir. Nitekim 1936 yılında daha önce nahiye merkezi olması kararlaştırılmış olan İhsaniye'nin yakınında, yeni bir kaza mevcut olduğundan buranın nahiye merkezliğinden vazgeçilmiştir.[28] Buna göre İhsaniye Nahiyesi'nin lağvedilmesi ile buraya bağlı köyler Gölcük Kazası'na ilhak edilmiştir. Bu nahiye dışında Karamürsel ve Bahçecik Nahiyelerinden de bazı köylerin buraya bağlanması uygun görülmüştür.[29] Böylelikle Kocaeli'den Marmara Denizi'nin güney sahil şeridinde batı yönünde devam eden karayolu bağlantısının bulunduğu bu bölgenin idarî problemleri de azamî ölçüde çözülmeye çalışılmıştır.

Aynı yıl Gebze Kazası'na merbut Taşköprü Nahiyesi'nin kaldırılarak, Tavşancıl Nahiyesi'nin kurulmasıyla ilgili bir karar alınmıştır. Kararda bunun gerekçesi şu şekilde ifade ediliyordu: "Gebze Kazası'na bağlı Hereke'de Sümer Bank Mensucat (dokuma) Fabrikası'nın olması dolayısıyla buraya hemen her gün ecnebiler gelip gitmekte ve ahalinin yüzde yetmişini münevver zümre teşkil etmekte olduğundan, aynı zamanda askeri memnû mıntıka dâhilinde bulunması hasebiyle icap eden kontrolü temin için bu mıntıkaya pek yakın ve tren hattı üzerinde bulunan Tavşancıl köyünde bir nahiye kurulmasına zaruret hâsıl olduğundan bahisle, aynı kazaya bağlı Taşköprü Nahiyesi'nin kaldırılarak ilişik bir numaralı cetvelde yazılı olan 12 köyü ihtiva etmek ve merkezi Tavşancıl olmak üzere bu adla yeniden bir nahiye kurulması ve bu değişiklik dolayısıyla iki numaralı cetvelde yazılı dokuz köyün İzmit merkez kazasına ve üç numaralı cetvelde yazılı iki köyün de Mollafenari Nahiyesi'ne bağlanması kararlaştırılmıştır". Bu kararda yer alan I numaralı cetveldeki Şemsettin, Naip, Karayakuplu, Sevindikli, Kutluca, Alihocalar, Karali, Kalburca, Aşağıhereke, Çerkeşli ve Yukarıhereke isimli köyler Tavşancıl Nahiyesi'ne bağlanmıştır. II numaralı cetvelde bulunan Belen, Dere, Sipahiler, Kaşıkcı, Himmetli, Çavuşlu, Karagüllü, Osmanlı ve Cuma köyleri ise İzmit Merkez Kazası'na dahil edilmiştir. Son olarak III numaralı cetvelde bulunan Kargalı ve Duraklı isimli köyler ise Mollafenari Nahiyesi dahiline alınmıştır.[30] Kararın en önemli sebebi olarak, gelişmekte olan bir bölgenin nahiye merkezi olarak ortaya çıkması gösteriliyordu. Ancak Tavşancıl Nahiyesi adına yapılan düzenlemeler bununla kalmayacak, Karayakuplu ve Alihocalar köylerinin bağlılık durumunun düzenlenmesi,[31] ayrıca Hereke'de bulunan sanayi kollarının daha fazla gelişmesine paralel adımların atılmasına da devam edilecektir.

27 TBMMZC, c. XV, 15 Mayıs 1933, s. 70, 215, 216, 219, 249, 250.

28 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 105.22.19, Tarih: 19 Temmuz 1936; Resmî Gazete, 29 Temmuz 1936, No. 3368.

29 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 105.22.20, Tarih: 19 Temmuz 1936; Resmî Gazete, 28 Temmuz 1936, No. 3367.

30 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 107.31.4, Tarih: 6 Eylül 1936; Resmî Gazete, 12 Eylül 1936, No. 3407.

31 Bkz. "Mahalle ve Köylere Yönelik Mülkî Yapılanma Çalışmaları" kısmında bu köylerin mülki düzenlemelerine değinilmiştir.

1947 yılında alınan bir kararda; Hereke'deki sanayi kollarından kaynaklanan nüfus artışına dikkat çekilerek, bundan kaynaklı olarak Tavşancıl Bucak Merkezinin Aşağı Hereke köyüne taşınması gereğinden bahsediliyordu. Bu durum kararın gerekçesine şu şekilde yansımıştı: "İstanbul-İzmit tren hattı üzerindeki Hereke fabrikalarının bulunduğu Aşağı Hereke denilen mevki, eski Hereke köyünün bir mahallesi halinde idari taksimatında bir hüviyet taşımaktadır. Burada fabrikanın bulunması, amelenin kesafeti, ailelerin ikameti itibariyle (2291) nüfuslu kalabalık bir muhit vücuda getirmiştir. Fabrika hayatının genişlemesi ve nüfusun daima artması bu mevkii, dükkânları ve sair sosyal tesisleri ile kendiliğinden bir kasaba haline getirmiş bulunmaktadır. Gelişmeye elverişli olan bu alanın yakından idarî bir kontrole tabi tutulmasının esasen Gebze Kazası Tavşancıl Nahiyesi'ne nazaran daha merkezi bir vaziyette olması köyler halkı için daha faydalı olacağı düşüncesiyle Gebze İlçesi'ne bağlı Tavşancıl Bucak Merkezinin Aşağı Hereke köyüne kaldırılması bağlı köylerin müracaatları üzerine İdare kurulu ve Daimî Komisyon kararlarına dayanılarak Kocaeli Valiliği'nden yapılan teklif yerinde görülerek kabul edilmiştir".[32] Görüldüğü gibi bölgenin nüfus ve iktisadi anlamda mütemadiyen bir gelişme göstermesi yeni düzenlemeleri zorunlu kılmaktaydı. Aslına bakılırsa 1935 yılı nüfus sayımında Hereke nüfusunun 1976 olması, geçen on yıllık süreçte nüfusta büyük oranda bir artışın olmadığı anlamına geliyordu.[33] Buradan da anlaşılacağı üzere bu kararın alınmasında, Hereke'deki sanayi kolunun gelişmesi ve buna paralel olarak buranın da gelişme potansiyeline sahip olması, ayrıca buralarda çalışan vatandaşların idari anlamda işlerinin kolaylaştırılması amacı güdülmüştü. Buna ilaveten nüfus manasında büyük bir artış olmasa da, mevcut gelişme durumu zaten burada bir nahiye merkezinin olmasını zorunlu kılmaktaydı.

Tavşancıl için yapılan son değişiklik, bu nahiye isminin tamamen değiştirilmesine yönelik olacak ve Hereke ismi tercih edilecektir. Yukarıda değinildiği üzere Haziran 1954 tarihinde yapılan düzenlemeyle Tavşancıl Nahiye Merkezi Aşağı Hereke köyüne taşınmış, ancak Tavşancıl halen nahiye adı olarak kullanılıyordu. Bu süreçten sonraki yazışmalarda ve resmî işlerde bazı karşılıkların meydana geldiği, konuyla ilgili olarak yapılan düzenlemenin metninden anlaşılmaktadır. Tavşancıl adının terkedilerek, Hereke adının tercih edilmesiyle ilgili "esbâb-ı mucibe layihası"nda gerekçe şu şekilde ortaya konuluyordu: "Tavşancıl köyünde bulunan nahiye merkezi 946 senesinde Hereke'ye nakledilmiş ise de adının hala Tavşancıl olarak kullanıldığı ve bu yüzden resmi muamelatta yanlışlıklar vukuuna sebep olduğu anlaşılmakta ve nahiye merkezinin Hereke'ye nakledişmiş bulunması hasebiyle Tavşancıl tesmiye edilmekte olan nahiye adının Hereke'ye çevrilmesinin uygun olacağı beyan edilmiştir".[34] Bu değişiklikle, geçmişten günümüze uzanan süreçte artık herhangi bir isim karışıklığının olmadığı ortadadır.

Tavşancıl Nahiyesi adına yapılan düzenlemelerin bir benzeri, Şubat 1944 tarihinde Gölcük Kazası için yapılmıştır. Bu değişimin temelinde ise deniz fabrikaları inşaatı için istimlak edilen birçok binadan bir tanesinin hükümet konağı olması idi. Konuya dair gerekçede belirtildiği üzere bu konağın tahliyesi halinde, hükümet işlerine başka elverişli bir binanın kalmayacağı endişesi ortaya çıkıyordu. Ayrıca resmi dairelerin memnû mıntıka dâhilinde olması sebebiyle de bir takım sıkıntılar çekilmekteydi. Bu istimlak doğrultusunda belediye herhangi bir inşaat faaliyeti yürütemediği gibi, buradan kaynaklı konut sıkıntısı çeken memurlar Değirmendere'de ikamet etmekte ve bunun sonucunda da hükümet işleri aksamaktaydı. Ayrıca gerekçede

32 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 191.15.17, Tarih: 28 Mayıs 1947; Resmî Gazete, 3 Temmuz 1947, No. 6648.

33 T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Kurulu Direktörlüğü, Genel Nüfus Sayımı (Kocaeli Vilâyeti), c. XXXVI/75, İstanbul, 1937, s. 11.

34 Belgede yer alan 946 yani 1946 tarihinde bir hata olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü yerleşim yerine dair yapılan bir önceki düzenleme için alınan karar 28 Mayıs 1947 tarihlidir (BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 245.20.7, Tarih: 27 Mayıs 1954; Resmî Gazete, 21 Haziran 1954, No. 8734).

belirtilen diğer önemli husus, Gölcük Kazası'nın nüfusunun az olması, ticarî ve iktisadi münasebetleri sınırlı durumda bulunması, kazanın ve belediyenin inkişafına engel oluşturmaktaydı. Buna mukabil Değirmendere köyünün askerî istimlak sınırları haricinde olması, resmi işler için kullanıma uygun binaların fazlalığı, inşaat çalışmalarına dair herhangi bir engelin olmaması, burasının kaza merkezi olması adına son derece uygun şartlar ortaya çıkarıyordu. Buna ek olarak donanma mensupları, fabrika memur ve müstahdemlerinin burada ikamet etmeleri ve mezkûr yerleşimin ticari ve iktisadi inkişaflar göstermesi de, Değirmendere'yi ön plana çıkarıyordu.[35]

Kocaeli Vilâyeti dâhilinde mülki taksimat adına yapılan düzenlemeler içerisinde belediye kurulmasına dair kararların da alındığı belgelerden anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda Adapazarı'nın Akyazı Nahiyesi'nde talep üzerine bir belediye kurulmasına dair karar, 6 Haziran 1940 tarihinde alınmıştır.[36] Vilâyet adına alınan diğer bir karar ise 13 Kasım 1953 tarihine aittir. Buna göre belirtilen tarihte Geyve Kazası'na bağlı Taraklı Nahiyesi'nde belediye teşkilatı tesis edilmekteydi. Mezkûr nahiyede bunun için halk oylamasına gidilerek vatandaşların bu konudaki görüşleri sorulmuştu. Buna göre yapılan oylamada 2024 kişinin yaşadığı nahiyede, toplam 1060 seçmenden 600'nün oylamaya katıldığı ve bunlardan 598'nun olumlu oy vermesi ile burada bir belediye teşkil edilmesine karar verilmiştir.[37] Sonuç itibariyle adı geçen yerlerde yönetim cihazının modernizasyonu için Cumhuriyet hükümeti tarafından önemli ölçüde çaba sarf ediliyordu.

C. Mahalle ve Köylere Yönelik Mülkî Yapılanma Çalışmaları

1924 Anayasasına ve daha sonradan yapılan düzenlemelere göre "köy" mülki taksimat içerisinde zincirin en son halkasını oluşturmaktaydı. Şöyle ki, bu mevzuattaki; "...nüfusu iki binden aşağı yurtlara köy, nüfusu iki bin ile yirmi bin arasında olan yerlere kasaba ve yirmi binden çok nüfusu olan yerlere ise şehir denir..."[38] şeklindeki ifade, "köy"ün mülki taksimat içerisindeki konumunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Köylerle ilgili yapılan düzenlemeler, doğal olarak bu mevzuata göre yapılmaktaydı. Ancak belirtilmelidir ki, "köy" her ne kadar mülki taksimat içerisinde en küçük birim olarak görülse de, yeni devletin bilhassa ilk kurulduğu evrede, iktisat tarım ve hayvancılığa dayandığı için, ekonomik ve nüfus açısından en etkili birimidir denilse, abartılı davranılmış olunmaz. Bu sistemde köyler, ülkenin ekonomik anlamda dinamoları iken, köylü de doğal olarak "milletin efendisi" durumundaydı. Bu sebeple buralardaki hayat koşulları yerel yönetimler ve hükümetler tarafından titizlikle takip edilmekte, ve köy halkının idarî, iktisadî ve sosyal yaşantısına dair gelişmeler ve ihtiyaçlar düzenlemelerin ana gerekçelerini oluşturmaktaydı.

Kocaeli Vilâyeti, yukarıda değinildiği gibi stratejik bir konuma sahip olduğu kadar, yerleşime oldukça uygun geniş bir coğrafyaya da yayılmış olduğu için, bu vilayette bilhassa köyler başta olmak üzere, kazaya kadar var olan yerleşim yerlerinin sayı bakımından fazlalığı kaçınılmaz olmuştur. Bu yüzden vilâyet mülki taksimatı içerisinde "köy" en önemli konuma sahipti. Kocaeli Vilâyeti'ndeki demografik dağılıma bakıldığında, nüfusun büyük oranda buralarda meskûn

35 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 166.6.11, Tarih: 25 Şubat 1944; Resmî Gazete, 4 Mart 1944, No. 5646.
36 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 139.17.12, Tarih: 6 Haziran 1940; Resmî Gazete, 15 Haziran 1940, No. 4536.
37 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 241.34.12, Tarih: 13 Kasım 1953; Resmî Gazete, 28 Kasım 1953, No. 8569.
38 Resmî Gazete, 7 Nisan 1924, No. 68.

olması, "köy" idarî biriminin önemini daha anlamlı kılmaktadır. Her ne kadar sanayi kollarının gelişmeye başlamasıyla birlikte şehirdeki nüfus yoğunluğunun artması söz konusu olmuşsa da, bu durum ancak sonraki dönemlerde gerçekleşecektir.

1928-1929 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı verilerine bakıldığında, mülkî taksimatta Kocaeli Vilâyeti, İzmit Kazası ve nahiyelerinde 180, Adapazarı Kazası ve nahiyelerinde 245, Kandıra Kazası ve nahiyelerinde 482, Gebze Kazası ve nahiyelerinde 117, Karamursal ve Yalova (Yalva) nahiyelerinde 77, Geyve Kazası ve nahiyelerinde 191 ve Hendek Kazası'nda ise 59 parça olmak üzere,[39] vilayetin toplam köy sayısı 1.351 gibi yüksek bir rakama ulaşıyordu. Görüldüğü gibi köy sayısı açısından son derece kalabalık bir durumda olan Kocaeli Vilâyeti, idareciler açısından kolay yönetilebilen bir idarî durumda bulunmuyor, kurulan yeni köyler, her geçen yıl bu zorluğu daha da artırıyordu.

Kocaeli Vilâyeti'nde, ele aldığımız dönemde köylerle ilgili mülkî taksimat değişikliklerine bakıldığında, bunları birkaç ana başlık altında toplayabilmek mümkündür. İlk olarak söylenebilir ki, köylerin, bağlı olduğu merkezlere uzaklığı dikkate alınarak yapılan düzenlemeler ön planda yer almaktadır. Mesafeden kaynaklı olarak yapılan düzenlemelerde, köylerin yakın olduğu mülkî merkezlerle idarî, ekonomik ve kültürel bağlılıkları dikkate alınırken, bu aşamada köy halkının talepleri doğrultusunda da yeni düzenlemeler yapıldığı belgelerden anlaşılabilmektedir. Ayrıca köylülere, hükümetle ilgili resmî işlerinde kolaylık sağlanması da, hedeflenen amaçlardandır. Bundan başka gelişmekte olan ve sanayi kollarının kurulduğu köylerin veya nahiyelerin mülki anlamda bir üst idarî birime yükseltilmesi de, çoğu zaman başvurulan yeni düzenleme şekillerinden birisidir. Son olarak vilâyet hudutları dahilinde bulunan köyler hakkındaki düzenlemelerin ise Tuzla ve Aydınlı örneğinde olduğu gibi, mesafe örneğine uymasa da, daha çok vatandaş talepleri doğrultusunda gidilen düzenleme sınıfına girdiği anlaşılmaktadır.

Bu bildiride incelenen dönemle ilgili olarak, köyler konusunda yapılan düzenlemelere gösterilecek ilk örnek Yalova Nahiyesi ile ilgilidir. Nitekim Yalova'nın nahiyeden kaza haline yükseltilmesiyle ilgili olarak ilk bölümde ismi zikrolunan köyler buraya bağlanmışlardır. Kocaeli Vilâyeti Mülki taksimatına yönelik kararlardan bir tanesi de 1932 yılında Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, Başvekil İsmet İnönü ve Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın imzalarıyla hazırlanan üçlü kararname sonucunda alınmış olunan kararlardır. 20 Nisan1932 tarihli ve 1414 numaralı tezkereyle alınan karara göre, Bahçecik Nahiyesi'ne merbut iken, vilâyetin merkez kazasına bağlı İhsaniye'ye ilhak edilen Ferhadiye köyünün, mezkûr kazaya iki buçuk saat mesafedeyken, Bahçecik Nahiyesi'ne yarım saat uzaklığı nedeniyle ve ayrıca bu köyün idarî ve iktisadî durumu dikkate alınarak yeniden aynı nahiyeye bağlanmasının kararlaştırılmış olmasıdır. Aynı kararnamede benzer husus dikkate alınarak bu sefer Bahçecik Nahiyesi'ne üç saat uzaklıktaki Umniye köyünün de yarım saatlik mesafedeki İhsaniye Nahiyesi'ne bağlanması kararlaştırılmıştır.[40] Görüldüğü gibi alınan kararda köylerin merkezlere olan uzaklıkları dikkate alınarak, vatandaşın idarî anlamda işlerinin kolaylaştırılması öngörülmekteydi.

1934 yılında alınan benzer bir karara göre; Gebze'nin Yarımca köyü halkının İzmit merkez kazası ile olan münasebetleri ve köyün bağlı olduğu idarî birime uzaklıkğı-yakınlığı dikkate alınarak, 4153 numaralı tezkere ile mezkûr köyün Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, Başvekil İsmet Paşa ve son olarak Gazi Mustafa Kemal Paşa imzasıyla hazırlanan yeni bir kararnameyle

39 1928-1929 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı, s. 606.

40 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 70.12.11, Tarih: 26 Nisan 1932.

Gebze'den ayrılarak, Kocaeli Vilayeti'nin merkez kazası olan İzmit Kazası'na bağlanması uygun görülmüştü. Esbâb-ı mucibe layihasında bunun gerekçesi şu şekilde izah ediliyordu: "Kocaeli Vilayeti'nin Gebze Kazası'na bağlı Yarımca köyünün Gebze'den ziyade, vilayet merkezi olan İzmit'e yakın bulunması ve halkın İzmit'le pek sıkı olan münasebeti dolayısıyla, mezkûr köyün Gebze'den irtibatı fekkedilerek, Kocaeli Vilayeti merkez kazasına bağlanması hakkında Vilayet Umumî Meclisi'nca ittihaz olunan karar, Vilayet İdaresi Kanunu'nun ikinci maddesine uygun görülerek, ilişik kararname tanzim edilmiştir".[41] Bu kararnameyle Yarımca köyü, vilayetin merkez kazası olan İzmit'e bağlanmış oluyordu.

Buna benzer bir kararname de 1935 yılında hazırlandı. Üçlü kararname ile 2 Ekim 1935 tarihinde Geyve Kazası'nın Doğançay Nahiyesi'ne bağlı İkramiye köyü, bu nahiyeden alınarak, Adapazarı Kazası'nın Sapanca Nahiyesi'ne bağlanıyordu. Kararın gerekçesinde ise şu hususlara işaret ediliyordu: "Geyve'nin Doğançay Nahiyesi'ne bağlı İkramiye köyünün nahiyeye 15 ve kaza merkezine 30 km uzaklıkta bulunması yüzünden, halkın hükümet işlerini görmek için, bilhassa kış mevsiminde Sapanca yoluyla trenle veyahut sarp araziden yaya olarak gelmek için çok müşkülata maruz kaldıkları görüldüğünden, bu köyün, bağlı bulunduğu Doğançay Nahiyesi'nden alınarak iki saat yakınında bulunan Adapazarı'nın Sapanca Nahiyesi'ne verilmesine dair Kocaeli Vilayeti Genel Kurultay ve İdare Heyeti'nce ittihaz olunan kararlar, Vilayet İdaresi Kanunu'nun ikinci maddesine uygun görüldüğünden kararnamesi tanzim edildi".[42] Bu kararnamede hükümet tarafından, kış şartları ve coğrafî koşullar karşısında vatandaşın ihtiyaçlarının dikkate alındığı ve meselenin vatandaşın lehine çözüldüğü anlaşılmaktadır.

Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Kocaeli Vilayeti'nin mülkî yapılanmasıyla ilgili imzasının bulunduğu en son kararnamelerden birisi ve belki de sonuncusu 22 Ekim 1938 tarihini taşımaktadır. Söz konusu karar Kocaeli'nin Gebze Kazası ile ilgiliydi. 29 Ağustos 1938 tarihinde Dâhiliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e, oradan da Cumhurbaşkanlığı'na gönderilen söz konusu karar, 22 Ekim 1938 tarihinde Cumhurbaşkanı, Başvekil ve Dahiliye Vekili'nin imzalarının bulunduğu üçlü kararnameyle onaylanıyordu. Kararnamedeki karara göre; "Gebze'nin Tavşancıl Nahiyesi'ne bağlı Karayakuplu ve Alihocalar köyleri, bağlı oldukları kaza ve nahiyeden alınarak, İzmit Merkez Kazası'na bağlanıyordu. Kararnamenin gerekçesinde, bu kararın nedenleri şöyle izah ediliyordu: Gebze'nin Tavancıl Nahiyesi'ne bağlı Karayakuplu ve Alihocalar köyleri bu nahiyeye 50 ve İzmit'e 25 km mesafede olup, idarî ve iktisadî münasebetlerini tamamen İzmit'le yaptıklarından ve geçen sene kaldırılan Taşköprü Nahiyesi'nin köyleri civar nahiye ve kazalara taksim edilirken, bu iki köy de Gebze'ye bağlanmışsa da, esasında İzmit'e çok daha yakındırlar. 50 km gibi uzak mesafeden çekilen sıkıntıları önlemek için, mezkûr köylerin bağlı bulundukları kaza ve nahiyeden alınarak, İzmit merkez kazasına bağlanmasına dair Vilayet İdare Heyeti ve Daimî Encümeni kararlarına dayanılarak, Kocaeli Vilayeti'nden yapılan teklif, Vilayet İdaresi Kanunu'nun bazı maddelerini değiştiren 30001 sayılı kanunu muaddil 3451 sayılı kanuna uygun görüldüğünden, işbu kararname tanzim edildi".[43] Cumhuriyet hükümeti, bu kararnameyle vatandaşının hayatını kolaylaştıracak adımlar atmış ve modern bir devletin idarî uygulamalarının numunelerini sergilemiştir.

Kocaeli Vilayeti ile ilgili mülkî düzenlemeler genellikle vilayet içinde gerçekleştirilmiş olmakla birlikte, zaman zaman da vilayet dışından bazı birimlerin vilayet içine veya dışına alınıp-verilmesi şeklinde de gerçekleşebilmekteydi. Bunlardan bir tanesi, vilayetin doğu ve güney-doğu

41 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 90.33.4, Tarih: 26 Eylül 1934; Resmî Gazete, 20 Ekim 1934, No. 2833.
42 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 98.30.17, Tarih: 02 Ekim 1935; Resmî Gazete, 7 Ekim 1935, No. 3125.
43 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 124.35.5, Tarih: 22 Ekim 1938; Resmî Gazete, 31 Ekim 1938, No. 4050.

sınırlarını oluşturan Bolu Vilayeti ile ilgiliydi. Söz konusu durum, Bolu Vilayeti dahilinde bulunmakla birlikte, Kocaeli Vilayeti'nin sınırlarına çok yakın bulunan beş köyün Kocaeli'nin Akyazı Kazası'na bağlanmasıyla alakalıydı. Konuyla ilgili talep Kocaeli Vilayeti'nden gelmişti. Nitekim Bolu'nun Mudurnu Kazası'na bağlı Gökçeler, Sepetçiler, Çengeller, Yeniköy ve Haydarlar köylerinin iktisadî ve coğrafî açılardan Akyazı Kazası'yla ilgili oldukları gibi, bu köylerin bağlı oldukları idarî merkeze 45-50 km uzaklığına karşılık, Akyazı'ya 20-25 km yakın mesafede bulundukları, ayrıca halkın hükümet işlerinde birçok idarî kolaylıklar elde edebilecekleri de göz önüne alınarak, mezkûr köylerin ahalisi Akyazı'ya bağlanmak amacıyla Kocaeli Vilayeti'ne müracaat etmişlerdi. Bunun üzerine İdare Heyeti ve Vilayet Daimî Encümeni toplanarak konuyla ilgili kararlar almışlar ve konu Kocaeli Vilayeti'nin gündemine alınarak, Dahiliye Bakanlığı'na yazılmıştı. Bunun üzerine durum Bolu Vilayeti'ne sorulmuş, mezkûr vilayet, köylerin Akyazı'ya yakınlığı keyfiyetini kabul etmekle beraber, diğer hususlarda adı geçen köylerin Mudurnu ile daha ziyade münasebettar olduğu düşüncesiyle, Akyazı'ya bağlanma ile ilgili değişim taleplerine muvafakat etmemişti. Ancak Dahiliye Bakanlığı, yerinde yaptırmış olduğu incelemeler sonucunda, Kocaeli Vilayeti'nin mülkî değişiklik talebini uygun görmüş ve söz konusu durumla ilgili bir kararname hazırlanması için, durumu Başbakanlık Makamı'na iletmiştir. Sonuç itibariyle 12 Nisan 1945 tarihinde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Başbakan Şükrü Saracoğlu ve Dahiliye Bakanı Hilmi Uran'ın imza koydukları üçlü bir kararnameyle, Bolu İli Mudurnu İlçesi'nin Gökçeler, Sepetçiler, Çengeller, Yeniköy ve Haydarlar köyleri, Kocaeli İli Akyazı İlçesi'ne bağlanmışlardır.[44] Böylece vilayetin doğu ve güney-doğu sınırlarında da köylerle ilgili yeni bir düzenleme hayata sokulmuş oluyordu.

Kocaeli Vilayeti'ni oluşturan köylerle ilgili bir diğer çalışma 1946 tarihlidir. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'ndeki ilgili dosyalardan takip edilen belgelere göre, 1946 yılı başlarında Uzuntarla Nahiyesi dahilindeki Suadiye Köyü İhtiyar Meclisi tarafından köylerinde belediye kurulması hususunda mahallî mülkiye amirliğine usulü dairesinde müracaat olunmuş, yine mahallindeki Seçim Kurulu'nca köy seçmenlerinin oylarının tespiti için seçim yapılmış, seçim sonucunda çok büyük bir oy çokluğuyla belediye kurulması kararı çıkmıştır. Bunu müteakiben Kocaeli İl Genel Meclisi'nin konuyla ilgili toplantısında, kurulması istenen belediyenin gelirlerinin, kanunlarda yazılı hizmetlerin ifasına yeteceği ve teklifin faydalı olduğu gerekçesiyle, Suadiye köyünde belediye kurulması talebi uygun görülmüştür. Kocaeli Valiliği de mezkûr köyde belediye kurulmasıyla ilgili olumlu mütalaa belirtmiş ve meselenin kanunlaşması için süreç, başkent Ankara'ya intikal ettirilmiştir. Konuyla ilgili olarak Danıştay Genel Kurulu'nun 13 Mayıs 1946 tarihinde olumlu görüş belirtmesi üzerine, durum Mahallî İdareler Müdürlüğü'ne sevk edilmiş ve oradan da Suadiye köyünde belediye teşkilatı kurulmasıyla ilgili müsbet netice alınmıştır. Bu karar, İçişleri Bakanlığı'nın bu talebe yönelik olumlu bakış açısını da yansıtmaktaydı. Bu nedenle konuyla ilgili olarak hazırlanan kararname, İçişleri Bakanlığı tarafından 18 Haziran 1946'da Başbakanlık Makamı'na, oradan da onaylanıp kanunlaşması için Başbakan Şükrü Saracoğlu imzasıyla 24 Haziran 1946'da Cumhurbaşkanlığı Makamı'na takdim edilmiştir. Suadiye köyünde belediye teşkilatı kurulmasına dair 20325 sayılı bu kararname, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından 25 Haziran 1946 tarihinde onaylanmış ve yürürlüğe girmiştir. Üçlü kararnamenin diğer imza sahipleri Başbakan Saracoğlu ile İçişleri Bakanı Uran idi.[45] Belediye teşkilatının kurulması, Uzuntarla Nahiyesi'nin daha kısa zaman zarfında mamur bir belde haline dönüşmesinde etkili olacaktır.

44 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 174.9.1, Tarih: 12 Haziran 1945; Resmî Gazete, 20 Nisan 1945, No. 5987.

45 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 184.21.12, Tarih: 25 Haziran 1946; Şahin-Turgut, "Derbent ve Çevresinde Mülkî Yapılanma", s. 404-405.

O yıllarda Kocaeli'nin farklı mülkî birimleri arasında sürekli değişiklikler yapılması, adeta mutad bir uygulamaya dönüşmüştü. Nitekim 1947 yılında Geyve İlçesi'nin Pamukova Bucağı'na bağlı Sultaniye köyünün, aynı vilayetin merkez ilçesinin Derbent (Uzuntarla) Bucağı'na bağlanması kararlaştırılmıştır. 22 Mart 1947 tarihinde imzalanan üçlü kararnemede Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün yanısıra, Başbakan Mehmet Recep Peker ve İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensuer'in de imzaları mevcuttu. Gerekçeli kararda ise şu ifadelere yer verilmişti: "Kocaeli İli Geyve İlçesi'nin Pamukova Bucağı'na bağlı Sultaniye köyü, bağlı bulunduğu Pamukova Bucağı'na 20 km'lik arızalı bir yolla bağlı olmasına karşı, Kocaeli İli merkez ilçesinin Derbent Bucağı'na arızasız bir yolla ve 10 km mesafede bulunduğu, yani Geyve İlçesi ve Pamukova Bucağı ile olan ilgilerinin yalnız resmî işlerine münhasır kaldığı ileri sürülerek, coğrafya, ekonomik, idare ve güvenlik yönlerinden ve halka kolaylık sağlanması bakımından Derbent Bucağı'na bağlanması, köylünün isteği üzerine, İdare Kurulu ve Daimî Komisyon kararlarına dayanılarak, Kocaeli Valiliği'nden teklif edilmektedir". Konunun Bakanlıkça onayı ve Vilayet İdaresi Kanunu hükümlerine uygunluğunun doğal sonucu olarak,[46] kararname aşamasına gelmesi ve uygulanması mümkün olmuştu.

1948 yılında Kocaeli Vilayeti dahilinde köylerle ilgili yapılan iki düzenlemeden ilki Geyve bucağına bağlı İstasyon köyü ve Geyve İstasyonu'nun isim değişikliği konusunda olmuştur. İhtiyar heyetinin isim değiştirmek istemesinin temelinde Kurutuluş Savası sırasında bu bölgeyi savunan ve burada büyük kahramanlık örneği gösteren komutanlardan bir tanesi olan Ali Fuat Cebesoy'a olan vefa duygusunun olduğunu söylemek mümkündür. Zira kararın gerekçesinde bu durum açık şekilde görülmektedir: "...Kocaeli İli Geyve İlçesi'nin merkez bucağına bağlı İstasyon Köyü adının Kurtuluş savaşında Geyve boğazı ve bilhassa bu köyün batısındaki Parla tepesinde bilfiil top ve makinalı silahları kullanmak suretiyle kahramanlıklar ve yüksek dirayet ve liyakat ibraz eyleyen evvelce Ulaştırma Bakanı ve şimdi Büyük Millet Meclisi Başkanı bulunan Ali Fuat Paşa'nın muvafakatı alınmak suretiyle bu köy adının (Ali Fuat Paşa Köyü) olarak değiştirilmesi hakkında adı geçen köy ihtiyar kurulunun başvurması üzerine bu köy ve istasyonun mevcut İstasyon adlarına benzemeyen (Ali Fuat Paşa) adiyle adlandırılmasının uygun olacağı İdare kurulu ve Daimi Komisyon kurallarına dayanılarak Kocaeli Valiliği'nden teklif edilmiş ve bir sakınca olmadığı da Ulaştırma Bakanlığı'ndan bildirilmiştir. Bakanlığımızca yapılan incelemede bu teklif yerinde görülmüş ve işlemi de Vilayet İdaresi Kanunu hükümlerine uygun bulunmuş olduğundan ilişik kararname ona göre düzenlenmiştir". Netice itibariyle 21 Ekim 1948 tarihinde hazırlanan üçlü kararname ile, Kocaeli İli Geyve İlçesi'nin merkez bucağına bağlı İstasyon köyü ile Geyve İstasyonu'nun adı "Ali Fuat Paşa" olarak değiştirilmiştir.[47] Böylece Kurtuluş Savaşı'nın önemli isimlerinden Ali Fuat Paşa'ya bölge halkının vefa duygularının bir yansıması olarak, bu yerleşim yerine kendi adı verilmiş oluyordu.

1948 yılında Kocaeli'nin köyleriyle ilgili ikinci mülkî düzenleme, Bolu İli'ne bağlı bir yerleşim yerinin Kocaeli İli'ne bağlanmasıyla alakalıydı. Bununla ilgili gelişmeler, Bolu sınırında bu vilâyete bağlı köyün sakinlerinin talebi üzerine başlamıştır ki, söz konusu köy Düzce'ye bağlı Kadifekale köyüdür. Kocaeli Valiliği tarafından Dâhiliye Vekâleti'ne verilen teklifte, Bolu'nun Düzce İlçesi'ne bağlı Kadifekale köyünün, Hendek Kazası'na bağlı Karadere Bucağına bağlanması talep edilmekteydi. Hazırlanan "esbâb-ı mucibe layihasında" bu değişiklik talebinin gerekçeleri şu şekilde izah ediliyordu: "Kadifekale köyü Düzce'ye 45 km mesafede olmakla beraber, aradaki arazinin arızalı bulunmasından, bilhassa kış mevsiminde yalnız resmî işleri

46 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 190.8.1, Tarih: 22 Mart 1947; Resmî Gazete, 1 Nisan 1947, No. 6571.

47 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 201.27.1, Tarih: 21 Ekim 1948; Resmî Gazete, 4 Kasım 1948, No. 7045.

bakımından bu idare merkeziyle olan işlerinde birçok zorluklarla karşılaştıkları ve fazla zaman sarf etmek suretiyle de işlerinden uzun müddet geri kalarak zarar gördükleri, buna karşılık Kocaeli İli'nin Hendek İlçesi'ne 15 ve Karadere Bucağı'na ise 2.5 km ve muntazam bir yolla bağlı olup, ekonomik ilgileri tamamen bu merkezle olduğundan, idarî bağlılıklarının da buraya çevrilmesi halinde, halka kolaylık sağlanacağı ve bu suretle kalkınmalarının desteklenmiş olacağı ileri sürülerek, halkın dileği üzerine İdare Kurulu ve Daimî Komisyon kararlarına dayanılarak Kocaeli Valiliği'nden teklif edilmiştir. Kadifekalelilerin ve Kocaeli Vilayeti'nin bu taleplerine rağmen, Bolu İli İdare Kurulu ve Daimî Komisyonu'nun konuyla ilgili yaklaşımları ve bakış açıları tamamen farklı bir pozisyonda bulunuyordu.

Onlar, buradan çıkacak kararın Bolu İli sınır köyleri için olumsuz bir emsal oluşturacağını düşünüyorlardı. Nitekim mezkûr iki vilayetin "tabii birer sınırını teşkil eden Elmacık ve Değirmen dağları silsilesi ve Kocadüz tepesi tamamen tefrik etmiş ve Kadifekale köyü de Düzce'ye müteveccih yani Kocadüz tepesi doğu vadisinde kaldığı, Düzce merkez ilçesine bağlı Çamlıpınar, Çay ve Maapdede köyleriyle mezkûr köyün meraları, otlakıye ve çayırları müşterek olduğu ve bu bağlılık değiştirildiği takdirde, telafisi imkansız zorluklara ve münazaalara sebebiyet verileceğinin müşahade olunduğu ve Kadifekale köyüne 2 saat mesafede olup, Düzce merkez ilçesine bağlı bulunan ve Düzce'ye her mevsimde bir şose ile bağlı kalan İmamlar köyünde Gölyaka adıyla maruf Jandarma Karakolu bulunduğundan, bu karakolca her türlü celp ve tebligat işleri yapılmakta ve köyün bu bakımdan işleri kolaylıkla görülmekte olup, Düzce'ye müteveccih olan sathımaile intikal ile Kadifekale köyü bu ilçeden alınıp Hendek ilçesine bağlandığı takdirde, bunu takiben ovaya doğru ekseri köylerin yerli-yersiz müracaat etmelerine sebebiyet verilecek ve bu suretle birtakım fekk ve ilhak talepleriyle karşılanacağı ve halen tabii hudutlarla ayrılmış bulunan iki il sınırının tespiti meselesini çıkarıp, binnetice lüzumsuz ve yersiz muamele ve muharebelere ve masraflara sebebiyet verileceği cihetle, Düzce İlçesi'ne bağlı olarak kalmasının uygun olacağını mütalaa" ediyorlardı.

Ancak İçişleri Bakanlığı konuyla ilgili değerlendirmelerini bu düşüncelere göre yapmamış ve süreci Kocaeli Vilayeti'nin teklifi yönünde neticelendirmiş, adı geçen köyün coğrafî durumu ve ekonomik ilgisi bakımından Kocaeli İli'nin Hendek İlçesi'nin Karadere Bucağı'na bağlanmasını yerinde görmüş, işlemi de Vilayet İdaresi Kanunu hükümlerine uygun bulmuştu. Başbakanlıkça da bunun gereği yapılmış ve kararname hazırlanarak Cumhurbaşkanlığı Makamı'na sunulmuştu. Üçlü kararname olarak hazırlanıp onaylanan metnin altında Cumhurbaşkanı İnönü ile birlikte Başbakan Hasan Saka ve İçişleri Bakanı M. Hüsrev Göle'nin imzaları vardı. Kararnameye göre, Bolu İli Düzce İlçesi'ne bağlı Kadifekale köyü, Kocaeli İli'nin Hendek İlçesi'nin Karadere Bucağı'na bağlanıyordu.[48] Neticede sınır vilâyetlerin neredeyse rutin olarak karşılaştıkları bir meselede, hükümet sorunu Kocaeli lehine çözüme kavuşturmuştu.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nin konuyla ilgili evrakına bakıldığında, 1951 yılında Kocaeli Vilayeti ile ilgili mülkî düzenleme sayısının iki olduğu görülmektedir. Yapılan ilk mülkî değişiklik Derince köyü ile alakalı idi. Yazışmalardan, konuyla ilgili gelişmelerin 1950 yılı başlarında başladığı anlaşılmaktadır. Kocaeli Vilayeti'ne yapılan müracaat ile başlayan ve vilayetin de İçişleri Bakanlığı'na konuyla ilgili göndermiş olduğu talep yazısı, bakanlıkça 5 Nisan 1950 tarihinde Danıştay İkinci Daire'ye gönderilmişti. İkinci Dairece verilen 11 Nisan tarihli karara göre, açıklanan gerekçe yerinde bulunmuş ve Derince köyünün İzmit Belediyesi hudutları içine alınması muvafık görülmüştü. Müteakiben verilen bu karar Danıştay Genel Kurulu tarafından

48 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 202.33.7, Tarih: 13 Aralık 1948; Resmî Gazete, 18 Aralık 1948, No. 7083.

da 5 Mayıs 1950 tarihinde onaylanmıştı. Bunun üzerine durum İçişleri Bakanlığı'na, oradan da 23 Mart 1951 tarihinde Başbakanlık Makamı'na iletilmiş ve kararname hazırlanma aşamasına gelmişti. Neticede 7 Nisan 1951 tarihli üçlü bir kararnameyle, Derince köyünün İzmit Belediyesi sınırları içerisine alınmasına, Danıştay Genel Kurulu'nun kararı doğrultusunda ve Belediye Kanunu'nun ilgili maddesine uygun olarak karar verilmiş ve uygulamaya konulmuştur. Kararnamenin altında Cumhurbaşkanı Celal Bayar ile birlikte Başbakan Adnan Menderes ve İçişleri Bakanı'nın imzaları vardı.[49] Böylece Derince köyünün İzmit Belediyesi sınırlarına dahil edilmesiyle, belediye sınırlarının genişlemesi söz konusu olmuştu.

Aynı yıl içerisinde gerçekleştirilen diğer bir mülkî düzenleme, Kocaeli merkez ilçesine ait bazı köylerin Adapazarı Kazası'na bağlanmasıyla ilgiliydi. Kararnamenin gerekçesinde, bu değişikliğin kanunî sebepleri şu şekilde izah ediliyordu: "Kocaeli İli merkez ilçesinin Akmeşe Bucağı'na bağlı Alandüzü, Hayrabat, İnamiye, Kayrancık, Kızılcıklı ve Resulludivanı köyleri, bağlı bulundukları Akmeşe Bucağı'na uzak oldukları, il merkezine ise daha uzak mesafede bulundukları ve resmî işlerinden gayri bütün işlerini Adapazarı İlçesi'yle yaptıkları, Akmeşe Bucağı'na ve il merkezine olan yollarının muntazam olmadığı, ulaşım şartlarının ise elverişsiz bulunduğu ve iktisaden tamamen Adapazarı İlçesi'ne bağlı bulundukları ileri sürülerek, adı geçen köylerin Adapazarı İlçesi'nin Kâzımpaşa Bucağı'na bağlanmaları, halkın müracaatı üzerine yetkili kurulların mütalaalarına dayanılarak Kocaeli Valiliği'nden teklif edilmiştir". Bunun üzerine İçişleri Bakanlığı tarafından yapılan incelemede, ekonomik alakaları öteden beri Adapazarı merkeziyle olan, buna karşılık yalnız idarî işleri yönünden Kocaeli merkezine bağlı durumda bulunan ve bundan dolayı da halkı devamlı bir sıkıntıda kalan söz konusu köylerin, bu arzularını destekleyen yetkili kurulların mütalaaları, halkın temayülüne, bölgenin coğrafî, ekonomik ve idarî şartlarına uygun düştüğünden, talebin yerinde olduğu görülmüş ve işlemi de İl İdaresi Kanunu hükümlerine uygun bulunmuş olduğundan, talebin kabulüne ve bir kararnamenin hazırlanmasına karar verilmiştir. Neticede durum İçişleri Bakanlığı tarafından 21 Aralık 1951 yılında Başbakanlık Makamı'na iletilmiş ve bu suretle üçlü kararname hazırlanarak imzaya takdim edilmiştir. Altında Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes ve İçişleri Bakanı'nın imzaları bulunan 25 Aralık 1951 tarihli üçlü kararnameye göre, Kocaeli İli merkez ilçesinin Akmeşe Bucağı'na bağlı Alandüzü, Hayrabat, İnamiye, Kayrancık, Kızılcıklı ve Resulludivanı köyleri, Adapazarı İlçesi'nin Kâzımpaşa Bucağı'na bağlanmıştır.[50] Böylece vatandaşların talepleri ve hayatlarının kolaylaştırılması doğrultusunda, Adapazarı Kazası'nın mülkî sınırlarında önemli bir genişleme söz konusu olmuştu.

1953 yılında Kocaeli Vilâyeti dâhilinde yapılan iki önemli düzenlemeden biri yine Adapazarı Kazası'nı ilgilendirmekteydi. Söz konusu değişiklik talebi, Kandıra İlçesi'nin bazı köylerinin, Adapazarı İlçesi sınırlarına dahil edilmesi konusundaydı. Esasında bununla ilgili gelişmeler 1951 yılında söz konusu köyler ahalisinin talepleri doğrultusunda başlatılmıştı. Konuyla ilgili olarak hazırlanan gerekçe iki maddeden oluşmaktaydı ki, ilk maddesinde değişiklikle ilgili şu sebepler ileri sürülüyordu: "Kocaeli İli Kandıra İlçesi Şeyhler Bucağı'na bağlı Fındıklı köyünün, aynı ilin Adapazarı İlçesi'ne bağlanması isteği üzerine, ilce yapılan incelemede; bahis konusu köyün devam edegelen müracaatı, iktisaden Adapazarı'na bağlı olması, Kandıra'ya 35, Adapazarı'na 17 km mesafede bulunduğu, mahsulatını Adapazarı'nda satması ve zarurî ihtiyaçlarının tamamen bu pazardan temin edilmesi gibi hususlar nazara alınarak, işbu istek müsbet mütalaa edilmiş ve İdare Kurulu'nun 24 Nisan 1951 ve Genel Meclis'in 11 Şubat 1952 tarihli

49 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 222.15.4, Tarih: 07 Nisan 1951; Resmî Gazete, 16 Nisan 1951, No. 7786.
50 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 228.45.8, Tarih: 26 Aralık 1951; Resmî Gazete, 9 Ocak 1952, No. 8003.

mütalaalarına dayanılmak suretiyle Kocaeli Valiliği tarafından teklif edilmiştir". Gerekçenin ikinci maddesinde yine aynı bucağın beş köyünün yine Adapazarı'na bağlanma istekleriyle ilgili durum izah ediliyor ve sebepleri şu şekilde sıralanıyordu: "Yine aynı ilin Kandıra İlçesi Şeyhler Bucağı'na bağlı Abdürrezak, Ağacık, Koyunağılı, Seyifler ve Teberik köylerinin de Adapazarı'na bağlanmalarını istemeleri üzerine, bu husus üzerine de ilce gerekli incelemeler yapılmış ve bahis konusu köylerin istekleri; İl Genel Meclisi mütalaasınca Adapazarı'na daha yakın olmaları ve iktisaden de Adapazarı ile alakadar bulunmaları sebebiyle mezkûr köylerin Adapazarı'na bağlanmalarının uygun görülmesi ve 19 Şubat 1952 tarihli İdare Kurulu mütalaasında da, Kandıra'nın Şeyhler Bucağı'nın merkezi olan Hocaköy'de Kaynarca adlı bir ilçenin kurulması yetkili makamlarca karara bağlanmış ve tekâmülü cihetine gidilmiş bulunmasından, adı geçen beş köyün ayrılma isteklerinin ilçe kurulup kurulmaması keyfiyetinin kesinleşmesinden sonra tetkik edilmesi mütalaa edilmiş ve valilik tarafından da bu yönde teklifte bulunulmuştu. Müteakiben İçişleri Bakanlığı tarafından yapılan incelemede, söz konusu köylerin gerek Adapazarı'na yakınlığı, gerekse iktisaden tamamen bu merkezle ilgili bulunmaları ve teşkili zamana bağlı bir ilçenin kurulmasına intizaren sözü edilen talepleri, Genel Meclis mütalaası doğrultusunda Kandıra İlçesi'nin Şeyhler Bucağı'na bağlı Abdürrezak, Ağacık, Fındıklı, Koyunağılı, Seyifler ve Teberik köylerinin aynı ilin Adapazarı İlçesi Söğütlü Bucağı'na bağlanmaları uygun görülmüş ve işlemi de İl İdaresi Kanunu hükümleriyle mutabık bulunduğundan, sıra, kararnamenin hazırlanması aşamasına gelmişti. Bu şartlar altında durum İçişleri Bakanlığı tarafından 16 Şubat 1953 tarihli bir yazıyla Başbakanlık Makamı'na iletilmişti. Neticede 24 Şubat 1953 tarihli olarak hazırlanan üçlü kararneme Cumhurbaşkanı, Başbakan ve İçişleri Bakanı tarafından imzalanarak yürürlülük kazanmıştı. Kararnameye göre; Kocaeli İli Kandıra İlçesi'nin Şeyhler Bucağı'na bağlı Abdürrezak, Ağacık, Fındıklı, Koyunağılı, Seyifler ve Teberik adlı dört köy, Adapazarı İlçesi'nin Söğütlü Bucağı'na bağlanıyordu.[51] Mezkûr köylerin mülkî statü değişikliğinin yapılmasıyla birlikte ortaya çıkan yeni bir durum vardı ki, aynı bölgede Kaynarca adıyla yeni bir ilçenin teşekkülü söz konusu oluyordu. Ancak bunun için birkaç yıl daha beklenmesi gerekecekti.

Aynı yılın sonlarında yapılan yeni bir mülkî düzenleme, Kocaeli ve İstanbul Vilayetlerini ilgilendiriyordu. Bu düzenlemeyle Kocaeli Vilayeti Gebze Kazası'na bağlı iki köy, İstanbul Vilayeti Kartal Kazası'na bağlanıyordu. Konuyla ilgili gelişmelerin 1952 yılında başlamakla birlikte, iki vilayet arasında bu meselede çözüme ulaşılması kolay olmamıştır. Mesele, Kocaeli'nin Gebze Kazası merkez nahiyesine bağlı Aydınlı ve Tuzla köyleri halkının, İstanbul Vilayeti Kartal Kazası'nın merkez nahiyesine bağlanma talepleriyle başlamıştır. Ancak Kocaeli Vilayeti İdare Kurulu ve İl Genel Meclisi'nin bu iki köyden vazgeçmeleri kolay olmayacak, Haziran 1952 ve Ocak 1953'te yaptıkları toplantılarda, bu idarî değişikliğin zarurî olmadığı, 30 yıldan beri bu iki köyün zaten Gebze'ye bağlı olarak geliştikleri ve neticede yine aynı ilçeye bağlı kalmalarının uygun olduğu mütalaasına varılmıştır. Bunun üzerine mesele İstanbul Vilayeti Genel Meclisi ve İdare Kurulu'nun Aralık 1952 ve Şubat 1953 tarihli toplantılarında ele alınmış, Kartal Kazası hudutlarına çok yakın mesafede olan, ticarî ve iktisadî münasebetleri bakımından İstanbul'la alakaları, kendi kaza ve vilayetlerine nazaran daha fazla bulunan Aydınlı ve Tuzla köylerinin Kartal Kazası'na bağlanmasının uygun olduğu mütalaasında bulunmuştur. İki vilayet arasında meydana gelen birbirine zıd ve tartışmalı mütalaalar üzerine, mevcut kanun hükümlerine göre, meselenin çözümü için mezkûr iki köyde halkoylamasına gidilmesi kararlaştırılmıştır. Neticede 4 Haziran 1953 tarihinde yapılan halkoylamasının sonucunda bu iki köy halkının ortak kararlarıyla, Kartal'a bağlanma meselesi bir irade olarak ortaya konulmuştur. Bunun

51 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 236.6.5, Tarih: 24 Şubat 1953; Resmî Gazete, 14 Mart 1953, No. 8359.

üzerine İçişleri Bakanlığı tarafından yapılan incelemeyle, halkın arzusu dikkate alınarak, İstanbul Vilayeti yetkili kurullarının mütalaaları doğrultusunda Aydınlı ve Tuzla köyleri Kocaeli'nin Gebze Kazası merkez nahiyesinden alınarak, İstanbul'un Kartal Kazası'nın merkez nahiyesine bağlanması kararlaştırılmış ve işlemi de İl İdaresi Kanunu'na uygun bulunmuş olduğundan, mesele kararname aşamasına getirilmiştir. Durum İçişleri Bakanlığı tarafından Başbakanlık Makamı'na iletilmiş ve konuyla ilgili kararname hazırlanarak, onay için Cumhurbaşkanlığı Makamı'na gönderilmiştir. Neticede 2 Ocak 1954 tarihinde Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes ve İçişleri Bakanı Etem Menderes tarafından onaylanan üçlü kararnameyle, Aydınlı ve Tuzla köylerinin İstanbul'un Kartal Kazası'na bağlanması resmiyet kazanmış oluyordu.[52] Böylelikle yaklaşık iki sene süren bu anlaşmazlık durumu, İstanbul Vilâyeti ve mezkûr köy halklarının isteği doğrultusunda çözümlenebilmiştir.

Aydınlı ve Tuzla köylerinin Kartal Kazası merkez nahiyesine bağlanmasını müteakiben, Kocaeli Vilayeti'nden mülkî manada bir kopuş da bundan altı ay kadar sonra yine aynı bölgedeki iki köyün ayrılışıyla birlikte yaşanmıştır. Aslında süreç, tıpkı Aydınlı ve Tuzla köylerinde olduğu gibi 1952 yılında başlatılmıştı. Nitekim mezkûr köyler ahalisinin Kartal Kazası'na bağlanma arzusunu göstermelerini müteakiben konu İstanbul Vilayeti'ne intikal etmiş ve İl Genel Meclisi ve hem de İdare Kurulu'nun kararları doğrultusunda, Kartal Kazası hudutlarına çok yakın mesafede olan, ticarî ve iktisadî münasebetleri bakımından İstanbul ile alakaları kendi kaza ve vilayetlerine nazaran daha fazla bulunan Orhanlı ve Tepeören köylerinin Kartal Kazası'na bağlanması yönünde bir kanaat ortaya çıkmıştı. Kocaeli Vilayeti İdare Kurulu ve İl Genel Meclisi'nin aksi yönde görüş belirtmelerine rağmen, İçişleri Bakanlığı tarafından yapılan incelemede, halkın arzusu nazara alınarak, İstanbul Vilayeti yetkili kurullarının mütalaaları doğrultusunda Orhanlı ve Tepeören köylerinin Gebze'den alınarak, Kartal Kazası merkez nahiyesine bağlanması yerinde görülmüş ve bu işlemin de İl İdaresi Kanunu hükümlerine uygun olması sebebiyle, kararname aşamasına gelinmişti. Durum bakanlıkça Başbakanlık Makamı'na iletilmiş ve Başbakanlık tarafından üçlü kararname hazırlanmıştı. Neticede 19 Haziran 1954 tarihinde Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes ve İçişleri Bakanı'nın imzalarıyla onaydan geçen üçlü kararnameyle, Orhanlı ve Tepeören köyleri mülkî manada Kartal Kazası'na bağlanmışlardı.[53] Bu iki mülkî değişiklikten çıkan sonuç, Kocaeli Vilayeti'nin arzusu aleyhine gelişme göstermişti.

1954 yılında Kocaeli Vilayeti ile ilgili mülkî yapılanma ve değişiklikler oldukça yoğun bir şekilde gerçekleşmiştir. Esasında tüm bu hazırlıklar, bölgede pek yakında ortaya çıkacak olan yeni bir vilayetin doğumuyla alakalı yapılanma çalışmaları niteliğini muhtevidir. Bu da, Kocaeli Vilayeti'nin ikiye bölünmesiyle hayat bulacak "Sakarya" adındaki yeni vilayetle ilgilidir. İşte 1952-54 arasında bölgede yapılan mülkî çalışmaların önemli bir bölümü, bu vilayetle ilgili alt yapı çalışmaları niteliğindedir. Zaten aşağıdaki mülkî değişikliğin dönemine bakıldığında, bunun 28 Ekim 1954 tarihinde gerçekleştiği ve Sakarya Vilayeti'nin kurulduğu tarihin de 17 Haziran 1954 olduğu göz önüne alınırsa, hazırlığın asıl nedeninin yeni kurulan vilayetle (Sakarya), eski vilayetin (Kocaeli) aralarındaki mülkî sınırları kesin olarak belirleme konusundaki son hamlelerden olduğu rahatlıkla anlaşılacaktır. Konuyla ilgili olarak hazırlanan esbâb-ı mucibe layihasında, Kocaeli'nin Kandıra Kazası'nın Kaymas Nahiyesi'ne bağlı Döğdüren köyünün Kandıra'ya 35 km ve Adapazarı'na 17 km, Küçükhataplı ile Büyükhataplı köylerinin Kandıra'ya 32 km ve Adapazarı'na 20 km, İmamlar köyünün Kandıra'ya 37 km ve Adapazarı'na 18 km,

52 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 243.1.4, Tarih: 2 Ocak 1954 Resmî Gazete, 16 Ocak 1954, No. 8609.

53 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 245.22.9, Tarih: 19 Haziran 1954; Resmî Gazete, 29 Haziran 1954, No. 8741.

Karadere köyünün Kandıra'ya 37 km ve Adapazarı'na 16 km mesafede bulundukları, bu köylerin bütün ihtiyaçlarını Adapazarı'ndan temin ettikleri cihetle, iktisaden Adapazarı'na bağlı bulundukları ve Kandıra ile resmî muameleden başka hiçbir suretle münasebetleri bulunmadığı, Adapazarı ile aralarında gidip gelmeyi güçleştirecek tabii arıza mevcut olmadığı ileri sürülerek, adı geçen beş köyün Adapazarı Kazası'nın merkez nahiyesine bağlanması, İdare Kurulu ve İl Genel meclisi'nin mütalaalarına dayanılarak, Kocaeli Valiliği tarafından teklif edilmiştir. Bu teklifin İçişleri Bakanlığı tarafından gerçekleştirilen incelemesi sonucunda, valiliğin teklifinin yerinde görüldüğü ve işlemin de İl İdaresi Kanunu hükümlerine uygun olması sebebiyle mesele karar aşamasına getirilmiştir. İçişleri Bakanlığı nihayet meseleyi Başbakanlık Makamı'na sunmuş ve Başbakanlık tarafından da üçlü kararname hazırlanmıştır. Neticede 28 Ekim 1954 tarihinde Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes ve dönemin İçişleri Bakanı'nın imzalarıyla kanunlaşan üçlü kararnameyle, Döğdüren, Küçükhataplı, Büyükhataplı, İmamlar ve Karadere köylerinin Kandıra'dan alınıp, Adapazarı Kazası'na bağlanmaları mümkün olmuştur.[54] Böylece 1 Aralık 1954 tarihinden itibaren yürürlüğe girecek olan Sakarya Vilayeti'nin işlemeye başlamasından önce, eski ile yeni vilayetler arasındaki son mülkî düzenlemeler hayat bulmuş oluyordu.

Sonuç

Kocaeli ve çevresinin tarihî süreçte sahip olduğu ehemmiyetli konumu, Türkiye Cumhuriyeti devleti döneminden itibaren de devam etmiştir. Bu öneme binaen 1924 Anayasası ile vilâyet konumuna yükseltilmiş, bu doğrultuda mülkî anlamda en üst idari birim haline getirilmiştir. Sahip olduğu stratejik coğrafyanın ve hızlı gelişiminin getirdiği zorunlu sonuçlardan bir tanesi de, vilayet dahilinde sürekli olarak mülkî düzenlemelerin gerçekleştirilmesi olmuştur.

Muhtelif sebeplerle yapılan mülkî düzenlemelerin yoğun olarak başta yöreye yönelik olarak gerçekleşen yoğun göçler ve sanayi kollarının gelişmesinden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Bu doğrulta sanayinin kurulduğu alanlarda iş imkânlarının artması, buralarda yoğun nüfus hareketlenmelerinin olmasına sebebiyet vermiş, mezkûr alanlardaki nüfus artışı ise yeni ihtiyaçları da beraberinde getirmiştir. Sanayi bölgelerine yönelik yapılan düzenlemelerde kalabalıklaşan mahallerdeki vatandaşların resmi işlerinde ihtiyaçlarının karşılanması ve tabii ki kolaylık sağlanması öncelikli düzenleme gerekçesiydi. Bu sebeple çoğu zaman köy statülerindeki yerler nahiye merkezi, nahiyeler ise kaza merkezi haline dönüştürülmüştür. Yukarıda belgelerle ayrıntılı bir şekilde irdelenen Hereke ve Gölcük örnekleri, bu doğrultuda yapılan çalışmaların bir sonucudur.

Bu düzenlemelerin görüldüğü bir diğer alan ise resmi işlerden kaynaklı olarak köylerin nahiye ve kaza merkezlerine olan uzaklıkları dikkate alınarak yapılan mülkî çalışmalardır. Bu uygulamalarda köy halkının resmi işlerinde kolaylık sağlanması hedeflenmiştir. Bu gibi kararların alınmasında, hükümet işlerinin kolaylıkla görülmesi amacından başka, buraların ekonomik olarak kalkındırılması da önemli hedeflerden birisi olarak görülmüştür. Köylerle ilgili yapılan düzenleme ve iyileştirmelerde, buralardaki vatandaşların taleplerinin büyük oranda dikkate alındığı, yine belgelerden çıkan ana sonuçlardan birisidir.

Kocaeli Vilâyeti'nin teşkilinden sonra, mülkî manada bu vilayetin yaşadığı en büyük ve önemli değişim, Adapazarı merkezli olarak hayata geçirilen Sakarya Vilâyeti'nin kurulmuş olmasıdır.

54 BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer Kodu: 247.34.12, Tarih: 28 Ekim 1954.

Bu gelişme, idarî manada vilayetin yaşadığı en büyük kırılma olarak da değerlendirilebilir. Zira bu gelişmeyle birlikte, Kocaeli Vilayeti'nin sahip olmuş olduğu "arazi-i sathiye"nin hemen hemen tam yarısı, başka bir vilayetin toprakları olarak kabul edilecektir. Öyle ki bu yeni vilayetin tüm mülhakatı, Kocaeli Vilayeti'ne bağlı yerlerden alınacak, adeta bir vilayetten iki vilayet ortaya çıkarılacaktır. Bununla ilgili hazırlıklar da, bu bildirinin muhtevasında ayrıntılarıyla ele alındığı üzere, özellikle 1952 yılından itibaren yoğun bir şekilde hayat bulmaya başlayacaktır.

KAYNAKÇA

A. Arşivler ve Resmî Yayınlar

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA):

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer Kodu: 54.7.3.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer Kodu: 54.10.11.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer Kodu: 55.15.17.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer Kodu: 57.23.6.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer Kodu: 35.25.3.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer Kodu: 105.22.19.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer Kodu: 105.22.20.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer Kodu: 107.31.4.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer Kodu: 191.15.17.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer Kodu: 245.20.7.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer Kodu: 166.6.11.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer Kodu: 139.17.12.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer Kodu: 241.34.12.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer No: 70.12.11.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer No: 90.33.4.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer No: 98.30.17.

BCA, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 124.35.5.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer Kodu: 174.9.1.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer Kodu: 184.21.12.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer Kodu: 190.8.1.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer Kodu: 201.27.1.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer Kodu: 202.33.7.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer Kodu: 222.15.4.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer Kodu: 228.45.8.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer Kodu: 236.6.5.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer Kodu: 243.1.4.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer Kodu: 245.22.9.

BCA, Fon Kodu: 30..11.1.0, Yer Kodu: 247.34.12.

Dâhiliye ve Muvazene-i Maliye Encümenleri Mazbataları, 13 Mayıs 1926, Sıra No. 199.

Kanunlar Dergisi, 30 Mayıs 1926; Kanun No. 877.

Resmî Gazeteler

Resmî Gazete, 7 Nisan 1924, No. 68.

Resmî Gazete, 26 Haziran 1926, No. 404.

Resmî Gazete, 8 Mart 1930, Sayı 1439.

Resmî Gazete, 30 Nisan 1930, Sayı 1484.

Resmî Gazete, 26 Temmuz 1930, Sayı 1554.

Resmî Gazete, 27 Mayıs 1933, Sayı 2411.

Resmî Gazete, 20 Ekim 1934, Sayı 2833.

Resmî Gazete, 7 Ekim 1935, Sayı 3125.

Resmî Gazete, 28 Temmuz 1936, Sayı 3367.

Resmî Gazete, 29 Temmuz 1936, Sayı 3368.

Resmî Gazete, 12 Eylül 1936, Sayı 3407.

Resmî Gazete, 31 Ekim 1938, Sayı 4050.

Resmî Gazete, 15 Haziran 1940, Sayı 4536.

Resmî Gazete, 4 Mart 1944, Sayı 5646.

Resmî Gazete, 20 Nisan 1945, Sayı 5987.

Resmî Gazete, 1 Nisan 1947, Sayı 6571.

Resmî Gazete, 3 Temmuz 1947, Sayı 6648.

Resmî Gazete, 4 Kasım 1948, Sayı 7045.

Resmî Gazete, 18 Aralık 1948, Sayı 7083.

Resmî Gazete, 16 Nisan 1951, Sayı 7786.

Resmî Gazete, 9 Ocak 1952, Sayı 8003.

Resmî Gazete, 14 Mart 1953, Sayı 8359.

Resmî Gazete, 28 Kasım 1953, Sayı 8569.

Resmî Gazete, 21 Haziran 1954, Sayı 8734.

Resmî Gazete, 22 Haziran 1954, Sayı 8735.

Resmî Gazete, 29 Haziran 1954, Sayı 8741.

T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Kurulu Direktörlüğü, Genel Nüfus Sayımı (Kocaeli Vilâyeti), c. XXXVI/75, İstanbul, 1937.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnameleri

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926, İstanbul, 1926.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927, İstanbul, 1927.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, İstanbul, 1928.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1928-1929, İstanbul, 1929.

Teşkilat-ı Mülkiye Hakkında Başvekâlet'ten Gelen (1/955) Numaralı Kanun Layihası ve Dâhiliye ve Muvazene-i Maliye Encümenleri Mazbataları, 13 Mayıs 1926, Sıra No. 199, s. 136-146.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC):

TBMM Zabıt Ceridesi, 2 Temmuz 1929.

TBMM Zabıt Ceridesi, 15 Mayıs 1933.

TBMM Zabıt Ceridesi, 28 Mayıs 1954.

TBMM Zabıt Ceridesi, 14 Haziran 1954.

TBMM Zabıt Ceridesi, 22 Haziran 1954.

T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Kurulu Direktörlüğü, Genel Nüfus Sayımı (Kocaeli Vilâyeti), c. XXXVI/75, İstanbul, 1937.

B. Telif Eserler

Şahin, Enis - Demirağ, Sinan, "Kocaeli Vilayeti'nin Teşekkül Süreci", Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III, c. II, ed. Haluk Selvi-M. Bilal Çelik-İbrahim Şirin-Ali Yeşildal, Kocaeli, 2017, s. 1461-1505.

Şahin, Enis - Demirağ, Sinan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kocaeli ve Çevresindeki Mülkî Yapılanma Çalışmalarına Genel Bir Bakış", Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – II, c. I, ed. Haluk Selvi-M. Bilal Çelik-Ali Yeşildal, Kocaeli, 2016, s. 563-602.

Şahin, Enis - Turgut, Vedat, "Derbend ve Çevresinde Mülkî Yapılanma Çalışmaları ve Kartepe İlçesinin Teşekkülü", Kartepe Kitabı I, ed. Işıl Altun, Kocaeli, 2013, s. 399-418.

Şahin, Enis, "Cumhuriyet Dönemi Adapazarı-Sakarya Tarihi Kronolojisi (1923-2000)", Sakarya İli Tarihi, c. II, Sakarya, 2005, s. 695-770.

Şahin, Enis, "Sakarya Vilayeti'nin Oluşumu", Sakarya İli Tarihi, Sakarya İli Tarihini Araştırma Projesi, c. II, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, 2005, s. 907-943.

Şahin, Enis, Kronolojik Adapazarı – Sakarya Tarihi (1923-2004), Adapazarı, 2005.

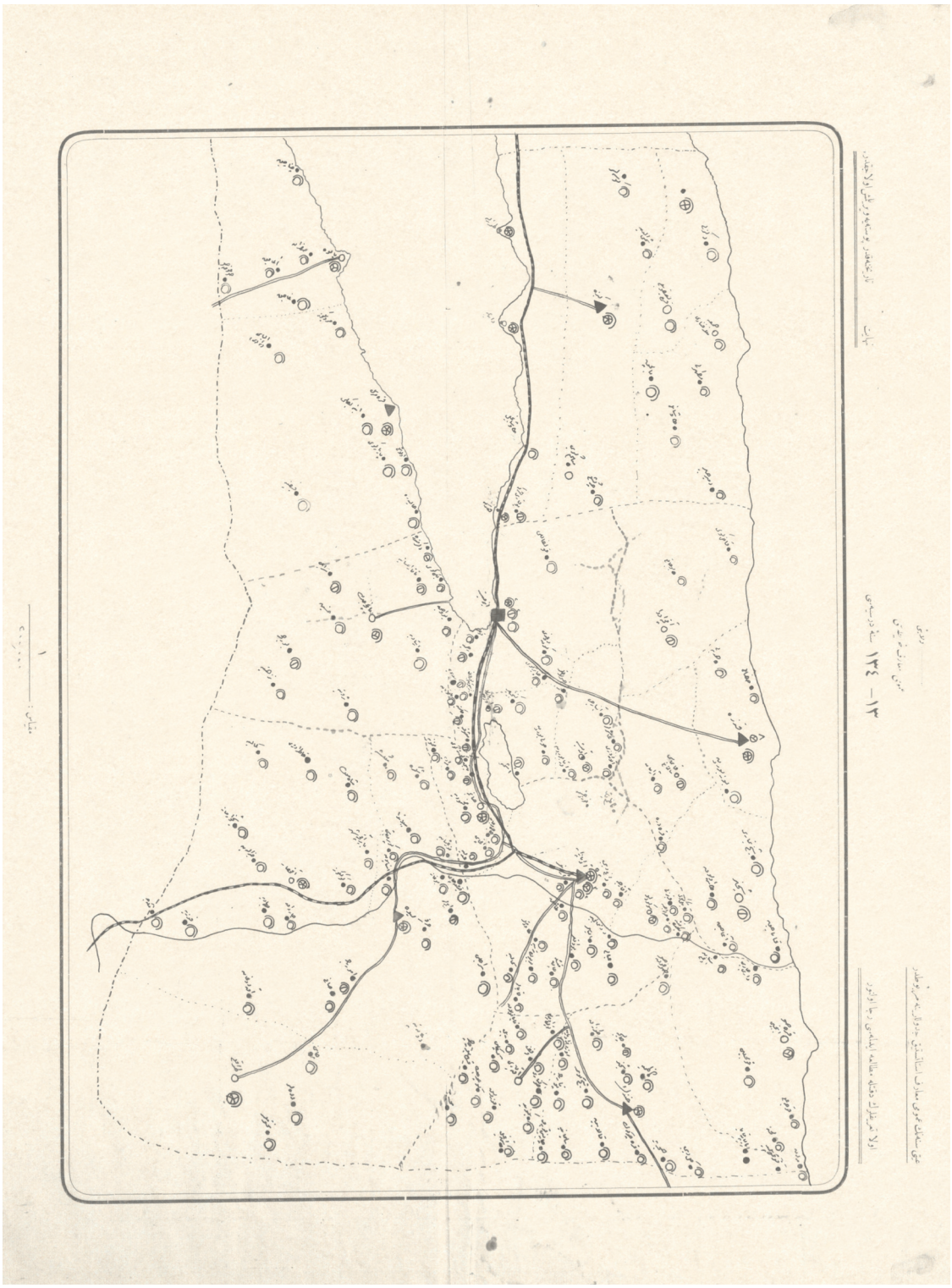

KOCAELİ VİLAYETİ MAARİF HARİTASI

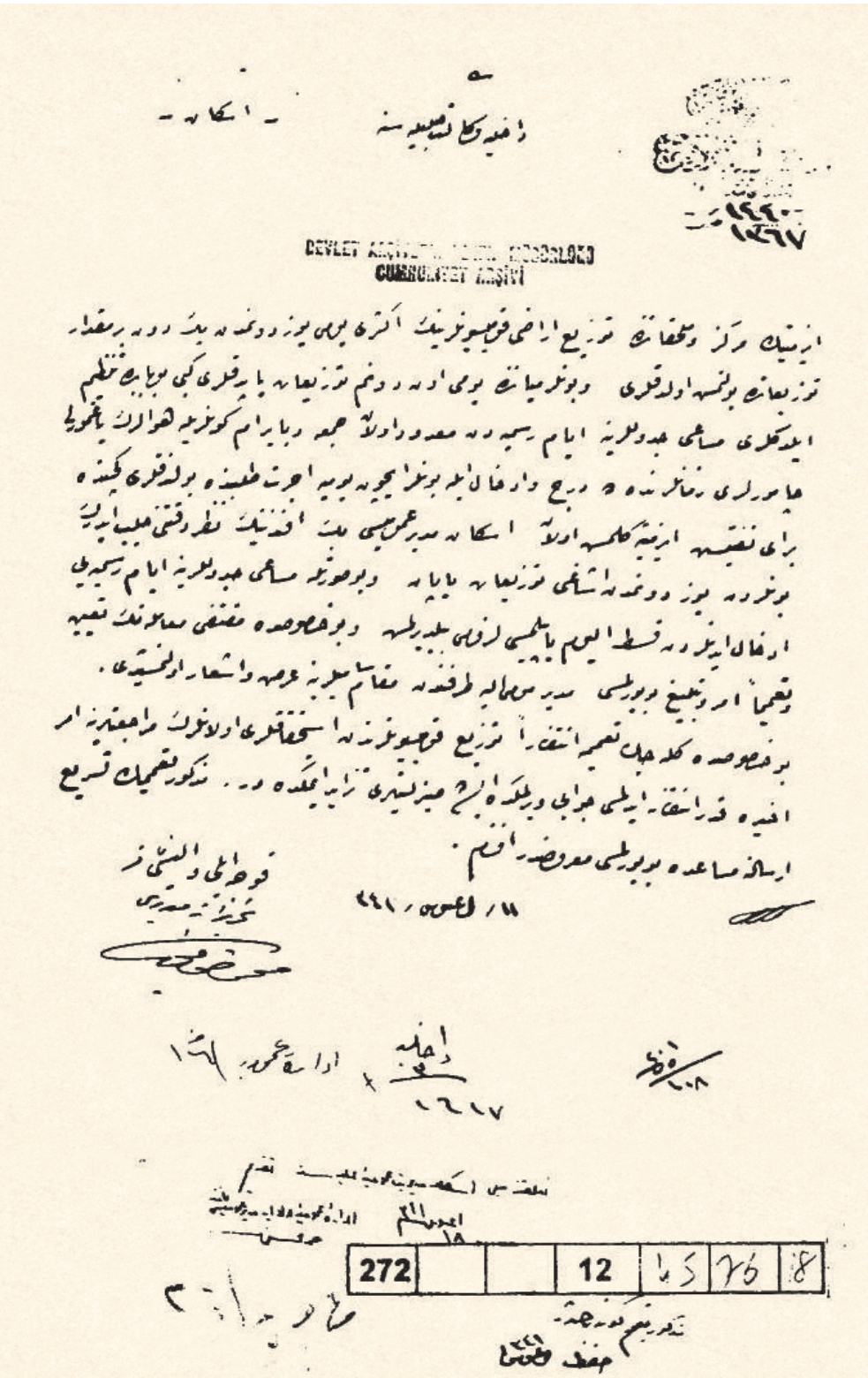

KOCAELİ VALİLİĞİ'NDEN İSKÂN İLE İLGİLİ DAHİLİYE VEKÂLETİ'NE GÖNDERİLEN BİR YAZI

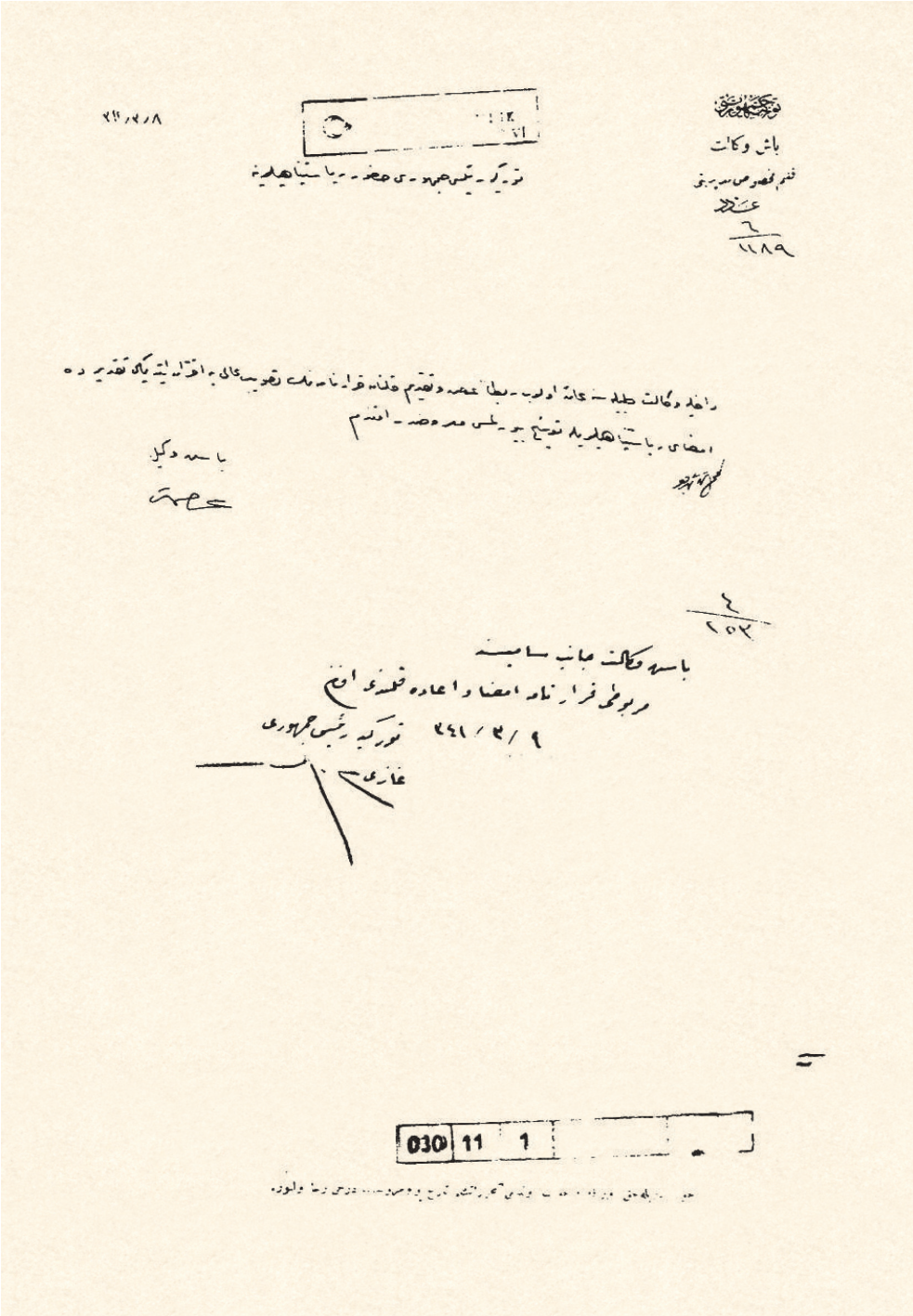

KOCAELİ HAKKINDA İSMET VE MUSTAFA KEMAL PAŞALAR TARAFINDAN İMZALANMIŞ BİR KARARNAME

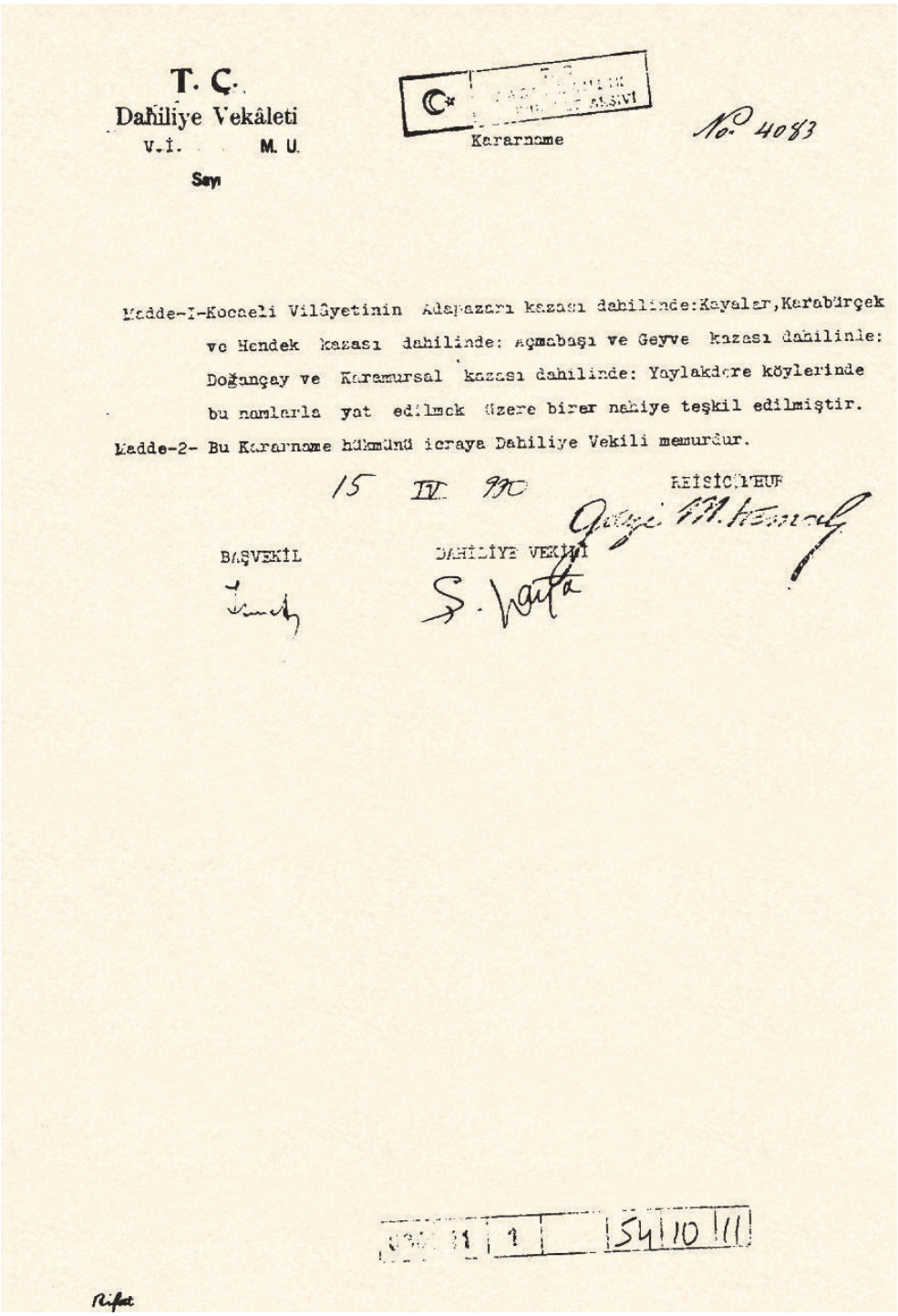

T. C.
Dahiliye Vekâleti
V.İ. M. U.
Sayı

Karar name

No. 4083

Madde-I-Kocaeli Vilâyetinin Adapazarı kazası dahilinde:Kayalar,Karaburçek ve Hendek kazası dahilinde: Açmabaşı ve Geyve kazası dahilinde: Doğançay ve Karamursal kazası dahilinde: Yaylakdere köylerinde bu namlarla yat edilmek üzere birer nahiye teşkil edilmiştir.

Madde-2- Bu Kararname hükmünü icraya Dahiliye Vekili memurdur.

15 IV 930

REİSİCUMHUR

BAŞVEKİL

DAHİLİYE VEKİLİ

Rifat

KOCAELİ VİLAYETİ'NE BAĞLI YENİ ÜÇ ADET NAHİYE KURULMASINA DAİR MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN TASVİBİNDEN GEÇMİŞ BİR ARŞİV BELGESİ

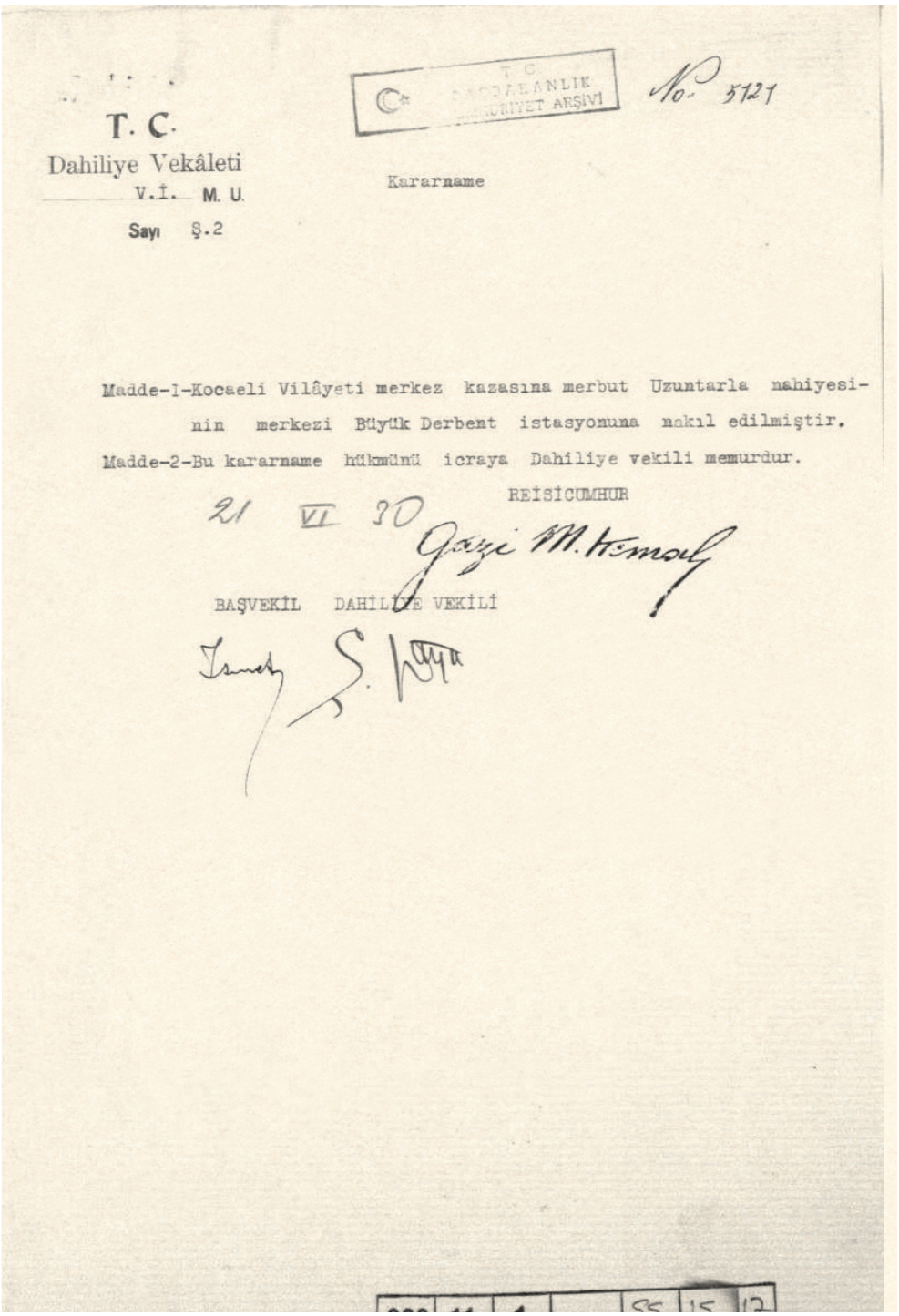

T. C.
Dahiliye Vekâleti
V.İ. M. U.
Sayı §.2

T.C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

No. 5121

Kararname

Madde-1-Kocaeli Vilâyeti merkez kazasına merbut Uzuntarla nahiyesinin merkezi Büyük Derbent istasyonuna nakıl edilmiştir.

Madde-2-Bu kararname hükmünü icraya Dahiliye vekili memurdur.

21 VI 30

REİSİCUMHUR
Gazi M. Kemal

BAŞVEKİL DAHİLİYE VEKİLİ
İsmet S. Bey

KOCAELİ VİLAYETİ'NE BAĞLI UZUNTARLA NAHİYE MERKEZİNİN BÜYÜK DERBENT İSTASYONU'NA NAKLİYLE İLGİLİ MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN ONAYLADIĞI BİR KARARNAME

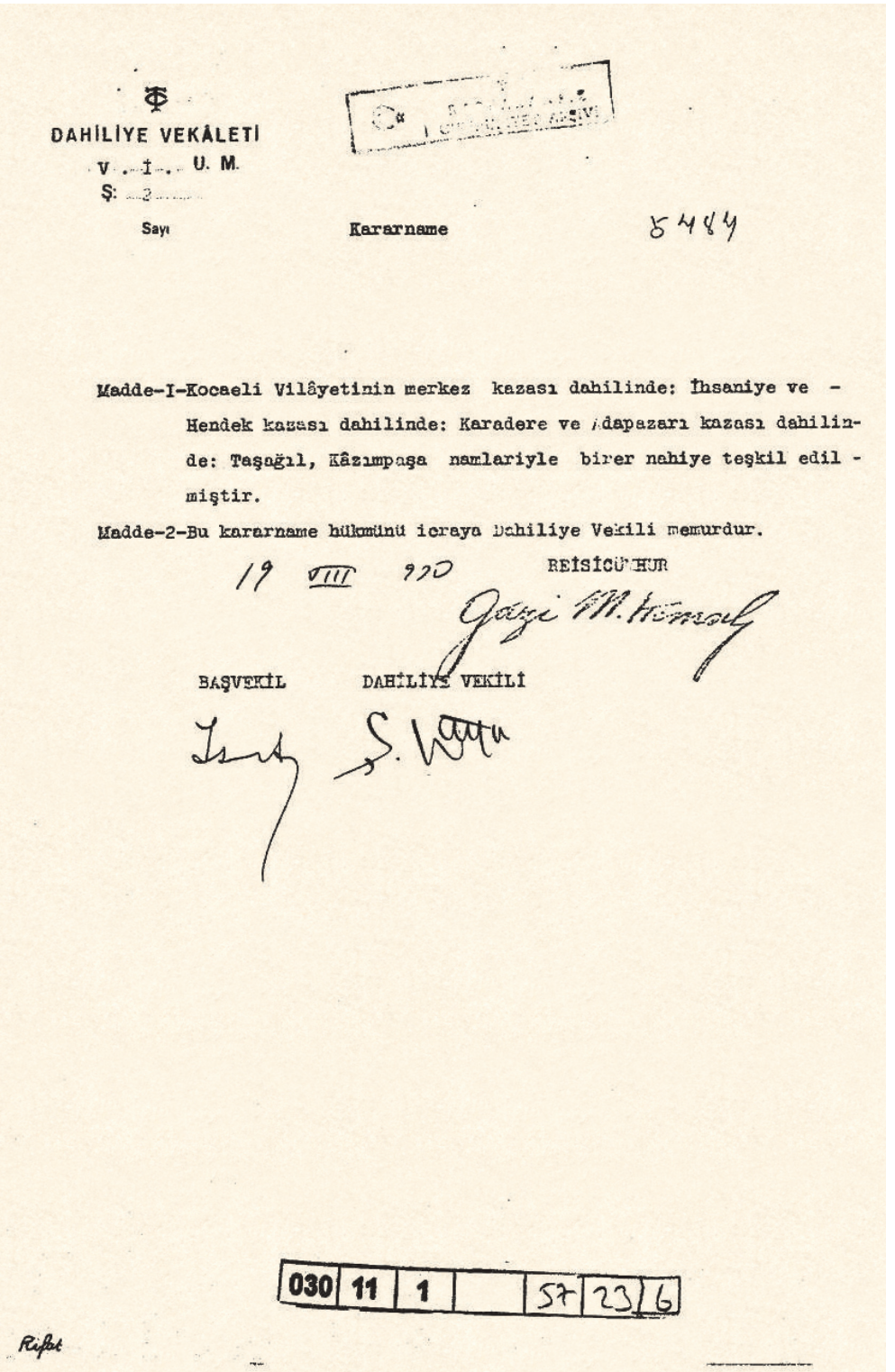

DAHİLİYE VEKÂLETİ
V . İ . U. M.
Ş: 2

Sayı

Kararname

5484

Madde-I-Kocaeli Vilâyetinin merkez kazası dahilinde: İhsaniye ve - Hendek kazası dahilinde: Karadere ve Adapazarı kazası dahilinde: Taşağıl, Kâzımpaşa namlariyle birer nahiye teşkil edilmiştir.

Madde-2-Bu kararname hükmünü icraya Dahiliye Vekili memurdur.

19 VIII 920

REİSİCÜMHUR

Gazi M. Kemal

BAŞVEKİL

DAHİLİYE VEKİLİ

İsmet

S. Kaya

030 | 11 | 1 | | 57 | 23 | 6

Rıfat

KOCAELİ VİLAYETİ DAHİLİNDE YENİ NAHİYE TEŞKİLLERİ HAKKINDA BİR ARŞİV BELGESİ

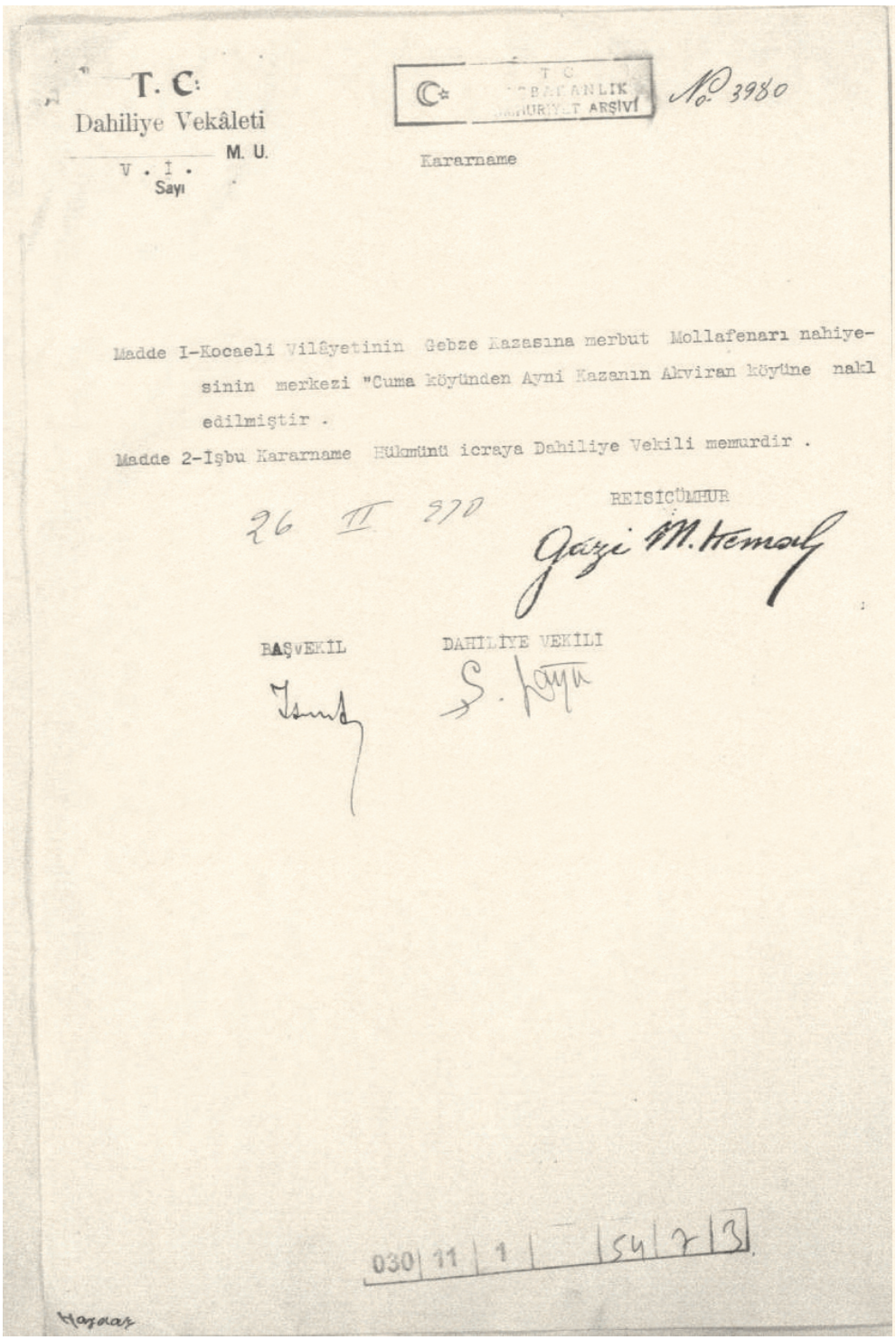

T. C.
Dahiliye Vekâleti
M. U.
V . I .
Sayı

T. C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

No 3980

Kararname

Madde 1-Kocaeli Vilâyetinin Gebze Kazasına merbut Mollafenarı nahiyesinin merkezi "Cuma köyünden Ayni Kazanın Akviran köyüne nakl edilmiştir .

Madde 2-Işbu Kararname Hükmünü icraya Dahiliye Vekili memurdir .

26 II 340

REISICÜMHUR
Gazi M. Kemal

BAŞVEKİL

DAHİLİYE VEKİLİ
S. Kaya

030 | 11 | 1 | 54 | 7 | 3

Hazaar

KOCAELİ VİLAYETİ'NE BAĞLI BİR NAHİYE MERKEZİNİN BAŞKA BİR MAHALE NAKLİ HAKKINDA CUMHURBAŞKANI MUSTAFA KEMAL PAŞA İMZALI BİR KARARNAME

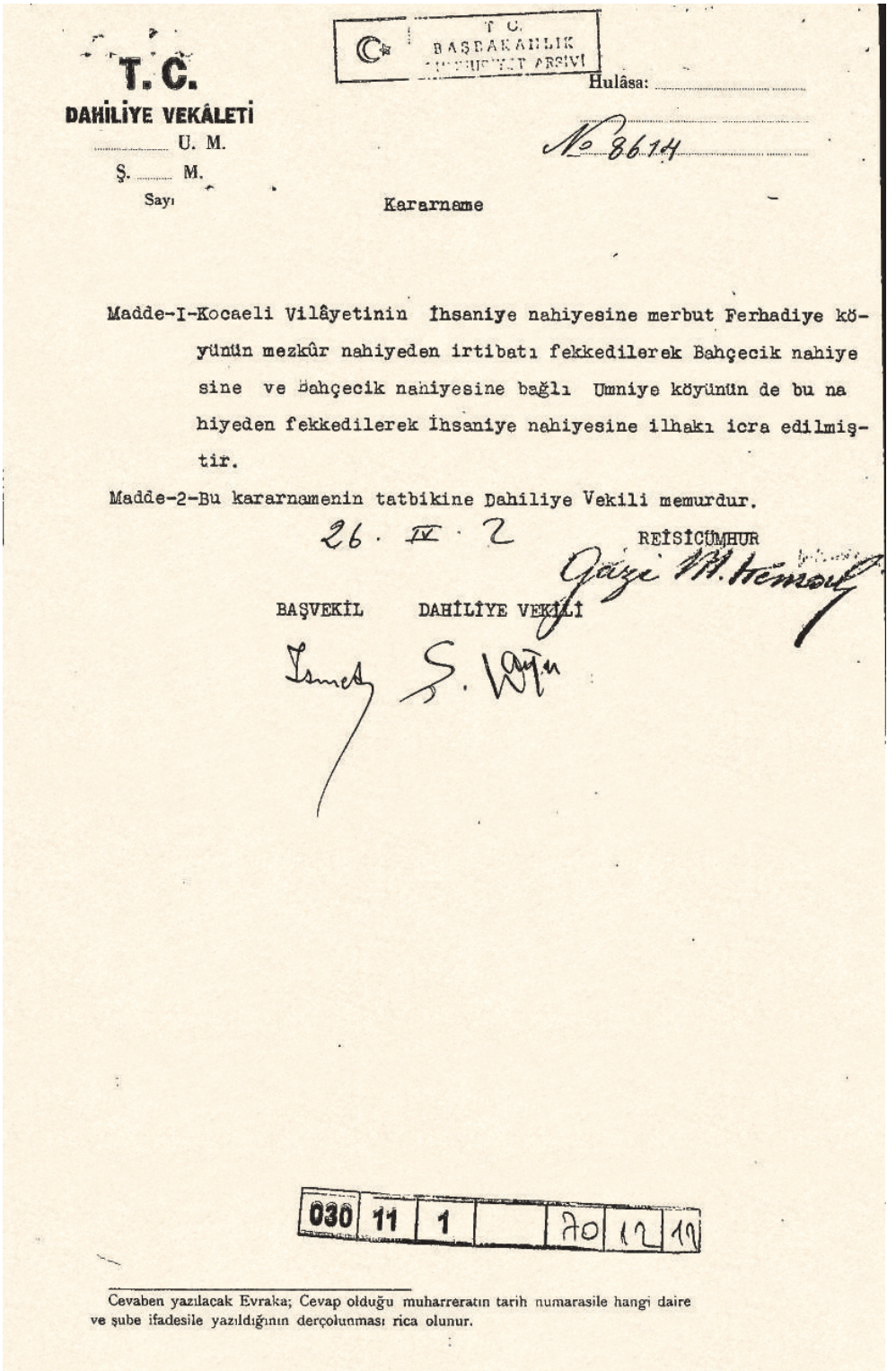

T. C.
DAHİLİYE VEKÂLETİ
..... U. M.
Ş. ..... M.
Sayı

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Hulâsa: .....

No 8614

Kararname

Madde-I-Kocaeli Vilâyetinin İhsaniye nahiyesine merbut Ferhadiye köyünün mezkûr nahiyeden irtibatı fekkedilerek Bahçecik nahiyesine ve Bahçecik nahiyesine bağlı Umniye köyünün de bu nahiyeden fekkedilerek İhsaniye nahiyesine ilhakı icra edilmiştir.

Madde-2-Bu kararnamenin tatbikine Dahiliye Vekili memurdur.

26 . IV . 2

REİSİCÜMHUR
Gazi M. Kemal

BAŞVEKİL
İsmet S. Uşaki

DAHİLİYE VEKİLİ

030 | 11 | 1 | | 70 | 12 | 19

Cevaben yazılacak Evraka; Cevap olduğu muharreratın tarih numarasile hangi daire ve şube ifadesile yazıldığının derçolunması rica olunur.

KOCALİ VİLAYETİ'NE DAİR MUSTAFA KEMAL PAŞA İMZALI BİR MÜLKÎ TAKSİMAT DEĞİŞİKLİĞİ KARARNAMESİ

T. C.
Dahiliye Vekâleti
V.i. U. M.
Ş. M.
2
Sayı

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

No. 10846

Hulâsa: .....

KARARNAME

Madde 1 - Gebze kazasına mülhak (Yarımca) köyünün bu kazadan irtibatı fekkedilerek Kocaeli vilâyeti merkez kazasına bağlanması tensip edilmiştir .

Madde 2 - Bu kararnamenin icrasına Dahiliye vekili memurdur .

26 Eylül 1934

REİSİCUMHUR
Gazi M. Kemal

BAŞVEKİL

DAHİLİYE VEKİLİ
S. Kaya

030 | 11 | 1 | 90 | 33 | 4

Cevaben yazılacak Evraka: Cevap olduğu muharrerâtın tarih numarasile hangi daire ve şube ilâdesile yazıldığının derceolunması rica olunur

YARIMCA'NIN KOCAELİ VİLAYETİ'NE DAHİL EDİLMESİ HAKKINDA GAZİ MUSTAFA KEMAL İMZALI KARARNAME

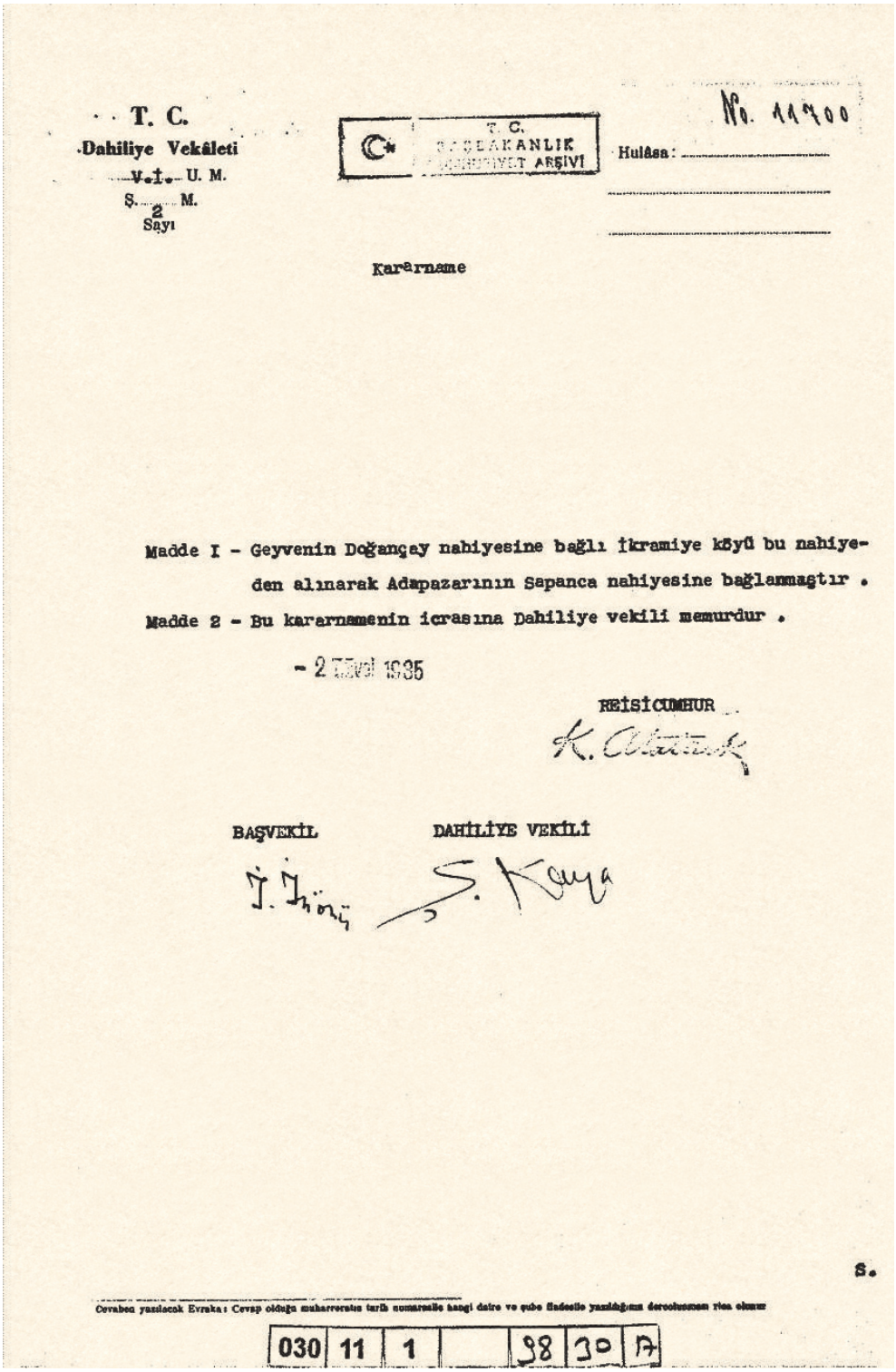

T. C.
Dahiliye Vekâleti
V.i. U. M.
Ş. 2 M.
Sayı

T. C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

No. 11900

Hulâsa:

Karârname

Madde 1 - Geyvenin Doğançay nahiyesine bağlı İkramiye köyü bu nahiyeden alınarak Adapazarının Sapanca nahiyesine bağlanmağtır.

Madde 2 - Bu karârnamenin icrasına Dahiliye vekili memurdur.

- 2 Temmuz 1935

REİSİCUMHUR
K. Atatürk

BAŞVEKİL
İ. İnönü

DAHİLİYE VEKİLİ
S. Kaya

S.

Cevaben yazılacak Evraka: Cevap olduğu muharrerâtın tarih numarasile hangi daire ve şube ilâdesile yazıldığının derecelerinin ifâsı olunur

030	11	1		38	30	A

İKRAMİYE KÖYÜNÜN SAPANCA NAHİYESİ'NE BAĞLANMASIYLA İLGİLİ CUMHURBAŞKANI MUSTAFA KEMAL ATATÜRK İMZALI KARARNAME

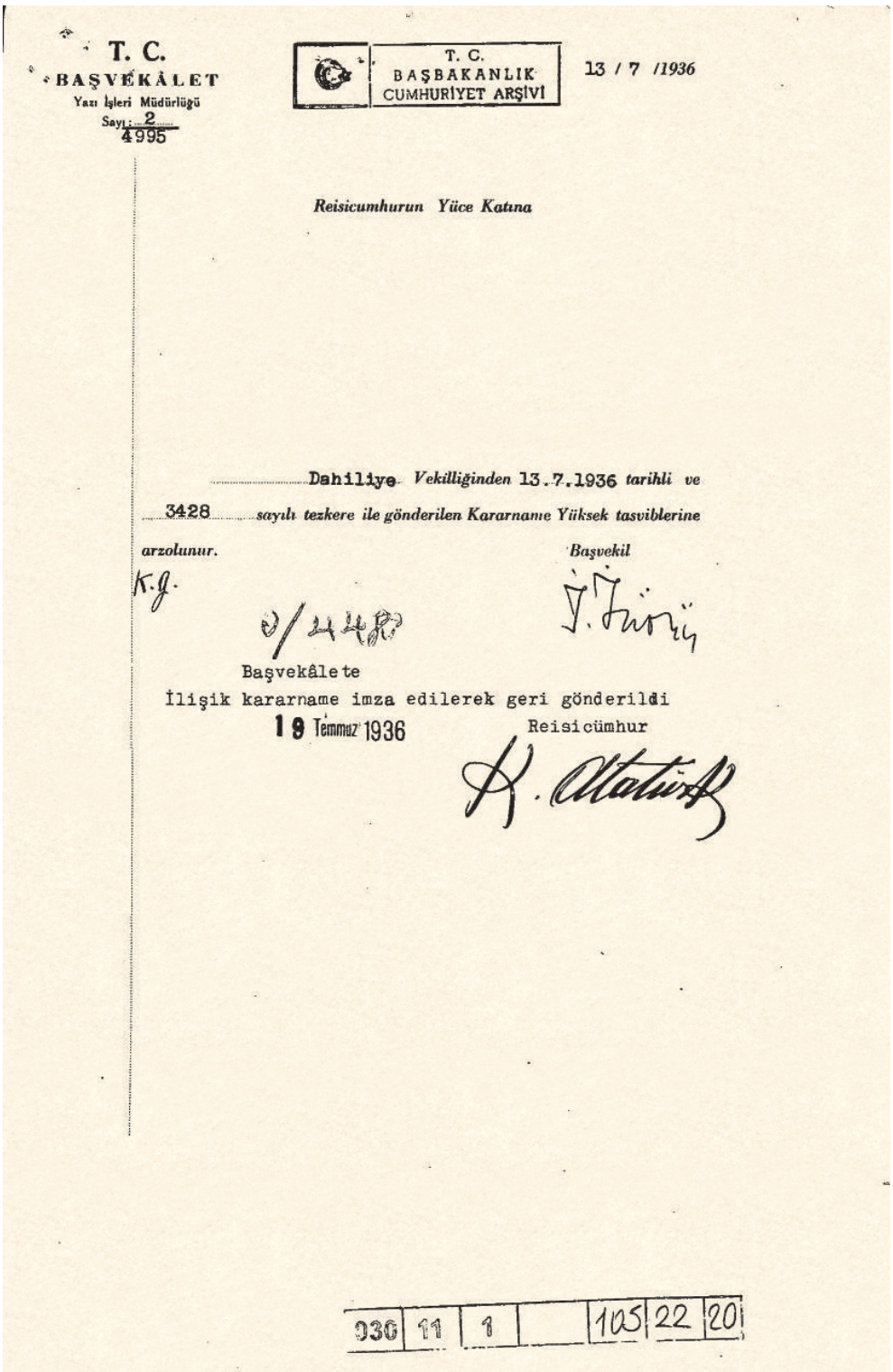

T. C.
BAŞVEKÂLET
Yazı İşleri Müdürlüğü
Sayı: 2
4995

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

13 / 7 /1936

Reisicumhurun Yüce Katına

.....Dahiliye *Vekilliğinden* 13.7.1936 *tarihli ve*
3428 *sayılı tezkere ile gönderilen Kararname Yüksek tasviblerine*
arzolunur. *Başvekil*

K.J.

Başvekâlete
İlişik kararname imza edilerek geri gönderildi
19 Temmuz 1936 Reisicümhur

936 | 11 | 1 | | 105 | 22 | 20

CUMHURBAŞKANI KEMAL ATATÜRK İMZALI KOCAELİ'NE DAİR BİR KARARNAME

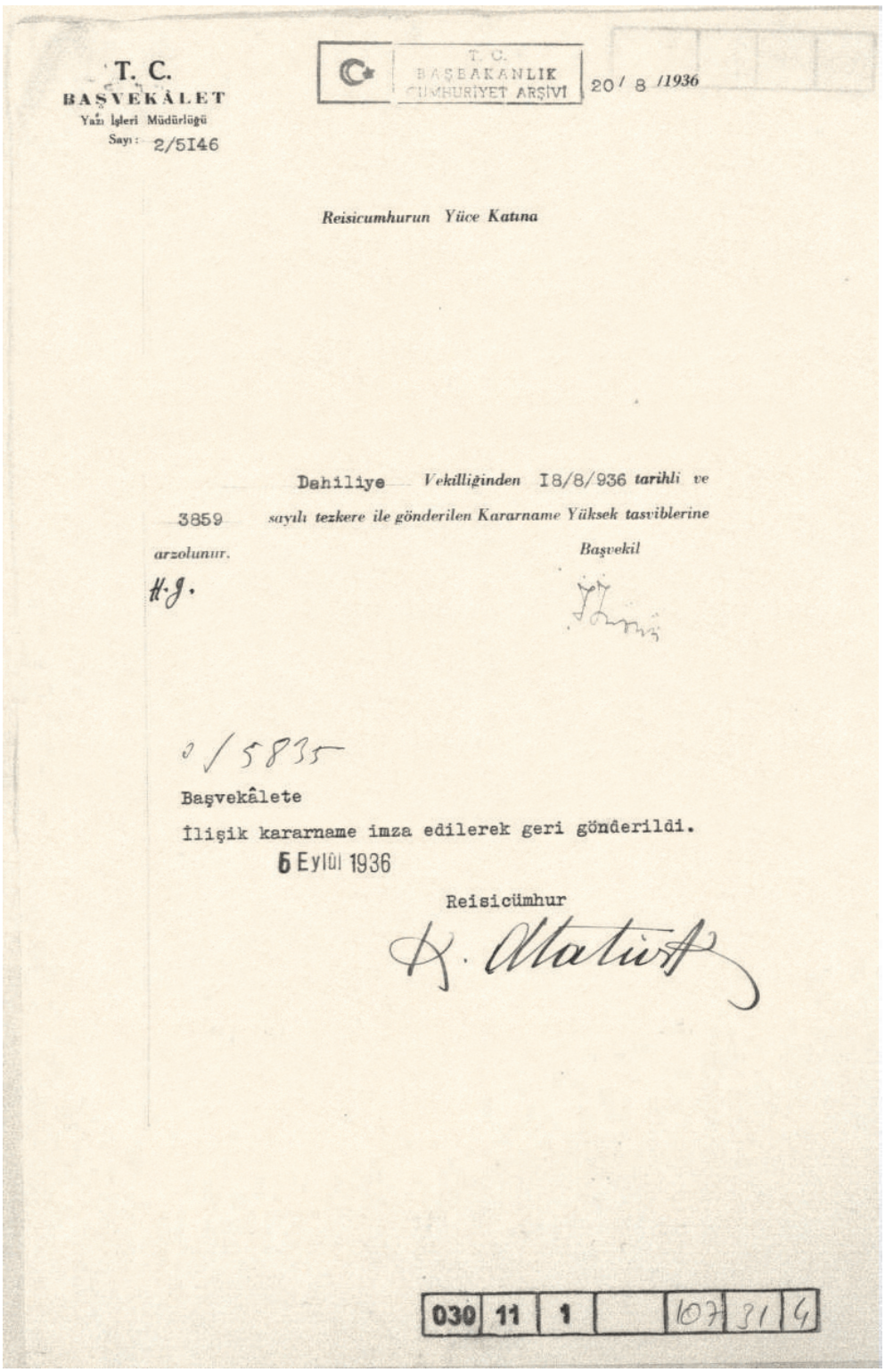

T. C.
BAŞVEKÂLET
Yazı İşleri Müdürlüğü
Sayı: 2/5146

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ
20 / 8 /1936

Reisicumhurun Yüce Katına

Dahiliye *Vekilliğinden* 18/8/936 *tarihli ve*
3859 *sayılı tezkere ile gönderilen Kararname Yüksek tasviblerine*
arzolunur. *Başvekil*
H.İ.

0/5835

Başvekâlete
İlişik kararname imza edilerek geri gönderildi.
6 Eylûl 1936

Reisicümhur
K. Atatürk

030 | 11 | 1 | | 107 | 31 | 4

CUMHURBAŞKANI KEMAL ATATÜRK İMZALI KOCAELİ VİLAYETİ'NE DAİR MÜLKÎ TAKSİMAT KARARNÂMESİ

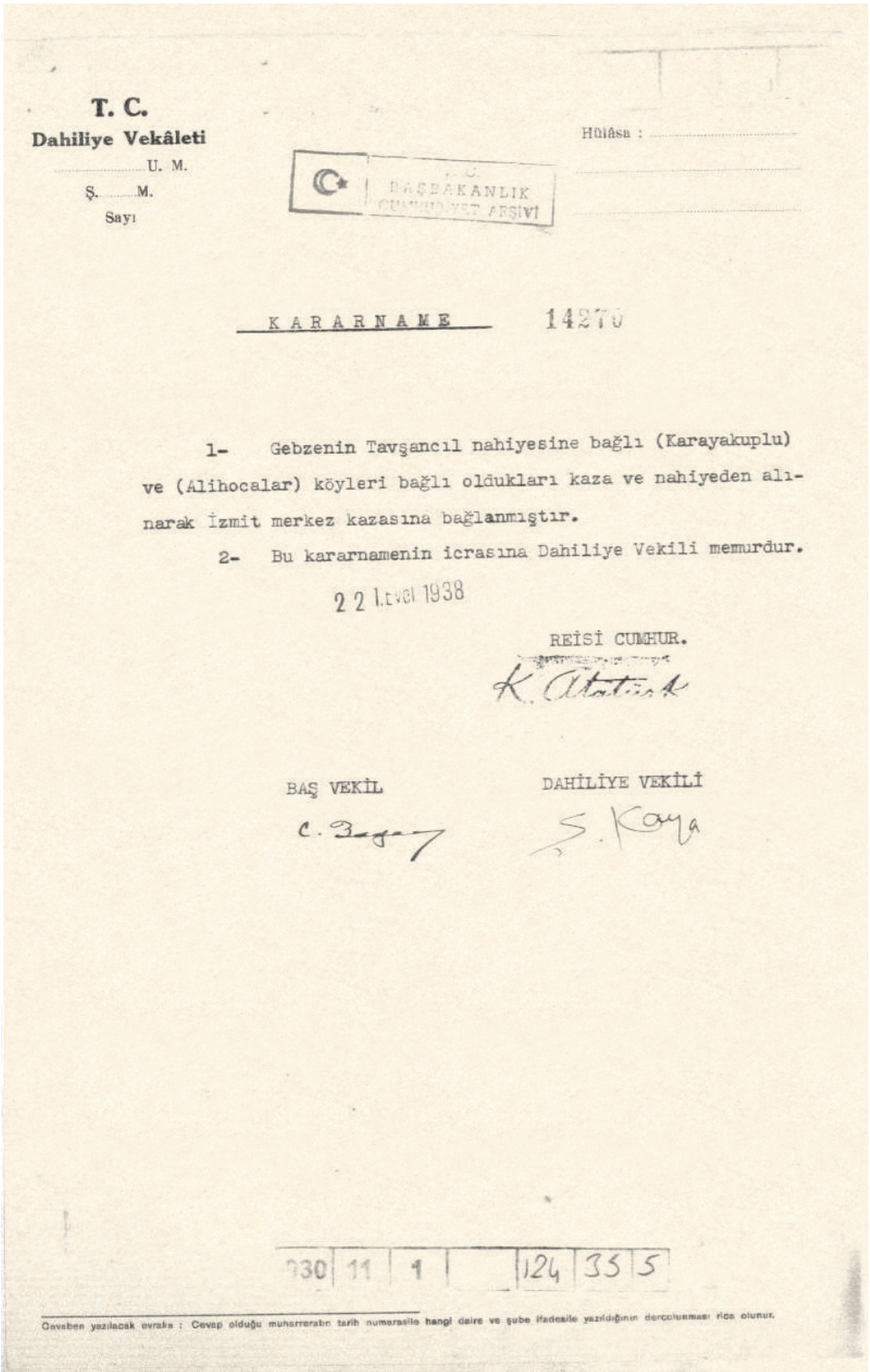

T. C.
Dahiliye Vekâleti
U. M.
Ş. M.
Sayı

Hülâsa :

T.C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

KARARNAME 14270

1- Gebzenin Tavşancıl nahiyesine bağlı (Karayakuplu) ve (Alihocalar) köyleri bağlı oldukları kaza ve nahiyeden alınarak İzmit merkez kazasına bağlanmıştır.

2- Bu kararnamenin icrasına Dahiliye Vekili memurdur.

22 Teşrinievel 1938

REİSİ CUMHUR.
K. Atatürk

BAŞ VEKİL
C. Bayar

DAHİLİYE VEKİLİ
Ş. Kaya

930 | 11 | 1 | | 124 | 35 | 5

Cevaben yazılacak evraka : Cevap olduğu muharrerâtın tarih numarasile hangi daire ve şube ifadesile yazıldığının derccolunması rica olunur.

VİLAYET DAHİLİNDE İKİ KÖYÜN MÜLKÎ DURUMUNUN DÜZENLENMESİYLE İLGİLİ CUMHURBAŞKANI KEMAL ATATÜRK İMZALI KOCAELİ HAKKINDAKİ SON KARARNAME

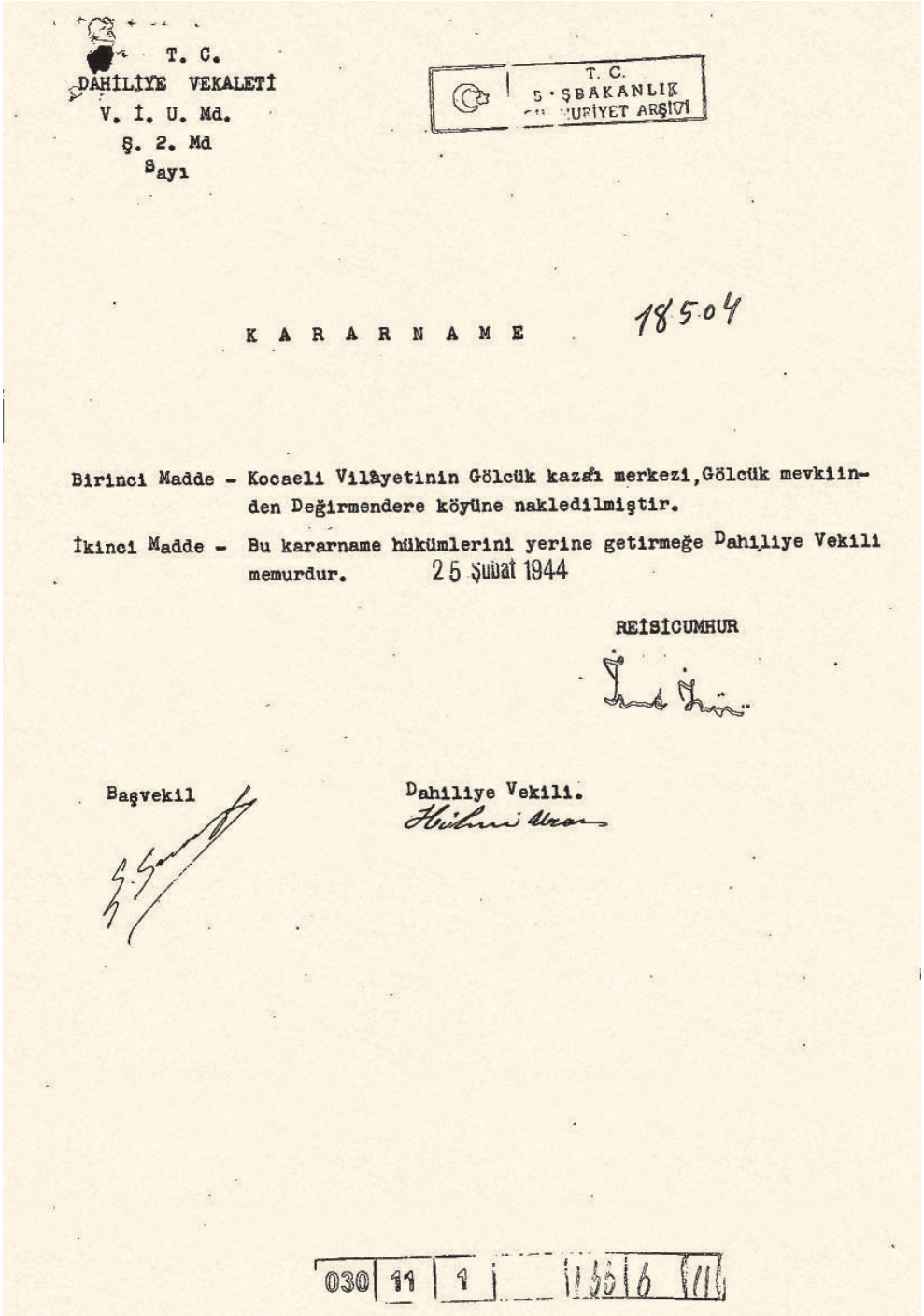

T. C.
DAHİLİYE VEKALETİ
V. İ. U. Md.
Ş. 2. Md
Sayı

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

18504

K A R A R N A M E

Birinci Madde - Kocaeli Vilâyetinin Gölcük kazâsı merkezi, Gölcük mevkiinden Değirmendere köyüne nakledilmiştir.

İkinci Madde - Bu kararname hükümlerini yerine getirmeğe Dahiliye Vekili memurdur. 25 Şubat 1944

REİSİCUMHUR

Başvekil

Dahiliye Vekili.

030 | 11 | 1 | 1556 | 11

GÖLCÜK KAZA MERKEZİNİN DEĞİRMENDERE KÖYÜNE NAKLİYLE İLGİLİ BİR KARARNAME

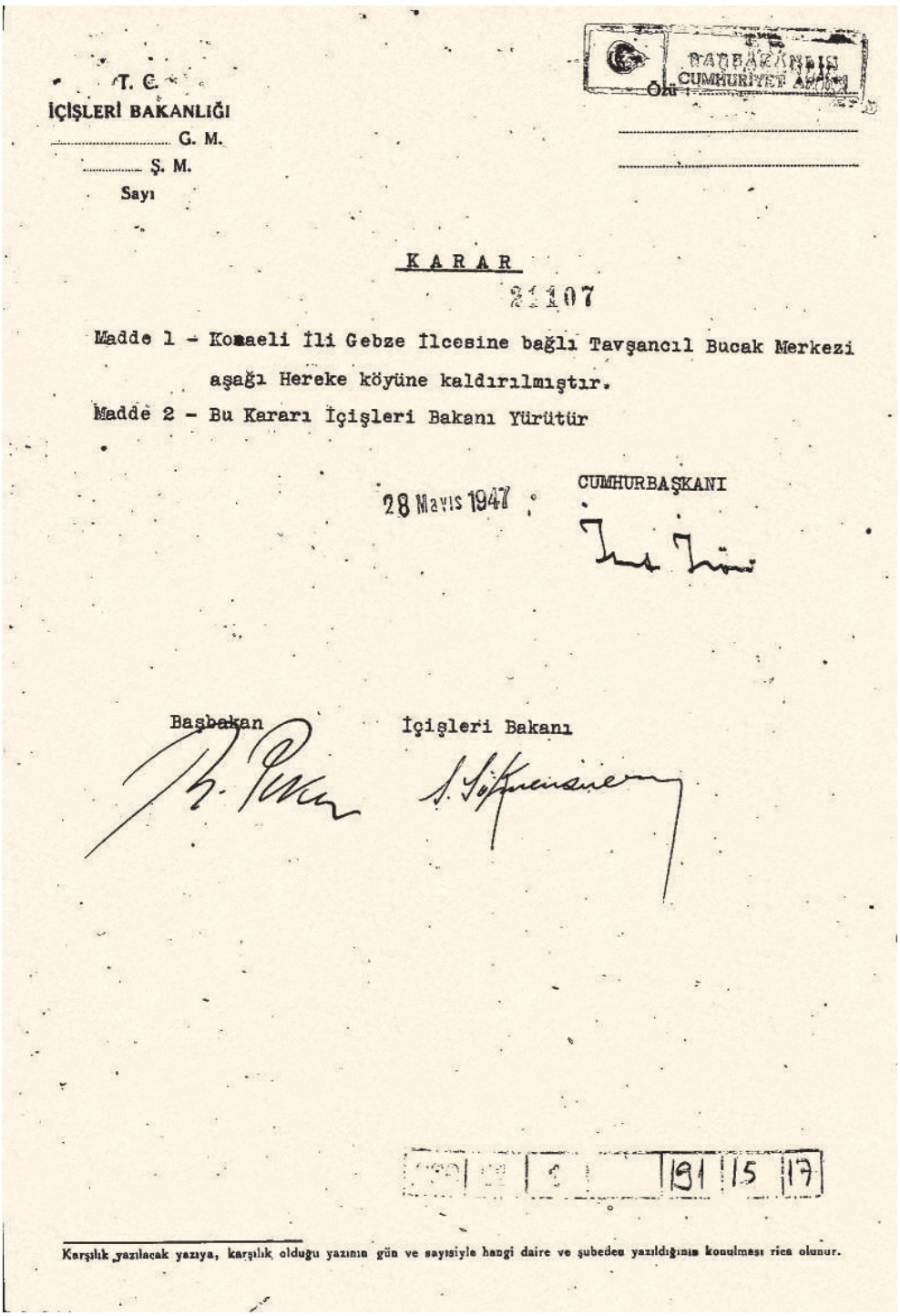

T. C.
İÇİŞLERİ BAKANLIĞI
..... G. M.
..... Ş. M.
Sayı

BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ
Özü

KARAR
21107

Madde 1 - Kocaeli İli Gebze İlcesine bağlı Tavşancıl Bucak Merkezi aşağı Hereke köyüne kaldırılmıştır.

Madde 2 - Bu Kararı İçişleri Bakanı Yürütür

28 Mayıs 1947

CUMHURBAŞKANI

Başbakan

İçişleri Bakanı

191 15 17

Karşılık yazılacak yazıya, karşılık olduğu yazının gün ve sayısiyle hangi daire ve şubeden yazıldığının konulması rica olunur.

TAVŞANCIL BUCAK MERKEZİNİN HEREKE KÖYÜNE NAKLİYLE İLGİLİ BİR CUMHURİYET ARŞİVİ VESİKASI

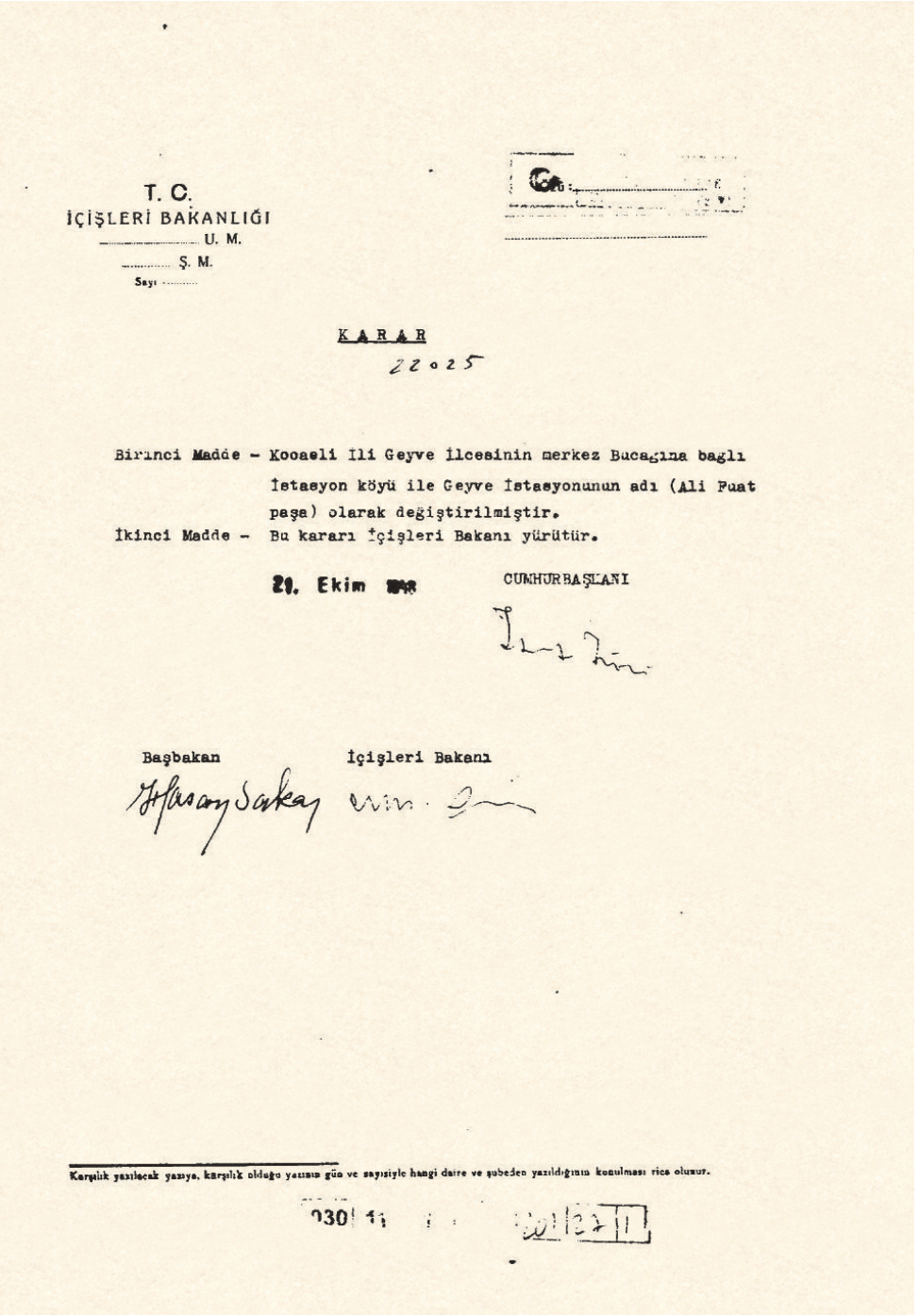

T. C.
İÇİŞLERİ BAKANLIĞI
U. M.
Ş. M.
Sayı

KARAR
22025

Birinci Madde – Kocaeli İli Geyve İlçesinin merkez Bucağına bağlı İstasyon köyü ile Geyve İstasyonunun adı (Ali Fuat paşa) olarak değiştirilmiştir.
İkinci Madde – Bu kararı İçişleri Bakanı yürütür.

21. Ekim [illegible] CUMHURBAŞKANI

Başbakan İçişleri Bakanı

Karşılık yazılacak yazıya, karşılık olduğu yazının gün ve sayısiyle hangi daire ve şubeden yazıldığının konulması rica olunur.

GEYVE'YE BAĞLI İSTASYON KÖYÜ İLE GEYVE İSTASYONU'NUN ADININ ALİFUATPAŞA OLARAK DEĞİŞTİRİLMESİNE DAİR BİR ARŞİV BELGESİ

ESBABI MUCİBE LÂYİHASI

Kocaeli vilâyeti Gebze kazasının Merkez nahiyesine bağlı Aydınlı ve tuzla köylerinin İstanbul vilâyetinin Kartal kazasının Merkez nahiyesine bağlanması hakkında yapılan incelemede;

Kocaeli vilâyeti İdare Kurulunun 3/6/952 gün ve 265 sayılı,Genel Meclisinin 30/1/953 gün ve 17 sayılı kararlarında; Aydınlı köyü Gebzeye (14) Klm.,Kartala (18) Klm.;Tuzla köyü Gebzeye (13) Klm.,Kartala (18) Klm. mesafelerde bulundukları,Gebze ile aralarında muvasalalarını güçleştirecek hiçbir mani bulunmadığı gibi Aydınlı köyünün Gebzeden geçmekte olan Ankara-İstanbul asfaltına ve Tuzla istasyonuna bağlayan şosenin inşası da bitmek üzere olduğu,bu iki köyün iktisadî münasebetlerinin İstanbul vilâyeti ile sıkı alâkası bulunduğu ileri sürülebilirse de bu vilâyetin hususiyetleri itibariyle yalnız bu iki köyün değil bütün Marmara havzasının,Trakya ve hatta bütün Anadolunun iktisadî münasebetleri İstanbul vilâyeti ile sıkı surette bağlı bulunduğundan bu sebebin idarî bağlılığın değişmesine zaruret teşkil etmeyeceği ve 30 senedenberi Gabzeye bağlı olarak idare edilegeldikleri cihetle bahis konusu iki köyün Gebze kazasına bağlı kalmalarının uygun olduğu mütalâa edilmiştir.

İstanbul vilâyeti Genel Meclisinin 19/12/952 gün ve 952/215 sayılı, İdare Kurulunun 17/2/953 gün ve 44 sayılı kararlarında; Kartal kazası hudutlarına çok yakın mesafede olan,ticarî ve iktisadî münasebetleri bakımından İstanbulla alâkaları kendi kaza ve vilâyetlerine nazaran daha fazla bulunan Aydınlı ve Tuzla köylerinin Kartal kazasına bağlanmasının uygun olduğu mütalâa edilmiştir.

Görülen lüzum üzerine her iki vilâyetten teşkil edilen karma kurulca mahallinde yapılan plebisit neticesinde Tuzla ve Aydınlı köylerinin Kartal'a bağlanmak arzusunda oldukları 4/6/953 günlü raporla tesbit edilmiştir.

Vekâletimizce yapılan incelemede; Halkın arzusu da nazara alınarak İstanbul vilâyeti yetkili kurulları mütalâaları vechile Aydınlı ve Tuzla köylerinin Kocaeli vilâyeti Gebze kazasının Merkez nahiyesinden alınarak İstanbul vilâyeti Kartal kazasının Merkez nahiyesine bağlanması yerinde görülmüş ve işlemi de İl İdaresi Kanunu hükümlerine uygun bulunmuş olduğundan ilişik kararı ona göre düzenlenmiştir.

KOCAELİ VİLAYETİ'YLE İLGİLİ BİR MÜLKÎ DEĞİŞİKLİK KARARININ ESBÂB-I MUCİBE LAYİHASI YANİ GEREKÇESİNE DAİR ARŞİV BELGESİ

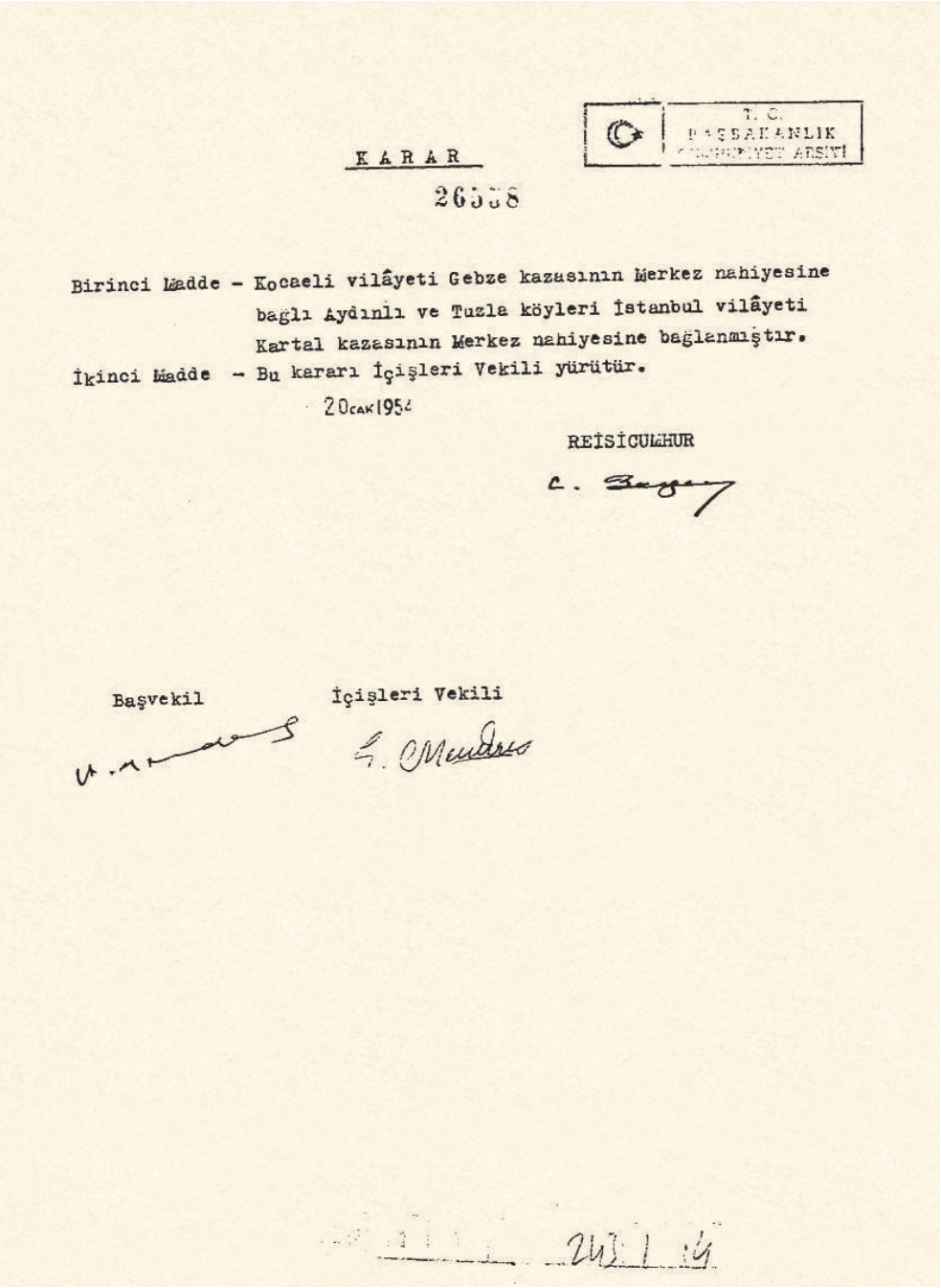

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

KARAR

26538

Birinci Madde – Kocaeli vilâyeti Gebze kazasının Merkez nahiyesine bağlı Aydınlı ve Tuzla köyleri İstanbul vilâyeti Kartal kazasının Merkez nahiyesine bağlanmıştır.

İkinci Madde – Bu kararı İçişleri Vekili yürütür.

20 Ocak 1954

REİSİCUMHUR

C. Bayar

Başvekil

Adnan Menderes

İçişleri Vekili

F. Menderes

GEBZE'YE BAĞLI AYDINLI VE TUZLA KÖYLERİNİN KOCAELİ'NDEN ALINARAK İSTANBUL VİLAYETİ'NİN KARTAL KAZASI'NA BAĞLANMASIYLA İLGİLİ BİR ARŞİV VESİKASI

ÇOBAN MUSTAFA PAŞA KÜLLİYESİ VE MERKEZÎ ASYA'DA KARAHANLI KÜLLİYELERİNE MUKAYESELİ BİR BAKIŞ

Kayrat BELEK*

Giriş

Merkezî Asya'da İslâmiyet'in kabul edilmeye ve yayılmaya başlamasıyla konar-göçer Türk toplulukları da İslâm medeniyetinin bir parçasını oluşturmuşlardır. Hatta konar-göçer Türk toplulukları tarafından kurulan ilk Müslüman Türk Devletleri'ni İslâmiyet'in koruyucuları olarak da görmek mümkündür. Bu bağlamda konar-göçerlerin önemli başkentleri olarak bilinen Balasagun (Kuz-Ordu), Talas, Otrar, Özkent, Kaşkar, Semerkant, Buhara, Hive, Belh, Nişapur gibi büyük şehirler, Türk-İslâm merkezleri haline dönüşmüş ve anılan bu merkezlerde mescit, cami, medrese gibi eserlerden oluşan ihtişamlı külliyeler vücuda getirilmiştir. Bu bağlamda Türkler tarafından Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere İslamî muhtevalı dinî metinler, hadisler ve edebî eserler bu dönemlerde Türkçe olarak tercüme edilerek halka sunulmuştur.[1]

Merkezî Asya'da ilk defa Karahanlı ve Gazneli Türkleri tarafından ortaya çıkan İslâmî külliyelerin kültür açıdan incelenmesi, Türk topluluklarının ekonomik ve sosyal hayat tarzının anlaşılması bakımından önemlidir. Bunlar arasında Balasagun'daki Karahanlı (Barana), Özkent'teki Üç-Gümbez, Celal-Abad'daki Şah-Fazıl, Buhara'daki Tamgaç Bugra Han, Rabat-ı Melik, Taraz'daki Ayşe Bibi ve Karahan Türbesi, Termiz'deki Hakim it-Termizi, Nişapur'daki Sabuni gibi külliyeleri saymak mümkündür. Söz konusu külliyelerden *Atabetü'l-Hakayik*'ın yazarı ünlü mutasavvıf Edib Ahmed Yüknekî, *Kutadgu Bilig*'in yazarı ünlü devlet adamı Balasagunlu Yusuf Has Hacib, *Dîvânu Lugâti't-Türk* 'ün yazarı ünlü dilci Kaşgarlı Mahmud Barskani, ünlü filozof Ebû Nasr Muhammed b. Uzluğ el-Fârâbî, ünlü mutasavvuf Ahmed Yesevi gibi önemli şahsiyetler, Merkezî Asya coğrafyasında dünyaya gelmişler ve bazıları kendilerinin adıyla bilinen tesislerin kurucuları olmuşlarıdır.[2]

Külliye. Genel itibarıyla cami ile birlikte hamam, medrese, mektep, türbe, kütüphane, aşevi, darüşşifa, kervansaray, çarşı, tekke, zaviye binalarından oluşan yapılar topluluğu İslam toplumunun oluşumunda şehirlerde mahalle hayatı külliyeler çevresindeki mimari yapıda yoğunlaşıyordu. Külliye, İslam toplumunun vakıf hukuku sistemi ve hayrat kavramını geliştirmesiyle ortaya çıktı. Merkezindeki yapı camidir. Bunun bariz örneği Medine'deki Mescid-i Nebevî ilk olarak görülebilir.[3] Arap cografyacıları Türkistan topraklarındaki Türk şehirleri

* Dr., Kırgızistan-Türkiye "Manas" Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: kairat.belek@manas.edu.kg

1 Cengiz Alyılmaz, "Kırgızistandaki Arap Harfli Yazıtlar Üzerine", *Türkish Studies*, İnternational Peridical For the Language, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/8 Fall 2009, s. 187.

2 Muradhan Haşimov, *Religiyoznıe i Duhovnıe Pamyatniki Tsentral'noy Azii*, Almatı: İzdatel'stvo "SAGA", 2001. S.251.

3 Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Külliye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26, s. 542.

hakkında söz ederken, onların merkezlerinde caminin olduğu ile ilgili bilgiler vermektedir.[4] Cami en az cuma namazlarındaki zorunlu toplanma yeri olması yanında bir forum ve ilim, tören ve müzakere merkeziydi. Külliye bu merkezi tamamlayan yapılardan oluşur. Kentin en önemli yapısı olan cami zamanla kurumsallaşarak genişlemiş ve yeni işlevler eklenmiştir. Cami yanında küçük yapılarla başlayan külliyeler zamanla yerini büyük külliyelere bırakmışlardır.

Orta Asya Külliyeleri. Belirtilen hususlar çerçevesinde Orta Asya Türk-İslam kültürünün asıl nüveleri olan söz konusu külliyelerin plan ve projeleri başta olmak üzere tüm mimarî ve işlevsel özellikleri İslamiyetin ilk çağlarından başlayarak camiyle bütünleşen bir çok fonksiyon bulunmaktaydı. Ancak Karahanlılar döneminde daha klasik durumda ve düzenli bir sisteme daha oturtulmamış idi. Buna rağmen Karahanlılar ve Gazneliler Türk toplulukları arasında hayrat merkezlerini ve medreseleri ortaya ilk koyan devletlerden olmuşlardır.

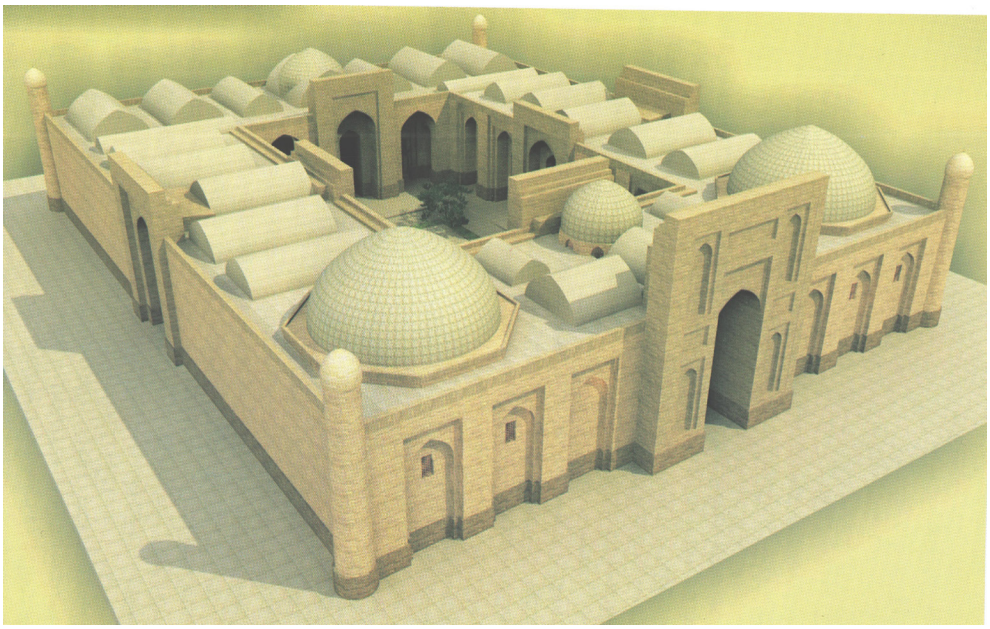

Resim 1: Tamgaç Bugra Han medresesi. Rekonstrüksiyon Raimkulov ve Uralov. Alıntı: C. İmankulov ve.., s. 124

Karahanlı hükmdarlarından Tamgaç Han İbrahim ve daha sonra oğlu Şemsü'l-Mülk (1068-1080) imar faaliyetlerine en çok önem veren hükümdarlar olarak bilinmişlerdir. Dolayısıyla onları en meşhur eserleri Tamgaç Bugra Han Medresesi (Resim 1)[5] ve muhtemelen 1078-1079'larda yaptırılan Rıbat-ı Melik'tir (Resim 2). Bir diğer muhteşem eser de Hakim el-Tirmizi'dir. Dolayısıyla anılan hükümdalar döneminde Karahanlılar en ihtişamlı dönemini yaşamıştır.[6]

4 Bk., Şeşen Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* Ankara: Türk Tarih Kurumu 2001, s. 299.

5 C. İmankulov., K. Konkobayev, Arhitektura Turkestana Epohi Karahanidov (İstoriko-Teoretiçeskoe İssledovanie). Ankara-Bişkek 2014.

6 *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, İstanbul. 1992, s.152-153.

Resim 2: Rıbat-ı Melik.
Alıntı: C. İmankulov ve.., s. 265

Resim 3: Buhara, Kalyan: Muhammed Arslan Han (1102-1130) tarafından yaptırılmıştır.
Alıntı: C. İmankulov ve.., s. 105

Bu bağlamda devlet yönetiminin en üst kademesinde olan kişilerle bunların eşleri ve çocukları, yönetimin çeşitli kademelerinde bulunan han, hatun, vezir, bey gibi devlet ricâliyle halktan hayır sahibi zenginler tarafından da bu sosyal tesisler halka hizmet amacıyla yapılmıştır.[7] Bunun bariz örnekleri Kırgızistan'daki Burana, Şah Fazıl ve Özkent'teki Üç-Gümbez gibi Karahanlılara ait kalıntılardan da görülebilir (Resim 4-3-5). "Özkent" şehrindeki "Nişaburlu Şeyhlerin" kitabeleri ve onların Karahanlıların sosyo-kültürel hayatındaki yeri değerlendirilmiştir. Oysa "Nişaburlu Şeyhleri" Karahanlıların başkentlerinden biri olan "Özkent" şehrinde müftilik görevlerini nesilden nesile yıllar boyunca devam ettiren ve bazı dönemlerde Karahanlı hükümdarlarının "Hakan el-maşarik ve-s-Sin" unvanıyla kendilerini onlara eşit görerek "Müfti eş-Şark ve-s-Sin" atadıkları görebiliyoruz.[8] Kitabelerinden anlaşıldığı üzere bu adı geçen şeyhler ve Karahanlıların diğer hükümdarları tarafından yaptırılan medreselerin ve kültür merkezlerinin dahi mevcut olduğu açıkça görünmektedir. Bir diğer

7 Ahmet Vefa Çobanoğlu, a.g.m., s. 542.

8 V. N. Nastiç, "Arbskie i Persidskie Nadpisi na Kayrakah s Gorodişa Burana", *Kirgiziya Pri Karahanidah,* Frunze 1983, s. 203-234.

önemli külliye merkezi de "Şah-Fadzıl" türbesidir ve bu türbenin de Karahanlı hükümdarlarından "Seyf-i devlet malikan İlik Muhammed b. Nasr'a" ait olduğu meskukat bilimcileri tarafından tespit edilmiştir.[9]

Resim 4: Çüy, Balasagun, "Burana" minaresi.

Resim 5: Şah Fazıl: "Seyf-i devlet malikan İlik Muhammed b. Nasr" türbesi. Alıntı: C. İmankulov ve.., s. 195.

9 V. N. Nastiç; B. D. Koçnev, "K Atributsii Mavzoleya Şah-Fazil", *Epigrafika Vostoka*, Vıpusk 24, Leningrad 1988, s. 68-77.

Resim 6: Özkent. Karahanlı Hakanlarına ait türbeler. İmankulov ve., s. 157.

Dolayısıyla Karahanlılar döneminde söz konusu külliyelerden devletin ileri gelenleri çıkmakla birlikte aynı zamanda hayır sevenlerin merkezi haline de dönüşmüştür. Külliyelerin oluşumu ve gelişmesi daha çok Selçuklularda ve Osmanlılarda daha etkin hale gelerek halka hizmet vermiştir. Anadolu'da bu durum sultan hanları ve diğer kervansaraylarla sürmüştür. Zengiler, Eyyubiler ve Memluklar'da medrese, cami, türbe birleşiminden oluşan yapılar Anadolu'da Selçuklulardaki medreselerde mescid ve türbe birimleri şeklinde devam etmiştir.[10] Anadolu'daki ilk külliyeler Artuklu Atebekliğine aittir.[11] Bu bağlamda Osmanlı döneminde sayıları artarak devam eden külliyeler daha çok zengin yapıya sahip ve bunun yanında çeşitli vakıflar sayesinde de uzun süre fonksyonlarını sürdürmüşlerir.[12] Bunları en önemlilerinin biri de Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'dir.

Çoban Mustafa Paşa Külliyesi toplumun kültür ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılamakla birlkte Osmanlı padişahlarının doğu seferlerine çıktıkları ana yol üzerine yapılmasından dolayı vaktiyle önemli fonksiyonları da üstlenmiş bulunduğu görülmektedir. Külliye, her ne kadar Osmanlıların gelişmiş bir mimari kültürünü yansıtmasına rağmen içlerindeki ahşaplarda görünen dekoratif süslemeleri ve genel mimari yapısı bakımından Orta Asya mimari ve süsleme kültür izlerini yansıttığı görülür. Söz konusu külliyenin çift kanatlı kapısı ile çift kapaklı pencerelerinde ejder figürlü tokmaklar yer almaktadır.[13] Anılan ejder figürlerini, eski Çin sanatından çeşitli dönemlerde Türk kültürünün tüm safhalarıda kullanılarak Orta Asya'dan Anadolu'ya taşınan İslamiyet öncesi Türk kültürünün en elzem bir örneği diyebiliriz. Dolayısıyla Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'ndeki "ejder", "arslan" ve benzeri süslemelerin kökenlerinin Orta Asya'dan gelen Türklerin süsleme sanatından kaynaklandığı açıkça görünmektedir. Ayrıca "arslan" tipli yırtıcı hayvan figürleri, Karahanlı hanedan ailesinin ongunu olduğu için Karahanlıların mülk (sikke) ve el sanatında pek çok defa kullanılmıştır.[14] Bunun en bariz örneklerine Anadolu'nun çeşitli yörelerindeki eski mimarilerin süslemelerinde rastlanır. Ancak en çok Ahlat mezar taşlarında

10 Ahmet Vefa Çobanoğlu, a.g.m., s. 542.

11 Ahmet Vefa Çobanoğlu, a.g.m., s. 542.

12 Ahmet Vefa Çobanoğlu, a.g.m., s. 542.

13 Gökben Ayhan, "Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin Ejder Figürlü Tokmakları Hakkında", *Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu*, IV, Özet Kitapçığı, Kocaeli, 24-25-26 Mart, 2017, s. 103.

14 Boris Koçnev, "Numizmatiçeskaya İstoriya Karahanidskogo Kaganata (991-1209)", İzdatel'skiy dom "Sofiya", 2009. s. 28-29, 59. K. Belek, Canı Tabılgan "Kuz-Ordu Tıyını", *Etnosotsial'nıe i Etnokul'turnıe Protsessı v Tsentral'noy Azii: İstoriya ı Sovremennost', Materialı Mecdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii Posvyaşennoy Pamyati Uçenogo-Etnografa Kaken Mambetalievoy*. Bişkek 2010. s.77-80.

bulunur.[15] Bu vesile ile belirtilmesi gereken en önemli husus, Osmanlı Dönemi külliyelerinde kökü Orta Asya'ya kadar giden mimari ve süsleme sanatının örneklerine rastlanmasıdır. Burada belirtilmesi gereken bir diğer husus, sosyal hizmet olarak külliye kavramının temelinde halka bedelsiz hizmet ilkesinin olmasıdır.

Sonuç

Karahanlı Türkleri ve diğer Türk halklarının, Türk kültürünü bilhassa Tanrıya inanış yolu ile şehir hayatına intibak ederek İslâmîyete ayrı bir veche vermiş olduğu görülür. Bu bakımdan Hakânî Türklerinin kurduğu ilk büyük Müslüman Türk medeniyeti, İslâm'a intisâb eden bütün Türklerin, Türkistanlıların ve göç edenlerin her yerde ve dâima yaşatacakları kavramları ve sanat şekillerini vücuda getirmiş olduğu ileri sürülür. Karahanlıları diğer Türk topluluklarından ilk önce ortaya attıkları külliye kültürü ile ilgili halk inanışları, âdet, eğitimleri ve gelenekleri hususunda tamamen Türk telâkkilerine bağlı kalınmıştır. Türk tarihinin önemli dönüm noktalarından birini teşkil eden bu devrede eskiden beri devam ettirilen anıt gelenkleri etrafında meydana gelen türbeler çevresinde mescitler, medreseler, camilerin bütünlüğünü oluşturan külliyeler ortaya çıkarak Türk-İslâm devletlerinde de varlığını korumuş ve sonraki Osmanlı tarihi boyunca devamını sürdürmüştür. Külliyeler Karahanlılarda klasik çağı olarak bilinmişse en gelişmiş çağı ise Osmanlılarda görülmektedir.

15 Beyhan Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 3-4.

KAYNAKÇA

Çobanoğlu, Ahmet Vefa. "Külliye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara : TDV, 2002. 26.

Alyılmaz, Cengiz. "Kırgızistandaki Arap Harfli Yazıtlar Üzerine", *Türkish Stadies*, İnternational Peridical For the Language, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/8 Fall 2009.

Ayhan, Gökben. *Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin Ejder Figürlü Tokmakları Hakkında,* Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu-IV, Özet Kitapçığı, Kocaeli, 24-25-26 Mart, 2017.

Belek, K. *Canı Tabılgan "Kuz-Ordu Tıyını",* Etnosotsial'nıe i Etnokul'turnıe Protsessı v Tsentral'noy Azii: İstoriya i Sovremennost', Materialı Mecdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii Posvyaşennoy Pamyati Uçenogo-Etnografa Kaken Mambetalievoy. Bişkek 2010.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, 6.Cilt. İstanbul. 1992.

Haşimov, Muradhan. Religiyoznıe i Duhovnıe Pamyatniki Tsentral'noy Azii, Almatı: İzdatel'stvo "SAGA", 2001.

İmankulov, C. ve Konkobayev, K. Arhitektura Turkestana Epohi Karahanidov (İstoriko-Teoretiçeskoe İssledovanie). Ankara-Bişkek 2014.

Karamağaralı, Beyhan. "Ahlat Mezar Taşları", Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.

Koçnev, B. "Numizmatiçeskaya İstoriya Karahanidskogo Kaganata (991-1209)", İzdatel'skiy dom "Sofiya", 2009.

Nastiç, V. N. "Arbskie i Persidskie Nadpisi na Kayrakah s Gorodişa Burana", *Kirgiziya Pri Karahanidah,* Frunze 1983.

Nastiç, V. N., Koçnev, B. D., "K Atributsii Mavzoleya Şah-Fazil", *Epigrafika Vostoka*, Vıpusk 24, Leningrad 1988.

Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001. VIII.

GEBZE GAZİ ÇOBAN MUSTAFA PAŞA VAKFI'NA AİT BİR MUHASEBE BİLANÇOSU (1669-1671) ve 1662-1682 YILLARI ARASI VAKIF MUHASEBESİ

Osman TAŞKIN*

Giriş

İstanbul'un kapısı konumunda olan Gebze'nin merkezi bir yerinde tarihi ipek yolu olan Bağdat Caddesi üzerinde bulunan Çoban Mustafa Paşa Külliyesi hala eski görkemiyle kentin kimliğine değer katmaktadır. Cami, avlusuna girildiğinde insan ruhunu yüzyıllar ötesine götüren ender yapılardan birisidir. 16. Yüzyılın ilk yarısında kurulan Külliye, İstanbul'dan doğuya giden ticaret kervanlarının, hacı adaylarının ve doğuya yapılan seferlerde ordunun ilk durağıdır.[1] Bu yüzden sürekli bir hareketlilik söz konusu olmuştur. Külliye bu hareketliliğe ve kalabalığa cevap verebilecek büyüklükte yapılmıştır. Cami, medrese, hangâh (tekke), tabhâne, imaret (yemek salonu, mutfak, fırın, odun ambar) , kütüphane, paşa odaları, kervansaray ve çarşı içinde bulunan hamamdan meydana gelmiştir.[2] Bu çalışmanın hedefi, büyük fiziki yapının içerisinde yaşanan hayat izlerine dokunmak ve bu izleri takip ederek külliyenin ekonomik yönünden kısa da olsa bir parça ortaya koymak, zihinlerdeki külliye dekoruna bir renk daha katmış olmaktır. 1662-1682 yılları arasında vakfın gelirleri ve giderlerine baktığımızda dengeli bir bütçeye sahip olduğu ve mali bir kriz yaşamadığı anlaşılmaktadır. Bu yılların ortalarına denk gelen 1669-1671 yıllarına ait bir muhasebe defteri ise vakfın gelir ve giderleri, vakıf yöneticileri, çalışanları, beslenme giderleri, alacak ve borçlar hakkında bize ayrıntılı bilgiler sunarak külliyedeki gerçek hayata ve onun işlevine dair bilgileri ortaya koymaktadır.

Çalışmada esas olarak Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde bulunan 1786 numaralı ve 1079-1081/1669-1671 tarihlerini kapsayan iki yıl bir aylık muhasebe bilançosu ile 4289/1, 4289/2, 4289/3, 4289/4, 4289/5 ve 4289/7 numarada 1072-1093/1662-1682 yılları arasına ait sekiz yılı ihtiva eden altı farklı muhasebe özet (icmal) defterleri kullanılmıştır. Vakfın personel ve işleyişi ile ilgili açıklama ve ayrıntılar 1786 numaralı deftere göre yapılacaktır. 1662-1682 yıllarındaki vakfın mali durumu hakkında genel değerlendirmeler ise 4289/1-7 numaralı defterlere göre yapılacaktır. Ayrıca aslından kopya edilen ve Topkapı Sarayı Arşivi'nde 7003 numarada kayıtlı Merhum Mustafa Paşa vakfiyesinden kısmen yararlanılmıştır.[3]

* Dr., MEB Kocaeli Darıca Ülkün Yalçın Anadolu Lisesi Eğitim Yöneticisi.

1 Köksal Seyhan, "Çoban Mustafa Paşa Külliyesi" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), (8) 1993 s. 351-352; Hac yolu güzergâhları için Bkz.: Mustafa Güler, *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (XVI.-XVII. Yüzyıllar)*, İstanbul, 2002, s. 52.

2 Fiziki yapı ve Çoban Mustafa Paşa ile ilgili ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için Bkz.: Fatih Müderrisoğlu, "Bânî Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", VD. (25), s. 67-124.; Gülfettin Çelik, *16-19 Yüzyıl Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme)*, C. I, Gebze Belediyesi Kültür Hizmeti, Kocaeli, 2003-2004, s. 52.

3 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d.) 7003 vr.3b.'de aslının bir sureti olduğu va aslıyla karşılaştırılarak satır satır aktarıldığı ifade edilmiştir.

Vakıf: menfaati Allah'ın kullarına ait olmak üzere bir malı yine Allah'ın mülkü hükmünde olmak üzere mülk edinmek ve mülk olmaktan men edilmesidir.[4] Yani özel bir malı sonsuza kadar insanların hizmetine sunulması için kurumsal bir sisteme dahil etmektir.[5] Vakfeden kimseye vâkıf, edilen mala mevkuf veya vakıf denir.[6] Vakıflar, tarihimizde sosyal ve ekonomik yaşamın merkezinde ve vazgeçilmez bir kurum olarak şekillenmiştir.[7] Aynı zamanda sultanların ve devlet büyüklerinin ülkenin imarı ve ana arterlerinin canlı tutulması için yaptıkları hayır yarışını somutlaştıran kurumlardır. Binlerce kişi kendi paralarıyla hiçbir menfaat beklemeden devletin bugün yaptığı kamu hizmetlerinin çoğunu gerçekleştirmek için dinî ve hayrî müesseseler vücuda getirmişlerdir.[8] Vakıflar üzerinde yapılan araştırmalar sonrasında bunlar çok çeşitli değerlendirmelere tabi tutulmuşlardır.[9] Şehir tarihi ve şehirleşme ile ticari trafiğin canlanması için kurulan vakıflarla ilgili yapılan çalışmaların konumuz açısından da baktığımızda önemli olduğunu vurgulamak isteriz.[10] Çünkü kültürel mirasımız ve maddi kültür varlıklarımız millet olarak kimlik inşasında önemli rol oynamaktadır. Gebze'nin şehir kimliğine değer katan Gazi Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin varlığı manevi bir payanda işlevi görmektedir.

Külliye ile ilgili öncelikle ayrıntılı bilgiler verilecek ardından genel mali durum analiz edilerek çalışma sonuçlandırılacaktır.

Gelirler

Gazi (Çoban) Mustafa Paşa Vakfı'na ait gelir ve giderleri hakkında bilgiler edindiğimiz ve 4 Mart 1669- 11 Şubat 1671 tarihlerini kapsayan mütevelli Mehmed Ağa zamanına ait muhasebe defteri, iki yıllık gelir ve giderleri, önceki yıldan tahsil edilemeyen ve cari yıl tahsil edilen gelir ile tahsil edilemeyerek sonraki muhasebe dönemine kalanın kaydedildiği kasa hesabını göstermektedir.[11] Vakıf gelirleri,[12] cari yıl ve önceki yıldan kalıp yeni tahsil edilen[13] gelirlerden oluşmaktadır. Buna göre iki yıllık toplam geliri 1.497.015 akçedir. Bunun 30.520 akçesi, Gebze, Edirne ve Selânik'te bulunan görevlilerin zimmetinde olup henüz tahsil edilememiş ve gelecek muhasebe dönemine kalmıştır.[14] Geri kalan 1.466.495 akçe cari yılda[15] tahsil edilmiştir.

4 Ömer Hilmi Efendi, İthaf'ül-Ahlâf fi Ahkâm'il-Evkaf, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 1977, s. 13. (1. (Mesele) Vakf menfaatı ibadullaha ait olur veçhile bir aynı, Cenâbı Hak'kın mülkü hükmünde olmak üzere temlik ve temellükten mahbus ve memnu kılmaktır.)

5 Vakfın tarifinden Allah'ın kulları tabiri ile vakfın bir kişiye değil çoğul olarak insanların kastedildiğinin altını çizmek gerekecektir. Aynı zamanda vakıf hükmi bir şahsiyet kazanması vakıf olabilmesinin şartlarından biridir. Daha geniş bilgi ve açıklamalar için Bkz.: Nazif Öztürk, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 1983, s. 28.

6 Aynı yer.

7 Vakıflarla ilgili geniş ve ayrıntılı bilgi için bkz.: Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, OSAV, İstanbul 1996; Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, TTK, Ankara 2003; Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

8 Bahaeddin Yediyıldız, "Serveti Hizmete Dönüştüren Bir Türk-İslam Müessesi: Vakıf", Lale Dergisi Sayı 1, s. 1-4. Aynı yazar, "Sosyal Teşkilatlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyeleri", Türk Kültürü c. XIX-XX, Sayı 219 Mart-Nisan 1981, s.262-271.

9 Tevfik Güran, Ekonomik ve Malî Yönleriyle Vakıflar Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları, Kitabevi, İstanbul 2006, s. 1-2.

10 Şehirlerin inşası ve mahallelerin oluşumu, şehir çevresini fiziki oluşumu vb değerlendirmeler için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Dair Araştırmalar", İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 23, Sayı 1-2, İstanbul, 1962, s. 242-243.

11 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TS.MA.d.) 1786 numarada kayıtlı muhasebe defteri 1 Şevvâl 1079-1 Şevval 1081/4 Mart 1669- 11 Şubat 1671 yıllarına ait olup 4 varak (v.) 6 sayfadır. (TS.MA.d. 01786/2)

12 "Asl-ı mâl" başlığı ile kayıtlıdır. Bkz. TS.MA.d. 01786/2, v. 2a

13 "an bakâ-yi muhâsebe-i mâziye" başlığı ile kayıtlıdır. Aynı yer

14 "bâkî" başlığı ile kayıtlıdır. Aynı yer.

15 "makbûz" başlığı altında. Aynı yer.

Bunun 1.424.761 akçesi çeşitli kira ve mukataa gelirlerinden tahsil edilmiş, 40.317 akçesi vakıf tahsildarlarının önceki yılda zimmetinde[16] kalan meblağ, cari yılda tahsil edilmiştir. 1.417 akçesi de önceki muhasebe döneminden kasa fazlası[17] olarak kalmıştır.

Tablo 1'de "aylık kira ve diğer mahsûlât" başlığında verilen gelirlere henüz tahsil edilemeyen 30.520 akçe dahil edilmemiş ancak bununla birlikte değerlendirildiğinde aylık kira ve diğer gelirlerin toplamı 448.281 akçeyi bulmaktadır. Önceki yıldan tahsil edilen (40.317 akçe)[18] miktara bakılırsa aşağı yukarı otuz kırk bin akçenin tahsil edilemeden bir sonraki yıla kaldığı anlaşılmaktadır.

Vakfın yıllık geliri hakkında genel bir fikir vermesi açısından aşağıdaki tablo hazırlanmıştır. Bu tabloda önceki muhasebe döneminden kalarak tahsil edilen miktar ve tahsili mümkün olmadan tahsildarların zimmetlerinde kalan miktar bir kenara konularak muhasebe defterinde "ani'l mahsûlât" başlığı altında tahsil edilen vakıf geliri gösterilmiştir.[19] Yani cari yılda tahsil edilmiş gelirleri ifade etmektedir.

Tablo 1. Gazi Mustafa Paşa Vakfı'nın Gelirleri[20]

	GELİRLER	Akçe olarak Gelir	Oranı (%)
1	Aylık Kira ve Diğer Mahsulât	417.761	29,32
2	Mukataa Gelirleri	964.000	67,66
3	Çeşitli Gelirler	43.000	3,02
	Genel Toplam	1.424.761	100

Mukâtaa Gelirleri

Mukâtaa kelimesi, mülkiyeti devlete veya vakıflara ait araziden ve arsalardan ayrılarak özel şahıslara veya kurumlara kiralanan parçalar için yapılan kira sözleşmesini ve ödenen kirayı ifade etmek üzere "mukâtaa-i zemîn" veya "mukâtaalı" gibi tabirlerde de kullanılmıştır. Mukâtaa ayrıca "vergi mükellefinden üretimin hacmine göre alınması gereken öşür, haraç vb. vergilerin sabit bir meblağ olarak belirlenmiş olması" anlamına da geliyordu.[21] Kısaca mukataa gelirleri, vakfa tahsis edilmiş olan köy ve kasabaların çeşitli gelirlerinin tahsil işini vakıf idaresi tarafından mültezimlere açık artırma ile satışı neticesinde meydana gelen vergi bölgeleri veya birimleri olarak tarif edilebilir.[22] Anlaşılan o ki, vakfa tahsis edilen bölgelerin gelirlerinin toplanmasında mukataa sistemi uygulanmaktaydı. Yukarıda verilen tabloya baktığımızda Gazi Çoban

16 "der-zimem" başlığı ile kayıtlıdır. Aynı yer.

17 "der- kîse-i sâbık" başlığı ile kayıtlıdır. Aynı yer.

18 Önceki yıldan kalıp tahsil edilen 40.317 akçe gelir şunlardı: Abdullah Beşe'den Selhâne Hamam1079/1669 senesine ait 500 akçe, Hancı Mehemmed Çavuş'tan Edirne gelirlerinden 16.500 akçe (Berây-ı müşâherât-ı Edirne vâcib-i sene 1079 tahsil şod), Hacı Receb'denYoncalu? Hamam (hammâm-ı Yoncalu) geliri 4.950 akçe, Selânik Câbisi İbrahim'den daha önce kalan 19.784 akçe (An-yed-i İbrahim Câbi-i Selânik bâki mande hâlâ tahsil şod)

19 Bkz. TS.MA.d. 01786/2, v. 2a.

20 Tablo 1699-1671 Yılları arası iki yıllık muhasebe dönemi gelirlerini göstermektedir.

21 Mehmet Genç, "Mukâtaa", DİA, c. XXXI, s. 129.

22 İltizam ve mukataa kavramları birbirlerinin yerine de kullanıldığı olmuştur. İlk uygulamalarında mukataa, bir çeşit kiralama olarak ortaya çıkmıştır. İltizam sistemi ilk olarak Karacahisar'da bir şahsın kurulan pazarda vergilerin kendisine satılmasını talep etmesi ile görülmektedir. Bkz.: Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 33. Ayrıca, Osmanlı maliye uzmanlarının zihninde "iltizam ve "mukataa" teriminin muhtevaları arasında hiçbir farkın bulunmadığı yazdıkları malî metinlerde bunların birbirinin yerine kullanılmasından da anlaşılmaktadır. Bununla birlikte malî birim olarak daha çok mukâtaa terimi tercih edilmiştir. Bkz. Genç, Mukataa, s. 129.

Mustafa Paşa vakıf tesislerinin 1669-1671 yıllarına ait gelirlerin % 68'e yakını mukataa gelirleri oluşturmuştur.[23] Tablo 2'de görüleceği gibi yıllık 482.000 akçe mukataa geliri bulunmaktadır. Mukataa gelirlerinin yarısı Zadrim[24] mukataasından elde edildiği anlaşılmaktadır. Yıllık 240.000 akçe gibi önemli bir gelir buradan sağlanmaktadır. İkinci sırada ise en büyük mukataa geliri Katerin[25] mukataasına aittir. Yıllık 160.000 akçe ile gelir içerisinde % 33'ü aşan bir orana sahiptir. Her iki mukataa toplam mukataa gelirlerinin % 83'ünü, vakıf gelirlerin de % 56,15'ini oluşturmaktadır. Oranlar bu iki bölgenin vakıf için önemli bir yere sahip olduğu göstermektedir. Bunun dışında vakfın, Filibe[26] mukataasından yıllık 32.000 akçe, Prevâdi[27] mukataasından yine yıllık 22.000 akçe, Ahye[28] mukataasından yıllık 25.000 akçe, Karaağaç[29] mukataasından ise yıllık 3.000 akçe geliri olduğu anlaşılmaktadır. Tabloya bakıldığında bu gelirlerin mukataa gelirlerinin % 17'sini oluşturduğu anlaşılacaktır.

Tablo 2. Gazi Mustafa Paşa Vakfı'nın Mukataa Gelirleri

	Mukataa İsmi	Yıllık Geliri	Akçe Olarak Gelir	Oranı (%)
1	Zadrim Mukataası	240.000	480.000	49,79
2	Katerin Mukataası	160.000	320.000	33,20
3	Filibe Mukataası	32.000	64.000	6,64
4	Prevâdi Mukataası	22.000	44.000	4,56
5	Ahye Muktaası	25.000	50.000	5,19
6	Karaağaç Mukataası	3.000	6.000	0,62
	Toplam	482.000	964.000	100

Aylık Kira ve Diğer Gelirler

Vakfa ait aylık kira gelirlerinin % 93,19'unun tahsil edilebilmiş, geri kalan % 6,81'i tahsil edilemeden bir sonraki muhasebe dönemine kalmıştır. Yukarda bahsedildiği gibi önceki yıldan kalıp bu muhasebe döneminde tahsil edilen miktara bakılırsa tahsilatın her yıl aynı şekilde % 90-95 aralığında gerçekleştiği anlaşılmaktadır.[30]

Aylık kira gelirlerinin toplu halde verildiği Tablo 3.'ten anlaşıldığı gibi vakfın en fazla kira geliri, Selanik'te bulunan hamam ve dükkânlardan elde edilmiştir. Bunlardan elde edilen 103.025 akçeden 87.367 akçesi tahsil edilmiş, 15.720 akçesi ise henüz tahsil edilememiştir. Bunların toplamı kira geliri içerisinde % 23 gibi bir orana sahip olduğu anlaşılmaktadır.

23 Bu tür gelirler diğer büyük vakıflarda daha fazla oranlara sahip olduğu görülür. Süleymaniye Vakfı'nın 1673-74 yılında vakıf gelirlerinin % 82,77, 1885-86 yılında vakıf gelirlerinin % 81,6'sı, 1895-96 yılında % 93,3'ü mukataa gelirleri oluşturmaktadır. (Bkz. Tevfik Güran, Ekonomik ve Malî Yönleriyle Vakıflar...,s. 16, 95.). Ayrıca Edirne II. Bayezid Vakfı'nın bütçesinin esasını oluşturan gelirler mukataa usulü ile işletilen kırsal kökenlidir. Bunun için bkz.: Kayhan Orbay, "Edirne II. Bayezid Vakfı'nın Mali Tarihi (1597-1640)", GAMER, 1, 1 (2012), s. 118.

24 "دآدرمه" Zadreme şeklinde okunmaktadır. Çelik, Gebze, s. 58'de "Zadrima" olarak vermiştir. TS.MA.d. 7003, vr. 28b. Vakfiyeye göre Arnavud vilayetinde 31 köyün 22 tanesinin Zadrim nahiyesinde olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. TS.MA.d. 7003 vr.29a.

25 "قترين" Katerin şeklinde okunan bu yer "Katramion" ya da "Katrafiton" olabilir. "Katramion" Türkçe adı Kara-köy, İskece iline bağlı Türk köyüdür. Nüfusu tamamen Türk'tür. Bkz., M. Türker Acaroğlu, Balkanlarda Türkçe Yer Adları Kılavuzu , IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2006, s. 384, 395.

26 Vakfiyeye göre Filibe'ye bağlı köyler değirmenler ve çeşitli gelir kaynakları temlik-i sultanî ile Mustafa Paşa'ya verilmişti. Bkz. TS.MA.d. 7003, vr.17a-b.

27 Pravâdi'de han ve hamam birçok gelir kaynakları vakfedilmişti. Bkz. TS.MA.d. 7003, vr. 18a-b.

28 Ahye köyü Mustafa Paşa'nın Sultan Selim Han'ın kızı zevcesi Hanım Hatun tarafından kendisine hibe edilmiş o da bağlar bahçeler, değirmen ve bir çok evleri vakfa tahsis etmişti. Bkz. T TS.MA.d. 7003, vr.28a-b.

29 Meriç nehri istikametinde Karaağaç köyün tamamı vakfa tahsis edilmişti. TS.MA.d. 7003, vr.16a-b.

30 Bkz. Tablo 3. ve TS.MA.d. 01786/2, v. 2a.

Ardından Gebze Hanı'ndan 34.000 akçe, hamamlardan ve Gebze'deki diğer çeşitli kiralardan 72.750 akçe gelir elde edilmiş olduğuna bakılırsa bu tür gelirlerin % 17'si Gebze'den tahsil edilmekteydi. Gülfettin Çelik'e göre Gebze'de 98 dükkan, bozhane, başhane ve bir aşçı dükkanı, Eskihisar Köyünde beş fırın bulunmaktaydı.[31] Bunun yanında Eskihisâr İskelesi'nden 6.250 ve "dilbâz mâhî"[32] denilen bir çeşit kayık kirası 2.400 akçe ile birlikte 81.400 akçeye ulaşmıştı. Bunlarla birlikte değerlendirildiğinde kira gelirlerinin % 20'ye yakınının Gebze'den elde edildiğini söylemek mümkündür. Selhâne[33] ve Mezbehâne'nin Gebze'de olduğunu düşünerek[34]birlikte değerlendirdiğimizde kira gelirlerinin % 27'sini Gebze ve çevresinden elde edildiğini söylemek mümkündür.[35] Ardından en fazla gelir 87.500 akçe ile Edirne'de bulunan dükkânlardan ve Boyacı Hamamı'ndan elde edilmiş olup oranı % 19,52'dir. Bunu 83.500 akçe ile Eskişehir'de bulunan su değirmeninden (âsiyâb) elde edilen gelir izlemektedir. Bunun oranı ise % 18,63'tür.

Bunların dışında vakfın, İstanbul Hocapaşa hanlarından 8.875 akçe kira geliri, Kazıklı Değirmeninden 1000 kile un,[36] Denizli'den 1.500 akçesi 100 kile un karşılığı olmak üzere 5.665 akçe,[37] Başyurd[38]öşürü'nden 9700 akçe buğday[39] karşılığı, 3780 akçe arpa[40] karşılığı, 3.620 akçe İbrahim Ağa bostanı,[41] 4.800 akçe ise Mustafa Ağa bostanından gelir elde edilmişti.

Tablo 3. Gazi (Çoban) Mustafa Paşa Vakfı'nın Kira ve Diğer Gelirleri

31 Çelik, Gebze, s. 53.

32 Bir çeşit kayık olmalı.

33 "Selh-hâne" ya da Salhâne Mezbaha Bkz. Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi, Ankara 2000, s. 932.

34 Muhasebe kayıt defterinde yer ismi belirtilmeyenlerin en son belirtilen yerde olduklarından belirtilmediğini tahmin etmekteyiz. Gebze'de bulunan kiralardan sonra yazılmış ve nerede olduğu yazılmamıştır.

35 Tablo 3'ten de anlaşılacağı nerede olduğu yazılmayan gelirlerin tamamı % 4,73'tür. Bunun tamamı Gebze'de olduğunu varsaysak bile en fazla Gebze ve çevresinden elde edilen gelir bu tür kira ve diğer gelirlerinin % 33'ünü oluşturmaktadır. Yani kira gelirlerinin neredeyse % 70'i Gebze dışından gelmekteydi.

36 Muhasebe defterinde "mahsûb-ı âsiyâb-ı Kazıklu (قازقلو), seneteyn, dakik, kiyl 1000,der-anbâr" şeklinde kaydedilmiş ancak para karşılığı yazılmamıştır. Muhasebe hesabından çıkardığımızda bunun karşılığı 3.712 akçe düşmekte ise de gerçek un fiyatları o yıllarda İstanbul kilesi başına 70-80 akçe arasındadır. (Bkz. Tevfik Güran, Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakışar.. s. 118.). İmarete alınan unun fiyatı da 80 ve 85 akçeden alınmıştı. (Bkz. TS.MA.d. 01786/2, v. 3b.) Ancak Eskişehir'de bulunan su değirmeninden (âsiyâb, muhtemelen Parsuk Çayı üzerindeydi) 2.500 kile karşılığında 83.500 akçe ki kile başına 33 akçe gelmektedir. Vakıf yöneticilerinin değirmenden ücret karşılığı elde edilen zahireyi gerçek karşılığından daha ucuz bir fiyatla paraya çevirmiş olduğu anlaşılmaktadır. (Bkz. Tablo 3. ve TS.MA.d. 01786/2, v. 3b.) Bunun sebebi bilinmez ancak çeşitli sebeplerden ambarda kalan ürünlerin satılarak paraya çevrildiği veya devredildiği başka vakıf muhasebelerinde de karşılaşılmaktadır. (Bkz. Ömer L. Barkan, "Süleymaniye Camii ve İmareti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585/1586)", VD, (9), s. 117.)

37 "دگنرلیچفه بهاء" ne olduğu tam anlaşılmadı.

38 Neresi olduğunu tespit edemedik.

39 "hınta"

40 "şaîr"

41 İbrahim Ağa ve Mustafa Ağa bostanlarının nerede olduğu belirtilmemiş ancak Anadolu ve Rumeli'de bostanlar vakfetmişti. Bkz. Fatih Müderrisoğlu, "Bânî Çoban Mustafa Paşa.."s. 73.

	Aylık Kira ve Diğer Gelirler	Açıklama	Aylık Geliri	Ay Sayısı	Akçe Olarak Gelir	Oranı (%)
1	Mahsûb icâre-i hânhâ Hocapâşâ		355	25	8.875	1,98
2	Mahsûb-ı Bostân-ı İbrâhim Ağâ		151	24	3.620	0,81
3	Mahsûb-ı Bostân-ı Mustafa Ağâ		200	24	4.800	1,07
4	Mahsûb-ı Muşâherât-ı Gegbuze	Yıllık 15000	1250	25	31.250	6,97
5	Mahsûb-ı kıst-ı hammâm-ı Gegbûze		150	25	3.750	0,84
6	Mezbehâ-i Mal-ı Yakûb?		896	25	22.404	5,00
7	Mahsub Cefhe? behâ-i Denizli	Yıllık 2000	167	25	4.165	0,93
8	Mahsûb-ı âsiyâb-ı Kazıklu (Dakik, 1000 kiyl, der-Anbâr)	1000 Kile		24	3.712	0,83
9	Mahsûb-ı Dilbâz Mâhî der-Eskihisâr		100	24	2.400	0,54
10	Mahsûb-ı Hân ve Dekâkîn ve Hammâm-ı Selânik	Tahsil 87.367, Kalan 15.720		25	103.025	22,98
11	Mahsûb-ı mukâtâ-i zemîn hâne-i Ali Çelebi		83	24	2.000	0,45
12	Mahsûb-ı mukâtâ-i arz-ı hâliyye Ramazan Ağa …?		117	24	2.800	0,62
13	Mahsûb-ı Hammâm-ı Boyacı der-Edirne		750	25	18.750	4,18
14	Mahsûb-ı Kıst-ı Hân-ı Gegbuze		1.417	24	34.000	7,58
15	Hammâm-ı Karamürsel	Kalan 5000	208	24	5.000	1,12
16	Mahsûb-ı Kıst-ı Hammâm-ı Gegbûze		156	24	3.750	0,84
17	Mahsûb-ı İhsâb u Bâd-ı hevâ	Tahsil 4000, Kalan 4000	333	24	8.000	1,78
18	Mahsûb-ı Kıst Selhâne			24	12.500	2,79
19	Mahsûb-ı Dekâkîn-i der-Edirne			24	68.750	15,34
20	Mahsûb-ı âsiyâb-ı Eskişehir	25.000 Kile		25	83.500	18,63
21	Mahsûb Öşriyye-i Denizli	Hınta 100 Kile			1.500	0,33
		Şair 50 Kile				0,00
		Yulaf 15 Kile				0,00
24	Mahsûb-ı Öşriyye-i Bâşyurd	Hınta			9.700	2,16
		Şair			3.780	0,84
25	Mahsûb-ı İskele-i Eskihisâr	Yıllık 3000	250	25	6.250	1,39
	Toplam				448.281	100
	Kalan				30.520	6,81
	Tahsil Edilen				417.761	93,19

Giderler

İncelediğimiz bilançoda masraflar için toplam 1.525.993 akçe harcanmış olduğu kaydedilmişti.[42] Bu masrafları genel olarak dört başlık altında toplamak mümkündür. Birincisi, külliyede çalışan tüm personele verilen günlük ücretlerdir ki muhasebe defterinde görevlilere günlük 1065 akçe ödendiği kayıtlıdır. Bu ücretlerin iki yıl bir aylık toplamı 781.750 akçedir.[43] Buna göre personele ödenen günlük ücretler toplamının külliye masraflarının % 51,23'üne tekabül ettiği anlaşılmaktadır. İkinci masraf grubunu beslenme giderleri oluşturmaktadır. Temel gıda ürünleri olan un, buğday, pirinç, sadeyağ (tereyağı) zeytinyağı ve diğer ürünlere toplamda 427.135 akçe harcanmıştı.[44] Bu da masrafların % 27,99'unu oluşturmaktadır. Tablo 4'ten de anlaşılacağı gibi külliye masraflarının % 80'ini personel ücretleri ile mutfak masrafları oluşturmaktaydı. Üçüncü grupta ise vakfa tabi binalar için gerekli malzeme, küçük onarımlar, harç ve çeşitli vergi vesaire masraflarının içinde olduğu "an-harc-ı sâire" başlığı altında "çeşitli harcamalar" vardır. Bunlar için 145.454 akçe harcanmış olup bu da tüm masrafların % 10'una denk düşmektedir. Dördüncü ve son grupta ise tamir ve onarımlar için 171.655 akçe harcama yapılmıştır.[45] Bu durumda masrafların % 11,25'inin tamir bakım ve onarımlara harcandığını göstermektedir. Bunun dışında 58.790 akçe önceki muhasebe

42 "vuzı 'a minzâlik" başlığı altında. Bkz. TS.MA.d. 01786/2, v. 2b.

43 "el-vezâif fi't-târîhi'l-mezbûr" başlığı altında "yevm 1065, seneteyn ve şehr 781.750" yazmaktadır.Bkz. Aynı yer.

44 "an-harc-ı matbah" başlığı altında kayıtlı. Bkz. TS.MA.d. 01786/2, v. 3a.

45 Muhasebe defterinde varak 3b'de "ani'l-ihrâcât-ı meremmât" başlığı alında 744.243 akçe kaydedilmiş ancak ayrıntılarına yer verilmemiştir. Halbuki yukarda Tablo 4'te gösterildiği gibi ayrı başlıkta (ayrıntılı olarak TS.MA.d. 01786/2, v. 4b'de) verilmişti. Ayrıca yaptığımız çözümlemede ve bilgisayar ortamında yaptığımız hesaplamada da giderlere dahil edilmemiş olduğu kanaati hasıl olmuştur. Çünkü aynı tür harcamaların iki farklı yerde kaydedilmeyeceği gibi bilançonun "vuzı'a minzâlik" başlığı altında verilen giderler toplamı 1. 525.993 akçe değil 2.270.237 akçe yazılması gerekecekti. O zaman neden dahil edilmeden toplam 1. 525.993 akçe yazılmıştı anlayamadık. Ancak incelediğimiz yirmi yıllık döneme bakarak söyleyebiliriz ki Çoban Mustafa Paşa Vakfı'nın gelir ve giderleri dengeli bir vakıf bütçe örneği göstermektedir. 1662-1682 yılları arasına ait 6 farklı muhasebe özet defterlerinde gelir ve giderler arasında dikkat çekecek dengeli ve intizamlı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu kayıt ya sehven yazılmış ya da bu yıl içerisinde yapılmış büyük bir onarım ayrı tutularak bu hesaba dahil edilmek istenmemiştir. Bu konu ayrıca araştırmaya muhtaçtır.

döneminden kalan borç ödenmişti. Haremeynişerifeyn için yıllık 24.000 akçeden 48.000 akçe Darussade Hazinesi'ne, Edirne'de bulunan hizmetlilerin önceden kalmış 7.920 akçesi, yine önceden kalan Edirne Han'ı tamiri için 3.500 akçe ödeme yapılmıştı.[46]

Tablo 4. Gebze Gazi (Çoban) Mustafa Paşa Vakfı Giderleri

	Gider Kalemleri	Akçe Olarak Gider	Oranı (%)
1	Külliye çalışanları günlük ücretleri	781.750	51,23
2	İmaret mutfağına alınan temel gıda (beslenme) giderleri	427.135	27,99
3	Anadolu ve Rumeli'de bulunan vakfa tabi binalar ile külliyenin ve yolcuların çeşitli ihtiyaçları için harcanan masraflar	145.454	9,53
4	Tamir ve bakım giderleri	171.655	11,25
	Toplam	1.525.993	100

Maaş ve Aylık Giderleri

Tablo 4'te özet olarak verdiğimiz vakıf giderleri arasında personel ücretlerinin önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir (% 51,23). Gebze'de bulunan medrese çalışanları, camide görevli personel, imaret personeli ile vakfa tabi olup Selanik, Edirne, Eskişehir'de bulunan hizmetli personeli, Rumelihisarı'nda bulunan sıbyan mektebindeki görevliler ile vakıf yöneticileridir. Ayrıca dua etmeleri karşılığında para ödenen duacılar (duagû) bulunmaktadır.[47]

Tablo 5. Çalışanların Günlük, Aylık ve Yıllık Ücretleri (Akçe)48

	Çalışan Gurubu	Personel Sayısı	Günlük Ücret	Aylık Ücret	Yıllık Ücret	25 Aylık Ücret	Oranı (%)
1	Medrese Çalışanları (Cema'at-i Medrese)	4	138	4.140	49.680	103.500	13,24
2	Cami Hizmetinde Çalışanlar (Cema'at-i Huddâm-ı Câmi)	28	132	3.960	47.520	99.000	12,66
3	Kuran Cüzü Okuyanlar (Cema'at-i Eczâhânân-ı Gegbûze)		61	1.830	21.960	45.750	5,85
4	Tesbih Edenler (Cema'at-i Müsebbihîn)		21	630	7.560	15.750	2,01
5	İmaret Hizmetinde Çalışanlar (Cema'at-i Huddâm-ı İmâret)	32	133	3.990	47.880	99.755	12,76
6	Vakıf Yönetim Personeli (Cema'at-i Zâbitân-ı Evkâf)	37	237	7.110	85.320	177.750	22,74
7	Rumelihisarı Mekteb Çalışanları (Cemât-i Muallimhâne-i Hisâr-ı Rûmilî)		7	210	2.520	5.250	0,67
8	Edirne Çalışanları (Cemât-i Hüddâm-ı Edirne)		41	1.215	14.580	30.370	3,88
9	Cemât-i Hüddâm-ı Selânik		26	765	9.180	19.125	2,45
10	Cemât-i Hüddâm-ı Eskişehir		174	5.220	62.640	130.500	16,69
11	Cemât-i Duâgûyân		96	2.880	34.560	54.990	7,03
	Toplam		1.065	31.950	383.400	781.750	100

Külliyenin ilim merkezi olan medresede müderris, mu'id, bevvâb ve ferrâş olmak üzere dört görevli bulunmaktadır. Müderris elli akçe,[49] talebelerin derslerine yardımcı olan "muid

46 Muhasebe defterinde; "el-bâki müteferrik" (şeklinde okundu ki önceden kalan çeşitli borç) başlığında kaydedilmiş muhasebe bilançosuna da dahil edilmediği anlaşılmıştır. Bkz. TS.MA.d. 01786/2, v. 4b.

47 Bkz. Tablo 5.

48 Tabloda verilen personel sayısı, günlük ve 25 aylık giderler TS.MA.d. 01786/2 muhasebe defterinden, aylık ve yıllık toplamlar ise bu bilgilerden hesaplanmıştır. Medrese masraflarına öğrenciler için harcanan 75 akçe de dahildir.

49 Vakfiye'de dirhem yazılmış olsa (Bkz. TS.MA.d. 7003 vr. 42b-449a) da günün geçerli gümüş para birimi "akçe"'nin karşılığı olarak yazılmıştır.. Bunun için Bkz. Halil Sahillioğlu, "Dirhem" DİA, (9) İstanbul 1994, s. 371."Para birimi olarak dirhem ve dinar adında sikke basmayan Osmanlılar, gerektiğinde ve özellikle şer'î hüccetlerde ve bunların Arapça yazılması halinde gümüş ve altın para anlamında dirhem ile dinarı kullanırlardı. Ancak bu durumda "günün geçerli parasıyla" ifadesi de eklenirdi".

efendi[50]" beş akçe, talebeler (talibân) için yetmiş beş akçe tahsis edilmişti.[51] Medrese kapılarının açılıp kapanmasından sorumlu "bevvâb" dört, medresenin halı kilim ve hasırlarının serilip kaldırılması, arada havalandırılıp silkelenmesi ve temizliğinden sorumlu kişi olan "ferraş" dört akçe yevmiye almaktaydı. Medrese çalışanlarının yevmiyeleri vakıf çalışanların toplam ücretlerinin % 13,24'üne denk düşmektedir.

Tablo 6. Cami Çalışanları[52]

	Cema'at-i Huddâm-ı Câmi	Yevmiye (Akçe)
1	Mehmed Efendi Şeyh-i Hangâh	15
2	Mehmed Efendi Vâiz	10
3	Hasan Efendi Dersiâm	10
4	Hüseyin Efendi Hatib	10
5	Hüseyin Efendi İmam	10
6	Hüseyin Efendi Yasin	4
7	Hüseyin Efendi Muvakkit	5
8	Mustafa Naat	2
9	Hasan Asr	1
10	Mustafa Devr	3
11	Mustafa Asr	2
12	Hüseyin Hafız-ı Kütüb	3
13	Ahmed Devr-i ser-mahfil	5
14	Mehmed Devr	3
15	Ali Devr	3
16	Abdullah Devr	3
17	Ahmed Müezzin	5
18	Mustafa Müezzin	5
19	Mustafa Müezzin	5
20	Mustafa Müezzin	5
21	Mehmed Türbedâr	2
22	Hasan Sirrâci	3
23	Mustafa Kayyım	3
24	Hasan Sirâci	1
25	Mustafa Nokta	2
26	Abdullah Muallim-i Mekteb	5
27	Ahmed Asr	3
28	Mustafa Muvakkit	3
	Günlük toplam	132
	İki yıl bir aylık toplam	99.000

Çalışanlara ödenen paranın % 12,66'sı cami çalışanlarına ödenmişti. Muhasebe defterine göre yirmi sekiz kişilik bir listeye günlük 132 toplamda ise 99.000 akçe ödeme yapılmıştır. Bu grup içerisinde en yüksek günlük ücreti "şeyh-i hângâh" adıyla külliyede bulunan tekkenin en yetkili görevlisi almaktadır.[53] Kayıtta buna günlük 15 akçe ücret ödemesi yapılmıştır.[54] Bunun dışında caminin en önemli görevlileri imam, hatib, dersiâm ve vâiz, 10'ar akçe günlük ücret almaktaydı. Dört müezzin, namaz vakitlerinin tespiti için görevli "muvakkit", "devr-i ser mahfil" ile "muallim-i mekteb" 5'er akçe ücret almıştır. Yasin okuyan görevliye 4 akçe, Kur'an

50 Bahaeddin YEDİYILDIZ, "Vakıf Istılahları Lügatçesi", *VD.* (17), s. 58.

51 Vakfiyeye göre 15 talebe olduğu ifade edilmektedir. Bkz.: Müderrisoğlu, *Bani Çoban Mustafa Paşa...*, s. 74.

52 TS.MA.d. 01786/2 nolu muhasebe defterinde "cema'at-i huddâm-ı câmi" başlığı altında verilen bilgilerden hazırlanmıştır.

53 Bu görevli külliyenin kuzeydoğu köşesinde "hângâh" adı verilen "sûfi" tarikatına bağlı on iki halvethane olan tekkenin şeyhi. Hânkâh/Tekke (halvethâne) hakkında ayrıntılar için bkz. Müderrisoğlu, "Bânî Çoban Mustafa Paşa..", s. 87.

54 Bkz. Tablo 6.

okumakla görevli dört ayrı devr'e(devirhân), kütüphaneden sorumlu "hâfız-ı kütüb", aydınlatma lambalarının yakılmasından sorumlu "sirâci", "kayyum", ikindi namazında cüz okuyan "asr" ile bir diğer "muvakkit"e 3'er akçe ödeme yapılmıştır. Ayrıca "naat (hân)", ikindi namazında cüz okuyan ikinci "asr", cüz okuyanların takiplerini yapan "nokta(cı)" için 2'şer akçe, yine ikindi namazında Kur'an okuyan üçüncü kişi ile bir diğer "sirâci" için 1 akçe ödeme yapılmıştır. Toplamda yukarda bahsi geçen ve "cema'at-i huddâm-ı câmi" başlığı altında cami çalışanlarına günlük 132 akçe yevmiye ödemesi yapılmıştır.

"Cema'at-i eczâhânân-ı Gegbûze" başlığı altında ayrıntılı kişi isimler verilmeden Gebze'de camide kuran cüzlerinin okunmasından sorumlu kişilere günlük 61 akçe yevmiye toplamda 45.750, "Cema'at-i müsebbihîn"[55] adı altında tesbih edenlere günlük 21 akçe toplamda ise 15.750 ücret ödemesi yapılmıştı. Toplamda külliye çalışanlarına ödenen miktarın % 7,87'si bu çalışanlara ödenmişti.

Tablo 7. İmaret Çalışanları

	Muhasebe Defterine Göre İsim ve Görevi	Görev Tanımı	Açıklama	Deftere Göre Günlük Ücreti
1	Mehmed, Nâzır-ı Gegbûze	Nâzır-ı Gegbûze (Gebze)	Vakfın Gebze İmareti Üst Yöneticisi	10
2	Mustafa, Şeyh-i İmâret	Şeyh-i İmaret	İmaret Yöneticisi	10
3	Mustafa, Vekilharc	Vekilharc	Satın Alma Memuru	8
4	Ahmed, Kilârî	Kilârî	Kilerci	4
5	Ahmed, Katib-i Vekilharc	Katib-i Vekilharc	Satın Alma Yazıcısı	5
6	Mustafa, Tabbâh	Tabbâh	Aşçı	5
7	Ahmed, Tabbâh	Tabbâh	Aşçı	5
8	Mehmed, Tabbâh	Tabbâh	Aşçı	5
9	Mehmed, Habbâz	Habbâz	Ekmekçi	8
10	Hüseyin, Habbâz	Habbâz	Ekmekçi	8
11	Şabân, Gendümkûb	Gendümkûb	Buğday Ayıklayıcısı	3
12	Mustafa, Bevvâb	Bevvâb	Kapıcı	2
13	Ahmed, Ferrâş	Ferrâş	Halı, kilim ve hasırların sergi ve temizlik görevlisi	2
14	Hüseyin, Nakib-i Nân	Nakib-i nân	Ekmek sorumlusu	2
15	Mustafa, Tâs-keş	Tâs-keş	Tas Görevlisi	2
16	İbrahim, Ahûrî	Ahûrî	Ahır Görevlisi	5
17	Ahurî	Ahûrî	Ahır Görevlisi	2
18	Mehmed, Himekeş	Himekeş	(Odun) taşıyıcı	2
19	Hasan, Mutemed	Mutemed	Mutemet	5
20	Meremmâtî	Meremmâtî	Tamirci	10
21	Bektâş, Didebân?	Didebân (دیده بان) Gözcü	Gözcü (Bekçi)	1
22	Mehmed, Ahûrî	Ahûrî	Ahır Görevlisi	3
23	Hüseyin, Ferrâş-ı Tabbâhene	Ferrâş-ı Tabbâhane	Yemekhane Temizlikçisi	3
24	Mustafa, Nakkâd-ı Erz	Nakkâd-ı Erz	Pirinç Ayıklayıcı	2
25	Ali, Devlânî?	Devlânî (دولاتي)	?	3
26	Mustafa, Ferrâş	Ferrâş	Halı kilim ve Hasır Sergi ve Temizlik görevlisi	3
27	Mustafa, Bevvâb-ı Harem	Bevvâb-ı Harem	Yemekhane Kapıcısı	2
28	Ahmed, Kâse-şuy	Kâse-şuy	Bulaşıkçı	2
29	Hüseyin Kennâs	Kennâs	Süpürgeci, Çöpçü, Lağımcı, Gece bekçisi	2
30	Hasan, Bağbân	Bağbân	Bahçıvan	6
31	Mustafa, Hammâl-ı kûşet	Hammâl-ı gûşt	Et hamalı	1
32	Muhsin? Vezzân	Vezzân	Tartı görevlisi	2
	Yevmiye Toplam			133
	İki yıl bir aylık toplam			99.755

"Cema'at-i huddâm-ı imâret" başlığı ile kayda geçirilen çalışan grubunda külliyenin en önemli birimi imaret (mutfak) kısmında çalışanlar bulunmaktadır. Bu gruba da tüm çalışanlara ödenen ücretin % 12,76'sı ödenmişti (toplam 99.755 akçe). Gebze imaretinden sorumlu bir üst yönetici olduğu anlaşılan "Nâzır-ı Gegbûze (Gebze)"'ye günlük 10 akçe yevmiye ödenmiştir. "Şeyh-i imâret",[56] imârete gelen misafirlerin doyurulmasından ve imaretin koordinasyonundan sorumlu yöneticiydi. Günlük ücreti nazır gibi 10 akçeydi. Günlük 10 akçe alan bir diğer

55 Tesbîh edenler, sübhânallah diyenler, Bkz. Devellioğlu, Osmanlıca Türkçe..., s. 739

56 "İmaretlerin yönetimiyle görevlendirilmiş olup, imarete uğrayan yolcuların ve fakirlerin doyurulmasıyla meşgul olan şahıs" olarak tarif edilmektedir.Bkz. Yediyıldız, "Vakıf Istılahları Lugatçesi", s. 60

görevli ise "meremmâtî" denilen tamir ve bakım sorumlusuydu. İmaretin her türlü tamir işlerinden sorumlu olduğundan yüksek ücret sayılabilecek bir para ödenmekteydi. Ekmek fırını ve ocakların sürekli kullanılması yıpranmalarına sebep olabilmekteydi. Örneğin bu bilançoya göre fırın tuğlasına yapılan harcama 1.665 akçeyi bulmuştur. Bunun dışında daha başka tamir ve bakım hizmetini görmekteydi.

Vekilharc[57] imarete alınacak malzemelerden sorumlu olup günlük 8 akçe yevmiye almaktaydı. Kâtib-i vekilharc ise vekilharçla birlikte çalışıp alım ve satımda gerekli evrakları hazırlama görevini yürütüyor, günlük 5 akçe alıyordu. Günlük 8 akçe yevmiye alan diğer görevliler de ekmek fırınında günlük ekmek pişiren "hâbbâz" yani ekmekçilerdi. Muhasebe defterine göre iki kişiydi. Külliyenin bahçesinden sorumlu bahçıvan (bâğbân) ise günlük 6 akçe yevmiye almaktaydı. İmarette yemekleri pişiren "tabbâh" yani aşçı üç kişiye 5'er akçe ödenmiştir. Ayrıca bir ekmek sorumlusu "nakîb-i nân" için günlük 2 akçe, bir pirinç ayıklayıcısı "nakkâd-ı erz" yine günlük 2 akçe, bir buğday dövücü "gendümkûb" için günlük 3 akçe, bir kiler sorumlusu "kilârî" için günlük 4 akçe, bir et hamalı (hammâl-ı gûşt) için 1 akçe, odun taşıyıcı "hime-keş" için 2 akçe, bir bulaşıkçı "kâse-şûy" için 2 akçe, imarette bulunan tabak (tas) sorumlusu hizmetçi "tâs-keş" için 2 akçe, imarette her gün tüketilecek erzakın tartıcısı "vezzân" için 2 akçe, yere serilen hasır kilim ve benzeri örtü sisteminin serilip toplanması ve havalandırılması ile gerektiğinde temizlenmesinden sorumlu temizlik elemanı olan ferrâş'ın birine 3, birine 2 akçe, yemekhane temizliğinden sorumlu "ferrâş-ı tabbâhâne" için de yine 3 akçe, bekçi "dîdebân (دیدھ بان) için 1 akçe, kapıların açılıp kapanmasından ve diğer yardımcı hizmetleri yerine getiren "bevvâb" için 2, imaret içinde bulunan yemek odası olduğu anlaşılan"bevvâb-ı harem" kapıcısı için 2 akçe, Ahır görevlisi "ahûrî"nin birine 5, diğerine 3 bir diğerine de günlük 2 akçe ödenmiştir.[58]

Vakıf yöneticileri ile ilgili bu kısımda vakfın üst yönetimi ve gelirlerin tahsil edilmesinde önemli görevleri olan çalışanlardan bahsedilecektir. Vakfın ayakta kalmasında en önemli ve zor görevi icra eden bu çalışanların görevleri bize vakfın nerelerden sıcak para girişi olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Vakfın kuruluş uzun yıllar sonraki dönemlerde gelir akışının, nerelerden hala canlı bir şekilde devam edip etmediğinin, göstergesi olabilmektedir.

Gazi Çoban Mustafa Paşa Vakfı, kuruluşunda Rumeli Kazaskeri nazırlığında yönetilmekteydi.[59] Tevliyeti yani mütevelli olacak kişiler ise kendi evlatlarından en reşit olana şart koşulmuştu.[60] Vakıf muhasebe defterine göre ise yönetimi Darüssade Ağası'na bağlıydı. Çünkü 4 Receb 996/30 Mayıs 1588 tarihinde Haremeyn Evkafı Nâzırlığı verilen Mehmed Ağa'ya yazılan bir hükümden anlaşıldığı üzere vakıf idaresi artık Haremeyn vakıflarının üst yöneticisi Darüssade Ağası olup onun kontrol ve denetiminde yönetilecekti.[61] Vakıf nâzırına bu görevinden dolayı 5 akçe ücret ödenecekti. Vakfın asıl işlerini yöneten ve nâzıra karşı sorumlu olan vakıf idarecisi "mütevelli" idi.[62] Gelir ve gider hesabı yapan tüm kurumlarda olduğu gibi vakıf yönetiminde her işin veya görevin başına bir sorumlu, her görev için de ayrı ücret tahsis edilmiştir. Gazi Mustafa Paşa Vakfı'nın zaman içerisinde işlerin yoğunluğuna göre görevli sayısında önemli

57 Vakıf kuruluşları için gerekli malzemelerin satın alınması ve satışı ile yükümlü şahıs olarak tarif edilmektedir. Bkz. Yediyıldız. Aynı yer.

58 Bkz. Tablo 7 ve TS.MA.d. 01786/2, v. 3a.

59 Rumeli Kazaskeri nazırdır. Bkz. TS.MA.d. 7003, vr. 41a.

60 TS.MA. d. 7003, vr. 40a.

61 Haremeyn vakıflarının kuruluşundan sonra birçok vezir ve paşaların kurdukları vakıflar Darussade Ağalarının yönetimine verilmişti. Bkz. Mustafa Güler, Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (XVI.-XVII. Yüzyıllar,TATAV, İstanbul, 2002, s.206, 213, 214.

62 Yediyıldız, "Vakıf Istılahları", s .59.

miktarda artış olduğu gözlenmektedir.[63] Muhasebe defterine göre iki mütevellisi olduğu ikincisinin nakit para akışını yönettiği anlaşılmaktadır.[64] Bu üst yönetim altında vakfın yönetici kadrosuna baktığımızda genel olarak; Vakıf yöneticisi (mütevelli) den sonra, vakıf yazıcısı (kâtib) ve çeşitli birim yazıcıları (kâtibler), günlük kayıt memuru (rûznâmçe), vakıf muhasebecisi (kâtib-i muhâsebe), mutemet (mu'temed) ve birçok tahsildar (câbî) ile onarımcıdan (mermemmâtî) oluştuğu görülür. İdari işlerden sorumlu 37 farklı görevli vakfın canlı bir şekilde hizmete devam etmesi için gayret göstermektedir. Sonuçlara bakılırsa vakfın düzenli işlemesini sağlamada başarılı olduklarını söylemek yerinde olacaktır.Şimdi bu idareci sınıfında yer alan görevlileri sırasıyla izah ederek günlük ne kadar ücret ödemesi yapıldığını aktarmaya çalışalım.

Vakıf yönetiminde 10 ya da 11 kişilik bir merkez yönetim ekibi bulunmakla birlikte, bunun dışındaki çalışanların çoğunluğunu gezici ekip olarak adlandırmak mümkündür. Vakıf yönetiminin başında mütevelli olduğunu söylemiştik. İki mütevelliden birincisi 30 akçe, nakit para akışını idare ettiği anlaşılan ikinci mütevellinin günlük 10 akçe yevmiye aldığı görülmektedir. Vakfın alt kademeden üste üstten alta her türlü idari yazışmaları yapan kurum memuru diyebileceğimiz vakıf yazıcısı "kâtip" günlük 10 akçe, her türlü gelir ve giderleri bir deftere kaydeden günlük kayıt memuru diyebileceğimiz "rûznâmçe" 10 akçe, vakfın gelir ve gider hesabını tutan muhasebe yazıcısı "kâtib-i muhasebe" yine 10 akçe günlük ücret almışlardır. Yapılan onarımların kaydedilmesinden sorumlu "kâtib-i merremât" günlük 5 akçe, nakit paraları idare eden mütevelli yardımcısı diyebileceğimiz nakit para yazıcısı "kâtib-i nukût" günlük 2 akçe, aylık kira ve diğer gelirleri yazan aylıklar yazıcısı diyebileceğimiz "kâtib-i müşâhere" günlük 5, çalışanlara belirlenmiş olan hak edişlerini paralarını dağıtan "mu'temed" günlük 5 akçe, bina ve eklentilerinin içinde ve dışında onarım gerektiren küçük çaplı işleri yapan onarım personeli olan "meremmâtî" günlük 3 akçe almıştı.

Bunların dışında farklı şehir ve merkezlerden gelen kira ve çeşitli gelirlerin ayrı ayrı olarak sistemli kaydedildiği görülmektedir. Tablo'da görüldüğü üzere her şehir için ayrı yazıcı (kâtib) görevlendirilmişti. Ahye? katibi Zadrima katibi, Filibe katibi, Prevâri hamamı katibi ve Yenişehir katipleri gibi ve bunlara günlük 5'er akçe ücret ödemesi yapılmıştır.

Vakfın en önemli işlerinden birisi olan tahsilat işinde "câbi" denilen tahsilat görevlileri bulunmaktaydı.[65] Muhasebe bilanço defterine göre toplam vakıf câbîsi sayısı 21 kişiden oluşuyordu. Bunlardan beş tanesi süvari yani atlı tahsildarlardan oluşuyordu. Bunların da bir tanesi günlük 10 akçe diğerleri ise günlük 5'er akçe almışlardı. Tahsildarların (câbiler) neredeyse tamamı günlük 5 akçe ücret almışlardı. İki tane su değirmeni (câbi-i âsiyâb) tahsildarı 3'er akçe alırken Gebze'de bulunan aylık kira ve diğer gelirleri toplayan (câbî-i müşâhere-i Gegbûze) tahsildar günlük 2 akçe almıştı. Bu görevlilerle ilgili ayrıntılı bilgiyi Tablo 8'de görmek mümkündür.

Tablo 8. Vakıf Yöneticileri ve Ücretleri

63 Vakfiye'ye göre hazırlanan bir tabloya göre yönetici ve idari sınıfa dahil personel sayısı 20 iken, bizim çalışma konusuna kaynaklık eden muhasebe defterine göre 37 faklı görevde idari görevli personel bulunmaktadır. Bkz. Tablo 8 ve Müderrisoğlu, "Bânî Çoban Mustafa Paşa..", s. 73. Tablo-1.

64 "Mütevell-i nükût" Bkz. TS.MA.d. 01786/2, v. 3b. ve Tablo 8.

65 Vakıf gelirlerini toplamakla görevli tahsildar, Bkz. Yediyıldız, "Vakıf Istılahları.."., s. 56.

	Vakıf Yöneticileri (Cema'at-i Zâbitân-ı Evkâf)	Görev Tanımı	Muhasebe Defterine Göre Günlük Ücret (Akçe)
1	Hazret-i Ağâ-yı Dârussâde-i Şerife en-Nâzır	Nâzır (Vakıf Üst Yönetici)	5
2	Mehmed Ağa el-Mütevelli	Mütevelli (Asıl Vakıf İdarecisi)	30
3	Süleyman Kâtib	Kâtib (Vakıf Yazıcısı)	10
4	Ahmed Kâtib-i Rûznâmçe	Rûznâmçe (Günlük Kayıt Memuru)	10
5	Ahmed Katib-i Muhasebe	Kâtib-i Muhasebe (Muhasebe Katibi)	10
6	Mustafa Kâtib-i Meremmât	Kâtib-i Meremmât (Tamirat Yazıcısı)	5
7	Mustafa Câbi-i Süvâri	Câbi-i süvâri (Atlı Tahsildar)	5
8	Mustafa Câbi-i Süvâri	Câbi-i süvâri (Atlı Tahsildar)	5
9	Hüseyin Câbi-i Yenişehir?	Câbi-i Yenişehir (Yenişehir Tahsildarı)	5
10	Mehmed Câbi-i Suvâri	Câbi-i süvâri (Atlı Tahsildar)	5
11	Kasım Câbi-i Suvâri	Câbi-i süvâri (Atlı Tahsildar)	10
12	Mehmed Kâtib-i Filibe	Kâtib-i Filibe (Filibe (geliri) yazıcısı)	5
13	Yusuf Câbi-i Diger Yenişehir	Câb-i diğer Yenişehir (Yenişehir diğer tahsildar)	5
14	Mehmed Câbi-i Yenişehir	Câbi-i Yenişehir (Yenişehir Tahsildarı)	5
15	Mehmed Câbi-i Prevâri	Câbi-i Prevâri (Prevâri Tahsildarı)	5
16	Ali Kâtib-i Hammâm-ı Prevârî	Kâtib-i Hammâm-ı Prevâri (Prevâri Hamamı (geliri) yacıcısı	5
17	Efendi Kâtib-i Yenişehir	Kâtib-i Yenişehir (Yenişehir (geliri) yazıcısı)	5
18	Hüseyin Câbi-i Âsiyâb	Câbi-i âsiyâb (Su Değirmeni tahsildarı)	3
19	Mahmud Câbi-i Müşâhere	Câbi-i müşâhere (Aylık gelirler tahsildarı)	5
20	Muhammed Câbi-i Hammam Prevâri	Câb-i hammâm-ı Prevâri (Prevâri Hamamı Tahsildarı)	5
21	Muhammed Ali Câbi-i ? Edirne	Câbi-i ?Edirne (Edirne Tahsildarı)	5
22	Ali Câbî-i Aşâr-ı Gegbûze	Câbi-i âşâr-ı Gegbûze (Gebze Âşâr tahsildarı)	5
23	Muhmmed Hüseyin Mu 'temed	Mu'temed (Personele paralarını dağıtan muhasib-sayman)	5
24	Nabi Fehmî? Meremâtî	Meremmâtî (Onarım personeli)	3
25	Süleyman Câbî-i Kal 'a	Câbî-i Kal'a (Kale Tahsildarı)	5
26	Ahmed Câbî-i Süvârî	Câbî-i Süvârî (Atlı Tahsildar)	5
27	Mustafa Câbî	Câbî (Tahsildar)	5
28	Mehemmed Câbî-i Müşâhere-i Gegbûze	Câbî-i Müşâhere-i Gegbûze (Gebze aylık gelir tahsildarı)	5
29	Ahmed Câbî-i Müşâhere-i Gegbûze	Câbî-i Müşâhere-i Gegbûze (Gebze aylık gelir tahsildarı)	2
30	Pîrî Efendi Mütevelli-i Nukût	Mütevelli-i Nukût (Nakit (para) Yöneticisi)	10
31	Ali Kâtib-i Nukût?	Kâtib-i Nukût (Nakit (para) Yönetici Yazıcısı)	2
32	Süleyman Kâtib-i Müşâhere	Kâtib-i Müşâhere (Aylık (gelir) Yazıcısı)	5
33	Mehemmed Câbî-i Asiyâbhâ	Câbî-i Asiyâbhâ (Su Değirmenleri Tahsildarı)	3
34	Mehemmed Câbî-i اخیه ?	Câbî-i Ahye? (Ahye? Tahsildarı)	5
35	Hüseyin Kâtib-i Ahye/Açye?	Kâtib-i Ahye (Ahye? Yazıcısı)	5
36	Mahmud Câbî-i Balyebâzre?	Câbî-i Balyebâzar? (Balyepazar Tahsildarı)	5
37	Ali Katib-i Dâdreme?	Kâtib-i Dâdreme? (Dâdreme? Yacısı)	5
	Günlük Yevmiye toplamı		237
	İki yıl bir aylık toplam		177.750

Sonuç olarak 37 kişilik vakıf yönetiminden sorumlu idarecilere (cema'at-i zâbitân-ı evkâf) günlük 237, aylık 7.110, yıllık 85.320, iki yıl bir aylık muhasebe döneminde de toplam 177.750 akçe maaş ödemesi yapılmıştı. Bu miktar toplam personel maaşlarının % 22,74'üne denk düşmektedir.

Bunların dışında yine vakfa tabi kurumlarda hizmet gören görevlilere ödenen ücretler de şu şekildeydi: Vakıf kurucusu Çoban Mustafa Paşa'nın Rumelihisarı'nda sıbyan mektebi[66] görevlileri için günlük 7 akçe toplamda da muhasebe dönemi için 5.250 akçe ödeme yapılmıştı. Edirne çalışanları için günlük 41 akçe toplamda 30.370,[67] Selanik çalışanları için günlük 26 toplam 19.125,[68] Eskişehir çalışanları için günlük 174 toplamda 130.500[69] akçe ödeme yapılmıştı. Bu verilere göre en çok ödemenin Eskişehir personeline ödendiği görülmektedir. Toplam personele ödenen miktarın % 17'ye yakını burada çalışanlara ödendiği anlaşılmaktadır. Çalışanlara yapılan günlük ortalama ücrete bakıldığında Eskişehir'de 30'a yakın bir çalışan personel olduğunu söylemek mümkündür.[70] Edirne çalışanlarına ödenen miktar toplam personel

66 "cemaât-i muallimhâne-i hisâr-ı rûmilî" Bkz. TS.MA.d. 01786/2, v.3b.

67 "cemât-i hüddâm-ı Edirne" aynı yer.

68 "cemât-i hüddâm-ı Selânik" aynı yer.

69 "cemât-i hüddâm-ı Eskişehir" aynı yer.

70 Tablo 5'te 1., 2., 5. ve 6. satırlarda verilen günlük ücretlerin personel sayısına bölünmesiyle elde edilen ortalama günlük ücret 6,27 sayısı esas alınarak tahmin yürütülmüştür.

maaşlarının % 3,88'ini oluşturmaktaydı. Muhtemelen burada 6 ya da 7 kişilik bir çalışan gurup vardı. Selânik'te ise tahminen 3 ya da 4 kişi bulunmaktaydı. Bunlara ödenen ücretin toplam personel ücretlerinin % 2,45'i olduğu görülmektedir.[71]

Vakıflarda dua okumaları karşılığında kendisine ücret ödenen duâgû adı verilen duacı[72] muhasebe defterinde 14 kişi idi.[73] Günlük 96 akçe muhasebe döneminde ise iki yıl bir aylık 54.990 akçe ödeme yapılmıştır. Yani çalışanlara ödenen miktarın % 7,03'ü bu guruba ödenmiştir. Bunların içerisinde üç isim dikkat çekmektedir. Muhtemelen Çoban Mustafa Paşa'nın iki oğlu ile bir kızı bu kabilden bir istihkak almaktaydı. Ahmed ve Mustafa isimlerinin üzerinde daha küçük bir yazıyla "evlâd" yazılmıştı. Bir diğeri de "duhter-i Mü'mine" yani Mümine kızı yazılmıştı.[74]

Beslenme Giderleri

Beslenme Giderlerine baktığımızda toplam giderlerin % 28'i buna harcanmıştır.[75] Muhasebe defterine göre toplam 427.135 akçe harcama yapılmıştır. Bunun 37.500 akçesi (% 8,78) vergilere,11.870 akçesi (% 2,78) aydınlatmada kullanılan balmumuna (şem'-i asel) ödenmiş geri kalan 377.765 akçesi (% 88,44'ü) temel gıda ürünlerine harcanmıştır.

Tablo 9. Beslenme Giderleri (İmaret Mutfak Harcamaları)

	İmaret Mutfak Harcamaları (An-Harc-ı Matbâh)	Ölçü Birimi	Tüketilen Miktar	Birim Fiyat (Akçe)	Toplam (Akçe)	Oranı (%)
1	Un (Bahâ-i Dakîk)	Kile	625,5	83	51.795	12,13
2	Çorbalık Buğday (Bahâ-i Hınta)	Kile	3138	76	239.300	56,02
3	Sade (Tere) Yağ (Bahâ-i Revgan-ı Sâde)	Kıyye	1677	29	48.749	11,41
4	Bal (Bahâ-i Asel)	Kıyye	481	15	7.215	1,69
5	Pirinç (Bahâ-i Erz)	Kile	134	80	10.742	2,51
6	Tuz (Bahâ-i Nemek)	Kile	114	30	3.420	0,80
7	Nohut (Bahâ-i Nohut)	Kile	4	101	405	0,09
8	Bal Mumu (Şem' Asel)	Kıyye	136,5	87	11.870	2,78
9	Zeyin Yağı (Bahâ-i Revgân-ı Zeyt)	Kıyye	614,5	14	8.610	2,02
10	Zeynin Yağı Eskişehir (Bahâ-i Şem' Asel Eskişehir)				5.135	1,20
11	Diğer Yağ Masrafı Eskişehir (Bahâ-i Revgân-ı Gayr Eskişehir)				2.394	0,56
12	Tüm vergi masrafı (Bahâ-i Heme Bervech-i Maktu')				37.500	8,78
	Toplam				427.135	100

Bunların içerisinde en fazla tüketilen gıda çorbalık buğday (hınta) idi. Bunun için toplam temel gıda harcamalarının % 63,35'i yani 239.300 akçe harcanmıştı. Bunun ardından 51.795 akçe un (dakik) için harcanmış bu da gıda harcamalarının % 13,71'ini oluşturmuştur. Üçüncü en fazla harcanan gıda ürünü ise sadeyağ yani tereyağı (revgân-ı sâde) idi. Bunun için toplam 48.749 akçe harcama yapılmış gıda harcamalarına oranı ise % 12,90 idi. Bunlardan başka harcanan gıda ürünleri ve temel gıda ürünlerine oranları şu şekilde olduğu görülmüştür. Pirinç için 10.742 akçe (% 2,84), zeytinyağı için 8.610 akçe (% 2,28), bal için 7.215 akçe (% 1,91), tuz için

71 Tablo 5. Ve TS.MA.d. 01786/2, v.3b.

72 Mehmet İpşirli, "Duâgû", Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), (9), İstanbul 1994, s. 541.

73 "cemât-i duâgûyân" başlığı altında şu isimlere ücret ödenmişti: SeyyidAhmed 20, Receb 5, Ali Abdullah, 5, Şıh Mehmed 10, *Ahmed Evlâd 5* (küçük yazıyla 17 rakamı okunuyor), Süleyman 5, Ahmed 5,Yusuf 5, Duhter-i mü'mine 5, *Mustafa Evlâd* 10 (yanında 17 rakamı yazıyor) , Hacı Osman 5, Mustafa 5, Ali 3, Hüseyin 3 akçe toplam 96 akçe. Bkz. TS.MA.d. 01786/2, v.3b.

74 (دختر مومنه) şeklinde yazılmıştır. Bkz. TS.MA.d. 01786/2, v.3b.

75 Bkz. Tablo 4.

3.420 akçe (% 0,91), nohut için 405 akçe (% 0,11), Eskişehir'de kullanılan zeytinyağı için 5.135 akçe (% 1,36) ve yine Eskişehir'de diğer yağ için 2.394 akçe (% 0,63) harcama yapılmıştır.[76]

Çeşitli Masraşar

Muhasebe defterinde çeşitli masraflar[77] başlığı altında verilen elliyi aşkın farklı kalemde yapılan çeşitli masrafların toplamı 145.454 akçedir. Bu masraflar külliyenin genel masrafları içerisinde Tablo 4'te de gösterildiği gibi % 10'a yakındır. Yapılan harcamalara genel olarak şu alanlarda harcama yapıldığı görülmektedir. Aydınlatma giderleri, aşure ve mevlit masrafı, sıbyan mektebinin cam çerçeveleri ve hasırları, aydınlatma için gerekli bal mumu ve kandil, çuval, çeşitli duyuruların tellaliye masrafları, vakıf yöneticileri ve tahsildarların (câbi) çeşitli vesilelerle gidip geldikleri yol harcırahları, Mısır hasırı ve sazlıktan yapıldığı anlaşılan kaba hasır, bakır kap kacak için kalay, kaldırım tamiri, kahve taşı, kova ve su bakracı, çeşitli taşlar ve lüle taşı, zahire nakliyesi navlun ücreti, pamuk ve pamuk ipliği, Selanik, Edirne ve Eskişehir'de bulunan cami masrafları han ve değirmenlere yapılan çeşitli masraflar, tamir ve bakım masrafları, süpürge gibi temizlik araç gereçleri, dolap tamiri ve çeşitli taşıma ücretleridir.

Tablo 10'da yapılan çeşitli masraflar sıralanmıştır. Bunların içerisinde en yüksek oranı, nereye harcandığı belirtilmemiş olan ve çeşitli yerlere yapıldığı kaydedilen harcama 17.000 akçe tutmuştu (kendi grubu içerisindeki oranı % 11,69). Vakfın ambarından ürünlerin irsaliyesi için 12.500 akçe araba ücreti [78] (% 8,59) ödemesi yapılmıştı. Prevârî Değirmenleri taşıma masrafları[79] küsuru için 10.000 akçe (% 6,88) harcanmıştı. Eskişehir'de bulunan binaların tamiratı için Darüssade ağasının emriyle bir kapıcı ve mimar gönderilmiş 9.000 akçe harcanmıştı (% 6,19).

Zahire taşıtma navlun ücreti 8.789 (%6,04). Selanik'te bulunan vakfa tabi yerlerde çeşitli masraflar[80] için 8.402 akçe ödenmişti (5,78). Gelirlerin temettü vergi küsuratı için 8.133 akçe (%5,59), Aşure masrafı[81] için 7.240 akçe, Katerin tahsildarı yol masrafı[82] 5.200 akçe, Edirne hanı temizlik için 5.000 akçe, Selanik Hanı temizlik içini 4.000 akçe, Arpa ve Saman ve nakliyesi 3.731 Kazıklı navlun ücreti için 3.422, vakıf nazırının Eskişehir'e gidip gelmesi yol harcırahı için 3.100 akçe, çeşitli taşıma işlerinde kullanılmak için olduğu anlaşılan yük hayvanı için 3.000 akçe, Selanik cami masrafı için 2.760 akçe, Mısır hasırı[83] için 2.500 akçe, su değirmenleri tamiri vesilesiyle giden mütevelli yol harcırahı[84] için 2.500 akçe, sazlıklardan elde edilen bir çeşit kamışlardan yapılan hasır[85] için 2.477 akçe, Gebze'den mütevelli yol harcırahı için 2.000 akçe, çeşitli malzemeler için gerekli olan çuvallar için 1.750 akçe, Dolap halatı için 1.700 akçe, imaret fırını tamirinde gerekli olduğu anlaşılan fırın tuğlası için 1.665 akçe, kaldırımcılara ödenen 1.640 akçe, Eskişehir'de bulunan binalarda aydınlatma amacıyla yakılan aydınlatma yağı[86] için

76 Oranlara Tablo 9'da Bal mumu (8. satır) ve vergi (12. satır) dahil edilmeden yani temel gıda ürünlerine yapılan harcama 377.765 akçe esas alınarak daha net oranların gösterilmesi hedeflenmiştir.Ayrıca aynı tablo muhasebe defterindeki orijinal hesaba göre hazırlandığı için ayrıma tabi tutulmamıştır.

77 "an-harc-ı sâire"

78 "ücret-i arabakeşberây-ı irsâliye-i anbâr"

79 "battâliye-i asiyâbhâ-i Prevârî"

80 "ihrâcât-ı vesâir-i Selânik"

81 "harc-ı âşûrâ"

82 "harc-ı râh-ı câbî-i Katerin"

83 "bûriyâ-yi Mısrî"

84 "harc-ı râh-ı mütevelli berây-i ta'mirât-ı âsiyâbhâ"

85 "bûriyâ-yisâz"

86 "şem'-ı revgân-ı Eskişehir" zeytin yağı olmalı.

1.580 akçe, yine başka bir tahsilat memuru olan câbinin tahsilat için kendisine ödenen yol harcırahı[87] için 1.500 akçe harcama yapılmıştı.

Bunların dışında yapılan harcamalar şu şekilde gerçekleşmişti. Duyuru yapanlara tellaliye ücreti 1.325 akçe, İki yıllık Eskihisar mukâtaası ödemesi 1.140, yaprak harmanı için 1.000 akçe, Han vergi masrafı 942, Kandil ücreti 710, mevlit için 650, Aydınlatmacı ücreti 600, Eskişehir lamba masrafları ayrı ayrı 600, 400, 345, 285 akçe, Kalây ücreti 555, balmumu masrafı 500, dolap tamiri ve hayvanlar için yular ve diğer için 377 akçe, lüle ve çeşitli taş masrafı 376 akçe, keçe ve kağıt ve kova ya da su bakracı için 350, pamuk ipliği için 333 akçe, su değirmeni mukataası için 240 akçe mektep pencere çerçeveleri için 220 akçe, cami kandili için 210, süpürge için 179 akçe, kahve taşı için 120 akçe kova ve su bakracı için 100 akçe, mektep hasırı için 100, Eskişehir için alınan pamuk için 80 akçe harcama yapılmıştı.

Tablo 10. Çeşitli Harcamalar

	Çeşitli Harcamalar (An-Harc-ı Sâire)	Ücret Akçe	Oranı (%)
1	Pamuk İpliği fiyatı (Bahâ-i Reşten-i Penbe)	333	0,23
2	Katr-ı Mâis ?	632	0,43
3	Dolap Halatı (Halât-ı Dolâb)	1.700	1,17
4	Günah ve gayruh+كناه و غير	390	0,27
5	Arpa ve Saman ve nakl ve menh?	3.731	2,57
6	Çuval fiyatı (Bahâ-i Çuvâl)	1.750	1,20
7	Eskişehir Aydınlatma Yağı (Şem'-ı revgan-ı Eskişehir)	1.580	1,09
8	Eskişehir Pamuk fiyatı (Bahâ-i Penbe-i Eskişehir)	80	0,06
9	Mevlüt Harcamaları (Harc-ı Mevlud altı?)	650	0,45
10	(Kaba) Hasır (Büriyâ-yi Sâz)	2.477	1,70
11	Mısır Hasırı (Büriyâ-yi Mısrî)	2.500	1,72
12	Kalây	555	0,38
13	Selanik Cami masrafı (Harc-ı Câmi-i Selânik)	2.760	1,90
14	Yaprak harmanı ? (Harc-ı berkere-i harman)	1.000	0,69
15	Yük hayvanı masrafı (Katır) (Baha-i Bargir)	3.000	2,06
16	Tahsildar yol harcırahı (Harc-ı Râh-ı Câbî Beray-i Tahsil)	1.500	1,03
17	Gelirlerin temettü vergi küsüratı (Küsûr-i temettü ve kuruş mal-ı vakf)	8.133	5,59
18	Kaldırımcılara ödenen (Kaldırımcıyân-ı Kalenboje?)	1.640	1,13
19	Han taban ve vergi masrafı (Bâhâ-i Vergi ve Tabân Beray-ı Hân)	942	0,65
20	İki yıllık Eskihisar mukâtaası ödemesi (Edâ-i mukâta'a-i Eskihisâr seneteyn)	1.140	0,78
21	Küsûr-i semen? An-mâl-ı müşâhere	1.550	1,07
22	Aşure masrafı (Harc-ı âşûrâ)	7.240	4,98
23	Mektep Çerçeveleri (Çârçûbe-i Mekteb)	220	0,15
24	Fırın Tuğla masrafı (Tuğla-i Fırûn)	1.665	1,14
25	Kahve Taşı (Seng-i Kahve)	120	0,08
26	Lüle ve çeşitli taş masrafı (Seng-i müteferrika ve lüle ve gayruh)	376	0,26
27	Eskişehir Lamba masrfı (Kandil-i Eskişehir)	345	0,24
28	Değirmen mukataası (Mukâta '-i asiyâb)	240	0,17
29	Cami Lambası (Kandil-i Câmi)	210	0,14
30	Darüssade Ağası emriyle Eskişehir Kapıcı ve Mimar masrafı (Harc-ı Bevvâb ve Mi'mâr der-Eskişehir ba	9.000	6,19
31	Keçe ve kağıt ve delv (kova su bakracı)	350	0,24
32	Dolap tamiri ve Yular ve diğer şeyleri (Ta'mir-i Dolab ve Yular ve gayruh)	377	0,26
33	Balmumu masrafı (Harc-ı Bal mumı)	500	0,34
34	Katrin tahsildar yol masrafı/harcırahı (Harc-ı Râh-ı Câbî-i Katrin?)	5.200	3,58
35	Selanik çeşitli masraflar (İhrâcât-ı vesâir-i Selânik)	8.402	5,78
36	Mektep Hasırı (Büriyâ-i Mekteb)	100	0,07
37	Nazırın Eskişheri Yol harcırahı (Harc-ı râh-ı Nâzır-ı Eskişehir)	3.100	2,13
38	Mütevelli Yol masrfafı /harcırahı (Harc-ı râh-ı mütevelli der-Gegbüze)	2.000	1,38
39	Su Değirmenleri tamiri için Mütevelli yol harcırahı (Harc-ı râh-ı mütevelli beray-ı ta'mirât-ı asiyâbhâ)	2.500	1,72
40	Prevârî Değirmenleri taşıma masrafları küsürü (Küsûr Battâliye-i Asiyâbhâ-i Prevârî)	10.000	6,88
41	Eskişehir Lambaları Ücreti (Ücret-i kanâdil-i Eskişehir)	285	0,20
42	Eskişehir Lamba Fiyatı (Bahâ-i kandil-i mezbur)	600	0,41
43	Kova ve Su bakracı bahası (Bahâ-i Delv (دلو))	100	0,07
44	Duyuru yapanlara dellaliye ücreti (Ücret-i dellâliyye-i merdegân)	1.325	0,91
45	Süpürge masrafı (Bahâ-i … ve çârûb)	179	0,12
46	Çeşitli masrafalar (Harc-ı Müteferrik mesâilî)	17.000	11,69
47	Zahire taşıtma Navlun ücreti (Ücret-i Navlun Sefine-i zehâyir)	8.789	6,04
48	Kazkalu Navlun üreti (Ücret-i Navlun Sefine-i Gazkalu)	3.422	2,35
49	Anbar irsaliyesi için araba üreti (Ücret-i Arabakeş beray-ı irsâliye-i anbâr)	12.500	8,59
50	Edirne Hanı temizlik ücreti (Ücret-i mezbelekeş Hân-ı Edirne)	5.000	3,44
51	Selanik Hanı temizlik ücreti (Ücret-i mezbelekeş Hân-ı Selânik)	4.000	2,75
52	Kandil ücreti (Ücret-i Kandilfrûz)	710	0,49
53	Kala tutanların ücreti (Ücret-i Kal'agirân)	550	0,38
54	Aydınlatmacı Ücreti (Ücret-i Şem'agir)	600	0,41
55	Eskişehir Lamba Ücreti (Ücret-i Kanâdîl-i Eskişehir)	400	0,28
	Toplam	145.454	100

87 "harc-ı râh-ı câbî berây-i tahsil"

Tamirat Giderleri

Muhasebe defterine göre tamir ve bakım giderlerine toplamda iki yıllık 171.655 akçe harcama yapılmıştır. Bu vakıf giderlerinin % 11, 25'ine denk gelmektedir. Bunun da % 65,22'si olan 111.945 akçe yıl içerisinde ambarların ve su değirmenlerinin bakım ve onarımı için harcanmıştır. % 19,11'i olan 32.809 akçesi Eskişehir su değirmeni arklarının temizlenmesi için harcanmıştır. % 6,72'si yani 11.527 akçe ise suyolu tamiratlarına ve Zirin hanı çatısı ve saçaklarına harcanmıştır. % 4,23'ü 7.259 akçe ise Eskişehir cami ve şadırvanı onarımına harcanırken % 2,40'ı olan 4.115 akçe de Selanik hanı onarımına gitmiştir. % 2,33'ü olan 4000 akçe ise Prevâdî su değirmeni onarımına harcanmıştır.

Gazi Mustafa Paşa Vakfı'nın 1662-1682 Yılları Mali Analizi

Burada sunacağımız verilere kaynaklık eden muhasebe icmal defterleri 1662-63, 1663-64, 1670-74, 1675-76, 1681-82 yıllarını ihtiva etmektedir. Bir tanesi 37 ay gibi üç yılı aşkın bir muhasebe dönemini, beş tanesi de 12'şer aylık tam birer yıllık muhasebe dönemlerini ihtiva etmektedir.[88] Bu nedenle altı farklı defterde yirmi yıllık bir dönemde 1662-1664, 1670-1676, 1681-1682 yıllarını esas alan tam sekiz yıllık bir gelir gider hesabına göre değerlendirme yapılmış olacaktır.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında, yüz elli yıldan beridir Gebze'de ve Eskişehir'deki külliyesiyle sosyal, kültürel ve iktisadi hayata katkılar sağlayan Gazi Mustafa Paşa Vakfı'nın gelir ve gider dengesini koruduğunu, iyi durumda olduğunu söyleyebiliriz.[89] Sadece 1674-1675 yılında bir gider fazlası olduğu görülmektedir. O da tamir ve onarımlara o yıl diğer yılların ortalamalarına göre üç katı fazla masraf yapılmasından kaynaklanmıştır. Bunun dışında genele baktığımızda vakıf kasasının % 0,15 ile % 7,54 oranında fazla verdiği görülmektedir. Ortalama gelir fazlası % 3'e yaklaşmaktadır. Yani gelirler giderleri fazlasıyla karşılamıştır.

Yıllık gelirlerin ve giderlerin yıllar geçtikçe arttığı gözlenmektedir. Bunda gıda ve diğer ürünlerdeki fiyat artışlarının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 1662-1682 yılları arasındaki taşıma, kayık ve araba ücretleri iki katından daha fazla artmıştı. Külliyenin birimlerinde aydınlatma ve sergi amaçlı kullanılan malzemelere harcanan tutar yine aynı tarihler arasında üç katından daha fazla artmıştı.

Yıllık gelir ve giderlere baktığımızda 1662-63 yılında toplam gelirin 648.268 akçe olduğu bunun 615.170 akçesinin giderlere harcanmış olduğu görülmektedir. Geriye 32.505 akçe ise vakıf kasasında fazla olarak kalmıştı. Giderlerin nerelere harcandığına bakacak olursak bu giderlerin % 63'ü yani 387.000 akçesi, çalışanlara maaş olarak ödenmiş; % 22,75'i yani 139.941 akçesi de beslenme giderlerine harcanmıştır. 11.133 akçe de (% 2'ye yakın) hamaliye, kayık ve araba ücretlerine verilmiştir. Ayrıca % 7,33'ü 45.088 akçesi aydınlatma için kullanılan

88 Yukarda ele aldığımız ve vakıfla alakalı genel bilgiler verdiğimiz 1786/2 numaralı muhasebe bilançosuyla aynı numarada kayıtlı muhasebe icmali (1669-1671 yılları) mevcuttur ancak diğer 4289/3 numaralı icmal defteriyle (1670-1674 yıllarına ait) bir yılı ortak verilere sahip olması nedeniyle burada yaptığımız değerlendirmeye dahil edilmemiştir.

89 1104/1692 yılında ve 1725 yılında da gelir gider dengesi iyi durumdadır. Vakıf bütçesi fazla vermiştir. Ancak 1779 ve 1810 yıllarında durum öyle değildir. 1692 yılında gelirler 950.922 akçe, gider 759.520 akçe, bakiye 191.402 akçe; 1725 yılında ise; gelir 1.001.856 akçe, gider 907.565 bakiye 94.291 akçe; 1779 yılında gelir 1.016.900 akçe gider 1.390.110 fark (bakiye) 373.210; 1810 yılında ise, gelir 997.980 gider 2.777.357 fark 1.775.377 akçe olarak gerçekleşmiştir. Bkz. Çelik, Gebze, s. 55 Tablo 19.

zeytinyağı, yerlere serilmek üzere Mısır hasırı ve kaba hasır ile külliyenin çeşitli birimlerinde kullanılan diğer gerekli malzemeler için harcanmıştır. Cami suyolları ile Edirne ve Selanik'te olan evlerin tamir ve onarımları için bu yıl içinde 8.008 akçe harcandığı kaydedilmiştir.[90]Yıllık 24.000 akçe her yıl olduğu üzere yardım olarak Haremeyn hazinesine[91] teslim edilmiştir.

1663-1664 yılı gelirleri toplamı 629.219 akçe olup bunun neredeyse tamamı olan 628.299 akçesi harcanmıştır. Muhasebe defterine göre sadece 917 akçe kalmıştır. Bu harcamaların % 60,91'i yine bir önceki yılda olduğu gibi çalışanların maaş ödemelerine harcanmıştır. Bu miktar bir önceki yıla göre biraz daha artarak 382.680 akçe olmuştur. İmarette pişirilen gıda ürünlerine harcanan miktar bir önceki yıla göre % 4'e yakın bir oranda azalmış, (22.184 akçe daha az harcama yapılmış) gözükmesine rağmen bunların nakliye, kayık ve araba ücretlerine bir önceki yıla göre iki kata varan miktarlarda daha fazla ödeme yapılmıştır. 1662-1663 yılında 11.133 akçe nakliye ücreti ödenmişken bu yılda 20.810 akçe ödeme yapılmıştır. Bundan sonraki yıllarda da aynı oranda devam ettiğine bakılırsa taşıma ve nakliye ücretlerinde artış gerçekleşmiştir. Bu arada bu artışta 1662-64 yılları arasında akçenin gram gümüş oranındaki 0,28'lik düşüşün fiyatlara etkisi olabileceğini de ifade edelim.[92] Camiye alınan aydınlatma için kullanılan balmumu zeytinyağı ve sair lazım ve önemli olan harcamalar için 43.276 akçe ödenmiş olup yıllık masrafın % 6,89'una denk gelmektedir. Geçen yıla göre 1.812 akçe daha az harcanmıştır. Tamirat ve onarımlara bir önceki yıla göre beş kat daha fazla harcama yapılarak 39.776 akçeye ulaşmıştır. Bu harcamalar Gebze ve Eskişehir'deki camilerin ve su değirmenleri ile Edirne ve Selanik'teki hamam ve evlerin onarımlarına yapılmıştır.[93]

1670-74 yılları arasında üç yıl bir aylık dönemi kapsayan muhasebe özet defterine göre gelirlerin tamamı 2.587.270 akçedir. Bunun 2.422.976 akçesi harcanmış, geriye ise 164.294 akçe kasa fazlası yani gelirin % 6,35'i diğer yıla devretmiştir.

Bu yıllarda yapılan harcamaların % 48,84'ü 1.183.380 akçe çalışanlara maaş olarak ödenmiştir. Yıllık yaklaşık 383.798,92 akçe maaş ödemesi yapıldığı anlamına gelmektedir.[94] Harcamaların % 23,87'sini de beslenme giderlerine yapılmıştır. Bir önceki muhasebe dönemine göre bir miktar artmış yıllık 187.571.03 akçe gibi bir miktara denk gelmiştir. Zahirelerin taşıma ve araba ücretleri de aynı şekilde bir artış göstererek gider harcamalarının % 3,26'ı bu masraflara yapılmıştır. Bu da yıllık 25.589,19 akçeye denk düşmektedir. Kandil, Mısır hasırı, mevlid-i şerif okunması, aşure masrafları ve belli başlı çeşitli masraflara da 155.445 akçe harcanmıştır. Bütün bunlar, masrafların % 6,42'sine denk gelmektedir. Tamirat ve onarımlara ise 225.129 akçe verilerek Eskişehir'de bulunan cami ve yemekhane ile suyolları ve kurşunları, Edirne, Selanik ve Gebze'deki camilerin suyolları ve çeşitli mühim yerlerinin onarımları yapılmıştır. Haremeyn hazinesine verilecek yıllık 24.000 akçeden üç yıllık 72.000 akçe de bu hazineye verilmiştir. Bunun harcamalar içindeki oranı da % 2,97 idi. Ayrıca1669-1671 yılı muhasebesine göre fazla harcama yapan mütevelliye 117.838 akçe bu muhasebe döneminde tekrar ödenmiştir.[95] Bir de

90 TSMA.d. 4289/1. ve Tablo 11.

91 Bazı vakıflar gelirlerinden bir payı Haremeyn'e ayırırlardı. Çeşitlerine göre Haremeyn vakıfları ve yıllık Haremeyn payları ile ilgili olarak bkz. Güler, *Haremeyn Vakıfları*, s. 143-145

92 Güran, *Ekonomik ve Malî Yönleriyle Vakıflar...*, s. 113.

93 TSMA.d. 4289/2 ve Tablo 11.

94 Maaş ödemelerindeki küçük farklılıklar bir önceki yıldan kalan ödenmemiş istihkakların ödenmiş olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Örneğin bu dönemde iki yıl bir aylık duâgû maaşları ödenmişti. Bkz. TSMA.d. 4289/3.

95 TSMA.d. 1786/2.

vakıf zahiresinin taşınması esnasında denizde batması sonucu zahire için 11.940 akçe ödeme yapılmıştır.

1674-75 yılı muhasebesi incelediğimiz dönem içerisinde açık veren tek muhasebe dönemi olmuştur. Yıllık gelir 1.062.802 akçe, gider 1.143.078 akçe olup fark ise 80.276 akçe olarak gerçekleşmiştir.[96] Bu, vakıf muhasebesinin bu yılda % 7,55 oranında açık vermesi demektir. Bu açığın temel sebebi vakıf kuruluşlarında yapılan tamiratların bu yıl diğer yıllara göre daha fazla olmasıydı. Cami minaresi, Eskişehir'deki değirmenin ve Selanik'teki Büyük Han'ın tamiratlarına 420.490 akçe harcanmıştır.[97] Bu miktar muhasebe döneminde yapılan harcamaların % 36,79'una denk gelmekteydi. Çalışanlara ödenen maaş ise önceki yıllara göre çok fazla olmayan bir artışla 388.800 akçeye ulaşmıştır. Yıl içerisindeki masraflara oranı ise bu yıl için % 34'te kalmıştır. İmarette pişirilen gıda ürünlerine ise bu sene harcanan miktar 220.172 akçe idi. Giderler içerisindeki pay % 19,26'dır. Bu gıda ürünlerinin nakliyesi kayık ve araba ücretleri için 18.200 akçe harcanmıştır. Bu arada nakliye harcamalarının 1664 yılından 1676 yılına kadar çok fazla artmadan istikrarlı bir çizgide olduğu söylenebilir. Camiye alınan zeytinyağı, pamuk ipliği hasır, tahsildar yol masrafları ve belli başlı harcamalara bu yıl 71.416 akçe harcanmıştır. Yıllık harcamalara oranı % 6,25 şeklinde gerçekleşmiştir. Bu yıl Haremeyn hazinesine önceki yıllarda olduğu gibi yine 24.000 akçe ödeme yapılmıştır.

1675-76 yılı gelir ve giderlerine baktığımızda şu şekilde gerçekleşmiştir. Gelirlerin toplamı 793.470 akçe, giderlerin 737.837 akçe, kasada kalan ise 55.633 akçe olarak gerçekleşmiştir. Yani gelirlerin % 93'ü harcanmış, % 7'si devretmişti. % 93'lük harcamaların % 52'ye yakını 381.960 akçesi çalışanlara maaş olarak ödenmiştir. % 30,64'ü olan 226.070 akçesi beslenme giderlerine harcanmıştır. Bu miktar 1664 yılında aynı giderlere harcanan miktarın neredeyse iki katı idi. Bu yıllarda İstanbul gıda fiyatlarında yaşanan % 37'ye varan artış bu durumu izaha bir nebze yardımcı olacağını düşünerek bazı örnekler vermeye çalışalım. Özellikle en çok kullanılan gıda ürünleri olan buğday fiyatında % 36,96, un fiyatında % 27,05, nohut fiyatında 16,67, bal fiyatında 27,87 artış gerçekleşmiştir. Sadece pirinç fiyatında % 4,74 oranında bir azalma söz konusu olmuştur.[98] Temel gıda ürünlerinin nakliyesi için bu yıl içerisinde 20.840 akçe harcanmıştır. Zeytinyağı hasır ve diğer gerekli malzemeler için ise 57.031 akçe harcanmıştır. Eskişehir'de bulunan değirmen ve imaret için gerekli olan tamir bakım ve onarım için ise 27.936 akçe harcanmıştır. Düzenli olarak her yıl Haremeyn hazinesine ödenen 24.000 akçe bu yıl da aynı şekilde ödenmişti.

1681-82 yılı gelir ve gider hesaplarına ilk baktığımızda yirmi yıllık bir süre zarfında gelirler % 39,30 oranında artarak 903.049 akçeye, giderler ise % 44, 86 oranında artarak 891.107 akçeye ulaşmıştır. 11.972 akçe ise kasada kalmış sonraki seneye devretmiştir. Giderlerin % 45,17'si (402.480 akçe) yine çalışanların maaşlarına harcanmıştır. % 25,29'u (225.370 akçe) beslenme giderlerine, % 3'ü (26.700 akçe) gıda ürünleri nakliyesine, % 16,79'u (149.639 akçe) balmumu zeytinyağı, Mısır hasırı ve kaba hasır ile Selanik, Edirne ve Eskişehir'deki hanların çeşitli ihtiyaçlarına harcanmıştır. % 6,52'si (58.118 akçe) mektep ve Edirne'deki han ile Selanik ve Eskişehir'deki han için gerekli olan tamir bakım ve onarımlara harcanmıştır. Haremeyn hazinesine bu yıl diğer yıllardan farklı olarak 28.800 akçe ödenmiştir.

96 Muhasebe icmal defterine göre 93.276 akçe fazla harcama yapıldığı kaydedilmişti. Bkz. TSMA.d. 4289/4. "doksan üç bin iki yüz altmış altı akçe mütevelli kullarının ziyadetü'l-harcı zuhûreyledügi arz ve i'lâm olunur".

97 "ber-mûceb-i hüccet-i şer'iyye cami-i şerifin minâresi, ber- mûceb-i defter-i müfredât Eskişehir'de vâk'iâsiyâbın ve Selânik'de vâkî hân-ı kebirin ta'mirâtlarına harc ve sarf eyleyüb."

98 Güran, *Ekonomik ve Malî Yönleriyle Vakıflar...*, s. 118-119, 121, 124, 130, 145.; TSMA.d. 1786/2 v.3b.

1662-1682 yılları arası vakıf muhasebesine genel olarak baktığımızda şunları ifade etmek mümkündür: Birincisi, ortalama olarak % 97,20'si giderlere harcanmış, % 2,80'si bir sonraki yıla devretmiştir. Yani vakıf kuruluş amaçlarını yerine getirecek şartlarda toplum hizmetine devam etmekteydi.

Giderlerin harcama kalemlerine paylaştırıldığında ortalama oranları şu şekilde gerçekleşmiştir: % 48,56'sı çalışanlara maaş ödemesi, % 23,42'si beslenme gideri, % 2,74 yakını zahire nakliye giderleri, % 8,11'i zeytinyağı, balmumu, hasır ve diğer gerekli eşya giderleri, % 12,11'i tamir bakım ve onarım giderleri, % 3,06'sı Haremeyn hazinesine yardım olarak ödenmişti.

Tablo 11. Gazi (Çoban) Mustafa Paşa Vakfı 1662-1682 Yılları Gelir ve Giderleri[99]

	GEBZE ÇOBAN MUSTAFA PAŞA VAKFI'NIN 1662-1682 YILLARI ARASINDA FARKLI YILLARA AİT GELİR VE GİDERLERİ														
		20 Şubat 1662 08 Şubat 1663	%	03 Ekim 1663 21 Eylül 1664	%	23 Mart 1670 08 Mart 1674	%	1 Mart 1674 28 Şubat 1675	%	26 Şubat 1675 15 Şubat 1676	%	21 Mart 1681 09 Mart 1682	%	TOPLAM	%
A	**GELİR**	648.268	100	629.219	100	2.587.270	100	1.062.802	100	793.470	100	903.049	100	6.624.078	100
B	**GİDER**	615.170	94,89	628.299	99,85	2.422.976	94	1.143.078	107,55	737.837	92,99	891.107	98,68	6.438.467	97,20
	FARK	33.098	5,11	920	0,15	164.294	6,35	-80.276	-7,55	55.633	7,01	11.942	1,32	185.611	2,80
B	**GİDERLER**														
1	Personel ücretleri	387.000	62,91	382.680	60,91	1.183.380	48,84	388.800	34,01	381.960	51,77	402.480	45,17	3.126.300	48,56
2	İmarette pişirilen zahire masrafları	139.941	22,75	117.757	18,74	578.344	23,87	220.172	19,26	226.070	30,64	225.370	25,29	1.507.654	23,42
3	İmarete gelen zahirelerin hammaliyesi ile kayık ve araba ücretleri	11.133	1,81	20.810	3,31	78.900	3,26	18.200	1,59	20.840	2,82	26.700	3,00	176.583	2,74
4	Zeytin yağı, Mısır Hasırı ve diğer gerekli eşya ve şeylere harcanan	45.088	7,33	43.276	6,89	155.445	6,42	71.416	6,25	57.031	7,73	149.639	16,79	521.895	8,11
5	Tamirat ve Meremmatlarına harcanan	8.008	1,30	39.776	6,33	225.129	9,29	420.490	36,79	27.936	3,79	58.118	6,52	779.457	12,11
6	Haremeynişerifeyn Hazinesine yardım	24.000	3,90	24.000	3,82	72.000	2,97	24.000	2,10	24.000	3,25	28.800	3,23	196.800	3,06
7	Önceki mütevelliye ödenen					117.838	4,86							117.838	1,83
8	Denize batan zahire için ödenen					11.940	0,49							11.940	0,19
	Toplam Gider	**615.170**	**100**	**628.299**	**100**	**2.422.976**	**100**	**1.143.078**	**100**	**737.837**	**100**	**891.107**	**100**	**6.438.467**	**100**
C	**KASA FAZLASI (defterlere göre)**	32.505	5,01	917	0,15	164.294	6,35	0	0,00	55.633	7,01	11.972	1,33	265.321	4,01
	Muhasebe Dönemi	12 Aylık		12 Aylık		37 Aylık		12 Aylık		12 Aylık		12 Aylık			

Sonuç

Öncelikle bu çalışmanın, Gebze'nin kültür mirasımız içerisindeki en güzide temsilcisi olan külliye ve müştemilatının yüzyıllarca ayakta kalmasını sağlayan Gazi Mustafa Paşa Vakfı'nın gerçek hayatına dair verileri sunduğu bilinmelidir. Muhasebe bilançosu vakfın gelirleri, giderleri, önceki yıldan kalan ve tahsil edilen alacaklarını, önceki yıldan kalan ve ödenen borçları ihtiva etmektedir. Vakıf geliri, cari yıl ve önceki yıldan kalıp tahsil edilenlerden oluşmaktadır. İki yıl bir aylık toplam cari yıl gelirinin % 67,66'ını mukataa gelirleri oluşturduğu bunun da % 83'ünü Zadrima ve Katerin mukataalarından elde edilen gelirler oluşturduğu görülmüştür. Aylık kira gelirlerinin cari yılda % 93 oranında toplanabildiği geri kalanın tahsil edilemeden diğer muhasebe dönemine kaldığı anlaşılmaktadır. Bu muhasebe döneminde, önceki yıldan kalan miktara bakılırsa tahsil edebilme oranı % 90 ile % 95 aralığında olduğu söylenebilir.

99 Tablo TSMA.d. 4289/1; 4289/2; 4289/3; 4289/4; 4289/5; 4289/7 numaralı muhasebe icmal defterlerine göre hazırlanmıştır. Gelir ve gider farkı, bilgisayar ortamında yapılan hesaplamalara göre bulunan sonucu, tablonun altında yer alan "kasa fazlası" arşiv kaynaklarına göre olanını göstermektedir. Küçük de olsa farklılıklar olması nedeniyle ayrı yazılmıştır. Tablo muhasebe özet defterlerinin yazılış sıralamasına göre hazırlandı. Buna göre önce gelirler, ardından altı ana başlıkta giderler varsa önceki yıldan kalıp ödenen borçlar en sonunda vakıf kasasında kalan veya fazladan harcanmış olan tutar.

Vakıf giderlerinin dört ana kategoride gerçekleştiği görülmüştür. Giderlerin % 51, 23'ü personele ödenen maaşlar oluşturmuştur, % 27,99'u ise beslenme giderlerine harcanmıştır. % 11,25'i tamir ve bakım giderlerine harcanırken % 9,53'ü de vakfa ait binalarda ihtiyaç hissedilen ve yolcular için gerekli malzeme masraflarının oluşturduğu anlaşılmıştır.

Çoban Mustafa Paşa Vakfı'nın 1662-1682 yılları arasındaki gelir ve giderleri arasındaki farkın en fazla olduğu yılın 1674-75 yılına ait olduğu görülmüştür. Bunun sebebinin de diğer yıllara oranla tamir ve onarım harcamasının fazla olmasından kaynaklandığı anlaşılmıştır. Bunun dışında vakıf kasasının % 0, 15 ile % 7,54 oranında fazla verdiği ortalama vakıf bütçesinin % 3 oranında fazla verdiğini söylemek mümkündür. Gıda ürünlerinde ve maliyetlerdeki artış vakıf harcamalarını da artırmışsa da vakıf gelirlerinin de aynı şekilde yükseldiği görülmektedir.[100]

Genel olarak 1662-1682 yılları arasında vakıf giderlerinin % 48,56'sı personel maaşları, % 23,42'si beslenme gideri, % 2,74 yakını zahire nakliye giderleri, % 8,11'i zeytinyağı, balmumu, hasır ve diğer gerekli eşya giderleri, % 12,11'i tamir bakım ve onarım giderleri, % 3,06'sı Haremeyn hazinesine yardım gideri oluşturmuştur.

Nihayetinde Çoban Mustafa Paşa Vakfı'nın 1662-1682 yılları arasındaki genel durumuna baktığımızda mali bir kriz içerisinde olmadığıdır. Gelirlerin çoğunlukla giderlerden fazla olduğu görülmektedir. Vakfın 1692 ve 1725 yıllarına ait muhasebe verilerden öğrenebildiğimiz kadarıyla da bu olumlu mali durumun bu yıllar için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Ancak 1779 yılı için bunu söylemek zordur. Hele ki 1810 yılı geliri giderlerinin sadece % 56.2'sini karşılayabilecek bir mali sıkıntıda olduğu görülmektedir.

Vakfın gerçek tarihini ve mali durumunu görebilmek vakfiye ile muhasebe kayıtları ve diğer arşiv kaynaklarından elde edilen verilerin değerlendirildiği bir çalışmayla mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Malzemesi

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi TS.MA.d. 7003; TS.MA.d. 1786/2; TS.MA.d. 4289/1, TS.MA.d. 4289/2, TS.MA.d. 4289/3,TS.MA.d. 4289/4,TS.MA.d. 4289/5, TS.MA.d. 4289/7.

Yayınlar

Acaroğlu, M. Türker, *Balkanlarda Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2006.

Akgündüz, Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, OSAV, İstanbul, 1996.

100 1692 yılına ait mukataa gelirlerinde 1669-71 yıllarına göre artış olduğu görülmektedir. Zadrima mukataası 260.000 akçe, Prevadi 25.000 akçe, Yaylak mukataası ki bizim kayıtta rastlanmadı 40.000, Karaağaç mukataası 8000 akçe dir. Bkz. Çelik, *Gebze...*, s. 58.

Barkan, M. Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Dair Araştırmalar", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2 (1962), s. 242-243.

Barkan, M. Ömer Lütfi, "Süleymaniye Camii ve İmareti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585/1586)", *VD*, (9), s. 109-161.

Çakır, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul, 2003.

Çelik, Gülfettin, *16-19 Yüzyıl Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme)*, C. I, Gebze Belediyesi Kültür Hizmeti, Kocaeli 2003-2004.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2000.

Genç, Mehmet "Mukâtaa", *DİA*, C. XXXI, s. 129-132.

Güler, Mustafa, *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (XVI.-XVII. Yüzyıllar)*, İstanbul 2002.

Güran, Tevfik, *Ekonomik ve Malî Yönleriyle Vakıflar Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları*, Kitabevi, İstanbul 2006.

İpşirli, Mehmet, "Duâgû", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 9, İstanbul, 1994, s. 541-542.

Müderrisoğlu, Fatih, "Bânî Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", *VD.* (25), s. 67-124.

Orbay, Kayhan, "Edirne II. Bayezid Vakfı'nın Mali Tarihi (1597-1640)", *GAMER*, 1/1 (2012), s. 113-141.

Ömer Hilmi Efendi, *İthaf'ül-Ahlâf fi Ahkâm'il-Evkaf*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 1977.

Öztürk, Nazif, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 1983.

Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

Seyhan, Köksal, "Çoban Mustafa Paşa Külliyesi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 8, 1993, s. 351-352.

Yediyıldız, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, TTK, Ankara, 2003.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Serveti Hizmete Dönüştüren Bir Türk-İslam Müessesi: Vakıf", *Lale Dergisi*, (1), ss. 1-4.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Sosyal Teşkilatlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyeleri", *Türk Kültürü*, XIX-XX/219 (1981), ss. 262-271.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf Istılahları Lügatçesi", *VD.* (17), s. 55-60.

EK:1 (TS.MA.d. 1786'nolu muhasebe defterinin transkripsiyonu)

Muhasebe-i der Gegbuze mahsulât ve ihrâcât evkâf-ı câmi-i şerîf ve imâret-i merhûm Mustafa Paşa an-zamân-ı Mehemmed Ağa el-mütevellî be-ma'rifet-i iftihârü'l-havâss ve'l-mukarrebîn mu'temedü'l-mülûkive's-selâtin enîsü'l-hazretü'l-aliyye es-sultâniyye a 'nî sâhibü'd-devleti hazret-i Abbâs Ağâ-yı Dârü's-sa 'âdeti'ş-şerîfe en-nâzır el-vâki gurre-i şevvâl sene 1079 ilâ gurre-i şevvâl sene 1081.								
		BİRİNCİ KISIM (GELİRLER)						
A	**Asl-ı Mâl (fi seneteyn ve şehr)**							**1.497.015**
		Makbûz				1.466.495		
		Bâkî				30.520		
B	**An bekâyi-i muhasebe-i mâziye**					**41.734**		
		Der-zimem			40.317			
		Kîse-i der-sâbık			1.417			
	Minhâ tahsîl							
	1	An-Abdullah beşe Hamâm-ı Selhâne vâcib-i sene 1079 tahsil şod			500			
	2	An-yed-i Mehemmed Çavuş Hancı Bera-yı müşâherât-ı Edirne vâcib sene 1079 tahsil şod			16.500			
	3	An-yed-i Hacı Receb bera-yı hammam-ı Yoncalu? vacib-i sene tahsil şod			4.950			
	4	An-yed-i İbrahim câbi-i Selânik bâki mande hâlâ tahsil şod			19.784			
C	**Ani'l Mahsulât**						**1.424.761**	
	I	**Ani'l-müşâherât fi tarihi'l-mezbure**				**448.281**		
		Makbuz			417.761			
		Bâkî			30.520			
	1	Mahsûb icâre-i hânhâ Hocapâşâ (şehr 380) (seneteyn ve şehr)			8.875			

	2	Mahsûb-ı Bostân-ı İbrâhim Ağâ (fi seneteyn)			3.620			
	3	Mahsûb-ı Bostân-ı Mustafa Ağâ (fi seneteyn)			4.800			
	4	Mahsûb-ı Muşâherât-ı Gegbuze (sene 15000 seneteyn)			31.250			
	5	Mahsûb-ı kıst-ı hammâm-ı Gegbûze (seneteyn ve şehr)			3.750			
	6	Mezbehâ-i Mal-ı Yakûb? (Seneteyn ve şehr)			22.404			
	7	Mahsub Cembehâ-i Denzili? (Sene 2000) (seneteyn ve şehr)			4.165			
	8	Mahsûb-ı âsiyâb-ı Kazıklu (seneteyn) , (Dakik, 1000 kiyl,der-Anbâr)		1000 Kile	3.712			
	9	Mahsûb-ı Dilbâz Mâhî der- Eskihisâr (fi seneteyn)			2.400			
	10	Mahsûb-ı Hân ve Dekâkîn ve Hammâm-ı Selânik (seneteyn ve şehr)			103.025			
	11	Makbûz		87.367				
	12	Bâkî		15.720				
	13	Mahsûb-ı mukâtâ-i zemîn hâne-i Ali Çelebi seneteyn			2.000			
	14	Mahsûb-ı mukâtâ-i arz-ı hâliyye Ramazan Ağa …? Seneteyn			2.800			
	15	Mahsûb-ı Hammâm-ı Boyacı der-Edirne (seneteyn ve şehr)			18.750			
	16	Mahsûb-ı kıst hân-ı Gegbuze (seneteyn)			34.000			
	17	Hammâm-ı Karamürsel (seneteyn)			5.000			
	18	Bâkî		Battâl				
	19	Mahsûb-ı Kıst-ı Hammâm-ı Gegbûze (seneteyn)			3.750			
	20	Mahsûb-ı İhsâb u Bâd-ı hevâ (seneteyn)			8.000			

	21	Makbûz		4.000				
	22	Bâkî		4.000				
	23	Mahsûb-ı Kıst Selhâne seneteyn			12.500			
	24	Mahsûb-ı Dekâkîn-i der-Edirne seneteyn			68.750			
	25	Mahsûb-ı âsiyâb-ı Eskişehir ... Hasad Kiyl seneteyn ve şehr		25000 Kiyl	83.500			
	26	Mahsûb Öşr-i mahmiye-i? Denizli			1.500			
	27	Hınta	Kiyl	100				
	28	Şair	Kiyl	50				
	29	Yulaf	Kiyl	15				
	30	Mahsûb-ı Öşr-i mahmiyye-i Bâşyurd						
	31	Hınta			9.700			
	32	Şair			3.780			
	33	Mahsûb-ı İskele-i Eskihisâr sene 300 seneteyn ve şehr			6.250			
	II	**Ani'l-mukâtâ-i an-evvel-i mart sene 1079 ilâ ğâyeti filvâreş? Sene 1080 seneteyn**				**964.000**		
	1	Mahsûb-ı Mûkâta-i Dâderme? Sene 240000 seneteyn			480.000			
	2	Mahsûb-ı Mukâtâ-i Katvin? Sene 16000 seneteyn			320.000			
	3	Mahsûb-ı mukâtâ-i Filibe sene 32000 seneteyn			64.000			
	4	Mahsûb-ı mukâtâ-i Prevâdi sene 22000 seneteyn			44.000			
	5	Mahsûb-ı mukâtâ-i Ahye Sene 25000 seneteyn			50.000			
	6	Mahsûb-ı mukâtaa-i Karaağaç sene 3000 seneteyn			6.000			

	III	**Emvâl-i Münferide**				**43.000**		
	1	An-yed-i Fatih bera-yı hammâm-ı boyacıyan			4.500			
	2	An-yed-i Mehemmed beşe resm-i dükkan			1.500			
	3	An-yed-i İbrahim beşe bera-yı nısf mahlûl dükkân			1.000			
	4	An-yed-i Ahmed Çelebi bera-yı nısf mahlûl dükkân			4.500			
	5	An-yed-i Musli bera-yı mahlûl Çeriçe hân Edirne			21.000			
	6	An-yed-i Hacı Nasuh bera-yı mahlûl oda			10.500			
		Genel Toplam				**1.497.015**		
		İKİNCİ KISIM (GİDERLER)						
A	**Vuzi'a min zâlike**							**1.525.993**
		El-vezâif fi't-tarihi'l-mezbur		**Yevm**	**1.065**		**781.750**	
	I	**Cema'at-i Medrese**						
	1	Müderris Efendi		50				
	2	Muid Efendi		5				
	3	Talibân		75				
	4	Bevvâb		4				
	5	Ferrâş		4				
		Yekün		138				
		Seneteyn ve Şehri				**103.500**		
	II	**Cema'at-i Huddâm-ı Câmi**		**Yevm**				
	1	Mehmed Efendi Şeyh-i Hangâh)		15				
	2	Mehmed Efendi Vâiz		10				
	3	Hasan Efendi Dersiâm		10				

	4	Hüseyin Efendi Hatib		10				
	5	Hüseyin Efendi İmam		10				
	6	Hüseyin Efendi Yasin		4				
	7	Hüseyin Efendi Muvakkit		5				
	8	Mustafa Naat		2				
	9	Hasan Asr		1				
	10	Mustafa Devr		3				
	11	Mustafa Asr		2				
	12	Hüseyin Hafız-ı Kütüb		3				
	13	Ahmed Devr-i ser-mahfil		5				
	14	Mehmed Devr		3				
	15	Ali Devr		3				
	16	Abdullah Devr		3				
	17	Ahmed Müezzin		5				
	18	Mustafa Müezzin		5				
	19	Mustafa Müezzin		5				
	20	Mustafa Müezzin		5				
	21	Mehmed Türbedâr		2				
	22	Hasan Serrâci		3				
	23	Mustafa Kayyım		3				
	24	Hasan Serrâci		1				
	25	Mustafa Nokta		2				
	26	Abdullah Muallim-i Mekteb		5				
	27	Ahmed Asr		3				
	28	Mustafa Muvakkit		3				
		Yekün		**132**				

		Seneteyn ve Şehr				**99.000**		
			Yevm					
	III	**Cema'at-i Eczâhânân-ı Gegbûze**		**61**		**45.750**		
	IV	**Cema'at-i Müsebbihîn**		**61**		**15.750**		
	V	**Cema'at-i Huddâm-ı İmâret**		**Yevm**				
	1	Mehmed Nâzır-ı Gegbûze		10				
	2	Mustafa Şeyh-i İmâret		10				
	3	Mustafa Vekilharc		8				
	4	Ahmed Kilârî		4				
	5	Ahmed Katib-i Vekilharc		5				
	6	Mustafa Tabbâh		5				
	7	Ahmed Tabbâh		5				
	8	Mehmed Tabbâ		5				
	9	Mehmed Habbâz		8				
	10	Hüseyin Habbâz		8				
	11	Şabân Gendümkûb		3				
	12	Mustafa Bevvâb		2				
	13	Ahmed Ferrâş		2				
	14	Hüseyn Nakib-i Nân		2				
	15	Mustafa Tâs-keş		2				
	16	İbrahim Ahûrî		5				
	17	Ahurî		2				
	18	Mehmed Himekeş		2				
	19	Hasan Mutemed		5				
	20	Meremmâtî		10				
	21	Bektâş Didebân?		1				

	22	Mehmed Ahûrî		3				
	23	Hüseyin Ferrâş-ı Tabbâhâne		3				
	24	Mustafa Nakkâd-ı Erz		2				
	25	Ali Devlânî?		3				
	26	Mustafa Ferrâş		3				
	27	Mustafa Bevvâb-ı Harem		2				
	28	Ahmed Kâse-şûy		2				
	29	Hüseyin Keffânî		2				
	30	Hasan Bağbân		6				
	31	Mustafa Hammâl-ı kûşet		1				
	32	Muhsin ?, Vezzân		2				
		Yekün		**133**				
		Seneteyn ve Şehr				**99.755**		
	VI	**Cema'at-i Zâbitân-ı Evkâf**						
	1	Hazret-i Ağâ-yı Dârussâde-i Şerife En-nâzır		5				
	2	Mehmed Ağa El-Mütevelli		30				
	3	Süleyman Kâtib		10				
	4	Ahmed Kâtib-i Rûznâmçe		10				
	5	Ahmed Katib-i Muhasebe		10				
	6	Mustafa Kâtib-i Meremmât		5				
	7	Mustafa Câbi-i Süvâri		5				
	8	Mustafa Câbi-i Süvâri		5				
	9	Hüseyin Câbi-i Yenişehir?		5				
	10	Mehmed Câbi-i Suvâri		5				
	11	Kasım Câbi-i Suvâri		10				
	12	Mehmed Kâtib-i Filibe		5				

	13	Yusuf Câbi-i Diger Yenişehir		5				
	14	Mehmed Câbi-i Yenişehir		5				
	15	Mehmed Câbi-i Porevâri		5				
	16	Ali Kâtib-i Hammâm-ı Porevârî		5				
	17	Efendi Kâtib-i Yenişehir		5				
	18	Hüseyin Câbi-i Asiyâb		3				
	19	Mahmud Câbi-i Müşâhere		5				
	20	Muhammed Câbi-i Hammam Prevâri		5				
	21	Muhammed Ali Câbi-i ? Edirne		5				
	22	Ali Câbî-i Aşâr-ı Gegbûze		5				
	23	Muhmmed Hüseyin Mu 'temed		5				
	24	Nabi Fehmi? Meremâtî		3				
	25	Süleyman Câbî-i Kal 'a		5				
	26	Ahmed Câbî-i Süvârî		5				
	27	Mustafa Câbî		5				
	28	Mehemmed Câbî-i Müşâhere-i Gegbûze		5				
	29	Ahmed Câbî-i Müşâhere-i Gegbûze		2				
	30	Pîrî Efendi Mütevelli-i Nukût		10				
	31	Ali Kâtib-i Merbut?		2				
	32	Süleyman Kâtib-i Müşâhere		5				
	33	Mehemmed Câbî-i Asiyâbhâ		3				
	34	Mehemmed Câbî-i اخیه?		5				
	35	Hüseyin Kâtib-i Ahye/Açye?		5				
	36	Mahmud Câbî-i Balyebâzre?		5				
	37	Ali Katib-i Dâdreme?		5				
		Yekûn		**237**				

		Seneteyn ve Şehr				**177.750**		
	VII	**Cemât-i Muallimhâne-i Hisâr-ı Rûmilî**						
		Yevm		**7**				
		Seneteyn ve Şehr				**5.250**		
	VIII	**Cemât-i Hüddâm-ı Edirne**						
		Yevm		**41**				
		Seneteyn ve Şehr				**30.370**		
	IX	**Cemât-i Hüddâm-ı Selânik**						
		Yevm		**26**				
		Seneteyn ve Şehr				**19.125**		
	X	**Cemât-i Hüddâm-ı Eskişehir**						
		Yevm		**174**				
		Seneteyn ve Şehr				**130.500**		
	XI	**Cemât-i Duâgûyân**						
	1	Seyyid Ahmed		20				
	2	Receb		5				
	3	Ali Abdullah		5				
	4	Şıh Mehmed		10				
	5	Ahmed Evlâd?		5				
	6	Süleyman		5				
	7	Ahmed		5				
	8	Yusuf		5				
	9	Duhter-i mûmine		5				
	10	Mustafa Evlâd? (17)		10				
	11	Hacı Osman		5				

	12	Mustafa		5				
	13	Ali		3				
	14	Hüseyin		3				
		Yekün		96				
		Fi seneteyn ve şehr				**54.990**		
		81		**51.840**				
		15		3.150				
		96		54.990				
	XII	**Ani'l-İhrâcât-ı meremmât**				**744.243**		
	XIII	**An Harc-ı Matbah**					**427.135**	
			Tüketilen Miktar	Birim Fiyat (akçe)	Toplam			
	1	Baha-i Dakik (Kile)	351	85	29835			
			274	80	21.960			
		Toplam	**625,5**		**51.795**			
	2	Baha-i Hınta (Kile)	1310	71	93.010			
			1828	80	146.290			
		Toplam	**3138**		**239.300**			
	3	Bahâ-i Revgan-ı Sâde (Kıyye)	875	31	27.125			
			802	27	21.654			
		Toplam	**1677**		**47.749**			
	4	Bahâ-i Asel (Kıyye)	481	15	**7.215**			
	5	Bahâ-i Erz (Kile)	134	80	**10.742**			
	6	Bahâ-i Nemek (Kile)	114	30	**3.420**			

	7	Bahâ-i Nohut (Kile)	4	101	**405**			
	8	Şem ' Asel (Kıyye)	105	85	8.925			
			20	90	1.800			
			11,5	100	1.150			
		Toplam	**136,5**		**11.870**			
	9	Bahâ-i Revgan-ı Zeyt (Kıyye)	614,5		**8.610**			
	10	Bahâ-i Şem ' Asel Eskişehir			**5.135**			
	11	Bahâ-i Revgan Gayr-ı Eskişher			**2.394**			
	12	Bahâ-i Heme Borvece Maktu '?			**37.500**			
	XIV	**An Harc-ı Sâire**					**109.483**	**145.454**
	1	Bahâ-i Rişte-i Penbe			333			
	2	Katr-ı Mâis ?			632			
	3	Halât-ı Dolâb			1.700			
	4	كناه و غن			390			
	5	Arpa ve Saman ve nakl u menh			3.731			
	6	Bahâ-i Çuvâl			1.750			
	7	Şem ' revgan-ı Eskişehir			1.580			
	8	Bahâ-i Penbe-i Eskişehir			80			
	9	Harc-ı Mevlud altı?			650			
	10	Bûriyâ-i Sâr			2.477			
	11	Bûriyâ-i Mısrî			2.500			
	12	Kalây			555			
	13	Harc-ı Câmi-i Selânik			2.760			
	14	Harc-ı …harman			1.000			
	15	Baha-i Bargir			3.000			

	16	Harc-ı Râh-ı Câbî Beray-i Tahsil			1.500			
	17	Küsür-i temettü ve kuruş mal-ı vakf			8.133			
	18	Kaldırımcıyân ?			1.640			
	19	Bâhâ-i Vergi ve Tabân Beray-ı Hân			942			
	20	Edâ-i mukâta'a-i Eskihisâr-ı Asiyâb			1.140			
	21	Küsür-i….? Müşâhere			1.550			
	22	Harc-ı âşûrâ			7.240			
	23	Çârçûbe-i Mekteb			220			
	24	Tuğla-i Fırûn			1.665			
	25	Seng-i Kahve			120			
	26	Seng-i müteferrika ve lüle ve gayruh			376			
	27	Kandil-i Eskişehir			345			
	28	Mukâta '-i asiyâb			240			
	29	Kandil-i Câmi			210			
	30	Harc-ı Bevvâb ve Mi'mâr der Eskişehir bâ fermân-ı hazret-i Ağâ			9.000			
	31	???			350			
	32	Ta'mir-i Dolab ve Yular ve gayruh			377			
	33	Harc-ı Bal mumı			500			
	34	Harc-ı Râh-ı Câbî-i Katerin			5.200			
	35	İhrâcât vesâir-i Selânik			8.402			
	36	Bûriyâ-i Mekteb			100			
	37	Harc-ı râh-ı Nâzır-ı Eskişehir			3.100			
	38	Harc-ı râh-ı mütevelli der Gegbûze			2.000			
	39	Harc-ı râh-ı mütevelli beray-ı ta'mirân asiyâbhâ			2.500			
	40	Küsür Battâliye-i Asiyâbhâ-i Prevâdî			10.000			

	41	Ücret-i kanâdil-i Eskişehir			285			
	42	Bahâ-i kandil-i mezbur			600			
	43	Bahâ-i dâr?			100			
	44	Ücret-i dellâliyye-i merdegân?			1.325			
	45	Bahâ-i … ve çârûb			179			
	46	Harc-ı Müteferrik mesâilî			17.000			
	47	**4. sayfadan devam ara toplamı**					**35.971**	
	48	Ücret-i Navlun Sefine-i zehâyir			8.789			
	49	Ücret-i Navlun Sefine-i Gazaklu			3.422			
	50	Ücret-i Arabakeş beray-ı irsâliye-i anbâr			12.500			
	51	Ücret-i mezbelekeş Hân-ı Edirne			5.000			
	52	Ücret-i mezbelekeş Hân-ı Selânik			4.000			
	53	Ücret-i Kandil-i Fervez			710			
	54	Ücret-i Kal'agirân			550			
	55	Ücret-i Şam 'gir			600			
	56	Ücret-i Kanâdîl-i Eskişehir			400			
	XV	**el- meremmât**					**171.655**	
	1	Meremmat-ı Anbâr ve Asiyâbhâ-i ber muceb-i hüccet-i şeriyye fi sene			111.945			
	2	Meremmât-ı râhâb u sukuf-ı hân-ı zirin fi seneteyn			11.527			
	3	Meremmât-ı şâdırvân ve câmi-i Eskişehir fi seneteyn			4.115			
	4	Meremmât-ı hân-ı selânik fi seneteyn			7.259			
	5	Meremmât-ı Asiyâb Prevâdî			4.000			
	6	Meremmât-ı Asiyâb-ı Eskişehir ve tathîr-i ark , fi seneteyn			32.809			

	XVI	**el-Bâki müteferrik?**			**58.790**			
	1	Teslim be hazine-i darussadeti'ş-şerife lehüm/? Beray-ı haremeyni'ş-şerifeyn (sene 24000)		24.000	48.000			
	2	Be cihet-i edâ-i vezâif-i hüddâm-ı Edirne Bâkî hâlâ edâ şode			7.290			
	3	Be cihet-i edâ-i ihrâcât ve meremmât-ı hân-ı Edirne An zemân-ı Resul Efendi akçe mânde hâlâ edâ şode			3.500			
							1.525.994	
	XVII	**Sahha'l-bâkî mahsub der zimem**				**30.520**		
	1	der-zimmet-i Mehmed Ağa Ağa-i İhtisâb Gegbûze			4.000			
	2	der-zimmet-i Mehmed Ağa Ağa-i İhtisâb Gegbûze						
	3	der-zimmet-i mukâtât-ı zeminhâ der Edirne			8.000			
	4	der-zimmet İbrahim Hammâmî-i Selânik			15.720			
	5	der-zimmet-i Ramazan Ağa ….. Beray-ı arz …			2.800			
	XVIII	Ez'ziyade'l-vech				**117.838**		

EK.2 (TS.MA.d. 7003) Gazi Mustafa Paşa Vakfiyesi'nin Tevliyeti İle ilgili Sayfası

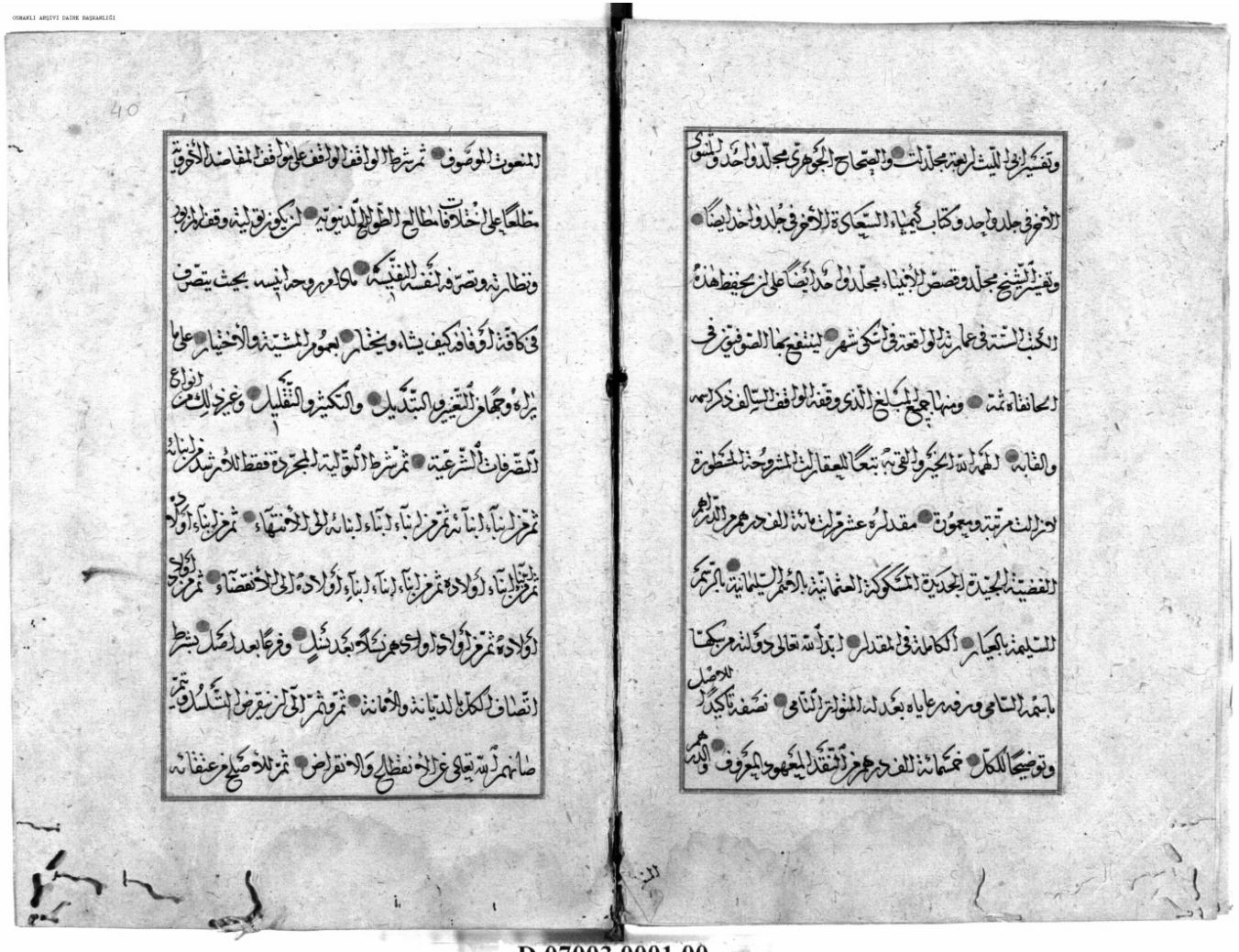

D.07003.0001.00

K. 3/1

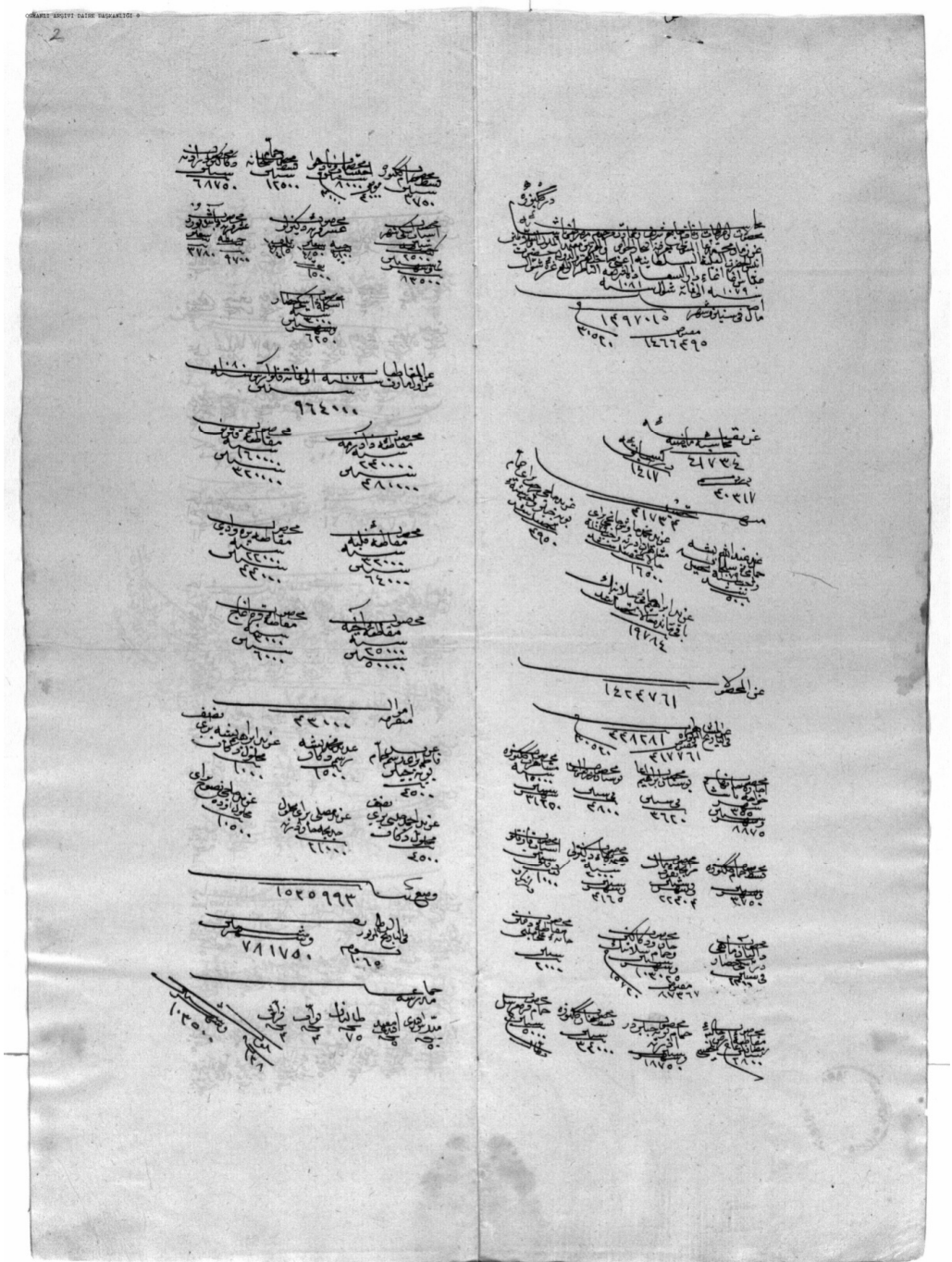

D.01786.0002.00

EK.3/2

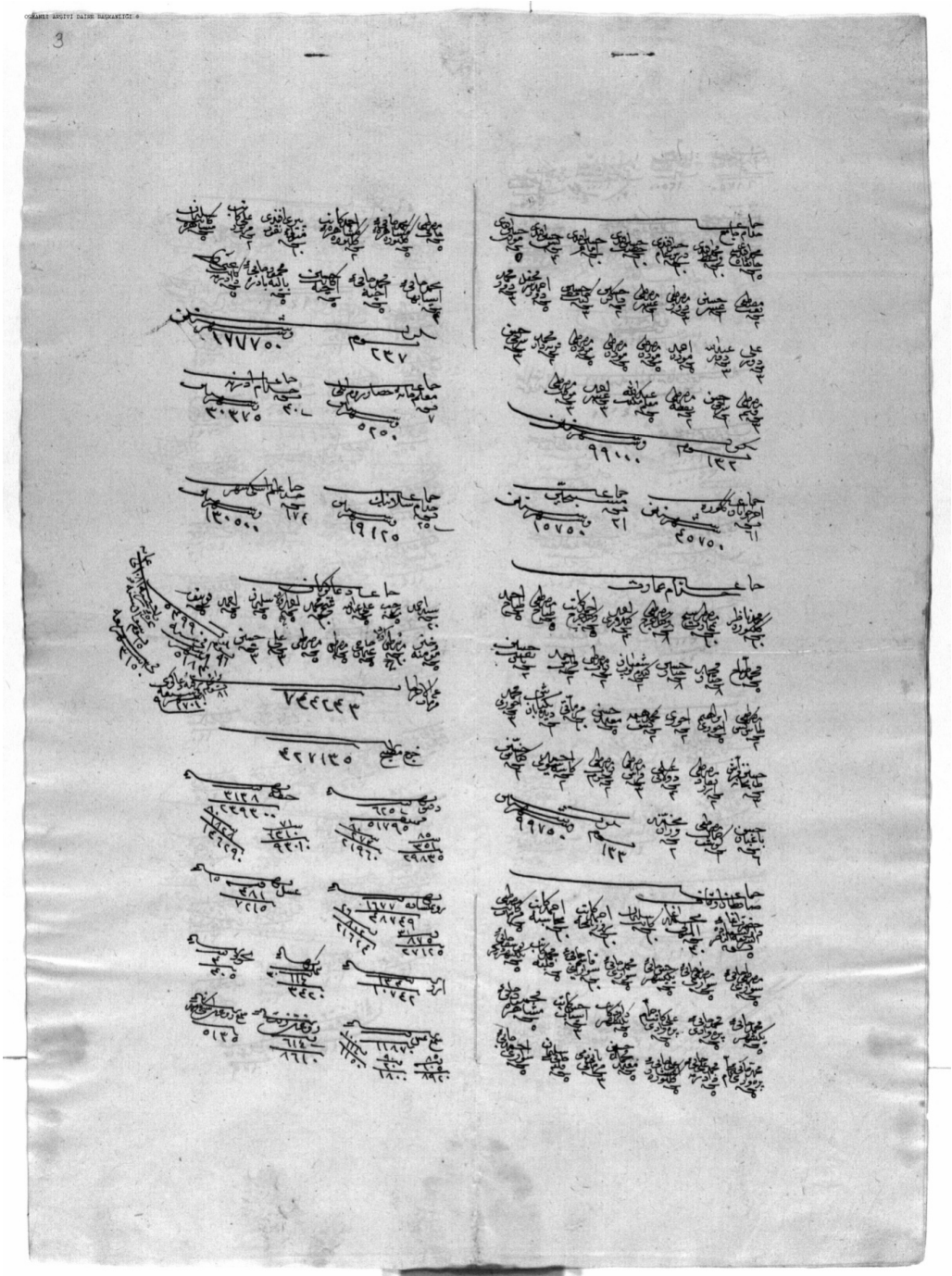

D.01786.0002.00

EK. 3/3

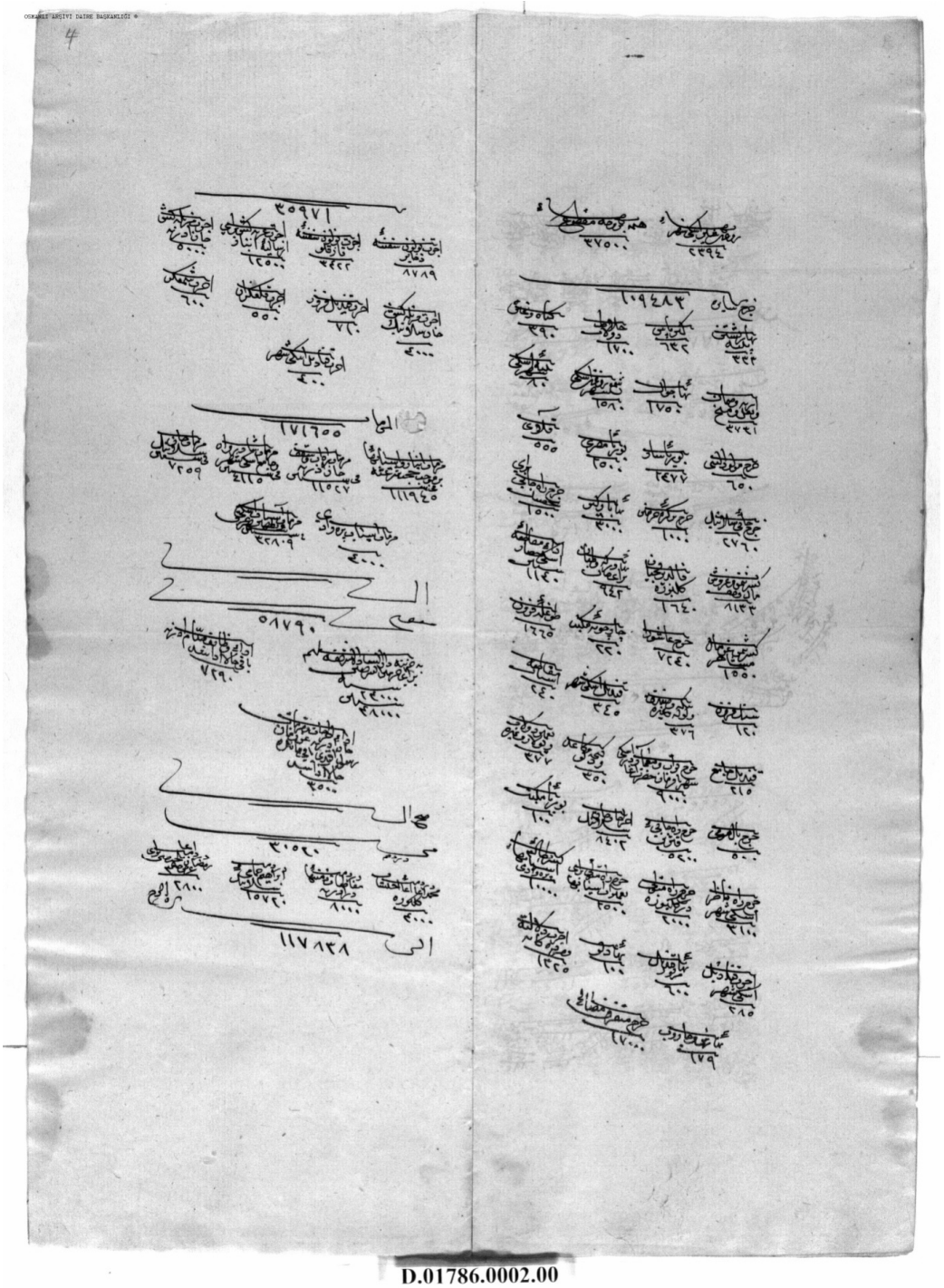

D.01786.0002.00

EK.4

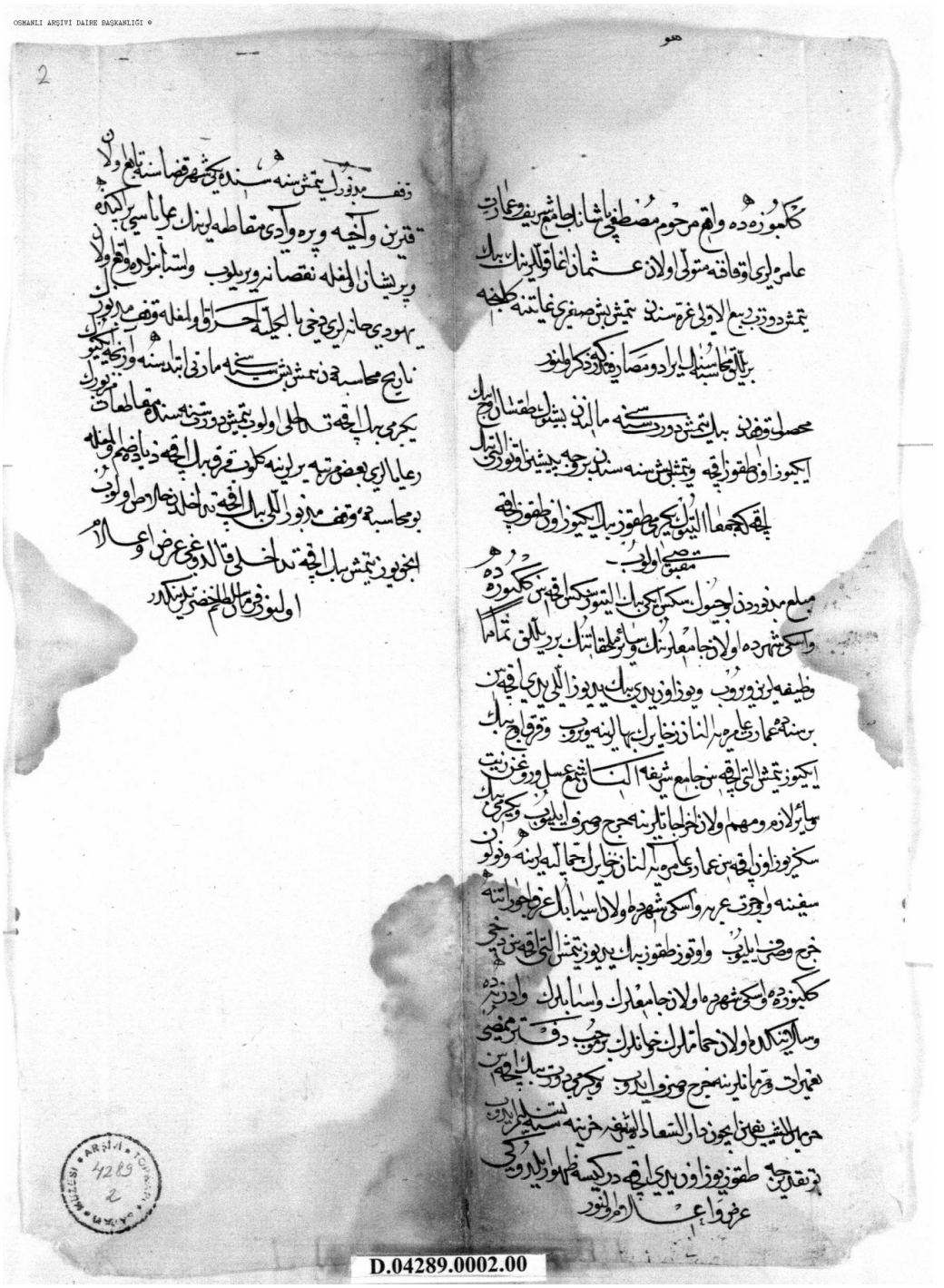

EK.5.

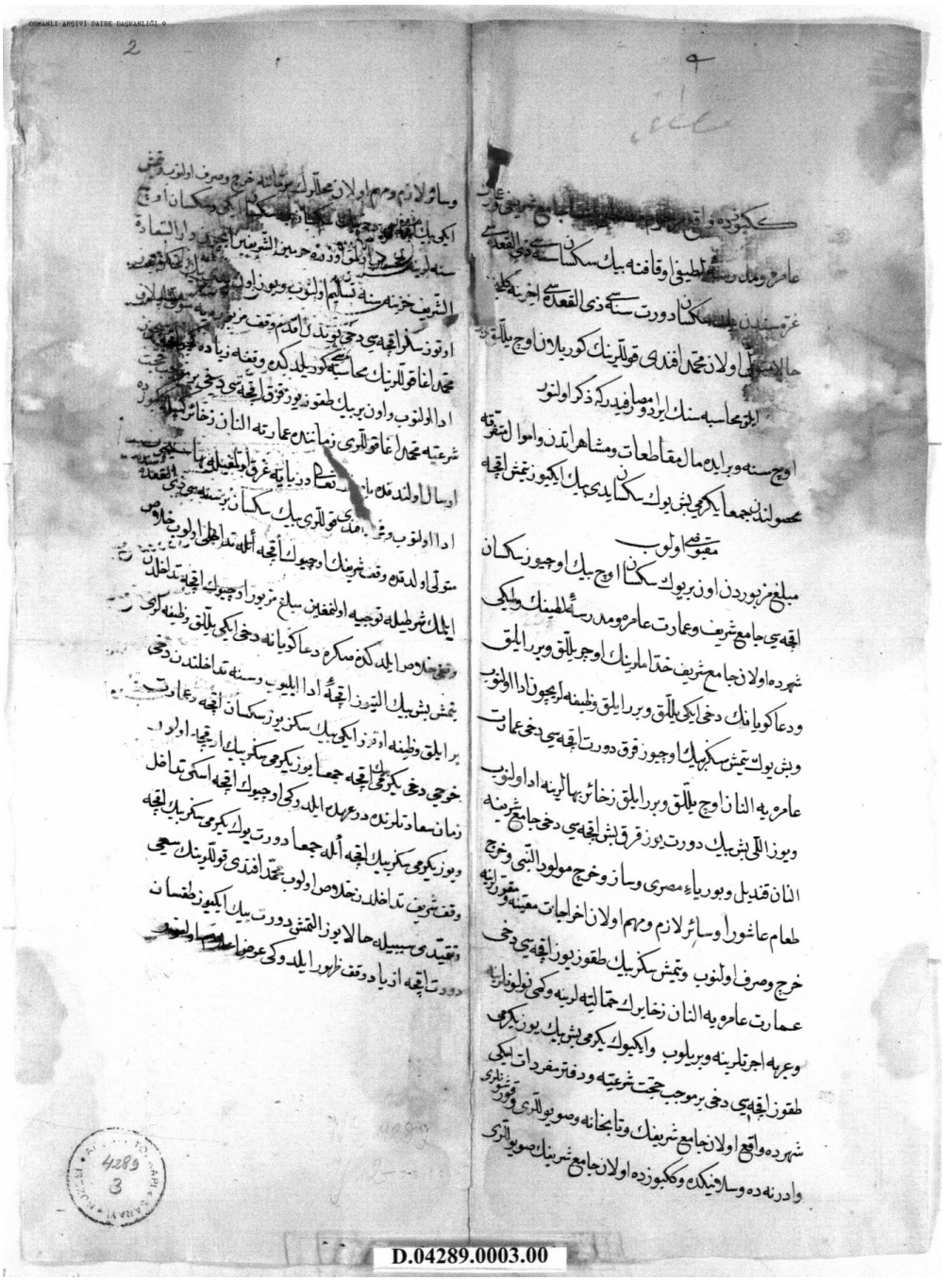

GEBZE ÇOBAN MUSTAFA PAŞA KÜTÜPHANESİ

Abdullah ÇAKMAK*

Giriş

Tezkirecilikten vezirliğe kadar uzanan görev hayatında temlik yoluyla elde ettiği Gebze'deki arazisine bir külliye yaptıran Çoban Mustafa Paşa, Gebze'nin bir İslâm şehrine dönüşümünde büyük katkıya sahiptir. Ayrıca Gebze'nin hac ve ticaret kervanları için İstanbul çıkışlı ilk menzil yeri olması külliyenin önemini daha da artırmaktadır.

Külliyenin bir bölümünü oluşturan kütüphanede, vakfiyede belirtildiğine göre farklı disiplinlere ait yüz altmış beş yazma eser bulunmaktaydı. Günlük üç akçe ücretle bir hafız-ı kütübün görev yaptığı kütüphane için şart koşulan bu görev ve tahsisat, Paşa'nın, kitapların muhafazasına verdiği önemi ortaya koymaktadır. Ancak yaklaşık dört asırdır ayakta duran bu müessesenin içinde bulunan birçok kitap zamanla muhafaza edilemeyerek bir şekilde farklı yerlere intikal etmiştir.

Çoban Mustafa Paşa'nın Hayatı

Hayatının erken dönemleri hakkında ayrıntılı bilgi bulunmayan Mustafa Paşa'nın arşivlerde ismine daha çok "*Gazi*" sıfatıyla rastlanmaktadır. Günümüzde ise daha çok "*Çoban*" sıfatıyla tanınması kanaatimizce bu sıfatın daha sonraki bir dönemde kendisine verildiği yönündedir. 932/1526 tarihli vakfiye suretinde isminin Mustafa Paşa bin Abdulmuin,[1] 934/1527-28 ve 935/1529 tarihli altı adet vakfiye zeylinde ise Mustafa Paşa bin Abdülkerim[2] olarak geçmesi Paşa'nın kul sisteminden yetiştiğini göstermektedir.

Çoban Mustafa Paşa ismi tarihlerde ilk olarak I. Selim'in Çaldıran seferi esnasında karşımıza çıkmaktadır. Buna göre Çaldıran seferinde Rumeli Defterdarı Pirî Mehmed Paşa'nın tezkirecisi olan Mustafa Paşa aynı zamanda onun damadıdır.[3] Mustafa Paşa daha sonra Rumeli Beylerbeyi olup Şehsuvaroğlu Ali Bey, Hayırbay ve Canbirdi Gazâlî ile beraber Ridaniye seferinde (Zilhicce 922/Ocak 1517) İskenderiye'ye kaçan Memluk Sultanı Tomanbay'ın yakalanmasında görev aldı.[4] Pirî Mehmed Paşa sadrazam olduktan sonra İran ve Mısır seferlerinin

* Uzman, Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, acakmak1634@gmail.com.

1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri *(BOA. TS. MA.d)* 7003, s.5a.

2 *TS. MA.d.* 7003, s.57b, 61a, 61b, 63b, 66a ve 67a.

3 Şair Nedim Efendi, *Müneccimbaşı Tarihi Tercümesi*, cilt III, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1285, s. 475.

4 Şair Nedim, *Müneccimbaşı*, cilt III, s. 467.

ardından genişleyen Osmanlı topraklarını idare etmenin zorluğundan bahisle damadı Rumeli Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın Muharrem 925'de ikinci vezir olmasını sağladı.[5] Pirî Paşa'nın bu hareketi, Mustafa Paşa'nın görev terfiinde ona büyük kolaylıklar sağladığının açık bir delilidir.

I. Selim'in ölümüyle[6] tahta geçen oğlu I. Süleyman, ilk olarak Belgrad ve Rodos üzerine sefer düzenledi. Belgrad seferinde Çoban Mustafa Paşa, Tuna nehri tarafından Salankamin üzerine yürüdü.[7] Paşa, bu bölgeyi ele geçirerek Belgrad'ın alınmasında (927/ 1521) büyük yararlılık gösterdi. Bundan sonra yine Pirî Mehmed Paşa'nın desteğiyle Rodos seferine serdar tayin edilen ikinci vezir Çoban Mustafa Paşa, seferin beklenen süreden daha uzun sürmesi bahanesiyle serdarlıktan azledilerek vefat eden Mısır beylerbeyi Hayırbay'ın yerine 928/1522'de Mısır valiliğine tayin edildi.[8] Burada Çerkeslerin isyanı ile karşılaşan Paşa, bu isyanı bastırdı ve 929/1523'de İstanbul'a davet edilerek Mısır eyaleti önce Kasım Paşa'ya daha sonra kendi isteği doğrultusunda 929/1523'de Ahmed Paşa'ya verildi.[9] Mısır valiliğinden sonra herhangi bir göreve getirilmeyen Mustafa Paşa, 935/1529'da vefat ederek Gebze'de bulunan külliyesinin yanındaki türbesine defnedilmiştir.

Gebze'de Çoban Mustafa Paşa'nın Hayratı ve Evkafı

Çoban Mustafa Paşa'nın yaşadığı on beşinci asrın sonları ile on altıncı asrın başlarında aynı isimde birkaç paşanın bulunması yaptırdıkları hayratın birbiriyle karıştırılmasına neden olmuştur.[10] Bu sebeple çalışma konumuz olan Çoban Mustafa Paşa'nın hayratını, en doğru şekliyle yine Paşa'ya ait evâil-i Receb 932 tarihli Arapça vakfiye suretinden[11] tespit etmek mümkündür. Vakfiyeye göre Paşa, Gebze kasabasında bir imaret, Eskişehir'de başka bir imaret, Seyyidgazi kasabasında sıbyan mektebi, Galata kazasına bağlı Yenihisar olarak bilinen Boğazkesen'de sıbyan mektebi, Rodos Kalesi'nde sıbyan mektebi, Edirne Söğütlüdere nehri üzerinde büyük bir taş köprü yaptırmıştır.[12] Bu vakfiyede yer almayan Svilengrad'daki (Cisr-i Mustafa Paşa) taş köprünün de Paşa'ya ait olduğu bilinmektedir.[13]

Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze'deki külliyesi; cami, on altı hücreli medrese, on iki hücreli zaviye, yazlık ve kışlık misafirhane, odunluk, mutfak, fırın, yemek salonu, sığınak, ambar, ahır,

5 Şair Nedim, *Müneccimbaşı*, cilt III, s. 471; Hoca Sâdeddin, *Tâcü't-tevârîh*, cilt II, s. 383-4; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, cilt II, s. 303-4; Lütfi Paşa, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, (haz. Âlî Bey), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1341, s. 276.

6 I. Selim, 8 Şevval 926'da Çorlu civarında vefat ettiğinde hazinesi ikinci vezir Çoban Mustafa Paşa, cenazesi ise Ferhad Paşa kumandasında İstanbul'a getirildi. Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik* (nşr. P. Kappert), Wiesbaden 1981, s. 24b.

7 Karaçelebizâde Abdülaziz, *Süleymannâme*, Matbaatü Bulak, Mısır 1832, s. 34; Celâlzâde, *Tabakâtü'l-Memâlik*, s. 55a-56a.

8 Karaçelebizâde, *Ravzatü'l-Ebrâr*, Matbaatü Bulak, Mısır 1832, s. 418.

9 Celâlzâde, *Tabakâtü'l-Memâlik*, s. 104a-109b; Karaçelebizâde, *Süleymannâme*, s. 69-73; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, cilt II, s. 314-7.

10 Özellikle Üsküp'te hayratı bulunan diğer bir Mustafa Paşa, Çoban Mustafa Paşa ile karıştırılmaktadır. Ancak bu paşanın Üsküp'teki eserlerine dair olan vakfiyesi incelendiğinde şahitler kısmında Rumeli Defterdarı Pirî Mehmed Çelebi'nin ismine rastlanmaktadır. Çoban Mustafa Paşa, bu Pirî Paşa'nın damadı ve tezkirecisi olduğu düşünüldüğünde bu hayratın kendisine ait olmasına imkân yoktur. *TS.MA.d.* 7024.

11 Vakfiye suretini aslından nakleden Rumeli Kazaskeri Fenari Mehmed bin Ali'dir. *TS.MA.d.* 7003, s.3b.

12 *TS.MA.d.* 7003, s. 6b-8b.

13 Semavi Eyice, Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü(Cisr-i Mustafa Paşa), *TTK Belleten*, 28/112(1964), s. 733.

abdesthane ve kütüphaneden oluşmaktadır.[14] Paşa'nın Mısır valiliği esnasında Memluk mimarisinden etkilendiğini Gebze'deki külliyesinin mimarisinden anlamak mümkündür.

Paşa, yaptırdığı hayratta yürütülecek hizmetlerin devamını sağlamak için Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli yerlerinde köy, çiftlik, mezra, hamam, dükkân, değirmen, ev gibi gayr-i menkullerin yanında para, eşya ve hayvan gibi menkul akarlar da vakfetmiştir.[15] Bu akarların tamamının tespiti ayrıntılı bir çalışmanın konusu olacağından biz burada sadece Paşa'nın Gebze'de bulunan hayratına ait Kocaeli'ndeki akarlarını tespit etmekle yetineceğiz. Gebze kazasında bulunan Alacakilise Çiftliği, Elmacık timarından olan Sancakbeyi Çiftliği ve Eskihisar isimli kışla yakınındaki üç parça tarla önceleri hâs olup daha sonra Mustafa Paşa'ya temlik edilmiş, Paşa da bu yerleri Gebze'deki imaretine vakfetmiştir.[16] Ahmed Çelebi Hürmüz'den satın aldığı Gebze'ye bağlı Donuzluca Köyü,[17] Karaca Kutbeddin vakfından yılda iki yüz elli akçe karşılığında doksan yıllığına kiraladığı Gebze'de Alibey Çiftliği[18] ve temlik yoluyla elde ettiği Yalakabad kazasına bağlı Eşicibalaban Köyü sınırında yer alan Çınarcık Derbendi Paşa'nın vakıf akarlarındandır.[19]

Çoban Mustafa Paşa'ya ait vakfın idaresi diğer vüzera vakıflarında olduğu gibi Evkaf-ı Haremeyn Nezareti'ne bağlıdır. Buna göre vakfın nazırlık görevi, darüssaade ağaları tarafından yürütülmektedir. Vakfın diğer idari personeli arasında mütevelli, kâtip, vekilharç ve câbî gibi görevliler bulunmaktadır. Camide görev yapanlar hatip, imam, vaiz, dersiam, zaviye şeyhi, müezzin, kayyım, ferraş; imarette görev yapanlar imaret şeyhi, kilerci, aşçı, oduncu, ekmekçi, bulaşıkçı, etçi, tamirci gibi görevlilerdir.[20]

Gebze Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesi

Vakfiyede "*vakfedilen kitapların muhafaza edilmesi için misafirhane ile mutfak arasındaki kapı üzerinde bulunan dâhili ve harici fevkânî iki odadan oluşur ki bu mekân düz ve geniş bir yerdir*[21]" şeklinde tarif edilen kütüphane, giriş kapısı üzerindeki fevkani düzenlemesiyle külliyede dikey boyutta vurgulanmıştır.[22] Kütüphane binasının günümüze kadar sağlam bir şekilde ulaşması muhakkak bazı tamirler geçirdiğini göstermektedir. Ancak arşiv kayıtlarında yaptığımız araştırmalarda doğrudan kütüphanenin tamiriyle ilgili bir belgeye rastlamadık. Fakat camiin tamir edilmesi ilgili bir hicri 1303 tarihli kayıtta "*cami dâhilinde bulunan kütüphanedeki kitapların telef olmasının engellenmesi*[23]" ifadesi tamir işlerinde kütüphanenin camiden bir bölüm sayıldığını düşündürmektedir. Yine hicri 1267 ve 1312 senelerinde "*cami ve teferruatının tamiri için keşif yapılması*[24]" kaydı ile vakıf muhasebe defterlerindeki tamir masraflarını gösteren kayıtlar[25]

14 *TS.MA.d.* 7003, s. 6b-7a.

15 Vakfiyede bu akarların hepsi ayrıntılı olarak yazmaktadır. TS.MA.d. 7003, s. 9a-36b.

16 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defterleri (*BOA. TT.d).* 438, s.786; *BOA. TT.d.* 733, s.143 ve 161-2.

17 *BOA. TT.d.* 733, s.470-1.

18 *BOA. TT.d.* 733, s.499.

19 *BOA. TT.d.* 438, s.807.

20 *TS.MA.d.* 7003, s. 44a-48b; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Evkâf Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri *(BOA. EV. HMH.d).* 645, s. 1b-2a.

21 *TS. MA.d.* 7003, s. 7a.

22 Fatih Müderrisoğlu, Bânî Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze, Vakıflar Dergisi, 25 (1995), s. 90.

23 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Mektûbî Kalemi *(BOA. MF. MKT).* 88/74.

24 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadâret Âmedî Kalemi *(BOA. A. AMD).* 25/75; Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Tasnifi Evkâf *(BOA. İ. EV).* 13/64 (1).

25 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Nezâret Sonrası Evkâf Defterleri *(BOA. EV.d).* 17020; 18827;19070; 19438.

kütüphanenin de cami ile birlikte tamir edildiğini göstermektedir. Bunun yanında dikkate değer bir husus hicri 1312 senesinde cami ve teferruatının zamanla harap olması ve vakfın tamir masraflarını karşılayamayacak durumda olmasından bahisle tamir işinin önce Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne havale edilmesi,[26] ancak nezâretin bu işi çok fazla geciktirmesinden dolayı işin Şehremaneti'ne havalesine karar verilmesidir.[27] Bu durum cami ve teferruatındaki harabiyetin acil tamir edilmesini gerektirecek kadar fazla olduğunu ve binaların selameti bakımından tamir işinin önemli ve elzem olduğunu göstermektedir.

Kütüphane, XVI. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde yaptırılan diğer kütüphaneler gibi külliye içerisinde yer alan medreseyi tamamlayan bir unsur olarak gözükmektedir.[28] Bu anlamda I. Süleyman(1520-66) devrinin nüfuz sahibi şeyhülislamı Ebussuud Efendi'nin de ilk müderrisliğini yaptığı[29] medrese ile kütüphane arasındaki bu ilişki tedrisatın daha verimli yapılması bakımından son derece önemlidir. Müderrisin günlük ücretinin elli akçe olmasından hareketle ellili payeye sahip olduğu anlaşılan medresenin, vakfiyede eğitim bakımından sahn-ı seman medresesi ile denk olduğuna işaret edilmiştir.[30] Kütüphanede yer alan kitapların bu medresede okutulacak dersler için yeterli olması da medresenin gerçek manada o gün için hazırlanmış yüksek bir eğitim kurumu olduğunu göstermektedir.

Çoban Mustafa Paşa'nın kütüphaneye vakfettiği kitapların her birinin ismi vakfiyede kayıtlıdır. Sultan I. Ahmed (1603-17) zamanında hazırlanan tahrir defterinde ise kitapların ilim dallarına göre cilt sayıları vakfiyeden tespit edilerek gösterilmiştir. Buna göre kütüphanede kırk altı cilt tefsir ve şerhleri, otuz cilt hadis ve şerhleri, yirmi beş cilt fıkıh ve şerhleri, on yedi cilt fetva ve kırk yedi cilt kelam ve diğer kitaplar olmak üzere toplam yüz altmış beş cilt kitap bulunmaktadır.[31]

Vakfiye ve tahrir defterindeki bilgiler esas alınarak her bir ilim dalına ait kitaplar şu şekildedir:

26 *BOA. İ. EV.* 13/64 (1-2).

27 *BOA. İ. EV.* 19/54 (1-2-3).

28 İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, s. 134.

29 Nev'izâde Atâî, *Şakâik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri Hadaiku'l-Hakaik fî Tekmileti'ş-Şakaik*, (nşr. Doç. Dr. Abdülkadir Özcan), Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, (metin kısmı) s. 184.

30 TS.MA.d. 7003, s. 7a ve 47b. Şevval 1081/Mart 1671 tarihinde de müderris ücreti 50 akçedir. *TS. MA.d.* 1786, s. 2a.

31 *"... ve müşârün-ileyh vakf ettiği kütüb-i sagîre tefâsir ve şurûhundan kırk altı mücelled kitâb ve ehâdîs ve şurûhundan otuz mücelled kitâb ve usûl ve fürû ve mütûn ve şurûhundan yirmi beş mücelled kitâb ve fetâvâdan on yedi mücelled kitâb ve kütüb-i kelâmiyyeden ve gayrıdan kırk yedi mücelled kitâb cümle yüz altmış beş mücelled kitâb olub imâret-i âmirelerinde hıfz olunub ..." BOA. TT.d.* 733, s. 498.

Tablo I: Vakfiyede kayıtlı kitapların listesi[32]

	Kitap Adı	Cilt Sayısı
TEFSİR (46 cilt)	Tefsîru'l-Keşşaf	1
	Tefsîru'l-Kebîr	13
	Tefsîru'l-Basît li'l-İmâmi'l-Vâhidî	15
	Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl li'l-Kâdı'l-Beydâvî-1	1
	Envârü't-Tenzîl-2	2
	Tefsîru'l-İmâmi'n-Nesefî	1
	Kıt'atün kemmiyyetün fî cildi min Tefsîru'l-Kur'ân	-
	Bahrü'l-Muhîti'l-Ebî Hayyân	5
	Şerhu'l-Keşşâf li's-Seyyidi'ş-Şerîf	1
	Şerhu'l-Keşşâf li'ş-Şeyh Abdilcebbar	1
	li'l-Atûfî el-vâiz ale'l-Keşşâf	1
	ed-Dürrü'l-Masûn	5
HADİS (30 cilt)	es-Sahîhu'l-Buhârî-1	1
	es-Sahîhu'l-Buhârî-2	1
	es-Sahîhu'l-Buhârî-3	1
	es-Sahîhu'l-Buhârî-4	2
	es-Sahîhu'l-Müslim el-Kuşeyrî	3
	es-Sahîhu'l-Müslim	4
	Fethu'l-Bârî fî Şerhi'l-Buhârî li-ibn Hacer-1	1
	Şerhu'l-Buhârî li-ibn Hacer-2	8
	Kitâbu's-Sünen li-ibn Mace	2
	Kitâbu's-Sünen li-ibn Davud	2
	En-Nihâyetü li-ibni'l-Esir	2
	Tenkîhu'l-Buhârî li'z-Zerkeşî	1
	Câmiu'l-Usûl	1
	el-Mesâbîh	1
FETVA (17 cilt)	Muhîtü'l-Fetâvâ li'l-İmâmi's-Serahsî	6
	Min-zahîretü'l-fetâvâ	6
	el-Fetâvâ et-Tatarhâniyye	4
	Münyetü'l-Müftî	1
USUL VE FÜRU (25 cilt)	Şerhu'l-Mecma li-ibni'l-Melek-1	1
	Şerhu'l-Mecma li-ibni'l-Melek-2	2
	el-İhtiyâr fî Şerhi'l-Muhtâr	1
	Muhtasaru'l-Kudûrî	1
	Şerhu'l-Vikâye li-ibn Melek	1
	Şerhu'l-Vikâye li-Sadri'ş-Şeria	1
	el-İnâyetü fî Şerhi'l-Hidâye li'l-Mevlâ Ekmelüddin	2
	Gâyetü'l-Beyân fî Şerhi'l-Hidâye	6
	el-Cildü'l-evvel mine'l-Kifâyeti fî Şerhi'l-Hidâye	1
	Havâşî'l-Ebher alâ şerhi'l-Muhtasar li-ibni'l-Hacib	1
	el-Hidâyetü fi'l-Fıkh	2
	el-Mebsût li'l-İmâmi's-Serahsî[33]	[2]
	Şerhu'l-Kenz li'z-Zeylaî	4

32 *TS.MA.d.* 7003, s. 37a-39a.

33 Cilt sayısı vakfiyede boş bırakılmış.

KELÂM VE DİĞERLERİ (47 CİLT)	Târîhu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn	2
	Mecmau'l-Ayneyn	1
	Ravzu'l-Menâzır fi't-Tevârîhi'l-Arabiyye	1
	Tuhfetü's-Sâil fî Ecvibeti'l-Mesâil	1
	Târîhu zevi'l-İslâm Telifu eş-Şeyh ez-Zehebi	1
	Târîhu't-Taberî el-Fârisî	1
	Sirâcü'l-Mülûk	1
	İhyâü'l-Ulûm'un bir cildi	1
	Lemeanü'l-Hakâyık	[1]
	Rütbetü'l-Kerem fi'l-Mefâhir beyne's-Seyf ve'l-Kalem	[1]
	Zübdetü't-Tarîk	[1]
	Hadîsi'l-Erbaîn El-Mütercim bi'n-Nazm el-Fârisî	[1]
	Ferâiz et-Türki	[1]
	Risâletü Muhammed bin Muhammed el-Hâfız el-Buhârî	[1]
	Medhu'l-Müminîn li-ebi'l-Hadîd	[1]
	Kitâbu'n-Nasiha	[1]
	Havâssu'l-Kur'ân	[1]
	Mecmûatü'l-Celâliyye ve Miftâhü'l-Berreyen Misbâhu'l-Bahreyn ve Risâletü fi't-Tıb ve'l-Fütûhâtü'l-Mekkiyye	1
	Şerhu't-Taarruf fi't-Tasavvuf ve Şerhu'l-Fusûs li'ş-Şeyh Davud el-Kayseri	1
	Şerhu'l-Mevâkıf li's-Seyyidi'ş-Şerîf ve Şerhu'l-Mevâkıfu'l-uhrâ ve Şerhu'l-Makâsıd ve Havâşî el-merhûm Mevlânâ Hasan Çelebi alâ Şerhi'l-Mevâkıf ve Kitâbü'ş-Şifâ li-ibn Sina	1
	Hâşiyetü'l-Metâli li's-Seyyidi'ş-Şerîf ve Havâşî el-l-Mutavvel li-Hasan Çelebi ve'l-Mufassal fi'n-Nahv	1
	el-Mükemmel fî Şerhi'l-Mufassal	1
	Muhtasaru't-Telhîs ve Şerhu'l-Makâmâti'l-Harîriyye li'ş-Şüreyşî	2
	Hayâtü'l-Hayevâni'l-Kübrâ	2
	Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere	1
	Şerhu'l-Meşârık li'l-Mevlâ Ekmelüddin	1
	Şerhu't-Teshîl li'ş-Şeyh Abdulkadir el-Mekkî	2
	Ravzatü'l-Müceyyiz? Li-ibni'l-Cevzî	1
	Bedâyiu's-Sanâyi	2
	el-Mesnevî li'l-Mevlâ Celaleddin el-Belhî	1
	Zübdetü'l-Hakâyık li'ş-Şeyh aynü'l-Kudât el-Hemedânî	1
	Kimyâü's-Saâde	1
	Külliyâtü eş-Şeyh Feriduddin el-Attar	[1]
	Şerhu'l-İşrâk li'l-Kutbi'ş-Şirâzî	[1]
	Kâmûsu'l-Lügati	1
	Mutavvel ve's-Sihâh	1
	Kâmûsu'l-Muhît ve'l-Kâmûsu'l-Vasît	1
	Miftâhu'l-Gayb li'ş-Şeyh Sadreddin el-Konevî	1
	el-Meşârık fi'l-Hadîs ve Mirâtü't-Tevîl li-Atufi el-Vaiz	[1]
	Şerhu Menâzil's-Sâyir	1
	Mecmûatün fîhâ Resâil min-telifât eş-Şeyh Muhyiddin el-Arabî	1
	eş-Şifâ li'l-Kâdı İyaz[34]	1
	Toplam	**165**

34 Bu kitap günümüzde siyer alanına ait olmasına rağmen vakfiyede hadis kitaplarının son kısmında yer almaktadır.

Çoban Mustafa Paşa, Tablo I'de gösterilen bu yüz altmış beş cilt kitabın bulunduğu kütüphanede günlük üç akçe vazife ile bir hafız-ı kütübün görev yapmasını şart koşmuştur.[35] Buna göre hafız-ı kütüb doğru, güvenilir, kitapları birbirinden ayırt edebilen ve temizliğine özen gösterip koruyabilen biri olmalıdır.[36] Ayrıca kütüphaneyle ilgili olarak vakfın mütevellisinin görevleri arasında kitapların Gebze'de bulunan imaretten dışarıya çıkarılmasına engel olması da eklenmiştir.[37] Mustafa Paşa'nın kütüphanede belirli vasıfları haiz bir personelin görev yapmasını istemesi ve kitapların kaybolmasını önleme görevini vakfın mütevellisine tevdi etmesi kütüphaneye büyük önem verdiğini göstermektedir.

Kütüphanede bulunan kitapların adetlerinde ve fizikî yapılarında zamanla birtakım değişiklikler olmuştur. Bu değişikliği gösteren bir belge 5 Zilkade 1302/16 Ağustos 1885 tarihine kayıtlıdır. Belgede Gebze Naibi Hacı Abdullah Hilmi marifetiyle hazırlanan listede Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesi'nde bulunan kitapların isimleri ve cilt sayıları yer almaktadır. Gebze Naibi, listeyi hazırlarken kütüphane görevlisi hâfız-ı kütübün de yanında bulunduğunu, kitapların dış kısmında isimlerinin yazılı olduğu bölümün zamanla silindiği, ancak yeni baştan birer birer yazılmasında hata yapmaktan sakınmak maksadıyla kütüphanede mevcut bulunan defterden mukayese edilerek bu listenin hazırlandığını belirtmektedir.[38]

Tablo II: 1302/1885 tarihli sayıma göre kitapların listesi

	Kitap Adı	**Cilt Adedi**
TEFSİR (45 cilt)	Mushaf-ı şerîf eczâları (29 adet)	1
	Tefsîr-i Kebîr	4
	Tefsîr-i Kebîr-2	12
	Dürr-i Masûn	5
	Keşşâf	1
	Tefsîr-i Teysîr	**1**
	Tefsîr-i Basît	15
	Tefsîr-i Bahr-i Muhît	4
	Keşşâf	1
	Seyyid Şerif ale'l-Keşşâf	1

35 *TS.MA.d.* 7003, s. 47b.

36 *TS.MA.d.* 7003, s. 42b.

37 *TS.MA.d.* 7003, s. 41b.

38 *(BOA. MF. MKT).* 87/100. Bolt karakter ile gösterilen kitaplar vakfiyede yazılı olmayıp daha sonra kütüphaneye eklenen kitaplardır.

HADİS (68 cilt)	Buhârî-i Sahîh eczâları (29 adet)	29
	Sâhihu'l-Buhârî	1
	Sahîhu'l-Buhârî-2	2
	Sâhihu'l-Buhârî-3	4
	Sahîh-i Müslim	4
	Sahîh-i Müslim-2	3
	Camiu'l-Usûl fî Ehâdîsi'r-Resûl	1
	Fethu'l-Barî Şerhu'l-Buhârî	8
	Fethu'l-Barî Şerhu'l-Buhârî-2	2
	Sünen-i İbn Mâce	1
	Süneni Ebî Dâvud	2
	Nihâye İbni'l-Esîr	**8**
	Nihâye İbni'l-Esîr-2	2
	Mesâbîh-i Şerîf	1
FETVA (16 cilt)	Zahîretü'l-Fetâvâ	6
	Tatarhâniyye	4
	Muhît-i Serahsi	5
	Münyetü'l-Müfti	1
USUL VE FÜRU (43 cilt)	**Şerh-i Minhâc**	**4**
	Mebsûd-ı Serahsi	21
	Şerh-i Vikâye İbn Melek	1
	Kitâb-ı Zeylaî	4
	Kifâye	1
	Mecmau'l-Bahreyn	**2**
	Gâyetü'l-Beyân	6
	Akd li'l-Seyfi'l-Ebherî	1
	İhtiyâr-ı Şerh-i Muhtâr	1
	Hidâye fi'l-Fıkh	2

KELAM VE DİĞERLERİ (66 cilt)	Miftâhu'l-Gayb	1
	Kamûs	2
	el-İhyâ-yı Ulûm	1
	Sadru'ş-Şerîa	1
	el-Ekmel	2
	Sirâcü'l-Mülûk	1
	Sirâcu Mûciz serîri fi İlmi Tıb	**2**
	Şerh-i Külliyat li-Kutbi Şirâzî	1
	Kânûn-ı Şehinşâh-ı Fârisî	**1**
	Medh-i Ali	**1**
	Şerh-i Hikmetü'l-İşrâk	**2**
	Hılyetü'l-Fazli ve'l-Kerem fî Makâmi Beyne's-Seyfi ve'l-Kalem	1
	Şerh-i Makâmâti Harîrî	2
	Hayâtü'l-Hayevân	2
	Şerh-i Mevâkıf	2
	Şerh-i Teshîl	2
	Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn	2
	Mufassal	1
	Mesnevî-i Şerîf	1
	Şerh-i Menâzilü's-Sâirîn	1
	Minhâcü'l-Beyâni't-Tıb	**1**
	Resâil-i Şeyh Bahaüddin	**1**
	Tevârih-i Kübrâ	**1**
	Târîh-i Zehî	**1**
	İhyâ-i Fârisî	**1**
	Zahîretü'l-Fârisî fî İlmi't-Tıb	**1**
	Kânûn mine't-Tıb	**1**
	Müfredât-i Baytar	**2**
	Mutavvel	1
	Muhtasar	1
	eş-Şifâ fî İlmi't-Tıb	1
	Şerh-i Meşârîk	1
	Metn-i Meşârîk	1
	Şerh-i Ta'rîf	**1**
	Şerh-i Hadîsü'l-Erbaîn	1
	Ravza	1
	Şerh-i Metâli'	**1**
	Risâle-i Müeyyitzade fi't-Tıb	**1**
	Hasan Çelebi ale'l-Mevâkıf	1
	Müntehab-ı Mesnevî	1
	Nasâyih-i Süleymanî	**1**
	el-Miat Şeyh Iraki	**1**
	Mirâtü't-Te'vîl Haşiye-i Kâdı	**1**
	Zübdetü'l-Hakâyık fi't-Tasavvuf	1
	Zübdetü't-Tarîk fi't-Tasavvuf	1
	Kitâb-ı Fârisî Ali Kuşî	**1**
	Hâşiye-i Metâli'	1
	Fütuhât-ı Mekkiyye	1
	Hasan Çelebi ale'l-Mutavvel	1
	Fusûs Dâvud-ı Kayserî	1
	Keşfü'l-Meşârîk	**1**
	Kimyâ-yı Sa'âdet ve'l-İmâm Gazali	1
	Mecmau'l-Ayneyn	1
	Şerh-i Makâsıd	1
	Mefâtîhu'l-Gayb	1
	eş-Şifâ bi-ta'rîfi Hukûki'l-Mustafa li'l-Kâdı Iyâz	1
	Toplam	**239**

1302/1885 senesinde yapılan sayımda kitapların sayısında ciddi bir artış olduğu gözlemlenmektedir. Kitaplardaki en fazla artış ise *kelam ve diğerleri* bölümünde yer alan tasavvuf, tarih ve tıp alanına dair eserlerdir.

Tablo III: Kütüphaneye sonradan vakfedilen kitapların listesi

	Kitap Adı	**Cilt Adedi**
Gebze'deki medresede müderris olan Şaban Efendi'nin vakfettiği kitaplar	Tefsîr-i Beydâvî eczâları	1
	Keşşâf	1
	Şerh-i Mesâbih	1
	Haşiye-i Tefsîr	1
	Tefsîr-i Celâlî	1
	Metîn-i Meşârık	1
	İbn Melek ale'l-Meşârık	1
	Şerh-i Menâr	1
	Muhtasar	1
	Molla Câmi mine'n-Nahv	1
	Kitâb-ı Isâmüddin	1
	Şerh-i Hakâyık	2
	Kitâb-ı Kenz	1
	Kitâb-ı Fârisî	1
	Evrâk-ı Perîşâne	1
	Fârisî Mecmû'a	1
Gebze'deki medresede müderris olan Ramazan Efendi'nin vakfettiği kitaplar	Kitâb-ı ...	1
	Kitâb-ı Ekmel	1
	Kitâb-ı Sadrü'ş-Şeria	1
	Muhtâr	1
	Kitâb-ı Seyyid ale'l-Ferâ'iz	1
Kütüphanede olup da defterde kayıtlı olmayan kitaplar	Meşârîk	1
	Kitâb-ı Hidâye	1
	Medh-i Ali	1
	Hâşiye-i Keşşâf	1
	Şerh-i Kutb	1
	Evrâk-ı Perîşâne	1
	Risâle-i Tasavvuf	1
	Şerhu Ebyad	1
	Bedâyi'	1
	Müsned-i Sahîh	1
	Tenkîh	1
	Ekmel Şerhi	1
	Makâye	1
	Muhît	1
	Toplam	**36**

Kütüphaneye sonradan müderrisler tarafından vakfedilen bu kitaplar, hem medresenin ellili payeye sahip dönemin yüksek eğitim kurumlarından biri olduğunu hem de kütüphane hacminin medresede tedrisatta bulunan talebeleri besleyebilecek kapasitede olduğunu göstermektedir. Külliyenin inşa tarihi olan 930/1523'de kütüphanede yüz altmış beş cilt kitap var iken başkaları tarafından vakfedilen bu kitaplarla beraber sayının 1302/1885'de iki yüz yetmiş beş cilde ulaştığı anlaşılmaktadır. Ancak günümüzde kütüphanedeki kitaplar vakfiyede yer alan şarta muhalif olarak başka yerlere intikal ettiğinden kütüphane faal olarak kullanılmamaktadır. Günay Kut'un bildirdiğine göre Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, Evkaf-ı İslâmiye Müzesi adıyla ilk kez 1914'te açıldığı zaman müzede Anadolu'nun ve İstanbul'un çeşitli müze ve kütüphanelerinden bir takım yazma eserler toplanarak sergilenmiştir. Bu müzeye intikal eden kitaplar arasında Gebze'deki Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesi'nde bulunan bazı kitaplar da yer almaktadır.[39] Bu kitapların tespiti için Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ne yaptığımız müracaat döküm sayımı nedeniyle maalesef sonuç vermemiştir.

Sonuç

Çoban Mustafa Paşa, Osmanlı Devleti'nde tezkirecilik, Rumeli Beylerbeyliği, ikinci vezirlik ve son olarak Mısır valiliği yapmış önemli devlet adamlarındandır. Bunun yanında Paşa'nın, yaptırdığı imaret, köprü ve mekteplerle bani bir kimliğinin de olduğu anlaşılmaktadır. Gebze'de yaptırdığı külliyenin batıdaki cümle kapısını avluya bağlayan koridor üzerinde kütüphanesi yer almaktadır. Vakfiyesinde kütüphanede yer alan yüz altmış beş cilt kitabın külliye dışına çıkarılmamasını ve kütüphanede günlük üç akçe ücretle bir hafız-ı kütübün görev yapmasını şart koşmuştur.

XV. ve XVI. yüzyıl kütüphanelerinin daha çok medrese ve mektep gibi müesseseleri tamamlayan bir unsur olarak tasarlanması bu kütüphanede de kendini göstermektedir. Buna göre kütüphanede yer alan kitaplar incelendiğinde kütüphanenin medresede okuyan talebelerin faydalanması için kurulduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca medresede görev yapan bazı müderrislerin birtakım kitapları vakfetmeleriyle kitap sayısında ciddi bir artış olmuştur.

Gebze'nin fetihten sonra bir İslâm şehrine dönüşmeye başlamasında ilk muharrik unsur olan Çoban Mustafa Paşa'nın külliyesinde yer alan medrese ve kütüphane ilmî hayatın neşvünema bulmasında kayda değer bir yere sahiptir. Tüm bunları dikkate alarak kütüphanenin bugünkü durumunu araştırdığımızda maalesef Gebze'nin kültür tarihi açısından vahim bir tablo ile karşılaştık. Kitaplar vakfiyede yer alan şarta muhalif olarak başka yerlere intikal ettiğinden kütüphane bugün aslî fonksiyonunu icra edememektedir. Gebze'nin kültür hazinesinin bir bölümünü oluşturan bu kitapların yerlerinin tespit edilerek kütüphanenin yeniden ihyası hem vâkıfın şartına muhalif hareketi ortadan kaldıracak hem de Gebze'nin kültürel tarihinin canlandırılması bakımından büyük bir kazanım olacaktır.

39 Günay Kut, İstanbul'daki Yazma Kütüphaneleri, *Tarih Dergisi*, sayı 33, 1980-81, s. 364.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA. A. AMD. 25/75.

BOA. EV.d. 17020.

BOA. EV.d. 18827.

BOA. EV.d. 19070.

BOA. EV.d. 19438.

BOA. EV. HMH.d. 645.

BOA. İ. EV. 13/64.

BOA. İ. EV. 19/54.

BOA. MF. MKT. 87/100.

BOA. MF. MKT. 88/74.

BOA. TT.d. 438.

BOA. TT.d. 733.

TS. MA.d., 1786

TS.MA.d. 7003.

TS.MA.d. 7024.

Kaynak ve Telif Eserler

Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik* (nşr. P. Kappert), Wiesbaden 1981.

Danişmend, İsmail Hami , *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, cilt II, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971.

Erünsal, İsmail E., *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008.

Eyice, Semavi, Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü(Cisr-i Mustafa Paşa), *TTK Belleten*, 28/112(1964), s. 729-756.

Hoca Sâdeddin Efendi, *Tâcü't-tevârîh*, cilt II, Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, İstanbul 1279.

Karaçelebizâde Abdülaziz, *Ravzatü'l-Ebrâr*, Matbaatü Bulak, Mısır 1832.

....., *Süleymannâme*, Matbaatü Bulak, Mısır 1832.

Kut, Günay, İstanbul'daki Yazma Kütüphaneleri, *Tarih Dergisi*, sayı 33, 1980-81, ss. 341-374.

Lütfi Paşa, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, (haz. Âlî Bey), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1341.

Müderrisoğlu, Fatih, Bânî Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze, *Vakıflar Dergisi*, 25 (1995), ss. 67-124.

Nev'izâde Atâî, *Şakâik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri Hadaiku'l-Hakaik fî Tekmileti'ş-Şakaik*, (nşr. Doç. Dr. Abdülkadir Özcan), Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.

Şair Nedim Efendi, *Müneccimbaşı Tarihi Tercümesi*, cilt III, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1285.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, cilt II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

Resim I: Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nde yer alan kütüphanenin cepheden görünümü.

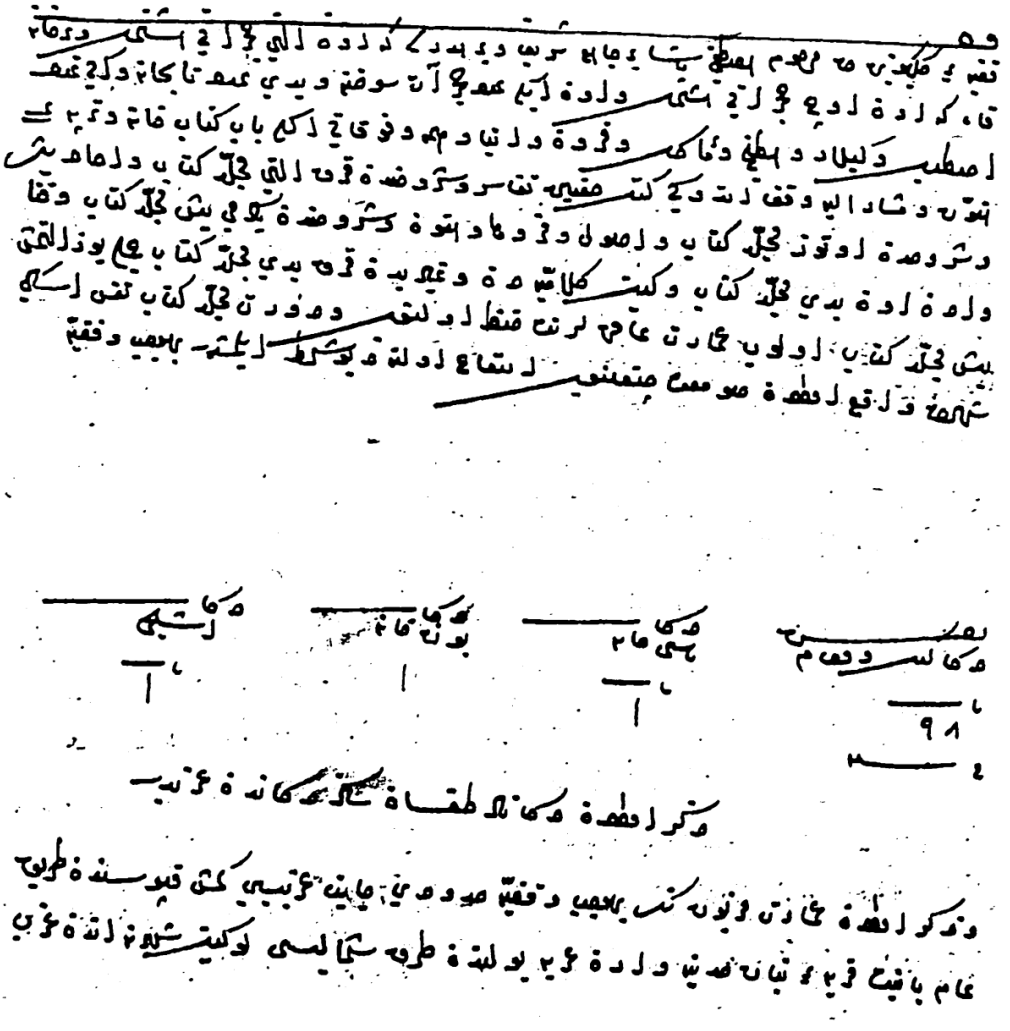

Belge I: Gebze'de Mustafa Paşa'ya ait külliyenin birimlerini açıklayan kayıt.
(BOA. TT.d. 733, s. 498.)

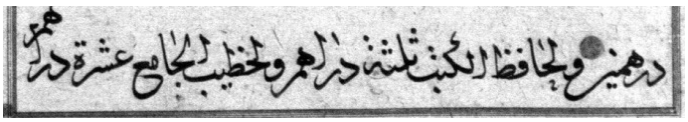

Belge II: Kütüphanede görev yapacak hâfız-ı kütübe dair vâkıfın şartı.
TS.MA.d. 7003, s. 47b.

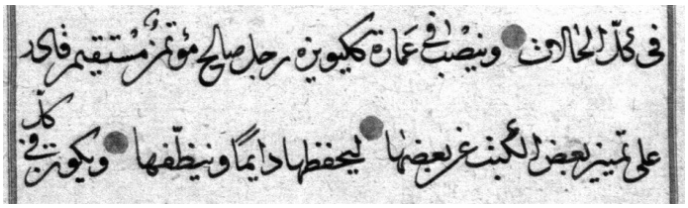

Belge III: Kütüphanede görev yapacak hâfız-ı kütübde aranan vasıflar.
TS.MA.d. 7003, s. 42b.

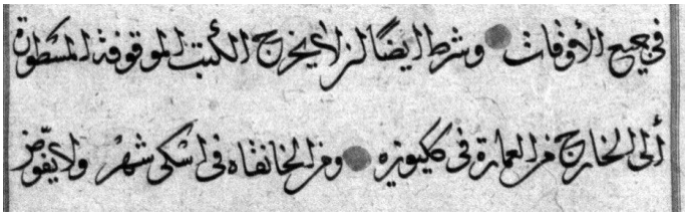

Belge IV: Kitapların kütüphane dışına çıkarılmaması için mütevelliye verilen görev.
TS.MA.d. 7003, s. 41b.

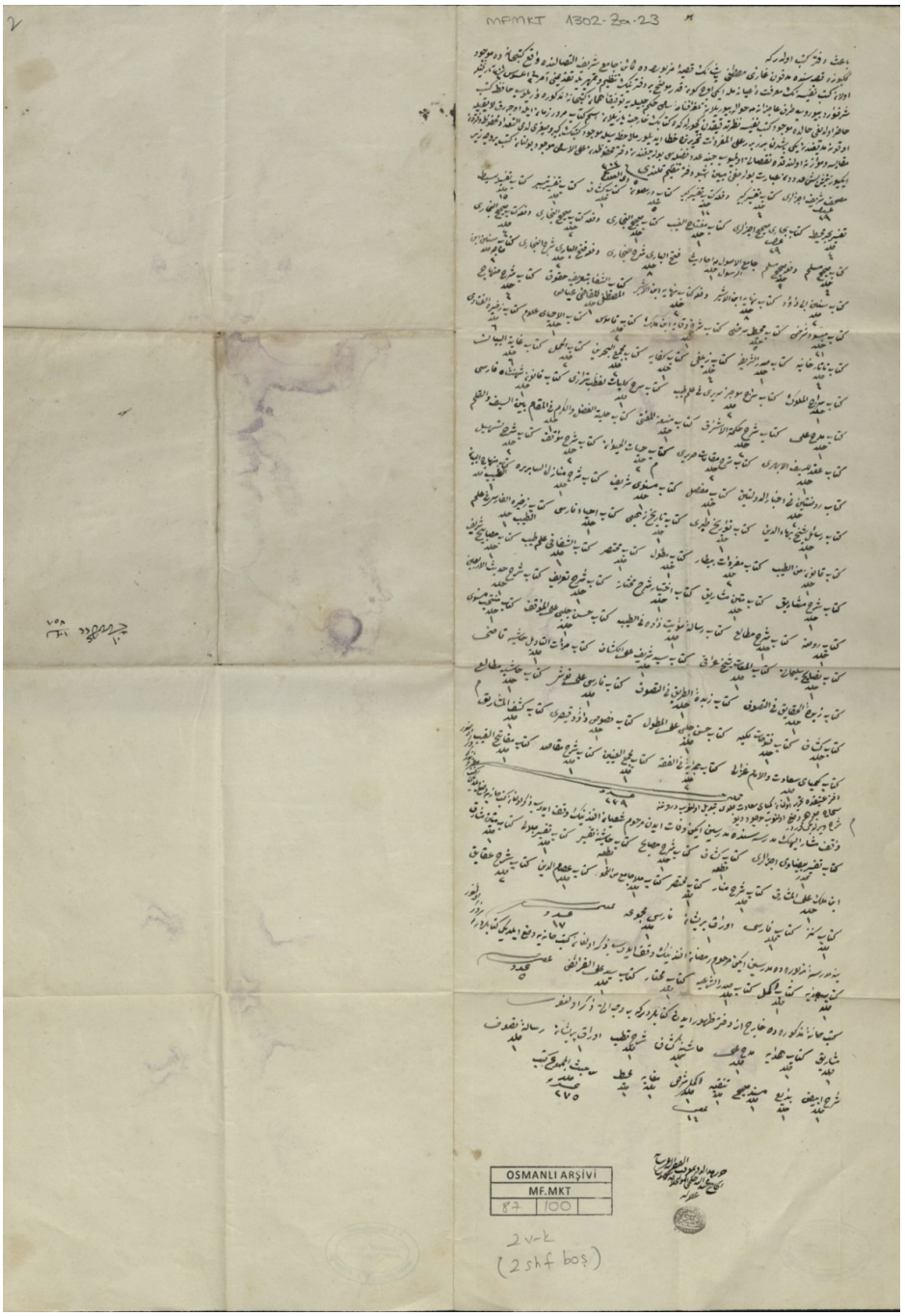

Belge V : 1302/1885 tarihli kütüphanede bulunan kitapların isimlerini gösteren belge.
BOA. MF. MKT. 87/100

ÇOBAN MUSTAFA PAŞA KÜLLİYESİ'NİN EJDER BAŞLI KAPI VE PENCERE HALKALARI HAKKINDA

Gökben AYHAN*

Giriş

Doğum tarihi konusunda bilgiye rastlanmayan Mustafa Paşa'nın Bosnalı olduğu bilinmektedir.[1] Yeniçeri ocağında yetişen Mustafa Paşa,[2] Yavuz Sultan Selim'in kızı Hanım Hatun ile evlenerek saraya damat olmuş,[3] Sultan Selim'in ordusuyla birlikte Mısır ve Kanuni Sultan Süleyman'ın (1494-1566) ordusuyla Belgrad ile Rodos seferine katılmıştır.[4] Devlet kademesinde kapıcıbaşı, Rumeli Beylerbeyi, vezirlik, valilik gibi birçok üst düzey görevde bulunmuştur.[5] Mısır Valisi Hayr-Bay'ın kuşatma sırasında vefatı üzerine, 14 Aralık 1522 tarihinde yerine Mustafa Paşa atanmıştır.[6] Altı ayı aşkın bir süre buradaki görevini yerine getirmiştir.[7] Mustafa Paşa'nın Mısır'da çıkan isyanın bastırılmasında etkili olması üzerine İstanbul'a çağrılarak kendisine II. Vezirlik makamı verilmiştir.[8] 27 Nisan 1529 tarihinde vefat eden Mustafa Paşa,[9] Gebze'de inşa ettirdiği külliyesindeki türbeye gömülmüştür (Foto.17, 20/Çiz. 3).[10]

Mimari faaliyetlere önem veren Çoban Mustafa Paşa, en büyük vakfını Gebze'de inşa ettirmiş, bu önemli eserinin yanı sıra Eskişehir'de Kurşunlu Külliyesi (1515 veya 1525);[11] Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü (1528-1529);[12] İstanbul'da Rumelihisarı, Eskişehir ve Seyidgazi'de birer sıbyan mektebi[13] gibi Anadolu ve Balkanlar'da birçok eserin banisi olmuştur.[14]

* Yrd. Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, 48000, Muğla-Türkiye, gokbenayhan@mu.edu.tr, gokben.ayhan@gmail.com.

1 Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmanî (Osmanlı Ünlüleri), 4, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 1996, s. 1192.

2 İlknur Aktuğ, Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi, Ankara, 1989, s. 1; Ahmet Yavuzyılmaz, Gebze ve Çevresindeki Türk-İslam Devri Yapıları, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2012, s. 46.

3 Aktuğ, Gebze Çoban Mustafa Paşa..., s. 1-2; Cahide Tamer, Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesinin Restorasyonu 1961-1970, İstanbul, 2004, s. 11; Tuba Bayram, Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii ve Külliyesi, Basılmamış Yüksek Tezi, İstanbul, 2011, s. 7.

4 Aktuğ, Gebze Çoban Mustafa Paşa..., s. 1; Tamer, Gebze Çoban Mustafa Paşa..., s. 11.

5 Süreyya, Sicill-i..., s. 1192; Tamer, Gebze Çoban Mustafa Paşa ..., s. 11; Yavuzyılmaz, Gebze ve Çevresindeki Türk-İslam..., s. 46.

6 Oktay Aslanapa, Osmanlı Devri Mimarisi, İnkılâp yay., İstanbul, 2004, 2. Baskı, s. 187.

7 Aslanapa, Osmanlı Devri..., s. 187; Bayram, Gebze Çoban Mustafa Paşa..., s. 7.

8 Tamer, Gebze Çoban Mustafa Paşa ..., s. 11.

9 Godfrey Goodwin, Osmanlı Mimarlığı Tarihi, Çev. Müfit Günay, Kabalcı yay., İstanbul, 2012, s. 238.

10 Aktuğ, Gebze Çoban Mustafa Paşa..., s. 1-2.

11 Külliye hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kasım İnce, Eskişehir Kurşunlu Külliyesi, Bilgin Kültür Sanat Dağıtım yay., Ankara, 2011.

12 Detaylı bilgi için bkz. Semavi Eyice, "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü (Cisr-i Mustafa Paşa Köprüsü), Belleten, 28/112 (1964), s. 729-756.

13 Bilgi için bkz. Eyice, "Svilengrad'da Mustafa Paşa...", s. 736-737; Bayram, Gebze Çoban Mustafa Paşa..., s. 7.

14 Ayrıntılı bilgi için bkz. Fatih Müderrisoğlu, "Bânî Çoban Mustafa Paşa ve bir Osmanlı Şehri Gebze", Vakıflar Dergisi, 25 (1995) Ankara, s. 68-69.

Bünyesinde cami, medrese, türbe, kütüphane, hankâh, tabhâne, imaret, paşa odaları ve kervansaraya yer verilen Çoban Mustafa Külliyesi (1523-1524), Osmanlı mimarisinin klasik dönemine öncülük eden yapılarından biri olarak öne çıkmaktadır (Çiz.1).[15] Gebze'den geçen İstanbul-Bağdat menzil yolu üzerinde Mimar Sinan'ın (1489-1588) da içinde bulunduğu Acem Ali'nin (d.?-ö.1537-1538) hassa mimarbaşılığı sırasında inşa edildiği ve külliyenin onarımlarının Mimar Sinan'ın mimarbaşılığı döneminde yapıldığı bilinmektedir.[16] Bununla birlikte külliyenin, Yavuz Sultan Selim'in (1470-1520) İstanbul'a Mısır'dan getirdiği Memlûk Sarayı'nın baş mimarı Ahmed bin el-Bedri Hasan bin el-Tulunî ve beraberinde gelen ustalar tarafından yapıldığı düşünülmektedir.[17] Ayrıca Çoban Mustafa Paşa'nın kendi getirdiği ustaların külliyede çalışmış olabileceği de ifade edilmektedir.[18] Bu bağlamda, külliyenin merkezini oluşturan caminin[19] taş süslemelerinin Memlûklu yapılarıyla boy ölçüşebilecek nitelikte olduğu görülmektedir. Memlûklu ustalarının işçiliğine, caminin son cemaat yerinin kuzey cephesi, iç mekân duvarları, pencere nişlerinin iç yüzeyi, mihrabı, minberi ve müezzin mahfilindeki beyaz, kırmızı, sarı ile siyah renkten oluşan taşlarının süslemesinde rastlanmaktadır.[20] Cami, bu süsleme özelliği ile Anadolu'daki ünik örneklerden biridir.

Bu çalışmanın içeriğini, *külliyenin hem cami hem de türbesinde yer alan ejder başlı kapı ve pencere halkaları* oluşturmaktadır (Foto. 2-9, 12-16, 18-19, 21-24).[21] Söz konusu yapılardaki kapı ve pencere halkaları herhangi bir yayına doğrudan konu edilmemiştir. Az sayıdaki çalışmada camide kapı tokmak/halkalarının olduğu belirtilerek, bunların fotoğrafına yer verilmekle yetinilmiştir.[22] Burada ilk kez detaylı olarak ele alınacak olan külliyedeki kapı ve pencere halkaları, Anadolu'da ve Anadolu dışında görülen örneklerle karşılaştırılarak dönemindeki yeri belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca ejder figürlü halkaların form, teknik ve süsleme özellikleri bakımından Memlûk maden sanatıyla olan ilişkisi üzerinde de durulmuştur.

15 Doğan Kuban, "Kanuni Sultan Süleyman Döneminin Sinan'dan Önce Dört Baş Yapıtı", Osmanlı Mimarisi, Yem yay., 2016, 2. Baskı, s. 234-236.

16 Özkan Ertuğrul, "Acem Ali", Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1, Türkiye Diyânet Vakfı yay., İstanbul, 1988, s. 322; İlknur Aktuğ, "Sinan Yapısı Olarak Bilinen Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi Üzerine Düşünceler", Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri, (Ankara 24-27 Ekim 1988), Ankara, 1996, s. 19-25; Müderrisoğlu, "Bânî Çoban Mustafa Paşa...", s. 68; Abdullah Kuran, "Mimar Sinan'ın Onardığı Camiler", Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, 8-9 (1980-1981), İstanbul, s. 206-207.

17 Aslanapa, Osmanlı Devri..., s. 190; Goodwin, Osmanlı Mimarlığı..., s. 237-238; Seyhan Köksal, "Çoban Mustafa Paşa Külliyesi", Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 8 (1993), İstanbul, s. 352.

18 Doğan Kuban, " Kanuni Sultan Süleyman...", s. 234.

19 Cami hakkında detaylı bilgi için bkz. Aktuğ, "Gebze Çoban Mustafa Paşa...", s. 7-8; Bayram, Gebze Çoban Mustafa Paşa..., s.39-65; Yavuzyılmaz, Gebze ve Çevresindeki Türk-İslam..., s. 58-97; Hamza Gündoğdu, "Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin Osmanlı Külliyeleri İçindeki Yeri ve Önemi", Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III, C. IV, (eds.) Haluk Selvi- M. Bilal Çelik- İbrahim Şirin-Ali Yeşildal, Kocaeli, 2017, s. 2781-2808.

20 Mustafa Paşa, Mısır'dan dönerken burada özel olarak hazırlattığı renkli mermerleri gemiyle Gebze'ye Darıca üzerinden getirtmiş ve bu taşlar caminin duvar kaplamasında kullanılmıştır. Bilgi için bkz. Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit, Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, 2/1, Yapı Kredi yay. İstanbul, 2008, 2. Baskı, s. 197; Aslanapa, Osmanlı Devri..., s. 187.

21 Külliyenin cami ve türbesi dışındaki diğer yapılarındaki kapı ve pencere halkaları özgün olarak günümüze gelememiştir. Çoğunun geç dönemde yenilendiği tespit edilmektedir. Ayrıca caminin minaresine son cemaat yerinden bir kapıyla çıkılmaktadır. Geç dönemde yenilenen tek kanatlı ahşap minare kapısının da ejder figürlü kapı halkasının bulunması kuvvetle muhtemel görünmektedir.

22 Aktuğ, Gebze Çoban Mustafa Paşa..., s. 23; Yavuzyılmaz, Gebze ve Çevresindeki Türk-İslam..., s. 71, 110, Fot. 125, 151; Halit Çal, "Animal Style In Turkish Door Handlers", 14th International Congress of Turkish Art Paris, Collège de France 19-21 September 2011, (ed.) Frèdèric Hitzel, Paris, 2013, p. 236, Fig. 9.

Halka ve tokmaklar yalnızca evlerde değil, cami, türbe, medrese, han, kütüphane gibi farklı yapıların kapılarında da kullanılmıştır.[23] Kapı kanatları üzerine elin yetişebileceği yüksekliğe yerleştirilen madenî bir levhanın kapı kanadına vurulması sonucunda ses çıkaran aksam, tokmak olarak adlandırılmakla birlikte bunlar kapı halkası olarak da isimlendirilmiştir.[24] Kapı tokmak ve halkaları, kapı kanadının açılıp kapatılmasında da kullanılmıştır.[25] Halit Çal ve Özlem Çal, camilerde kullanılan tokmakların ses çıkartma işlevi olmadığını belirterek bunlara kapı halkası veya çekeceği denilmesinin daha doğru olacağını ifade etmektedirler.[26] Bu bağlamda Çoban Mustafa Paşa Camii ve Türbesi'nin kapı/ pencerelerindeki örnekler, tokmak işlevinden çok çekecek görevi gördüğünden dolayı bu çalışmada bu unsurların kapı/pencere halkası olarak adlandırılması tercih edilmiştir.

Yapının küçük bir malzemesi olmasına karşın; değişik tiplerde üretilen halkalar ve tokmaklar konusunda çeşitli çalışmalar yapılmış, bunlar arasında ejder figürlü olanlarına da rastlanmıştır.[27]

Konu

Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin merkezini oluşturan dikdörtgen planlı camide,[28] iki adet kapı halkası kapı kanatlarında ve 16 adet pencere halkası alt kat seviyesindeki pencerelerin kapaklarında bulunmaktadır. Caminin kuzeyindeki son cemaat yerine açılan taç kapısı, anıtsal olarak düzenlemiş ve ahşaptan yapılan devrine ait iki kanatlı kapıyla örtülmüştür. Kapının yüksekliği 3 m. olmakla birlikte sol kanadı 81,5 cm. ve sağ kanadı 82,5 cm. enindedir. Kanatlar, alt ve üst tarafına yerleştirilen madenî kenetler vasıtasıyla kasaya tutturulmuştur. Kapının 6,5 cm. kalınlığındaki her bir kanadı, simetrik olarak yerleştirilen üstte yatay dikdörtgen, ortada düşey dikdörtgen ve altta kareden oluşan üç panolu şemaya sahiptir.[29] Üst panolar

23 Enver Benna Şapolyo, "Kapı Tokmakları", Ön Asya Dergisi, 5/56 (1970), Ankara, s.14.

24 Celal Esat Arseven, "Kapı Tokmağı maddesi", Sanat Ansiklopedisi, 2, Milli Eğitim Bakanlığı yay., İstanbul, 1947, s. 951.

25 Celal Esat Arseven, "Kapı Halkası Maddesi", Sanat Ansiklopedisi, 2, Milli Eğitim Bakanlığı yay., İstanbul, 1947, s. 949; Halit Çal, "Osmanlı Kapı Halkaları ve Kapı Tokmakları", Osmanlı Ansiklopedisi, 11 (1999), Ankara, s. 275.

26 Bilgi için bkz. Halit Çal-Özlem Çal, Trakya Bölgesi Kap Tokmak Ve Çekecekleri, Atatürk Kültür Merkezi yay., Ankara, 2008, s. 2-3.

27 Z. Kenan Bilici, "Cizre Ulu Camisi Kapı Tokmaklarının İkonografik ve Kronolojik Değeri Üzerine Bir Etüt", Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar (Güner İnal'a Armağan), 1993, s. 73-86; Z. Kenan Bilici, "Bronze Door-Knockers of Cizre Great Mosque: A New Example", Ērān Ud Anērān, Studies Presentedto Borisll'ič Maršak on the Occasion of His 70th Birthday, (eds.) Matteo Compareti-Paola Raffetta-Gianroberto Scarcia, Libreria Editrice Cafoscarina, Venezia, April 2006, pp. 111-122; Hakkı Acun, "Ejder Başlı Kapı Tokmakları ve Değişik Örnekler", Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar (Güner İnal'a Armağan), Ankara 1993, s. 1-19; Halit Çal, "Niğde Kapı Tokmakları", Art-Dekor, 77 (1999), İstanbul, s. 122-125; Çal, "Osmanlı Kapı Halkaları...", s. 275-284; Çal, "Animal Style...", pp. 235-248; Mustafa Denktaş, "Divriği'nin Kapı Tokmakları ve Kapı Halkaları", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 19 (2005), s. 113-139.

28 Cami hakkında detaylı bilgi için bkz. Aktuğ, "Gebze Çoban Mustafa Paşa ...", s. 7-8; Bayram, Gebze Çoban Mustafa Paşa..., s. 39-65; Yavuzyılmaz, Gebze ve Çevresindeki Türk-İslam..., s. 58-97; Gündoğdu, "Gebze Çoban Mustafa Paşa...", s. 2781-2808.

29 Üç panolu şema hakkında detaylı bilgi için bkz. Rüstem Bozer, "Süleymaniye'nin Ahşapları", Bir Şaheser; Süleymaniye Külliyesi, (ed.) Selçuk Mülayim, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara, 2007, s. 330-331. Kapı kanatlarının orta ve alt panolarında süslemenin ana temasını 12 kollu yıldız, bunun çevresinde baklava motifleri ile en dışta beşgenlerin yer aldığı bir madalyon oluşturmaktadır. Orta panoda bu madalyon kompozisyonu, en üstten aşağıya doğru çeyrek, tam, yarım, tam ve çeyrek düzende tekrarlanarak sonsuz bir düzen içerisinde tasarlanmıştır. Kakma tekniğiyle uygulanan açık tonlardaki renge sahip fildişi, lületaşı ve sedef malzeme ahşap kanatların rengine tezat oluşturarak süslemeyi daha da belirginleştirmiştir. Beşgenlerin yüzeyine oyma tekniğiyle palmet ve rumiden oluşan süslemeler işlenmiştir. Orta panonun merkezdeki 12 kollu yıldızların göbeğine lületaşından üretilen bir kabara yerleştirilmiştir. Orta panoda, bu merkezdeki kabaranın dört köşesine denk gelen kısımda da birer küçük boyutlu kabara yapılmıştır. Kapının farklı tür ve renkteki malzemesiyle verilen

hariç olmak üzere diğer panolar hakiki kündekâri tekniğiyle[30] oluşturulmuştur. Her bir kapı kanadının 49x22 cm. ölçülerindeki üst panosundaki tek satır halindeki sülüs hatla yazılmış olan Arapça kitabelerinde, yapının banisi Mustafa Paşa'nın ve ahşap ustası Ahmed'in adlarıyla H.929/M.1522-1523 tarihine yer verilmiştir.[31]

Döneminin önemli ahşap eserlerinden biri olan Çoban Mustafa Paşa Camii'nin kapı kanatlarında ejder figürlü kapı halkaları kullanılmıştır. Kapı halkaları, bronzdan döküm tekniğiyle meydana getirilmiştir. Her iki kanattaki kapı halkalarının merkezinde, yarım küre şeklinde kabaranın bulunduğu aynalık bölümüne yer verilmiştir. Bu bölüm, kapı kanadına çivilerle tutturulmuştur. Kabaranın ortasına kazıma tekniğiyle çiçek motifi ve bu motiften yayılan ışın demetinden oluşturulan süsleme yapılmıştır. Kabaranın üzerine oturan halka, bağlantı yerine doğru iki ejder başıyla son bulmuştur. Ejderlerin ağız kısmındaki bağlantı yerinde, demir bir mil bulunmakta olup bu mil vasıtasıyla kapı halkası, kapı kanadına tutturulmuştur. Her bir ejderin uzunluğu 29,5 cm. ve gövdesinin çapı 7,5 cm.'dir. Halkanın gövdesinin iki ucunda yer alan başlar, birbirine bakar biçimde profilden tasvir edilmiştir. Ejderlerin gözleri küçük, kulakları belirgin, çeneleri dışarı doğru açık ve dilleri ileri uzanır biçimde işlenmiştir. Figürlerin sırt kısmında ince bir hat halinde kanatları yapılmış, başa yakın kısımda kazıma tekniğiyle pul desenleri oluşturulmuştur (Foto. 2-9).

Harimin alt kat seviyesinde, her cephede iki tane olmak üzere düşey dikdörtgen biçimli 2,18 cm. yüksekliğinde, 1,36 cm. eninde ve 5,5 cm. kalındığında olan toplam sekiz adet pencere açıklığı vardır. Kuzeybatı köşede yer alan müezzin mahfiline girişin, kuzey duvarının batısında bulunan pencerenin içinden sağlandığı örnek dışında, pencere açıklıkları ve onları örten kapakları ortak özellikler göstermektedir. Günümüzde söz konusu açıklıklardan, sadece mihrabın iki yanındaki pencerelerden batıdakinin kapakları özgün değildir. Geç dönemde, bu pencereye sade kapaklar monte edilmiş olmasına karşın; eski kanatların özgün madenî aksamları yenilenen kapaklar üzerine takılmıştır (Foto. 16).

Pencere açıklıklarını örten özgün olan çift kanatlı kapaklar, ahşap işçiliği bakımından dikkati çekmektedir. Üç panodan oluşan bu kapakların her birinde, üst ve altta dar tutulan birer yatay dikdörtgen pano ile ortada düşey dikdörtgen pano bulunmaktadır.[32] Her kapağa bronzdan yapılan birer adet ejder figürlü pencere halkası yerleştirilmiştir. İnce madenî plakadan oluşan iki ucunda palmet motifi bulunan aynalık bölümünün ortasına, kabara yapılmış ve bu kabarayı kuşatan halkanın iki ucunda çift başlı ejder figürü tasvir edilmiştir. Kabaranın yüzeyi boş kalmayacak biçimde rumi ve kıvrım dallarla süslenmiştir. Aynalık bölümünün yüksekliği 12 cm., ejderlerin uzunluğu 16 cm., ejderli halkanın çapı 5,5 cm. ve kabaranın çapı 4,4 cm.'dir. Pencere kapaklarındaki halkalar, kapıdakilerle malzeme ve işçilik açısından ortak özelliklere sahip olmasına karşın; pencere kapaklarındaki ejder başlı halkalarının çapı daha küçüktür.

görsel etkisinin yanında derinlik hissi ve gölge ışık etkisi kabara uygulamalarıyla daha da artırılmıştır. Alt panoda ise orta panodaki süslemenin merkezindeki madalyonlu süslemeye yer verilmiştir. Bu panonun orta kısmına da lületaşından kabara yapılmış olup, bu kabara küçük boyutlu tutulmuştur.

30 Kündekari tekniği hakkında detaylı bilgi için bkz. Rüstem Bozer, "Ortaçağ Anadolu Türk Ahşap Sanatında Kündekari Tekniği", Türkler, 7, Yeni Türkiye yay., Ankara, 2002, s. 911-916.

31 Aslanapa, Osmanlı Devri..., s. 190; ayrıca kitabe metni için bkz. Bayram, Gebze Çoban Mustafa Paşa..., s. 23-24.

32 Üst pano hariç olmak üzere diğer panolar kündekârî tekniğiyle oluşturulmuştur. Ahşap pencere kapaklarında fildişi ve sedef kakma tekniğiyle uygulanmıştır. Kapakların üst panolarında, lületaşından kabartma olarak oyulmuş olan 16x43cm. ebatlarındaki tek satır halinde, sülüs hatla Kur'an-ı Kerim'den alınan ayetlerin yazıldığı kitabelere yer verilmiştir. Ortadaki panoda 12 kollu yıldız ile bu yıldızın kollarının uç kısmında beşgenlerin bulunduğu bir kompozisyon tekrarlanmıştır. Yıldız ve beşgenlerin yüzeyi oyma tekniğiyle oluşturulan palmet ve rumi motifleriyle süslenmiştir.

Ayrıca bunların iki ucunda karşılıklı birbirine bakar biçimde yapılan ejderlerin gövdesinin başa yakın kısmına pul deseni ve kanatlar işlenmemiştir (Foto. 12-16).

Çalışmanın konusunu oluşturan kapı ve pencere halkalarına, külliye binalarından caminin yanı sıra hem dıştan hem de içten sekizgen planlı olarak inşa edilmiş olan türbede[33] de rastlanmaktadır. Türbenin ahşaptan yapılan çift kanatlı kapısında da üçer panolu şema uygulanmıştır. Her bir kanat, üstte yatay dikdörtgen, ortada düşey dikdörtgen ve altta kare pano halinde düzenlenmiştir.[34] Türbenin her bir kapı kanadı, 220x57 cm. ebatlarında ve 6 cm. kalınlığındadır. Her kanada, tek tip halinde birer adet kapı halkası yerleştirilmiştir. Bu kapı halkalarının ölçüleri, harimin pencere halkalarıyla eş ebatlarda olmalarının yanı sıra form, malzeme ve süsleme özellikleri açısından da aynı oldukları da tespit edilmektedir (Foto. 18-19).

Türbenin kapı kanatlarının yanı sıra alt kat seviyesindeki yedi adet pencere açıklığının, 187,5x99 cm. ebadında ve 4 cm. kalınlıkta ahşaptan yapılan çift kanatlı kapakları vardır. Türbenin pencere kapaklarında da panolu şemanın görüldüğü her kanat üç panodan oluşmuştur. Bunlar, türbe kapı kanatlarıyla benzer süsleme özellikleri göstermektedir. Pencere kanatlarına da tek tip halinde birer adet pencere halkası yerleştirilmiştir; ancak günümüzde 14 adet pencere halkasından dört adedinin mevcut olmadığı ve üç adedinin ise kabarasını kuşatan iki ucunda ejder başının yer aldığı halkasının bulunmadığı görülmektedir (Foto. 21-24). Türbenin pencere kapaklarındaki örnekler, birebir hem türbenin kapı halkası, hem de harimin pencere halkalarıyla boyut, form, malzemenin yanı sıra süsleme tekniği ve özellikleri açısından aynıdır.

Değerlendirme

Uzakdoğu ile Çin sanatının zaman içinde tipik hayvanı haline dönüşen ejder, Orta Asya'daki ilkel devirlerde kullanılan tasvirlerden biri olmuş, buradan Mezopotamya sanatına geçmiş,[35] daha sonrasında kuzey Suriye ve Anadolu'da bu figür kullanılmıştır.[36] Ejder tasviri, İslam el sanatlarındaki ürünlerde oldukça yoğun kullanılan figürlerden biri olmuştur. Bu figür, günümüze gelebilen madenî eserler içerisinde çok sayıdaki örneğe işlenmiştir.[37]

Anadolu Türk mimarisinin Artuklu ve Saltuklu dönemlerinde, ilk örnekleri görülen ejder figürüne, Anadolu Selçuklu mimarisinin cami, han, medrese gibi pek çok yapısında yaygın olarak rastlanmıştır.[38] Anadolu Türk mimarisinde alçı ve taş kabartmalarda, çini yüzeylerinde bu figür tek başına veya diğer figürlerle birlikte işlenmiştir.[39] Beylikler döneminden sonra diğer

33 Türbe hakkında detaylı bilgi için bkz. Aktuğ, "Gebze Çoban Mustafa Paşa...", s. 8-9; Bayram, Gebze Çoban Mustafa Paşa..., s. 71-77; Yavuzyılmaz, Gebze ve Çevresindeki Türk-İslam..., s. 98-110.

34 Türbenin kapı kanatları da, camidekilerle benzer süsleme özelliklerine sahiptir. Üst pano özgün olmayıp yenilendiği görülmektedir. Orta panoda, 12 kolu yıldızdan gelişen ve yıldızın çevresinde beşgenlerin yer aldığı kompozisyon, üstten aşağıya doğru çeyrek, tam, yarım, tam ve çeyrek düzende tekrarlanmıştır. Alt panoda yine 12 kolu yıldızdan gelişen kompozisyon uygulanmıştır.

35 Bilici, "Cizre Ulu...", s.77.

36 Ülker Erginsoy, İslâm Maden Sanatının Gelişmesi (Başlangıcından Anadolu Selçukluların Sonuna Kadar), İstanbul 1978, s. 327- 328; Mehmet Önder, "Yeni Bulunan Selçuklu Devri Ejder Figürleri", Kültür ve Sanat, 2/ 4, Haziran (1976), Kültür Bakanlığı yay., İstanbul, s. 13.

37 Bazı örnekler için bkz. Erginsoy, İslâm Maden..., s. 195-197, 327-329, 412-414, 440-445, 449-451, 455-459. Esin Atıl-William Thomas Chase-Paul Jett, Islamic Metalwork In The Freer Gallery Of Art, Washington, D. C., 1985, s. 11, 120, Fig. 1, 46; Hilmi Aydın, Sultanların Silahları: Topkapı Sarayı Silah Koleksiyonu, İstanbul, 2007, s. 188, 210.

38 Detaylı bilgi için bkz. Gönül Öney, Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları, Türkiye İş Bankası Kültür yay., 1992, s. 46-50; Acun, "Ejder Başlı...", s. 2.

39 Önder, "Yeni Bulunan Selçuklu..", s.14-16; Gönül Öney, Anadolu Selçuklu Mimari..., s. 46-50.

hayvanlarla birlikte ejder figürleri de yavaş yavaş yapılardan ayıklanmıştır.[40] Osmanlı döneminde[41] ise daha çok maden sanatı ürünlerinde bu figür kullanılmıştır.[42] Ejder figürlerine, Anadolu Türk mimarisinde mimariye bağlı unsurlar olan çeşitli madenlerden üretilen çeşme lüleleri[43] , kapı menteşeleri,[44] kapı halkaları/tokmakları ile pencere halkalarında[45] yer verilmiştir.

Ejder, Türk sanatında su kaynaklarını ve yağmur bulutlarını temsil eden;[46] bolluk-bereket, güç gibi çeşitli anlamlar[47] yüklenerek bulunduğu yeri doğaüstü güçlerden korumak için yapılan fantastik hayvan tasvirlerinden biri olarak kullanılmıştır.[48] Kale, han, köprü gibi yapılar üzerindeki ejder tasvirleri tılsım ve nazarlık olarak işlenmiştir.[49] Bununla birlikte bu tür yapılardan içeri kötülük, düşman ve hastalık girmesini engellediğine inanıldığı için bu figürlere yer verilmiştir.[50] Türk kaynaklarında ve kültür çevrelerinde ejder figürüne, on iki hayvanlı Türk Takvimi'nin 5. burcuna ejder (Luu) anlamının yüklenmesinin[51] yanı sıra bu figür evren olarak da adlandırılmaktadır.[52]

Emel Esin, çift işlenen evren tasvirinin çift yönü veya prensibi gösteren resim ikonografisi olduğunu ifade etmiştir.[53] Hükümdarların evreni boyun eğdirme tasviri, hem Çin hem de Türk sanatında görülmekle birlikte ejder, topla birlikte taht veya bayrak süsü olarak kullanılmıştır.[54] Merkezden dışarıya doğru kozmik düzeni temsilen ay, güneş ve yıldızlar âleminin sembollerinin yer aldığı, bununla birlikte ejderlerin de bu düzeni hareket ettiren gücü simgeledikleri ve bu figürlerin aralarına aldıkları felek çarkını döndürdüğüne inanılmıştır.[55] Bu figürlerin sadece ayı ve güneşi yutmasının yanında onlardan doğduğuna inanılmış, ejderlerin sonsuzluk ve refahı da simgelediği kabul edilmiştir.[56] Ayrıca çift ejderli tokmakların uğur ve mutluluk inancıyla

40 Hamza Gündoğdu, Türk Mimarisi'nde Figürlü Taş Plastik, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1979; İlhanlı ve Ramazanoğulları dönemlerinden itibaren giderek yapılardaki kullanımının azaldığı gözlenir. Örneğin Beylikler devrinde Adana Ulu Camii'nin girişinin önünde yer alan kubbenin eteğinde belli aralıklarla taş kabartma olarak bu figürler kullanılmıştır. Bkz. A. Osman Uysal, "Adana Ulu Camii", Vakıflar Dergisi, 19 (1985), s. 277-284.

41 Candan Ülkü, Ejderhanın Motif Olarak Gelişimi Ve Osmanlı Sanatında Kullanımı (1453-1600), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1995.

42 Örnekler için bkz. Çal, "Animal Style...", pp. 236-239, Fig. 5-14.

43 Yılmaz Önge, "Anadolu'da Ejder Başlı Madeni Çeşme Lüleleri", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, 1 (1970), s. 183-185; Hakkı Acun, "Tokat Pazar Mahperi Kervansarayı Çeşmesi'nin Ejder Başlı Lülesinin Bulunuşu", Yılmaz Önge Armağanı, Konya, 1993, s. 263-266.

44 Serkan Sunay, "Tokat Anomin Han Yılan-Ejder Benzeri Figürlü Kapı Menteşeleri", Kültürel Bellek ve Yansımalar, (eds.) Serkan Sunay-Muharrem Çeken, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi yay., Ankara, 2011, s. 37-44.

45 Acun, "Ejder Motifli...", s. 1-19; Bilici, "Cizre Ulu..", s. 73-86 ; Bilici,"Bronze Door-Knockers...", pp. 111-122; Çal, "Animal Style...", pp. 235-248.

46 Emel Esin, "Evren Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisinde Menşeleri", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, I (1969), s. 162; Önder, "Yeni Bulunan Selçuklu...", s.13.

47 Osman Turan, Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, Ötüken yay., İstanbul, 2004, 2. Baskı, s. 103.

48 Ülker Erginsoy, İslâm Maden..., s. 129-130; Bilici, "Cizre Ulu...", s. 73.

49 Erginsoy, İslâm Maden..., s. 328-329.

50 Öney, Anadolu Selçuklu Mimari..., s. 1992, s. 49.

51 Esin, "Evren Selçuklu Sanatı...", s. 163; Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, 2, Ankara, 2014, 6. Baskı, s. 717-721.

52 Esin, "Evren Selçuklu Sanatı...", s. 161-182; Güner İnal, "Susuz Han'daki Ejderli Kabartmanın Asya Kültür Çevresindeki Yeri", Sanat Tarihi Yıllığı, 4 (1971), s. 154.

53 Detaylı bilgi için bkz. Esin, "Evren Selçuklu Sanatı...", s. 156.

54 Esin, "Evren Selçuklu Sanatı...", s. 167-168.

55 Ahmet Çaycı, Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Gezegen ve Burç Tasvirleri, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı yay., 2002, s. 77; Canan Parla, "Diyarbakır Artuklu Dönemi Urfa Kapısı'nın Figürlü Kabartmalarına İkonografik Yaklaşım", International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic (10/6) Spring 2015, s. 777.

56 Luitgard Eva Maria Mols, Mamluk Metalwork Fittings in Their Artistic and Architectural Context, Netherlands, 2006, p. 33.

bağlantılı olabileceği de benimsenmiştir.[57] Hun döneminde M.Ö. 5.-3. yüzyıl tarihlenen ahşap koşum takımının parçasındaki Dünya'yı döndürdüğü/koruduğu düşünülen bir çift ejder veya grifon tasvirinde (Foto. 25)[58] ve Konya İnce Minareli Medrese Müzesi'nde Anadolu Selçuklu dönemine ait çift ejder figürlü taş kabartmada evren kozmolojisine yer verilmiştir (Foto. 26).[59] Söz konusu ahşap ve taş işçiliğindeki bu ejder ikonografisinin, cami, türbe ve konut mimarisinde (Foto. 27-29) kullanılan bazı madenden yapılan kapı tokmak ve halkalarındaki ortada bulunan yuvarlak kabarayı yutan karşılıklı ejder tasvirlerinde[60] devam ettiği gözlenmektedir.

Orta Asya'da Munçak Tepe'de (Taşkent yakınları) bulunan Hakanlı devrine ait bir tunç hokka üzerinde dört yönde düğümlü geçmeye sahip bir madalyon içinde iki yanda birer ejderle süslü tahta oturan hükümdar/kişi tasvirine rastlanmıştır (Çiz. 5).[61] Ayrıca M.S. 1199 yılına tarihlenen orijinal bir Doğu minyatürü olan Kitāb al-Tiryāk'ın takdim sayfasındaki minyatür (Foto. 30)[62] ile bu eserden alınan Paris Ulusal Kütüphanesi'ndeki bir kopya Galen Yazması'nın kapak sayfasındaki çizimde (Çiz. 6)[63] üstte çift ejder başıyla sonlanan ve gövdesinin dört yönünde düğümlü geçmeye yer verilen madalyonda ejder tasvirlerinin kullanımı söz konusudur. 1523-1524'te inşa edilen Çoban Mustafa Paşa Camisi'nde kullanılan kapı ve pencere halkaları özgün yerlerinde günümüze gelebildiği için yapı ile arasında görsel bir bağ kurulabilmektedir. Caminin son cemaat yeri (Foto. 31) ve mihrap duvarına işlenen dört yönde "düğümlü geçmelere sahip madalyonlarla" (Foto. 10) "kapı ve pencere halkalarında kullanılan ejderlerin" aralarında *yukarıda bahsi geçen hokka ile minyatürdeki* gibi bir ilişkinin olması kuvvetle muhtemeldir. Bu iki unsurun farklı malzeme ve yerlerde, fakat aynı yapı bünyesinde işlenmesi tesadüf olmamalıdır. Orta Asya'da daha önce görülen bu uygulamayla (düğümlü geçmeye sahip madalyon ve ejderlerin birlikte kullanımı) aynı amaç doğrultusunda yapılmış olması akla yatkın gelmektedir. Bunu Kahire Emir el-İshak Camii'nin (1479-1481) ejder başlarıyla birlikte işlenen dört yönde düğümlü geçmeye sahip madalyonlu süslemesinin yer aldığı kapı halkaları da destekler niteliktedir (Foto. 34).

Ejder figürleri, Orta Asya Türk sanatındaki mezar anıtlarına taş kabartma olarak işlenmiş,[64] sonrasında bu figürün kullanımına Anadolu'da hem mezar taşlarında[65] hem de türbe mimarisinde görülmüştür.[66] Osmanlı döneminde ise mezar taşı ve türbe mimarisindeki taş işçiliğindeki tasvirleri, daha çok maden sanatında yapılan örneklerine yerini bırakmıştır.[67] Osmanlı döneminde figürün mezar anıtlarındaki uygulamaları, incelediğimiz *Çoban Mustafa Paşa Türbesi* örneğinde olduğu gibi madenden üretilen kapı ve pencere halkalarında devam etmiştir.

57 Önder, "Yeni Bulunan Selçuklu...", s.14.

58 Nejat Diyarbekirli, Hun Sanatı, Milli Eğitim Bakanlığı Kültür yay., İstanbul, 1972, s. 55, Res. 39.

59 Çaycı, Anadolu Selçuklu Sanatı'nda ..., s. 76-77, Lev. 54a-b.

60 Konut mimarisindeki örnekler için bkz. Denktaş, "Divriği'nin Kapı Tokmakları...", s. 119, 120, Fot. 20-21, 35.

61 Emel Esin, "Uygur Türklerinin Figüratif Astral Tasvirleri", Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler, İstanbul, Kabalcı yay., 2004, s. 122, R. 209.

62 İnal, "Susuz Han'daki Ejderli...", s. 181, Res. 34.

63 Guitty Azarpay-A.D. Kilmer, "The Eclipse Dragon on an Arabic Frontispiece-Miniature", Journal of the American Oriental Society, 98/4 (1978), pp. 363-374.

64 Mezar anıtlarında çifte ejder kullanımı, Göktürkler döneminde Kül Tigin'in 732 tarihli mezar taşında rastlanmaktadır. Bkz. Esin, "Evren Selçuklu Sanatı...", s. 166.

65 Ahlat mezar taşlarında (13. yüzyıl sonu) bu figür yaygın olarak kullanılmıştır. Bkz. Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri", Belleten, 33/130 (1969), s. 176, Res. 11; Gündoğdu, Türk Mimarisi'nde Figürlü..., s. 79-82.

66 Erzurum-Emir Saltuk Kümbeti'nin (12. yüzyıl) kasnağındaki üçgen nişlerden birinin üst kısmına işlenen çifte ejder figürünün yanı sıra Van Patnos Türbesi'ndeki (15. yüzyıl) aslan tasvirinin kuyruğunda ejder başına yer verilmiştir. Bilgi ve resim için bkz. Öney, "Anadolu Selçuklu Sanatında ...", s. 181,186, Res. 23, 35.

67 Örnekler için bkz. Çal, "Animal Style...", pp. 235-248.

Ayrıca çalışmaya konu olan halkaların bir bölümüne, *hem caminin hem de türbenin kapı kanatlarında* yer verilmiştir. Yapıların kapılarından gelecek kötü etkilere karşı, taş ustaları tarafından kimi zaman ejder figürleri binanın bu bölümlerinde tasvir edilmiştir.[68] Söz konusu figür, Osmanlı mimarisinde madenden üretilen birçok kapı halkası aracılığıyla kapılardaki konumunu sürdürdüğü görülmektedir. Çoban Mustafa Paşa Camii ve Türbesi'nin kapı kanatlarıyla da yetinilmeyip, bu iki yapının alt kat seviyesindeki pencere kapaklarına, ejder figürünün işlendiği halkalar yerleştirilerek binanın içinin dıştan gelebilecek kötü ruhlardan korunması amacıyla bu figürlere tılsım ve nazarlık anlamı[69] yüklenmiş olması kuvvetle muhtemel görünmektedir.

Kapı tokmakları, Anadolu'da Diyarbakır Artuklu Sarayı'nın (1206) kapısı için El-Cezeri tarafından kaleme alınan yazmasında tasarladığını belirttiği kapının ejderli tokmaklarının çizimlerinde görülmektedir.[70] Bunlar, menteşe işlevi gören aslan figürü ile bu aslanın iki yanında ağızları açık biçimde ona doğru yönelmiş olan birer ejder başları yerleştirilmiş, gövdelerinin orta yerinde düğümlü işlenmiş ve kuyrukları birbirine dolanmış olarak tasvir edilen çift ejder figürlü tokmaklardır (Çiz. 6).

Günümüze gelebilen en erken tarihli örnek ise, Cizre Ulu Camii'nin (12. yüzyıl)[71] kapı tokmaklarıdır. 13. yüzyılın başlarına tarihlenen bu eserlerde,[72] yine menteşe işlevi gören aslan figürü ve bu aslanın iki yanında ejderlerin başları geriye doğru dönük ve kanatlarını ısırır biçimde, gövdelerinin orta yerinde düğümlü, kuyruklarında karşılıklı birbirine bakar durumda yapılan kartal başlarına sahip olan çift ejder figürlü kapı tokmaklarından oluşmaktadır (Foto. 32).[73] Cizre Ulu Camii'nin tokmaklarının dışında benzer tipte birkaç kapı tokmak/halkaları işlendiği de tespit edilmiştir.[74] Bu tipin örneklerinin Diyarbakır'daki belirli atölyelerde üretilmiş olduğu düşünülmektedir.[75]

Anadolu dışında Hebron'daki İbrahim Türbesi (H.685-685/M.1286-1288 restore edilmiş) için yapılan kapı halkalarında, karşılıklı olarak birbirine bakar biçimde tasvir edilen altı çift ejdere yer verilmiştir. Çift yönlü olarak gruplandırılan ejderlerin ağzı açık olup birbirini ısırır biçimde verilmiştir. Sırt sırta dayanan ejderlerin sivri kulakları, üstte üçgen yaparak birleşmiş ve her ejderin boynu, diğer bir ejder başıyla son bulmuştur. Her bir kapı halkası, aslan başı biçiminde işlenen mil vasıtasıyla kapı kanatlarına tutturulmuştur (Foto. 33/Çiz. 7-8).[76]

68 Bunlara örnek olarak insan figürleriyle verilen ejderlerin tasvir edildiği Irak'da Zengiler dönemine ait 1221-1222 tarihli Bağdat Tılsımlı Kapı ile Anadolu'da Mengücekliler dönemine ait batı kapısının iki yanında çift başlı kartalın kanatlarına yerleştirilen birer ejder başı tasvirinin bulunduğu Divriği Ulu Camii'yi (1228-1229) verebiliriz. Örnekler hakkında bilgi ve resimler için bkz. Gündoğdu, Anadolu Türk..., s. 115-116, 163-164.

69 Sara Kuehn, "The Dragon in Medieval East Christian and Islamic Art", 86, Islamic History and Civilization, (eds.) Sebastian Günther, Wadad Kadi, Leiden-Boston, 2011, s. 81-82.

70 Ülker Erginsoy, "Maden Sanatı", Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları, Türkiye İş Bankası yay., Ankara, 1992, s. 213; Bedî'û-Zamân Ebû'l-'İzz İsmâ'îl b. er-Rezzâz el-Cezerî, El-Câmi'Beyne'l-'İlm ve'l-'Amel En-Nâfi' Fî Eş-Şınaâ'ti'l-Hiyel, Çev. İnceleme ve Teknik Açıklamalar: Sevim Tekeli-Mele'k Dosay-Yavuz Unat, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 2002, s. 233, Şek. 2.148; Bilici, "Bronze Door-Knockers...", p. 115, Fig. 6; Mols, Mamluk Metalwork..., p. 32, Cat. no. III/1: Pl. 273.

71 Orhan Cezmi Tuncer, "Cizre Ulu Camii ve Medresesi", Yıllık Araştırmaları Dergisi, III (1981), s. 105.

72 Bilici, "Bronze Door-Knockers...", p. 117.

73 Erginsoy, "Maden...", s. 211-213; Bilici, "Bronze Door-Knockers...", p.115, Fig. 1, 3, 7-8; Mols, Mamluk Metalwork..., p. 32, Cat. no. VI/1: Pl. 280; Çal, "Animal Style...", p. 237.

74 Örnekler için bkz. Bilici,"Bronze Door-Knockers...", pp. 111-122.

75 Bilici,"Bronze Door-Knockers...", p. 118.

76 Mols, Mamluk Metalwork..., p. 99-100, Cat. no. 4/2: Pl. 12, 13.

Anadolu dışından diğer bir örnek olan Kahire'deki Emir el-İshak Camii'nin (H.884-86/M.1479-1481) kapı kanatları üzerinde de ejder figürlü kapı halkalarına rastlanmaktadır. Burada menteşe işlevi yüklenen aslan başı ile onun iki yanında yer verilen birer ejder figürü, karşılıklı olarak bu ortadaki aslana doğru yönelmiş olarak tasvir edilmiştir (Foto. 34).[77] Eserin gövde kısmının ortasında Memlûklular devrinde yaygın kullanılan madalyonlu geçmeden oluşan süslemeye de yer verilmiştir.

Bunların dışında Anadolu'da tokmak/halkaların gövde formu olarak yuvarlak veya oval (kalp) biçimde düzenlenen uygulamalarına da rastlanmaktadır.[78] Manisa Muradiye Camii'nin minare kapısındaki tek olan örnek hariç olmak üzere,[79] çift kanatlı kapıların her kanadında birer adet kapı halkası bulunmaktadır. Bursa Şehzade Mustafa ve Cem Sultan Türbesi'nin (1479) kapıları ve Manisa Muradiye Camii (1585) minare kapısına ait olan kapı halkaları incelediğimiz Çoban Mustafa Paşa Camii ve Türbesi'ndekilere gövde formlarının yuvarlak olması bakımından benzerlik göstermektedir[80] (Foto. 35/Çiz. 9). Buna karşın oval formlu olanları da üretilmiştir. Hacı Bayram Veli Türbesi (Foto. 36) ve Amasya Mehmet Paşa Camii'nin (1486) kapısındakiler bu forma sahip olup, her iki örneğin ejderlerinin gövdesi altta palmet motifiyle son bulmaktadır.[81]

Görüldüğü üzere mevcut yayınlardaki ejder figürlü tokmaklar/halkalar içerisinde üç farklı uygulama söz konusudur. Bunlardan birinci uygulamada ejderlerin aslan ve kartal başlarıyla birlikte kullanıldığı tokmak/halkalar (Foto. 32) ,[82] ikincisi ejderle birlikte aslan başına yer verildiği örnekler (Foto. 33-34/Çiz. 6-7-8),[83] üçüncüsü ise sadece ejder figürlerinin görüldüğü örneklerdir (Çoban Mustafa Paşa Camii ve Türbesi'ndekiler de bu gruba girmektedir.) (Foto. 3-9, 14-15, 19, 22-24, 35-36/Çiz. 9). Anadolu'da üçüncü grup halkalara/tokmaklara diğer tiplere göre daha yoğun rastlanmaktadır.

Ejder figürlü tokmakları/halkaları konu alan birçok yayınla karşılaşılmaktadır.[84] Bu çalışmalarda, tokmakların genellikle bir veya iki adedinin yapılarda günümüze gelebilmiş veya kullanılmış olduğu tespit edilmektedir. Buna karşın İstanbul Şehzade Mehmet Türbesi'nin (1543) de çoğu pencere kapağında ejder figürlü halkalara yer verilmiştir.[85] Bu türbede tüm pencere kapaklarında ejder figürlü halkaların kullanılmış olması ihtimal dâhilinde görünmektedir. Bununla birlikte ejder figürünün, Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin hem cami hem de türbesindeki kapı ve pencere halkalarında yoğun olarak yer verilmesi ve/veya korunarak günümüze gelebilmesi dikkati çekmektedir. Bu eserlerin kullanımı, cami ve türbenin sadece kapısıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda her iki yapının pencere kapaklarında da rastlanmıştır. Caminin

77 Mols, Mamluk Metalwork..., p. 293, Cat. no. 47/2: Pl. 199-201.

78 Çal, "Animal Style...", pp. 235-248.

79 Manisa kapı kanatlarındaki kapı halkaları kaybolmuş ancak minarenin kapısındaki örnek mevcuttur. Bilgi için bkz. Acun, "Ejder Motifli Kapı ...", s. 5.

80 Örnekler için bkz. Çal, "Animal Style...", p. 236, Fig. 8, 10-12.

81 Acun, "Ejder Başlı Kapı...", s. 2-4, Res. 1-2, Çiz. 1.

82 Bilici, Cizre Ulu Camisi..., s. 75; Bilici,"Bronze Door-Knockers...", pp. 111-122.

83 Bilici, Cizre Ulu Camisi..., Res. 4-5; Mols, Mamluk Metalwork..., p. 60, Pl. 10, 199-200, 280-281. Türkistan'daki Ahmed Yesevi Camii'nin (1377-1379) tunçtan yapılan kapı tokmaklarında figür olarak sadece aslan başlarına yer verilmiştir. Figür için bkz. Ralph Harari, "The Arts Of Metalwork: Metalwork After The Early Islamic Period", A Survey Of Persian Art From Prehistoric Times To The Present: Carpets, Metalwork And Minor Arts, Text Vol: 6, (ed.) Arthur Upham Pope, Londra, Tokyo, 1971, 3. Baskı, p. 2509, Carpets, Metalwork And Minor Arts Plate Vol: XII, Pl. 1467; Çal-Çal, Trakya Bölgesi Kapı..., s. 15, Res. 23.

84 Bkz. dipnot 27.

85 Çal- Çal, Trakya Bölgesi Kapı..., s. 88-89, Res. 213-Tk 17-Res. 215-Tk 17-2.

ikisi taç kapı kanatları ve 16'sı pencere kapaklarının yanı sıra türbenin ikisi kapı kanatlarında ve onu pencere kapaklarında (bunlardan üçünün halka bölümü eksik) olmak üzere günümüzde her iki yapıda toplam 4 adet kapı halkası ve 26 adet pencere halkası bulunmaktadır (Foto. 23-24). Buna karşın türbedeki dört adet pencere halkası ise bugün yerinde mevcut değildir.

Çoban Mustafa Paşa Camii ve Türbesi'ndeki kapı kanatları ve pencere kapaklarında benzer tipin uygulandığı tespit edilmektedir. Ancak caminin taç kapısındaki kapı halkalarının büyük boyutlu olmaları ve aynalık bölümündeki kabaralarındaki süslemelerin farklılığı açısından harimin pencere kapaklarının yanı sıra türbenin kapı kanatları ve pencere kapaklarındaki örneklerinden ayrılmaktadır. Her iki yapıda kullanılan halkaların kabarasına iki farklı süsleme kompozisyonu yapılmıştır. Caminin kapısındaki kabarada, merkezde çiçek motifi ve bu motiften etrafa yayılan ışın demetine yer verilerek sade tutulmuşken; bunların dışındaki örneklerin kabaralarına rumi ve kıvrım dallardan oluşan süsleme programı, boş yer kalmayacak şekilde işlenmiştir. Sultan Ahmet Türbesi'nin kapı halkaları ve Yavuz Sultan Selim Camii pencere halkalarının aynalık bölümündeki rumi ve kıvrım dallarla yapılan bezemeler, çalışmaya konu olan türbenin kapı halkalarının yanı sıra harim ve türbenin pencere halkalarındaki kabaralarla süsleme benzerliği göstermektedir (Foto. 37-38).[86]

Diğer yandan Çoban Mustafa Paşa'nın Eskişehir'de inşa ettirdiği Kurşunlu Külliyesi'nin[87] de camisinde kullanılan kapı halkalarının günümüze sadece kabaralarının bulunduğu aynalık bölümleri gelmiştir. Bu bölümlerin ortasında kabaraya yer verilmesi bakımından dikkati çekmektedir. Aynı kişinin yaptırdığı iki farklı külliyenin harim taç kapısının kapı halkalarında kabaranın kullanılmış olması, ya dönem modası ya da banisinin tercihiyle açıklanabilir (Foto. 39-40).

Memlûklular kitap ve halı sanatlarının yanı sıra taş ve maden işçiliklerinde ileri seviyede bir üslup yaratmıştır.[88] Bununla birlikte Memlûklular döneminde sanat alanındaki gelişmelerin Osmanlı sanatına da yansıdığı, araştırmacılar tarafından da ortaya konulmuştur.[89] Özellikle Yavuz Sultan Selim'in, Mısır'ı Osmanlı topraklarına katmasıyla birlikte Osmanlı-Memlûk etkileşimi üst seviyelere ulaşmıştır.[90] Ayrıca Çoban Mustafa Paşa'nın bir dönem Mısır'da valilik görevinde bulunması, burada gördüğü Memlûk mimarisindeki süsleme özelliklerinin Gebze'de yaptırdığı külliyesine uygulanmasında etkili olmuştur.[91] Yayınlarda özellikle Çoban Mustafa Paşa Camii'nin mimarisindeki mermer süslemeleri üzerindeki Memlûk etkisi üzerinde durulmuştur. Külliyenin renkli taş işçiliği ve kitabeleri bakımından Memlûk sanatıyla olan sıkı bağlantısı üzerinde durulurken, maden işçiliğiyle ilgili böyle bir ilişki kurulmamıştır. Osmanlı dönemi kapı tokmak ve halkalarına göre Memlûk örneklerinin daha gelişmiş örnekler olduğu görülmekle birlikte bunlarda figür olarak ejderle yetinilmeyip aslan figürlerine de yer verilerek çift hayvanın tılsımından yararlandığı ifade edilebilir. Çoban Mustafa Paşa Camii'nin Külliyesi'nde, Memlûk maden işçiliği ile örtüşebilecek etkilerin varlığından azda olsa söz edilebilir. Hem Memlûk hem de Osmanlı mimarisindeki bazı yapılarda kullanılan halkalarda, döküm tekniğiyle oluşturulan ejder figürlerinin kullanılması açısından ortak özellik sergilemektedirler.

86 Çal-Çal, Trakya Bölgesi Kapı..., s. 121-122, 134-135, Res. 317-Ay 2-3, Res. 350-Ay 3-4.

87 İnce, Eskişehir Kurşunlu..., s. 5.

88 Hülya Tezcan-Turgay Tezcan, Türk Sancak Alemleri, Atatürk Kültür Merkezi yay., Ankara, 1991, s. 10-12.

89 Aldoğan, "Gebze'de Çoban Mustafa ...", s. 35-37; Tezcan-Tezcan, Türk Sancak..., s. 12, 67; M. Baha Tanman, "Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Memlûk Etkileri", (eds.) Nur Akın, Afife Batur, Selçuk Batur, Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslarüstü Bir Miras", Yem yay., İstanbul, 1999, s. 82-90.

90 Tezcan-Tezcan, Türk Sancak..., s. 67.

91 Ayşen Aldoğan, "Gebze'de Çoban Mustafa Paşa Camii ve Memlük Etkili Bezemesi", Türkiyemiz, 38 (1982), İstanbul, 27-38.

Ancak Anadolu'da Memlûk etkisinin daha fazla görüldüğü Ramazanoğulları döneminde, inşa edilen Tarsus Ulu Camii'nde (H.987/M.1579) daha süslü kapı halkalarına yer verilmesi[92] bölgelerarası etkiyle açıklanabilir. Buna karşın, Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'ndeki örneklerin daha sade olduğu gözlenmektedir.

Oktay Aslanapa, 27 Mayıs 1522 tarihinde Çoban Mustafa Paşa'nın İstanbul'a geldiğini ve bu tarihten itibaren yedi ay içinde külliyenin tamamlanabilmesi için inşaatın hazırlık evresinin Mısır'da olduğunu[93] süslemelerinin zenginliğine bakarak ifade etmektedir. Ayrıca Fatih Müderrisoğlu renkli taş işçiliğinin uygulandığı camide, kullanılan taşların Mısır'da hazırlanarak Anadolu'ya getirildiği fikrinden hareketle benzer uygulamanın ahşap kapı kanatları için de yapılmış olabileceğini ifade etmektedir.[94] Kapı kanatları için böyle bir uygulama olsa dahi, cami ve türbenin kapı/pencere halkaları için bu durumun Anadolu'daki örneklerine bakarak söz konusu olmadığı görülmektedir. Her iki yapıdaki eserler, daha önce ne Anadolu'da özellikle Artuklu Sarayı ve Cizre Ulu Camii'nin örnekleriyle ne de Anadolu dışındaki Hebron'daki İbrahim el-Halil Türbesi ile Kahire'deki Emir el-İshak Camii'nin kapı halkalarıyla yarışacak düzeyde olmaması dikkat çekicidir. Bu bağlamda, cami ve türbenin inşası sırasında Mısır'dan gelen ustaların arasında maden ustalarının da çalıştırılma durumunun yanı sıra kendi mimarilerinde de uyguladıkları madenî aksamları getirerek bu yapıda kullanılması ihmalinin zayıf olduğu görülmektedir.

Çoban Mustafa Paşa Camii'nin özellikle taş süslemeleri bakımından Memlûk yapılarıyla boy ölçüşebilecek nitelikte olduğu kabul edilmektedir. Mimarisinde Memlûk izleri ağır basmasına karşın, çalışmaya konu olan iki yapıdaki kapı ve pencere halkaları, Memlûklu dönemi uygulamalarından ayrılmakta; Anadolu'da özellikle 15. yüzyılın ortalarından sonra örnekleri görülen 3. tipteki yuvarlak gövdeli olan halkalarla[95] paralellik göstermektedir. Bu kapı ve pencere halkaları, döneminin sanat görüşü ve anlayışını yansıtması bakımından dikkat çekmektedir.

Sonuç

Çoban Mustafa Paşa Camii ve Türbesi'nin kapı ve pencere halkaları, özgün olarak yerlerinde günümüze gelebilmesinden dolayı yapı ile arasında görsel bir bağ kurulabilmektedir. Mevcut yayınlar ışığında Çoban Mustafa Paşa Camii ve Türbesi, Anadolu'da ejder figürlü kapı ve pencere halkalarının en yoğun görüldüğü külliyedir. Cami ve türbenin sadece girişinde kapı halkaları kullanılmamış, aynı zamanda caminin tüm ve türbenin çoğu pencere kapaklarında pencere halkalarına yer verilmiştir. Caminin kapısındaki kapı halkaları, büyük boyutlu olması ve bezemesinde bazı farklılıklar göstermesi açısından tek tip halinde üretilen harim ile türbenin bütün örneklerinden ayrılmaktadır. Cami girişi için, özel tasarlanan ve genel çerçeve dâhilinde diğer örneklerden birkaç özelliği ile ayrılan; bununla birlikte bulunduğu yerin de önemini vurgulayan kapı halkaları yerleştirilmiştir.

Çoban Mustafa Paşa Camii ve Türbesi'nin kapı kanatları ve alt kat seviyesindeki pencerelerinin kapaklarına, ejder figürünün işlendiği halkalar yerleştirilerek binanın içinin dıştan gelebilecek kötü ruhlardan korunması amacıyla bu figüre tılsım ve nazarlık anlamı yüklenmiş

92 Acun, "Ejder Başlı Kapı...", Res. 5.
93 Aslanapa, Osmanlı Devri..., s. 190.
94 Müderrisoğlu, "Bânî Çoban Mustafa Paşa...", s. 84.
95 Örnekler için bkz. Çal, "Animal Style...", p. 236, Fig. 8, 10-12.

olmasının yanında ejderlerin sonsuzluk ve refahı da simgelediği için kullanılmış olması kuvvetle muhtemel görünmektedir.

Anadolu Türk mimarisinde bilinen en erken ejder figürlü örneklerden itibaren 16. yüzyıla doğru gelindiğinde boyut, form ve süsleme olarak Çoban Mustafa Paşa'nın söz konusu kapı ve pencere halkalarında da olduğu gibi daha sade tokmak/halkalara yönelinmiş olduğu görülmektedir. Çalışmaya konu olan örnekler, Memlûk örneklerinden daha çok Anadolu'da örnekleri görülen kapı/pencere halkalarına benzerliğinden dolayı Osmanlı sanatının ürünleri olduğu tespiti yapılabilmektedir.

KAYNAKÇA

Acun, Hakkı, "Ejder Başlı Kapı Tokmakları ve Değişik Örnekler", Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar (Güner İnal'a Armağan), Ankara 1993, s. 1-19.

Acun, Hakkı, "Tokat Pazar Mahperi Kervansarayı Çeşmesi'nin Ejder Başlı Lülesinin Bulunuşu", Yılmaz Önge Armağanı, Konya, 1993, s. 263-266.

Aktuğ, İlknur, Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1989.

Aktuğ, İlknur, "Sinan Yapısı Olarak Bilinen Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi Üzerine Düşünceler", Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri (Ankara 24-27 Ekim 1988),Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1996, s. 19-25.

Aldoğan, Ayşen, "Gebze'de Çoban Mustafa Paşa Camii ve Memlük Etkili Bezemesi", Türkiyemiz, 38 (1982), İstanbul, s. 27-38.

Arseven, Celal Esat, "Kapı Tokmağı maddesi", Sanat Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı yay., İstanbul, 2 (1947), s. 951.

Arseven, Celal Esat, "Kapı Halkası maddesi", Sanat Ansiklopedisi, 2, Milli Eğitim Bakanlığı yay., İstanbul, 2, (1947), s. 949.

Aslanapa, Oktay, Osmanlı Devri Mimarisi, İnkılâp yay., İstanbul, 2004, 2. Baskı.

Atıl, Esin-William Thomas Chase-Paul Jett, Islamic Metalwork In The Freer Gallery Of Art, Washington, D. C., 1985.

Aydın, Hilmi, Sultanların Silahları: Topkapı Sarayı Silah Koleksiyonu, T.C. Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 2012, 2. Baskı.

Azarpay, Guitty -A. D. Kilmer, "The Eclipse Dragon on an Arabic Frontispiece-Miniature", Journal of the American Oriental Society, 98/4 (1978), pp. 363-374.

Bayram, Tuba, Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii ve Külliyesi, Basılmamış Yüksek Tezi, İstanbul, 2011.

Bilici, Z. Kenan, "Cizre Ulu Camisi Kapı Tokmaklarının İkonografik ve Kronolojik Değeri Üzerine Bir Etüt", Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar (Güner İnal'a Armağan), 1993, s. 73-86.

Bilici, Z. Kenan, "Bronze Door-Knockers of Cizre Great Mosque: A New Example", Ērān Ud Anērān, Studies Presentedto Borisll'ič Maršak on the Occasion of His 70th Birthday, (eds.) Matteo Compareti-Paola Raffetta-Gianroberto Scarcia, Libreria Editrice Cafoscarina, Venezia, April 2006, pp. 111-122.

Bozer, Rüstem, "Ortaçağ Anadolu Türk Ahşap Sanatında Kündekari Tekniği", Türkler, Yeni Türkiye yay., Ankara, 7 (2002), s. 911-916.

Bozer, Rüstem "Süleymaniye'nin Ahşapları", Bir Şaheser; Süleymaniye Külliyesi, (ed.) Selçuk Mülayim, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara, 2007, s. 329-353.

Bedî'û-Zamân Ebû'l-'İzz İsmâ'îl b. er-Rezzâz el-Cezerî, El-Câmi' Beyne'l-'İlm ve'l-'Amel En-Nâfi' Fî Eş-Şınaâ'ti'l-Hiyel, Çev. İnceleme ve Teknik Açıklamalar: Sevim Tekeli-Melek Dosay-Yavuz Unat, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 2002.

Çal, Halit, "Niğde Kapı Tokmakları", Art-Dekor, 77 (1999), İstanbul, s. 122-125.

Çal, Halit, "Osmanlı Kapı Halkaları ve Kapı Tokmakları", Osmanlı Ansiklopedisi, 11 (1999), Ankara, s. 275-284.

Çal, Halit-Özlem Çal, Trakya Bölgesi Kapı Tokmak Ve Çekecekleri, Atatürk Kültür Merkezi yay., Ankara, 2008.

Çal, Halit, "Animal Style In Turkish Door Handlers", 14th International Congress of Turkish Art Paris, Collège de France 19-21 September 2011, (ed.) Frèdèric Hitzel, Paris, 2013, pp. 235-248.

Çaycı, Ahmet, Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Gezegen ve Burç Tasvirleri, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı yay., 2002.

Denktaş, Mustafa, "Divriği'nin Kapı Tokmakları ve Kapı Halkaları", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 19 (2005), s. 113-139.

Diyarbekirli, Nejat, Hun Sanatı, Milli Eğitim Bakanlığı Kültür yay., İstanbul, 1972.

Erginsoy, Ülker, İslam Maden Sanatının Gelişmesi, (Başlangıcından Anadolu Selçukluların Sonuna Kadar), İstanbul, 1978.

Erginsoy, Ülker, "Maden Sanatı", Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları, Haz. Gönül Öney, Türkiye İş Bankası yay., Ankara, 1992, s. 193-226.

Ertuğrul, Özkan, "Acem Ali", Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1, Türkiye Diyânet Vakfı yay., İstanbul, 1988, s. 322.

Esin, Emel, "Evren (Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisinde Menşeleri)", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, I (1969-1970), s. 161-182.

Esin, Emel, "Uygur Türklerinin Figüratif Astral Tasvirleri", Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler, İstanbul, Kabalcı yay., 2004, s. 113-129.

Esin, Emel, "Evren. Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Kökenleri", Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler, Kabalcı yay., 2004, s. 130-150.

Esin, Emel, "Ejder Takının Simgeciliği ve Kötülükten Koruyan Maske", Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler, Kabalcı yay., 2004, s. 151-168.

Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit, Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, 2/1, Yapı Kredi yay., İstanbul, 2008, 2. Baskı.

Eyice, Semavi, "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü (Cisr-i Mustafa Paşa Köprüsü), Belleten, 28/112 (1964), s. 729-756.

Goodwin, Godfrey, Osmanlı Mimarlığı Tarihi, Çev. Müfit Günay, Kabalcı yay., İstanbul, 2012.

Göndoğdu, Hamza, Türk Mimarisi'nde Figürlü Taş Plastik, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul,1979.

Gündoğdu, Hamza, "Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin Osmanlı Külliyeleri İçindeki Yeri ve Önemi", Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III, C. IV, (eds) Haluk Selvi- M. Bilal Çelik- İbrahim Şirin- Ali Yeşildal, Kocaeli, 2017, s. 2781-2808.

Harari, Ralph, "The Arts Of Metalwork: Metalwork After The Early Islamic Period", A Survey Of Persian Art From Prehistoric Times To The Present: Carpets, Metalwork And Minor Arts, 6 Text, (ed.) Arthur Upham Pope, Londra, Tokyo, 1971, 3. Baskı, pp. 2466-2529.

İnal, Güner, "Susuz Han'daki Ejderli Kabartmanın Asya Kültür Çevresi İçindeki Yeri", Sanat Tarihi Yıllığı, (Malazgirt Zaferinin 900cü Yıldönümü Özel Sayısı), IV (1970-1971), İstanbul, 1971, s. 153-181.

İnce, Kasım, Eskişehir Kurşunlu Külliyesi, Bilgin Kültür Sanat Dağıtım yay., Ankara, 2011.

Köksal, Seyhan, "Çoban Mustafa Paşa Külliyesi", Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 8 (1993), İstanbul, s. 351-354.

Kuban, Doğan, "Kanuni Sultan Süleyman Döneminin Sinan'dan önce Dört Baş Yapıtı", Osmanlı Mimarisi, Yem yay., 2016, 2. Baskı, s. 231-236.

Kuehn, Sara, The Dragon in Medieval East Christian and Islamic Art, 86, Islamic History and Civilization, (ed.) Sebastian Günther, Wadad Kadi, Leiden-Boston, 2011.

Kuran, Abdullah, Mimar Sinan, Hürriyet Vakfı yay., İstanbul, 1986.

Kuran, Abdullah "Mimar Sinan'ın Onardığı Camiler", Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, 8-9 (1980-1981), İstanbul, s. 195-215.

Mols, Luitgard Eva Maria, Mamluk Metalwork Fittings in Their Artistic and Architectural Context, Netherlands, 2006.

Müderrisoglu, Fatih, "Bani Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", Vakıflar Dergisi, 25 (1995), Ankara, s. 67-124.

Ögel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, 2, Ankara, 2014, (6. Baskı).

Önder, Mehmet, "Yeni Bulunan Selçuklu Devri Ejder Figürleri", Kültür ve Sanat, 2/4, Haziran (1976), Kültür Bakanlığı yay., İstanbul, s. 12-16.

Öney, Gönül, "Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri", Belleten, 33/130 (1969), s. 171-192.

Öney, Gönül, Anadolu Selçuklu Mimarisi'nde Süsleme ve El Sanatları, Türkiye İş Bankası Kültür yay., Ankara, 1978.

Önge, Yılmaz, "Anadolu'da Ejder Başlı Madeni Çeşme Lüleleri", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, 1(1970), s. 183-185.

Parla, Canan, "Diyarbakır Artuklu Dönemi Urfa Kapısı'nın Figürlü Kabartmalarına İkonografik Yaklaşım", International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic (10/6) Spring 2015, pp. 763-788.

Sunay, Serkan, "Tokat Anomin HanYılan-Ejder Benzeri Figürlü Kapı Menteşeleri", Kültürel Bellek ve Yansımalar, (eds.) Serkan Sunay-Muharrem Çeken, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi yay., Ankara, 2011, s. 37-44.

Süreyya, Mehmed, Sicill-i Osmanî (Osmanlı Ünlüleri), 4, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 1996.

Şapolyo, Enver Benna, "Kapı Tokmakları", Ön Asya Dergisi, 5/56 (1970), Ankara, s. 13-14.

Tamer, Cahide, Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesinin Restorasyonu 1961-1970, İstanbul, 2004.

Tanman, M. Baha, "Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Memlûk Etkileri", Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslarüstü Bir Miras", (eds.) Nur Akın, Afife Batur, Selçuk Batur, Yem yay., İstanbul, 1999, s. 82-90.

Tezcan, Hülya- Turgay Tezcan, Türk Sancak Alemleri, Atatürk Kültür Merkezi yay., Ankara, 1991.

Turan, Osman Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, Ötüken yay., İstanbul 2004.

Tuncer, Orhan Cezmi, "Cizre Ulu Camii ve Medresesi", Yıllık Araştırmaları Dergisi, III (1981), s. 95-136.

Uysal, A. Osman, "Adana Ulu Camii", Vakıflar Dergisi, 19 (1985), s. 277-284.

Ülkü, Candan, Ejderhanın Motif Olarak Gelişimi ve Osmanlı Sanatında Kullanımı (1453-1600), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1995.

Yavuzyılmaz, Ahmet, Gebze ve Çevresindeki Türk-İslam Devri Yapıları, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012.

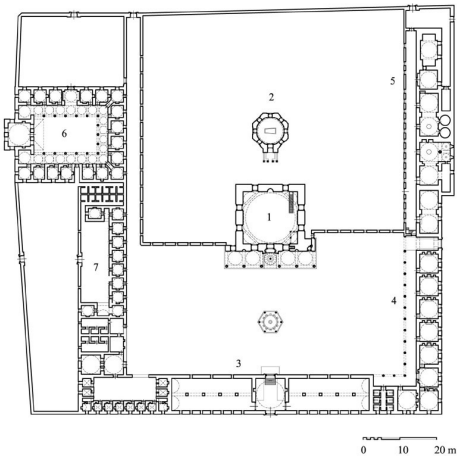

Çiz. 1: Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin vaziyet planı (A. Kuran'dan)
Foto. 1: Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii'nin kuzey cepheden görünüşü

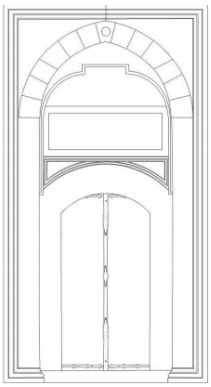

Foto. 2: Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii'nin ahşap kapısı
Çiz. 2: Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii'nin ahşap kapısının çizimi (A.Yavuzyılmaz'dan)

Foto. 3: Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii'nin ahşap kapısı üzerindeki kapı halkaları

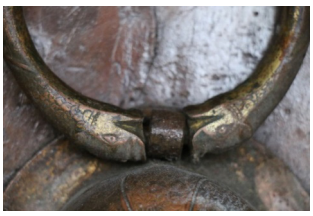

Foto. 4-6: Caminin kapısının sol kanadı üzerindeki kapı halkası,
ejder figürlü halkanın ön ve arka yüzden görünüşü ve figürün detayı

Foto. 7-9 Caminin kapısının sağ kanat üzerindeki kapı halkası,
ejder figürlü halkanın ön ve arka yüzden görünüşü ve figürün detayı

Foto. 10: Harimden görünüş- mihrap duvarına açılan alt kat pencere düzeninin görünüşü

Foto. 11: Harimden görünüş- doğu duvara açılan alt kat pencere düzeninin görünüşü

Foto. 12-13: Harime açılan pencerelerindeki pencere kanatlarından örnekler

Foto. 14-15: Harimin pencere kapaklarındaki ejder figürlü halkalardan örnekler
Foto. 16: Caminin güney duvarındaki geç dönemde yenilenen pencere kapaklarının görünüşü

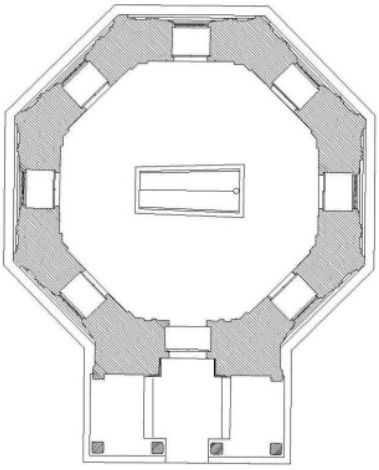

Foto. 17: Çoban Mustafa Paşa Türbesi'nin kuzeydoğudan görünüşü
Çiz. 3: Çoban Mustafa Paşa Türbesi'nin planı (A. Yavuzyılmaz'dan)

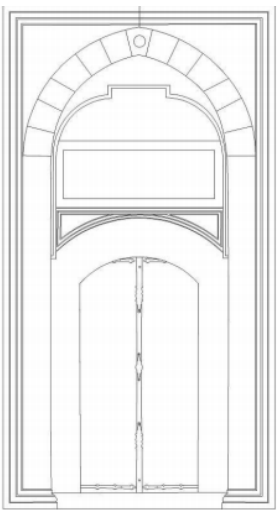

Foto. 18: Çoban Mustafa Paşa Türbesi'nin iki kanatlı ahşap kapısı
Çiz. 4: Çoban Mustafa Paşa Türbesi'nin kapısının çizimi (A. Yavuzyılmaz'dan)

Foto. 19: Çoban Mustafa Paşa Türbesi'nin kapısı üzerindeki ejder figürlü kapı halkaları

Foto. 20: Çoban Mustafa Paşa Türbesi'ndeki Çoban Mustafa Paşa'nın sandukası

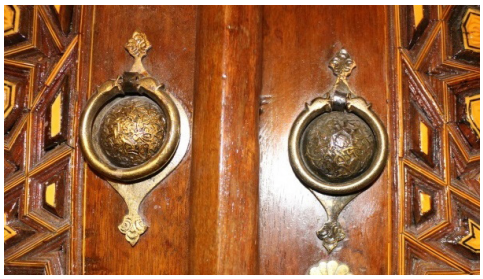

Foto. 21: Çoban Mustafa Paşa Türbesi'nin pencere kapaklarından birinin görünüşü
Foto. 22: Türbenin pencere kapaklarından birinde yer alan ejder figürlü pencere halkaları

Foto. 23-24: Türbenin pencere kapaklarındaki eksik parçaları olan ejder figürlü halkalardan örnekler

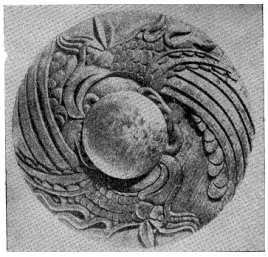

Foto. 25: Hun dönemine ait çift evren/grifon tasviri (N. Diyarbekirli'den)
Foto. 26: Anadolu Selçuklu Dönemi ejder kabartması (A. Çaycı'dan)

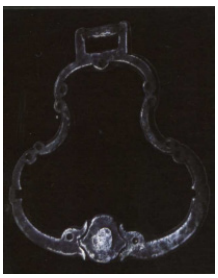

Foto. 27: Sancaktar Konağı üst giriş kapısı tokmağı (M. Denktaş'tan)
Foto. 28: Bayburt'ta bulunan bir kapı tokmağı (H. Çal'dan)
Foto. 29: Divriği kapı tokmağı (H. Acun'dan)

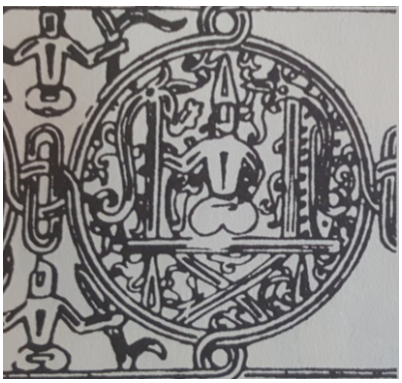

Çiz. 5: Munçak Tepe'de bulunmuş bir tunç hokka üzerinde çift evren süslü tahta oturan kişi (E. Esin'den)
Foto. 30: Arap el yazmasının minyatürlü sayfası (G. İnal'dan)

Çiz. 6: Arap el yazmasından kopya edilen Gallen yazmasının kapak sayfası (G. Azarpay-A.D. Kilmer'den)
Foto. 31: Çoban Mustafa Paşa Camii'nin son cemaat yerindeki geçmeli madalyondan birinin görünüşü

Çiz. 6: Artuklu Sarayı'na ait kapının ejder figürlü tokmaklarının çizimi (S. Tekeli-M. Dosay-Y. Onat'dan)
Foto. 32: Cizre Ulu Camii'nin kapı tokmağı (C. Parla'dan)

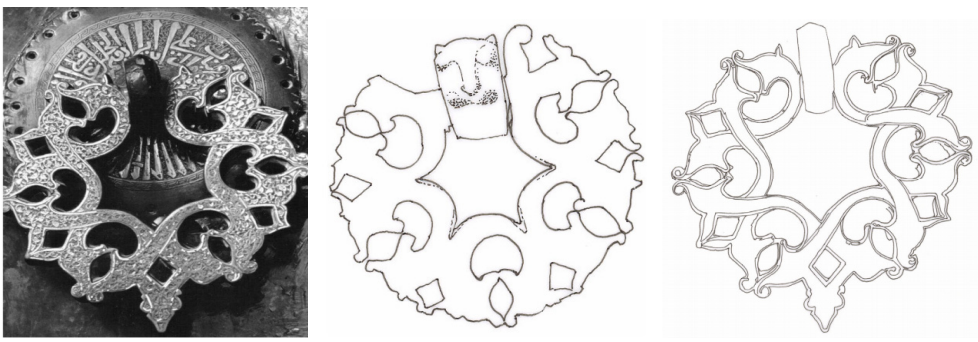

Foto. 33/Çiz. 7-8: Hebron İbrahim Türbesi'nin kapı kanatlarındaki ejder figürlü kapı halkası ve halkanın çizimleri (L. E.M. Mols'dan)

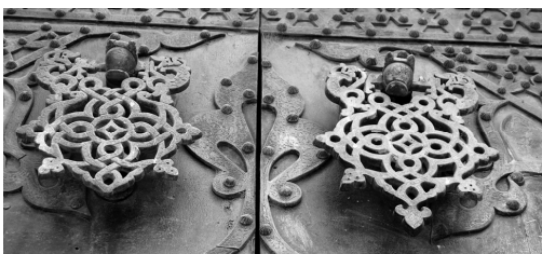

Foto. 34: Kahire Emir el İshak Camii (1479-1481) kapı halkaları (L. E.M. Mols'dan)

Foto. 35/Çiz. 9: Manisa-Muradiye Camii'nin (1585) minare kapısının ejder figürlü halkasının fotoğrafı ve çizimi (H. Acun'dan)
Foto. 36: Hacı Bayram Veli Türbesi'nin kapı halkası (H. Çal'dan)

Foto. 37: Sultan Ahmet Türbesi'nin kapısının kuzey kanadındaki kapı halkası (H. Çal-Ö. Çal'dan)
Foto. 38: Yavuz Sultan Selim Camii'nin pencere halkası (H. Çal-Ö. Çal'dan)

Foto. 39-40: Eskişehir Kurşunlu Camii'nin ahşap kapısı ve kapısının sağ kanadındaki kapı halkasının görünüşü (G. Ayhan'ın arşivinden)

ÇOBAN MUSTAFA PAŞA'NIN KURDUĞU MENZİLHÂNELERDEKİ TARİKATLAR: GÜLŞENÎLİK VE MEVLEVÎLİK

Hasan Hüseyin ADALIOĞLU*
Nizamettin ARSLAN**

Giriş

Bu makalede, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde kapıcıbaşılık, beylerbeyiliği, Rumeli Beylerbeyiliği ve vezirlik gibi çok önemli devlet görevlerinde bulunmuş, arkasında çok sayıda vakıf eseri ve hayrat bırakmış olan, meşhur lâkabı ile Çoban Mustafa Paşa'nın genel olarak tasavvufa, özellikle de Gülşenîlik ve Mevlevîlîğe olan ilgisi üzerinde duracağız. Aslen Bosnalı[1] olduğu kuvvetle muhtemel olan Paşa'nın asıl adının bir kaynağımızda Gazi Mustafa bin Abdülkerim,[2] Vakfiyesi'nde ise, Mustafa Paşa bin Abdulmuîn,[3]1876 tarihli Eskişehir Külliyesi ile ilgili bir vakıf suretinde ise, Gāzî Melek Mustafa Paşa Hazretleri ibn-i Yahya ibn-i Abdillah olarak yazıldığı görülmektedir.[4] 1876 yılına ait bu vakıf suretine göre, onun Bosnalı, Müslüman bir aileden devşirilmiş olması muhtemeldir.

Çoban, Gazi, Melek, Mısırlı, Damat, Polak, Koca Lala veya *Boşnak* gibi adlarla anılan Mustafa Paşa, Yeniçeri Ocağında yetişmiş bir devşirme idi. Devşirme, Osmanlı Devleti'nin özellikle Rumeli ve Balkanlarda ele geçirdiği topraklardaki gayr-i Müslim ahalinin çocuklarından seçerek, sıkı bir eğitimden sonra asker veya yönetici sınıfı oluşturma sisteminin adıdır. Yeniçeri Ocağı ve Bostancı Ocağı'nın temelini bu devşirmeler oluşturuyordu. Osmanlı devlet adamlarının, komutanların, vezirlerin pek çoğu devşirme sisteminden gelmekteydi.[5]

Bosnalılar, Müslüman olmalarına rağmen gayr-i Müslim çocuklarına uygulanan devşirme sistemine kanunla dâhil edilmişlerdi. Rivayete göre, Bosna halkının İslâmiyeti kabullerinden son derece memnun olan Sultan II. Mehmet, kendisinden bir dilekleri olup olmadığını sorduğunda; onlar, padişah hizmetinde bulunmak istediklerini bildirmişlerdir. Bunun üzerine, Bosnalı çocukların da saray hizmetleri ve bostancı ocağı için devşirilmeleri kanun haline getirilmişti.[6]

* Prof. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. (hhadali@ogu.edu.tr)
** Araştırmacı Yazar (nzmttnarslan@gmail.com)

1 Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308, s.372.

2 Eyice, Semavi, " Türk Mimari Âbideleri 1: Gebze'de Mustafa Paşa Külliyesi", *Bilgi Dergisi*, c. 10, sayı, 119, 1957, s.9.

3 "*932 Tarihli Mustafa Paşa Vakfiyesi"*, Topkapı Sarayı Müzesi, D.7003, vr. 5a, 6-7.satır; Tuba Bayram, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii ve Külliyesi,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011, s. 7.

4 Vakıflar Genel Müdürlüğü, Arşiv ve Yayın Dairesi Başkanlığı, 747 nolu Defter, s. 459.

5 Özcan, Abdülkadir, "Devşirme", mad. *TDVİA.,* c. 9, İstanbul 1994, s. 254-255.

6 Özcan, "Devşirme..", s. 255; Yakuboğlu, Kenan, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, Gökkubbe Yayınları İstanbul 2006, s. 128.

Vezir Mustafa Paşa'nın âlimlere ve tasavvufa olan ilgisi, çocukluğundan itibaren devşirme ocağında aldığı eğitim yıllarında başlamış olmalıdır. Çünkü devşirme olarak seçilen çocuklar öncelikle Edirne, Galata veya İbrahim Paşa saraylarında eğitiliyorlardı. Saraya ayrılan saray acemi oğlanlarının eğitilmeleri için hiçbir fedakârlıktan kaçınılmazdı. Saray (Enderun), bir medrese olmadığından eğitimi de farklıydı. Enderun mektebi, eğitim programı ve metodu itibariyle yüksek seviyede bir ilmî derinliğe sahip değildi. Bu nedenle, Enderun eğitiminin, Osmanlı ilim hayatına doğrudan değil belki dolaylı bir etkisinden söz edilebilir. Ancak, kuruluşundan itibaren Enderûn-ı Hümâyun, devletin siyasi ve askeri kadrolarının yetiştiği bir kurum olmuş, başta sadaret makamı olmak üzere Vezirlik, Beylerbeyliği, Sancakbeyliği gibi üst seviyede insanlar burada yetiştirilmişlerdir.[7] Çoban Mustafa Paşa gibi Osmanlı devlet idaresinde Enderûn-ı Hümâyun'dan feyz alarak sadaret makamına kadar yükselen çok sayıda devlet adamının olduğunu biliyoruz.[8]

Mustafa Paşa, sarayda yetişerek 1514 yılında Çaldıran Seferine katılmış, daha sonra sırasıyla, *Kapıcıbaşı*, *Beylerbeyi*, *Rumeli Beylerbeyi* görevlerinde bulunmuştur. Paşa bu makamda iken, Vezîriâzam Pîrî Mehmed Paşa'nın[9] isteği üzerine Yavuz Sultan Selim tarafından III. Vezirliğe tayin edilmiştir.[10] Çoban Mustafa Paşa, muhtemelen bu sırada Yavuz Sultan Selim'in kızı, Şehzade Sultan adlı Hanım Hatun ile evlenmiştir.[11] Mustafa Paşa'nın bu evlilik sonucunda ikinci vezirliğe yükselmiş olabileceği belirtilmektedir. II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman dönemlerinde Hanım Hatun ve Çoban Mustafa Paşa'ya temlikler yapılmış, o da bu mülklerini Gebze'de, Eskişehir'de ve başka yerlerde yaptırdığı külliye ve eserler için vakfetmiştir.[12]

Kanuni Sultan Süleyman zamanında da bu görevini sürdüren[13] Paşa, 17 Aralık 1522'de Mısır valisi Hayr-Bay'ın ölümü üzerine bu göreve atandı.[14] Bu sırada İbrahim Gülşenî ile tanışma fırsatı buldu. Kısa süren Mısır valiliğinden sonra İstanbul'a döndü ve II. vezirlik görevini sürdürürken Nisan 1529'da İstanbul'da vefat etti. Kendi adına inşa ettirdiği en büyük vakıf eseri Gebze'deki külliyesinin içinde yer alan türbesine defnedildi.[15]

Mustafa Paşa'nın, başarılı bir devlet adamı, iyi bir asker aynı zamanda dindar, ulemâya ve tasavvvuf ehline değer veren bir şahsiyet olduğu anlaşılıyor. Gebze ve Eskişehir'de birer büyük boyutlu menzil külliyesi inşa ettirerek her iki külliye içinde sufiler için bir hankâh (zaviye) bölümü inşa ettirmiştir. Gebze'de inşa ettirdiği Menzilhâne içindeki hankâhı Gülşenîlik tarikatı

7 Yakuboğlu, *Osmanlı* ... s. 138.

8 Örneğin; Mahmud, Gedik Ahmed, Makbul İbrahim, Sokullu Mehmed, Ferhad, Lala Mehmed, Kara Murad, Kemankeş Mustafa paşalar Bosnalı İbrahim Ağa, Boşnak Mehmet Ağa ve Köprülü ailesinden Enderun mensubu ve Bosnalı olduğu bilinen birçok devlet adamı valilik, beylerbeyilik ve sadrazamlık görevlerine getirilmişlerdir. Yakuboğlu, *Osmanlı...*, s. 136/Dipnot 318; Özcan, "Devşirme..", s. 256.

9 Pîrî Mehmed Paşa Safevî Tarikatına karşı olan mutasavvıflara büyük imkanlar sağlayan, özellikle Mevlevîlere ve Halvetîlere sempati duyan bir devlet adamı idi. Küçükdağ, Yusuf, "Pîrî Mehmed Paşa", *TDVİA,* c. 34, s. 281.

10 Danişmend, İ. Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 2, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1948, s.316-317 vd.; Müderisoğlu, Fatih, "Bânî Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", *Vakıflar Dergisi*, s.25, 1995, s.67.

11 Mustafa Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1980, s.33.

12 Gökbilgin, M.Tayyib, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar,* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1952, s. 525.

13 Danişmend, *İzahlı Osmanlı*...s.316-317 vd.; Müderisoğlu, "Bânî Çoban Mustafa..." s. 67.

14 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi: İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar,* c.2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s.301-302; Aslanapa, Oktay, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 2. Basım, İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2004, s.187.

15 Müderrisoğlu, "Bânî Çoban...", s. 67.

mesuplarına; Eskişehir Menzilhânesi'ndeki zaviyeyi ise, Mevlevîlik mensuplarına devrettiği anlaşılıyor.

Eskişehir Kurşunlu Külliyesi ve Mevlevî Tekkesi

Mustafa Paşa, Eskişehir Odunpazarı'nda, Kurşunlu Külliyesi adıyla bilinen bir menzilhâne inşa ettirmiş ve burada yaptırdığı zaviyede sufîlerin ve fukaranın barınmasını istemiştir. Kurşunlu Külliyesi, cami taçkapısında bulunan kitâbeye göre, 931 (1524-25) yılında tamamlandı.[16] Mustafa Paşa'nın bu menzilhâneyi inşa ettirdiği devirde Mevlevîlik, dünya görüşündeki gerçekçilik; sosyal, kültürel ve siyasi prensiplerindeki açıklık nedeniyle çok çeşitli çevrelerden insanların ve geniş halk kitlelerinin ilgisini çekiyordu. Mevlânâ'ya saygı ile bağlananlar arasında, halkın yanı sıra bazı Türkmen beyleri de vardı. İlk Mevlevîhâneler Sultan Veled (öl. 1312) ya da Ulu Arif Çelebi'nin (öl. 1320) halifeleri ve bu Türkmen beyleri tarafından tesis edilmişlerdir. Nihayet Mevlevîlik tarikatının âdab ve erkânı Emir Arif Çelebi II. (öl. 1421) zamanında kurallara bağlandı.[17]

Sultan Veled, Ulu Arif Çelebi, Divâne Mehmed Çelebi ve onların halifelerinin gayretleri ile yaygınlaşmaya başlayan Mevlevîlik, 14. yüzyılın ilk yarısında âyin, erkân ve kıyafet oluşum sürecini tamamladı. Bu yüzyılın sonlarına doğru Ulu Arif Çelebi'nin kız kardeşi ve Mevlânâ'nın öz torunu Mutahhara Hatun, Germiyanoğlu Mehmed Bey'le evlendi. Germiyanoğlu Mehmed Bey'in ölümünden sonra büyük oğlu Süleyman Şah Çelebi tahta oturdu. Süleyman Şah, Mevlâna'nın üçüncü göbekten torunu idi. Germiyanoğlu Süleyman Şah'ın, Devlet Hatun adında bir kızı oldu ve bu kız Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid ile 1381 yılında evlendirildi.[18] Bu evlilikle Mevlâna ailesi, ilk kez Osmanlılarla akraba oldular ve Yıldırım Bayezid'ın Devlet Hatun'dan doğan erkek çocukları Çelebi ünvanını aldılar.

Kurumsal olarak Mevlevîlik, Osmanlı topraklarına II. Murat devrinde (1426 yılında) Edirne'de açılan Mevlevîhâne ile girdi. Bunu II. Murat'ın Emirlerinden Yahşi Bey'in kurduğu Tire Mevlevîhânesi takip etti. Fatih Sultan Mehmed döneminde Vezneciler'deki Kalenderhâne Camii'nin bir süre Mevlevîhâne olarak kullanıldığı bilinmektedir. İstanbul'un ilk dergahı II. Bayezid dönemi vezirlerinden İskender Paşa'nın av arazisi üzerine yapılan Galata Mevlevîhânesi'dir. II. Bayezid döneminde kamu yönetiminde yapılan idarî ve hukukî bir takım düzenlemelerle Mevlevîlik, bir imparatorluk kurumu haline getirildi. Sağlıklı bir maddi yapıya kavuşturulması için vergi muafiyeti sağlandı, vakıflar tahsis edildi ve bazı imtiyazlar tanındı.[19]

16. yüzyılın başlarında Mevlevîlik, devlet adamlarının intisabıyla köylerden kasabalara ve kasabalardan şehirlere intikal ederek gittikçe yüksek zümreye hitap etmeye başladı.[20]

16 Adalıoğlu H. H.,- Arslan N., *Eskişehir Mevlevîhanesi*, Odunpazarı Belediyesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2011, s. 47.

17 Küçük, Sezai, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*, Simurg Yayınları, İstanbul 2003, s. 69-73-75-79-93.

18 Eflâkî, Ahmed, *Âriflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1989, c. II, s. 386; Gölpınarlı, Abdülbâki *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İnkilâp ve Aka Yayınları, İstanbul 1983, s. 102; Öcalan, Hasan Basri, "Germiyan Sarayından Bursa Sarayına Bir Gelin Gider: Devlet Hatun", U. Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl 19; Sayı 30, 2016/1, s. 59.

19 Ekrem Işın, "Mevlevîliğin Osmanlı Modernleşmesindeki Yeri ve Şeyh Galib", *Şeyh Galib Kitabı*, İstanbul 1995, s. 52-53; Ocak, Ahmet Yaşar, "Türkiye Tarihinde Merkezi İktidar ve Mevlevîler (XIII-XVIII Yüzyıllar) Meselesine Kısa bir Bakış", *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 2, (Mayıs 1996), s. 21. (17-24)

20 Gölpınarlı, Abdülbâkî, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 247; S. Küçük, age., s. 32.

Kuruluşundan itibaren yönetim çevrelerinin yanında olmayı tercih eden ve mevcut siyasi ve sosyal düzenin bozulmasına yol açacak hareketlerden uzak duran Mevlevîler, bu dönemde çeşitli beylerin, paşaların, vezirlerin arazilerinde zengin vakıflarla desteklendi. Bu devrin önemli devlet adamlarından Veziriâzam Pîrî Mehmed Paşa Konya'daki Pîrî Mehmed Paşa Zâviyesi'ni inşa ettirip vakıf arazileri tahsis ederken, Vezir Çoban Mustafa Paşa da Gebze ve Eskişehir'de iki Menzilhâneyi vakıflarla destekleyerek tesis ettirmiştir.[21]

Çoban Mustafa Paşa'nın vakfiyesinde belirtildiğine göre, Eskişehir'de inşa edilen külliye; *cami, 20 hücreli bir zâviye, mektep, misâfirhâne (tabhâne), mutfak, odunluk, fırın, yemekhâne, düşkünler evi, çeşme ve ahırdan* oluşmaktadır. Külliyenin güneydoğu köşesinde zâviye yer almaktadır. 'L' şeklinde sıralanan 20 adet oda ve bir semahaneden oluşmaktadır.[22] Külliye yapılarından, cami, mektep, misâfirhâne, mutfak, yemekhâne ve iki kervansaray günümüze ulaşmıştır.

Mustafa Paşa'nın Külliye içindeki bu zaviyeyi hangi Mevlevî mensubuna tahsis ettiğine dair bir belgeye sahip değiliz. Ancak, vakfiye suretinde ve arşiv kayıtlarında bu külliyenin kadimden beri Mevlevîliğe ait olduğuna dair ifadeler vardır. Eskişehir Mevlevîhânesi'nin kuruluş tarihi ile ilgili en eski kayıtlar, Mevlânâ Müzesi Arşivinde bulunan ve 10 Ramazan 1293/28 Eylül 1876 tarihinde düzenlenen bir vakfiye suretine göre 10 Zilkade 979/25 Mart 1572 yılına kadar;[23] Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerine[24] göre ise, 956/1549 yılına kadar uzanmaktadır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerinde, 956/1549 yılından itibaren mevcut kayıtlarda Çoban Mustafa Paşa'nın Eskişehir'de yaptırdığı imaretin vazifelilerinin adları ve aldıkları maaşlar belirtilmektedir. Bu görevliler arasında şeyh-i hângâh, yani tekke şeyhi olarak görev yapan Müderris Muhammed (956/1552'den önce), Şeyh-i Hangah Mevlânâ Şeyh Reşidüddin (959/1552), Şeyh-i Hangah Mevlânâ Muhyiddin (974/1566) gibi tekke şeyhlerinden bahsedilmektedir. Dolayısı ile burada bir hângâh (tekke, dergah) varsa bu Mevlevî tekkesi olması gerekir.[25]

Halen Kurşunlu Külliyesi'ni oluşturan mevcut yapılardaki Mevlevîliğe ait semâbollerden, bu mekânın kurulduğu zamandan itibaren veya biraz sonrasında, Mevlevîliğe tahsis edildiğini düşündürüyor. Külliye'nin bânisi Mevlânâ (Melek, Gazi, Çoban) Mustafa Paşa, kendi dönemindeki tasavvufî akımlara ilgi ve yakınlık gösteren biridir. Çünkü onun, daha önce Gebze'de yaptırdığı tekkeye şeyh olarak Muhyiddin Karamânî'nin (öl. 1550) gönderilmesini, yine bir tarikat şeyhi olan Şeyh-i Gülşenî'den rica etmiş olması, bu kanaatimizi destekliyor.[26] Bundan dolayı onun, Eskişehir'de yaptırdığı Menzilhânenin bir bölümünü Mevlevî tarikatı mensuplarına tahsis etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü bu yüzyılda Mevlevîlik Osmanlı hakimiyetinde olan Anadolu ve tüm İslam coğrafyasında yaygın ve örgütlü bir hale gelmiş ve padişahlar tarafından himaye edilmeye başlanmıştı.[27]

21 Barihüda Tanrıkorur, "Mevlevîyye", mad., *DİA,* c. 29, s. 469. (468-475)

22 932 Tarihli Mustafa Paşa Vakfiyesi, Topkapı Sarayı Müzesi, D.7003, varak (vr.) 7b-8a.

23 Konya Mevlânâ Müzesi Arşivi, Dosya No. 88/30; Vakıflar Genel Müdürlüğü, Arşiv ve Yayın Dairesi Başkanlığı, 747 nolu Defter, 459. sayfaya ait 3 Aralık 1982 tarihli kayıt örneği, s. 1-2; Sezai Küçük, Mevlevîliğin Son Yüzyılı, Simurg Yayınları, İstanbul 2003, s. 219.

24 BOA., MAD, 24, s. 161-168.

25 BOA:MAD., 24, 167-168.

26 Öngören, Reşat, Osmanlıda Tasavvuf, İz Yayınları, (2. Baskı), İstanbul 2003, s. 301-322-323.

27 Küçük, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*, s. 32-34.

Bugün bu kanaatımızı destekleyen bazı semâboller, külliyeye ait binalarda hala mevcut olup açıkça görülebilmektedir. Öncelikle, Külliye içinde yer alan caminin giriş kapısının üst kısmındaki Kadınlar mahfilinin arka duvarında, dikkatli bakıldığında binanın yapıldığı sırada oraya yerleştirilmiş olduğu anlaşılan, dikdörtgen şeklinde bir taş çerçeve içine hatt-ı tâlik ile yazılmış "*Ya Hazreti Mevlânâ*" yazısı, caminin kuruluşundan itibaren veya biraz sonrasında Mevlevîliğe tahsis edildiği düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Yine, camiinin mihrabında, mihrab nişinin dış üst köşelerinde mukarnasların başladığı noktada bulunan Mevlevî başlıkları, caminin ve külliyenin Mevlevîliğe tahsis edildiği kanaatını güçlendiriyor.

Önceki paragrafta tespit ettiklerimize ilave olarak, Mevlevîhane'nin ortasında bulunan semâhanenin kubbesi üzerindeki alemin uç kısmındaki Mevlevî sikkesi[28] ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 747 nolu defterin 459. sayfasında bulunan 10 Zilkade 979/1572 tarihli Melek Mustafa Paşa Vakfiyesinde zâviye[29] olarak belirtilmiş olması[30] ve bu vakfiye içerisinde yer alan şeyh efendiye ayrılan 50 akçelik ücret, Hüdavendigâr Salnamesindeki "Melek Gazi Mustafa Paşa merhumun Kurşunlu Camii şerifi ve yanındaki "Mevlevî dergâhı" bilgisi,[31] son yıllara ait bir kaynakta II.Abdülhamid'in burasını Mevlevîhane'ye bağışladığına dair bilgi; ayrıca Vakıflar Genel Müdürlüğünde kayıtlı 1838 tarihli bir fermana göre, burada öteden beri bir Mevlevî dergâhının varlığının bilinmesi,[32] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Dahiliye, 979/ 77294 No'lu Dosya'da, Mâbeyn-i Hümâyun Katipliği tarafından 16 Şubat 1886 tarihinde yazılan bir tezkerede, Gazi Mustafa Paşa tarafından Eskişehir'deki Dergaha vakfedilen değirmen ve müzâriînin, dergah postnişini Hüseyin Hüsni Efendi'nin talebi üzerine Hazîne-i Celîle-i Mâliye'den alınıp tekrar Mevlevî dergahına iade edilmesine ilişkin bilgi,[33] külliyede bir semâhane ve her iki tarafında derviş hücrelerinin bulunması ve Mevlavîhane'nin arkasındaki Mevlevîlere ait mezarlar (hâmuşân), buranın kuruluşundan veya az sonrasından itibaren önemli bir Mevlevî tekkesi olduğunu göstermektedir.[34]

Mevlevîhaneler, dervişlerin eğitim ihtiyaçlarına göre mimari özellikler taşıyan dergahlardır. Bir Mevlevî âsitânesi genellikle geniş bir bahçe içerisinde bulunur ve semâhâne, türbe, çilehane, hücreler, selamlık, harem dairesi, mutfak, kiler ve meşkhâneden oluşur. Dergahın en önemli birimlerinden olan semâhaneler genellikle kare planlı olup, kıble yönünde mihrabı, âyin sahasını sınırlayan ve aynı zamanda üst galeriyi taşıyan sütunları olan, üstleri bazen kubbe bazen de düz tavanla örtülü mekânlardır. Eskişehir Mevlevîhânesi, Kurşunlu külliyesi içerisinde, caminin güney-doğusunda L biçiminde yer almaktadır. Mevlevîhanenin, ortada tek kubbeli bir semâhanesi ve her iki tarafında derviş hücreleri (yirmi adet) vardır. Hücrelerden altı tanesi semâhânenin sol tarafında, diğerleri L şeklinde sağ tarafında yer almaktadır.[35]

28 Bektaşilik, Kalenderilik ve Mevlevîlik başta olmak üzere bir kısım tarikatlar, kendi felsefi telâkkilerini, meydana getirdikleri eserlere aynen yansıtmışlardır. Bu tarikatlar serpuşlarından, sancak âlemlerine varıncaya kadar birçok eşyayı, kendi sembolleri haline dönüştürmüşlerdir. Çam, Nusret, Fıkhî Meselelerin ve Mezheplerin Türk Cami Mimarisinde Tesiri, *Vakıflar Dergisi*, XXI. Ankara 1990, s. 375-76.

29 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 747 nolu defterin 459. sahifesinde bulunan 10 Zilkade 979 tarihli Melek Mustafa Paşa vakfiyesinden çıkarılan fıkra örneği.

30 Fakat vakıf kayıtlarına medrese olarak geçmiştir. Bkz. Eskişehir Vakıflar İl Müdürlüğünce hazırlanan külliye tanıtım çalışması. Katalog No: A, b1

31 *Hüdavendigar Salnamesi*, Vilayet Matbaası. Bursa 1324, s.414

32 Avni Güngörür-Kemalettin Conker, *Eskişehir Kılavuzu,* Anıl Matbaası 1952, s. 63.

33 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Dahiliye, Dosya No: 979 / 77294.

34 Adalıoğlu H. H.,- Arslan N., *Eskişehir Mevlevîhanesi*, Odunpazarı Belediyesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 48-54.

35 "Eskişehir Kurşunlu Camii", *Vakıflar Genel Müdürlüğü, Katalog A*, b 1.

Gebze Külliyesi ve Gülşenîlik Tarikatı

Gülşenîlik, Halvetîliğin dört ana kolundan biri olan Rûşenîliğin alt şubesidir. Halvetîlik tarikati, XIV. yüzyılın ikinci yarısında Harezm bölgesinde, Kerimüddin Ahî Muhammed Halvetî ve onun yeğeni ve halifesi Ömer Halvetî (ö.800/1397-98) tarafından kurulmuştur. Ancak tarikatın tam olarak esaslarını tespit eden ve tarikatı daha geniş bir coğrafyaya yayan mutasavvıf ise, "*Pîr-i sânî* ve *Halvetiyye Tâifesinin Seyyidi*" olarak anılan Seyyid Yahya Şirvânî (ö. 1457 veya 1463-64)'dir.[36]

Halvetîliğin tarihî seyrine bakıldığında Seyyid Yahya Şirvânî'den sonra Rûşenîlik, Cemâlîlik, Ahmedîlik ve Şemsîlik olarak dört ana kola ayrıldığı görülür. Gülşenîlik, Şeyh İbrahim Gülşenî tarafından kurulmuştur. Hayatı hakkında bilinenler, geniş ölçüde oğlu Ahmed Hayâlî'nin halifesi Muhyî-i Gülşenî'nin *Menâkıb-ı İbrâhim Gülşenî* adlı eserine dayanmaktadır.[37]

Doğum yeri ve tarihi tartışmalı olan İbrahim Gülşenî'nin tam adı İbrahim b. Muhammed b. Hacı İbrahim b. Şeyh Şehâbeddin b. Aydoğmuş'tur. Bazı kaynaklarda onun Azerbaycan'da dünyaya geldiği kaydedilmesine rağmen, babası Muhammed Âmidî'nin yaşadığı Diyarbakır'da doğmuş olması muhtemeldir.[38] İbrahim Gülşenî, on beş yaşına geldiğinde Uzun Hasan'ın idaresi altındaki Tebriz'e gitti ve orada Dede Ömer Ruşenî ile karşılaştı. Ondan zâhir ve bâtın ilimlerini tahsil ederek seyr-i sülûkunu tamamladı. Şeyhinin vefatından sonra da posta geçti ve irşad faaliyetlerini sürdürdü. 16. yüzyılın başlarında Kızılbaş fitnesinin zuhuru üzerine Tebriz'den Diyarbakır'a döndü. Daha sonra Urfa, Halep ve Kudüs'e, oradan da Kahire'ye gitti. Kahire'de irşad faaliyetine başladı.[39]

Yavuz Sultan Selim, Mısır'ı fethettiğinde Şeyh Gülşenî'yi ziyaret etmiş ve onun adına bir hankâh yapılmasını emretmiştir.[40] Kanuni Sultan Süleyman zamanında Mısır Valisi Hain Ahmed Paşa isyanı bastırıldıktan sonra 931 (1525) yılında Sadrazam İbrahim Paşa geniş yetkilerle bölgeye gönderildi. İbrahim Paşa Mısır'a gelince, onu, ileri gelen devlet erkânı ve bazı şeyhler ziyaret ettiler. Ancak, İbrahim Gülşenî oğlu Ahmed Hayalî'yi gönderdi. Bunu bir saygısızlık kabul eden Sadrazam İbrahim Paşa, şeyh hakkında soruşturma başlattı. İbrahim Gülşenî'nin, beylerden ve yeniçerilerden çok sayıda müridi olduğunu tespit eden Paşa, bu tarikat mensuplarının vahdet-i vücûd anlayışını benimsediklerini, farklı fikir, yorum ve tavırları oluğunu ve ulemâ nezdinde tepki gören tarikatlardan biri olduğunu düşünüyordu. Sadrazam İbrahim Paşa, İstanbul'a döndüğünde (1525) şeyhin bu durumunu padişaha arz ederek bir isyan çıkarmasından endişe ettiğini söyledi ve İstanbul'a celp edilmesi için bir irade çıkarılmasını sağladı. İbrahim Gülşenî, muhtemelen bu celp üzerine 935/ 1528-9 yılı sonrasında İstanbul'a geldi.[41]

Sadrazam İbrahim Paşa, Gülşenî'yi İstanbul'da padişaha arz etmeden önce, iddialarını güçlendirmek için deliller aradı. Şeyhülislam Kemalpaşazâde, Fenârizâde Muhyiddin Efendi gibi ulemayı ve diğer bazı âlimleri tebdili kıyafet sohbetlerini dinlemeleri için görevlendirdi.

36 Yılmaz, Necdet, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (17.yy)* Osmanlı Araştırmaları Vakfı yay, İstanbul 2001, s.53-54; Muslu, Ramazan, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18.yy*), İnsan yay. İstanbul 2004 ,s.63-65

37 Azamat, Nihat, "İbrâhim Gülşenî", *TDVİA,* c. 21,İstanbul 2000, s. 301-302.

38 Öngören,Reşat, Osmanlılarda Tasavvuf (17. Yüzyıl) İz Yayıncılık, İstanbul 2003, 99.

39 Azamat, "İbrâhim Gülşenî" s. 302-303.

40 Azamat "İbrâhim Gülşenî" s. 302-303; Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf*, s. 99-101.

41 Azamat, "İbrâhim Gülşenî" s. 303; Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, s. 102.

Kemalpaşazâde, şeyhin söz ve sohbetlerinde şeriata aykırı ifadeler göremediğini ifade edince, Sadrazam'ın endişelerinin yersiz olduğu anlaşıldı.[42]

İbrahim Gülşenî, İstanbul'da bulunduğu sırada devlet erkânından, ulemâ ve medrese çevrelerinden pek çok kişiyi sohbetleriyle tarikatına bağladı. Şeyh'in telkin gücü ve manevî nüfuzu, Gülşenîliği 16. Yüzyıl şairlerinin de iltifat ettiği bir tarikat haline getirmişti. İbrahim Gülşenî, İstanbul'da kaldığı süre içinde Kanûnî, ile bir görüşme fırsatı bulmuş ve Sultan, onun hatırına ulemâ ve meşâyıha sarayında bir ziyafet vermiştir. Şeyh'e karşı son derece saygılı davranan Kanûnî, İstanbul'da kalması için teklifte bulunmuş, fakat şeyh, yaşlılığını gerekçe göstererek, halifesi Hasan Zarîfî'yi İstanbul'da bırakmıştı. Daha sonra Mısır'a dönen İbrahim Gülşenî, 23 Nisan 1534'te vefat etti.[43]

Çoban Mustafa Paşa, Mısır valisi Hayr-Bay'ın vefat haberi üzerine 14 Aralık 1522'de Mısır valiliğine atanınca,[44] Mısır'da altı buçuk ay görev yapmıştı. Mustafa Paşa, bu görevi sırasında Şeyh Gülşenî ile tanışıp onun meclislerine katıldı. Şeyh'in müritlerinden Muhyiddin Karamanî ile de bu sırada tanışmıştı. Bir süre sonra Mısır'dan İstanbul'a geri çağrıldığında, ikinci vezir olarak görev yaparken, Gebze'de bir Menzilhâne inşâ ettirdi. Bu menzilhânedeki hankâha şeyh olarak İbrahim Gülşenî'nin müridi Muhyiddin Karamanî'nin görevderilmesini İbrahim Gülşenî'den rica etti. Bunun üzerine Muhyiddin Karamanî adı geçen tekkeye şeyh olarak tayin edildi. Muhyiddin Karamanî, Gülşenî şeyhi olarak Gebze'de yirmi beş yıldan fazla irşad görevi icra etti. Fakat, 1550 yılında Şeyhu'l-islam Ebu's-Suud Efendi'nin fetvasıyla, şeriata aykırı görüşleri olduğu ileri sürülerek idam edildi.[45]

Mevlevîlik ve Gülşenîlik Arasında Benzerlik ve Yakınlık

Çoban Mustafa Paşa'nın yaptırdığı menzilhaneler içinde kurduğu hankâhları bu iki tarikata tahsis etmesinde, bu tarikatların inanç, erkân ve âdab bakımından birbirlerine benzeyen yönlerinin olması tercih edilmelerinde önemli olsa gerektir. Muhyî'nin verdiği bilgiye göre, İbrahim Gülşenî'nin babası Muhammed Âmidî zamanında, Gülşenîyye ve Mevlevîyye tarikatları arasında bir yakınlık meydana gelmiş, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin, "*Dîdem rûh-ı hûb-i Gülşenî râ / Ân çeşm-i çerâğ-ı Rûşenî râ*" (Gülşenî'nin güzel yüzünü gördüm, o Rûşenî'nin gözünün ışığıdır) beytiyle Gülşenî'nin geleceğini müjdelediğine inanılmıştır. Nitekim Muhyî de *Ma'nevî* adlı eserine bu beyti ihtiva eden gazelle başlamıştır. Mevlânâ'nın torunlarından Divane Mehmed Çelebi'nin Kahire'ye gelerek zindanda bulunan İbrâhim Gülşenî'yi kurtarmasına dair menkıbe de bu yakınlığın oluşmasında etkili olmuştur.[46]

Mevlevîlik, Gülşenîlik, Nakşibendîlik gibi birçok tarikatın âdab ve erkânında benzerlikler görülmektedir. Gülşenîyye'nin piri İbrahim Gülşenî'nin Mevlânâ'nın 26.000 beyitlik *Mesnevî*'sine nazire olarak 40.000 beyitlik *Ma'nevî* adlı Farsça manzum bir eser yazması benzerliğin bir belgesidir. Mevlevîlik Mevlana'nın oğlu Sultan Veled döneminde teşkilatlandığı gibi Gülşenîlik de İbrahim Gülşenî'nin oğlu Emir Ahmed Çelebi zamanında kuruluş safhasını tamamlamıştır.

42 Azamat, "İbrâhim Gülşenî" , Aynı yer.

43 Azamat, "İbrâhim Gülşenî" , Aynı yer; Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, s. 104.

44 Danişmend, , *İzahlı Osmanlı... ,*.c. II, s. 71-72,77-87, 99-102.

45 Düzdağ, Ertuğrul, Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı, İstanbul 1983, s. 194; Öngören, Osmanlılar...., s. 301.

46 Azamat, "İbrahim Gülşenî", s. 303.

Kahire'deki Gülşenî âsitanenin birkaç hücresi Mevlevî dervişlerine ayrılmış, bu hücrelerde sürekli olarak hem *Ma'nevî* hem de *Mesnevî* okutulmuştur. Gülşenîyye'de pir makamında bulunan postnişine "çelebi ", yeni intisap eden dervişe "nevniyaz" denmesi de bu kültürel alışverişin sonucudur. Gülşenî tacı Mevlevî sikkesine benzediği gibi Bektaşi tacından da etkilenmiştir. Bu benzerlikler iki tarikatın zaman zaman gördüğü tepkilerde de açığa çıkmaktadır. Keza Gülşenîlik ile Nakşibendîlik arasında da kuruluş döneminde benzerlikler vardı.[47]

Osmanlı döneminde fikir, yorum ve tavırlarından dolayı tepki gören tarikatlardan biri de Gülşenîyye'dir. Gülşenîler'in, özellikle vahdet-i vücûd anlayışı dolayısıyla sert tepki görmeleri, onları zamanla daha ihtiyatlı ve ılımlı bir ifade kullanmaya sevk etmiştir. Ancak buna rağmen tarikat mensuplarından bazılarının ulema tarafından zındık ve mülhid telakki edildikleri bilinmektedir. Nitekim bu tür suçlamalara İbrahim Gülşenî de hedef olmuş, 1523 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından İstanbul'a davet edilmiştir.[48]

Yine benzer bir iddia Mısır kadısı Şeyhülislam Çivizade Muhyiddin Mehmed Efendi tarafından ortaya atılmıştı. O, Gülşenîler'in sapık, mülhid ve zındık olduklarını, kestikleri hayvanların yenmeyeceğini, imametlerinin caiz olmadığını beyan etmişti. Bu durum Ebüssuûd Efendi'ye de arz edildiğinde o: "*Ehl-i sünnet ve'l-cemaât itikadı üzre olup şer'-i şerîf muktezasınca amel edip selef-i sâlihîn tarîkine sâlik olan kâinen mâ kân makbuldür. Şeyh İbrahimlidir demekle onlara dahî ve taarruz câiz değildir.*" demiştir. Ancak Ebüssuud Efendi, Edirne'de bulunan Gülşenî'nin halifesi Muhyiddin Karamani'yi İstanbul'a getirterek muhtemelen kendisinin tayin ettiği ulemâ heyetinin önüne çıkarmış ve yapılan sorgulama sonucunda onun zındık ve mülhid olduğuna hükmetmiş, bu karar ile şeyh idam edilmiştir.

Sonuç

Mustafa Paşa'nın bu iki tarikattan hangisine intisaplı olduğunu bilmiyoruz. Mısır'da İbrahim Gülşenî ile tanıştığını, sohbetlerine katıldığını ve ondan, Gebze'de yaptırdığı hankâha bir müridini, görevlendirmesini istediğine göre Gülşenîliğe temayülü olduğu düşünülebilir.

Mustafa Paşa, vakfiyesinde her iki hankâhı da aynı düşünceyle, yani "... *ehl-i fakra mahsus, murakabe ve tâ'at için ...bir zaviye* ..." [49] ifadesiyle fukara ve Allah'a ibadet etmek isteyen dervişan için yaptırmış olduğu anlaşılıyor. Önce zaviyeleri inşa ettirdiği, sonra hangi tarikata tahsis edileceğine karar verdiğini düşünüyoruz. O dönemde yönetim çevrelerinin yanında olmayı tercih eden ve mevcut siyasi ve sosyal düzenin bozulmasına yol açacak hareketlerden uzak duran Mevlevîlik ve Gülşenîlik, Sultanların hürmet ettiği ve devlet tarafından tercih edilen en popüler tarikatlardı. Yani bu hankâhları Mevlevîlik veya Gülşenîlik için yaptırmadığını, ancak günün şartlarına uyarak kullanım hakkının bu tarikatlara verildiği anlamına geliyor. Özellikle Mevlevîliğin maddi yapısını güçlendirmek maksadıyla vergi muafiyeti sağlandığı, vakıflar tahsis edildiği ve bazı imtiyazlar tanındığı bilinmektedir.

Mustafa Paşa, Beylerbeyiliği görevini sürdürmekte iken ilk defa Sadrıâzâm Pîrî Paşa'nın isteği üzerine Yavuz Sultan Selim tarafından vezirliğe getirilmişti. Onu bu göreve getiren Sadrıâzam Pîrî Mehmed Paşa ise, Safevî Tarikatına karşı olan mutasavvıflara büyük imkanlar sağlayan,

47 Kara, Mustafa, "Gülşenîyye", *TDVİA.,* c. 14, s. 257-258.

48 Kara, "Gülşenîyye", s. 258.

49 Vakfiye; vr. 7a, 3-4.

özellikle Mevlevîlere ve Halvetîlere sempati duyan bir devlet adamı idi. Mustafa Paşa kendisine ikbal sağlayan sadrıâzamın sempati duyduğu Halvetîlik ve Mevlevîlik mensuplarına hankâhları teslim etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Her ne kadar bazı Gülşenî mensuplarının özellikle vahdet-i vücûd anlayışları nedeniyle ulema tarafından zındık ve mülhid telakki edilmiş olsalar da, Mustafa Paşa'nın Gebze'deki hânkâhı onlara tahsis ettiği dönemde bu fikirler henüz ortaya çıkmamıştı. Hatta İbrahim Gülşenî hakkında ileri sürülen böyle bir ithamın doğru olmadığı anlaşılmıştı. Zaten Gülşenîler'in ekserisi ulemadan sert tepki görmeleri nedeniyle zamanla daha ihtiyatlı ve ılımlı ifadeler kullanmaya özen göstermişlerdir. Sonraki zamanlarda Gebze Hankâhı'nda Gülşenîliğin yerini Nakşibendîliğin aldığı anlaşılıyor.

KAYNAKÇA

BOA, İrade-i Dahiliye, Dosya No: 979 / 77294.

BOA., Maliyeden Müdevver Defter, 24.

Eskişehir Vakıflar İl Müdürlüğü Külliye Tanıtımı, Katalog No: A, b1.

"*932 Tarihli Mustafa Paşa Vakfiyesi*", Topkapı Sarayı Müzesi, D.7003, vr. 5a, 6-7.satır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü, Arşiv ve Yayın Dairesi Başkanlığı, 747 nolu Defter, 459.

Adalıoğlu H. H.,- Arslan N., *Eskişehir Mevlevîhanesi*, Odunpazarı Belediyesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2011.

Azamat, Nihat, "İbrâhim Gülşenî", *TDVİA.,* c. 21, İstanbul 2000.

Çam, Nusret, Fıkhî Meselelerin ve Mezheplerin Türk Cami Mimarisinde Tesiri, *Vakıflar Dergisi*, XXI. Ankara 1990.

Danişmend, İ. Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 2, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1948.

Düzdağ, Ertuğrul, Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı, İstanbul 1983.

Eflâkî, Ahmed, *Ârifler*in *Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1989.

Ekrem Işın, "Mevlevîliğin Osmanlı Modernleşmesindeki Yeri ve Şeyh Galib", *Şeyh Galib Kitabı*, İstanbul 1995.

Eyice, Semavi, " Türk Mimari Âbideleri 1: Gebze'de Mustafa Paşa Külliyesi", *Bilgi Dergisi*, c. 10, sayı, 119, 1957.

Gökbilgin, M.Tayyib, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar,* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1952.

Gölpınarlı, Abdülbâki *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İnkilâp ve Aka Yayınları, İstanbul 1983.

Hüdavendigar Salnamesi, Vilayet Matbaası. Bursa 1324.

Kara, Mustafa, "Gülşenîyye", *TDVİA.,* c. 14, İstanbul 1996.

Konya Mevlânâ Müzesi Arşivi, Dosya No. 88/30.

Küçük, Sezai, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*, Simurg Yayınları, İstanbul 2003.

Küçükdağ, Yusuf, "Pîrî Mehmed Paşa", *TDVİA,* c. 34, İstanbul 2007.

Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308.

Muslu, Ramazan, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18.yy*), İnsan yay. İstanbul 2004.

Müderisoğlu, Fatih, "Bânî Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", *Vakıflar Dergisi*, s.25, 1995.

Ocak, Ahmet Yaşar, "Türkiye Tarihinde Merkezi İktidar ve Mevlevîler (XIII-XVIII Yüzyıllar) Meselesine Kısa bir Bakış", *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 2, Mayıs 1996.

Öcalan, Hasan Basri, "Germiyan Sarayından Bursa Sarayına Bir Gelin Gider: Devlet Hatun", U. Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl 19; Sayı 30, 2016/1.

Öngören, Reşat, Osmanlılar'da Tasavvuf, İz Yayınları, (2. Baskı), İstanbul 2003.

Özcan, Abdülkadir, "Devşirme", mad. *TDVİA,* c. 9, İstanbul 1994.

Uluçay Mustafa Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1980.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi: İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar,* c.2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Yakuboğlu, Kenan, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, Gökkubbe Yayınları İstanbul 2006.

Yılmaz, Necdet, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (17.yy)* Osmanlı Araştırmaları Vakfı yay, İstanbul 2001.

ÇOBAN MUSTAFA PAŞA CAMİİ SÜSLEME PROGRAMI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Şükrü SÖNMEZER*

Klasik dönem Osmanlı mimarisinin önemli menzil külliyelerinden olan 1523-1524 tarihli Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi, İstanbul şehrinin Anadolu ile bağlantısını oluşturan güzergâh üzerindeki ilk menzil noktasında yer alır. Anadolu ve daha Doğu'ya gitmek üzere yola çıkan ticaret kervanlarının, hacı adaylarının ve ordunun doğu seferlerinde kullandığı ilk mola yeri olması açısından önemlidir.[1]

Külliyeyi yaptıran Çoban Mustafa Paşa aslen Bosnalıdır. Yeniçeri Ocağı'nda yetiştikten sonra sırasıyla kapıcıbaşılığa ve Rumeli beylerbeyliğine yükselmiş, Yavuz Sultan Selim zamanında da vezir olmuştur.[2] 1514 yılında Çaldıran Seferine, Kanuni Sultan Süleyman devrinde Belgrad seferine (1521-1523) katılmıştır. 1522'de serdar olarak donanmanın başında Rodos seferine çıkan Mustafa Paşa aynı yıl Mısır valiliğine atanmış ve 5 ay kadar süren Mısır Valiliği sırasında çıkan isyanı bastırdıktan sonra İstanbul'a çağrılarak yeniden vezirlik makamına atanmıştır. "Çoban" lakabı ile tanınan Mustafa Paşa aynı zamanda devşirme olmasından ötürü "Boşnak" ve Yavuz Sultan Selim'in kızı Hafsa Sultan ile evlenmiş olduğundan "Damat" lakapları ile de anılmaktadır. 1529 yılında öldükten sonra Gebze'de Külliye içindeki türbesine defnedilmiştir.[3]

Külliyenin mimarı tartışmalı olmakla birlikte, risalelerde Mimar Sinan'ın adı geçmektedir. Ancak yapının kitabesi, vakfiyesi ve baninin hayatıyla ilgili bilgilere bakılırsa, 1523-29 yılları arasında inşa edilen külliye, mimar Acem Ali'nin baş mimarlık dönemine rastlamaktadır. Öte yandan, külliyenin 1539-88 yılları arasında Mimar Sinan tarafından onarılması olasıdır.[4]

Külliye Kuruluşu

Osmanlı dönemi şehir ve menzil külliyelerinin kuruluş özellikleri içinde farklılaşan en önemli unsurlardan biri, şehir külliyelerinin ana fonksiyonel yapısının cami yapısı olmasına karşın, menzil külliyelerinde kervansaray, imaret, arasta gibi yapıların çoğunlukla ön plana çıkmasıdır. Bu durum, külliye bütünü içerisinde yapıların yerleşim planı, boyutları ve süsleme unsurları ile ayrıca vurgulanmıştır. Böylesi konaklama işlevli mekânların ağırlık kazandığı ve eksenal kuruluşlu bir menzil külliyesi olan Gebze Çoban Mustafa Paşa'da yapılar topluluğu cami, türbe,

* Yrd. Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü. Email: sukrusonmezer@gmail.com

1 Köksal, Seyhan, "Çoban Mustafa Paşa Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.8, (1993), s.352.

2 *Sicill-i Osmanî*, Eski Yazıdan Yeni Yazıya Çeviren: Mehmed Süreyya, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yurt Yay., C. 4, İstanbul, 1996, , s. 1192.

3 İlknur Aktuğ Kolay, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989, s. 2.

4 F. Müderrisoğlu, "Bânî Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", *Vakıflar Dergisi*, S.XXV, (1995), s. 68.

medrese, kervansaray, kütüphane, hankâh, tabhane, paşa odaları, imaret, kiler, mutfak, fırın, odun ambarları ve hamamdan oluşmaktadır (Şekil 1).

Geniş bir avlunun ortasında cami, kıble tarafında banisine ait türbe ve kuzeyindeki şadırvan ile birlikte orta eksende yer alır. Türbe yapısının içinde bulunduğu hazire, üç yönde duvarla çevrelenerek cami ile ayrıca önemi vurgulanmıştır. Diğer yapılar avlunun kuzey, doğu ve batısında, cami etrafında "U" biçiminde çizgisel olarak sıralanmıştır. Oluşan geometrik düzen, doğu kanatta bu gelişmeye dik yerleştirilen medrese tarafından bir dereceye kadar bozulmaktadır.[5] Buna karşın dışta duvarlarla kısmen dörtgen bir külliye sınırı elde edilmeye çalışılırken medrese, tabhane ve imaret yapılarına ait müstakil avlular oluşturulmuştur. Külliyenin avlusunda üç giriş bulunur. Böylesine bir geometrik düzene sahip külliye kuruluşunda yapılar arasındaki organik bağ, farklı işlevsel mekânların bir bütün içerisinde açık alanlar, kapılar ve geçitlerle birbirilerine bağlanması sayesinde mümkün kılınmıştır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, türbe ve şadırvan yapıları ile ana eksende yer alan cami, etrafında sıralanan yapılara göre merkezi vurgulayan konumuyla ön plana çıkarken, mimariye bağlı süsleme programı ile de diğer menzil külliyelerindeki cami yapıları içinde farklı bir yere sahip olduğunu gösterir.

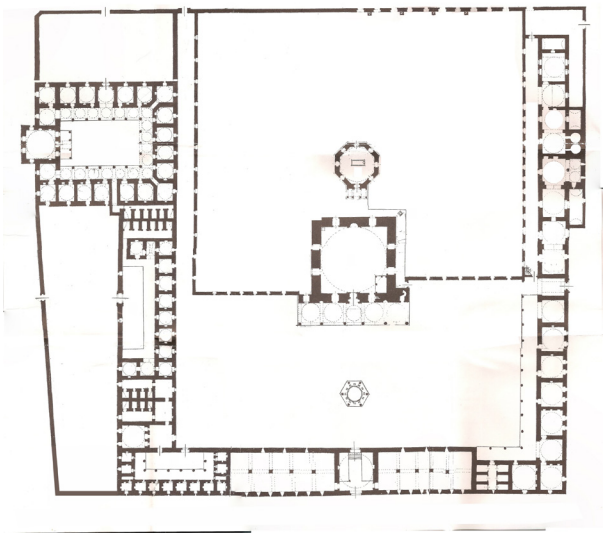

Şekil 1. Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi Vaziyet Planı (İlknur Aktuğ Kolay)

Cami Yapısının Mimarî Özellikleri;

Kare planlı ve tek kubbeli cami yapısının önünde, cepheden iki yana taşan beş birimli, anıtsal bir son cemaat yeri revakı yer alır (Resim 1). Ölçüleri 14,55 x 14,55 m. olan harim kısmının beden duvarları dıştan sıvasız olup, 0,50 m. taş kaide üzerinde, bir sıra taş - üç sıra tuğla almaşık düzende bir örgüye sahiptir. İç mekânda ise zeminden 3,45 m. yüksekliğe kadar renkli taşlarla düzenlenmiş panolarla kaplıdır ve duvarların üst kısmı sıvalıdır.

Yapıda doğu, batı ve güney cephelerde üç sıra pencere düzeni yer alır. Altta, zemin kotunda ikişer, üst sırada orta aksta birer, en üstte ise yine aynı aks üzerinde birer adet yuvarlak tepe

5 Aktuğ, *Gebze Çoban Mustafa...*, s. 6.

penceresi güney, doğu ve batı cephelerinde aynı düzende tekrarlanır. Kuzey cephede sadece alt sırada, portalin iki yanında birer adet pencere yer alırken, en üstteki yuvarlak tepe penceresi sonradan örülerek kapatılmıştır. Bu cephede ikinci sıra penceresi bulunmamaktadır.

Kare tabanlı prizmatik alt yapıdan kubbeye geçişte tromp kullanılmıştır. Bunlar içte mukarnas sıralarıyla dolgulanmış üçgenlerin üzerinde istiridye formunda görülen dilimli tromplardır. Beden duvarlarının üzerinde alçak sekizgen bir kasnak ve onun üzerinde de dairesel planlı kubbe kasnağı bulunur. Sekizgen kasnağın kısa kenar köşelerinden yükselen payandalar, üzerinde kubbenin yükseldiği kubbe kasnağını destekler. Tüm bu unsurlar üst yapıda hareketlilik sağlamakta ve dış kütlede özellikle son cemaat yeri revakının yer aldığı kuzey yönünde kısmî bir kademelenme oluşturmaktadır.

Beş birimli son cemaat yeri revakı avlu zemininden iki basamak yükseltilmiştir. Revak birimleri pandantiflerle geçilen kubbelerle örtülüdür. Kubbeler düzgün kesme taştan sivri kemerlerle mukarnas başlıklı sütunlara oturur. Giriş aksındaki kemer daha yüksekten başlatılıp üzerindeki kubbenin de yükselmesi sağlanmış, böylece girişteki revak birimi dıştan daha belirgin kılınmıştır. Revak kanatlarını örten yan kubbeler yalın bırakılırken, orta aksta yükseltilmiş dilimli kubbe ve saçak düzeninde orta bölümün kademe yaparak yükseltilmesi girişi ayrıca vurgular.

Anıtsal son cemaat yeri revakı, cami kuzey cephesinin iki yanından dışa doğru taşar. Revakın sağındaki kapıdan cami duvarına bitişik kare kaideli, tek şerefeli minareye ulaşılır. Kaideden silindirik gövdeye üçgenlerden oluşan pabuç kısmı ile geçilir. Gövdenin alt ve üst bitimleri birer yatay silme ile sınırlanmıştır. İç ve dış bükey profilli şerefe altı, işlemesiz taş şerefe korkulukları, petek kısmı ve sivri külahıyla son derece yalın bir minare görünümündedir. Revakın solunda cepheden taşan kısımda ise minare kaidesi genişliğinde ve yüksekliğinde, alt sıra pencerelerle ile aynı boyutta bir pencere bulunan duvar parçası yer alır.

Cami şadırvanı altı ahşap direk üzerinde, cephelerde üçgen alınlık yapan kırma bir çatı ile örtülüdür. Çatısı özgün değildir. Onikigen plana sahip şadırvan altta muslukların bulunduğu mermer bir bölüm ve üzerinde her cephede aynı motifi tekrar eden mermer şebekelerden oluşmuştur.

Resim 1. Çoban Mustafa Paşa Camii, Genel Görünüş. (İlknur Aktuğ Kolay 2016)

Bezeme Programı

Bezeme programı külliye yapıları içinde özellikle cami ve türbe yapılarında ağırlık kazanmıştır. Medrese ve tabhane yapılarında ise taş bezemenin kullanımı çok sınırlıdır. Diğer yapıların oldukça yalın inşa edildiği külliyede cami yapısı yoğun bezeme programıyla dikkati çeker. Bezeme türlerinden başta taş olmak üzere ahşap, kalem işi ve renkli cam kullanılmıştır. Yapıda renkli taş malzemeler kullanılarak oluşturulan Memluk etkili bezeme ön plana çıkarken renkli taş kaplama, taş oyma ve küçük renkli taş kakma tekniklerinin uygulandığı görülür. Türbede ise ağırlıklı olarak çini, ahşap ve taş kullanımı karşımıza çıkar.

Camideki yoğun süsleme programında kullanılan malzemelere bakılacak olursa: Mermer; mihrap, minber, müezzin mahfeli, taçkapı, son cemaat yeri sütun başlıkları, harim ve son cemaat yeri duvar kaplamasında, alt sıra pencerelerin sövelerinde, ayrıca şadırvanın su haznesi ve şebekelerinde[6]; Ahşap, cümle kapısı ve alt sıra pencere kanatlarında; Alçı, üst sıra pencere şebekeleri ve kasnak pencerelerinde kullanılmıştır.

Süsleme programı açısından cami iç mekânı, kuzey-güney ve doğu-batı cephelerde karşılıklı olarak benzer düzenlemelerle karşımıza çıkmaktadır. Zeminden 3,45 m. yükseklikte pencere üst bitimlerine kadar beyaz mermer ve renkli taş panolarla oluşturulan kompozisyon için geçerli olan bu düzenleme, aynı zamanda her cephede kendi içinde orta akstan yanlara doğru simetrik bir düzene de sahiptir. Cephelerin geri kalan üst kısımlarında ise her dört yönde de aynı düzende tekrarlanan sıva üzeri kalem işi süslemeler yer alır.

Taş Bezeme

İç mekânda, giriş ve kıble cephelerinde sarı, siyah, koyu kırmızı ve nefti renkli taş panolarla oluşturulan süsleme programı, mihrap ve cümle kapısının iki yanında yer alan alt sıra pencerelerle dört bölüme ayrılmaktadır. Bu bölümlerde beyaz mermer üzerinde siyah taş kakma çerçeve içine yerleştirilen düşey dikdörtgen panolar, her dört cepheyi de dolanan ve beyaz mermer üzerine içi siyah macun dolgulu kûfî yazı kuşağı ile yatay olarak bölünmüştür. Bu yazı kuşağının üst kısmında, mihrap ve portalin iki yanında, köşeleri bitkisel kompozisyonlu ve Zengi düğümlü madalyonlar yer alır. Kare bir çerçeve içinde sınırlandırılan bu düğümlü madalyonlarla, kıble ekseni üzerindeki mihrap ve cümle kapısının iç mekândaki vurgusu arttırılmıştır. Her iki cephede, pencerelerle iç mekân köşeleri arasında kalan bölümlerde, kûfî yazı kuşağının yatay olarak böldüğü renkli taş panolar, altlı üstlü beşer adet çift sıra halinde düşey olarak sıralanmıştır (Resim 2).

Resim 2. Cami İç Mekânı, Mihrap Duvarı (İlknur Aktuğ Kolay 2016)

6 Müderrisoğlu, "Bânî Çoban Mustafa Paşa...", s.83.

İç mekândaki doğu ve batı cephelerde yer alan yazı kuşağının altında ve üzerinde, yine aynı teknik, renk ve düzen devam eder. Ancak pencerelerin böldüğü her bir bölümde taş panolar renk ve türlerine göre merkezden yanlara doğru simetrik bir yerleşim içindedirler. Bu taş panolarla oluşturulan kompozisyonların üst bitimleri, her dört cepheyi de kesintisiz dolanan bitkisel bezemeli geniş bir bordürle sınırlandırılmıştır. Bordür, beyaz mermer içine renkli taş kakma tekniğinde olup, palmetlerin siyah-beyaz renkte ve aşağı-yukarı yönlerde, alternatifli olarak sıralanmasıyla meydana gelmiştir. Bordürün alt ve üst sınırlarında, kakma tekniğinde yerleştirilen, uçları verev kesimli, renkli dikdörtgen taş dizisi dolanır (Resim 3).

Resim 3. Cami İç Mekânı, Doğu Duvarı (İlknur Aktuğ Kolay 2016)

Cami iç mekânında yoğun taş süsleme ile önemi vurgulanan mihrap, hafif dışa taşkın mukarnaslı bir çerçeve içerisinde, beş kenarlı niş ve üzerinde on sıra mukarnas dizisinden oluşan bir kavsaraya sahiptir. Kavsara ile mihrabı dolanan çerçeve arasında kalan üçgen yüzeyler, nişin kenar yüzlerinde olduğu gibi içiçe geçmeli, oniki kollu yıldızlardan oluşan geometrik kompozisyonlarla bezenmiştir. Bu üçgenlerin ortalarında, daire formlu madalyonlar içinde "Allah" ve "Muhammed" yazılıdır. Altta niş yüzlerindeki geçmeli çok ışınlı geometrik bezemeler, ortadan yanlara doğru karşılıklı benzer kompozisyonlarla oluşturulmuştur. Her bir yüzün üst kısmında yer alan kare içerisindeki geometrik kûfî yazılar ile bu bezemeler mihraba özgün bir ifade katmıştır. Nişin iki yanı, alt ve üst bitimleri kum saati formunda yivli sütunceler ile sınırlanmıştır. Sütunceleri hemen dışından, ince birer stilize bitkisel bordür kavramaktadır. Bu bordürler nişin kenar yüzlerindeki ve kavsaranın iki yanındaki bezemelerle aynı tekniktedir. Mermerin içi oyularak siyah renkli macunla dolgulanan kakma tekniğindeki bu bezemeler, yapı genelinde olduğu gibi son derece ince işçilikli örneklerdir (Resim 4).

Camideki taş süsleme programının önemli bir parçası olan mermer minberde geometrik süslemenin ağırlıkta olduğu hemen göze çarpar. Minberin belirli bölümlerinde; külah, köşk ve kapı kemerlerinin üzeri, köşkü taşıyan alttaki kemer ve üzerindeki kare panoyla sınırlandırılmış alanlarda bitkisel kompozisyonlar yer alır. Diğer yüzeyler ise geometrik süslemelidir. Üçgen minber aynası içiçe geçen sekizgenler ve sekiz kollu yıldızlarla, korkulukların dış yüzeyleri ise on kollu ve geçmeli yıldızlarla oluşturulmuş geometrik kompozisyonludur. Bu bölümlerde mermer içine siyah taş kakma tekniği yinelenmekle birlikte belirli yerlerde yaldız

kullanılmıştır. Köşk kısmı hariç minberin yan yüzlerini oluşturan tüm bölümlerin ve kapının etrafı çift zencirekli bordürlerle çevrilidir (Resim 5).

Resim 4. Çoban Mustafa Paşa Camii, Mihrap (İlknur Aktuğ Kolay 2016)

Köşkü taşıyan ayakları bağlayan kemer üzerinde rûmi ve palmetlerden oluşan bir kompozisyon yer alır. Bunun üzerindeki kare çerçeveli levhada rûmi ve hataîlerin kıvrımlı dallarla birbirilerine bağlandığı merkezî düzenlemeli bir kompozisyon ve etrafını çevreleyen aynı karakterdeki bitkisel bordür köşk altındaki bu bölüme farklı bir vurgu yapar.

Resim 5. Çoban Mustafa Paşa Camii, Minber (İlknur Aktuğ Kolay 2016)

Harimin kuzeybatı köşesinde yer alan mermer müezzin mahfili dikdörtgen planlı olup, ikisi duvara bitişik toplam beş adet ayak tarafından taşınır. Bursa kemerleri ile birbirilerine bağlanan kare kesitli mermer ayakların köşeleri yuvarlak profillerle yumuşatılmıştır. Ayakların iç yüzeyleri mermerin doğal görünüşünde bırakılırken, dış yüzeyler ve mahfilin etrafı taş kakma tekniği ile oluşturulan zencirekli bordürle çevrelenmiştir. Kemer alınlıklarındaki bitkisel bezemeler, rumî ve palmetlerin yüzey formuna uyacak biçimde kompoze edilmesi ile oluşturulmuştur. Bu bezemeler kemer kulpunun üzerinde de ince bir bordür şeklinde devam ederek bütün alınlığı kaplar. Mahfili çevreleyen mukarnaslı mermer kirişin hemen üzerinde, "S" kıvrımlarıyla ilerleyen bir dala bağlanan rumîlerin oluşturduğu yaldızlı bordür ince işçiliği ve zarif görünüşüyle dikkat çekicidir. Kemer alınlıklarında olduğu gibi taş içine macun kakma tekniği kullanılmıştır. Aynı bitkisel bordür mermer korkuluk şebekelerini üstten dolanarak

sınırlamaktadır. Korkuluk şebekeleri taş kakma tekniği ile, iç içe geçen ve çok kollu yıldızlarla oluşan geometrik kompozisyonlarla bezelidir. Mahfil altındaki duvar yüzeyi iç mekân genelinde olduğu gibi renkli taş panolarla kaplıdır. Ancak bu bölümün yüksekliği mahfil ile sınırlı olduğundan dolayı bazı küçük farklılıklar vardır. Alt ve üst panoları ayıran yazı kuşağı yerine bitkisel bir bordür kullanılmıştır. Bordür, çerçeve içinde palmet ve rumîlerden oluşan simetrik kompozisyonların yanyana yerleştirilmesiyle oluşmuştur. Bordürün altında yine dikdörtgen, üstünde ise mahfil yüksekliğinin sınırladığı alandan dolayı kare formlu taş panolar yer alır. Malzeme ve teknik iç mekândaki diğer bölümlerle aynıdır (Resim 6).

Resim 6. Çoban Mustafa Paşa Camii, Müezzin Mahfili.

Cami dış cephelerinde taş süsleme, son cemaat yeri revakındaki cephe duvarı ile portalde yoğunlaşmıştır. Giriş cephesinde renkli taş panolarla oluşturulan bezemeler malzeme, teknik ve yerleşim düzeni açısından iç mekândaki mihrap ve kuzey duvarı ile bazı farklılıklar dışında genelde benzerdir. Ortada cümle kapısının iki yanında yer alan pencereler ve pencerelerin yanındaki mihrap nişleriyle düşeyde altı bölüme ayrılan taş pano bezemeler, bir uçta minare kapısı diğer uçta da hazireye açılan pencereyle sınırlandırılmıştır. İç mekânda olduğu gibi bitkisel bezemeli kûfî yazı kuşağı ile yatay olarak bölünen bu panolar, portalin iki yanında cepheyi boydan boya kat eden bitkisel bir bordürle, üstten sınırlanır. Bordür, rûmi ve stilize palmetlerin iki renkte alternatifli olarak sıralanmasıyla oluşturulmuştur. Kûfî yazı ise, beyaz mermerin içi oyularak siyah macun doldurulmak suretiyle meydana getirilmiştir (Resim 1,7)

Resim 7. Cami Giriş Cephesinde Duvar Bezemesi.

Mihrapların dış yanlarında, iki uçta yer alan düzenlemeler, aradakilere göre daha geniş tutulmuştur. Yazı kuşağının altında düşey yerleştirilen beş adet dikdörtgen taş levha, beyaz mermer içine doğal taşlarla oluşturulan şeritlerle çerçevelenmiştir. Ortadakinin üzerinde, kare levha üzerine geometrik kûfî yazı, iki yanında da dikdörtgen çerçeve içinde altı kollu yıldızlar ve altıgenlerle oluşan geometrik kompozisyonlar yer alır. Yatay kûfî yazının üzerinde üç bölümlü bir düzenleme vardır. Ortada kare içinde, köşeleri geometrik motiflerle tamamlanan Zengi düğümlü madalyonlar, iki yanda ise etrafı taş kakma şeritlerle çevrelenmiş dikdörtgen doğal taş panolar bulunmaktadır.

Portalin iki yanında birer mihrap nişi yer alır. Sivri kemerli ve beş kenarlı nişlerin kakma tekniğindeki renkli taş bezemeleri üç farklı kompozisyonla düzenlenmiştir. Kavsarada iki renkli taştan zikzak deseni, orta kısımda yine renkli taşlardan çatal motifleriyle oluşturulan bir kompozisyon yer alır. Alt bölümde her bir niş kenar yüzeyi beyaz taşlarla çerçeve içine alınmış taş plaklarla kaplıdır. Bu plakların üst bitimleri, stilize palmet üzerinde birer düğüm motifiyle son bulur. Düğümlerin arasındaki alanlar bitkisel kompozisyonlarla doldurulmuştur. Mihrapla pencere arasında kalan bölümler, düşey renkli taş panolar, yatay yazı kuşağı ve kare içinde Zengi düğümlü yuvarlak madalyondan oluşan düzenleme daha dar bir alanda tekrarlanır (Resim 7).

Mermer portal tamamen geometrik bezemelidir. Kavsarası beş sıra halinde iri mukarnaslarla dolgulanmış, mukarnas sarkıtların arasına yaldızlı dairesel madalyonlar yerleştirilmiştir. Kavsaranın altında iki satırlık sülüs hatla yazılmış inşa kitabesi yer alır. Basık kapı sövesi ve dikmeler profilli geçmeli iki renkli taştandır. Portal nişinin içinde yer aldığı geometrik bezemeli çerçeve, sonsuzluk ilkesiyle ele alınan içiçe geçen onikigenler ve ortalarında altı kollu yıldızlarla oluşturulan bir kompozisyona sahiptir. Portalin iç yanında devam eden bu kompozisyonun altına, karşılıklı birer geometrik kûfî yazılı pano yerleştirilmiştir. Bu panoların altında da sivri kemerli, içi istiridye motifli, beş kenarlı portal yan nişleri yer alır. Köşelerde alt ve üst bitimleri kum saati formunda burmalı sütuncelerle yumuşatılmıştır (Resim 8).

Resim 8. Cami Mermer Portali (İlknur Aktuğ Kolay 2016)

Girişteki cephe duvarı ve portal üzerindeki bezemelerin yanı sıra son cemaat yeri revakının üst bitimini dolaşan saçak altındaki korniş, sütun başlıkları ve kubbe eteklerini dolanan mukarnaslar ile korniş altındaki zincirek motifli taş kakma bordür, giriş cephesinin diğer önemli bezeme unsurları olarak karşımıza çıkmaktadır (Resim 1). Ayrıca kornişteki mukarnas dizisinin giriş revakı üzerindeki dönüşlerine işlenen selvi ağacı motifleri de böyle bir yapının süsleme programına yakışan zarif detaylardır.

Ahşap Bezeme

Külliyede ahşap bezeme cami ve türbe yapılarının kapı ve pencere kanatlarında görülür. Gerçek kündekâri teknikte yapılan ahşap kanatlar, bezeme ve işçilik açısından oldukça benzerdir. Bu durum her iki yapıdaki ahşap işçiliğinin aynı elden çıkma olasılığını düşündürmektedir.[7]

Caminin cümle kapısının kanatlarında görülen kündekâri tekniğindeki geometrik bezeme altı ve on iki kollu yıldızlarla oluşturulmuştur. Yıldızların göbek kısımlarına yüksek kabaralar yerleştirilmiştir. Sonsuzluk ilkesine dayalı bu kompozisyon, kapı kanatlarının alt ve üst bölümünde kare, ortada ise dikdörtgen çerçeve içine alınmıştır. Bezemeler üzerindeki fildişi, sedef, metal ve lüle taşından kakmalar kompozisyonu tamamlar. Kapı kanatlarının üzerindeki lüle taşından kakma tekniğinde yazılmış kitabeden Mustafa Paşa'nın adını, 929 (1522) tarihini ve yapan "Ali Usta"nın adını öğrenmekteyiz.[8] (Resim 9)

Caminin alt sıra pencere kanatları, fildişi ve sedef kakmalarla zenginleştirilen, kündekâri tekniğinde yapılmıştır. Yine sonsuzluk ilkesine dayalı olarak gelişen oniki kollu yıldızlardan oluşan bir kompozisyonla karşımıza çıkmaktadır. Pencere kanatlarının üst kısmında yatay küçük dikdörtgen çerçeve içine lüle taşından kakma tekniğinde Kuran'ın 22. Sûresinden ayetler yazılıdır[9]. Alt kısımlarında ise yine aynı büyüklükteki dikdörtgen çerçeve içinde, iki ucu kapalı zencirek motifi bitkisel bezemeyle birlikte yer alır (Resim 10).

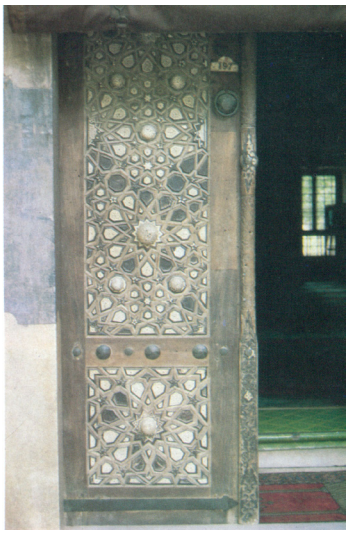

Resim 9. Çoban Mustafa Paşa Camii Cümle Kapısı Kanadı (İlknur Aktuğ Kolay 2015)

7 Aktuğ, *Gebze Çoban Mustafa...*, s. 23.

8 G. Gantay (Güreşsever), *Anadolu'da Osmanlı Kervansaraylarının Gelişimi*, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1974, s. 152; Aktuğ, *Gebze Çoban Mustafa...*, s. 23.

9 Ayşen Nuran Aldoğan, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi, İstanbul, 1977, s. 35.

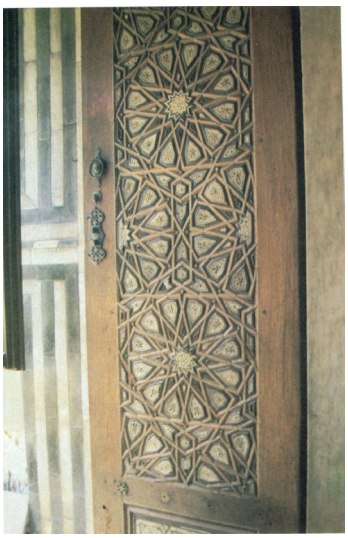

Resim 10. Çoban Mustafa Paşa Camii Pencere Kanadı (İlknur Aktuğ Kolay 2015)

Kalem İşi Bezemele

Cami genelinde kalem işi bezemeler yenilenmiş olup, neredeyse tamamı geç dönem özelliği gösterir. Bezemelerin günümüzdeki durumuna bakıldığında motif, kurgu ve kompozisyon bakımından özgün haline sadık kalınmakla birlikte renklerin tonlarında ve konturlarda farklılıklar oluşmuştur. Müezzin mahfilinin tavanındaki kalem işleri özgün haliyle günümüze gelebilmişken, özellikle restorasyon öncesi alt sıra pencere boşluklarından üçünün tavanında yer alan bezemelerde bu durum daha iyi anlaşılmaktadır. Mahfil tavanında kırmızı, sarı ve nefti renklerle altın yaldız kullanılarak oluşturulan bitkisel kompozisyonda hatailer kıvrık dallarla birbirilerine bağlanır. Alt sıra pencere boşluklarının tavanındaki rûmi, palmet ve hatailerin yine ince kıvrımlı dallarla birbirine bağlanarak oluşturduğu bezemeler ise merkezî kuruluşlu kompozisyonlar şeklinde düzenlenmiştir. Buradaki bitkisel motifler mahfil tavanındakilerle benzerdir (Resim 11).

Resim 11. Müezzin Mahfili Tavanı, Kalem İşi Bezeme (İlknur Aktuğ Kolay)

Yukarıda bahsedilen müezzin mahfili ve pencere boşluklarının tavanı dışında, cami iç mekânında kalem işi bezemeler duvarlardaki mermer kaplamanın üstünde, üst sıra pencerelerin, tromp kemerlerinin, pandantiflerin, kubbe kasnağının çevresinde ve kubbe içinde görülür. Yine özgün halinde kırmızı, beyaz, siyah ve lacivert renklerin kullanıldığı bu bezemelerde rûmi, palmet, hatai ve kıvrımlı dallarla kompozisyonlar oluşturulmuştur. Yapıdaki çeşitli elemanları bir bant şeklinde çevreleyen bu bezeme, kubbe içinde merkezi bir düzende kurgulanmıştır. Kubbe göbeğindeki yazı madalyonunun etrafını rûmi ve palmetlerle bezeli, içiçe iki dairesel bordür çevreler. Etrafına ışınsal düzenlemeyle küçük madalyonlar ve şemseler yerleştirilmiştir. Mukarnas sırasıyla belirginleştirilen kubbe eteğini ve pencerelerin etrafını dolaşan kalem işleri ise kubbe iç yüzeyindeki kompozisyon bütünlüğünü tamamlar. Yukarıdan aşağıya doğru tromp kemerleri, pandantiflerin yüzeyleri ve üst sıra pencerelerin çevrelerinde aynı desen ve renklerle devam eden kalem işleri, duvarlardaki taş bezemelerin üzerinde kalın bir bordür halinde dolanarak son bulmaktadır. Güney, doğu ve batı duvarlarındaki üst sıra pencerelerin iki yanına, kuzeydeki sağır duvar üzerinde ise üç adet pencere tasviri yapılmıştır. Bunların boyutları, formları ve bezeme özellikleri gerçekleri ile benzerdir (Resim 12).

Resim 12. Alt Sıra Pencere Tavanı, Kalem İşi Bezeme (İlknur Aktuğ Kolay 2016)

Cam Bezeme

Cam bezeme diğer bezeme türlerinde olduğu gibi külliye içerisinde sadece cami ve türbede görülmektedir. Camide renkli camların kullanıldığı revzenler kasnak pencereleri, yuvarlak tepe pencereleri ve üst sıradaki kemerli pencerelerde yer alır. Kasnak pencerelerinde renkli camların kullanıldığı petek formlu revzenler dikkat çekerken, yuvarlak formlu tepe pencerelerinden güney cephedekine beyaz renkli camdan zarif işlemeli çarkıfelek motifi; doğu ve batı cephelerdekine ise renkli cam şeritlerle oluşturulmuş daire içinde mühr-ü Süleyman motifi yerleştirilmiştir (Resim 13). Sivri kemerli üst sıra pencerelerde içlik ve dışlık olarak iki ayrı bölümde farklı revzen düzeni göze çarpar. Dışlıktaki revzende yeşil, sarı, kırmızı ve mor renkli camlarla yapılmış zencirek motifi; içlikte ise dikdörtgen panoların içinde renkli cam mozaiklerle düzenlenmiş biçimler ve sarı renkli camlarla yazılmış yazılar bulunmaktadır.

Resim 13. Cami İç Mekânı, Üst Sıra Pencereler (İlknur Aktuğ Kolay 2016)

Sonuç

Çoban Mustafa Paşa Camii'nin süsleme programındaki taş bezeme örneklerinde görülen Memlûk etkisi, banînin 1522'de Kahire'ye vali olarak gönderilmesi ve altı ay süresince orada kalmasıyla açıklanabilir. Kahire'deki Memlûk eserlerinden etkilenen Mustafa Paşa'nın, İstanbul'a dönerken beraberinde bazı malzemelerle birlikte renkli taş levhalar getirttiği ve Mısırlı ustaların yapıda çalıştığı kaynaklarda belirtilmektedir[10]. Ayrıca Evliya Çelebi Seyahatname'sinde, bu konu hakkında etraflıca bilgi vermektedir[11]. Bu bağlamda Çoban Mustafa Paşa Camii iç mekânında ve son cemaat yeri duvarında görülen renkli taş bezemenin benzerlerini, Kahire'de Sultan Hasan Medresesi (1356-1362), Şeyh Melik Müeyyed Camii (1415-1420), Gavri Medresesi (1503), Gavri Türbesi (1504), Baybars El Hayat Medresesi (1515) ve Süleyman Paşa Camiinde (1528-1529) görmek mümkündür. Duvardaki panoların yatay bir yazı şeridi ile ayrılmasına da yine Kahire'deki Gavri Medresesi, Gavri Türbesi ve Süleyman Paşa Camiinde rastlanılmaktadır[12] (Resim 14,15).

Resim 14. Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii Mihrabı (Solda).
Kahire Sultan Hasan Medresesi Mihrabı (Sağda)[13]

10 Aktuğ, *Gebze Çoban Mustafa...*, s. 30.; L. A. *Mayer, Islamic Architects and Their Works*, Genève, 1956, s. 50; G. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, Thames and Hudson, London, 1971, s. 189.

11 Evliya Çelebi, "Seyahatname", Türkçeleştiren Z. Danışman, C.3, İstanbul 1971, s. 167.

12 ALDOĞAN, "*Gebze'de Çoban Mustafa Paşa...*", s.35,36,37.; Aktuğ, *Gebze Çoban Mustafa...*, s. 30. Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için ayrıca bkz.; K. A. C. Creswell, *Muslim Architecture of Egypt,* Oxford, 1959, s. 242-248.; M. Meinecke, "Memlukischen Marmordekoretionen in der Osmanischen Türkei", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institutes*, Abteilung Kairo, 1971.

13 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/

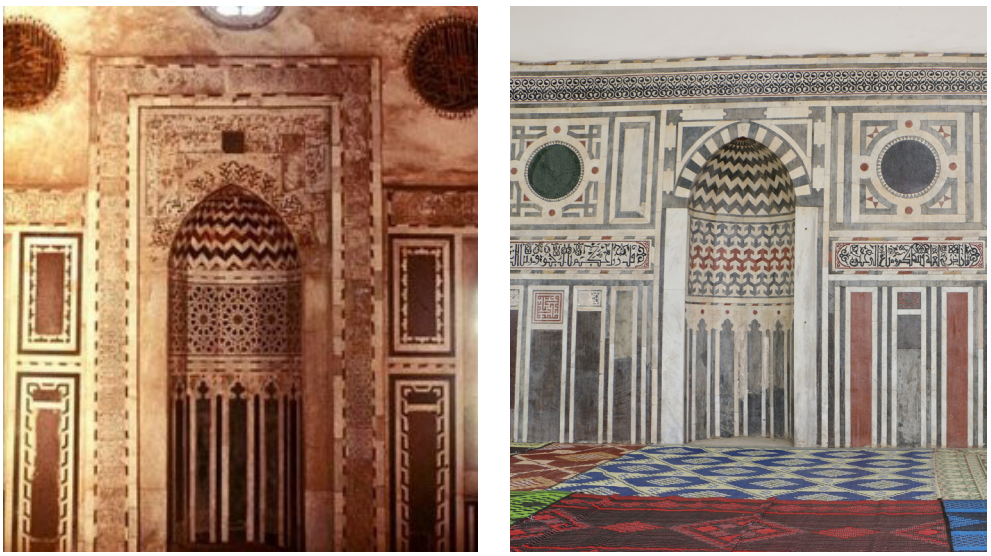

Resim 15. Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii, Son Cemaat Yeri Mihrabı (Solda). Kahire Hadım Süleyman Paşa Camii Mihrabı (Sağda)[14]

Yaygın olmamakla birlikte, Suriyeli ustaların çalıştığı bazı erken dönem Osmanlı eserlerinin mimarî süslemelerinde görülen Memlûk ve Zengi etkisi, yerel bir özellik olarak yorumlanabilir. Bu lokal etki daha sonra da mimarî süsleme anlamında fazla yaygınlaşmamıştır. Yavuz Sultan Selim'in saltanatı döneminde (1512-1520), 1514 yılında Tebriz alınmış ve pek çok sanatçı İstanbul'a gönderilmiştir. Mısır ve Kahire'nin alınmasından sonra ise bölgeden pek çok yapı malzemesinin, usta ve sanatçılarla birlikte İstanbul'a gönderilmiş olduğundan söz edilmektedir. Bu malzemeler Topkapı sarayının çeşit yerlerinde ve Hırka-i Saadet Dairesinde kullanılmıştır. Bu gelişmeler bize Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin inşa edildiği dönemde, saray ve çevresinin sanat ve mimarlık ortamındaki Mısır Memlûk etkisini anlatmaktadır.

Çoban Mustafa Paşa Camii'nin mimarının Sinan ya da Acem Ali olması, Sinan'ın tasarım ve inşa aşamasında ne kadar etkin olduğu gibi tartışmalarının ötesinde, yapıyı plan, strüktür, üst örtü, cephe, mekân boyutları ve oran açısından klasik dönem cami mimarisinin normlarına bağlı olarak, Sinan ekolü içerisinde değerlendirmek gerekliliği kanımızca yanlış olmaz. Öte yandan süsleme programını Memlûk etkili taş bezemelerinin yanı sıra, dönemin klasik ifade biçimiyle örtüşen bezeme unsurlarıyla bir bütün olarak değerlendirmek, Çoban Mustafa Paşa Camii'nin bu bağlamdaki özgün konumuyla birlikte, dönemi içindeki yeri ve önemini saptamamıza daha fazla yardımcı olacaktır.

Camideki kalem işi bezemenin belirli yerlerde ve sınırlı kullanımının, klasik dönem Osmanlı cami mimarisi süsleme programına büyük ölçüde uygun olduğunu söylemek mümkündür. Ancak duvar yüzeylerinin alttaki pencerelerin üst bitimine kadar tamamen renkli taş bezemeyle kaplı olması Memlûk etkisi ile açıklanırken, bu yönüyle yapı kısmen de olsa klasik dönemin genel eğiliminden farklı bir noktada durur. Çünkü bazı istisnaî örnekler dışında, klasik dönem camilerinin iç mekân duvar yüzeylerinde, kemer başlangıcına kadar oldukça sınırlı ve genel normlarla belirlenmiş alanlarda bezeme kullanımı söz konusudur.

14 http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=17977&start

Öte yandan iç mekânda belli bir yüksekliğe kadar taş bezemelerin geometrik kompozisyonlarla oluşturduğu yoğun ifade biçimine karşılık, üst kısımdaki bitkisel bezemeli kalem işlerinin dengeli ve ritmik dağılımındaki yalın ifade anlamlı bir zıtlık oluşturmuştur. Aslında buradaki geometrik-bitkisel, köşeli-kıvrımlı, yoğunluk-yalınlık, hareketlilik-dinginlik gibi ikilemler, süsleme programının anlatım dilindeki zenginliği ve dengeyi ifade etmektedir.

İç mekânda insanın bakışının zeminden yukarı doğru yükselirken okuduğu anlam, akıla E. Egli'nin Rüstem Paşa Camii'nin iç mekânında çinilerle kaplı alt sıralardan aydınlık kubbeye yükselmenin, sofistlerin yükseldikçe aydınlanma kuramını çağrıştırdığı[15] yorumunu getirmektedir.

15 Doğan Kuban'dan naklen; E. Egli, *Sinan der Baumeister Osmanisher Glanzzeit*, Zürih, 1954, s.83.

KAYNAKÇA

Aktuğ, İlknur (Kolay), *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*, Kültür Bakanlığı Yay: 1055, Tanıtma Eserleri Dizisi: 19, Ankara, 1989.

Aldoğan, Ayşen Nuran, "Gebze'de Çoban Mustafa Paşa Camii ve Memlûk Etkili Bezemesi", *Türkiyemiz*, 13/38, İstanbul, 1982, s. 27- 38.

Aldoğan, Ayşen Nuran, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, İstanbul, 1977.

Creswell, K. A. C., *Muslim Architecture of Egypt*, Oxford, 1959.

Egli, Ernst, *Sinan der Baumeister Osmanisher Glanzzeit*, Zürih, 1954.

Evliya Çelebi, "Seyahatname", Türkçeleştiren Z. Danışman, C.3, İstanbul 1971.

Gantay, Gönül (Güreşsever), *Anadolu'da Osmanlı Kervansaraylarının Gelişimi*, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1974.

Goodwin, Godfrey, *A History of Ottoman Architecture*, Thames and Hudson, London, 1971.

Köksal, Seyhan, "Çoban Mustafa Paşa Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.8, (1993), s.351-354.

Kuban, Doğan, *Sinan'ın Sanatı ve Selimiye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2011.

Mayer, L. A., *Islamic Architects and Their Works*, Genève, 1956.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yurt Yay., Cilt: 4, İstanbul, 1996.

Müderrisoğlu, F., "Bânî Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", *Vakıflar Dergisi*, S.XXV, (1995), s.67-124.

OSMANLI VAKIF MEDENİYETİ VE GEBZE ÇOBAN MUSTAFA PAŞA CAMİİ VE İMÂRETİ VAKFİYESİ

Muhammed ÇELEBİ*
M. Yasin FAHJAN**
Ferhat PAKDAMAR***

Vakıflar; İslâmî Hayatın Merkezindeki Hayır Kurumları

İslâm tarih ve medeniyetinde mühim bir hayır müessesesi olarak inkişâf eden vakıflar, VIII. asrın ortalarından XIX. asrın nihayetine değin bütün İslâm memleketlerinin ictimâî, iktisâdî ve kültürel hayatlarında son derece müessir olmuştur. Vakfın temelinde müteâl bir telâkki olarak ayrım gözetmeksizin bütün varlıklara karşı şahsî ve vicdanî mükellefiyet hissi, iyilik, şefkat ve teâvün düstûruna bağlı gelişen insanî ve imânî değerler mecmuası ile yüksek bir karakter nümûnesi haline gelen İslâm irfânını kendisine şiâr edinmiş kişinin hür irâdesi vardır. İslâm dininin kısa sürede muhtelif kültürlerin mevcût olduğu geniş bir coğrafyaya yayılmasıyla İslâm medeniyeti bu coğrafyalarda teşekkül etmiş; müntesiplerini bu inanç sistemi çerçevesinde kendi kültür ve medeniyetlerini şekillendirirken temasa geçtikleri önceki kültürlerden etkilenmiş; inanç sistemlerine, dünya görüşlerine ve istidâtlarına göre aldıkları unsurları yeniden şekillendirmiştir.[1]

Anadolu'da İslâm'ın ilk yayılma sürecinden itibaren İslâmî hayatın en görünürdeki merkezi olarak vakıf müesseseleri, İslâmlaşma sürecinin tarihî belgeleri olarak ehemmiyet arz etmektedir. İslâm dininin yayılmasından evvel de aynı topraklar üzerinde vakıf sisteminin değişik misâllerine tesadüf etmekle beraber, İslâm medeniyeti bu müesseseyi *"zenginlerin, mallarından bir kısmını, hiçbir karşılık gözetmeden, yalnızca fîsebilillâh gayesine matûf olarak ihtiyaç sahiplerinin istifâdesine sunması"* olarak hulâsa edilebilecek birtakım umdelere dayandırmıştır.[2]Vakıflar, "*imâret"* umûmî kavramı içinde yer alan; cami, tekke, zaviye, kalenderhâne, türbe, kabristan, namazgâh, medrese, mektep, kütüphâne, imâret, kervansaray, tabhâne, misafir evi, dur evi, gölgelik, sığınak, hastahâne, tıp medresesi, ayakta tedavi yeri, hamam, kuyu, suyolları, çeşme, aşevi, kaldırım, köprü, muvakkithâne gibi yapıların yanı sıra, öksüz kızlara çeyiz verilmesi, borcundan dolayı hapiste bulunanların borçlarının ödenmesi, köy ahalisinin yaşlılarına kıyafet verilmesi, kale ve istihkâmlara veya donanmaya yardım edilmesi, askerî personelin techîzât ve donanımı, deniz feneri inşâsı, yetimlere, dul kadınlara ve muhtaçlara yardım edilmesi, çocukların baharda açık havada gezdirilmesi, mektep talebelerine gıda, elbise, okul araç-gereçleri temîn edilmesi, fakirlerin ve kimsesizlerin cenâzelerinin kaldırılması, bayramlarda fakir

* Ph.D., Tarihçi, muhammed.celebi@windowslive.com
** Prof. Dr., Gebze Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, fahjan@gtu.edu.tr
*** (Corresponding Author) Y. Doç. Dr. Gebze Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, pakdamar@gtu.edu.tr

1 Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul, 2012, s. 479-486.

2 Ahmet Yaşar Ocak, "Anadolu'da İslâm", *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi Makaleler-Araştırmalar*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 158.

ve kimsesizlerin sevindirilmesi, açık hava mektepleri, kuşlara pirinç ve hayvanlara gıda ve su verilmesi gibi ihtiyaç duyulan hizmet ve faaliyetleri finanse eden bir malî-idârî müesseseyi ifade eder. [3]

Vakıf sisteminin, VIII. asırdan itibaren bir tekevvün süreci içinde şahsın, ailenin, cemaatin ve devletin ihtiyaçlarına kifâyet eden esnek fakat istikrarlı bir sistem durumuna geldiği, bu sisteme, amacını ifade eden hayrat kelimesinden hareketle hayrat sistemi adı verilmesinin daha uygun olduğu; zira bir mülkü kamu yararına ebedî olarak tahsîs etmek anlamında kullanılan bir ıstılah olan vakıf, şahsî çalışma ve gayretlere terettüp eden imkânların ve mal varlığının gönül rızâsıyla paylaşılmasını öngören hukukî ve sosyal bir sistem olarak tarifini bulmaktadır.[4] Vakıf sisteminde, her türlü hırs ve tamahtan uzak bir şekilde, şahsî mal varlığı, kamunun kullanımına aktarılmakta ve şahsî imkânlar kamu hizmetine dönüştürülmektedir. Pragmatist felsefenin aksine, diğer insanların lehine, şahsın feragati ve fedakârlığı söz konusudur. Vakıf sisteminde, müşterek esâslar ve paylaşma ruhu hâkimdir. Zira bu telâkkiye göre toplumun huzuru sağlanmadıkça, şahsın mutluluğunun sürekliliğinden söz etmenin mümkün olmadığı düşünülmektedir. O halde vakıf, sadece belli bir cemiyete mensup insanların değil, bütün insanlığın saadetini amaçlayan bir irfân sisteminin ürünüdür. Vakıf yapan kişi feragatin ve başkalarına yardımcı olmanın mutluluğunu; vakıftan yararlanan kişi ise, bir ihtiyacını karşılamış olmanın hazzını duymaktadır. Bu, birbiriyle tezât teşkîl etmeyen, biri diğerinin hazzını azaltmaksızın dalgalar halinde cemiyetin bütün fertlerini saran ve bu yönüyle de devamlılığı esas bir hizmetler bütünüdür.[5]

Vakıf sistemi, bilhassa Selçuklular ve Osmanlılar döneminde Türk dünyasının ictimaî, iktisadî ve kültürel hayatına damgasını vurmuştur. Türk-İslâm nizamı, fetihlerin akabinde devlet-i ebed müddet telâkkisiyle şehirlerin imâr ve inşâsına büyük bir ehemmiyet vererek kurulan vakıflar aracılığıyla ictimâî amaçlara hitap eden müesseselerin kurulmasına öncelik verilmiş ve vakıf sistemi bir devlet politikası olarak teşvik edilmiştir.[6] Beledî ve içtimâî hizmetleri bakımından vakıf, İslâm dünyasında çeşitli köy ve şehirlerin[7] kurulması veya yeniden teşkilatlandırılmasında büyük rol oynadığı gibi,[8] vakıflar eliyle âbideleşen eserlerin bir araya gelip bütünleşmesiyle de mimarî çehresi değişen şehirlerin tarihlerine İslâm mührü vurulmuştur.[9] Bu yönüyle uzun bir döneme damgasını vuran Türk-İslâm medeniyetin önemli parçalarını oluşturan şehirler, Osmanlı kültürünün bariz bir şekilde kendine has hususiyetleriyle bir sentez olma özelliğini taşımış ve asırlar boyunca süren bir hükümranlığın aynı zamanda yapı taşları mesabesinde olmuştur.[10]

Batı dünyasında kilisenin, belediyenin ya da hükümetin yaptığı ve şehirlerin bütününü ilgilendiren her türlü hizmet, Osmanlı'da geniş ölçüde şahısların kurduğu vakıflar tarafından

3 Halim Baki Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd", *Vakıflar Dergisi*, I (1938), s. 107.

4 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, MEB Yay., İstanbul, 1993, s. 577.

5 Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf," *İslam Ansiklopedisi*, C. XIII, M.E.B. Yay., İstanbul, 1986, s.153-154.

6 Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı," *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, haz. Ekmeleddin. İhsanoğlu, IRCICA Yayınları, İstanbul, 1994, s. 260.

7 Turgut Cansever, "Şehir", *Cogito*, 8 (1996), s. 125.

8 Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri. Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler," *Vakıflar Dergisi*, 3 (1968), s. 67.

9 Yediyıldız, "Vakıf...", s. 479.

10 Mehmet Bayartan, "Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, 13 (2005), s. 88.

yapılmıştır.[11] Osmanlı Devleti'nin İmparatorluk sürecine girmesiyle birlikte vakıf müessesi son derece yaygınlaşmış; devletin yerine getirmekle yükümlü olduğu hemen her konudaki kamuya ait hizmetler, vakıflar tarafından yürütülmüştür. Tanzimat'ın ilânına kadar, eğitim-öğretim hizmetleri, sağlık hizmetleri, belediye hizmetleri, sosyal yardımlaşma ve dayanışma, hatta askerî alanda kurulan vakıflarla, dinî ve ahlakî açıdan toplumun yararlandığı her türlü hizmet, bu müessese tarafından sürekli ve kesintisiz bir şekilde sağlanmıştır.[12] Toplumun ihtiyaç ve problemlerine en geniş çapta cevap vermeye çalışan vakıf müessesesinin hizmet alanını bu şekildeki bir sınıflandırmayla sınırlandırmak ise elbette mümkün değil, bunun hakkıyla yapılabilmesi için, vakıflarla ilgili her tür doküman, belge ve vakfiyelerin incelenmesi gerekmektedir ki ancak bunun sonucunda bu müessesenin yaptığı hizmetlerin alanı sınıflandırılabilsin.[13]

Vakıf müesseselerin Anadolu'da İslâm'ın yayılış ve yerleşmesinde, Türk-İslâm kültürünün gelişmesindeki payını ve yerini, bu kurumların sosyo-kültürel tarihlerini ve Anadolu'daki müslüman toplumun hayatına katkılarını öğrenmek ve tatminkâr cevaplar verebilmek için bu müesseselerle alakalı vesikalar üzerinde tahlîller yapmak; sadece Türk-İslâm medeniyetinin[14]ulaştığı evrensel boyuttaki medeniyet inşâ rolünü değil aynı zamanda bu araştırmalar sayesinde vakıf müesseselerinin hukukî ve tarihî bakımdan kaydettiği mesafenin yanı sıra, tarihimizin her şubesini aydınlatabilecek yeni vesikalar elde edilmiş olacaktır. İktisadî tarih, içtimaî tarih, şehir tarihi, iskân tarihi, tarihî topografya, idârî ve malî tarih, dinî tarih...hulâsa eski Türk cemiyetinin dâhili bünyesini, muhtelif içtimâî tabakaların hayat şartlarını, hukukî, içtimâî münasebetlerini bize gösterecek bütün tarih şubeleri bundan en büyük istifadeyi temîn edecektir. Şehirlerin nasıl iskân edildiğini, yeni mahallelerin nasıl teşekkül ettiğini, muhtelif sanat mensuplarının nerelerde temerküz ettiğini, muhtelif ticarî faaliyetlerin inkişâf derecesini, muhtelif halk tabakalarının hayat seviyelerini, eşya ve para kıymetlerini, muhtelif vergilerin mahiyetini, ilmî ve dinî müesseselerle içtimâî yardım müesseselerinin inkişâfını elbette bu vesikalar anlatacaktır. Daha ziyade askerî ve siyasî vakaları, hükümdarların ve büyük ricâlin hayat ve sergüzeştlerini anlatmakla iktifâ eden kroniklerin, arada bir tesadüf kabilinden bahsettikleri umumî hayatı yani cemiyetin hakiki bünyesi asıl bu vesikalar sayesinde öğrenebilecektir. O halde medeniyet tarihimizin birçok meçhûl cephesini gösterecek olan bu vakıf vesikaları üzerinde sağlam bir plânla çalışmaya ve yukarıda arz edildiği gibi bütün bu alanlarda vakıf vesikaları birinci dereceden en mühim tarihî kaynaklar olarak yalnız millî tarihimize değil, bütün dünya tarihine büyük bir hizmette bulunmuş olacaktır.[15]

Osmanlı Vakıf Medeniyeti

Osmanlı coğrafyasını bir uçtan öbür uca doldurup süsleyen, eserleriyle ülkenin îmân, irfân, ümrân, sosyal ve ekonomik hayatının gelişmesi için büyük hizmetler vererek[16] şehirlere damgasını vuran medeniyet sentezinin yüzyıllar boyunca maddede şekil bulmuş en mücessem hâli olan vakıfların geride bıraktığı eserler, başta şehirlerin kuruluşunda, siluet ve mimarîsinin

11 Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri. Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler," *Vakıflar Dergisi*, 3 (1968), s. 67.

12 Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1988, s. 2.

13 Bahaeddin Yediyıldız, "Müessese ve Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, XV (1982), s. 21.

14 *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Türk-İslam Medeniyeti İlmi Araştırmalar Enstitüsü Yayını, 2 (2006).

15 Fuat Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 1-3.

16 Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vakıf Medeniyeti*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2014.

oluşumunda ancak daha önemli ve sürdürülebilir bir alan olarak ictimâî hayatın hemen tamamına nüfûz eden bir tekevvünün temel taşıyıcısı olmuştur.[17] Osmanlı Devleti'nin fetih ve yayılma sürecinde vakıflar, yeni fethedilmiş şehirlerin İslâmlaştırılmasında mühim roller üstlenmiştir. Sınır bölgelerine zâviyeler kurarak yerleşen, oralarda ticarî ve ziraî faaliyetlerde bulunan, ülke topraklarını genişletmek amacıyla bölgeleri kolonize eden sûfîler[18] ve diğer müslümanlar bu vakıflar tarafından desteklenmiştir. Bunun yanında diğer hayır kuruluşlarının da yine vakıflar yoluyla bölgeye götürülmesi iktidarları meşrulaştırıyor ve güçlendiriyordu. Böylece bir bakıma vakıfların fetih ve iskân politikası açısından siyasal işlevi kendiliğinden ortaya çıkmış oluyordu. Zira cemaat karşısında adaletin teminatı olarak Osmanlı sultanları ve hânedan üyeleri, ayrıca müslümanların tamamı, vakıf yoluyla fakirlere yapılan yardımı ya da daha geniş anlamda bir insanın ihtiyacını gidermeyi insanî görevlerinin bir bölümü telâkki ediyordu. Bu geniş hizmetler ağının sürdürülebilirliğini sağlamak için İslâm dünyasının şehirlerinde çeşitli ticarî binalar, dükkânlar, gıda satış yerleri, üretim atölyeleri, hamamlar ve kahvehâneler tesis edilmiş ve değirmenler, fırınlar, yağ sıkma makineleri gibi mal varlıkları bağışlanmıştır. Vakfın gelir kaynakları arasında, hem kiralar hem bahçe ve bostanlardan aynî ödemeler yoluyla gelir sağlayan tarım mülkleri de vardı. Buna bütünüyle köyler ya da köyün bir kısmını ve hânût, mezraa, çiftlik, tarım arazisi parçaları da eklemek gerekir. Ayrıca hayvanlar, aletler, gemiler, hatta köleler gibi menkul mallar da vakfedilmiştir. Osmanlılar bir beylikten doğup cihânşümûl bir devlet haline gelirken diğer müslüman devletlerin büyük bir kısmını da yönetimlerine dâhil etmiş ve daha evvel bu ülkelerde kurulan vakıf sistemlerini koruyarak zenginleştirmiştir.[19]

Osmanlı devlet ve toprak düzeninin en önemli unsurlarından birini oluşturan vakıflar, toprak hukuku dışında sosyal, ekonomik ve kültürel amaçlar taşımıştır. XVIII. ve XIV. asırlarda, Osmanlı toprak varlığının çok büyük bir kısmının, vakıf topraklardan meydana geldiği görülmektedir. Osmanlı devlet düzeninde hayrî, dinî, iktisâdî, ictimâî ve kültürel nitelikteki kamu hizmetlerinin önemli bir bölümü, vakıflar eliyle görülmüş, bunların finansmanını vakıflar sağlamıştır. Vakıf, Osmanlı devlet düzeninin, günümüzün çağdaş devlet anlayışından yüzlerce yıl evvel, kendisine intikal eden sistemi geliştirdiği, sosyal dayanışma ve yardımlaşma, sosyal adalet ve hatta sosyal devlet fikrini simgeleyen abidevî bir kurumdur. Bu açıdan Osmanlılar dönemi, bir anlamda *"vakıflar dönemi"*dir. Bu dönemde kamu hizmeti niteliğindeki pek çok ictimâî, dinî, kültürel ve iktisâdî kamu hizmetleri, vakıflar tarafından yapılmıştır. Osmanlı kültür yapısı ve özellikle bu yapıya damgasını vuran İslâm dini, insanları hayır işlemeye, birbirlerine iyilik etmeye, sırf kendi bencil menfaatlerini değil başkalarını da düşünmeye özendiriyor; bu suretle varlıklı kimseleri servetlerinin belli bir kısmını fakirlere yardım amacıyla ayırmaya davet ediyordu. Böylece Osmanlı toplum düzeninde fertler arasında karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmayı adetâ bir kural haline gelmişti. Bu müesseselerin arasında da bilhassa sosyal nitelikli hayrî vakıflar özel bir yer tutuyordu. Kamu yararına kurulan hayrî vakıflarda kural, vakıf malın kendisinden veya gelirinden herkesin veya sadece fakirlerin yararlanmasıydı.[20]

Vakıflar, Osmanlı Devleti'ndeki toplumsal, ekonomik ve kültürel hayattaki rolü bugün tahayyül edilemeyecek kadar geniş alanlara yayılmış ve fonksiyonları itibarıyla insan ve sosyal hayatın bütün cephelerini kuşatmıştır. Şu ifade vakıfların toplum hayatındaki yerini açıklamaktadır: *"Osmanlı İmparatorluğu devrinde pek büyük bir inkişafa mazhar olan vakıfar sayesinde*

17 Mehmet Bayartan, "Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, 13 (2005), s. 88.

18 Ömer Lütfi Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri", *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s. 279-304.

19 Yediyıldız, "Vakıf...", s. 479.

20 Fikret Eren, "Osmanlı Dönemi Vakıfları", *Vakıf Haftası Dergisi*, 5 (1987), s. 165.

bir adam vakıf bir yerde doğar, vakıf beşikte uyur, vakıf mallardan yer ve içer, vakıf kitaplardan okur, vakıf bir medresede hocalık yapar, vakıf idaresinden ücretini alır ve öldüğü zaman kendisi vakıf bir tabuta konur, vakıf bir mezarlığa gömülürdü."[21] Görüldüğü üzere Osmanlılarda vakıf, bir insanın doğumundan ölümüne kadar, hata ölümünden sonra da etkili olan ve beşerî hayatın bütün gereklerini ve ihtiyaçlarını karşılayan sosyal yardımlaşma müesseseleridir.[22]

Bazı araştırmalara göre, Osmanlı döneminde kurulan vakıf sayısı, *yirmialtıbin*'in üzerindedir. Vakıfların Osmanlı döneminde bu kadar çok tutunmasının başlıca üç sebebi vardır; birinci sebep, tamamen dinî nitelikte olup, vakfı kuranın Allâh'ın rızâsını kazanma fikrine dayanan İslâm dinî, herkese iyilik yapmayı, fakirlere zekât ve sadaka vermeyi, bu arada bilhassa kalıcı eserler bırakarak ahiret hayatına hazırlanmayı emreder. Bu kültürde, insanların en çok ihtiyaç duyduğu şeyi vakfetmek, vakıfların en hayırlısıdır. Vakıf, hayır eserleri arasında en kalıcı olduğu için, birçok kişi, başkalarına hayır ve iyilik etmeyi, malvarlığının bir kısmını vakfetmek suretiyle bulmuştur. Osmanlı döneminde yaptırılan hayır kurumlarının birçoğu, temeli dinî ve uhrevî olan böyle bir inanç ve îmân faktöründen kaynaklanmıştır. Osmanlı döneminde vakıfların çokluğunu açıklayan ikinci sebep, devletin, birçok kamu hizmetinin vakıflar eliyle yapılmasını destekleme ve özendirme politikasıdır. Devlet, kamu hizmetlerinin süreklilik ve güvenliğini, yol emniyetini, Türk-İslâm kültürünün özellikle yeni fethedilen topraklarda yayılmasını, yerleşmesini, vakıfların kurulmasını kolaylaştırmak, desteklemek ve özendirmek suretiyle sağlamıştır. Osmanlı döneminde çok sayıda vakıf kurulmasının üçüncü sebebi, aile vakıflarının kurulmasına izin verilmiş olmasıdır. Vakfı oluşturan mallar, Osmanlı hukukunda Allâh'ın mülkü hükmünde olduğundan, bunların devlet tarafından müsaderesi[23] caiz değildir.[24] Yüksek mevkideki memurların yönetimden düşmeleri halinde bunlar tarafından daha önce kurulmuş bulunan aile vakıflarına hayatlarında veya ölümlerinden sonra dokunulamıyor, böylece ailenin ekonomik geleceği güvence altına alınıyordu.[25] Ayrıca, aile vakıflarının kurulmasına izin verilmesi, vakfedenden sonra aile servetini idare edecek ehliyetsiz kimselere karşı, aile servetini koruma amacı güdüyordu. Nihayet, vakfedilen malların satılması, başkalarına devredilmesi mümkün olmadığı için vakfedenin ölümünden sonra vakfın mallarından yararlanacak olan yakınlarının fakirlik ve yoksulluğa düşmeleri de bu yolla önlenmiş oluyordu.[26]

Osmanlı toplumunu oluşturan aile, grup veya zümrelerden her biri kendi üyeleri arasındaki bütünleşme ve kaynaşmayı sağlamak üzere vakıflardan yararlanırken, daha geniş düşünce ve imkânlara sahip olanlar, zümreler arasındaki yakınlaşma ve bütünleşmeyi sağlamak amacıyla vakıflar kuruyorlardı. Vakıf sistemi, aynı bölgeye yerleşen değişik statü ve özelliklere sahip

21 Esat Arsebük, *Medeni Hukuk, Başlangıç ve Şahsın Hukuku I*, İstanbul, 1938, s. 298.

22 Adnan Ertem, "Osmanlıdan Günümüze Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, 36 (2011), s. 35.

23 *Müsâdere, mal varlığının bir kısmının alınmasını içerirdi. Ölen ya da idâm edilen vezir ve beylerbeylerinin nakit servetleri, değerli eşyaları, silahları, hayvanları ve askeri araç gereçleri kamu adına müsâdere edilirken, emlâk ve akar niteliğindeki mirasının büyük bir bölümü varislerine bırakılırdı. Önemli bir varlık bırakamadan ölenlerin varislerine de devlet tarafından maaş bağlanırdı.*

24 Hasan Yüksel, "Vakıf-Müsâdere İlişkisi-Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa Olayı", *The Journal of Ottoman Studies*, 1992, s. 392-424

25 Mehmet Karataş, "18-19. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Bazı Müsâdere Uygulamaları", *http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/26/195.pdf. "17. yüzyılda müsâdere uygulamaları daha da yaygınlaştı. Taşra yöneticileri, giderleri karşılamak, sadrazama ve padişaha değerli hediyeler sunabilmek ve kazanç sağlamak için yörelerindeki zenginlere müsâdere uygulamaya başladılar. Hatta bu usul merkezî yönetimce de benimsenmesi neticesinde vezirler ve diğer taşra yöneticileri mallarının ellerinden alınmaması için hileli aile vakıfları kurup bu vakıfların idarelerini kendi soylarına bıraktılar. Bunun neticesinde 18. Asırda müsâdere uygulamalarında görülebilir bir azalma meydana geldi. Ancak ecdadımızın kurduğu vakıfların tamamı malların müsâdere edilmekten kurtarılmak için kurulan vakıflar olduğu söylenemez. Çünkü böyle olsaydı yapılan hayır kurumlarının küçük, bunlara vakfedilen gelirlerin çok daha fazla olması gerekirdi. Hâlbuki durum tam tersinedir."* Bakınız sayfa; 228.

26 Eren, "Osmanlı Dönemi Vakıfları...", s. 197.

olan grupları birbirleriyle uyum ve beraberlik içinde tutan önemli bir kuvvet olmuştur. Bu işlevi yerine getirirken sosyal bütünleşmenin somutlaşmış örneği olan vakıf külliyelerin, toplumdaki kaynaşma ve işbirliğinde oynadığı rolü unutmamak icab eder. Bu vakıf külliyeleri sayesinde aynı kültürel değerleri ve aynı davranış normlarını benimseyen halk müşterek kimliğine kavuşuyor ve böylece sosyal bütünleşme yaygınlaşıyordu. Osmanlı külliyeleri sadece ibadet yeri, öğretim merkezi ve fakir mutfağı olmayıp, çevrelerinde başka toplantı yerlerinin gelişmesine önayak olduğu için, sosyal ve kültürel bütünleşme temin ediliyordu.[27] Vakıf külliyeler sayesinde milli şahsiyet teşekkül ederken aynı zamanda sosyal ve milli bütünlük kazanılıyordu.[28]

Osmanlı Devleti tarihine göz atıldığı takdirde bu devasa İmparatorlukta, modern devlet anlayışına göre kamu hizmetleri niteliği taşıyan birçok toplumsal vazifenin vakıf yoluyla yerine getirildiği müşahede edilecektir. Kamusal alana ait hizmetlerin hemen hemen tamamının vakıflar tarafından finanse edilip teşekkül edilen kurumlar tarafından giderildiği hususu yukarıda açıklanmıştı. Devletin sadece iç ve dış güvenliği sağlayıcı ve adalet dağıtma gibi kamu hizmetleri dışındaki bütün görevlerin vakıflar aracılığı ile yerine getirilmesi devletin kamu harcamalarına ayırdığı payın azalmasına neden olmuştur. Hazineden kamu harcamalarına aktarılması gereken payın, savunma harcamalarında kullanılması Osmanlı Devleti ordusunun, donanmasının daha güçlü olmasına ve savaşlarda daha başarılı sonuçlar almasına neden olmuştur. Devletin düşman karşısında başarı kazanması, toplum psikolojisini etkilemekte ve devlet-millet bütünleşmesine etki etmektedir. Modern devlet anlayışında devletin görevleri arasında yer alan, *"şahısların zarurî ihtiyaçlarının karşılanması"* görevi, İslâmî umdeler doğrultusunda, Osmanlı Devleti'nde vakıflar eliyle yerine getirilmiştir.[29] Devlet ise daha ziyade bu toplumsal mutabakatı geniş hizmet organizasyonlarının sevk ve idaresini yerine getirmek ve sû-i istimâllerin önüne geçmek vazifesini derûhte etmiştir.

Serezli Abdülkerim oğlu Çoban/Gazi Mustafa Paşa

Asıl adı Mustafa bin Abdülkerim[30]olup Bosna'lı ya da Arnavut kökenli olduğu hakkında muhtelif rivayetler mevcut olan Çoban Mustafa Paşa,[31]evvelâ Osmanlı Türklük dehâsının bir tezâhürü olan çağın en önemli mektebi, Enderûn-ı hümayân'a,[32]ardından Yeniçeri Ocağı'na[33] alındı. Şahsiyetinde bulunan yüksek meziyetlere göre kendisini yetiştirerek; Fatih Sultan

27 Mehmet Genç, "Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisâdî Sistemi ve Vakıflar", *Vakıflar Dergisi,* 42 (2014), s. 9-18. "*Osmanlılar, devletlerine "devlet-i âliyye-i ebed müddet" adını vermişlerdi. Osmanlı devleti bu adı hak edercesine uzun yaşamış siyasî sistemlerden biri olmayı, oluşturduğu sosyal-iktisadî düzen sayesinde başarmıştır. Bu düzenin idamesinde vakıfların hayatî denilecek çok önemli katkıları oldu. Ama Osmanlı düzeni de aynı derecede önemli katkıları ile vakıf kurumuna yepyeni boyutlar kazandırmayı başarmıştır."* Şehir ve Vakıf İlişkisi ile alakalı olarak şu makaleye de bakılabilir: Alpaslan Aliağaoğlu, Abdullah Uğur, "Osmanlı Şehri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38 (2016), s. 203-226

28 Süleyman Hayri Bolay, "Vakıfların Dünkü ve Yarınki Rolleri", *I. Vakıf Şurası*, Ankara, 1986, s. 19.

29 Ertem, "Osmanlıdan Günümüze Vakıflar...", s. 43.

30 TSMA.D, 7003, s. 5. Vakfiyede ismi *"Gazi Mustafa Paşa bin Abdülkerim"* geçmekle beraber bir yerde "*Mustafa bin Abdülmu'in"* olarak geçmektedir. *"El-Mu'in";* Allâh'ın esmâ-i hüsnâsından *"kullarına yardım eden, nimet veren; yardıma muhtaçlara yardım eden"* manalarına geldiğinden dolayı kanaatime göre bilhassa bu vasıfla yani Allâh'ın kendisine verdiği in'amı paylaşmayı seven bir gönül insanı olmak sıfatıyla bilinçli bir tercihle Abdulmu'in ismi kullanılmıştır.

31 *"Yunanistan Serez'in Anfipoli köyü doğumlu Abdülkerim'in oğlu Mustafa Paşa..."* Mehmet Z. İbrahimgil, "Makedonya'da Gazi Mustafa Paşa'nın Vakıf Malları", *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu İstanbul-Edirne 9-11 Mayıs 2012*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2012, s. 159-160.

32 Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, C. 1, İstanbul, 1999, s. 251.

33 Ahmet Elibol, "Yeniçeriler ve İktidar Bağlamında Osmanlı Sisteminin Dönüşümü", *Akademik Bakış*, 3/5 (2009), s. 21-40.

Mehmet, Sultan Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman saltanatı dönemlerinde değişik idarî görevlerde bulundu. Osmanlı tarihçilerinden Hammer, Serezli Abdülkerim oğlu Mustafa Paşa'nın 1489 tarihinde Sultan Bayezid'în Roma'da Vatikan'a sığınan ve Aziz Angel Kalesi'nde tutuklu bulunan kardeşi Cem Sultan'ın öldürülmesi hususunu Papa VI. Aleksandar Borciji ile görüşmek üzere Roma'ya Padişah'ın özel yetkili elçisi olarak gönderildiğini ifade etmektedir.[34]

Mustafa Paşa, 1495'te Avlonya, 1497'de Gelibolu Sancakbeyliği ve 1498'de Rumeli Beylerbeyliği'ne tayin edildi. 1499 yılında, Osmanlı-Venedik Harbi'nde İnebahtı Seferi'ne ve 1514 yılında Çaldıran Seferi'ne katıldı. Kanûnî Sultan Süleyman zamanında Belgrad Seferi sırasında Belgrad'a Tuna tarafından saldıran kuvvetlere komutanlık yaptı. Gazi Mustafa Paşa 1522'de serdar olarak donanmanın başında Rodos Seferine katıldı. Mısır Valisi Hayırbey'ın vefatından sonra yerine Mısır Valiliği'ne tayin edildi ve altı aydan fazla görevine devam eden Mustafa Paşa, Mısır'da patlak veren isyanı bastırmada başarı gösterdiği için İstanbul'a geri çağrılarak yerine Güzelce Kasım Paşa[35] atandı ve kendisine II. Vezirlik görevi tekrar tevdi edildi. 1529 yılında Viyana seferine gitmek üzere hazırlık yaptığı bir sırada İstanbul'da vefat etti[36] ve kendi adına inşâ ettirdiği en büyük vakıf eseri olan Gebze'deki külliyenin bir bölümünü teşkîl eden türbesine defnedildi.[37]

Damat/Bânî Mustafa Paşa

Devşirme olarak sarayın Enderûn Mektebi'nde başlayan bir hayat hikâyesi, ardında tarihe mal olmuş bir şahsiyet ve mâmelekini vakfetmek suretiyle geniş bir coğrafyada insanlığa hizmet etmeyi kendisine gaye edinen Çoban Mustafa Paşa, Osmanlı vakıf vedeniyetinin asırlara hükmeden nümûne-i imtisâl bir şahsiyeti olarak karşımız çıkmaktadır. Rumeli Beylerbeyliği görevinde olduğu sırada Sadrazam Pirî Mehmed Paşa'nın arzusu ve tavsiyesiyle Yavuz Sultan Selim tarafından III. vezirlik makamı kendisine tevdi edildi. Yavuz Sultan Selim'in kızlarından Şehzâde Sultân[38] veya Hafsa Sultân[39] ile evlenerek saraya damat oldu.

Esas zenginliğini Sultan Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman tarafından yapılan temlîklere borçlu olan Mustafa Paşa yaptırdığı her eser için zengin vakıflar tesis etti. Gebze mahallindeki Elmacık tımarına bağlı Sancak Beyi Çiftliği ve Alaca Kilise denilen meranın bu dönemde kendisine verildiği anlaşılmaktadır.[40]Çoban Mustafa Paşa saray damadı olduktan sonra[41] ekonomik gücünü arttırdığı[42] ve bu iktisâdî gücü Osmanlı vakıf medeniyetinde emsâline sıklıkla rastlanacağı gibi vakıf kurmak ve bu sayede bu iktisadî gücü kan bağıyla aile fertlerine aktardığı, vakfiyesine koydurttuğu şartnâme ile garanti altına almıştır.[43] Vakfı

34 İbrahimgil, "Makedonya'da Gazi Mustafa Paşa...", s. 159-160.

35 Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 10, Çağ Yayınları, İstanbul, 1986, s. 317-318.

36 İsmail Hâmi Danişmend, *Osmanlı Devlet Erkânı*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1961, s. 13.

37 Fatih Müderrisoğlu, "Bânî Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", *Vakıflar Dergisi*, 25 (1995), s. 67.

38 Müderisoğlu," Bânî Çoban Mustafa Paşa...", s. 68.

39 İbrahimgil, "Makedonya'da Gazi Mustafa Paşa...", s. 160.

40 Müderisoğlu, "Bânî Çoban Mustafa Paşa...", s. 69.

41 M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 34

42 Yavuz Sultan Selim'in kızlarından Şehzade Hanım sultan ile evlenen ve Damat lakabını Mustafa Paşa bu evliliğin bir sonucu olarak II. Vezirliğe yükselmiştir. Müderrisoğlu, "Bânî Çoban Mustafa Paşa...", s. 68.

43 TSMA.D, 7003, s. 1-80. Çoban Mustafa Paşa vakfiyesine koydurttuğu bu şarta göre; *"...tevliyeti kendisinin derûhde ettiğine, vefatında evladının erşedine ve nesli munkariz olunca azadlılarından en salihine ve bunların da munkariz olması halinde tevliyetinin hakim tarafından en münasibine tevcihine dair..."* maddesi ile uzun süreli iktisadî gücün devam

yapan kişinin ve ailesinin bu uzun süreli iktisâdî menfaatlerinin korunduğu[44] ve zaman zaman aile fertlerinin yahut vakıf mütevellilerinin bu menfaatler dolayısıyla anlaşmazlığa düştükleri gerçeği meselenin ayrı bir cephesini ifade etmektedir.[45]

Osmanlı İmparatorluğunun imâr politikasına uygun olarak Bânî Mustafa Paşa, hanedana mensup bir damat olmak sıfatıyla kendisine verilen geniş iktisâdî imkânları hem Rumeli hem de Anadolu topraklarında inşâ ettirdiği yapılar ve bu yapıların kamuya hizmetinin devam ve temadisi için kurduğu vakıflar sayesinde adından sıkça bahsettirmiştir. Makedonya'da Mustafa Paşa Camii ve İmâret Vakfına ait camii, mescit, imâret, medrese, mektep, han, hamam, su, kemeri, köprü, konak, konut, değirmen ve dükkân gibi yapıların yanında, vakfa akar olarak vergiden muaf köyler, temlîkler, çiftlik arazileri, mezralar, bahçeler, bağlar, yaylalar, baltalıklar, korular, ormanlar, kestanelikler ve ekin arazileri bulunmaktadır. Mustafa Paşa'ya ait menkul ve gayr-ı menkuller, aile ve icar vakfı olarak iki grupta zikredilen vakıf yapı ve arazileri bulundukları kaza ve nahiyelere göre ayrıntılı bir şekilde tasnif edilerek yerli ve yabancı akademik çalışmalara mevzu olmuştur.[46]

Çoban Mustafa Paşa'nın Rumeli ve Anadolu cihetlerine ait vakfiyede kayda geçirdiği mal varlıklarının çokluğu hakikaten nufûz ettiği iktisâdî gücün nispetini gözler önüne sermektedir. Edirne, Gebze, Eskişehir Seyidgazi kasabası[47] başta olmak üzere, Yalova, İzmit, Balat, Filibe, Prevadi, Selânik Tırhala, Tekirdağ, Çirmen, Çorum Osmancık, Gerede, Bursa Kete[48] kasabası, İstanbul Boğazkesen, Silistre,[49] Makedonya Üsküp, Balyabadra ve Rodos Adası'nda yaptırdığı cami, mektep, medrese, imâret, zaviye... gibi hayrat için hudud ve evsafı yazılı hâne, han, hamam, oda, bahçe, bostan ve mezra vs. ile bir milyon gümüş akçe[50] bunun en açık misâlidir. Vakıf muhasebe kayıtlarından da anlaşılacağı üzere bu muhtelif miktarlardaki gayr-ı menkullerin gelirleri, satış ve kiraları, nakit para ve hayvan menkullerinin değeri oldukça yüksek bir meblağ tutmaktadır. Sadece Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii ve İmareti Vakfı mütevellilerinden Osman Ağa, Mehmed Efendi, Mehmed Ağa, Abdullah Ağa, Abdulkadir Efendi ve Süleyman Ağa dönemlerinde camii, imâret ve medrese evkafının varidat ve masrafları incelendiğinde vakfın gelir gider ve hâsılatına dair mühim bilgilere ulaşmak mümkün olacaktır.[51]

---

etmesi amaçlanmıştır; bu aynı zamanda vakfın iktisadî gücünü referans alan hizmetlerin devam ve temadisine de sebep olmaktadır.

44 Ahmet Yaşar Ocak, "Anadolu'da İslâm...", s. 158.

45 TSMA.D, 3881. *"Üsküb'de Gazi Mustafa Paşa Vakfı mürtezikaları, imâm, hatib, müezzin, cüzhân, bevvâb ve sairenin, Gazi Mustafa Paşa Vakfı tevliyetine merhum Süleyman'ın kardeşi Mustafa'nın oğlu tâyin edilmişse de Süleyman'ın oğlu Hüseyin ondan daha ziyâde vakıf işlerini tedvîre ehîl olduğundan bahisle nısfiyet üzere tevcîhi istirhamını havî mazhar..."*

46 İbrahimgil, "Makedonya'da Gazi Mustafa Paşa...", s. 159-180. Adı geçen makalede Mehmet Z. İbrahimgil; *"Mustafa Paşa'nın vakıf mallarını ve akarlarını en ayrıntılı şekilde açıklayan belge, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 632. Defter/8, sayfa 462-468'de yer alan Mustafa Paşa Camii ve İmareti'ne ait hicrî 920/miladî 1514 tarihli vakfiyedir."* kaydını düştükten sonra, vakfiyenin bir örneğinin Makedonya Milli Arşivi'nde olduğunu ve ilk olarak Glişa Elezoviç tarafından kısmî olarak Sırpça yorumlandığından bahseder.

47 TSMA.D, 1320, s.1-8. *"Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze ve Eskişehir'deki cami ve imaretinin, dergah-ı ali kapıcılarından Mustafa Bey tahvilinden ve Darüssaade Ağası ve vakıf nazırı Hacı Mustafa Ağa marifetiyle eski seneler muhasebesinden, muhtelif mukataalardan ve müteferrik emvalden tahsil edilen geliri ile, medrese müderrisi, muidi, talebeleri ve feraşı, cami hademe-i hayratı, Rumeli'de Hisarlı'daki muallimhane hademesi, katip ve tahsildâr ve evkâf zabitleri aylıkları, mutfak harcamaları ve saireden ibaret masrafları, faizli ve faizsiz emvalden muhtelif kimseler zimmetlerinde olan mebaliğ..."*

48 TSMA.D, 3557, s. 1-2. *"Kete kasabasında, Çoban Mustafa Paşa vakfından olup iki yahudi uhdesinde bulunan, İstanbul'da Çelebizâde mahallesindeki hanların, üst ve alt katların, bodrumları ve matbahların 997 Ramazan bidayetinden 1014 senesi Şevval'in nihayetine kadar icarları hakkında..."*

49 TSAM.E, 642, dosya, 277.*"...Gebze'de vaki merhum Çoban Mustafa Paşa Evkafı'nda Silistre'de kaim Çifte Hamam'ın katibi iken vefat eden Carullâh yerine Derviş namındaki şahsın katip tayin edildiği hakkında berat sureti"*

50 TSMA.D, 7003, s. 1-80.

51 TSMA.D, 1320, TSMA.D, 1373, TSMA.D, 1687, TSMA.D, 1786, TSMA.D, 3660, TSMA.D, 4289. Topkapı Saray Müzesi Arşivi'nde bulunan ve sadece numune olarak bir kaçını zikrettiğim bu defterler –otuza yakın defter-

Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii İmâreti ve Vakfiyesi

İmâret, "bir ülkeyi imâr etme" anlamına işaret ettiği için fiziksel anlamda uygun bir kavram olarak düşünülebilir. Ancak vakıflar yoluyla bunların dışında ve ötesinde çok farklı alanlarda insanlara maddî ve mânevî hizmetler sunulmuştur. Vakıfların hizmet alanları arasında hacca gidemeyenleri hacca göndermek, fakir aile kızlarının evlilik çeyizlerini satın almak, esirleri hürriyete kavuşturmak, seyyâhlara yiyecek ve giyecek temin etmek, ülkelerine dönebilmelerini sağlamak, sokakları düzenlemek, kaldırımları yapmak gibi faaliyetlerden bahsedilmekte ve amaçlarının sürekli çeşitlendiği görülmektedir. Çünkü vakfın en ziyade makbulü insanların en çok ihtiyaç duyduğu alanlarda yapılanıdır. Bu ihtiyaçlar bölgeden bölgeye ve zamana göre değişmiştir. Bundan dolayı vakıf olgusunu bütünlüğü içinde anlamlandırabilecek en iyi tanımlama *"hayrat sistemi"*dir. Bilhassa Osmanlı dönemine ait vakıflarla ilgili belge koleksiyonlarında ve başta tarih kitapları olmak üzere diğer eserlerde Türkler'in hayrat kavramını bilinçli bir şekilde kullandıkları, bunu devletin ve toplumun bir sistemi halinde işlettikleri görülmektedir. Neticede hayratın bütün İslâm dünyasında toplumsal bir ruh haline geldiği söylenebilir. Vakıfların tamamının hem dinî ve felsefî temelini hem de uygulama biçimini açıklayabilen bu sistem, 200 yıllık değişim sürecinden sonra -bugün halkın hâfızasında tam olarak yaşamasa da- özellikle Türkiye'de birçok insanın davranışını etkilemiştir.[52]

Çoban Mustafa Paşa'nın en önemli hayratı olan ve kendi adıyla bilinen Çoban Mustafa Paşa Camii ve İmâreti, Gebze tarihi açısından XVI. yüzyıldan günümüze kalan en önemli eserdir. Yavuz Sultan Selim tarafından kendisine temlîk edilen Gebze ve çevresini yatırıma dönüştürerek[53] cami, hân, tabhâne, paşa odaları, hânkâh, imâret, medrese, kütüphâne, hamam ve türbeden oluşan külliyenin XVI. asrın değişen ihtiyaçları ve devletin imâr politikasının bir tezâhürü olarak menzil külliyelerinin konaklama ve ticarî etkinlik planlamasına uygun olarak inşâ edildiği ortadadır. Keza külliye kavramı, sosyal amaçla inşâ edilen kamusal nitelikli yapılar topluluğunun da bir ifadesi olarak, inşâ edildikleri dönemde, ilimden, sosyal ve kültürel hayattan dünya görüşüne, toplum sağlığının korunmasına kadar çok yaygın etkileri olduğu görülmektedir. Türk- İslâm devletlerindeki imâr geleneği nedeniyle geniş bir coğrafyaya yayılan külliyelere çeşitli dönemlerde farklı anlamlar yüklenmiştir. Bilhassa Osmanlı klasik döneminde, görünen işlevsel yararlarının ötesinde anlamlar yüklenmiş; devletin resmî ideolojisini taşıyan, siyasî ve ekonomik gücünü temsil ettiği kadar, manevî varlığını da halkın gözünde maddeleştiren oluşumlar halinde ortaya çıkmaktadır.[54] Çoban Mustafa Paşa'nın da mühim bir menzil külliyesi inşâ ettirerek bu anlayışa hizmet ettiği ve vakfetmek suretiyle de Osmanlı vakıf medeniyetinin bit tezâhürü olarak sosyal yardımlaşma ve dayanışma, sosyal adalet ve hatta sosyal devlet fikrinin bir nümûnesi olarak tarihî bir icraat gerçekleştirdiği aşikârdır.

Mustafa Paşa Külliyesi'nin merkezinde cami-i şerîf bulunur; hatta şöyle demek daha doğru olur; birinci derecede cami -veya mescit- ikinci derecede ise onaltı hücreli medrese ile bunlara bağlı olarak kervansaray/hân, on üç hücreli hânkâh, oniki sûfî hücresi, sıbyan mektebi,

---

incelendiğinde, geçmiş bakiyeleriyle, mahsulat ve müşaherat, han, bostan, hamam, değirmen, odun, balık dalyanı ve dükkanların icarelerinden ve zemin mukataasından, muhtelif mukataalardan, çeşitli mallardan elde ettiği varidat ile vazifelere, cami hademesin, Gebze eczahanlarına, imâret hademelerine, evkaf zabitlerine, Selanik, Eskişehir, Edirne ve Rumelihisar hüddamına, duâgulara, matbah hademesine, zahire ve erzaka, çeşitli ihtiyaçlara dair masraflar, gelir ve giderler ışığında önemli bilgilere ulaşılacaktır.

52 Yediyıldız, "Vakıf...", s. 479-486.

53 Müderisoğlu," Bânî Çoban Mustafa Paşa...", s. 71.

54 M. Gözde Ramazanoğlu, "16. Yüzyılda Osmanlı Külliyeleri", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17/3 (2008), s. 333-344.

darüşşifa, bimarhâne, yolcu ve misafirlerin konaklama ve istirahatı için tabhâneler, ahır, kiler, mutfak, yemek odası/salonu, fırın, odun anbarı, kütüphâne ve türbe ile imâret, hamam, çeşme, şadırvan gibi diğer yapılar yer alır. Eski Gebze'de/Eskihisar'da fırınlar ve Ali Bey Çiftliği,Elmacık tımarına bağlı Sancak Beyi Çiftliği, Alaca Kilise olarak zikredilen meralık arazi; ayrıca görevlilerin kalması için meşruta binaları[55] ile dükkânlar, çeşitli konutlar, arsalar, yazlık ve kışlık evler gibi akar olarak vakfiyede sınırları ayrıntılı olarak belirtilmiş yapılar da külliyenin tamamlayıcı parçaları olarak kabul edilebilir.[56]XVIII. yüzyıla ait bir arşiv malzemesinden Filibe kadısı ile vakıf mütevellisine yazılan bir hükümden Gebze imâreti için Filibe'de değirmenler; Edirne kadısına yazılan bir hükümden de Edirne'deki İki Kuyulu Hân'ın külliyeye vakfedildiği-[57]Yunanistan Balyabadra'da[58] akarlar,[59]Kocaeli Karamürsel'de[60] hamam, İstanbul ve Selânik'te[61] de muhtelif oda ve hânların Çoban Mustafa Paşa tarafından Gebze Külliyesi'ne vakfedildiği anlaşılmaktadır.

Sosyal niteliği bakımından kayda değer vakıf hayrat eserlerinden imâretler, genellikle mutfak, yemekhâne, kiler, ambar, ahırlar ve misafirlerin yatacakları tabhâne odalarından meydana geliyordu. İmâretlerin işlevi vakfiyede belirtilen şartlara göre içinde bulunduğu külliyenin çalışanlarına, mektep ve medrese talebelerine, tekke ve zâviye dervişlerine, yörenin fakirlerine, zengin ve fakir bütün yolculara parasız yemek vermekti.[62]Gebze Çoban Mustafa Paşa İmâreti'nde medrese öğrencilerine, külliye görevlilerine ve gelen bütün misafirlere günde iki öğün yemek verilirdi.[63]İmparatorluk devri Gebze, asker, hac, surre, sefir ve ulak konaklamalarının ana merkezi ve dağıtım menzili olduğu ve *"ulu yol"* ya da *"hâc yolu"* olarak isimlendirilen Anadolu'nun sağ kolu, Üsküdar'dan başlayarak Gebze üzerinden geçtiği[64] düşünülecek olursa Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'ne bağlı imâretin yoğunluğu, işlevi ve ehemmiyeti daha iyi anlaşılmış olur.

Çoban Mustafa Paşa Vakfiyesi'nde kütüphâne yerinin birden fazla mekân tahsîs edilerek belirlenmiş olması bir hayli önem teşkîl etmektedir. Vakfiyede ilmî faaliyetlere ve eğitime ciddi önem verilmiş; kütüphâne, medrese ve sıbyan mektebi ile alakalı ayrıntılarına varıncaya kadar ihtiyaca kâfi gelecek personelin nitelikleriyle beraber dikkat edilmesi gereken hususlar belirtilmiş ve bilhassa külliye bünyesindeki kütüphâne için vakfedilen yazma eserler müellifleri ve cilt sayılarıyla beraber zikredilmiştir.[65]Görünen o ki Türk-İslâm devlet tecrübesine sahip Osmanlılar ilmî hayata da bir hayli önem vermektedir. Tefsir, usul kitapları, şerhler ve fetvâ

55 Satılmamak şartı koşularak bir kişi veya kuruluşa verilen, miras olarak bırakılan mülk; cami vazifelilerinin ikâmeti için ayrılan binâ.

56 TSMA.D, 7003, s. 1-80. Kazasker Mehmed bin Ali el-Fenari tarafından aslına uygun olarak nakledilen Çoban Mustafa Paşa Vakfiyesi zeylleriyle beraber 80 varak olarak Anadolu ve Rumeli'de kayıtlı olan vakıf malları gayet ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir.

57 Müderisoğlu," Bânî Çoban Mustafa Paşa...", s. 69.

58 Balyabadra, Yunanistan'da Mora yarımadasının kuzeybatısında büyük liman şehirlerinden Patras'ın Osmanlılar dönemindeki adı.

59 TSMA.D, 1834. *"...Gebze'de Çoban Mustafa Paşa evkafından, Balyabadra'da cabi olan Mahmud bu tasarrufunu Ömer bin Ali'ye ferağ ettiğinden tevcihi ile berat ihsanı hakkında..."*

60 TSMA.D, 1373, s.1-4. *"Gebze'deki akarlardan, Gebze ve Karamürsel'deki hamam taksitlerinden..."*

61 TSMA.D, 1272, s. 1-8. *"Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze'deki cami ve imaretinin, İstanbul'da Elvanzade odaları icarı, Selanik'teki oda icarları, han taksiti, mukataalar gelirleri ve saireden tahsil edilen varidat..."*

62 Bahaeddin Yediyıldız, "Sinan'ın Yaptığı Eserlerin Sosyal ve Kültürel Açıdan Tahlili", *VI Vakıf Haftası, Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu (5-8 Aralık 1988)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 1989, s. 110.

63 TSMA.D, 7003 /1-80.

64 Yaşar Baş, "XVIII-XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Gebze Menzilhanesi", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature And History of Turkish or Turkic,* 8/5 (2013), s. 101-126.

65 TSMA.D, 7003 /1-80.

kitaplarının yanı sıra kelâm veya İslâm felsefesi gibi aklî düşünce ve tefekküre dayanan kitapların medrese programında olması ve istifade edilmesi için kütüphânede onlarca cilt bulundurulması hem Osmanlı XVI. asır ilmî hayatıyla alakalı hem de Enderûn mektebinden yetişmiş bir devlet adamının ilme bakışını gösteren mühim bir tarihî belge niteliği arz etmektedir. Vakfiyede ve külliyenin ana yapısında hem medrese hem de sûfî hücreleri ve hankâhların bulunması ise tam bir Osmanlı hoşgörüsünü ifade etmekle beraber aynı zamanda medreselilerle tekke erbabı arasında bir âhenk ve denge kurulmasının amaçlandığını da göstermektedir.

Birçok vakfiyede belirtildiğine göre medreselerde verilen dersleri okutmak için bazı camilere müderrisler, muhaddisler ve dersiâmlar tayin edilmiştir. Cami tedrîsatında ve müslümanların nazarî ve amelî bilgi edinmesinde vâizler önemli rol oynuyordu. İslâm dünyasının her yerinde büyük bölümü vakıf halinde kurulan ve zengin vakıflarla beslenen farklı tarikatlara ait tekke, hânkâh ve zâviyelerdeki eğitim öğretim ise tasavvuf ağırlıklıydı. Her zâviyenin başında bir şeyh bulunuyor ve müridlerin eğitimiyle ilgileniyordu. Bu tarikatlar meydana getirdikleri mûsikî eserleri, âyin icrâları, halk dilinde kaleme aldıkları edebî ve tasavvufî eserler sayesinde kitlelerin dinî duygularını besleyen zengin bir kültür hayatı ortaya koymuştur. Camiler gibi tekkelerin kapısı da herkese açıktı; buralarda bedava yemek dağıtılıyor ve insanlar barındırılıyordu. Çeşitli İslâm ülkeleri arasındaki kültür değişiminde tekkelerin büyük rolü vardır. Arşiv belgelerine dayalı araştırmalar zâviyelerin birçok köyün çekirdeğini oluşturduğunu göstermektedir. Zâviyelerdeki şeyh ve müridler duâ, ibadet, zikir ve âyin gibi son derece disiplinli dinî ve kültürel faaliyetleri yanında sosyal yardımlaşmayı ve insanlara hizmeti meslek edinmiş kimselerdi. Bunlar misafirleri ağırlıyor, bizzat kendileri örnek teşkîl etmek şartıyla temas kurdukları kişilerin ruhî eğitimleriyle uğraşıyor, onları irfân sahibi kamil insan olarak yetiştirmeye çalışıyordu. Öte yandan vakıf camileri, medrese ve zâviyeler zengin kütüphânelerle donatılmıştı. Medrese kütüphânelerinde daha çok Kur'ân, tefsir, hadis, fıkıh ve ahlâkla ilgili eserler, zâviye kütüphânelerinde ise tasavvufî eserler mevcuttu. Umûmî vakıf kütüphâneleri için hizmet görevlileri, kütüphâneye devam eden talebeye ders vermeleri, araştırdıkları konularda yardımcı olmaları için dersiâm, ders halifesi, muhaddis, şeyhülkurrâ, hattat vb. kişiler tayin edilmiştir.[66]

Çoban Mustafa Paşa vakfiyesinde cami, medrese, sıbyan mektebi, kütüphâne, ahır, han, hamam, mutfak, fırın, odunluk, kiler... topyekûn vakıf personelinin görev ve hizmetlerinde liyakat esasına göre ilgililere vazife verilmesini, tevcîh edilen hizmetlerde noksanlık ve ihmal gösteren kimselerin yerine ehliyetli kişilerin tercih edilmesini ve bu meselede vakıf mütevellilerinin yetkili olduğu; vakıf mütevellilerinin her birisinin erbâb-ı basiret olmasına ehemmiyet verilmesini; fukara hakları konusunda azami dikkat göstermelerini şart koşulur. Görevlilerin şer'i şerîfe ve vakıf şartnâmelerine muhalefet edildiği takdirde, derhâl görevden el çektirilmelerini ve bunu yapmadıkları takdirde hakkını helal etmeyeceği belirtilir.[67]

Osmanlı İmâret/hayrat külliyeleri birbirini tamamlayan üç ana bölümden meydana geliyordu; külliyenin ilk bölümü mâbed ve her seviyede eğitim öğretim kurumu ile sağlık kuruluşlarından, misafirhânelerden, çeşme, sebil ve şadırvanlardan, bahçeler, türbeler ve mezarlıklardan, aşevi vb. yapılardan müteşekkildi. Bunlar vakfın hayrat kısmını teşkîl ediyordu. Külliyenin ikinci bölümü dükkân, hân, hamam, çarşı ve bedesten gibi iş yerlerinden oluşuyordu. Bunlar birinci bölümdeki hizmet kuruluşlarına gelir sağlıyordu. Üçüncü bölüm ise öncekilerin dış çevresinde

66 Yediyıldız, "Vakıf...", s. 479-486.

67 TSMA.D, 7003 /1-80.

yer alan meskenlerden ibaretti. Külliyelerin daha yapımına başlanmadan evvel inşaat alanına su getirmek üzere suyolları şebekesi kuruluyor, diğer birimlerden önce çeşmeler ve hamam yapılıyordu. Külliyenin esas bölümlerinin inşâsından sonra vakıf kurucusunun türbesinin yapımı, diğer kişiler için mezarlık ve bahçeler tesisiyle çevre düzenlemesi tamamlanıyor, böylece külliyenin tabiatla uyumu sağlanıyordu. Türbelere *"duâgû"* denilen kimseler görevlendirilmişti. Bunlar türbelerin bakımıyla ilgileniyor, vakfın kurucuları için duâ ediyordu. İmâret külliyelerinin bakımının yapılabilmesi, sağlıklı ve sürekli işletilebilmesi gelir kaynaklarına bağlıydı. Çünkü buralarda ücretlerini vakfın ödediği yüzlerce insan çalışıyordu. Bunların yanında veya çevresinde yer alan mülk meskenlerle külliye etrafında teşekkül eden mahalle ve semt tamamlanıyordu. Bir külliyenin bittiği yerde diğerinin birimleri başlıyor, böylece büyük bir şehir dokusu ortaya çıkıyordu.[68]Bu açıdan bakıldığında Mustafa Paşa Külliyesi'nin şehrin dokusunu bizatihi şekillendirdiği ve aradan geçen asırlar itibariyle şehre kendi rengini ve desenini verdiği; klasik Osmanlı şehirlerinin hepsinde olduğu, Gebze için de Mustafa Paşa Külliyesi'nin şehrin en belirgin tamamlayıcı unsuru olduğunu söylemek zor olmayacaktır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde şehirlerin kuruluş ve gelişiminde oynadıkları rolün bir gereği olarak vakıflar, modern toplumlarda devlet tarafından gerçekleştirilen eğitim-öğretim, din, ticaret, sağlık ve belediyeciliğe dair hizmetlerin şahıslar eliyle gerçekleştirilmesine zemin hazırlamışlardır. Vakfın bir müessese olarak kuruluş ve işleyiş esaslarının ele alındığında bunlar çoğunlukla sultân ailesi ve önde gelen devlet adamları tarafından kurulan büyük ölçekli vakıflar olduğu anlaşılmaktadır. Ancak vakıf kurumunun Osmanlı toplumundaki yerinin ve öneminin daha iyi ortaya konabilmesi için çok daha kısıtlı bütçelerle kurulan yerel vakıflara dair araştırmaların da yapılması zorunluluğu bulunmaktadır. Böylece halkın bu müesseseyi ne derece benimsediği ve vakfın sosyal dayanışmayı sağlamadaki rolünün anlaşılması kolaylaşacaktır.[69] Zira beşerî sermayenin en önemli unsurları olan sağlık ve eğitim başta olmak üzere toplumsal ihtiyaçların karşılanması ve ahengin korunması adına yapılan harcamaların büyük bir kısmı vakıflar tarafından sağlanmaktadır. Hakikaten İslâm tarihi boyunca vakıf sistemi, okullar, üniversiteler, hastaneler ve aşevlerinin yanı sıra, ekonomik kalkınmaya katkıda bulunan sayısıza hizmetleri örgütlenmiş ve finanse edimiştir. Ömer Lütfi Barkan ve Sâmiha Ayverdi'nin araştırmalarına göre, 16. asırda yalnız İstanbul'da *ikibinbeşyüz*'ün üzerinde vakıf bulunmaktaydı.[70]

Genel olarak şehirlerdeki mahalleler, vakıf bir külliyenin, -cami, hamam, çeşme ve benzeri yapıların- etrafında kurulmuştur. Vakıflar, mekân, insan ve inanç arasında kurulan ilişkilerin ortak bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle vakıflar, Osmanlı İmparatorluğu'nda kamu yararına yönelik olarak gerçekleştirilen hizmetlerde devlet bütçesinden değil daha çok şahısların bir teşebbüsü olarak şekillenmiştir. Şehirlerde bu alanda gerçekleştirilen tüm faaliyetlerin büyük bir çoğunluğu şahıslara ait ferdi gayretlere gerçekleştirilmekteydi. Toplumun yararına hayır işleme düşüncesi, gerek yapı inşâsı ve gerekse işletmeciliğinde devletin doğrudan görev yüklenmemesi, imâr girişiminde bulunan şahısları, vakıf sisteminin imkânlarından yararlanmaya yöneltmiştir. Böylece şahıslar tarafından yaptırılan ve çeşitli hizmetlerin

68 Yediyıldız, "Vakıf...", s. 479-486.

69 Saadet Maydaer, "Seyyid Hüseyin Erzincanî Vakfı", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* 16/2 (2007), s. 287-308

70 Murat Çizakça, "Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları", *http://www.tusev.org.tr/usrfiles/files/Osmanli_Donemi_Vakiflarinin_Ekonomik_Boyutlari_(1).pdf*, s. 29.

gerçekleştirilmesi amacını güden imâr faaliyetleri, başta devlet adamları olmak üzere diğer varlıklı hayırsever vatandaşlar tarafından finanse edilmiştir.

Sosyal, kültürel, iktisâdî ve idarî açıdan şehrin fizikî dokusunda dolayısıyla şehrin görünümünde önemli bir etkisi olan vakıflar, Osmanlı şehirlerine önemli değerler katan kurumlardır. Şehirlerde böylesine kapsamlı bir hizmetler bütününün varlığı, şehirlerin kırsal yerleşmelerden farklı bir görünüme bürünmelerini sağlıyordu. Bu da şehirlerin merkezi hâkimiyetini arttırmakta ve gücü elinde tutmasında etkili bir faktör olmuştur. Fakat vakıflar bugün, geçmişe ait birçok işlevini yitirmiş, sadece fizikî görüntüsünü –kısmen- sürdüren ve geçmişi geleneksel yapısıyla kendi içinde yaşayan, günümüzde birçoklarının böylesine geniş kapsamlı hizmetlerinden habersiz olarak yanı başında hayatını sürdürdüğü bir müessesedir.

Vakıf hayratı arasında bütün İslâm ülkelerinde dinî nitelikli ve eğitimle alâkalı kuruluşlar, sûfîler için barınma ve toplanma yerleri, fakirlere yemek dağıtan mutfaklar, sosyal nitelikli toplantı yerleri olarak da kullanılan kabirler, sağlık kuruluşları, şehirlerde ve kırsal kesimlerde yollar, köprüler, kervansaraylar, sulama şebekeleri, kaleler, deniz fenerleri, kanalizasyonlar, suyolları, çeşmeler vb. vardı. Bunların sürekliliği vakıf mallarından elde edilen gelirlerle sağlanıyordu. Her şeyden evvel müslümanların namaz kılmaları için bütün İslâm dünyasında dinî, içtimaî, hatta siyasî merkezler durumunda olan sayısız cami ve mescid vakıf halinde inşâ edilmiş, donatılmış ve bütün görevlilerine maaş verilmişti. İbadet işlevi dışında camiler aynı zamanda mânevî etkileşim ve dinî bilginin öğretildiği merkezler, halka açılan toplantı yerleriydi. İnsanların davranışlarına yön veren değerler herkese burada öğretiliyordu. Kaynağını Kur'ân ve Sünnet'ten olan bu değer ve bilgilerin yaygınlık kazanması, camilerin etrafından başlayarak ihtiyaç duyulan her yerde vakıf olarak teşkîll edilen çeşitli eğitim öğretim kurumları vasıtasıyla gerçekleşiyordu. Sıbyan mektepleri, medreseler, dârülkurrâ ve dârülhadislerde örgün öğretim yapılıyordu. Yaygın eğitim ise dergâh vb. kurumlarda söz konusuydu. Sıbyan mektepleri ilköğretim, dârülhadis, dârülkurrâ ve medreseler orta ve yüksek öğretim kurumlarıydı. Vakıflar sayesinde medreseler ilmî, idarî ve malî muhtariyete sahip birer müessese haline gelmiştir. Selçuklular'dan itibaren başta Nizâmiye medreseleri olmak üzere bütün İslâm dünyasında ve bilhassa Osmanlı Devleti'nde pek çok medrese vakıf şeklinde kurulmuş, öğretim kadrolarının ve diğer çalışanlarının maaşlarından talebelerin ihtiyaçlarına kadar bütün masrafları vakıflar tarafından karşılanmıştır. Bu kurumlardaki eğitim öğretim üzerinde vakfı tesis edenin hayat görüşü ve eğilimleri etkiliydi. Öncelikli hedef ise toplumun ve devletin ihtiyaç duyduğu insan gücünü yetiştirmekti. Bu sebeple daha çok din, hukuk, tıp ve astronomi gibi ilimlerin öğretildiği medreseler teşkîl edilmiştir.[71]

Elindeki geniş imkânları ahalinin lehinde paylaşmayı kendisine esas alan vakıf sahipleri, mensubu olduğu İslâm medeniyetinin irfânını asırlarca temsil etmiş; feragat ve paylaşmanın nümûnesi haline gelmiştir. Osmanlı vakıf medeniyetinin tarihî kurumları olan vakıf eserleri, coğrafyayı vatanlaştıran, serveti hizmete dönüştürerek vatanı iktisâdî, içtimâî ve kültürel müesseselerle donatan, insanları sevgi, sosyal dayanışma ve yardımlaşma ağlarıyla birbirine bağlayarak toplumu bütünleştiren, geçmiş ve gelecek arasında köprü kurarak tarih şuurunu canlı tutan bir medeniyet unsurudur.

71 Zaman içinde vakıf müessesesinin, medreselerdeki müderrislik ve diğer hizmetlerin babadan oğula geçen birer meslek haline getirilmesine vasıta gibi kullanıldığı da görülmektedir. Yediyıldız, "Vakıf...", s. 479-486.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Akgündüz, Ahmet, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1988.

Aktuğ, İlknur, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.

Arsebük, Esat, *Medeni Hukuk, Başlangıç ve Şahsın Hukuku I*, İstanbul, 1938.

Cansever, Turgut, *İslâm'da Şehir ve Mimari*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2006.

Danişmend, İsmail Hâmi, *Osmanlı Devlet Erkânı*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1961.

Kazıcı, Ziya, *Osmanlı'da Vakıf Medeniyeti*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2014.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Ortaçağlar Anadolusu'nda İslâm'ın Ayak İzleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, MEB Yayınları, İstanbul, 1993.

Uluçay, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011.

Yıldız, Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 10, Çağ Yayınları, İstanbul, 1986.

Makaleler

Aliağaoğlu, Alpaslan-Uğur, Abdullah "Osmanlı Şehri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38 (2016), ss. 203-226

Barkan, Ömer Lütfi Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri", *Vakıflar Dergisi*, II (1942), ss. 279-304.

Barkan, Ömer Lütfü, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII/1-2.

Baş, Yaşar, "Gebze Menzilhanesinin Fizikî Yapısı ve Müştemilatı", *Gazi Akçakoca Sempozyumu*, ss. 599-613.

Baş, Yaşar, "XVIII-XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Gebze Menzilhanesi", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature And History of Turkish or Turkic*, 8/5 (2013), ss. 101-126.

Bayartan, Mehmet, "Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, 13 (2005).

Bayartan, Mehmet, "Osmanlı Şehirlerinde Bir İdarî Birim: Mahalle", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, 13 (2005).

Bayartan, Mehmet, "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları X-I*, İstanbul, 2008, ss. 158-175.

Berki, Ali Himmet, "Vakıf Kuran İlk Osmanlı Padişahı," Vakıflar Dergisi, Cilt: 5, 1962.

Bolay, Süleyman Hayri, "Vakıfların Dünkü ve Yarınki Rolleri", *I. Vakıf Şurası*, Ankara, 1986.

Cansever, Turgut, "Şehir", *Cogito*, 8 (1996), ss. 125-129.

Çizakça, Murat, "Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları", *http://www.tusev.org.tr/usrfiles/files/Osmanli_Donemi_Vakiflarinin_Ekonomik_Boyutlari_(1).pdf*

Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, Türk-İslam Medeniyeti İlmi Araştırmalar Enstitüsü Yayını, 2006/2.

Elibol, Ahmet, "Yeniçeriler ve İktidar Bağlamında Osmanlı Sisteminin Dönüşümü", *Akademik Bakış*, 3/5 (2009), ss. 21-40.

Eren, Fikret, "Osmanlı Dönemi Vakıfları", *Vakıf Haftası Dergisi*, 5 (1987), ss. 195-201.

Ertem, Adnan, "İstanbul Vakıfları", *İstanbul: Şehir ve Medeniyet*, haz. Şevket Kamil Akar, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004.

Ertem, Adnan, "Osmanlıdan Günümüze Vakıflar", Vakıflar Dergisi, Sayı: 36, Aralık, 2011, s. 25-65.

Genç, Mehmet, "Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, 42 (2014), ss. 9-18.

İbrahimgil, Mehmet Z., "Makedonya'da Gazi Mustafa Paşa'nın Vakıf Malları", *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu İstanbul-Edirne 9-11 Mayıs 2012*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2012, ss. 159-180.

İhsanoğlu, Ekmeleddin (ed.), "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, C. 1, İstanbul, 1999.

İpşirli, Mehmet, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı," *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, haz., E.İhsanoğlu, *IRCICA Yayınları*, İstanbul, 1994.

Karataş, Mehmet, "18-19. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Bazı Müsâdere Uygulamaları", *http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/26/195.pdf*, ss. 219-237.

Köpülü, Fuat, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942).

Kuban, Doğan, "Anadolu-Türk Şehri. Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, 3 (1968), ss. 53-78.

Kunter, Halim Baki, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd", *Vakıflar Dergisi*, I (1938).

Mayader, Saadet, "Seyyid Hüseyin Erzincanî Vakfı", U*ludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 16/2 (2007), ss. 287-308

Müderrisoğlu, Fatih, "Bânî Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", *Vakıflar Dergisi*, 25 (1995), ss. 67-100.

Ocak, Ahmet Yaşar, "Anadolu'da İslâm", *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi Makaleler-Araştırmalar*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, ss. 139-193.

Öztürk, Nazif, "Fatih Vakfiyelerinde Şehircilik", *II. Uluslararası İstanbul'un Fethi Sempozyumu, 31 Mayıs-1 Haziran 1997*, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.

Ramazanoğlu, M. Gözde, "16. Yüzyılda Osmanlı Külliyeleri", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17/3 (2008), ss. 333-344.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Müessese ve Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, XV (1982), ss. 5-41.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Sinan'ın Yaptığı Eserlerin Sosyal ve Kültürel Açıdan Tahlili", *VI Vakıf Haftası, Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu (5-8 Aralık 1988)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 1989.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf", *İslam Ansiklopedisi*, C. XIII, M.E.B. Yayınları, 1986, İstanbul.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul, 2012, ss. 479-486

Yüksel, Hasan, "Vakıf~Müsadere İlişkisi-Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa Olayı", *The Journal of Ottoman Studies*, 1992, ss. 392-424

Arşiv Belgeleri

TSAM.E, 642, Dosya, 277.

TSMA.D, 3881.

TSMA.D, 7003.

TSMA.D, 1272.

TSMA.D, 1320.

TSMA.D, 1373.

TSMA.D, 1687.

TSMA.D, 1786.

TSMA.D, 3557.

TSMA.D, 3660.

TSMA.D, 4289.

GEBZE ÇOBAN MUSTAFA PAŞA CAMİİ MÜEZZİN MAHFİLİNİN OSMANLI SANATINDAKİ YERİ

Zeynep DEMİRCAN AKSOY*

Giriş

14. yüzyılın başında Söğüt ve çevresinde küçük bir Beylik olarak kurulan Osmanlılar, zamanla siyasal ve sosyal açıdan güçlenerek büyük bir imparatorluk seviyesine ulaşmışlardır. Bir buçuk asırlık bir süreci kapsayan bu dönem içerisinde, mimarlık ve sanatsal üretim Osmanlı devletinin siyasi yapısına bağlı olarak gelişme göstermiş ve bu alanlardaki en yüksek seviyeye bilindiği gibi 16. yüzyılda ulaşılmıştır. Osmanlı sanatının Klasik çağı olarak nitelendirilen bu dönemde güçlü sanat hamileri, her alandan çok sayıda yetenekli sanatçıyı merkezi bir birlik olan Ehli-hiref teşkilatı altında toplayarak Osmanlı saray üslubunun doğmasını sağlamışlardır[1]. Mimari başta olmak üzere tüm sanat dallarında görülen üslup bütünlüğü Osmanlıların yayılmış olduğu tüm bölgelerde -kimi zaman yerel üsluplarla da kaynaşarak- belirgin bir kimlik oluşturmuştur[2].

16. yüzyıl Osmanlı toplumunda, İstanbul başta olmak üzere şehir merkezleri özellikle yönetici sınıfın gücüyle orantılı olarak anıtsal külliyelerle donatılırken, ordunun sefer güzergâhları üzerine kurulan menzil külliyeleri de yapısal yönleri ve işlevsel özellikleriyle yayılmacı bir politika izleyen devletin önemli yapı topluluklarını oluşturmaktadır. Başkent İstanbul'dan başlayıp doğu ve batıya doğru ilerleyen hat üzerinde, çok sayıda menzil külliyeleri inşa edilmiştir[3]. Cami başta olmak üzere kervansaray, hamam, köprü, medrese, misafirhane, çeşme, imaret ve mektep gibi çok sayıda yapıları bünyesinde toplayan menzil külliyeleri aynı zamanda pek çok şehrin oluşumuna veya gelişimine önemli katkılar sağlamışlardır. Bu anlamda, Türk mimarlığına ait ilk yapılanma faaliyetlerinin Orhan Bey döneminde (1324-1362) gerçekleştiği Gebze'nin küçük bir köy halinden giderek daha çok kişinin yaşadığı kazaya dönüşmesinde *Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*'nin etkisi belirgindir[4]. Günümüzde de plansız kentleşmeye teslim olmuş olan Gebze'de *Mustafa Paşa Külliyesi* anıtsal ve simetrik duruşuyla şehrin merkezi konumundadır.

Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi ile ilgili çok sayıdaki yayında, eserin genellikle Osmanlı mimarlığındaki yeri sorgulanmış ve süsleme açısından özellikle Memlûk sanatından alınan yönleri incelenmiştir. Mevcut yayınlarda müezzin mahfilinin kuruluşu ve süsleme unsurları

* Yrd. Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, zdemircanaksoy@mu.edu.tr

1 Filiz Yenişehirlioğlu, "Klasik Dönem Osman Sanatı", *Türkler Ansiklopedisi*, 11 (2002), s. 825-828.

2 Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi,* İstanbul, 2016, s. 32,35.

3 Fatih Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyeleri,* C.1, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1993, s. 67-74.

4 Fatih Müderrisoğlu, "Bânî Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", *Vakıflar Dergisi,* 25 (1995), s. 70-71.

tanımlanırken, Osmanlı mimarlığındaki başka örneklerle bağlantısı kurulmamıştır. İlk kez bu çalışmayla, *Çoban Mustafa Camii*'nin genel özellikleri kısa bir şekilde özetlenerek esas konu olan müezzin mahfilinin konumu, yapısal özellikleri ve süsleme programı açısından Osmanlı sanatındaki yeri saptanmaya çalışılacaktır. Osmanlı mimarlığında müezzin mahfillerinin sayısı ve şekli oldukça fazla olduğundan, özellikle biçim, malzeme ve süsleme açısından *Çoban Mustafa Camii* müezzin mahfiliyle benzerlikler gösteren selâtin camilerine ait müezzin mahfilleri arasında karşılaştırma yaparak ele almak daha uygun görülmüştür.

Çoban Mustafa Paşa Külliyesi

16. yüzyıl menzil külliyeleri içerisinde yer alan *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*, İstanbul'dan başlayıp doğuya uzanan hat üzerindeki ilk menzil noktasına kurulmuş olmasıyla önemli bir konuma sahiptir. Söz konusu külliye, Osmanlı döneminden itibaren Anadolu'ya ulaşmaya çalışan pek çok seyyahın[5], dikkatini çekmiş günümüzde de çok sayıda tez veya yayına konu olmuştur[6]. Sinan'ın hayatını kapsayan risalelerde[7], bu eserin de yer alması nedeniyle külliyenin mimarı ile ilgili olarak *"Mimar Sinan"* olduğu yönünde görüşler ortaya atılmıştır. Ancak yakın zamana ait araştırmalarla külliyenin mimarının *"Acem Ali"* olduğu fikri ağırlık kazanmış ve Mimar Sinan'ın sonraki dönemde ilave veya tadilatlar yapmış olduğu sonucuna varılmıştır[8].

Osmanlı döneminin ilk hassa mimarı olarak bilinen ve asıl adı *"Abdülkerim oğlu Alâeddin Ali Bey"*[9] olan Acem Ali'nin Yavuz Sultan Selim'in İran Seferinde esir olarak alınmasına ithafen *"Esir"* veya *"Acem"* olarak adlandırıldığı şeklindeki ifadelere[10] karşın İ. Aydın Yüksel, *İstanbul II. Bayezid Külliyesi*'nin inşaatında Mimarbaşı Yakup Şah b. Sultan Şah'ın baş halifesi olarak Acem Ali'nin olduğunu belirtmektedir[11]. Bu görüş doğrultusunda ve Acem Ali tarafından inşa edilen

5 Detaylı bilgi için bkz. Nasûhûs Silahî (Matrakçı), *Beyan-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, (Haz. H. Yurdaydın), Ankara, 1976, s. 223, res. 12b; Franz Babinger, *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)*, München- Leipzig, 1986; Hans Dernschman, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü,* (Çev. Y. Önen), Ankara, 1987, s. 208-210; Abdurrahman Hibri Efendi, "Menâsik-i Mesâlik", (Çev. S. İlgürel), *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi,* 6 (1975), s. 115; Katip Çelebi, *Cihannüma*, (Çev. İ. Müteferrika), İstanbul, 1732, s. 662; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Çev. Z. Danışman), C. III, İstanbul, 1970, s. 167-169; Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Çev. T. Temelkuran- N. Aktaş), C. I-II, İstanbul, 1970, s. 514–517; William Martin Leake, *Journal of a Tour Asia Minor,* London: John Murray, 1824, s. 4-5,8-9; William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, Londra, 1842, s. 16-23.

6 Başlıca yayınlar için bkz. Semavi Eyice, "Gebze Mustafa Paşa Külliyesi", *Bilgi*, 10/119 (1957), s. 9-10; Ayşen Nuran Aldoğan, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*, Basılmamış Lisans Tezi, İstanbul, 1977; Ayşen Aldoğan, "Gebze'de Çoban Mustafa Paşa Camii ve Memlûk Etkili Bezemesi", *Türkiyemiz Dergisi*, 38 (1982), s. 27-38; İlknur Aktuğ, "Sinan Yapısı Olarak Bilinen Çoban Mustafa Paşa Külliyesi", *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Tebliğ Özetleri (24-27 Ekim 1988,)* Ankara, 1988, s. 19-25; İlknur Aktuğ, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi,* Ankara 1989; Köksal Seyhan, "Çoban Mustafa Paşa Külliyesi", *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 8 (1993), s. 351-354; Müderrisoğlu, "Bani Çoban... s. 67-124; Cahide Tamer, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi Restorasyonu 1961-1970*, İstanbul, 2004; Tuba Bayram, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii ve Külliyesi,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011; Ahmet Yavuzyılmaz, *Gebze ve Çevresinde Türk- İslam Devri Yapıları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2012; Hamza Gündoğdu, "Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesinin Osmanlı Külliyeleri İçindeki Yeri ve Önemi", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, IV(2017), s. 2781-2808.

7 Rıfkı Melûl Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eserleri I: Mimar Sinan'ın Hayatına Eserlerine Dair Metinler (Tezkiret'ül-Ebniye)*, Ankara, 1965, s. 25, 34, 37, 80, 96, 107; Sai Mustafa Çelebi, *Tezkiretü'l Bünyân - Mimar Sinan'ın Kendi Ağzından Hayat ve Eserleri*, (Haz. S. Erdem), İstanbul, 1988, s. 35-46; Zeki Sönmez, *Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar- Belgeler,* İstanbul, 1988, s. 31,83.

8 Aktuğ, "Sinan Yapısı..", s. 22-23; Aktuğ, *Gebze Çoban..., s.* 31-33; Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda...,* s. 315-316; İ. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimârisinde Kanuni Sultan Süleyman Devri İstanbul VI*, İstanbul, 2004, s. 9.

9 Halim Baki Kunter, "Mimar Ali Bey'in Bilinmeyen İki Vakfiyesi", *V. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1960, s. 438.

10 Özkan Ertuğrul, "Acem Ali", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1(1988), s. 322.

11 Yüksel, *Osmanlı Mimârisinde Kanuni...,* s. 9.

eserler göz önüne alındığında, mimarın pek çok yapıda yakalamış olduğu başarıyı, II. Beyazıd döneminde almış olduğu deneyime bağlamak mümkündür.

Yaşamı hakkında çok fazla bilgi edinilemeyen Acem Ali'nin, *"Mimar Acem Ali Camii ve Zaviyesi"* olarak anılan İstanbul'un Fatih ilçesindeki şahsına ait küçük boyutlu külliyesinin[12], 8 Şevval 943 (20 Mart 1537) tarihli vakfiyesinde hayatta olduğu ancak bir süre sonra vefat ettiği, kısa bir süre sonra da Mimar Sinan'ın hassa mimarlar ocağının başına geçtiği (1539) kaynaklardan anlaşılmaktadır[13]. Şahsına ait vakfiyede *"büyük üstad mahir ve ünlü mühendis hassa ser mimarı"* olarak tanımlanan Acem Ali'nin hassa mimarlık görevini yürüttüğü 16. yüzyılın ilk yarısında çok sayıda külliye inşa edilmiştir. *Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*'nin yanı sıra, *Eyüp Cezeri Kasım Paşa Külliyesi* (1504), *Fatih Bali Paşa Külliyesi* (1504-35), *Trabzon Hatuniye Külliyesi* (1514), *İstanbul Sultan Selim Külliyesi* (1522), *Silivri Piri Paşa Külliyesi* (1521), *Manisa Hafsa Valide Sultan Külliyesi* (1522) ve *Bozüyük Kasım Paşa Külliyesi* (1528) gibi yapılar Acem Ali'nin hassa mimarlık yıllarına ait eserlerin başında gelir[14].

Osmanlı mimarlığına büyük katkıları olan Acem Ali'nin mimari başarısını gözler önüne seren ve son derece simetrik bir düzenlemeye sahip olan *Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*, cami, medrese, türbe, kervansaray, paşa odaları, imaret, hankâh ve kütüphaneden oluşmaktadır (Çizim 1- Foto. 1). Yapının banisi Çoban Mustafa Paşa (ö.1529), Yavuz Selim (1512-1520) ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemlerinin önde gelen devlet adamlarından olup, askeri başarıları ve hanedan ile olan akrabalık ilişkileriyle devşirme ocağından vezirlik makamına kadar yükselmiştir[15]. *"Çoban", "Boşnak"* lakaplarının yanı sıra Yavuz Selim'in kızı ile evli olmasından dolayı *"Damat"* olarak da anılan Mustafa Paşa'nın oldukça varlıklı olduğu, Gebze'deki eserinin yanı sıra Eskişehir'de kendi adıyla anılan bir menzil külliyesi[16], günümüze sağlam bir şekilde ulaşmış olan Svilengrand'da bir köprü[17], Edirne'de han[18] ve hamam[19] yaptırdığı günümüze ulaşan yapılardan veya bunlara ait kitabe ile vakfiyelerden anlaşılmaktadır.

Bu yapılar içerinde *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*, mimari kuruluş ve süsleme programı açısından ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Külliyeyi oluşturan parçaların araziye yerleştirilmesinde, mimarın işleve önem verdiği ve mümkün olan en ideal şemayı kullandığı gözlemlenmektedir. Mimarın bu özenli uygulamaları dışında bir süre Mısır'da valilik yapmış olan Mustafa Paşa'nın da süsleme programına yön vermiş olduğu görülür. Memlûk kökenli göz alıcı taş işçiliği caminin başlıca süsleme programını oluşturur. Kaplama, oyma ve taş kakma olarak farklı tekniklerle oluşturulan taş işçiliği, taçkapı, harim duvarları, mihrap ve minber gibi caminin en göz önünde olan kısımlarında kullanılmıştır[20] (Foto. 2-6).

Türklerin taş işçiliğine olan yatkınlığı Anadolu'nun fethiyle başlar ve Selçuklu çağının sanat anlayışıyla yüksek bir seviyeye taşınır. Bu dönemde medrese ve kervansaraylar başta olmak üzere türbe ve camilerin özellikle taçkapılarında görülen figürlü, bitkisel, geometrik ve hattan oluşan bezeme unsurları yetenekli ustaların elinde birer şahesere dönüşmüştür. İslam öncesi

12 Hassa mimar Acem Ali vakfına ait olan külliye ile ilgili bilgi için bkz. Yüksel, *Osmanlı Mimârisinde Kanuni...,* s. 9-16.
13 Kunter, "Mimar Ali Bey'in...", s. 442.
14 Yüksel, *Osmanlı Mimârisinde Kanuni...,* s. 9.
15 Mehmed Süreyya, *Sicili-i Osmani 4,* (Haz.N. Akbayar), İstanbul, 1996, s. 1192.
16 Eskişehir Çoban Mustafa Paşa Külliyesi için bkz. Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda...,* s. 352-380.
17 Semavi Eyice, "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü", *Belleten*, 27 (1964), s. 729-756.
18 Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, İstanbul, 1939, s. 88.
19 Rıfat Osman Tosyavizâde, "Edirne Hamamları", *Türkiye Tıp Tarihi Arşivi*, 4/15 (1940), s. 110.
20 Aktuğ, *Gebze Çoban...,* s. 20-22.

dönemden gelip İslam kozmolojisiyle şekillenen figür anlayışı, sonsuzluk anlayışının başlıca ifadesi olan geometrik geçmeler ve İslam dinin evrensel birleştireni olan Arap yazı kaligrafisi süsleme programları içerisinde birbiriyle uyumlu olarak şekillenmiştir[21]. Selçuklu ve Beylikler döneminde özellikle bölgesel etkileşime bağlı olarak şekillenen renkli taş işçiliği veya taş kakma tekniği, ilerleyen süreçte de kullanılmıştır. Aynı zamanda taş içine çini kakma tekniğiyle son derece zevkli bir işçilik sunan bezeme anlayışı da Anadolu Türk mimarlığında görülen uygulamalardandır[22].

Türk mimarlığına yeni bir soluk getiren Osmanlılar, Klasik döneme uzanan süreç içerisinde taşı gerek süsleme, gerekse yapı malzemesi olarak bol miktarda kullanma yoluna gitmişlerdir. Özellikle büyük boyutlu selâtin külliyelerinin inşasında çeşitli taş ve mermer cinsi kullanılmış, malzeme açısından zengin olan Anadolu'nun pek çok bölgesinde taş ocakları açılmıştır. Ancak malzeme çeşitliğine karşın, profiller ve silmelerle hareketlendirilen cephelerdeki sade ve ağırbaşlılık Klasik Osmanlı mimarlığının temel özelliklerinden birini oluşturur[23]. Aynı dönem içerinde Suriye ve Kuzey Afrika'da hâkimiyet gösteren Memlûkların ise çok renkli ve yoğun taş işçiliğiyle şekillenen anıtsal mimarlığı Osmanlı sanatıyla tezattır[24]. Bu açıdan Çoban Mustafa Paşa Camii'nde görülen renkli taş işçiliği, Osmanlı sanatının yalın üslubuna aykırı olmakla birlikte baninin istek ve beğenisini yansıtır. Geometrik geçme veya şekillerden oluşan panolar, kûfî veya ma'kılî yazılardan oluşan şeritler, bitkisel kompozisyonlar renkli taş işçiliğinin yansıtıldığı yüzeylerdir.

Yapının kuzeybatı köşesine yerleştirilmiş olan *müezzin mahfili,* ikisi duvara dayalı, üçü bağımsız beş kare kesitli taşıyıcı üzerine oturan mermerden yapılmış bir eserdir (Çizim 2- Foto. 7). 3.52x2.28 m ölçülerindeki mahfil zeminden yaklaşık 3 m yüksekliktedir. Ayakların tüm yüzeyi siyah, sarı ve kırmızıyla renklendirilmiş zencerek bezemeye sahiptir. Bursa kemeriyle birbirine bağlanan sütunların köşeleri, rumilerle şekillendirilmiş, motiflerin etrafındaki kısım siyah macunla doldurularak taş kakma görünümü verilmiştir. Aynı şekilde zencereklerin üstündeki kırmızı ve sarı yüzeylerde de renkli macun kullanılarak taş kakma görünüm sağlanmıştır[25] (Foto. 8-10). Mukarnaslarla zenginleştirilen ve dışa doğru çıkma yapan mahfilin 50 cm'lik korkuluk kısmı geometrik geçmelerle bezenmiş, bunun da etrafı ince rumi kıvrımlarla sarılmıştır (Foto. 11). Ahşap olan mahfil tavanı ise orijinal kalemişine sahip olması bakımından önemlidir. Üç ana paftaya ayrılan tavanın kuzey ve güney kısımları dilimli kartuşlardan, ortadaki kısım ise çıtalarla 25 kare alandan oluşur. Kırmızı, siyah, altın, yeşil ve bordo ile renklendirilen kalemişi bezemeler rumi ve hatayilerle Klasik dönemin karakteristik bezeme üslubunu yansıtır (Foto. 13-14). Mahfilin dikkat çeken bir diğer yönü de harimin kuzey duvarındaki pencere içinden açılan basamaklarla üst bölüme geçişin sağlanmış olmasıdır (Foto. 12). Bu yöntem harimin daralması engelemek adına oldukça akılcı bir çözümdür. Aynı zamanda gerekli görülmesi

21 Semra Ögel, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Taş Süsleme", *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, (Haz. D. Kuban), İstanbul, 2008, s. 321-338.

22 Gökben Ayhan, "Remarks On Stone Inlaid with Tile Decoration in the 13th-15th-Century Turkish Architecture", *Current Researches in Geography-International Association of Social Science Research (IASSR),* (Eds. H. Arslan, M. A. İçbay, K. Stoychev), Bialystok Polonya 2017, e-BWN, pp.134-145.

23 Selçuk Mülayim, *Ters Lâle Osmanlı Mimarisinde Sinan Çağı ve Süleymaniye,* İstanbul, 2001, s. 197-199,221-222; Yenişehirlioğlu, "Klasik Dönem...", s. 833; İlknur Kolay- Serpil Çelik, "Malzeme ve Teknoloji", *Bir Şaheser, Süleymaniye Külliyesi,* (Ed. S. Mülayim), Ankara, 2007, s. 125-126; Kuban, *Osmanlı Mimarisi..,* s. 447.

24 Beylikler ve Erken Osmanlı dönemindeki Memlûk etkileri için bkz. Baha Tanman, "Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Memlûk Etkileri", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı Uluslarüstü Bir Miras, 25-27 Kasım*, İstanbul, 1999, s. 82-90.

25 Tamer, *Gebze Çoban...,* s. 14.

durumda pencere kanatlarının kapatılmasıyla, mahfilin güvenli bir hünkar mahfiline dönüşebilmesi de mümkündür.

Müezzinlik ve Müezzin Mahfilleri

Cami mimarlığının gelişim çizgisine bakıldığında *"maksure"* veya *"mahfillerin"* İslamiyet'in erken dönemlerinden itibaren kullanılmaya başlandığı görülür. Ancak ilk olarak hangi yapıda kullanıldığına dair bilgiler net değildir. Hz. Ömer'in camide şehit edilmesinden sonra Hz. Osman'ın *Mescid-i Nebevi*'de yaptırmış olduğu yerden yükseltilmiş ve etrafı kuşatılmış mekânın ilk maksure olduğu söylenir[26]. Ayrıca İbn Haldun'a dayanan görüşlere göre, maksurenin Muaviye (661-680) veya Mervan (683-685) tarafından yaptırıldığı kabul edilir. Belazurî'ye göre ise Basra valisi Ziyad tarafından *Basra Camii*'nde ilk maksureyi kullanılmıştır[27].

Halifelerin can güvenliği adına ortaya çıkmış olan *"mahfil"* kavramı Arap coğrafyasından diğer İslam ülkelerine yayılmıştır. Aslında cami içerisinde kişiye özgü bölümlerin ayrılmış olması İslam dininin özüne ters bir durumdur[28]. Ancak halife veya yönetici sınıfın güvenliği söz konusu olduğundan maksurelerin kullanılmasında bir sakınca görülmemiştir. Bey veya sultanın güvenliği için yapılan bu bölümler Türk mimarlığında *yerden yüksek, korunaklı yer* anlamında *"mahfil"* olarak adlandırılır. *Bey* veya *hünkâr mahfilinin* yanı sıra *kadınlar* ve *müezzin mahfili* de cami içerisinde ihtiyaca göre şekillenmiş bölümlerdir[29]. Tarihçi Halebî'nin aktardığına göre Muaviye'nin Mısır valisi Mesleme, camide ezan okunması için "*menabir*" adı verilen sekiler yaptırmıştır. Bu sekilerin *"müezzin mahfilerinin"* öncüsü olduğu kabul edilir[30].

Hz. Muhammed'in 622 veya 623 yılında namaz saatlerinin duyurulması amacıyla ezan lafzını belirlemesi ve ilk müezzin Bilâl Habeşi'ye bunu öğretmesiyle müezzinlik mesleğinin temelleri atılmıştır. Yine Hz. Muhammed döneminde (610-632) Bilâl Habeşi'nin yanı sıra başka müezzinlerin de görevlendirilmiş olması ve hadis kaynaklarında bu mevkinin önemine işaret edilmesi, İslamiyet'in ilk yıllarından itibaren müezzinliğin itibarlı bir meslek olmasını sağlamıştır[31]. Başlangıçtan itibaren müezzinlik görevine sahip olan kişiler sadece ezan okuyarak mesleklerini icra etmemişler, aynı zamanda tüm dini merasimlerde güzel ve etkili sesleriyle Kur'an-ı Kerim veya ilahiler okuyarak toplumda saygın bir statüye sahip olmuşlardır. Kur'an'ı doğru okuma becerisine ve güzel sese sahip olmanın temel anıldığı[32] müezzinlik mesleğinin İslamiyet'in yayılmış olduğu tüm coğrafyalarda aynı derece öneme sahip olmasının sebebini, Müzzemmil Suresi'nin 4. ayetindeki *"Kur'an'ı ağır ağır tane tane oku"* şeklindeki buyruğa ve Hz. Muhammed'in bu konuya göstermiş olduğu hassasiyete dayandırmak yanlış olmayacaktır.

Osmanlı toplumunda müezzinler en basit şekliyle camiler olmak üzere, ordunun kara veya denizdeki tüm birimlerinde, aynı zamanda fethedilen uç bölgelerdeki kalelerde görevlendirilerek sivil ve askeri teşkilat içerisinde oldukça geniş bir zümreyi oluşturmaktaydı. Bunlar

26 Baha Tanman, "Mahfil", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* 27 (2003), s. 331.

27 Nusret Çam, *İslâmda Sanat Sanatta İslâm*, Ankara, 1997, s. 169.

28 Tanman, "Mahfil"..., s. 331.

29 Celal Esat Arseven, *Sanat Ansiklopedisi,* 3 (1950), s. 1260.

30 Nusret Çam, "Müezzin Mahfilleri ve Gaziantep Câmilerinin Ahşap Müezzin Mahfilleri", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi 25-27 Eylül 1991*, Ankara, 1995, s. 542; Çam, *İslâmda Sanat...,* s. 170; İrfan Aycan, "Ziyad b. Ebîh", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* 44 (2013), s. 482

31 Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Müezzin", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* 31 (2006), s. 491.

32 Fatih Koca, "Peygamberimiz Hz. Muhammed'in Müezzinleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52/2 (2011), s. 293,306-307.

içerisinde özellikle saraya bağlı olan *"müezzin-i hassa", "müezzin-i şehriyari"* veya *"hünkâr müezzini"* olarak anılan grup derece ve saygınlık açısından üst seviyedeydiler. 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şekillenen *saray müezzinliği*, özellikle Enderun'da yetişen güçlü sese ve musikî bilgisine sahip kişilerden oluşuyordu[33]. Hattat veya bestekâr olarak da yetişmiş olan bu çok yönlü kişilerin Osmanlı saray ve dini müsikîsine katkıları oldukça fazladır. IV. Murad'ın (1612-1640) tesadüfen dinleyip saraya aldığı Evliya Çelebi (1611-1682), büyük bestekâr Hamamizâde İsmail Dede Efendi[34] (1778-1846) ve ünlü hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi[35] (1801-1876) gibi isimler müezzinlikleriyle de devrinde önem kazanmış kişilerdir.

Osmanlı toplumunda cuma veya bayram namazları, mevlid törenleri, surre alayları, şehzadelerin okula başlamaları ve ordunun sefere çıkması gibi törenlerde *saray müezzinliğine* yükselmiş güçlü seslere sahip kişilerin görev yapıyor olması, izleyenler üzerinde derin etki bırakmış olmalıdır. Bu törenler içerisinde Hz. Muhammed'in doğum günü vesilesiyle yapılan Mevlid Kandili büyük bir bayram şeklinde III. Murad'ın tahta olduğu 1588 yılından itibaren resmi olarak kutlanmaya başlanmıştır. *Sultanahmed Camii*'nin (1603) inşasına kadar Mevlid törenleri[36] için *Ayasofya* tercih edilmiş, ayrıca kandil ve Ramazan gecelerinde burada yapılan resmi törenlerde bulunmak bir ayrıcalık olarak görülmüştür[37]. III. Murad döneminde (1574-1595) *Ayasofya*'ya eklenen biri oldukça büyük ve gösterişli olmak üzere üç müezzin mahfilinin[38] kalabalık tören ve merasimler için bir gereklilik olduğu aşikârdır (Foto. 15-16).

Arap İslam coğrafyasında "*dikka*" olarak adlandırılan müezzin mahfillerinin caminin içindeki yeri, biçimi, boyutu ve bezemesi bölgeden bölgeye, dönemden döneme değişmektedir. Hünkar mahfillerinin ortaya çıkmasında daha öncede belirtiği gibi güvenlik temel neden iken, müezzinler için harimde bir yerin ayrılmasında böyle bir durum söz konusu değildir. Namazın sünnet ve farzını kılanlar arasında uyum sağlamak ve büyük boyutlu yapılarda hocanın tekbirini ara saflara ulaştırabilmek için, müezzinin cemaate hâkim bir konumda namaz kılması gerektiğinden, müezzin mahfillerin cami birimine eklenmesi bir gereklilik olarak görülmüştür. Ayrıca cemaatin avluya taştığı durumlar için *"mükebbire"* adı verilen küçük balkonlardan yararlanılarak toplu kılınan namazlarda bütünlük sağlamak amaçlanmıştır[39]. Bu nedenlerle müezzinler için mahfil yapılması bir gelenek halini almıştır. Diğer taraftan bayram, mevlid veya diğer dini merasimlerde okunacak dua veya ilahilerin herkes tarafından duyulması için de mahfile ihtiyaç duyulmuştur. Osmanlı sarayının müezzinlik müessesine vermiş olduğu önemle özellikle selâtin camileri başta olmak üzere müezzin mahfillerini, cami mimarisinin eksiksiz bir parçası olarak tasarlama yoluna gittikleri görülür.

Müezzin mahfillerinin Anadolu Türk mimarlığındaki en erken örneğini 13. yüzyıla kadar indirmek mümkündür. İnşa tarihi açısından tartışmalı bir eser olan *Aksaray Ulucamii* dikdörtgen planlı, çok destekli mihrap önü kubbeli cami tipolojisine göre inşa edilmiştir. Caminin kuzeyinde yer alan müezzin mahfili tespit edilen ilk örnek olmasıyla dikkat çeker. Ayrıca müezzin

33 Küçükaşçı, "Müezzin"..., s. 493-494.

34 M. Nazmi Özalp, *Türk Mûsikîsi Tarihi I*, İstanbul, 2000, s. 374, 531-546.

35 Mustafa Kara, "Vefatının 130. Yılında Kazasker Mustafa İzzet Efendi", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 8/18 (2007), s. 9-18.

36 Süleyman Çelebi, *Mevlid*, (Haz. N. Pekolcay), İstanbul, 1992, s. 23-28.

37 Ahmed Akgündüz, Said Öztürk, Yaşar Baş, *Kiliseden Müzeye Ayasofya,* İstanbul, 2006, s. 350.

38 Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadikât'ül Cevâmi: İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mimari Yapılar,* (Haz. A. N. Galitekin), İstanbul, 2001, s. 42.

39 Çam, "Müezzin Mahfilleri...", s. 541-543.

mahfilinin üstünün, başka hiçbir yapıda benzeri görülmeyen mukarnaslarla dolgulanmış kubbeyle örtülmesi söz konusu camiye sıra dışı bir özellik kazandırır[40] (Foto. 17-18).

Kadınlar mahfilinin bir kısmı gerektiğinde müezzin için ayrıldığından, müezzin mahfillerinin gelişimini adım adım izlemek mümkün olmamaktadır. Bunun yanı sıra *Kastamonu İbn Neccar Camii* (1353) ile *Kastamonu Kasaba Köyü Camii*'ndeki (1366)[41] müezzin mahfilleri erken tarihli örneklerdendir. Ünlü seyyah İbn Batuta, ahşap direkli camilerinin en güzellerinden olan *Kasaba Köyü Camii*'ni ziyareti sonrası şunları not etmiştir: "*...Sultan cuma günlerinde vakit namazını saraya uzakça bir camide kılmak ve oraya at üzerinde törenle gitmek mecburiyetinde idi. Kastamonu'nun Ulucamii ahşap bir bina olup, üç katlıdır. Sultan, devlet erkânı, kadı, fakihler ile ileri gelen askerler alt katta, sultanın kardeşi olup efendi diye anılan şehzade ve kademeleri, adamları ile şehir halkından bazı muteber kişiler orta katta, sultanın oğlu ve veliahdı Şehzade Cevad ise genç köleleri, hizmetkârları ve halk üst katta Cuma namazını edâ ederlerdi. Kurra hafızları mihrap önünde bir halka meydana getirerek otururlar. Şehrin kadısı ile Cuma hatibi de orada hafızlarla birlikte bulunur. Sultana gelince, o mihrabın sahanlığında yer alır..*"[42] (Foto. 19).

Osmanlıların Orhan Gazi döneminden itibaren müezzin mahfillerinin kullanılmaya başlandığı, bunun için de giriş açıklığının üst kısımlarının tercih edildiği bilinir. Ancak Kur'an-ı Kerim'i sırtı dönük dinlemek saygısızlık olarak görüldüğünden mahfilin yeri 1619 tarihinde değiştirilmiştir[43]. Erken dönem Osmanlı camilerinde daha çok ahşap olarak yapıldığı düşünülen müezzin mahfilleri günümüze ulaşmamıştır. Geç dönemde onarım görmüş olan *Bursa Hüdavendigar Camii*'nde (1365-66) *"Ya Hazreti Bilâl Habeşi"* lafzı girişin üstündeki balkon kısmına yazılmıştır[44].

Bursa Ulucami'nin (1399-1400) Sinan döneminde Yıldırım Bayezid evkafının mütevellisi Mustafa Efendi tarafından eklenmiş olan ve sekiz taşıyıcıdan oluşan ahşap müezzin mahfili,[45] şair Rahîmî'ye ait ta'lik yazılı kıtayla 1594 yılını içerir. Yakın tarihte yapılan onarımlarda, müezzin mahfilinin döneminin kalemişi bezemelerine sahip olduğu tespit edilmiştir[46] (Foto. 20-21).

Erken Osmanlı sanatının en özgün müezzin mahfili *Bursa Yeşil Camii* (1421) için tasarlanmış, Ayverdi giriş açıklığının iki yanındaki mekânları müezzin mahfili olarak yorumlanmıştır. Mozaik çini tekniğiyle bezeli mahfiller eyvan şeklinde olup birer kemerle sofaya açılmaktadırlar[47]. Yine Ayverdi, *Bursa Muradiye Camii*'nin (1425) eyvan şeklindeki giriş açıklığının üst kısmına, müezzin mahfilinden getirilen süslemenin yerleştirildiğini belirterek, bu yapının da ilk dönemlerine ait bir müezzin mahfilinin varlığına işaret etmektedir[48].

Osmanlı mimarlığının anıtsal kimlik kazanmaya başlamasıyla birlikte müezzin mahfillerinin, yapıların beden duvarlarından koparılarak harimde, müezzinin sesini ulaştırabilecek daha uygun kısmına yerleştirildiği ve bunun da yapıların ilk planlarının çizildiği aşamasında belirlendiği anlaşılır. Harimin boyutu, müezzin mahfilinin ölçülerini, konumunu ve biçimini belirleyen en

40 İsmail Hakkı Konyalı, "Aksaray Ulu Camii", *Vakıflar Dergisi,* 10(1973), s. 276.
41 Çam, "Müezzin Mahfilleri...", s. 543.
42 İbn Batuta, *İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler,* (Haz. İ. Parmaksızoğlu), Ankara, 1981, s. 55-56
43 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri,* İstanbul, 1966, s. 66; Çam, "Müezzin Mahfilleri...", s. 543.
44 Çam, "Müezzin Mahfilleri...", s. 543.
45 Kuban, *Osmanlı Mimarisi...,* s. 138.
46 Doğan Yavaş, "Bursa Ulucamii", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* 42 (2012), s. 89.
47 Çam, "Müezzin Mahfilleri...", s. 544.
48 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Murad Devri II*, İstanbul, 1972, s. 315.

önemli unsurdur. Osmanlı mimarisinde yüzlerce plan ve boyutta cami inşa edildiği için, mahfillerin yeri ve ölçüsü konusunda tek bir standarttan bahsetmek etmek söz konusu değildir. Malzeme ve süsleme programı için de bu durum geçerlidir. Örneğin *Amasya II. Bayezid Camii*'nin (1486) beş adet siyah mermer üzerine oturan müezzin mahfili[49] harimin batı duvarının önüne konumlandırılmıştır. *İstanbul II. Bayezid Camii*'nin (1500-15005) müezzin mahfili ise kuzeybatıdaki fil ayağının yanına yerleştirilmiş olup taş bezeme açısından minberle aynı işçiliğe sahiptir[50] (Foto. 22-23).

Harim bölümünün çok büyük olmadığı yapılarda mekân bütünlüğünü bozacağı kaygısıyla, müezzin mahfilleri genellikle kuzeye giriş açıklığının üstüne veya kuzeybatı köşeye yerleştirilmiştir[51]. *İzmit Pertev Paşa Camii* (1572-1579)[52] ve on ahşap konsola oturan *Kahire Hadım Süleyman Paşa Camii'nin* (1528)[53] müezzin mahfilleri bu tiptekilere örnektir (Foto. 24). *Yavuz Selim Camii*'nin (1522) altı sütuna oturan müezzin mahfili ise farklı bir uygulamayla batıdaki tabhanenin önüne yerleştirilmiştir[54] (Foto. 25).

Sinan, *Şehzade Camii*'nde (1548) beyaz mermerden yapılmış, çokgen gövdeli sekiz sütun üzerine oturan yaklaşık 5.90x6.20 m ölçüsündeki müezzin mahfilini, kubbeyi taşıyan kuzeybatıdaki taşıyıcı ayağa bitişik şekilde yerleştirmiştir (Foto. 26). *Süleymaniye Camii*'nde (1557) kubbeyi taşıyan, kıble duvarına yakın sağdaki ayağa bitişik, on altı sütunun taşıdığı mermer müezzin mahfili, sade ancak anıtsal bir görünüme sahiptir (Foto. 27). Ayrıca müezzin mahfilinin karşısındaki büyük ayağa bitişik vaaz kürsüsü de narin sivri kemerli sütunlar üzerine oturur[55]. *Edirne Selimiye Camii*'nde (1568-1575) ise müezzin mahfili altındaki şadırvanı ile harimin merkezinde yer alır. Konumu açısından sıra dışı bir örnek olan bu mahfil, devrinin muhteşem kalemişleriyle bezenmiştir[56] (Foto. 28-29).

Mimar Sinan'ın cami tasarımında görülen çok çeşitlilik müezzin mahfilinin konumu ve süslemeleri içinde geçerlidir. Harimi mümkün olduğunca hesaplı kullanmaya dikkat eden Sinan, *Üsküdar Mihrimah Camii*'nde (1547-1548) zengin kalemişiyle süslenmiş müezzin mahfilini girişin hemen batısına yerleştirmiştir (Foto. 30-31). Ancak mahfildeki pencereden ulaşılan mükebbire özgün değildir.[57] *Edirnekapı Mihrimah Camii*'nde (1569-1570) ise oldukça yüksek tutulan yapının beden duvarları güneyde mihrap ve minber grubuyla, kuzeyde ise yerden yaklaşık 6,5 m yükseklikteki müezzin mahfiliyle hareketlendirilmiştir. *Topkapı Karaahmed Paşa Camii*'nin (1565-1571/72) kuzey duvarındaki payandaların arasına yerleştirilen müezzin mahfili döneminin zarif kalemişlerine sahip olmasıyla dikkat çeker[58]. *Üsküdar Atik Valide Camii*'nde (1570-1579) birbirinin içinden geçilerek çıkılan üç katlı mahfiller harimin kuzey

49 İ. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde II. Bâyezid- Yavuz Selim Devri V,* İstanbul, 1983, s. 20.

50 Kuban, *Osmanlı Mimarisi..,* s. 207.

51 Enine gelişen cami tipolojisine sahip Gaziantep camilerindeki mahfiller de harimin kuzeyinde yer alırlar. Geniş bilgi için bkz. Çam, "Müezzin Mahfilleri...", s. 545-555; Süreyya Eroğlu, "Gaziantep Camilerinin Ahşap Üzerine Kalemişi Süslemeli Müezzin Mahfilleri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 37(Nisan 2016), s. 181-208.

52 İlknur Aktuğ, *İzmit Pertev Paşa (Yeni Cuma) Camii*, Ankara, 1990, s. 6-7.

53 Hamza Gündoğdu, "Osmanlı Mimarisinin Gelişim Süreci İçerisinde Kahire Hadım Süleyman Paşa Camii'nin Yeri", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi,* 19 (2007), s. 121.

54 Kuban, *Osmanlı Mimarisi..,* s. 231-32.

55 Abdullah Kuran, *Mimar Sinan,* İstanbul, 1986, s. 86; Doğan Kuban, "Süleymaniye Külliyesi", *Tarih Vakfı İstanbul Ansiklopedisi*, 7 (2003), s. 99

56 Günkut Akın, "Edirne Selimiye Camii'ndeki Müezzin Mahfili Üzerine Düşünceler", *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri Ankara 24-27 Ekim 1988,* Ankara, 1996, s. 27-37.

57 Kuban, *Osmanlı Mimarisi..,* s. 267.

58 Semavi Eyice, "Kara Ahmed Paşa Külliyesi", *Tarih Vakfı İstanbul Ansiklopedisi*, 4 (2003), s. 437.

duvarında girişin üstüne gelecek şekilde sıralanmış olup[59], en alt sıradaki mahfilin tavanı geometrik paftalara ayrılarak saz üslubundaki kalemişleriyle bezenmiştir (Foto. 32-33). *Beyşehir Eşrefoğlu Camii*'nin (1299) mihrap eksenindeki aydınlık fenerinin önüne yerleştirilmiş olan zengin kalemişi bezemeli ahşap müezzin mahfili döneminden olmayıp, üzerindeki kitabeye göre 1574/75 yılında eklenmiştir[60].

Kadırga Sokullu Camii'nde (1571) müezzin mahfili, kadınlar mahfiline göre daha alçak seviyede tutularak yapının kuzeybatı köşesinde yerleştirilmiş[61] (Foto. 34-35), *Azapkapı Sokullu Camii*'nde (1577) ise ikili giriş açıklığının arası konumlandırılarak mahfilin yapıdaki hâkimiyeti güçlendirilmiştir. *Kasımpaşa Piyale Paşa Camii*'nde de (1573) aynı biçimde giriş açıklıklarının arasına alınan müezzin mahfiline, minareye de çıkışı sağlayan kuzey duvarın içine açılan geçitten ulaşılmaktadır[62]. Bu şekilde minare ile mahfil arasında görev yapan müezzin içinde pratik bir çözüm elde edilmiştir.

Eminönü Yeni Camii'nin (1598- 1665) kalemişi süslemelere ve mermer işçiliğe sahip müezzin mahfili kuzeybatıdaki ana taşıyıcı ayağa bitiştirilmiştir[63] (Foto. 36). *Sultanahmet Camii*'nin (1609-1617) mermer müezzin mahfili, harimin daha orta kısmına çekilerek, kubbeyi taşıyan ana taşıyıcı ayaklardan güneybatıdaki payeye bitiştirilmiştir[64]. Mahfilin altındaki dolap kapakları orijinal kalemişine sahip olması bakımından ayrıca önemlidir. *Erzurum Lala Mustafa Paşa Camii*'nin (1562) müezzin mahfili ise minberin önünde yer alması ve sekizgen tasarımıyla dikkat çekmektedir. 19. yüzyıla tarihlenen mahfil Barok özellikler göstermektedir[65].

Anadolu'da olduğu gibi Osmanlıların yayılmış olduğu Kuzey Afrika ve Balkan topraklarındaki müezzin mahfilleri de, İstanbul veya Anadolu'daki örneklere benzer şekilde tasarlanmıştır. Tunus'ta Osmanlı dönemine ait olan *Mehmed Bey / Sidi Mahrez Camii*'nin (1692-1698) müezzin mahfili yapının kuzeybatı köşesinde olup, pembe renkli dört sütuna oturmaktadır[66]. Eski Yugoslavya şehirlerinden olan Foça'daki *Alaca Camii*'nin (1550) savaş nedeniyle yok olan müezzin mahfili dört sütunlu, mermer zarif bir eser olarak bilinmektedir[67].

Klasik dönem Osmanlı mimarlığında müezzin mahfilleri, çok değişik biçim ve özellikle sergilemekle birlikte büyük ve orta ölçekli camilerde çoğunlukla sütunlar üzerinde yükselen bağımsız bir mekân modülü şeklindedir. 18.- 19. yüzyıllarda küçülen harimle orantılı olarak mahfillerin konumu ve biçimi neredeyse aynıdır. Bu dönemde müezzin mahfilleri çoğunlukla *Hırka-i Şerif Camii* (1851) veya *Konya Aziziye Camii*[68] (1876) olduğu gibi girişin üstünde, hanımlar mahfiliyle yan yana ve küçük bir çıkmayla harime açılan balkon şeklinde tasarlanmıştır (Foto. 37).

59 Baha Tanman, "Atik Vâlide Sultan Külliyesi", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* 4 (1991), s. 70.

60 Yaşar Erdemir, *Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Camii ve Külliyesi*, Konya, 1999, s. 51-55.

61 Kuban, *Osmanlı Mimarisi...,* s. 322.

62 Kuban, *Osmanlı Mimarisi...,*s. 330.

63 Kuban, *Osmanlı Mimarisi...,*s. 374.

64 Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul, 1986, s. 334.

65 Hamza Gündoğdu, *Erzurum Lala Mustafa Paşa Külliyesi*, Ankara, 1992, s. 33,35

66 Kadir Pektaş, *Tunus'ta Osmanlı Mimari Eserleri,* Ankara, 2002, s. 67-68,71, res. 114.

67 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya II,* İstanbul, 2000, s. 123.

68 Mustafa Çetinarslan, "Muezzin Mahfils in Ottoman Period Mosques in Konya", *SOMA 2009 Proceedings of the XIII Symposium on Mediterranean Archaeology, Selcuk University of Konya, Turkey 23-24 April 2009,* Oxford, 2011, s. 132.

Sonuç

Osmanlı mimarlığının erken dönemlerinden itibaren camilerde kullanılmaya başlanan müezzin mahfilleri, nitelik ve nicelik açısından sayısız özellikler sergiler. Erken dönem Osmanlı mimarlığında genellikle ahşap müezzin mahfillerinin kullanıldığı bilinmektedir. Giderek mahfilin konumu ile birlikte malzemenin de çeşitlendiği görülür. Büyük ölçekli yapılarda müezzin mahfilleri sütunlar üzerine oturan, taş süsleme veya kalemişleriyle bezenen bağımsız birer modül şeklindedir. Süsleme programı açısından mihrap, minber, hünkar mahfili ve kadınlar mahfiliyle uyumlu olmasına dikkat edilmiştir. Yine bu yapılarda müezzin mahfili genellikle merkezi kubbeyi taşıyan ayaklardan kuzeybatı ve güneybatıdakine bitiştirilmiştir. Görsel açıdan harimde bütünlüğü kesen bir durum olsa da, akustik açısından kubbenin altı veya buna yakın kısımlar daha uygundur. Özellikle dini merasimlerin geniş kitlelerle kutlandığı camilerdeki mahfilin boyutu ve konumu, okunan ayetlerin ve ilahilerin hemen herkes tarafından rahat görülebilecek veya duyulabilecek konumda olmasını gerektirir. Bu açıdan selâtin camilerinde büyük boyutlu müezzin mahfillerini, tek bir kişi için değil de saray bünyesinde görev yapan çok sayıdaki hassa müezzinlerine ayrılmış olduğunu düşünmek gerekir.

Orta ölçekli yapılarda ise yapının kuzeybatı köşesi müezzin mahfilleri için değerlendirilmiş ve sütunların taşıdığı bağımsız mekân modülünün harimi daraltması önlenmiştir. Ayrıca orta ölçekli yapılarda giriş açıklığının üstü veya iki giriş açıklığının arasındaki yüzeyler mermer sütunlar üzerinde yükselen ve harime doğru çıkma yapan müezzin mahfilleriyle değerlendirilmiştir. Bu örneklerde yapının kuzey beden duvarları içinden sağlanan girişler, caminin ilk tasarım aşamasında müezzin mahfilinin yerinin belirlenmiş olduğunu kanıtlar. Küçük veya enine gelişen yapılarda ise müezzin mahfili harimin kuzeyinde giriş açıklığının üstüne gelecek şekilde ya uzun bir çıkma veya harime uzanan bir balkon şeklindedir. Kadınlar mahfiliyle yan yana konumlandırılan pek çok örnekte *"Ya Hazreti Bilal Habeşi"* ifadesi müezzin mahfilinin yerini belirlerken aynı zamanda müezzinlerin piri olarak kabul edilen Bilal Habeşi'ye olan saygıyı da gösterir.

Başlangıç dönemlerinde ahşap olarak tercih edilen müezzin mahfillerinin yerini 15. yüzyıldan itibaren mermer sütun ve kâgir konsollara oturan daha gösterişli mahfiller almıştır. Mukarnas, silme, küçük kemerler veya ajurlu taş işçiliğine sahip mahfillerin pek çoğu, aynı zamanda kalemişi süslemelere sahip olmasıyla dikkat çeker. Hatta pek çok mahfilin alt kısımları karanlıkta kalmış olmalarına karşın bu bezemelerden yoksun değildir. *Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii* müezzin mahfili de gerek konum gerekse süsleme açısından ideal bir şemaya sahiptir. Yapının harim kısmını daraltmadan kuzeybatı köşesinde yer alan mahfilin bezemesi, birkaç istisna dışında selâtin camilerinde dahi görülmeyen bezemeye sahiptir. Oldukça karanlıkta kalan mahfil altı ise küçük bir alandan oluşmasına karşın zengin dekorasyonuyla göz alıcıdır. Taş işçiliği ve tasarım açısından söz konusu mahfilin muadillerinin özellikle Mimar Sinan'ın tasarlamış olduğu eserlerde bulunması, *Çoban Mustafa Paşa Camii* müezzin mahfilinin önemi konusunda net fikir verir. Memlûk sanatından gelen taş işçiliğini Osmanlı sanatıyla birleştirmiş olan mahfil Türk mimarlığında ve süslemeciliğinde özel bir yere sahiptir.

KAYNAKÇA

Abdurrahman Hibri Efendi, "Menâsik-i Mesâlik", (Çev. S. İlgürel), *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi,* 6 (1975), s.111-128.

Ainsworth, William Francis, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, Londra, 1842.

Akgündüz, Ahmed- ÖZTÜRK, Said- BAŞ, Yaşar, *Kiliseden Müzeye Ayasofya,* Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 2006.

Akın, Günkut, "Edirne Selimiye Camii'ndeki Müezzin Mahfili Üzerine Düşünceler", *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri Ankara 24-27 Ekim 1988,* Ankara, 1996, s.27-37.

Aktuğ, İlknur, "Sinan Yapısı Olarak Bilinen Çoban Mustafa Paşa Külliyesi", *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Tebliğ Özetleri (24-27 Ekim 1988,)* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara, 1988, s.19-25.

Aktuğ, İlknur, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi,* Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989.

Aktuğ, İlknur, *İzmit Pertev Paşa (Yeni Cuma) Camii*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990.

Aldoğan, Ayşen Nuran, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*, Basılmamış Lisans Tezi, İstanbul, 1977.

Aldoğan, Ayşen, "Gebze'de Çoban Mustafa Paşa Camii ve Memlûk Etkili Bezemesi", *Türkiyemiz Dergisi*, 38 (1982), s.27-38.

Arseven, Celal Esat, *Sanat Ansiklopedisi,* 3 (1950), Milli Eğitim Yay.

Aslanapa, Oktay, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1986.

Aycan, İrfan, "Ziyad b. Ebîh", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* 44 (2013), s.480-482.

Ayhan, Gökben, "Remarks On Stone Inlaid with Tile Decoration in the 13th-15th-Century Turkish Architecture", *Current Researches in Geography-International Association of Social Science Research (IASSR),* (Eds. H. Arslan, M. A. İçbay, K. Stoychev), Bialystok Polonya, 2017, e-BWN, pp.134-145.

Ayvansarayî Hüseyin efendi, *Hadikât'ül Cevâmi: İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mimari Yapılar,* (Haz. A. N. Galitekin), İşaret Yay., İstanbul, 2001.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri,* İstanbul, 1966.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Murad Devri II*, İstanbul, 1972.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya II,* Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul, 2000.

Babınger, Franz, *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)*, München- Leipzig, 1986.

Bayram, Tuba, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii ve Külliyesi,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011.

Çam, Nusret, "Müezzin Mahfilleri ve Gaziantep Câmilerinin Ahşap Müezzin Mahfilleri", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi 25-27 Eylül 1991*, Ankara, 1995, s.541-555.

Çam, Nusret, *İslâmda Sanat Sanatta İslâm*, Akçağ Yay., Ankara, 1997.

Çetinarslan, Mustafa, "Muezzin Mahfils in Ottoman Period Mosques in Konya", *SOMA 2009 Proceedings of the XIII Symposium on Mediterranean Archaeology, Selcuk University of Konya, Turkey 23-24 April 2009,* Oxford, 2011, s. 131-136.

Dernschman, Hans, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü,* (Çev. Y. Önen), Kültür ve Turizm Bakakanlığı Yay., Ankara, 1987.

Erdemir, Yaşar, *Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Camii ve Külliyesi*, Beyşehir Vakfı Yay., Konya, 1999.

Eroğlu, Süreyya, "Gaziantep Camilerinin Ahşap Üzerine Kalemişi Süslemeli Müezzin Mahfilleri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 37 (Nisan 2016), s. 181-208.

Ertuğrul, Özkan, "Acem Ali", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1(1988), s.322.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi***,** (Çev. T. Temelkuran- N. Aktaş), C. I-II, İstanbul, 1970.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Çev. Z. Danışman), C. III, İstanbul, 1970.

Eyice, Semavi, "Gebze Mustafa Paşa Külliyesi", *Bilgi*, 10/119 (1957), s.9-10.

Eyice, Semavi, "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü", *Belleten*, 27 (1964), s.729-756.

Eyice, Semavi, "Kara Ahmed Paşa Külliyesi", *Tarih Vakfı İstanbul Ansiklopedisi*, 4 (2003), s.437.

Gündoğdu, Hamza, *Erzurum Lala Mustafa Paşa Külliyesi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1992.

Gündoğdu, Hamza, "Osmanlı Mimarisinin Gelişim Süreci İçerisinde Kahire Hadım Süleyman Paşa Camii'nin Yeri", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi,* 19 (2007), s.117-139.

Gündoğdu, Hamza, "Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesinin Osmanlı Külliyeleri İçindeki Yeri ve Önemi", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, IV(2017), Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yay., s.2781-2808.

İbn Batuta, *İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler,* (Haz. İ. Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1981.

Kara, Mustafa, "Vefatının 130. Yılında Kazasker Mustafa İzzet Efendi", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 8/18 (2007), s. 9-18.

Katip Çelebi, *Cihannüma*, (Çev. İ. Müteferrika), Matba-i Amire, İstanbul, 1732.

Koca, Fatih, "Peygamberimiz Hz. Muhammed'in Müezzinleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52/2 (2011), s. 291-310.

Kolay, İlknur - ÇELİK, Serpil, "Malzeme ve Teknoloji", *Bir Şaheser, Süleymaniye Külliyesi,* (Ed. S. Mülayim), Ankara, 2007, s.125-147.

Konyalı, İsmail Hakkı, "Aksaray Ulu Camii", *Vakıflar Dergisi,* 10 (1973), s. 273-288.

Kuban, Doğan, "Süleymaniye Külliyesi", *Tarih Vakfı İstanbul Ansiklopedisi*, 7 (2003), s.94-104.

Kuban, Doğan, *Osmanlı Mimarisi,* Yem Yay., İstanbul, 2016.

Kunter, Halim Baki, "Mimar Ali Bey'in Bilinmeyen İki Vakfiyesi", *V. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1960, s.438-442.

Kuran, Abdullah, *Mimar Sinan,* Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul, 1986.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Müezzin", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* 31 (2006), s.491-496.

Leake, William Martin, *Journal of a Tour Asia Minor,* London: John Murray, 1824.

Mehmed Süreyya, *Sicili-i Osmani 4,* (Haz.N. Akbayar), Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 1996.

Meriç, Rıfkı Melûl, *Mimar Sinan Hayatı, Eserleri I: Mimar Sinan'ın Hayatına Eserlerine Dair Metinler (Tezkiret'ül-Ebniye)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1965.

Müderrisoğlu, Fatih, *16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyeleri,* Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1993.

Müderrisoğlu, Fatih, "Bânî Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", *Vakıflar Dergisi,* 25 (1995), s.67-124.

Mülayim, Selçuk, *Ters Lâle Osmanlı Mimarisinde Sinan Çağı ve Süleymaniye,* Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2001.

Nasûhûs Silahî (Matrakçı), *Beyan-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han***, (**Haz**.** H. Yurdaydın), Ankara, 1976.

Özalp, M. Nazmi, *Türk Mûsikîsi Tarihi I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 2000.

Ögel, Semra, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Taş Süsleme", *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, (Haz. D. Kuban), İstanbul, 2008, s.321-338.

Pektaş, Kadir, *Tunus'ta Osmanlı Mimari Eserleri,* Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2002.

Peremeci, Osman Nuri, *Edirne Tarihi*, Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yay., İstanbul, 1939.

Sai Mustafa Çelebi, *Tezkiretü'l Bünyân - Mimar Sinan'ın Kendi Ağzından Hayat ve Eserleri*, (Haz. S. Erdem), Binbir Direk Yay., İstanbul, 1988.

Seyhan, Köksal, "Çoban Mustafa Paşa Külliyesi", *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 8 (1993), s.351-354.

Sönmez, Zeki, *Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar- Belgeler,* Mimar Sinan Üniversitesi Yay., İstanbul, 1988.

Süleyman Çelebi, *Mevlid*, (Haz. N. Pekolcay), Dergâh Yay., İstanbul, 1992.

Tamer, Cahide, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi Restorasyonu 1961-1970***,** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yay., İstanbul, 2004.

Tanman, Baha, "Atik Vâlide Sultan Külliyesi", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* 4 (1991), s.68-73.

Tanman, Baha, "Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Memlûk Etkileri", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı Uluslarüstü Bir Miras, 25-27 Kasım*, YEM Yay., İstanbul, 1999, s.82-90.

Tanman, Baha, "Mahfil", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* 27 (2003), s.331-333.

Yavaş, Doğan, "Bursa Ulucamii", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* 42 (2012), s.88-89.

Yavuzyılmaz, Ahmet, *Gebze ve Çevresinde Türk- İslam Devri Yapıları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2012.

Yenişehirlioğlu, Filiz, "Klasik Dönem Osman Sanatı", *Türkler Ansiklopedisi*, 11 (2002), s.825-839.

Yüksel, İ. Aydın, *Osmanlı Mimarisinde II. Bâyezid- Yavuz Selim Devri V,* Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul, 1983.

Yüksel, İ. Aydın, *Osmanlı Mimârisinde Kanuni Sultan Süleyman Devri İstanbul VI*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul, 2004.

Tosyavizâde, Rıfat Osman, "Edirne Hamamları", *Türkiye Tıp Tarihi Arşivi*, 4/15 (1940), s.106-113.

ÇİZİMLER VE FOTOĞRAFLAR

1- Cami

2- Medrese

3- İmaret

4- Misafir odaları

5- Kervansaray

6- Semahane

7- Tekke

8-Hela

9- Türbe

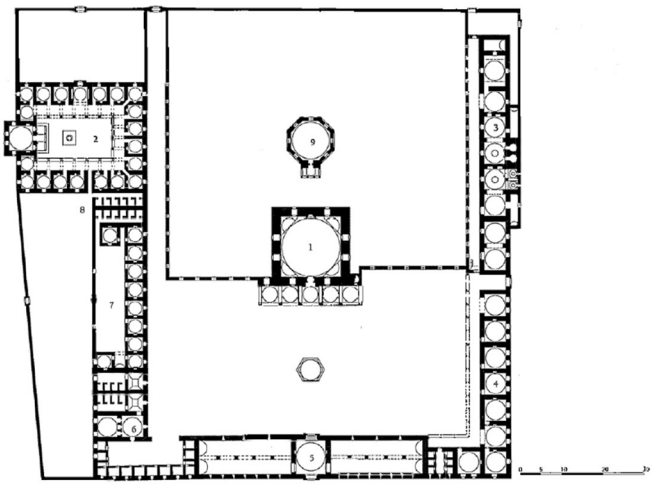

Çizim 1: Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi (A.Kuran'dan)

Foto. 1: Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi genel görünüş (http://www.kocaeli.bel.tr)

Foto. 2: Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii.

Foto. 3: Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii son cemaat yeri.

Foto. 4: Gebze Çoban Mustafa Paşa Cami'nin giriş kısmındaki taş işçiliği.

Foto. 5: Gebze Çoban Mustafa Paşa Cami'nin mihrabı.

Foto. 6: Gebze Çoban Mustafa Paşa Cami'nin minberi.

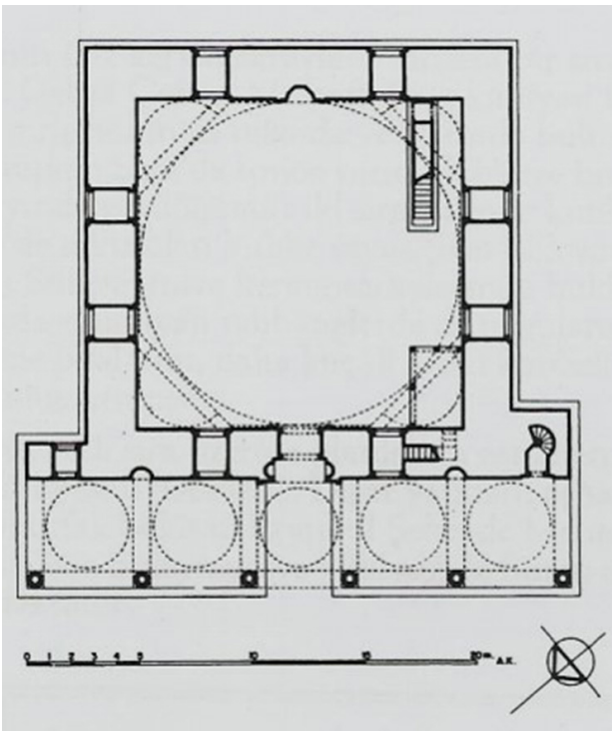

Çizim 2: Gebze Çoban Mustafa Paşa Cami'nin planı (Abdullah Kuran'dan)

Foto. 7: Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii müezzin mahfili.

Foto. 8-9-10: Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii müezzin mahfilinden detaylar.

Foto. 11: Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii müezzin mahfilinden detay.

Foto. 12: Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii müezzin mahfili ve üst kata çıkışı sağlayan pencere.

Foto. 13-14: Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii müezzin mahfilinin kalemişi tavan süslemleri ve detayı.

Foto. 15: Ayasofya'nın harim kısmındaki müezzin mahfili.

Foto. 16: Ayasofya'nın narteks kısmındaki müezzin mahfili.

Foto. 17: Aksaray Ulucamii genel görünüş. (http://www.aksaraydan.com)

Foto. 18: Aksaray Ulucamii müezzin mahfili kubbesi. (http://www.mustafacambaz.com)

Foto. 19: Kastamonu Kasaba Köyü Camii mahfilleri.

Foto. 20: Bursa Ulucamii müezzin mahfili.

Foto. 21: Bursa Ulucamii müezzin mahfilinin kalemişi bezemlerinden detay. (http://www.mustafacambaz.com)

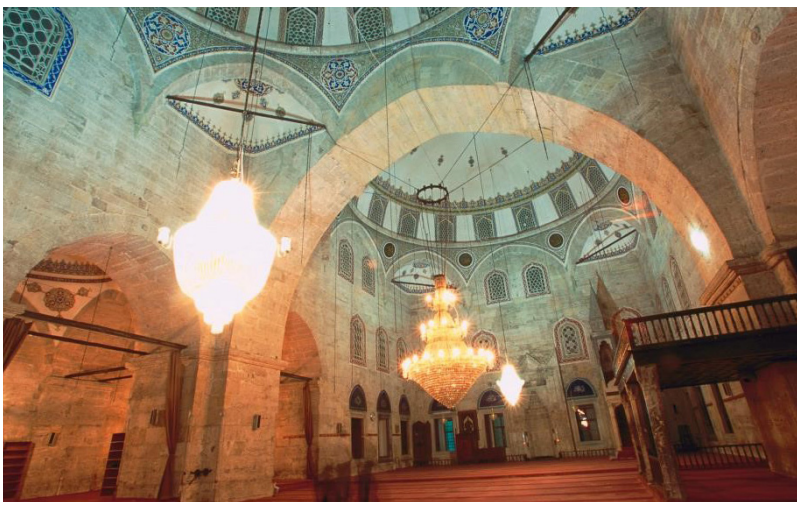

Foto. 22: Amasya II. Bayezid Camii müezzin mahfili. (http://www.kulturportali.gov.tr)

Foto. 23: İstanbul II. Bayezid Camii müezzin mahfili.

Foto. 24: Kahire Hadım Süleyman Paşa Camii müezzin mahfili. (Hamza Gündoğdu'dan)

Foto. 25: Yavuz Selim Camii müezzin mahfili.

Foto. 26: İstanbul Şehzade Camii müezzin mahfili.

Foto. 27: İstanbul Süleymaniye Camii müezzin mahfili

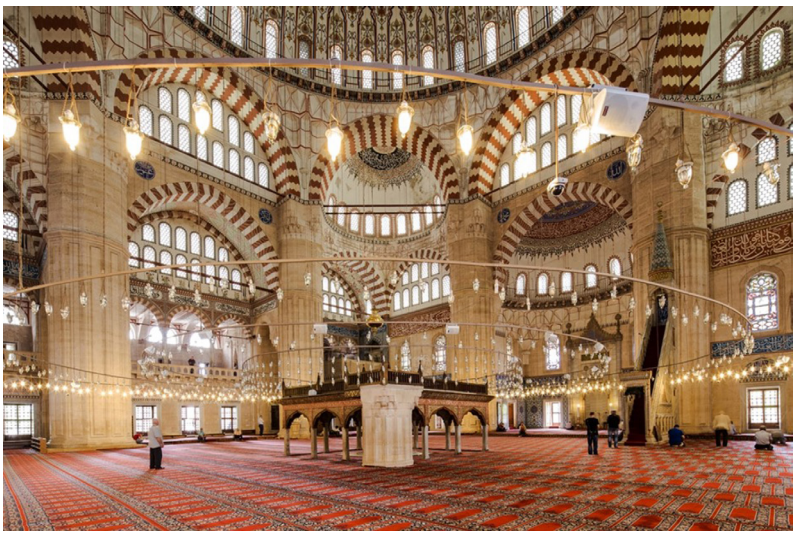

Foto. 28: Edirne Selimiye Camii müezzin mahfili. (http://www.mustafacambaz.com)

Foto. 29: Edirne Selimiye Camii müezzin mahfili. (http://www.mustafacambaz.com)

Foto. 30: Üsküdar Mihrimah Camii müezzin mahfili.

Foto. 31: Üsküdar Mihrimah Camii müezzin mahfilinin kalemişi bezemeleri.

Foto. 32: Üsküdar Atik Valide Camii müezzin mahfilleri.

Foto. 33: Üsküdar Atik Valide Camii müezzin mahfilinin kalemişi bezemeleri.

Foto. 34: Kadırga Sokullu Camii müezzin mahfili.

Foto. 35: Kadırga Sokullu Camii müezzin mahfilinin kalemişi bezemeleri.

Foto. 36: Sultanahmed Camii müezzin mahfili.

Foto. 37: Hırka-ı Şerif Camii müezzin mahfili.

GEBZE'NİN KENTLEŞME SÜRECİN'DE ÇOBAN MUSTAFA PAŞA KÜLLİYESİ VE VAKFI'NIN ÖNEMİ

İsmail KAHRAMAN*

Örnek Bir Devlet ve Vakıf Adamı Çoban Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Eserleri

Çoban Mustafa paşa, Fatih tarafından Osmanlı Enderun Mektepleri' ne alınmış ve devlet hizmetine kazandırılmış çok önemli bir devle adamı. Fatih'ten sonra 31 yıl hükümdarlık yapan 2. Beyazıt döneminde birçok devlet hizmetinde bulunmuş, Yavuz Sultan Selimin kızı ile evlenerek saraya damat olmuş, Kanuni Döneminden Başbakan yardımcısı olarak ordula-rın başkomutanı unvanına sahip olmuş, 4 Padişah döneminde yaşayıp 75 yıla yakın ömrünü devlet hizmetinde geçirmiş, kurduğu vakıflar ile sadece Gebze bölgesin' de değil, Türkiye'nin bir çok yerinde ve ayrıca Bulgaristan, Makedonya, Romanya, Macaristan, Bosna, Arnavutluk. Rodos, Mısır ve Hicaz coğrafyasında yaptığı vakıf eserleri ile bugün bile hizmetlerine devam eden vakıf kurarak malını mülkünü insanlığın hizmetine tahsis eden örnek bir devlet adamıdır.

Gebze Çoban Mustafa paşa Külliyesi

Gebze'nin kalbi Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nde atar. Külliye, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın vezirlerinden Çoban Mustafa Paşa'nın emriyle 16. yüzyılda Mimar Sinan'a yaptırılmış.

Türk süsleme sanatının tüm özelliklerine sahip bu tarihi şehir minyatürü, camii, medrese, ker-vansaray, paşa odaları, hankah, bimarhane, han, hamam, imarethane, kütüphane, su kuyusu, şadırvan ve türbe gibi her biri eşsiz yapılar topluluğundan oluşmakta. Külliyenin Güney kapısı üzerinde Kanuni Sultan Süleyman'ın tuğrası göze çarpmaktadır.

Tek kubbeli haremi beş bölümlü son cemaat yeri ve minaresiyle camii, külliyenin tam ortasın-da ve Gebze'ye hakim merkezi bir mevkide yer almakta... Bu caminin mihrap ve duvarları kufi yazılarla süslenerek renk ve düzeni görkemli Türk çinileri ile sağlanmıştır.

Türbe, caminin kible tarafında, Külliye'nin diğer yapılarından bir bahçe duvarı ile ayrılan hazire avlusundadır. Çoban Mustafa Paşa 1529 yılında vefat edince Gebze'de yaptırdığı Külliye'nin içinde yer alan bu türbeye defnedilmiş. Çoban Mustafa Paşa Mısır ve Rodos'ta valilik yapmış,

* Araştırmacı Gazeteci ve Belgesel Yönetmeni

İstanbul ve Bulgaristan'ın birer semtine adını bırakmış. Çaldıran seferi dönüşü vezirliğe yükseltilmiş. Yavuz Sultan Selim'in kızı Hafiza sultan ile evlenen Çoban Mustafa Paşa, Kanuni'ye de vezirlik yapmıştır.

Rumeli Beylerbeyliği de yapan Çoban Mustafa Paşa Onlarca vakıf eseri yaptırarak insanların hizmetine tahsis etmesi ile ünlüdür. Hakkında bir çok hikaye ve efsaneler anlatılan örnek bir devlet adamı olarak tanınıyor..

Türbe dış görünümüyle Klasik Osmanlı Türbelerinin güzel bir örneğidir. Sekizgen planlı, giriş kısmı tamamiyle mermerlerle kaplıdır.

Külliye'nin avlusuna batıda, kuzeyde ve güneyde olmak üzere üç kapıdan giriliyor.

Külliye'nin batı tarafındaki giriş kapısının üstüne inşa edilmiş kütüphane, araştırmacılar için çok önemli bir yapıydı.

Kütüphane'nin sol tarafında Paşa odaları, sağ tarafında da imarethane bulunuyor. Paşa odaları yüksek rütbeli kişilerin misafir edildiği bölüm. İmarethane külliyenin mutfağı ve yemekhanesidir.

Kuzey kapıdan girince Kervansaray karşımıza çıkıyor. Kervansaray sağda ve solda olmak üzere iki bölümden oluşuyor, Kervansaraya Deve doğum Hanları' da deniyor.

Tekke bir diğer adıyla hankah, Kervansarayın hizasında külliyenin kuzeydoğu köşesinde revaklı bir avlu etrafında U planlı bir yapı,Hankah 12 derviş odası var ve semahaneden oluşmakta..

Medrese Hankah'ın hemen karşısında bulunan Külliyenin güney kapısının sağında yer alıyor. Zembilli Ali Efendi'nin ders verdiği bu medreseden bir çok ilim adamı yetişmiş. Duvarla çevrili bir bahçesi bulunan medreseye külliyenin dışından bir kapıdan giriliyor. Medrese üç tarafı revaklarla çevrili avlu etrafında 17 odadan oluşuyor. Bir de mescidi olan medrese Osmanlı döneminde yüksek öğrenim yaptırılan bir okul düzeyindeyimiş.

Gebze Bölgesi'nin tarih, kültür ve turizm değerleri içerisinde Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin çok önemli yeri vardır. Çoban Mustafa Paşa'nın yüzlerce yıl önce kurduğu ve içerisinde birbirinden kıymetli çok değerli yazma eserlerin de bulunduğu Gebze Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesi 1940'lı yıllarda yağmalanmış, Vakfettiği araziler, dükkânlar, han ve hamam ise kişilerin mülkiyetine geçmiş.

Çoban Mustafa Paşa Gebze'nin kentleşmesinde çok önemli yere sahip. Çoban Mustafa Paşa Külliyesi Gebze şehrinin kurulmasının temel taşı olmuş, yüzlerce yıldır Gebze Bölgesi Mustafa Paşa Külliyesi etrafında büyüyerek genişlemiş. Mustafa Paşa Külliyesi, Külliye mimarisi içerisinde her bakımdan önemli özelliklere sahip muhteşem bir eserdir.

Gebze bölgesi bugün bir milyona yakın nüfusu binlerce sanayi kuruluşu ile Gebze'nin sanayi ticaret kültür ve turizm merkezi olmasında Çoban Mustafa Paşa'nın önemi çok büyüktür. Çoban Mustafa Paşa' nın kurduğu vakıf ve külliyenin Gebze'nin kentleşme sürecine büyük

katkısı olmuştur. Biz bu bildirimizi; çeşitli kaynaklardan derlediğimiz bilgi ve belgelerin ışığı altında araştırmalar yaparak hazırladık. Devr-i Alem belgesel tv programı olarak Çoban Mustafa Paşanın valilik, paşalık ve beylerbeyliği yaptığı ülkeler ve bölgelerde belgesel görüntüler çekerek bir çok tv kanalında yayınladık. Kocaeli büyükşehir belediyesi tarafından düzenlenen "ULUSLARARASI ÇOBAN MUSTAFA PAŞA ve KOCAELİ TARİHİ – KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU – IV " için hazırladığımız bildiride bu belge ve bilgilere yer verdik. (Kaynak: Devi Alem Belgesel tv program arşivi ve (www.gebzegazetesi.com ve www.belgeselyayincilik.com arşivi)

Gebze'nin Kentleşme Sürecinde Vakıf ve Külliyeler

Çoban Mustafa Paşa Camisi:...

Cami, Çoban Mustafa Paşa Külliyesi topluluğunun tam ortasında ve Gebze'ye hakim merkezi bir mevkide bulunmaktadır. 1510 yılında Çoban Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Kare planlı, üzeri dört sütunun taşıdığı 24 metre yüksekliğindeki geniş bir kubbe ile örtülüdür. Duvarları taş zemin üzerine kesme taş ve muntazam tuğlalarla örülmüştür. Ayrıca, caminin etrafı 2,5 metre yüksekliğinde oldukça kalın duvarlarla çevrilidir. Her cephesinde bir tane olmak üzere, dört giriş kapısı vardır. Mihrap ve duvarları Kufi yazılarla süslenerek, renk düzeni görkemli Türk Çinileri ile kaplanmıştır.

Çoban Mustafa Paşa Külliyesi

Osmanlı Döneminden günümüze kadar gelebilen, hâlâ ayakta durabilen en büyük tarihi eserlerden biridir. Bu görkemli külliyenin planı Mimar Sinan'a çizdirilmiş, kalfası Hüseyin Ağa'ya da inşa ettirilmiştir. Külliye: Hamam, Kervansaray, Paşa Odaları, Tekke Camii, Medrese, Bimarhane, Kütüphane, Han, Arşiv, Helâ, Su Kuyusu, Şadırvan ve bir Türbe'den oluşmaktadır. Külliyenin bir girişinde Kanuni Sultan Süleyman'ın bir tuğrası göze çarpmaktadır. 500 seneye yakın geçmişe sahip bu Külliye' de 50 kubbe bulunmaktadır. Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin bazı birimleri ve özellikleri:

1. MEDRESE: Bir zamanlar Şeyhülislam Zembilli Ali Efendi'nin de dersler verdiği söylenen Medrese, Çoban Mustafa Paşa Camisinin sol kesiminde yer almaktadır. Ahşap hatıllı, moloz taşlardan inşa edilmiştir Tuğlalarla örtülü kubbelerle örtülmüş olup, dershaneler kare planlıdır. İç girişi mevcuttur. Bu Medrese, İmparatorluk devrinde, yüksek öğrenim olarak yaptırılan bir okul durumundadır.

2. İMARETHANE: İmparatorluk devrinde Gebze'de bulunan tek imarethanedir Çoban Mustafa Paşa Camisinin sağ kesiminde yer alan bu yapı, tamamiyle moloz taşlardan yapılmıştır. Kubbeli ve dikdörtgen planlıdır. Duvarları tuğla hatıllıdır. Türbe avlusundan 2.63 metre yüksekliktedir. Pencereleri ayrı bir görünümdedir.

3. HANKAH: Kervansarayın solunda, külliyenin avlu bölümündedir. Kubbeli bir zikir yeri vardır. 12 Derviş Hücresi mevcud olup, bu hücreler 10 u çapraz, 2si beşik tonozla örtülmüştür. Kareye yakın, dikdörtgen plânlı olan hücrelerin ayrıca, içlerinde birer Ocak ile, ikişer gözlü Raf lar bulunmaktadır.

4. PAŞA ODALARI: Sekiz odadan ibaret olan bu yapı, cümle kapısının yanı başında yer almıştır. Avlunun sağındaki Kare planlı odaların, sadece 6 sın da Ocak ve Raflar vardır.

5. KERVANSARAY: Çoban Mustafa Paşa Camisinin karşısında bulunmaktadır. Dikdörtgen plânlı ve kubbeldir. Duvarları tuğla hatıllı, moloz taşlardan örülmüştür. Giriş kısmı kesme taşlardan, basık kemerlidir. (2.40x5.10) ölçüsündedir. Girişten, yan duvarlardan birer ocağın bulunduğu kare plânlı ve kubbeli bir bölüme, bu bölümden de ahır adı verilen hayvanlara mahsus bir bölüme geçilmektedir.

Kervansaray, Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin ayrı bir bölümünü teşkil etmektedir. Eski Çarşının büyücek bir bölümünü kapsamaktadır. 1520 lı yıllarda Mimar Sinan'ın planını çizdiği Hüseyin Kalfa' nın inşasını tamamladığı bu tarihi Kervansaray 1986 yılına kadar. Gebzeli Göçeoğulları'nın fuzuli işgalinde bulunmakta idi. Ancak, mahalli belediyenin büyük gayret ve çabaları ile Göçeoğulları'nın elinden alınmıştır. 1200 metrekarelik bir alanı kaplayan tarihi Kervansaray, toplam 2000 beygir ile üçbin insan alabilecek kapasitededir. Kervansarayı eski haline dönüştürmek için ilgili devlet kurumları tarafından çalışmalar sürdürülmekte.

6. BİMARHANE: Çoban Mustafa Paşa Camisinin sol kesiminde, üzerleri kubbelerle örtülü 10 odadan oluşmaktadır. Burası günümüzdeki hastanedir.

7. KÜTÜPHANE: Külliyenin avlu kapısının yanında bulunmaktadır. İki odadan ibaret olup, muntazam tuğlaların sıralandığı kesme taşlardan yapılmıştır.

8. ŞADIRVAN: Külliyenin tam merkezi yerinde bulunan şadırvan, onikigen planlıdır. Oniki köşesinde de musluklar mevcud olan bu şadırvanın üzeri, piramit biçiminde bir çatıyla örtülmüştür. Yakın tarihlerde küçük bir onarım gördüğü söylenmekte olup hâlâ kullanılmaktadır.

9. TÜRBE: Cami'nin arka bölümündeki avlunun ortasında bulunmaktadır. Sekiz planlı olup, giriş kısmı, tamamiyle mermerlerle kaplıdır. Külliyenin banisi Çoban Mustafa Paşa burada gömülüdür.

Çoban Mustafa Paşa Vakfı

Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin maddi giderlerini karşılamak amacıyla, külliye' nin banisi tarafından kurulan zengin bîr vakıftır. 3'ü büyük vakfı olup Gebze'de 98 dükkân, bir köy, Eskihisar' da 5 fırın, Filibe'de değirmenler, Edirne'de bir han' dan ibarettir.

(Kaynak Ansiklopedik Kocaeli Belgeseli Hazırlayanlar Nurettin Yüksel ve İsmail Kahraman Baskı tarihi Gebze gazetesi Matbaası Şubat 1990)

Gebze ve Makedonya'da Gazi (Çoban) Mustafa Paşa'nın Vakıf Malları (*)

Gebzeli Çoban Mustafa Paşa'nın hayatı ile ilgili birçok görüş ve ilmi araştırmalar bulunmakta. Bu konuda Doç Dr. Mehmet Z. İbrahimgil'in yaptığı akademik araştırma'nın bir bölümünü önemine binaen bildirimize alıyoruz.

Gebzeli (Gazi Damat Boşnak Koca ve Çoban) Mustafa Paşa Kimdir?

Makedonya'da vakıfları olan Gebzeli Çoban Mustafa Paşa, Fatih Sultan Mehmet (1451-1481), II. Sultan Beyazıt (1481-1512), I. Sultan Selim (Yavuz Sultan Selim) (1512-1520) ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) saltanatı dönemlerinde, Osmanlı'nın değişik idari görevlerde, sırasıyla mutasarrıf, Bosna Sancak Beyi, özel yetkili elçi ve vezir gibi görevler'de bulunmuştur.

Osmanlı İdaresinde aynı veya yakın dönemlerde Mustafa Paşa isminde birden çok kişinin görev yapması, bazı araştırmacıların isim ve unvan benzerliği sebebiyle, Mustafa Paşaların hayat hikâyelerini birbirine karıştırmışlardır. Nitekim kayıt defterlerinde bile Mustafa Paşa isminin önüne koca, kara, gazi, çoban, damat, defterdar, hadım, kebir (büyük), sagir (küçük) gibi sıfatlar ve doğum yerlerinin ismini zikrederek birbirinden ayırmaya çalışmışlardır (1)

Bizim burada konu olarak ele aldığımız Makedonya'da vakıfları bulunan ve Üsküp Mutasarrıfı olan Yunanistan'daki Serez'in Anfipoli köyü doğumlu Abdülkerim'in oğlu Mustafa Paşa'dır (2)

Osmanlı tarihçilerinden Hammer (3) Serezli Abdülkerim oğlu Mustafa Paşa'nın hicri 894/ miladi 1489 tarihinde II. Sultan Beyazıt'ın Roma'da Vatikan'a sığınan ve Aziz Angel Kalesi'nde tutuklu bulunan kardeşi Cem Sultan'ın öldürülmesi konusunu Papa VI. Aleksandar Borciji ile görüşmek için Roma'ya Padişah'ın özel yetkili elçisi olarak gönderildiğinden bahsedilmektedir (4)

Mustafa Paşa'nın şahsiyeti ve yaptığı işleri ile ilgili ek bir bilgiyi de Venedik belgelerinde görmekteyiz. Bir Venedik belgesinde dönemin orijinal İtalyanca ifadesiyle "Era Mustafa della terra di Seres apresso Anfipoli, nati di un sacerdote gresso, huomo d'igequo, malitioso vendibile, le quali imfirmita d'animo esso mistrava bene-nella maligna quarta durae" belirtilerek (5) yukarda verdiğimiz bilgileri doğrular mahiyettedir.

Tarihi kaynaklarda Mustafa Paşa'nın ismi, önce Gazi sonradan Çoban veya bazen de Damat sıfatlarıyla adlandırılan Mustafa Bin Abdülkerim olup, Kapıcıbaşı görevinde bulunmuş, 1571'de ikinci vezirliğe, 1522'de de Mısır Beylerbeyliği'ne getirilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın kız kardeşi Hafsa Sultan ile evlenmiş Belgrad, Rodos seferlerine katılmış, 1529'da Viyana seferine gitmek üzere iken ölmüştür. Gebze'deki külliyesinin bir bölümünü oluşturan türbesine gömülmüştür.

Türk tarih kaynaklarında da (6), gazi, çoban, boşnak ve damat isimleri ile tanınmıştır. Asıl ismi Gazi Mustafa bin Abdülkerim'dir. Mustafa Paşa, Yeniçeri Ocağı'ndan yetişmiş Rumeli Beylerbeyliği'nden sonra Yavuz Sultan Selim zamanında vezir olmuştur. Mustafa Paşa sırasıyla 1495'te Avlonya (Vlora), 1497'de Gelibolu Sancakbeyliği, 1498'de Rumeli Beylerbeyliği'ne tayin edilmiştir. 1499 yılında, Osmanlı-Venedik Harbinde İnebahtı Seferine katılmış ve kalenin anahtarlarını teslim aldığı 1514 yılında Çaldıran Seferine katılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman zamanında Belgrad seferi sırasında, Belgrad'a Tuna tarafından saldıran kuvvetlere komuta etmiştir. 1522'de Serdar olarak Rodos seferine çıkan Mustafa Paşa, kuşatma sırasında ölen Mısır Valisi Hayrı Bay'ın yerine Mısır valisi olmuştur. Mısır valiliği sırasında çıkan bir isyanı bastırdıktan sonra yeniden İstanbul'a çağrılarak vezirlik makamına getirilmiştir. Konu edindiğimiz Gazi veya Çoban Mustafa Paşa ile ilgili özel bir husus da, Mustafa Paşa'nın iki hanımından

biri Humaşah Sultan olduğudur. Mustafa Paşa'nın Humaşah Sultan'dan Huma,Hani, Şahzeman ve Ümmi Hatun adında dört kızı olduğu belirtilmektedir (7). Nitekim genç yaşta ölen Ümmi Hatuna ait mezar lahitli kabri Makedonya Üsküp Mustafa Paşa Camii haziresinde bulunmaktadır. Kendi adına ait türbe de Üsküp Mustafa Paşa Camii'nin güneydoğu köşesinde yer almaktadır. Ancak, naaşı türbede yer almadığı, mezarının asıl Gebze'deki Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nde yer aldığı bilinmektedir. Bu sebeple Üsküp'teki türbenin bir makam türbesi olduğu anlaşılmaktadır. Gerek tarihi kaynaklarda gerekse Makedonya'da vakıfları olan Defterdar Mustafa Paşa ile Kocaeli Gebze'de, Bursa'da, Edirne'de ve İstanbul'da vakıf eserleri olan Çoban Mustafa Paşa'nın aynı kişi olduğu hususudur. Çünkü her iki farklı sıfatla bahsedilen Mustafa Paşa'nın baba isminin Abdülkerim olduğu ve Yavuz Sultan Selim'in kızı ve Kanuni Sultan Süleyman'ın kız kardeşi olan Hafsa Sultan ile evlendiği hususunda tereddüde hiçbir mahal yoktur.

Buradan hareketle, Mustafa Paşa'nın şahsiyeti ve hayatı ile ilgili verilen bu bilgiler kronolojik olarak birbirini destekler mahiyette görünmekle birlikte, sadece Üsküp'te Mustafa Paşa Türbesi'ndeki kitabede ölüm tarihi olarak belirtilen hicri 925/miladi 1519 tarihi, tarihi kaynaklarda belirtilen 1529 tarihi ile uyuşmamaktadır. Mustafa Paşa'nın ölüm tarihi ile ilgili 9-10 yıllık bir fark ortaya çıkmaktadır. Burada Mustafa Paşa'nın şahsiyeti ve hayatı hakkında çözülmesi gereken husus, sadece Üsküp'te Mustafa Paşa adına inşa edilen türbenin kitabesi, yapının inşa tarihini mi yoksa Mustafa Paşa'nın ölüm tarihini mi belirttiği konusudur. Mustafa Paşa'nın Üsküp'teki türbeyi hayatta iken inşa etmiş olabileceği ve buranın bir makam türbesi olduğu, esas türbesinin Gebze'deki Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nde yer alan Türbe olduğu ihtimali üzerinde durmak

gerekmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda Üsküp'teki türbe kitabesinin yapının inşa tarihini belirttiği görüşünü taşımaktayız. Nitekim birçok tarihi kaynaklar, Mustafa Paşa'nın Üsküp'teki mevcut türbesinde naaşının defnedilmediğini de belirtmektedir. (8) Mustafa Paşa'nın vakıf mallarını ve akarlarını en ayrıntılı bir şekilde açıklayan belge, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde 632. Defter/8, sayfa 462-468'de yer alan Mustafa Paşa Camii ve İmaretine ait hicri 920/ miladi 1514 tarihli vakfiyedir (9).. Söz konusu 7 sayfadan ibaret olan vakfiye, Üsküp kadılığında şahitler önünde tescil edilmiştir. Vakfiye'nin bir örneği de Makedonya Milli Tarih Arşivinde bulunmaktadır. Vakfiye ilk olarak Glişa Elezoviç, tarafından kısmi olarak Sırpça yorumlanmıştır (10). Söz konusu Mustafa Paşa Vakfiyesi'nin 623. defterin 147.sayfa 158.sırasında kayıtlı hicri 1077/ miladi 1666-1667 tarihli zeyli (ilavesi) bulunmaktadır (11). Mustafa Paşa Camii ve İmareti Vakfı'na vakfedilen cami, mescit, imaret, medrese, mektep, han, hamam, su kemeri, köprü, konak, konut, değirmen ve dükkân gibi yapıların yanında, vakfa akar olarak vergiden muaf köyler, temlikler, çiftlik arazileri, mezralar, bahçeler, bağlar, yaylalar, baltalıklar, korular, ormanlar, kestanelikler ve ekin arazileri bulunmaktadır. Vakfiyede Mustafa Paşa'ya ait menkul ve gayrı menkuller, aile vakfı ve icar vakfı olarak iki gruba ayrılmaktadır. Vakfiyede zikredilen vakıf yapıları ve vakıf arazileri bulundukları şehir, kaza ve nahiyelere göredağılımını, aile icar vakfı olarak vakfiyede ismi zikredilen gayrı menkulleri tasnif etmeye çalışacağız.

A. Mustafa Paşa'nın Aile Vakfına Ait Mülkler Üsküp Livasında

1. Mustafa Paşa'ya ait saray ve konaklar,2. Ratay Çiftliği ve müştemilatındaki binalar,3. Bağ, Bahçe ve ekin arazileri.Kalkandelen (Tetova) Nahiyesinde, 4. Mustafa Paşa Hamamı,, 5. Şar Dağı eteğindeki yaylalar,6. Debre'de Han,7. Ohri Sancağı'nda Drim Nehri üzerine Köprü, 8.

Bağ, bahçe ve ekin arazileri, 9. Reçica ve Brvenica Köyleri'nde çayır ve tarlalar, 10. Bogovinye Köyü'nde koruluk değirmen ve otlaklar.

Vakıf şartnamesinde, Mustafa Paşa ailesine ait vakıf mallarının kendisinin ölümünden sonra çocuklarına ve çocuklarının çocuklarına ve devamına aktarılmasına, eğer kendi nesline ait mirasçısı kalmaz ise Üsküp Mustafa Paşa Camii ve İmareti vakfına devredilmesi şartı bulunmaktadır.

Ayrıca, kendi öz vakfına ait gelirlerden iki ayrı hanımdan olan 4 kızına günde 10'ar akça verilmesini, kızlarının annelerine ise günde 3'er akçe ve 20'er kilo buğday verilmesi şartını getirmiştir.

B. Mustafa Paşa Camii ve İmaret Vakfına Ait Mülkler Üsküp Livasında

1. Mustafa Paşa Camii ve Mescidi (Bakım, onarım, vaiz, imam, müezzin ve faraş gibi görevlilerin giderleri ve kandil masraflarının tamamının karşılanması),2. Mustafa Paşa İmareti Amire (Fakir, fukaraya ve yolculara günde üç defa yemek dağıtılması),3. Medresesi (Müderris, talebe ve idari giderlerin tamamının karşılanması),4. Mektebi,5. Türbesi,6. Hamamı,7. Su Kemeri,8. İki Kervansarayı ve etrafındaki tüm dükkânları, 9. Üsküp civarında 4 adet köy, Blaçane, Tsreşevo, Hraşko ve Batince gibi köylerin temlik vergileri,10. Üsküp'te tek ve iki odalı 5 değirmen,11. Breznica ve Dikova'da 4 mezra.

a) Kalkandelen (Tetova) Nahiyesinde

1. Kalkandelen Nahiyesi Merkezinde Mustafa Paşa Hamamı, 2. Kalkandelen Nahiyesine bağlı Lojani ve Forino'da çiftlik arazileri ve müştemilatı olan binalar, 3. Kalkandelen Nahiyesine bağlı Pojaran ve Preşevça mezraları, 4. Kalkandelen Nahiyesine bağlı Vrapçişte ve Tumçevişte Köylerinin temlik vergileri (12); söz konusu vakıf köyleri ve mezralar 1477 yılında Mahmut Bey'in oğlu Süleyman Çelebi'den kanuni yoldan 7000 Venedik Dukasına (13) satın aldığı belirtilmiştir.(14)

Kendisinin ölümünden sonra oğlu Mahmut Bey'in vakıf mülkü olarak kaydedilmiştir. Bu tarihte Vrapçişte 230 hane, Tumçevişte 95 haneden ibarettir. Her iki köyün toplam vergisi 13.600 akça cizye, 10.25 akça öşür vergisi olmak üzere toplam 24.125 akçe'dır. 1468 tarihli Mufassal defterinde ise Vrapçişte ve Tumçevişte köyleri Mehmet Paşa'nın oğlu Mahmut Beyin mülkü olarak geçmekle birlikte, defter kaydında 1477 yılında bir şerh düşülmüş ve Sultan Mehmet Fatih'in emri ile Vrapçişte Köyü ve Tumçevişte'den 11 hane Murat Çerkez adında bir tımara bağlandığı belirtilmektedir. 1468 yılında Vrapçişte 242, Tumçevişte 145 hanedir. Her iki köyün toplam vergisi 30.900 akça'dır. Ortalama bir hane başına düşen vergi oranı 80 akçe'dır. 1481 tarihli Mufassal Defterinde ise, Vrapçişte Köyü Murat Çerkez'in tımarı olarak kaydedilmiştir. Ancak farklı bir yazı türü ile yapılan açıklamada köyün satılarak Süleyman Çelebi'nin vakıf mülkü olduğu belirtilmiştir. İlgili kadılıkça da bu açıklama tasdik edilmiştir. Cıvardaki Tumçevişta, Galata Pojaran ve Preşevça köyleri ise Kemal Bey timarı olarak görülmektedir.

Açıklama

1528 Tarihli Mufassal Defterinde (15), Vrapçişte Köyü'nün dört mahalleden oluştuğu, 273 hanenin Hıristiyan, 14 hanenin Müslüman olduğu, 13.230 cizye vergisi, 6.825 kazanç-ticaret

vergisi, 6.000 bağ ve üzüm vergisi, 4.248 akçe buğday vergisi 198 yük bedeli 220 akçe koyun vergisi olmak üzere toplam yıllık vergi 32.000 akçe'dır. Ortalama hane başına yıllık düşen vergi oranı 112 akçe olduğu, cizye vergisinin ise hane başına 38-94 akçe arasında değiştiği görülmektedir. Aynı tarihli defterde, Tumçevişte Köyü'nün ise 127 Hıristiyan haneden oluştuğu, cizye vergisi 8.825 akçe, buğday vergisi 298 yük bedeli 6.308 akçe ve koyun vergisi 300 akçe olmak üzere toplamda yıllık vergisi 20.473 akçe'dır. Ortalama hane başına vergi oranı 22-94 akçe arasında değişmektedir. 1545 Tarihli Mufassal Defterinde ise (16), Vrapçişte'de 233 Hıristiyan ve 15 Müslüman haneden oluştuğu, toplam yıllık vergisinin 18.755 akçe olduğu belirtilmiştir. Söz konusu tarihteki defterde, Tumçevişte köyü'nde nüfus 97 haneye düşmüş, yıllık toplam vergi ise 9.190 akçe olmuştur. 1545 yılındaki vergi oranı 1528 yılına göre büyük bir düşüş göstermektedir. Vergi düşüşünün asıl sebebi, cizye vergisinin kaldırılmış olmasıdır. Aslında 1545'teki vergi oranlarında 1528'egöre bir değişiklik yoktur.

1568 Tarihli Mufassal Defterinde de, Vrapçişte Köyü'nün 243 Hıristiyan ve 17 Müslüman haneden oluştuğu, yıllık toplam vergisinin 20.000 akçe olduğu belirtilmiştir. Bu tarihteki defterde Tumçevişte'nin nüfusu 57 haneye düşmüş, toplam yıllık vergisi de 8.455 akça olmuştur. Görüldüğü üzere vergi oranlarındaki bu düşüş 1545 yılından sonra cizye vergisinin kaldırılmasından kaynaklanmaktadır.

b) Ohri Sancağına Bağlı Ustruga (Struga) Nahiyesinde

1. Struga'da Drim Nehri üzerindeki Köprü, 2. Struga Merkezde Kervansaray ve etrafındaki tüm dükkânların gelirleri.

C. Hersek Sancağında

1. Luka Köyü'nde Mezra, 2. Goriçe'de iki Değirmen.

D. Bosna-Sancağında

1. Foça Kazasında tek ve iki odalı olmak üzere 6 değirmen.

Sonuç olarak, Hicri 920/miladi 1514 tarihli vakfiyedeki bilgiler (17), 1528, 1545 ve 1568 tarihli Mufassal Defterlerindeki bilgiler ile karşılaştırılmış ve bağlantı kurulmuştur. Söz konusu mufassal defterlerindeki bilgiler vakfiyedeki şartnameyi esas alarak uygulama yapıldığını göstermektedir. Konuyla ilgili Kalkandelen Sicil Defterinde çok ilginç bir bilgi nakledilmektedir. 1705 tarihili Sicil Kayıt Defterinde, Mustafa Paşa Vakıf mülkü olarak kaydedilen Vrapçişte ve Tumçevişte'nin 1.500 esed kruş (altın) değerinde olan üç yıllık vergi parasını, dönemin Mustafa Paşa Vakfı

KAYNAK: Doç Dr. Mehmet Z.İbrahimgil * Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü. Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyum Bildirisi. Sayfa: 159 / 180 www. acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/.../İbrahimgil. pdf.)

Vezir Kimdir Tarihi Geçmişi Nedir

Osmanlı Devletinde askerî ve idârî sâhalarda geniş selâhiyetlere sâhip en üst derecedeki memurlara verilen ünvân. Vezir kelimesi, lügatta "yardımcı" mânâsına gelmekte olup, devlet başkanı olan pâdişâhın hemen hemen bütün işlerini yüklenen ve hükümdârlıkla ilgili meselelerde görüş ve tedbiriyle ona yardımcı olan kimsedir. Vezirlerde, doğruluk, sabır, metânet ve yücelik gibi dört haslet bulunurdu. Vezir ünvânı ilk defâ Abbâsî Devletinde, daha sonraları da çeşitli İslâm devletlerinde kullanılmaya başlandı. Büyük Selçuklu, İlhanlı, Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar da bu ünvânı kullandılar.

Osmanlılarda vezirlik müessesesi ilk defâ, Orhan Gâzi zamânında (1324-1362) kurulan dîvân teşkîlâtının başına vezir ünvânıyla bir zâtın getirilmesiyle teşekkül etti. İlk vezir ulemâ sınıfından gelmiş olan Alâaddîn Paşa olup, bunu yine aynı sınıftan Ahmed Paşa bin Mahmûd, Hacı Paşa ve Sinâneddîn Yûsuf Paşa tâkip ettiler. Yûsuf Paşa, Orhan Gâzinin son ve Murâd-ı Hüdâvendigâr'ın ilk vezîriydi. Onun vefâtından sonra Sultan Murâd, Çandarlı Kara Halîl'i vezârete getirmiştir.

Orhan Gâzi zamânında tek vezir olup, dîvân; vezir, kâdı ve hükümdâr olmak üzere üç kişiden teşekkül ediyordu. Devletin büyümesi ve işlerin artması üzerine, vezirleri de arttırmak îcâb etti. Böylece sayıları artan vezirlerden biri vezîriâzam ismiyle baş vezir tâyin edildi. Kânûnî Sultan Süleymân Han (1520-1566) zamânından îtibâren vezîriâzam yerine sadrâzam ünvânı kullanılmaya başlandı.

(KAYNAK See more at: http://www.turkcebilgi.org/tarih/osmanli-tarihi/vezir-31715.html#sthash.tlk2vc8V.dpuf)

Külliye Nedir ve Osmanlı'da Külliye Kültürü

Külliye, cami ile birlikte hamam, medrese, mektep, imaret, türbe, kütüphane, aşevi, darüşşifa, kervansaray, çarşı, tekke, zaviye binalarından oluşan yapılar topluluğu.

İslam toplumunun oluşumunda şehirlerde mahalle hayatı külliyeler çevresindeki mimari yapıda yoğunlaşıyordu. Külliye, İslam toplumunun vakıf hukuku sistemi ve hayrat kavramını geliştirmesiyle ortaya çıktı. Merkezindeki yapı camidir. Cami en az cuma namazlarındaki zorunlu toplanma yeri olması yanında bir forum ve ilim, tören ve müzakere merkeziydi. Külliye bu merkezi tamamlayan yapılardan oluşur.

Kentin en önemli yapısı olan cami zamanla kurumsallaşarak genişlemiş ve yeni işlevler eklenmiştir. Cami yanında küçük yapılarla başlayan külliyeler zamanla yerini büyük külliyelere bırakmışlardır. Osmanlı Dönemi külliyeler açısından en ünlü örneklere sahiptir. Külliye içinde ve dışında han, çarşı, fırın, değirmen, mum imalathanesi, boyahane, sal-hane, bayram ve pazar yerleri gibi ticaret amacıyla kurulmuş yapılardan elde edilen gelirler külliye giderlerine ayrılırdı. Sosyal hizmet olarak üretilen külliye kavramının temelinde halka parasız hizmet ilkesi vardır.[2]

Külliyenin merkezinde genellikle cami vardır. Diğer her şey camiyi çevreler. Manisa Ulu Camisi ve Medresesi (1376), İlyas Bey Camisi ve Türbesi (1403) önemli ilk örneklerdir. Osmanlı

Beyliği'nde ilk külliye örneği cami ve hamamdan oluşan İznik Orhan Gazi Külliyesi'dir. Bursa Orhan Bey Külliyesi (1340) ise cami, medrese, mektep, hamam ve şifahaneden oluşur. İstanbul'un alınmasından sonra Fatih Sultan Mehmet, Fatih'te 16 medrese, tabhane, kervansaray, darüşşifa, türbe, aşhane ve saire yapılardan oluşan geniş bir külliye oluşturmuştur. (Kaynak: Vikipedia özgür Ansiklopedisi)

Çoban Mustafa Paşa Adı Nerden Geliyor

Gebze Bölgesi'nin tarih, kültür ve turizm değerleri içerisinde çok önemli yere sahip Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin maalesef kıymetini bilemiyoruz. Çoban Mustafa Paşa'ya sahipte çıkamamışız. Çoban Mustafa Paşa'nın yüzlerce yıl önce kurduğu ve içerisinde birbirinden kıymetli çok değerli yazma eserlerinin de olduğu Gebze Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesi 1940'lı yıllarda yağmalanmış, vakfettiği arazileri, dükkânlar, han ve hamam ise kişilerin mülkiyetine geçmiş.

Çoban Mustafa Paşa Gebze'nin kentleşmesinde çok önemli yere sahip. Çoban Mustafa Paşa Külliyesi Gebze şehrinin kurulmasının temel taşı olmuş, 500 yıldan beri Gebze Bölgesi Mustafa Paşa Külliyesi etrafında büyüyerek genişlemiş. Mustafa Paşa Külliyesi, Külliye mimarisi içerisinde her bakımdan önemli özelliklere sahip Mimar Sinan'ın kalfası tarafından yapılmış Muhteşem bir eserdir.

Çoban Mustafa Paşa Kimdir

Gebze'nin kentleşmesinde önemli bir yeri olan Çoban Mustafa Paşa'ya vefasızlık yapmış, ona sahip çıkmamışız. Çoban Mustafa Paşa'nın kim olduğu, hangi dönemde devlet hizmetine başladığı, hangi hizmetleri yaptığı hakkında da ciddi bir araştırmamız yok. Akademisyenlerimiz ve tarih araştırmacıları Çoban Mustafa Paşa'nın kimliği ile ilgili çok farklı bilgiler ortaya koymakta bazı bilgiler ilmi belgeden yoksun tutarsız olarak karşımıza çıkmakta.

Çoban Mustafa Paşa ile ilgili bir çok Bilimsel kaynağın yanında akademik bir tez hazırlayan Gazi Üniversitesi Öğretim üyelerinden Doç. Dr. Mehmet Z. İbrahimgil, Çoban Mustafa Paşa'nın bugünkü Yunanistan'ın Serez bölgesinde ki Anfipoli köyünde doğduğunu. Babasının adının Abdülkerim olduğunu yazmakta. Ancak, Devşirme olarak saraya geldiği için kesin baba adının bilinmediği, bazı kaynaklarda da Boşnak olması dolayısıyla Bosna'dan geldiği yazılmakta. Nereden gelirse gelsin, etnik kimliği ne olursa olsun Çoban Mustafa Paşa çok önemli bir devlet adamı, Osmanlı'nın Yükselme döneminde çok büyük hizmet yaptığı bir gerçek. Kesin tarihi belgeler bulunmasa da İstanbul'un fethinden hemen sonra Osmanlı sarayında devlet adamı yetiştiren Enderun mektebine Fatih döneminde girdiği, Fatih döneminde eğitim alarak devlette hizmete başladığı, Fatih'in vefatıyla oğlu 2.Beyazıt Han'ın 1481'de Padişah olmasından sonra Çoban Mustafa Paşa'nın sarayda etkin ve devlet idaresinde çok önemli yerlere geldiği bir gerçek. 1512'de Yavuz Sultan Selim Han tarafından 2.Beyazıt'ın tahttan indirilmesiyle Çoban Mustafa Paşa'nın devlet idaresindeki etkinliği daha da pekişmiş, Yavuz Sultan Selim'in kızıyla evlenerek çok önemli seferlere çıkıp Osmanlı devletine katkıda bulunmuştu. 8 yılda 80 yıllık hizmet yaptığı tarihçiler tarafından ifade edilen Yavuz Sultan Selim hanın kızıyla evlenen Çoban Mustafa Paşa, Damat Mustafa Paşa unvanını da alarak Yavuz Sultan Selim'in başarısının arkasında ki en önemli yönetici olarak tarihimizde yer almıştır. Yavuz Sultan Selim'in 1514

Çaldıran, 1516 Ridaniye, 1517 Mercidabık seferlerine katılarak Kutsal emanetlerin Mısır'dan İstanbul'a gelmesinde önemli görev üstlenmiş bir devlet adamıdır.

Kanuni Döneminde Çoban Mustafa Paşa

Çoban Mustafa Paşa Hicaz coğrafyasının Osmanlı idaresine girmesinde de önemli görev üstlenmiştir. 1520'de Yavuz'un vefatından sonra Kanuni Sultan Süleyman saltanat makamına çıkar, kanuni döneminde Gebzeli, Çoban Mustafa Paşa'nın yine devlet idaresinde etkin ve önemli görevlerde olduğunu görürüz. Özellikle Kutsal Hicaz yolunu kesen Rodos şövalyelerine karşı düzenlenen Rodos seferinin Başkomutanı olan Mustafa Paşa, Rodos adasını fethederek sadece Müslümanlar için korkulu rüya olmayan, Kudüs'e giden Hristiyan hacıların'da yolunu kesen Rodos şövalyelerini ortadan kaldırıp Akdeniz ve Ege'yi güvenilir hale getirmiştir. Kanuni ile Balkan seferlerine çıkan Belgrad seferinde Tuna Orduları Başkomutanı olan Çoban Mustafa Paşa, Mısır'da Valilik Gelibolu Sancak beyliği, Avlonya Valiliği, Rumeli Beylerbeyliği Görevlerinde de bulunur. 1499'da Venedikle Osmanlı arasında yapılan İnebahtı savaşına da katılmıştır. Tıpkı Kanuni gibi Viyana seferine katılan, Tuna boylarının Osmanlı-Türk gölü haline getiren Meşhur Mohaç Meydan Muharebesinin kazanılmasında da önemli rolü olmuştur. 1529'da Kanuni ile birlikte Viyana seferine giderken Nisan ayında vefat eder ve cenazesi Gebze'ye getirilerek Gebze'de ki Türbeye defnedilir.

Çoban Mustafa Paşa'ya Vefa

Çoban Mustafa Paşa'nın vefatının üzerinden tam 486 yıl geçti. Çoban Mustafa Paşa'nın şahsında Gebze'ye katkısı bulunanalar daha önce Gebze'de görev yapan Gebze Müftüsü Şükrü balkan tarafından mevlit ve Kuran hatimleriyle anılmıştı. Şükrü Balkan'dan sonra bu gelenek unutuldu. Keşke her yıl Nisan ayında Çoban Mustafa Paşa'ya vefa borcumuzu ödeyebilsek, onu minnet, şükran ve rahmetle anabilsek.

Neden Çoban Mustafa Paşa Deniyor?

Hayatını devlet hizmetine adayan, mal ve mülkünü bütün gayri menkullerini 500 yıl önce vakfederek 500 yıldan beri rahmet, minnet ve şükranla anılan Çoban Mustafa Paşa'nın Gazi, Damat, Boşnak sıfatlarının yanında en çok kullanılan ismi Çoban Mustafa Paşa unvanıdır. Çobanlık unvanının nereden geldiği konusunda ciddibir bilgi yok. Yaptığımız sözlü araştırmalarda Çoban Mustafa Paşa'ya Çobanlık unvanının verilişiyle ilgili 30 sene önce Gebze'nin yaşlılarıyla konuşup aldığımız bilgiyi şimdi sizlerle paylaşıyoruz:

Çobanlıktan Baş Vezirliğe

Çoban Mustafa Paşa Çobanlık unvanı kendisine şu şekilde verilmiştir: Çoban Mustafa Paşa'nın Çobanlık yaptığı gençlik yıllarında dönemin Padişahı Vezirine kızmakta, onu azletmek istemekte. Ancak azledebilmesi için meşru bir sebep aramakta. Kendisine bir gün" Bana en adi veya en değersiz kapla en değersiz yemeği yap ve en değersiz kişiyle gönder." der. Vezir işe koyulur, paslı bir bakır tencere bulur. Bir tarhana çorbası yapar ve bir Çoban bularak, çobana "bu yemeği Padişaha götür" der. Çoban itiraz eder. "Neden benimle bunu gönderiyorsun?"

der. Vezir ısrara dayanamaz ve der ki "Padişah bana en değersiz kapla en değersiz yemeği en değersiz kişiyle gönder" dedi. "İşte paslı bir değersiz tencere, herkesin yediği tarhana çorbası ve en değersiz meslek Çoban olarak sizi seçtim" der. Çoban, Vezire tarihi bir ders verir. "Bakır değerli bir kaptır. Kalaylanınca kendini yeniler. Tarhana çorbası ölümden başka her derde devadır. Çobanlıksa peygamberlik mesleğidir. Sen bu şekilde hareket edersen Padişah senin boynunu vurdurur. Sen gel toprak bir kap bul, köpeklerin yediği un çorbası yap en adi insan olan eşini çakıştırıp kendisi yiyen, evine bakmayan bir erkek bul, onunla bu çorbayı sultana gönder" der. Vezir bu Çobanın dediklerini yapar. Sultan bu aklın birisi tarafından vezire verildiğini anlamıştır. Bu aklı kimden aldın diye Veziri sıkıştırınca bizim çobanın sırrı çıkar ve vezir bu bilgileri çobandan aldığını söyler. Padişah emreder çoban bulunur saraya çağrılır ve kendisine vezirlik teklif eder. Ancak yine bizim Çoban Padişaha da tarihi bir ders verir. "Aman sultanım beni vezir yaparsanız padişah delirmiş bir çobanı vezir yapmış derler. Sen gel beni önce kapıkulu, Yeniçeri, ardından da Devlet işlerinde görevlendirerek Vezirlik makamına çıkar" der. Padişaha bu akıllı Çobanın dediklerini yapar, onu devlet işlerinde görevlendirir. İşte o Çoban anlı şanlı bizim Gebzeli Çoban Mustafa Paşa'dır. Çobanlık unvanı da bu hikaye de anlatılan hususlardan gelmektedir. Bu kaynağı sözlü tarihimize kaydederek tarihe not düşüp zamana noterlik yapmak istedik.

Gebze'nin kentleşmesine büyük katkısı olan, kurduğu Vakıflarla 500 yıldan beri insanlığa hizmet eden Gebze'nin kentleşmesinde büyük katkısı olan Çoban Mustafa Paşa'yı vefatının 486.yıında bir kez daha rahmet, minnet ve şükranla anıyorum. Çoban Mustafa Paşanın şahsında tüm geçmişlerimizin ruhu için sizleri bir Fatiha üç İhlas okumaya davet ediyorum. El Fatiha (Kaynak : Devr-i Alem Belgesel tv programı görsel arşivi, İKTAV Kütüphanesi ve www.gebzegazetesi.com haber ve makaleler / 15 Mayıs 2015)

Gebze Kültür Tarihine Işık Tutan Önemli Bir Araştırma

Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze'de yok olan kütüphanesi

Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesinin en önemli özelliği kütüphanesinin bulunması. Gebze Meydanına bakan kapının üst katındaki iki odadan oluşan tarihi mekan Çoban Mustafa Paşa tarafından kütüphane olarak yapılmış ve kütüphanede el yazması paha biçilmez değerde binlerce önemli kitaplar vardı. Kütüphane ile ilgili bir çok araştırmacı buraya gelip araştırma yapmışlardı. Kütüphaneyi en son gören araştırmacılardan birisi de 1940'lı yıllarda Gebze'de araştırma yapan merhum gazeteci yazar Refi Cevad Ulunaydı. Ulunay kütüphanenin değerli olduğunu ve içindeki kitapların çok kıymetli olduğunu yazarak, "ilerde araştırma yapacaklar için böyle bir kütüphanenin önemli bir kaynak olabileceği muhakkakdır. Tarihi nitelikte kütüphanenin mutlaka korunması gerekmektedir." tespitinde bulundu.

Ünlü tarihçi İbrahim Hakkı Konyalı'nın kütüphane ile ilgili tespitleri

Ünlü tarihçilerimizden İbrahim Hakkı Konyalı Tarih Hazinesi adlı derginin 1951 yılında yayınlanan 12. Sayısında "Gebze ve civarı konulu bir araştırma makalesi kaleme alarak Çoban Mustafa Paşanın kendi adını taşıyan külliyenin kütüphanesin de kırk altı cilt tefsir şehri otuz cilt hadis ve hadis şerhi yirmi beş cilt fıkıh on yedi cilt fetva kırk yedi cilt Kuran olmak üzere 165 cilt kitap vakfettiğini kaynaklara dayanarak açıklamıştı. Ayrıca 165 cilt eserin İstanbul Türk ve İslam Eserleri müzesinde korunduğunu kayda geçirmişti.

Mustafa Paşa'nın vakfettiği kitaplar kayıp

Mustafa Paşa kütüphanesinden İstanbul'a götürülen ve müzede olan kitaplarla ilgili araştırma yapan Gebze'nin araştırmacısı ve gazetecisi uzun yıllar Gebze gazetesi yazı işleri müdürlüğü yapan Nurettin Yüksel; kitapların büyük bir bölümünün kayıp olduğunu tespit ederek konuyu Türkiye gündemine taşımıştı. Aradan geçen yıllara rağmen kitaplar hala yok. Bu konuda tüm ilgilileri göreve davet ediyor kitapların bulunması adına çaba sarf etmelerini ve Türk İslam eserleri müzesinde mevcut olan Mustafa Paşa kütüphanesine ait kitapların Gebze'ye getirilmesini ve kütüphanenin canlandırılmasını arzu ediyoruz.

Ansiklopedik Kocaeli Belgeselinde Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesi

1990 senesinde Nurettin Yüksel ve İsmail Kahraman tarafından hazırlanan Kocaeli Belgeselinin 65, 66,67, 68, 69, 70 ve 71 numaralı sayfalarında Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi ve kütüphanesine geniş yer verilmiş Nurettin Yüksel, Tamer Eryiğit (müstear adla) İsmail Kahramanla yaptığı röportaj yer almıştır. Ansiklopedik belgeselde yer alan röportaj ve külliye ile ilgili yazıyı paylaşıyoruz.

Çoban Mustafa Paşa Kutüphanesi'nin Başına Gelenler

Konuyu açıklığa kavuşturmak için, tanınmış Tarihçi-Yazar Tamer ERYİĞİT' İsmail Kahraman la Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesi hakkında yapılan ve GEBZE Gazetesinin 2, 3, 5 Şubat 1990 tarihli nüshalarında yer alan, her zaman önemini koruyacağını düşündüğümüz, ilginç bir röportajı aynen sunuyoruz:

- Sayın ERYİĞİT, Çoban Mustafa Pasa Kütüphanesi'nin tarihçesini bize kısaca özetler misiniz?

— 1523 yılında Mimar SİNAN'ın ünlü kalfalarından Mimar Kasım Ağa ya yaptırılan bu kütüphane: Çoban Mustafa Paşa Külliyesi nin önemli birimlerinden biridir. Külliyenin avlu kapısının yanı başında bulunmaktadır. Kütüphanenin iki odası vardır. Birbiriyle uyum sağlayan tuğlaların sıralandığı, kesme taşlardan inşâ edilmiştir. Bu kütüphane eğer gerektiği şekilde korunmuş olsaydı, yerli ve yabancı araştırmacılar için, emsalsiz kaynak bir kütüphane olacaktı!

Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesinin başına gelen talihsizliği nasıl yorumlarsınız?

Gebzemizdeki en şanssız kütüphanelerden birisi de (Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesi) dir, denilebilir!.. Bu kütüphane, ilçemiz bazındaki çeşitli kütüphanelere ait hâzin akibetin belkide ilk zincirini oluşturmaktadır. Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesi ndeki paha biçilmez eserlerin kaybı, ne yazık ki durumu değerlendirmekte ve kanıtlayıcı, kalıcı kararlar almakta yetersiz kalan sorumluların, açık ilgisizliğinin çok acı bir sonucudur! Kültürel konularda sorumluların bağışlanmaz ilgisizliğini görmek, elbette Gebzeliler için ayrı bir talihsizlik örneği teşkil etmektedir. Beceriksiz ellerde kayba uğrayan kitaplar, telâfisi mümkün olmayan kitaplardır. Gebze için büyük bir eksikliktir. Ortada Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesinden kaybolmuş veya yağma edilmiş eserler listesi varken, hâlâ ilgililerin suskunluğu, bu vâhim konuyu, anlaşılmaz tutumları ile unutturmak çabalarının gerekçesini anlayabilmek mümkün değildir! Bu acı

gerçeğin sebebini: Gebzelilerin Kültür Varlıklarımızı benimseme gayretinden yoksun olduğuna değil, sorumluların ilgisizligine, ihmâline bağlamak en isabetli bir görüştür, kanaatindeyim!..

• Sayın Tamer ERYİĞİT, tarih araştırmacıları: Evvelce Başbakanlık Arşivi nde bulunan Kocaeli Livası 733 nolu Tahrir Defteri) ile 722 nolu il yazıcı defteri nden söz etmektedirler. Bilhassa Çoban Mustafa Paşa Külliyesi ile ilgili kayıtları ihtiva eden 722 nolu il yazıcı defteri nin, Başbakanlık Arşivinde bulunamadığı doğru mudur? Durumu bize açıklar mısınız?..

— Milli Arşivlerimizdekj eski vakıflara ait tarihi belgelerin kültürümüzün birer tapusu olduğu, günümüzde ilim çevrelerince kabul edilen bir gerçektir. Bu gerçeğin ışığında: Değerli tarih araştırmacılarımız tarafından yapılan (Çoban Mustafa Paşa Külliyesi) ile ilgili, pek çok arşiv incelemeleri yayınlanmış ve milli kütüphanemize kazandırılmış bulunulmaktadır.

Bu itibarla, İstanbul Başbakanlık Arşivindeki 733 nolu Kocaeli Livans Tahrir Defteri ile, yine Başbakanlık Arşivindeki 722 nolu İl Yazıcı Defteri nde: Çoban Mustafa Paşa Külliyesi hakkında verilen özlü kaynak bilgilerin, öteden beri sürdürülen araştırmalara, mesnet teşkil ettiği anlaşılmaktadır.

Çeşitli araştırma eserlerinde: Özellikle '722 nolu İl Yazıcı Defteri nin 274 cü sayfasında Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesi nde iki odalı bir kütüphane olduğu, bu kütüphaneye kurucusu Çoban Mustafa Paşa tarafından bizzat 165 cilt kitap vakfedildiği açık ve seçik olarak belirtilmiştir. Ne hâzin bir tecellidir ki, Gebze hakkında Başbakanlık Arşivi bünyesinde bir kaynak araştırması konusunda görevlendirdiğimiz arkadaşımız Yılmaz UYAR'ın 5 Şubat 1990 tarihli. cevabi mektubunda- Söz konusu kaynak defterin, aranmasına rağmen, Başbakanlık Arşivinde bulunamadığını, maalesef öğrenmiş bulunuyoruz!.

• Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesi'nde çok değerli eserlerin bulunduğunu, 1940'lı yıllarda bu kütüphaneyi bizzat gezip gören merhum yazar Ref'i Cevad ULUNAY'ın bir sohbet sırasında naklettiği söylenir. Hattâ ULUNAY' ın bu sohbette: İlerde araştırma yapacaklar için, böyle bir kütüphanenin müstesna" bir kaynak olabileceği hususu üzerinde do durduğu, tarihi nitelikteki bu kütüphanenin, mutlaka korunması gerektiğini vurguladığı; söylenir. Sayın ERYİĞİT acaba ULUNAY'ın bu hâtırasını nasıl değerlendirirsiniz?

— Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesinin karşı karşıya kaldığı olumsuzluklar birbirini takip ettikçe, kütüphanenin trajik durumu ortaya çıkmakta, önceden alınması gereken tedbirler önem kazanmaktadır. Biz elbette, konuyla yakından ilgilenen ve yaşadığı dönemde Ayaklı Kütüphane diye vasıflandırılan değerli yazarımız Refi Cevad ULUNAY'ın dilden dile dolaşan bu aziz hâtırasına saygı duyarız!.. Ve bu unutulmaz hâtırayı her zaman de değerlendiririz!.. Rahmetli ULUNAY, «Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesinin mutlaka korunması gereğini» -ifâde ederken, kütüphanenin gelecekteki âkbeti hakkında, belki de bir nevi kehânette bulunmuş gibi geliyor bize!. Üstadın bu tür konuları makalelerine yansıtmayı pek sevdiğini biliyoruz... Ancak, konuyu kaleme alıp almadığı hakkında, kesin bir bilgiye sahip değiliz. Tabii bu da ayrı bir araştırma ve inceleme konusudur!..

• Sayın Tamer ERYİĞİT bilindiği gibi, çeşitli tarihlerde Gebze ve çevresi, tarihin kaydettiği depremlerin en büyüklerine maruz kalmıştır. Acaba bu depremlerden Çoban Mustafa Paşa

Külliyesi)nin de etkilendiği, kütüphanedeki değerli eserlerin de herhangi bir kayba uğramış olduğu söylenebilir mi?

— Gebze ve çevresinin, Osmanlı Tarihinin kaydettiği depremlerin en büyüklerine maruz kaldığı doğrudur. Bâzi ciddi araştırmacıların eserlerinde, söz konusu depremler yer almıştır. Hele külliyenin yapım tarihinden daha önceye rastlayan bir tarihte, şiddetli bir deprem sırasında: Eskihisar, Hereke Kaleleri, Gebze'deki kubbeli camilerin tamamının yıkıldığı, yine Gebze'de Çoban Mustafa Paşa, Konağında atları ile birlikte üç yüz süvarinin hayatlarını kaybettiği edindiğimiz bilgiler arasındadır.

(23 Mayıs 1766) da ise, merkez üssü İstanbul'da olan çok şiddetli bir deprem Gebze ve dolaylarına büyük zarar vermiştir. Bölge sayılmayacak kadar hasarlara maruz kalmış Bu depremde (Hacı İlyas Camii) tamamen yıkılmış ve camı aynı yıl. içinde Hacı İlyas Bey in torunlarından Şıkk-ı evvel' Defterdar Hasan Paşa tarafından esaslı "bir onarım görmüştür. Gebze'de yaptığı bir gezi sırasında, merhum Ref'î Cevad ULUNAY'ın, Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesindeki kitapların varlığına bizzat tanık olması zaman içinde meydana gelen büyük depremlerden, kütüphanenin çok fazla etkilenmemiş olduğunu göstermektedir.

• Çoban Mustafa Paşa Medresesi ile Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesi arasında: Dönemin eğitimi yönünden bir bağlantı kurulabilir mi?. Böyle bir bağlantıyı nasıl açıklarsınız?

—Bir zamanlar devrin ünlü âlimlerinden Zembilli Ali Efendi nin: Üniversite seviyesinde bulunan Çoban Mustafa Paşa Medresesinde dersler verdiği, pek çok araştırmacımız tarafından belirtilmiştir!.. Bu da, burada tahsil görenlerin, hattâ zaman zaman konaklayanların, külliyenin önemli bir bölümünü teşkil eden (kütüphane)den yararlanmış olabileceklerini düşündürmektedir... Yıllar boyunca Gebze ve yöresine ciddi hizmet veren kültürel özelliğe ve ağırlığa hâiz kütüphanenin, çağımızda kitap varlığının yok olması, Gebze'de kültür mirasına sahip olamayanların bir yüz karasıdır!.. Gebze'deki bu muhteşem kültür mirasını bu hale getirenler perişan hale gelmesine göz yumanlar zemin hazırlayanlar utansınlar.

• Çoban Mustafa Paşa'nın kurucusu olduğu külliye vakıf ettiği 165 cilt eser hangi tür kitaplardan oluşmaktadır? Ayrıntılı listesini verebilir misiniz?

— Ünlü tarihçimiz merhum (İbrahim Hakkı KONYALI)nın, (Tarih Hazinesi) mecmuasının 1951 senesinde neşredilen 12. nci sayısında yeralan (GEBZE ve CİVARI) konulu bir makale hâlindeki araştırmasında, Çoban Mustafa Paşa'nın kendi adını taşıyan külliyenin kütüphanesine:

46cilt tefsir ve tefsir şerhi, 30 cilt hadis ve hadis şerhleri 25 cilt fıkıh usul ve füruğ (şerhleri ile birlikte), 17 cilt fetva, 47 cilt kur'an, olmak üzere, toplam (165) cilt eser vakfettiği tarihi kaynaklara dayanılarak açıklanmış bulunmaktadır. Ayrıca, (İsmail Hakkı KONYALİ) tarafından bu (165) cilt eserin, İstanbul (TÜRK ve İSLAM ESERLERİ MÜZESİ)nde muhafaza edildiği belirtilmiştir. KONYALI 'nın verdiği bilgiler ışığında: Müze kayıtlarına göre söz konusu eserlerin tamamının müzenin zimmetinde olması gerekir. Fakat, yakın yıllarda yapılan bir inceleme sonunda Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesinden müzeye intikal ettiği söylenen güzide eserlerin pek çoğunun ortada olmadığı, ancak:

12 parça çeşitli yazma eser 4 adet kur'an, 38 Kur'an cüzü 333 Hadis fıkıh, olmak üzere, (387) adet yazma eserin mevcudiyeti çok şaşırtıcı ve düşündürücüdür. Tamamiyle (Gebze İlçesi) nin malı olan, hattâ tarihi mirası olan ve Çoban Mustafa Paşa Vakfının özel kütüphanesinde muhafazası gerekirken, hangi nedenle, hangi işgüzar kimseler tarafından,adı geçen müzeye (165) cilt Vakıf eserinin verildiği bilinmemektedir!.. (165) ciltlik eserin asıl sahibi Çoban Mustafa Paşa Külliyesdir!.. Pek çok baha biçilmem eserin ortadan kaybolması konusunda hesap sorulması ve mevcut eserlerin Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesine iadesi gerekir!..

• Sayın Tamer ER YİĞİT, Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesinden, İstanbul (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi)ne gönderilen (165) cilt eser hakkında: Temsilcimiz Yılmaz UYAR'ı görevlendirerek, müze bünyesinde kapsamlı bir araştırma yaptırdığınızı biliyoruz. Aldığınız sonuçlar acaba olumlu mu, olumsuz mu? Bizi bu konuda aydınlatır mısınız?.

— Evet... Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesinden (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi)ne intikal ettiğini tesbit ettiğimiz (165) cilt külliyeye ait eserler hakkında ciddi bir araştırma yapılmasına zarûret hâsıl olduğundan böyle bir çaba ve gayret içine girdik!.. Arkadaşımız Yılmaz Uyar a İstanbul'daki çalışmalarını sonuçlandırarak, hâlen müze kayıtlarında yer alan Çoban Mustafa Paşa kütüphanesine ait envanter listesini gönderdi. Maalesef aldığımız sonuç olumsuz.

Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde bugün mevcut eserler pek azdır!.. Çoğunluklu eserin büyük bir bölümü ortada yoktur. meselâ: İsmail Hakkı KONYALI'nın tesbitlerine (47) adet elyazması KUR'AN'dan, sâdece (4) adedi müzede mevcuttur!.. (165) cilt eserin büyük ölçüdeki bölümü kayıplara Karışmıştır. Gerçek bir mukayese imkânı.«sağlamak için, Yılmaz UYARın Müze yetkililerinden temin ettiği resmi envanter dökümlü kitap listesini, ilgilenenlerin önüne sermek lâzımdır! Sözkonusu liste aynen şöyle:

Gebze Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesinden Türk ve İslâm Eserleri Müzesine gelen yazma eserlerin Envanter numaraları ile adlarını aşağıda yüksek bilgilerinize arz ediyoruz.

53 Kur'an-ı Kerim, 308 Kur'an-ı Kerim, 309 Kur'an-ı Kerim, 310 Kur'an-ı Kerim, 651- 575 Cüz 1394-1403 Cüz, 1543 Keşşaf Tefsiri, 1544 Keşşaf Tefsiri, 1545 Keşşaf Tefsiri, 1546 Tefsir-i Teysir, 1547 Tefsir-i Razı, 1548 Tefsir-i Razı, 1549 Tefsir-i Razı, 1550 Tefsir-i Razı, 1552 Tefsir-i Razı, 1553 Tefsir-i Razı, 1554 Tefsir-i Razı, 1555 Tefsir-i Razı, 1556 Tefsir-i Razı, 1557 Tefsir-i Razı 1553 Tefsir-i Razı, 1559 Tefsir-i Razı, 1560 Tefsir-i Razi, 1562 Tefsir-i Razı, 1563 Tefsir-ı Razı, 1569 Keşşaf, 1571-1584 Basit, 1585 Tahkik el tefsir ifi Kitab el müftah Tefsir-i Razi 91 Mirat al Ta'vil 12 Haşiye-i Keşşaf, 97 el Durer el Masun, 98 Kitab-el Camii, 1599 el Camı Sahih al Buhari, 1600 el Cami Sahih al Buhari, 1601-1604 el Mesned al Sahih al Müslim, 1605-1612 Fethan al Bâri min Şerh al Buhari, 1616-1615 Sahih-i Müslim, 1616-1662 Sahih el Buhari, 1673 Sahih el Buhari, 1684 Hadis, 1686 Hadis, 1705-1713 Hadis Şerhi, 1714-1731 Maksut, 1734-1760 Şerhler, 1765-1769 el Mabsut, 1780-1777 El Mabsut, 1780-1783* Fetva ile ilgili 1821-1978 Karışık eserler, 2016 Hilyetül fazl, 2045 Mesnevi (Divan Edebiyatı Müz.), 2067-2068 Şeritinin Makama-tı Hariri Şerh), 2069 Eş'ar al Malumât, 2071 Davud Kayserinin Şerhî, 2075 Muhtasar,2083 Ali Kuşçunun Riyaziyet ve Tabiata ait eseri, 2087Kanun-u Şahin Şah, 2088zNesayıh-ı Süleyman!, 2090 Kitab-ı Muhtasar-ı Telhis, 2091 Kitab-ı Mutavval 2092-2093 Şerhi Hikmet al Evsak

* Türk ve İslâm Eserleri Müzesi hakkında bize kısaca bilgi verir misiniz?

— Tabii Sayın YÜKSEL, (Türk ve İslâm Eserler^ Müzesi: Cumhuriyet döneminden önce, 1914 yılında (Evkaf-İslâmiye Müzesi) adı altında, Mustafa Hayri ismindeki bir zatın şahsi gayretleriyle, (İstanbul Süleymaniye Külliyesi)nin bir bölümünde kurulmuştur, (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi) adını, 1927 yılında Milli Eğitim Bakanlığına bağlanmasıyla almıştır. 1983 yılında ise: Çağdaş müzecilik anlayışına uygun olarak İbrahim Paşa Sarayında yeniden düzenlendi.

Anadolu Medeniyetleri çerçevesinde zenginleştirildi. Anadolu ve Anadolu dışı Türk -İslâm sanatından oluşan eserlerden kapsamlı bir kolleksiyon meydana getirildi. Bu müzenin ana bölümleri şunlardır: (Anadolu Eserleri Bölümü Anadolu dışı eserleri bölümü, Cam, Metal ve Seramik Bölümleri, Taş Eserler Bölümü, Halı Bölümü, Ahşap Eserler Bölümü, Elyazması Eserler Bölümü). Ayrıca, müze bünyesinde: Konferans Salonu, çeşitli onarım atölyeleri, laboratuvarlar, fotoğrafhane ve cilt yapım bölümleri bulunmaktadır.

•Sayın YİĞİT, son sorumuz: Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesinin söz konusu durumunu nasıl değerlendiriyorsunuz? Bu hususta Gebzelilere bir mesajınız var mı?

— Bu kütüphane (Çoban Mustafa Paşa Külliyesi)nin önemli bir parçasıdır. Yaklaşık (5) asırlık büyük bir mâziye sahiptir. Kütüphanenin öz malı olan (165) ciltlik tarihi ve baha biçilmez elyazması kitabın, büyük bölümünün bugün yerinde yeller esmektedir! Yapılan araştırmalar sonunda, envanter listesinde de görüleceği üzere, bu (165) cilt eserden, ancak küçük bir bölümünün (İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi)nde olduğunu tespit ettik. Her biri milyonlar değerindeki ciltlerce tarihi elyazması eserin, çok büyük bir bölümünün kimlerin elinde, kimlerin evinde bulunduğu bilinmemekte ise de, yağmalanmış olduğu bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır. Durum vahimdir!.. Çok yönlüdür, düşündürücüdür!.. Doğrudan doğruya, Türk Kültür Varlığına indirilen acımasızca bir dar bedir!..

•Verdiğiniz, bilgiler yaptığınız değerlendirmeler İçin, teşekkürler Sayın Eryiğit

(Kaynak Ansiklopedik Kocaeli Belgeseli Hazırlayanlar; Nurettin Yüksel ve İsmail Kahraman Baskı tarihi Gebze gazetesi Matbaası Şubat 1990. Gebze gazetesi Arşivi İKTAV Kütüphanesi www.gebzegazetesi.com)

Bulgaristan'da Svilengrad (Cisri) Mustafa Paşa Köprüsü

Svilengrad veya daha az kullanılan tabirle Cisri Mustafa paşa, Bulgaristan'ın Türkiye Kapıkule Gümrük kapısı ve Yunanistan sınırında ve Meriç kıyısında bulunan, Hasköy iline bağlı bir ilçe merkezidir. 2005 nüfusu 20.000 kişidir. Meriç Nehri üzerinde bulunan ve Osmanlı döneminden günümüze kadar ayakta kalabilen Mustafa Paşa Köprüsü önemli tarihi yapılardandır. Şair ve filozof Rıza Tevfik Bölükbaşı Mustafa Paşalıdır.

Cisr-i Mustafapaşa'dan (Mustafapaşa Köprüsü) Svilengrad'a

Çoban Mustafa paşa Rumeli beyler beyi olduğu dönemde Bulgaristan ve Makedonya başta olmak üzere bir çok vakıf hizmeti yapmış ve kurduğu vakıflarla insanlığa asırlardan beri hizmet etmekte. Bugün Svilengrad olarak bilinen şehrin eski adı Cisr-i Mustafa paşa (Mustafa paşa Köprüsü) adı ile bilinmekte. Merhum Ekrem Hakkı Ayverdi'nin

yaptığı araştırmaların yer aldığı Kitap Türkiye Büyük Milet Meclisi tarafından 'da basılarak kültürümüz hizmetine sunuldu..... Ansiklopedisi'nde yer alan bölüm özetleyerek sizlerin bilgilerine sunuyoruz.

Cisr-i Mustafa Paşa (Sivlangrad) Kasabası'na

Meriç üzerindeki bu kasabanın âbidelerinin dökümü metin kısmında yazdık; bu kısımda Haseki Sultan Câmii (13. R.), hamam (14. R.) ve hastahâne (15. R.)

Evliyâ Çelebi (3 c, 422. s.) da Kasabanın Çirmen sancağında, 7 câmi ve mescidi, 700 evi olduğunu, Köprü Başı'ndaki câmiin selâtîn câmi gibi olup minâresinin gâyet musannâ yapıldığını, kapı üstünde Hasan Çelebi hattıyle (El-Mescidüsise ale't-takvâ) yazılı olduğunu, bu câminin imâreti, mektebi, han ve hamamı bulunduğunu yazar. Hepsi kurşun ile örtülü imiş. Sultan Hamid Albümlerindeki resminde (13. R.), gayet geniş ve derin 7 göz revaklı, kurşun örtülü bir câmidir. Bu resimdeki câmi XVI. asır inşââtına pek benzemiyor. Evliyâ'nın musannâ dediği minâre, boylu, fakat çok basittir. Mermer direkli revak hemen göze çarpar. Birer kemer yanlara taşar; bu yanlar da üçer kemerlidir; binâenaleyh revak çok derindir. Şimdi nj câmi var, ne de müştemilâtı.

Evliya câmiin Mimar Sinan yapısı olduğunu bildirir ki doğrudur. Tezkiretü'l-Ebniye'de de Köprü Başında Haseki Sultan Câmii olarak mukayyettir. Köprü ise kasabanın tek ayakta kalan, hem de zaman zaman taşan suların dâimi yıpratmasına mâruz kaldığı halde ayakta kalan, buraya ismini bağışlayan eserdir. Çünkü Meriç'i aşmak için oraların sâhilleri buna muhtaç oldukları için bıraktılar. Tabii âfet demek ki insan suikasti kadar tahrip edici olmuyor. Çünkü onda kast yok. Bâzı insan sûretindekiler ise yok etmeye kast ettiler mi. İşte 7 câmi, büyük han, hamam, mektep, kışla silinip süpürülmüş, bir köprü kalmıştır.

Evliya Çelebi 12 göz musanna Cisr-i Azim diyor ve Kanunî Budin gazasına giderken bu köprüden geçmek istemişse de Mustafa Paşa bırakmamış imiş; Gazâdan sonra geçersin demiş. Kanunî istesin de vezir bile olsa bırakmasın olacak şey değil; üstelik olması da mümkün değil. Evliyânın Budin gazâsı demekten maksadı Budin'in Osmanlı idaresine alınması ise 950'dedir. Yok eğer Mohaç neticesinde Budin'in himayeye alınması ise 932'dedir. Köprü ise 935'de bitmiştir. İkisi de olamaz. Evliya iki beyitlik bir de târih kıt'ası naklediyor. Kıt'a inşâ ile değil, hayâtın bir köprüden ibaret olduğunu paşanın idrâk ettiğini bildirmek te ve hiç bir kaydı karşılamayan bir târih göstermektedir.

Sicil, Paşanın la., e., 4. c, 372. s.) da Rumeli Beylerbeyi, vezîr-i sânî ve Mısır vâlisi olup 935 (1528 - 29) da vefat edince Gebze'de "defn edildiğini yazar.

Bu köprü üzerinden 1964'de geçmiş ve el çabukluğuyla birkaç fotoğrafını çekmiştik, fakat o kadar, daha fazlasından çekindik. Aslına bakılırsa o zaman Fâtih sonuna kadar mimari asırlarımızı yazıyorduk, bu ise o devirlerden taşıyordu Sonra Prof. Semâvî Beye bu fotoğrafları verdik, o da bu köprü ile meşgul olmak niyetinde imiş. Bunları da katarak o uzun makâleyi yazdı, (1) Bu makalede bibliyografya, târih ve köprüyü anlatan edebî metinler gibi mes'eleyi alâkadar eden hiç bir nokta açık bırakılmamış, hepsi geniş ölçüde tafsil edilmiştir. Tabiî ölçü ve mimarî tavsif ciheti müstesna.

Köprü banisi Mustafa Paşa'nın, Gebze'de ve Eskişehir'de iki mimârî külliye sahibi Çoban Mustafa Paşa olduğu bilinmekle berâber Semavi Bey'in (Bş. V. Arş.) de bulduğu 380 ve 326 Nu. Tapu defterlerinden daha açık sûrette belli o maktadır. Prof. Tayyib Gökbilgin Bey'in eserinden (515. s.) da merhum Mustafa Paşa'nm Çirmen sancağında birçok ellerden geçerek Mustafa Paşa'ya intikal eden Kara Ağaç Köyü'nün çift resminden 232, gebran (hıristiyan) ispencesinden 475 akçe ile 12 müd 1400 kıyye, diğer hubûbaddan 4 müd 400 kıyye mahsulü Meriç üzerinde köprü tamirine ayırmıştır.

Semâvî Bey ayrıca bâzı ecnebi müelliflerin, bu arada bir Bulgar'ın köprüden bahsederken bildirdiği boyunu da nakletmektedir. 295 m. imiş. Köprülerde üstten ölçülü hudûdunu tâyin güç ve müşkil olduğundan yuvarlak hesap 300 m. diyelim. Göz adedi 20'dir. Ortadaki 4 göz daha büyük olup garp tarafından başlamak üzere bu 4 gözün 1. ve 2'nci arasında kitâbe dikmesi vardır. Köprü duvar yüzünden kemerine, korkuluğuna kadar iri ve düzgün kesme taştan yapılmıştır. Taşı açık fe'imüşîdir. Edirne âbidelerinin mısır rengine kaçan taşından değildir. Pek sağlam bir maddedir. Tûfan gibi su dalgaları yediği halde, hâlâ düzgün, derzleri yerindedir. Mahmuz lann yarım cnhrutları hemen hemen korkuluğa Prof. Semavî Eyice, Svilingrad'da Mustafa Paşa Köprüsü, Cisr-i Mustafa Pasa, Belleten. XXVIII. cild, 112. sayı. 729-752. s. 10.

kadar çıkar, (16., 17. R). Evliya, köprüyü Mimar Sinan yapmıştır diyor, doğrudur. Tezkiretü'l -Bünyan'da Edime Mustafa Paşa Köprüsü ismiyle geçer. O zaman kasabanın ismi taammüm etmediği için en yakın merkez olan Edirne gösterilmiştir

Kitabe: 2 satır üstüne harfi, yazısı, istifi son derece güzel sülüs celîsiyledir. Ebadı ölçülemedi, (18. R.). Kitabe Badi Efendi'nin Riyâz-ı Belde-i Edirne eserinde 5 (1) oldukça sıhhatli derç edilmiştir. Biz de biraz okuduk; en güzeli, bir noktadaki fark ile, rahmetli Prof. Ahmed Ateş, Nihad Çetin ve Nazif Hoca Deyler tarafından okunan suretidir:

Son iki k'j üfienin hisâbı 935 (1528 - 1529) neticesini veriyor. Biz bu târihe nazaran, Tezkiretü'l-Bünyan'da mezkûr olmasına rağmen Köprünün Mimar Sinan'a âid olduğunda hâlâ tereddüddeyiz. Zira yine, Çoban Mustafa Paşanın Gebze'deki câmii, üstelik istanbul'da Bâli Paşa ve Yemiş iskelesi'ndeki Ahi Çelebi Câmii de Sâî Çelebi tarafından Mimar Sinan yapısı gibi gösterilmiştir. Gebze Câmıı, Mimar Sinan'ın baş mimar olmasından epeye 3 evvel olduğu gibi, Bâli Paşa ve Ahi Çelebi daha da evvel, II. Sultan Bayezid devrinde yapılmıştır. Bu köprü de Mimar Sinan'ın mimarlığa başladığından 4-5 sene evveldir. Başlaması belki daha da evveldir. Bu sebeple, esaslı vesikalara dayanmadan bu dört, belki bilmediğimiz daha başka eserleri Mimar Sinan'a atf, tereddüdle karşılanır, ama ne olursa olsun, eser, bu şaheser ortadadır. Biz de onu belirttik.

Cisr-i Mustafa Paşa (Svilengrad) Kasabası (Ev. K.K., 758. def., 130 ve 173'de 9.)

Edirne'nin 30 km. garbında Meriç üzerindedir. Evliya Çelebi (3. c, 422. s.) da kasabanın Çir-dir. Evliya Çelebi (3. c, 422. s.) da kasabanın Çirmen sancağında olup 700 evi, 7 cami ve mescidi bulunduğunu söyler. Köprü başında selâtin cami misullu bir cami, imareti ve mektebi vardır. Kasabanın hanı, hamamı, çarşısı bulunmaktadır. Evliya Mimar Sinan yapısı olan caminin minaresinin gayet musanna olduğunu bildirir.

156. MUSTAFA PAŞA MEKTEBİ: Evliya (3. c, 422. s.) da bildirmektedir.

158.MUSTAFA PAŞA HANI: Evliyâ'nın (3. c, 422. s.) da bildirdiği bu han, Kadı Yusuf Ruznâ-mesinde, Meriç kenarında, 150 endâze, yâni takriben 100 m. boyunda, olduğu, içinde 64 taş sütun bulunduğunu bildirmektedir.

159.MUSTAFA PAŞA HAMAMI: Evliyâ Çelebi aynı yerlerde zikretmektedir.

161.MUSTAFA PAŞA IMÂRETİ: Evliyâ aynı sahifede bildirir. Haseki Sultan Imâretini câmiiyle yazdık.

163.MUSTAFA PAŞA KÖPRÜSÜ: Kasabaya nâmını veren bu köprüyü sonda izah edeceğiz. (16., 17., 18. RJ. Kasaba bahsinin sonunda resimleriyle tafsil edilecektir.

(Kaynak: Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Kitabı. Yazan: Dr. Ekrem Hakkı Ayverdi. İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları. Cilt: 4. Sayfa. 19,20 ve 21. Basım yeri ve tarihi: Günlük Ticaret Gazetesi Matbası 1982. İlim Kültür tarih Araştırmaları Merkezi İKTAV Gebze kütüphanesi ve Devr-i Alem Belgesel tv program arşivi - www.belgeselyayincilik.com)

Vakıf Kültürümüz ve Çoban Mustafa Paşa Vakfı

Gebze'de Kurulu Osmanlı Vakıfları

Osmanlı'dan Cumhuriyete Gebze'nin kentleşme sürecine baktığımızda Gebze'de kurulan vakıfların bölgeye çok büyük katkısı olduğunu görüyoruz. Osmanlı arşiv belgeleri incelendiğinde Gebze bölgesi adeta bir vakıf şehri. Bir çok vakfın Gebze'de hayır hizmeti yaptığını Gebze'nin bugünlere gelmesinde önemli rol olduğu ortaya çıkmakta.

Vakıflar Genel müdürlüğünün bilgi ve belgelerine göre, Osmanlı döneminde merkezi Gebze'de olan ve birçok mal varlığı bulunan Osmanlı vakıf sayısının 10 olduğu başka yerlerde kurulduğu halde Gebze'de mal varlığı olan vakıf sayısı ise 9 olduğu görülmekte. Bilgi ve belgesi bulunamayan çok sayıda vakfın Gebze belgesinde mal varlığı olduğu bilinmekte.

Toplam 19 vakfın Gebze'de faaliyet gösterdiği, bunlar içerisinde Çoban Mustafa Paşa vakfının çok ayrı yeri olduğu tarihi belgelerde ortaya çıkmaktadır. Bugüne kadar hak ettiği değer verilmese de Çoban Mustafa Paşa Osmanlı döneminde 4 padişah ile çalışmış mal ve mülkünü kurduğu vakıflar aracılığıyla insanlığın hizmetine tahsis etmiştir.

Gebze'nin kentleşmesinde çok büyük emeği olan başta Çoban Mustafa Paşa vakfı olmak üzere Gebze'de kurulan 19 Osmanlı vakfı ile ilgili Gebze'nin yetiştirdiği Araştırmacı ve eğitimcilerden Medeniyet Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr Gülfettin Çelik tarafından 16-19 yüzyıl Gebze sosyo ekonomik bir inceleme başlığı altında kitap haline getirilmiş, kitabın basımına merhum Gebze Belediye Başkanı Ahmet Penpegüllü destek sağlamış, Gebze Gazetesi tesislerinde basılan kitap bugün bir çok kütüphane ve eğitim kurumlarında bulunmakta. Söz konusu kitaptan Gebze bölgesindeki vakıflar ile ilgili Sayın Çelik'in yaptığı araştırmanın bir bölümünün özetini sizlerle paylaşıyorum:

Gebze Kazasında Kurulu Osmanlı Dönemi Vakıflar

Osmanlı devlet yapısı içinde bazen bir nahiye, bazen bir kaza merkezi olarak var olan Gebze kasabası gerek bu hususlardan ileri gelen, gerek önemli bir coğrafi yerde kurulu bulunmasından kaynaklanan sebepleri ile bazı kurumların mevcut olduğu bir yerleşim birimi olmuştur. Bu kurumlar, o düzeydeki bir yerleşim biriminde varolan idari ve adli kurumların dışında vakıf, zaviye, imaret ve kervansaraylardır. Asırlar boyunca varlığını ve işlevini devam ettiren bu kurumların Gebze'nin sosyal ve ekonomik hayatındaki yeri önemlidir.

Osmanlı sosyal ve ekonomik yapısında vakıfların büyük önemi vardır. Zira vakıflar bu tür ülke sathına yayılmış kurumlar olarak sosyal hayattaki önemli belirleyicilikleri yanında, iktisadi bakımdan da sistemin ayrılmaz bir parçası durumundaydılar.

Osmanlı Devleti mali sistemi, merkez hazinesi,tımar sistemi ve vakıflar üçlüsüne dayalı idi. İslam hukukuna göre vakıflar özel mülke konu olsalar da gördükleri fonksiyon itibariyle birer kamu kurumu niteliğindedirler. Bu bakımdan vakıflar aynı zamanda sosyal yapının da çok önemli bir belirleyicisi durumundaydılar.

Bunun önemli bir misali Gebze kazasında görülebilir. Gebze'nin, henüz fethedilip Osmanlı toprağı olduktan sonra sahip olduğu ilk kurumlardan birisi Sultan Orhan'ın vakfı olan topraklardır. Sultan Orhan'ın kurduğu bu vakfın Gebze'nin bir İslam şehri olmasında etkisi büyüktür. Yine benzer bir şekilde Gebze ikinci kez Çelebi Sultan Mehmet tarafından fethedilince Darıcı (Darıca) karyesi Sultan Mehmed'in Bursa'da kurduğu vakfına bağlanmıştır. Bu dönemde bizzat devlet erkanı tarafından kurulup geliştirilen vakıf müessesinin misalleri olarak Gebze'de Osmanlı dönemi boyunca çok sayıda vakıf kurulmuş veya bazı yerleşim yerleri başka beldelerdeki vakıflara gelir olarak ayrılmışlardır.

Gebze'de kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Osmanlı döneminde şu vakıflar kurulmuştur.

Gebze'deki 19 Osmanlı Vakfının Yüzlerce Trilyonluk Malları Kimlerde?

* Vakıflar haftası dolayısı ile Gebze Gazetesi Gebze'deki vakıflarla ilgili önemli yazılar kaleme alıp yazmıştı. Gebze Gazetesi haberleri ile ilgili çok önemli tarihi belgeleri kamuoyuna açıklandı. Gebze'de Osmanlı döneminde 19 vakıf kurulmuştu. Bu vakıfların Gebze dışında da birçok mal varlığı bulunuyor. Asırlarca bir birinden güzel hizmetler üreten ve halka büyük hizmet veren vakıf mallarındaki vurgun ve talanlara kurban gitmesi vicdanları sızlatıyor.

* Gebzeli tarihçi ve araştırmacı Prof. Dr. Gülfettin Çelik'in Gebze'deki vakıf mallı ile ilgili yaptığı tarihi belgelere dayanan araştırmayı vakıflar haftası dolayısı ile gündeme getirip yetkililerin ilgisine sunduk. Özellikle siyasiler, Belediye başkanları ve milletvekillerini konuya el koyarak bu kıymetli vakıf malları kimlerin eline geçtiği araştırılıp kamuoyuna açıklanmalı. Katrilyonluk mal varlığına sahip olan Gebze'deki vakıfların malları özel şahısların eline geçtiği için bugün bu vakıfların camii, külliye ve hamamları parasızlıktan çökmek üzere.

Merkezi Gebze'de Olan 10 Osmanlı Vakfının En Büyüğü

Gazi Çoban Mustafa Paşa İmareti ve Vakfiyesi: 1523 yılında Gazi Mustafa Paşa'nın kurduğu imaret bir cami, 16 hücreli bir medrese 13 hücreli bir hangah, 12 adet sofra hücresi olan 7 tabhane, 1 kervansaray, 2 ahur, 1 kiler, 1 mutfak, 1 yemek salonu, 1 fırın, 1 odun ambarı, 1 türbe ve 2 oda kütüphaneden müteşekkil önemli bir eserdir. İlk kuruluş döneminde Mustafa Paşa bu müştemilatın kütüphanesine 46 cilt tefsir 30 cilt hadis şerhleri, 25 cilt usul ve furu' metin ve şerhleri 17 cilt fetva. 47 cilt kelam ve saire olmak üzere 165 kitap vakfetmiştir. Ancak vakfın bütün mal varlığı bu kadar değildir. Vakıfın gerek buruda gerek devletin diğer bölgelerinde kendisine gelir alanı olan çok sayıda müştemilatı vardır. İlk dönemlerde Gebze'nin önemli kısmı bu vakfın arazidir. Gazi Mustafa Paşa, kurduğu vakfa gelir olsun diye birçok dükkan ve diğer akarı vakfetmiştir. Bunlar; Gebze'de bulunan 98 adet dükkan, bozhane, başhane ve bir aşçı dükkanı, Eskihisar köyünde beş fırın Filibe'de (Bulgaristanda) değirmenler, Edirne'de bir handır. Ayrıca Domuzluca karyesini de satın alarak vakfa gelir olarak vakfetmiştir.

Çoban Mustafa Paşa Vakfının Mal Varlıkları

Vakfın mal varlığı gelir ve giderleri zaman içinde daha da artmış çeşitli bölgelerdeki han, hamam, dükkan gibi icareler ile çeşitli tımar arazilerinin bazı gelirleri vakfa bağlanmıştır. Ayrıca Haremeyn-i Şerifeyn evkafına bağlanan vakıf, bu vakfın gelirlerinden de istifade etme imkanı bulmuştur.

Gazi Mustafa Paşa Vakfının gelir ve gider alanları ile vakfa bağlı olan yerler (zaman içinde değişim göstermekle beraber) kayıtlardan çıkarılabildiği ölçüde tesbit edilebilir. 1811 yılı muhasebe kayıtlarına göre vakfın bu tarihteki gelir getiren mal varlığı şunlardan ibarettir.

İstanbul'un çeşitli yerlerdeki dükkanlar ve bir han, Rumelihisar'nda mahzen ve dükkanlar, Edirne'de dükkanlar, Selanik'de dükkanlar ve bir han, Eskihisar Köyünde bir dalyan, Gebze'de dükkanlar(bu dükkanların bir kısmı Han-ı Kebir adı ile anılan handadırlar. Bir tanesi ise vakfa bitişik olan bir demirci dükkanıdır) ve bağlar, Karamürsel, Edirne, Rusçuk, Silistre, Selanik ve Gebze'de hamamlar, Eskihisar'da otlak ve kışlak gelirleri bostan gelirleri, mukataa, civar köylerden sağlanan öşür gelirleri ve kirada bulunan bekar evleridir.

1827 yılı muhasebe kayıtlarında bunların yanında farklı olarak vakfın gelir getiren mülkü içine Kapudan Mustafa Paşa Hanı Samatya'da bostan, Burusa (Bursa)'da han ve hamamlar da görülmektedir,

Çoban Mustafa Paşa Vakfının Giderleri

Vakfın giderleri Gebze'de vakıf bünyesinde mevcut olan imaret, kervansaray ve camiinin giderleri ile Eskişehir'de var olan Cami ve imaretinde vaki medresedeki talebeler ile ehl-i fukaraya, Edirne ve diğer bazı yerlerdeki giderlere ayrılan masraflardır. Bunlar, Eskişehir'de var olan cami ve imareti ile vakfın bizzat inşa ettiği medresesindeki fakirler ile talebelerin zahire giderleri, bunların fodulaları masrafları, Gebze'deki imaretin cami ve medresesinin görevlerine ödenen maaşlar bunların giyecek masrafları talebelerin giderleri, mutfak giderleri, vakfın geliri olarak toplanan zahirenin Asitane-i Saadet'e (İstanbul) nakli masrafları,

camiinin kandil yağı ve mumu masrafları, tamir ihtiyacı olan vakfın mallarına ayrılan paralardan oluşmaktadır.

Bu giderlere ayrılacak para yukarıda belirtilen mukataa ve kira gelirleri tımar arazilerinin vakıfça toplanan gelirleri yanında Haremeyn-i Şerifeyn evkafından alınan gelirlerden sağlanmaktadır. Ancak Haremeyn-i Şerifeyn Evkafına Gazi Mustafa Paşa Vakıfının da bazı ödemeleri olabilmektedir,

Vakıfın gelir ve giderleri dönemlere göre değişmektedir. Zaman içinde artan gelir ve giderlerdeki değişim aynı oranda olmamıştır. Özellikle Merkezi Hazine'de meydana gelen yüksek gider artışları üzerine vakıf gelirlerine de el konulması gibi temin edici bir yöntem olarak bazı mükellefiyetlerin vakıflara yükletilmesi bu dengesizliğin en önemli nedenidir.

18. yüzyıl sonlarında merkez maliyesinde ortaya çıkan önemli gider artışları vakıfların gelir ve giderlerinde ve yükümlülüklerinde bazı değişimleri beraberinde getirmiştir. Merkez hazine giderlerinde görülen artışlara karşılık gelirlerde de aynı oranda bir artış olmaması vakıfların gelirlerine el uzatılması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bunun yolu olarak da bazı kamu giderleri vakıflarca yükseltilmiştir. Mustafa Paşa Vakfının da yaşadığı benzer bir durumdur. Vakıflar gelirlerinde dönem sonlarına doğru bir azalma olmasına rağmen giderler sürekli artmaktadır. Özellikle vakıfların gelir alan görevlilere ödenen yüksek tutarlar giderlerde önemli bir yekün tutmaktadır.

Vakfın Gebze ve Eskişehir'deki imaretinde, medrese ve camilerinde hizmetli bulunan duagüyan ve huddamın 1698 tarihindeki mevcut adedi 307'dir.

Bunların yıllık maaş giderleri ise 393.120 akçeye ulaşmaktadır. Giderlerin azaltılabilmesi gayesine matuf olarak bu tarihte 87 kişinin görevlerinin sona erdirilmesine karar verilmiştir.

Merkezi Gebze'de Bulunan Osmanlı Vakıfları

2. Akçakocaoğlu İlyas Bey Vakfı: Orhan Gazi'nin kumandanlarından Akçakoca'nın oğlu ve Gebze'ye ilk olarak atanan kadı olduğu rivayet edilen İlyas Bey Gebze'de bir zaviye, mescid ve mektep yaptırarak bunları vakfetmiştir. Vakfın 18. yüzyılda şeh Kavağı ve Kartal nahiyelerinde mezra arazisi mülk toprağındandır.

3. Mehter Sinan Vakfı: Gebze'de Mustafa Paşa mahallesindeki Mehter Sinan Mescidi vakfıdır.

4. Darıca'da Dergah-I Mualla Yeniçerilerinin Para Vakfı: Dergah-ı Mualla Yeniçerilerinin kurduğu bir para vakfıdır. Kredi müessesesi vazifesi görerek, talibine para veren bir vakıftı.

5. Sultan Orhan Vakfı: Gebze fethedilince Sultan Orhan Gebze'de kendi kurduğu vakfın karyesi olan Şems köyü ile Gebze şehir bölgesini değiştirmiş, burasını şehirliye temlik etmiştir. Bu arada kurulan Sultan Orhan Vakfına da çeşitli gelir kaynakları ayrılmıştır. Danişmend köyü bunlardan birisidir. Ayrıca Tonuzluca ve Tuzla karyerleri de bu vakfın karyerlerindendi.

Muhasebe kayıtlarına göre Gebze'de kurulu Sultan Orhan Vakfı 1700 yılında mukataa malları ve cizye gelirlerinden toplam olarak 166.110 akçe geliri ve 166.410 akçe de gideri vardı.

6. Kadı Fazlullah Efendi Vakfı: İlyas Bey'in damadı olduğu rivayet edilen Kadı Fazullah Efendi'nin kurduğu vakıftır. Çeşitli yerlerde mal varlığı vardır. Bunlar 16. yüzyılda çeşitli tarlalar, çok sayıda dükkanlar, bir bağ bahçe yeri, bostanlık, dolap kuyusu ve bir handırlar. Ayrıca 1742 tarihinde Pendik köyündeki bir han da bu vakfın gelirleri arasında idi. 1831 yılı muhasebe kayıtlarına göre vakfın gelir kalemleri Pendik ve Çengel köyleri mukataaları ve onlara bağlı yerlerden sağlanan iltizam gelirleri vakfa öşür veren yerlerden sağlanan gelirler (bu tarihte toplam 58 kile hurubat gelir olarak alınmıştır.) menzilhanede bulunan bir kahvehaneden bulunan bir hane ev kirası ve yine Gebze'deki Kutbeddin Vakfından iki senede bir mutad olarak alınan gelirlerden ibarettir.

7. Kutbettin Çelebi Ve Seydi Çelebi Bin Kemalettin Vakfı: Kadı Fazlullah'ın torunlarından bulunan Kutbeddin ve Seydi Çelebi Gebze'de bir zaviye ve kütüphane yaptırarak buralarını vakfetmişlerdir. Bu kütüphanede birer cilt Bezzazi, Kuduri, Camiu-l Fusuleyn Sibah-ı Cevheri Muğrib, Kadı Han Molla Cami, Vikaye, iki cilt Hidaye kitapları mevcuttur. Ayrıca İznikmid'deki bir hamam ve bu vakıfça icara verilmek sureti ile işletilmekteydi.

8. Kutbeddin Bin İsmail Bin Hoca Fazlullah Vakfı: Nehrike köyünde binası, fırın ve iskelesi olan bir değirmen, parlu köprüsü yakınında iki değirmen, Küçügen suyu üzerinde bir değirmeni bulunan bir vakıftı.

9. Fenarizade Vakfı: Çotak Karyesi'nin gelirlerine malik olan bu vakıf bu karyenin öşr-ü bostan, öşr-ü kovan, rusum-ı raiyyet ve sair rusumları denetlemekteydi. Ayrıca vakıf 1836 yılında Gebze'ye merbut bulunan Cuma karyesinde (köyünde) toplam 24 tarlanın üçte birer hissesine Haremeyn-i şerifeyn Evkafı ile birlikte sahipti.

10. Gemiciler Vakfı: Sultan Orhan Marmara Denizi'nde gemiciliğin gelişmesi için Gemiciler karyesinin (Bugünkü Dilovası Demirciler Köyü) beş çiftliğini bu vakfın geliri olarak vermiştir. Ancak son dönemde bunlar harap bir durumda kaldıklarından daha farklı olarak işletilmektedirler

Gebze'de Mal Varlığı Olup Gebze Dışında Kurulan Vakıflar'ın Sayısı: 9

* Merkezi Gebze dışında İstanbul ve Bursa gibi yerlerde olmasına rağmen Gebze'de mal varlığı bulunan vakıfların sayısı 9 Bu vakıfların büyük bir kısmı bugün şahısların mülkiyetine geçmiş durumda. Gebze'de vakıf mallarının dökümünü acilen çıkarıp envanter hazırlanması gerekiyor.

Yukarıda belirtilenlerin dışında Gebze kazası dışında kurulu olup burada mal varlığı bulunan vakıflar da vardır. Bu vakıflar da şunlardır.

1. Sultan Çelebi Mehmed'in Darıca Mukataası Vakfı: Darıca mukataası merkezi Bursa'da olan vakfın gelirlerindedi.

2. Bostani Ortası Vakfı: Dil iskelesini işletmekteydi

3. Hz. Eba Eyyüb el-Ensari Vakfı: Hereke ve Kadıllı Karyeleri bu vakfın gelirlerindendi.

4. Bostancıbaşı Abdullah Vakfı: İstavroz karyesi reayasının vergileri bu vakfın gelirlerindendi.

5. Bursa'da kurulu Yıldırım Bayezid Vakfı: Tuzla Karyesi bu vakfın

6. Valide Sultan Camii Vakfı: Merdubanlı-yı Büzürg (Büyük Merdivenli) karyesi Vakfın gelirlerindendi.

7. Sultan Selim Han Camii şerifi Vakfı: Gebze'de iki karye bu vakfın gelirleri arasındadır.

8. Şehzade Sultan Mehmet Vakfı: Maltepesi (nam-ı diğer Ören) bu Vakfın gelirlerindendir.

9. Sultan Ahmed Camii şerifi ve İmareti Vakfı: Sultan Ahmed'in İstanbul'da inşa ettirdiği cami-i şerif ve imaretine gelir sağlamak gayesi ile kurduğu vakıftır. Bu vakfın çeşitli gelirleri yanında İstanbul ve içlerinde Gebze kazası iskelelerinin de olduğu Marmara Denizi iskelelerinden mal alan, buraya mal getiren mütemekkin ve gayr-ı mütemekkin gayrı-ı müslim tüccarın rüsüm-ı masdariyeleri, kapdanlıkları bac ve kantariye rusumları da gelirlerindendir.

Osmanlı Vakıf sistemi gerek ekonomi gerek sosyal yapının birçok alanına nüfuz etmiştir. "Sosyal Gruplar ilişkisi " başlığı altında ele alınacağı gibi vakıf sistemi tımar sistemi içine de girmiş ve önemli miktarda mali kaynakları denetlemiştir. Mevcut vakıf köyleri ile varolan ilişkiler sadece para yönlü olmamıştır. Vakıf gerek camileri ve imaretleri ve gerek medreseleri ile de sosyal hayatın her yönünde etkili olmuştur.

(Kaynak: 16.19. yüz yıl Gebze Sosyo Ekonomik Bir inceleme kitabı. Gebze Belediyesi Kültür hizmeti. Yazan: Doç.Dr. Gülfettin Çelik. Gebze gazetesi Matbaası 2003 - www.gebzegazetesi.com)

Sonuç

Sonuç Olarak Çoban Mustafa Paşa Vakfı'nın Gebze'nin Kentleşmesine katkısı çok büyüktür.

Osmanlı'dan Cumhuriyete Gebze'nin kentleşme sürecine baktığımızda Gebze'de kurulan vakıfların bölgeye çok büyük katkısı olduğunu görüyoruz. Osmanlı arşiv belgeleri incelendiğinde Gebze bölgesi adeta bir vakıf şehri. Bir çok vakfın Gebze'de hayır hizmeti yaptığını Gebze'nin bugünlere gelmesinde önemli rolü olduğu görülmekte.

Osmanlı döneminde 19 vakfın Gebze'de faaliyet gösterdiği; bunlar içerisinde Çoban Mustafa Paşa vakfının çok ayrı yeri olduğu tarihi belgelerde ortaya çıkmaktadır. Bugüne kadar hak ettiği değer verilmese de Çoban Mustafa paşa Osmanlı döneminde 4 padişah ile çalışmış mal ve mülkünü kurduğu vakıflar aracılığıyla insanlığın hizmetine tahsis etmiştir.

Tam anlamı ile bir vakıf adamı olan Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze bölgesindeki külliyesi ve vakıf malları 500 yıldan beri insanlığa hizmet vermektedir. Mustafa Paşa'nın sadece Gebze bölgesinde değil, başta İstanbul olmak üzere, Eskişehir il merkezindeki Kurşunlu Camii ve külliyesi, Gebze'deki Mustafa paşa külliyesinin adeta bir kopyası konumundadır. Edirne bölgesi,

o günkü Bulgaristan'ın Svilengrad şehri (Cisri Mustafa Paşa- Köprüsü) Filibe, Silistre gibi Bulgaristan da bir çok yerde vakıf malının olduğu bilinmekte. Makedonya'nın başkenti Üsküp de de adına yapılan Mustafa paşa Camii ve Makedonya'nın bir çok bölgesinde vakıf mallarının olunduğu tarihi belgelerle ortaya çıkmaktadır. Rodos'un fethini gerçekleştiren Mustafa Paşa'nın Rodos'da da çok kıymetli vakıf mallarının olduğu bilinmekte.

Bu kadar önemli bir kişiliğe sahip kurduğu vakıf ve hayır hizmetleri ile 500 yıldan beri insanlığa hizmet eden ve gönüllerde yaşayan Çoban Mustafa Paşa'nın hayatı eserleri ve yaptığı hizmetler ile ilgili yeteri kadar araştırma yapılmaması, hayatı hakkında doğru dürüst bir bilginin olmaması, Gebze kültürü adına büyük bir eksiklik. Mustafa paşa ile ilgili ciddi çalışmalar yapılmalı, uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve vakıf hizmetleri adı ile bir sempozyum organize edilmeli, Mustafa Paşa'nın feth ettiği bölgelerde bilimsel araştırmalar yapılarak kurduğu vakıf hizmetlerinden bugünlere gelen tarihi eserler tek tek ortaya çıkartılarak, Çoban Mustafa Paşa'ya vefa borcu ödenmelidir.

Başta Türkiye olmak üzere, Osmanlı coğrafyasının birçok yerinde Mekke'yi Mükerreme Medine'yi Münevvere ve Kudüs'ü Şerif te bile vakıf eserleri olan Çoban Mustafa Paşa'nın kurduğu vakıflar ve vakıf eserleri arşivlerden tek tek araştırılıp tespit edilip ortaya çıkartılmalı. Bugünkü durumları görsel döküman haline getirilerek Mustafa Paşa'nın yaptığı eser ve hizmetler Gebze meydanında sergilenmeli. Gebze kent meydanının adı "Çoban Mustafa Paşa Kent Meydanı" olarak değiştirilmelidir.

Çoban Mustafa Paşa ile ilgili çok önemli bilimsel araştırma yapan akademisyenlerin araştırmaları mutlaka derlenmelidir. Başta ünlü tarihçilerimizden Merhum İbrahim Hakkı Konyalı, Araştırmacı gazeteci merhum Refi Cavat Ulunay, Prof. Dr Semavi Eyice gibi diğer araştırmacı, öğretim üyeleri ve bilim adamlarının yaptığı araştırmalar derlenerek bir araya getirilip Mustafa Paşa Külliyesindeki tarihi vakıf kütüphanesinde toplanmalıdır.

Mustafa Paşa Külliyesi'nin yıkılıp yok olmasını önlemek için bizzat dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Merhum Başbakan Menderes'in talimatı ile Çoban Mustafa Paşa'da tamirat başlatıldı. Türkiye'nin ilk mimarlarından Merhum Cahide Tamer Hanım efendinin 1961 ile 1970 yılları arasında restorasyonu tamirat dönemindeki verileri ve fotoğrafları bir araya getirilmeli. Tamiratın nasıl yapıldığı bilgi ve belgeler ile derlenerek araştırmacıların bilgisine sunulmalıdır.

En önemlisi bizzat Çoban Mustafa paşa tarafından vakfedilen ve bugün bir çok eserin ortada olmadığı Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesindeki kitaplar ortaya çıkartılmalı. Türk İslam eserleri müzesindeki Çoban Mustafa paşa kütüphanesine ait kitapların birer kopyası basılarak, Çoban Mustafa Paşa ile ilgili tüm bilgi belge, kitap ve dokümanlar bugünkü Çoban Mustafa paşa Külliyesindeki tarihi Kütüphanede kurulacak Çoban Mustafa paşa müzesinde bilim adamları ve ziyaretçilerin bilgisine sunulmalıdır.

Gebze'nin Kentleşme Sürecinde Çoban Mustafa Paşa'nın önemi

Gebze Bölgesi'nin tarih, kültür ve turizm değerleri içerisinde çok önemli yere sahip Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin çok önemli yeri vardır. Çoban Mustafa Paşa'nın yüzlerce yıl önce

kurduğu ve içerisinde birbirinden kıymetli çok değerli yazma eserlerinin de bulunduğu Gebze Çoban Mustafa Paşa Kütüphanesi 1940'lı yıllarda yağmalanmış, vakfettiği arazileri, dükkânlar, han ve hamam ise özel şahısların mülkiyetine geçmiş. Gebze merkezinde Çoban Mustafa Paşa kervansarayı halen özel şahıs mülkiyetinde yıkılıp yok olmaktan kurtarılıp, Çoban Mustafa Paşa Kültür ve Araştırma Merkezi haline getirilmelidir.

Devlet adamı olarak yaptığı hizmetler ve kurduğu vakıfla Çoban Mustafa Paşa Gebze'nin kentleşmesinde çok önemli yere sahiptir. Çoban Mustafa Paşa Külliyesi Gebze şehrinin kurulmasının temel taşı olmuş, yüzlerce yıldır Gebze Bölgesi Mustafa Paşa Külliyesi etrafında büyüyerek genişlemiş, bugün nüfusu bir milyona yaklaşan çok uluslu sanayi kuruluşları ile bir dünya kenti haline gelmiştir. Kocaeli büyükşehir belediyesi tarafından düzenlenen "ULUSLARARASI ÇOBAN MUSTAFA PAŞA ve KOCAELİ TARİHİ – KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU – IV " için hazırladığım bu bildiri ile Sempozyumun düzenlendiği Mart 2017 yılı' nın böyle bir ilk bahar mevsimin' de 488 yıl önce 1529'da Kanuni Sultan Süleyman ile birlikte Viyana seferine giderken Nisan ayında vefat eden ve vasiyeti üzerine cenazesi Gebze'ye getirilerek Külliyede ki Türbesine defnedilen, büyük devlet adamı ve vakıf insanı Gazi Çoban Mustafa Paşayı rahmet, minnet ve şükranla anıyorum.

KAYNAKÇA

BİLGİ NOTU: Kaynak ve Kaynakçalarla ilgili Bilgi Notu : Bu bildiri ve araştırma yazısı' nın hazırlanmasında isimlerini bildiri için' de yazdığımız tüm kitap, belge, bilgi, fotoğraf ve belgesel görüntülerin arşivi, merkezi Çoban Mustafa Paşa'nın türbe ve külliyesi' nin bulunduğu Gebze'de olan, İlim Kültür ve Tarih Araştırmaları Merkezi (İKTAV) Gebze kütüphanesi ve Devr-i Alem belgesel tv program arşivlerin' de yer almaktadır. Kütüphane ve Devr-i Alem belgesel tv program arşivi araştırmacıların hizmetindedir. (www.belgeselyayincilik.com - E-post: belgeselyayincilik@gmail.com)

(*) Doç.Dr.Mehmet Z.İbrahimgil, Bildirisini Hazırlarken Yararlandığı Kaynakların Açıklaması :

(1) Glişa Elezoviç, Turski Spomenici u Skoplju, Galsnik Skopskog Nauçnog Druştva, Kn.V, Skopje, 1929,

(2) 43-260. 2 VGMA, D.632/8, s.462-468'de Hicri 920/miladi 1514 tarihli Vakfiye; Söz konusu vakfiye Makedon dilinde Luben Lape, Tetovo i Tetovsko Niz İstorijata, Kn. I, Tetovo, 1982, s. 170-175 adlı eserde yorumlanmıştır.

(3) Hammer, İstorija Otomanskog Carstva, Kn. IV, Belgrad, 1980, s.336.

(4) Hammer, a.g.e., s.336.

(5) Elezoviç, a.g.m., s. 257.

(6) Danişmend, İsmail Hâmi, Osmanlı Devlet Erkânı, Türkiye Yayınevi. İstanbul, 1961, s.13.

(7) Hicri 917/miladi 1511 tarihli Üsküp Hatuncuklar Camii Vakfiyesinde bahsedilmektedir.

(8) Hamer, a.g.e., s.103-104; Elezoviç, a.g.m., s. 257; E.H, Ayverdi,Avrupa'da Osmanlı Mimarisi, C. III, İstanbul, 1981, s. 262-263.

(9) VGMA, D.632/8, s.462-468'dedir. Vakfiyenin bir örneği de Üsküp Milli Tarih Arşivi'nde bulunmaktadır. Diğer bir örneği de Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindedir.

(10) Vakfiye ilk olarak G.Elezoviç, tarafından "Turski Spomenici u Skoplju", Glasnik Skopskpg Nauçnog Druştva, Kn.VI, Skopje, 1930, s.713-813'de Sırpça olark yorumlanmıştır.

(11) 623 numaralı defterin 147.sayfa 158.sırasında kayıtlı Mustafa Paşa Vakfı'na âid 1077 târîhli vakfiye zeylinin kaydı.

(12) 1453 Tarihli Mufassal Defterinde, Vrapçişte ve Tumçevişte Köyleri'ni Sultan II. Murat'ın Mehmet Paşa'nın Selçuk adındaki eşine vakfettiği, Selçuk Hanım söz konusu köyleri kendi özel mülkü olarak idare etmiştir.

(13) Söz konusu satışın yapıldığı 1477 yılında, 1 Venedik Dukası, 35 akçe'ye bedel olduğunu, 1528 tarihli Mufassal Defteri kayıtlarından öğreniyoruz.

(14) Söz konusu Mufassal Defterinde, bu satıştan satılan köy temlikleri ile ilgili bir kısım mülkün Süleyman Çelebi'nin aile vakfına ait olduğu itirazı üzerine, Süleyman Çelebi'nin oğlu Osman Çelebi tarafından dava açıldığı ve davanın dönemin Rumeli Kazaskeri Fahrettin Efendi tarafından davanın görüldüğü, karara bağlanan davanın 1528 tarihli Mufassal defterine işlendiği görülmektedir.

(15) Makedonya Milli Tarih Arşivi 1528 Tarihli Mufassal Defteri; Luben Lape, Tetovo i Tetovsko Niz İstorijata, Kn. I,Tetovo, 1982, s. 170-175.

(16) Makedonya Milli Tarih Arşivi 1545 Tarihli Mufassal Defteri; Luben Lape, a.g.e., s. 170-175.

(17) Ayverdi, III, 2000, 264; Elezoviç, 1925, 713; Kumbaraci-Bogoeviç, 1998, 63.

OSMANLI CAMİ KÜLTÜRÜNDE VE İŞLEVLERİNDE VAKFİYELERİN VE KÜLLİYELERİN ROLÜ: GEBZE ÇOBAN MUSTAFA PAŞA VAKFİYESİ VE KÜLLİYESİ ÖRNEĞİ

Ali CANÇELİK*

Giriş

Cami, hem tanımı hem de işlevleri itibariyle hayatı inanç ve sosyal boyutlarıyla tevhîdî bir düzlemde toplayan ve bir'leyen/bütün kılan bir yapıya sahiptir. Asr-ı saadetten bu yana çok muhtelif işlevleri karşılamış; zamanla bazı görevleri farklı müesseselere devretmiştir. Buna rağmen hayatın bütün yönlerini kendinde birleştirme fonksiyonunu kaybetmemiştir.

Osmanlı'da Cami külliye ile birlikte var olmuş; bir yapı topluluğunun merkezini teşkil etmiştir. Merkezî yapısı fizikî, manevî ve ekonomik olarak kendi göstermiştir. Osmanlı toplumunda cami kültürünün oluşumunda cami içinde cereyan eden ibadet ve geleneksel faaliyetler kadar bu biçimde önemli bir rol oynamıştır.

Tebliğde Osmanlı'da Cami kültürünü oluşturan temel etkenler üzerinde durulacak; vâkıf tarafından bütün giderleri karşılanan cami organizasyonları hakkında bilgi verilecek; insanın sabah namazından yatsı namazına kadar cami ile olan rabıta haliyle ilgili bazı tespitler ortaya konacaktır.

Osmanlı Cami kültüründeki üslup ve camiye dair bazı kurallar üzerinde yapılan incelemelerde hiyerarşinin camiye yansıdığı da görülmektedir. Tezyinde, biçimde ve statüde bu hiyerarşik yapıyı görmek mümkündür. Bu kurallar ve hiyerarşik yapı toplumun sapma ve savrulmasına karşın geniş ve genel sınırlar olarak belirmektedir.

Tebliğ, Cami'nin bir inanç ve inancın etrafından oluşan bir kültürün ürünü olduğunu; cami inşa etmenin matematiksel ve fiziksel bir iş olmanın çok ötesinde bir eylem olduğunu; bunlarla birlikte fiziğin ve metafiziğin; maddenin ve mananın; somut ve soyutun birbirini cami merkezli külliyede karşıladığı ve dengelediği bir yapı olduğunu ortaya koymaktadır.

Kısaca Cami: Tanımı, Özellikleri ve Fonksiyonları

Osmanlı toplumunun kültür hayatında caminin yerine ve işlevine hem kavram hem de teknik özellikler bakımından bakmadan önce Cami kelimesinin tanımına ve tarihi sürecine kısa göz

* Yrd. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Osmanlı Türkçesi ve İslami Türk Edebiyatı, e-mail: ali.cancelik@kocaeli.edu.tr. alicancelik@gmail.com.

atmakta fayda bulunmaktadır. Nitekim tanımı, konumu ve işlevindeki bazı noktalar onları ortaya çıkaran kültürün kodlarını da sunmaktadır.

Cami'nin tanımına bakıldığında *toplamak* ve *bir'lemek* özellikleri ile karşılaşılır. Cami, Arapça cem' kökünden türemekte, "toplayan, birleştiren, bir araya getiren, toplantıya davet eden, harfleri dizen, tertip eden " anlamlarına gelmektedir.[1]

İlk zamanlar, câmi' kelimesi, sadece cuma namazı kılınan büyük mescitler için kullanılmaktaydı. Cami, el-mescidü'l-câmi' (cemaati toplayan mescid) tamlamasının kısaltılmış şeklidir. Bu kullanım ihtiyatlı yaklaşılmakla birlikte Taberanî'nin bir rivayetine dayanarak Hz. Peygamber aleyhisselâm'ın kullandığı ileri sürülmektedir. Bununla beraber bazı hadis senedlerinde geçen ifadelerden, bu tabirin tâbiîn döneminde kesin olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Buradaki kavramda dikkat çekmek istediğimiz nokta 'cemaati toplayan mescit' anlamının cami için bir arka plan oluşturmasıdır. Yeryüzünün mescit kılınmasına rağmen mescidin toplayıcılık vasfı, sadece namaz zamanlarına özgü bir vasıf olarak görünmemektedir. Namaz dışında toplamış olması, nasıl topladığı ve niçin topladığı kültürel unsurlar açısından önem arz etmektedir.

Camilerin ilk zamanlarda yapılış şekillerine bakıldığında ilk göze çarpan fizikî merkezîliğe sahip oluşudur. İslâm toprakları genişleyince yeni yerlerin fethedilebilmesi ve fethedilen yerlerin muhafazası için özellikle askerî amaçlı yeni yerleşim merkezleri, ordugâh şehirleri kurulmuştur. Şehirlerde önce cami kurulmakta sonra etrafına evler yerleşmektedir. Bunun ilk örnekleri Kûfe, Basra ve Fustat'tır. Kûfe'de, Hz. Ömer'in emriyle yer seçimi için *uzun bir araştırmadan sonra*, Sa'd b. Ebû Vakkas tarafından kurulmuştur. Şehir planında *önce cami yeri tespit edilmiş,* güçlü bir okçuya dört yönde oklar attırılarak bunların düştüğü yerin ötesine evlerin yapılmasına izin verilmiştir. Ana yollar 40 (30 m), yan yollar 20 (15 m) ve ara sokaklar da en az 7 (5 m 25 cm) zirâ[2] olarak planlanmıştır. Hz. Ömer, yeni kurulan *yerleşim merkezlerinde bir merkez caminin* bulunmasını ve kabileler için ayrı mescitler inşa edilmesini istemiştir.[3] Burada ilk göze çarpan nokta *fizikî merkezîliktir*.

Cami etrafının açık olarak tutulması, belli mesafelerden sonra evlerin yapılmasına müsaade edilmesi Cami'nin kendine ait bir mahremiyet ve hassasiyet sahibi oluşu ile ilişkilendirilebilir. Nitekim Osmanlı'da cami nisbî olarak hayatın akışının dışında, telaşın yerini sekînetin aldığı bir mekândır. Dışarıdan içeriye doğru bir yalıtım veya tecrid hissettirir. Genel olarak büyük camiler, kendilerini *şehrin kalabalığından ayıran* ve gerektiğinde yangınlardan da koruyan bir *dış avluya* sahiptir.

Cami, fizikî mekrezîliğinin yanında manevî merkezîliği de sahiptir. Bu ikisini eş zamanlı ve dengeli yürütmüştür. Her ne kadar ilk zamanlar kendisinde başlayan ve daha sonra eğitim, idare ve askeriye gibi kurumsallaştıkça ayrılan, bazı alanlar olsa da manevî merkezîliğini kaybetmemiştir.

Camiler, İslam'ın ilk dönemlerinde ibadet görevi dışında eğitim-öğretim ve kültür merkezi olarak ve devlet müessesesi olarak değerlendirilmiştir. Daha sonraki dönemler, gelişen

1 Serdar Mutçalı, *Arapça Türkçe Sözlük*, Dağarcık, İstanbul, 2012, s. 164-165.

2 Zirâ', (ذراع) parmak uçlarından dirseğe kadar olan kısma denk düşen uzunluk biriminin adıdır. 75 cm ile 90 cm arasında değişmektedir.

3 Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, "Cami *(Dinî ve Sosyokültürel Tarihi)*", DİA, 7 (1993), s. 46-49.

ve değişen şartlar dolayısıyla müesseseler ayrı ve müstakil mekânlara taşınmışlardır. Ancak mescit ya da camiler, hiçbir zaman manevi terbiye fonksiyonunu kaybetmemiştir. Zira bu onun var oluş sebebinin bir gereğidir. İnsanlar manevî ihtiyaçlarını cami ile temin etmektedirler.

Hz. Peygamber'in, bir gün mescide girdiğinde cemaatin bir kısmını dua ve zikirle, diğer bir kısmını ilimle meşgul halde görüp, "Ben muallim olarak gönderildim" diyerek ilimle meşgul olanların yanına oturması (İbn Mâce, "Mukaddime", 17) caminin fonksiyonu ve önceliği hakkında bilgi vermektedir.

Hz. Ebû Bekir'in Mekke'deki evinin bahçesindeki küçük mescidi bunun en güzel örneğidir. Özel olmakla beraber bir Müslüman tarafından inşa edilen ilk mesciddir. Yanık, etkileyici sesiyle Kur'an okumaktadır. Bu okuyuşu ile sesi duyan müşrik çocuk ve kadınlarında İslâm'a sempati uyandırmaktadır.[4] Burada bir bağ oluşturma söz konusudur. Ki, bizim makalemizin en önemli noktası da burasıdır. Çoban Mustafa Paşa Vakfiyesi'ndeki şartlar, toplumun duygusal olarak yani kalbî bağlanma ihtiyacını gidermeye matuftur.

Camilerin fonksiyonlarına dönecek olursak Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebevî'deki derslerine *meclisü'l-ilm* denilmiştir ki bu ilk asırda hadis derslerini ifade ediyordu. Bu meclislerde Hz. Peygamber'in etrafında iç içe daire şeklinde oturan dinleyici grubuna "halka" denilmiştir (Buhârî, "İlim", 8). Halkalara ders vermede bazı sahâbîler de kendisine yardımcı olmuştur. Ubâde b. Sâmit bunlardan biriydi ve mescidde Kur'an ve okuma yazma öğretiyordu. Kadınlar için de Mescid-i Nebevî'de ayrı bir gün tahsis edilmiştir. Mezhep imamları camide yetişmişler ve buralarda ders okutmuşlardır. Kur'an ve hadisi anlamadaki öneminden dolayı daha ilk asırlardan itibaren edebiyat, bilhassa eski Arap şiiri derslerine yer verilmiştir. Tâbiînden Saîd b. Müseyyeb, Mescid-i Nebevî'deki meclisinde sık sık *Arap şiiri* üzerinde dururdu.

Bağdat'taki camilerden farklı olarak Dımaşk ve Kahire camilerinde zâviyeler bulunurdu. Nitekim Emeviyye Camii'nde ve Kahire'deki Câmiu'l-atîk'te sekizer zâviye vardı ki bu *sayı* Osmanlılar döneminde Süleymaniye Medresesi'ne örnek teşkil etmiştir.

Yâkut el-Hamevî'nin rivayetine göre Horasan'ın en büyük şehri olan Merv'deki on kütüphanenin ikisi camide bulunuyordu. Vakıf eserlerden oluşan, Azîziye ve Kemâliye denilen bu iki kütüphaneden sadece birincide *12.000 civarında kitap* vardı (Mu'cemü'l-büldân, V, 114).

Osmanlı'da Cami Kültürü ve Fonksiyonları

Fizikî Merkezîlik

Osmanlı'da cami, öncelikle fizikî merkezîliğiyle göze çarpar. Cami külliye ile birlikte vardır. Bir yapı topluluğunun merkezini teşkil eder. Bilhassa Türklerde böyle olduğu görülmektedir. Camilerin etrafında şu bölümler bulunmaktadır: Arasta (çarşı), dârüşşifâ, hamam, hazîre, türbe, medrese, sıbyan mektebi, kervansaray, kütüphane, muvakkithâne, sebil, tabhâne,

4 Önkal, Bozkurt, "Cami", s. 47.

aşhâne-imaret vb. Tabhâneli camiler, misafirhaneye sahip camilerdir. Âyende ve revendeye açıktır. Misafirleri ağırlamak için hususî tabhâneler[5] mevcuttur.

Osmanlı'da etrafında evlerin, çarşıların etrafında döndüğü, şehrin merkezinde yer alan camiler, şehrengizlerde de bu özellikleriyle yer almışlardır. Aşağıda alıntılanan Cemâlî'ye (ö. 1512?) ait iki beyitte cami minaresi, estetik bir tertip ile *sevgilinin uzun ve ince boyuna benzetilmiş; yer ile göğü birleştiren bir gök direği veya göğe uzanan bir merdiven olarak düşünülmüştür*. Burada şehrin her yanından görünüşü ve aynı zamanda *şehrin en yüksek yapısı* oluşu göze çarpmaktadır. Caminin fizikî merkezîliği, şiirin diliyle dikkatlere sunulmaktadır:

Yücelmiş benzeyüp kadd-i nigâra
Göke dikmiş asâyı her minâre

Gören sanur ımâd-ı âsmandur
Ve yâhûd gök yüzine nerdibândur[6]

"Her bir minare, sevgilinin boyuna benzeyerek yücelmiş ve asâyı göğe dikmiş (gibidir). Gören, gökyüzünün direkleri veya gökyüzüne uzanan merdivenler sanır."

Şairin dile getirdiği mabedin en yüksek yapı olması nispetsiz bir büyüklük değildir. Bulunduğu topoğrafyaya ve çevreye nispetle sağlanan bir büyüklüktür. Zira mabetler, şehirde *nisbet* ve *iktifa* ölçülerini gözeterek yükselen en büyük yapılardır.[7] Bu, sembolik olarak şehrin *ulu*sunun mabetler olduğunu gösterir.

İslam medeniyetine ait Osmanlı şehirleri dışında, Avrupa ortaçağ şehirleri üzerine yapılan incelemelerde de *şehrin en baskın unsuru olarak mabetler, tapınaklar görünür.* Baskın olmak bir şehrin merkezinde ve en görünür yerinde yer almak ile sağlanmıştır. *Bu, psikolojik veya manevî bir atmosfer sağladığı gibi insanların kendilerini fizikî olarak tayin edecek bir nokta bulma ihtiyaçlarını da karşılamaktadır.*[8]

Şair için cami, sadece namaz kılma mekânı değildir. *İnsanların ve cinlerin buluştuğu ve bütünleştiği bir yerdir.* Cami, insanları bütünleştirmesiyle aslî fonksiyonunu yerine getirir. Şehrengizde camii otağa, minare ise yükselmiş altın bir kandile dönüşür ve bütün ins ve cin namazla *bir* olurlar. Burada fiziken buluşma ve bir olma mekânı psikolojik ve manevi olarak da bir olmanın zeminini oluşturmaktadır:

Şebi rûze döner mescid otâga
Menâre zer dikilmiş bir çerâga

5 (تابخانه) *i.* (Fars. *tāb* "tâkat, güç" ve *ḫāne* "ev, yer" ile *tāb-ḫāne*) İmâretlerin yanında İstanbul'a gelen fakir kimselerin iş buluncaya, zayıf ve güçsüzlerin, hastahâneden çıkanların sağlıklarını kazanıncaya kadar barınmaları için yapılmış hayır kurumu, tavhâne.

6 Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Şehr-engizlerde İstanbul*, İstanbul Fethi Derneği, İstanbul, 1958, s. 106.

7 Sadettin, Ökten, *Yahya Kemal'in İstanbul'u ve Devamı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 112-113.

8 Kevin A. Lynch, *Kent İmgesi*, (Çev. İ. Başaran,), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2012, s. 90; Leonardo, Benevolo, *Avrupa Tarihinde Kentler*, (Çev. Nur Nirven), Yeni Binyıl, İstanbul, 1995, s. 49.

Namaza cem' olurlar ins ile cân
Var anda san nice mühr-i Süleymân[9]

"Gece gündüze, mescit otağa; minare ise altın dikilmiş bir kandile döner. İnsanlarla cinler namazda birleşirler. O anda nice Süleyman mührü var sanırsın."

Tanrı ile tabiat arasında bir aracı olan insanın kozmosun/kâinatın uyumunu sağlamaktaki tabiî rolünü[10] yerine getirirken merkezine hangi yapıyı aldığı da önemli bir noktadır. Merkezine almak ona tazim ve hürmet duygusu göstermeyi gerektirmektedir. Bu sebeple bir mabedin diğer yapılardan daha yüksek olması, ona gösterilen tazim ve hürmet duygusunun bir simgesidir.[11] Baskın ve merkezî unsur olarak mabetleri inşa etmenin temelinde, gökyüzü ile yeryüzü arasında uyum inşa eden insanın neyi ölçü alındığının cevabı yatmaktadır. Guénon'un "Gökyüzü ile yeryüzünün birliği münhasıran onun (gerçek insanın) içinde ve aracılığıyla yer alacaktır." [12] İfadesini bu çerçevede düşünmek daha anlamlı olacaktır. Şehirde göğe yükselen minare, bu birliği sağlamaktadır. Minareyi yapan elin insan eli olduğunu düşündüğümüzde birliği sağlayanın insan olduğu aşikâr olur.

Manevî Merkezîlik

Camilerin eğitim ve öğretim mahalli olarak kullanılması geleneği Osmanlılarda da başlangıçtan beri benimsenen ve devam ettirilen bir uygulama olmuştur. Osmanlı medreselerinde mevcut odalarda (hücreler) öğrenci ikamet etmekte, medrese dershanesinde belirli dersleri görmekte, *genel dersleri camilerde* takip etmekteydi. Takrir şeklinde halka açık olarak dersler verilmekteydi. Bu dersler için XVII. yüzyıldan itibaren dersiâmların tayin edilmiştir.

Bunun yanında *hat meşki, Kur'an tâlimi ve hıfzı* gibi uygulamalı derslerin camilerde verildiği de bilinmektedir. Hatta o dönemde İstanbul'da bazı camiler *geleneksel olarak yerleşmiş dersleriyle* meşhur olmuştur. Meselâ Nuruosmaniye ve Amasya Beyazıt gibi bazı camilerde *hat meşkedilirdi.* Nitekim Ârif Efendi Nuruosmaniye'de verdiği hat dersleriyle tanınmıştı (DİA, III, 364). Bu dersler bazen camiye bir kapı ile açılan bitişik odalarda yapılırdı. Özellikle XVI-XVII. yüzyıllarda medreselere tayin edilecek müderris imtihanları ile ilgili olarak müderrislerin uygulamalı dersleri genellikle Fâtih, Süleymaniye ve Beyazıt gibi büyük camilerde halka açık olarak yapılmaktaydı. Aday, ilim heyetinin ve hazır bulunan cemaatin önünde ders anlatır.[13]

Camiye Yansıyan Hiyerarşik Yapı

Çoban Mustafa Paşa Külliyesiyle doğrudan ilgisi olmamakla birlikte Osmanlı'da, cami kültüründe önemli bir nokta olan cami üzerinden hiyerarşik değerlerin oluşmasına değinmekte fayda mülahaza etmekteyiz. Bu, aynı zamanda Çoban Mustafa Paşa Camii'nin pozisyonu hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir.

9 Levend, age, s. 106.
10 Ökten, *Yahya Kemal'in İstanbul'u,* 102.
11 René, Guénon, *Büyük Üçlü,* (Çev. Veysel Sezigen), İz Yayınları, İstanbul, 2012, 117-124.
12 Guénon, *Büyük Üçlü*, s. 119.
13 Önkal, Bozkurt, "Cami", s. 51.

Kısaca ifade etmek gerekirse sultanlar tarafından yaptırılan camiye *selâtin camileri,* vezirler ve diğer devlet ricâli tarafından yaptırılan orta büyüklükteki camilere bânisinin adına izâfeten sadece *cami*, küçük olanlara da *mescid* denilmiştir. Hiyerarşik yapıyı üç kategoride görmek mümkündür: Tezyinde, Biçimde, Statüde.

Tezyinde Hiyerarşi: Bu, caminin kendi içinde bir hiyerarşik yapıdır. Caminin en süslü, müzeyyen yeri mahiyeti gereği mihrap olmalıdır.

Biçimde Hiyerarşi: Bu, devlet erkânı ve tebaa arasındaki bir hiyerarşidir. Selâtin camilerinde iki ve daha çok minare; diğerleri birden fazla minare yok ya da nadirdir. Sultanlar ve bazı hânedan mensupları dışındaki kişiler tarafından yaptırılan camilerde birden fazla minare bulunmaması titizlikle riayet edilen bir usuldür. Ancak son yıllarda yapılan modern camilerde minare ve şerefe sayısında bir sınırlama ve ölçü kalmamıştır.

Statüde Hiyerarşi: Cami ve mescit arasındaki bir hiyerarşidir. Mescitlerin, statü değiştirip cuma namazı kılınan camiye tahvil edilebilmeleri için berat ve izin[14] gerekmektedir.[15]

Cami'nin Siyasal, Sosyal ve Kültürel Merkezîliğine Dair Bazı Uygulamalar

Burada bazı temel uygulamaları kısaca hatırlatmakla iktifa etmekteyiz. Bu örnek uygulamaların Osmanlı siyasal ve sosyal hayatında caminin merkezîliğini göstermesi açısından karakteristik uygulamalardır.

Adaletin Şeffaşığı

Osmanlı'da ilk zamanlar birine *kadılık görevi* verildiğinde görev yapacağı yerin camiine götürülür, *tayiniyle ilgili berat orada okunur* ve merasim yapılırdı. Kadılar davaları görmek için camide otururlardı. Bu uygulama daha önceden intikal etmiş bir âdet olmalıdır. [16]

Osmanlı'da uzun süre devam eden bazı *teftiş ve tahkikatlar halka açık olarak camilerde yapılmıştır*. Kanûnî Sultan Süleyman devrinde (1520-1566) yaşayan bir hadise bunun örneklerinden biridir: Rumeli Kazaskeri Bostan Çelebi, Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi ve İstanbul Kadısı Saçlı Emîr Efendi hakkında kadı ve müderrislerden şikâyetler gelmiş, bunun üzerine Kanûnî Sultan Süleyman tahkikat açılmasını emretmiştir. Fâtih Camii'nde devrin tanınmış âlimlerinden oluşan bir heyet huzurunda günlerce devam eden tahkikattan sonra her üç âlim de temize çıkmıştır (İpşirli, İTED, VIII/1-4, s. 209).

Bazı Merasimlerin Camide Yapılması

Osmanlı'da birçok merasimin icrası için camiler seçilmiştir. Bunların içerisinde en önemli ve ihtişamlı olanı *kılıç alayı merasimidir*. Genellikle Eyüp Camii avlusunda Eyüp Türbesi'nde

14 Meselâ Çorum'daki bir mescidin camiye tahviliyle ilgili 13 Cemâziyelevvel 1209 tarihli bir arîza için bk. BA, Cevdet-Evkaf, nr. 721.

15 Önkal, Bozkurt, "Cami", s. 51

16 Önkal, Bozkurt, "Cami", s. 52.

yapılan bu merasim, İstanbul'un fethinden önce ve daha sonra bazen Edirne'deki Eskicami'de de yapılmıştır.

Cami Görevlilerine Verilen İhtimam ve İmtiyaz

Osmanlı döneminde cami personelinde gerek tür gerekse sayı bakımından önemli bir artışın olduğu gözlenmektedir. Çok geniş vakıflara sahip selâtin camilerinde görevli sayısı oldukça fazla idi. Meselâ III. Murad'ın Manisa'da inşa ettirdiği Murâdiye Camii'nde iki imam, bir hatip, bir vâiz, dokuz müezzin, doksan dört cüzhan, otuz iki hademe olmak üzere toplam 139 kişi cami vakfından çok farklı seviyelerde ücret almaktaydı. Süleymaniye Camii'ndeki görevli sayısı ise daha fazla idi. Süleymaniye Külliyesi'nden ücret alan toplam 936 kişiden 303'ü doğrudan Süleymaniye Camii'ne bağlıydı. Bunların içerisinde imam, müezzin, hatip, vâiz, kayyim, ferrâş gibi cami hizmeti ifa edenlerin sayısı ancak yirmi otuz kadardı. Bunun dışında sayıları yüzleri bulan cüzhan, devirhan, en'âmhan, musallihan gibi hizmetliler ise ilim tahsil edenlere, bazı tarikat erbabına tahsis edilen cüzi burs niteliğinde daha az bir ücret alıyorlardı.

XVII-XVIII. yüzyıllarda camilerde *kürsü şeyhliği, dersiâmlık gibi görevlere de* rastlanmaktadır. Osmanlılar'da *bütün cami personeli askerî zümre kapsamına alınmış, böylece kendilerine vergilerden muafiyet ve başka imtiyazlar tanınmıştır.* Diğer taraftan teşrifat defterlerinde, özellikle *selâtin camilerinin vâiz, hatip ve imamlarına devlet protokolünde yer verildiğine* dair bilgilere rastlanmaktadır. [17]

Çoban Mustafa Paşa VakŞyesi, Külliyesi Ve Camii Fizikî Merkezîliği

Külliye'nin fizikî merkezîliğini açıklamak için çok şey söylemeye gerek olmadığı düşüncesindeyiz. Tebliğin başında fizikî merkezîliğin maddî, manevî ve psikolojik açıdan nasıl bir katkı sunduğu izah edilmişti. Külliye'nin bu özelliği taşıdığını ve bunun temel unsurlarını dile getirmek sanırız yeterlidir.

Külliye, ibadet etmenin dışında birçok ihtiyacı karşılamak için inşa edilmiştir. Dolayısıyla çok yönlü fonksiyona sahiptir. Anadolu'ya ve İran'a giden kervanlar, batıdaki topraklardan yola çıkan hacı adayları ve doğu tarafına seferlere çıkan ordu bu kasabadan geçmekteydi. Her gün yüzlerce yolcunun konaklayıp gittiğini ve nice sıkıntılar çektiğini gören Çoban Mustafa Paşa, bu ihtiyacı karşılayacak çapta (117 X 106 m.) büyük inşa etmiştir. Külliye, gerek mimari düzenleme ve içinde bulundurduğu yapıların çokluğu bakımından menzil külliyelerinin en başarılı örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Gebze'nin kuzeybatısında bir tepe üzerinde bulunan külliye, buradan gelip geçen kalabalık kervanların ve toplulukların ihtiyacını karşılamaktaydı. Merkezde cami olacak şekilde, türbe, medrese, imaret, tekke, kütüphane, dârüşşifâ, paşa odaları, kervansaray ve çarşı içinde

17 Önkal, Bozkurt, "Cami", s. 51-55.

bulunan hamamdan meydana gelmiştir. Yapılar dikdörtgen bir avlu üzerinde camiyi üç taraftan çevrelemektedir.[18]

Şehrin her tarafından görülmesi, en yüksek noktada olması külliyenin önemli özelliklerinden biriyken etrafından yükselen yapılar bu özelliğin kaybolmasına sebep olmuştur.

Manevî Merkezîliği

Çoban Mustafa Paşa Vakfiyesi'nde camide icra edilmesi gereken uygulamaları ve bunların nasıl, ne zaman ve hangi vasfa sahip insanlar tarafından icra edileceği detaylarıyla açıklanmıştır. Şartlarda külliye etrafında ikamet eden halkın hem aklî hem kalbî ihtiyaçları karşılanmaktadır. Vakfiye'nin şartlarında bulunan özellikler özetle şu şekildedir:

"Gebze'de kütüphâneye vakfedilen kitapların burada istifade edilmesi ve iyi bir şekilde korunması şart koşulmuştur. Mustafa Paşa'nın vakfettiği kitapların listesi de vakfiyede verilmiştir. Kitapların Gebze'de imâretten dışarı çıkarılmaması şart koşulmuştur.

Gebze'de kütüphânede görevli olacak *hafız-ı kütübün*, *sâlih*, *güvenilir,* kitaplar hakkında *bilgili*, onları daima *koruyacak* bir kişi olmasını gerekmektedir. İki imâretin camilerinden her birinde, erkek, *âlim, âmil, imamlık vazifesini güzel yapan bir imam* olacaktır. Gebze'deki camide, ezanla vazifeli dört müezzin bulunacaktır. Ayrıca camide görev alacak *hâtibin âlim, âmil* olması gerekmektedir. Cami mahfelinde *beş hafız*; onların içindeki en *âlimi, reis* (başkan) olacaktır. Başkan diğer hafızlarla birlikte *Cuma günleri güzel bir meclis* düzenleyecektir. Gebze'deki camide, *Resul ve vâkıf için güzel sesle yirmi ayet okuyan iki adam* olacak, onlardan *biri öğle namazından sonra, diğeri ikindi namazından sonra* okuyacaktır.

Yine Gebze'deki camide, *muttakî on adam* her gün öğle namazından sonra orada toplanacak ve on bin kere tesbih, Nebi aleyhisselam'a on bin kere salât edecektir. Camide her gün on adam ikindi namazından sonra bir araya gelecek, onların her biri yüz kere İhlâs Sûresi'ni okuyacaktır. Onlardan her biri bir kez, Muavezeteyn (Felâk ve Nâs Sureleri), Seb'ul-mesâni (Fatiha Sûresi) ve Bakara Sûresi'nden adet üzere okuyacaktır. Sonunda okunanların sevabı Nebi aleyhisselam ve âli ve ashâbı ve âl-i Osman ve vâkıfın ruhuna hediye edilecektir. Gebze'deki camide her gün, sabah namazından sonra otuz cüz, öğle namazından sonra otuz cüz olmak üzere toplam altmış cüz okunacaktır.

Gebze imâretinde noktacı olarak isimlendirilen görevlinin, *mustakîm, adil ve emin* olması gerekmektedir. Mekteplerin her birinde *âlim, salih, nâsih birer muallim ile muallimin bir halifesi* olacaktır.

Cuma gecelerinde, aşure günlerinde, bayramlarda, şehr-i Ramazan gecelerinde, berat ve mevlîd kandillerinde halka yiyecek dağıtıldığı bildirilmektedir. Sıbyan mektebinde okuyan yetim talebeler ile diğer talebelere alınacak kışlık ve yazlık eşyalar, mevsimine göre meyve ve yiyecekler hakkında da çeşitli kurallar bulunmaktadır.

İki imâretin her birinde *emin, dindar, muhasip*, imâretin ve onun hizmetlilerinin durumlarını gören bir nâzırı olacaktır. İmâretlerde görevli olan bu nâzırların görevleri, vakfiyede detaylı bir

18 Köksal Seyhan, "Çoban Mustafa Paşa Külliyesi", DİA, 8, (1993), s. 352.

şekilde açıklanmıştır. İmârette çalışan *bütün görevliler ve taşımaları gereken özellikler* vakfiyede belirtilmektedir.

Vakfiyesinde bu mamurenin padişah tarafından kendisine temlik edilen geniş arazisi bütün sınırlarıyla gösterilmiştir. Eski vakıf arazi ile emlak hariç olmak üzere hemen bütün Gebze, Paşa'nın vakfıdır."[19]

Cami'de yapılması istenen faaliyetler, haftanın her günü ve neredeyse günün her saatini bulmaktadır. Bu şekilde icra edilen dinî faaliyetler, çevre sakinlerinin muhakkak surette dikkatini celb etmekte ve onların Cami merkezli bir hayat yaşamalarını sağlamaktadır. Sürekli sağlanan bu irtibat, caminin zorunlu vakit namazlarında açık tutulmasının ötesinde günü her saati cemaatine açık hale gelmektedir. İnsanların hem camiye olan rağbetini artırmakta hem de her türlü dini ve sosyal meselelerini ve sorunlarını cami yetkilileriyle paylaşmalarının önünü açmaktadır. Böylece cami, toplumun dini ve sosyal hayatında bir yaşam merkezi haline gelmiş olmaktadır. Bunun her şeyden öte, belki çok daha önemli olan tarafı insanların ayrımcı ve ayrıştırıcı dini kisvedeki örgütlere kapılmalarının önünü almış olmaktadır. Masum da olsa hiçbir cemaatin Caminin yerini alacak derecede merkezîleşmesinin de önüne geçilmiş olmaktadır.

Bütün bunlarla beraber dini hakların ve imkânların kısıtlanması Mç Erol Kılıç'ın ifade ettiği şu sorunlara da yol açmıştır: "Dini hakların kısıtlanması ise siyasal alandaki kadar kazanım elde edemedi. Hatta her geçen dönem eskisini aratır daha sert kısıtlamalara başvurdu. Dinin gerek ferdi ve gerekse içtimai alandaki yerine yönelik sert muameleler sonuçta tepki olarak pek çok dini grup ve cemaatlerin ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Fetö grubu böylesi bir mahrumiyetler ve mağduriyetler üzerinden insan kazandı. Lakin bu mağduriyetleri ranta çevirip siyasallaştılar, gözü dönmüşçesine hâkim olan ikbal hevesleri kendilerini sonunda yabancı mihrakların piyonu haline gelmiş birer haine çevirdi."[20]

İktisadi Merkezîliği

Vakfiyede belirtilen çalışan ve ücretlerine bakıldığı zaman külliyenin başlı başına bir ekonomik ağırlığa sahip olduğu anlaşılır.

Osman Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı* adlı eserinde bunları aşağıdaki gibi bir tablo şeklinde göstermektedir[21]:

Külliyede imaret memurları, mektep teşkilatı görevlileri, cami teşkilatı ve görevlileri, medrese teşkilatı ve görevlileri, imaretin umumî idare teşkilatı ve bunların da dışında faklı yerlerde bulunan vakıfların akarlarından sorumlu görevliler olmak üzere yaklaşık 55-60 kişilik istihdam sağlamaktadır. Külliyenin en fazla maaşına sahip görevlisi müderrislerdir. Müderris 50 akçe alırken Çoban Mustafa Paşa'nın kendi sülalesinden olan Vakıf Mütevellisi 40 akçe almaktadır.

19 Tuba Bayram, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii ve Külliyesi*, Basılmamış Yüksek lisans Tezi, İstanbul, 2011, s. 29-30. Ayrıca bkz. Osman Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1936, s. 40-42.

20 Mahmut Erol Kılıç, "Bir Geleneği Olmak 2", http://www.yenisafak.com/yazarlar/mahmuderolkilic/bir-gelenegi-olmak-2-2036586. Çevrimiçi: 06.03.2017.

21 Osman Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1936, s. 40-42.

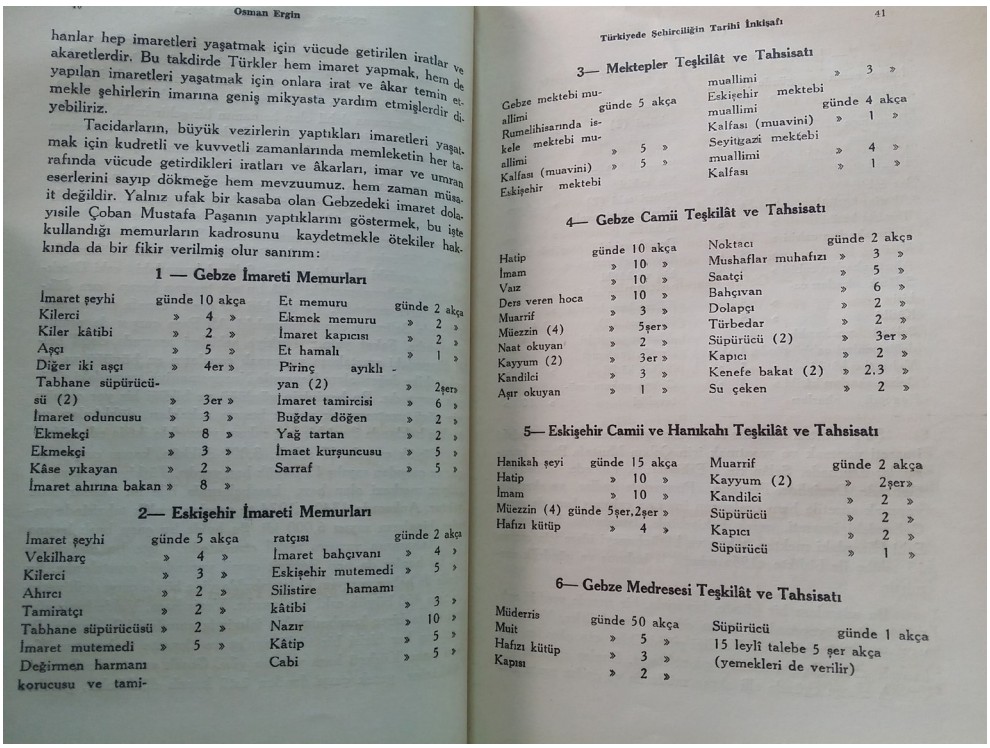

Osman Ergin

hanlar hep imaretleri yaşatmak için vücude getirilen iratlar ve akaretlerdir. Bu takdirde Türkler hem imaret yapmak, hem de yapılan imaretleri yaşatmak için onlara irat ve âkar temin etmekle şehirlerin imarına geniş mikyasta yardım etmişlerdir diyebiliriz.

Tacidarların, büyük vezirlerin yaptıkları imaretleri yaşatmak için kudretli ve kuvvetli zamanlarında memleketin her tarafında vücude getirdikleri iratları ve âkarları, imar ve umran eserlerini sayıp dökmeğe hem mevzuumuz, hem zaman müsait değildir. Yalnız ufak bir kasaba olan Gebzedeki imaret dolayısile Çoban Mustafa Paşanın yaptıklarını göstermek, bu işte kullandığı memurların kadrosunu kaydetmekle ötekiler hakkında da bir fikir verilmiş olur sanırım:

1 — Gebze İmareti Memurları

İmaret şeyhi	günde 10 akça	Et memuru	günde 2 akça
Kilerci	» 4 »	Ekmek memuru	» 2 »
Kiler kâtibi	» 2 »	İmaret kapıcısı	» 2 »
Aşçı	» 5 »	Et hamalı	» 1 »
Diğer iki aşçı	» 4er »	Pirinç ayıklayan (2)	» 2şer»
Tabhane süpürücüsü (2)	» 3er »	İmaret tamircisi	» 6 »
İmaret oduncusu	» 3 »	Buğday döğen	» 2 »
Ekmekçi	» 8 »	Yağ tartan	» 2 »
Ekmekçi	» 3 »	İmaet kurşuncusu	» 5 »
Kâse yıkayan	» 2 »	Sarraf	» 5 »
İmaret ahırına bakan	» 8 »		

2— Eskişehir İmareti Memurları

İmaret şeyhi	günde 5 akça	ratçısı	günde 2 akça
Vekilharç	» 4 »	İmaret bahçıvanı	» 4 »
Kilerci	» 3 »	Eskişehir mutemedi	» 5 »
Ahırcı	» 2 »	Silistire hamamı kâtibi	» 3 »
Tamiratçı	» 2 »	Nazır	» 10 »
Tabhane süpürücüsü	» 2 »	Kâtip	» 5 »
İmaret mutemedi	» 5 »	Cabi	» 5 »
Değirmen harmanı korucusu ve tamirci			

Türkiyede Şehirciliğin Tarihi İnkişafı 41

3— Mektepler Teşkilât ve Tahsisatı

Gebze mektebi muallimi	günde 5 akça	muallimi	» 3 »
Rumelihisarında iskele mektebi muallimi	» 5 »	Eskişehir mektebi muallimi	günde 4 akça
Kalfası (muavini)	» 5 »	Kalfası (muavini)	» 1 »
Eskişehir mektebi		Seyitgazi mektebi muallimi	» 4 »
		Kalfası	» 1 »

4— Gebze Camii Teşkilât ve Tahsisatı

Hatip	günde 10 akça	Noktacı	günde 2 akça
İmam	» 10 »	Mushaflar muhafızı	» 3 »
Vaiz	» 10 »	Saatçi	» 5 »
Ders veren hoca	» 10 »	Bahçıvan	» 6 »
Muarrif	» 3 »	Dolapçı	» 2 »
Müezzin (4)	» 5şer»	Türbedar	» 2 »
Naat okuyan	» 2 »	Süpürücü (2)	» 3er »
Kayyum (2)	» 3er »	Kapıcı	» 2 »
Kandilci	» 3 »	Kenefe bakat (2)	» 2,3 »
Aşır okuyan	» 1 »	Su çeken	» 2 »

5— Eskişehir Camii ve Hanıkahı Teşkilât ve Tahsisatı

Hanikah şeyi	günde 15 akça	Muarrif	günde 2 akça
Hatip	» 10 »	Kayyum (2)	» 2şer»
İmam	» 10 »	Kandilci	» 2 »
Müezzin (4)	günde 5şer,2şer »	Süpürücü	» 2 »
Hafızı kütüp	» 4 »	Kapıcı	» 2 »
		Süpürücü	» 1 »

6— Gebze Medresesi Teşkilât ve Tahsisatı

Müderris	günde 50 akça	Süpürücü	günde 1 akça
Muit	» 5 »	15 leyli talebe 5 şer akça (yemekleri de verilir)	
Hafızı kütüp	» 3 »		
Kapısı	» 2 »		

Şurası ayrıca önemlidir ki, Çoban Mustafa Paşa, Gebze gibi küçük bir kasabada bir imaret yapmak ve sürdürülebilirliğini sağlamak için İstanbul, Edirne, Selânik, Eskişehir, Gebze, Denizli, Padre, Pıravadi'de gelirler oluşturmuş; hem bu sayıların yerlerin imarına çalışmış hem de Gebze ve diğer yerlerdeki imaretlerin kesintiye uğramadan hizmet vermesini temin etmiştir. Bu sistem içinde 15 talebe ile birlikte 155 kişiye istihdam sağlamıştır.[22]

Sadece Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nde çalışanların unvanı ve aldığı ücretler şu şekildedir:

"Medrese müderrisine günde 50 dirhem, medrese talebelerine 2'şer dirhem, medrese bevvâbı (kapıcısı) ve ferraşına 2'şer dirhem; Hâfız-ı kütübe (kütüphâne memuru) 3 dirhem; Cami hâtibine 10 dirhem, cami imamına 10 dirhem, 4 müezzine 5'şer dirhem, 2 kayyime 3'şer dirhem, siraci'l-vakkadi (kandil yakıcı)ye 3 dirhem, hâfızların reisine 5 dirhem, diğer 4 hâfıza 3'er dirhem, hoşhâna 2 dirhem, muarrife 3 dirhem, tevşih okuyana 2 dirhem, cüz okuyana 1 dirhem, noktacıya 1 dirhem; Hankâh (zâviye) şeyhine 20 dirhem, tesbih, salât ve ihlâs okuyanlara 1'er dirhem, ayetülkürsî okuyanların her birine 1'er dirhem; İmâret şeyhine 10 dirhem, vekil-i harca 5 dirhem, kilerciye 4 dirhem, tabbâh (aşçı) reisine 5 dirhem, diğer 2 tabbâhın her birine 4'er dirhem, 3 habbâza (ekmek pişiren) 3'er dirhem,112 2 imâret ferrâşına (süpürücü) 3'er dirhem, 2 hubz ve taam nakibine (yemek ve ekmek görevlisi) 2'şer dirhem, matbah ve me'kel bevvâbına (mutfak ve yemekhâne kapıcısı) 2 dirhem, kâse yıkayıcısına 2 dirhem, munakki'l-urza (pirinç ayıklayan) 2 dirhem, dakkâkü'l-hıntaya (buğday dövücü) 1,5 dirhem, hammâlü'l-lahma (et hamalı) 1 dirhem, odun bekçisine 1 dirhem, kennâsa (helâ temizleyicisi) 2 dirhem, 2 meremmetçiye (tamirci) 2'şer dirhem ve imâret nâzırına 10 dirhem verilmektedir."[23]

Cami kendisine sadaka verilen bir yer olmaktan çok çok öte, sadaka ve maaş dağıtan bir kurumun en önemli unsuru olarak karşımızda durmaktadır. Böylesi bir yapının etrafında hayata

22 Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin...*, s. 42.

23 Tuba Bayram, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii ve Külliyesi*, Basılmamış Yüksek lisans Tezi, İstanbul, 2011, s. 28.

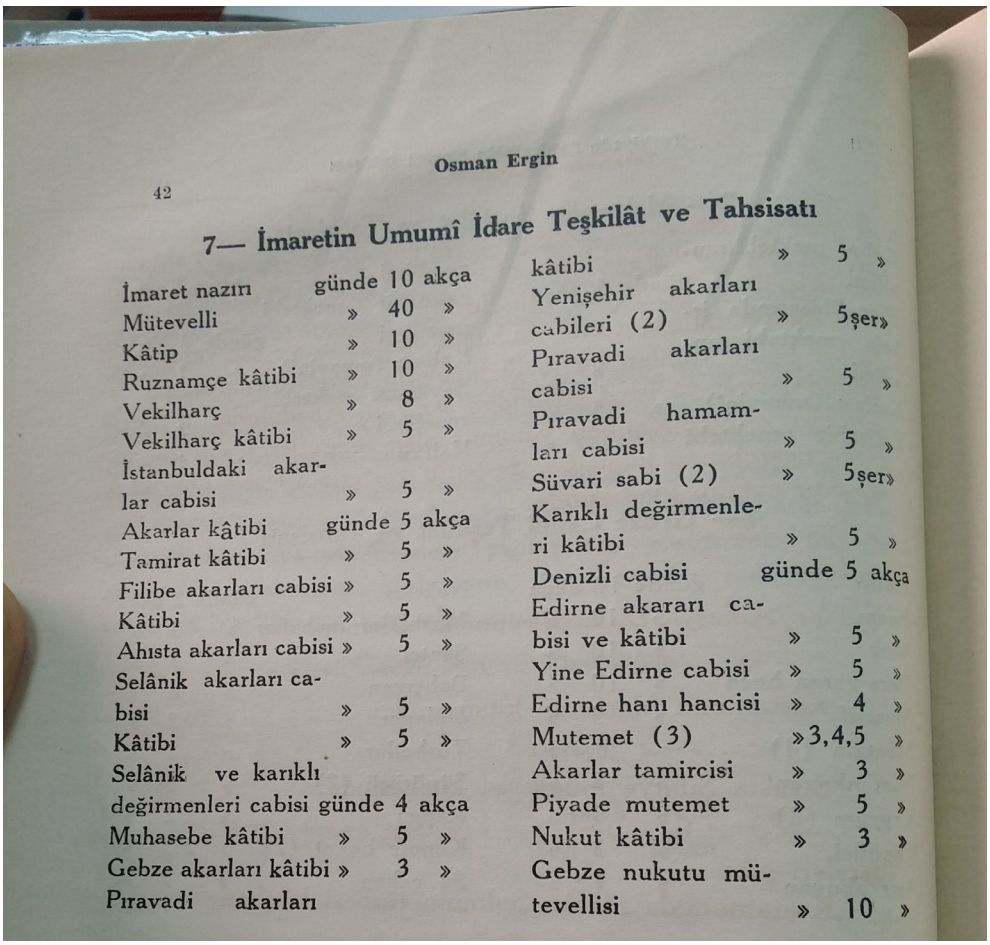

Osman Ergin

42

7— İmaretin Umumî İdare Teşkilât ve Tahsisatı

İmaret nazırı	günde	10 akça	kâtibi	»	5 »
Mütevelli	»	40 »	Yenişehir akarları cabileri (2)	»	5şer»
Kâtip	»	10 »	Pıravadi akarları cabisi	»	5 »
Ruznamçe kâtibi	»	10 »	Pıravadi hamamları cabisi	»	5 »
Vekilharç	»	8 »	Süvari sabi (2)	»	5şer»
Vekilharç kâtibi	»	5 »	Karıklı değirmenleri kâtibi	»	5 »
İstanbuldaki akarlar cabisi	»	5 »	Denizli cabisi	günde	5 akça
Akarlar kâtibi	günde	5 akça	Edirne akararı cabisi ve kâtibi	»	5 »
Tamirat kâtibi	»	5 »	Yine Edirne cabisi	»	5 »
Filibe akarları cabisi	»	5 »	Edirne hanı hancisi	»	4 »
Kâtibi	»	5 »	Mutemet (3)	»	3,4,5 »
Ahısta akarları cabisi	»	5 »	Akarlar tamircisi	»	3 »
Selânik akarları cabisi	»	5 »	Piyade mutemet	»	5 »
Kâtibi	»	5 »	Nukut kâtibi	»	3 »
Selânik ve karıklı değirmenleri cabisi	günde	4 akça	Gebze nukutu mütevellisi	»	10 »
Muhasebe kâtibi	»	5 »			
Gebze akarları kâtibi	»	3 »			
Pıravadi akarları					

süren insanların bu yapıya hürmet ve tazim duymaması mümkün değildir. Sürekli irtibat halinde olduğu camide, âlim, âmil, fazıl ve müttaki insanları görmesi, onları beğenmesi, dinlemesi ve onlardan istifade etmesi o makamların da itibarını ve onlara olan rağbeti artırmaktadır.

Sonuç

Osmanlı'da şehirlerin ve cami kültürünün oluşmasında vakfiyelerin, dolaysıyla külliyelerin çok önemli rolleri bulunmaktadır. Masrafları tamamen vâkıflar tarafından karşılanan külliyelerde cami toplumu ve şehrin temel noktalarını toplayıcı bir özellik göstermektedir. Bu toplayıcılık fizikî, manevî ve ekonomik alanlarda kendisini göstermiştir. İnsanların maddî ve manevî ihtiyaçlarını gideren camiler, aynı zamanda kişisel ve sosyal problemlerini de gideren bir merkez olmuştur.

Camide haftanın her günü ve neredeyse günün her saati icra edilen dinî ritüeller insanların cami ile irtibatını güçlendirmiştir. Hayatın merkezini külliye ve cami halline getirmiştir. Bu ise çok farklı mezhep ve meşrepte olan insanları bir arada tutabilmiştir. Toplumun bütün farklı renklerini kendi aralarında geçişken kılmıştır.

Camilerin gerek siyasi gerekse toplumsal olarak gözden düştüğü, caminin insanların verdiği sadakalarla geçinmeye başladığı, evlerin ve çarşıların aralarına sıkıştırıldığı dönemleri yaşadığımız zamanlarda insanlar, farklı gruplara gidip gelmeye başlamış, birer renk olaan grupları

dinin temsil edildiği ve merkezde yer alan camilerin yerine geçmiştir. Birer din haline gelme ve insanların onları dinin kendisi olarak görme eğilimlerini doğurmuştur. Cami ile irtibatları kalan cemaatin irtibatı ise sadece birer vakit namazlarından veya Cuma namazından ibarettir. Bu ise cami ile insan ve toplum arasında bir kalbî bağ kuramamaktadır. Onların ailevi ve sosyal meselelerine çözüm sunamamaktadır. Dolayısıyla hayatlarının merkezinde ne fizikî ne manevi ne de ekonomik olarak külliye ve cami yer almamaktadır.

Cami kültürünün oluşması için gerek bina yapılarının gerekse görevlilerinin vasıflarının Osmanlı dönemindeki esaslar üzerine planlanması ve kurulması yolunda çalışmalar yapılmalıdır. İnsanların zihninde ve gönlünde olması gereken yere oturması için Osmanlı'daki cami anlayışının bugüne yorumlanması gerekmektedir. Başka türlü değerler hiyerarşisi insan ve toplumun zihin ve gönül dünyasında inşa edilemeyecektir. Ancak bu sayede fiziğin ve metafiziğin; maddenin ve mananın; somut ve soyutun birbirini karşıladığı ve dengelediği bir yapı ortaya konabilir. İnsanlar kutsal mekânların ahiretteki karşılığına denk olarak dünyadaki yerini ve değerini görmelidir.

KAYNAKÇA

Bayram, Tuba, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii ve Külliyesi*, Basılmamış Yüksek lisans Tezi, İstanbul, 2011.

Benevolo, Leonardo, *Avrupa Tarihinde Kentler*, (Çev. Nur Nirven), Yeni Binyıl, İstanbul, 1995.

Ergin, Osman, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1936,

Kılıç, Mahmut Erol, "Bir Geleneği Olmak 2", http://www.yenisafak.com/yazarlar/mahmuderolkilic/bir-gelenegi-olmak-2-2036586. Çevrimiçi: 06.03.2017.

Levend, Agâh Sırrı, *Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Şehr-engizlerde İstanbul*, İstanbul Fethi Derneği, İstanbul, 1958.

Lynch, Kevin A., *Kent İmgesi*, (Çev. İ. Başaran,), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2012.

Mutçalı, Serdar, *Arapça Türkçe Sözlük*, Dağarcık, İstanbul, 2012.

Ökten, Sadettin, *Yahya Kemal'in İstanbul'u ve Devamı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012.

Önkal, Ahmet; Bozkurt, Nebi, "Cami (Dinî ve Sosyokültürel Tarihi)", DİA, 7 (1993), s. 46-56.

Seyhan, Köksal, "Çoban Mustafa Paşa Külliyesi", DİA, 8, (1993), s. 351-354.

Thorpe, Martin, *Roma İmparatorluğu*, (Çev. Rıfat Akbulut), Homer Kitabevi, İstanbul, 2002.

DİVANÜ LÜGATİ'T TÜRK'TEKİ YEME-İÇME KÜLTÜRÜNÜN KOCAELİ MANAV TÜRKMENLERİNDEKİ YANSIMALARI

Ayşe DUVARCI*

Yiyecek içecekler hayatın devamlılığını sağlamanın yanında, kimliği, aidiyeti ve tarihi süreç içinde milletlerin birbiriyle ilişkilerini belirlemenin de göstergelerinden biridir. İnsanların yaşadıkları coğrafya ve iklime uygun olarak yüzyıllardır yiyip içtikleri arasında bazı besinler önem kazanıp ön plana çıkar. Bu besinlerin mitolojik ve sembolik değerlerinin yanı sıra bazılarının etrafında çeşitli ritüeller oluşur, hatta bazılarıyla ilgili edebi malzemeler teşekkül eder. Bunlar yeme içme kültürünün ne kadar önemli olduğunun belirtileridir.

Bu önemi dikkate alarak bildirimizin konusu Kocaeli Manav Türkmenlerinde yeme içme alışkanlıkları olarak seçilmiş, amaç ise; sözü edilen konu ile XI.yy.ın bir ansiklopedi niteliğindeki eseri sayabileceğimiz Divanü Lügati't Türk'te yer alan yeme içme geleneğindeki kültürel malzemenin karşılaştırılarak tarihi süreç içinde bu konudaki ürünlerin gösterdiği değişiklikler ya da aynılıkları ortaya koymak, bu sürecin hangi tarihi katmanların izlerini barındırdığını anlamaya çalışmak, özgün Kocaeli mutfağının ortaya çıkarılmasına katkı sağlamak olarak düşünülmüştür.

Bilindiği gibi Kocaeli ve civarında kendilerine manav adı verilen bir grup yerleşik Türkmen bulunmaktadır. Batı Anadolu, iç Ege, batı Karadeniz, Diyarbakır ve Mersin civarlarında rastlanan bu grup üzerinde çeşitli tartışmalar yapılmakta aidiyetleri sorgulanmaktadır.

Farklı kaynaklarda manav kelimesi kısmen benzer ifadelerle aşağıdaki anlamlara gelebilecek şekilde kullanılmıştır.

1. "Batı Anadolu'ya dışarıdan gelen (göçmen-muhacir) ve göçebelikle yerleşmiş (yörük) nüfus dışında eskiden yerleşmiş köylere, köylülere verilen ad"[1]

2. "Türkçe dışında dil bilmeyen"[2]

3. "Bir yere sonradan gelenleri yerleşik olanlardan ayırt etmek için kullanılan" bir kavram.[3]

* Yrd. Doç. Dr. Başkent Üniversitesi, Fen Ed. Fak. TDE Böl. aduvarci@baskent.edu.tr

1 Hilmi Ziya, Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1969, s.193.

2 Orhan, Türkdoğan, *Etnik Sosyoloji*, Timaş Yay. İstanbul, 1997, s.332-334.

3 Orhan Türkdoğan,*Etnik sosyoloji*, Akyazı Kırmançları, İstanbul, 2006, s.532.

4. "Osmanlı döneminde İstanbul saraylarının sebze, meyve, et, süt yoğurt gibi ihtiyaçlarını karşılayan yerleşik yöre insanı"[4]

5. "Yerli halk, yerleşik Türk, yerli olan, muhacir olmayan"[5]

Bunlardan başka "manavlu, manavlar perakendesi,"şeklinde kullanımlar da karşımıza çıkmaktadır.[6]

Malazgirt savaşı sonrası Anadolu, Türkler tarafından fethedilmiş, Oğuz ve Türkmen adını taşıyan çok kalabalık bir Türk topluluğu Anadolu'ya yayılmış ve bu toprakları yurt tutmaya başlayarak Anadolu Selçuklu devletini kurmuştur. Böylece Malazgirt zaferinin en önemli sonuçlarından birisi gerçekleşmiş olur ki bu Anadolu topraklarının Türkleşmeye başlamasıdır. Bu yerleşim bir taraftan Bizans'ı tehdit ve tedirgin ederken bir taraftan da Haçlı seferlerinin başlamasına sebep olmuştur. Haçlı seferleri ile yeni bir savaş dönemi başlayınca Anadolu'nun Türkleşmesi bir asır kadar gecikir ama 1176 da 2. Kılıçarslan'ın Manuel Komenos'a karşı kazandığı Kumdanlı (Miryokefalon) zaferi ile Bizans'ın Anadolu üzerindeki hayallerine kesin olarak son verilir. Bundan sonra yerli Hristiyan nüfus Bizans'tan yardım ummak yerine Türklere tabi olmak gerektiğini anlamıştır. Kılıçarslan bu zaferle bütün batı sınırlarını güvenlik altına almış, Bizans bir daha eski gücüne kavuşamamıştır.[7] Fakat başlayan Moğol istilası bir taraftan Anadolu topraklarını yakıp yıkarken bir taraftan da Asya'dan sürekli göç ederek gelen Türkmen unsurların Anadolu'daki Türklük bilincini daha da geliştirmelerine sebep olur. Artık Anadolu coğrafyasında bu bilinç yeni bir şekil almaya başlamış Türkler siyasal açıdan olduğu kadar kültürel açıdan da varlıklarını göstermeye başlamışlardır. Bir taraftan Anadolu topraklarında Türk nüfus yoğun bir şekilde iskan edilirken bir taraftan Oğuzname, Battalname, Danişmentname gibi eserlerin etrafında yeni destan kahramanları yaratılmaya başlanmış, Yunus Emre ile Türkçe zirveye taşınmıştır.

"Kocaeli bölgesindeki ilk iskan Kocaeli'nin Osmanlılar tarafından fethi ile gerçekleşmiştir. Kocaeli fatihi denilen Süleyman Paşa, Akça Koca'dan sonra kendi idaresine verilen Kocaeli'yi de içine alan bölgenin Bizans sonrası Türkleşmesine çalıştı. Türkmen gruplarını bölgeye yerleştirerek hemen her köye ve aileye hakları ellerinden alınmasın diye nişan, berat verdi."[8] Zaman içinde bir hayli göç alan Kocaeli aynı zamanda İstanbul'a yerleşmek isteyip de gidemeyenlerin iskan yeri olmuştur. Osmanlı arşiv belgeleri bu konuda pek çok bilgi vermektedir.[9] Kocaeli ve çevresi çeşitli sebeplerle uzun bir tarihi süreç içinde pek çok göç alır, bu göçmenler kendilerinden önce gelenlerle kültürel bir bütünlük oluşturmuşlar ve gelen her yeni grup getirdikleri kültürel malzemeyi, var olana eklemiş böylece bir zenginlik ve yeni bir oluşum sağlanmıştır. Burada söz edilen kültürel oluşumun ana unsurunu yerleşik Türkmenler teşkil etmektedir. Bunlara bölgede manav adı verilir, bu bölgede şekillenen kültüre de manav kültürü denmektedir. [10] Manavların yoğun olarak yaşadığı bölgeler

4 Recep Yaşa, "Adapazarı ve Çevresinde Manavlar, "*1. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler,* Sakarya, 1999, s.299.

5 Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1990, s.658.

6 Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak ve Aşiretler, Kaynak Eserler Dizisi, 1*, İstanbul, 1979, s.576.

7 Türkiye Diyanet *Vakfı İslam Ansiklopedisi*,Ankara, 2012 C.25, s.401.

8 Enver Konukçu*, Hendek, Tarihten sayfalar*, Hendek, 2010, s.35

9 Ahmet Güneş, *Tahrir Defterlerine Göre XVI.yy. dan XVII. Yy. Başlarına kadar, Kocaeli Sancağı*, Ankara 1994, s. 62(Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi)

10 Adem Arı,*Uluslar arası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri* , Kocaeli Bölgesi İskanları ve Kültürel Oluşum, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015, s.1759.

Adapazarı, Bilecik, Balıkesir, Bursa, Çanakkale, Kastamonu, Kocaeli, Eskişehir, Zonguldak yöreleridir.

Türkler ilkel bir göçebeliğin sonucu olarak değil, tam tersine kendilerine özgü yüksek bir kültürün ve uygarlığın sahibi olarak çeşitli şartların zorlamasıyla topraklarını terk edip göçebe olmuşlardır. Bu yolculuk bazen Hazar'ın kuzeyinden Avrupa'nın içlerine kadar yönelmiş, bazen İran üzerinden Anadolu ve Ortadoğu istikameti takip edilmiştir. Oğuz boyları-Türkmenler daha çok bu ikinci yoldan gelirken çeşitli dil, din ve medeniyetten topluluklarla temasa geçerek Anadolu'ya ulaşmışlar, bu topraklardaki ilişkilerinden edindikleri bilgilerle daha da zenginleşmişlerdir.

Zaten göçler sadece sonu belirsiz çok uzun birer yolculuk değil aynı zamanda birer kültürel aktarım güzergâhıdır. Bu uzun yolculuklarda efsaneler, masallar, türküler, atasözleri, ninniler gibi dil varlıkları, dinler ve inançlar, bunların ritüelleri, metafizik tasarımlar, büyüler, fallar, giyim kuşam, yeme içme ve davranış kültürüne ait bütün bilgiler ve uygulamalar da taşınır, gidilen topraklarda bunlar hem yaşatılır, hem tanıtılır. Makalemizde üstünde duracağımız konu bu göç olgusu ile yakından ilgilidir. Türkmenler de Anadolu'ya gelip yerleşirken Asya Türk kültürünün maddi manevi kültür unsurlarından en önemlisi diyebileceğimiz yeme içme alışkanlıklarıyla beraber gelmişlerdir. Bu gün bize bu konuda bilgi veren temel kaynakların başında Divanu Lügati't Türk gelmektedir.

Bu eser yabancılara Türkçeyi öğretmek, Türkçenin Arapça ile boy ölçüşebilecek nitelikte bir dil olduğunu göstermek üzere [11]1070 li yıllarda Kaşgarlı Mahmut tarafından kaleme alınan Türkçe Arapça ansiklopedik sözlüktür. Kaşgarlı, eserinden anladığımız kadarıyla çok yönlü bir bilim adamıdır. Daha önceki derleyicilerden elde ettiği bilgileri, kendi keşif gezilerinde topladığı malzemeye ekleyerek XI.yy.da Türk dünyasını çok yönlü bir şekilde anlatan bu eseri yazmıştır. "Kaşgarlı, madde başlarını açıklamak üzere maddi ve manevi kültür ürünleri ile ilgili dil malzemesinden yararlanır. Eser madde başları açıklanırken verilen bu bilgilerin çeşitliliği ve zenginliğiyle bir sözlüğü çok aşan işlev ve değere sahiptir."[12]Türk kültür tarihinin zenginliğini ve ilk malzemelerini ortaya koyan geniş kapsamlı ve çok yönlü bu eserde Türklerin tarihi, toplumsal yapısı, yaşayışı, edebiyatı, folkloru gibi somut soyut kültürel değerleri belli bir yöntem takip edilerek göz önüne serilir. Bu bilgiler çerçevesinde bu eserde bin yıl öncesine dayanan pek çok yiyecek ve içecek malzemesinin hem adları söylenerek hem de zaman zaman yapılışları tarif edilerek tanıtıldıklarını görmekteyiz.

Asya'dan Anadolu'ya göç yoluyla gelen, kuşaktan kuşağa miras kalan, güçlü bir toplumsal hafızanın kaydettiği bir kültürel zenginlik olan yeme içme unsurları bugün manav Türkmenleri arasında daha yoğun bir şekilde yaşamaktadır. Bu yiyecek ve içeceklerin isimleri, elde ediliş-leri, pişirilmeleri, tatlandırılmaları, tüketilmeleri, ekonomik değerleri, yüklendikleri sembolik anlamlar Kaşgarlı Mahmut'un anlattıklarıyla örtüşmekte ve 1000 yılın ötesinden günümüze ulaşmaktadır. Elde edilen bilgiler Manav kökenli sözlü kaynaklardan ve manav mutfağı üzerine yazılmış yazılı kaynak taramalarından sağlanmıştır.

Konuşulan kaynak kişiler genellikle manav mutfağının genel Anadolu mutfağından çok fazla ayrılan bir yönünün artık kalmadığını, yemeklerin müşterek olduğunu fakat bölgesel

11 Besim Atalay, *Divanü Lügat-it Türk Tercemesi*, Ankara, TTK Basımevi, 1985,s.6.

12 Süer Eker,Türk *Edebiyatı Tarihi*, Kaşgarlı Mahmut, Divan-ı Lügat'it Türk, C.1, Ankara, s.203.

malzemeler veya coğrafi özelliklerin sağladığı imkânlar ile bu mutfağın zenginleştirildiğini, ama atalarından daha çok hamur işlerine dayalı bir beslenme tarzı ve yemek çeşidi öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Kendilerine Divanü Lügati't Türk'te adı geçen yiyecek, içecek ve yemekleri sorduğumuzda ise bunların çok önemli bir kısmını bildiklerini, tanıdıklarını, uyguladıklarını fakat bazılarının isimlerin farklı olduğunu söylemişlerdir.Tanınan bu besin maddeleri ve yiyecek çeşitleri Divanü Lügati't Türk'ten bu güne kadar adı ulaşan ve yapılan, kullanılan yeme içme unsurlarıdır.[13]

Divanü Lügati't Türkte mevcut olan yiyecek içecek adları toplu olarak şöyle sıralanabilir "aġartġu, aġuj~aġuz, alma~almıla, aluç, aluçın, amşuy, arı yaġı, armut, arpa, awruzı~awzurı, awya, ayran, bal, bekmes~pekmes, begni~bekni, bitrik, bor, böşgel~püşkel, buġday, buhsı, buhsum, buldunı, bulgama, büken, bün~mün, büskeç, büsteli, çaġır, çahşak, çobulmak, çörek, çukmın, erük, esberi~usbarı, etmek, geşür, ikdük, ingliç, kabak, kaġun, kaġurmaç~kawurmaç, kaġut~kavut, kak, kakuk, kakurġan, kat, katut, kayak, kımız, kor, kosık~kosuk, kömeç, közmen, kuçġundı, kurut, kuyma, küç, küli, kürşek, lėtü~litü, mandu, saġ yaġ, sarıġ turma, sarmaçuk, senkeç, sım sımrak, sinçü, sirke, soġan~soġun, soġut, soġut, soktu, soma, söklünçü, suwsuş, süçig~süçüg, süzme, şamuşa, şekirtük, talkan, tarıġ, tarmaz~turmuz, to, toġrıl, tokıç~tokuç, top, topık süŋük, turma, tutma aç~tutmaç, tuturkan, tuz, türmek, udıtma, uġlı, uġut, ukak, ulyan, ügre, ügür~yügür, üskenteç, üzüm, yaġ, yaġak, yarmış un, yazuk et, yigde, yoġurt, yörgemeç, yuġa ~yupka, yumurtġa."[14]

Üstte adı geçen ögelerden bu gün için manav mutfağında bilinen ve kullanılanlar önce Kaşgarlı Mahmut'un eserinden bir örnekle, daha sonra günümüzdeki şekliyle ve Türkçe Sözlük'teki veya Derleme Sözlüğü'ndeki[15] karşılığıyla verilmiştir.[16]Sınıflandırma yapılırken kelimelerin yeme içme anlamları dışındaki anlamları üzerinde durulmamış ve varsa bir örnek cümle ile kullanımı gösterilmiştir.

Tahıldan yapılan yiyecekler

-***etmek*:** yenecek ekmek, "etmek uşaldı" (ekmek ufalandı) D:L:T: I 197-1

-ekmek: Çeşitli tahıl unundan yapılan hamurun farklı yöntemlerle pişirilmesiyle elde edilen yiyecek T.S. 1, 1998:682

-***bulgama*:** yağsız ve tuzsuz bulamaç T:D:L: I 491-24

-bulamaç: süt, yoğurt, buğday v.b. gibi malzemeleri çeşitli yöntemlerle karıştırarak yapılan bir yiyecek.D.S.II 1993:786

-***çörek***: çörek, D:L:T: 1, 388-22

-çörek: az yağlı, az şekerli, yumurtalı, gevşekçe bir hamur işi, T:S, I 1998:503

-***kawurmaç***: kavrulmuş buğday,D:L:T: I 493-17

-kavurmaç: kavurga, kavrulmuş buğday T.S.2, 1998-1245

-***kömeç***: küle gömülerek pişirilen çörek

13 Kaynak kişiler: Özlem Üstem,yaş 48, Yalova, Sinan Boz,yaş 69, Yalova

14 Engin Çetin, Divanü Lügati't Türk'teki Yiyecek İçecek Adları ve Bu Adların Türkiye Türkçesindeki Görünümleri, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , C.14. Sayı.2, 2005, s.185-200.

15 *Derleme Sözlüğü*, 1-_XII, TDK Yayını, Ankara, 1993.

16 *Türkçe Sözlük*, TDK Yayını, Ankara, 1998

-kömeç. kömbe, iki saç arasında veye küle gömülerek pişirilen mayasız ekmek D:S:-VIII.1998-2955

-***tutmaç*:** Türklerin tanınmış bir yemeği, tutma-aç,(Bu yemek Zülkarneyn'in yaptığı azıklardandır. Şöyle yapılmıştır. Zülkarneyn karanlıktan çıktıktan sonra azıkları azalmış, Zülkarneyn'e açlıktan yakınmışlar. Ona "bizi aç tutma"demek olan "bizni tutma aç" diyerek "yolumuzu aç, biz yurtlarımıza gidelim" gibi sözler söylemişler. Zülkarneyn bilginlerle konuşmuş, bu yemeği çıkarmışlar. İş bu yemek bedeni kuvvetlendirir. Yüze kırmızılık verir. Kolaylıkla sindirilmez. Tutmaç yendikten sonra suyundan da içilir. Türkler bu yemeği gördükten sonra tutmaç demişler. Aslı "tutma aç"tır. "Kendini acıktırma, böylece yemek yaparak ye" demektir.

-tutmaç: dört köşe kesilmiş küçük hamur parçalarından yapılan yoğurtlu çorba.T.S.2 1998-1497

-***sarmaçuk***: Bir çeşit şehriye, bunun hamuru nohut büyüklüğünde kesilerek yapılır. Hastalara, hasta gibi olanlara verilir. DLT I 527-21

-şehriye: Çorba veya pilavda kullanılan, türlü biçimlerde kesilerek kurutulmuş buğday unu hamuru, TS.2005-1856.

-***sinçü***: Somunla yufka arası bir çeşit ekmek, pide DLT. I 417-18

-pide: üstüne çeşitli yiyecekler konarak veya konmadan pişirilen ince yayvan hamur.

-***yuga, yupga***: katmer, yufka "katmerin bir çeşidine de yalaçı yuga denir, çünkü o biraz dokunmakla kırılır". DLT:III, 35-22

-yufka: oklava ile açılan ince hamur yaprağı, TS.2, 1998-2468

Tahıllar

-**tarıg**: ekin, bitki, arpa, buğday, tane, tohum, zahire, darı, mısır. "ekindi tarıg" ekilen tohum. DLT I 140-14

-darı: Buğdaygillerden kuraklığa dayanıklı bir bitki. TS. 2 1998-530

-**arpa:** Arpa, "arpasız at aşumas, arkasız çerig sıyumas- arpasız at koşamaz, arkasız yiğit, asker bozamaz." DlT.I 123-19.

-arpa:Buğdaygillerden bir bitki ve taneleri TS.I 1998:136.

-***budgay***: Buğday, "budgay kawruldı- buğday kavruldu" DLT.II 235-10.

-buğday: Buğdaygillerin örnek bitkisi bu bitkinin başaktan ayrılmış tanesi. TS.I 1998: 350

Süt ürünleri

-***kurut***: Keş, çökelek, yağı alınmış yoğurttan yapılan lor peyniri,kuru yoğurt "O, koydan kurut soğdı.- O, koyundan kuru yoğurt elde etti" DLT: II 15-6.

-kurut: Kurutulmuş süt ürünü, TS:II 1998:1419.

-***süzme**:* Keş denilen yağsız kuru peynir, ayran süzmesi, DLT. I 433-22.

-süzme: Torbada süzülmüş, katı yoğurt.TS:II 1998:2063.

-***udhıtma***: Yaş peynir, taze peynir, "ol udhıtma udhıttı- o, peynir yaptı" DLT. I 208-2

-uyutma: 1 Süt ve incirle yapılan bir yemek, 2- Yoğurt yapmak için sütü mayalama DS.XI 1993:4051

-***yogurt:*** Yoğurt, "Yogurt sütgerdi- yoğurdu süt gibi yaptı" DLT.II 189-9.

-yogurt: Maya katılarak koyulaştırılmış kıvamlı bir süt ürünü.TS.II 1998:246.

-***ayran***: Ayran, DLT. I 120-26

-ayran:1 Yoğurdu sulandırarak yapılan içecek, 2 süt veya yoğurt yayıkta çalkalanarak yağı alındıktan sonra kalan sulu bölüm.TS.1 1998: 178

-***aguj-aguz***: Memeli hayvanlar doğurduğu zaman verdiği ilk süt.DLT:1 55-9

-ağız: Yeni doğurmuş memelilerin ilk sütü.TS:1 1998:42

İçecekler

-***agartgu***: Şerbet gibi bir çeşit buğdaydan yapılan şarap, içki.DLT 111 442-15

-ağartı: Süt, yoğurt, ayran gibi ürünler.Turşulara konulan sarımsak, yağ, tuz ve ekşi karışımı, çöreklerin üzerine sürülen süt, yoğurt, yağ karışımı. DS 1 1993:-82-84

-***süçik-süçüğ***: içilecek şey, şarap. "Bu er ol telim süçik içürgen- Bu adamın adeti çok şarap içürmektir"DLT:1 157-11.

-süci: Şarap, DS.IX 1993:3704

Tatlılar

-***bal***:Bal "Ol angar bal yalgattı- O, ona bal yalattı." DLT. 354-18

-bal: Arıların çiçek özlerinden ürettikleri sıvı tatlı.TS.1 1998:206

-***bekmes***:Pekmez, "Oğlum, ögüt algıl biligsizlig kiter, talkan kiming bolsa ona bekmes katar.-Oğlum ögüt al, bilgisizliği gider.Kimin kavutu varsa ona pekmez katar" DLT 1 440-19

-pekmez: Genellikle üzüm, dut gibi meyvelerin kaynatılarak koyulaştırılmış biçimi.TS.I 1998: 1785.

Lezzetlendiriciler

-***sirke***: Sirke, "sirke acışdı- sirke acılaştı" DLT.1 181-16

-sirke: salatalara ekşilik vermek için kullanılan ekşimiş üzüm, elma, limon suyu. TS.II 1998:1992

-***sogan***: Soğan, "sovan dahi denir" DLT I 409-18

-soğan: Zambakgillerden, yemeklere tat vermek için yumrusu ve yaprakları kullanılan ıtırlı bitki. TS.II 1998: 2000

-***tuz***: tuz, "er tuz sokdı- adam tuz döğdü" DLT.II 18-12

-tuz: Kokusuz, suda eriyen, yiyecekleri lezzetlendirme ve korumada kullanılan bir madde.TS:II 1998: 2261

-***yağ***: Yağ (tereyağı, iç yağı) "ol yağ erütdi-o yağ eritti" DLT:I 208-18

-yağ: Bileşiminde steorik, oleid, palmitik asitlerle gliserin bulunan ve bunların oranlarına göre kıvamları değişen bitkisel veya hayvansal madde. TS.II 1998: 2361

Meyveler

-***almıla*:** Alma, elma, DLT:1 130-11

-elma: Gülgillerden kabuğu sert, yeşil, sarı, kırmızı, hoş kokulu, ufak çekirdekli meyve. TS I 1998:703

-***aluç***: Alıç, şeftali DLT:I 122-2

-alıç. Alıç, akdiken ve bu ağacın mayhoş yemişi, TS: ı 1998:81

-***armut***: Armut,DLT.1 95-4

-armut: Gülgillerden bir ağaç ve bunun tatlı, sulu meyvesi TS.1 1998-135

-***awya***:Ayva "açığ awya tışığ kamattı- ekşi ayva dişi kamaştırdı" DLT: II 311-15

-ayva: Gülgillerden bir ağaç ve bunun sarı tüylü mayhoş meyvesi TS:I 1998:181

-***erük*:** Erik şeftali, kayısı gibi meyvelere verilen genel ad. DLTI 69-17

-tülüg erük: şeftali

-sarığ erük: kayısı, zerdali

-kara erük: erik

-erik: Gülgillerden bir ağaç ve bunun tatlı sulu meyvesi TS:I 1998:719

-***kağun***: Kavun, "bir bıçım kağun- bir dilim kavun"DLT. I 15-16

-kavun: Kabakgillerden sürüngen gövdeli, iri meyveli bir bitki ve gövdesi TS:II 1998:1244

-***üzüm***: Üzüm, "üzüm yegil, azu kagun yegil- üzüm ye yahut kavun ye" DLT: I 88-15

-üzüm: Asmanın taze veya kuru olarak yenilen meyvesi, TS. II 1998: 2324

-***kak***: Erik, kayısı gibi meyvelerin kurusu "erük kakı- erik kurusu" DLT II 282-16

-kak: Meyve kurusu, TS:II 1998-1160

Kuru meyveler

-***kosık*:** Fındık, DLT:I 382-28

-kavsuk: Ceviz, fındık, bademin sert kabuğu

-***yiğde*:** İğde, DLT.I 31-25

-iğde: Hünnap ağacı ve onun meyvesi, TS.I 1998: 1050

-***şekirtük***: Fıstık, DLT. I 507-4

- çekirdek: Etli meyvelerin içinde bulunan tohum veya yenen kabak veya ayçiçeği tohumu. TS I 1998:452

-**yağak**: ceviz, "akı yagak- iyi ceviz" DLT I 90-7

-yangak: Ceviz DS XI 1993: 4164

Sebze

-***kabak***:Kabak, yaş iken yemeği yapılan bir sebze.DLT: I 382-5

-***büsteli***: "Kara pazı" adı verilen bir sebze.DLT. I 493-2

-***geşür***:Havuç, "sarığ turma" DLT. I 431-20

-***turma***:Turp DLT: I 431-20

Yemek adları

-latu "letu" Bir çeşit şehriye çorbası, Su, kar, buz gibi şeylerle soğutulur, sonra içerisine baharat konur, soğukluk yerinde yenir.DLT. 111. 237-25

-***türmek***: dürüm "bir tikim türmek- bir parça dürüm- içine peynir veya yağ konularak dürülen yufka ekmeği" DLT I 396:27

-dürüm: İçine türlü katıklar konularak sarılmış yufka ekmeği.TS. 2005: 588

- ***soktu***: Bumbar dolması, DLT.I 416-9, sucuk benzeri bir tür yiyecek

Bunbar dolması: Büyükbaş ve küçükbaş hayvanların kalın bağırsağına ciğer, kıyma, pirinç doldurularak yapılan yemek. TS. 2005:325

-***söklünçü***: Kebap, "ol angar söklünçi kokıttı- o ona kebap kokuttu" DLT II 209-2

-***sımsımrak***: Hayvan başıyla yapılan bir yemek türü DLT III 136-16

-***toğrıl***:Bumbar dolması, DLT: I 482-15

-***topık sünük***:Paça, topuk kemiğinden yapılan yemek.DLT. I 380-4

-paça:Kesilmiş hayvanların ayaklarından yapılmış çorba. TS. 2005:1561

-**öpke**: Ciğer "öpke tangızdı. –ciğer şişti. Bu, ciğer yemeği pişerken iyice pişsin, olgunlaşsın, kabarsın diye üzerine hardal ve sirke dökmektir." DLT III, 363-3

-***üğre***: Tutmaca benzer ondan daha sulu şehriye çorbası. DLT.I 127-13

***yazok* et**:Pastırma, güz vakti bir takım baharatla hazırlanarak kurutulan ettir.DLT. III 16-8

-pastırma: Etin üzerine çeşitli baharatlar sürerek güneşte veya iste kurutmak suretiyle yapılan yiyecek.TS. 2005:1582

-***yörgemeç***: İşkembe ve bağırsak incecik kıyılır, bağırsak içine doldurulur, kızartılarak yahut pişirilerek yenir. DLT:III.55-14

(Bu yemeğe DLT.de Brockelman şirden adını vermiştir) Bumbar dolmasına benzemektedir.

Değerlendirme yapmamız gerektiğinde şunları söyleyebiliriz. Divanu Lügati't Türk'te adı geçen bu yiyecek içecek ve yemekler bu gün özelde manav, genelde Anadolu mutfağında bilinmekte, uygulanmaktadır. Aynı sözcükle karşılananlar olduğu gibi önemli bir kısmının malzemesi aynı kalmış fakat adı değişmiş, bir kısmının ise kullanılan malzemelerin çeşitlenmesi ile görünümü ve lezzeti farklılaşmıştır. Mesela sımsımrak, bugünkü kelle haşlaması, topuk sünük ise sirkeli ve sarımsaklı paça yemeğinin adlarıdır. Sarmaçuk, kesme hamur çorbası, siçü ise pide karşılığında kullanılmıştır. Adları ve yapılışları XI, yydan beri değişmeyen ve manav mutfağının en gözde yiyeceklerinden olan hamur işi adını verdiğimiz, yufka, katmer, çörek,

kömbe-kömeç, dürüm, çeşitli tarzda yapılan ve pişirilen ince, kalın ekmek çeşitleri,bulamaç, kavurga ise DLT de en sık bahsi geçen yiyecek içecek çeşitleridir.Süt ürünlerinden ayran, yoğurt ve çeşitleri, keş başta olmak üzere taze veya suyu alınmış çökelek, lor gibi peynirler orta Asya Türk mutfağının manav mutfağındaki devamıdır.

Divanu Lügati't Türk'te et yemeklerine ve tatlılara fazla yer ayrılmamıştır. Et yemeği olarak sadece bir kere kebap karşılığı "söklünçi"sözcüğü geçerken bütün sakatat yemeklerine yer verilmekte kesilen hayvanların ziyan edilmeden her tarafının kullanıldığı özellikle ayak, bağırsak, kelle, beyin ve ciğerlerinin değerlendirildiği bize anlatılmaktadır.[17]Bunlar sözlü kaynakların bize verdikleri bilgilere göre özellikle kurban bayramında manav mutfağında da pişen yemeklerdir. Tatlı olarak ise Divanu Lügati't Türk'te de sadece bal ve pekmezden söz edilmekte ayrıca mısır unu, yağ ve şeker karıştırılarak yapılan kavut ve ince kesilip yağda kızartılan ve şekerle karıştırılan bir tatlı olarak kuyma tarif edilmektedir. Bugün bu tatlılar yaygın değildir sadece yöresel olarak yapılmaktadırlar. Fakat çok muhtemeldir ki bal ve pekmez Orta Asya Türk mutfağında tatlı ihtiyacını gidermek için çeşitli şekillerde kullanılmaktaydı. Günümüz manav mutfağında ise üzüm, elma, armut gibi çeşitli meyvelerden elde edilen pekmez[18]gerek yalnız başına, gerek tahinle karıştırılarak tüketilmekte, özel tatlı olarak ise höşmerim ve helva çok sevilen lezzetler arasında kabul edilmektedir. Yalnız Türklerin helva ile tanışmalarının Ortadoğu ve Arap- İslam kültürü ile karşılaşmalarından sonra olabileceği konusunda araştırmalar vardır.[19] Aynı şekilde pişmaniye veya bilinen diğer adlarıyla tel helva, çekme helva, keten helvanın da İran mutfak kültürünün etkisiyle bize geldiği orada peşmek olan adının Anadoluda pişmaniye olarak değiştiği çeşitli kaynaklarda bildirilmiştir.[20] Kaşgarlı Mahmut, helvadan söz etmediği gibi, çok eski Türk yemekleri olarak bilinen ve Ünesko'nun somut olmayan kültürel miras listesine giren keşkek yemeğinden, yahniden, yoğurdu unla karıştırıp kurutarak elde edilen tarhanadan da bahsetmemiştir. Çok muhtemeldir ki günümüz manav mutfağının bu çok yaygın olarak bilinen ve sevilen yemeklerinin bir kısmının zaman içinde isimlerinde bir değişiklik olmuş veya Kaşgarlı bunları kayda geçirmeye gerek duymamıştır.

Bu günün manav mutfağı daha çok tahıl, karbonhidrat ağırlıklıdır. Bu durum Kaşgarlı'nın bize tanıttığı Asya Türk mutfağında da böyledir. Çünkü Divanu Lügati't Türk te arpa, buğday, darı gibi genel anlamda kullanılan " tarıg" kelimesi sayıca en fazla (65 defa) kullanılmıştır. Ayrıca çorbalar soğuk Asya ikliminin insanı ısıtan yiyecek ve içeceklerinin anısı olarak manav yiyecek içecek kültüründe çok yaygındır. Kesme, dımbıl, erişte, umaç-(ovmaç- tutmaç) tarhana, ve soğuk çorbalar olarak daima sofralarda yer alır. Tahıla dayalı hamur işi tabir edilen yiyecekler arasında ise ekmek ihtiyacını gideren bazlama, gözleme, cizleme, gelmektedir. Gözleme sadece batı Anadolu'nun değil özellikle Akdeniz yöresi yörüklerinin de en sevilen yiyecekleri arasındadır. Mancar adı verilen ve ıspanak başta olmak üzere yöresel olarak efelek, gışılık, galdirik adlarını alan otlarla yapılan pideler manav mutfağının en yaygın yiyecekleridir. Saydığımız bu hamur işlerine ek olarak yukarıda bahsi geçen yufka, katmer, dürüm gibi yiyecekleri unutmamak gerekir. Ayrıca keş, yağ, yoğurt, peynir gibi süt ürünleri hem Kaşgarlı'nın sözlüğünde ayrıntılı tanıtılmış hem de bugün manav mutfağının gözdeleri arasında yerlerini almışlardır.

17 Sözlü kaynak: Semra Gökçek Eskişehir manavı , yaş 61 emekli öğretmen

18 Sümeyye Köktürk Gergerlioğlu: Kocaeli Türkmenleri(manavlar), http://kandiralilar.org/Yazi.aspx?ID=3 (Okunma tarihi 1-02-1017)

19 Özge Samancı- Arif Bilgin: Türk Mutfağı, Kültür Bak.Yay. Ankara, 2008, s.129

20 Dilek Türkyılmaz ,İzmit'in Tadı, Yiyen Bir, Yemeyen Bin Pişman, Uluslar arası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2016, s.820

Manavlar Anadolu coğrafyasında bilinen bütün meyveleri yaş veya kuru olarak tüketmekte kurularına kak adını vererek komposto şeklinde kullanmaktadır. Kaşgarlı ise elma, alıç, üzüm, kavun, erik (tüylü- sarı- kara) adlarını saymış, bunların kurusuna kak dendiğini belirtmiş, nasıl tüketildiği konusunda bir şey söylememiştir. Ayrıca bugün severek tüketilen ve çok sağlıklı oldukları konusunda pek çok yayın yapılan ceviz, fındık, fıstık, çekirdek,iğde gibi kuruyemişler ise Divanu Lügat'it Türk de tek tek sayılmaktadır.

Sonuç olarak, görüldüğü üzere XI.yy.da yazılan Divanü Lügat'it Türk'teki yeme içme bilgileri ile XXI.yy Anadolu'sundaki manav mutfağı arasındaki bilgiler tamamen örtüşmektedir. Bunun tek sebebi manavların göç yoluyla Anadolu'ya gelirken kolektif bilinç altında taşıdıkları kültürel bilgileri de bu topraklara getirmeleri ve uygulamaya koymalarıdır. Böylece manavların etnik kökenleri konusundaki tartışmalara da onların Türk kültürünü yaşayan insanlar yani Türk oldukları şeklinde bir ışık tutulmuş olur. Her ne kadar1000 yıldan daha uzun bir zamandan önce uzun yolculuklarla gelip, göçebe uygarlıktan yerleşik şehir hayatına geçmek, farklı bir coğrafyada farklı iklim şartlarıyla tanışmak, değişik uygarlıklarla temas etmek yeme içme kültürüne bir zenginlik olarak katkı sağlamışsa da asıl olan en eski yiyecek ve içeceklerin Türkçe adlarla bu güne taşınmış olmasıdır.

Mutfak konusundaki göstergeler tek bir anlam değil pek çok anlam ifade ederler. Kendisini çevreleyen toplumsal ve kültürel yapı başta olmak üzere dil, edebiyat, halkbilim, din, tarih, coğrafya,v.b. gibi pek çok alan yeme içme konusu içinde kendine yer bulur.Bunlardan başka yemek kültürünün kotlarının çözümlenmesi göçebe kültürden gelen Türk oymaklarının İslamlaşma ve Anadolu'ya yerleşme sürecindeki kazanımlarını da bize gösterecektir.

Bundan sonra kuzey batı Anadolu başta olmak üzere ülkemizin manavların yaşadığı bilinen çeşitli bölgelerinde yapılacak farklı başlıklar taşıyan yeme içme konulu geniş kapsamlı çalışmalar yukarıda söz edilen alanlara değişik bakış açıları getirecektir.

KAYNAKÇA

Arı, Adem; *Kocaeli Bölgesi İskanları ve Kültürel Oluşum*, Uluslar arası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri,Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2015, s.1759

Atalay, Besim; *Divanu Lügati't Türk Tercemesi*, C.1, 2, 3, İndex. Ankara, TDK Basımevi, 1941 ve 1985 baskıları

Çetin, Engin; *Divanü Lügati't Türkteki Yiyecek İçecek Adları ve Bu Adların Türkiye Türkçesindeki Görünümleri,* Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.14, Sa.2, 2005, S.185-200

Derleme Sözlüğü; C. I- XII, TDK Yayını, Ankara 1993.

Doğan, Mehmet; *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1990, s.658

Eker, Süer; *Kaşgarlı Mahmut, Divanu Lügati't Türk*, Türk Edebiyatı Tarihi, Kültür ve Turizm Bak. Yayını, C.1Ankara, s.203

Güneş Ahmet, *Tahrir Defterlerine Göre XVI. yy. den XVII. Yy. Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*, Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 1994, s.62

Gergerlioğlu, Köktürk Sümeyye, Kocaeli Türkmenleri, Manavlar, http://kandiralilar.org/Yazi.aspx?ID=3 (Okunma tarihi 1-02-1017)

Konukçu, Enver; *Hendek, Tarihten Sayfalar*, Hendek, 2010, s.35.

Samancı- Özge, Bilgin Arif; *Türk Mutfağı*, Kültür Bak. Yayını, Ankara 2008, s.129

Cevdet,Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda oymak ve Aşiretler Kayna*k Eserler Dizisi I. İstanbul, s.576.

İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2012, C.25, s.401.

Türkçe Sözlük: TDK Yayını, Ankara, 1998

Türkdoğan Orhan; Etnik Sosyoloji, Timaş yay. İstanbul, 1997, s.332-334.

Türkdoğan Orhan; *Etnik Sosyoloji, Akyazı Kırmançları*, İstanbul, 2006, s.532

Türkyılmaz Dilek; *İzmit'in Tadı, Yiyen Bir, Yemeyen Bin Pişman*, Uluslar arası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2016, s.820

Sözlü Kaynaklar

Özlem Üstem: Yalova, ev hanımı, yaş 48

Sinan Bozoğlu: Yalova, emekli, yaş 69

Semra Gökçek. Eskişehir,emekli, yaş 61

Firdevs Uçar, Kocaeli, ev hanımı yaş 55

KOCAELİ VE ÇEVRESİNDEKİ MUHACİRLERİN KENT GASTRONOMİSİNE YAPMIŞ OLDUĞU KATKILAR

Ersin UĞURKAN*
Tülay ÜZÜMCÜ**
Ömür ALYAKUT***

Giriş

Muhacirler[1] geçmişte yaşadıkları Balkan ve Kafkas coğrafyasının ortak lezzetlerini Anadolu'ya taşıdılar. Öyle ki, belki birbirinden uzak ve bir o kadar farklı coğrafyalardan göç etmek zorunda kalmaları nedeniyle yaşadıkları sürgün trajedileri ile aynı kaderi paylaştılar. Aynı zamanda yeme&içme lezzetlerini buralara taşıyarak, ortak kültürel değerler haline getirdiler. Bu noktada Kocaeli'nin Doğu ve Adapazarı çevresindeki Kafkas ve Balkan Muhacirlerinin gastronomi açısından sağladığı katkılar analiz edilmiştir. Kafkas Kültüründeki yeme-içme alışkanlıkları Balkan Muhacirlerine göre farklılıklarına dikkat çekilmiştir. Bunun yanında Her yeni katılan yeni yeme içme kültürü kentlerimize sağlamış olduğu büyük bir zenginlikti. Bir kısmı kaybolan, varlığını devam ettiren ya da ettirmeye çalışan Kafkas ve Balkan kültürünün yeme-içme geleneklerinin gastronomiye kattığı zenginlik değerleri ele alınmıştır.

I. Kafkas Muhacirlerinin Kent Gastronomisine Yapmış Olduğu Katkılar

Kafkasya'da Çerkesler; Adige, Abhaz, İnguş, Oset, Çeçen, Dağıstanlı gibi birçok halktan oluşmaktadır. Adapazarı ve Kocaeli'nin doğu kısmına bu Kafkas halklarından Adıgeler ve Abhazlar 21 Mayıs 1864'te yaşadıkları trajedi nedeniyle Çarlık Rusya'sı döneminde Anadolu topraklarına sürgün edilmişlerdir. Kocaeli'nin doğusunda ve Adapazarı arasında Adıgeler yaşarken Adapazarı'nda ise Abhaz kimliliği çok daha yoğunluktadır. Bu nedenle Kocaeli ve çevresi olarak da Adapazarı, Abhaz geleneklerinin, göreneklerinin, dilinin ve gastronomisinin yaşatılması açısından oldukça ileri seviyededir. Gerek Adapazarı ve gerekse Kocaeli'nde Çerkez denilince Adıgeler kast edilmekte, Abhazlar da Çerkes halklarından olmasına rağmen Adıgeler gelenek, görenek, dil benzerliği hatta sürgün gibi aynı trajediyi paylaşmalarına rağmen daha bağımsız bir kimlik görülmektedir. (Abhazya'da yaşayan ve kendilerine Apsuva olarak adlandırılan gruba verilen isimdir)[2]

* Öğr. Gör., Kocaeli Üniversitesi, e-mail: eugurkan@gmail.com
** Yrd. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, e-mail: tulay.uzumcu@kocaeli.edu.tr
*** Öğr. Gör., Kocaeli Üniversitesi, e-mail: oalyakut@hotmail.com

1 Çalışmada genelde Balkan ve Kafkasya'dan göç edenler için Muhacir kavramı kullanılmıştır. Bunun nedeni gerek Kafkasya'dan gerekse Balkanlar'dan göç edenler dinsel kimliklerinden dolayı yaşadıkları topraklardan göçe zorlanmıştır. Orta kaderi paylaşmalarındaki en önemli özellik olduğu için bu kelimenin kullanılması tercih edilmiştir.

2 http://abhazfederasyonu.org/abhaz-dili

Türkiye genelinde ise, gerek Adıgeler gerekse Abhazlar için Çerkez olarak adlandırılmaktadır. Gastronomi açısından ise, büyük oranda benzerlik taşımakta küçük farklılıklarla ayrışmaktadır. Bu nedenle Adıge ve Abhaz mutfağı daha çok beraber değerlendirilmiş, bazı farklılıkları da belirtilmiş ve daha çok Abhazlar üzerinden anlatım gerçekleşmiştir. Zaman zaman her iki grubu da anlatan Çerkez kavramı üzerinden de vurgu yapılmıştır.

Abhazlarda yaygın olan kız isteme, barıştırma ya da özel bir konuk için yapılan "Aşta Ritüeli" ya da "Aşta Sofrası" Kafkas kültürüne ait yemeklerin nesilden nesile aktarılmasına büyük katkı sağlamıştır.[3]

Öncelikle Çerkez mutfağının olmazsa olmazlarından bahsetmek gerekir. İyi bir Çerkez yemeğinin olması için Çerkezlerin bir çeşit yemeklere katılan salçası olan pırpılıçkası ve erik sosunun mutlaka olması gerekir. Kafkasya'nın gözde otu kişniş ve reyhandır. Mısır unu ve cevizde yoğun kullanır. Zaten ekmek yerine Türkçede pasta olarak adlandırılan mısır unundan yapılan abısta kullanılır. Bunun için sırayla sadece belli başlı olanlardan bahsedecek olursak peynirler, pasta, pırpılıçka, haluj, cevizli tavuk, sızbaldır.

Resim 1: Abhaz Yemekleri

1. Abista(Abhazca)-Maramisa-Mamursa(Adigece)-Pasta

Pasta için Kafkasyalıların ekmeği diyebiliriz Çünkü yemeklerin yanında ekmek olarak kullanılır. Mısır ununda yapılan diğer bir adıyla mısır pastası olarak anılan bu yiyecek paluze kıvamına gelince Çerkes peyniri batırılarak yuvarlak ekmek şekli verilir. Kısa bir süre sonra iyice katılaşır. Piştikten sonra ortası havuz gibi açılır ve isteğe göre tereyağı peynir, şıpsi dökülerek tüketilir.

3 http://www.cerkes.net/kulturumuz/asta-abhazlar-icin-onemli-bir-adet-t2800.html;; http://iremogutasan.blogspot.com.tr/2012/11/abazalarda-soz-kesme-adeti.html

Resim 2: Abısta/Pasta 4

2. Pırpılıcıka-Acuka

Abaza Salçası, Abaza Tuzu, Pırpılcıka ve Abhaz Acıkası hepsi aynı anlamda kullanılır. İyi bir Çerkes yemeği yapmak için öncelikle Abhaz acıkası denilen pırpılıcıkaya sahip olunması gerekir. Çünkü bütün Çerkes yemeklerinde bu sos ya da salça kullanılır. Çok tuzlu olduğu için yemeklerde tuz kullanmanıza da gerek kalmadığı için Abaza tuzu olarak da bilinir. Bugün halen birçok evde yapılmaktadır.[5]

Yapımı ise şu şekildedir; 1 kg kırmızıbiber (Kırmızı bir normal salçalık biberden farklı olan acı ve çok daha küçüktür. Klasik salça yapımda kullanılan biber değildir), 1 kâse sarımsak, yarım su bardağı akuska denilen kurutulmuş kişniş tohumu ve kaya tuzu kullanılır.

Resim:3 Kırmızı Biber ve Acuka6

3. Erik Sosu

Ekşi erik sosu mayıs zamanlarında olgunlaşmaya başlayan yeşil erikten yapılır. Erikler büyük bir tencerede haşlanır, pelte haline geldiğinde süzgeçten geçirilip daha sonra kullanmak üzere kavanozlarda saklanır. Süzme yoğurt, kaymak, ceviz ya da kişnişle tatlandırılıp karıştırılarak yemeğin yanında sos olarak servis edilir. Çerkes mutfağının en önemli sosudur.

4 https://yemekzevki.com.tr/wp-content/uploads/2016/06/abista.jpg
5 http://www.altinpost.org/haber-arsivi/item/2839-acı-baharatlar-kraliçesi-acıka-hakkında-15-gerçek.html
6 agy

Resim 4: Erik Sosu7

4. Kişniş ve Reyhan Otu

Kişniş otu Kafkasya'nın olmazsa olmaz otodur. Bu nedenle Kafkas Muhacirlerin yoğun olarak kullandığı bir ot olup; Taze olarak yoğurtlarda özellikle sızbal yapımında kullanılır. Her ne kadar görüntü olarak maydanoza benzese de kokusu çok keskin bir ottur. Tohumları da yeşil hali kadar yoğun kullanılır. Ezilerek toz haline getilir; Başta pırpılışka olmak üzere cevizli tavuk gibi Çerkes yemeklerinde kullanılır. Özellikle kişnişin toz hali cevizli tavuğa ayrı bir hoş koku katmaktadır.

Resim 5: Taze ve Tane kişniş

Resim: 6: Taze, Tane ve Toz Kişniş

Reyhan otu da bir çok yemekte ve özelikle kuru kullanlır Cevizli tavukta ve acuka da. halujun için de de kullanılır.

Resim 7: Reyhan Otu

Resim 7: Taze ve Kurutulmuş Reyhan Otu

7 http://tombultarifler.blogspot.com.tr/2012/05/erik-eksisi-sosu.html

5. Çerkes Peynirleri

Aslında Çerkes peynirlerini iki ana kategoride değerlendirmek gerekir. Biri daha çok Abhaz peyniri olarak adlandırılan peynir, diğeri ise Adıgeler tarafından yapılan gerçek anlamda Çerkes peyniri olarak adlandırılan kendi içinde türevleri olan oldukça lezzetli bir peynir türüdür. Abhazlarla Adıgeler'in peynirleri büyük oranda benzeşmektedir. Kahvaltılık olarak tüketilen bu peynirler aynı zamanda Abısta olarak adlandırılan Abhaz pastası yapıldıktan sonra sıcak pastanın (Abısta) içine büyük dilimler halinde monte edilir ve Abhaz ya da Adıge yemekleri ile beraber ekmek olarak tüketilmektedir. Pastanın (Abısta) içinde Abhaz peynirinden ziyade Adigelerin peyniri olan Çerkez peynirinin kullanılması daha çok tercih edilmektedir. Bunun nedeni de Adıgelerin peynirlerinin çok daha yumuşak olması sıcak pastanın içinde daha çabuk yumuşaması dolayısıyla paluzemsi bir kıvama gelerek biraz erimesi açısından tercih edilmektedir.[8]

Abhaz peyniri ve Adıge peyniri arasındaki farklarda şu şekildedir;

5a. Abhaza Peyniri

Abaza peynirinin kendine özgü ve hafif tuzlu bir lezzeti vardır. Elastiki, iç kısmı biraz yumuşaktır. Rengi kirli beyaz ya da kırık beyazdır. Süte 30 derecede 60 dakika da pıhtılaşacak şekilde peynir mayası katılır. Pıhtı kesilerek süzülmeye bırakılır. Süzülen pıhtı 1.5-2saat baskıda tutulur. Teleme 10 cm küp biçiminde kalıplara ayrılır. Kalıplar peynir suyu içinde 48 derecede hava akımı olan bir yerde 1saat süreyle fermentasyona bırakılır. Kalıpların alt ve üst yüzeylerine sofra tuzu serpilir. Peynir yağlı kâğıtlara sarılarak plastik kutular içinde taze olarak veya 4-6 derecede 60 gün süreyle olgunlaştırıldıktan sonra tüketime sunulur.[9] Kaynayan suda dilimler halinde karıştırılan peynire istenildiği gibi örgü ya da tekerlek şekli verilebiliyor.

Resim 8: Çerkes Peyniri Resim

9: İsli Çerkes Peyniri[10] Resim

10: Abhaz Peyniri

5b. Adighe Kueyej –Çerkes Peyniri

Çerkes peyniri yapımında inek sütü ve koyun sütü kullanılır. Süt kaynatılır. Sütün orta ve kenar kısımlarına taze yoğurttan hazırlanmış koyu kıvamlı ayrandan yaklaşık %3 oranında konulur ve karıştırılır. Pıhtı söğüt dalından yapılmış yaklaşık 30cm çapında ve yüksekliğinde yuvarlak şekilde sepetlere konur ve bastırılır. Teleme 5-10 dakika süzüldükten sonra bir kaba

8 (Abhaz Muhaciri) Nuran Can ile röportaj (1.10.2017)

9 http://beyazman.blogspot.com.tr/2009/06/sakarya.html

10 https://gurkan.wordpress.com/2011/12/18/adighe-kueyej-cerkes-peyniri/

aktarılır. Peynirin önce bir yüzü ertesi günde diğer yüzü çevrilip tuzlanır. Peynir üçüncü gün soğuk çeşme suyu ile yıkandıktan sonra tüketime sunulur.[11]

İsli Çerkez Peyniri; Hakiki Çerkes peynirinin üretildikten sonra tütsülenmiş halidir. Az yağlı, az tuzlu, güzel kokulu ve füme tadında bir peynirdir. Salatalarda, yağsız tavada kızartılarak ve kahvaltılık olarak kullanılabilir.[12] İsli peynir Kocaeli yöresindeki Çerkes köylerinde tamamen doğal olarak katkı maddesi katılmamak suretiyle hazırlanmaktadır. Peynir yapımında maya olarak yapılmış peynirden sızan peyniraltı suyu dediğimiz rennet ilave ediliyor. Peynir ortaya çıktıktan sonra tütsüleniyor. Bundan dolayı Füme Çerkes Peyniri de denilmektedir. İsli Peynir yüksek oranda kalsiyum içeren az tuzlu bir peynirdir. [13]

Çerkez peyniri ise Abhaz peynirine göre daha yumuşak. 10 litre sütten yaklaşık 2 kilograma yakın peynir üretilebiliyor. Peynir altsuyu aynı zamanda mayalı hamur elde etmek için kullanılarak, poğça yapılmaktadır.

6. Agudırşı-Ezme Fasulye

Malzemeler;

Yarım kilo barbunya fasulye,1 adet büyük kuru soğan, 2 yemek kaşığı acıka, bir tutam taze kişniş, yarım demet taze sarımsak, 2 adet taze soğan, Yarım çay bardağı sıvıyağ, Abhaz acıkası kullandığımızdan dolayı tuz kullanmıyoruz. Fasulyeyi akşamdan ıslatır. soğanı soyup ince ince doğranır ve iyice ısıtılır, içine yarım çay bardağı sıvıyağ koyduğumuz tencerede güzelce kavurulur ve Acıka da eklenip kavrulduktan sonra üzerine bir parmak çıkacak kadar su konur ve özleşinceye kadar kaynatılır. Özleşen barbunya blendirden geçirilir.kıyılan taze,sarımsak ve kişniş üzerine konarak abısta olarak adlandırılan pasta ile tüketilir. [14]

Resim 11: Ezme Fasulye

7. Harşıl-Isırgan Otu Yemeği

Malzemeler;

1kg ısırgan, yarım kilo yoğurdun koyu yerinden,, 1 yemek kaşığı acıka, yarım demet taze sarımsak ve 5 dal taze kişniş Isırganlar suda haşlanır. Soğuduktan ince ince kıyılan ısrganlar

11 https://tek.sportivnyyzhurnal.ru/xfEy-VytvTQ/adyge-kuay-erkes-peyn-r/; Fatmagül Sönmez, Gıda Teknikeri Süt ve Süt Ürünleri, http://www.nartajans.net/site/haberler_2171_geleneksel_peynirlerimizden_adighe_kueyej_cerkes_peyniri_ve_abazha_peyn.html

12 http://www.gurmerehberi.com/gurme-rehberi/yiyecekler/yoresel-peynir-cesitleri/

13 http://peynirim.net/wp-content/uploads/2015/03/çerkez-peyniri.jpg

14 http://www.pastalin.com/2013/07/ezme-fasulye-aguidirsisi.html

abhaz acıkası ile karıştırılır. Yoğurda taze sarımsak ve taze kişniş eklenerek karıştırılır. Diğer karışımla hepsi birlikte karıştırılır.

Resim 12: Harşıl- Isırgan Yemeği

8. Aphosa Sızbal-Ekşi Erikli Sızbal

Resim 13: Aphosa Sızbal/Ekşi Erikli Sızbal

Malzemeler;

Yarım kilo yoğurt, 3 yemek kaşığı kaymak, 2 yemek kaşığı acıka, yarım su bardağı ekşi erik sosu, 1 demet sarımsak, 3 veya dört dal taze kişniş ve 2 ya da 3 iyice haşlanmış yumurta. Yoğurdun içine acıkayı, kaymağı,erik posası eklenir ve iyice karıştırdıktan sonra daha sonra içine yeşillikler incecik doğranır servis tabağına alarak üzerine yumurtaları dörde bölerek yerleştirin ayrıca kırmızı pul biberle kızdırılmış tereyağ özellikle yumurtaların üzerinde gezdirilerek dökülebilir.

Her iki yemeğinde farklı versiyonları yapılabilmektedir; yeşillikler değişebilir ısrgan ile beraber pazı kullanılabilir ya da pazı ile ıspanak sadece beraber kullanılabilir.

9. Ahulçapa-Kara lahana yemeği

Malzemeler:

3 demet karalahana, 500gr. dövülmüş ceviz içi, süzme yoğurt, pul biber, çekilmiş kişniş, sarmısak, çok ince kıyılmış taze soğan, tuz

Yapılışı:

Lahanalar ayıklanıp yıkandıktan sonra birkaç gün buzlukta bekletilir. Sonra iyice haşlanıp elde veya robotta kıyılır. İnce kıyılmış ceviz içi, yoğurt, biber, dövülmüş sarmısak, taze soğan, bol kişniş ve tuzla tatlandırılıp, üzerine biberli ceviz yağı gezdirilerek hazırlanır ve abısta (maramısa, pasta, mamursa) ile servis yapılır. Ahulçapa (cevizli kara lahana) servis edildi arkasından. Haşlanmış lahananın bol kişniş, süzme yoğurt, ceviz, sarımsak, soğan ve pul biberle iyice ezilmesiyle yapılan bir meze.

Resim 14 : Ahulçapa/Cevizli Kara lahana Yemeği[15]

10. Ajirdzi-Üzüm Suyu

Malzemeler: 1 kg. üzüm için 7 su bardağı su ve damak tadına göre şeker.

Üzüm taneleri iyice yıkandıktan sonra toprağa gömülü durumda bulunan küpe doldurulur. Ardından su ve şeker ilave edilir. Daha sonra kapağı sıkı sıkıya kapatılarak yaklaşık bir ay kadar bekletilir. Bir ay içten içe kaynayan üzüm, suyunu bırakır. Bu küpten alınan üzüm suyu miktarında taze suyu küpe ilave edilerek tüketilir. Aynı içecek, karayemiş ve muşmula gibi meyvelerle de yapılabilir. Hatta Armut ile de yapılan yerler vardır.

15 http://sakaryaabhazdernegi.org.tr/wp/wp-content/uploads/2014/11/Abhaz-Mutfağı-131.jpg

11. Haluj-Suda Haşlama Hamur

Malzemeler: Un -Tuz-Ilık Su

İç malzemesi, Abaza peyniri ve Asıbra denilen peynir kekiği (Reyhan Otu)

Un, tuz ve ılık su ile mantı hamuru kıvamında hamur yoğrulur. 2 mm kalınlığında(mantı hamurundan biraz kalın) açılır. Yuvarlak bir kapak veya bardakla hamurlar kesilir. İçine hazırlanan peynir konarak kapatılır ve kaynayan suda haşlanarak pişirilir. Sıcak servis edilir ve genellikle ayranla beraber tüketilir. İç malzemesine patates ya da kıyma konularak da yapılabilir.

Resim 15: Haluj 16

Resim 16: Cevizli Tavuk

12. Cevizli Tavuk/Akutisizbal

Malzemeler;

Bir Tavuk ya da sadece göğüs kısımları arzuya göre, Tavuğun suyu, 2-3 diş sarımsak-1 tutam tuz-1 çorba kasığı Abhaz acıkası- Yarım su bardağından biraz fazla çekilmiş toz haline getirilmiş kişniş-kurutulmuş reyhan otu-bir kâse Abhaz pastası-1 kilo ceviz. Abhaz acukası çok tuzlu olduğundan tuz kıvamına özellikle dikkat edilmeli.

16 http://www.olympos.com.tr/cerkes-kulturu-kocaeli-uzuntarlada-yasatiliyor/; http://lifestylesieda.blogspot.com.tr/2014/03/patatesli-kurzunus-psihalive-haluj.html

Yapılışı

Öncelikle Cevizli tavuğun sosunu hazırlamak gerekir bunun için bir kilo ceviz, yağı çıkacak kıvama gelinceye kadar robotta çekilir. İçine Pırpılıcıka denilen Abhaz acıkası robota sarımsaklarla birlikte koyulur iyice çekilir. Daha sonra bu malzemedeki yağ, el ile bir çay bardağına sıkılır. Bu daha sonra cevizli tavuğun üstüne konmak üzere kenara bırakılır. Yine robotun içine bir kepçe tavuk suyu, acıkalı ceviz, toz kişniş, reyhan otu, Abhaz pastasından ve kenarda çekilmiş cevizden üstüne konulur tekrar çekilir. Bu kıvam tencereye boşaltılır. Kalan malzemelerin kalan kısımları da aynı şekilde robottan çekilir. Tencereye konulur. Açık kahverenginde olan tenceredeki kıvama derisi alınmış tavuk didiklenir. Kıvamın boza kıvamında olmalıdır. Bunun için arzuya göre tavuk suyundan konur. Çünkü cevizli tavukta pasta olduğundan kısa süre sonra koyulaşıyor. Tencere de beş dakika kaynatılır. Derin bir bor cama dökülerek soğumaya bırakılır. Üstüne çay bardağındaki ceviz yağlı sos dökülür. Çekilmiş kişniş tohumuna çok daha hoş bir lezzet katıyor. Kullanılan ceviz yoğunluğu ve Abhaz acıkası oldukça önemlidir.

13. Abhaz Üzümü

Abhazların sürgün esnasında getirildiği söylenen[17] özellikle Kocaeli ve Adapazarı çevresindeki bahçelerde oldukça yaygın olan, daha küçük salkımlı fakat ekildiği bahçeye etkili ve hoş koku yayması nedeniyle kokulu üzüm olarak da adlandırılan genelde bölgede yaşayanlar tarafından Abhaz üzümü olarak anılmaktadr. Suyundan ve yapraklarından da etkin şekilde yararlanılmaktadır.

Resim 17: Kokulu Üzüm/Abhaz Üzümü/Abaza Üzümü

14. Çerkes Kabağı

Aynı şekilde özellikle Adapazarı çevresinde yetişen "Çerkes Kabağı" olarak adlandırılan çok daha küçük sert ve içi çok daha koyu turuncu olan kabaklar, çerkes kabağı olarak adlandırılmakta. Özellikle yoğun olarak kabak ekilen Adapazarı'nda bu kabaklar daha çok ticaretini yapmak için büyük çapta ekilmemekte çiftçi aileler genelde tarlanın bir sırasına ya da evin küçük bahçesine ekerek kendileri, eş ve dost akrabaları için yetiştirmektedir. Sert ve koyu kıvamlı olması kalitesini göstermektedir. Çerkes kabağı denilince bu iyi kalite akla gelmektedir. Abhaz üzümü gibi bu kabak tohumlarının sürgün sırasında getirildiği belirtiliyor. Hatta Bazı yörelerde "Çerkes Kabağı Festivali" ya da "Kabak Günü Kutlamaları" yapılmaktadır.

17 Nuran Can, Abhaz Gastronomisi ile ilgili röportaj, 10.1.2017

Resim 18: Çerkes Kabağı[18]

II. Balkan Muhacirlerin Kent Gastronomisine Katkısı

Balkan Muhacirlerin en önemli katkısı yiyecek olarak köftedir. İçecek olarak da bozadır. Yerlilerin hamur işleri oldukça etkili olmasına rağmen özellikle Boşnak, Arnavut ve Bulgaristan Muhacirleri hamur işleri açısından büyük çeşitlilik getirmiştir. Ispanaklı, pazılı ve patatesli böreğin yanı sıra pırasalı, yeşil soğanlı, kara kabaklı, yemeklik kabaklı börek gibi iç malzeme ve yapılış yönünden hamur işleri çok zengin çeşitlilik içermektedir. Hatta Arnavutlar, Fliya adında sacda yapılan bugün bile çok az Arnavut'un bildiği ya da artık yapmadığı oldukça geleneksel yöntem ile yapılan bir hamur işidir. Ya da Arnavut tatlısı olan tezpişte gibi. Bazı meyveler ise tamamen Muhacirlerle özdeş hale getirildi. Mor erik olarak bilinen eriğe Kocaeli ve Adapazarı çevresinde Bosna eriği denmesi gibi. Boşnaklar arasında reçelinin yanında tatlısı da yapılmaktadır.

Yine de gelen Muhacirler bazı geleneksel yöntemleri yeni nesillere aktaramamış ya da zamanla uygulamadan kalkmıştır. Bunlardan biri de börek pişirme tekniğidir. Bugün halen Bosna Hersek'te közde üstünden zincirle kapatılan tepside yapılan börek bugün fırınlarda pişirilmektedir. Bu pişirme tekniğine Trakya'nın bazı bölgelerinde "kömbe" yahut "çerepene" olarak adlandırılmaktadır. Kömbe aynı zamanda bir pişirme yöntemi ile aynı duruma gelmiş hamur işi tariflerin ismi olarak da kullanılmaktadır.[19]

Resim 19: Bosna Hersek'e özgü közde börek pişirme tekniği

Yine gelen Boşnakların yeni nesillere aktaramadığı bugün halen Bosna da yoğun olarak kullanılan Peynir alt suyu kesilmiş ya da kesilmiş süt suyu anlamına gelen **"Surutka"**dır. Peynir alt suyu doğum yapacak olan kadınların doğumuna üç ay kala, doğumdan sonra anne ve çocuğa içiriliyor. Bosnalıların uzun boylu ve iri kemikli olması buna bağlanıyor.[20]

18 http://dilektoksoy.blogspot.com.tr/2015/02/ktr-bal-kabag-receli.html
19 Gülay Kaykaş, http://www.trakyagezi.com/loznik-asma-yapraginda-gocmen-pidesi/
20 İstikamet Bosna Hersek, TRT AVAZ

1. Köfte Kültürü

Gerek Kocaeli ve gerekse Adapazarı'nın köfte kültürü Balkan Muhacirleri tarafından getirilmiştir. Fakat bu köfte kültürü Adapazarı'nda çok daha baskındır. Öyle ki bugün Adapazarı'ndaki köftecilerin yüzde 90'ı Rumeli kökenlidir. Islama köfte Adapazarı yöresellerinden şıra ile sunulmaktadır. Islama köfte, İnegöl köftesi ile önemli ölçüde benzerlik taşımaktadır. Fakat onlar ekmeği, tereyağı ve kemik suyuna batırarak yapıyor. Adapazarı'nda ise, kırmızıbiber de eklenmektedir. İnegöl köftenin ekmekleri sac üzerinde kızartılır ama ıslama köftenin ekmeğinin özelliği kömür ateşinde kızarmasıdır.[21]

Bosna Hersek'te çevapi adındaki köftede, İnegöl köftesine çok daha benzemektedir Islama köfte ise Rumeli Muhacirlerinin kent gastronomisine kattığı en önemli zenginliklerden biridir. Halen önemli sayıda lokanta ıslama köfte menüsü ile faaliyetini yürütmektedir. Bu açıdan kent ekonomisine de katkı sağlamaktadır.

Özellikle Salep, Dondurma ve Boza kültürü de Adapazarı'nda genellikle Yugoslav Muhaciri olarak anılan ırki anlamda Slav kökenli kültürel olarak Türk kimliğine sahip Kosova ve Makedonya'da yaşayan Goralılar ya da Torbeşler den geldiği sanılmaktadır. Makedonya 'daki Torbeş ve Arnavutlar arasında daha çok pastane kültürü yaygındır. Bugün halen önemli sayıda pastaneler bu kültüre ait Muhacirler tarafından işletilmektedir. Halen Adapazarı'nda en kaliteli boza geleneksel yöntemlerle yapılarak satışa sunulmakta ve yöresel anlamda markalaşmıştır. Yine kaymak üretimi de aynı bu şekilde gelmiştir. Zaten özellikle Şar Dağları eteklerinde yaşayan Osmanlı döneminde Müslümanlığa geçmiş olan Goralılar ya da Torbeşler olarak adlandırılan bu kitlelerin çoğunun hayvancılıkla ve mandıracılıkla uğraşmaktaydı. Kaymak, yoğurt ve peynir üretimini göç ettikleri topraklarda da hayata geçirmişlerdir. Kentin kaymak ve peynir üretiminde markalaşan yerel firmalar oldukça yaygındır. Bu firmaların önemli bir kısmı köken olarak da Rumeli kökenlidir.

2. Soğan Dolması

Soğan dolması Boşnak Muhacirlere ait bir yemektir. 3 büyük soğan soyularak bir tencere su içinde 10 dk. haşlanır. Süzülerek soğuk soğuya konur. Bu şekilde soğanlar halka olarak ayrışır. Yarım kilonun yarısı kadar kıyma, 1 çorba kaşığı domates salçası, yarım çay bardağı zeytinyağı, bir çay bardağı kadar su, bir çorba kaşığı kuru nane, yarım demet maydanoz, 1 tatlı kaşığı tuz, 1 çay kaşığı karabiber ve pul biber eklenerek iyice yoğrulur. Soğanlar bir tarafından kesilerek tek tek halkalar halinde çıkarılır. Hazırlanan harç soğanların içine konularak sarılır. Tencereye dizilir. Üzerine örtecek kadar su eklenir ve suyu çekene kadar pişirilir.

Resim 20: Soğan Dolması [22]

21 http://frmsinsi.net/showthread.php?t=1006515;FahriTuna,http://www.medyabar.com/koseyazilari/166/adapazarinda-nerede-ne-yenir.aspx,

22 http://www.mutfakfelsefem.com/2015/02/sogan-dolmasi-tarifi.html

3. Asma Pidesi/Bağ pidesi:

Bağ pidesi Bulgaristan Muhacirlerinin özellikle de Pomakların Kocaeli kent gastronomisine yaptığı önemli katkılardan biridir. Muhacir kültüründe hamur işleri oldukça yaygındır. En önemli Muhacirlerin milli hamur işisi durumunda olan cızmana herkes tarafından çok bilinmesine rağmen bağ pidesi en az bilinenidir. Kocaeli'nin Kartepe ilçesinin Karatepe köyünde halen yaygın olarak yapılmaktadır. Bunun için malzemeler şu şekildedir. 2 bardak mısır unu, 1,5 bardak yoğurt, 1 su bardağından bir parmak eksik sıvı yağ, 1 demet taze soğan, yarım demet nane,1 tatlı kaşığı tuz,1 tatlı kaşığı şeker, pul biber, 250 gr. taze asma yaprağı

Asma yaprakları haricinde tüm malzemeler boza kıvamına getirilir. Tepsiye yayılan asma yapraklarının içine dökülür üstü tekrar asma yaprakları ile kapatılır tepsinin üstü tekrar kapatılarak ekmek fırında közde ağır ateşte pişirilir. Dilimlenerek servis yapılır.

Resim 21: Bağ Pidesi [23]

Resim 22: Adapazarı'nın Geleneksel Islama Köftesi ve Kızılcık Şırası

Sonuç

Kocaeli'nin Doğu bölgesi ve Adapazarı çevresindeki Kafkas kültürünün yeme içme gelenekleri önemli ölçüde korunmakta fakat geleneksel yöntemler, büyük ölçüde bırakılmış. Daha çok işletme tarzında çalışan yerlerde geleneksel, yeme içme kültürü gelenekleriyle sürdürülmeye çalışılıyor. Diğer açıdan köyler bu kültürün muhafaza edilmesinde önemli rol oynamaktadır. Buna en iyi örnek Kocaeli Ketenciler köyü geleneksel yöntemlerle Çerkes peyniri yapımını korumaktadır. Aynı zamanda eko köy projesi ile Çerkes yeme içme geleneğinin tanıtılması

23 Gülay Kaykaş, http://www.trakyagezi.com/loznik-asma-yapraginda-gocmen-pidesi

ve korunmasına katkı sunmaktadır. Böylece köylerin özgün kimliğinin korunmasına yardımcı olmaktadır. Diğer açıdan Abhaz kültüründeki "Aşta sofrası" yeme içme kültürünün yeni nesillere aktarılmasını sağlamakla kalmayıp, ritüellerinin de yaşatılmasını olumlu etkilemektedir. Yine Kişniş, Reyhan otu, Abhaz üzümü ve Çerkes kabağı gibi değerleri yoğun olarak tüketilmesi açısından sadece Kafkas Muhacirlerinin değil, genel çapta bütün halkın ortak değeri haline gelmiştir. Kafkas kültüründe pastanın daha çok yemeklerde ekmek olarak tüketilmesi farklı fakat yeme içme kültürüne katılan önemli bir özellik olarak yaşamaktadır.

Balkan Muhacirlerinin yeme içe kültürün de ise köfte ve hamur işlerinin çok daha fazla ağırlıkta olduğu özellikle börek çeşitleri açısından çok fazla zenginlik katmıştır. Hatta Kartepe'nin Karatepe köyünde geleneksel yöntemlerle kuskus yapılmaktadır. Bu tür kültürlerin korunması daha çok köylerde olduğundan yerleşim birimi olarak köylerde bu geleneklerin korunmasına yönelik çalışmalar yapılmalıdır. Genellikle köy yerleşimi bulunmayan Arnavut Muhacirlerinde "Fliya ve Tezpişte" gibi yiyeceklerin yapılmadığı hatta unutulduğu analiz edilmiştir. Balkanların ya da Kafkasya'nın her bir köşesinden gelen Muhacir bir değer ile gelmiştir. Dolayısıyla kent kültürünün yeme içme seviyesini çok daha ileri seviye taşımış zenginleştirmiştir. Fakat bu değerlerin çok daha bilindik hale getirilip ve korunması gerekir.

KAYNAKÇA

Kitap

Baj, Jabagi, Çerkesya'da Sosyal Yaşayış ve Adetler, Kafkas Kültür Derneği Yay.1969

Röportaj

Can, Nuran; Abhaz Gastronomisi ile ilgili röportaj, 10.1.2017

İnternet

https://tr.pinterest.com/yemekneredeyenr/sakarya-yemek-nerede-yenir/, (Erişim Tarihi, 2.2.2017)

Kaykaş, Gülay,http://www.trakyagezi.com/loznik-asma-yapraginda-gocmen-pidesi/, (Erişim Tarihi, 2.3.2017)

http://www.turkmaxgurme.com/yemek-tarifi/mutfaktakiler/ahoze-sizbali, (ErişimTarihi,12.2.2017)

"http://www.radikal.com.tr/sakarya-haber/abhaz-kulturunu-yemekleriyle-yasatiyor-1254006/" (Erişim Tarihi, 3.2.2017)

"http://www.tekirkoyevi.com/KONAKLAMARESTORAN_Restoran-" (Erişim Tarihi, 3.3.2017)

http://apsuvaabazayemekleri.blogspot.com.tr/, (Erişim Tarihi, 4.2.2017)

http://vasiyalar.tr.gg/APSUVA-YEMEKLER%26%23304%3B.htm, (Erişim Tarihi, 18.2.2017)

https://sites.google.com/site/karaderem/httpsitesgooglecomsitekaraderem/yemeklerimiz, (Erişim Tarihi, 20.2.2017)

http://www.gurmelezzetler.com/sebze-yemekleri/,(Erişim Tarihi, 4.3.2017)

http://apsuvaabazayemekleri.blogspot.com.tr/2016/10/ahulcapa-cevizli-lahana.html, (Erişim Tarihi, 3.1.2017)

Üstünkanat, Aydan, http://www.star.com.tr/yazar/Meger_Cerkes_mutfagini_hic_tanimamisim-yazi-556920/, (Erişim Tarihi, 15.1.2017)

https://www.gurmerehberi.com/yemek-kulturu/dunya-mutfaklari/cerkes-mutfagi/, (Erişim Tarihi, 8.1.2017)

http://www.medyabar.com/koseyazilari/4866/rahmi-sakla-40-soruda-adapazari.aspx, (Erişim Tarihi, 18.1.2017)

http://www.medyabar.com/koseyazilari/166/Default.aspx, (Erişim Tarihi; 10.2.2017)

İstikamet Bosna Hersek, TRT AVAZ,(Erişim Tarihi; 18.2.2017)

Sönmez,Fatmagül,http://www.nartajans.net/site/haberler_2171_geleneksel_peynirlerimizden_adighe_kueyej_cerkes_peyniri_ve_abazha_peyn.html, ,(Erişim Tarihi; 25.2.2017)

GASTRONOMİ TURİZMİ BAĞLAMINDA KANDIRA BESLENME KÜLTÜRÜ VE UNUTULMAYA YÜZ TUTMUŞ LEZZETLERİ GONCAAYDIN KÖYÜ ÖRNEĞİ

Ömür ALYAKUT*
Tülay POLAT ÜZÜMCÜ**

1. Giriş

Maviyle yeşilin, güneşle kumun kucaklaştığı Karadeniz'in küçük şirin ilçesi Kandıra'nın tarihi, Romalılar, Yunanlılar, Bizanslılar ve Osmanlılarla günümüze kadar ulaşmıştır (Kaşlı vd, 2014:117). Bizanslılar döneminde kente, "KENTRİ" denilmiştir. Bu yer Bizanslılar döneminde ticaret merkezi olarak gelişmiş, Romalılar döneminde ithalat ve ihracat merkezi olarak kullanılmıştır. Kandıra, Orhan Bey zamanında 1308-1317 tarihleri arasında "Kocaeli Fatihi" adıyla anılan Akçakoca Bey tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır. Onun anısına İzmit sancağına Koca-ili (Kocaeli) adı verilmiştir (http://www.turkiyerehberi.com).

Coğrafi durumu, İstanbul, İzmit ve Karadeniz'e yakınlığı sebebiyle Kandıra İstiklal Savaşımız sırasında oldukça yoğun faaliyetlerin meydana geldiği bir yer olmuştur (http://www.turkiye-rehberi.com). 1918'de İngilizlerin, 1920'li yıllarda Yunanlıların işgalini yaşamış, bir dizi Rum, Ermeni, Abaza, Çerkez çetelerin saldırılarına uğramıştır. Bütün bunlara rağmen Kandıra halkı ve köyleri başlangıçtan itibaren Kuva-i Milliye'yi ve Mustafa Kemal'in önderliğinde Kurtuluş Savaşı'nı desteklemişlerdir. Kandıra Temmuz 1921 sonunda kesin olarak Türk birliklerinin denetimine geçmiştir (Kaşlı vd., 2014:123). Şekil 1'de Kandıra İlçesinin bu günkü haritası verilmiştir.

Şekil 1: Kandıra Haritası

İzmit Körfezi'nin kuzeyinde Karadeniz sahilinde yer alan Kandıra İzmit' e 45 km uzaklıktadır. İlçenin yüzölçümü 933 kilometre karedir. Doğusunda Sakarya, güneyinde merkez ilçe İzmit, batısında İstanbul ile komşu olup, kuzeyinde Karadeniz ile çevrilidir. Kandıra, Kocaeli'ne bağlı diğer ilçelerden bütünüyle farklı bir yapıdadır. İlin körfez kıyısında yer almayan tek ilçesi olan Kandıra, Körfez kıyısındaki gelişmelerden de uzak kalmıştır. Körfez kıyısındaki yerleşim hızla

* Öğr. Gör., Kocaeli Üniversitesi
** Yrd. Doc. Dr., Kocaeli Üniversitesi

sanayileşip, büyüyerek, kesintisiz bir kentsel alan yaratırken, Kandıra'nın tarıma dayalı durağan yapısı sürmüştür. İlçenin iç kesimlerinde geniş yer tutan ormanlıklar Karadeniz'e yaklaştıkça seyrekleşerek yerini Kandıra halkının da geçiminde önemli yer tutan fındıklıklara bırakır. İlçe topraklarının büyük bölümü orman ve fundalıklarla kaplıdır. Halkın başlıca geçim kaynağı tarımdır. Buğday, arpa, mısır, yulaf, keten, darı, ayçiçeği üretilmektedir (http://manavoglu41.tr.gg).

Kandıra'da yoğun olarak yaşayan Türkmenlere "manav" denilmektedir. Bu Türkmen topluluğuna "manav" denilmesinin tarihi gerçeği şudur;

Osmanlı Devleti kurulduktan sonra, her Türkmen boyu çıkardığı ve ürettiği ne varsa, yılda bir kere hiçbir karşılık beklemeden Osmanlı Sarayına gönderirdi. Bolu'dan kabak, Afyon ve Eskişehir'den bulgur ve tarhana, Adapazarı ve İznik civarından sebze, İzmit Tavşancıl'dan da üzüm saraya gönderilirdi. Bolu, Bursa, Kocaeli, Yalova, Eskişehir, Afyon, Zonguldak ve Balıkesir bölgelerinden hububat, meyve ve sebzenin yanı sıra koyun, kuzu, keçi, oğlak, yağ ve kavurma da gönderilen diğer yiyecekler arasındaydı. İşte; Osmanlının bu sadık tebası olan manavlar, bazı yerde de Yörük diye adlandırılan bu insanlara, bulundukları yerlerdeki azınlıklar (Ermeni-Rum)

- "Siz Osmanlıyı besliyorsunuz. Karşılıksız her şeyi saraya gönderiyorsunuz, siz Osmanlının manavı mısınız?" derlerdi.

Bu devlete sadık insanlar da;

-"Evet, biz Osmanlı'nın manavıyız. Osmanlının manavı olmakla da gurur duyarız. Devletimize yardım etmeyi de bir şeref biliriz" derlerdi.

Bu nedenle "MANAV", azınlıkların söylediği bir isim olmuştur. Manavlar, Osmanlının sadık tebası, Özbe Öz Türk'tür. Türkmen - Yörük kültürünün has insanlarıdır (http://kandiralilar.org).

Yusuf Çam Milli Mücadele'de İzmit Sancağı adlı eserinde, Milli Mücadelenin başlangıç döneminde İzmit Sancağında yaşayanların %70'ini Müslümanların, %30 kadarını ise Hıristiyanların oluşturduğunu ve bölgenin sosyal yapısını üç büyük sosyal bütünlük halinde görmek gerektiğini öne sürmüş ve Kandıra ilçesinin demografik özelliklerini şöyle sıralamıştır (http://kandiralilar.org):

1. Hıristiyan Azınlıklar (Ermeniler, Rumlar, Yahudiler)
2. 1830 yılından itibaren bölgeye yerleşen (Muhacirler, Balkan ve Kafkasya)
3. Bölgenin yerli (otoktan) halkı bu son boşluğu açarsak; bölgenin yerli halkı manavlardır (yani Türkmenlerdir) demektedir.

Gastronomi turizmi, daha önce yaşanmamış bir yiyecek ve içecek deneyimi yaşamak için seyahat motivasyonu yaratan ve seyahat davranışlarının güdülenmesine önemli ölçüde yardımcı olan turizm şekli olarak tanımlanabilmektedir. Gastronomi turizminin kökeni tarım, turizm ve kültüre dayanmaktadır. Tarım, turizm ve kültür, gastronomi turizminin bölgesel bir çekicilik ve deneyim olarak pazarlanmasına ve konumlandırılmasına olanak yaratmaktadır. Tarım, ürünü sunmakta; kültür, tarihi ve otantikliği; turizm ise alt yapıyı ve hizmetleri sağlamaktadır. Tüm bu unsurlar gastronomi turizmi altında buluşmaktadır(Kaşlı vd, 2014:55).

Yemek, bir toplumun kendisini ve yaşama tarzını ifade şeklidir. Kültür, gastronomi turizminin

göz ardı edilemez önemli bir parçasıdır. Long (2004: 24, aktaran Kaşlı vd.,2014:141)'un çalışmasında "Bir bölgeye (yöre) ait kültürü ve kimliği diğerlerinden ayıran önemli sistemlerden biri yöre mutfağıdır" sözü de bir önceki cümleyi kanıtlar niteliktedir. Bu bağlamda manav kültürüne ve kimliğine sahip olan Kandıra yöresinin gastronomik çekicilik unsurlarını belirlemek ve gastronomi turizmi bağlamında değerlendirmek öncelikli amaç olarak belirlenmiştir. Kandıra beslenme kültürünü ortaya koymak, unutulmaya yüz tutmuş geleneksel yemeklerini tespit etmek araştırmanın diğer amaçlarını oluşturmuştur. Araştırma sonucunda geleneksel yemeklerin unutulma nedenleri de ortaya koyulmuştur.

2. Teorik Altyapı

2.1. Kandıra Mutfak Kültürü (Manav Mutfağı)

Kültür, bir toplumun hayat biçimidir. İnsanoğlunun öğrendiği bilgi, sanat, gelenek - görenek ve benzeri yetenek, beceri ve alışkanlıkları içine alan karmaşık bir bütündür. Mutfak kültürü de bu bütünlük içinde yerini alan geçmişten geleceğe aktarılarak gelen en zengin kültürel mirasımızdır. Mutfak Kültürü denince; beslenmeyi sağlayan yemek, yiyecek, içecek türleri ve bunların hazırlanma, pişirilme, saklanma ve tüketilme süreci; buna bağlı mekan ve ekipman, yeme içme geleneği ile bu çerçevede gelişen inanış ve uygulamalardan oluşan bütünsel ve kendine özgü bir kültürel yapı anlaşılmaktadır (http://turkoloji.cu.edu.tr). Orta Asya'da et ve mayalanmış süt ürünleri ile biçimlenen beslenme sistemi, Anadolu'ya bu etkileri taşırken; Mezopotamya'da gelişen tarıma bağlı olarak tahıl, Ege ve Akdeniz etkisiyle sebze ve meyve türleri ile çeşitlenen ve günümüze yansıyan Anadolu Mutfağını belirlemiştir. Bizans, Ortadoğu, Avrupa ve Güney Akdeniz Mutfaklarının etkileşimi İmparatorluğun ulaştığı geniş alanda sürekli bir alışveriş çerçevesinde şekillenmiştir (http://turkoloji.cu.edu.tr). Türkiye'nin coğrafi konumu, tarihsel süreç içinde ilişki kurulan uygarlıklar, iki büyük imparatorluğun yeme- içme geleneğine getirdiği yeni açılımlar Türk mutfak kültüründe çeşitliliğin belirleyici etkileri olup, Türkiye'de yerel mutfakların özgün etkilerini içinde barındıran köklü ve çok yönlü bir mutfak kültürünü oluşturmuştur. Bunlardan bir tanesi de Kandıra mutfağı'dır.

Kandıra mutfak kültüründe,Manav Türkmen kültürünün etkilerini görmek mümkündür. Bu bağlamda Kandıra mutfak kültürlerine ait bazı etnografik bilgiler şöyle derlenebilir (http://kandiralilar.org):

*Manavlar ketenin çöpünü bile ziyan etmez. Ketenin çöpünden yatak, minder yapar, keten tohumunun yağını yemeklik olarak kullanır ve kandilinde yakar.

*Şehre sadece tuz almaya, şeker almaya gider, bazen de şeker ihtiyacını yaptıkları pekmezle karşılar (Dut, elma, pancar, armut ve şeker kamışı pekmezleri).

*Manavlar, bölgenin tarım ve hayvancılık özelliklerine uyum gösterir, tahıl, keten, kenevir, meyve, sebze tarımı, bağcılık, son zamanlarda fındıkçılıkla uğraşırlar. Manavlarda özellikle Kandıra hayvancılığının önemi büyüktür. Koyun, keçi, hindi, küçükbaş, sığır, dombay (manda) gibi büyükbaş hayvan yetiştiriciliği yaparlar.

*Keş, yağ, peynir, yoğurt üretirler ve Kandıranın yoğurdu meşhurdur.

*Çandı evler geleneksel Türk ailesinin yaşam şekline göre planlanmıştır. Evin tam ortasında ocaklı bir oda bulunmaktadır, Odanın etrafında onu çevreleyen bir dolaşma yer almaktadır. Evin girişindeki hayat denilen geniş alan bu dolaşmayla birbirine açılmaktadır.

Görüyoruz ki; Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen Türkler manevi kültürlerinin yanında beslenme kültürlerini de beraberinde getirmişlerdir.

Manav mutfağı karbonhidrat ağırlıklı beslenme sisteminden oluşmaktadır. Buğday başta olmak üzere tahıl maddeleri ana öğedir. Türklerde çok eski ve yaygın bir çeşit olan gözleme manavlarda da vazgeçilmezdir. Yine bu çeşide yakın bazlama ve cizleme de örnek olarak verilebilir. Bazlama biraz kalındır ve ekmek işlevi görmektedir. Cizleme ise taşmış ve yumuşak hamurun daha ince pişirilmiş versiyonudur (http://kandiralilar.org). Ayrıca yörede "Manda Yoğurdu ve "Kandıra Hindisi" ün yapmış gastronomik ürünlerdir (http://manavoglu41.tr.gg). Ana hatları ile belirtilen manav mutfağı; her yöre mutfağında olduğu gibi yeniden keşfedilmeyi bekleyen lezzetlerin sahibidir.

2.2. Gastronomi Turizmi

Geçmişten günümüze turizm anlayışının genellikle deniz, kum, güneş, eğlence ya da kültürel amaçlı bir faaliyet olarak görülmesinin yanında, günümüzde bir bölgenin mutfakla ilgili mirası bir turizm ürünü olması açısından son yıllarda önemli bir güç kazanmaktadır. Bölgeden bölgeye değişiklik gösteren yemek kültürü, turistlerin ilgisini çekmekte ve bu doğrultuda oluşan gastronomi turizmi, turistik çekicilik unsuru olarak turizm çeşitleri arasında yerini almaktadır. Bir ülkenin turizminde, turistlerin yer seçiminde o ülke mutfağı önemli kriterlerden biri durumuna gelmekte ve gerek iç gerekse dış turizm sektörü, büyümek ve çeşitliliğini arttırmak amacıyla gastronominin çekiciliğinden yararlanmaktadır (Cömert ve Özkaya, 2014:63).

"Gastronomi" terimi, Yunanca gaster (mide) ve nomas (yasa) sözcüklerinden meydana gelmiştir. Bu terimlerden hareketle gastronominin yeme içme ile ilgili tüm kural ve normları ifade ettiği söylenebilmektedir. Gastronominin ilgi alanını, nerede, ne zaman, nasıl, ne kadar, ne şekilde ve neyle birlikte ne yenip ne içileceğine dair tavsiye ve rehberlik olarak genişletmek mümkündür (Bucak ve Ateş,2014:316). Gastronomi, içinde barındırdığı tüm sanatsal ve bilimsel unsurlarla yiyecek ve içeceklerin tarihsel gelişme sürecinden başlayarak tüm özelliklerinin detaylı biçimde anlaşılması, uygulanması ve geliştirilerek günümüz şartlarına uyarlanması çalışmalarını içeren bir bilim dalıdır. Aksoy ve Sezgi'nin(2015), Gillespie ve Cousins'den (2001) aktardığına göre:

"*Gastronomi, yiyecek ve içecek zevki ile ilgilidir ve bu kapsamda gastronominin konusu insandır. İnsanoğlu yemek ve içmekten hoşlanmaktadır. Başlı başına gastronomik değerler kültürel, coğrafik, toplumsal ve sosyal beslenme faktörleri gibi birçok temele dayanmaktadır".*

Gastronomi üretim ve tüketim boyutu olmak üzere iki bölümde incelenebilir. Üretim boyutu ile gastronomi (Aksoy ve Sezgi, 2015:80-81):

- İyi yemek hazırlama, pişirme, sunma ve masa hazırlama bilimi ve sanatı,
- İyi yemek yeme ile ilgili faaliyetler ve iyi yemek yeme ile ilgili bilgi birikimi,

- Yemek pişirme ve hazırlama - aşçılık ile ilgili prensip ve uygulamalarıdır.

Tüketim boyutu ile gastronomi:

- İyi yiyecekten ve içecekten hoşlanma,
- İyi yemek yeme konusunda aşırı tutkulu davranma,
- Lüks ve lezzetli yiyeceklere düşkünlük ve tutkudur.

Üretim ve Tüketim Boyutu ile Gastronomi:

- Yiyeceklerin uygun şekilde hazırlanması, pişirilmesi ve servis edilme süreci
- Yemeğin uygun araç-gereçler kullanarak sunulup yenilmesi sanatı,
- Menüde bulunan yemeklerin ne kadar talep edildiği,
- Belirli bölgelerin mutfak kültürünü içeren; iyi yemek yeme bilimi ve sanatı,
- Damak tadının ve yemek yeme zevkinin, tarihsel bilgi, kültür, alışkanlık, yetenek ve emekle beğeniye uygun şekilde bir araya getirilmesidir.

Gastronominin her iki boyutu ele alındığında (güzel bir yemek hazırlanması, sunumu ve hazırlanan üründen tüketicinin haz duyması aşamasına kadar olan süreç) kültür, tarih, yetenek, tecrübe vb. unsurlarla harmanlanmış, bir gastronomun emeğinin sergilenmesi söz konusudur (Aksoy ve Sezgi, 2015:82). Buna göre gastronominin amacı; mümkün olan en iyi beslenme ile insanın korunması ve hayattan zevk almasının sağlanmasıdır. Bu bağlamda gastronominin çalışma konuları ise; yenilebilir tüm maddelerin hijyenik bir ortamda hazırlanması, damak ve göz zevkini amaçlayarak sofraya, yenmeye hazır hale getirilmesidir(Şengül ve Türkay, 2016:89).

İnsanlar için yöresel mutfak kültürüyle tanışmak ve değişik lezzetlere ulaşmak önemli sosyal güdülerden biri olarak görülebilmektedir. Bu çerçevede, yeme-içme faaliyeti sürecinde, bir bölgenin yerel mutfak kültürünü farklı insanlara tanıtmak ve farklı bölgelerden insanlarla etkileşim halinde olmak günümüzde alternatif turizm türlerinden biri olarak görülen gastronomi turizmi ile mümkün olabilmektedir (Kodaş ve Dikici, 2012:55). Yiyeceklerin turizm amacıyla kullanımını tanımlamak için "gastronomi turizmi", "mutfak turizmi", "beslenme turizmi", "gurme turizmi", "gastronomik turizm" ve "yiyecek turizmi" gibi kavramlar kullanılmaktadır.

Gastronomi turizminin kökeni tarım, kültür ve turizmde yatmaktadır. Bu üç unsur; gastronomi turizminin bölgesel bir çekicilik ve deneyim olarak pazarlanmasına ve konumlandırılmasına fırsat sağlamaktadır. Tarım; ürünü sunmakta, kültür; tarihi ve otantikliği, turizm ise; alt yapıyı ve hizmetleri sağlamaktadır. Tüm bu unsurlar, gastronomi turizmi altında buluşmaktadır (Özkaya ve Can, 2012:875). Gastronomi turizmi, yükselen turizm trendleri arasında yerini alan, etkinlik kapsamı geniş ve yüksek derecede farkındalık yaratan etkisi ile yerel halkın ve etkinliğin gerçekleştirildiği yerin kalkınmasında ve imajında ciddi derecede katkıda bulunan, bölge ve ülkelerin tanıtımında önemli rol oynayan faaliyetler olarak tanımlanmaktadır (Bucak ve Aracı, 2013:204). Gastronomi turizmi genel anlamda insanların yiyecekler ve bu yiyeceklerle ilgili deneyimlerini tanımlayan bir kavramdır. Oldukça yeni olan bu kavram, ilk defa 1998 yılında Lucy M. Long tarafından farklı kültürleri yiyecek yoluyla ifade etmek amacıyla literatüre kazandırılan bir terimdir. Long, gastronomi turizmini, "bilinenden farklı bir mutfak kültüründeki yiyeceklerin tüketilmesini, hazırlanmasını, sunulmasını ve mutfağını, öğün sistemlerini, yeme biçimlerini keşfetmek amacıyla gerçekleştirilen turizm şekli" olarak tanımlamıştır (Long, 1998: aktaran:Aksoy ve Sezgi,2015:81). Özetlemek gerekirse, gastronomi turizmi gastronomik destinasyonlara yapılmış eğlenme amaçlı yiyecek ve içe-

cekle ilgili rekreasyonel deneyimsel aktivitelerin bütünü olarak da tanımlanabilmektedir. Bu aktiviteler gastronomik festivaller, pazarlar ve yiyecek üretim yerlerine seyahatler, gıda fuarları, yemek şovları, yöresel ve kaliteli yiyecekleri deneyimleme aktiviteleridir (Şahin ve Ünver, 2015:64). Bununla birlikte özel bir yemeği tatmak, yemeklerin farklı üretim süreçlerini görmek veya ünlü bir şefin elinden yemek yemek yine bu kapsamda ele alınmaktadır (Cömert ve Özkaya, 2014:64).

3. Araştırmanın Yöntemi

Kocaeli ili Kandıra ilçesi beslenme kültürü ile yöreye ait unutulmaya yüz tutmuş yemeklerin ortaya konulması, gelecek kuşaklara aktarılması ve gastronomi turizmine kazandırılması amacıyla Kandıra ilçesi evreninde, Goncaaydın köyü örneklemi alınmıştır. Bu kapsamda Goncaaydın köyünün beslenme ile ilgili adet ve geleneklerini bilen kadınlar saptanarak, 24.02.2017 tarihinde ziyaret edilmiştir. Ziyaret sırasında, Kandıra mutfağına ait unutulmaya yüz tutmuş yemekleri tespit etmek amacıyla, nitel araştırma yöntemlerinden yüz yüze görüşme yöntemi kullanılmış ve fotoğraflar çekilmiştir. Hazırlanan görüşme formu çerçevesinde, yapılan yüzyüze görüşmelerin her biri ortalama 40-50 dakika sürmüştür. İlçe halkının aynı kökene (Manav) sahip olması, araştırmayı kolaylaştırmış ve araştırmacılar tarafından örneklemin evreni temsil ettiği kanaatini güçlendirmiştir. Buradan hareketle çalışmanın süresi ve erişebilirliği bakımından, araştırmada kolayda örnekleme yöntemi tercih edilmiş ve çalışma Goncaaydın köyü ile sınırlandırılmıştır.

Görüşme formunda; görüşülen kadınlara ait demografik bilgiler ve yaşam dönemleri (doğum, ölüm, evlenme, hastalık vb.) ile kış hazırlıklarına yönelik sorular bulunmaktadır. Ayrıca geleneksel olarak yapılan ve unutulmaya yüz tutmuş yemek tarifleri ile ilgili sorular, yiyecek hazırlamada kullanılan mutfak gereçleri, yiyecek pişirme teknikleri, sofra oturma ve servis düzeni ve yiyeceklerin farklı tüketim şekillerine yönelik sorulara da yer verilmiştir. Araştırma sürecinde kullanılan bazı mutfak araçları, kışlık hazırlanan yiyecekler ve yetişen sebze/meyvelerin fotoğrafları çekilmiş, görüşülen kadınların kamera ve ses kayıtları alınmıştır. Ayrıca kaynak kişilerin iletişim bilgileri de alınarak, tariflerin uygulanması aşamasında bilgilerine başvurulmuştur.

Köy kadınlarının görüşleri doğrultusunda elde edilen verilerin yorumlanmasında nitel araştırma yöntemlerinden biri olan betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Analiz sürecinde köy kadınları ile görüşmeler, ses kaydı ile alınmış ve transkript haline dönüştürülerek, elde edilen transkriptlerin temaları belirlenmiş ve yorumlanmıştır. Bu yöntemde araştırmacılar, görüştüğü ya da gözlemlemiş olduğu bireylerin görüşlerini çarpıcı bir biçimde yansıtabilmek amacıyla, doğrudan alıntılara sık sık yer vermiş ve görüşmelerin her bir soruya verdikleri cevapları, benzerlikleri bakımından gruplandırılarak yorumlamıştır. Bu analiz türünde temel amaç, elde edilmiş olan bulguların, okuyucuya özetlenmiş ve yorumlanmış bir şekilde sunulmasıdır.

Bu çalışmada yöreye özgü yemek tariflerine yer verilmeye ve yöreye ait envanter oluşturulmasına katkı sağlamaya çalışılmıştır. Ayrıca yörenin gastronomi turizmine uygunluğu değerlendirilmiştir.

4. Araştırmanın Bulguları

4.1. Demografik Özellikler

Araştırma kapsamında Kandıra ilçesi Goncaaydın Köy'ünde toplam 11 yöre kadını ile görüşülmüştür. Kadınlar yaş gruplarına göre değerlendirildiğinde, yaş ortalaması 53, en küçük yaş 27, en büyük yaş sınırının 90 olduğu görülmüştür. Kadınların tamamının kökeni "manav" olup, çoğunluğu ev hanımıdır. Sadece iki kadının çalıştığı; birinin tarlada, diğerinin ise yerel pazarlarda yöresel ürünler sattığı tespit edilmiştir. Eğitim durumu değerlendirildiğinde, yaşlı olan kadınların okur-yazar olmadıkları, orta yaş olanların ilkokul, daha genç yaşta olanların ise Lise ve üstü eğitime sahip oldukları belirlenmiştir.

4.2. Kandıra Beslenme Kültürüne Yönelik Bulgular

Kandıra ilçesinin beslenme kültürünü belirlemek amacıyla yapılan görüşmeler sonucu elde edilen bulgular çerçevesinde temalar oluşturulmuş ve her bir tema ile bulgular açıklanmış, ilişkilendirilmiş ve anlamlandırılmıştır. Kadınların her bir soruya verdiği cevaplar, benzerlikleri bakımından gruplandırılarak yorumlanmış, ayrıca her soruya verilen bir- iki farklı cevap da aynen sunulma yoluna gidilmiştir. Aşağıda oluşturulan temalar ve temalara ait bulgular verilmiştir.

4.2.1. Temalar ve Temalara Ait Bulgular

Tema 1: Yaşam dönelerinde, etkinliklerde ve öğünlerde yapılan geleneksel yemekler

Kandıra yöresinde gebelik, doğum, asker uğurlamaya yönelik yaşam dönemlerinde geleneksel bir hazırlığın olmadığı belirlenmiştir. Yapılan hazırlık ve uygulamaların genellikle bayram, düğün, ölüm, kız istemeye yönelik olduğu ifade edilmiştir. Belirtilen bu yaşam dönemleri ile ilgili bilgiler şöyledir:

Kandıra yöresinde bayramlarda keşkek, dolma (biber/asma yaprağı) ve pilav pişirildiği yanında komposto içildiği ifade edilmiştir. Komposta yapımında, buruç denilen kurutulmuş erik tercih edildiği belirlenmiştir. Ayrıca baklava yapıldığı fakat eskiden olduğu gibi yufkalarının tek tek açılmadığı, 10 yufkayı üst üste koyarak 'merdane baklavası" denilen baklavanın yapıldığı ve işi kolaylaştırdıkları belirtilmiştir.

Köy düğünlerinde, bütün köy halkı geldiğinden çok kalabalık olduğu, bu yüzden geleneksel yemeklerin yapılmadığı, genellikle pilav üstü döner veya tavuk gibi dışarıdan alınan yemeklerin tercih edildiği belirtilmiştir.

Cenaze evine eli boş gidilmediği, evde hazırda ne varsa götürüldüğü belirtilmiştir. Fakat çok yakın olmadıkça yemek yapılmadığı ifade edilmiştir. Cenaze evinde ise, yemek pişmediği, yakınlarının sırayla yemek getirdikleri ve hep beraber tüketildiği ifade edilmiştir. Yapılan yemekler; tarhana veya umaç çorbası, patates yemeği ve pilav olarak belirlenmiştir.

Kız isteme veya el öpme adetlerinin olduğu, gelin olarak eve gelecek olan kıza gözleme ve tavuk pişirildiği belirtilmiştir.

Kandıra yöresinde sabah kahvaltısında genellikle çorba içildiği, özellikle tarhana çorbasının tercih edildiği ifade edilmiştir. Çorba olmadığı zamanlarda kahvaltılık yiyecekler (zeytin, peynir, domates vb.) tüketildiği belirlenmiştir.

Öğle yemeklerinde özel bir yemek yapılmadığı, genellikle iş zamanı olduğu için geçiştirildiği ifade edilmiştir. Eğer kahvaltıda tarhana çorbası içildiyse, öğle yemeğinde umaç çorbası içtikleri veya yumurta yedikleri belirtilmiştir.

Günün esas öğünün akşam öğünü olduğu ve yemekleri akşam öğünü için pişirdiklerini ifade etmişlerdir. Evin erkekleri ve çocukları da akşamları evde olduğundan, akşam yemeğinin önemli olduğu belirtilmiştir. Yemekte, yöresel otlarla yapılan sebze yemekleri, pideler ve kendilerinin yaptığı makarnaları tercih ettikleri tespit edilmiştir. Tüm öğünlerde yağ, peynir, sos yerine "dartı' denilen süt kaymağını kullandıkları görülmüştür.

Tema 2: Kış Hazırlıkları

Kandıra yöresinde kış hazırlıkları amacıyla, tarhana, umaç, biber turşusu, bulgur, düdük ve kesme makarna, buruç/kak (erik), reçel, salça, köy peyniri yapıldığı belirtilmiştir. Kışlık yiyeceklerden bazıları "geleneksel yemek tarifleri" bölümünde ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Fotoğraf 1'de bazı kışlık yiyeceklerin fotoğrafları yer almıştır.

Fotoğraf 1: Kışlık Yiyeceklerden Örnekler (Turşu- Buruç- Reçel, Köy Peyniril)

Tema 3: Pişirme Yöntemleri

Kandıra yöresinde, hemen her evin bahçesinde taş fırın olduğu ve fırın yemeklerinin daha lezzetli olması sebebiyle "kuru ısıda" pişirmenin tercih edildiği belirlenmiştir. Mancarlı ve diğer pide çeşitlerinin yanı sıra her türlü yemek çeşidinin bu fırınlarda pişirilebildiği ifade edilmiştir. Yine ayni yöntemle gözleme, bazlama, cizleme pişirildiği fakat kullanılan aracın fırın değil "saç" olduğu ifade edilmiştir.

Kullanılan başka pişirme yöntemi ise "suda haşlamadır". Özellikle geleneksel hamur işi çorba ve makarnaların bu yöntemle pişirildiği belirlenmiştir. Ayrıca yöresel otların pişirilmesinde de haşlama yönteminin kullanıldığı tespit edilmiştir. Yağda kızartma yönteminin pek kullanılmadığı bunun yerine dartı'nın yağ yerine kavrularak kullanıldığı görülmüştür. Fotoğraf 2'de bazı pişirme yöntemleri verilmiştir.

Fotoğraf 2: Kuru ısıda pişirme yöntemi (Taş fırın), Suda Haşlama Yöntemi

Tema 4: Kullanılan Mutfak Araçları

Kandıra yöresinde yemek pişirme tekniklerine uygun olarak çeşitli mutfak araçlarının kullanıldığı belirlenmiştir. Bu araçlar, fırın kürekleri, fırın temizleme bezleri, çeşitli ebatlarda fırın tepsileri, oklava vb .olarak görülmüştür. Bunların yanı sıra evlerde bulunan sobaların ısınma işlevinin yanında yemek pişirme işlevi için kullanıldığı da tespit edilmiştir. Geleneksel keşkek ve dartı gibi yemeklerin sobanın üzerinde pişirildiği ve istenildiği sürece sıcak tutulduğu ifade edilmiştir. Ayrıca kullanılan mutfak araçlarının yapıldığı materyallerin genellikle alüminyum ve plastikten olduğu dikkat çekmiştir. Bunlar; su güğümleri, fırın tepsileri, küçük tabaklar ve leğenler olarak belirlenmiştir. Fotoğraf 3'te kullanılan bazı mutfak araçları verilmiştir.

Fotoğraf 3 : Kullanılan Mutfak Araçları

Tema 5: Sofra Oturma Düzeni ve Servis

Kandıra yöresinde yemeklerin yer sofrasında otururak yenildiği ve masa kullanılmadığı görülmüştür. Yer sofrası genellikle tahtadan olup, altına sofra bezi yayılarak kullanılmıştır. Sofranın ortasına tencere veya büyük servis tabağı ile ana yemek koyulduğu ve aile bireylerinin bu yemeği kendi tabaklarına alarak yedikleri belirtilmiştir. Ancak erkeklere kadınlar tarafından servis edildiği ifade edilmiştir. Ana yemek harici diğer yiyecek çeşitlerinin de yer sofrasına koyularak ortadan servis edildiği belirtilmiştir. Aile ortamında erkek ve kadının ayni sofrada yemek yediği ancak misafir geldiği zaman (aile eşrafından veya yabancı) erkek ve kadınlara ayrı yer sofrası kurulduğu belirtilmiştir. Bu durumun son yıllarda uygulanmaya başladığı daha önceki yıllarda erkekler ve kadınların ayni ortamda yemek yedikleri ifade edilmiştir. Fotoğraf 4'te sofra düzeni verilmiştir.

Fotoğraf 4: Sofra Düzeni ve Servisi

4.3.Kandıra Mutfağının Unutulmaya Yüz Tutmuş Geleneksel Yemekleri

Kandıra mutfağına ait unutulmaya yüz tutmuş geleneksel yemeklerin belirlenmesi amacıyla, görüşmeler sonucunda elde edilen bulgulardan temalar oluşturulmuş ve temalar kapsamında

unutulmaya yüz tutmuş geleneksel yemek tarifleri ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Oluşturulan temalar ve temalara ait bulgular aşağıda verilmiştir.

4.3.1.Temalar ve temalara ait bulguların yorumlanması:

Tema 1: Geleneksel Kandıra mutfağında unutulmaya yüz tutmuş yemekler ve unutulma nedenleri

Yöre kadınları ile yapılan görüşmeler sonucunda, daha çok hamur işi ağırlıklı yiyecekler (düdük makarna- kesme çorba- umaç-çorbası), yöreye ait yöresel otlardan (mancar, efelik, kaldırak vb.) yapılan sebze yemekleri, keşkek yemeği ve meyve kurusunun (buruç-kak) yörede unutulmaya yüz tutmuş geleneksel yiyecekler olduğu tespit edilmiştir.

Yöre kadınlarına bu yemeklerin unutulma nedenleri sorulduğunda verilen ortak cevaplarla şöyle bir çerçeve çizilebilir:

Gençlerin evlilik, eğitim, iş hayatı vb. nedenlerle şehirlerde yaşaması ve kendi kültürlerinden uzaklaşması sebebiyle köyde yapılan geleneksel yemeklerin unutulduğu ve onların yerini hazır ve kolay yapılabilen yemeklerin aldığı ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra köy yaşamına ait mekan, ekipman ve gıda ürünlerinin şehir yaşamında bulunamamasının bu yemeklerin yapılmasını zorlaştırdığı belirtilmiştir. Ayrıca günümüzde tüm ihtiyaçlarını karşılayabilecek ürünleri satın alabildikleri belirtilmiş ve köy kadınlarının bile yöreyle özdeşleşmiş manda, hindi gibi hayvanları beslemedikleri ve manda yoğurdu, hindi etine özel yemekleri yapmadıkları tespit edilmiştir.

Yöre kadınlarına bu yemeklerin unutulma nedenleri sorulduğunda K2 farklı olarak şu yanıtı vermiştir.

"Tamamen gençlerin bilinçsizliği...genelde köylerde kimse kalmadı, büyüklerinden öğrenmek zor geliyo ve öğrenmek ve yapmak istemiyolar...bu yüzden unutuluyor..."

Tema 2: Unutulmaya Yüz Tutmuş Geleneksel Yiyecek ve İçecekler

Çorbalar

Özellikle umaç çorbası hemen hemen her evde kış hazırlığı olarak yapılmaktadır. Umaç çorbasının yanında tarhana, kesme en çok tercih edilen çorbalardır. Kandıra bölgesinde çorba yapımında tahıl ürünleri (buğday unu vb.) en yaygın olarak kullanılan temel ham maddelerdendir. Çorbaların üzerine dartı (kaymak) yakılarak ilave edilir. Çorbalarda en yaygın kullanılan baharat toz kırmızı biberdir. Aşağıda yörede geleneksel olarak pişirilen ve unutulmaya yüz tutmuş bazı çorba çeşitlerinin tarifleri verilmiştir.

Kesme Çorbası

İçindekiler

Malzeme Adı	Pratik Ölçü	Miktar
Un (Buğday)	4 kase	560 gr.
Su	1 su bardağı	240 ml.
Tuz	1 tatlı kaşığı	4 gr.
Dartı	1 kase	120 gr.
Toz kırmızı biber	1 tatlı kaşığı	4 gr.

Yapılışı

Un, tuz ve su karıştırılır ve sert bir hamur yapılır. Hamur 10 dakika dinlendirilir.

Dinlenen hamur oklava ile açılır ve önce 1 parmak eninde uzun şeritler halinde kesilir sonra kare şeklinde kesilir.

Su kaynatılır, tuz ve hamur içine atılarak pişirilir.

Çorba, dartı ile terbiye edilir. Üzerine toz kırmızı biber yakılarak konulur.

Not: Yanında biber turşusu tercih edilir.

Umaç (Un) Çorbası

Fotoğraf 5: Umaç ve Tarhana

Umacın Hazırlanması

İçindekiler

Malzeme Adı	Pratik Ölçü	Miktar
Un (Buğday)	2 kase	240 gr.
Su	1 su bardağı	240 ml.
Tuz	2 tatlı kaşığı	8 gr.

Yapılışı

Un, tuz, az miktarda su ile küçük toplar haline getirilir.

Kalburdan geçirilerek, inceltilir.

Umaç Çorbasının Hazırlanması

İçindekiler

Malzeme Adı	Pratik Ölçü	Miktar
Umaç	1 kase	120 gr.
Su	1 su bardağı	240 ml.
Tuz	1 tatlı kaşığı	4 gr.
Toz kırmızı biber	1 tatlı kaşığı	4 gr.

Umaç Çorbasının Yapılışı

Su kaynatılır ve küçük toplar halindeki hamur içine atılır.

Üzerine tereyağ/sıvıyağ kızdırılır ve toz kırmızı biber atılır. Servis edilir.

Tarhana Çorbası

Yapılışı

İçindekiler

Malzeme Adı	Pratik Ölçü	Miktar
Un	5 kg	5000 gr.
Salçalık kırmızı biber	2 kg	2000 gr.
Dartı (Kaymak)	7 kase	840 gr.
Tuz	2 tatlı kaşığı	8 gr.
Dartı	1 kase	120 gr.
Toz kırmızı biber	1 tatlı kaşığı	4 gr.

Yapılışı

Salçalık kırmızı biber, dartı ve tuz karıştırılır, içine un ilave edilerek 1 hafta bekletilir. Biber ve dartının etkisiyle hamur yumuşar.

Elde edilen karışım güneşte 1-2 gün kurutulur ve kevgirden elenerek inceltilir.

Tarhana Çorbasının Yapılışı

İçindekiler

Malzeme Adı	Pratik Ölçü	Miktar
Tarhana	6 yemek kaşığı	168 gr.
Tuz	1 tatlı kaşığı	4 gr.
Sıvı yağ	1 yemek kaşığı	10 gr.

Yapılışı

Soğuk suyun içine tarhana koyularak, pürüzsüz hale getirilir. Sürekli karıştırılarak pişirilir.

Çorbanın üzerine isteğe bağlı olarak sıvıyağ kızdırılır ve toz kırmızı biber yakılarak dökülür.

Et Yemekleri

Kandıra yöresinde etli yemeklerin yapımında kurban eti (büyükbaş-küçükbaş) ve tavuk eti kullanılmaktadır. Kandıra hindisi yöreye ait en önemli kümes hayvanı ve temel et kaynağı olarak bilinmesine rağmen, yöresel etli yemekler içinde kullanılmadığı tespit edilmiştir. Kandıra yöresinde et yemekleri keşkek, patates yemeği (kurban etli) yemeklerdir. Bu bölümde yörede yaygın olarak yapılmakta olan etli yemek çeşitlerinden bazılarına yer verilmiştir.

Keşkek

Fotoğraf 6: Keşkek

İçindekiler

Malzeme Adı	Pratik Ölçü	Miktar
Göce (Buğday)	3 su bardağı	650 gr.
Su	8 su bardağı	1920 gr.
Köy tavuğu	1 adet	5000 gr.
Dartı	1 kase	120 gr.
Tuz	1 tatlı kaşığı	4 gr.

Yapılışı

Göce (buğday) akşamdan ıslatılır.

Islatılan göcenin içine köy tavuğu bütün halde konulur ve hem buğday hem de tavuk pişine kadar kaynatmaya devam edilir.

Göcenin içinde tavuk piştikçe, etleri dağıtılır ve kemikleri alınır.
Pişen keşkek üzerine dartı ilave edilir. Servis edilir.
Not: Keşkek servis edilirken bir kat keşkek bir kat dartı olacak şekilde tabağa alınır.

Kurban Etli Patates Yemeği

İçindekiler

Malzeme Adı	Pratik Ölçü	Miktar
Kurban eti	1 kase	250 gr.
Soğan	1 adet	60 gr.
Patates	4 adet	400 gr.
Salça	1 yemek kaşığı	10 gr.

Yapılışı
Kurban eti kavrulur.
İçine doğranmış soğan ve salça koyularak kavurmaya devam edilir.
Küp şeklinde kesilen patatesler ilave edilir. Tuz ve toz kırmızı biber konulur.
Su ilave edilerek, pişirilir.

Sebze Yemekleri

Kandıra yöresi iklim ve doğa koşulları nedeniyle çeşitli sebzelerin yetiştiği bir bölgedir. Bu nedenle Kandıra mutfağında sebze yemekleri özellikle de yöresel otlarla yapılan yemekler önemli bir yer tutmaktadır. Mancar, Efelik, Kaldırak, Gazıyak vb. otlar zeytinyağlı, yumurtalı pişirildiği gibi hamur iç malzemeleri ve salata yapımında da yaygın olarak kullanılmaktadır. Ayrıca patates de yöre yemeklerinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu bölümde yöresel otlar ve patatesten yapılan bazı yemeklere yer verilmiştir. Fotoğraf 8'de yöresel otlardan örnekler verilmiştir.

Yöresel Otlara Örnekler

Fotoğraf 7: Gazıyak Otu Fotoğraf 8: Efelik Otu Fotoğraf 9: Mancar otu

Mancar Yemeği

İçindekiler

Malzeme Adı	Pratik Ölçü	Miktar
Mancar	1 demet	250 gr.
Soğan	1 adet	60 gr.
Yumurta	1 adet	50 gr.
Sıvı yağ	2 yemek kaşığı	15 gr.

Yapılışı

Mancarlar haşlanır ve ilk haşlama suyu dökülür.
Soğanlar az yağda kavrulur ve üzerine yumurta kırılırarak pişirilir.
Soğanlı yumurta harcı, haşlanmış mancarın üzerine koyularak servis edilir.

Fırında Patates Yemeği

İçindekiler

Malzeme Adı	Pratik Ölçü	Miktar
Patates	5 adet	500 gr.
Yeşil biber	3-4 adet	5 gr.
Domates	3-4 adet	300 gr.
Dartı	1 kase	120 gr.
Pul biber	1 tatlı kaşığı	4 gr.
Tuz	1 tatlı kaşığı	4 gr.

Fotoğraf 10: Fırında Patates Yemeği

Yapılışı

Patatesler, biberler ve domatesler soyularak doğranır.
Üzerine dartı ve kırmızı biber dökülür. Fırında pişirilir.

Yalancı Dolma

İçindekiler

Malzeme Adı	Pratik Ölçü	Miktar
Mancar veya yöresel otlar	1 demet	250 gr.
Kırmızı biber	1 tatlı kaşığı	4 gr.
Sıvı yağ	2 yemek kaşığı	15 gr.

Yapılışı

Mancarlar haşlanır ve ilk suyu dökülür. Daha sonra bir tepsiye kat kat koyulur. Üzerine sıvıyağda kırmızı biber kavrulur ve dökülür. İstenirse dartı da koyulabilir.

Kaldırak Kapuskası

İçindekiler

Malzeme Adı	Pratik Ölçü	Miktar
Kaldırak otu	1 demet	250 gr.
Soğan	1 adet	60 gr.
Yumurta	1 adet	50 gr.
Sıvı yağ	2 yemek kaşığı	15 gr.
Süt	2 su bardağı	480 gr.
Kırmızı Biber	1 tatlı kaşığı	4 gr.
Sıvı yağ	2 yemek kaşığı	15 gr.

Yapılışı

Kaldırak otu doğranır ve haşlanır.

Soğan, salça sıvıyağ ile kavrulur, üzerine yumurta kırılır ve pişirilir.

Kırmızı biber, tuz ilave edilir ve üzerine süt dökülerek servis edilir.

Hamur İşleri

Kandıra yöresinde genellikle hamur işi yiyeceklerin ağırlıkta olduğu tespit edilmiştir. Hamur işlerinde buğday unu genellikle mayalandırılarak veya yufka şeklinde açılarak kullanılmaktadır. Hamur işlerinin yapımında katkı maddesi olarak, süt kaymağı (dartı), ceviz, yumurta, köy peyniri ve yöresel otlar (mancar, efelik, kaldırak vb.) kullanılmaktadır.

Mancarlı Pide (Efelik- Ispanak-Kaldırak otu)

Fotoğraf 11: Mancarlı Pide Yapım Aşamaları

İçindekiler

Malzeme Adı	**Pratik Ölçü**	**Miktar**
Un (Buğday)	3 su bardağı	360 gr.
Su	1 su bardağı	100 ml.
Tuz	2 çay kaşığı	4 gr.
Maya (Kuru)	1 tatlı kaşığı	5 gr.
Köy peyniri	1 küçük kalıp	350 gr.
Çökelek	1 kase	120 gr.
Yoğurt	4 yemek kaşığı	60 gr.
Mancar	2 demet	600 gr.
Yumurta	2 adet	50 gr.
Soğan	1 adet	85 gr.
Kırmızı toz biber	2 çay kaşığı	4 gr.

Yapılışı

Hamurunun Hazırlanması

Önce maya az miktardaki ılık su içinde eritilir.

Una tuz eklenir ve ortası açılır. İçine maya ve su ilave edilerek yoğrulur. Ilık bir ortamda bekletilir.

Hamurdan ceviz büyüklüğünde parçalar alınarak, elle açılarak şekil verilir.

İçinin Hazırlanması

Mancarlar doğranır. İçine dartı, köy peyniri, soğan, dartı yoğurt, yumurta, tuz konularak, toz kırmızı biber karıştırılır.

Oklavayla şekil verilmiş hamura iç harcı yerleştirilir. Hamurun üzeri kapatılarak, üzerine dartı, yoğurt ve yumurta sürülür.

Taş ocakta pembeleşene kadar pişirilir.

(Not: Mayalı hamur sade pide olarak da pişirilebilir ve ayran ile tüketilir).

Lokum

Patent alınmış bir başka hamur işi ürün de Lokum'dur. İlçedeki bir fırın tarafından patent başvurusu yapılan Lokumun, "Köy Lokumu" olarak tescili yapılmıştır (Kaşlı vd., 2014:142).

İçindekiler

Malzeme Adı	**Pratik Ölçü**	**Miktar**
Un (Buğday)	3 su bardağı	360 gr.
Su	1 çay bardağı	100 ml.
Tuz	2 çay kaşığı	4 gr.
Maya (Kuru-ekşi maya)	1 tatlı kaşığı	5 gr.
Dartı	2 yemek kaşığı	50 gr.
Sığı yağ	yarım kahve fincanı	25 ml.
Yumurta	2 adet	120 gr.
Çörekotu	1 tatlı kaşığı	5 gr.

Fotoğraf 12: Lokum Yapım Aşamaları

Yapılışı

Önce maya az miktardaki ılık su içinde eritilir.

Una tuz eklenir ve ortası açılır. İçine maya ve su ilave edilerek yoğrulur. Ilık bir ortamda bekletilir.

Tepsi sıvıyağ ile yağlanır, mayalanan hamurdan ceviz büyüklüğünde parçalar alınarak yuvarlanır.

Yuvarlanan hamurların üste gelecek kısmı dışındaki bölümlere, tepsideki yağ sürülerek yağlanır ve tepsiye yerleştirilir. Bu işlem hamurun piştikten sonra birbirinden ayrılmasını kolaylaştırır.

Hamurlar şekillendikten sonra ılık ortamda yaklaşık 15 dk. kabarmaları beklenir.

Üzerine dartı, yumurta ve çörekotu sürülerek, taş fırında pişirilir.

(*Not:* İsteğe bağlı olarak iç harcına ceviz, peynir de konulabilir).

Düdük Makarna

Fotoğraf 13: Düdük Makarna Yapım Aşamaları

İçindekiler

Malzeme Adı	Pratik Ölçü	Miktar
Un (Buğday)	4 Kase	560 gr.
Su	2 su bardağı	480 ml.
Tuz	1 tatlı kaşığı	4 gr.
Dartı (Üzeri için)	1 kase	120 gr.

Yapılışı

Hamurun Hazırlanması

Un, tuz ve su karıştırılarak kulak memesi kıvamında bir hamur yapılır. Oklava ile açılır.

Hamuru baklava dilimden daha büyük kesilir.

Kare kesilen hamur, ele ile iki kenarından içiçe dolanarak sıkılır (süpürge sapı gibi dolanır).

Pişirilmesi

Su kaynatılır ve düdük makarna içine atılarak haşlanır.

Dartı ayrı bir kapta yağı çıkana kadar kaynatılır (soba vb.) ve makarnanın üzerine koyulur.

Servisi

Pişen düdük makarnanın üzerine dartı dökülür ve servis yapılır.

Buğday Mala

Fotoğraf 14: Buğday Malası

İçindekiler

Malzeme Adı	Pratik Ölçü	Miktar
Un (Buğday)	4 Kase	560 gr.
Su	6 Kase	1.440 ml.
Tuz	1 tatlı kaşığı	4 gr.
Dartı	1 kase	120 gr.
Şeker (isteğe bağlı)	1 Yemek kaşığı	13 gr.

Yapılışı

Su kaynatılır, içine un konulur ve oklava ile karıştırılır.

Suyunu çekinceye, kıvama gelinceye kadar karıştırılır.

Kıvama gelen pişmiş un kaşık kaşık alınarak şekil verilir.

Üzerine kaynatılmış dartı veya şeker serpilir.

Kesme Makarna

İçindekiler

Malzeme Adı	Pratik Ölçü	Miktar
Un (Buğday)	4 Kase	560 gr.
Su	1 su bardağı	240 ml.
Tuz	1 tatlı kaşığı	4 gr.
Dartı	1 kase	120 gr.

Yapılışı

Un, tuz ve su karıştırılır ve sert bir hamur yapılır. Hamur 10 dakika dinlendirilir.

Dinlenen hamur oklava ile açılır ve önce 1 parmak eninde uzun şeritler halinde kesilir sonra kare şeklinde kesilir.

Su kaynatılır, tuz ve makarna içine atılarak pişirilir.

Üzerine dartı koyulur ve servis edilir.

(*Not:* Erik kompostosu ile tüketilir).

Tatlılar

Kandıra bölgesinde buğday unundan şerbetli tatlılar yapılmaktadır. Ayrıca yörede yetişen meyvelerden reçel ve komposto yapılarak geleneksel yemeklerin yanında servis edilmektedir. Meyvelerden özellikle erik kurutulmaktadır. Erik kurusuna "buruç" denmektedir. Burada bazı tatlı türlerine yer verilmiştir.

Tatlı Börek: Buğday unu, tuz ve su karıştırılarak, yoğrulur. Oklava ile yufka halinde açılır. Üzerine şerbet (kaynatılmış şekerli su) dökülür ve pişirilir. Her öğünde tüketilebilir.

Un Helvası: Buğday unu sıvıyağ ile koyu renk alana kadar kavrulur. Üzerine şerbet (kaynatılmış şekerli su) dökülür.

***Erik Kompostosu*:** Yörede yetişen can erikler toplanır ve şekerle kaynatılır. Ayrı bir kapta saklanır. Kesme makarna, düdük makarna, mancarlı pidenin yanında tercih edilir.

Buruç: Kara erik toplanır ve kuruması için taş fırına koyulur. Kuruyan erik yıkanır ve biraz daha kuruması için güneşte bırakılır. Bez torbalara konularak saklanır. Komposto yapımında kevgirden geçirilerek çekirdekleri çıkarılır ve şekerle kaynatılır. Ayrıca çerez olarak da tüketilir.

İncir Reçeli: Siyah incir, şekerin içinde bir gece bekletilir. Sobanın üzerinde kaynatılır, koyulaşınca limon sıkılır ve soğutulur. Kavanozlara dökülerek, serin bir yerde saklanır.

Türlü Reçeli: Portakal, mandalina, elma, ayva gibi meyveler önce haşlanarak yumuşatılır. Daha sonra içine şeker ilave edilerek kaynatılır. Suyu koyulaşınca içine limon sıkılır. Kavanozlara koyularak serin bir yerde saklanır.

Şerbet: Şeker su ile karıştırılarak yapılır. Geleneksel bir içecek olan şerbet, gözleme-bazlama ve cizlemenin yanında içildiği gibi içine yiyecekler içine bandırılarak da tüketilir.

Diğer Yöresel Ürünler

Kandıra yöresinde fındık yetiştirilmektedir. Yetişen fındık çeşitleri: Yumra, Karayağlı, Sarıyağlı, Poloz ve Delisava cinsleridir. Bu fındık çeşitlerinin özellikleri şunlardır:

Yumra: İri taneli, randımanı yüksek, açık renkli fındık çeşididir.

Karayağlı ve sarıyağlı: Her ikisi de küçük taneli, koyu (karayağlı) ve açık renkli(sarıyağlı) fındık çeşitleridir.

Poloz: Koçanı kapalı, sert kabuklu bir fındık çeşididir.

Delisava: Yumuşak kabuklu bir fındık çeşididir.

Yörede elma, armut, kiraz, vişne, hurma ağacı gibi pek çok meyve ağacı yetiştiğinden meyve çeşitliliği zengindir ve yörede bal kabağı da yetiştirilmekte, bu ürünler yerel pazarlarda satılmakta ve kışlık yiyecek hazırlıklarında kullanılmaktadır.

Fotoğraf 15: Arı Kovanları – Dartı ve Turşular

Kandıra yöresinde arı yetiştiriciliği de yapılmaktadır. Çiçek çeşitliliği nedeniyle lezzetli bal üretildiği belirtilmektedir. Üretilen bal, kendileri tarafından tüketildiği gibi satışı da yapılmaktadır. Kandıra yöresinde geleneksel olarak hazırlanan yiyeceklerin başında süt kaymağından yapılan "dartı" gelmektedir. Dartı ve diğer yiyeceklere yönelik tariflerin bazıları aşağıda verilmiştir.

Dartı: Çiğ süt kaymağı sobanın üzerinde kaynatılır. Rengi ve kıvamı koyulaştığı zaman olduğu anlaşılır. Kaplara koyularak buzdolabında saklanır. Kahvaltıda, yemeklere sos olarak veya börek-pidelerde kullanılır. Her türlü yemeğin yanında servis edildiği gibi ekmeğin üzerine de sürülür. Ayrıca yağ ve peynir yerine de kullanılır.

Köy Peyniri: Çiğ inek sütü sobanın üzerinde hafif ısıtılır. Çiğ sütün içine peynir mayası koyulur (peynir mayasını hazır aldıkları belirtilmiştir).Sütün üzeri sıcak tutulmak üzere örtülür ve bekletilir. Süt sertleşerek, peynir kıvamına geldiğinde, kaşıkla kırılır. Parçalanan peynir, tenceremin dibine çökertilir ve çöken yerler elle toplanarak alınır. Süzgece koyularak fazla suyu süzülür (peynirin suyundan kaynatılarak çökelek yapıldığı belirtilmiştir). Sertleşen peynir kesilir ve salamura yapılır (tuzlu suya basılır). Serin bir yerde saklanır.

Turşu: Yörede en çok yapılan biber turşu olduğu ifade edilmiştir. Sivri biberlerin uçları kesilir ve plastik bidona döşenir. İçine sirke (üzüm), sarımsak, az şeker ve turşu sarı renk olsun diye birkaç tane nohut konulur. Üzerine tuzlu su konulur (isteğe bağlı kaya tuzu) ve sıkıca kapatılır.

Domates Salçası: Bahçeden toplanan domatesler ikiye kesilir ve bekletilir. Yumuşayan domatesler kevgirden geçirilir. Daha sonra tülbente koyulur ve 1-2 gün bekletilir. Son olarak taş fırına koyulur ve kurutulur. Serin bir yerde kavanozda saklanır.

Fotoğraf 16: Araştırmadan görüntüler

Sonuç

Gastronomi turizmi bağlamında Kandıra beslenme kültürü ve unutulmuş lezzetlerinin araştırıldığı bu çalışma ile Kocaeli ili Kandıra ilçesinin beslenme kültürü ve bu kültüre ait unutulmaya yüz tutmuş geleneksel yemeklerin ortaya koyulması, gelecek kuşaklara aktarılması ve gastronomi turizmi açısından değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Araştırma Kandıra ilçesi evreninde ve Goncaaydın köyü örnekleminde ele alınmıştır. Görüşmeler kadınların doğal ortamında, yarı yapılandırılmış görüşme formu eşliğinde yapılmış ve kadınlara yörenin beslenme kültürü ile unutulmaya yüz tutmuş geleneksel yemeklerine yönelik sorular sorulmuştur. Yöre kadınlarından bu yemeklerin tarifleri alınmış ve elde edilen tüm veriler kategorize edilerek betimlenmiştir.

Araştırma sonucunda Kandıra beslenme kültürünün örneklem köyümüz kapsamında Manav kültürüyle özdeşleştiği ve bu bağlamda köyde; sıklıkla hamur işi yiyecekler ve yöresel otlar pişirildiği tespit edilmiştir. Ancak yöreyle ünlü hindi ve manda gibi hayvanların yetiştirilmemesi sebebiyle, hindi eti ve manda yoğurdu ile yapılan yemeklere rastlanmamıştır. Ayrıca, köy kadınlarının üretimden uzaklaştıkları ve yöresel gıda ürünlerinin birçoğunu hazır olarak satın aldıkları tespit edilmiştir. Özellikle gençlerin eğitim, evlilik, iş vb. nedenlerle köylerden ayrılma ve şehirlerde yaşaması sonucunda, yörelerinin beslenme kültürüne sahip çıkamadıkları, geleneksel yemeklerini yapamadıkları ve bu sebeple yöresel yemeklerin unutulmaya yüz tuttuğu belirlenmiştir. Buna ilave olarak, gastronomi turizmi açısından uygun olan yörede kadınların da gastronomik çekiciliği yaşatmak ve gelecek kuşaklara aktarmak için çaba göstermedikleri gözlemlenmiştir. Halkın gastronomik zenginliğin yaşatılması ve aktarılması konusunda bilinç eksikliğinin olduğu ve yörede farkındalık oluşturmaya yönelik herhangi bir çalışmanın bulunmadığı tespit edilmiştir.

Araştırma bulguları değerlendirildiğinde; yörenin gastronomik anlamda çekiciliğinin olduğu ve gastronomik turizm potansiyelinin bulunduğu belirlenmiştir. İlaveten şunu belirtmek gerekir ki; araştırma evreni Kandıra ilçesi Goncaaydın köyü örnekleminde olması sebebiyle, diğer Kandıra sahil köylerinin de yöresel ürünlerinin (deniz ürünleri vb.) tespiti gastronomik potansiyele ilişkin daha net bilgi verebilecektir. Buradan hareketle, Kandıra yöresi gastronomi turizmine açılırken, yörede diğer doğal çekicilik unsurları da dikkate alınmalı ve bu doğrultuda yörede kırsal turizm, tarımsal turizm, ekoturizm gibi doğaya dayalı sürdürülebilir turizm türleri ile değerlendirilmesi gerekmektedir.

Bu çalışma sonucunda yörede gastronomi turizminin geliştirilmesine yönelik şu öneriler getirilmiştir:

- Öncelikle çeşitli eğitimler (tarım, turizm, beslenme ve mutfak) ve projelerle yöre halkında farkındalık oluşturulmalı ve artırılmalıdır. Bu anlamda Kandıra ilçe kamu ve yerel yönetimlerinin, üniversite ve paydaş olabilecek kurum ve kuruluşların işbirliği ile yörede tarım, hayvancılık ve doğa temelli turizm türlerinin geliştirilmesi için proje ve eğitimler yürütülmelidir.

- Yörenin doğal ürünlerine yönelik çeşitli etkinlikler (dibek dövme, mısır pişirme, mancarlı pide yapma vb. şenlikler, yarışmalar, festivaller vb.) düzenlenmeli ve yöre tanıtımına katkı sağlanmalıdır.

- Kocaeli ya da Ağva'ya yönelik turlar kapsamına Kandıra yöresi de alınarak Kandıra Gastronomi turları oluşturulmalı, Kandıra destinasyonunda Gastronomi turizmi geliştirilmelidir.

- Kandıra ilçesinde turizm (gastronomi, kırsal, tarımsal, kültürel turizm vb.) potansiyeli taşıyan köylerde ev pansiyonculuğu yapılarak, köy evlerinde yöresel yemekler ve organik ürünler üretilmeli ve hizmete sunulmalıdır.

- Yöredeki kadınlar, tarımsal ürünler (Manda yoğurdu, peynir, dartı, meyve-sebze, köy ekmeği) üretip turiste satarak bir gelir elde etmeli ve yöre halkının istihdamına katkı sağlanmalıdır (Üzümcü vd. 2015). Dolayısıyla yörede doğal ürünlerin üretimi teşvik edilerek, yerel kalkınmanın önü açılmalıdır.

- Tarım ve hayvancılığa ait faaliyetlerin teşvik edilmesi, manda yoğurdu, hindi eti vb. ile yapılan yöresel ürünlerin üretilmesi ve Kandıra'ya özgü yerel lezzetlerin yeterli miktar ve kalitede üretilerek gastronomi turizmine kazandırılması sağlanmalıdır (Üzümcü vd. 2015).

- Yörede Kandıra cezaevinin popülerliğinden kaynaklanan olumsuz imajının yerini, Kandıra turizm destinasyonu imajı almalı, bu bağlamda gastronomi turizmi ve yöre mutfağının korunması ve yaşatılmasına yönelik "Cittaslow-Yavaş Şehir" vb. felsefi temelli üretim ve turizm anlayışı oluşturulmalı ve geliştirilmelidir.

Yapılan bu araştırmada elde edilen tüm gözlemler ve öneriler sonucunda; yörede kırsal kalkınmanın önü açılacak, çevrenin korunması ve sürdürülebilirliğine katkı sağlanacak, beslenme kültürünün gelecek kuşaklara aktarılması ve yaşatılması mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

Aksoy, M. ve Sezgi, G.(2015). Gastronomi Turizmi ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Gastronomik Unsurları, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies,* 3/3, s:79-89

Bucak, T. Ve Aracı, E. Ü.(2013). Türkiye'de Gastronomi Turizmi Üzerine Genel Bir Değerlendirme, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Aralık, Cilt: 16 - Sayı: 30, s.203-216

Cömert, M. ve Özkaya, F.D.(2014). Gastronomi Turizminde Türk Mutfağının Önemi, *Journal Of Tourism And Gastronomy Studies,* 2/2, s. 62-6

Kaşlı, M.; İlban, O.M. ve Ekici, A.(2014). *Kandıra Turizm Master Planı* 2015-2023, Kandıra Kıyı Bandı Kültür Ve Turizm Koruma Ve Gelişim Bölgesi Birliği, Kandıra

Kodaş, D. Ve Dikici, E.(2012). Ahlat, Kırsal Bölgesinde Gastronomi Turizminin Muhtemel Toplumsal Etkileri Üzerine Nitel Bir Çalışma, *Aksaray Üniversitesi İİBF Dergisi*, Temmuz, Cilt: 4, Sayı: 2

Özkaya, F.ve Can (2012). Gastronomi Turizminin Destinasyon Pazarlamasına Etkisi, *Türk tarım, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Dergisi,* Temmuz-Ağustos, Sayı 206, s.28-33.

Şahin Güzel, G. ve Ünver, G. (2015). Destinasyon Pazarlama Aracı Olarak "Gastronomi Turizmi": İstanbul'un Gastronomi Turizmi Potansiyeli, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 3/2, s.63-73

Şengül, S. ve Türkay, O. (2016). Akdeniz Mutfak Kültürünün Gastronomi Turizmi Bağlamında Değerlendirilmesi, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies 4/Special issue1*, s.86-99.

Üzümcü, T.P, Çelik A., Otar S. ve Hacıalioğlu A. (2015), *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi,* 5, (2), s. 92-102, ISSN: 1307-1149, E-ISSN: 2146-0086, www.nobel.gen.tr

Kandıra Tarihi http://www.turkiyerehberi.com/KANDIRA%20TAR%C4%B0H%-C4%B0_1135_icerikler.html Erişim Tarihi:25.12.2016 saat:14.50

Kandıra Tanıtımı

http://manavoglu41.tr.gg/Kand%26%23305%3Bra-tan%26%23305%3Bt%26%23305%3Bm-.--.-.htm Erişim Tarihi:25.12.2016 Saat:15.09

Gergerlioğlu, S.(2011). Kocaeli Türkmenleri (Manavlar), 18 Aralık 2011 tarihli yazı

http://kandiralilar.org/Yazi.aspx?ID=3 Erişim Tarihi: 25.12.2016 Saat:15.51

Mutfak Kültürü

http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/mutfakkulturu.pdf Erişim Tarihi:26.12.2016

Kaynak Kişiler

Aysel Candan, 44, Okur yazar, Goncaaydın Köyü (Kandıra Pide Festivali 1.si)

Emine Soyaslan, 90, Okur yazar değil, Goncaaydın Köyü

Gülşen Hazır, 27, Önlisnas, Goncaaydın Köyü

Hanife Karakaş, 51, Okur yazar, Goncaaydın Köyü

Melek Turgay, 44, Okur yazar, Goncaaydın Köyü

Mülkiye Büyükdemirtaş, 63, Okur yazar, Gocaaydın Köyü

Nazile Candan, 78, Okur yazar, Goncaaydın Köyü

Nursen Aslantaş, 33, Lise, Goncaaydın Köyü

Şengül Candan, 43, Okur yazar, Goncaaydın Köyü

Şükrüye Soyaslan, 61, Okur yazar değil, Goncaaydın Köyü

Ülviye Yıldırım, 55, Okur yazar değil, Alacalar Köyü/Goncaaydın Köyü

KOCAELİ YÖRESEL YEMEĞİ UMAÇ ÇORBASI VE MERKEZÎ ASYA TÜRK MUTFAĞINDAKİ UMAÇ
(TARİHÎ-KARŞILAŞTIRMALI İNCELEME)

Sulayman Turduyeviç KAYIPOV*

Sayın oturum başkanı,

Sayın bilim insanları ve çok değerli misafirler,

Hepinizi saygı ve sevgiyle selamlıyorum.

Başlıkta da görüldüğü üzere, bu bildiride ele aldığım konunun işlenmesini bilimsel incelemenin etnolojik boyutuyla sınırlı tutmak mümkün değildir. Uluslararası kaynaklarda yer alan ve birçok Türk toplumunun sofra kültüründe hâlâ canlılığını korumakta olan geleneksel yiyecek türü *Umaç*ın Türk dünyasının ortak kültür unsuru olarak incelenmesinde etnolojiyle yanı sıra tarih, dilbilim ve gıda bilimi alanlarındaki kaynak, kavram, usul ve tekniklerinden de yararlanılması doğaldır.

Meselenin nazarî boyutuna bakılırsa, dünya halklarının maddî ve manevî kültür alanlarındaki (1) birbirlerini çağrıştıran, (2) birbirlerine benzeyen ve (3) aralarında genetik ortaklık arz eden kaynakları karşılaştırmalı incelemenin neticeleri metodolojik açıdan büyük önem taşımaktadır. Ayrıca, Batı ve Doğu Türk halkları gibi birbirinden asırlar boyu uzak yaşamaya mecbur kalan akraba toplulukların tarih ve kültürlerindeki ortaklıkları gün yüzüne çıkarma konusunda bu halkların maddî kültür sistemlerindeki *geleneksel gıda* türlerini *tarihî-karşılaştırma metod*un geldiği noktadan yola çıkarak, detaylı bir şekilde incelemeye tabi tutmanın zarureti de şüphesizdir.

Geleneksel gıda çeşitleri, sadece karın doyurmaya yarayan bir yiyecek olmaktan ziyade önemli bir etnolojik ve etnokültürolojik membadır. Buna rağmen Türk halkları sofra kültürlerinin karşılaştırmalı incelenmesi henüz ele alınmamıştır. Bu çalışmanın amacı, canlılığını günümüzde de korumakta olan Kocaeli geleneksel gıda örneği *Umaç*ın başka Türk halklarının mutfaklarında görülen çeşitlerine araştırmacıların dikkatlerini çekmek, benzer karşılaştırmalı incelemelerin yapılması gerektiğini ifade etmektir.

Burada XIII. asırdaki birçok Türk geleneksel gıdasıyla birlikte *Umaç*ın da yer aldığı Çince yayınlanan *Yin-shan Cheng-yao* (İmparatorun Yemesi Gereken İyi ve Doğru Şeyler) adlı kaynağın İngilizce tercüme ve inceleme kitabını tanıtan Berrin Torolsan'ın şu cümlelerini hatırlatmadan geçemeyeceğim: "Elbette yeni tatlar arayabiliriz, diğer ülkelerin mutfaklarına ilgi duyabilir,

* Prof. Dr., Çin Halk Cumhuriyeti Sincan Pedagoji Üniversitesi Sincan Manas Araştırma Merkezi Öğretim Üyesi. E-mail: sulayman_kayipov@hotmail.com

onları sevebilir, hattâ tercih bile edebiliriz. Ancak kendi mutfağımızın uzun bir süreçten ve evrimden geçerek, elene elene, damıtıla damıtıla besin değerleriyle, hazırlanış teknikleriyle ve lezzetleriyle mükemmellik noktasına ulaşmış olduğunu gözden kaçırmadan. Eğer 700 yıl önceki tatlar bize hâlâ yakın geliyorsa, bu, nesilden nesle geleneklerin hiç bozulmadan tekrarlanarak bugüne ulaşmış olmasındandır. Bugün modernleşmek uğuruna, akıllarına istediği gibi, tatları birbirine karıştırmak hevesine kapılanlar, hem başka ulusların mutfaklarına, hem de Türk mutfağına haksızlık ediyorlar. Ümit edelim, kitap bu açıdan uyarıcı olsun" [**4**, s. 38]

Tabii ki, geleneksel gıda türlerini korumak ve sofrada bulundurmak, her şeyden ziyade millî kültürü koruyabilmenin bir göstergesidir. Gıda, sadece vücudun biyolojik ve fizyolojik ihtiyaçlarını karşılamak ile sınırlı kalmaksızın, toplumun ortak karakterini, mantalitesini, hatta antropolojik tipini oluşturma özelliklerine de sahiptir [**2**, s. 10–17; **12**, s. 83–94; **13**, s. 80–91]. Dünyada birçok milletin dilinde görülen: "Neyle beslenirsen osun" anlamına gelen ifade boşuna ortaya çıkmamıştır. Demek ki, geleneksel gıda çeşitlerini detaylı incelemenin bilimsel yönüyle birlikte pratik yönü de çok önemlidir. Ayrıca karşılaştırmalı incelemelere yer vermekle hem bilimsel, hem yaşam icabı ortaya çıkmış meselelerin doğru çözülmesine yol açılacaktır.

Daha önce karşılaştırmalı bilimsel çalışmalar olmadığından dolayı "Rumeli kaynaklı" sayılagelen bu Türk geleneksel yemeğinin isimlendirilmesinde mahallî ağız farklılıklarını görmek mümkündür. Yemeğin hazırlanması tıpkı adlandırılması gibi bazı değişikliklerle Bilecik, Burdur, Zonguldak, Niğde, Eskişehir, Denizli, Tekirdağ, Edirne gibi Türkiye'nin geniş bir coğrafyasında bilinmektedir.

Umaç'ın bir geleneksel gıda olarak Kırgız ve Uygur mutfaklarında görülmesi, Anadolu'da değişik fonetik yapılarla adlandırılması ve gıda olarak canlılığını günümüze kadar korumuş olması, bu geleneksel yemeğin ortak kültürel değere sahip olduğunu ve mutlaka diğer Türk halklarının sofralarında da mevcudiyetini devam ettirmekte olduğunu düşündürmektedir. *Umaç*, Türk halkları geleneksel maddî kültürünün önemli bir ortak örneği olarak geniş çapta etnoloji ve tarih kaynağı olarak ele alınmalıdır. Bizim bu bildirimizde *Umaç*ın karşılaştırmalı incelenmesi Kırgız ve Uygur mutfaklarındaki *Umaç*ın bazı örnekleriyle sınırlı tutulacaktır.

Bilindiği gibi, Batı Anadolu yöresinde yaygın olarak yapıldığı görülen *Ovmaç, Oğmaç, Uğmaç, Uvmaç, Ömeç, Oğma* vs. şeklinde isimlendirilen geleneksel Türk çorbası Kocaeli yöresinde *Umaç, Umaç Çorbası, Ovma çorba* ismini taşımaktadır [**24**; **25**]. Bu geleneksel yemek Merkezî Asya'nın Türk mutfaklarında da aynen *Umaç, Umaçaş, Maç, Maçaş* adlarıyla bilinir [**7**; **8**; **11**, s. 170–177; **17**; **18**; **20**]. Kocaeli yöresinde yapılan *Umaç* çeşitleri ile Merkezî Asya Türk mutfağındaki *Umaç*ın köken itibariyle aynı olduğu kullanılan malzeme ve hazırlama yöntem ve tekniklerinde de görülmektedir.

Bilimsel çalışmaların eksikliğinden dolayı, sanal ortamdan: "Kocaeli iline özgü birçok meşhur yemek, içecek, hamur işi ve tatlılar vardır. Ama Kocaeli denince akla ilk gelen yöresel lezzetler Umaç Çorbası..." şeklinde yer alan bilgiler büyük önem taşımaktadır [25]. Kocaeli yöresel yemeği olan *ovma çorba* ya da *umaç çorbası* bazı Uygur *Umaç* çeşitlerini ve Pamir Kırgızlarının *Maç*ını hatırlatır. Tarifine gelirsek: "Ana malzemesi hamur olan bir çorbadır. Çorba için öncelikle sadece un ve suyla oldukça katı bir hamur hazırlanır. Bu hamurdan elle küçük parçalar koparılarak elde ovalanır ve şekil verilir. Bu parçalar bir süre bekletilerek kurumaları sağlanır. Diğer yanda bir tavada tereyağı eritilir ve içine salça konarak birlikte kavrulur. En son olarak

bir tencerenin içine dolusu kadar su konarak salçalı karışım suya bırakılır. Kaynamış olan suya hamur parçaları atılarak hamurlar pişinceye kadar kaynatılır. Ocaktan indirildikten sonra tuz ve baharatlar eklenerek hazır hale getirilir. Bu çorba istenirse kıymalı olarak da yapılabilir. Bu durumda kıymanın önce kavrulması gerek" [**24**].

Kocaeli umacının başka bir türünü pişirmek için: 1 çay bardağı sıvı yağ, 1 çay bardağı yoğurt, 1 çay bardağı süt, 2 adet yumurta, 1 çorba kaşığı sirke, 1 adet soğan, 2 domates, 1 kase un, 2 yemek kaşığı sıvı yağ gerekecektir. "Yağ, yoğurt, süt, bir adet yumurta, sirke bu malzemeler aldığı kadar un ile yoğrulur bir süre dinlendirilir parçalara ayrılır. 1 adet soğan 2 kaşık sıvı yağda sararıncaya kadar kavrulur 2 adet rendelenmiş domates ilave edilir 4 bardak su, bir kase un bir yumurta ile umaç yapılır kaynayan suya ilave edilir" [**24**].

Yemek adının etimolojisi de muhakkak aynı kökene dayanır. Türk dilinde "1. Bir şeyin üzerine bastırarak el gezdirmek; 2. Bir yere bir şeyi kuvvetle sürterek temizlemek" anlamlarını taşıyan **ovmak** -ar fiili günümüzde de kullanılmaktadır. Bunun dışında: 1. Ellerini bir şeye veya birbirine sürtmek; 2. Sertçe ovmak" manasında kullanılan **ovalamak** –*i* fiili de mevcuttur [**22**].

Türkçe Güncel Sözlük'te ovmaç –cı, halk ağzında "1. *isim* Hamuru ovalayarak yapılan kırıntılarla pişirilmiş çorba. 2. Taze tarhana" olarak geçmektedir [**23**].

Tarama sözlükte *Umaç* hakkında şu bilgileri bulmak mümkündür: omaç (II), (omaç aşı, oğmaç aşı, ovmaç). İçine, ekmek, peynir, soğan ve bazen yağ, pekmez konup yoğurularak yapılan bir yemek". Bu sözlükteki yazılı kaynaklara dayanarak verilen bilgiler de çok önemlidir. Meselâ, "Ne unu var idi edeydi tutmaç, Gehi omaç edüp gâhi bulamaç" (*Ruşeni. XV. 64*) mısralarındaki tutmaç, omaç, bulamaç denilen yemeklerin undan yapıldığına dair bilgi içermektedir. Farsların omaça (ve ona benzer yemeklerine): zarûre (*Miftah. XV. 91*), çengâl-haşt (*Caf. XVI. 42–1*), beblüs (*Bürh. XVII–XIX. 101*), pare-i ard (*Bürh. XVIII–XIX. 141*), Arapların ise: el-ıtrıyyetü (*Terceman. XV. XV. 88*), ed-delik (*oğmaç aş, Ah. XVI. 393,; Caf. XVI. 41–1*) dedikleri hakkındaki yazılı metinlerden alınmış bilgiler çok değerlidir [**21**].

Yazılı kaynak açısından alınca, yukarıda bahsettiğimiz XIII. asra ait, Türk geleneksel gıda türleri içinde *Umaç*ın da yer aldığı Çince yazılmış, *Yin-shan Cheng-yao* (İmparatorun Yemesi Gereken İyi ve Doğru Şeyler) kitabı hakkında ayrıca söz etmemek mümkün değil. Maalesef henüz Türkçe tercümesi olmayan bu kaynak hakkında bildiklerimiz batılı araştırmacıların çalışmalarıyla sınırlı. Bu kitapta *Umaç*ın padişahların iyi ve doğru beslenmek için kullanması gereken gıda çeşitlerinden biri olarak sayılması ilgi çekicidir [4]. Bundan 700–800 sene önce önemli yemek türlerinden biri sayılan, bugün bazı Türk toplumlarının mutfağında yer almayan ya da değişmiş olan *Umaç*ın köken olarak daha eski zamanlara dayandığını söyleyebiliriz.

Türkiye gıda bilimi uzmanlarının Türk mutfağının geçmişi ve bugünkü durumu hakkında önemli bilimsel çalışmalar ortaya koyduklarını göz ardı etmek mümkün değildir. Yurtiçi ve yurtdışında yaşamakta olan Türk toplumlarının gıda sisteminde değişik fonetik şekilleriyle *Umaç* denilen yiyeceğin var olduğu hakkındaki bilgilere sık sık rastlamak mümkündür. Ancak *Umaç*ın yapılması gereken kullanılan malzeme, pişiriliş yöntemi, kullanımı, bu yiyeceğin tarihi ve diğer Türk ve Türk olmayan milletlerin sofralarındaki şekilleri ve aralarındaki ilişkiler hakkında fikir üretilmemiştir.

Osmanlı döneminin sofra kültürünü araştıran bilim adamları *Umac*ın Osmanlı sarayında da *Omaç* denilerek kullanıldığını tespit etmişlerdir [**1**, s. 117]. Şimdiki Türk halk mutfağını araştıranlar da alan çalışmalarını yaparak, ilginç örnekler ortaya koymaktadırlar. *Umaç*ın (*ovmaç*ın) yapılması halkın ağzıyla aşağıdaki şekilde anlatılmaktadır: "Unu koyarsın. Sıcak suyu hazırlayıp, kaşıkla veya elinle alıp una atacaksın. Elinle ufalayıp kalburdan geçireceksin. Yağlı suyu kaynatıp ovmaçtan atacaksın. Üzerine yağla nane yakacaksın. Nane sevmeyen maydanoz da koyar" [**15**, s. 297].

Erman Artun'un Adana mutfak kültürü ve Adana yemeklerinden örnekler vermeyi amaçlayan araştırmasından *Oğmaç Çorbası*nın hangi malzemelerden nasıl hazırlandığı hakkında bilgiler yer almıştır: "*Malzemeler*: 1 kg buğday unu; 1 su bardağı su; 1kg süt; tuz, 1 tablet et suyu. *Hazırlanışı*: Un su ile sert bir hamur haline getirilir. Hamur minik toplar haline getirilir. Kaynamakta olan suyun içine bu toplar atılır, karıştırılır. Üzerine pişmiş süt eklenir, çorba kıvamına gelinceye kadar karıştırılır" [**9**, 441]. Hamurun "minik toplar" haline getirilme tekniği hakkında net bilgi alamazsak da, pişirme ve kullanıma hazırlama usulü Merkezî Asya Türklerinin *sütümaç* (süt+umaç) [**11**, s. 172–173; **12**, s. 344–345] adlı yemeğini çağrıştırmaktadır.

Harput mutfağı ve yöresel yemekleri hakkındaki bilgiler içinde de *Umaç* çeşitleri görülmektedir. Bilgilere göre "Omaçlı çorba Elazığ mahallî yemekleri içinde bir çorba olarak sayılmaktadır [**6**, s. 591]. *Omaçlı* (Kulaklı) *çorba*nın neden, nasıl yapıldığı da önemlidir: "*Malzemeler:* Bir çay bardağı kabuksuz kara nohut, hamur, yağ, su, un, salça, tuz. *Yapılışı*: Una tuz ve su katılarak hamur yapılır kare kare kesilir ve parmaklarla uç uca eklenir. Diğer tarafta bir tencere içinde yağ ve salça konulup su ilave edilir. Kaynadıktan sonra kabuksuz kara nohut eklenerek yağlı suda pişirilir. Daha sonra hazırlanmış hamurlar ilave edilerek pişirilir" [**6**, s. 596]. Harput *Omaç*ının başka etnik kültürlerin etkisi altında kalarak değiştiğini görmemek mümkün değildir.

*Umaç*a Sivas ilçe ve köylerinde *Oğmaç* denilir ve "yöresel özellik taşıyan" yemeklerin içinde yer alır [**14**, s. 814].

Giresun ve ilçeleri mutfağında yer alan *Umaç* adlandırılması ve kullanılan malzemesi açısından bu yiyeceğin eski şeklini nispeten korumuş iken, Gaziantep yemeklerinden biri olan *omaç*ın değişimlere uğradığını görmek mümkündür. *Umaç* "Giresun ve Tirebolu örneğinde "ufalama (oğma) çorbası" olarak adlandırılmaktadır" [**3**, s. 726]. Gaziantep yöresinde ise *Omaç* yapabilmek için 5 adet kuru saç ekmeği (yufka); 200 gr Antep peyniri; 1 orta boy kuru soğan; 2-3 adet olgun domates, 3-4 adet yeşil biber; 1 demet maydanoz; 1 çorba kaşığı; (karışık) salça; tuz, pul biber, karabiber gerekmektedir. Yapılışına bakarsak*, malzemeler "*Derin ve yayvan bir kaba ekmekler gelişigüzel ufalanır. Peynir ufak ufak dilimlenir. Domatesler (kabuğu soyulduktan sonra), maydanoz, yeşil biber ve soğan ince ince doğranır. Baharat ve salçası konulup, fazlaca hamur haline getirmeden yoğrulur. Malzemeler hamur olmadan ayrı ayrı seçilebilmelidir. Bu şekilde kıvamına getirilip sıkılarak şekillendirilir" [**16**, s. 696]. *Omaç* pişirmenin uygun olan mevsimi ve tüketim özelliği de belirtilmektedir: "Genellikle domatesin bol olduğu mevsimde, öğle öğünlerinde yapılır. Yanında ayran içilir. Kadınlar tarafından tüketilmesi yaygındır" [**16**, s. 696]. Kırgız ve Uygur mutfaklarında yapılan *Umaç*ın esas malzemesi un ise de, Gaziantep yörelerinde unun yerini domates aldığını görmek mümkün olmaktadır. Uygur sofrasındaki *Umaç* "naştalik tamak" (kahvaltılık yiyecek) sayılırken, Gaziantep yöresine *Umaç*ın daha çok kadınlar tarafından tüketilmesi oraya özgüdür.

İran'da yaşamakta olan Türk toplumlarının mutfaklarındaki *Umaç* çeşitleri hakkında *Yaşar Kalafat*'ın verdiği bilgiler çok ilginçtir. Onların dilinde *Umaçaş*, ya da *Umaç* denilmektedir. *Umaçaşın* hazırlanmasında parça hâlinde hamur, soğan, mercimek, su, biber, tuz ve yağ kullanılır" [**19**, s. 893]. *Umaç* ise Karabağ çorbaları arasından yer almış ve hazırlanmasında un, su, yumurta, tuz ve sarıkök katılarak yapılan bu çorba evelik çorbası ile yapılış şekli itibariyle aynıdır, ancak, umaça evelik konulmaz" [**19**, s. 896].

Böylece, tarafımızdan taranan gıda araştırmalarında yer alan bilgilere bakıldığında Türkiye'nin değişik yörelerinde *Umaç*ın çok değişik çeşitleri hâlâ yapılmaktadır. Bazı yörelerde *Umaç* eski, basit, un ile suya dayalı şeklini nispeten korumuş ise, diğer yörelerde de kullanılan malzeme, pişirme tekniği ve tüketimi açısından değişikliklere uğradığını görmek mümkündür.

Uygur mutfağına gelince, *Umaç*ın çok değişik türleriyle karşı karşıya kalırız. Her ne kadar çok çeşitli malzeme kullanılıyorsa da, *Umaç*ın temelini un ve suyun oluşturduğunu görmek mümkündür. Bazı kaynaklara göre, günümüz Uygur sofrasında *Umaç*ın 50den fazla türü yer almaktadır [**18**]. Umaç çeşitlerinin adlandırılması da ilginçtir. Un ve su dışında kullanılan en önemli zat neyse onun adıyla anılmak artık gelenekselmiş bir durumdur. Örneğin: ئۇن ئومىچى / *un umıçi* (un umaçı), شورپا ئومىچى /*şorpa umaçı* (çorba umaçı), تۇرۇپ ئومىچى / *turup umaçı* (turp katılmış umaç), ىچموۋ كۆسۆ / *sök umıçi* (sök [*bir nevi kuruyemiş adı*] umaçı), سىمىز ئومىچى / *simiz umıçi* (simiz [bir çeşit ot adı] umaçı), بۇغداي ئومىچى / *bugday umıçi* (buğday umaçı), كەندىر قونداق ئۇنى ئومىچى / *kendir urukı umıçi* (kendir tohumu katılmış umaç), قونداق ئۇنى ئومىچى / *konak unı umıçi* (mısır unundan yapılan umaç), ئارپا ئۇنى ئومىچى / *arpa unı umıçi* (arpa unundan yapılan umaç), گۈرۈچ ئۇنى ئومىچى / *gürüç unı umıçi* (pirinç unundan yapılan umaç), سۇپساق ئوماچ (گۆشسىز ئوماچ) / *supsak umaç*, ya da *göşsüz umaç* (tadsız umaç ya da etsiz umaç), تۇخۇم ئومىچى / *tuhum umıçi* (yumurta katılam umaç), غورا ئومىچى / gora umıçi (olgunlaşmamış kaysı katılan umaç),تۆگۈنەك ئومىچى / tögönek umıçi (tögenek [*bir çeşit bitki adı*] umaçı), چامغۇر ئومىچى / *çamgır umaçı* (turplu umaç), سەۋزە ئومىچى / *sevze umıçi* (havuçlu umaç), گۆش ئومىچى / *göş umaçı* (etli umaç), مېگە ئومىچى / *miñe umıçi* (beyinden yapılan umaç), تەڭنە ئومىچى/ *teñne umıci* (teñne [*bir çeşit ağaç adı*] gülü katılan umaç), قوربغان ئوماچ / *kurıgan umaç* (kovrulmuş umaç), بىدە ئومىچى / *bide umıçi* (yonca umaçı), گۆش سالغان ئوماچ / *göş salgan umaç* (et katılmış umaç), گۈلە سالغان ئوماچ / *küle salgan umaç* (küle [*bir çeşit bitki adı*] ilaveli umaç) vs. Bunlar Umaç sayılan sıvı yiyeceklerin sadece bir kısmıdır. Sayılanların dışında زېڭ / *zıñ*, سقماق / *sıkmak*, كۆجە / *küçe* yemek gruplarının içerdiği onlarca çorba türünü de *Umaç* olarak nitelendirmektedirler [**7**; **8**; **17**; **18**; **20**]. Nüfusunun çoğunluğu tarım ağırlıklı bölgelerde yaşamakta olan Uygurların *Umaç*ı insanların ürettikleri tarımsal besin maddeleri katılarak gittikçe "zenginleştirdiği" bir gerçektir.

Ancak, Uygur *Umaç* çeşitlerinin içinde bu geleneksel yiyeceğin orijini hakkında bilgi veren örnekleri de mevcuttur. Örneğin, Uygur sofrasındaki ئۇن ئومىچى / *un umıçi* (un umaçı) içerik olarak her ne kadar "zenginleştirilmiş" da olsa, Pamir Kırgızlarının *Maç/Umaç* yiyeceğiyle ortak özellikler taşımaktadır. Malzeme olarak buğday unu, tuz, su et ve yumurta kullanılır. Mesela, 1 kg buğday ununda *Umaç* yapabilmek için 4 yumurta, 1 kg kırmızı et, 100 gr tuz gerekecektir. Yemeğin esas unsurunu hazırlamak için buğday unu, tuzlu su ve yumurta geniş bir tabağa koyulur ve karıştırılarak bildiğimiz hamur değil, buğday taneleri gibi hamur parçalarından oluşan *Umaç* elde edilmesi sağlanır. Ufak ufak hamur taneleri birbirlerine yapışmaması gereği üzerine un serpilir. Bir yandan da etin haşlanmış olması gerekir. Pişmiş et kazandan çıkarılarak soğutulur ve hazırlanmış hamur taneleri büyüklüğünde doğranır. Hamur haşlanmış etin suyuna atılıp

10 dakika ufak ateşte kaynatılır. Sonradan üzerine doğranmış et katılarak tekrar 10 dakika az ateşte kaynatılır. Yemek hazır olduğunda ince doğranmış soğan, isteğe göre tuz, karabiber eklenir.

Aynı *Umaçı* yaparken hamurunu başka yöntemle hazırlayanlarla da karşılaşılır. Bazı ustalar un, tuzlu su ve yumurtayı karıştırıp sert bir hamur yoğururlar. Hamur suda kaynatılarak pişirilir ve sonra özel aletle ufalanır, ya da tahta üzerine konularak bıçakla doğramak yoluyla *Umaç* hamuru oluşturulur [**18**, s. 191].

Uygur *Umaç* çeşitlerinden bir örnek daha alalım. Yukarıda adı belirtilenغورا ئومىچى / gora umıçi (olgunlaşmamış kaysı katılan umaç), aslında, bir az önce tarif ettiğimiz ئۇن ئومىچى / *un umıçi* yani *un umacı* ile aynıdır. *Umaç*ın bu türünü pişirmek için 30-40 tane olgunlaşmamış kaysı, 1 kg buğday unu, 4 yumurta, 1 kg yağlı kırmızı et, 200 gr soğan, 100 gr tuz lazım olur. Yukarıda belirtilen yöntemleri kullanarak, gerekli olan hamur şekli, et ve et suyu hazırlanır. Hazırlanmış malzemeleri pişirilmesinde de bir farklılık yoktur, ancak kazana et ile birlikte 30-40 tane yeşil kaysı atılarak kaynatılır. Olgunlaşmamış kaysı *Umaç*a ekşi bir tat katar [**7**, s. 74].

Uygur mutfak kültüründe *Umaç* kavramının oldukça esnek olduğu görülmektedir: yapı olarak, *Umaç*a tadına göre çeşitli tarımsal ürünlerin katılabilir olması Anadolu Türklerinin *Umaç* pişirme geleneğine daha yakın olduğu söylenebilir. Uygur mutfağında bazen *Umaç*la ilgisi olmayan çorba türlerine de *Umaç* adı verildiği görülmektedir, mesela, Nevruz yemekleri olan *sümölök / sümelek* ve *küçe / göcö / köçö* çeşitleri, elbette, kendine has yapısal özellikleri ve tarihî geçmişi olan törensel gıdalardandır.

Akraba toplumların eskiden gelen ortak kültür öğelerinin sonraki dönemlerde bulundukları sosyokültürel ve ekonomik ortama göre gelişerek, birbirinden farklılaşacağının kaçınılmaz bir gerçek olduğu, sözünü etmekte olduğumuz *Umaç* örneğinden de açıkça görülmektedir. Coğrafik alan olarak birbirinden uzak mesafede yaşamakta olan Anadolu Türkleri ile Uygurların yerleşik hayata Kırgızlara göre daha önce geçtiklerinden dolayı ve uzun zaman boyu başka etnik kültür örnekleriyle temas halinde bulundukları için her iki halkın *umaç* pişirme geleneği birbirilerinden bağımsız olarak, ama benzer yönde değişmiş olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu benzerlikleri ortak kültür örneği olarak göstermemiz yanlış olur. Buna kültürün gelişmesindeki tipolojik vaka (köken birliği ile ilişkisi olmayan ve kültürel etkileşim sonucu olmayan, birbirinden bağımsız ortaya çıkan benzerlikler) olarak bakmak en doğrusudur. Ancak her iki toplumun *Umaç* pişirme kültüründe eski dönemlere ait, uzak geçmişte ortak kültür olarak paylaşılan noktaların *–un* ve *su* temelli gıda olduğunun– unutulmadığını da göz ardı etmek mümkün değildir.

Kırgız mutfağındaki *Umaç* çok değişmiş sayılmaz. Uzun zaman dağlık bölgelerde hayat geçiren ve doğal olarak hayvancılıkla geçinen Kırgızların *Umaç* pişirme geleneği oldukça konservatiftir. Kırgızistan'da yaygın olarak yapılan *Umaç* çeşitleri hala detaylı olarak incelenmemiştir. Mutfakta kullanmak için hazırlanan kitaplarda *umaç* adı geçer [**5**], ancak etraflı bilgi veren bir bilimsel kaynak mevcut değildir.

Sincan Kırgızlarının sofrasında ise *Umaç*ın iki çeşidinin bulunduğu söylenir. Onlar: *umaç* ve *kızıl umaç*tır. Sincan Kırgızlarının *umaç* ve çeşitleri hakkındaki bilgileri 1951 doğumlu, Toyun

köyünde ikamet etmekte olan bayan **Меркан Муса**'nın (MM) ağzından asistan Burul Kıyas'ın yardımlarıyla elde ettik.

Bu kaynak kişinin dediğine göre, Sincan Kırgızlarının *umaç* pişirmek için kullandığı malzemeler nispeten çok çeşitli değildir. *Umaç* pişirebilmek için buğday unu, tuz, su, yağ gerekmektedir. *Umaç* piştikten sonra kurut çeşitlerinden suya ezip ilave edilir.

Malzeme hazırlığını yapmak için un elenir ve sonra gerekli miktarda tuz konulup eritilen su ile ıslatarak unu iki avuç arasında ovalar. Ufacık hamur taneleri avuçlar arasından dökülmeye başlar. Tam kıvamına gelebilmesi için tahta veya sofra üzerine düşen hamur tanelerini alıp, tekrar ovalar. Hamur yulaf taneleri gibi şekil alır, sertleşir. Sonra bu hamur tanelerini toplar, birbirileriyle yapışmayacak ortamda tutar. Sade *umaç* yapmak isterse, hazırlanmış hamur tanelerini kavurmaz. Eğer *kızıl umaç* (kırmızı umaç) yapmak isterse, hamur tereyağında kavurulur, sonra suya atılıp, pişirilir. Etli *Umaç* pişirmek için kırmızı et kuşbaşı şeklinde doğranır ve genelde tereyağı ile, soğan, tuz katılarak kavrulur. Sonra üzerine gerekli miktarda soğuk su doldurulup, kaynayıncaya kadar beklenir. Kaynadıktan sonra hazırlanan hamur eklenir ve yavaşça pişinceye kadar kaynatılır. Hazır olduğunda hiçbir şey ilave etmeden de, kurut, süzme, yoğurt, süt katılarak da sofraya konulur.

*Umaç*ın diğer türü ovalanmış hamur taneleri kavrulmadan pişirilir. Kuşbaşı şeklinde doğranmış et, bazen turp katarak kaynatılır. *Umaç*ın bu türüne bazen *nazırı atala* (sadaka yemeği) diyenler de bulunur.

Меркан Муса'nın verdiği bilgilere göre, Sincan Kırgızlarının *umaç* hazırlama ve kullanma kuralları oldukça katıdır. Tabii ki, *umaç*ı herkes kendi isteğine, ya da onu kullanacak olan insanın vücut özelliğine (*soğuk, sıcak, orta tenli*) göre hazırlar. Ancak, *Umaç*ın umaç olma özelliklerini zedeleyecek hiçbir şey katılmaz. *Umaç, sıcak tenli* yemeklerden olup, soğuk algınlığı, isal vs. sağlık bozukluklarına karşı kullanıldığı söylenir. Çoğu zaman *Umaç* tedavi amaçlı yapılır.

Umaç, etnik kültürü Afganistan'ın Pamir yaylalarında kalıplaşan, ancak şuanda Türkiye'nin Van İlinde yaşamakta olan Kırgız topluluğunun sofrasında da kendine has özellikleriyle fark edilmektedir. Bu Kırgız grubunun sofra kültürünü araştırırken tarafımızdan 20den fazla *Umaç* çeşidi tespit edilmiştir. Bazı örneklerin üzerinde durmak gerektiğini düşünüyorum.

Pamir Kırgızlarının mutfak kültürünü bir sistem olarak düşünürsek, *Umaç*ın o sistemde aldığı yer çok ilginçtir. Pamir Kırgızları *maç aş* ya da *uşalagan aş* derler. *Maç aş*ın çok çeşitleri yapılsa da onun tüm türlerinin temel malzemesini ovalanmış hamur oluşturur. Buğday unu mutfak tahtasının ya da geniş ağaç tabağın üzerine yayılarak, daha önceden hazırlanan tuzlu su üzerine hafifçe serpilerek ovalanır. Su damlaları üzerine serpilen unun üzerine elin iç tarafıyla basarak sağa sola ovalayıp hamur tanelerinin oluşmasını sağlar. Bu yöntemle hazırlanıp, buğday, yulaf tanelerin anımsatan hamura *Umaç* denilmiş ve bu hamur bir çok yemeğin esas malzemesi olarak hizmet etmiştir. Bu hamurdan *maç aş* çeşitlerinin olduğu gibi, *orogon* denilen yemek çeşitleri de yapılmıştır. Görüldüğü gibi, *maç aş* çeşitlerine pişinceye kadar, başka bir malzeme katılmamıştır. Piştikten sonra süt temelli gıdalar ilave edilmiştir.

*Maç*ın en basit, sadece hamur ve sudan oluşan türüne *coogan aş* (yağsız aş) demişlerdir. Hiçbir şey katılmadığından dolayı *katıgı cok kara aş* (katıksız sade aş) ismini de taşımıştır. *Maç*ın bu

türü, bazı ailelerde katacak hiçbir şeyinin olmadığından, yoksulluktan dolayı yapılırsa, bazı ailelerde istek üzerine hazırlanmıştır. *Umaç*ın en eski türü olan bu yiyecek sonradan süt, yoğurt, suya ezilmiş kurut vs. katılarak zenginleştirilmiştir [**MK, AE**, 10.06.2003]. *Umaç*ın bu türünün tuzsuz, suyu bol katarak pişirilen türü tedavi amaçlı yapılmış ve ona bazen *kutan miteni* (kutan boyunun tuzsuz yemeği) demişlerdir. *Kutan miteni* az, bir yutumluk hazırlanmıştır, soğuduktan sonra hasta insana olan etkisinin azalacağına inanılmıştır [**AE**, 10.06.2003].

*Maç*ın *katık aş* denilen grubu da vardır. *Maç aş* piştikten sonra ona süt, yoğurt, öl kurut (ıslak kurut) ilave edilen *maç aş*a *katık aş* demişlerdir. İlave dilmiş malzemeye göre *maç aş*ın insan vücuduna olan etkisinin değiştiğini fark etmişlerdir. Süt katılan *maç aş*a *sütümaç* da demişlerdir. *Sütümaç*a koyun, yak, keçi, sonradan da inek sütü, çoğu zaman karışık süt ilave edilmiştir. İlave edilen süte göre de tadı, vücuda olan etkisi, kalorisi değişeceğine inanılmıştır.

Yoğurt ya da kurut ilaveli *sütümaç* tadı çoğunluk tarafından beğenilmiştir. Süt ile kurut *maç* piştikten hemen sonra katılmış, yoğurt bir az bekletildikten sonra ilave edilmiştir. Bu aşların içinden *öl kurut* katılan *maç aş*ın tadı herkes tarafından beğenilmiş, ancak *öl kurut* her zaman her evde bulunmamıştır [**AğE, AE**, 10.06.2003].

*Maç aş*ın değişik bir türünün yapıldığı tespit edilmiştir. Ona Pamir Kırgızları *orogon* demişlerdir [**CY**, 30.09.2002]. *Orogon* kendi içinde daha üç türe ayrılmıştır. Bunların ortak malzemesi, tereyağında kavrulmuş *maç* hamurudur. *Orogon*un il ve en basit türü kavrulmuş hamuru kaynamış suya atıp, pişinceye kadar kaynatmak yoluyla elde edilen sıvı gıdadır. Piştikten sonra tabaklara doldurularak hiçbir şey eklemeden sofraya konulmuştur. Varsa üzerine tereyağı parçası atılarak sunulmuştur. Tereyağı *orogon*un tadını daha güzelleştirmiş ve kalorisini de arttırmıştır.

Orogonun ikinci bir türü kaynamış suda değil, kaynamış süte atılarak pişirilmiştir ve *süt orogon* olarak adlandırılmıştır. Süte pişirilmiş *orogon*un tadı güzel, *sıcak tenli* olmakla birlikte doyurucu olmasıyla farklılık göstermiştir.

*Orogon*un üçüncü türü ise sıvı halinde bekletilen kurutla birlikte kaynatarak pişirilmiştir. Bundan dolayı ona *kurut kuygan orogon* ismini vermişlerdir. *Sıcak tenli* olmakla birlikte tadı güzel, doyurucu yemeklerden olmuştur.

*Orogon*un ikinci ve üçüncü türlerine yakın olan *kuurulgan aş* olarak tanımlanan bir maç çeşidi daha olmuştur. Kavrulmuş hamur kaynamış suya az miktarda atılarak pişirilmiş ve piştikten sonra süt, yoğurt, kurut veya süzme katılarak kullanılmıştır [**AE**, 10.06.2003]. Hem sıcak hem *soğuk tenli* insanların sağlığına faydalı olduğu düşünülmüştür.

Orogon çeşitleri Ulupamir Köylüleri tarafından hala unutulmamıştır, ancak gittikçe sofralardan az yer almaya başladığı kaynak kişiler tarafından belirtilmektedir. Bazı ailelerde hâlâ yapıldığını görmek mümkündür [**MK**, 10.06.2003].

Buraya kadar *maç*ın et katılmadan hazırlandığı türleri üzerinde durduk. Pamir Kırgızları et katarak da *maç*ın çeşitlerini hazırlamışlardır. Geyik eti başta olmak üzere koyun, yak, deve, at, keçi eti kuşbaşı şeklinde doğranmış ve tuz ilave edilerek suda kaynatılmıştır. Et pişmek üzere

iken kavrulmuş *maç* hamuru atılarak pişinceye kadar beklenmiştir. *Maç*ın bu türüne *kırmaçılagan aş* demişlerdir. *Kırmaçılagan aş* hiçbir şey ilave edilmeden kullanılmıştır [**AE**, 10.06.2003].

Et katarak hazırlanan maç türlerinden *alap* denilen yiyecek hakkında söz etmemek mümkün değildir. Pamir'in uzun süren kışı hayvanların zayıf düşmesine neden olmuştur. Çoğu zaman arık hayvan etiyle beslenmek zorunda kalan millet bu alap türünü icat etmişlerdir. Zayıf malın eti iyice haşlandıktan sonra ufak parçalar halinde doğranmış ve koyu bir şekilde suda pişirilmiş *maç* ile birebir karıştırılmıştır. *Alap*ın ardından süt katılmış çay içilmesi isabetli sayılmıştır.

Pamir kırgızları maç hamurundan kış mevsiminde kullanılan içecek türünü de yapmışlardır. Bol sulu pişirilmiş *maç* ardıç agacından yapılan yayık tipi kapa doldurularak ekişmeye bırakılmıştır. Mayası buğday ekmeğinden özel olarak yapılan bu içecek ekşidikten sonra kullanılmış ve *soğuk tenli* içecek olarak sayılmıştır. Bazı ailelerde açıtmayı ekşimeye bırakırken koyunun pişmiş kuyruğunu eklemişlerdir.

Pamir Kırgızlarının Van İlinde yaşamakta olan kısmının sofra kültürü değişimlere uğramakta olup, bu *maç aş* türleri şu anda önceki popülerliğini kaybetmiş durumdadır. Kaynak kişilerin verdiği bilgilere göre, bu gıda türünü pişirmenin çok zahmetli olması ve genç nesilin damak zevkinin değişmesi bu geleneksel maddî kültür öğesinin "tedavülden kalkmasına" neden olmaktadır [**AE**, 10.06.2003].

Böylece, Anadolu ve Orta Asya Türk halklarının geleneksel yiyeceği *Umaç* hakkındaki ulaşabildiğimiz bilgileri sıralamış oldum. Anadolu Türkü, Uygur ve Kırgızların *Umaç* pişirme kültürünün aynı maddî kültür temelinden filizlenerek geliştiği ve sonradan da onların bulunduğu sosyokültürel koşullara göre şekillendiği, değişimlere uğradığı, ancak ortak unsurları hâlâ korumakta olduğu hakkındaki görüşlerimi dikkatlerinize sunmak istemiştim. Umarım, bildiri için ayrılan zaman dilimi çerçevesinde bu Türk dünyası ortak kültür örneği *Umaç* hakkında azıcık da olsa bilgiler verebilmişimdir. *Umaç*, tüm Türk halklarının gıda kültürleri bazında karşılaştırmalı inceleme yapılması gereken önemli bir kültürel kaynaktır. Bu başlangıca görüş ve fikirlerimle az da olsa katkıda bulunuş isem, amacıma ulaşmış olacağım.

Dikatle dinlediğiniz için şükranlarımı sunuyorum, sağ olun, var olun.

KAYNAKÇA

1. *Arif BİLGİN*, **Seçkin Mekanda Seçkin Damaklar: Osmanlı Sarayında Beslenme Alışkanlıkları (15.–17. Yüzyıl)** // Geçmişten Günümüze Milli Yemek Kültürümüz / Hazırlayan M. Sabri Koz. – Eskişehir, 2013, s. 78–127.

2. *АРУТЮНОВ С. А.* **Основные пищевые модели и их локальные варианты у народов Росии** // Традиционная пища как выражение этнического самосознания. – М., 2001. – С. 10–18.

3. *Ayhan YÜKSEL*, **Giresun ve İlçeleri Mutfağı** // Geçmişten Günümüze Milli Yemek Kültürümüz / Hazırlayan M. Sabri Koz. – Eskişehir, 2013, s. 723–731

4. *Berrin TOROLSAN*, **Han'a Bir Çorba** // Geçmişten Günümüze Milli Yemek Kültürümüz / Hazırlayan M. Sabri Koz. – Eskişehir, 2013, s. 35–43.

5. *БӨРУБАЕВ Т.* **Кыргыз даамы: Толукталып, кайра иштелип басылышы**. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984. – 135 б.

6. *Ebru ŞENOCAK,* **Elazığ Mutfağı ve Yöresel Yemekleri** // Geçmişten Günümüze Milli Yemek Kültürümüz / Hazırlayan M. Sabri Koz. – Eskişehir, 2013, s. 580–615.

7. *Ehmetcan İSMAYİL,* **Veli Kirim Kökalip. Suyuk taiamlar.** – Urumçi: Şincañ Helk Seye Neşiriyati, 2010. – 155 b.

8. *Ekber ELİ,* **Uygur Yimek-İçmek Medeniyiti: Suyuk Aşlar**. – Urumçi: Şincañ Helk Seye Neşiriyati, 2007. – 112 b.

9. *Erman ARTUN*, **Adana Mutfak Kültürü ve Adana Yemeklerinden Örnekler** // Geçmişten Günümüze Milli Yemek Kültürümüz / Hazırlayan M. Sabri Koz. – Eskişehir, 2013, s. 425–461.

10. *КАЙЫПОВ С.* **Аш – памир кыргыздарынын ысык тамагы** // Известия вузов. – Бишкек, 2011. – № 7. – 123–130-б.

11. *КАЙЫПОВ С.,* **Памир кыргыздарынын сүттөн жана эттен жасалган тамак-аш-тары: Этнографиялык изилдөө.** – Бишкек: Бийиктик, 2011. – 220 б.

12. *КАЙЫПОВ С.,* **Памир кыргыздарынын тамак-аш маданияты: Этнографиялык изилдөө**: Үч томдук: 2-том: Монография. – Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы; Шинжаң илим-техника басмасы, 2016. – 537 б.

13. *КАЙЫПОВ С.,* **Памир кыргыздарынын тамактануу системасы: ритуал жана турмуш, салттуулук жана жаңылануу: Этнологиялык изилдөө**. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – 180 б.

14. *Müjgân ÜÇER,* **Sivas Sofrası** // Geçmişten Günümüze Milli Yemek Kültürümüz / Hazırlayan M. Sabri Koz. – Eskişehir, 2013, s. 803–834.

15. *Nevin HALICI,* **Türk Halk Mutfağı** // Geçmişten Günümüze Milli Yemek Kültürümüz / Hazırlayan M. Sabri Koz. – Eskişehir, 2013, s. 283–310.

16. *Nilüfer Zeynep ÖZÇÖREKÇİ GÖL*, **Gaziantep Yemeklerinin Türk Mutfağı İçindeki Popülerliği** // Geçmişten Günümüze Milli Yemek Kültürümüz / Hazırlayan M. Sabri Koz. – Eskişehir, 2013, s. 676–722.

17. *Tohti BAKI*, **Uygur Taiamliri**. – Urumçi: Şincañ Helk Seye Neşiriyati, 2004. – 392 b.

18. **Uygur Taamlıri Kamusi** / Mesul Muerriri: Hasiyet İbrahim, Planlıguçi: Eziz Atavulla Sartkin. – Urumçi: Şincañ Helk Seye Neşiriyati, 2007. – 763 b.

19. *Yaşar KALAFAT,* **İran Türk Halk Mutfağı (*Karapapahlar, Şahsevenler, Afşarlar, Giresunlular, Beydilliler, Ehl-i Haklar*)** // Geçmişten Günümüze Milli Yemek Kültürümüz / Hazırlayan M. Sabri Koz. – Eskişehir, 2013, s. 890–902.

20. *Yusupcan YASIN*, **Uygur Tibabet Davalaş Yitekçisi – Uygurlarniñ Şıpalık Umaçlıri**. – Urumçi, Şincañ Helk Seye Neşiriyati, 2006. – 240 b.

21.http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_tarama&arama=kelime&guid=TDK.GTS.59cc-9d89c1c500.81076139 (Erişim: 05.05.2017).

22.http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.590c-10ba56aa30.07947173 (Erişim: 05.05.2017).

23.http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5908436fc42094.08189064 (Erişimi: 02.05.2017).

24.http://lezzetler.com/ovma-corba-umac-corbasi-kocaeli-tarif-38544 (Erişim: 02.11.2016).

25.www.nenedirvikipedi.com/yemek.../kocaeli-ilinin-meshur-yoresel-yemekleri (Erişim: 02.11.2016)

Kaynak kişiler

AE - Abdulgafur ERCİYES Adil uulu, Van / Türkiye

AğE. - Ağaçahan ERCİYES Abdilaat kızı, Van / Türkiye

CY - Ceenbek YURDAKUL Parman uulu, Van / Türkiye

MK - Mastana KESKİN Maatkabıl kızı, Van / Türkiye

MM – Merkan MUSA, Urumçi / Çin Halk Cumhuriyeti

İZMİT SANCAĞI'NDA YAŞAYAN MANAVLARDA HALK HEKİMLİĞİ VE OCAK KÜLTÜ

Ali AKTAŞ*

Manavları[1] yalnızca etnik, yalnızca kültürel ya da yalnızca bölgesel olarak kimliklendirmek oldukça anlamsızdır. Manavları ırk açısından Türk kökenlidir, dokuz yüz yılı aşkın bir zamandır yaşadıkları bu coğrafyalarda kendilerine komşu olan Rum ve Ermeni tebaadan kız alış-verişi yapmadıklarını var saymak bilimsel olarak olanaklı değildir. Osmanlının kuruluş aşamasında ona destek olan Hıristiyan kökenlilerden kız alış-verişi başta padişahlar olmak üzere her düzeyde gerçekleşen bir olgudur. Ancak bu durum Manavları, etnik veya dini açısından Rum ya da Hıristiyan gösterme çabalarını doğru kılmamaktadır. Çünkü Manavların günümüze kadar gelen halk kültürü ve edebiyatında ya da inanç uygulamalarında Türk ve Müslüman olmayan unsur ve kalıntılar bulunmamaktadır. Kısaca Manavların kökeni Türk ve Müslüman olmayan unsurlardan yola çıkarak açıklamaya çalışmak boş bir sav olmaktan ileri gitmemektedir.

Manavlar arasında yaygın bir biçimde var olan Ocak kültü; iyileştiricinin yani sağaltım işini yapan kişinin el verme geleneği Türk Kültürü içinde Orta Asya'dan Balkanlara kadar var olan bir uygulamadır. İyileştiricilik, yüzyıllardır babadan oğula, anneden kıza ya da çocuklarının olmaması/ölmesi durumunda bir başkasına el vererek aktarılmaktadır. Bu yönüyle de Manavlar Türk kültürünün bir parçasıdır. Ve bu geleneksel kültürün temsili günümüzde de sürdürülmektedir.

Manavları sonradan yerleşikliğe geçen Yörükler olarak tanımlama çabaları ise öncelikle derlenen iki yüz yemek arasında tarımsal ürün çeşitliliği açısından başta tahıl, mancar ve mantar yemeklerinin zenginliği göz önüne alındığında ve hayvansal ürünlere dayalı yemeklerinin çok sınırlı olması bakımından da pek olanaklı kılmamaktadır. Buğdayın başat kültür olduğu Manavlar, yüzyıllardır geleneksel yemekleri olan "keşkek" ile yerleşikliğin örüntüsünü bütün yaşam alanlarında özel gün yemeğini kullanarak gösterirler. Yörüklerin hayvancılıkla geçinmeleri, yemek kültürünün hayvansal ürün ağırlıklı olmasını -*tahıl, sebze ürünlerinin azlığı*- göz önüne alındığında pek örtüşmeyen bir yapı karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bugün giderek azalmasına rağmen yüz yılları aşan tarihleriyle var olan konut ve diğer mimari yapıların, daha da eskilere dayanan bir tarihsel arka planı olduğu göz önüne alındığında göçerlikten yerleşikliğe geçen bir Yörük yaklaşımı da pek gerçekçi olmamaktadır. Ancak bu durum muhakkak ki Manav yerleşim alanlarına göçerek, yerleşikliğe sonradan geçen insanların hiç bu topluluk içinde yer

* Sosyolog, Kocaeli İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Folklor Araştırmacısı

1 Ali Aktaş, *İzmit Sancağında Manavların Etnik ve Kültürel Yapısı*, Cinius Yayınları/Kocaeli Yüksek Öğrenim Vakfı Yayını, İstanbul, 2015 (825 sayfa)

almadığı anlamına gelmez. Kısaca Manavların arasına kimi evlilik, kimi iş, kimi farklı nedenlerden dolayı gelip yerleşen insanlar mutlaka vardır. Ancak Manavlar tanımlanırken göçerlikten yerleşikliği geçen ifadesi doğru bir tanımlama değildir.

Manavlarla birlikte yaşayan veya orada bulunan "*Hristiyanlara ne oldu*?" sorusu üzerinden Manav kimliği tartışmalarına girmek Manavlar üzerine hiç araştırma yapmayanların ya da tanımayanların masa başı/kâğıt üzeri değerlendirmelerinden öteye gitmeyen yaklaşımdır. Bu açıdan "Manav" tanımlaması da sorunludur, dolayısıyla açıklanması gerekmektedir. "*Manav*", yerli-yerleşik olarak yaşayan ve Türkçe konuşan herkesi kapsayan bir tanımlamadır. Eğer dil üzerinden bir Manavlık kimliği tanımlayacaksak, bu Manavların tamamen Türkçe konuştukları gerçeği olmalıdır. Çünkü Manavlarının yer-yöre, kap-kacak, bitki vb. adları dışında da bildikleri her şey Türkçedir. Ayrıca tarihten biliyoruz ki, Osmanlı egemenliği altında yöreye birçok Türk ve Müslüman aile yerleştirilir. Bizde bu yerleştirilen Türk ve Müslüman ailelerden söz etmekteyiz. Osmanlı'nın gerileme döneminde hız kazanan Müslümanlaştırma ya da sonrasında Hıristiyanların zorla göç ettirilmeleri sürecinde onlardan boşalan yerlere Türkçe konuşan/Müslüman olan göçmenlerin iskân politikası kapsamında yerleştirilen aile ya da toplulukların "*Manavlığından*" söz etmiyoruz. Dolayısıyla, Manavlar; din, dil, tarih ve diğer kültürel öğeler bakımından bir bütünlüğe sahip bir topluluktur. Kimin etnik kimlik olarak Manav olup olmadığını ortaya koymak, Osmanlı döneminde buralara yapılan iskânlarla ilgili belgelere bakılarak ailelerin soyağaçlarının çıkarılarak olanaklıdır. Bu açıdan özellikle 1530'lu Tahrirlerde yer alan ve günümüze kadar gelen köylerin kayıtları üzerinden hareketle ve hatta Bizans kroniklerinde Osmanlı öncesi Marmara Bölgesine gelip yerleşen Turani köylerden (Türklerden) bahsedildiğini göz önüne alırsak gerek Rum/Hıristiyan gerekse ve Yörük varsayımları bilimsel açıdan tamamen ortadan kalkmaktadır.

Bir diğer konu ise, Manavların Osmanlı'ya sürekli olarak asker vermesi ve hanelerinde zamanla erkek sayısının azalması/bitmesi ile damat alma (içgüveyi) uygulamasını zamanla bir geleneğe dönüşmesinin getirdiği karmaşıklıktır. Özellikle son yüzyılda gerçekleşen sık savaşlarda yaşanılan kayıplar içgüveyi geleneğini daha da yaygınlaştırır. Zamanla hanede erkek olmaması tarla, bahçe ve hayvan için gereken insan gücüne ihtiyacı giderek artırması ile önce aynı köy içinden, sonra yakın köylerden, kasabalardan, kentlerden giderek daha da geniş bir alandan damat alma geleneği yaygınlaşır. Günümüzde Manav hanelerinin içinde farklı yerleşimlerden geldiği ifade edilen aile üyelerinin temel nedeni de budur. Özellikle Osmanlı tarafından uysal, mülayim olarak görülen topluluk üyeleri, göçle gelenlere verilen toprak seçiminde bu kültüre ait yaşam alanlarına başka kültürlerin ikame edilmesini de beraberinde getirdi. Osmanlının Balkanlarda, Rumeli'nde ve Kafkaslarda her toprak kaybında, bu yerlerden göç edenlerin yerleştirildiği alanlar ya Manav toprakları olur ya da onlara yakın devlet arazileri olur. Bu iskân anlayışında topluluk üyelerinin dışarıdan gelenlere karşı son derece hoşgörülü olması ve devlete bağlığı rol oynadı. Yakın yerleşimler daha sonraki dönemlerde farklı topluluklarla evlenmeyi de beraberinde getirdi. Manavlar arasında bugün ortaya çıkan farklılıklarda bu süreçte çok etkili oldu.

Çalışmada çok geniş bir alana yerleşen Manav köyleri incelendiği göz önüne alınırsa bir takım farklılıkların olabileceği gerçeği de görülecektir. Bunda kitle iletişim ve ulaşım araçlarına daha fazla maruz kalan bölgeler geleneksel uygulamalar açısından zayıflaması, bu etkiden uzak kalan yerleşim yerlerinin daha geleneksel uygulamaları yaşatması etkili olmaktadır.

Yerleşik bir kültür olan bu topluluk üyeleri Manavlar sözcüğünün içeriğini kimi zaman net olarak tanımlayamamaktadırlar. Manavlık kimliğinin tanımlanmasında karşılaşılan en önemli güçlük de Manav sözcüğünün nereden geldiği ya da hangi maksatla kullanıldığına yönelik sorulara yanıt verememe sorunudur. Bu nedenle zorlanan bu topluluk üyeleri bildikleri "***dil bilmeyiz***" sözcüğü ile başlayan ve "***yerlisiyiz***", "***yerleşik olanız***" ifadelerine yöneldikleri görülmektedir. Evet, anahtar sözcük "***dil bilmeyiz***" yani "***Türkçe dışında konuştuğumuz bir dil yok***" anlatımıdır.

Bu topluluğu "***Dil Bilmez Yerli-Yerleşik Türkler***" olarak tanımlamak, bir anlamda Manavlara tercüman olmak, Manav sözcüğünün/kavramının içinin doldurmanın ilk adımını oluşturmaktadır. Dil bir kimliği tanımlamak için önemli bir araçtır. Bir dilin varlığı, etnik kimlik tanımlamasında kullanılan diğer parçalar olan, ortak tarih, yurt birliğinin vb. konuları da bütünlemektedir. Manavlarının yer-yöre, kap-kacak, bitki vb. adlar da dâhil bildikleri her şey Türkçedir. Dolayısı ile "***Dil Bilmez Türkler***" ifadesi onları çevrelerinde yaşayan çok kültürlü/dilli topluluklardan ayıran en temel özelliği vurgulamak üzere araştırmada kullanılmaktadır. Manavlar Etnik açıdan Yakut (Saha) Türklerinin Sari boyundandır.

Halk Hekimliği

İnsan, yeryüzünde var olmaya başladığı andan itibaren vücudunu korumak ve geliştirmek gibi önemli bir sorunla baş başa kalır. Biyolojik bir organizma olan insan vücudu, doğal ya da psikolojik etkilerle zarar görmeye müsait bir yapıdadır. Bu zararları gidermek için tarihsel süreç içerisinde deneme yanılma ve keşif yoluyla birçok yöntem geliştiren insan, bugün vücudunu en küçük bileşenleriyle birlikte ele alan modern tıp bilimini oluşturur. Modern tıbbı oluşturan bileşenlerden belki de en önemlisi ve en etkilisi "halk hekimliği" olarak adlandırılan tedavi yöntemleridir. İlkel dönemlerden itibaren kendini ve doğayı tanımaya başlayan insan, hastalıkların nedenleri ve tedavileri üzerine yaptığı ilk araştırmalar sonucunda, kendi başının çaresine bakacak yetkinliğe ulaşır.

İlk çağlardan günümüze gelen, yazı, resim, araç gereç gibi birçok materyal, o dönem insanının mevcut şartlar dâhilinde, birçok tedavi yöntemini uyguladığını gösterir. Genel olarak bitki ve hayvansal ürünlerden yapılan ilaçlar, insanın dinle tanışması sonucunda büyü, sihir, kurban gibi dinî nitelikli eylemlerle birlikte kullanılarak, aynı doğrultuda farklı tedavi yöntemlerini oluşturur.

Tarihsel süreç içerisinde bu uygulamalar, toplulukların oluşturdukları kültürel ögelerin de katılmasıyla yeni bir boyut kazanır ve tedavi türleri farklı uygarlıklarda farklı uygulamalarla yapılagelir.

Türklerin tarih sahnesinde yerlerini almalarıyla başlayan "Türk halk hekimliği", bahsettiğimiz özellikleri taşımaktadır. İlk devirlerde, özellikle Şamanizm'e inanan Türkler, bu inancın çevresinde oluşan ritüellerle kendine özgü tedavi yöntemleri geliştirir. Günümüze kadar gelen Türk halk hekimliği uygulamalarının büyük çoğunluğunun, Şamanist inançlar çerçevesinde geliştirilip, zamanla diğer inanışlara uyarlandığı görülür.

Türklerin en eski ve en yaygın tedavi yöntemlerinin, ocaklar aracılığıyla yapıldığı söylenebilir. Orta Asya'da başlayan Türk tarihi, zaman içerisinde farklı coğrafyalara taşınır, bu taşınma

beraberinde Türk kültürüne ait ögelerin de dünyanın farklı coğrafyalarına götürülmesine neden olur. Bundan dolayıdır ki, bugün Türklerin yaşadığı bütün coğrafyalarda, ocaklara rastlamak olanaklıdır.

Manavlar arasında yaygın bir biçimde var olan Ocak kültü; iyileştiricinin yani sağaltım işini yapan kişinin el verme geleneği Türk Kültürü içinde Orta Asya'dan Balkanlara kadar var olan bir uygulamadır. İyileştiricilik, yüzyıllardır babadan oğula, anneden kıza ya da çocuklarının olmaması/ölmesi durumunda bir başkasına el vererek aktarılmaktadır. Bu yönüyle de Manavlar Türk kültürünün bir parçasıdır. Ve bu geleneksel kültürün temsili günümüzde de sürdürülmektedir.

Günümüzde de ***halkın, olanakları bulunmadığı için ya da başka nedenlerle doktora gidemeyince veya gitmek istemeyince, hastalıklarını tanılama ve sağaltma amacı ile başvurduğu yöntem ve işlemlerin tümü "halk hekimliği"***dir.[2] Burada halk hekimliğine başvurmanın nedenleri doktora gidememek veya gitme istememek olarak ifade edilir. Ancak halk hekimliğine, modern tıbbın çaresiz kaldığı zamanlarda da ümitleri yeniden canlandırmak amacıyla da başvurulmaktadır.[3]

Halk hekimliği denince akla, halkın bilimsel tıp yöntemleri dışında kendi üretip uyguladığı yöntemler gelir. Böylece insanlar psikolojik ve fizyolojik bazı sorunlardan korunup kurtulmaya çalışılar. Sonuca ulaşıp ulaşmamak da halk inanışına göre itikat meselesidir. İtikat edip kalbini bozmazsan olur inancı yaygındır.[4] Dolayısıyla halk hekimliği yöntemlerine başvuran bireyler bu tedavinin iyi geleceğine inanan ve böyle tedaviye başvuranlarla varlığını sürdürür.

Sağaltıcılar ve yaklaşımları doğal ya da doğaüstü olarak tasnif edilir. Otacılar doğal iyileştiriciler, büyücüler doğaüstü iyileştiriciler olarak değerlendirilir. Ancak otacılar uygulama esnasında dua veya kalıp sözler kullanırken, büyücüler de tütün gibi doğal malzemelerle muska kullanabilir. Yine de doğal kategorisi deneysel ve akılcı, doğaüstü ise akıldışı olarak adlandırılır.[5] Deneysel yaklaşımla tedavi yöntemlerinde daha önce birine iyi gelen bir bitki bir başka kişiye de tavsiye edilebilmektedir. Dolayısıyla halk inanışı denenen ve sonuç alınan bu uygulamaları yinelemektedir. Bu tarz uygulamalara başvuranlar rahatlıkla dile getirilmektedir. Ancak doğaüstü iyileştiricilere başvuranlar bunları söylemekten çekinmekte, olabildiğince konuyu değiştirmeye çalışmaktadırlar. Bunun nedeni de yaptıklarının İslami olarak yanlış olduğunu düşünmeleridir.

Halk hekimliğinde bitkisel yolla yapılan bu tedaviler Manavlar arasında genellikle "*koca karı ilacı*" veya "*emsem*"[6] ile adlandırılmaktadır. Halk hekimliği kapsamında çeşitli bitkilerin kullanılabildiği gibi ocaklı kişilere başvurulduğu da görülmektedir. Eski Türk inançları arasında önemli yeri olan ocak kültü atalar kültüne bağlı olarak ortaya çıkıp gelişir.[7] Ocak bir veya

2 Pertev Naili Boratav, *100 Soruda Türk Folkloru,* Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 122

3 Ali Berat Alptekin, "*Türk Halk Hikâyelerinde Halk Hekimliği*", *Milli Folklor*, Yıl:22, Sayı: 86, 2010, s.5-19

4 Özlem Dermen, "*Halk Hekimliğinde Ocaklar ve Şamanizm*", *Folklor/Edebiyat*, Ankara, 2008, s. 185-210

5 David J. Hufford, "*Halk Hekimleri*", Çeviren: Mustafa Sever, *Milli Folklor*, Yıl: 19, Sayı: 73, 2007, s. 80

6 "Em" kelimesi eski kaynaklarımızdan bu yana karşımıza çıkan bir kavramdır. "Erkeç eti em bolur, keçi eti yel olur: Erkeç eti ilaç olur, keçi eti yel olur" şeklinde bir atasözü ile "Ol anı emletti, buğday atığ kemletti: O, ona ilaç ettirdi, buğday atı kötületti, zarar verdi" şeklinde bir atasözünde daha karşımıza çıkmaktadır. [Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it Türk*, Ankara, 1986, s.95, 363]; İlaç yerine em kelimesi kullanılmaktadır. "Ot em kalmadı kör neçe kıldılar/Yaraşık ne erse anı birdiler". [Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig*. İstanbul, 1979, s. 123]

7 İskender Oymak, "Ocak Kültü ve Malatya'daki İzleri", *Türk Kültürü*, Sayı: 479, Yıl: XLI, 2003, s. 82-93

birkaç hastalığı sağaltma gücü olan, bu işin yöntemlerini bilen, bunu uzmanlık haline getirilen kimseyi gösterir. Erkek veya kadın olabilen ocaklı elini (sağaltma gücü) kendi soyundan alabileceği gibi bir yabancıdan da alabilir.[8] Bu tarz işlemlere başvuran kişiler şaman kalıntısı kişilerdir. Şamanist inanca göre insan ruhu kötü ruhların etkisiyle vücudu terk eder ve hastalık gelir. Ruh yeryüzünde dolaşır ve kötü ruhların esiri olur. Eğer bu uzun sürerse ruh ölüler diyarına gider. Ruhu vücuda yeniden getirecek olan da Şamanlardır. Şamanlar ruhu gittiği yerde bulmak, onu kötü ruhların etkisinden savaşarak kurtarmak ve hastanın ruhunu yerine koyarak iyileşmesini sağlamaktadır.[9]

Manavlar arasında da yılancık kesmek, kabakulak çizmek, baş çivilemek, göbek düşüklüğü, baş ağrısı gibi hastalıklar için ocaklı kişilere müracaat edilmesi yaygın bir uygulamadır. Ocağın aynı kandan olanlara doğrudan geçtiğine inanılsa da istenilen birine de "el verme" uygulamasıyla bu özellik geçirilebilir. "Kayınpederi kabakulak çizen kişi damadına "..... *aldın mı?*" diye üç kez sorar. "*Aldım*" deyince o da ocaklı olur."

Kocaeli ve Çevresinde Sağaltma Ocakları ve Yapılan Tedaviler

Halk hekimliğine bağlı olan sağaltma ocakları Türk kültürünün önemli unsurlarındandır. İnsanlık tarihi ne kadar eski ise hastalıklardan korunma ve tedavi yöntemleri arama çabası da aynı oranda eskidir. Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan ocakların varlık nedeni ve yaptıkları uygulamalar da bu çabanın sonucudur. Bir taraftan eski Türk inançlarının izlerini içerisinde barındıran sağaltma ocakları diğer taraftan da İslami motifleri yapısına katarak günümüze kadar ulaşır. Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi Kocaeli ve çevresinde de yaygın bir biçimde sağaltma ocakları bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti zamanında önemli Türk şehirlerinden olan Kocaeli geniş bir kültür ve uygarlık yelpazesine sahiptir. Türkler Anadolu'ya göç ederken sahip oldukları kültürel değerleri de yanlarında getirirler. Ocaklar ve buralarda yapılan tedaviler de bu değerlerimizden biridir.

Ocakların tarihine bakılınca Anadolu Türk tarihi ile sınırlı olmayıp Türk kültürlü halklarla göç edip Türk kültür coğrafyasına yayıldıkları söylenebilmektedir. Eski Türk dini içerisinde önemli bir yere sahip olan Şamanlar, toplumun İslamiyet'i kabul etmesinden sonra, bu yeni ortam içinde sahip oldukları otoritelerini uzun müddet koruyamaz; toplumunda etkisi ile din adamlığı yönünü derviş, şeyh, veli gibi ruhani kişilere devreder veya devretmek zorunda kalır, hekimlik, doktorluk yönünü ise ocaklı olarak devam ettirirler.

Ocak kavramı geleneksel kültürde hastalık sağaltımı konusunda önemli bir yere sahiptir. Kökleri Orta Asya'ya uzanan ocaklar ve buralarda yapılan tedaviler İslami motifler dâhil edilerek işlevini günümüze kadar devam ettirir. Halk hekimliği görevini üstlenerek çeşitli hastalıkları tedavi eden ailelere "***ocak***", bu ailenin içinde tedavi işlemini uygulayan kişiye de "***ocaklı***" denilir. Hem kadın hem de erkek ocaklılar bu görevi yapabilmektedir. Hasta erkek ise erkek ocaklıya, kadın ise kadın ocaklıya başvurur. Genelde ailenin büyükleri sağaltma işlemini yapar ve vakti geldiğinde kendi soyundan olanlara el vererek ocağın devam etmesini ister. Türk halkının hakiki doktoru bunlardır. Her hastalığın ayrı bir ocağı vardır: sıtma ocağı, kuduz ocağı,

8 Pertev Naili Boratav, *100 Soruda Türk Folkloru,* Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1994, s.144-145

9 Ahmet Yaşar Ocak, *Alevi ve Bektaşi İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İstanbul, 2000, s.148-150

sarılık ocağı... gibidir. Ocaklı tedavi etme kudretini ailesinden kan yolu ile alır. Bunun için bir öğrenim ve eğitim evresine ihtiyacı yoktur. Falan ocaklının neslinden gelmesi yeterlidir. Halk hekimliğinde ocak ve ya ocaklı diye eş anlamda kullanılan iki sözcük ile anlamlandırılan kişiler bir veya birkaç hastalığı iyi edebilme gücüne sahip olduklarını söyleyen, bu işin yöntemini bilen kimselerdir. Ocaklılar, tek bir hastalık sağaltma yetisine sahip olabildikleri gibi birden fazla ocağı olanlar hatta yedi ocaklı olarak anılanlar da vardır.

Bir kişinin ocaklı sayılabilmesi için o kişinin bu işi bilen birisinden el alması gerekir. Kocaeli ve çevresinde "*ocaklı*" olma genel olarak kan bağına bağlıdır ve "*el alma*" yöntemi ile varlığını sürdürür. Bu ocakların da kendi içerisinde belli kuralları bulunur. Bazı ocaklar yalnızca kızına ve oğluna el verirken bazı ocaklar gelin ve damatlarına da el verebilmektedir. Bazı ocak sahipleri ise sağaltma yetisini kan bağı gütmeksizin uzaktan gelen hastalarına aktarmakta ve gittikleri yerde bu ocağı sürdürmelerini istemektedirler. Kimi ocakların temelinde ise rüyada görülen Hz. Hızır ya da din büyükleri yatar.

Her ocağın el verme vakti ve şekli farklıdır. Bazı ocaklılar ömürlerinin sonlarına doğru el verirler ve el verdikten sonra kendileri sağlatma işlemi yapmazlar. Bazılarında ise daha ocaklı sağken el verdiği kişiler de kendisi de sağaltma yapabilir.

Ocaklarda El Verme İşlemi

1. Ocaklı abdest alır, üç İhlâs ve bir Fatiha sureleri okuyarak el vereceği kişiye avucundan üç kez su içirir.

2. Ocaklı kıbleye doğru oturur, el vereceği kişi de önüne diz çöker. Bir bardak suya dualar okuyan ocaklı bunu el verdiği kişiye içirir.

3. Ocaklı abdest alır, el alacak kişiye gönlüne gelen duaları okur ve ağzına üç kez "*tü*" diye tükürür.

4. Ocak sahibi avucuna tükürür ve el alan kişide besmele eşliğinde o tükürüğü yalar. (Bu gerçek tükürük değildir. Tü şeklinde tükürür gibi yapar.)

5. Ocaklı işaret parmağı ile ağzından aldığı tükürüğü salavat çekerek el vereceği kişin ağzına sürer.

6. El veren kişi kendi ellerini, el alacak kişinin ellerine dualar okuyarak sürer.

7. Ocaklı el vereceği kişiyi karşısına oturtur ve dualar okuyarak onun vücudunu sıvazlar.

8. Rüyasında, Hz. Hızır ya da din ulularının el vermesi üzerine hastalık sağaltmaya başlar.

9. Tedavi amaçlı gittiği ocaklının avucundan su içer.

10. Kan bağı ile hiçbir el verme merasimi yapmadan da ocaklı olunur. El verme merasimi esnasında yapılan uygulamaların temelinde dinsel ve büyüsel işlemler yatmaktadır. Ocaklının el verdiği kişinin ağzına tükürmesi ve tükürüğünü yalatması ile kendinde olan "*manevi güç*" ve

"*bir şeyi yapabilme gücü*" karşı tarafa geçer. Yani el alan kişi parça bütün ilişkisine dayalı olarak "*temas büyüsü*" ile ocaklı sıfatını alır. Sıvazlama ya da ellerini el alacak kişinin ellerine sürme işlemi sırasında da yine temas büyüsü mevcuttur. Dualar okuyarak el alan kişiye üflenme ile ocaklının kendisinde olan manevi kuvveti karşı tarafa dinsel yolla aktarması olayıdır.

Kocaeli ve Çevresinde Ocaklıların Özellikleri

1. Kocaeli ve çevresinde sağaltma işlemi yapan ocaklıların büyük çoğunluğu kadındır. Erkek ocaklılar da mevcut olmakla birlikte sayı olarak azdır.

2. Kadın ocaklılar daha çok kadın ve çocuk hastalara bakarlar. Genelde erkek hastaları tedavi etmezler, bazen kendilerinden yaşça küçük ya da büyük olan yani babası yaşındaki erkek hastaları sağaltırlar. Erkek ocaklılar ise çok fazla cinsiyet ayrımı yapmazlar.

3. Bazı ocakların tedavi için günü ve saati vardır. Örneğin: Salı ve perşembe günleri 'gün yarım olmadan' yani öğlen olmadan o ocağa gidilir. Bazılarında ise tedavi akşam ya da sabah saatlerinde yapılır.

4. Ocaklıların sağaltma öncesi ve sonrası kuralları bulunur. Bazı ocaklılar tedavi için gelen hastaların abdestli olmalarını şart koşarlar. Bazı ocaklar ise hastaların aç karnına gelmesini isterler. Tedavi sonrasında özellikle cilt hastalıkların tedavisinde perhiz verebilirler. Hastalardan evlerine dönerken arkalarına bakmamaları ya da kimse ile konuşmamaları da istenilebilir.

5. Tedavi amaçlı yapılan uygulama hastalığın iyileşmesini sağlamazsa bu uygulama üçlenir.

6. Gelen hastalar ocağa hediye, ikramlık bir şey ya da para bırakırlar. Bunun adına yörede '*el yeğniliği*' denilmektedir.

Ocakların büyük çoğunluğu maddi bir karşılık gözetmeden Allah rızası için bu işlemi yaparlar veya çok küçük meblağı demir para olarak alırlar. Buradaki amaç özellikle demir para alarak sağaltılan hastalığın ağırlığının kendilerine geçmesini önlemektir. Hastalıkların sağaltılması karşılığında ocaklıların demir para talep etmeleri, demirin eski dönemlerdeki kutsiyeti ve iyileştirme gücünden de kaynaklanır. Demirin gücü ve kutsallığı, şamanların demirci olarak görülmesi bilinir. Böylelikle kötü ruhlar uzaklaştırılmaya çalışılır.

Yapılan tedavi tek seferde hastalığı silmeye yetmezse bu uygulama üçlenir. Bu işlemin ağır hastalarda üç kez yenilenmesi, İslâmiyet öncesi dönemde olduğu gibi günümüzde de bazı sayılara kutluluk ve uğurluluk anlamı verilmesi ve bunların birtakım pratiklerde özel güçlerden yararlanmak amacıyla kullandığını göstermesi bakımından önemlidir. Hem İslamiyet öncesi hem de İslâm dininin kutsal sayılarından biri olan "üç" ile de tedaviye dinsel bir güç katılar. Üçleme farklı günlerde yapılır. Bu günler birer atlayarak devam eder. Örneğin ocaklının tedavi günü Pazar ise hasta tekrar tedavi için Salı ve Perşembe günü ocağa gider. Ocağın tedavi günü Çarşamba ise Cuma ve Pazar günleri ocağa gidilir.

Ocaklarda bazı hastalıkların tedavisinde zaman aralığına dayalı uygulamalar bulunur. Örneğin karın ya da mide bölgesine bastırılarak tedavi edilen hastalıklarda sağaltma işlemi gün yarım

olmadan ve aç karnına yapılır. Hem midenin boş olması sağlanır hem de hasta daha fazla aç kalmak zorunda kalmamasına dikkat edilir.

Sağaltma işlemini "***ırvasa yoluyla***", "***parpılama yoluyla***", "***dinsel ve büyüsel yolla***" ve "***bitki, hayvan ve maden kökenli ilaçlar/melhemler***" ile yapılır. Irvasa, doğrudan vücutla ilgili olmayan, hastayı etkileme amacı güden sağaltmadır. Parpılama yoluyla yapılan sağaltmalarda ise, hastaların vücutları çizilir, delinir, dağlanır, kesilir ya da vücutlarına değnekle vurulur. Yöredeki ocaklarda yapılan tedavilerde parpılama oranı azdır. Daha çok ırvasa ve dinsel-büyüsel yollar tercih edilir. En eski dönemlerden günümüze kadar varlığını devam ettirebilen ocaklar Kocaeli'nde kısmen işlevini sürdürmektedir.

Manav Köylerinde Halk Hekimliği ve Ocaklar

Yaşlı kuşağın tanık olduğu sayısız halk sağlığı yöntemleri ve uygularının başında; kurşun döktürme, muska kullanma, çıkıkları köyün kırıkçısına yaptırma, göbek düşme teşhisi ile halk hekiminin tedavisine sıkça rastlanır. Kısaca bundan 40-50 yıl öncesine kadar, özellikle köylerde yaşayan aileler doktora gitmek yerine gerek ekonomik nedenlerden dolayı, gerekse karşılaştıkları basit sağlık sorunlarını, bu tür hastalıklara bakan halk hekimleriyle çözmeye çalıştılar. Modern tıbbın gelişmesi ve yaygınlaşması ile son 15-20 yıldır halk hekimliği kurumu, köylerde de yavaş yavaş yok olmaktadır.

Taşköprü nahiyesi köylerinde geçmişte hatta bazı özel koşullarda günümüzde bile yalnızca basit kırıklık ve hastalıklar için değil, bazen çok ciddi hastalıklarda bile doğadaki bazı ot ve bitkilerden medet umulduğu görülmektedir. Özellikle de kanser hastaları için ısırganotu ve zakkumdan tutun çok farklı bitkiler şifa umuduyla kullanıldığı bilinmektedir. Tospağaotu ve ayrıkotunun kökü kaynatılıp suyu içildiğinde kansere iyi geldiği düşünülmektedir. Hâlâ bugün bile doktora başvurmayıp veya başvurup da derdine çare bulamayıp tedaviyi aktar dükkânlarından veya bu tür tedaviler yapan kişilerden almaya çalışanlara rastlanır.

Yüzyıllardır halk arasında kullanılan "*kocakarı ilaçları*" önemini bugün de kısmen korumaktadır. Günümüzde sağlık sorunları için tıp fakültesini bitiren diplomalı hekimlere başvuruyorsa, önceleri de aileden tıp eğitimi alan ve "*Ocak*" denilen halk hekimine başvurulurdu.

Yüzyıllardır bazı ailelerin "*Ocak*" şeklinde babadan oğula veya anneden kıza, halk hekimliğini yürüttüğü ve bu geleneği günümüze kadar sürdürdüğü gözlenmektedir. Bu Ocakların bazıları hastalığın türüne göre çeşitli şifa verici otlar toplayıp bunlardan ilaç yapmaktalar. Çeşitli otların, çeşitli hastalıklara iyi geldiğine ilişkin söylentiler bu tedavi yönteminin temelini oluşturur. Halk hekimlerinin genellikle babadan oğula veya anneden kıza ya da akrabalar arasında Ocaklık biçiminde sürdüğü görülür.

Halk hekimleri, görme yöntemiyle yetişir. Geleneğe göre, bir kişinin hasta tedavisi yapabilmesi için, ocaklı bir halk hekiminden el alması gerekir. El almayan veya ocaktan gelmeyen bir halk hekimine köylünün güvenmediği görülür.

Bazı Taşköprü köylerinde birden fazla ve uzmanlaşan halk hekimi bulunmaktadır. Örneğin iyileşmeyen yaralar için lahana yaprağı kompresiyle şaşırtıcı iyileştirmeler sağlayan biri dışında, aynı köyden yara ve bereler için bazı bitkiler kullanan başka biri, ateş düşürmek için pamuk

tohumunu ve kavak ağacının kabuğunu kaynatıp balla tatlandırılarak içirebilmektedir. Aynı köyden bir ocak, göz sulanması için bir kahve kaşığı susamı üzerine beş damla su döküp karıştırırken, bir başka ocak mensubu ise soğuk algınlığı için limonu, balla karıştırılarak içirir, çörekotu yağı da limon ile karıştırarak hastalığı tedavi etmeye çalışır. Kimi ocaklı da kefir adında özeli bir içeceği (ilacı) birçok hastalığı tedavi etmekte kullanır.

Hemen her halk hekimini mutlaka bir yakınından el alır. Kimi dedesinden, kimi annesinden, kimileri babalarından mutlaka el alır ve hastaları öğle tedavi ederler. Halk hekimleri, göbek düşmesi vs. gibi ufak tefek hastalıklar için doktora gidemeyenlerin tüm sağlık yapar. Yaraları iyileştirir, sarılık keser, burun çizer, kırık-çıkıkla uğraşır. Kulak, baş, diş ve karın ağrılarına, yara ile yanıklara, bilek burkulmalarına bakarlar. Halk hekimleri aynı zamanda diş çekerler, doğum yaptırır, sünnet ederler ve iğne vururlar.

Geleneksel ilaçlar yaparak ve halk hekimliği yapanların annesi ve ninesi veya babası ve dedesi de geçmişte bu işi yapmaktadır. Yani büyüklerinden öğrenen ve alan el alanların yanı sıra, gelini ya da yakınlarına halk hekimliğini öğretenlerde bulunmaktadır.

Manav köylerinde, babadan oğula ya da kıza geçen "Ocak"tan yetişme halk hakemleri son yıllarda yok olma noktasına gelir. Köylerindeki bazı ocakların kent merkezine göçtükten sonra da, kısmen halk hekimliğini sürdürmektedir. Günümüzde devam eden halk hekimleri içinde kırıkçılar en büyük payı oluşturmaktadır. Halk hekimleri daha çok, doğumlarda yardımcı olan ebe-nineler, dişçiler ve kırıkçılar biçiminde uzmanlaştığı gözlenmektedir. Ebe-nineler, genellikle yaşlı ve deneyim sahibi kadınlarca yürütülürken, dişçilik yapanların da daha çok berber, kaportacı veya marangoz gibi eli alet tutabilen kişilerden oluşmaktadır. Halk hekimlerinin kullandığı yöntemler, köylere göre az-çok farklılıklar gösterse de genellikle benzer hastalıklara, benzer yöntemlerin kullandığı görülmektedir.

Halk hekimlerinin yaptığı tedavileri karşılığında ufak bedeller aldığı, bu bedellerin hastanın ekonomik durumuna bağlı olarak değiştiği, bazen de hiç verilmemektedir. Halk hekimleri içinde, yalnızca bazı kırıkçılar ile sünnetçilerin profesyonel biçimde çalışmaktadır.

Günümüzde Manavlarda halk hekimliği neredeyse yok olmaktadır. Ocakların da artık aileden gelen mesleklerini sürdürmek için istekli olmadıkları görülmektedir. Yalnızca kırıkçıların, büyük kentlerde bile halen faaliyetlerini sürdürdüğü, hatta muayenehanelerindeki hasta sayılarının, ortopedi hekiminden çok daha fazla hastaya bakmaktadırlar.

Halk Dişçileri

Başta berberler olmak üzere nalbant, kahveci, kaportacı gibi eli alet tutabilen kişilerin köylünün dişçisi olduğu görülür. Son derece sağlıksız yöntemlerle ve genellikle kerpetenle yapılan bu diş çekme işi karşılığında köylünün gönlüne göre bir ücret ödemektedirler.

Kırık-çıkıkçılar

İlk çağlardan günümüze kadar kırık-çıkıkçılar tıpta önemli bir rol oynarlar. Tarihte kırık-çıkıkçılar, usta-çırak yöntemiyle yetişmekte ve hekimlikte, kendilerine kırık-çıkık tedavisi yapmak

üzere görevler verilmekteydi. Bugün de kırıkçılar, yasal olmasa da, işte bu geleneksel anlayışın sürdürmektedirler. Günümüzde diğer halk hekimliği neredeyse yok olma noktasına gelmişken, kırık-çıkıkçılar şehirlerde bile halen ilgi görmektedir. Bu kırıkçılara zaman zaman Türkiye'nin dört bir tarafından hastaların geldiği de görülmektedir. Günümüze kadar geçerliliğini koruyan kırık-çıkıkçılık, babadan oğula geçen bir meslek olarak kendini göstermektedir.

Manav köylerinde kel fıtıkları için kırıkçıya gidilir. Omuz çıkıkları da genellikle hastane yerine kırıkçıyla çözülmeye çalışılan hastalıklardır. Hasta sert bir zemin üzerine yüzüstü yatırılır. Kırıkçının yardımcısı hastanın beli üzerine oturur. Kırıkçı da hastanın sağ ayağı ile sol kolunu, sol ayağı ile sağ kolunu birbirine yaklaştırarak, kayan omuru yerine getirir. Sonra, bölgeye yumurta akı ve sabun rendesi karışımı sürer. Manavlarda en yaygın uygulama bel ağrılarına uygulanan bardak vurma yöntemidir. Bir bardak veya fincanın içine alkollü pamuk konulur ve biraz kül eklenerek yakılır. Yanma işlemi bittikten sonra fincan, kırık kaburganın üzerine yerleştirilir ve yapışan fincan kaldırılır. Bu esnada, basınca bağlı olarak çöken kaburga kaldırılmış olur. Üzerine yakı sürülür ve çepeçevre sarılır. Bu yöntem bölgemizde sıklıkla uygulanan bir halk hekimliği uygulamasıdır. Bu yöntemi uygulamak için özel bazı kişilere gerek de duyulmaz. Hemen hemen her evdeki yaşlı kişiler bu yöntemi bilir ve uygular. Bu yöntem, bel ağrıları için de uygulanan yöntemdir.

Isırgan otu sıcak suyla kaynatılıp ağrıyan bele bir hafta üst üste sürülünce, bel ağrılarına iyi gelir.

Çam ağacının kozalağını kaynatıp suyunu küvete dökerek, sıcakken girersen bel ağrısına iyi gelir.

Kırıkçılar ise bu yöntemi biraz daha hassas biçimde uygular. Kırılan kaburga, eğer içe batıyorsa, kırığın üzerine çekem tohumu ve karasakız karışımı, yakı şeklinde sürülür, biraz beklenir. Daha sonra da hastanın ayaklarına bir ağırlık bağlanarak aşağı çekilmesi sağlanır. Hasta bu durumda 3-4 saat kalırsa iyileşir.

Yüzyıllar öncesine dayanan tedavilerle ve babadan-oğula, anadan-kıza geçen bir miras gibi mesleğin el değiştirmesi, bilgisiz kırık-çıkıkçıların doğmasına neden olmaktadır. Özellikle kırıklar sonucu ortaya çıkan komplikasyonların ciddiyeti, toplumda sakat sayısını arttırmaktadır.

Ocaklarda Uygulanan Tedavi Yöntemleri

Anadolu'daki ocaklara uygulanan tedavi yöntemlerinin birbirine benzeştiği görülür. Genel olarak bitkisel ve hayvansal ilaçların kullanıldığı bu ocaklarda, zaman zaman kan alma, kesme, çentik atma gibi küçük çaplı tıbbi operasyonların da kullanıldığı görülür. Bunun yanında dua etme, muska yazma gibi dini yöntemlere ve psikolojik yöntemlere başvurulmaktadır. Birçok hastalığın tedavisi için bu yöntemlerin birkaç tanesinin birlikte kullanıldığı görülür.

Irvasa Irvasa, doğrudan doğruya vücutla ilgisi olmayan, hastayı etkileme amacı güden sağaltmadır. Irvasa'ya değişik bölgelerde irvasa, urasa, uğrasa, oğrasa gibi adlar verilir. Irvasa yoluyla yapılan sağaltmalarda hasta sağlıklı bir kimsenin yanına yatırılır, hamamda sağlıklı birinin oturduğu kurnaya oturtulur ve kurt kafatasının içindeki su ile yıkanır.

Parpılama Parpılama sözcüğü değişik bölgelerde parpılma, parpilma, parpulama, parpulma olarak da kullanılır. Bu sağaltmalarda hastaların vücutları çizilir, delinir, dağlanır, kesilir ya da vücutlarına değnekle vurulur. Örneğin; hastanın ustura ile çizilen baş kısmının üzerine papatya çiçeği tozu serpilir ya da bir takım sihirsel sözcükler söylenirken hastanın dilinin altı kesilir.

Üfürme Dini hüviyetteki bu yöntemde, ocaklı, bir takım sure, ayet veya duaları okuduktan sonra hastanın yüzüne üfürür. Bu yöntemde yapılan tedavilerde, ocaklının nefesinin iyileştirici gücü olduğuna inanılması kadar, okunan ayet ve duaların da şifa verici olduğuna inanılması söz konusudur. Ocaklarda en sık rastlanan yöntem budur. Ocaklılar bu yöntemde genel olarak Felak ve Nas surelerini, Fatiha suresini, İhlâs suresini, Ayet-el Kürsi olarak adlandırılan Bakara suresinin 255.inci ayetini ya da şifa içerikli olduğunu düşündükleri duaları okurlar.

Büyü Bazı ocaklarda, büyü olarak adlandırılmasa bile nitelik olarak büyüyü andıran uygulamalar olduğu görülür. Örneğin "gece yanığı ocağı"nda; ocaklının iki çantılı bir evden ekmek alması, o ekmeği yaktıktan sonra kurutarak sarı bir ineğin yağı ile karıp çamur kıvamına getirmesi ve hastanın vücuduna sarması, tamamıyla büyü özellikleri gösteren bir yöntemdir.

Bitkisel Tedavi Ocaklarda en sık rastlanan tedavi yöntemlerinden biri bitkisel tedavidir. Genel olarak bazı bitkilerin karışımıyla yapılan ilaçlar kullanılır. Bu ilaçlar kimi zaman hastanın yemesi için, kimi zaman da vücudunun belli bölgelerine sarması içindir. Sarımsak, bu anlamda en sık kullanılan bitkidir. Örneğin "saçkıran ocağı"nda hastanın başına tuza batırılan sarımsak sürülür. Bunun dışında soğan, yavşan otu, ebegümeci, arpa-buğday gibi tahıllar da kullanılır. Bitkiler bazen de tütsü aracı olarak kullanılırlar. Bunun yanında eczacılık faaliyeti olarak bitkilerden yapılan muhtelif ilaçların da ocaklarda sık sık kullanıldığı görülür.

Muska Bazı ocaklarda hastalığın iyileşmesi için Kur'an ayetlerinden şifa beklenir. Ayetlerin bir kâğıda yazılıp, üçgen bir biçimde bohça edilmesi ve hastanın bunu üzerinde taşıması en yaygın olan muska şeklidir. Bazı durumlarda üzerine ayetler yazılan kâğıt kaynatılıp suyu hastaya içirilir. Kimi ocaklarda ayetler toprağa veya suya okunur, okunan bu toprak ve su karıştırılıp, hastaya içirilir. Bazılarında ise hastanın vücudundaki bir bölge kalemle daire için alınır ve daire içerisine bazı ayetler yazılır.

Ateşle Tedavi Bu yöntemde tedavi, ateşte ısıtılan ve hastalığın türüne göre değişiklik gösteren herhangi bir nesnenin hastanın vücuduna değdirilmesi suretiyle yapılır. Kabakulak ocaklarında da bu uygulamalar yapılır. Nazar ocaklarında olduğu gibi bazen de hasta yakılan ateşin üzerinden atlatılır. Ateşin kullanıldığı bir başka yöntem de dağlamadır. Bazı durumlarda hastanın yarası ateşte kızdırılan bir metal parçası ile yakılarak kapatılır ki bu işleme "dağlama" adı verilir.

Tükürme Bazı ocaklarda, ocaklı olan kişi ağzına aldığı şeyleri çiğnedikten sonra hastanın yüzüne ya da rahatsız olan bölgesine tükürür. Bu uygulamalar çoğunlukla derma ocakları"nda görülür. Bazı ocaklarda da, hastanın vücudunda kan almak için açılan bir çentik, ocaklının tükürüğü ile sıvanır ve ondan sonra kapatılır. İtdirseği ocaklarında da ocaklının hastanın gözüne tükürdüğü görülmektedir. Bu yöntemde ocaklının, deniz suyu içmişse tükürüğü ile yarayı kurutarak iyileştireceğine inanılmaktadır.

Ovma ya da Masaj Bademcik Ocağında görüldüğü gibi tedavi için hastanın vücudunun belli bir bölgesi ovularak ya da masaj yapılarak tedavi edilir. Bu ovma esnasında genel olarak bazı dualar okunur. "Göbek düşmesi ve kabakulak ocakları"nda da ovma ile tedavi yapılır. Hastalığın şifasının ocaklının elinde olduğuna inanılan hastalık ocaklarında, yaygın olarak görülen bir yöntemdir.

Kan Alma Hastanın vücuduna açılan bir çentikten kan alınarak tedavinin yapıldığı bazı ocaklar vardır. Hacamat ocağı bunlardan biridir. "Hacamat yaptırma" işlemi de kan alma esasına dayalı bir tedavi yöntemidir. Derma ocaklarında da hastadan kan alındığı görülür. Kan alma işlemlerinin dini bir boyutunun olduğu da görülür. Hz. Muhammed.in kan aldırmanın felç olma ihtimalini ortadan kaldırdığına dair rivayet edilen hadis-i şerif, bu inancın temelini oluşturur. Kan alınacak yer, hastalığın türüne göre değişiklik göstermektedir. Bazen kafadan, bazen diz kapağından, ayak bileklerinden, sırt bölgesinden kan alındığı uygulamalar mevcuttur.

Dalak Kesme Bu yöntem, sembolik olarak yapılan bir tedavi yöntemidir. Dalak kesme ocaklarında görülür ve uygulanan ritüeller yer yer farklılıklar gösterir. Örneğin, bir koyun dalağının kara saplı bir bıçakla çizilerek hastanın evine asılması, çamurdan yapılan bir dalağın hastanın dalak bölgesi üzerine konulup kesilmesi gibi uygulamaları vardır. Genelde sıtma ve karın şişliği hastalıklarının tedavisinde kullanılır.

Perhiz Bazı ocaklarda hastalara perhiz yapmaları tavsiye edilir. Derma ocağı bu yöntemin en yaygın uygulandığı ocaklardan biridir. Acı, ekşi gıdalarla soğan, sarımsak ve turşu yemek hastaya yasak edilir. Özellikle cilt hastalıklarında bu gıdaların hastalığı tetiklediği ve iyileştirmeyi geciktirdiği inancı, halk arasında yaygındır. Geleneğe dayalı olarak, ilk ocaklıdan öğrenilerek uygulanagelen bir yöntemdir.

Hayvanlarla Tedavi Bazı ocaklarda tedavi için hayvanlar kullanılır. Örneği "gelincik ocağı"nda, yaraya daha doğrusu jiletle "çitme" yapılan bölgeye güvercin ya da karatavuk kullanılır. Kösnü yarasında kimi zaman hastalığa adını veren "köstebek" eti yedirilir. Bu türden, hastalıkla ilişkilendirilebilen hayvanın eti ya da bir niteliği tedavi yöntemi olarak görülmektedir.

Yalama Yalnızca göz ocaklarında görülen bu yöntem, ocaklının, hastanın gözüne kaçan cisimleri çıkarmak için gözünü yalaması şeklinde uygulanır. Gözyaşının oluşması durumunda gözdeki küçük cisimlerin temizlenmesi noktasında bu görevi ocaklının dilindeki sıvıyla bunu gerçekleştirmesine dayalıdır.

Karalama Bu yöntem, ocaklının parmağını saç, kazan, çaydanlık gibi metal maddelerin ateşle oluşan islerine bulaması ve elinde oluşan karayı hastanın vücudunda belli bölgelere sürmesi şeklinde uygulanır. Bu yöntemle hastalığın dağılma ve çoğalma riski ortadan kaldırılmış olur. Bir bakıma ciltteki hastalığın dağılması boyutunda sınırlama yapılır.

Tuz Efsunlama Bu yöntem, ocaklının üfürüğü ya da duasıyla tedavi gücü kazandıktan sonra hastaya yedirilmesi ya da yemeklerine katılması biçiminde uygulanır. Ender görülen yöntemlerdendir. Burada suya tuz atılarak bu karışıma hastanın verdiği tepki ölçülerek hem kuduz olma teşhisi hem de tedavisi yapılır.

Tütsüleme Nazar için yapılan tedavilerin bütününe urasa ismi verilmektedir. Urasadaki tedavi yöntemlerinden biri tütsüleme yani üzerlik yakmadır. Diğeri ise kurşun dökmedir. Bazı ocaklarda, tabiattan toplanan bazı bitkilerin yakılması ve dumanının hastaya teneffüs ettirilmesi şeklinde tütsüleme yöntemi kullanılır. Nazar ocaklarında üzerlik adı verilen bitkiyle yapılan tütsüleme, bu yöntemin örneklerindendir.

Kurşun Dökme Çok yaygın olarak kullanılan yöntemlerden biri de kurşun dökmedir. Bu yöntemde bir tava içerisinde bir miktar kurşun yüksek ateş marifetiyle eritilir. Hastanın üzerine genelde beyaz olan bir örtü örtülür. Hastanın başı üzerinde içinde soğuk su bulunan bir tabak tutulur. Eritilen kurşun bu tabağın içine dökülür ve oluşan şekillere göre tedavi geliştirilir. Ocaklar dışında da kullanılan bu yöntem, genel olarak nazar değmesi durumunda uygulanır.

Ocakların Yapısal Özellikleri ve Tedavi Yöntemleri Uygulamaya Dayalı Ocaklar

Arpacık Ocağı Genellikle gelişme çağında kirpik diplerindeki bezlerin iltihabı demek olan bu rahatsızlıkta farklı tedavi yöntemleri uygulanmaktadır.

- Ocaklı tedavisinde nöbet şekeri kullanır. Göz kapağının iç kısmında çıkan arpacığı nöbet şekeri ile kayboluncaya kadar siler. Bir taraftan da bir İhlâs, bir Felak ve bir de Nas surelerini okur.

- Ocaklı abdest alır, üç İhlâs ve bir Fatiha surelerini okuduktan sonra benim elim değil Fadime anamızın eli diyerek hastanın rahatsız olan gözünü sağ kolunun dirseği ile siler. Ocaklı bu uygulamayı üç kez tekrar eder.

Ateş Ocağı Özellikle yüz bölgesinde görülen kızarıklık ve şişlik şeklinde oluşan "bir cilt hastalığı"dır.

- Ocaklı önce şekeri suda eriterek şerbet yapar daha sonra pamuğu şerbete batırarak yüzün ateşpare olan bölgelerine sürer. "Ekmek yaparken hamuru kesmek ve hamur leğenini sıyırmak için kullanılan saçtan yapılan hamur sıyırma aletini ocakta kızdırıp hastanın rahatsız olan bölgesine yaklaştırarak tutar. Vücudun herhangi bir bölgesine bu mesafeden aynı sıcaklık verirse yanar ama aletin olduğu bu bölge yanmadığı gibi sıcaktan hoşlanır. Ocaklı aleti üç kez kızdırıp hastanın yüzüne tutar. Tedavi sırasında üç İhlâsve bir Fatiha surelerini okur.

- Ocaklı, hastanın rahatsız olan bölgesine hamur sıyırma aletini ocakta kızdırarak tutar. Esiranı yüzüne tutmadan önce 'tü' diyerek üzerine tükürür. Bu uygulamayı üçe tamamlar. Bu esnada 3 ihlâs ve bir Fatiha surelerini okur.

Bademcik Ocağı Vücudun soğuk almasının ardından, yüksek ateş, iştahsızlık, yutkunamama, baş ağrısı, hâlsizlik ve boğaz ağrısı ile belirtilerini gösterir. Bu belirtilerle gelen kişiyi, ocaklı kendinden alçak şekilde bir yere oturtur. "... El benden, şifan Allah'tan..." ya da " ... benim elim değil, ocağımın eli..." şeklinde el aldığı ocaklıya atıfta bulunarak, hastanın boğaz kısmını dua okuyarak, yaklaşık yarım saat kadar ovar. Bu işlem uygulanırken hastaya konuşmaması öğütlenir ve bir şey yiyip içmesi de yasaklanır. Ovma işlemi fazla bastırmadan yapılır ve ocaklı rahatlama olduğuna kanaat getirdikten sonra boğaz kısmını bir bez ya da havlu ile sarar. Tam

bu şekilde çene altından iki ucundan sarılan havlu ya da bezle kafa kısmı, boğaz bölgesinden yukarı doğru çekilir. Bu işlem, üç beş defa tekrarlanır. Herhangi bir sarma yapılmaz, hastaya soğuk almaması ve acı, ekşi gıdalardan uzak durması söylenir.

Çarpma Ocağı Bu ocakta felç geçiren hastalar tedavi edilmektedir.

- Tedaviyi yapan ocaklı abdestli olmak zorundadır. Gelen hasta kıbleye doğru seccade üzerine oturtulur. Ocaklı üç İhlâs ve bir Fatiha surelerini okuyarak bu silsilenin başı olan büyük dedeleri yüzü suyu hürmetine Allah'tan şifa diler. Ocaklı sağ koltuk altına ayakkabı ya da terliğini alarak hastanın arka tarafına geçer ve dualar okuyarak sırtının sağ tarafından terlik ile vurmaya başlar. Daha sonra aynı işlemi dua okuyarak sol tarafa yapar.

- Ocaklı abdest alarak kıbleye doğru oturur hastayı karşısına alır ve iki kez Tebbet suresini kesebe kadar bir kez de tamamını okur. Arkasından üç İhlâs ve bir Fatiha surelerini okuyarak Ya Allah, Bismillah, Ya Muhammed, Ya Ali der ve hastayı soldan sağa doğru sol ayak terliğini vurmak sureti ile tedavi eder.

Dalak Kesme Ocağı Bu ocağa dalağı şişen-dalak şişmesi belirtisi, nefes alma güçlüğü ve sürekli sancı çekme olarak bilinir-kişiler gitmektedir. Bu ocağa getirilen çocuk veya hasta günden güne zayıflar. Böyle bir insan bir zaman gelir ki yürüyemez olur. Müthiş sancılar içinde kıvranır. Yörede yapılan tedavi yöntemleri şöyledir:

- Tedaviye başlamadan önce ocaklı ve gelen hasta abdestli olmak zorundadır. Hasta sırt üstü kıbleye doğru yatırılır. Ocaklı parmağı ile hastanın karnında "tık, tık" sesi çıkaran bölgesini tespit eder. Daha sonra bu bölgeye un serperek bıçağın tersi ile artı şeklinde çizer. Ocaklı bıçakla kesiyormuş taklidi yaparak artı koyma işlemini üç kez tekrar eder. Her uygulamada üç İhlâs ve bir Fatiha surelerini okur. Hasta üç uygulamada da kendisine: -Ne kesiyorsun? Diye sorar, ocaklı da: -Dalak kesiyorum, diye cevap verir. Uygulama sonunda hastaya ocaklı evinden üç yudum su içirilir ve arkasına bakmadan evine gitmesi söylenir. Eğer arkasına bakarsa tedavinin tesir etmeyeceğine inanılır.

- Abdest alan ocaklı: Benim elim değil Fadime anamızın eli, sebi bizden şifa Allah'tan, diyerek hastayı kıbleye doğru sırt üstü yatırır. Dalağın olduğu bölgeyi bıçağın tersi ile üç kez baklava şeklinde keser gibi yaparak çizer. Her seferinde hasta ocaklıya: -Ne kesiyorsun? Diye sorar, ocaklı da: -Dalak kesiyorum, diye cevap verir. Ocaklı tedavi işlemi sırasında bir kez Ayetel Kürsi, bir kez Tebbet, üç kez İhlâs, bir kez Fatiha, bir kez de Nas surelerini okuyarak Arap harflerini sonuna kadar söyler. Bütün duaları yanına koyduğu bir bardak suya da üfleyerek gelen hastaya tedavi sonunda içirir.

Derma Ocağı Derma, vücudun herhangi bir yerinde oluşabilen, kendini kaşıntı ile gösteren cilt hastalığı adıdır. Kaşıntı ile birlikte kızarık, etrafı beyaz yuvarlak, hafif kabuklu bir yara şekline gelir. Üzüntü, stres, nazar, alınan gıdalar ve mevsim geçişleri, hastalığı tetikleyen etmenler arasında gösteriliyor. Diğer cilt hastalıklarıyla hemen hemen aynı etmenlere dayalı ortaya çıkmakla beraber, şekil itibariyle farklılık göstermesiyle diğer cilt hastalıklarından ayrılıyor. Boz, kızıl, sulu, kuru, kaşıntılı, kabuklu derma başta olmak üzere pek çok çeşidinin olduğu ve ocak uygulamalarının farklı olduğu söylenir.

Cildin üzerinde göz şeklinde halka halka kemerlerle ifade edilen bu hastalığın tedavisi için, üç gün üst üste ocağına gidilir. Ocaklısı üç gün boyunca, "... sebep bizden, şifa Allah'tan..." diyerek tükürür ve acı, ekşi gıdalarla soğan, sarımsak, turşu yemeyi yasaklar. Yaranın dağılmasını engellemek düşüncesiyle etrafı kalemle daire şeklinde çizilir ve hastalık geçer. "Temre, demre, dermeği, temreği" gibi farklı isimlerle ifade edilen bu hastalıkta; "temreği ocaklısı temreği olan yerin etrafını mürekkeple çevirir ve çizgilerken bir şey okur gibi dudakları deprenir" türünden farklı uygulamalarda görülmektedir.

"Demreğinin nazar değmesi sonucunda çıktığı düşünüldüğünden ocak sahibi hasta bölgeyi kalemle yuvarlak içine aldıktan sonra dualar okuyarak, dairenin içini göz göz karalar. Bu uygulama ile göz şeklinde karalama yapılarak, hastalığın nazardan kaynaklanma ihtimalini yok ederek, hastalığın tedavisi tamamlanır.

Kızarığı dişi, kurusu erkek şeklinde nitelendirilen bu hastalıkta, eğer ocağını doğru bulamamışsa yani doğru ocağa gidilmemişse sulanıp akacağı ve değdiği yerde de türeyeceği inancı hâkimdir.

Kimi ocaklı ise el aldığı kişiden öğrendiği karışımlarla tedavi uygular. Önce dermalı bölge jiletle çok hafif kanatır. Oraya katran ve kına karışımı sürülüp üzeri iki üç gün boyunca kapatır. Bunun yanı sıra kanatılan yer; karasakız, sütün üzerindeki yağ ve kuru ceviz karışım yapılarak kapatılıp, sarılır. Bazı ocaklarda ise derma hastalığına, iyi geldiğine inanılan ve ismi "derma otu" olarak bilinen bitkiyle tedavi uygulanır. Yağmur sonrası nisan, haziran, ekim aylarında çıkan ve ocaklısı tarafından tespit edilebilen bu bitki, hastanın adı söylenerek üç İhlâs bir Fatiha okunarak kesilir. Üç gün boyunca kırk kaşık suda bekletilen, hastaya özel kesilen bu bitki ile sütün yağı yaraya sürülür. Bu yöntemlerin hepsiyle yaranın kuruyup dökülecceğine inanılır. Bu uygulama "derma otu" bitkisinin kesilmesi sebebiyle "derma kesme" işlemi olarak nitelendirilir.

Gece Yanığı Ocağı Yanma, sıkıntı kaynaklı olup dilde morarma, deride kırmızılık ve uçuk vücutta hâlsizlik ve sıtma tutma şeklinde oluşan, bir hastalıktır. Bu belirtilerle ocağına başvurulan hastalık halk arasında "yanma" veya "yakı" adı ile bilinen bu rahatsızlığın tıp dilindeki adı "şarbon", "gece yanığı", "zona"dır Yörede yaygın olarak, gece birdenbire çıktığına inanıldığı için "gece yanığı" ismi daha yaygın kullanılır. Üzüntü ve strese dayalı olarak çıktığına inanılan, yüz bölgesi başta olmak üzere vücudun her bölgesinde çıkma ihtimali bulunan, sulu yaranın ismidir.

Uygulamada, el alınan kişinin ve ondan önceki ocaklıların uyguladığı uygulamalar yapılır. Nazarın da etkili olduğu düşünülen bu hastalıkta ocaklı, iki çantılı bir evden ekmek alır. Bu ekmeği kendi evine getirerek yakar, kurutulan ekmek sarı ineğin yağı ile karılır. Ekmeğin ufalanmış hâliyle yağ karışımı hastalığın oldu yere ocaklı tarafından sarılır ve üzeri kapatılır. Bu uygulama ile yara iki, üç gün içerisinde delinir ya da kuruyarak kaybolur. Burada önemli olan hastanın, ocaklıya güvenerek, tedavi yöntemine inanarak gelmesidir. Aksi takdirde hasta, şifa bulamaz ve hatta yaranın yayılma ihtimali olur.

Gelincik Ocağı Bel ve bacak ağrılarını tedavi eden ocaktır. Bu türden hastalıkları tedavide her ocak farklı bir uygulama yapar ve hepsi de değişik adlar alır. Şiddetli bel ve bacak ağrısının yanı sıra bacak çekmesi, kalça ağrısı olarak da nitelendirilebilen bir hastalıktır. Bu hastalık, hastanın

hareket etmesini kısıtlar ve hasta erkekse zayıflatır, bayansa şişmanlatır. Bu ağrılar sonrası kilo alma ya da verme varsa, ocağına başvurulur.

Ocaklı, hastayı kendi uygulama yöntemleriyle tedavi ederek, kendi ocağının hastası olup olmadığını anladıktan sonra, hastanın kuyruk sokumu diye adlandırılan kalçanın üst kısmını jiletle çinter (kanatır). Kesilen güvercin veya karatavuğun içi boşaltılır. Bu iç kısma, bol miktarda acı biber atılır ve kanatılan yere bir miktar bu etten sarılır. Kuyruk sokumu alanına sarılacak kadar bir parçası alınan tavuk ya da güvercinin kalan etleri, ocaklının tuzuyla karılır ve pişirilir. Pişirilen et ocaklının evindeki yufka ekmekle hastaya yedirilir. Bir gün boyunca durması gereken bu uygulamadan sonra, bir hafta boyunca acılı gıdalar, bulgur, turşu yenmesi, ağır iş yapılması ve yıkanılması yasaklanır. Ayrıca, tedavi sonrasında kesilen hayvanın kanı bele, bacaklara, ayaklara sürülür. Bir gün sonra hasta bu dertten kurtulur, ayağa kalkar ve gider. Eğer geçmemişse tekrar uygulama yapılmaz ve ocaklısı tarafından "... buranın, bu ocağın hastası değilmiş..." denir. Bu yönüyle tedavi sonrası teşhisi konulan bir ocak özelliği taşımaktadır.

Göbek Çekme Ocağı Ocağının uyguladığı tedavi yöntemine göre ismini alan bu hastalığın belirtileri, şiddetli karın ağrısı, bulantı, böbrek ağrısı ve karın bölgesindeki şişlik olarak belirtilir. Ocağının, ocaklısından el almanın yanında daha önce uygulanan işlemleri izlemesi ve beceri kazanması gerekir. Tedavi yöntemi bu yönüyle, gözlem sonucu uygulamaya dayanır.

Ocaklı tarafından hastaya, tedavi günü aç gelmesi öğütlenir. Hiçbir şey yiyip içmeden gelen hasta, sırtüstü düz bir yere başının altına yastık konulmadan yatırılır. Ocak, hastanın taşıdığı belirtiler doğrultusunda, karın bölgesinin atıp atmadığına bakılır. Eğer karın bölgesi yatınca atma yaparsa ve bu atan bölge sağda ise sola, solda ise sağa doğru ovularak götürülür. Fazla bastırmadan ovarak göbek yerine getirilir. Bu işlemde sıçramış kabul edilen göbeğin yerine gelip gelmediği, hasta tarafından onaylanır. Hasta hafiflik hissederse uygulamanın başarılı olduğu düşünülür, aksi hâlde ovmaya devam edilir. Hastalık yine geçmezse, sıçramış olarak teşhisi konulan bölgeye, ertesi gün tekrar aynı uygulama yapılır. Ağır kaldırmak ve iş yapmak üç gün boyunca yasaklanır.

Kimi ocaklı, aynı tedaviyi uyguladıktan sonra bölgeye karasakız sarar. Bu yöntemle göbeğin yerine iyice oturacağına inanılır ve birkaç gün içerisinde tekrar olası bir düşmesi durumu da engellenir. Ayrıca karasakızın, karındaki suyu emerek aldığı söylenir. Bununla beraber uygulamacı bu ocaklar, ebe bulunamadığı durumlarda âdeta ihtisas alanları gibi, doğum yaptırabilirler.

Göz Ocağı Göz; vücudun en hassas, en hayatî organlarından biri olarak görülen, en fazla korunan organların başında gelir. Buna rağmen halk tarafından göze bir cisim kaçması durumunda, işin ehli olduğu düşünülen ocağa başvurma, oldukça yaygındır. Göze kaçan herhangi bir küçük parçayı çıkarma işleminden ibaret olan bu ocaklık uygulamasında ocaklı, el aldığı kişiden uzun süre gözlem yaparak uygulamaya geçer.

Özellikle köy yerlerinde, yaz mevsimi hasat aylarında sıkça görülen ve ocaklısına başvurulan bir durumdur. Göze kaçan cisimle ocağa gelen hastanın, göz kısmı yaşsa kurulanır ve ardından göze temas etmeden gözün kapağı ocaklı tarafından el ile göze zarar vermeyecek şekilde açılır. Ocaklı, dilini kapağın alt kısmında gezdirir. Bu uygulamayı, göz kapağının üst ve alt kısmında da uygular. Gözde o zamana kadar biriken cisimler, dile ıslaklığı sebebiyle yapışır.

Ocaklı son olarak ağzından diline yapışan ne varsa tükürür, uygulama tamamlanır. Bu tedavi aynı zamanda, tarım ilaçlarının göze kaçması durumunda da uygulanır. Gözün yaş üretmesiyle de tedavi olan göz, bu yolla temizlendi kabul edilir. Ancak ocaklılar, hasta yakın çevresinden tanıdığı biri değilse bu uygulanamadan kaçınır ve yapmak istemez.

Hacamat Ocağı Genelde çocuklar üzerinde uygulaması yapılan bir ocak türüdür. Bu ocakta tedavi edilen rahatsızlık; yedi, sekiz yaşa kadar olan çocuklarda damakta şişlik, iştahsızlık, uykusuzluk, devamlı ağlama belirtileriyle kendini gösteren bir hastalık olarak bilinir.

Ocaklı, bu belirtilerle getirilen çocuğun alın kısmından beş parmak yukarıdaki bölgeyi tespit eder. "Bıngıldak" olarak adlandırılan bu bölgeyi, hiç kullanılmayan jiletle derine inmeden yatay bir şekilde kanatır. Dövülmüş sarımsak ve soğan karışımını, kanatılan bölge temizlendikten sonra sürer. Bıngıldak bölgesi bu karışım sürüldükten sonra beyaz bir tülbent ile sarılır. Üç beş gün kadar tülbent orada sarılı kalır. Bu süre içerisinde, hastalık belirtileri azalır ve kaybolur.

Ayrıca ocaklısı tarafından bu uygulamanın kimi zaman kızarık, morartılı kabarık yaralarda da kullanıldığı görülüyor. Jilet ile kanatılan yara, tekrar oradan çıkarılan kan ve üzerine ocağının tükürüğü eklenerek kapatılıyor. Bu yöntemle oradaki pis kan diye adlandırılan koyu renkli kan akıtılmış oluyor ve hastalığın geçeceğine inanılıyor. Yara açıldıktan sonra, üç gün boyunca suyla temas yasaklanır.

Çitme uygulaması, şiddetli ayak ve diz ağrılarında da uygulanıyor. Dizin iç bölgesi ve ayağın bilek kısmında "incik" olarak bilinen yere uygulanıyor. Bunun yanında vesvesenin de bir hastalık olarak görüldüğü durumlarda, vücutta bir ağırlık olduğu zaman sırt bölgesinde önce şişe vurularak orada toplanan kanın akıtılmasıyla tedavi edildiği görülür. Kürek kemiği bölgesinde yapılan bu uygulamayla, nazar ve vesvese durumunun yok olacağına inanılır.

Korkuluk Ocağı Bu ocağa herhangi bir şeyden korkan, sürekli panik ve telaş halinde olan kişiler gider. Bu durumdaki kişilerde uyku bozukluğu ve yürek çarpıntısı şikâyetleri mevcuttur. Korkan bir insanın kirpikleri top top, benzi kaçık olur. Gözleri büyür etrafa ürkek nazarlarla bakar. Yöredeki tedavi yöntemleri şöyledir:

- Ocaklı hastayı kıbleye doğru oturtur ve karşısına geçer. Bir bardağın içine su doldurur benim elim değil Fadime anamızın eli, diyerek avucu ile bir yudum içirir, bir yudum yüzüne serper. Bu uygulamayı üçe tamamlar ve bu esnada da üç İhlâs ve bir Fatiha surelerini okur.

- Ocaklı salâvat çekerek hastayı sırt üstü kıbleye doğru yatırır. Kasıklarında bulunan atar damarları başparmağı ile beş kez bastırıp bırakır. Hasta, kanın ayaklarına doğru ılık ılık gittiğini hisseder. Tedavi esnasında Tebbet suresini okuyan ocaklı tedavi sonunda "Ak göz, kara göz, dağa taşa doğru çık git" der.

- Ocaklı hastayı üç İhlâs ve Fatiha surelerini okuyarak alnından kollarına doğru sıvazlar ve sobasından aldığı külü başından, omuzlarına oradan da yere doğru indirir.

Kurşun Dökme Ocağı Bu ocağa daha çok kendisine nazar değdiğine inanan büyükler ile huysuzlanan ve uyumayan çocuklar getirilir. Çocukların bu davranışları sergilemesindeki sebep

gene nazar değmesidir. Nazara kaşı kurşun dökme, halk arasında uygulanan yaygın bir gelenektir. Kurşun dökme ile ilgili yörede yapılan uygulamalardan bazıları şu şekildedir:

- Ocaklı kişi, Allah rızası için, benim elim değil Fadime anamızın eli diyerek sağaltma işlemine başlar. Önce eritilmiş kurşunun dökületeği su hazırlanır. Bir kabın içine su konulur ve bu suyun içine bir parça kırmızı iplik, bir parça ekmek kabuğu ve üç parça süpürge çöpü atılır. Kurşun, saplı bir kepçe içine konularak ateşte eritilir. Hastanın üzerine bir çarşaf örtülür, ocaklı erittiği kurşunu dökmeden evvel yedi kez Ayetel Kürsi suresini okur. İlk önce hastanın başından, eritilen kurşun hazırlanan suya dökülür. Bu işlem üçe tamamlandıktan sonra aynı uygulama hastanın karnından ve ayaklarından tekrar yapılır. Yani ocaklı kurşunu baştan, karından ve ayaklardan olmak üzere toplamda dokuz kez eritip suya döker. Hasta olan kişi neden korkmuşsa ya da kimin nazarı ona değmişse eriyen kurşunda onun resminin çıktığına inanılır. Tedavi sonun kurşunun döküldüğü sudan gelen hastaya üç yudum içirilir. Gelen hasta kadın ya da çocuksa ocaklı bu su ile onların yüzünü yıkar, hasta erkekse kendi yüzünü yıkar. Kalan su ağaç dibine ya da bir köpeğin sırtına dökülür.

- Ocaklı, hastayı bir örtünün altına oturtur ve tava içinde kurşunu ateşte erittikten sonra üç İhlâs, bir Fatiha okuyarak daha önceden hazır ettiği bir kabın içindeki hastanın başından suya döker. Bu uygulama üçe tamamlanır. Uygulamada suya bırakılan kurşun bütün halinde ve sivri uçludur. Bu şekil, nazarın büyüklüğünü gösterir. İkinci ve üçüncü eritilmeden sonra suya bırakılan kurşun ufalanmaya başlar. Bu durum ise nazarın çözüldüğünü göstermektedir. Bu uygulamanın bitiminde ocaklı kişi kurşunu döktüğü suyun birazını hastanın yüzüne sürer. Kalanını ise ağaç altına dökmesi için hastaya verir.

- Besmele çekerek başlayan ocaklı kurşunu bir kepçe içerisinde eritir. Hastanın üzerine bir büyük bez örtülür ve eritilen kurşun diğer ocaklarda olduğu gibi hastanın başının üstünden içinde soğuk su olan bir kabın içine dökülür. Ocaklı bir taraftan nazar ayetini okuyarak uygulamayı üçe tamamlar. Üçüncü kez eritilmesinden sonra suya dökülen kurşunun aldığı şekil de ufalmıştır. Bu durum nazarın çözüldüğüne delalettir. Tedavi sonunda eğer hasta kabul ederse kurşunun döküldüğü sudan içmesi ve elini yüzünü yıkaması istenir.

Siğil Ocağı Derinin üst tabakasında oluşan küçük kabarcıklardır ve daha çok büyücek çocuklarda görülür. Yapılan tedavi yöntemleri şöyledir:

- Ocaklının siğiller için uyguladığı yöntem siğilin büyüklüğüne göre değişmektedir. Eğer siğiller küçük ve fazla yayılmamış ise hastadan çam pürçeği istenir. Ocaklı gelen pürçeklerden yedi tanesini seçer ve her pürçeğe bir ihlâs ile bir Fatiha surelerini okur. Daha sonra bu pürçekle ile hastanın siğilli bölgelerinin etrafı çizilir. Kullanılan pürçekler hastaya evinde kurutması için verilir. Gelen hastanın siğilleri büyükse, ocaklı bir bardak suyu yanına koyar. İri bir diş sarımsak alır ve yedi parçaya böler. Bölünen her bir parça için bir İhlâs ve bir Fatiha surelerini okur ve siğillerin üzerine sürer. Her duadan sonra bardaktaki suya da üfler. Ocaklı bu uygulamayı yedi kez tekrar ettikten sonra suyu hastaya içirir.

- Hastadan çam ağacından bir miktar pürçek getirmesi istenir. Ocaklı toprağı su ile ıslatarak krem haline getirir ve gelen bu pürçekler ile siğillerin olduğu yere karışımdan sürer. Ocaklı bu uygulama esnasında üç İhlâs ve bir Fatiha surelerini okur. Kullanılan pürçekler yüksek bir yere asması için hastaya verilir. Pürçekler kurudukça siğiller de kuruyup geçer.

- Gelen hastanın siğili kaç tane ise o kadar buğday tanesini eline alan ocaklı, her bir buğday tanesi ile hastanın siğillerinin etrafını çizer. Bu işlem esnasında üç İhlâs ve bir Fatiha surelerini okur.

Tuz Ocağı Nazarı bozma maksadıyla yapılan tedavilerden bir diğeri de tuz patlatması ocağıdır. Yapılan uygulamalar kurşun dökme ile benzerlik gösterip şu şekildedir:

- Gelen hasta bir örtünün altına oturtulur. Tuz, süpürge tavası içinde ateşte kızdırılır. Hastanın başına bir kap içinde su tutulur ve bu suya kızdırılan tuz dökülür. Tuz döküldüğünde patlar ve dağılır. Onun patlaması ile hastanın üzerindeki nazar çıkar. Tuz ne kadar çok dağılırsa nazar da aynı oranda dağılıp gider. Tedaviden hemen sonra tedavi yapılan eve gelen ilk kişi kadınsa kadın nazarının değdiğine, eğer erkekse erkek nazarının değdiğine inanılır.

- Gelen hasta bir köşeye oturtulur. Ocaklı tava içinde iri kaya tuzunu kavurur. Soğuk su dolu bir kabın içine nazar duası okuyarak bırakır. Ocaklı bu uygulamayı üçe tamamlar. Nazar olan kişinin tuzu patlayarak etrafa dağılır. Tuzun dağılması ile nazarın çıktığına inanılır.

Manavların Ziyaret Yerleri (Tekke, Yatır, Türbe) Niteliğindeki Ocaklar

Kocaeli'nde bulunan türbelerin birçoğu, halk tarafından şifa merkezleri olarak kabul edilir. Esasında İslam itikadına göre uygun olmayan bu inanışın da köklerinin eski dinlerde aranması gerekir. Çünkü eski Türklerde kendilerine mistik güçler atfedilen şahısların mezarlarının kutsandığı bilinmektedir. Bu kutsanmanın neticesi olarak bu mezarların şifa kaynağı olduğu inancı da kendiliğinden oluşmaktadır.

"Türlü olağanüstü güçleri olduğuna inanılan, adlı adsız velilere halk türlü hastalıklarını sağaltmak için de başvurur. Kısırlık kadının bir suçu sayıldığı için, yatırlara bunu gidermek amacıyla başvuranlar kadınlardır. Yatırlara giden kadınların giriştikleri işlemler çeşitlidir. Sadece bir adak, yatırın toprağından suya karıştırıp içmek, yakınında bulunan kaynaktan su içmek, etrafındaki ağaç, çalı, parmaklık, pencere demiri gibi şeylere bez bağlamak, dileğini daha açık, daha keskin belirtmek için ufacık bir salıncak asmak, yatırın bulunduğu yerde gecelemek, bunların en yaygınlarıdır.

Günümüzde bu türbelere şifa aramak maksadıyla gelenlerin sayısında gözle görülür bir azalma olduğu gözlenmektedir. Ancak tarihsel süreç içerisinde bu türbelerin birer ocak gibi algılanması, ocaklara türbeleri de dâhil etmeyi kaçınılmaz kılar.

Oynar Dede [Saraylı/Gölcük-Kocaeli] Şifa bulsun diye tarihi mezar taşı üzerindeki oyuklarda bulunan sular, hasta çocuklara içirilir. Ayrıca mezarının başında yer alan ve içine su koydukları bir taştaki suyu, korkan, korkuları olan insanlara içirirler. Böylece korkusunun geçtiğine inanılır.

Sancılı Dede [Saraylı/Gölcük-Kocaeli] Sancılı Hamile kadınların etrafında gezdirildiği bir evliya olan Sancılı Dede'nin mezarı yalnız hamile kadın değil, sancılı erkek hatta hastalanan at ve köpek gibi canlılarında şifa bulması için etrafında döndürüldüğü, adakların adandığı bir evliyadır.

Suni Baba [Osmaniye Köyü/Karamürsel-Kocaeli] Çocuğu olmayanlarca bu dileklerinden hareketle adakta bulunulur. Anılan zatın gövdesi ve başı ayrı yerlere defnedildiği için "Kesik Baş" olarak bilinen ululardandır.

Lokmanlı Yatırı [Lokmanlı Köyü/İzmit-Kocaeli] Lokmanlı Köyü Mezarlığı yanında yer alan yolun karşısında daha önceleri ziyaret edilen bir yatır da bulunur. Yatırın geçmişte düzenli olarak ziyaret edildiği, adak adandığı, kurban kesildiği ve çocukların hastalıklarından kurtulması için buradaki taşlara (taşlar halen dağınık bir biçimde bu alanda yer almaktadır) ve ağaçlara çocuklarını bezlerini bağladıkları, mum yaktıkları anlatılır.

Ali Hocalar Türbesi [Ali Hocalar Köyü /Körfez-Kocaeli] Türbeye gidip iki tane yumurta bırakılır. Kadının çocuğu olacaksa "*Dede*" o yumurtalara yazar. Kız çocuğu için bir çizgi "*elif*" yazılır; erkek çocuk olacaksa "*halka*" yazılır. Bir adağı olupta kesmediyse yumurtalar kırmızı yazılır, yani kan gözükür. Kırmızı yazıldığında yumurtalar, ilk çocuğun olduğu zaman kız-erkek fark etmez, hemen adak kesilir. Ali Hocalar Türbesine konulan yumurta siyah yazılırsa çocuğu olacak demektir.

Emir Ahmet Dede [Taşvanlı Köyü/Gebze-Kocaeli] Çocuğu olmayanlar gidi adak adarlar; "*Allahım bana hayırlı bir evlat ver*" diye dua ederler. Çocukları olursa da gelip burada kurban kesiyorlar. İnanışlara göre yıllarca çocuğu olmayan kadınlar "*Emir Ahmet Dede*"yi ziyaret edince sonra çocuğu olur. Anlatılanlara göre Denizli köyünden çocuğu olmayan Fıtnat Hanım bu türbeyi ziyaret edince iki oğlu bir kızı dünyaya gelir. İnanışa göre yılda senede üç gün boyunca yağmur yağmıyor, yağmur yağmadığı gece doğacak çocuk üç gün boyunca ana rahminde kalırsa, 0 çocuğun ileride çocuğu olmaz (kısır kalır) yani "*kısır gecesine*" denk gelir. Yine inanışa göre sıtma olan çocukları oraya götürüp "yatırın" üstüne yatırırlar ve "yatır" çocuğun yüzünü sıvazlar. Çocuk, "*anneciğim*" der, iyi olur ve ondan sonra da sıtma tutmaz.

Çanlı Dede [Değirmençayır] Değirmençayır da "Çanlı Dede", başında bir çan olduğu için bu ismi alır. Konuşamayan çocuklar oraya götürülür. Çanlı Dede'nin orada bulunan ibriğinden çocuğa su içirilir. Her gelen ibriğe su koyar. İnanışa göre çocuk o sudan içince konuşur ama her çocuk konuşamaz bazısı kekeme olur. Çocuk orada uyutulursa "Dede"nin çocuğa okuduğuna inanılır.

Dümbüldek Dede Türbesi [Derince-Kocaeli] Derince-Karagöllü Köyü mevkiinde yer alan, çeşitli hastalıklara şifa olan özellikle böbrek taşı düşürmeye iyi gelen şifalı bir sudur. İsmini yukarıdaki tepede yatırı bulunan Dümbüldek Dede'den alır.

Akçet Dede Türbesi [Denizli/Gebze-Kocaeli]

Vasiye Nine [Karamürsel-Kocaeli]

Çene Dede Türbesi [Derince-Kocaeli]

Mustafa Dede Türbesi [Karyakuplu Köyü/Martılar Mezarlığı/Körfez-Kocaeli]

Türbe [Gökçeören Köyü/İzmit-Kocaeli]

Türbe [Arızlı Köyü/İzmit-Kocaeli]

Nebihoca Türbe [Nebihocalar Köyü/İzmit-Kocaeli]

Türbe [Sadıklar Köyü/İzmit-Kocaeli]

Ese Dede Türbesi [Bahçeşme/İzmit-Kocaeli]

Akçakoca Türbesi [Babaköy/İzmit-Kocaeli]

Gözlemen Dede [1 Mart Şehitliğinin üzerindeki tepede/Gölcük-Kocaeli]

Seki Dede [Tepe üzerinde-Değirmendere/Gölcük-Kocaeli]

Tırnaksız Dede [Saraylı/Gölcük-Kocaeli]

Berber Dede [Saraylı/Gölcük-Kocaeli]

Sultan Baba Türbesi [Örcün/Gölcük-Kocaeli]

Manav Köylerinde Halk Hekimlerinin Kullandığı Bazı İlaçlar ve Uygulamalar

Ağrıyan bölgeye boşhaplı otu ıslatılıp sürülür.

Alerjiye kayısı, araç tutmasına zencefil, astıma sağanın iyi gelir.

Altını ıslatan çocuklara mezarlık ağacı bir kilo suda kaynatılır, o su ile beli ovulur.

Arı sokmasına yoğurt veya çamur sürülür.

Ateşlenen hastanın vücudu söğüt yaprağıyla sarılır, sirke ile ovulur.

Ateşlenmeler için limon kolonyası vücuda sürülür. Nane-limon içirilir.

Ateş yanıkları için ise koyungözü, ısırgan, akısırgan, yaban ıspanak kullanılır.

Ateş yüksekliğine sirkeli bez ıslatılıp başa koyulur.

Ayak ağrıları için terebentin ruhu ile zeytinyağını yarı yarıya karıştırılıp ağrıyan yere sürülür, yünle bağlanır.

Ayak ağrılarına ise sülük kullanılır.

Ayak burkulmasına ekşikulak ve dikenli soya otları bir arada öğütüp içine biraz zeytinyağı dökülür. Sonra da burkulan yere yedire yedire sürer.

Bacak ağrısına zeytinyağı, ceviz yaprağı karıştırılıp kaynatılarak ovulur.

Bağırsak sorunu ve kabızlar için zeytinyağı kullanılır.

Bağırsak sorunlarında; limon, kahve, papatya suyu ve çay içirilir.

Baş ağrısına alına sirke, zeytinyağı, lahana ve patates konulur.

Baş ağrısı için ıhlamur veya defneyaprağı kaynatılıp içirilir. Patates üzerine kahve dökülüp başa sarılır

Baş ağrısına ezilmiş soğan ve tuzdan karıştırılarak sürülür.

Baş ağrısına patates dilimleri, nane-limon ve sirkeli bez konulur. Soğuk sulu bez de uygulanır.

Baş ağrısı için çiğ patatesi parçalara bölüp, üzerine kahve tozu koyarlar. Sonra da başı ağrıyan kişinin başına sararlar.

Baş ağrısı için ekmek çiğnenip konulur.

Baş ağrısına adamotu da bıçakla kesilip merhem gibi başa sürülür.

Baş ağrısına, koyu bir kahve yapıp soğuk olarak içirilir.

Bel ağrısı için yakı yakma, bardak vurma, bel çektirme yöntemleri kullanılır.

Bel ağrısına bardak vurulur.

Bel ağrısında; zeytinyağı ile ovup, sonra da sıcak havlu koyar.

Bel fıtığı ise kırmızı benekli alabalıkla tedavi edilir.

Bertiklere pirinç lapası uygulanır.

Bertiğe hafif yağ sürülerek yumurtanın sarısını üzerine gezdirilir. Yumurtanın sarısı dağılınca toz şeker serpip bağlanır ve sabaha kadar bekletilir.

Bronşit için kuru incir yapraklarını ince ince kıyıp pipoya doldurup insanlara içirilir.

Boğaz ağrısı için ıhlamur, nane, karanfil içilir.

Boğaz şişkinliklerine pamuğa karabiber ve yağ sürüp tülbentle boğaza bağlanır.

Böbrek hastalıklarında altınbaşak otunu, mısır püskülüyle beraber kaynatılıp balla içirir.

Böbrek hastalığı için kekik ve ardıçburcu kaynatılarak içilir.

Böbrek sancısı, mısır püskülü ve arpa kaynatıp suyu içirilir.

Böbrek taşı olanlara şifa olarak ısırgan otu kaynatıp içirilir.

Böbrek taşı düşürmek için nane, maydanoz, zeytin yaprağı kullanılır.

Böbreklerdeki kumu dökmek için maydanozu kaynatılıp suyu içilir.

Bronşite çam kabuğu uygulanır.

Bronşit hastalığına çam ağaçlarının yaprakları kaynatılır ve içilir.

Bronşit hastalığı için; 100 gram kırmızıbiber, 500 gram su, 200 gram zeytinyağı kaynatıp göğse mesaj yapılır.

Çıbana böğürtlen yaprağı kaynatılır ve sürülür.

Çıbanlara; soğanla sabunu rendeleyerek pişirilir, çıbanın üzerine sarılır.

Çıban için ebegümeci, sütle kaynatıp yaranın üzerine kapatılır.

Çıbanlara domates veya lokum bağlanır.

Diş ağrısı için karanfil, tütün, sarımsak, limon koyarlar.

Diş ağrısına alkol konulur.

Diş ağrısı için sirke ile sarımsak kaynatılıp gargara yapılır. Ya da diş üstünde peynir konulur.

Dişi ağrıyanlara çamaşır sodası, bazen kolonya veya tuz koyarlar.

Düşük tansiyonda tuzlu ayran, kan şekeri için iki kesme şeker alınır.

Egzama ve tansiyona kefir adında ayran gibi bir özel bir içecek kullanır.

Egzama için bir kahve fincanı sirkeye batırılır kuru erikler egzamalı yere sürülür.

El yanıklarına salça sürüp bağlar.

Grip için ayva yaprağı, döngel yaprağı, ıhlamur, akkekik kaynatılıp içilir. Seyrek de olsa ceviz yaprakları da kaynatılıp içilir.

Gribe nane-limon, kuşburnu içirilir.

Grip için muz haşlaması yapılıp içilir veya bol bol muz yenir.

Grip için sıcak suyun içine nane, yumurta beyazı, birkaç çeşit ot püre haline getirerek koyulur. Bu daha sonra boğaz ve burun çevresine sürülür ve 6 saat beklenir. Daha sonra sıcak suyla yıkanır.

Göbek düşmelerine sabun sürülür.

Göbek düşmesine, elle düşen yer bulunup biraz ovulduktan sonra süpürgenin arka tarafıyla sağlamlayıp yerine getirilir ve sıcak tuğla bağlanıp yumuşatılır. Göbek kaçınca yerine getirmek amacıyla uzun bir bezle göbeğe çömlek bağlanır. Göbeğinin atma sesleri duyulunca geri geldiği anlaşılır.

Göz ağrısına, anne sütü damlatılır, çaydan kalan su pamukla sürülür.

Gözlerde kan oturması için emzikli bir kadından süt alıp göze konulur.

Göz hastalıklarına ve yaralara da patates sarılır.

Göz kanlandığında ise şekeri ezip tülbentten geçirilerek kalabak ile silinir.

Göz kanamalarına yumurtanın akı beze sürerek bağlanır.

Gözlere kan toplanınca gözlerin üzerine patates bağlanır ve damla sıkılır.

Göz kapaklarının şişkinliği için ise bir parça pamuk soğuk suya batırıldıktan sonra göz kapaklarının üzerine konulur ve 5 dakika bekletilir. Eğer geçmezse, gerekirse tekrarlanır.

Göz sulanması için bir kahve kaşığı susamı üzerine beş damla su döküp karıştırılır ve göz kapaklarının üzerine sürülür. Yarım saat sonra da ılık suyla yıkanır.

Güneş yanıklarına soğuk ve sulu bez gezdirir. Buz veya yoğurt koyar.

İdrar yolları için dikensuyu kullanılır.

İdrar sökmek için havucun suyu kullanılır.

İdrar sökmek için, andızotu balla karıştırılıp içilir.

İdrar yollarının açılması için siğil otu kaynatılıp suyu içilir.

Kabız için zeytinyağı içirir, popoya sabun koyar.

Kabızlık için ıhlamur, nane, sinameki otu kullanılır.

Kalp, şeker hastalığı ve mide ağrısı için şalgam suyu, defneyaprağı, zeytin yaprağı, isilik otu ve ebegümeci çiçeğini bir arada kaynatıp içilir.

Kanamalarda buz veya kumaşla basılır. Baş ağrısına patates bağlanır.

Kanamalara tütün basılır, bez yakılır, ya da kül konulur.

Kanser ve bağırsak hastalıkları için Isırgan otu yaprakları kaynatılarak içilir veya tohumları balla karıştırılıp yenilir.

Kansızlığa pekmez, öksürüğe bal ve pekmez içilir.

Karın ağrısı için çörekotu, nane-limon kaynatıp içilir.

Karın ağrısına ıhlamur, papatya, nane, ıştır ve ısırgan gibi farklı otlar kullanır.

Karın ağrısına çırayı yakıp bir tahta kaşığın iç yüzünü tutarlar. Çıranın isi kaşığı simsiyah yapınca, tahta kaşığın içine su koyup, isle karıştırıp içerler.

Karın ağrısına acı kabalak otu ısıtılıp karın bölgesine sarılır.

Karın ağrısına hayvan yünü dağlanır.

Karın ağrısı için bol şekerli ılık su içilir, tuğla konulur.

Kaş patladığında tütün, sigara külü ve lahana yaprağı konulur.

Kemik erimesine ekşikulak otu ile karaburunlu bitkileri limonlu suyla kaynatıp içirilir.

Kırıklara; tuz, zeytinyağı ve soğanla karıştırıp sarılır.

Kızamık çıkan hasta 40 gün yıkanmaz, sonra da bal türü şeyler yedirilir.

Kızamık da ise göz kapaklarına soğuk suya batırılan pamuk değdirir.

Kol ağrısı için kollarına balıkyağı veya zeytinyağı sürerler.

Köpek ısırığına ekmek çiğneyerek, ısırığa konulur. Ayrıca ekşi hamur da konur.

Kulak ağrısı için sarımsak, diş ağrısına ise diş üzerine aspirin konulur.

Kulak ağrısı için pırasa sıkıp suyunu kulaklarına damla olarak kullanılır.

Kulak ağrısı sarımsak ateşte ısıtıp koyulur.

Kulak ağrısına ve sağırlığa tavşan yağı iyi gelir.

Kulak ağrısına sigara dumanı üflenir.

Kulak ağrısı olanların kulağına sıcak bez koyulur, sıcak zeytin koyup bir tane aspirin verilir.

Kulak ağrısına emzikli kadının sütünden kulağa 3 damla damlatılır.

Kulak ağrısı için birkaç damla zeytinyağı sıkılarak giderilir.

Kulak ağrısı için bazen de manda pisliğini konulur.

Kulak iltihaplarına yağla ot kaynatıp suyunu yağla karıştırarak bir damla damlatılır.

Kulunç ve bel ağrısına ıhlamur, romatizmaya şalgam iyi gelir.

Mide ağrılarına nane-limon kaynatıp içilir.

Mide ağrısına şeker şerbeti iyi gelir

Mide rahatsızlığı için taykuyruğu otu, zeytinyağı ile limon karıştırılıp içirilir.

Mide ağrılarına papatya kaynatılıp içilir.

Mide batmalarında: Bazdırıkara suyu kaynatılıp soğutularak içilir.

Mide soğukluğu için; tüm baharattan yüzer gram alıp dövüp bir kilo taze oğulbalığıyla bir kilo tuzsuz tereyağını, baharat ve un kaybolunca kadar karıştırılır. Her gece bu macundan birer kaşık yiyip öyle yatılır.

Mide bulantısı ve sancısı için; piryavşanı veya payavşanı otu toplanır. Suda kaynatılıp suyu içilir. Bu ot, aynı zamanda iştah açar.

Karın ağrısını gidermek için tuğla ısıtılıp karın kısmına konulması, çok yaygın bir uygulamadır.

Mide üşütmelerinde, çocukların kusmalarında bir dilim ekmek kızartılıp, sıcakken sirkeye batırılıp üzerine kuru nane serpilip yenilir. Bu yöntem günümüzde, hasta olmadan bile uygulanmaktadır.

Küçük bebeklerin karnı ağrıdığı zaman, lahana yaprağı ısıtılıp karına kapatılırsa, ağrısı geçer.

Mide rahatsızlıkları için en yaygın olarak kuru nane, su ile kaynatılıp çay gibi içilir. Adaçayı, çay gibi pişirilip, içirilir.

Mide sancılarında ise; acıdülek kökü dövülüp, bir parça su ile içilir.

Mide ağrısı için günümüzde bile sıklıkla sinirotu kullanılır.

Mide hastalıklarına ıhlamur çay gibi kaynatılıp içine limon da katılır.

Mide ülseri için: İki kırmızı kantaron çiçeğinin sapları ayıklanır. Havanda dövülür, elenir. Eteğin üstünde kalanlar gene dövülür ve elenir. 1 kilogramlık şişeye yarım kilo zeytinyağı ve üzerine kantaron tozu dökülür. Günde 3-4 defa çalkalanır. 20 gün sırayla çalkalanır. Gece yatarken, sabah kahvaltısı ve öğle yemeğinden yarım saat önce bir çorba kaşığı içilir. Bu süre zarfında sirke, kızartma, acı, turşu, baharat yenmez, içki içilmez.

Mide yanması ve sancısı, bulantısı için; bodurot köküyle yolunup yıkanır. Yaprakları, kökleri suyla kaynatılır. Suyu çay rengine benzer. Her gün birer fincan olmak üzere üç defa içilir. Bu, hastalık geçinceye kadar devam edilir.

Mide Hastalıkları İçin;

- Kudretnarı, sakız, ravent, meyanbalının aynı şekilde mide hastalığında iyi geldiği söylenmektedir.
- Oğulotu yaprakları soğuk su ile yıkanır, kaynatılır, sıcak sıcak içilir.
- Limonun kabuğu ince soyulur. Bir kap içine koyup yedi sekiz yaprak taze nane yaprağı ile beraber üzeri, ne su konulur ve kaynatır, içilir.
- Karabaşotunun körpesinden çok kart olanlarının yararı vardır. Kaynatılıp suyu çok az miktar içilir. Fazla içilirse baygınlık gelir.
- Akkız taze dallarının haşlaması veya salatası yenir.
- Ayıkulağı yaprağı kaynatılıp içilir.
- Ayva çiçeği kaynatılıp suyu içilir.
- Ayva ağacı meyvesi külde pişirilip yenir.
- Ceviz yaprakları kaynatılıp içilir.
- Hindiba salatası yapılır, haşlanır dalları çay gibi içilir. Hindiba haşlanır, bal ile karıştırılıp şerbeti içilir.
- Karpuz da bolca yenir.
- Havlıcarı her kim yerse hazmederse, mideye kuvvet verir ve ağız kokusunu giderir.
- Raventin kök kısmı kullanılır. Dövülür, toz haline getirilip içilir.
- Bazı yerlerde karbonat içirilir. Hatta karbonata bir parça zeytin konulur.
- Unun kepeği, tülbendin arasına konup bebeğin karnına tatbik edilir.

Moraran yerlere çiğ et bağlanır.

Morluğu almak veya önlemek için toz şekeri ekmeği çiğneyip mor olan yere bağlanır.

Moruklar için bir yufkaya rendeledikleri patates sürülür.

Nefes darlığı için adaçayını sinir otuyla kaynatıp içirilir.

Nefes darlığı devetabanını biberle ve çörek otuyla kaynatıp balla tatlandırarak içirir ya da akıotu, sinirotu ile beraber kaynatıp balla tatlandırılarak içirilir.

Öksürüğe ayva yaprağı kaynatılır ve içilir.

Öksürük için zencefil ve balı karıştırır içilir.

Öksürük için karabiber, balla karıştırılıp içilir.

Öksürüklere papatya, taze nane, ıştır otu, ekşikulak ve kırmızı gül yaprağı kaynatılır ve bazen içine limon sıkılarak içirilir.

Öksürük için, bakla unu, bademyağı ile pişirilip çorba yapılıp içilir.

Öksürük ve bronşit için kebabiye tozunu bir su bardağı bal şerbetine karıştırıp içirilir. Veya devetabanını kekikle beraber balla içirir.

Pansuman adaotuyla yapılır.

Romatizmaya; alabalık uygulanır.

Romatizma için ise ısırganotu sürülür.

Romatizmaya için zeytinyağı-sirke ve tuz karıştırıp ovalanır.

Romatizma için pişirilmiş beyaz soğan sürülür.

Saç dökülmemesi için papatya kaynatıp suyu sürülür.

Saç dökülmesine çay, ceviz yaprağı ve kına karıştırılarak sürülür. Daha sonra radika otu kaynatılıp içilir.

Saç kırana sarımsak ve tuz karıştırılıp sürülür.

Saç dökülmesine karşı ısırgan otunun yaprakları kullanılır.

Sarılık hastalığına yakalanınca dut mantarı kaynatılıp sarılık tasında, suyla karıştırılıp içirilir. Ya da sarılık olan kişinin üst dudağından biraz kesilir.

Sarılığa bostancık denilen ot koklatılır.

Sıcak su veya ateşten yanıklar için, yeşil mercimek kavrulup yanığın üzerine sürülür, üç gün boyunca gün aşırı sürülüp yıkanır.

Sinir sistemi ve sakinleştirici olarak kediotu kaynatılıp içilir.

Sindirim kolaylaşsın diye zencefilin kök sapından alınan yağ kullanılır.

Sinüzit hastalarının burnuna acı kavun sıkılır.

Soğuk algınlıklarına bir bardak karabiber, su ve şeker karıştırarak içirir.

Şarbon hastalığına tereyağı kavrulup karasığır mayasıyla yaraya ılık ılık sürülür.

Şeker hastalığına zeytin yaprağı kaynatılıp içilir.

Şeker hastalığına ve tansiyona ısırgan, zeytin dalı, höves yaprağı, ayva yaprağını birlikte kaynatılır ve içilir.

Şeker hastasına, karadudu denilen ot kaynatılıp suyu içirilir.

Şeker hastalığı için çimlenmiş arpa kaynatılıp içilir. Günde 200-300 gr armut yedirilir.

Şifa için adaotu, taykuyruğu otu, kekik, ardıçburcu çiçekleri kullanılır.

Şişlik olursa, oraya anne sütü veya kedi sütü değdirilir.

Temriye için sigara kül tablosundan alınan kül yaraya sürülür, sonra dikiş iğnesiyle etrafı çizilir ve yedi kez temriye duası okunur ve bu işlem üç cumartesi günü uygulanır.

Ufak çocukların karnı şiştiğinde gelincikotu ısıtılıp sarılır.

Veremli hasta dama çıkartılıp güneşte bekletilir.

Verem için balıkyağı sürülür.

Vücut ağrılarına söğüt dallarını kaynatıp suyun içine oturtulur.

Yanıklar ise önce suya konulur, sonra buz ve patates basılır.

Yanıklar için sirke ve ısırgan otu suyu sürülür.

Yanıklara salça ve diş macunu kullanılır ya da yoğurt ve hamur konulur.

Yanıklara ise Patates iyi gelir.

Yanıklara domates sürülür.

Yanıklar için kuyruk yağından ilaç yapılır.

Yanıklara zeytinyağı ve balmumu karıştırılarak sürülür, bazen de zeytinyağı kireç suyuyla karıştırır.

Yanıklara mum, salça ve domuz yağı sürülür. Balmumu gres yağı, tuz konulur.

Yanıkların iz bırakmadan iyileştirilmesi için, bal, zeytinyağı ve gres yağı karıştırıp yanan yere sürülür.

Yaralara yumurta sarısı ile tuz karıştırıp sürülür.

Yara olanlar için, kızılyörük otundan yaralar üzerine sürülür.

Yaralar kuşkonmaz tikeni, akupuntur gibi batırılarak tedavi edilir.

Yüksek tansiyonda limon içilir, ya da yoğurdun içine limon sıkılıp yenir.

Zedelenmeler için yumurta kırılıp sarısı bağlanır, üzerine de tuz konulur.

İnsan Hastalıkları ve Tedavisindeki Uygulamalar

Ağrılar: 1. Hıdırellez'in başlangıcında büyükler çocukları çimenliğe götürür. Çimenlerin üstünde yuvarlanırdı. Yuvarlanırken "Devire, devir Allah gavura, hop hop hop" der hoplarsın ve sonra da ağrın acı kalmaz. 2. Bazen bütün vücudun, her yeri ağrıdığında; her yeri ağrıyan eski bir şey giyer ve hayvan gübresini eşerler. İçine bir iki saat yatar ve keçi tezeği gübresi yavaş yavaş hastalığını çeker. Çünkü keçi gübresi cıvık cıvık olmaz.

Bacak Ağrısı: 1. Bacak ağrısına sıkmaca yapılır. Onun ocağı vardır. Belli sülaleden olanlar bacağı sıkarlar, sıkarken de dua okurlar ağrı geçer. Ama o kişi ocaktan el almadıysa geçmez. 2.

Bacak ağrısına sarımsak sarılır. O ağrıyı alıverir. 3. Zeytinyağının içine saf alkol, kâfuru, altı tane de aspirin koyup karıştırılır. Bacaklara sürülür. Bacak ağrısını keser.

Bademcik: Bademcikler şiştiği zaman ocaklı biri, bademcikleri patlatır. Yani parmağını ağza sokar ve eliyle sıkıp patlatır.

Baş Ağrısı: 1. Baş ağrısına okunur. Duaları vardır onun. Başa o dualar okunur. 2. Baş ağrısına sancı bıçağına okurnur. Bıçakla okuyup başının her tarafını çizilir. O bıçak bastırıldıkça insanın beyni uyuşur. Ondan sonra da rahatlar. Ancak sancı bıçağını herkes yapamaz, o bıçağı kullananın ocaklı olması gerekir. 3. Baş ağrısına nane yağı sürülür. 4. Baş ağrısı için sirkeli su yapılıp başa sarılır. 5. Baş ağrısına benim babam kafa çivilenir. Ocaklı olanlar bir tahtanın üstüne çivileri dua okuyarak çakılır. Ve başının ağrısı geçti mi diye de hep sorulur. Geçti denince yani ağrının yerini bulunca çiviler geri sökülür. Baş bir daha uzun süre ağrımaz.

Bel Ağrısı: Bardağa gazete yakılır öylece bele bastırılır. Bardak çektirilir.

Çıban: 1. Çıban çıkan yeri domatesin içine sokarlar. 2. Çıban çıkan yer papatya suyuna sokulur. 3. Çıbanın üstüne lokum sarılır. O cerahati çeker. 4. Bir yerinde çıban çıkarsa kaplumbağa kanı içirilir. 5. Çıban çıkan yere köz ateşinde yumuşatılmış soğan konur. Birkaç saat bekletilir.

Diş Ağrısı: 1. Tuz konur. Sirke konur. 2. Diş ağrısına karbonat konulur.

Ezilme: 1. Ezilen yerin üstüne et konur. 2. Zeytin, soğan, tuz ezilip karıştırılır. Çemberle ezilen yerin üstüne bağlanır. Ya da çemberle iç yağı sarılır.

Gaz Sancısı: Ocaktan olanlar gaz sancısı çekenin dua okuyup karnına yumruk vurur. Gazı olanın gazı o okuma ve vurma ile geçer.

Gelincik: Küçük bebekler bazen hiç uyumaz. Hep bağırır. O zaman ona gelincik oldu derler. Okutulmazsa ölecek, gelincikten boğulacak derler. Nine gelincik yakar. İnce bir demiri sobada ateşe tutup çocukların göbeğinin altına o demiri basar. Çocuk ağlayınca da gelincik çatladı, patladı derler. E tabi körpecik deri hemen kabarır. Onlar da gelinciğin çıktığını söylerler.

Göz Batması: Emzikli kadının sütü damlatılır. Burada anne sütünün tedavi maksatlı kullanıldığı görülmektedir. Aynı durum Dede Korkut Hikâyeleri'nde de karşımıza çıkmaktaydı. Dirse Han'ın oğlu Boğaç Han yaralandığında Hızır gelip yarasına anne sütü ile dağ çiçeğinin merhem olacağını söylemektedir. Bu ilaç onun iyileşmesini sağlamaktadır. Bu durum Türkler arasında anne sütünün tedavi maksadıyla ne kadar uzun süredir kullanıldığını ortaya koyar niteliktedir.

Güneş Yanığı: 1. Tarlada çok çalışanın güneşten yüzü, erkeklerde üstü çıplak çalıştığı içinde sırtları yanardı. Ona hemen yoğurt sürerler ki, yoğurt alevini alır. 2. Güneş yanığına saf zeytinyağı sürülür. O emsem gibi gelir ve deriyi yumuşatır.

İncileme: Suratlarında sivilce çıkarsa sulu sulu hakiki inciyle üstüne sürülür. Felak, Nas, ihlâs beşer defa okunur. Ondan sonra hakiki inciyle üstünden incilersin ve yaralar geçer. Bunu ocaktan olanlar yapar. Yani annası, babası ocaktan olan ve el alanlar yapar. El verirken eline tükürülür, "el verdim" denir ve öyle okunur.

İncinme: İncinen yer ayak, el falan zeytinyağı ile ovulur. Sonra da sirkeyle pirinç lapa haline gelene kadar kaynatılır. İncinen yerin üstüne sarılır.

İshal: 1. İshal olunca hemen nar kabuğu kaynatılıp içilir. 2. İshale bir bardak suya on tane karanfil konup kaynatılır. Hemen keser. 3. Mazı kabuğu dövülür. Pıtırlı mazı, çalılardan alınır. İçinin tozu suyun içine koyulur içilir. 4. Kahve ve şekeri karıştırıp yernir ve ishal kesilir.

Kabakulak: Ocaklı kişi kabakulak için bir küçük kâğıda kırk tane kaf çizilir. Çizerken okunur. Onun suyu hastaya içirilir. Şişen kulağı o suyla yıkanır.

Karın Ağrısı: 1. Karın ağrısına ebe nineler sabunla bakar. Göbek düşmüşse yerine getirilir ve ağrı geçer. 2. Göbeği kaçanın karnı ağrır. Karnı ovalanır ovalarnır, göbeği kaçıksa göbek deliğinden bastırırsın, burarsın. O zaman göbeğini yerine getirirsin. Göbek yerine gelince tık tık tık atmaya başlar o zaman anlarsın yerine geldiğini. Ocaklıyım ben. Göbeği kaçan oldu mu yerine getirmeye bana gelirler. 3. Karnın ağrırsa dere boylarından dere nanesi toplanır. Güzelce kaynatılır. Karnına sıcak sarılır. Naylonu da üstüne bağlarsın karnının ağrısı geçer. 4. Karın ağrısında el ayak değiştirilir. Karnı ağrıyan adam yere yüzüstü yatırılır. Sağ eliyle sol bacağı tutturulur. Sol eliyle de sağ bacağı tutturulur. Sonra da beline basılır. Böyle olunca göbeği yerine gelir. Karın ağrısı geçer. 5. Karın ağrısına kuru kahve yedirilir. 6. Karın ağrısına tuzlu su içirilir.

Kulak Ağrısı: 1. Sarımsak ocakta pişirilir, köz halinde kulağının içine koyulur ve kulağın ağrısı geçer. 2. Kulak ağrırsa pırasayı sıkar ve suyunu kulağa akıtılır. Pırasa suyu kulak ağrısını geçirir.

Mide Bulantısı/Kusma: Ayva yaprağı kaynatılıp içirilince kusmayı keser.

Nezle: Çocuklar nezle olup burnu tıkanınca, un çuvalları, ekin çuvallarının altında burun böcekleri bulunur. Ocaklı kişi böceği bir bir burun deliklerine tutar. Burun deliğine tutulan böcek orada ölür ve çocuğun burunu da açılır. Nezleye böcek öldüren hastalığı da denir.

Saçkıran: Saçkırana sarımsak sürülür. Bir diş sarımsağı kesip saç çıkmayan yere sürülür. Oradan fırça gibi saç çıkar.

Sarılık: 1. Sarılık olursa sarılık kestiriyorlar. Jiletle alnının ortasından kesilir. Ocaklı bir yaşlı kadın okur, pamukla ve jiletle işaretler. Çocukların benzi sarı olursa önceden gelinlikçi kadına götürülür. Göbeğinden yaktırılır ve ocaklı yaşlı kadına okutulur. Üç kere çağırılır ve göbeğine bir şey üç kere değdirilir. 2. Sarılık olmasın diye çocuğun yüzüne sarı yazma örterler.

Sırt Ağrısı: Kumu kavururlar. Üstüne yatırırlar. O kumun sıcaklığıyla ağrılar geçer. Ya da arpayı pişirip, döküp üstüne yatırırlar.

Siğil: Önceden kestiriliyor denilirdi ve hocaya okutulur. Onun ne duası varsa onu okudun mu siğil kaybolur gider. Siğil olunca üç cumartesi gün doğmadan gider. Yemiş ağacına okutulur. Dere boyuna gömülür. Ya da o yemiş ağacını sandığa atılır. Ama koyulan yer güneş görmeyecek. O aldığı ağaç kuruyunca siğil de geçer. Başka bir uygulamada çok siğil çıkanlar, yeni ay doğunca aya doğru döner: "*Ay gördüm aylar gibi, Derdim var dağlar gibi, Erisin gitsin yağlar gibi*" ifadesini üç kere söylenir, sağ ayağının altından toprağı alır ve siğilin üstüne sürer. Sonra hemencecik siğil geçer. Yeni ay doğduğunda yapılan bu uygulamanın benzerlerine Türk

halklarında da rastlanmaktadır. "Ay Tanrı olarak kabul edilir olmasından dolayı, Kırgız (Kazak) halkı yeni ayı görünce, kara yere alnını koyup başını eğer. Yaz gelince alnının değdiği yerden çıkan otu evine getirir ve ateşe atar." "Kazakların doğan ayı görünce; Ay gördüm sağlam gördüm! Eski ayda bağışla, yeni ayda nimet eyle diye dua edip, ottan koparıp eşiğe bırakma âdetini uygulayarak aya taparlar." Bu uygulamalarda hastalıklara tedavi amaçlı görülmemekle birlikte yeni ay çıktığında yerden ot veya toprak alma uygulaması birebir örtüşmektedir.

Uğrama: Uğrama olunca, korkutunca siyahlarlar. Siyahlama yapmak için de ocaktan olunması gerekir. Elinle veya pabucunla siyahlar. Üç sefer sağını üç sefer solunu yaparlar kaldırıp oturturlar. Sonra bismillah demeden bir daha yatarsın. Yine üç sefer bir tarafını üç sefer öbür tarafını yaparlar. Üç, yedi geçmezse yirmi bir, kırk bir sefere kadar siyahlar. Ama tekli günler olacak.

Verem: Vereme köpek enciği yedirilir. Benim ablam olmuş. Anam kestirmiş birine enciği. Kavurmuş getirmiş ama encik eti demeden yedirmiş. Yedikten sonra da o köpek etiydi demişler. Bir öğürmüş. O öğürmeyle hastalığı da atmış, iyileşmiş. Onun yersen, söylendikten sonra kusarsan geçermiş. Ama kusmazsan geçmezmiş.

Yanık: Yanığın üstüne un konulur. Un ısındıkça değiştirilir. O zaman yanık yer kabarmaz.

Hayvan Hastalıkları ve Tedavisindeki Uygulamalar

Hayvan Yarası: Yaranın üzerine ada çayı sürülür. Yara oradan kurur.

Doğum Kolaylaştırmaya: Adaçayı suyuyla karnı ovulunca rahat doğum yapar.

Hayvanı Kan Tutması: Sıcak havalarda dolaşan koyun ve keçilerin sıcaktan etkilenerek kan tuttuğunda kulağını keserek kanı akıttığında hayvan hoplamaya başlar.

Hayvanın Gazını Çıkarması İçin: Gazı olan inek ağzına otu gem gibi yapıp taktığımızda geviş getirerek gazını çıkarabilir.

Hayvanda Şeker Hastalığı (Doğumdan Sonra): Hayvana patates yedirilir. Aspirinle çay içirilir.

Hayvanda Tabak Tutması Hastalığı: Hayvanda tabak olursa, ağzı burnu akarsa, ayaklarından bile su akar. Çok fena kokar. O zaman şap alınır, kovada eritilir ve ağızlarını açıp kovanın içine burnuna kadar sokulur. Şaplı su da hayvanı yakar ve ağzını pişirir. Hastalık iki üç güne geçer.

Hayvanda Kırık/Çıkık: Pamuğun üstüne yumurta kırılır. Hayvanın kırılan yerine sarılır. Sabit dursun diye üstüne de ince tahta parçaları konulur. Bir bezle bağlanır. Yirmi otuz gün bunlar durur. O zamana kadar kırık kaynar.

KOCAELİ PEŞKİR İŞLEMELERİNDEN ÖRNEKLER

Mine CAN*

Giriş

El sanatları bir milletin kültürel kimliğinin en canlı belgelerinden sayılır. Asırlar boyu insanoğlunun yaşam zevki, hayata bakışı ve sanat anlayışı, el becerisi ile bütünleşerek insan ruhunun derinliklerinden el sanatı ürünlere yansımıştır. El sanatları başlangıçta tabiata karşı korunma, örtünme ve yaşam koşullarına kolaylık sağlama ihtiyacından kaynaklı olarak ortaya çıkmış, daha sonraları ise insanoğlunun güzeli arama arzusuyla birlikte sanatsal boyuta ulaşmıştır.

Orta Asya'dan göç ederek medeniyet ve kültürlerini beraberlerinde Anadolu'ya taşıyan Türkler, pek çok el sanatını tarih içerisinde özünü koruyan bir gelişim süreciyle günümüze kadar ulaştırmayı başarmıştır. Yüzyıllar boyunca geleneksel yapım teknikleriyle dokumacılık, bakırcılık, keçecilik, ağaç oymacılığı, kuyumculuk, çömlekçilik, yorgancılık v.b. daha pek çok el sanatı, kültürümüze ait motiflerin hayat bulduğu üstün bir zevk ve yaratıcılıkla üretilmiştir.

İşleme, Türk el sanatları içerisinde en fazla emek, titizlik ve sabır gerektiren alanlardan birisidir. Türk işleme sanatı üzerine yapılan araştırmalar incelendiğinde, yazılı kaynak sayısının oldukça az olduğu ve mevcut araştırmaların da Osmanlı Dönemini konu aldığı görülmüştür. Bu araştırmaların çoğunda işleme sanatı Topkapı Sarayı Müzesi arşivlerinde bulunan örnekler açısından ele alınmıştır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu döneminde işlemeler, saray ve saray dışı olmak üzere iki ana çevrede üretilmiştir. Saray atölyelerinde Osmanlı nakkaşları dönemin süsleme özelliklerini işlemelere yansıtmış ve padişahların desteğiyle işleme sanatı teknik ve sanatsal açıdan en parlak devrini yaşamıştır. Saray atölyelerinde yerli ve yabancı ustalar tarafından, saray dışında ise ustaların yetişemediği yerde çarşı ve evlere işleme siparişleri verilmiştir.[1] Bu sebeple çarşı ve evlerde yapılan üretimlerde saray daima kaynak niteliği taşımış, halk üzerinde de saray işlemelerinin ihtişamı sonsuz bir hayranlık yaratmıştır. Bu dönem içerisinde zamanla başta İstanbul olmak üzere, Bursa, Maraş, Konya, Antep gibi belli şehirler üretim merkezi haline gelmiş ve işleme aynı zamanda sarayın örnek alındığı bir halk sanatı olarak varlığını sürdürmüştür. Ev işlemeleri ise gelenekler doğrultusunda gelişme göstermiş ve çeyiz geleneği sayesinde sürekliliğini günümüze kadar korumuştur.[2]

* Yrd. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi Değirmendere Ali Özbay MYO, mine_can82@hotmail.com

1 H. Örcün Barışta, *Türk İşleme Sanatı Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1995, s. 19-20.

2 Fatma Yetim ve Nuran Kayabaşı, "Kastamonu İli Liva Paşa Konağı Etnografya Müzesi'nde Bulunan İşlemeli Ürünlerin Özellikleri", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 15 (2007), s. 729.

Yüzlerce yıl Anadolu kadını ve genç kızları geleneklere bağlı yaşantı çerçevesinde duygu ve düşüncelerini teknikle birleştirerek işlemelere yansıtmıştır. Türk insanının bir zamanlar günlük yaşantısının bir parçası olan ya da çeyiz amacıyla üretilen bu eşyalar arasında peşkir, uçkur, yağlık, çevre, bindallı, kese v.b. örnekler bulunmaktadır. Ancak zamanla değişen moda akımları ve teknoloji ile birlikte genç neslin sabır gerektiren işlere karşı yeterince ilgi göstermiyor olması, bu türden örneklerin eski değer ve önemini yitirmesine neden olmuştur. Üstelik son yıllarda köyden göçün artması ile bu ürünlerin kaybolma tehlikesi gündeme gelmiş ve el sanatları alanında araştırma yapmakta güçleşmiştir. Bu nedenle geçmişten günümüze ulaşmayı başaran ve bugün hatıra olarak saklanan maddi kültür ürünlerinin araştırılmasına yönelik çalışmalar, kültürel değerlerin belgelenmesi adına her geçen gün önemini arttırmaktadır. Bu amaçla sanayileşme ve göçün kötü etkilerini bünyesinde barındıran ve kent kültürünü kaybetme tehlikesi yaşayan Kocaeli'nde el sanatlarına yönelik yapılacak araştırmalar bundan sonra daha da önemli hale gelecektir.

Peşkir hakkında genel bilgi

Peşkir, Farsça kökenli bir kelime olan pîşgîr sözcüğünden dilimize geçmiştir.[3] Pîş-ön ve gîr-tutulan anlamlarındaki iki kelimenin birleşmesiyle oluşan peşkir, önce tutulan demektir.[4] Peşkir, boyu genellikle 70-100 cm. arasında, genişliği ise 40-50 cm. arasında değişen, karşılıklı iki kısa kenarı işlemeli, pamuk veya ketenden, ince ve sık dokunmuş, açık renkli kumaştan hazırlanan, yemek yerken dize örtülen ya da abdest aldıktan sonra el ve yüzü silmek için kullanılan bir eşyadır.[5]

Bugün yerli ve yabancı müzelerde, antikacı veya özel koleksiyonculardaki rastlanan peşkirlerin farklı kullanım amaçlarına göre hazırlandıkları bilinmektedir. Peşkir el yıkandıktan, abdest aldıktan sonra eli yüzü kurulamak için kullanıldığı gibi, yer sofrasına oturduktan sonra sofrada toplu veya tek tek peçete olarak da kullanılmıştır. Özellikle Osmanlı döneminde düğünlere davet amacı ile peşkirler gönderilmiş veya düğünlerde hediye verilmiştir. Geleneksel sünnet yatakları ile gelin ve loğusa yataklarının süslenmesinde, ayrıca yemek ve kahve ikramlarının vazgeçilmez parçaları olarak kullanılmıştır.[6] Özellikle 18. Yüzyılda Osmanlı topraklarını ziyaret eden Avrupalı gezginlerin, Anadolu'ya yaptıkları seyahatler sonucu oluşturdukları gezi notlarında Osmanlı Dönemi kaynaklarında peşkirlerin kullanım alanı ve özelliklerinden bahsedilmektedir. Az sayıdaki kadın gezginden biri olan Lady Mary Montagu, 18. Yüzyılın başlarında yaptığı bir ziyarette, Sultan'ın sarayındaki işlemeleri ayrıntılı olarak görünüş ve işlevleri ile tanıtmış, Sultan'ın eşleriyle bulunduğu bir sofrada kendisine ipek ve altın işlemeli mükemmel şekilde bezenmiş ince muslin kumaştan elbezleri sunulduğunu ve kendisinin bunları işlevleri için fazla değerli bulduğundan kullanmakta çekimser davrandığını belirtmiştir.[7]

Geçmişten günümüzde ulaşan ve geleneksel Türk işleme teknikleri ile işlenmiş peşkirlerin yeterince araştırılmadığı düşünülmektedir. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde İstanbul ve Bursa gibi önemli merkezlere yakınlığı nedeniyle, Kocaeli gibi tarihsel ve kültürel derinliğin zengin olduğu yerlerde, saray ve çevresinin etkilerini görme ihtimali yüksektir.

3 Güncel Türkçe Sözlük, TDK, (http://www.tdk.gov.tr)
4 *Anonim,* Meydan Larousse, Peşkir, C. 10, İstanbul, 1986, s. 66-67.
5 Gönül Macide, *Türk El İşleri Sanatı*, Ankara, 1974, s. 60.
6 Hülya Köklü, *I. Ulusal El Sanatları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara, 2008, s. 298.
7 Ulla Ther, "16. ve 20. Yüzyıl Gezi Edebiyatında Yerli Türk İşlemeleri", *Türkiyemiz*, 1994, s. 19.

Araştırma kapsamında; Kocaeli il'ine bağlı Gebze İlçe'si ve Tavşancıl beldesinde yaşayan, yerel halkın elinde bulunan toplam 15 adet, el işlemeli peşkir incelenmiştir. Maddi kültür mirasımız arasında önemli yer tutan peşkirler, kullanılan malzeme ve işleme teknikleri ile desen ve kompozisyon özellikleri bakımından incelenmeye değer kalite ve güzelliktedir. Bu sebeple çalışmanın Kocaeli'nin kültür tarihine ve geleneksel Türk işleme sanatına kaynak oluşturması bakımından fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

Kocaeli'ne ait peşkirlerin teknik ve estetik özellikleri

Bu bölümde Kocaeli'ne ait peşkirlerde kullanılan malzeme, işleme tekniği, bezeme konusu ile renk ve kompozisyon özellikleri örnekler eşliğinde sunulmuştur. İncelenen peşkirlerin kaynak kişilerden elde edilen bilgiler doğrultusunda, 19. Yüzyılın son çeyreği ile 20. Yüzyılın başı arasında üretilmiş oldukları anlaşılmıştır.

Örnek 1

Örnek 2

Örnek 1. Peşkir keten-pamuk karışımı dokuma üzerine, ipek iplik ve yassı metal tel kullanılarak hazırlanmıştır. Peşkirin işlemesinde düz ve verev hesap iğnesi çok renkli bir uygulama ile kullanılmış olup, motiflerin dışına siyah renkle gözeme yapılmıştır. Krem rengi zemin üzerine yapılan işlemenin renklendirilmesinde koyu pembe, bordo, açık yağ yeşili, koyu yaprak yeşili, gri ve kobalt mavi tercih edilmiştir. Gümüş rengi metal telin uygulandığı kısımlarda verev sarmanın kullanıldığı görülmektedir. Peşkirin işleme konusunu bitkisel, nesnel ve geometrik kaynaklı motifler oluşturmaktadır. Bitkisel kaynaklı motifler natüralist ve anti natüralist bir yaklaşımla biçimlendirilmiştir. Alt ucundan bir fiyonkla tutturulmuş iki adet yaban gülü demetinin peşkirin karşılıklı iki kısa kenarı üzerini işlendiği görülmektedir. Bu motiflerin hemen altına U formunda bağlantılı sıralamalarla düzenlenmiş geometrik ince bir su işlenmiştir. Peşkirin kenar temizlemesi ise çırpma dikişi ile yapılmıştır.

Örnek 2. Peşkir keten-pamuk karışımı dokuma üzerine, ipek iplik ve gümüş rengi yassı metal tel kullanılarak hazırlanmıştır. İşlemesinde ise hesap işi iğne tekniklerinden düz ve verev hesap iğnesi ile verev sarma ve gözeme teknikleri kullanılmıştır. Kenar temizlemesi ise çırpma dikişi ile yapılmıştır. Krem rengi zemin üzerine yapılan işlemenin renklendirilmesinde koyu pembe, bordo, açık yağ yeşili, koyu yaprak yeşili, menekşe moru, eflatun, koyu mavi, açık mavi ve siyah tercih edilmiştir. Peşkirin işleme konusunu bitkisel, nesnel ve geometrik kaynaklı motifler oluşturmaktadır. Bitkisel kaynaklı motifler natüralist ve anti natüralist bir üslupla

Örnek 3

biçimlendirilmiştir. Alt ucundan bir fiyonkla tutturulmuş iki adet gül demetinin, peşkirin karşılıklı iki kısa kenarını yan yana bezediği görülmektedir. Bu motiflerin hemen altına U formunda bağlantılı sıralamalarla düzenlenmiş bir bordür işlenmiştir.

Örnek 4

Örnek 3. Peşkir keten-pamuk karışımı dokuma üzerine, ipek iplik ve gümüş rengi yassı metal tel kullanılarak hazırlanmıştır. İşlemesinde ise hesap işi iğne tekniklerinden düz ve verev hesap iğnesi ile verev sarma ve gözeme teknikleri kullanılmıştır. Kenar temizlemesi ise çırpma dikişi ile yapılmıştır. Krem rengi zemin üzerine yapılan işlemenin renklendirilmesinde koyu ve açık pembe, kırmızı, koyu yaprak yeşili, sarı, menekşe moru, eflatun ve siyah tercih edilmiştir. Peşkirin işleme konusunu bitkisel, nesnel ve geometrik kaynaklı motifler oluşturmaktadır. Bitkisel bezemelerden; zeytin ağacı, zeytin tanesi, düz ve zikzak dallar, yaprak, çiçek ve tomurcuk, nesneli bezemelerden saksı, geometrik bezemelerden zikzak biçimleri kullanılmıştır. Bitkisel kaynaklı motifler natüralist ve anti natüralist bir üslupla biçimlendirilmiştir. Peşkirin karşılıklı iki kısa kenarı üzerine ana motifler düzgün sıralamalarla yerleştirilmiştir. Kaideli bir saksı içine yerleştirilmiş büyük yapraklardan oluşan zeytin ağacı motiflerinin etrafına zeytin taneleri ve dallarının işlendiği görülmektedir. Ayrıca peşkirin kısa kenarı boyunca zikzak formlu dal üzerine yerleştirilmiş çiçeklerden oluşan bağlantılı sıralamalarla düzenlenmiş enli bir su bulunmaktadır.

Örnek 4. Peşkir keten-pamuk karışımı krem rengi dokuma üzerine, ipek iplik ve gümüş rengi yassı metal tel kullanılarak hazırlanmıştır. Peşkirin işlemesinde bir Türk işi iğne tekniği olan verev pesent iğnesi, yassı metal telin uygulandığı dallarda ise verev sarma kullanılmıştır. Motiflerin renklendirilmesinde açık pembe, bordo, eflatun, gri, açık mavi ve açık yağ yeşili tercih edilmiş ve motiflerin dış kenarları siyah ise renkle gözenmiştir. Peşkirin işleme konusunu bitkisel ve geometrik kaynaklı motifler oluşturmaktadır. Peşkirin karşılıklı iki kısa kenarına kaktüs çiçeği ve sümbüllerden oluşan ana motiflerin düzgün sıralamalarla yerleştirildiği

görülmektedir. Motif aralarına küçük tomurcuklar işlenmiştir. Ayrıca kısa kenarlar boyunca zikzak formlu ince bir su yer almaktadır. Peşkirin kenar temizlemesi ise saçak bükülerek yapılmıştır.

Örnek 5

Örnek 6

Örnek 5. Peşkir keten-pamuk karışımı krem rengi dokuma üzerine ipek iplik kullanılarak hazırlanmıştır. İşlemesinde ise hesap işi iğne tekniklerinden düz ve verev hesap iğnesi ile verev sarma ve gözeme teknikleri kullanılmıştır. Bezeme konusu bakımından diğerlerinden ayrılan peşkirin işleme konusunu sembolik, nesnel, bitkisel ve geometrik kaynaklı motifler oluşturmaktadır. Peşkirin karşılıklı iki kısa kenarı üzerine gemi motiflerinin düzgün sıralamalarla yerleştirildiği görülmektedir. Sembolik insan motiflerinin çiçeklerle temsil edildiği işlemelerin renklendirilmesinde açık pembe, çingene pembesi, bordo, açık ve koyu mavi, koyu yağ yeşili ve açık sarı tercih edilmiştir. Ayrıca bu motiflerin hemen altında, kısa kenarlar boyunca bağlantılı sıralamalarla düzenlenmiş zikzak formlu bir su yer almaktadır. Peşkirin kenar temizlemesi ise zürafa ile yapılmıştır.

Örnek 6. Peşkir keten-pamuk karışımı krem rengi dokuma üzerine, ipek iplik ve gümüş rengi yassı metal tel kullanılarak hazırlanmıştır. Peşkirin işlemesinde bir Türk işi iğne tekniği olan verev pesent iğnesi, yassı metal telin uygulandığı kısımlarda ise verev sarma kullanılmıştır. Peşkirin işleme konusunu bitkisel ve nesnel kaynaklı motifler oluşturmuştur. Karşılıklı iki kısa kenar üzerinde yer alan ve içerisinde stilize meyveler bulunan tabak motifleri, düzgün sıralamalarla düzenlenmiş kompozisyon tarzında yerleştirilmiştir. Natüralist üslupla biçimlendirilmiş olan bitkisel motiflerin anti natüralist bir üslupla renklendirildiği anlaşılmıştır. Motiflerin renklendirilmesinde açık pembe, kırmızı, açık ve koyu mavi, açık yağ yeşili, koyu sabun yeşili, beyaz, bej rengi ve açık kahverengi tercih edilmiş, dış kenarları ise siyah renkle gözenmiştir. Peşkirin kenar temizlemesi ise saçak bükülerek yapılmıştır.

Örnek 7

Örnek 7. Peşkir keten-pamuk karışımı dokuma üzerine, ipek iplikle, hesap işi iğne tekniklerinden düz hesap iğnesi, verev hesap iğnesi ve gözeme teknikleri kullanılarak işlenmiştir. Kenar temizlemesi ise zürafa ile yapılmıştır. Krem rengi zemin üzerine yapılan işlemelerin natüralist bir üslupla renklendirilmiş olduğu ve pastel pembe, eflatun, sarı, koyu ve açık yaprak yeşili ile açık kahverengi tercih edilmiştir. Peşkirin işleme konusunu bitkisel kaynaklı motifler oluşturmaktadır. Çam ve selvi ağacı motiflerinin atlamalı sıralamalarla peşkirin karşılıklı iki kısa kenarını bezediği görülmektedir. Bu motiflerin hemen altına zikzak bir dal üzerine yerleştirilmiş yaprak motiflerinden oluşan bağlantılı sıralamalarla düzenlenmiş enli bir su işlenmiştir.

Örnek 8

Örnek 8. Peşkir keten-pamuk karışımı dokuma üzerine, ipek iplik ve gümüş rengi yassı metal tel kullanılarak hazırlanmıştır. İşlemesinde ise hesap işi iğne tekniklerinden düz ve verev hesap iğnesi ile verev sarma ve gözeme teknikleri kullanılmıştır. Krem rengi zemin üzerine yapılan işlemenin renklendirilmesinde koyu pembe, kırmızı, zümrüt yeşili, menekşe moru, lacivert, açık mavi, eflatun, sarı, gri, motiflerin dışının gözemesinde ise siyah tercih edilmiştir. Peşkirin işleme konusunu bitkisel ve geometrik kaynaklı motifler oluşturmaktadır. natüralist bir üslupla biçimlendirilmiş olan çiçek motiflerinin peşkirin karşılıklı iki kısa kenarını yan yana yerleştirilmiş olduğu görülmektedir. Ana motiflerin hemen altında U formunda bağlantılı sıralamalardan oluşan bir bordür işlenmiştir. Peşkirin kenar temizlemesi ise zürafa ile yapılmıştır.

Örnek 9

Örnek 9. Peşkir keten-pamuk karışımı dokuma üzerine, ipek iplik ve yassı metal tel kullanılarak hazırlanmıştır. Peşkirin işlemesinde düz ve verev hesap iğnesi ile gözemenin yanı sıra gümüş rengi metal telin uygulandığı kısımlarda ise verev sarmanın uygulandığı anlaşılmıştır. Krem rengi zemin üzerine yapılan işlemenin renklendirilmesinde koyu pembe, kırmızı, açık yağ yeşili, koyu yaprak yeşili, menekşe moru, lacivert, açık ve koyu mavi kullanılmıştır. Peşkirin işleme konusunu bitkisel, nesnel ve geometrik kaynaklı motifler oluşturmaktadır. Natüralist bir üslupla düzenlenen dal ve yaprak motiflerinin peşkirin karşılıklı iki kısa kenarı üzerine bezendiği görülmektedir. Ayrıca ana motiflerin her iki yanına saksı içerisine yerleştirilmiş küçük çiçek motifleri işlenmiştir. Bu motiflerin hemen altında U formunda düzenlenmiş bağlantılı sıralamalardan oluşan bir bordür yer almaktadır. Peşkirin kenar temizlemesi ise zürafa ile yapılmıştır.

Örnek 10. Peşkir keten-pamuk karışımı krem rengi dokuma üzerine, ipek iplik ve gümüş rengi yassı metal tel kullanılarak hazırlanmıştır. Peşkirin işlemesinde düz pesent, verev pesent, verev sarma, susma ve tel kırma teknikleri kullanılmıştır. Peşkirin işleme konusunu bitkisel, nesnel, yazılı ve geometrik kaynaklı motifler oluşturmaktadır. Stilize hançer ve çeşitli çiçek motiflerinden oluşan ana motifler, peşkirin karşılıklı iki kısa kenarı üzerine düzgün sıralamalarla yerleştirilmiştir. Bu motiflerin hemen üzerine aralara gelecek şekilde arap alfabesi ile yazılı bezemelerin işlendiği görülmektedir. Motiflerin renklendirilmesinde koyu pembe, fuşya, açık mavi, zümrüt yeşili, sarı ve siyah kullanılmıştır. Bu motiflerin altında kenara paralel olarak susma tekniği ile işlenmiş geometrik kaynaklı ince bir su yer almaktadır. İşleme aralarında yer yer tel kırma ile yapılmış süslemeler mevcuttur. Peşkirin kenar temizlemesi ise saçak bükülerek yapılmıştır.

Örnek 10

Örnek 11

Örnek 11. Peşkir keten-pamuk karışımı krem rengi dokuma üzerine, ipek iplik ve gümüş rengi yassı metal tel kullanılarak hazırlanmıştır. Peşkirin işlemesinde bir Türk işi iğne tekniği olan verev pesent iğnesi, yassı metal telin uygulandığı yapraklarda ise verev sarma kullanılmıştır. Motiflerin renklendirilmesinde koyu kırmızı, mor, eflatun, açık pembe, gri, koyu yaprak yeşili tercih edilmiş ve motiflerin dış kenarları ise siyah ile gözenmiştir. Peşkirin işleme konusunu bitkisel kaynaklı motifler oluşturmaktadır. Peşkirin karşılıklı iki kısa kenarına enginar, tomurcuk ve yapraklardan oluşan ana motiflerin düzgün sıralamalarla yerleştirildiği görülmektedir. Ayrıca kısa kenarlar boyunca zikzak formlu ince bir su yer almaktadır. Bu motiflerin hemen altında kenara paralel olarak susma tekniği ile işlenmiş stilize diken motiflerinden oluşan ince bir su bulunmaktadır. Peşkirin kenar temizlemesi ise saçak bükülerek yapılmıştır.

Örnek 12

Örnek 12. Peşkir krem rengi keten dokuma üzerine, ipek iplik ve gümüş rengi yassı metal tel kullanılarak hazırlanmıştır. Peşkirin işlemesinde bir Türk işi iğne tekniği olan verev pesent iğnesi, yassı metal telin uygulandığı yapraklarda verev sarma, tomurcuklarda ise susma teknikleri kullanılmıştır. Natüralist ve anti natüralist bir üslupla renklendirilen motiflerde gülkurusu, koyu

pembe, sarı, beyaz, sabun yeşili ve koyu mavi tercih edilmiş, motiflerin dış kenarları ise siyah ile gözenmiştir. Peşkirin işleme konusunu bitkisel kaynaklı motifler oluşturmaktadır. Peşkirin karşılıklı iki kısa kenarına fasulye, tomurcuk ve yapraklardan oluşan ana motiflerin düzgün sıralamalarla yerleştirildiği görülmektedir. Peşkirin kenar temizlemesi ise saçak bükülerek yapılmıştır.

Örnek 13

Örnek 14

Örnek 13. Peşkir krem rengi keten dokuma üzerine, ipek iplik ve gümüş rengi yassı metal tel kullanılarak hazırlanmıştır. Peşkirin işlemesinde düz pesent, verev pesent, yassı metal telin uygulandığı dallarda verev sarma teknikleri kullanılmıştır. Natüralist ve anti natüralist bir üslupla renklendirilen motiflerde kırmızı, koyu pembe, mor, eflatun, koyu ve açık sarı, kobalt mavi ve camgöbeği renklerinin tercih edildiği, motiflerin dış kenarları ise siyah ile gözeme yapıldığı anlaşılmıştır. Peşkirin işleme konusunu bitkisel kaynaklı motifler oluşturmaktadır. Peşkirin karşılıklı iki kısa kenarına biber, tomurcuk ve yapraklardan oluşan ana motiflerin düzgün sıralamalarla yerleştirildiği görülmektedir. Bu motiflerin hemen altında kenara paralel olarak susma tekniği ile işlenmiş stilize diken motiflerinden oluşan ince bir su bulunmaktadır. Peşkirin kenar temizlemesi ise saçak bükülerek yapılmıştır.

Örnek 14. Peşkir ince keten-pamuk karışımı krem rengi dokuma üzerine, ipek iplik ve gümüş rengi yassı metal tel kullanılarak hazırlanmıştır. Peşkirin işlemesinde verev pesent iğnesi, yassı metal telin uygulandığı kısımlarda ise verev sarma ve susma teknikleri kullanılmıştır. Peşkirin işleme konusunu bitkisel kaynaklı motifler oluşturmuştur. Salkım tarzında stilize edilmiş çiçek motiflerinin peşkirin karşılıklı iki kısa kenarına düzgün sıralamalarla yerleştirildiği görülmektedir. Natüralist üslupla biçimlendirilmiş olan motiflerin renklendirilmesinde pastel pembe, gülkurusu, açık pembe, gri ve siyah tercih edilmiştir. Peşkirin kenar temizlemesi ise saçak bükülerek yapılmıştır.

Örnek 15

Örnek 15. Peşkir keten-pamuk karışımı dokuma üzerine, ipek iplik ve yassı metal tel ile hesap işi iğne tekniklerinden düz ve verev hesap iğnesi, verev sarma ve gözeme teknikleri kullanılarak hazırlanmıştır. Krem rengi zemin üzerine yapılan işlemenin renklendirilmesinde anti naturalist bir üslupla koyu ve açık pembe, açık yağ yeşili, mor, kobalt mavi ve siyah tercih kullanılmıştır. Peşkirin işleme konusunu bitkisel ve nesnel kaynaklı motifler oluşturmaktadır. Ana motifler alt ucundan bir fiyonkla tutturulan çeşitli türden irili ufaklı yaprakların kullanıldığı iki farklı düzenlemeden oluşmaktadır. Bu motiflerin altında yine iki farklı su motifi yer almaktadır. Birinde zikzak formlu dal üzerine yerleştirilmiş yapraklardan bağlantılı sıralamalardan oluşan enli bir su bulunurken, diğerinde ana motife benzer yaprakların düzgün sıralamalarla işlendiği görülmektedir. Peşkirin kenar temizlemesi ise zürafa ile yapılmıştır.

Sonuç ve değerlendirme

Araştırma kapsamında incelenen peşkirlerin tamamında keten-pamuk karışımı yerel dokuma kullanılmıştır. Bezayağı tekniğinde dokunmuş, düz ince yerel dokuma kumaşlar, doğal renginde kullanılmış olup herhangi bir renklendirme işlemine tabii tutulmamıştır. El dokumalarının hayatta olmayan yöre kadınları tarafından dokunduğu kaynak kişilerden elde edinilen bilgiler arasındadır.

Peşkirlerde işleme malzemesi olarak ipek iplik ve gümüş rengi yassı metal tel kullanılmıştır. Aynı şekilde işlemelerde kullanılan ipek iplikler de yöre kadınlarının kendi yetiştirdikleri ipek böceklerinden elde ederek, doğal boyalarla boyadıkları ipliklerdir. Bu durum yörede bir zamanlar el dokumacılığının ve ipek böceği yetiştiriciliğinin ileri derecede yapıldığının bir göstergesidir.

Peşkirlerde geleneksel Türk işleme tekniklerinden olan hesap işi ve Türk işi iğne teknikleri ile sarma iğnesi kullanılmıştır. Motifler düz ve verev hesap iğnesi, gözeme, düz ve verev pesent, susma, verev sarma teknikleri kullanılarak oluşturulmuştur. Yardımcı iğne tekniği olarak işleme aralarında tel kırma tekniği ile yapılmış süslemeler mevcuttur. Peşkirlerin kısa kenarlarının temizlemeleri ise saçak bükülerek, zürefa veya çırpma dikişi ile yapılmıştır.

İncelenen peşkirlerin tamamının zemininde malzemenin doğal rengi olan krem rengi kullanılmıştır. İşlemelerde çok renkli (polikrom) bir uygulama ile koyu ve açık pembe, fuşya, çingene pembesi, gülkurusu, kırmızı, koyu ve açık sarı, zümrüt yeşili, açık yağ yeşili, koyu yaprak yeşili, sabun yeşili, menekşe moru, eflatun, koyu ve açık mavi, kobalt mavi, camgöbeği, lacivert, bordo, gri, beyaz, açık kahverengi, bej rengi ve siyah tercih edilmiştir. Siyah rengin genellikle motiflerin dışında gözeme şeklinde ya da dal veya çerçeve oluşturmak için kullanıldığı görülmüştür. Renklendirmelerde çoğunlukla doğaya yakın bir üslup izlenirken, bazı örneklerde anti naturalist bir yaklaşımla gerçekleştirilen renklendirmeler de yapılmıştır.

İşlemelerde, yardımcı renk ve gereç olarak kullanılan yassı metal tel, motiflerin dal kısımlarında sarma tekniğiyle kullanılmıştır. İşlemelere derinlik, ışık ve gölge kazandırmak için yapılan[8] bu uygulamalara Türk işlemelerinde sıklıkla rastlanmakla birlikte, doğaya karşı anti natüralist bir yaklaşım sergilenmektedir.

8 Gülizar Altun, Muğla Yöresi Peşkirlerinden Örnekler, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 20 (2008), s. 71.

Araştırma kapsamında incelenen peşkirlerde bitkisel bezemelerin yoğun olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. En fazla kullanılan bitkisel motifler arasında gül, kaktüs çiçeği, sümbül, tomurcuk ve çeşitli çiçek demetlerinin yanı sıra yapraklar, dallar, enginar, fasulye, biber, zeytin gibi stilize edilmiş bitkiler, çam, selvi ve zeytin ağaçları bulunmaktadır. Nesneli bezemelerden saksı, fiyonk, tabak, gemi, hançer, geometrik bezemelerden ise düz veya zikzak çizgiler sıklıkla kullanılmıştır. İncelenen peşkirlerin sadece birinde insan figürünün sembolik olarak kullanıldığı gözlenmiştir. Bir üründe de yazılı bezemeye rastlanmıştır.

İncelenen peşkirlerin tamamında işlemeler ürünün karşılıklı iki kısa kenara üzerinde yer almaktadır. Kenara paralel olarak yerleştirilmiş birden fazla motifin düzgün sıralamalar tekrarlanması ile oluşturulan kompozisyonlarda motiflerin en az iki, en fazla dört defa tekrar ettiği tespit edilmiştir. Ana motiflerin altında genellikle ince, su veya bordür motiflerinden oluşan düzenlemeler yer almaktadır. Su ve bordür motiflerinde çoğunlukla bağlantılı sıralamalarla düzenlenmiş kompozisyonlar tercih edilmiştir. Bu düzenlemelerde bağlantılı zikzaklar ve zikzakların ara boşluklarına yerleştirilen küçük bitkisel motiflerin işlenmiş olduğu görülmüştür.

Geleneksel Türk işleme sanatının en güzel örnekleri arasında sayılan peşkirler, gerek kullanılan malzeme, gerekse motif ve kompozisyon özellikleri ile etnografik eser konumunda değerlendirilen eşsiz sanat eserleridir. Günümüzde artık nadiren rastladığımız peşkir ve benzeri işlemeli ürünler hatıra olarak saklanmaktadır. Bugün üretilmeyen ve değer verilmediği için yok olup giden özgün el sanatı ürünlerin bilimsel araştırma teknikleri ile incelenmesi ve belgelenmesi etnografik açıdan son derece önemlidir. Bu sebeple geleneksel Türk motifleri ile bölgesel üslup ve uygulamaları gün ışığına çıkaracak bu tür araştırmaların bundan sonra yapılacak çalışmalara da kaynak niteliği taşıyacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Altun, Gülizar, "Muğla Yöresi Peşkirlerinden Örnekler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S. 20, 2008, ss. 65-74.

Anonim, Meydan Larousse, Peşkir, C. 10, İstanbul, 1986, ss. 66-67.

Barışta, H. Örcün, *Türk İşleme Sanatı Tarihi*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1995.

Güncel Türkçe Sözlük, TDK, (http://www.tdk.gov.tr), Erişim Tarihi 18.01.2017.

Köklü, Hülya, "Aksaray Müzesi'nde bulunan Peşkirlerden Örnekler", I. Ulusal El Sanatları Sempozyumu 24-26 Nisan 2008, Ankara, ss. 297-309.

Macide, Gönül, *Türk El İşleri Sanatı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1974.

Ther, Ulla, "16. ve 20. Yüzyıl Gezi Edebiyatında Yerli Türk İşlemeleri", *Türkiyemiz,* S. 72, 1994, ss.14-19.

Yetim, Fatma ve Kayabaşı, Nuran, "Kastamonu İli Liva Paşa Konağı Etnografya Müzesi'nde Bulunan İşlemeli Ürünlerin Özellikleri", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, S. 15, 2007, ss. 727-746.

KOCAELİ VE SAKARYA TÜRKÜLERİNDE MOTİFSEL NİTELİK TAŞIYAN ÇİÇEK, HAYVAN, RENK UNSURLARININ TÜRK MİTOLOJİSİ VE TÜRK SANATINDAKİ YERİ

Feyzan Göher VURAL*

Giriş

Toplumsal hafıza ve kültürün en yoğun şekilde hissedildiği sanat dallarının başında müzik gelir. Özellikle sözlü eserlerde, derin kültürel izler, göstergebilimsel saptamalar, disiplinler arası ilişkiler bulmak olasıdır. Toplumun maddi ve manevi kültürü, tüm müzik türlerine, ama en fazla halk müziği ürünlerine yansır.

Türküler hem güftelerindeki derin anlamlar, hem de müzikleri ile milli folklorumuzun manevi temellerini taşımaktadır.[1] Türk kültürünün, tarihinin ve müzikolojik evriminin ürünü olan türküler, sözleriyle pek çok bilim insanının dikkatini çekmiştir. Tarih biliminden halk bilimine, sosyolojiden müzikolojiye kadar çok geniş bir alanın inceleme alanına giren türkü sözleri içinde, kıyafetlerden törelere, yöresel sözlerden sık kullanılan eşyalara kadar pek çok unsur vardır. Bu unsurlar, bölgesel niteliği, tarihi geçmişi, diğer sanatlarla olan bağları, mitolojik kökenleri yansıtır. Türkü sözleri içinde, özel anlamlar yüklenmiş motifler de yer alır. Türkülerde kullanılan motifsel nitelikli kelimeler, gelişigüzel seçilmez. Bu kavramların kendine özgü bir çağrışımı bulunmaktadır.[2] Söz konusu çağrışımlar, çoğu kez yüzlerce yılda oluşan detayları barındırır ve tespitleri büyük önem taşır.

Kocaeli ve Sakarya türküleri üzerinde gerçekleştirilen bu çalışmada, türkü sözlerinde saptanan çiçek, hayvan ve renk unsurları, göstergebilimsel açıdan düz ve yan anlamsal boyutta incelenmiş; motifsel karaktere sahip olanların Türk mitolojisi ile olan bağları irdelenmiştir. Söz konusu unsurların diğer sanat dallarındaki kullanımlarına da değinilmiştir. Diğer bölgelere oranla, derlenerek notaya alınmış ve yaygın şekilde yayımlanmış Kocaeli ve Sakarya türkülerinin sayıca az oluşu, örneklemin 15 türküden ibaret olmasına neden olmuştur.

Türkülerde saptanan unsurlara geçmeden evvel, ana konumuz olmamakla birlikte tanımlamalarda kullandığımız göstergebilim ve düz anlam / yan anlam kavramalarına kısaca değinmek yerinde olacaktır.

* Prof. Dr., Ömer Halisdemir (Niğde) Üniversitesi, Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı, Müzikoloji Bölümü Öğretim Üyesi, müzikolog ve tarih bilimci. feyzan_goher@yahoo.com

1 Timur Vural, "Konya Türkülerindeki Konular", *JASSS,* Vol.6, Issue 4, s.745.

2 Abdurrahman Güzel, *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı,* Ankara 2005, s.366.

Göstergebilim (semiology), en genel tanımıyla, dilsel ve dil-dışı tüm gösterge dizgelerini inceleyen bilimdir.[3] Gösterge ise, genellikle kendisinden başka bir şeyi temsil eden ve bu temsil ettiği şeyin yerini alabilecek her biçim nesne, olgu vb. olarak tanımlanır.[4] Göstergebilimin en önemli alanı, kuskusuz, "anlamlama'" adı altında toplanabilen "düz anlam" ve "yan anlam"la ilgili bölümdür.[5] Düz anlam, anlamlandırma işine dâhil olan herkes tarafından aynı çıkarımların yapılmasına olanak tanır. Yan anlam ise Barthes tarafından anlamlandırmanın ikinci düzeyi olarak gösterilmiştir. Yan anlamın gösterileni, bir anlamda toplumun ideolojisini yansıtır.[6] Örneğin beyazın, simgesel bir mana yüklenmeden, bir nesneyi tamlaması (beyaz masa gibi) düz anlamsal; beyazın saflık, namus vb. manalar yüklü olarak kullanılması ise yan anlamsal bir özellik gösterir. Biz de bu çalışmada incelediğimiz kavramların düz ve yan anlamsal özellikleri üzerine de durmaya gayret ettik.

Kocaeli-Sakarya Türkülerinde Renkler

Renkler, bireysel ve toplumsal psikoloji üzerinde büyük güçleri olan unsurlardır. Onların bu gücü, kültürel değerlerin, olguların simgesi konumuna gelmelerini sağlayabilir. Türkler için mavinin gök unsurlarla ilişkilendirilmesi gibi, bir topluma özgü simgelerden ya da beyazın saflık ve temizlik sembolü olması gibi daha genel anlamlardan söz etmek mümkündür.

Orta Asya'da filizlenerek, gelişimini Türklerle birlikte milyonlarca kilometrekarelik geniş bir alanda sürdürmüş olan Türk mitolojisi, diğer müzik ürünlerinde olduğu gibi halk şarkılarının biçimlenmesinde de etkili olmuştur. Halk şarkılarında mitolojik kökenli olsun ya da olmasın, kültürel değere, ekinsel anlamlara sahip kelimeler yer alabilir. Bunların içinde renk sıfatları da vardır.

Türklerin renklere verdiği önem, destanlarına yansımıştır. Örneğin Altay Türklerine ait Yaratılış Destanı'nda Tanrı Kara Han (Kayra Han) güç sahibi olarak karşımıza çıkar. Efsaneye göre Gök Tanrı'nın Ak Han, Kızıl Han, Sarı (Kara) Han, Yeşil Han adlarında dört oğlu vardı.[7] Bu örnekleri arttırmak mümkündür.

İncelediğimiz Kocaeli-Sakarya türkülerinde en fazla tekrar edilen renk yeşildir. Türk mitolojisinde gençliği, umudu, yeniden doğuşu, cenneti simgeleyen "yeşil" renk,[8] baharla ilişkilendirilmesi bakımından iç açıcı ve huzur verici renklerden birisidir. Örneğin Kazaklarda yeşil, diriliği simgeler.[9]

Bunun yanı sıra yeşil, gök ile ilişkilendirilen renklerden birisi olması bakımından da önemlidir. Kamlar (Şamanlar) ululuğu temsil eden mavi rengi, gök kelimesiyle adlandırmışlardır. Ancak gök rengi aynı zamanda yeşili de karşılar. Orhun Kitabeleri'nde yeşilin karşılığı olarak yaşıl

3 Korhan Gümüş ve Hüsniye Şahin, "Temel Göstergebilim Kavramları", *Mimarlık,* 82/11, 1982, s.35.

4 Mehmet Rıfat, *Göstergebilimin ABC'si.* İstanbul 1994, s.12.

5 Bilgehan Çağlar, "Bir İletişim Biçimi Olarak Göstergebilim", *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi,* Aralık (II/II) 26, Aralık 2012, s.26.

6 Aslıhan Doğan Topçu, "Kayseri'yi okumak: Göstergebilimsel Bir Yaklaşımla Bir Şehrin Analizi", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 2005/1, s.240; Roland Barthes, *Göstergebilimsel Serüven.* İstanbul 1993, s.73.

7 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi.* C. I. Ankara 1998, s.430; Salim Küçük, "Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı", *bilig,* S.54, Yaz 2010, s.185-186.

8 Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahtarları.* İstanbul 2002, s.912.

9 Kadeaşeva'dan akt. Küçük a.g.e.,s. 195.

kelimesi yer almakla birlikte, Gök Irmak isimlendirmesinde gök, yeşil karşılığı kullanılmıştır.[10] Daha sonra İslamiyet ile de ilişkilendirilen yeşil, Türklerin en sevdikleri renklerden birisi olmuştur.

Türklerin yeşile olan tutkuları, müzikal eserlerin sözleri dışında da çeşitli sanat eserlerinde bu rengi kullanmalarına neden olmuştur. Bunlar içinde çini ilk akla gelendir. Yetkin, bu durumu şöyle anlatır: *"Orta Asya bozkırlarındaki ilk yurtlarında yeşil renge duydukları hasret, çininin firuze yeşilinde ölmezliğe kavuşmuştur denilebilir".*[11] Lüster tekniği ile parlaklık sağlanmış seramik eserlerde yeşil sır, sarı ile birlikte en fazla tercih edilen malzemelerden olmuştur. Yeşil renk sırlı tuğlalar, başta Selçuklular olmak üzere pek çok Türk Devletinin dış mimari unsuru olarak sıkça kullanılmıştır.

Kocaeli ve Sakarya türkülerinde dört kez kullanılan yeşil kelimesi, iki kez yeşil bir şeyler giyinmek anlamında zikredilmiş; bir kez çimeni, bir kez de kur'a kağıtlarını nitelerken kullanılmıştır. Kıyafeti, çimeni ve kağıdı simgeleyen yeşilin bu kullanımlarında yan anlamsal bir boyut dikkat çekmemektedir. Ancak bununla birlikte kıyafetlerde yeşilin tercih edilmesi ve türkü sözlerinde belirtilmesi, bu renge duyulan sevginin bir göstergesidir.

Eski çağlardan günümüze Türklerin kıyafetlerinde kırmızı, yeşil ve sarı renklerin hâkim olduğu görülür. Mesela Altay ve Sayan Dağları bölgesindeki kazılarda XVII. veya XVIII. yüzyıla ait soylu bir erkeğe ait mezarda üç kat elbiseye rastlanmış ve en dışta koyu kırmızı ipek, onun altında yeşilimsi ipek ve en altta altın sarısı ipek giysinin olduğu görülmüştür.[12] Türklerin kıyafetlerde tercih ettiği kırmızı, yeşil ve sarı renkleri, minyatürlerde de takip etmek mümkündür. Kaşgarlı Mahmud, "Türk kızlarının "ya al, ya yeşil " elbise giydikleri görülür" diyerek, bu renklerin kıyafetlerde kullanılma sıklığına dikkat çeker. Yine Kaşgarlı Mahmut'a göre hizmet, saygı, ağırbaşlılık göstermek isteyen kızlar kırmızı giyerken; kırıtmak, cilve yapmak isteyen kızlar ise yeşil elbise giyiyorlardı.[13]

Örnekleme alabildiğimiz türkü sayısı 15 olmasına rağmen, iki kez "yeşil kıyafet giyinmek" tabirlerine yer verilmesi, tüm Türk dünyasında olduğu gibi Kocaeli ve Sakarya'da da yeşil kıyafetlerin sevildiğini göstermektedir. İncelediğimiz türkülerde yeşil, çimeni nitelemek için de kullanılmıştır. Bu durum Türk Halk Edebiyatı'nda sıklıkla karşılaştığımız bir durumdur. Anadolu'nun her bölgesinde yeşil çimen tamlamasına rastlanmaktadır. Burada düz anlamsal bir durum söz konusudur. Bununla birlikte yeşilin baharın simgesi olması, çimenlerin de taze ve güzel olduğu mesajını beyinlerde canlandırır.

Özbekistan'da Baba Dehkan olarak bilinen ve Nevruz'un sembolik kahramanı olan Baba Nevruz, baharı sembolize eden yeşil bir kıyafet giyer.[14] Bu durum, yeşilin hem baharın simgesi olması, hem de bu anlamından yola çıkarak kıyafetlerde yer almasını örnekler.

Kocaeli-Sakarya türkülerinde yeşilin son kullanımı ise kur'a kağıtlarının nitelenmesi üzerinedir. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin asker alımında uyguladığı bir yöntem olan kur'a kağıtları,

10 Mustafa Kafalı,"Türk Kültüründe Renkler". *Nevruz ve Renkler,* Ankara 1996, s.50.

11 Şerare Yetkin, Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1986, s.12.

12 Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler.* C. 1. Ankara 1987, s.499; Sadettin Gömeç, İslâm Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine". *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi* 20(31), 2000, s.63.

13 Bahaeddin Ögel, , *Türk Kültür Tarihine Giriş VI.,* Ankara 1984 ve 1991, s.406-413.

14 Küçük, a.g.e., s.202.

bir Kocaeli / Kandıra türküsü olan "Kur'a Kağıtları Allı, Yeşilli" adlı eserde yer almıştır. Asker konulu pek çok türküde olduğu gibi burada da sıla ve sevgiliye duyulan özlem ile birlikte "Devletin yoluna kurban olurum" dizesi ile vatan sevgisi de hissedilmektedir. Burada kullanılan yeşil kelimesi, düz anlamsal özelliğe sahiptir.

Kocaeli-Sakarya türkülerinde yeşilin ardından ikişer kullanım sıklığı ile al ve kara kelimeleri gelmektedir. İncelediğimiz türkülerde kırmızı/al, bir kez yukarıda söz edildiği üzere kur'a kağıtları nitelenirken, düz anlamsal boyutta ve simgesel bir mana içermeksizin kullanılmıştır.

Al, diğer türküde ise yazmayı nitelemek için kullanılmıştır. Burada cümle içinde kullanımı açısından düz anlamsal bir durum karşımıza çıksa da, Türklerin bu renge kıyafetlerde verdiği büyük önemden söz etmek gereklidir.

Kırmızı, Türkler için tıpkı siyah gibi gücün simgelerinden birisidir. Türklerin sancak ve bayraklarında sıklıkla kırmızı renge yer vermeleri, bu önemin göstergelerindendir. Bu durum destanlarında ve hikâyelerinde de net şekilde görülür. Örneğin Manas doğduğunda gözleri kıpkızıl, yüzü gömgök, vücudu apak, kemiği bakır gibidir.[15] Oğuz Kağan'ın gözünün kırmızı olması alpliğine işarettir. Zira Anadolu'da çok eskiden beri kullanılan "gözü kanlı" deyimi "hiçbir şeyden yılmayan, hiçbir şeyden korkmayan atak, cesur kimse" manasına gelir.[16] Bu durum kırmızının, ateşin rengi olması ile yakından ilişkili olmalıdır. Kırmızı, Eski Türk İnanışında gök (mavi/yeşil), kara ve ak ile birlikte temel renklerden kabul edilir.

"Hikâyelerde al/ala/alaca rengiyle ilgili olarak, al kanatlı Azrail, al aygır, al duvak, al yanak, al şarab, al şarabun itisi, al duvaklı gelin, ala göz (ela göz), ala tağ, ala geyik, ala şayvan, ala kollu, ala evren, ala gözlü kız, ala yılan, ala at,ala kaz, alaca kaz, alaca at, alaca atlu karaca kâfir, alça kan, alça kopuz; kızıl/kırmızı rengiyle ilgili olarak kızıl otağ, kızıl deve, kızıl kaftan, kızıl kına, kızıl altun, kızıl yanaklı, kızıl ala gerdek, göksi kızıl dügmeli kâfir kızları, kan yaş, kırmızı otağ, kırmızı kaftan gibi adlandırmalara rastlarız.".[17] Elbette örnekleri arttırmak mümkündür. Bu konuya ilişkin detaylı bilgiler, Salim Küçük'ün "Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı" çalışmasında yer almaktadır.

Türk minyatürlerinde kırmızı, sevilen renkler içindedir. Örneğin Uygur minyatürlerinde simetrik bir düzene göre yerleştirilmiş kompozisyonlarda, koyu mavi ve kırmızının çok olduğu parlak renkler kullanılmıştır.[18] Daha sonraki dönem minyatür eserlerinde de kırmızının sevilerek kullanıldığı görülmektedir. Kırmızı, Osmanlı çini sanatında, lacivert ve yeşil ile birlikte en önemli renklerden birisidir.

Kırmızının söz edilen önemi, kıyafet ve aksesuarda sıklıkla tercih edilmesine neden olmuştur. Eski çağlardan günümüze Türklerin kıyafetlerinde kırmızı, yeşil ve sarı renklerin hâkim olduğu görülür. Bunlardan özellikle kırmızıyı Türklerin rengi olarak nitelendirebiliriz. Kök Türklerde al kaftan ve cübbe, hakanlık simgesiydi. Kızının adı Al-Altun olan Cengiz Han'ın da al bir kaftana sahip olduğu bilinmektedir.[19]

15 Ögel, 1998, s.498.

16 Osman Fikri Sertkaya, "Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Mülahazalar", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, *belleten* 1992, Ankara 1995, s.15.

17 Küçük, a.g.e., s.192.

18 Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı El Kitabı,* İnkılap Kitabevi, İstanbul 1993, s.13.

19 Ögel, 1991, s.401-403.

Karahanlı, Selçuklu hükümdarlarının bayrakları, tuğları, saltanat şemsiyeleri (çetr), otağları ve giydikleri çizmeler kırmızıydı. Eski Türk çadır ve halılarının nakışları da hep kırmızı ve sarı renklerden oluşmuştur. Bu sebepledir ki Türk tarihinde kırmızı, hem saltanatın hem de halkın çok sevdiği renklerden biri olmuştur.[20]

Türk kızlarının kırmızı giymesi Dede Korkut'ta işlenir. Burada Türk, Müslüman kızların kırmızı, siyah renk giydiklerinden söz edilir. Daha önce de söz ettiğimiz üzere Kaşgarlı Mahmut'a göre hizmet, saygı, ağırbaşlılık göstermek isteyen Türk kızları, kırmızı kıyafetler giyerler.[21] Burada kıyafetlerin renklerine sembolik bir içerik yüklendiği görülmektedir. Türk Halk Müziği ürünlerinde de pek çok kez elbisenin, mendilin, yazmanın kırmızı, genellikle de al olarak nitelendiğini görürüz. İncelediğimiz türküde de "allı yazma" ifadesi kullanılmıştır. Kocaeli-Sakarya türkülerinde olduğu gibi genel türkü külliyatında da kırmızı rengin pek çok kez kızların kıyafetinden söz edilirken kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca sevgilinin yanağı, dudağı betimlenirken de kırmızı(al) renk türkülerde yer alır.[22]

İncelediğimiz türkülerde al ile birlikte aynı kullanım sıklığına sahip diğer renk ise karadır. Siyah renk, Türk destan ve halk edebiyatında sıkça kullanılmaktadır. Türklerde siyah renk, kuzeyin ve toprağın simgesi olarak da kullanılmıştır.[23] Türklerin şiddet ve güç simgesi olarak da siyahı kullandıkları bilinmektedir.[24] Altay Türklerine ait Yaradılış Destanı'nda Tanrı Kara Han (Kayra Han)'ın güç sahibi olması, bu renge yüklenen motifsel içerikle bağlantılıdır. Kara, Dede Korkut Hikâyeleri ve Oğuz Kağan Destanı'nda da önemli renklerden birisi olarak karşımıza çıkar.

Bunlarla birlikte siyah renk, kötü olayların da simgesidir. Kara, Türk toplumunda kötü kader, kötü şans gibi (kara bahtım vb.) anlamlara da sahiptir. Daha önce bazı bölgelerin türküleri ve Türkiye genelindeki türkü repertuvarı üzerinde gerçekleştirildiğimiz çalışmalarda, "kara" kelimesinin en fazla kötü şans, kötü baht anlamlarında ve göz ile kaşları nitelerken kullanıldığını tespit ettik. Kocaeli- Sakarya türkülerindeki her iki kullanım da gözleri nitelemek için kullanılmıştır ve düz anlamsal boyuttadır.

Kocaeli-Sakarya türkülerinde "saman" kelimesini nitelerken, "sarı" sıfatının kullanıldığını görüyoruz. Bu durum da düz anlamsal bir kullanıma işaret eder.

İncelediğimiz türkülerde bir kez ak kelimesine rastlanmıştır. Türklerde temizliğin, arılığın, olgunluğun, ışığın, masumiyetin, adaletin simgesi olan beyaz (ak),[25] Türk mitolojisinde önemli bir yere sahiptir. Yakut Türklerine ait Yaratılış Destanı'nda da Ürüng Ayıg Toyon denilen Yakutların en büyük Tanrısının adı, Beyaz Yaratıcı Tanrı veya Beyaz Yaratıcı'dır. Bu efsanede geçen Ak-Ene veya Ak-Ana ya da Ürüng-Ayğsıt ise Beyaz Kadın Yaratıcı'dır.[26] Altay Türkçesinde ak, "cennet" manasına geliyordu. Cennette oturan tanrılara, "rengi ve ruhu bembeyaz olan" anlamında Aktu yani Aklılar deniyordu. Bunlar Süt-Ak Göl'ün yani süt renginde olan göllerin bulunduğu göğün üçüncü katında oturuyorlardı.[27] Örnekleri arttırmak mümkündür.

20 Salim Koca, "Eski Türklerde Bayram ve Festivaller". *Türkler.* Ed. H. C. Güzel vd. C.3. Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.55; Küçük, a.g.e., s.199.

21 Ögel, 1991, s.406-413.

22 Feyzan Vural Göher,"Türkülerde Motifler", *Türk Yurdu,* C 30 (62), S. 269 (630) 2010, s.178.

23 Ögel, 1984, s.444.

24 Çoruhlu, a.g.e., s.183.

25 Ögel, 1984, s.377; Çoruhlu, a.g.e., s.190.

26 Ögel, 1998, s.430-444.

27 Ögel, 1998, s.571.

Beyaz/ak, Türk Halk edebiyatında sık sık güzelliğin motifleştirildiği bir renk olarak karşımıza çıkar.[28] Pek çok türküde güzelliğin, hatta cinsel çekiciliğin, beyazlık ile simgeleştirildiğini; sevilen kişinin gerdanının, göğsünün "ak" sıfatı ile nitelendirildiğini görmek mümkündür. Bir Sakarya Türküsü olan "A Meleğim"de, ak kelimesinin cinsellik çağrıştırma görevi ile kullanıldığı söylenebilir. Bu türküdeki "Uyuya da kalmış, ak gerdanını emerken" dizeleri, gerdanın, muhtemelen göğsün beyazlığı, çekiciliği vurgulanırken zikredilmiştir.

Daha önce gerçekleştirdiğimiz "Cinsel Çağrışımlı Türkü Sözlerinin Bölgelere Göre Dağılımı" başlıklı çalışmamızda aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

Tablo 1. Bölgelere Göre Cinsel Çağrışımlı Sözler Barındıran Türküler

	Marmara Böl.	Ege Böl.	Akdeniz Böl.	İç Anadolu Böl.	Karadeniz Böl.	Doğu Anadolu Böl.	Güneydoğu Anadolu Böl.	Tüm bölgeler toplamı
Frekans (f)	44	39	40	70	32	33	35	293

2030 türkü üzerinde gerçekleştirdiğimiz bu çalışmada, İç Anadolu bölgesinin açık ara önde olduğu görülmüştür.[29] İller bazında ise Konya ve Afyon öne çıkmıştır. Burada görüldüğü üzere Kocaeli ve Sakarya'nın bulunduğu Marmara Bölgesi, cinsel çağrışımlı türküleri oranında İç Anadolu'dan sonra ikinci sırada gelmektedir. 15 türkünün incelendiği bu araştırmada bir adet olmakla birlikte, açık ve göreceye yer bırakmaz şekilde cinsel gönderme saptanmıştır.

Kocaeli-Sakarya Türkülerinde Çiçekler

Çiçekler Türk kültüründe hem somut hem de soyut özellikleriyle dikkat çeken doğal unsurlar arasında yer alırlar. Öyle ki Osmanlı döneminde çiçekler aracılığı ile karşıya mesajların iletildiği bir çiçek dilinden söz etmek mümkündür. Kocaeli-Sakarya türkülerinde iki kez gül kelimesine rastlanmıştır. Güzel kokusu, farklı renkleri ile hemen hemen tüm sanat dallarına ilham olan gül, dikenli oluşu ile de karşıtlık ilişkisinden hareketle, felsefi yaklaşımlarda bir sembol olmuştur.

Gül, Türk dokumalarında sevilen bir motiftir. Örneğin Kula halılarında gül; lale, karanfil, sümbül ve bahar dalları ile birlikte cenneti simgeleyen bir motif olarak karşımıza çıkar.[30] XVI. yüzyıl Osmanlı kaftanlarında gül motifi sevilerek kullanılmıştır. XVIII. yüzyıl Osmanlı saray kumaşlarında da gül yer almaktadır. Çintemani beneklerinin en karmaşık yerleşim düzenine

28 Ali Osman Öztürk, *Türk Halk Türkülerinde Söz Kalıpları, Eğretileme ve Simgeler. Pertev Naili Boratav'a Armağan.* Ankara 1998, s.263.

29 Feyzan Vural Göher ve Serenat İstanbullu, "Cinsel Çağrışımlı Türkü Sözlerinin Bölgelere Göre Dağılımı"*Turkish Studies,* Vol.11/18, Sonbahar 2016, s.85.

30 Sultan Yurtyeri ve Filiz Nurhan Ölmez, "Türk Dokumalarında Ağaç Motifi", *38. ICANAS,* Ankara 2008, s.1452.

sahip türü olan kemhalar içinde de gül goncaları, diğer bitkisel motiflerle iç içe kullanılmıştır.[31] Minyatür ve resimlerde de sıklıkla gül ile karşılaşılması, bu çiçeğin güzelliği, mis kokusunun yanı sıra, Hz. Peygamber ile ilişkilendirilmesi ile de bağlantılıdır. Tasavvufi kökenli sanatlarımızdan olan "ebru"da tasvir edilen gül, bu anlamı içinde düşünülür.

Gül, Türk Halk Edebiyatı ve Divan Edebiyatı'nda tartışmasız şekilde öne çıkan çiçektir. Sevgi ve aşk duygusu ile ilintili olarak kullanılabilen gül, güzelliğin simgesi, sevgilinin yüzü gibi anlamalarda da görülebilmektedir. Gençlik çağı, gül goncası ile; olgunluk ise açılmış gül ile simgeleştirilmiştir.[32] Ayrıca gerek Divan Edebiyatında, gerekse Halk Edebiyatında gül sevilenin; bülbül ise sevenin simgesidir. Genellikle kadın gül, erkek ise gül dalına konan bülbül şeklinde motifleştirilir.[33] Bir başka motifsel nitelikli yan anlam ise "gül bahçesine girmek" ifadesinin, "sevgili ile tensel manada yakınlaşma" anlamında kullanılmasıdır.

Kocaeli-Sakarya türkülerinde gül bir kez gerçek anlamında, bir kez ise "gül bahçede gezen var" ifadesi ile "sevgili ile yakınlaşan birisi var" mesajı verilirken kullanılmıştır.

Kocaeli-Sakarya Türkülerinde Hayvanlar

İncelediğimiz Kocaeli-Sakarya türkülerinde keklik, kuzu ve ördek isimlerine rastlanmıştır.

Kuş, İslamiyet'ten önceki Türk toplulukları için çoğu kez ruhun simgesi niteliğindedir. Kuşlar, cennetin ifadesi, güzelliğin, iyi haberin simgesi olarak görülmüştür.[34] Türk mitolojisinde kuşa dönüşen kadın figürlerine rastlanır. Kuşa dönüşme öykülerinin simgesel anlamlar içerdiği açıktır.[35] Zarif kuşlar, pek çok sanat eserinin temel ya da yan konusu olmuştur. Örneğin Türk çini sanatında dekoratif kuş figürleri kullanılmıştır.[36] Kuş gövdeli seramik kaplar ise XII-XIV. yüzyıla ait Türk kültürüne ait eserler içinde önemli yer tutar.[37]

Türk Halk Edebiyatı'nda da kuşların önemli bir yeri vardır. Onların uçabilme özellikleri, uzaktaki sevgiliye ya da hasret kalınan memlekete ulaşabilecek bir araç gibi nitelendirilmelerine neden olmuştur. Keklik, mani, bilmece ve ninnilerde ismi geçen bir kuştur. Onun görünüşü ve yürüyüşü, halkın dikkatinden kaçmamıştır. Örneğin el sanatlarımızdan olan nakışlarda "keklik izi", "keklik ayağı" isimli motifler; halk oyunlarında ise "Kınalı Keklik", "Keklik Halayı", "Keklik Zeybeği" gibi oyunlar vardır.[38]

Türkü sözlerinde sık görülen kuşlardan olan keklik, pek çok kez sevgiliyi nitelerken zikredilir. Eserlerde pek çok kez kınalı keklik tamlaması içinde yer alır. İncelediğimiz Sakarya türküleri içinde yer alan "Allı Yazma Başında" Türküsünde,

31 Fatma Engin Alpat, "Osmanlı İmparatorluğunun 15. Yüzyıl ve 18. Yüzyıllar Arası Saray Kumaşlarında Kullanılan Bitkisel Üslup", *Sosyal Bilimler Dergisi,* 4(1), 2010, s.34-41-44.

32 Öztürk, a.g.e., s.268-269.

33 Öztürk, a.g.e., s.262.

34 Çoruhlu, a.g.e., s.152.

35 Simge Özer Pınarbaşı, "Türk Kültüründe Kuşa Dönüşen Kadınlar", *Acta Turcica,* Yıl:IV, S.2-1, Temmuz 2012, s.97.

36 Deniz Onur Erman, "Türk Seramik Sanatının Gelişimi: Toprağın Ateşle Dansı", *Acta Turcica,* Yıl IV, S.1, Ocak 2012, s.26.

37 Gül Tunçel, "Türk Sanatında Kuş Gövdesi Formunda Seramik Kaplar ve Fonksiyonları Üzerine", *Ekev Akademi Dergisi,* Yıl:15, S.48, Yaz 2011, s.416.

38 A.Esat Bozyiğit, "Halk Kültürümüzde Keklik Motifi ve Çukurova'dan Örnekler", *II. Uluslararası Karacaoğlan ve Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu , 20-24 Kasım 1991,* Adana, s.362-363.

Derenin bükleri

Yavrum ötüşür keklikleri,

Hiç aklımdan çıkmıyor,

Yârimin dedikleri

Dörtlüğü yer almaktadır. Burada ilk bakışta kafiye kaygısı ile yazılmış sözler olduğu akla gelebilir. Ancak kekliğin ötüşmesi ile yârin konuşması arasında bir çağrışım düşünülebilir. Bu durumda söz konusu türküde yer alan keklik için, motifsel değere sahip bir metafor demek doğru olabilir.

Yeşil başı ile pek çok türküde geçen ördek de incelediğimiz türkülerde bir kez yer almıştır. Yeşil başlı ördek, tıpkı ak kuğu (kadın) gibi sevgiliyi ifade eden bir metafordur. Ördeğin güzelliği tasvir edilirken, aynı zam anda sevilen kadının güzelliği ifade edilmektedir. Dolayısıyla, bu örneklerde, yoğun bir sembolik anlatım göze çarpmaktadır.[39] Bununla birlikte Kocaeli / Kandıra türkülerinden olan "Darbuka Çala Çala" eserinde yer alan,

Ördek suya dalmıyor (da)

Sıddıka eve gelmiyo

Huysuz oldu bu çocuk

Şeker sormuk almıyor

Dörtlüğünde, ördeğin gerçek anlamda kullanıldığı düşünülebilir.

Kocaeli-Sakarya türkülerinde yer alan kuzu ise çocuğu nitelemek için kullanılmıştır. Anadolu insanın günlük yaşamında yer alan koyun ve kuzu, türkülerde de günlük yaşamın bir unsuru olmanın yanı sıra, uysallık, sakinlik anlamında da kullanılmıştır.[40] Kuzu ve melemesi kimi zaman da terkedilmiş çocukları simgeler.[41] Malatya türkülerinde kuzu, bir türküde gerçek anlamında, diğerinde ise annesi ölmüş çocuklardan söz ederken kullanılmıştır. Bu kullanım motifsel bir yaklaşımdır. Türk toplumunda çocukların şefkatli bir yaklaşımla "kuzu" diye adlandırılması, incelediğimiz Kocaeli-Sakarya türkülerinde de tespit edilmiştir.

Sonuç

Türkülerimiz, derin Türk tarihinin bir aynası; binlerce yıldır gürül gürül akan kültür nehrimizin saf damlalarıdır. Bu damlalar, kimi zaman halk bilimini, kimi zaman sosyolojiyi, kimi zaman sanatın diğer kollarını, kimi zaman tarih bilimini, sıklıkla da müzikolojiyi besler. Bu çalışmada ise Kocaeli ve Sakarya türküleri, renklere, çiçeklere, hayvanlara yüklediğimiz manaları, verdiğimiz değerleri anlamlandırma çabamızda yol gösterici oldu.

İncelediğimiz Kocaeli-Sakarya türkülerinde, Türk mitolojisindeki derin köklerine ve Türk sanatındaki kullanımlarına paralel olarak "yeşil ve al giyinme" temaları saptanmıştır. Bu kullanımlar düz anlamsal bir görümüm ortaya koysalar da, bu renkler ve bu renklere sahip kıyafetlerin

39 Gülay Mirzaoğlu, "Türkülerde Mitolojik Unsurlar", *Türkbilig,* 2005/10, s.47.

40 Vural Göher, 2010, s.179.

41 Öztürk, a.g.e., s.275.

giyilmesi, Türk kültüründe motifsel anlamlar taşımaktadır. İncelenen türkülerde yeşilin baharı simgesi olarak kullanılması durumundan da söz edilebilir. Yeşil, kırmızı ve sarının diğer kullanımlarının ise gerçek anlamında olduğu belirlenmiştir. Ak kelimesi, cinsel çağrışım içerisinde, gerdanı / göğsü nitelerken kullanılmıştır.

Türkü külliyatında sık gördüğümüz gibi, Kocaeli-Sakarya türkülerinde de gül kelimesi dikkat çekmektedir. Gül, bir kez gerçek anlamında, bir kez de motifsel anlam yüklenmiş, yan anlamsal boyutta karşımıza çıkmıştır. Hayvanlar kısmında üç isim tespit edilmiştir. Bunlar, muhtemelen motifsel içerikli keklik, gerçek anlamında kullanılmış olan ördek ve benzetme amacıyla söylenmiş olan (kuzu → çocuk) kuzudur.

Türk mitolojisinde derin anlamlar yüklenmiş renk ve çiçeklerin, Kocaeli ve Sakarya türkülerinde de görüldüğünü; bu türkülerde düz anlamın yanı sıra yan anlam yüklemiş, simgeleştirilmiş kelimelerin var olduğunu; diğer Türk sanatlarında da bu sıfat ve isimlerin sıkça kullanıldığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte çalışmanın daha büyük bir örneklem ışığında gerçekleştirilmesi, daha geniş verilere ulaşılmasını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Alpat Engin, Fatma, "Osmanlı İmparatorluğunun 15. Yüzyıl ve 18. Yüzyıllar Arası Saray Kumaşlarında Kullanılan Bitkisel Üslup", *Sosyal Bilimler Dergisi,* 4(1), 2010, s.27-50.

Aslanapa Oktay, *Türk Sanatı El Kitabı,* İnkılap Kitabevi, İstanbul 1993.

Barthes, Roland, *Göstergebilimsel Serüven.* Çev.M.Rıfat ve S. Rıfat. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1993.

Bozyiğit, A.Esat, "Halk Kültürümüzde Keklik Motifi ve Çukurova'dan Örnekler", *II. Uluslararası Karacaoğlan ve Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu,* 20-24 Kasım 1991, Adana, s.355-368.

Çağlar, Bilgehan, "Bir İletişim Biçimi Olarak Göstergebilim", *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi,* Aralık (II/II) 26, Aralık 2012, s.22-34.

Çoruhlu, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Anahtarları.* Kabalcı Yay. İstanbul 2002.

Erman Onur, Deniz, "Türk Seramik Sanatının Gelişimi: Toprağın Ateşle Dansı", *Acta Turcica,* Yıl IV, S.1, Ocak 2012, s.18-33.

Gömeç, Sadettin, İslâm Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine". *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi,* 20(31), 2000, s.51-92.

Güzel, Abdurrahman, *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı,* Akçağ Yay, Ankara 2005.

Gümüş, Korhan ve Hüsniye Şahin, "Temel Göstergebilim Kavramları", *Mimarlık,* 82/11, 1982, s.35-37.

İnan, Abdülkadir, *Makaleler ve İncelemeler.* C. 1. Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1987.

Kafalı, Mustafa, "Türk Kültüründe Renkler". *Nevruz ve Renkler.* Haz. S. Tural ve E. Kılıç, AKM Yay., Ankara 1996, s.49-54.

Koca, Salim, "Eski Türklerde Bayram ve Festivaller". *Türkler.* Ed. H. C. Güzel vd. C.3. Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.51-57.

Küçük, Salim, "Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı", *bilig,* S.54, Yaz 2010, s.185-201.

Mirzaoğlu Gülay, "Türkülerde Mitolojik Unsurlar", *Türkbilig,* 2005/10, s.34-53.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş VI.,* Kültür ve Turizm Yay., Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984 ve 1991 Basımları

Ögel Bahaeddin, *Türk Mitolojisi.* C. I. Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1998.

Öztürk, Ali Osman, *Türk Halk Türkülerinde Söz Kalıpları, Eğretileme ve Simgeler. Pertev Naili Borotav'a Armağan.* Haz.M.Tufan. Ayrı Basım. Başak Matbaacılık. Ankara 1998.

Pınarbaşı Özer, Simge, "Türk Kültüründe Kuşa Dönüşen Kadınlar", *Acta Turcica,* Yıl:IV, S.2-1, Temmuz 2012, s.96-103.

Rıfat, Mehmet, *Göstergebilimin ABC'si.* Say Yayınları, İstanbul 1994.

Sertkaya, Osman Fikri, "Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Mülahazalar", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, *belleten* 1992, Ankara 1995, s.9-27.

Topçu, Aslıhan Doğan, "Kayseri'yi okumak: Göstergebilimsel Bir Yaklaşımla Bir Şehrin Analizi", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 2005/1, s.237-246.

Tunçel Gül, "Türk Sanatında Kuş Gövdesi Formunda Seramik Kaplar ve Fonksiyonları Üzerine", *Ekev Akademi Dergisi,* Yıl:15, S.48, Yaz 2011, s.411-419.

Vural Göher, Feyzan, "Türkülerde Motifler", *Türk Yurdu,* C 30 (62), S. 269 (630) 2010, s.176-181.

Vural Göher, Feyzan ve Serenat İstanbullu, "Cinsel Çağrışımlı Türkü Sözlerinin Bölgelere Göre Dağılımı"*Turkish Studies,* Vol.11/18, Sonbahar 2016, s.79-94.

Vural, Timur, "Konya Türkülerindeki Konular", *JASSS,* Vol.6, Issue 4, s.743-758.

Yetkin, Şerare, Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1986, s.12.

Yurtyeri Sultan ve Filiz Nurhan Ölmez, "Türk Dokumalarında Ağaç Motifi", *38. ICANAS,* Ankara 2008, s.1445-1469.

Eserlerin Tespit Edilmesinde Kullanılan Kaynaklar

Karadeniz Bekir, *Türküler Külliyatı*, 6 Cilt, KaraMavi Yay., 2010.

TRT Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi, C.I., TRT Müzik Dairesi Yay., Ankara 2000.

TRT Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi, C.II., TRT Müzik Dairesi Yay., Ankara 2000.

http://www.turkuler.com, Erişim Tarihi: 02.02.2017

http://www.turkuyurdu.com, Erişim Tarihi: 02-03.02.2017

KOCAELİ AĞZINDA TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNE ÖZGÜN KELİMELER (KÖKTÜRKÇE VE KIRGIZ TÜRKÇESİ ÖRNEĞİYLE)

Nurdin USEEV*

Giriş

Bilindiği gibi edebî dilin yanında belirli bir yörenin halkına özgün olan ve sözlü şekilde varlığını sürdüren yerel diller, yani ağızlar dil tarihini, diller ve halklar arasındaki ilişkiyi incelemede çok önemlidir. Çünkü ağızlarda edebî dillerde, yeni metinlerde bulunmayan birçok eski şekiller ve kelimeler bulunmaktadır. Dolaysıyla ağızlardaki bu kelimeler eski yazıtları, metinleri anlamada ve dil bakımından araştırmada çok değerli, bazen de değiştirilmez verileri oluşturmaktadır. Aynı zamanda ağızlar o dili konuşan halkın tarih boyunca etkileşim içinde bulunduğu başka halkların da dil özelliklerini barındırmaktadır.

Küçük Türkistan adını taşıyan Türkiye'ye Orta Asya'dan değişik Türk boyları gelmiş, bu boyların dili de Türkiye Türkçesinin ağızlarının oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Dolayısıyla Türkiye Türkçesi ağızlarından diğer Türk lehçelerine özgün olan dil özelliklerini, kelimeleri bulmak mümkündür. Bildirimizde Kocaeli ağızı ele alınarak, tarihî Türk lehçelerinden Köktürkçe ve çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız Türkçesi ile benzer kelimeler incelenmiştir.[1] Kırgız Türkçesi ile Türkiye Türkçesi ağızları arasındaki benzer kelimeler daha önce C.Alimova tarafından doktora tezi olarak çalışılmıştır.[2] Biz bu değerli tezden yararlanmakla birlikte Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü'nün I–XII. ciltlerinden fişleme yoluyla da kelimeleri tespit etmeye çalıştık. Çünkü, C. Alimova'nın çalışmasında Türkiye Türkçesinin ağızlarının tamamı ele alındığı ve toplanan malzeme çok olduğu için ister istemez bazı kelimeler gözden kaçmıştır. Örneğin, *kıskanmak, çekememek* anlamında gelen **günüle-** fiili Kırgız Türkçesinde de aynı anlamda geçmektedir. Ancak bu fiil C. Alimova'nın çalışmasında yer almamıştır. Tespit ettiğimiz 65 kelimenin 33 ü C. Alimova'nın eserinde bulunmakta, 32 kelime de bulunmamaktadır. Bundan başka Kocaeli ağzı üzerinde yapılmış değişik makalelere de baktık. Örneğin, K. Acar'ın 'Kocaeli Ağızlarında Kullanımdan Düşmekte Olan Bazı Sözler' adlı makalesinden **arşak, araba goş-** gibi kelimeler alınmıştır.[3] Bildirimizde kelimeler 'Kırgız Türkçesi Ağızlarında Köktürk Harfli Yazıtlara Ait Söz Varlığı' adlı çalışmamızda kullandığımız yöntemle incelenmeye alınmıştır.[4]

* Yard. Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek/Kırgızistan, nuruseev@gmail.com

1 Kırgız Türkçesi hakkında geniş bilgi için bkz.: Çengel, Hülya Kasapoğlu, *Kırgız Türkçesi Grameri*, Ankara, 2005; Ahmet Buran & Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Elazığ, 1999, s. 295-325.

2 Alimova, Cıldız, *Türkiye Türkçesi Ağızları ile Kırgız Türkçesinin Söz Varlığı Açısından Karşılaştırılması*, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2011.

3 Kenan Acar, "Kocaeli Ağızlarında Kullanımdan Düşmekte Olan Bazı Sözler", *I. Uluslararası Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu (20-22 Nisan 2006) Bildirileri*, 2007, s. 1-22.

4 Nurdin Useev, "Kırgız Türkçesi Ağızlarında Köktürk Harfli Yazıtlara Ait Söz Varlığı", *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

1. Kocaeli Ağzında Eski Türkçeye Özgü Kelimeler

Çalışmamızda Eski Türkçe terimi ile VII-XIII. yüzyıllar arasındaki Köktürkçe, Eski Uygurca ve Karahanlı Türkçesi gibi yazı dilleri kast edilmektedir.[5] Bilindiği gibi Eski Türkçe döneminde farklı Türk boyları yazı dili olarak aynı, ortak dili kullanmışlardır. Dolayısıyla günümüzdeki çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunun kökü bu döneme dayanmaktadır.

Ağızlar dilin eski, arkaik unsurlarını koruma özelliğine sahiptirler. Bu hakkında P.M. Meliyoranskiy de şöyle demiştir: '*... çağdaş ağızlarda yeni yazıtlarda bulunmayan birçok eski şekiller ve kelimeler bulunmaktadır. Dolaysıyla ağızlardaki bu kelimeler eski yazıtları anlamada ve dil bakımından araştırmada çok değerli, bazen de değiştirilmez verileri oluşturmaktadır*' .[6] A.A. Zayançkovskiy de ağızlarda çok eski kelimelerin bulunduğunu, eski yazıtlarda geçen bazı kelimelerin ağızlardaki eski kelimelerden haberdar olmadan açıklanamayacağını ve böylece ağızların söz varlığının tarihi-karşılaştırmalı olarak incelenmesinin çok önemli olduğunu ifade etmiştir.[7] Biz de Köktürkçe ile Kırgız Türkçesi ağızlarındaki ortak kelimeleri incelediğimiz çalışmamızda Kırgız Türkçesi ağızlarında Köktürkçeye özgü 64 kelimenin olduğunu tespit etmiştik. Üstelik ağızlardaki kelimelerin yardımıyla Köktürkçedeki **bört, alaŋ** gibi bazı kelimelerin, bunun tam terinde Köktürkçe vasıtasıyla Kırgız Türkçesi ağızlarındaki töz kelimeisnin anlamını açıklayabilmiştik.[8]

Türkiye Türkçesi ağızlarındaki eskicil unsurları, onun içinde Eski Türkçeye mahsus dil özelliklerini ele alan çalışmalar da yapılmıştır. Örneğin, E.Gökçür, 'Van Gölü Havzası Ağızlarında Kullanılan Eski Türkçe ve Orta Türkçe Menşeli Sözcükler Üzerine' adlı makalesinde Van gölü havzası ağızlarından **aba, berk, ogrı** vb. gibi Eski Türkçeye özgü kelimeleri tespit etmiştir.[9] A.Ata, 'Derleme Sözlüğü'nde Geçen En Eski Türkçe Kelimeler' adlı makalesinde Derleme Sözlüğünde, yani Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunan Eski Türkçe kelimeleri çıkarmaya çalışmıştır.[10] Biz yaptığımız inceleme sonucunda Kocaeli ağzında Eski Türkçeye mahsus altı kelime bulabildik:

1. anaç – yaşlanmış anne, orta yaşlı, ergin kadın.

Kocaeli ağzında *yaşlanmış anne, orta yaşlı, ergin kadın* anlamına gelen **anaç** kelimesi

Eski Uygurcada *annecik* anlamında geçmektedir.[11] Divanü-Lügat'it-Türk'de de herkesin anası imiş gibi kendini sevdiren ve küçüklüğünde büyük bir anlayış gösteren kız çocuğu

Bölümü ve Türk Dili Kurumu, Afyon Karahisar, Türkiye, 18-20 Kasım, 2009, *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri* ed. Cengiz Alyılmaz, Metin Yılmaz, Özgür Ay, Afyonkarahisar, 2010, s. 281-296.

5 Geniş bilgi için bkz.: Ahmet Bican Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara, 2004, s. 130-177.

6 P. M. Meliyoranskiy, Arab-filolog O Turetskom Yazıke, Sankt-Petersburg, 1900, s. 2.

7 A. A. Zayançkovskiy, "Tartışma Konuşması", *Voprosı Diyalektologii Tyurkskih Yazıkov*, Bakü, 1958, s. 133.

8 Nurdin Useev, "Kırgız Türkçesi Ağızlarında...", s. 281-296.

9 Engin Gökçür, "Van Gölü Havzası Ağızlarında Kullanılan Eski Türkçe ve Orta Türkçe Menşeli Sözcükler Üzerine", *Diyalektolog*, 4 (2012), s. 35-45.

10 Aysu Ata, "Derleme Sözlüğü'nde Geçen En Eski Türkçe Kelimeler", *Türkoloji Dergisi*, C.XIII, S. 1, Ankara, 2000, s. 67-99.

11 DS I, 246; Nadelyayev V. M. *vd*. Drevnetyurkskiy Slovar', Moskova-Lenigrad, 1969, s. 43.

bildirmektedir.[12] Koceli ağzında *yaşlanmış anne, orta yaşlı, ergin kadın* anlamına geldiğine göre anaç sözü anlam değişmesine uğramıştır. Fakat ses yapısını korumuştur.

2. ağula- – zehirlemek.

Divanü-Lügat'it-Türk'deki 'Ol aşın **aguladı** (*O, yemeğini zehirledi*)' cümlesinde geçen ve zehirlmek anlamına gelen **agula-** fiili Kocaeli ağzında **ağula-** şeklinde geçmekte ve aynı anlamı, zehirlmeyi yansıtmaktadır.[13] Sadece orta hece **g** sesi yumuşayarak ince **ğ** sesine dönüşmüştür.

3. ece – büyük kardeş, ağabey.

Köl Tigin yazıtındaki 'Anta kisre inisi **eçisin** teg kılınmaduk erinç, oglı kaŋın teg kılınmaduk erinç (*Ondan sonra erkek kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz*) (Köl Tigin, Doğu 5)' cümlesinde geçen **eçi** kelimesi *ağabey* anlamına gelmektedir.[14] Söz konusu kelime Kocaeli ağzında **eçe** şeklinde yer alarak aynı anlama gelmektedir.[15] Yani Köktürkçedeki gibi *ağabey* anlamını yansıtmaktadır. Sadece söz sonundaki dar **i** sesi söz başındaki geniş **e** sesinin etkisiyle geniş **e** sesine dönüşmüştür.

4. otaçı – doktor.

Köktürk harfli Yenisey yazıtlarından Suglug-Adır-Aksı (E 61, 3) yazıtında geçen Lüy Pek Otaçı kişi adında, Divanü-Lügat'it-Türk'de yer alan '**Otaçı** közüg enüçledi (*Doktor göze inen perdeye ilaç koydu*)' cümlesinde kullanılan **otaçı** kelimesi doktor anlamına gelmektedir.[16] **Otaçı** kelimesi Kocaeli ağzında hiç değişikliğe uğramadan **otaçı** şeklinde ve *doktor* anlamında varlığını korumuştur.[17]

5. arı – kutsal (DS I, 313).

Kocaeli ağzında *kutsal* anlamına gelen **arı** kelimesi bulunmaktadır. Türkçenin tarihî ses değişimine göre bu kelime Eski Türkçede **arıg** şeklinde geçmesi gerekmektedir. Çünkü Eski Türkçedeki birden fazla heceli kelimelerin sonundaki **g** sesi Oğuz dillerinde düşmektedir.[18] Gerçekten de Eski Uygurcada kutsal anlamına gelen **arıg** sözü kullanılmaktadır: Biz **arıg** biz (*Biz kutsalız*) (TT II).[19] Demek ki Kocaeli ağzındaki *kutsal* anlamına gelen **arı** sözünü Eski Türkçeye özgü bir kelime diye değerlendirebiliriz.

6. **sünge** – ucunda ıslak bez bağlanan, fırındaki kızgın külleri süpürmeye yarayan sırık (DS X, 3715).

Kocaeli ağzında *ucunda ıslak bez bağlanan, fırındaki kızgın külleri süpürmeye yarayan sırık* anlamına gelen **sünge** kelimesi bulunmaktadır. Aynı zamanda Köktürkçede uzun ağaç saplı, sivri

12 DLT I, s. 52.

13 DS I, 114; DLT I, s. 24.

14 Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara, 2008, s. 25; Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*, Konya, 2009, s. 248.

15 DS V, 1663.

16 Nurdin Useev, *Yenisey Cazma Estelikteri I: Leksikası cana Teksttеr*, Bişkek, 2011, s. 534; DLT I, s. 299.

17 DS IX, 3292.

18 Günay Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, İstanbul, 2012, s. 177

19 Nadelyayev V. M. vd. *Drevnetyurkskiy Slovar'*.., s. 52.

demir uçlu silahı, cıdayı, mızrağı bildiren **süngü** kelimesi bulunmaktadır: **Süŋgü** batımı karıg söküpen Kögmen yışıg toga yoprıp Kırkız bodunug uda basdımız (*Mızrak batımı karı söküp Kögmen dağlarını aşarak Kırgız halkını uykuda (iken) bastık*) (Köl Tigin, Doğu 35).[20] Bize göre Kocaeli ağzındaki **sünge** kelimesi Köktürkçedeki **süŋgü** kelimesinin hem anlamı hem ses yapısı değişmiş şeklidir.

2. Kocaeli Ağzında Kırgız Türkçesine Özgü Kelimeler

Yukarıda belirtildiği gibi Kocaeli ağzında Kırgız Türkçesine benzer 69 kelime tespit edilmiştir. Bunları da özellikleirne göre aşağıdaki gibi tasnif ederek ele almayı uygun gördük.

2.1. Hem Ses, Hem de Anlam Açısından Benzer Kelimeler

Bu kelimeler hem Kocaeli ağzında, hem de Kırgız Türkçesinde aynı anlamda, benzer ses yapısında bulunmaktadır. Örneğin, Kocaeli ağzında *kedi* anlamında kullanılan **mışık** kelimesi Kırgız Türkçesinde de aynı ses yapısında yer alarak *kedi* anlamına gelmektedir.

1. **açkıç** – anahtar (C.A).

Kocaeli ağzında *anahtar* anlamında geçen **açkıç** kelimesi Kırgız Türkçesinde de aynı şekilde *anahtar* anlamında kullanılmaktadır: Batış **açkıçtı** taba albay ubara boldu (*Batış anahtarı bulamayıp eziyet çekti*) (Baytemirov).[21]

2. **aga** – ağabey (C.A).

Kırgız Türkçesinde *ağabey* anlamında kullanılan 'Makiştin agası usta sergey (*Makiş'in ağabeyi usta Sergey*)'[22] **aga** kelimesi Kocaeli ağzında da aynı ses yapısında ve benzer anlamda geçmektedir.[23]

3. **aŋız** – ekin biçildikten sonra tarlada kalan köklü sap kısmı.

Kocaeli ağzında *ekin biçildikten sonra tarlada kalan köklü sap kısmı* anlamında geçen **aŋız** kelimesi Kırgız Türkçesinde de aynı şekilde *ekin biçildikten sonra tarlada kalan kısmı* anlamında kullanılmaktadır: Baldar uylardı **aŋızga** baylap koyuştu (*Çocuklar inekleri aŋıza bağladılar*) (Abdukarimov) .[24]

4. **arık** - su yolu, ark (C.A).

Kırgız Türkçesinde *su yolu, ark* anlamında kullanılan 'Arıkka suu saluu (Arka su koymak)'[25] **arık** kelimesi Kocaeli ağzında da **arık** şeklinde ve *su yolu, ark* anlamında geçmektedir.[26]

20 Talat Tekin, *Orhon Yazıtları...*, s. 34-35.

21 Abduvaliev vd.,, Kırgız Tilinin Sözdügü, Bişkek, 2010, s. 139; K.K. Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy Slovar'*, C. I. Frunze, 1985, s. 82; DS I, 55.

22 İ. Abduvaliev *vd*., Kırgız Tilinin..., s. 22; K.K. Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 20.

23 DS I, 74.

24 İ. Abduvaliev *vd*., *Kırgız Tilinin...*, s. 102; K.K. Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 60; DS I, 271.

25 İ. Abduvaliev *vd*., *Kırgız Tilinin...*, s. 120; K.K. Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 73.

26 DS I, 315.

5. **bastır-** – kümes hayvanlarını kuluçkaya yatırmak

Bas- fiilinin ettirgenlik şekli olan **bastır-** fiili hem Kocaeli ağzında, hem de Kırgız Türkçesinde *kümes hayvanlarını kuluçkaya yatırmak* anlamında geçmektedir.[27]

6. **bekit-** – kapatmak, tıkamak, örtmek (C.A).

Kocaeli ağzında *kapatmak, tıkamak, örtmek* anlamında geçen **bekit-** fiili Kırgız Türkçesinde de aynı şekilde *kapatmak, kilitlemek* anlamında kullanılmaktadır: Darbazanı **bekitse**, daarıy albayt eç adam (*Kapıyı kapatırsa, hiç kimse dokunamaz*) (Er Tabıldı).[28]

7. **mışık** – kedi (C.A) (Kırım Tatarları).

Kırgız Türkçesinde *kedi* anlamında **mışık** kelimesi kullanılmaktadır: **Mışıkka** oyun, çıçkanga ölüm (*Kediye oyun, fareye ölüm*) (atasözü).[29] Söz konusu kelime Kocaeli ağzında da *kedi* anlamında geçmektedir.[30]

8. **sak** – uyanık, tetikte (C.A).

Kırgız Türkçesinde *uyanık, tetikte* anlamında kullanılan 'Atka ceŋil, tayga çak, Uykusu cok, colgo **sak** (*Ata hafif, taya uygun, Uykusu yok, yolda uyanık*) (Manas)'[31] **sak** kelimesi Kocaeli ağzında da **sak** şeklinde ve *uyanık, tetikte* anlamında geçmektedir.[32]

9. **sun-** – dokunmak, elini uzatmak, uzanmak.

Kocaeli ağzında *dokunmak, elini uzatmak, uzanmak* anlamında geçen **sun**- fiili Kırgız Türkçesinde de aynı şekilde *elini uzatmak* anlamında kullanılmaktadır: Oŋ koluŋdu beri sun, Koştoşoyun can dosum (Kurmanbek).[33]

10. **uyut**- – yoğurt yapmak için sütü mayalamak (C.A).

Uyu- fiilinin ettirgenlik şekli olan **uyut-** fiili hem Kocaeli ağzında, hem de Kırgız Türkçesinde *yoğurt yapmak için sütü mayalamak* anlamında geçmektedir.[34]

11. **eriş** – dokuma tezgâhlarında uzunluğuna atılan ip, arış, boy ipliği.

Kırgız Türkçesinde *dokuma tezgâhlarında uzunluğuna atılan ip, arış, boy ipliği* anlamında kullanılan 'Asıl cibektin erişin çubap kördü (*Asıl, ipeğin erişini boşaltı*) (Sıdıkbekov)'[35] **eriş** kelimesi Kocaeli ağzında da **eriş** şeklinde ve aynı anlamında geçmektedir.[36]

27 Cıldız Alimova, *Türkiye Türkçesi...*, s. 222; DS II, 548.
28 İ. Abduvaliev *vd.*, *Kırgız Tilinin...*, s. 211; K.K. Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 126; DS II, 602.
29 İ. Abduvaliev *vd. Kırgız Tilinin...*, s. 955; K.K. Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy Slovar'*, C. II, Frunze, 1985, s. 49.
30 DS IX, 3192.
31 İ. Abduvaliev *vd.*, *Kırgız Tilinin...*, s. 1063; K.K. Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy II...*, s. 123.
32 DS X, 3516.
33 İ. Abduvaliev *vd.*, *Kırgız Tilinin...*, s. 1105; K.K. Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy II...*, s. 165; DS X, 3697.
34 Cıldız Alimova, *Türkiye Türkçesi...*, s. 335; DS XI, 4051.
35 İ. Abduvaliev *vd.*, *Kırgız Tilinin...*, s. 1425.
36 DS V, 1771.

Gördüğümüz gibi Kocaeli ağzında geçen 11 kelime hem anlam hem de ses bakımından hiç değişikliğe uğramadan Kırgız Türkçesinde de bulunmaktadır.

2.2. Anlam bakımından aynı; ses bakımından değişikliğe uğrayan kelimeler

Bu tür kelimelerin anlamları Kırgız Türkçesinde ve Kocaeli ağzında da aynıdır. Ancak bu kelimelerin ses yapısında değişiklikler mevcuttur. Örneğin, Kırgız Türkçesinde *geçen sene, yıl* anlamına gelen **bıltır** kelimesi Kocaeli ağzında **bıldır** şeklinde geçmektedir. Yani kelime ortasındaki **t** sesi ötümlüleşerek **d** sesine (-t- > -d-) dönmüştür.

Köktürk harfli yazıtlarda ve Kırgız Türkçesi ağızlarında anlam bakımından aynı ses bakımından değişikliğe uğrayan kelimelerin sayısı 18'dir.

1. **abart-** - olduğundan fazla göstermek, büyütmek, mübalâğa etmek (C.A).

Kocaeli ağzında **abart-** şeklinde geçerek *olduğundan fazla göstermek, büyütmek, mübalâğa etmek* anlamında kullanılan fiil,[37] Kırgız Türkçesinde aynı anlamda ancak **apırt-** şeklinde yer almaktadır: Omor **apırta** süylödü (*Omor abartarak konuştu*) (Sıdıkbekov).[38] Bir başka deyişle kelime içindeki **p** sesi Kocaeli ağzında ötümlüleşerek **b** sesine, dar **ı** ünlüsü geniş **a** ünlüsüne dönüşmüştür.

2. **acırak** – az acı, acımsı (C.A).

Kırgız Türkçesinde *az acı, acımsı* anlamında kullanılan **açuurak** kelimesi Kocaeli ağzında aynı anlamda, **acırak** şeklinde geçmektedir.[39]

3. **ârı** – -den doğru, -den yana.

Kocaeli ağzında *-den doğru, -den yana* anlamında **ârı** edatı geçmektedir.[40] Söz konusu edat Kırgız Türkçesinde **arı** şeklinde, ancak aynı anlamda kullanılmaktadır: Şaardan **arı** beş kilometr cerde köl bar (*Şehirden 5 kilometre doğru göl vardır*) (Cantöşev).[41] Kocaeli ağzında bu kelime başındaki **a** sesi uzun ünlü ise, Kırgız Türkçesinde kısa ünlüdür.

4. **bertil-** – incinmek, burkulmak (C.A).

Kocaeli ağzında **bertil-** şeklinde geçerek olduğundan *incinmek, burkulmak* anlamında kullanılan fiil ,[42] Kırgız Türkçesinde aynı anlamda ancak **mertin**- şeklinde geçmektedir: Küçtüü küçönsö, küçünö kelet, Küçü cok küçönsö, beli **mertinet** (*Güçlü gücenirse gücüne gelir, Gücü yok gücenirse, beli incinir*) (atasözü).[43] Bu fiilde kelime başı **b** sesinin **m** sesine, kelime sonu **l**

37 DS I, 12.
38 I. Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 106; K.K. Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 62.
39 Cıldız Alimova, *Türkiye Türkçesi...*, s. 61.
40 DS I, 313.
41 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 120; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I....*, s. 72.
42 DS II, 637.
43 DS X, 3899; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy II...*, s. 26.

sesinin **n** sesine dönüşmesi yer almaktadır. Bilindiği gibi kelime başındaki **b** sesinin korunması Oğuzca bir unsur olarak değerlendirilmektedir.[44] **M** sesine dönüşmesi de bazı Kıpçak Türk lehçelerinin özelliğidir.

5. **bıldır** – geçen yıl (C.A).

Kırgız Türkçesinde *geçen yıl, sene* anlamında **bıltır** kelimesi kullanılmaktadır: Zuura **bıltır** otuz eki kozu sıylık algan (*Zuura geçen sene otuz iki kuzu ödül almıştır*) (Bayalinov).[45] Söz konusu kelime Kocaeli ağzında **bıldır** şeklinde, yani kelime içi **t** sesi ötümlüleşerek **d** eşine dönüşmüş şekilde geçmektedir.[46]

6. **dam-** – damlamak (C.A).

Kocaeli ağzında *damlamak* anlamında **dam-** fiili geçmektedir.[47] Söz konusu fiil Kırgız Türkçesinde **tam-** şeklinde, ancak aynı anlamda kullanılmaktadır: Mına-mına tamçı turat **tamganı** (*Damla şimdi damlayacak halde*) (Tokombaev).[48] Bu kelimedeki ses farklılığı Kırgız Türkçesinde **t** olan sesin Kocaeli ağzında ötümlü **d** olmasıdır. Bilindiği gibi Eski Türkçedeki kelime başı **t** sesi bazı Türk lehçelerinde, onun içinde Kırgız Türkçesinde korunurken, bazı Türk lehçelerinde, özellikle Oğuz grubuna giren Türkiye Türkçesinde, Azeri Türkçesinde ötümlüleşerek **d** sesine dönüşmüştür.[49] **Dam-** fiilinde bu ses değişikliği görülmektedir.

7. **deş-** – delmek, yarmak, yara açmak.

Kırgız Türkçesinde *delmek, yarmak, yara açmak* anlamında kullanılan (Kee biröösü cük cüktöp, Murdun **teşken** ögüzdün (*Bazıları yük yükleyip, Öküzün burnunu delmişler*))[50] **teş-** fiili Kocaeli ağzında **deş**- şeklinde geçmektedir.[51] Yani yukarıdaki **dam**- fiilindeki ses değişikliği, **t** sesinin ötümlüleşerek **d** sesine dönüşmesi yer almaktadır.

8. **döş** – gerdan, göğüs.

Kocaeli ağzında *gerdan, göğüs* anlamında **döş** kelimesi geçmektedir.[52] Söz konusu kelime Kırgız Türkçesinde **töş** şeklinde, ancak aynı anlamda kullanılmaktadır: Koydun **töşü** (*Koyunun göğsü*).[53] Bu kelimede de **dam-, deş-** fiillerinde görülen ses değişikliği, ötümsüz **t** sesinin ötümlü **d** sesine dönüşmesi yer almaktadır.

44 Z. Korkmaz, "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *Birinci Türk Dili Bilimsel Kurultayı 1972*, Ankara, 1975, s. 433-446.
45 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 292; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 72.
46 DS II, 690.
47 DS IV, 1354.
48 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 1137; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy II...*, s. 199.
49 Karaağaç, *Türkçenin Ses...*, s. 215-217
50 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 1173; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy II...*, s. 231.
51 DS IV, 1438.
52 DS IV, 1589.
53 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 1137; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy II...*, s. 199.

9. **dumağ** – grip, nezle.

Kırgız Türkçesinde *grip, nezle* anlamında kullanılan (Sasık tumoo tiygen körünöt (*Nezle olmuştur herhalde*))[54] **tumoo** kelimesi Kocaeli ağzında **dumağ** şeklinde geçmektedir.[55] Yani yukarıdaki **dam**- fiilindeki ses değişikliği, **t** sesinin ötümlüleşerek **d** sesine dönüşmesi yer almaktadır. Bundan başka **ağ** diftongunun uzun **oo** ünlüsüne dönüşmesi de görülmektedir.

10. **düzet-** – düzeltmek (C.A).

Kırgız Türkçesinde *düzeltmek* anlamında **tüzöt-** fiili kullanılmaktadır: Orfografiyalık kataların tüzöttüm (*İmla hatalarını düzelttim*).[56] Söz konusu kelime Kocaeli ağzında **düzet-** şeklinde, yani kelime başı **t** sesi ötümlüleşerek **d** eşine dönüşmüş şekilde geçmektedir.[57] Bundan başka Kırgız Türkçesinde ilk hecedeki yuvarlak **ü** ünlüsünün etkisi ile ikinci hecedeki düz **e** sesi yuvarlaklaşarak **ö** sesine dönmüştür.

11. **godak** – eşek yavrusu (C.A).

Kocaeli ağzında *eşek yavrusu* anlamında **godak** kelimesi geçmektedir.[58] Bu kelime Kırgız Türkçesinde **kodik** şeklinde bulunmaktadır.[59]

12. **göğem** – hayvanlara zarar veren gök renkli bir çeşit sinek ya da böcek (C.A).

Kırgız Türkçesinde *hayvanlara zarar veren gök renkli bir çeşit sinek ya da böcek* anlamında kullanılan (Çirkeyi da çagat, **kögöönü** da kan sorot (*Sivrisineği de sokuyor, göğemi de kanı içiyor*))[60] **kögöön** kelimesi Kocaeli ağzında **göğem** şeklinde geçmektedir.[61] Yani kelime başı **k** sesi Kocaeli ağzında ötümlüleşerek **g** sesine dönüşmüştür. Bilindiği gibi Eski Türkçedeki kelime başı **k** sesi bazı Türk lehçelerinde, onun içinde Kırgız Türkçesinde korunurken, bazı Türk lehçelerinde, özellikle Oğuz grubuna giren Türkiye Türkçesinde, Azeri Türkçesinde ötümlüleşerek **g** sesine dönüşmüştür.[62] **Göğem** kelimesinde bu ses değişikliği görülmektedir. Bundan başka kelime içi **g** sesi kelime başı ötümlü **g** sesinin etkisiyle yumuşak **ğ** sesine dönüşmüştür. Kırgız Türkçesinde ilk hece yuvarlak **ö** sesinin tesiri ile son hece **e** sesi yuvarlak, uzun **öö** sesine dönüşmüştür.

13. **göğer**- – bitki büyüyerek yeşermek, yeşillenmek (C.A).

Kocaeli ağzında **göğer**-,[63] Kırgız Türkçesinde **kögör**- 'Caan caapü, egin kögördü (Yağmur yağarak ekin yeşerdi)'[64] şeklinde geçen ve *bitki büyüyerek yeşermek, yeşillenmek* anlamına gelen

54 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 1218; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy II...*, s. 266.
55 DS IV, 1601.
56 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 1229; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy II...*, s. 278.
57 DS IV, 1646.
58 DS VI, 2091.
59 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 715; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 391.
60 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 755; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy II...*, s. 414.
61 DS VI, 2128.
62 Karaağaç, *Türkçenin Ses...*, s. 182-183; E.R. Tenişev vd. *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov*. Fonetika, Moskova, 1984, s. 193-195
63 DS VI, 2128.
64 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 755; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 391.

fiilde **göğem** kelimesinde olduğu gibi kelime başındaki ötümsüz **k** sesinin ötümlü **g** sesine dönüşmesi ses olayı görülmektedir. Bundan başka Kırgız Türkçesinde ikinci hecedeki düz **e** sesi ilk hecedeki yuvarlak **ö** ünlüsünün etkisiyle yuvarlaklaşmış ve **ö** sesine dönüşmüştür.

14. **güney** – her zaman güneş alan yer.

Kırgız Türkçesinde *her zaman güneş alan yer* anlamında **küngöy** kelimesi geçmektedir: **Küngöyü** küngö çagılıp, Teskey cagı kölökö (*Güneş alan yeri güneşe yansıyor, güney tarafı gölgeli*).[65] Bu kelime Kocaeli ağzında **güney** şeklinde yer almaktadır.[66] Yani **göğem** ve **göğer-** kelimelerindeki gibi kelime başındaki ötümsüz **k** sesinin ötümlü **g** sesine dönüşmesi ses olayı görülmektedir. Bundan başka Kırgız Türkçesinde ikinci hecedeki düz **e** sesi ilk hecedeki yuvarlak **ü** ünlüsünün etkisiyle yuvarlaklaşmış ve **ö** sesine dönüşmüştür. Bir de Kocaeli ağzında orta hece **g** sesi düşmektedir.

15. **günüle-** – kıskanmak, çekememek.

Kocaeli ağzında *kıskanmak, çekememek* anlamına gelen **günüle**- fiili geçmektedir.[67] Kırgız Türkçeinde de *kıskanmak, çekememek* anlamına gelen **künülö**- fiili bulunmaktadır: Caman tuugan körö albayt, Cakşılık konso **künülöp** (*Kötü akraba çekemez, İyilik olursa kıskanıp*) (Osmonkul).[68] Ele alınan fiilde **göğem, göğer-, güney** kelimelerinde olduğu gibi kelime başındaki ötümsüz **k** sesinin ötümlü **g** sesine dönüşmesi ses olayı görülmektedir.

16. **gıvan-** – sevinmek (C.A).

Kırgız Türkçesinde *sevinmek* anlamında kullanılan (Asıl Sapardın kelgenine **kubandı** (*Asıl Sapar'ın gelmesine sevindi*))[69] **kuban-** fiili Kocaeli ağzında **gıvan-** şeklinde geçmektedir.[70] Bu fiilde kelime başındaki ötümsüz **k** sesinin ötümlü **g** sesine, kelime içi çift dudak **b** sesinin diş dudak **v** sesine dönüşmesi ses olayı görülmektedir.

17. **haçan** – ne zaman, ne vakit (C.A).

Kocaeli ağzında *ne zaman, ne vakit* anlamında **haçan** soru zamiri bulunmaktadır.[71] Bu zamir Kırgız Türkçesinde **kaçan** şeklinde kullanılmaktadır: **Kaçan** mında keldiŋiz? Kayda bolot eliŋiz? (*Ne zaman buraya geldiniz? Nerede Sizin halkınız?*) (Manas).[72] Bu kelimede kelime başı k sesi Kocaeli ağzında h sesine dönüşmüştür. Y. Torun, Türkçenin tarihî dönemlerinde kullanılan soru sözcüklerinden biri olan **kaçan** sözcüğüne bugün Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde rastlanmamakta olduğunu belirterek şunları ifade etmektedir: Ayrıca bugün kaçan sözcüğünün çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı da Türkiye Türkçesi ağızları ile çağdaş Türk lehçeleri arasındaki paralellikleri ortaya koyması ve Türkiye Türkçesi ile çağdaş Türk lehçelerinin söz varlığı açısından karşılaştırılması çalışmalarında ölçünlü dil yanında Türkiye

65 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 843.
66 DS VI, 2228.
67 DS VI, 2231.
68 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 845; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 467.
69 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 798; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 435.
70 DS VI, 2063.
71 DS VII, 2248.
72 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 670; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 361.

Türkçesi ağızlarının da önemli bir alan olduğunu göstermesi bakımından dikkate değer bir durumdur.[73]

18. **hayda**- – çifte koşulan hayvanı sürmek, dehlemek (C.A).

Kırgız Türkçesinde *sürmek, kovmak, takip etmek* anlamında kullanılan **ayda-** fiili Kocaeli ağzında *çifte koşulan hayvanı sürmek, dehlemek* anlamında ve **hayda-** şeklinde geçmektedir.[74]

19. **kıskaç** - demircilerin kızgın demiri tuttukları maşa gibi bir araç.

Kocaeli ağzında demircilerin kızgın demiri tuttukları maşa gibi bir aracı bildiren **kıskaç** kelimesi kullanılmaktadır.[75] Kırgız Türkçesinde de ocaktaki kızgın ateşi, demiri tutmak için kullanılan alete **kıçkaç** denilmektedir: Enesi eŋkeyip cerden **kıçkaçtı** aldı (*Annesi aşağı eğilip yerden kıskacı aldı*) (Beyşenaliev).[76] Bu kelimede kelime içindeki **s** sesi Kırgız Türkçesinde kelimes sonu **ç** sesinin etkisiyle **ç** sesine dönüşmüştür.

20. **kürü-** – kar, çamu toprak vb. şeyleri kürekle sıyırarak atmak.

Kırgız Türkçesinde *kar, çamu toprak vb. şeyleri kürekle sıyırarak atmak* anlamında **kürö**- fiili kullanılmaktadır: Akbar ata eşik aldın **kürödü** (*Akbar baba kapı önünündeki karı kürüdü*) (Ubukeev).[77] Aynı zamanda Kocaeli ağzında da standart Türkiye Türkçesinde görülmeyen ve Kırgız Türkçesindeki gibi *kar, çamu toprak vb. şeyleri kürekle sıyırarak atmak* anlamını veren **kürü**- fiili bulunmaktadır.[78]

21. **oturgiç, oturkıç** – minder, kanepe.

Standart Türkiye Türkçesindeki birçok kelime Arapça, Farsça kökenlidir. Bunun nedeni de 15-19. yüzyıllarda edebî dil olarak kullanılan Osmanlı Türkçesinin Arapça, Farça ve Türkçe karışık bir dil olmasıdır. Bundan dolayı oturulacak eşya anlamında Arapça **sandalye, minder** gibi kelimeler bulunmaktadır. Ancak, yerli halkın konuşma dili olan ağızlarda bazı yabancı kelimelerin yerine tarihin derinliklerinden gelen öz Türkçe kelimeler kullanılmaktadır. Öyle kelimelerden birisi *sandalye, minder* anlamına gelen **oturgiç, oturkıç** kelimesidir.[79] Söz konusu kelime **otur-** fiilinden ve fiilden isim yapma **–gıç, -kıç** ekinden oluşmaktadır. Bu kelime Kırgız Türkçesinde aynı anlamda **oturguç/olturguç** şeklinde yer almaktadır.[80] Sadece Kırgız Türkçesinde küçük ünlü uyumunun etkisinde **–gıç, -kıç** ekindeki **ı, i** düz ünlüleri yuvarlak **u** ünlüsüne dönüşmüştür.

73 Yeter Torun, "Türkiye Türkçesi ve Balkan Ağızlarında 'Kaçan' Soru Sözcüğü", *Diyalektolog*, 5 (2012), s. 52-53.
74 Alimova, *Türkiye Türkçesi...*, s. 283.
75 DS VIII, 2842.
76 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 882; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 500.
77 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 850; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 470.
78 DS VIII, 3048.
79 DS IX, 3296.
80 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 1006; Yudahin, Kirgizsko-Russkiy II..., s. 84.

22. **süs-** – toslamak, boynuz vurmak.

Kırgız Türkçesinde *toslamak, boynuz vurmak* anlamında **süz**- fiili geçmektedir: Canına uy coloso ele **süzöt** (*Yanına inek gelirse hemen toslar*) (Beyşenealiev).[81] Ele alınan fiil Kocaeli ağzında **süs-** şeklinde bulunmaktadır.[82] Kocaeli ağzında bu fiildeki kelime sonu yumuşak **z** ünsüzü söz başı sert **s** ünsüzünün etkisi ile sertleşmiş ve sert **s** sesinde dönüşmüştür.

23. **yalınkat** – tek kat, hafif, ince.

Kocaeli ağzında *tek kat, hafif, ince* anlamında **yalınkat** kelimesi bulunmaktadır.[83] Aynı kelime Kırgız Türkçesinde calaŋkat şeklinde kullanılmaktadır.[84] Bu kelimedeki ses farklılığı kelime başındaki sesin Kocaeli ağzında **y**, Kırgız Türkçesinde **c** olmasıdır. Bilindiği gibi genel Türkçedeki kelime başı y sesi bazı Türk lehçelerinde, onun içinde özellikle Kırgız Türkçesinde c sesine dönüşmüştür. Yani Kaşgarlı Mahmut'un bildirdiği, Oğuz ve Kıpçaklarda **y**-'nin **c**-'ye dönüşmesini düzenli olarak devam ettiren tek çağdaş lehçe Kırgız Türkçesidir.[85]

24. **yay-** (I) – otlatmak (C.A).

Kırgız Türkçesinde *otlatmak* anlamında kullanılan 'Koy **cayıp** keyip baratsam, bir koy artta kalıp kaldı (*Koyunu otlatırken bir koyun geride kaldı*) (Cantöşev)' **cay**- fiili,[86] Kocaeli ağzında **yay**- şeklinde geçmektedir.[87] Bu kelimede de **yalınkat** kelimesinde olduğu gibi kelime başı tonlu **y** sesinin tonsuz **c** sesine dönüşmesi görülmektedir.

25. **yay-** (II) – sermek.

Kocaeli ağzında *sermek* anlamında kullanılan **yay**- fiili,[88] Kırgız Türkçesinde **cay**- şeklinde geçmektedir: Burma kaynagan samoordu alıp kelip, dastorkondu **caydı** (*Burma pişmiş semaveri getirip, destarhanı serdi*) (Kaimov).[89] Bu fiilde de **yalınkat** kelimesinde olduğu gibi kelime başı tonlu **y** sesinin tonsuz **c** sesine dönüşmesi görülmektedir.

26. **yarma** – buğday, arpa, mısır, bezelye vb. nin iri çekilmişi, dövmesi.

Kırgız Türkçesinde *buğday, arpa, mısır, bezelye vb. nin iri çekilmişi, dövmesi* anlamında kullanılan **carma** kelimesi,[90] Kocaeli ağzında **yarma** şeklinde geçmektedir.[91] Bu kelimede de **yay-** kelimesinde olduğu gibi kelime başı tonlu **y** sesinin tonsuz **c** sesine dönüşmesi görülmektedir.

81 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 1110; Yudahin, Kirgizsko-Russkiy II..., s. 170.
82 DS X, 3725.
83 DS XI, 4146.
84 Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 220.
85 Sertan Alibekiroğlu, "Türkçede Ön Seste Y", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 8/1, 2013, s. 701
86 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 386; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 214.
87 DS XI, 4213.
88 DS XI, 4213
89 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 386; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 214.
90 Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 235.
91 DS XI, 4187.

27. **yel, yél** – ağrı, sızı, romatizma.

Kırgız Türkçesinde *ağrı, sızı, romatizma* anlamında kullanılan **yel** kelimesi Kocaeli ağzında *ağrı, sızı, romatizma* anlamında ve **yel** şeklinde geçmektedir.[92] Burada da kelime başı tonlu **y** sesinin tonsuz **c** sesine dönüşmesi görülmektedir.

28. **yol** – kez.

Kırgız Türkçesinde *kez, defa* anlamında **colu** kelimesi kullanılmaktadır: Sadık rayongo neçen **colu** barıp keldi (*Sadık ilçeye birkaç kez gitti*) (Baytemirov).[93] Söz konusu kelime Kocaeli ağzında yol şeklinde bulunmaktadır.[94] Bu kelimede söz başı **y** sesinin **c** sesine dönüşmesinden başka kelime sonu **u** sesinin düşmesi de görülmektedir. Yani Kocaeli ağzında kelime sonu **u** sesi düşmüştür.

29. **yon-** – *yontmak* (C.A).

Kocaeli ağzında *yontmak* anlamında kullanılan **yon**- fiili,[95] Kırgız Türkçeisnde **con**- şeklinde geçmektedir: Ketmendin sabın **conup**, koroodo oturgan atamdı kördüm (*Bahçede küreğin sapını yontup oturan babamı gördüm*).[96] Burada da kelime başı tonlu **y** sesinin tonsuz **c** sesine dönüşmesi görülmektedir.

30. **yorga** – atlarda, rahvana yakın bir yürüyüş biçimi, yumuşak rahvan.

20. yüzyılın başına kadar yarı göçebe hayatı sürdüren Kırgızlarda atçılık çok gelişmiş, bundan dolayı atların özelliklşeri, rengi, yürüyüş biçimi ile ilgili birçok kelime bulunmaktadır. Öyle kelimelerden birisi rahvana yakın bir yürüyüş biçimi, yumuşak rahvanı bildiren **corgo** kelimesidir: Karager ce celgeni ce **corgosu** bilinbeyt (*Karagerin ya koştuğu ya yorga ettiği bilinmiyor*) (Beyşenaliev).[97] Kocaeli ağzında da atların rahvana yakın bir yürüyüş biçimini, yumuşak rahvanı bildirmek için **yorga** kelimesi kullanılmaktadır.[98] Bu kelimede söz başındaki **y** sesinin **c** sesine dönüşmesinden başka, kelime sonu düz **a** sesinin ilk hecedeki yuvarlak **o** sesinin etkisi ile yuvarlak **o** ünlüsüne dönüşmesi görülmektedir.

31. **yun-** – yıkanmak.

Kelime başı tonlu **y** sesinin tonsuz **c** sesine dönüştüğü kelimelerden birisi Kırgız Türkçesinde cuun- 'Siz **cuunup**, tamak içip, biraz es alıŋız (*Siz yıkanıp, yemek yiyip, biraz dinleniniz*) (Cantöşev)',[99] Kocaeli ağzında **yun-** şeklinde geçen ve *yıkanmak* anlamına gelen fiildir.[100]

Gördüğümüz gibi Kocaeli ağzında geçen 31 kelime biraz ses değişikliğine uğramışsa da anlam bakımından aynı şekilde Kırgız Türkçesinde de bulunmaktadır.

92 Alimova, *Türkiye Türkçesi...*, s. 341.
93 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 473.
94 DS XI, 4288.
95 DS XI, 4294.
96 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 474; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 260.
97 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 481; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 261.
98 DS XI, 4298.
99 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 494; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 271.
100 DS XI, 4320.

2.3. Ses bakımından aynı, anlam bakımından biraz değişikliğe uğrayan kelimeler

Bazı kelimeler Kocaeli ağzında ve Kırgız Türkçesinde ses bakımından aynı, ancak, anlam bakımından değişikliğe uğrayarak geçmektedir. Örneğin, **çılbır** kelimesi Kocaeli ağzında *anahtar zinciri* anlamında kullanılmışsa, Kırgız Türkçesinde *yular, dizgin* anlamında geçmektedir.

1. **arış** – kolun dirsekle bilek arasındaki kısmı.

Kocaeli ağzında *kolun dirsekle bilek arasındaki kısmı* anlamında kullanılan **arış** kelimesi Kırgız Türkçesinde *adım* anlamında geçmektedir: Acal colu çildin **arışınan** kıska (*Ecel yolu kuşun adımından kısadır*) (Sıdıkbekov).[101]

2. **bah** – evet, peki, olur, öyle anlamında edat.

Kocaeli ağzında *evet, peki, olur, öyle* anlamına gelen **bah** edatı Kırgız Türkçesinde seviniçte, neşendikte, razı oldukta kullanılan bir edat olarak geçmektedir: **Bah**! Muzdaktıgın aytpa (*Bah! Soğukluğuna bak*) (Beyşenaliev).[102]

3. **bıdılda-** – kendi kendine konuşmak, homurdanmak, fısıldamak (C.A).

Kocaeli ağzında *kendi kendine konuşmak, homurdanmak, fısıldamak* anlamında kullanılan **bıdılda-** fiili Kırgız Türkçesinde *bıdı-bıdı etmek, çabuk konuşmak* anlamında bulunmaktadır: Cıpar koldorun arkasına caşırıp **bıdıldap** bat-bat aytt ı (*Cıpar, ellerini arkasına alıp, bıdıldayıp, çabuk konuştu*) (Sıdıkbekov).[103]

4. **çebiç** – bir yaşındaki keçi yavrusu.

Kocaeli ağzında bir yaşındaki keçi yavrususunu bildiren **çebiç** kelimesi Kırgız Türkçesinde anlam bakımından çok az değişikliğe uğrayarak bir yaşı geçen keçiyi bildirmektedir: Özüm bakkan **çebiçterdin** ulagı (*Kendim yetiştiren çebiçlerin yavrusu*) (Tokombaev).[104]

5. **çılbır** – anahtar zinciri.

Kocaeli ağzında *anahtar zinciri* anlamında kullanılan **çılbır** kelimesi Kırgız Türkçesinde *yular, dizgin* anlamında geçmektedir: Çoŋ koyçu menen Esen attarın **çılbırınan** karmap çette turuşat (*Çoŋ Koyçu menen Esen atlarının yularından tutup uzakta duruyorlar*) (Cantöşev).[105]

6. **çuldur** – fıtık hastalığı olan (kimse).

Kocaeli ağzında *fıtık hastalığı olan (kimse)* anlamında kullanılan **çuldur** kelimesi Kırgız Türkçesinde *konuşurken bazı sesleri söyleyemeyen kimse* anlamında geçmektedir.[106]

101 DS I, 323; Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 121; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 74.
102 DS II, 486; Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 191; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 118.
103 DS II, 660; Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 289; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 170.
104 DS III, 1099; Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 1317; Yudahin, Kirgizsko-Russkiy II..., s. 354.
105 DS III, 1171; Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 1350; Yudahin, Kirgizsko-Russkiy II..., s. 387.
106 Alimova, *Türkiye Türkçesi...*, s. 251.

7. **irile**- – hayvan saman yerken irisini seçip bırakmak.

Kocaeli ağzında *hayvan saman yerken irisini seçip bırakmak* anlamına gelen **irile-** fiili Kırgız Türkçesinde *bir şeyin irisini seçmek* anlamında kullanılmaktadır.[107]

8. **kapcık** – boş mermi kovanı (C.A).

Kocaeli ağzında *boş mermi kovanı* anlamında kullanılan **kapçık** kelimesi Kırgız Türkçesinde *cüzdan, küçük torba* anlamında geçmektedir: Sadaka degen nerselerge moldonun **kapçıgı** tolot (*Sadakaya verilen nesnelerle kollanın cüzdanı dolmaktadır*) (Sasıkbaev).[108]

9. **kayrak I** – taşlı, kumlu, ekime elverişli olmayan toprak.

Kocaeli ağzında *taşlı, kumlu, ekime elverişli olmayan toprak* anlamına gelen **kayrak** kelimesi Kırgız Türkçesinde *sulanmayan, ancak ekime elverişli toprak* anlamında geçmektedir: Töştögü apay bettin baarı **kayrak** (*Dağ eteğindeki toprağın tamamı sulanmadan ekilen topraktır*) (Taştemirov).[109]

10. **kayrak II** – yassı, düz, tabaka halindeki taş.

Kocaeli ağzında yassı, düz, tabaka halindeki taşı bildiren **kayrak** kelimesi Kırgız Türkçesinde anlam bakımından çok az değişikliğe uğrayarak bileği taşını bildirmektedir: **Kayraktay** tili calangan, Kadoodoy tişi sanalgan (*Dili bileği taşı gibi keskin, dişleri taş gibi büyük*) (Tokombaev).[110]

11. **kesek** – geri kalan parça, artık.

Kocaeli ağzında *geri kalan parça, artık* anlamında kullanılan **kesek** kelimesi Kırgız Türkçesinde *parçalanmış bir şeylerin büyüğü, parçalanmamış kısmı* anlamında geçmektedir: Alar kömürdün kesekterine, tozoŋuna kömüldü da kaldı (*Onlar kömürün parçalanmış kesekleri, tozu altında kaldılar*) (Sasıkbaev).[111]

12. **tam** – ahır.

Kocaeli ağzında *ahır* anlamına gelen **tam** kelimesi Kırgız Türkçesinde *ev, balçıktan, kerpiçten yapılan ev* anlamında kullanılmaktadır.[112]

9. **tetik** – becerikli.

Kocaeli ağzında *becerikli* anlamına gelen **tetik** kelimesi Kırgız Türkçesinde *neşeli; anlayışlı, becerikli* anlamında geçmektedir: Apakem, menin apakem, Akılıŋ **tetik** can eleŋ (*Anneciğim, benim anneciğim, Aklın anlayışlı insan idin*) (Akmataliev).[113]

107 Alimova, *Türkiye Türkçesi...*, s. 285.
108 DS VIII, 2248; Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 639; Yudahin, Kirgizsko-Russkiy Il..., s. 344.
109 DS VIII, 2706; Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 599; Yudahin, Kirgizsko-Russkiy Il..., s. 320.
110 DS VIII, 2706; Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 598; Yudahin, Kirgizsko-Russkiy Il..., s. 320.
111 DS VIII, 2761; Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 698; Yudahin, Kirgizsko-Russkiy Il..., s. 380.
112 Alimova, *Türkiye Türkçesi...,* s. 322.
113 DS X, 3899; Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 1172; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 231.

10. **uz** – uygun, yerinde, iyi, ustaca, düzgün (nesne, iş, durum için).

Kocaeli ağzındaki **uz** kelimesi *uygun, yerinde, iyi, ustaca, düzgün* anlamlarına gelerek nesne, iş, durum için kullanılmaktadır.[114] Söz konusu kelime Kırgız Türkçesinde *usta, eli uz, becerikli, mahir* anlamlarında insanlar için yer almaktadır: Körkömsüŋ **uzdun** sokkon kilemindey (*Güzelsin usta yapan kilem gibi*) (Ümötaliev).[115]

Gördüğümüz gibi Kocaeli ağzında geçen 10 kelime biraz anlam değişikliğine uğramışsa da ses bakımından aynı şekilde Kırgız Türkçesinde de bulunmaktadır.

2.4. Hem ses, hem de anlam bakımından biraz değişikliğe uğrayan kelimeler

Bu tür kelimeler Kocaeli ağzında ve Kırgız Türkçesinde hem ses hem de anlam bakımından ses değişikliğine uğramış şekilde kullanılmaktadır. Örneğin, Kocaeli ağzında geçen ve *bir kaptan başka bir kaba yemek boşaltmak, yemeği kaplara dağıtmak* anlamında kullanılan **kotar-** fiili Kırgız Türkçesinde **kotor-** şeklinde ve *değitirmek-* anlamında kullanılmaktadır.

1. **bılkı**- – çürümeye, erimeye yüz tutmak, bozulmak.

Kocaeli ağzında *çürümeye, erimeye yüz tutmak, bozulmak* anlamında **bılkı**- fiili geçmektedir.[116] Bu fiil Kırgız Türkçeisnde **bılgı**- şeklinde ve *bozulup kötü kokmak* anlamında kullanılmaktadır.[117] Yani anlam bakımından biraz değişkliğe uğramış, kelime içi sert **k** sesi yumuşak **g** sesine dönüşmüştür.

2. **bişek** – yayık döğmede kullanılan ağaç.

Kocaeli ağzında *yayık döğmede kullanılan ağaç* anlamında kullanılan **bişek** kelimesi Kırgız Türkçesinde *kımız karıştırmak için kullanılan değnek* anlamında geçmektedir.[118] Anlam değişikliğinden başka Kocaeli ağzında söz konusu kelimenin ortasındaki **k** sesi düşmüştür.

3. **boydak** – yükü olmayan yaya.

Kırgız Türkçesinde *bekâr* anlamında **boydok** kelimesi geçmektedir: **Boydok** kelgen balanı carduu kıldım (*Bekâr gelen çocuğu evlendirdim*).[119] Söz konusu kelime mecâzi anlamda yükü olmayan atı, hayvanı bildirmektedir: **Boydok** atın cetelep (*Yükü olmayan atını yedeğe alıp*) (Manas) .[120] Ele alınan kelime Kocaeli ağzında **boydak** şeklinde ve *yükü olmayan yaya* anlamında kullanılmaktadır.[121] Demek ki anlam bakımından biraz değişikliğe uğramış, ses bakımından küçük ünlü uyumu etkisi ile ikinci hecedeki düz **a** sesi yuvarlak **o** sesine dönüşmüştür.

114 DS XI, 4052.
115 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 1250; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 299.
116 DS II, 666.
117 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 291; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 171.
118 Alimova, *Türkiye Türkçesi...*, s. 231.
119 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 241; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 140.
120 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 241.
121 DS II, 745.

4. **çığır** – karlı yerlerde kürekle açılan yol.

Kocaeli ağzında *karlı yerlerde kürekle açılan yol* anlamında **çığır** sözcüğü kullanılmaktadır.[122] Söz konusu kelime Kırgız Türkçesinde **çıyır** şeklinde *tek kişi geçecek yol, insan, hayvan iziyle oluşmuş yol* anlamında geçmektedir: Düyşön aldıga çıgıp **çıyır** saldı (*Düyşön öne çıkıp ince yol yaptı*).[123] Gözrdüğümüz gibi anlam bakımından çok az değişikliğe uğramıtır.

5. **çitak** – kavgacı, kaba kimse.

Kocaeli ağzında *kavgacı, kaba kimse* anlamında **çitak** kelimesi geçmektedir.[124] Söz konusu kelime Kırgız Türkçesinde **çatak** şeklinde, ancak aynı anlamda kullanılmaktadır: Şaardan **arı** beş kilometr cerde köl bar (*Şehirden 5 kilometre doğru göl vardır*) (Cantöşev).[125] Kocaeli ağzında bu kelime başındaki **a** sesi uzun ünlü ise, Kırgız Türkçesinde kısa ünlüdür.

6. **dirlik** – sağlık.

Kırgız Türkçesinde *hayat* anlamında **tirilik** kelimesi kullanılmaktadır: **Tiriliktin** küçü birlikte (Hayatın gücü huzurdadır).[126] Söz konusu kelime Kocaeli ağzında *sağlık* anlamında ve *dirlik* şeklinde geçmektedir.[127] Bu kelimedeki ses farklılığı Kırgız Türkçesinde **t** olan sesin Kocaeli ağzında ötümlü **d** olmasıdır.

7. **eke** – zeki, çok bilgili adam.

Kocaeli ağzında geçen **eke** kelimesi *zeki, çok bilgili adam* anlamına gelmektedir.[128] Bu kelime Kırgız Türkçesinde **ake** şeklinde ve *baba; ağabey* anlamında kullanılmaktadır: Apamdan surap, **akemdin** anıgın bütün surayın (*Anne sorup, babamın durumunu öğreniyim*).[129] Söz konusu kelimede kelime başındaki kalın **a** ünlüsünün ince **e** ünlüsüne dönüşmesi görülmektedir.

8. **kotar-** – bir kaptan başka bir kaba yemek boşaltmak, yemeği kaplara dağıtmak.

Kocaeli ağzında *bir kaptan başka bir kaba yemek boşaltmak, yemeği kaplara dağıtmak* anlamında kullanılan **kotar-** fiili Kırgız Türkçesinde *çevirmek, yerini değiştirmek* anlamında geçmektedir.[130] Anlam değişikliğinden başka Kırgız Türkçesinde söz konusu kelimenin ikici hecesindeki düz **a** sesi ilk hecedeki **o** yuvarlak ünlüsünün etkisi ile yuvarlak **o** sesine dönüşmüştür.

9. **kuli** – at veya eşek yavrusu.

Kırgız Türkçesinde at yavrusu için **kulun** kelimesi kullanılmaktadır: Saaganıman köp kalat, Sarı **kulun** emgenge (*Sadıktan sonra çok süt kalır, Sarı kulunun emmesi için*) (Osmonov).[131] Söz

122 DS III, 1160.
123 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 1348; Yudahin, Kirgizsko-Russkiy II..., s. 385.
124 DS III, 1241.
125 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 120; Yudahin, Kirgizsko-Russkiy II..., s. 72.
126 Yudahin, Kirgizsko-Russkiy II..., s. 238.
127 DS IV, 1518.
128 DS V, 1692.
129 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 62; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 38.
130 Alimova, *Türkiye Türkçesi...*, s. 296.
131 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 812; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 443.

konusu kelime Kocaeli ağzında **kuli** şeklinde geçerek at veya eşek yavrusunu bildirmeketdir.[132] Yani anlam bakımından anlam genişlemesi sonucu sadece at değil, eşek yavrusunu da bildirmeye başlamış, ses bakımından kelime sonu **n** sesi düşmüştür.

10. **suluk** – at dizginlerinin altındaki zincire takılan halka.

Kocaeli ağzında *at dizginlerinin altındaki zincire takılan halka* anlamında kullanılan **suluk** kelimesi,[133] Kırgız Türkçesinde *at dizginlerini gemle bağlayan yeri* anlamında geçmektedir.[134] Anlam değişikliğinden başka Kırgız Türkçesinde söz konusu kelimenin ikici hecesindeki düz **a** sesi ilk hecedeki **o** yuvarlak ünlüsünün etkisi ile yuvarlak **o** sesine dönüşmüştür.

11. **şına** – tekerleğin demir çemberi.

Kırgız Türkçesindeki **şınaa** kelimesi *kütüğü yarmak için kullanılan ucu sivri, yassı, enli çivi, takoz, kıskı, kama* anlamında kullanılmaktadır: **Şınaa** kaguu (*Kama sokmak*).[135] Kocaeli ağzında da tekerleğin demir çemberini bildiren **şına** kelimesi bulunmaktadır.[136]

12. **toklu** – altı aylıkla bir yaş arasındaki kuzu.

Kocaeli ağzında altı aylıkla bir yaş arasındaki kuzuyu bildiren **toklu** kelimesi,[137] Kırgız Türkçesinde **toktu** şeklinde geçerek bir yaşı geçmiş genç koyun için kullanılmaktadır: Bul kıştoogo **toktular** kıştayt (*Bu ağılda toklular kışlayacak*) (Cantöşev).[138]

13. **yüklü** – gebe.

Edebî dilde *yükü olan* anlamına gelen **yüklü** kelimesi Kocaeli ağzında mecazîleşerek *gebe* anlamını vermektedir.[139] İlginç olan tarafı söz konusu kelime Kırgız Türkçesinde **cüktüü** şeklinde mecazî anlamda gebeyi bildirmektedir: Kumruhan **cüktüü** bolup kalıptır (*Kumruhan gebe olmuş*) (Abdukarimov).[140]

Gördüğümüz gibi Kocaeli ağzında geçen 13 kelime Kırgız Türkçesinde hem anlam hem de ses bakımından değişikliğe uğramış şekilde bulunmaktadır.

Bundan başka, K.Acar tarafından kullanımdan düşmekte olan kelimeler adı altında verilen **araba goş-** (hayvan arabasını hazırlamak) birleşik fiili Kırgız Türkçesinde de kullanılmaktadır: **Araba koşup** at aydap, Kandaysıŋ buuday tartkanga (*Araba goşup at sürüp, Buğday taşımaya hazır mısın*) (Osmonkul).[141]

132 DS VIII, 2997.
133 DS X, 3692.
134 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 1109; Yudahin, Kirgizsko-Russkiy II..., s. 168.
135 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 1391; Yudahin, Kirgizsko-Russkiy II..., s. 421.
136 DS X, 3769.
137 DS X, 3948.
138 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 1192; Yudahin, Kirgizsko-Russkiy II..., s. 245.
139 DS XI, 4328.
140 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 499; Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy I...*, s. 273.
141 Abduvaliev vd., *Kırgız Tilinin...*, s. 750.

Sonuç

Gördüğümüz gibi Kocaeli ağzı ile Kırgız Türkçesinde ortak 65 kelime geçmektedir. Bunlardan 11 kelime hem anlam hem de ses bakımından hiç değişikliğe uğramamışsa, 31 kelime biraz ses değişikliğine uğramışsa da anlam bakımından aynı şekilde bulunmaktadır. 10 kelime ses bakımından değişmiş, ancak anlamları aynıdır. 13 kelime hem anlam hem de ses bakımından değişmiştir.

Toplam 65 kelimenin 33 ü C. Alimova'nın eserinde bulunmaktadır. 32 kelime de ilk tespit edilmiştir. Demek ki Kırgız Türkçesi ile Türkiye Türkçesi ağzıları, onun içinde Kocaeli ağzı ortasında bazı benzerliklerin olduğu kesindir. Bunun nedenini iki şekilde açıklamak mümkündür. Birincisi, Eski Türkçenin etkisidir. Yani hem Kocaeli ağzında hem de Kırgız Türkçesinde bulunan eski kelimeler benzerlik yaratmaktadır. **Araba goş-** (hayvan arabasını hazırlamak) birleşik fiilini, **suluk, çılbır** gibi kelimeleri bu şekilde açıklamak mümkündür. İkincisi, daha çok Oğuz Türk lehçeleri üzerinde kurulmuş olan Türkiye Türkçesini konuşan Türkiye Türkleri arasında Kıpçak, Karluk Türk boyları mensuplarının olmasıdır. A. Akar, Türkiye Türkçesi ağızlarındaki Oğuzca dışı dil unsurlarını ele alan çalışmasında bazı Oğuzca dışı dil unsurlarının Selçuklu, Osmanlı döneminde gelen Kıpçak, Karluk boylarının etkisiyle açıklanabileceğini düşünmektedir.[142] Kocaeli ağzı ile Kırgız Türkçesi ortasındaki bazı benzer kelimeler işte bu nedenle açıklanabilir. Örneğin, **mışık** kelimesi Kocaeli ağzında Kırım göçmenlerinin konuşma dilinde kullanılmaktadır.

KAYNAKÇA

Abduvaliev İ. *vd*., *Kırgız Tilinin Sözdügü*, Bişkek, 2010.

Acar, Kenan, "Kocaeli Ağızlarında Kullanımdan Düşmekte Olan Bazı Sözler", *I. Uluslararası Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu (20-22 Nisan 2006) Bildirileri*, 2007, ss. 1-22.

Alibekiroğlu, Sertan, "Türkçede Ön Seste Y", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/1 (2013), ss. 685-710.

Alimova, Cıldız, *Türkiye Türkçesi Ağızları ile Kırgız Türkçesinin Söz Varlığı Açısından Karşılaştırılması*, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2011.

Akar, Ali, "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Oğuzca Dışı Dil Unsurları", *38. ICANAS Bildiriler/Papers: Dil bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi*, C. I, Ankara, 2011, ss. 23-38.

Ata, Aysu, "Derleme Sözlüğü'nde Geçen En Eski Türkçe Kelimeler", *Türkoloji Dergisi*, C. XIII, S. 1, Ankara, 2000, ss. 67-99.

Buran, Ahmet & Alkaya, Ercan, *Çağdaş Türk Lehçleri*, Elazığ, 1999.

Çengel, Hülya Kasapoğlu, *Kırgız Türkçesi Grameri*, Ankara, 2005.

DS: *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, I-XII, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

DLT: *Divanü Ligat-it-Türk Tercümesi* I, II, III, IV, çev. Besim Atalay, Ankara, 1998.

Ercilasun, Ahmet Bican, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara, 2004.

142 Ali Akar, "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Oğuzca Dışı Dil Unsurları", *38. ICANAS Bildiriler/Papers: Dil bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi*, C. I, Ankara, 2011, s. 23-38.

Gökçür, Engin, "Van Gölü Havzası Ağızlarında Kullanılan Eski Türkçe ve Orta Türkçe Menşeli Sözcükler Üzerine", *Diyalektolog*, S. 4, 2012, ss. 35-45.

Karaağaç, Günay, *Türkçenin Ses Bilgisi*, İstanbul, 2012.

Korkmaz, Z., "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *Birinci Türk Dili Bilimsel Kurultayı 1972*, Ankara, 1975, ss. 433-446.

Nadelyayev V.M. *vd*., *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Moskova-Lenigrad, 1969.

E.R. Tenişev vd. *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Fonetika*, Moskova, 1984.

Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*, Ankara, 2008.

Useev, Nurdin, "Kırgız Türkçesi Ağızlarında Köktürk Harfli Yazıtlara Ait Söz Varlığı", *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri*, ed. Cengiz Alyılmaz, Metin Yılmaz, Özgür Ay, Afyonkarahisar, 2010, ss. 281-296.

Useev, Nurdin, *Yenisey Cazma Estelikteri I: Leksikası cana Tekstter*, Bişkek, 2011.

User, Hatice Şirin, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Söz Varlığı İncelemesi, Konya, 2009.

Zayançkovskiy, A. A., "Tartışma Konuşması", *Voprosı Diyalektologii Tyurkskih Yazıkov*, Bakü, 1958, ss. 132-134.

Torun, Yeter, "Türkiye Türkçesi ve Balkan Ağızlarında 'Kaçan' Soru Sözcüğü", *Diyalektolog*, 5 (2012), ss. 47-53.

Yudahin, K.K., *Kirgizsko-Russkiy Slovar'*, C. I, Frunze, 1985.

Yudahin, K.K., *Kirgizsko-Russkiy Slovar'*, C. II, Frunze, 1985.

TÜRKİYE'NİN KOCAELİ BÖLGESİ VE KIRGIZİSTAN'IN BÖLGELERİ ÖRNEĞİNDE AKRABALIK TERİMLERİNE MUKAYESELİ BİR BAKIŞ

Negizbek ŞABDANALİYEV*

Giriş

Dünyadaki milletlerin temel yapısını aile kurumu teşkil eder. Her aile üyesi için de farklı adlandırmalar söz konusudur. Bunun dışında aile fertleri başka aile fertleri ile çeşitli bağlar içinde bulunur. "Hem kan, hem de evlilik yoluyla, çeşitli şekillerde insanların birbirlerine yakın olması durumuna, genel olarak akrabalık denir. Türklerin sosyal hayatlarının gelişmesinde ise, akrabalığın büyük önemi vardır. İnsanoğlunun yaradılışını şöyle bir düşünecek olursak; bir ana ve babadan tek başımıza dünyaya gelirken, zaman içinde ailemizin büyüdüğünü (kardeş, amca, dayı, hala, teyze vs. gibi çok yakın akrabalar), özellikle evlilikler yolu ile de akrabalarımızın sayısının arttığını görürüz (kayın-ata, kayın-ana, baldız, kayın birader vs. gibi)".[1] Aynı dil ailesi içinde değerlendirilen Kırgız ve Türkiye Türkçelerinde hem ses hem de anlam açısından benzerlik ihtiva eden kelimelerin sayısı oldukça fazladır. Bunlar içinde akrabalık terimleri için de aynı durum söz konusudur. İki dilde kullanılan akrabalık terimlerinin ortaklığını ele alan çalışmalar çoktur. Ama bunların çoğu genel olarak iki milletin yazı dillerini esas almıştır. İki dilin ağızlarını karşılaştıran önemli çalışmalardan birisi olarak Cıldız Alimova'nın doktora tezini göstermek mümkündür.[2] Bu açıdan baktığımızda Kırgız ve Türkiye Türkçelerinin ağızlarındaki akrabalık terimlerini araştırmanın aktüelliği tartışılamaz. Bildiride Türkiye Türkçesinin Kocaeli ağzı ve Kırgız Türkçesinin ağızları akrabalığı bildiren terimler açısından karşılaştırılacaktır. Kocaeli ağzındaki akrabalık terimlerine ait malzemeler Derleme Sözlüğü'nden,[3] Kırgız Türkçesi ağızlarına ait malzemeler ise Ceembay Mukambayev'in Diyalektolojik Sözlüğü'nden alınmıştır.[4] Derleme Sözlüğü tarandıktan sonra Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunmayan fakat Kocaeli ağzında kullanılan ve akrabalıkla ilişkili olduğunu düşündüğümüz 12 kelime (aga, bibi, boydak, dikme, dünür, ebe, ede, eke, encek, kayınçı, kızan, tada) tespit edilmiştir. Bunlardan 6 kelimenin Kırgızcada ve bunun ağızlarında ses ve anlam değişmesine uğrayan karşılıkları bulunmuştur. Aşağıda bunların her birini ayrıca tahlil edilecektir:

* Araş. Gör. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü; negizbek@mail.ru

1 Saadettin Gömeç, "Divanü Lugat-it-Türk'de Akrabalık Bildiren Terimler", *Türk Kültürü*, 464, (2001), s. 714

2 Cıldız Alimova, *Türkiye Türkçesi Ağızları İle Kırgız Türkçesinin Söz Varlığı Açısından Karşılaştırılması,* Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2011

3 *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, C. I-XII, Ankara, 1993.

4 Mukambayev, Ceembay, *Kırgız Tilinin Dialektologiyalık Sözdüğü*, Bişkek, 2009.

Aga

Bu kelime Türkçe Sözlük'te de yer almaktadır, fakat normal **g** ile değil yumuşak **g** (**ğ**) iledir. Derleme Sözlüğü'ne göre ise Kocaeli Bölgesinin Kandıra ilçesinde bu kelime normal **g** ile telaffuz edilir.[5] Kırgızcada ve bunun ağızlarında söz konusu kelime *aga, ake, aka, bayke* şekillerinde "büyük erkek kardeş, yaşça büyük erkek, baba" anlamlarında kullanılır.[6] *Bayke* şekli Türkiye Türkçesindeki *ağabey* karşılığı ile yapısı bakımından da benzerlik gösterir. Kırgızada *bay* + *ake* ("bey" + "ağa"), Türkiye Türkçesinde *ağa* + *bey*. Türkolojide bu kelimenin **k**'li ve **g**'li şekillerinin aynı kökten olduğu ileri sürülür Bilindiği gibi bu kelime Türk lehçelerinin çoğunda *aga, ağa, ağabey, ago, aka, akay, ake, akı, agaça, agay, akka* şekillerinde yaşça büyük erkekler için, yani "büyük kardeş, ağabey, baba, kaynata, kayın birader, kabadayı, bey, beyefendi, amca, erkek kişi, koca, eş, dayı, yaşlı kişi, büyük otoriteli adam, enişte, dede, ata" anlamlarında kullanılır.[7] Fakat bu kelimenin Çuvaşçada *aka* şeklinde "abla" anlamında ve Sarı Uygurcada *aka* şeklinde "abla, baldız" anlamlarında kullanıldığı görülür.[8] Yong-Song Li erkekler için kullanılan *aka / aga* kelimesinin Moğolcadan alıntı olduğunu ileri sürer ve Eski Uygurcada "ağabey" anlamında geçen *aga / aka* kelimesinin geç Uygurca dönemine ait olması gerektiğini belirtir.[9] Ancak bu görüşün kabul edilmesine karşı gelen birkaç durum söz konusudur:

a. Uygur Türkleri o dönemlerde çok yüksek seviyedeki kültürün sahipleriydi ve Saadet Çağatay'ın ifadesiyle "*Uygur yazıları ve Uygur dili vesikaları, ancak otuz kırk adet yazılı mezar taşından ibaret olmayıp, muazzam bir devri aydınlatan, geniş sahalara yayılmış bir kültür ve bir varlığın dilidir.*".[10] Bu seviyedeki kültürün dilinin o dönemdeki Moğolcanın tesirinde kalmasına inanmak biraz güçtür.

b. Orhon yazıtlarında "ecdat, cet, ata" anlamlarında kullanılan *eçü*[11] ve Yenisey yazıtlarında "ağabey" anlamında kullanılan *eçi*[12] kelimesi bugünkü Türk lehçelerinde *ece, ici, eci, içi, içe, eceke, aça, açe, eçe, eje* vb. biçimlerde "ağabey, amca, baba" anlamları yanında daha çok "güzel kadın, kraliçe, abla, yenge, baba anne, kadın, nine, kız arkadaş, kız kardeş, anne, yaşça büyük görümce veya baldız, hala, kaynana, teyze" anlamlarında kullanılır.[13] Demek aynı kelime zamanla anlam ayrımına uğrayıp, aşağı yukarı tam tersi bir anlamda kullanılabilir. Bu durumu dikkate alarak Köl Tigin yazıtındaki "abla" anlamındaki *eke,*[14] Divanü Lügati't-Türk'te "abla, görümce, baldız" anlamındaki *eke*[15] kelimeleri ile Eski Uygurcada ve çağdaş Türk lehçelerinde "ağabey" anlamında kullanılan *aka / aga* kelimeleri ile aynı kökten olduğu tahmin edilebilir. Eğer bu iki kelime aynı kökten ise o zaman yüzyıllar açısından da bu kelimenin Moğolca olma olasılığı oldukça azalır. Çünkü Türkçedeki Moğolca kelimelerin genel olarak 13. yüzyılda girmeye başladığı kabul edilir.[16] S. Starostin, A. Dıbo ve O.

5 *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, Ankara, 1993, I. cilt, s. 74.

6 Abduvaliyev, İ. vd., *Kırgız Tilinin Sözdügü*, Bişkek, 2010, s. 22, 62, 157.

7 Li, Yong-Song, *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, İstanbul, 1999, s. 149-151.

8 Li, *Türk Dillerinde...*, s. 357; Fedotov, M. R., *Etimologiçeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*, Çeboksarı, 1996, s. 31.

9 Li, *Türk Dillerinde...*, s. 148.

10 Eraslan, Kemal, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 2012, s. 45; Çağatay, Saadet, *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara, 1978, s. 2.

11 User, Hatice Şirin, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları (Sözvarlığı İncelemesi)*, Konya, 2009, s. 249.

12 Useev, Nurdin, *Yenisey Cazma Estelikteri I (Leksikası cana Tekstter)*, Bişkek, 2011, s. 71.

13 Li, *Türk Dillerinde...*, s. 171-172.

14 User, *Köktürk...*, s. 249.

15 Atalay, Besim, *Kâşgarlı Mahmud: Divanü Lûgat-İt-Türk (Çeviri)*, Ankara, 2006, C. I, s. 86, 90; C. III, s. 7.

16 Starostin, Sergey, Dıbo, Anna ve Mudrak, Oleg, *Etymological Dictionary of The Altaic Languages*, Leiden-Boston, 2003, s. 13; Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972, s. XX

Mudrak'a göre bu kelime Proto-Tükçede de olmuştur: *(i)āka "büyük erkek kardeş, amca, baba, dede".[17]

c. Türk dillerin sınıflandırılmasında Yakutça ve Çuvaşçanın özel bir yeri vardır. Bu ikisi İlk Türkçe ve Ana Türkçe olarak adlandırılan tahminî dönemlerden itibaren ayrı bir çevrede gelişmiştir ve diğer Türk lehçeleriyle irtibatı olmamıştır.[18] Söz konusu kelimenin bu iki dildeki durumuna baktığımızda ise Çuvaşçada *aka* kelimesinin "abla" anlamında,[19] Yakutçada ise *aga* kelimesinin "yaşça büyük, baba, kurucu, önayak olan" anlamlarında kullanıldığını görmek mümkündür.[20]

Böylece *eke* kelimesinin ilk olarak Orhun yazıtlarında rastladığını, Türkçeye Moğolca kelimeler ancak 13. Yüzyılda girmeye başladığını, kelime zamanla anlam değişikliğine uğrayabileceğini, ayrı gelişme gösteren Yakutça ve Çuvaşçada "abla" ve "yaşça büyük, baba, kurucu, önayak olan" anlamlarında kullanıldığını dikkate alarak incelenmekte olan kelimenin Türkçe olduğu savunulabilir.

Eke

Kocaeli Bölgesinin İzmit ilçesinin Derince köyünde "zeki, çok bilgili (adam)" anlamında kullanılan *eke* sözcüğünün yukarıda bahsettiğimiz *aga* kelimesinin **k**'li şekli ile ilişkili olduğunu düşünmekteyiz. Bu tahminimiz doğru ise bu kelimeyi Kırgızistan'ın Isık-Göl Bölgesinde kullanılan *ake* sözcüğü ile karşılaştırmak yerinde olur. *Ake* sözcüğü Kırgızcanın ağızlarında "baba, büyük erkek kardeş, amca" ve nadir olarak da "anne, abla" anlamlarında kullanıldığını görmek mümkündür.[21] Fakat Isık-Göl'de geçen asırlarda *ake* kelimesi çok saygılı insanlar için de kullanılmıştır. Isık-Göl'de yedi ake olmuş ve her biri yaptıkları büyük işleriyle tanınmış, her biri hakkında halk arasında hikayeler anlatılır. Yedi ake hakkında kitaplar bile yazılmıştır.[22] Böylece Derince'de "zeki, çok bilgili (adam)" anlamında kullanılan *eke* kelimesi ile Kırgızcadaki *ake* kelimesi hem ses hem de anlam açısından benzerlik arz etmektedir.

Bibi

Araştırılmakta olan ağızlarda akrabalık terimlerdeki ortaklığı yansıtan diğer bir kelime Kocaeli Bölgesi'nin Gebze ilçesinin Demirciler köyünde, İzmit ilçesinin Çayırköy köyünde ve Geyve ilçesinde "hala" anlamında kullanılan *bibi* kelimesidir. Derleme Sözlüğü'ne göre bu kelime *bıbı, bibiya, bibü, bübü, büvi, büvü* şekillerinde de kullanılır.[23] Bunlardan *bübü* şekli Kırgızca yazı dilinde "kadın şaman, kadın-bahşı" anlamında kullanılır.[24] Leylek ağzında *buva* şeklinde "anne" anlamında, Ala-Buka ağzında ise *büvün* şeklinde ve "anne anne" anlamında kullanılır.[25] Yong-Song Li söz konusu kelimenin biçim bakımından çocuk diline ait olduğunu ve Farsçadan geçtiği sanıldığını belirtir.[26] Kırgız yazı dilinin ve ağızlarının verilerini dikkate alarak bu kelimenin

17 Starostin vd., *Etymological...,* s. 281.
18 Ercilasun, Ahmet Bican, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara, 2004, s. 471.
19 Fedotov, M. R., *Etimologiçeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*, Çeboksarı, 1996, s. 31.
20 Li, *Türk Dillerinde...,* s. 151.
21 Mukambayev, *Kırgız Tilinin...*, s. 94.
22 Asanbekov, Kaşımbek, *Isık-Köldün Ceti Akesi*, Bişkek, 2007; Karıbay Uulu, Akmat, *Sadır Ake*, Bişkek, 2014.
23 *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme...*, II. cilt, s. 677.
24 Yudahin, Konstantin Kuz'miç, *Kırgızça-Orusça Sözdük*, Frunze, 1985, I. cilt, s. 165.
25 Mukambayev, *Kırgız Tilinin...*, s. 1223, 1226.
26 Li, *Türk Dillerinde...,* s. 140.

başka başka anlamlara geldiğini ve bunun sebebi de başka başka dönemlerde alıntı yapıldığından kaynaklandığını tahmin etmek yerinde olur. Yazı dilinde kullanılan ve "şaman kadın" anlamında olan *bübü* kelimesi daha eski dönemlerde alıntılanmış ve tüm ağızlara özgü bir kelimedir. Leylek ağzındaki *buva* "anne" ve Ala-Buka ağzındaki *büvün* "anne anne" kelimeleri ise daha sonraları ya direkt Tacikçeden veya Özbekçe aracılığıyla girmiş olmalıdır. Tacikçede bu kelime *bibi* şeklinde "anne anne, büyük anne" anlamında kullanılır.[27] Özbekçede ise *bibi* şeklinde "annenin veya babanın annesi" anlamında kullanılır.[28]

Boydak

Bu kelime Kocaeli'de "yükü olmayan yaya" anlamında kullanılır.[29] Bu sözcüğün bildiriye katılmasının sebebi Kırgız dilinde "bekar" anlamında kullanılmasıdır.[30] Yani bu kelime Kırgızcada daha evlilik yoluyla akraba edinmemiş birisini bildirdiği için tarafımızdan akrabalık terimi olarak değerlendirilmiştir. Bu kelimenin kökü *boy*'dur. *Boy* kelimesi ise Divanü Lügati't-Türk, Baburname, Leyli vü Mecnun gibi tarihî kaynaklarda da "akraba, huşum" anlamlarında kullanılmıştır.[31]

Ece

Bu kelime Kocaeli'nin İzmit ilçesinin Derince köyünde, Gebze ilçesinin Denizciler köyünde, Geyve ilçesinin Akhisar köyünde "büyük kardeş, ağabey" anlamında kullanılır.[32] Kırgız yazı dilinde bu kelime *ece* şeklinde "büyük kız kardeş, abla, yaşça büyük kadın" anlamlarında kullanılır.[33] Orhon yazıtlarında "ecdat, cet, ata" anlamlarında kullanılan *eçü*[34] ve Yenisey yazıtlarında "ağabey" anlamında kullanılan *eçi*[35] kelimesi bugünkü Türk lehçelerinde *ece, ici, eci, içi, içe, eceke, aça, açe, eçe, eje* vb. biçimlerde "ağabey, amca, baba" anlamları yanında daha çok "güzel kadın, kraliçe, abla, yenge, baba anne, kadın, nine, kız arkadaş, kız kardeş, anne, yaşça büyük görümce veya baldız, hala, kaynana, teyze" anlamlarında kullanılır.[36] Demek başta erkekler için kullanılan sözcük zamanla daha çok bayanlar için kullanılmaya başlamıştır.

Tada

Bu kelime Kocaeli'nin Karamürsel ilçesinde "ağabey" anlamında kullanılır.[37] Bu kelime Kırgızcanın Batken ağzında *dada* şeklinde "baba" anlamında, Cerge-Tal ağzında ise *tətə* şeklinde "baba tarafından gelen nesil, baba tarafınan akraba" anlamlarında kullanılır.[38] Bu sözcük Divanü Lügati't-Türk'te "baba" anlamında kullanılmıştır.[39] Kırgızcanın ağızlarındaki bu iki kelime muhtemelen Özbekçenin tesiri ile ortaya çıkmıştır.

27 Arzumanov, S. D. vd., *Russko-Tadjikskiy Slovar'*, Moskova, 1985, s. 43.
28 Akobirov, S. F. vd., *Özbek Tilinin İzohli Lugati*, I. cilt, Moskova, 1981., s. 110.
29 *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme...*, II. cilt, s. 745.
30 Abduvaliyev vd., *Kırgız...*, s. 241.
31 Li, *Türk Dillerinde...*, s. 62-63.
32 *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme...*, V. cilt, s. 1663.
33 Abduvaliyev vd., *Kırgız...*, s. 1416.
34 User, *Köktürk...*, s. 249
35 Useev, *Yenisey...*, s. 71.
36 Li, *Türk Dillerinde...*, s. 171-172.
37 *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme...*, X. cilt, s. 3798.
38 Mukambayev, *Kırgız Tilinin...*, s. 317, 883.
39 Atalay, *Kâşgarlı Mahmud...*, III. cilt, s. 220.

Sonuç

Akrabalık terimleri Türk dillerinin ortaklığını gösteren dil unsurlarındandır. Bu ortaklık kardeş lehçelerin ağızlarında daha da belirgindir. Her hangi iki Türk lehçesini karşılaştırdığımızda sadece yazı dillerini kıyaslamakla yetinmeyip bunların ağızlarını da araştırmak maksada uygundur. Türkiye Türkçesinin Kocaeli ağızları ile Kırgız Türkçesinin ağızlarını karşılaştırdığımızda yazı dillerinde bulunmayan ortak altı kelime tespit edilmiştir. Bunların beş tanesi Türkçe kökenlidir. *Bibi* kelimesinin ise Farsçadan geçtiği sanılır. Bu bildiride Kırgız Türkçesinde ve bunun ağızlarında kullanılan akrabalık terimleri Türkiye Türkçesinin sadece Kocaeli ağızlarında kullanılan akrabalık terimleriyle karşılaştırılmıştır. Diğer ağızları da kapsayan daha da geniş çalışmalar yapılacaksa iki kardeş milletin ortaklığını gösteren sözcüklerin sayısı daha artacaktır.

KAYNAKÇA

Abduvaliyev, İ. vd., *Kırgız Tilinin Sözdügü*, Avrasya-Press yay., Bişkek, 2010.

Akobirov, S. F. vd., *Özbek Tilinin İzohli Lugati*, I. cilt, Russkiy Yazık yay., Moskova, 1981.

Alimova, Cıldız, *Türkiye Türkçesi Ağızları İle Kırgız Türkçesinin Söz Varlığı Açısından Karşılaştırılması,* Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2011.

Arzumanov, S. D. vd., *Russko-Tadjikskiy Slovar'*, Russkiy Yazık yay., Moskova, 1985.

Asanbekov, Kaşımbek, *Isık-Köldün Ceti Akesi*, Bişkek, 2007.

Atalay, Besim, *Kâşgarlı Mahmud: Divanü Lûgat-İt-Türk (Çeviri)*, C. I-IV., TDK yay., Ankara, 2006.

Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, At The Clarendon Press, Oxford, 1972.

Çağatay, Saadet, *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara, 1978.

Eraslan, Kemal, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, TDK yay., Ankara, 2012.

Ercilasun, Ahmet Bican, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ yay., Ankara, 2004.

Fedotov, M. R. *Etimologiçeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*, Çuvaşistan Devlet Enstitüsü Edebiyat Fakültesi yay., Çeboksarı, 1996.

Gömeç, Saadettin, "Divanü Lugat-it-Türk'de Akrabalık Bildiren Terimler", *Türk Kültürü*, 464, (2001), s. 714-724.

Karıbay Uulu, Akmat, *Sadır Ake*, Print-Express yay., Bişkek, 2014.

Li, Yong-Song, *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, Simurg yay., İstanbul, 1999.

Mukambayev, Ceembay, *Kırgız Tilinin Dialektologiyalık Sözdüğü*, Bişkek, 2009.

Starostin, Sergey, Dıbo, Anna ve Mudrak, Oleg, *Etymological Dictionary of The Altaic Languages*, Bril, Leiden-Boston, 2003.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, I-XII. ciltler, TDK yay., Ankara, 1993.

Useev, Nurdin, *Yenisey Cazma Estelikteri I (Leksikası cana Tekstter)*, KC Bilimler Akademisi yay., Bişkek, 2011.

User, Hatice Şirin, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları (Sözvarlığı İncelemesi)*, Kömen yay., Konya, 2009.

Yudahin, Konstantin Kuz'miç, *Kırgızça-Orusça Sözdük*, C. I, Kırgız Sovet Ansiklopedisi yay., Frunze, 1985.

ANONİM BİR MENAZİL-İ HACC'A GÖRE KUTSAL YOLCULUĞUN DURAK NOKTALARI: MENAZİL-İ GÖKBUZE VE MENAZİL-İ HERSEK MA' DERBEND-İ YENİ KÖY

Tahsin HAZIRBULAN*

Giriş

Payitahttan başlayan kutsal yolculuk için Osmanlı Devletinin gücünü ve kutsal topraklara karşı olan ilgisini göstermek için her yıl hac mevsiminde düzenlemiş olduğu "Surre Alayı" vardır. Bu alay resmi olarak Hilafet Merkezinden, Hâc yolculuğunun başladığını tebaaya bildirirken, Hâcıların padişah vekili olan Emir-i Hâccın başkanlığında ki heyecanlı yolculuğu da başlamış sayılmaktadır. Akademik bir makale halinde hazırlanan Menâzili Hâcları incelediğimde tüm yolculukların başlangıç noktası Üsküdar'dan başlamaktadır. Çünkü Üsküdar, Surre Alayının ilk hareket noktasıdır. Çevirisini yaptığım Menâzil-i Hâcda ise ilk yolculuk noktası Gebze'den başlamaktadır. Muhtemelen çevirisini yaptığımız eserin ilk sayfası yoktur, çünkü bu gibi eserler besmele ve hamdele ile başlamaktadır, ancak çevirisini yaptığımız eserde böyle bir giriş yoktur, ayrıca sayfa numaraları da mevcut değildir. Ancak yazma eserlerin giriş kısmında bulunan süslemenin Gebze'yi anlatan sayfada bulunması giriş kısmını oluşturacağı ihtimalini de ortaya çıkartabilir. Eserle ilgili ilk çalışmayı yaptığımda, alan taraması neticesinde İzzet Sak ve Cemal Çetin tarafından hazırlanmış olan "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Hâc Menzilleri"[1] adlı kıymeti yüksek makaleyi okuduğumda, makalede I. eser olarak tanıtılıp çevirisi verilen eserle, bizim kullanmış olduğumuz eserin aynı kalemden çıktığını fark ettim. Mihrişah Sultan 150, olarak künye kaydı bulunan eseri incelediğimde, bizim kullandığımız eserin, istinsah, boyut ve sayfa sayılarının farklı olduğunu ve bir menzil fazla olduğunu ancak dil ve üslup özelliklerinin diğeriyle aynı olduğunu öğrendik.[2] Abdullatif Armağan tarafından hazırlanmış olan benzeri bir makalede de kullanılan eserlerin üslup, dil, sayfa sayısının farklılıkları mevcuttur.[3] Ayrıca her iki makalede de Taif'den sonra her hangi bir bilgi mevcut değildir. Biz hazırlamış olduğumuz bu çalışmada, Gebze ve Hersek Menzilleri hakkında verilen bilgilerin haricinde Mescid-i Haram'a giriş kapılarından, Kâbe'nin içerisinin Hâcılara muayyen günlerde açılmasından ve hâcıların Mekke'deki ziyaret noktalarından bahsedeceğiz.

* Okt. Munzur Üniversitesi AİIT Bölümü thazirbulan@hotmail.com

1 İzzet Sak ve Cemal Çetin, "XVII ve XIII. Yüzyıllarda Hâc Menzilleri" *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 19 (2005), s. 199-260.

2 *Anonim Menâzilü'l-Hâcc,* Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan 150 m

3 A. Latif Armağan, "XVIII. Yüzyılda Hâc Yolu Güzergâhı ve Menzilleri (Menâzilü'l-Hâcc)", *Osmanlı Araştırmaları,* XX (2000), s. 73-118.

Menâzil-i Hâc ve Menasik-i Hâc

Fıkıh literatüründe Hâc ibadetiyle ilgili farz, vacip, sünnet, mendup, mekruh, haram gibi terimlerle gruplandırılan kuralların tümüne "menâsik-i Hâc" denir. Bu kuralları okuyucunun anlayıp kavraması ve rahatlıkla uygulayabilmesi için Kur'an, Sünnet ve mezhep imamlarının görüşlerine istinaden kaleme alınan menâsik-i Hâc kitapları İslâm tarihi boyunca Hâcı adayları ve Hâc rehberleri (delil, mutavvıf) için çok önemli birer yardımcı eser olmuşlardır.[4]

Hâc ile ilgili eserlerden en eski olanı, Ahmet Fakîh'in *Kitâbu Evsâfı Mesâcidi'ş-Şerîfe* isimli eseridir. Menâsik-i Hâclar, Hâcda yapılması gerekenlerle ilgili Hâc el kitaplarıdır. Bu tür eserler, manzum ve mensur şekillerde olabilmektedir. Topluma bir şeyler öğretmek amaçlandığından, genelde dili sade olan didaktik eserlerdendir. Fıkhî bilgiler, hadisler, ayetler içermektedir. Hâc ibadetini yerine getirmek isteyenlere bu ibadeti nasıl gerçekleştireceği ve bazı durumlarda nasıl davranılması gerektiği hakkında yol göstermektedir. Pek de edebi değeri olmayan eserlerdir. Bu eserlerin bazıları Hâc konaklarının adlarını ve saat saat birbirlerine uzaklıklarını kaydederler. Yolda uğranılacak yerler, karşılaşılacak şeyler hakkında bilgi verirler. Bazı mensur ve manzum sîrelerde Hz. Muhammed'in Veda Hâccını anlatan bölümlere, menasik-i Hâcca dair bilgilere rastlanır.[5]

Hâc vazifesinin ifası ile ilgili pratik bilgiler vermeyi amaçlayan bu eserler edebî kıymetlerinden ziyade muhtevaları yönüyle ehemmiyet arz ederler. Büyük çoğunluğu mensur olarak kaleme alınan menâsik-i Hâclar, fıkıh kitaplarının ilgili bölümlerinin derlenmesi neticesinde ortaya çıkmıştır. Bunun temelinde Hâcı adayları ve rehberlerine bu kutsal görevi ifâları sırasında beraberlerinde taşıyacakları bir el kitabı hazırlama gayesi yatıyor olmalıdır. Bu yüzden bütün menâsik-i Hâc kitapları birbirinin benzeri ifade ve alıntılardan oluşmuştur. Osmanlı döneminde Anadolu sahasında yazılmış bu tür kitapların büyük bir çoğunluğu Hanefî mezhebi esaslarına göre hazırlanmıştır. Ancak daha mufassal bazı eserlerde dört mezhebin görüşlerine de yer verilmiştir. Hâc ile ilgili eserlerin menâsik-i Hâc ve menâzil-i Hâc kitapları, Haremeyn'e dair kitaplar ile Hâc hatıratı ve seyahatnameleri olmak üzere dört grupta ele alınabileceğini söylemek mümkün görünmektedir.[6]

Menâsik-i Hâc ve Menâzil-i Hâc gibi eserler belirtildiği üzere Hâc ve Hâc yolları hakkında bilgi veren eserlerdir. Bu gibi eserlerin haricinde yine kutsal beldeleri resimize eden günümüzde turistlerin gezdikleri yerleri daha kolay bulabilmeleri için yapılan gezi haritaları gibi Osmanlı Devleti döneminde de Mekke, Medine ve Kudüs'ü tasvirlerle anlatan *Hâc Vekâletnamesi* adı verilen eserlerde hazırlanıştır. Kutsal kentlerle ilgili eserlerin yazılıp resimlendirilmesi ilk kez Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılmaya başlanmıştır. Çünkü Kanuni Sultan Süleyman, kutsal kentlerdeki imar hareketlerini başlatan ilk Osmanlı padişahıdır. Bu işlerin yapılması hakkında müftü Ebus-suûd Efendi'den fetva almıştır. Kudüs'ün surlarını onartmış, Kubbetüs-sahrâ'yı çinilerle bezemiştir. Mekke'de Kâbe'yi onartmış, Mescid-i Haram'da dört mezhep için (Hanefî, Şâfî, Malikî ve Hanbelî mezhepleri) dört medrese kurdurmuş, Osmanlı medreseleri usulüne göre, talebe ve mu'id tayin ettirmiştir.[7]

4 Ahmet Karataş, "Türk-İslam Edebiyatında Menâsik-i Hâc Manzumeleri", *Din ve Hayat Dergisi*, 3 (2007), s. 30.

5 Dilara Pınar Arıç, *Sünbûlî Sinan'ın Menâsikk-i Hâcc'ı*, Trakya Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2015, s. 3.

6 Karataş, a.g.m, s. 31.

7 Zübeyde Cihan Özsayıner, "Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesindeki Kutsal Kent Tasvirleri", *Millî Saraylar Dergisi*, 2012, s. 145.

Kutsal kent tasvirleri, Hâc töre ve yöntemlerini, Mekke ve Medine şehirlerinin özelliklerini anlatan, mesnevi tarzında, manzum, mensur yazılmış eserlerde veya *Hâc Vekâletnamesi* olarak düzenlenmiş, rulo şeklinde eserlerde yer almaktadır. Kutsal kent tasvirleri, İslam dini tasvirciliğinin önemli bir yönünü oluşturmaktadır. Osmanlı tasvirciliğine özgü olan bu tür çalışmalarda, özellikle Mekke ve Medine kentleri ve bunların civarındaki kutsal yöreler, insan figürüne yer vermeden tasvir edilirler. Tasvirlerin üzerine, genellikle tasvir edilenlerin isimleri de yazılmıştır.[8] Kutsal kent tasvirleri, tasvir ettikleri şehirleri ve çevrelerini topografyaları ile belgelemekle birlikte, "Hâc rehberi" olma özelliğini de taşırlar.[9]

Osmanlı Devleti'nde Hac, Yol Sistemi ve Hâc Yolları

İslamiyetin beş temel şartından birisi olan Hâc insanlık tarihi kadar eski ve köklü bir gelenektir. Hz. Âdem'in cennetten çıkarılıp yeryüzüne gönderilmesiyle insanoğlunun dünyadaki serüveni başlamıştır. Kuran-ı Kerim'de geçen *"Ben insanları ve cinleri yalnız bana ibadet etsinler diye yarattım"*[10] ayeti yaşamın ana kaidesini oluşturan ibadeti ortaya çıkarmıştır. İslam inancına göre ibadet kavramı sadece Allah'a tapmak değildir. Hadislere göre ibadet içerisinde çalışmak, helal rızık peşinde koşmak, ilim öğrenmekte, ibadet olarak geçer. Hâc ibadeti bu ibadetlerden daha farklı bir hüviyete sahiptir. Hâc ortak koşmaksızın Allah'a imandır. Onu çokça anmadır. Eşitliktir, barıştır. Namaz ve oruç gibi bedeni ve ruhi, zekât gibi mali bir ibadettir. Silahsız fakat çetin bir cihaddır. Cuma ve Bayram namazları gibi sosyal ve siyasi nitelikli ibadettir. Hâc yasaklar dizisini içerir. Cezai yaptırımları vardır. Hâc insanlara saygıdır, hayvanları ve doğayı korumadır. Ferdi olmanın yanı sıra evrenseldir. Hâc kültürel bir hamledir. Ekonomik atılımdır. Hâc vermektir, ahlâken yükselmek, günahlardan arınmak ve Cennet'e ermektir.[11]

İslam dininde Hâc, belirli zamanda, belirli yerlerde, belirli vazifeleri yaparak ziyaret etmek demektir. Mali ve bedeni kudreti olan her Müslüman Hâc farizası ile mükellef olduğundan, her Hâc mevsiminde dünyanın her tarafından çeşitli ırk, dil ve renkte yüz binlerce Müslüman Hicaz'a gelir.[12] İslam'a göre Hâcca gidebilmek için belirli şartların olması veya oluşması lazımdır. Bu şartlar içerisinde, Müslüman olmak, Kâfir ülkesinde olanın, Hâccın farz olduğunu duyması, akıl baliğ olmak, hür olmak, nafakadan fazla olarak, Hâcca götürüp getirecek ve evindekilere yetecek kadar parası olmak, Hâc vaktinin gelmiş olması, Hâcca gidemeyecek kadar, kör, hasta, ihtiyar ve sakat olmamak gibi şartlar vardır. İslam'ın özeti olan Hâc, yeryüzünün bütün coğrafi bölgelerinden, bütün yolların kendisine çıkması gereken Mekke'ye geliş için gereken maddi güç ve organizasyon bile madde ve mana beraberliğinin zaruretini vurgulamaktır.[13] Aynı zamanda Hâc, ezeli ve ebedi eşi ve benzeri olmayan, Hâkim-i Mutlak Allah'a dönüşü temsil eder. O'na dönmek tamlığa, güzelliğe, kuvvete, bilgiye, değere ve gerçeğe doğru kararlı bir hareketi simgeler.

Osmanlılar, büyük bir İslam topluluğuna sahip olduklarından, Hz. Peygamber'in evladından olan Mekke Emirlerine karşı samimi alakalarını her fırsatta meydana koymuşlar ve İslamiyetin

8 Özsayıner, "Türk Vakıf Hat...", s. 145.

9 Özsayıner, "Türk Vakıf Hat..., s. 146.

10 K. Kerim, Zariyat Suresi 56. Ayet

11 Ali Rıza Demircan, *Hâc ve Umre*, İstanbul, 2008, s.125.

12 Güden Sarıyıldız, II. Abdulhamid'in Fakir Hâcılar İçin Mekke'de İnşa Ettirdiği Misafirhane", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1994, s. 121.

13 Demircan, *Hâc ve Umre*. s. 107.

beşiği olan Hicaz'daki emirlerle (şeriflerle) münasebetlerini devam ettirmişlerdir ayrıca kendi ülkelerinde bulunan seyyid ve şeriflere karşı saygı ve muhabbet duyan sultanlar, onları diğer tebaasından ayrı tutmak adına ellerine berat vermişlerdir.[14] Osmanlı Devleti evlad-ı resul olan kimselere ayrıcalık tanıdığından ve kendilerine karşı duymuş oldukları derin saygıdan dolayı Nakıbül Eşraflık[15] kurumunu oluşturmuştur.

Osmanlı Devleti'nin bir İslam devleti olması ve Hanefi inancının yaşandığı ve yaşatıldığı tek büyük devlet olması Osmanlılar için Haremeyn bölgesine daha fazla ve farklı bir ilginin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Özellikle devletin kuruluş döneminde ortaya çıkan kutsal bölgelere surre gönderilmesi bu durumu destekler niteliktedir. Osmanlılar zamanında Haremeyn'e ilk surrenin hangi padişah tarafından gönderildiği tam olarak bilinmemektedir. Zayıf bir rivayet olmakla birlikte Yıldırım Bayezid'in Edirne'den bir defa surre yolladığı zikredilmektedir. Daha kuvvetli ve yaygın rivayete göre ise Çelebi Sultan Mehmed surre gönderen ilk Osmanlı sultanıdır ve 1413-1421 yılları arasında iki defa surre yollamıştır.[16] Osmanlı Devleti'nin yaşadığı en büyük sarsıntılardan birisi olan Fetret Devri'nde dahi sure yollaması, Devletin Haremeyn bölgesine olan tam bağlılığın ve peygamber sevgisinin en önemli kanıtı olması açısından önem arz etmektedir.

Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethetmesiyle birlikte Haremeyn bölgesini de içine alan Hicaz Osmanlı topraklarına katılmış oldu.[17] 6 Temmuz'da Mekke Şerifi Berekat'ın oğlu Ebu Nümey Sultan Selim'e bir takım hediyelere, mukaddes emanetler ve Kâbe'nin anahtarlarını sunmuştu. Böylece Haremeyn'in himayesi Osmanlı Devleti tarafından resmen üstlenilmiş oluyordu, bununla birlikte oradaki idari yapılanmada herhangi bir değişikliğe gidilmedi. Padişah Mekke ve Medine'nin statüsünün Memlukler devrinde olduğu gibi kalmasını arzu etmişti. Kendisini de bu sebeple Haremeyn'in hizmetçisi olarak nitelendirmişti (Hâdimü'l-Haremeyn).[18]

Osmanlı Devleti'nin Hicaz'a hâkim olmasıyla birlikte Mekke-Medine'nin idaresinde ayrı bir ihtimam uygulanmıştır çünkü bu durum aynı zamanda Osmanlı Devleti bir saygınlık meselesi idi. Başka bir ifadeyle Haremeyn'in üzerinde ki Osmanlı nüfusu aynı zamanda Osmanlı hilafetinin de meşruluk kaynağı sayılıyordu. İstanbul'dan Mekke'ye ulaşan Hâc yolunun bakımı, onarımı ve güvenliği; Şam'dan Medine ve Mekke'ye değin, suyollarının, su ve yiyecek depolarının onarımı; vakıf medreseleri; gönderilen yazma eserler, İstanbul'da surre törenleri için yapılan giderler Osmanlı Devleti'nin kutsal topraklara yaptığı hizmetler arasındadır.[19] Bu yüzden, Hicaz'ın idaresine fevkalade önem atfedilmekte ve hiçbir fedakârlıktan kaçınılmamaktaydı. Özellikle Mekke ve Medine ile buralarda ki mukaddes mekânların imarı düzenli yapılmakta, bölgede yaşayan muhtaç ahalinin ihtiyaçları çeşitli hediyeler ve surre alaylarından başka, devletin "muhtacîn tertibinden" her yıl gönderdiği meblağlar ile karşılanmaktaydı. Ayrıca her sene Mekke ve Medine'ye "Ceraye Hıntası" adı altında, duacılık bedeli olarak, yüklüce arpa ve buğday gönderilmekteydi. Bölgenin ehemmiyetine binaen Hicaz idaresi oldukça yumuşak

14 Münir Atalar, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, Ankara, 1999 s. 9.

15 Bu kurum hakkında detaylı bilgi işçin bakınız: Murat Sarıcık, *Osmanlı İmparatorluğunda Nakîbü'l-Eşrâflık Müessesi*, TTK, Ankara, 2003.

16 Ş. Tufan Buzpınar, "Surre", *DİA*, s. 567

17 Feridun Emecen, "Hicaz'da Osmanlı Hakimiyeti", *Tarih Enstitüsü Dergisi,* XIV (1994), s. 88.

18 Feridun Emecen*, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600),* İstanbul, 2015, s. 226.

19 Münir Atalar, "Türklerin Kabe'ye Yaptığı Hizmetler", *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 31/1, 1990, s. 292.

tutulmuştu. İthalat vergileri dışında buradan her hangi bir vergi alınmadığı gibi, Hicaz halkı da askerlikten muaftı.[20]

Osmanlı Devleti'nin Haremeyn'e yapmış olduğu yardım faaliyetleri sadece padişahlarla sınırlı değildir. Hanım Sultanlar tarafından yapılan vakıflar, devlet adamları tarafından yapılan imar çalışmaları kutsal beldenin Osmanlı Devleti tarafından ne kadar öneme sahip olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Yapılan hayır çalışmaları içerisinde Arazi Vakıfları, Hâc Yolu Vakıfları, Su Vakıfları, Eğitim Çalışmaları, Deşîşe Vakıfları, İmaret ve Dâruşşîfâ Vakıfları, Zürrî Vakıflar vb. gibi vakıflar mevcuttur.[21]

Osmanlı Devleti'nin Haremeyn bölgesine göstermiş olduğu ilgiyi daha iyi kavrayabilmek için Surre-i Hümayunlardan bahsetmek gerekmektedir. Sözlükte "içine altın ve para gibi kıymetli eşyaların konulduğu kese" anlamına gelen surre kelimesi terim olarak her yıl Hâc döneminden önce genellikle Mekke ve Medine halkına dağıtılmak için yollanan para, altın ve diğer eşyaları ifade eder.[22] Haremeyn'e surre gönderilmesi Abbasiler (750-1258) zamanında başlamış; Fatimiler, Eyyubiler ve Osmanlılar bu görevi devam ettirmişlerdir. '1917'lerde, surre gönderilmesine son verilmiştir.[23]

Surreler, İslam'da kutsal sayılan beldelere maddi destek sağlamakla beraber özellikle hilafeti elinde bulunduran Abbasiler, Memlükler ve Osmanlılar için dini ve siyasi yönden çok önemli idi. Zaman içerisinde Hicaz üzerindeki nüfuzu hatırlatmanın önemli bir aracı olarak görülen surre alayları Bağdat, Kahire, İstanbul ve Dımaşk gibi hem çıkış noktalarında yılın en önemli dini ve kısmen de siyasi merasimlerini oluşturuyor, hem de güzergâh boyunca surreyi yollayan iktidarın dini kimliğinin önemli sembolü diye görülüyordu. Osmanlı sultanlarının sadece Haremeyn'deki seyyid ve şerifleri değil aynı zamanda ulema ve meşayihi de özel hediyelerle donatmaları aynı anlayışla değerlendirilebilir. Her yıl Müslümanlardan dileyenlerin hediyelerini Haremeyn'e iletmesi bakımından halk için surrenin ayrı bir önemi vardı.[24]

Surre alaylarının takip etmiş olduğu güzergâhla çevirisini yapmış olduğumuz anonim Menâzil-i Hâc adlı eserde takip edilen güzergâhlara benzerlik göstermektedir. Bu durum teknolojinin gelişmesi ile değişiklik göstermiş önce buharlı gemilerle daha sonra demiryolunun gelişmesi ile hem surre yolu hem de geleneksel Hâc yolu önemini kaybetmiştir. Surrenin denizden gönderilmesiyle alakalı kaynaklarda şu bilgiler mevcuttur. Gavur dağı eşkıyası, Payas (Üzeyr)'ın beri tarafında Burnaz Köprüsü mevkiinde Surre'-i Hümayunu ahz-ü gasb etmişlerdi. Binaenaleyh Fuad Paşa, Üsküdar'dan Şam'a kadar olan kara yolunu terk ile Surre-i Hümayunun bahrden (denizden) Beyrut'a ve ondan Şam'a göndermeyi usul ittihaz etmiş idi. Surre'nin denizden gönderilmesi kararı üzerine, yolun kısalması sebebiyle Surre, Şaban ayının on dört veya on beşinde gönderilmeye başlanmıştır.[25]

20 Kurşun, agm. S. 318.

21 Bknz. Mustafa Güler, *Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları*, İstanbul 2002.

22 Buzpınar, "Surre" s. 567

23 Münir Atalar, "Haremeyn'e Denizden Surre Gönderilmesi", *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 32/1 (1991), s. 121.

24 Buzpınar, "Surre", s. 569.

25 Atalar, "Haremeyn'e Denizden Surre Gönderilmesi", s. 122.

Surrenin ve Hâcıların buharlı gemilerle taşınmış olması hem yol güvenliği hem de masrafların azaltılması hususunda önemli bir rol oynamaktadır, bunun yanı sıra Hâcca giden insan potansiyelinin artması hususunda da etkindir.

Osmanlı Devleti, yollarının tarihi uzun geçmişlere dayanan bir bölgede kurulmuştur. Devlet var olduğu sürede, kendisine intikal eden bu yollan, amaçlan doğrultusunda korumuş, geliştirmiş, bazen da çeşitli nedenlerle eski değerini yitiren yollar bozulmuş, terk edilmiştir.[26]

Ülke toprakları Asya, Avrupa ve Afrika olmak üzere üç kıta da oldukça geniş bir sahaya yayılan Osmanlı İmparatorluğu'nda ulaşım ve yol Şebekesi, Rumeli ve Anadolu yol Şebekesi olmak üzere iki alt bölüm halinde incelenir. Osmanlı yol Şebekesi hangi tarihte kesin olarak ana hatlarıyla oluştuğu bilinmese de İstanbul'un fethi (1453) Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran (1514), Mercidabık (1516) ve Ridaniye (1517) Seferleriyle Kanuni Sultan Süleyman'ın Batı ve Doğu'ya yaptığı seferler sonrasında ülke topraklarının genişlemesi, başkent ile eyaletler arasındaki bağlantıyı sağlama amacına yönelik olarak şekillendiği kabul edilebilir.[27]

Miroğlu'na göre yolların kullanımı iki faktör açısından önemlidir.

a) Devlet tarafından sulh ve savaş zamanlarında ki idari ve askeri maksatlarla kullanılması,

b) halkın ticaretle uğraşanların iş, ticaret ve çeşitli seyahat maksatlarıyla yollardan faydalanmaları. [28]

Osmanlı Devleti'nin hem karada hem de denizlerde sahip olduğu yol sistemini ayrıntılı ve sistemli olarak ilk kez ortaya koyduğu resmi belge, H. 1002 / M. 1594-1595 tarihli menzil ve iskele defteridir. Söz konusu deftere göre Osmanlı Devleti'nin kara üzerinde altı adet ana yol güzergâhı bulunmaktadır. Bunlardan üçü Anadolu topraklarında diğer üçü ise Rumeli topraklarındadır. Osmanlı Devleti kara yollarını isimlendirirken bulundukları kıta ile birlikte yolun İstanbul'a göre konumunu esas almışlardır.[29]

Yollar ve yol sistemi, bugün olduğu gibi, tarih boyunca, bütün devletler için de daima büyük bir önem taşımıştır. Zira, ticari ve ekonomik faaliyetleri, haberleşme işlemi nakil ve askeri gayelere hizmet gibi hususlar, düzenli bir yol sistemi çerçevesinde gerçekleşme imkanı bulmuştur. Bu bakımdan, çok geniş bir sahaya yayılmış bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nda da, gerek Anadolu'da, gerekse Rumeli' de ana yollar bunlara bağlı lüzumu kadar tali yollar yapılmıştır. Bu yollar üzerinde ise, emirlerin ve diğer haberleşmenin yerlerine çabuk ve emin bir şekilde ulaştırılması ve tebliği için konak yerleri (Menzilhane) tesis etmiş ve bu noktalar gerek ordunun iaşesinin temininde ve gerekse ticari nakliyatla özel haberleşmelerde de kullanılmıştır. Bu bakımdan menzillerin ve menzil teşkilatının, Osmanlı İmparatorluğu'nun, askeri olduğu kadar sosyal ve ekonomik hayatında da ne derece önemli olduğu ortaya çıkar.[30]

26 Nesimi Yazıcı, "Tanzimatta Haber ve Kara Taşımacılığı", *Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 3 (1992), s. 356.

27 M. Fatih Müderrisoğlu, "Menzil Kavramı Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri", *Türkler,* C. X. s. 921.

28 İsmet Miroğlu, "Osmanlı Yol Sistemine Dair", *Tarih Enstitüsü Dergisi: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi,* 15 (1995), s. 241.

29 Cemal Çetin, "Anadolu İskeleleri ve Karayolu Bağlantıları", *The Journal of Academic Social Science Studies* 28 (2014), s. 350.

30 Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul, 1981 s. 123; Osmanlıdan Cumhuriyete ulaşım sistemi için bkz. Kenan Göçer, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ulaşım ve Servet-i Fünûn Dergisi Ulaşım Bibliyografyası, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 11(2), İstanbul 2016 ss.149-205."

Arapça kökenden gelen menzil kelimesinin çeşitli anlamları vardır ve menzilden de türeyen çok sayıda kelime söz konusudur. Konumuzu ilgilendiren menzil kelimesi, "konak", "konak yeri", "bir günlük yol", "dinlenmek amacıyla durulan yer", "konak", "iki konak arasındaki uzaklık", "kervanların ve posta tatarlarının indikleri ve at değiştirdikleri yahut geceyi geçirmek üzere konakladıkları bina ve han", "yolculuk sırasında geceleyin kalınan yer", "konak", "iki konak arası", "bir konaklık yol", "mesafe", "ev", "barınak" anlamındadır. Bu bağlamda ordunun sefer amacıyla konakladığı yer, Hâcıların ve seyahat amacıyla yola çıkanların geceyi geçirdikleri yer, ticari amaçla yapılan kervan ticareti sırasında mola verilen mevkii ile ulak adıyla tanınan posta tatarlarının at değiştirdikleri ya da zorunlu hallerde kaldıkları noktalar menzil yeri olmaktadır. Menzillerin bulundukları yerler kimi zaman bir kuyu, çeşme, namazgâh, köprü ve han ile vurgulandığı gibi kimi zaman da adeta yeni bir şehrin kurulması veya eski bir şehrin menzilin ihtiyaçları doğrultusunda yeniden imara açılması şeklinde gerçekleştiriliyordu.[31]

Menzil haneler genellikle 6 ila 12 saatlik mesafelerle (yaklaşık 40-70 km) kurulmuşlardır. Nüfus yoğunluğunun az olduğu bölgelerde menzil haneler arasındaki mesafe 24 saate kadar çıkabiliyordu.

Menzil haneler Osmanlı Devleti sınırları içinde gerek Anadolu'da gerekse Rumeli'de sağ kol, sol kol, orta kol olmak üzere üçlü ana yol sistemi üzerinde kurulmuşlardır. Ayrıca ana yoldan ayrılan tali yollar üzerinde de menzil haneler kurulmuştur. Bunun yanı sıra gerek duyulduğunda menzil olmayan bir yer menzil hane statüsüne getirildiği gibi mevcut menzil haneler de hizmet dışı bırakılabiliyordu.[32]

Gerek askerî ve stratejik hareket kabiliyetini, gerekse ticarî kervanlar ile ulaştırma, posta ve haberleşme şebekesinin sâlimen yürütülmesi ve seyahat edenlerin (özellikle Hâc zamanlarında) seyrüsefer imkânlarını hazırlamak, devletin sahip olduğu topraklar üzerindeki hâkimiyetini takviye bakımından da şüphesiz kaçınılmaz bir tedbir olarak düşünülmüştür.[33]

Kutsal Yolculuğun Durak Noktaları: Menâzil-i Gökbuze ve Menâzil-i Hersek Ma' Derbend-i Yeni Köy

Çevirisini yapmış olduğumuz eserde Gebze, Dil İskelesi, Hersek Menzilleri hakkında şu bilgiler verilmektedir.

Menâzil-i Gökbûze Sâ'at 5

Kasaba-i Gökbûze galatı meşhûr olub aslı gibi yazılmış. Kasaba-i mezbûrede iki câmi'i şerîf var. Birini Çobân Mustafa Pâşâ bina eylemişdir. Tekke ve medrese ve imâret ve müsafirhâne ve hattı yâkutî ile bir mushaf vardır ziyâret oluna. Bir câmi'i şerîf dahi fâtihi vilayet merhûm Sultân Orhân Gazî bina etmişdir. Lâkin suyu gâyet alçakdır. Dolâb ile kuyudan çekilir Şişmân İbrâhim Pâşâ kırk yerden kuyular kazdırıp bir yer cem' etmiştir. Cümle çeşmelere ve

31 M. Fatih Müderrisoğlu, "Menzil Kavramı Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri", *Türkler* C. X. s. 920.

32 Sema Altunan, "Osmanlı Devletinde Haberleşme Ağı: Menzilhâneler" *Türkler,* C. X. s. 913.

33 Hüdai Şentürk, "Tanzimat Devrine Kadar Osmanlı Devleti'nin Ulaşım Teşkilâtı ve Yol Sistemine Genel Bir Bakış", *Türkler*, C. X, s. 904.

hamâmlara gider. Ziyâret olunacak merhûm Hoca Fazlullah Pâşâ ve Tarik-i Halvetiyeden merhûm Şeyh İlyâs Efendi dahi anda medfûndur. Ziyâret oluna gaflet olunmaya.[34]

Menâzil-i Hersek Ma' Derbend Yeni Köy Sâ'at 8

Dilden sefine ile mûrûr olunur her sene varır lakin Hersek ıssız olub bir şey bulunmaz anda meks olunmayub Derbende varılır Derbend'de her şey bulunur yoğurt ve bostan gâyet ile çokdur.[35]

Hacı adaylarını bir sonraki menzil noktasına daha hızlı ve kolay bir şekilde götürmek amacıyla Dil İskelesinden gemilerle en kısa noktadan Hersek'e taşınması yolculuk masraflarının azaltılmasıyla birlikte hacı adaylarının rahat yolculuk yapmasına neden olmuştur. Matbu olarak hazırlanmış olan Menasik-i Haccı Şerif adlı bir eserde Kartal, Gebze, Dil, menzillerinden sonra Çenizlik? Adı verilen bir menzil daha bulunmaktadır. Eser sadece menzil isimlerini verdiğinden dolayı menzile ait detaylı bilgiden mahrumuz. Bu sebeple acaba bu yer sonradan Kocaeli sınırları içerisinde oluşturulmuş farklı bir menzil miydi bilemiyoruz. [36]

"Gebze Dil İskelesi Menzili: burada eski iki han, iki ekmekçi dükkânı, bir bozahane, iki bakkal dükkânı vardır. Konya, Halep, Şam ve Mısır'a giden hacılar ile tüccar ve ziyaretçilerin tamamı bu iskelede at kayıklarına binip 1 mil karşı tarafta bulunan Hersek Dili'ne geçerler." Bu bilgiden anlaşıldığına göre Kahire'ye giden ana yol Gebze'den deniz üzerinden karşıya geçmekte, İznik üzerinden Sakarya Vadisi'ne inerek Lefke (Osmaneli)- Söğüt üzerinden Eskişehir tarafına yönelmekteydi. Taeschner "Hac Yolu" başlığı altında şunları kaydetmiştir: "Muhtemelen karşıya geçme zorluğundan dolayı ordu seferleri için Osmanlı döneminde İzmit'den İznik'e giden karayolu kullanılırken hacılar daha Bizans döneminde alışkanlık olduğu üzere (Müslüman hacılar gibi Hıristiyan hacılar da güneye [Kudüs, Kâbe yönü] doğru aynı güzergâhı kullanmışlardır.) Dil İskelesi'nde Dil Boğazı'nı (İzmit Körfezi başı) aşarak Hersek'e geçiyorlardı.[37]

Gebze, Hersek ve Derbend menzilleri yolculuğun ilk gününde hacıların ilk durak noktalarındadır. Bu menzillerin İstanbul'a yakın olması ve bir bekleme noktası olması İstanbul'da alaya geciken veya kafileyi kaçıran hacı adayları açısından da alaya ve kafileye yetişmeleri açısından önemlidir. Kafileyi kaçıran veya farklı bir sebeple katılamayan hacı adayı, bu ibadetini gerçekleştirmek için bir sonraki hac mevsimini beklemek durumunda kalabilir. Gebze ve Hersek menzilleri bu avantajlarının yanı sıra temel ihtiyaç maddelerinin temini noktasında özellikle Şam'dan sonraki menzillerden daha iyi bir durumdadır. Metinin tamamını okuduğumuzda bu durumu açıkça görebilmekteyiz. Örneğin, Şam Menazili Mızk, Menazili İki Kapılı, Sahrayı Mafrak Menzili, Menazili Sahrayı Bilata, Menazili Tabut Kurusu, Menazili Akabe Başı, vb. menzillerde özellikle hacı adayları çok ciddi bir su ve konaklama ve baskın sıkıntısı yaşamaktadır. Devlet bu sıkıntıyı giderebilmek amacıyla Surre alayında saka başı ve sakalar tayin etmiş, menzil noktalarına su taşımış, yağmur suyunu toplandığı birkeler yapmıştır. Ancak Gebze ve Hersek'te böyle bir sıkıntı söz konusu değildir.

34 *Anonim Menâzilü'l-Hâcc,* s. 1. Tarih ve Baskı Yeri Yok.

35 *Anonim Menâzilü'l-Hâcc,* s.2.

36 Eş Şeyh Murad Efendi, "*Menasik-i Haccı Şerif"*, Baskı yeri ve tarihi yok.

37 Yusuf Oğuzoğlu, "Koca-Eli Sancağını Dış Dünyaya Bağlayan Yol Ağı", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, Kocaeli, 2015, s.281.

Anonim Menazili Hac adlı eserin içerisinde Kâbe'yi ve Cebeli Arafat'ı anlattıktan sonra Bâb-ı Ebvâb-ı Harem-i Şerîf başlığı altında haremi şerife giriş yapılan kapılarının isimlerinden ve konumlarından bahsedilmektedir. Eserde 20 giriş kapısından bahsedilmektedir. Günümüzde ise Mescid-i Harâm'ın; dördü doğuda, üçü batıda, beşi kuzeyde ve yedisi de güneyde olmak üzere on dokuz kapısı vardır. Araştırmamız da bu kapıların farklı isimleri olduğunu diğer metinlerle karşılaştırdığımızda gördük. Bir kapının birden fazla ismi vardır. Bu kapıların içerisinde tek bir parçadan oluşan kapılar olduğu gibi iki veya üç kısımdan oluşan kapılarda mevcuttur. Ayrıca bugün Kâbe'yi çevreleyen yedi minarenin de bu kapılarla irtibatının olduğunu metinden öğrenmekteyiz. Esere göre bu kapıların isimleri ve konumları şu şekildedir:

Bâb-ı Ebvâb-ı Harem-i Şerîf

Bâb-üs Selâm: Birbirine muttasıl üç kapıdır ve karbinde bir minare vardır canibi mualla.

Bâb-üd Derîbe: Bir küçük kapıdır Şâm çarşısına çıkar der canibi mualla.

Bâb-ül Mahkeme: Süleymaniye medresesi ve mahkeme kapısıdır bu dahi Şam çarşısına çıkar der canibi mualla.

Bâb-üz Ziyâde: Üç kapıdır bir birine muttasıldır bu dahi Şam çarşısına çıkar. Muttasılında bir minare vardır der canibi mualla.

Bâb-ül Kûtbî: Bir küçük kapıdır Bab-u Ziyade önündedir der canibi mualla.

Bâb-ül Besitiyye: Bu dahi yalnız bir kapıdır der canibi mualla.

Bâb-ül Âtik: Bu dahi yalnız bir kapıdır der canibi mualla.

Bâb-ül Ûmre: Bu dahi yalnız bir kapıdır umreye giderler der canibi mualla.

Bâb-ı İbrahim: Yalnız bir kapıdır lâkin kebîrdir der tariki hüccâc.

Bâb-ı Va'î: Birbirine muttasıl iki kapıdır der tariki hüccâc.

Bâb-ı Ûmmühâni: Birbirine muttasıl iki kapıdır der tariki hüccâc

Bâb-ı Rahime: Birbirine muttasıl iki kapıdır Safa canibine çıkar.

Bâb-ül Mücâhid: Bu dahi muttasılan iki kapıdır Safa canibine çıkar.

Bâb-ül Ceyyad: Bu dahi birbirine muttasıl iki kapıdır Safa canibine çıkar.

Bâb-ı Safâ: Birbirine muttasılan bir kebîr kapıdır Safa'ya çıkar.

Bâb-ül Ba'le: Birbirlerine muttasılan iki kapıdır Safa'ya çıkar.

Bâb-ı Erbâin: Birbirlerine muttasılan iki kapıdır Safa'ya çıkar.

Bâb-ı Âlî: Birbirlerine muttasılan üç kapıdır mahalli mes'idir? ve karbinde bir sarı minare vardır. Bir bir mil vardır say olunmağa nişandır.

Bâb-ı Abbas: Birbirlerine muttasılan üç kapıdır mahalli mes'idir? meyan ahzerin yeri karşısındadır ve biri ..... Say olunmağa nişandır.

Bâb-ı Bâ'î: bu dahi birbirlerine muttasıl iki kapıdır arızalarına bir minare vardır. Zikr olunduğu üzere Haremi Şerîfin tamam kırk kapısı vardır ve yedi minaresi vardır Beyt'ül Haram tavaf olunacak mahalde cevanibi arasında otuz üç mil vardır otuz biri ...dir ve ikisi mermerdir kandil ile karin olmuştur.[38]

Ayrıca eserde dört mezhebe ait olan ve mezhep imamlarının vakit namazlarını kıldırdığı yerlerin konumlarından da bahsedilmiştir. Bu konumlar şöyledir: Makamı İbrahim aleyhi's-selam Haremi Şerîf kapısı önünde vaki' olmuştur mahfili şafi' ona muttasıl kezalik Bab-ı Harem Şerîf karşısındadır ve zemzem-i şerîf kapısı Şafi mahfilinin altındadır mahfili Hânbeli hacerül esvede karşıdır ve makamı mahfili Maliki değin yemaniye karşıdır ve makamı Hânefi Hacer-i İsmailiye ve altun oluğa karşıdır bu dört mezhebin cemaatleri vardır her biri başka cemaat olub namaz kılarlar lâkin. Her birinin vakti birbirlerine muhaliftir ve Haremi Şerîf kapusunun canib yanında olan köşe ki Hacer-i İsmail köşesidir ana regn-i şamı derler ve Hacer-i İsmailin o bir köşesine regn-i yemani derler ve Hânbeli mahfili karşısında olan köşe Harem Şerîf kapısına muttasıldır hacerül esved andadır istilam ederler.[39]

Günümüzde Kâbe sadece kralın özel misafirlerine veya hac için gelen devlet temsilcilerine açılmaktadır. Kâbe'nin içerisi, Müslümanlar açısından çok kıymetli bir yerdir, her Müslüman iç kısmı görmek ve dört köşesinde namaz kılmak ister. Bu peygamberimizin yapmış olduğu bir sünnettir. Kabe, çevirisini yapmış olduğumuz eserden öğrendiğimize göre senenin bazı kutsal ve özel günlerinde hacılara ve o gün orada bulunan herkese açılmaktadır. Kâbe'nin hangi günlerde açıldığı metinde şu ifadelerle geçmektedir: Haremi Şerîf bir senede yedi defa açılır bir gün erler için birer gün avratlar için açılır ibtida Receb-i şerîfin Evvelki Cuma günü erlere ertesi günü avratlara açılır vakit zuhura dek açık durur ve bir dahi Receb-i Şerîfin yirmi yedinci günü Miraç gecesi kezalik bir gün erlere ve ertesi gün avratlara açılır ve bir dahi Şaban-ı Şerîfin on beşinci günü Berat gecesi günü bir gün erlere ve bir gün avratlara açılır ve bir dahi Ramazan-ı Şerîfin dahi üç kere açılır biri ibtida günü ve biri on beşinci günü ve biri Kadir gecesi günü erlere ertesi gün avratlara açılır ve bir dahi hüccâc gelmezden mukaddemaca mah-ı zilkade evahirinde açılır zemzemi şerîf ile yıkarlar ve bir dahi hüccâc Arafat'tan döndükten sonra açılır ve makamı İbrahim 'aleyhi's-selam ve hüccâc gelmezden mukaddem şerîflerin izniyle bazı vakitte gece içinde hafiyeten açılır lâkin gayet izdiham olur ol vakitte anda bulunan kimesne dahi şerîf ağa niyetle ecir ve bir kere buyursa latîf âzimeye nail olur.[40]

Eş Şeyh Murad Efendi, Menasik-i Haccı Şerif adlı eserinde, Kâbe'nin yukarıda ki günlerin haricinde de açıldığını bildirmektedir. Bu günler, Muharremin onuncu günü bir gün ricale bir gün nisaya, rebiülevvelin on ikinci günü bir gün ricale bir gün nisaya, rebiülevvelin yirminci günü gusl edilmek için, zilhiccenin onuncu günü Mısır Emiri Hac ve kisve-i şerifi libas etmek için

38 *Anonim Menâzilü'l-Hâcc,* s. 27, 28.
39 *Anonim Menâzilü'l-Hâcc,* s. 28,29.
40 *Anonim Menâzilü'l-Hâcc,* s. 29, 30, 31.

ve Şam-ı Şerif Emir-i Haccı için ve son olarak ta Devlet-i Aliyeden Şerif hazretlerine kaftan götüren ağaya açılırdı.[41]

Emir-i Hac, başkanlığında hacca gelen ve Arafat'ta vakfeye duran hacılar vakfe'nin sabahında aşağı inerler, haccın gerekli diğer kurallarını yaptıktan sonra üç gün gece ve gündüz Minâ'da otururlar bu sünnettir, üçüncü gün cümle hüccâc umumen kalkıp *Mekke'ye dâhil olurlar Minâ'da iki gece âzim şenlikler olur ve toplar ve fişenkler atıp sabaha dek şenlik ederler.*[42]

Hacılar, Mekke'den ayrılmadan önce Menazil-i Hac'da adı geçen ziyaret yerlerini de gezerler. Bu yerlerden bazıları, Suud yönetimi tarafından bidat sayıldığı gerekçesiyle yıkılmış veya tanınamayacak duruma getirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin göstermiş olduğu ihtimam ve özenle ayakta kalan bu ziyaret yerleri şu şekildedir:

Ziyâret-i Mevlid Hâzret-i Resulü Ekrem

Sallallahu 'aleyhi ve sellem Mekke şehri içinde Ebû Kabs dağı canibinde bir mahalle-i mübârekedir Kâbe bina olmuştur tevellüd eylediği mahal malumdur. Ziyâret oluna.

Ziyâret-i Mevlid Hâzret-i Ali

Ziyâret mevlid Hâzret-i Ali keremâllahi veche ve radıyâllahû anh bu mahalle-i mübâreke dahi ana karibdir. Tevellüd eylediği mahal malumdur ziyâret oluna.

Ziyâret-i Beyt-i Resûlallâh

Ziyâreti beyt-i Resûlallâh .... Haticetül Kebîri, mahı Fâtımatû'l Zehrâ, yine mahâlle-i kârib bir hânedir Resulû Ekrem sallallahu 'aleyhi ve sellem hazretlerinin ibadet hâneleri ve Haticetû'l Kebîrenin sakin olduğu oda ve Fâtımatû'l Zehrâ'nın dünyaya geldiği mahal ve dakik diğer mani alametleri vardır cümlesi ziyâret oluna ve Ebûbekir El Sıddık radıyallâhu anh hazretlerinin beyti ve dükkânı bu mahalle karibdir ziyâret oluna.

Ziyâret-i Makâmı Zuhûru İslâm

Ziyâret-i makâmı zuhuru İslâm Safa karbinde ebu kays dağı eteğinde bir mağaradır sonradan üzerinde Kâbe bina olmuş Resulü Ekrem sâhabe-i kirâm ile ol mağarada sakin olmuştur ba'de Hâzret-i Ömer radıyallahu anh ol mağarada İslama geldikte tamam kırk sahabe olub ol mağaradan çıkıp ez zahirî İslâm etmiştir ziyâret oluna.

Ziyâret-i Cebel-i Kays

Ziyâret-i Cebeli Ebû Kays Mekke şehri etsalında Haremi Şerîfe nazır bir dağdır Safa canibinden yolu vardır çıkılır evler vardır ve dağ tepesinde bir âzim taş kaya vardır Resulü Ekrem sallalahu aleyhi ve sellem ol kaya üzerinde çıkıp aya parmağıyla işaret edip ay iki pare olduğu mahaldir ziyâret oluna.

41 Eş Şeyh Murad Efendi, *"Menasik-i Haccı Şerif"*, s. 16-17.

42 *Anonim Menâzilü'l-Hâcc,* s.26.

Ziyâret-i Makâbiri Mûallâ

Ziyâreti makabiri mualla Mekke'den Taşı mualla makabir... gâyet ..... Mübarek mahaldir çok sahabe-i kiram ve çok Veliyullah medfûndur.

Ve Haticetû'l Kebîr

Radıyallâhû 'anhüma dahi anda medfûndur

Ve Binâtı Resulû Vâlide

Resulû Fatımaû'l Zehra'dan gayrı cümlesi anda medfûndur ziyâret oluna.

Ziyâret-i Cebeli Nûr

Ziyâreti Cebeli Nur Minâ ile ûmerânın mabeyninden bir sürü dağdır her ne mahalden bakarsan görürsün Cebeli Nur sonradan şehâdet bulan İsmail .... ismi Cebeli Hira'dır Mekke'den iki sâât yerdir gâyet sarb ve taşlık dağdır Minâ gibi suru ve yüksektir üstünde bir kaya alamet bina olmuştur ol kaya içinde bir ili şık olmuş kaya vardır Resulü Ekrem sallallahu aleyhi ve sellem ol kayanın içinde olur imiş nevbet ibtida anda gelip Cibril-î Emin anda nazil olmuşdur ve ol kayanın alt yanında bir kaya dahi vardır içi oda gibi oyulmuştur "ikra bismî" suresi anda nazil olmuştur gâyet mübarek makamdır lâkin taşdır ve suyu yokdur Bekir Pâşâ hazretleri bir kebîr havuz bina etmişdir kış günlerinde yağmur oldukça ol havuz dolar yaz günü ziyârete gelenler kullanır ve yolu muâlla canibindedir.

Ziyâret-i Cebeli Nûr

Ziyâreti Cebeli Nûr cebeli nurumuz canibine iden yoldan üzerine bir âzim dağdır safi kaya ve taşdır ve ziyade sarb ve yüksektir Mekke'den iki sâât yerdir. Resülü Ekrem sallallahu aleyhi ve sellem Mekke'den Medine'ye hicret ettikleri gece Ebû Bekir el sıddık radıyallahu anh ile ma'an ol mağaraya girip Kureyş kâfirlerinden muhtefî oldular "lâ tahzen innallâh" mana ayeti kerimesi onlarına hakkında nazil olmuştur bir büyük mağaradır lâkin girecek kapısı Gâyet dağdır bir çıplak kuruca adam güçle girer ve içinde yılan ve akrep çokdur amma bazen hada sala kimseye zarar ve ziyân etmezler.

Ziyâreti Gayrîhûm

Mekke'de dahi ziyâretgah yerler gâyet çokdur bağçeler ve bostanlar ve akarsular çokdur her mahalli mesirgâh yerlerdir ve elhamdülillah Tealâ her ne murad olunursa cümlesi bulunur gerek zahire ve gerek meyva ve koyun Ve kuzu ve bamya ve malû hûlya ve kabuk ve bazıncan ve sair semiz ve at cümlesi mûbahtır.[43]

43 *Anonim Menâzilü'l-Hâcc,* s. 31-36.

Sonuç

İslamın temel beş şartından birisi olan Hac ibadetini yerine getirebilmek amacıyla, dönemin şartları içerisinde çok zor ve zahmetli bir yolculuğu göz almak gerekiyordu. Teknolojik imkânların gelişmesiyle birlikte bu ibadet yolculuğu her ne kadar kolaylaşmışsa da önceki dönemlere ait olan bir çok bilginin, yöresel özelliklerin ve geleneklerin de ortadan kalkmasına neden olmuştur. Hacı adayları için hazırlanan ve haccı anlatan Menasik-i Hac'ların haricinde, evinden veya oturduğu mahalden hiç dışarı çıkmamış kimselerin hac yolculuğu esnasında faydalanabileceği ve güzergâhları öğrenebileceği Menazil-i Hac adlı eserlerde yazılmıştır. Bu eserler, payitaht merkezi olan İstanbul'dan yani Üsküdar'dan başlamaktaydı. Üsküdar ayrıca Surre-i Hümayunun ilk hareket noktasıydı. Yolculuğa şahitlik eden halk, hacı adaylarını ve alayı bugün ayakta kalan Ayrılık Çeşmesine kadar uğurlardı.

Gebze ve Dil İskelesi ve Hersek bugün Kocaeli sınırları içerisinde kalan, haccın ilk durak noktalarıydı. Bu yerler, birçok menzile nazaran daha iyi bir konumdaydı. Çoban Mustafa Paşa tarafından yaptırılan Cami, Külliye ve Menzil hane hacı adaylarının istirahat ve gezme noktalarıydı. Ayrıca bu yerler geç kalan hacı adaylarının kafileye yetişebileceği uzaklıkta olan bir noktaydı. Çoban Mustafa Paşa ve Şişman İbrahim Paşa hacı adayları için vakıflar kurmuş ve su temini noktasında fevkalade çalışmalar yapmışlardır. Dil İskelesine gelen hacı adayları, daha rahat ve hızlı bir şekilde diğer menzil noktasına Hersek'e ulaşmak için gemiler kullanırlardı. Bu durum Kocaeli'nin ulaşım yerlerinin kavşak noktasında önemli çalışmalar yaptığını göstermektedir. Aynı güzergâh dönüş noktasında da kullanıldığı için bu yerlerin bakım ve onarımları her zaman öncelikli olmuştur. Tren ve vapur ile hac yolculuğunun başlaması neticesinde bu menzil noktaları eski önemini yitirmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Anonim Menâzilü'l-Hâcc, Tarih ve Baskı Yeri Yok.

Anonim Menâzilü'l-Hâcc, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan 150 m.

Kitap

Atalar, Münir, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, Ankara, 1999.

Demircan, Ali Rıza, *Hâc ve Umre*, İstanbul, 2008.

Eş Şeyh Murad Efendi, *"Menasik-i Haccı Şerif"*, Baskı yeri ve tarihi yok.

Arıç, Dilara Pınar, *Sünbûlî Sinan'ın Menâsikk-i Hâcc'ı*, Trakya Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2015.

Emecen, Feridun, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600),* İstanbul, 2015.

Makale

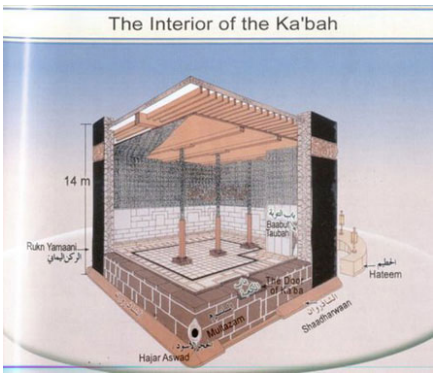

Resim 1 Kâbe'nin İç Kısmı

Resim 2 Osmanlılar Döneminde Kâbe

Resim 3 Emir-i Hac İdaresinde Surre Alayı ve Mahmeli Şerif

Altunan, Sema, "Osmanlı Devletinde Haberleşme Ağı: Menzilhâneler" *Türkler,* C. X. ss. 913-919.

Armağan, A. Latif , "XVIII. Yüzyılda Hâc Yolu Güzergâhı ve Menzilleri (Menâzilü'l-Hâcc)", *Osmanlı Araştırmaları*, XX, İstanbul, 2000, ss. 73-118.

Atalar, Münir, "Türklerin Kabe'ye Yaptığı Hizmetler", *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 31/1 (1990), ss. 287-292.

Atalar, Münir, "Haremeyn'e Denizden Surre Gönderilmesi", *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 32/1 (1991), ss. 121-127.

Buzpınar, Ş. Tufan, "Surre", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul, 2009, ss. 567-569.

Çetin, Cemal, "Anadolu İskeleleri ve Karayolu Bağlantıları", *The Journal of Academic Social Science Studies,* 28 (2014), ss. 349-367.

Emecen, Feridun, "Hicaz'da Osmanlı Hakimiyeti", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIV (1994), ss. 87-120.

Göçer, Kenan, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ulaşım ve Servet-i Fünûn Dergisi Ulaşım Bibliyografyası", *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 11(2), İstanbul 2016 ss.149-205."

Halaçoğlu, Yusuf, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul, 1981, ss.123-132.Karataş, Ahmet, "Türk-İslam Edebiyatında Menâsik-i Hâc Manzumeleri", *Din ve Hayat Dergisi*, 3 (2007), ss. 30-32

Miroğlu, İsmet, "Osmanlı Yol Sistemine Dair", *Tarih Enstitüsü Dergisi: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi,* 15 (1995), ss. 241-252.

Müderrisoğlu, M. Fatih, "Menzil Kavramı Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri", *Türkler,* C. X, ss. 920-926.

Sak, İzzet-Çetin, Cemal, "XVII ve XIII. Yüzyıllarda Hâc Menzilleri" *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 19 (2005), ss. 199-260.

Sarıyıldız, Güden, II. Abdulhamid'in Fakir Hâcılar İçin Mekke'de İnşa Ettirdiği Misafirhane, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1994, ss. 121-145.

Şentürk, Hüdai, "Tanzimat Devrine Kadar Osmanlı Devleti'nin Ulaşım Teşkilâtı ve Yol Sistemine Genel Bir Bakış", *Türkler*, C. X, ss. 904-912.

Oğuzoğlu, Yusuf, "Koca-Eli Sancağını Dış Dünyaya Bağlayan Yol Ağı", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, Kocaeli, 2015, s.281.

Özsayıner, Zübeyde Cihan, "Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesindeki Kutsal Kent Tasvirleri", *Millî Saraylar Dergisi*, İstanbul, 2012, ss. 145-154.

Yazıcı, Nesimi, "Tanzimatta Haber ve Kara Taşımacılığı", *Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 3 (1992), ss. 333-377.

EKLER

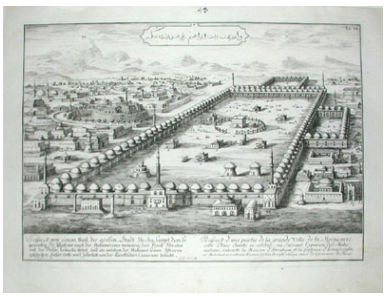

Resim 4 Kâbe Gravürü (Kapılar, Minareler)

Resim 5 16. Yüzyıl'da Kâbe

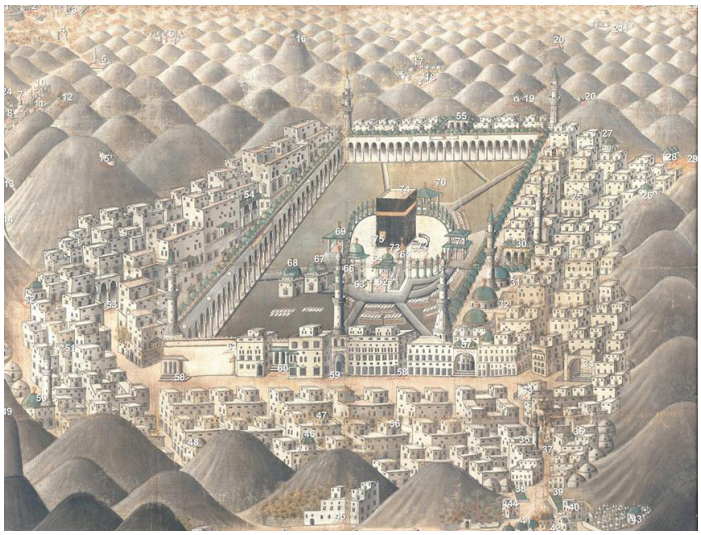

Resim 6-7 Kâbe Gravürü (Kapılar, Minareler)

Resim 8 Çevirisini Yaptığımız Anonim Menâzilü'l-Hâccın İlk Sayfası

İZMİT'Lİ KARA DAVUT VE MENAR ŞERHİ

Abdullah KAHRAMAN*

Kara Davud İzmitî (ö. 948/1541)

XVI. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden olan Kara Davud'un Asıl adı Dâvûd b. Kemâl el-Kocevî el-İzmitî olan Kara Davut Karadavudzâdeler diye bilinen ulemâ ailesinin ilk temsilcisidir. İzmit'te doğmuş ve Kara Davud diye tanınmıştır. Babasının adı Kemal'dır. Tahsilini, Molla Lütfi, Hacıhasanzade Efendi, Müeyyedzade Abdurrahman Efendi gibi âlimlerin yanında tamamladı. Bursa, Kaplıca, Trabzon, Edirne üç Şerefeli ve Sahn-ı Seman medreselerinde müderrislik görevinde bulundu. 929'da (1522-23) Bursa kadılığına getirildi, ardından da bu görevinden azledilip emekliye sevk edildi. Uzun bir aradan sonra kadılık görevine tekrar döndüyse de bu defa kendi isteği ile emekliye ayrıldı. 948 yılı Safer ayında (Haziran 1541) vefat etti ve Bursa'da Yıldırım civarında yaptırdığı mescidin haziresine defnedildi. Âlim, fâzıl, zeki, müdekkik bir âlim idi. Tabiat olarak cömert, hak ve hukuka riâyet eden, hakikati söylemekten çekinmeyen bir şahsiyete sahip ve İslam'ın kılıçlarından biri idi.[1]

Eserleri: Davud b. Kemal'e kütüphane kayıtlarında pek çok eser nisbet edilmiştir. Bunların bir kısmının ona aidiyetinde şüphe yoktur, ancak bir kısmının ona aidiyeti kesin değildir. Ona nisbetinde genelde şüphe olmayan eserler şunlardır:

1. *Hâşiye 'ala Şerhi Metali'i'l-envar.* Mantığa dair olan kitaptır. Siraceddin el-Urmevî'nin *Metali'u'l-envar* adlı eserine Şemseddin Mahmud b. Abdurrahman el-İsfahanî tarafından yazılan şerhin haşiyesidir. Kara Davud'un bu eserine Birgili Kara Halil ve Yusufefendizade haşiye yazmışlardır.

2. *Haşiye 'alâ Haşiyeti Küçük (Kaçek) 'ala tahriri'l*-kavâidi'l-mantıkiyye (Haşiye *'ala* Şerhi'ş-Şemsiyye). Ali b. Ömer el-Katibî'nin eş-Şemsiyye'sine Kutbüddin er-Razî'nin yazdığı şerhe Seyyid Şerif el-Cürcanl'nin yaptığı haşiyenin haşiyesidir.

3. Hâşiye *'alâ* hâşiyeti'l-Cürcânî *'alâ Metâli'i'l-enzâr.*[2]

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

1 Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*(thk. Ahmed Subhi Furat), İstanbul 1405, s, 399-400; Arpaguş, Hatice K., "Karadavud İzmitî", XXIV, 359.

2 Arpaguş, XXIV, 359-360.

Ona aidiyetinde şphe olan eserlerinden biri, *Şerhu'l-Menâr*'dır. Bu eser, Ebü'l-Berekat en-Nesefı'nin usul-i fıkha dair *Menârü 'l-envâr* adlı eserine yapılmış bir şerhtir. Kaynaklarda zikredilmeyen eserin bir nüshası Köprülü Kütüphanesi'nde mevcuttur (Mehmed Asım. nr. 58).

Davud-ı Karsî(1169/1756) ve Kara Davud yani asıl adıyla Dâvûd b. Kemâl el-Kocevî el-İzmitî ile (ö. 948/1541) biyografi kaynaklarında ve kütüphane kataloglarında sık sık birbirine karıştırılan iki âlimdir. Her ikisinin adında da Davud olması sebebiyle birbiriyle karıştırılan ve eseleri de yanlışlıkla birbirine izafe edilen iki âlimin vefat tarihleri, nisbeleri ve yaşadıkları yerler birbirinden farklıdır. Esasen Kocaeli'li Davud'un lakabı Kara Davud olmakla birlikte Kars'lı Davud'a da yanlışlıkla Kara Davud diyenler olmuştur. Halbuki Karsî Bütün eserlerinin mukaddimesinde kendisini Dâvûd b. Muhammed el-Karsî el-Hanefî olarak tanıtmaktadır.[3]

Bazı kaynaklar karışan eserlerin bir kısmı noktasında bu hususa şöyle işaret etmektedir:

Yanlışlıkla Davud-ı Karsî'ye Nibset Edilen Bazı Eserler

"Silleli Osman Hamdi tarafından Davud-ı Karsi'ye izafe edilen (a.g .e., s. 11) Şerhu 'ş- Şemsiyye fi'l-mantık adlı eser, umumiyetle Davud-ı Karsi ile karıştırılan Kara Davud'a ait olup tam adı Hâşiyetü Küçük alâ Şerhi'ş-Şemsiyye'dir (Keşfü'z-zünun, II, 1063; Voorhoeve, s. 311). Âkifzâde el-Amâsî de ona Şerhu'd-Delâil adlı bir eser nisbet etmiştir (el-Mecmû', vr. 138). Ancak bu Türkçe Delâilü'l-hayrât şerhinin müellifi, Dâvûd-i Karsî ile yakınlığı bulunmayan ve 1170'te (1756) vefat eden Karadâvudzâde Şeyh Mehmed Efendi'dir (Hediyyetü'l-ârifîn, II, 331, İzâhu'l-meknûn, I, 340; Osmanlı Müellişeri, I, 399). Bursalı Mehmed Tâhir tarafından (a.g.e., I, 399) Dâvûd-i Karsî'nin eserleri arasında zikredilen ve Köprülü Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunan (III. Kısım, nr. 58) Şerhu'l-Menâr fi'l-usûl adlı eserin de ona değil Kara Dâvud'a veya Dâvûd b. Kemâl el-Kocevî'ye ait olması ihtimali daha kuvvetlidir".[4]

Yanlışlıkla Kara Davud'a Nisbet Edilen Bazı Eserler

"Osmanlı *Müellişeri il*e bazı kütüphane kayıtlarında *Ma'lümât* (Antalya İl Halk Ktp., Tekeli, nr. 872). Yine Osmanlı *Müellifıeri'nde* Şerhu Kaşideti'n-nu*niyye,* Telhisu Tarir-i-kavânîn, Hâşiye *'ale't-Tehzib* adlı eserler Kara Davud'a nisbet edilmişse de bunların Davud-ı Karsi'ye ait olması kuvvetle muhtemeldir".[5]

Buradan da anlaşılacağı üzere, onun Karsî ile karıştırılan eserlerinden biri de *Şerhu'l-menâr* adlı fıkıh usulü eseridir. Öyle ki, eserin yazma nüshasının ilk kapağında bu eser önce Kara Davud'a nisbet edilmiş, hemen devamında belki de Davud-ı Karsî'ye aittir denilerek tereddütlü bir ifade kullanılmıştır.

Bu tebliğde, Davud'u Karsî'ye de nisbet edilen ancak Kara Davud'a ait olma ihtimali daha yüksek olan *Şerhu'l-menâr* adlı eser üzerinde durulacaktır.

3 Bk. Akpınar, Cemil, "Davud-ı Karsî", DİA, IX, 29.
4 Akpınar, Cemil, "Davud-ı Karsî", DİA, IX, 32.
5 Arpaguş, XXIV, 360.

Menar[6]

Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) fıkıh usulüne dair eseridir. Gerek sistematik gerekse içerik bakımından küçük bazı takdim ve tehirler dışında, fukahâ metoduyla yazılmış en önemli Hanefî usul kitaplarından biri olan Pezdevî'nin *Kenzü'l-vüṣûl*'ün (usûlü'l-bezdevî) den ihtisar edilmiştir. Fasıl ve bab sistemine göre yazılan eserde bütün alt başlıklar, tertip ve tasnişer de yine Pezdevî'ye aittir. Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin *Menâr*'ını meşhur kılan husus ise bütün fıkıh usulü konularını özet halinde veren kullanışlı bir metin olmasıdır. Usul konusunda Hanefî mezhebinde tercih edilen görüşler "sahih", "muhtâr" ve "cumhura göre" gibi ifadelerle belirtilmiş, ihtilâf durumunda Ebû Hanîfe'den rivayet edilen görüşler zikredilerek bunlardan sahih olanlarına ayrıca işaret edilmiştir. Farklı görüş sahiplerinin isimlerinin belirtilmediği eserde sadece Ebû Hanîfe ve Ebü'l-Hasan el-Kerhî'nin adlarına rastlanmaktadır. Asırlarca medreselerde ders kitabı olarak okutulan *Menârü'l-envâr*[7] üzerinde şerh, hâşiye, ihtisar ve tercüme olmak üzere birçok çalışma yapılmıştır.

"Menar" adlı metin, bir taraftan Nesefi'nin kaleminden çıktığı haliyle, yani onun ifadeleri esas alınarak şerhe dilirken, bir taraftan da kısa olan bu metin bazı alimler tarafından tekrar kısaltılarak yeniden bir tertibe tabi kılınmıştır. Eserin bu özet haline *Muhtasaru'l-menar* adı verilmiştir. Menar üzerine yazılan şerhlerin bir kısmı tam metin üzerine, bir kısmı ise özetlenen metin yani *Muhtasar* üzerine yapılmıştır.

Kara Davud'un Menâr Şerhi

1. Kitabın Fiziki Özellikleri ve Muhtevası

Kitabın bilinen tek yazma nüshası vardır. Bu yazma 274 varaktır ve Köprülü Kütüphanesi'nde (III. Kısım, nr. 58) yer almaktadır. Kapak sayfasında "Usul-ı fıkıh Kara Davud Efendi" ibaresine yer verilmektedir. İlk ve son sayfada vakfiye mührü vardır. Eser, doğrudan Menar'ın ilk cümlesi ile başlamakta olup besmele, hamdele ve salveleden oluşan giriş kısmı yoktur. Bu kısım yaklaşık yarım sayfa boş bırakılarak atlanmıştır. Bundan sonra okunaklı nesih-rika bir yazı ile 13 cm. ve 23 satır olarak istinsah edilen eser "Ehliyet" bölümünün "Semavî ârızalar" kısmı ile son bulmaktadır. Yani son kısmı eksiktir. Eserin müstensihi, "bu mezkur telifin bulunan son kısmıdır" notunu düşerek eserin eksik olduğuna işaret etmiştir. Eserin metni olan Menar dikkate alındığında matbu nüshası yaklaşık 34 sayfa olan Menar'ın yaklaşık 5 sayfasının Kara Davut tarafından yapılan şerhi eksik demektir. Yazma nüshada Menar'ın metninin üstü kırmızı çizgi ile çizilerek şerhten ayırt edilmesi sağlanmıştır.

Kara Davut Menar metnini geniş sayılabilecek bir şekilde şerh etmiştir. Yer yer yaptığı açıklamalar sayfaları bulmakta ve başka şerhlerde bulunmayan açıklamalara yer verilmektedir.

6 Bu başlık altında verilen bilgiler büyük ölçüde DİA'nın *Menâru'l-envâr* (XXIX, 118-119) maddesinden alınmıştır.

7 Farklı baskıları vardır. Mesela, Delhi 1287; Bulak 1298; İstanbul 1315, 1326; Agra 1319-1320.

2. Müellife Aidiyeti

Yukarıda Kara Davud'a ait eserlerin bir kısmının ve Şerhu'l-menâr'ın da Davud-ı Karsî'ye nisbet edildiği ifade edilmişti. Bu eserin kapak sayfasında "Usul-ı fıkıh Kara Davud Efendi" denildikten sonda alt satırda Karadavud'a ait olduğu ifade edilmekte ancak belki de Davud-ı Karsî'ye ait olduğu da belirtilmektedir. Ancak esas yazıda Kara Davud'a ait olduğu yazılmaktadır. Kara davud'un ve Davud-ı Karsî'nin eserlerini inceleyenler, bu tereddütlü ifadeleri de değerlendirip eserin Kara Davud'a aidiyeti tercih etmektedirler. Ancak eseri istinsah eden Hâfız Muhammed Sâlih bütün İslamî eserlerde yer alan besmele, hamdele ve salveleden oluşan giriş kısmını yazmayıp yaklaşık yarım sayfa bir boşluk bırakmıştır. Muhtemelen eserin kime ait olduğu noktasında olan tereddüt müstensihi de etkilemiş, belki de daha sonra kime ait olduğunu kesinleştirme ümidiyle bu kısmı boş bırakmıştır. Fakat Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde "Davud-ı Karsî" maddesini yazan Cemil Tokpınar şu ifadeye yer vermektedir: "Dâvûd-i Karsî'nin eserleri arasında zikredilen ve Köprülü Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunan (III. Kısım, nr. 58) *Şerhu'l-Menâr fi'l-usûl* adlı eserin de ona değil Kara Dâvud'a veya Dâvûd b. Kemâl el-Kocevî'ye ait olması ihtimali daha kuvvetlidir".[8]

3. Şerh Tarzı

a) Bilgi Aldığı Kaynağa İşaret Eder

Kara Davud'un şerhi son derece açıklayıcı, sade ve öğreticidir. Zaman zaman geniş açıklamalara girmiş olsa da bu açıklamalar oldukça faydalı olup lüzumsuz uzatma kabilinden değildir. Aynı zamanda başka şerhlerden farklı bilgilere de yer vermektedir. Kendisinden önce yapılmış olan şerhlerdeki bilgileri bazen olduğu gibi aktarsa da, kendine göre bir üslup ve yöntem de izlemektedir. Aynı zamanda bilgiyi aldığı kaynağa da işaret etmektedir.[9] Mesela, "şer'in asılları" ifadesini açıklarken gayet özlü ve öğretici olan ve Abdulaziz el-Buhârî (730/)'nin *Keşfu'l-esrâr* adlı eserinde yer alan bilgileri[10] aynen almakta ve nakletmektedir:

b) Âyet ve Hadislerle İstişhâd Eder

Açıklamalarına âyet ve hadislerden deliller getirmektedir. Mesela, Nesefî'nin "bilmiş ol ki" (اعلم) şeklindeki ifadesini açıklarken, söz başında yer alan bu kelimenin, anlatılacak konunun önemli ve ezberlenmesi gerektiğini dinleyiciye anlatmak üzere bir uyarı ve hatırlatma ifadesi olduğunu söylemektedir. Böylece bu hitabı duyan uyanır, ona kulak verir, kalbini ve anlayışını tamamen ona yöneltir ve sözü zayi etmez. Dolayısıyla bu makamda bu kelimenin kullanılmasının "Ey Muhammed! Çağırıcının yakın bir yerden sesleneceği gün, o sese kulak ver"[11] âyetinde ve Hz. Peygamber'in Hz. Muâz'a: "Sana dediğimi önce dinle sonra da konuş" hadisinde yer alan "dinle" kelimesi gibi kullanıldığı yere uygun olduğunu ifade eder.[12]

8 Akpınar, Cemil, "Davud-ı Karsî", DİA, IX, 32.
9 Bk. Kara Davut, Şerhu'l-menâr, Vr, 2B, Vr.11ab.
10 Bk. Buharî, Abdulaziz Ahmed, *Keşfu'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslam el-Bezdevî*, Beyrut 1994, I, 62-63.
11 Kâf, 50/41.
12 Kara Davut, Şerhu'l-menâr, Vr, 2B.

c) Başka Kaynaklardan Naklettiği Bilgileri Bazen Özetler ve Örneklerini Değiştirir

Daha sonra "şer'" kelimesini yine Abdulaziz Buhârî'den naklen[13] ancak yer yer kısaltarak ve örnekleri değiştirerek nakleden Kara Davut kısaca şu bilgilere yer verir:

"Şer" kelimesi sözlükte açıklamak ve ortaya çıkarmak anlamına gelir. Burada "şer" kelimesi ise şâri/kanun koyucu anlamına gelir ki, Allah ve Resulü kastedilir. O zaman "şer'in asılları" denilince Allah ve Resulü'nün hükümleri(meşrûât) öğrenmek için ortaya koyduğu deliller anlaşılır. Bu durumda "الشرع" kelimesinin başındaki "lam", fakihlerin zihninde bu deliller belli olduğundan ahd-i zihnî için olur ve "اصول الشرع"/şeriatın asılları" şeklindeki isim tamlamasından maksat, muzafu ileyhin yüceltilmesi olur. Ya da "الشرع" kelimesinden maksat, "teşri kılınan hükümler/meşrûât olur ki bununla da şer'î hükümlerin delilleri kastedilir. Bu durumda da şeriatın dört deliline işaret edilerek onlar yüceltilmiş olur ve bunlara riayet edilmesi, kabul edilip amel edilmesi istenir. Bu durumda da "الشرع" kelimesinin başındaki "lam" cins için olur. Ya da bu isim tamlamasındaki "الشرع" kelimesi ile din kastedilmiş olur ki, bu da usul ve furu ile şeriat demektir. Çünkü Cevherî'nin *Sıhah* adlı lügatında ifade ettiğine göre şeriat, Allah'ın kulları için vaz ettiği dinin adıdır.[14]

d) Hanefi Usulcülerin Kendi Aralarındaki İhtilafa İşaret Eder

Şerhte Hanefi usulcülerin kendi aralarındaki ihtilaşara işaret edilir. Mesela, Fahrulislam Pezdevî (482/1089)'nin diğer Hanefi usulcülere muhalif olarak "usulu'l-fıkh" ifadesi yerine "usulu'ş-şer" ifadesini kullandığını yine Abdulaziz Buhârî'den[15] sebebiyle naklen şöyle zikreder: Müellif Nesefî (710/1311), diğer Hanefi usulcülere muhalefet ederek "usulü'l-fıkh" yerine, "usulü'ş-şer" ifadesini kullanmıştır. Çünkü isim tamlaması/izafet aidiyet/ihtisas) bildirir. Halbuki buradaki dört delilden kıyas hariç diğerleri sadece fıkha mahsus olmayıp bütün dini hükümlerin kaynağıdır. O zaman "şer" kelimesi "fıkıh" kelimesinden daha kapsamlıdır. Çünkü şer'in ifade ettiği şeriat kavramı dinin hem usulünü hem de furuunu ifade etmek için kullanılır. Bu durumda usulü şeriata izafe etmek fayda bakımından daha genel ve usulü daha çok yüceltmektedir.[16]

Ancak Kara Davut'un buradaki ifadesinden bu tercihin Nesefî'ye ait olduğu da anlaşılabilirse de Pezdevî Nesefî'den önce olduğu ve bu ifadeyi de kullandığı için muhalif davranıp "fıkıh" kelimesi yerine "şer" kelimesini tercih eden Pezdevî'dir.[17]

Şârih Kara Davut, şerhinde bir kelime ve kavramı olabildiğince alt kategorilerine ayırarak ele alır. Mesela, ilim ve hüküm kavramı için böyle bir detaylandırma yapmıştır. Buna göre, ilmin ilişkili bulunduğu şey ya hükümdür veya başka bir şeydir. Hüküm ya şeriattan alınmıştır ya alınmamıştır. Şeriattan alınan şeyin ilişkili bulunduğu şey ya amelin nasıllığına bağlıdır veya değildir. Amelle ilgili bilgi ya hükmün kendisiyle ilişkili bulunduğu tafsîlî delillerden elde edilir

13 Bk. Buharî, I, 62-64.
14 Kara Davut, *Şerhu'l-menâr*, Vr, 1B.
15 Buharî, I, 64.
16 Buharî, I, 64; Kara Davut, Vr, 2A.
17 Bk. Bezdevî, *Kenzü'l-vusul* (thk.Sâid Bekdaş), Beyrut 2016, 94.

veya edilmez. Bütün şer'î-ameli hükümlerle ilişkili bulunan ve tafsîlî delillerinden elde edilmiş bulunan ilim fıkıh ilmidir.[18]

e) İtirazlara ve Bunların Cevaplarına Yer Verir

Şerhinde geniş açıklamalar yaparken Kara Davut, zaman zaman itirazlara ve bunların cevaplarına da yer verir.[19]

f) Hanefi UsulündeYaygın Olan Kanaatleri Muhafaza Eder

Şârih Kara Davut şerhinde Hanefi usulünde yaygın olan kanaatların dışına çıkmamış gözükmektedir. Mesela, hemen bütün klasik şerhlerde yer alan Kur'ân'ın tanımına ilişkin tartışmaya o da aynen temas etmiş ve Ebû Hanife'nin görüşünden vazgeçtiğini Nuh b. Meryem kanalıyla nakletmiştir. Buna göre İmameyn Kur'ân nazım/lafız ve manadan ibarettir derken Ebû Hanife Kur'ân manadır demiştir. Ancak bütün şârihler gibi Kara Davut da bunu şöyle açıklamıştır: Aslında Ebû Hanife de Kur'ân'ın nazım ve manadan ibaret olduğunu kabul etmektedir, ancak o sadece namazda okuma/kıraat meselesinde nazmın yerine başka bir dildeki lafızların mesela Farsça lafızların konulabileceğini söylemiştir. İmameyn bu konuda Arapça okuyamayanın bu mazerete binaen geçici süre Farsça kıraat yapabileceğini söylerken Ebû Hanife Arapça okuyabilse bile namazda başka bir dile çevirilmiş Kur'ân manasıyla kıraat yapılabileceğini söylemiştir. Ancak diğer şârihler gibi Kara Davut da, taşıdığı sakıncalar sebebiyle Ebû Hanife'nin bu görüşünden döndüğünü söylemektedir. Zira Kur'ân'ın dışında mesela Farsça kıraat câiz görülürse bunun şöyle sakıncaları olabilir: Bu, ya Kur'ân tarifinin geçersiz olmasına sebep olur. Çünkü Farsça "mushaşarda yazılı" değildir. O zaman Kur'ân tarifinde geçen "mushaşarda yazılı" ifadesi geçersiz olur, veya kıraatsız namaz kılmanın câiz olmasını gerektirir. Zira Kur'ân nazım/lafız ve mana olduğuna göre, Arapça lafzın dışındaki bir tercüme Kur'ân olamaz, buna Kur'ân denilirse bununla kıraat yapılamaz, o zaman da kıraatın namazın şartlarından olması savunulamaz.[20]

g) Önde Gelen Hanefi Usulcülerin Eserlerine Başvurur

Şârih, şerhinde Hanefi usulcülerinin önde gelenlerine işaret etmektedir. Pezdevi, İbn Nüceym, Sadruşşeria onun sık sık zikrettiği usulcüler arasındadır.

18 Kara Davut, Vr, 3B.
19 Bk. Kara Davut, Vr, 4B.
20 Kara Davut, Vr, 7BA.

Sonuç

XVI. Yüzyıl Osmanlı âlim ve kadılarından olup Kara Davud olarak meşhur olan Davud b. Kemal aynı zamanda büyük bir müderristir. Değişik illerde kadılık ve müderrislik yapmış ve İslamî ilimlerin farklı alanlarında eserler kaleme almıştır. Onun Kara davut diye anılması meşhur bir ilim ailesi olan Karadavudzâdelerden olmasındandır. Anadoluda halk arasında meşhur olan ve Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî'ye ait Delâilü'l-hayrât adlı salavat mecmuasına şerh yazan Kara Davud bu zat değildir. Kitabın şârihi bunun neslinden geldiği tahmin edilen Karadavudzâde Mehmed Efendi(1170/1756)'dir.[21]

Esas ilgilendiği alan gramer, kelam ve mantık olmakla birlikte fıkıh ilmine dair de eser kaleme almıştır. Tanıtımını yapmaya çalıştığımız Menâr şerhi'nin ona ait olma ihtimali daha kuvvetlidir. Bizim esas aldığımız yazma nüshanın mukaddimesinde herne kadar onun adına işaret eden bir ibare yoksa da, bu konuda araştırma yapanlar bu Menar şerhinin Kara Davud'a aidiyetinin daha güçlü bir ihtimal olduğu kanaatindedirler. Şayet esere dair başka yazma nüshalar bulunabilirse bu aidiyet o zaman kesinleşebilir.

Bu haliyle Kara Davud diye meşhur olan Davud b. Kemal'e ait olduğunu düşündüğümüz Menar şerhi diğer şerhlerin bir çoğuna nisbetle daha hacimli, daha sade ve anlaşılırdır. Aynı zamanda müellif, şerhini, bazı müellişerin yaptığı gibi Menar'ın muhtasarı üzerine değil de tam metni üzerine yapmıştır. Bu da önemli bir husustur.

21 Kelpetin, "Kara Dâvud", DİA, XXIV, 359.

KOCAELİLİ AK ALİ'NİN RİSÂLE-İ CÂMİÜ'L-AHBÂR'I

Muhittin ELİAÇIK*

Giriş

Anadolu'da 14-15.yüzyıllarda toplumun çeşitli kesimlerine dinî-tasavvufî konularda öğütler vermek gayesiyle yüzlerce eser kaleme alınmıştır. Genellikle mensur şekilde yazılan bu eserlerin manzum olanları *nasihatnâme* olarak anılmıştır. Dinî-tasavvufî-ahlâkî muhtevalardaki bu eserlerde genellikle ayet, hadis, peygamber kıssaları, evliya menkabeleri ve atasözleri ile öğütler verilmiştir. Böyle eserlerden birisi de namaz, abdest, zekat konularının yanı sıra ana baba, zevce, komşu, akraba ve ulema haklarına dair Kocaelili Ak Ali Efendi tarafından yazılmış olan *Câmiü'l-Ahbâr* adlı mensur eserdir.

Kocaelili Ak Ali Efendi hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Kocaelili olduğu, H.1168/1754'te *Fezâil* adlı akaid ve mevize konularını ihitiva eden üç baplık Türkçe bir eser yazdığı, bu eserin bir nüshasının Yahya Efendi kütüphanesinde bulunduğu, Gevgili kazasının Novatya nahiyesinde metfun bulunduğu, halk arasında Akbaba adıyla tanındığı, Gazi Evrenos Bey tarafından evkafı onarılan cami-i şerifte imamlık vazifesi yaptığı bildirilmektedir (Bursalı Tahir, 1972:242) *Fezâil*[1] adlı eserinin önsözünde kendisi hakkında şöyle bilgi vermektedir: *Ey azizler, bilin ki bu kitabı yazmamın sebebi: Ben zayıf ve fakirin içine daima bir kitap yazıp içinde ulema, namaz, zekât ve sadaka ahvalini anlatmak fikri gelirdi ama sermayemin azlığından bu işe girişemezdim. Ancak benim Arap ve Acem yolcusu, Mekke ve Medîne mücaviri, bilgili, büyük şeyhlere hizmet etmiş bir dostum bir gün bana: Her kişi dünyada bir hatıra bırakır, öyleyse sen de bir kitap yazsan ve o kitapta ulema ahvalini, salat ahvalini, zekat ve sadaka ahvalini anlatsan dedi. Ben de onun bu sözünü uygun görerek hemen gayrete gelip bu kitabı yazmaya giriştim. Tefsir kitaplarında, hadis şerhlerinde ve fıkıh kitaplarında geçen bilgileri toplayıp bir kitap yazdım ki müminler okusun ve mübarek gönüllerine tesir edip bu zayıf kula dua etsinler. Böylece bu kitabı benden sonra bir hediye kalmak üzere yazdım. Bu kitabı okuyan, ayıbını gördüğünde bakmasın, tam tersi Allahu teâlânın kelamına, Resûlünün hadisine ve müçtehit âlimlerin sözlerine bakıp kendi ahvâlini o sözlere uydursun. Ben Kocaeli vilâyetinde Ak Ali demekle bilinirim. Allah onu, ana babasını ve bütün müminleri mağfiret etsin. Bu kitabı Arapça yazmak istedim, ama o dostum bana Türkçe yazmak daha hayırlıdır, zira herkes faydalanır dedi. Ve mâ erselnâ min resûlin illâ bi-lisâni kavmihî ayetini bana delil getirdi, ben de bu sözü kabul edip Türkçe yazıp Fezâ'il diye ad verdim. Üç bölümde ilim ve ulema fezaili, namaz ve rükünlerinin fezaili, zekat ve sadakaların fezaini anlattım.*

* Prof.Dr. Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi meliacik63@kku.edu.tr

1 Bu eser Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumunda tarafımızca sunulmuştur.

Ak Ali Efendi'nin *Câmiü'l-Ahbâr*'ı, *Fezâil* adlı eseriyle aynı nüsha içinde yer almakta olup kitabın arta kalan sayfalarına eklenmiş bir eser intibaı vermektedir. *Câmiü'l-Ahbâr* da bir nasihat eseri olarak yazılıp çoğunluğu tergip ve teşvik yollu söylenmiş, zayıf ve mevzu hadislerle ve aynı mahiyetteki çeşitli rivayetlerle başta namaz ve abdest olmak üzere çeşitli manevi haklar anlatılmıştır. Her iki eserin birlikte bulunduğu yurt içi ve yurt dışında bilinen 25 yazma nüsha, iki eserin de çok okunduğuna işaret sayılabilir. Yazma nüshaları ortalama 120-150 yapraktır. *Câmiü'l-Ahbâr, Fezâil*'den arta kalan yapraklara kaydedilmiş 20 yapraklık bir nasihat ve ilmihal risalesidir. *Fezâ'il* ve *Câmiü'l-Ahbâr* fonetik özellikler bakımından 15. yüzyıla ait iki eser gibi görünmektedir. Mesela: *önürdin, eyde, kandan gelürsin, bunda gelürem, rûzî kılısardur, artukluğı, ibâdet idiciler, yavuzlık idersenüz, kılursız, gindür, görevüz, kiçi, eytdi, dün namazın terk eyledi, korkarın, dükeli, bildüreyin* gibi fonetik özellikler bu iki eserin yazıldığı dönemi 15. yüzyıl olarak göstermektedir. Eserin eserin herhangi bir yerinde yazıldığı tarihi gösteren bir kayıt, devrin hükümdar veya devlet adamları için söylenmiş bir ifade bulunmamakla birlikte *Fezâil* 1200/1785'te Elhac Ömer Efendi tarafından, *Câmiü'l-Ahbâr* ve sonrasındaki kayıt da yine muhtemelen aynı kişi tarafından 1208/1793'te istinsah edilmiştir. Ak Ali Efendi'nin yaşadığı devir Osmanlı Müellifleri'nde 1168/1754 olarak gösterilmektedir. Fonetik özellikler dikkate alındığında bu tür mensur nasihat eserlerinde fonetik özelliklerin yüzyıla göre değişmeyebildiği, 14-15. yüzyıl eserlerinde görülen fonetik ve üslup özelliğinin 17-19. yüzyılda yazılmış bir eserde de görülebildiği, bir gelenek olarak devam ettirildiği görülmektedir. Muhtemelen bu iki eserin de bu şekilde yazıldığı düşünülebilir.

Câmiü'l-Ahbâr

Eser hamdele salvele ile başlar ve daha sonra *buyurdu ki* denilerek bir vakit namaz terkedenin seksen bin yıl cehennemde kalıp ateşten saçlar üzerinde namaz kılacağı, namazını kılan bir kişinin İslâm evini yapmış olacağı, kılmayanın da yıkmış olacağı söylenerek konuyla ilgili bir hikâye anlatılır. Buna göre Hz Yakub'a Yusuf'tan ayrılınca çok ağladığı için: *Ey Yakub! Yusuf da benim mahlukumdur, mahluk için neden bu kadar ağlarsın? Öyleyse hiç eşi benzeri olmayan ve senden ayrı düşmeyen bir kimseyi dost tutun* şeklinde hitap gelmiş, Yakub da bunun üzerine: *Benzersiz bir padişahsın amma ben ne yapayım da seni dost tutayım?* deyince: *Ey Yakub! Bil ki her kim benim farz kıldığım namazı kılsa o benim dostumdur, her kim de namazı terketse benim düşmanımdır. Vay o kişinin başına ki onun gibi ulu dergâha düşman ola. Tevbe namazı kılmasa cehennemden nasıl kurtulsun* şeklinde hitap gelmiştir. Yazar burada Meryem suresi 59'da *gayyâ* ibaresi geçen ayeti delil gösterip dünyada namaz kılmayanların yarın *gayyâ* kuyusunda namazlarını sürekli kızgın saçlar üzerinde kaza edip kıldıktan sonra imanla gidenlerin bir süre sonra cennete gireceğini, imansız gidenlerin ise orada ebediyen kalacağını nakletmektedir. Bir başka rivayette: Bir gün Hz. İsa Nebî suları bol, türlü meyvelerle süslü, bağ ve bahçelerle dolu, ahalisi çok zengin ve ibadete meşgul bir köye uğramıştı. İsa'ya büyük saygı gösterip birçok hediye sunarlar ama o hiçbir şey almadan oradan gider. Üç yıl sonra yine oraya geldiğinde oranın sularının kuruyup bağçelerinin harap, mallarının ve halkının yok olduğunu görür ve bunun üzerine yüzünü göğe tutup yakarır ki: Yâ-Rab! Bu büyük şenlik neden harap oldu, acaba sihir mi, fitne mi değdi, yoksa büyük bir yağmurdan mı böyle oldu? dediğinde hemen o anda Cebrail iner ve Ey İsa! Hak teala buyurdu ki izzetim hakkı için sihir erişmedi nazar degmedi, yağmur da gelmedi; velâkin bir beynamaz uğursuzlukla uğrayıp bu köyün suyuyla yüzünü yıkadı, işte bundan harap oldu. Öyleyse beynamaz dünya mamurunun harap olmasına sebep oluyorsa dini harap edip cehennemlik olduğuna şaşılmaz. Başka rivayetler: Hz. Resul: *Yahudilere Nasrânîlere selam verseniz olur ama benim ümmetimin yahudilerine selam vermeyin;* ya Resulallah senin ümmetinin Yahudisi kimdir denildiğinde: *Ezanı işidip de namaza hazır olup cemaatle kılmayanlar ümmetimin Yahudileridir* dedi. Namazı kılanlar hakkında da: *Sizin kapınız önünde bir ulu su aksa ve her gün*

beş kez o suyla gövdenizi yıkayıp arınsanız teniniz kir pas kalmayp giderdi. Onun gibi bir kimse de beş vakit namazı kılsa onunla mevlâsı arasında zerre mikdarı günah kalmaz. Yine: *Bir kimse beş vakit namazı kılsa ardınca ayetülkürsi okusa o kimseyle cennet arasında perde sadece ölümdür, yani ölmeden evvel cennete girmez, yoksa hemen girerdi* buyurdu ve: *Bir kimse yatağına yattığında ayetülkürsi okusa kendisi, ailesi komşuları belâ ve afetlerden emin olurlar* dedi. Daha sonra iki rivayet anlatılır.

Cemaatle namazın fazileti: *Ey EbâBekr! Namazı cemaatle kıldın mı? Kıldım ancak ilk tekbire yetişemedim* deyince *çok sevap kaybetmişsin* dedi. *EbûBekr: Ya Resul! Şamdan üç yüz yük un geldi, fukaraya sadaka etsem ilk tekbir olur mu? Olmaz. EbûBekr: Develeri de yükleriyle birlikte tasadduk etsem o sevaba erişir miyim? Eğer dünyada güneş doğan yerler hep senin olsa sadaka etsen ilk tekbirin sevabına erişemezsin* dedi. Öyleyse bir tekbirin sevabı bu kadar olunca namazın tüm sevabı vasfolunamaz.

Namazın akabinde okunan dualar ve sevapları: Sabah namazını kılıp dünya kelamı söylenmeden bu dua okunup ayetülkürsi okunsa o günün her saati karşılığında elli bin yıl taat sevabı yazılır. Rivayet: Hz Resul: *Bir kimse farz namazların ardınca 33'er kez sübhanallah elhamdülillah allahüekber deyip daha sonra lâilâhe illallahu vahdehu lâ-şerîkeleh derse deniz köpüğünden de fazla olsa bütün günahları yarlıganır*. Hz İsrafîl'in Resul'e getirdiği tespih beş vakit namaz ardınca denilirse altı tür özellik kazanılır..... Resul: *Bir kimse evvel cemaate erişirse yüz bin hac ve yüz bin umre sevabından hayırlıdır*. *Her namazı mümin cemaatla kılarsa fîsebilillah gazâya bin at göndermekten hayırlıdır* demiştir. Daha sonra cemaatle namaz kılmanın faziletlerine devam edilmiştir. Resul: *Bir kimse cemaatle namaz kılmayı adet etse Allah ona beş haslet vere: Eli darlığın ondan defede, kabir azabın ondan ref ede, kitabı sağından vere, sıratı yıldırım gibi geçire, hesabı kolay ola.* Bir kişi Resul'e: Bir kimse gündüz sâim olup gece kâim olsa ama cemaatle hazır olmasa hâli nicedir diye her gün muttasıl bir aya dek tekrar sordu, her sorduğunda *o cehennemdedir* dedi. Resul eyitdi: *Cebrâîl ve Mikâîl gelip dediler ki Yâ Muhammed Allah selâm etti ve buyurdu ki eğer amelleri yer ehlinin amelince artık olsa da cemaati terkedenler cennet kokusu bulamaz. Bir kimse cemaati terkedenin yüzüne tebessümle baksa beytülmamuru yedi kez yıkmış olur ve bin melek ve bin nebî katletmiş gibidir.* Ve dahı buyurmuşdur ki: *Dört kimseye kıyamet gününde özür olmayıp azaba müstehak olmak mukarrerdür. Kabeye gücü yetip bedeni sağ olup yol eminlik olup hacc etmeyen, bir günah işleyip geri hemen tevbe etmeyen, taam sâili gelip nesne vermeyip eli boş gönderen, ezanı işidip cemaatle namaza gitmeyen. İmamın arkasında ve beraberinde namaz kılanın yüz, sağında kılanın yetmiş, solunda kılanın da elli namaz sevabı olduğundan* Resul*, cemaatle namaz kılmayan münafık ve melundur* dedi.

Mescide, cemaate gitme ve mescitte davranma adabı. Hasan-ı Basrî'ye gelen bir kadın din arılığı, kuvveti, gevheri, küreği ve hazinesi nedir diye sordu, Hasan-ı Basrî de sen söyle deyince: Ey müslümanların imamı! Yıkılan duvarımdan bir taş çıktı ki taşta din arılığı abdest, kuvveti namaz, gevheri Allahtan korkmak, küreği Tanrıdan ve halktan utanmak, hazinesi ilimdir yazılıydı dedi. Resul: *Bir kimse abdestle yatsa döşeği mescit, uykusu namaz kılmak olur, abdestsiz yatanın döşeği kabri olur* dedi. Üç sünnet vasiyet etmiştir: *Cuma günü gusül, taharetle yatmak, her hâlde Allah'ı anmak*. Kıyamette cehennemden çıkan Harsis adlı bir şahıs: '*Beş kimse isterim: namazı terkeden, zekatı meneden, anaya babaya asi olan, şarap içen, mescitte dünya kelamı söyleyenler; bu beş sınıfı bulup cehenneme ileteceğim* dedi. Hadis: *Zekat vermeyenin namazı makbul değildir.* Musa a.s. gayet huşu ile namaz kılan bir kimse görüp *Yâ-Rabb! Bu kişi ne güzel kılar* Hakk buyurdu ki: *Ey Musa! O kişi günde bin rekat kılarsa, bin kul azat ederse, bin kere hacca giderse, bin kere gaza ederse zekat vermedikçe hiçbiri makbul değildir.* Resul: *Bir kimse malının zekatını verse hesapsız cennete girer* dedi. *Bir kimse anasını döğse Kabeyi bin kere yıkmış gibidir, atasını döğse beytülmamuru bin kere yıkmış gibidir ve Hakka, meleklere, nebîlere düşmandır. Eğer hasta olursa hatırını sormayın, ölürse cenazesine gitmeyin, müslümanlar kabristanına defnetmeyin, selam vermeyin. Ama ana ata ölmüş olsa onları kabrinde razı etmeye birkaç yolla çare vardır. İlki oğlan ana atanın dostuyla dost ola, ata ana için hayrat ve sadaka*

etse kabrinde razı olurmuş. Şarap içen günahta puta tapan gibidir. İbni Mesud'un rivayeti: *Hamrın dokuz laneti: Sıkıcıya, sıktırana, içene, dağıtana, taşıyana, kadeh satana, alana, hamr için bağ dikene, satıp kârını alana.* Beşincisi mescitte dünya kelamı söyleyenler.

Hukûkü'z-zevce (Eş, karı hakları) Burada kocanın karısı üzerindeki hakkına dair rivayetler anlatılmıştır. Resûl: *Zevceye gerektir ki erine muti olup asi olmaya, hatta şu taşı bu dağdan o dağa ilet diye faydasız bir emir verse yüz çevirmeye. Döşeğe çağırdığında karşı çıkmaya, eğer asi olursa belaya tutulup muazzep olur ve hayırları kabul edilmez. Nafile oruç tutarsa erinin izni yoksa oruç sevabı olmaz. Helalinin yüzünden başka bir yüze bakmaya ve asla namahreme görünmeye, onun rızası olmadıkça evden çıkmaya. Eğer erinden izinsiz çıkarsa dönüp evine gelene dek her adımı başına Hak ve melekler ona lanet ederler.* Bir başka hadis: Bir kişi Resule ağacın secde ettiğini gördüğünde ona secde etmek istedi ama Resul onu menedip: *Allahtan başkasına secde haramdır. Eğer ademoğluna secde caiz olsaydı avratlara erlerine secde etmelerini buyururdum, zira erlerin avrat üzerinde hakkı çoktur. Er, zevcesine namaz kılmayı öğrete ve nasihat edip namaz kıldıra, eğe kılmazsa döğe, yine kılmazsa birkaç gün döşeğine varmaya* dedi. Resul buyurdu: *Beş kişinin cennetlik olmasına kefîlim: Ataya anaya muti olanlar, erini hoşnut eden kadın, Mekke yolunda ölenler, huyu güzel olanlar* dedi ve devamında: *Beş kişinin namazı dergâha ulaşmaz, eri hoşnut olmayan kadın, kaçmış köle, üç günden çok küsü tutan, şarap içen, cemaatin rızası olmadığı yerde imamet eden. Beş yerde kişinin karısını döğdüğü caizdir, haksız değildir: Bir kişinin evinden izinsiz çıkıp giden karısı, bir kişi karısını döşeğe davet etse karısı kaçsa, bir kişi karısına esvabını giy dese kadın giyip düzünmese, bir kişi karısına guslet dese kadın gusletmeden cenabetle dolaşsa, bir kişi karısı beynamaz olsa döğse revadır, ama yara etmekten sakınalar.* Resul: *Bir kimse karısını haksız yere döğse kıyamet gününde ol kişinin davacısı karısı değildir, hasmı benim* dedi. Hadis: *Bir kadının nice yüz bin çeyizi olsa erine bir kez minnet eylese sen benim malımla adam oldun dese o kadın cennete giremez, cennetin kokusunu duyamaz, bütün melekler ona lanet eder, tâ ki eri razı oluncaya dek rahmet bulamaz.* Hadis: *Üç kadın kıyamette Fatıma ile haşrolup cennete girer: Eri gayretini sakınıp döşeğini bekleyen, Allah için kazancını bağışlayan, erinin çirkin huyuna sabredip bu şekilde ölen kadınların her birine bin şehit sevabı ve bin yıllık taat sevabı verile* dedi. Hadis: *Ey benim kızım Fatıma! Erin rızası Allah rızasıdır ve gazabı Allah gazabıdır. Bir kadından eri bir saat razı olsa o kadının her bir kılına yüz bin yıllık taat sevabı yazılır. Bir kadın bir saat eri yanında oturmak bir yıllık taattan hayırlıdır ve erinin yüzüne bakmak Kabeyi tavaf etmekten efdaldir. Ey kızım niçin gözlerin yaşlı? Ey baba! Bir türlü söz söyledim o bana gazap etti, yine hatırını ele getirip güldürdüm, lâkin korkarım gönlü sâfî olmaya* dedi buyurdu ki: *Ey Fatıma! Eğer senden razı olmadan ölsen namazını kılmam*. Daha sonra, bir kimsenin karısının yüzüne gülerek bakma, öpme, kucaklama, cima etme, gusletme vb. fiileri yaptığında kazanacağı hasenat anlatılmış ve daha sonra yedi vakitte cimâın mekruh olduğu, bunların da: ayın başı, ortası, sonu (bu vakitlerde cimadan olan veledin deli ve hilekâr olacağı), öğleden sonra (bu vakitte doğan veledin gözleri eğri ve kovcu olurmuş), ezanla ikamet arasında (bu vakitte doğan çocuk katil olurmuş), Şaban'ın ortasında (doğan çocuk karışık, saç ve yüzünde beni olurmuş), Safer'e çıktığında (doğan veledin parmakları altı veya dört olurmuş) olduğu söylenmiştir. Müteakiben, haramların en büyüğünün zina olduğu, ondan sonra kendi helaline hayız-nifas zamanında yaklaşmak olduğu söylenmiş ve cüzamlı olanların işte böyle cimadan doğanlar olduğu belirtilmiştir. Kadının eri üzerinde: Evden dışarıki işini görmek, dinî müşkillerini öğretmek (namaz abdest hayız gusl vb.), helalinden yedirmek, zulmetmemek/adil olmak (birden çok evliyse her gün gece biriyle olmak, birine aldığını diğerine de almak), cahillik ettiğinde kendisine sabretmek (kendisiyle bir olmamak, zira kadınların akılları eksiktir) şeklinde beş hakkı olduğu söylenmiştir.

Hukûk'l-veled ale'l-vâlideyn (çocuğun ana baba üzerindeki hakları) Bunların: İyi ad vermek, sünnet etmek, Kuran okutmak, kendisine uygun yerden evermek, namaz kıldırmak, yedi yaşına vardığında döğülmekle namaz kıldırmak şeklinde beş tane olduğu bildirilmiştir.

Hukûkü'l-câr (komşu -hakları) Resul buyurdu: *Komşunun on hakkı var: Ödünç istese vermek, davetine gitmek, hasta olsa hatırını sormak, yardım istese birlikte yardım etmek, musibet erişse yemek ve gıda hazırlamak, komşu bir hayır işlese mübarek ola demek, malını kendi malı gibi gözlemek, yemek kokusuyla incitmemektir* şeklinde bir hadis nakledilmiştir. İki rivayette: *'Cebrail komşuyu o kadar ısmarladı ki komşu biribirinden miras yer mi ola zannettim'* ve *'Komşusu şerrinden emin olmadıkça hiçbir kişinin imanı muteber değildir'* diye buyurmuştur. Daha sonra, Mâlik bin Dinar'ın evinin kıblesinde ona eziyet eden bir din düşmanı yahudinin oturduğundan bahisle Mâlik'in komşu hakkını gözeterek onun eziyetlerine sabrının yahudinin müslüman olmasına yol açtığı nakledilmiştir.

Hukûk-ı zevi'l-erhâm Akraba hakları anlatılmıştır. Resul: *Bir kişi rızkım bereketli, ömrüm uzun olsun derse akrabasına yakınlık kursun, üç günlük ömrü otuz yıllık olur* buyurdu. Enes bin Mâlik'ten rivayet: *Üç kişi kıyamet gününde mahşer ehlinin hesabı tamam oluncaya dek arş gölgesinde olur: Kavmine sıla eden, erinin yetimleri kalıp başka ere varmayıp o yetimlerin üzerine bâliğ oluncaya dek hizmet eden kadın, yemek pişirip fukaraya yediren*.

Hukûk'l-ulemâ (âlimlerin hakları) Resul buyurdu: *Ulemaya tazim edin, zira siz ahirette onlara muhtaçlarsınız. Bir kimse bir alime yedi gün hizmet etse Hak teâlâya yedi yıl hizmet etmiş gibidir ve her gününe bin şehit sevabı yazıla*. Rivayet: *Bir alimden bir mesele öğrenip bilmeyenlere bildireyim dese her bir meselesine bin günah bağışlana*. Rivayet: *Bir kimse cehennemden azat olmuş kimse göreyim dese ilim okuyanların yüzüne baksın, ilim talim edenin günü bir yıllık taatten efdal ve evlâdır* dedi. Rivayet: *Bir kimse âlimi ziyaret etse Medinede beni ziyaret etmiş gibidir. Eğer bir âlime musafaha etse benimle etmiş gibidir. Eğer âlim meclislerinde otursa benimle oturmuş gibidir. Âlim meclisinde bir saat oturmak bin köle azat etmekten hayırlıdır. Âlim yüzüne bakmak gazâya bin at göndermekten hayırlıdır*. Onun için: *el-ulemâu vereseti'l-enbiyâ* buyurmuştur. İlim olmayıp sadece amel edenler ne kadar çok amel etseler geceler kâim olsalar âlim katında, bedr olmuş ay katında yıldızlar gibidir.

Sonuç

Kocaelili Ak Ali Efendi bir cami imamı ve vaizi olarak zamanında cemaatine öğütler vermek amacıyla *Câmiü'l-Ahbâr* ve *Fezâil* adlı eserleri yazmıştır. Bu eserlerde halka verilen öğütlerin etkili olması amacıyla mübalağalı tergip ve teşvik metodunun kullanıldığı, zayıf ve mevzu hadislerin seçildiği dikkati çekmektedir. Bu rivayetlerin korkutmak veya teşvik etmek amacıyla kullanıldığı ve bir noktaya kadar faydalı olduğu söylenebilse de sahih görüş ve düşünüşün önüne geçtiği de bir gerçektir. Böyle rivayetler o dönem anlayışına göre normal görülebilir; ancak bunların çoğu bilimsel metodlarla süzgeçten geçirildiğinde kullanılması pek mümkün görülmeyen nitelik arzetmektedir.

KAYNAKÇA

Ak Ali Efendi, *Câmiü'l-Ahbâr*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi nr. 2560/2.
Bursalı Tahir, Osmanlı Müellifleri, C. 1-3, Meral Yayınevi İstanbul 1972.
Eliaçık, Muhittin, *Kocaelili Ak Ali Efendi ve Fezâil Adlı Nasihat Kitabı,* Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu, 2016, s.1933-1940

KAHRAMANLIK FİLMLERİNDE KİMLİK TEMSİLLERİ VE MALKOÇOĞLU FİLMLERİNDE DÜŞMAN/ÖTEKİ OLMAK

Ahmet Remzi TÜLÜCE*

Tarihsel öneme sahip olduğu düşünülen olayları ve bu olayların öne çıkan figürlerini konu edinen filmler, hemen her dönemde sinema izleyicisinin ilgisini çekmeyi becerebilmiştir. Bu filmlerde kahraman konumunda olanın karşısındaki düşmanların, izleyici tarafından kolayca tanınmasına ve diğer karakterlerden ayırt edilmesine yarayan; bilindik kalıplar üzerinden kurgulanıp belirgin hale getirilmiş özellikleri bulunmaktadır. Çoğu kez birbirine benzer biçim ve anlatım özelliklerine sahip tarihi kahramanlık filmleri, konuları ve ele alınış biçimleri ile hemen her zaman içinde yaşanılan toplumun egemen kültürünün etkisi ile oluşturulmaktadırlar. Filmlerde kahramanların ve onların karşısında olanların başlarından geçenler benzerlikler içeren olay örgülerine dayalı bir anlatımla izleyiciye sunulmaktadır. Bu filmler, aynı zamanda "kahraman" olmanın ve ona "düşman" olmanın imgesel düzeyde yeniden üretildikleri temsil mecralarıdır. İyi-kötü karşıtlığı eksenine oturtulmuş olay örgülerinden oluşan film anlatıları, filmdeki öykünün geçtiği dönemin toplumsal, kültürel, siyasal ve tecimsel yaşamından kesitler sunma çabası içinde kurgulanmışlardır. Ancak filmin çekildiği ve gösterime girdiği dönemin ideolojik, siyasal ve tecimsel koşulları ile etkileşim içerisinde oldukları da bir gerçektir. Filmin çekildiği ve gösterime girdiği tarihlerde gerek dünya, gerekse ülke genelinde yaşanmakta olan olaylar karşısında toplumdaki bireylerin egemen duygu, düşünce, tutum ve davranışları ile ortak inanış ve beklentiler film öykülerinin içeriklerine ve anlatımlarına etki edebilmektedir.

Sinemasal Anlatı

Sinema, geçmişte ve şimdide gücün temsillerinin ortaya konduğu bir sanattır. Sinema, görüntüleri sayesinde geçmişte yaşananları, şimdiki zamanı ve hatta geleceği gözler önüne serebilmektedir. Görsel sanatlar bağlamında "anlatı" nın dili çeşitli tarihsel, toplumsal ve kültürel uzantılara sahiptir ve "düşten gerçeğe sınırsız çeşitliliği içinde barındıran bu anlatılar, toplumların birbirleriyle benzer ya da ayrı oluşlarının birer göstergesi" gibidir, "çünkü onlar toplumsal düşüncenin (social mentality) en yoğun şekilde dışa vurulduğu alanlardır."[1] Paul Rotha, "sinema dramatik bir ifade aracıdır" derken sinemanın iletişimsel yönünü anımsatmaktadır. Sinemanın bir sanat dalı, bir endüstri ve ticaret alanı olduğu düşünüldüğünde sinema filmlerinin toplumlar üzerindeki etkilerini tahmin etmek zor değildir. Sinemanın bu etkisi ya da gücü onun kendine özgü biçimi ve dramatürjik anlatımı (dili) ile ilişkilidir. Sinema dilinin oluşmasında ideolojik, politik görüşler, tecimsel kaygılar, psikolojik duygu ve beklentiler kadar görsel, yazılı ve sözlü kültürün sanat ve estetik anlayışı üzerindeki etkileri de rol oynamaktadır.

* Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Bilimleri Doktora Programı Öğrencisi, e-mail: artuluce1@gmail.com

1 Mustafa Sözen, "Doğu Anlatı Gelenekleri ve Türk Sinemasının Aidiyeti", *Bilig*, 50 (2009), s. 131-152.

"Biçemi yaratan beş temel anlatım öğesi anlatı yapısı„ sinematografi, mizansen, kurgu ve seslendirmedir" (Serter, 2009: 137).[2]

Anlatı belli bir zaman ve mekân dilimi içinde meydana gelen, sebep-sonuç ilişkisi içinde birbirine bağlı olaylar dizisidir (Parsa, 2012: 11). Anlatı kavramı yazıdaki metin terimine karşılık gelir ve "gerçek ya da düşsel olayların değişik gösterge dizgeleri aracılığıyla anlatılması sonucu ortaya çıkan bütün" dür.[3] Gerçekle ilişkili olmak ya da gerçeği yansıtma özelliğine göre iki temel anlatı biçemi bulunmaktadır: "Diegesis" anlatının bir anlatıcı aracılığıyla gerçekleştirilmesidir. "Epik" anlatılar olarak bilinen destansı anlatılar diegetik anlatıya örnektir. Diegetik anlatım yapısı, sözlü kültürle ilgili bir biçim olarak özellikle "Doğu" diye tanımlanan ülkelerin öykü ve masalları ile ilişkilendirilmiştir. Mimesis ise dramalaştırma biçimindeki anlatı tarzıdır. Özellikle Batı sineması ile ilişkilendirilen mimetik anlatı, doğrudan bölümler halinde ve karakter sunumları ile giden bir anlatım biçimidir. Dram türü anlatıda öyküleme ve neden-sonuç ilişkileri bulunmaktadır. Arslantepe (2012: 44), "öykünün başında sunulan bir sorun finalde çözülene kadar artan bir gelişme izlemektedir. Buna 'merak ilkesi' denmektedir." derken, mimetik anlatıyı izleyiciler düzeyinde ilgi çekici kılan merak duygusunu anımsatmaktadır. Dram türü anlatıda "ana karakter, karşıt kişilik, yardımcı kişilik" ve diğerlerinin "rol işlevleri" öyküdeki olayların gelişmesini sağlamaktadır.

Filmdeki öykünün anlatılmasına etki eden birçok öğe bulunmaktadır ve bunların bir bölümü sinemaya özgü teknikler ve yaklaşımlardır. Biçimsellik üzerinden içeriğin anlamına etki eden bu etmenlerden ilk akla gelenler "mizansen öğeleri" olarak bilinen "sahne dekorları, aydınlatma düzeni, oyunculuk" gibi öğelerdir. Filmin anlatısına algı ve anlam düzeyinde etki etmekte olan farklı ölçekteki çekimler (örneğin diyaloglardaki portre çekimleri ya da aksiyon sahneleri, kovalamacalar vb.), çekimlerin birleştirilerek sahnelerin kurgulanması, alıcı devinimleri, seslendirme, efektlerin niteliği, kullanılan müziğin türü, kostümler ve makyaj, renk kullanımındaki tercihler vb. gibi etmenler de anlatının sinemaya özgü araçlarındandır. Filmin anlatım dili, özelinde yönetmeni tarafından oluşturulmaktadır. Genel anlamda görsel ve işitsel öğelerden oluştuğunu, biçimsel bağlamda "plastik öğeler" le "ritmik öğeler" in bir arada kullanıldığını söylemek olanaklıdır. Ana akım sinema, popüler filmler ya da "tür" (genre) filmleri olarak bilinen filmler arasında incelenen "tarihsel filmler" in sinemaya özgü teknik ve olanaklardan alabildiğince yararlanılarak oluşturulduğunu ileri sürmek olanaklı gözükmektedir. Bu filmlerde "dram" tarzına uygun bir biçimde, kronolojik bir sırayı takip eden olaylar gelişmektedir. Filmin başlangıcında tarihsel dönemin önemli gelişmeleri ve ana karakterler tanıtılmaktadır. Ortada bir "çatışma" nın var olduğu imlenmektedir. İlerleyen sahnelerde çatışmanın ve onun getirdiği gerginliğin yükselişe geçip, doruğa ulaşmasına tanık olunmakta, bu aşamadan sonra çatışma ve gerginlik düşüşe geçip, nihayetinde sorunlar çözülmekte, olaylar sonuçlandırılmaktadır. Türk tarihsel filmleri bağlamında öykülerin, özellikle seyirci beklentilerine uygun bir biçimde "olumlu" şekilde sonlandırıldığının altını çizmekte de yarar vardır.

Sinemasal Anlatı ve Tarih

Sinema ve tarih ilişkisinde, özellikle vurgulanması gereken iki hususdan biri, sinema sanatının yaşanmış gerçekliğin birebir aynısını ya da tıpatıp benzerini oluşturma kaygılarının bir sonucu

2 S. Serhat Serter, "Lütfi Ömer Akad ve Yalnızlar Rıhtımı (1959): Biçemsel Bir Analiz", http://dergipark.gov.tr/download/article-file/177876, erişim: 23.03.2017.

3 Mehmet Rifat, *Gösterge Eleştirisi,* İstanbul, 1999, s. 5.

olmadığı; ikincisi ise sinemanın kendine özgü teknikleri ve anlatım dili sayesinde, tarihsel geçmişin ve toplumsal belleğin yeniden inşa edilmesine katkıda bulunabilecek bir güce sahip oluşudur. Sinema, tarih bilimi ile yakından ilişkili bir sanat dalıdır ve tarihsel gerçekliklerin algılanışı üzerinde de oldukça etkilidir. Öte yandan tarihsel olguların popülerleşmesine neden olabilen bir endüstri ve ticaret alanı olduğunun da altını çizmek gerekir. Sinemanın popüler kültürün inşa edilmesinde de etkin bir iletişim aracı olduğu açıktır. Tarihsel gerçeklikleri yorumlamada sinemadan yararlanıldığına tanık olunmuştur ve bu durum günümüzde de geçerliliğini sürdürmektedir.

Sinemanın tarih bilimi ile yakın görülmesinin ardında her iki alanı besleyen terminolojinin de katkısı bulunmaktadır. Eski Yunan'da yaşamış Herodot gibi yazarlardan günümüze gelen metinlere dayanılarak, "mitsel" ya da "epik" anlatı tarif edilmiş ve aynı zamanda logos (bilim) sözcüğünün anlamları açıklanmaya çalışılmıştır. Erkılıç (2014: 11); "Eski Yunan'da geçen *mythos, epos* ve *logos* kavramları doğrudan tarih bilimiyle ilgilidir" demektedir. Bunlardan Mitos "söylenen ve duyulan söz" anlamına gelmektedir ve "masal, öykü, efsane" anlamlarında kullanılmıştır. "Epos ise belli bir düzen ve ölçüye göre okunan, söylenen sözdür." Epos sözcüğünün de "şiir, destan, ezgi" vb. anlamlarında kullanıldığı bilinmektedir. Günümüzde bilim dallarının latince isimlerinden de anlaşılacağı gibi logos da "yasal bir düzeni yansıtır" olmasıyla "bilim ile eşdeğer bir anlam kazanmıştır" (Erhat, 1993: 5-9). Dolayısıyla, "insanlık tarihini anlatan görece yeni formlardan biri olan sinema ile tarihin ilişkisi ortak paydalarında yer alan Mitos ve Epos özellikleri nedeniyle çok güçlüdür (Erkılıç, 2014: 11).

Sinema tarih ilişkisinde temel sorunsallardan biri sinema ve gerçeklik ilişkisi diğeri ise sinema ve bellek kurgusu arasındaki bağıntılardan kaynaklanan ilişkidir. Sinemanın tarihte yaşanan gerçekliği birebir yansıtıp yansıtmadığı ya da bunun gerekli olup olmadığı gibi konular çeşitli araştırmalarda birer sorunsal olarak ele alınmıştır. Sinemanın bellek kurgusu ya da inşalarındaki rolü de sorgulanmıştır. Sinema, oldukça özgün bir dile sahip olmasıyla, gerek gerçek olanı, gerekse gerçekte hiç yaşanmamış olanı, aynı uzam ve zaman düzlemlerinde bir araya getirmektedir. Dolayısıyla yeniden ürettiği ve doğruluğu hep tartışılacak olan bir tarihin yazıcısı ya da anlatıcısı olabilmektedir. Aslında sinemanın tarihi, kendi tarihi, gerçekliği de kendi gerçekliğidir demek daha doğru gözükmektedir. Çağdaş bir sanat olarak nitelendirilen ve günümüzde büyük bir endüstri dalı haline gelen sinemanın "hatırlatmak" ve hatırlananları anlatmak bağlamındaki ayrıcalığını da vurgulamak gereklidir. Profesyonel bir düzlemde, sistematik bir biçimde ve özgün bir dille gerçekleştirilen anlatılar sayesinde geçmişle sıkı bir bağıntı kurma hissi uyandırabilen sinema sanatı, dinsel, milli ve yöresel uzantıları ile de "anlamlı tarih" duygusu oluşturabilmekte, bu ve buna benzer duyguları 'hatırlama' ve 'anlatma' (Erkılıç, 2005: 74'den akt. Demir ve Çencen 2015: 15) yoluyla sürekli yenilemekte ve var etmektedir.

Sinema filmlerinin anlatıları bir toplumun gelenek ve göreneklerini yansıtmakta ve görsel kayıtlar halinde saklanmaya uygun olmalarıyla gelecek nesillere aktarma görevini de üstlenmektedirler. Yani "sinema gelenekleri ve toplumun değer yargılarını yansıttığı gibi, koruma görevini de üstlenmektedir" (Arslantepe, 2012: 178). Klasik dramatürji ilkelerinin ve öyküleme sürecinin temel ögeleri olan bir kahramanın varlığı, çatışmaya neden olan bir olaylar dizisi, kronolojik bir sıranın takip edilmesi gibi özelliklere uygunluk, tarihsel filmlerin oluşturulmasında kolaylık sağlamış gözükmektedir. İçerik ve anlatıları ile tarihsel geçmişi konu edinen bu filmlerin görsel ve işitsel motiflerle bezenmeye uygun olmaları da tarihin yeni baştan kurulmasında ya da inşasında etkili oldukları anlamına gelmektedir. Bu noktada unutulmaması

gereken, sinemanın bir kurgu sanatı olduğudur ve bir film hangi dönemi anlatırsa anlatsın kendi tarihine de sahiptir.

Sinemasal Anlatı ve Temsil

Sinema, tarihte yer alan olguları, yaklaşımları ve kültürel değerleri kendisine "tema" haline getirmektedir. Ryan ve Kellner'in de (1997: 34-36) dediği gibi "temsiller içinde yer alınan kültürden devralınır ve içselleştirilerek kimliğin bir parçası haline getirilir". Yazarlar, "İçselleştirilen bu temsiller, kimliği söz konusu kültürel temsillerde içkin olan değerleri de benimseyecek şekilde yoğurur" demekte ve eklemektedirler: "Sinemanın kendisi de toplumsal gerçekliği inşa eden kültürel temsillerin bütünlüğü içindedir ve bu inşa süreci de temsillerin içselleştirilmesi ile ortaya çıkar" (Akt. Şen, 2012: 152) .

Sinema filmleri mekân-uzam ve hareketin zaman içerisinde algılandığı sahnelerden oluşur. Görüntüler gerçeğin kendisi olmasa da bir taklit olması bağlamında ışık, dekor, kostüm, çekimler, oyunculuk yetisi, seslendirme, efektler, müzik vb. eklentiler sayesinde izleyicide anlam oluşturma çabalarının birer sonucudurlar. İzleyicinin merak duygusunu harekete geçirmek ve anlatılan öykünün konusunun ilgi çekici bulmasını sağlamak için "genellikle anlatıların en başında zaman ve uzama ilişkin bilgilerin verilmesinin yanı sıra karakterler de tanımlanmaktadır" (Parsa, 2012: 15). Kahramanlık filmleri gibi çoğunlukla epik anlatı geleneğini benimseyen türlerde tipik yaklaşım "aralarında gerçek zaman-uzam bağlantıları olmayan ilişkilerin önceden saptanmış bir anlam doğrultusunda kurulmakta" oluşudur (Sözen 2008: 119 akt. Buğdaylı 2015: 9). Tarihsel kahramanlık filmleri genellikle "tür" filmleridir. Dolayısıyla kendi türlerinin klasik anlatı özelliklerine sahiptirler. "Bu filmlerde ikonografi, filmin görünür yüzeyini düzenleyen her şeyi kapsamaktadır" (Abisel, 1999: 57-61). Yani göstergebilimsel bir yaklaşımla görüntüdeki imgeler temsil ettiklerine ve gerçekte var olanlara (nesnelerine) oldukça benzemektedirler.

Marshall'a göre temsil, "imge ve metinlerin temsil ettikleri orijinal kaynakları doğrudan yansıtmalarından ziyade, onları yeniden kurmalarını anlatan bir terimdir" (1999: 75). Sinemada temsil önemli bir hususdur çünkü "insanın kendisi ile dünya arasındaki ve nesnelerle dünya arasındaki sınırları çizebilmesine yarar" (Ryan ve Kellnar, 2010: 35). İmge, gerçekliğin bir temsilidir ancak gerçekliğin birebir aynısı ya da kopyası olmayıp, onun yaklaşık düzeyde bir sunumudur. İmgeler aslında göstergelerin bir bileşimidir. Peirce'e göre göstergeler, duyu organlarına yönelik iletiler yani "gösterenler" le bu gösterenlerin kavramsal karşılığı olan gösterilenden oluşmaktadır. Gösterilenlerin ifade ettikleri gerçek dünyadaki karşılıkları içinse "gönderge" tanımlaması uygun görülmüştür. Sinemada görülen imgeler fiziksel imgelerdir çünkü görme duyusuna yönelik uyarılar şeklindedirler. Aslında imgenin temsil ettiği kavramın ya da öznenin yerini alması gerçeklikten kopuş anlamını da taşımaktadır. İmgenin öznesini temsil etme biçimleri çok çeşitli etkilerin bir sonucudur. Sinema görüntüleri bağlamında onların üretilmelerine karar verenler", yapımda emeği geçenler", teknolojik olanaklar, aygıt ve araçların işlevsel özellikleri, anlamın oluşmasına etki eden toplumsal, kültürel, ideolojik ve politik yapılanmalar, tecimsel beklentiler vb. değişime ve yeniden inşa etmeye etkide bulunabilmektedirler.

Sinemasal anlatı, toplumsal (kolektif) kimlik kurgularının gerçekleştirildiği mecralardan biridir. Kimlikler, değişmez yapılar değildir. Hobsbawn (1995: 24) "bazen önceden var olan kültürleri alıp onları milletlere çeviren milliyetçilik, bazen de milletleri icat eder ve genellikle önceden

var olan kültürleri tamamen yok eder" demektedir. Milli (ulusal) düzeyde bir kimliğin oluşturulması, toplumdaki bireylerin bir arada yaşamasını sağlamaya etki eder ve "ulusal birliğin yaratılması, yalnızca ortak bir tarih ve kültür inşasını değil, bu birliğin dışında ve her zaman birlik için potansiyel tehlike oluşturabilecek "ötekiler" in, "düşmanların" yaratılmasını gerektirir" (Akca, 2007: VIII). "Biz" i tarif etmek "öteki" olana "bakılarak" gerçekleştirilen bir edimdir. Dolayısıyla "öteki/ötekiler" in belirlenmesi "yalnızca bu tanımlamanın yapılabilmesi açısından değil, ulusal birliğin devamı açısından da önem taşır" (Akca, 2007: VIII).

Hall (2002: 15), bir kimlik olgusu olarak toplumsal düzeydeki temsillerin "(içinde) üretildikleri kültürün üyeleri arasında (gerçekleşen) paylaşım sürecinin önemli bir parçası olduklarını" anımsatmakta ve kültürün "bir mücadele alanı" olduğunun da altını çizmektedir (Akt. Kırel, 2010: 365). Bu nedenle, kültürden kültüre var olan farklılıklar karşılıklı stereotipleştirmelere, kimi zaman kalıp yargılardan kaynaklanan tutarsız ve gerçekle ilgili olmayan saptamalara, giderek toplumsal anlamda birbirlerinden uzaklaşma, öteleme, ötekileştirme ve "düşman" olarak ilan etmeye kadar gidebilmektedir. Çoğu zaman da tarihsel, toplumsal ve politik bağlamda "öteki" ya da "düşman" ın inşası, "biz" in de inşasına ya da yeniden yapılanmasına aracılık etmektedir.

Hall, "öteki" nin anlamını sorgulamıştır ve Saussure ile dil bilimcilerin argümanını bizlere anımsatır: "Farklılık, anlamın temelini oluşturur; farklılık olmadan anlam verilmez. Saussure' e göre, "siyah" ın ne demek olduğunu biliriz çünkü siyah zıt anlamı olan "beyaz" ile karşılaştırabiliriz. Anlam taşıyan, siyah ve beyaz arasındaki farklılıktır (Akt. Hall, 2002: 234). Anlamın oluşmasını sağlayan "ötekinin farklılığı" konusunda Saussure, "farklılığa gereksinim duyarız çünkü anlamı ancak 'öteki' ile bir 'diyalog' yardımıyla yapılandırabiliriz" görüşündedir (akt.Kırel, 2010: 366). Farklılık ile ilgili bir diğer görüş, Bakhtin'indir ve Bakhtin'e göre "anlam herhangi bir konuşmaya ait değildir, farklı konuşmalar arasından, sohbetlerden anlam ve değerler ortaya çıkar." Sonuçta anlam diyalog yardımıyla kurulur. Yani temel olarak "dialojik" tir. Söylediğimiz ve kastettiğimiz her şey başka bir kişiye karşılıklı ve etkileşimli olarak dönüştürülür (Akt. Hall, 2002: 235). Strauss'e göre "toplumsal gruplar, nesneleri/şeyleri sınıflandırmaya tabi tutmakta, düzenleyip organize ederek kendi dünyalarına anlam yüklemektedir. İkili karşıtlıklar, sınıflandırmalar için gereklidir. Çünkü şeyler arasında net bir biçimde farklılık kurarak onları sınıflandırmak mümkündür" (Akt. Hall, 2002: 236; Kırel, 2010: 366).

Ötekinin oluşmasında/oluşturulmasında dilsel, psikanalitik, kültürel, etnik, ideolojik, politik bakış açıları rol oynamıştır. Kadınlar cinsel kimliklerinden, Afrika'nın yerli halkları ten renklerinden dolayı; sömürgeleştirilen topraklardaki yerli halklar dinsel, etnik ve kültürel nedenlerle ötekileştirilmişlerdir. Ötekine ait temsillerin yer aldığı dikkat çekici alanlardan biri sinemadır. Öteki temsillerinde "basmakalıp" yargılardan yola çıkılarak "stereotipleştirme" lere gidildiği gözlenmektedir. Basmakalıplaştırma ya da stereotipleştirme "en az sayıdaki temele indirgemek" (Hall, 2002: 245) demektir. Hall bu durumu "karikatürleşme" yaklaşımına da benzetmekte ve örnek vermektedir: "siyahlar fiziksel farklılıkları ile ilgili gösterene indirgenmişlerdir: kalın dudaklar, kıvrık saçlar, geniş yüzler ve burunlar vb. gibi" (Hall, 2002: 249; akt. Kırel, 2010: 372) . Bourse (2009: 55-56) de "biz" olana mükemmel özellikler atfedildiğini "biz" olmayanın "öteki" olduğunu, ötekine basmakalıp fikirlerle, önyargılarla yaklaşıldığını ve bu süreçte streotipler sayesinde ötekinin tanımlanıp etiketlendirildiğini belirtir. Stereotipleştirmede kullanılan yaklaşımlarsa basitleştirme/indirgeme, genelleme, kategorize etme ve karıştırarak yeniden biçimlendirmedir.

Temsiller bağlamında ötekine benzer bir anlamı taşıyan sözcük de "düşman" dır. Düşman/ düşmanlar da benzer biçimde stereotipleştirilmiş modellerdir. Temsil bağlamında "öteki" nin durumuna çok benzer özelliklere sahip "düşman" ın yani "biz" olana "düşman" olanın kendi kimliğimizi tanımlamada önemli olduğu vurgusunda bulunan Eco, "düşman sahibi olmak sadece kimliğimizi tanımlama açısından değil aynı zamanda kendi değer sistemimizi ölçebilmek için bir engel edinmek ve o engelle yüzleşirken kendi değerimizi sergilemek açısından önemlidir" (2011: 16) demektedir. Yazara göre, "düşman yoksa onu inşa etmek gereklidir." Anlaşılacağı gibi "öteki" nin kurgulanması kendi kimliğimizin tanınması için olmazsa olmaz düzeyindedir. Eco (2011: 16); "yabancılar tanım itibarıyla farklı olanlardır. Roma dönem kabartmalarında bile 'barbarlar' sakallı ve yassı burunlu olarak tarif edilmiştir ve 'barbar' nitelemesi de "dil ve dolayısıyla düşünce kısmına işaret eder" diyerek düşmanın farklı olan, farklı tutum ve davranış sergileyen anlamına geldiğini anımsatmaktadır.

"Öteki" olandan biraz farklı biçimde "düşman" olan "tehdit eden" ya da "tehdit etme" potansiyeline sahip olan anlamını da taşımaktadır. Eco, "tehdit etme" olgusuna ilişkin olarak "ancak başlangıçtan itibaren düşman olarak inşa edilenler bizim için doğrudan tehdit oluşturan farklı insanlar (...) değil de bizi doğrudan tehdit etmemelerine rağmen birilerinin tehditkâr olarak tasvir etmeyi uygun bulduklarıdır" demekte ve "böylece tehditkâr olmalarının farklılıklarını vurgulaması yerine, farklı olmaları tehditkâr olduklarının belirtisi haline gelir" saptamasında bulunmaktadır (Eco, 2014: 17). Düşmanlık, bireyler, toplumlar ya da devletler düzeyinde olabilmektedir. Tarihsel süreçte, aşık olduğu insana gönlünü kaptırmış diğerlerine düşman olmaktan, yerleşmeye ya da tarıma uygun, zengin yeraltı kaynakları içeren topraklara sahip olmaya, ve etnisite, dil, din farklılıklarına varıncaya değin "önemli", "önemsiz" bir çok "değer" uğruna savaşmaktan kaçınılmamıştır. Salt coğrafik değil, tarihsel, politik, ideolojik, ticari ve dinsel nedenler uğruna kavgaya ya da, toplu halde savaşmaya kolayca karar verilebilmiştir.

Düşman ya da ötekinin belirlenmesi ve toplumsal kültürel olarak inşa edilip tanımlanmasındaki ölçütler ise bireysel-toplumsal düzeydeki bu türden içgüdü, düşünce, görüş ve güdülenmelerin sonucudurlar. Örneğin Ortaçağ Avrupası'nda "düşman, çirkin olmalıdır", çünkü "güzel olan iyi olanla özdeşleştirilir" (kalokagathia). Güzelliğin temel özelliği ise "bedensel bütünlüğün tam olması" (integritas) dır (Eco, 2014: 19). Yine, Roma döneminde yaşamış olan gezici ozan Juvenalis'in satırlarında düşman ya da öteki Yunanlılar olup, Juvenalis onları "kurnaz, hilekâr, yüzsüz ve (...) şehvet düşkünü olarak" tarif eder (Akt. Eco, 2014: 18). 1798'de yayınlanan Encycyclopaedia Brittanica'nın ilk Amerikan baskısında ise "zenci" başlığı yer almıştır ve başlığın altında yazılanlara göre; "zenciler merhamet duygularından tamamıyla yoksundur ve insanoğlunun kendi başına bırakıldığı zaman nasıl yolda çıktığının korkunç bir örneğini teşkil ederler." Ansiklopedide ayrıca, zencilerle ilişkili olarak beden biçimlerinin "farklı" olduğu ve daha da ileri gidilerek "bu talihsiz ırkın yazgısı olan" en belirgin kötü alışkanlıklarının "tembellik, ikamet, intikam duygusu, zalimlik, küstahlık, hırsızlık, yalan, müstehcenlik, sefahat ve ölçüsüzlük" olduğu belirtilmiştir (Akt. Eco, 2014: 19).

Eco (2014: 27), edebiyatta ve diğer sanatlarda "hiciv" yaklaşımından örnekler vermekte ve "hiciv dünyası -yani popüler hayal gücü dünyası- Antik Çağ'dan beri Orta Çağ'ın tamamı boyunca ve modern zamanlara kadar kadınları devamlı olarak şeytan gibi göstermiştir" diyerek ötekileştirme pratiklerinin bir başka boyutuna değinmektedir. Yazara göre, "kadınlar, Yahudiler, Doğuda yaşayan Sarazenler, zenciler, bedensel ve zihinsel özürlüler, cüzzam (Lepra)

gibi hastalığı olanlar vb." düşman addedilmeseler de ötekileştirmeye maruz bırakılanlardan olmuşlardır. Davranışsal ve söylemsel farklılıklar bu bireylerin "sapkın" olarak nitelenmesine, "cadı" olduklarına, "içine şeytan girmiş" insanlar hatta "mahlûklar" olduklarına hükmedilmesine yol açmıştır.

Tarihsel Türk Kahramanlık Filmleri

Araştırma yazısına konu olan Türk filmleri, tür olarak "tarihsel filmler" olarak tanımlanmaktadır. Tarihsel bir dönemi/ kesiti yansıtmakta ve öykülerinde aksiyon, macera, aşk gibi temalar da yer almaktadır. Bu türden filmler, kimi zaman mitlere dayalı tarihsel öykülerin ana öyküye eklemlendiği biçimlerde tasarlanabilmektedir. Sinemanın gücü "izleyiciye olaylara tanık olduğu hissini vermesinde" (Burke, 2003: 175) yatmaktadır. Burke' nin de vurguladığı bu duygu aslında bir "yanılsama" dan ibarettir (2003: 179). Yoruma dayalı olarak üretilen filmlerde onu üretenlerin bireysel katkıları, toplumsal, kültürel, ideolojik, politik vb. etkiler altındadır. Dolayısıyla bir "yeniden üretim" ya da "yeniden inşa" sürecinden söz etmek olanaklıdır. Tarihsel bir film, hem geçmişi hem de üretilip gösterime gireceği dönemi temsil etmektedir. Tecimsel açılımları bulunan tarihsel Türk filmlerinde hemen her zaman dönemin "yıldız" oyuncularından yararlanılmıştır. Özellikle kahraman karakterini canlandıran oyuncunun performansının filmin tecimsel başarısında etkili olacağı öngörülmüştür. Tür bağlamında "kostümlü tarihsel filmler" olarak da nitelenen bu filmlerde aşk ve macera gibi temaların ana öyküye eklemlendiği anlaşılmaktadır.

Türkiye'de çeşitli dönemlerde tarihsel filmlere karşı ilginin arttığına tanık olunmuştur. 1950'li yıllardan itibaren sanayileşmeye yönelik ilk girişimler ve tarımda makineleşmenin artışı, köylerden kentlere doğru göç olgusuna neden olmuştur. Anadolu'dan büyük kentlere göç edip gelen yeni kentli nüfusun sinema salonlarında ki izleyici profillerinde değişmeye neden olduğu ileri sürülebilir. 1950'li yıllardan itibaren siyasal yaşamda önemli değişimler yaşanmış, çok partili yaşama geçiş ile birlikte ideolojik ve politik ayrışmaların yaşandığına tanık olunmuştur.1960 sonrasında, ülkede politik yaşamda karşıtlıkların belirginleşmeye başladığı bir dönemde, Kıbrıs'ta yaşayan Türk asıllı nüfusa karşı yapılan haksız uygulamalar ve giderek katliam düzeyine ulaşan olaylar gibi nedenler, toplumun genelinde ve özellikle de dinsel ve milli duygular bağlamında kendilerinin daha duyarlı olduğunu düşünen siyasal görüşlere sahip olanlar arasında, çeşitli düzeylerde tepkisellikler doğurmuştur. Konumuz olan Türk tarihsel filmleri de, bu ideolojik, toplumsal ve kültürel iklimde yaşama geçirilmiş filmlerdir. Dönem, Türk Tarihi'ni konu edinen filmlerin sayısında hızlı bir artışın görüldüğü bir dönemdir. Diğerleri gibi konumuz olan filmlerin de halk arasında ideolojik ve politik düzlemde karşılıklarını bulduğunu söylemek olanaklıdır.

Türk toplumunun kültürel yapısının "büyük oranda geleneksel sözlü kültüre, yalın/ temel anlatı tarzına, epik anlatılara dayanmakta olduğu" (Sözen, 2009: 149) dile getirilmiştir. Türk sinemasının anlatı dili, kültürel yapı ile bağdaşan özelliklere sahiptir. Öykülemede dram türüne özgü bir izlek benimsenmiş olsa da anlatının "daha çok epik bir yapıda olduğu" (Ayça, 1992: 124) ileri sürülmüştür ve bu yaklaşımın Tarihsel Türk filmleri söz konusu olduğunda daha da belirgin hale geldiğini belirtmekte yarar vardır.

Tarihsel Türk kahramanlık filmleri ağırlıklı olarak sözlü kültürümüzden beslenmiş filmlerdir. Bu filmlerin ana temaları cesaret, kahramanlık, iyilik, dürüstlük, milli ve dini duygulara sahip

olmak, düşmanlık vb.'dir. Filmlerde ayrıca intikam, adalet, dostluk, arkadaşlık, macera duygusu, aileye bağlılık, aşk ve hayvan sevgisi gibi temalara da yer verilmiştir. Simgesel ögelere anlam ve değer yüklenmiş; söylem ve davranış olarak ortaya konulan kimlik temsilleri öne çıkarılmıştır. Diyaloglar benlik ve kimlik sunumları, tutumlar ve davranış ilkeleri, kültürel ve kolektif kimlikler gibi konuların söylem olarak dile getirildiği, karşıt görüşlerin çarpıştırıldığı, keskin karşıtlıkların hiciv biçiminde vurgulandığı bir tarzda sunulmuştur. Aksiyon ve kovalamaca sahnelerinin de önemli bir yer tuttuğunu ve bu sahnelerin mizah ögeleri içeren "eğlenceli" sahneler olduğunu, böylelikle bu filmlerinin komedi türü filmlerden "rol çaldığını" söylemekte yarar vardır.

Tarihsel Türk Macera Filmlerinde Temsil ve Kahramanlar

Tarihsel Türk filmler, anlatı diline ait öğelerden "kurgu, ses oyunculuk" gibi tasarımlar ve "set tasarımı, kostüm, makyaj, sahne düzenlemesinden oluşan" yapım tasarımları (Arslantepe, 2012: 20) sayesinde, öykülerin geçtiği zamanın ortam ve koşullarını yansıtma çabalarının birer ürünü olarak ortaya çıkmışlardır. Ancak temsillere yönelik detaylarda önceden bilinen kalıplardan yararlanılmaya çalışıldığı da gözden kaçmamaktadır. Filmlere yönelik eleştiriler genelde anlatı düzeyinde "derinlik" içermedikleri yönündedir. Aslında buna benzer eleştirel yaklaşımların Yeşilçam Sineması'ndaki diğer türlere ait filmler için de dile getirildiğinin altını çizmekte yarar vardır. Pösteki (2012: 16), "Batı'dan gelen düşünce yapısı, davranış biçimleri ve teknoloji, toplumsal alt yapısı zayıf olan Türkiye'de bir kimlik bunalımına neden olmaktadır" demekte ve "Ne Doğulu ne de Batılı olan, arada kalmış bir kültür ve toplum görünümündeki ülkede sinemanın bir Batı aracı olarak ikilem içindeki Türkiye'nin insanları tarafından bilinçli kullanılan bir araç olma özelliğini kazanmada" bir takım güçlükler yaşadığını anımsatmaktadır. Aynı zamanda "analitik düşünme yeteneği yeterli olmadığı için Türk sineması da bu düşünceden yoksundur ve yaratılan karakterler tip düzeyinde kalmışlardır. Konular derinlemesine işlenmek yerine, rastlantılar ve ilginçlikler oluşturulmaktadır" (Pösteki, 2012: 17).

Tarihsel Türk filmlerdeki başrol oyuncuları izleyicisi tarafından canlandırıldıkları karakterlerle özdeşleştirilmişlerdir. Malkoçoğlu, Kara Murat, Karaoğlan gibi tarihsel filmler aynı zamanda çizgi roman uyarlamaları olmaları ile benzerlerinden ayrılırlar. 1970'li yıllarda yaygınlaşan bu türden filmlerin senaryoları, kahramanların isimleri ile anılan çizgi romanlardaki öykülerden esinlenerek oluşturulmuştur. Çizgi roman öykülerinden esinlenilerek oluşturulan tarihsel Türk filmlerinin ortak özelliklerinden biri gösterime giren ilk filmden sonra devam filmlerinin de üretilmiş olmasıdır. İlki 1966'da çekilen Malkoçoğlu film serisinde toplamda yedi, Kara Murat serisinde altı, Karaoğlan serisinde yedi film yer almaktadır. Gerek çizgi romanların gerekse filmlerin popülerliği benzer türden birçok filmin izleyen yıllarda da üretilmesine aracılık etmiştir. Hatta Mehmet Aslan'ın yönetmenliğinde 1967 yılında çekilmiş olan ve aslında "Akbulut" ismindeki kahramanın öyküsünün anlatıldığı "Akbulut, Malkoçoğlu ve Karaoğlan'a Karşı" isimli bir filmin bulunduğunu da anımsatmakta yarar vardır.

Kahramanlık ekseninde çekilmiş, sözlü kültürden gelen epik özellikler içeren filmler, özellikle dini ve milli duygulara yönelik olmalarıyla geniş halk kitleleri nezdinde ilgi görmüştür. Bu filmler "sadece kahramanlık gösterileriyle seyircide 'katharsis' yaratmakla kalmamış, özellikle yetmişlerde ideolojik arka planıyla da seyircide karşılıklarını bulmuştur" (Erkılıç, 2014: 104). Yıldırım (2011: 719), bu yapımlardaki kahraman tiplerini "Türk insanının kolektif bilinç

dışındaki arke tiplerle özdeşleştirmeyi başaran mitler ve imgeler üreterek kolektif bilinç dışımızın milli kahramanı haline gelen tipler" (Akt. Erkılıç, 2014: 104) olarak nitelemektedir. Bu filmlerdeki kahraman tiplemelerine gelince, bir genelleme olarak "mücadeleci, halktan yana, üstün fiziksel güçlere ve cinsel cazibeye sahip kahramanlar, adalet için savaşan, inandığı uğruna canını veren, din kardeşliğini en yüce değer olarak benimseyen karakterler olarak çizilmişlerdir" (Erkılıç, 2014: 104).

"Türk'ün gücünün tüm dünyaya gösterilmesi" isteği ve "Türk'e Türk'ten başkasının dost olamayacağı" görüşü tarihsel Türk filmlerinin belirleyici özelliklerinin başında gelmektedir. Halkı düşmanın zulmünden kurtarmak, adaleti yerine getirmek için gerekirse intikam almak, dirlik ve düzeni sağlamak çoğu zaman kahramana verilmiş ya da kendisi tarafında bizzat üstlenilmiş bir görevdir. Kahramanın yiğitliği, cengâverliği, gözü pekliği, açık sözlülüğü ve doğrudan-dürüstten yana oluşu gibi özellikleri izleyicinin kahramanla özdeşleşmesine onun kişiliği ve yaşadıkları bağlamında kendi hayallerine de kavuşabileceği duygusunun uyanmasına neden olmuştur.

Kahramanların Düşmanları ve Ötekileştirilenler

Kahramanın karşısında olanlarsa çoğunlukla korkak, güvenilmez, halkını ya da insanları sevmeyen, kendi çıkarları uğruna çevrelerindeki en yakın kişileri bile gözden çıkarabilecek kadar değerbilmez, bencil, ihtiraslı, acımasız soylular ve çıkarlarına düşkün, kolayca satın alınabilen sıradan insanlardır. Halka zulmeden hain ve "kötü" karakterli bu kişilerin çoğu erkeklerden oluşur. Karar ve uygulamaları ile halkı çaresiz bırakırlar, can ve mal kayıplarına uğratırlar. Yönettikleri halkın ya da ele geçirdikleri ülkenin bireylerinin "namus", "şeref", "onur" ve "haysiyet" gibi değerlerini önemsemezler. Haksızlık, adaletsizlik ve kötülük yapma isteği bu kişilerin en belirleyici özelliklerindendir. Öykülerdeki kadın karakterlerin kötü olanları zayıf kişilikli, kocasını ya da sevgilisini aldatan, ahlak değerleri zayıf, tutku ya da şehvet uğruna kolayca ihanet edebilen, kimi zaman duygusuz, kindar, hırslı ve güvenilmez tipler olarak yansıtılmışlardır. Düşmanların belirleyici bir özelliği, dinsel kimlik bağlamında İslamiyet Dininden olmamaları yani "gayri müslim" olmalarıdır. Düşmanlar özellikle Hristiyanlık dinindendirler ya da aile kökenleri Hristiyanlık kültürüne ait olduğu için onlara sempati duymaktadırlar. Özellikle "içimizdeki hainler" in bu grup arasından çıkmakta oldukları ileri sürülebilir.

Düşmanların ya da ötekileştirilenlerin etnik, kültürel ya da cinsel bağlamda "farklı" olanı temsil etmekte oldukları gözlenmektedir. Kadınlar, söylem olarak çok keskin bir biçimde dile getirilmese de ötekileştirmeye maruz kalanların başında gelmektedir. Filmlerdeki kadınların özellikle dinsel ve etnik farklılıklarına vurgu yapıldığından, ötekileştirme pratikleri ile ilgili sahnelerin seçici bir algıyla farkına varılabileceğinin altını çizmek gerekir. Erkeği "baştan çıkaran şeytan" söylemine uygun biçimde kurgulanan kadın karakterlerin, özellikle kahramanın karşısında yer alan Müslüman olmayan unsurlar arasından seçilmiş olması, onların "ötekileştirme" ye uğratılan diğer yönlerinin görmezden gelinmesi riskini doğurmaktadır. Ancak ana akım sinemanın dilinin "eril" bir dil olduğunu ileri süren görüşleri de anımsatmakta yarar vardır. Benzer biçimde, ticari kaygıların, yani filmi içerik ve biçim olarak beğenecek izler kitlenin erkeklerden oluşacağının öngörülmüş olmasının etkilerini de göz önünde bulundurmak gereklidir.

Çizgi Roman ve Film Karakteri Olarak Malkoçoğlu

Filmlerdeki Malkoçoğlu karakteri, ilk olarak Ayhan Başoğlu'nun çizdiği bir çizgi roman kahramanı olarak ortaya çıkmıştır. Çizgi roman serisinin ilk öyküsü Cumhuriyet Gazetesinde 26 Ekim 1964 tarihinden itibaren yayınlanmaya başlamış, sonrasında kitaplaştırılmıştır. Filmler, çizgi romandaki kahramandan esinlenilerek oluşturulmuştur. Malkoçoğlu, Osmanlı akıncı beyi Ali'dir. Sinemaya da bu biçimde uyarlanmıştır. Öyküler, Avrupa, Balkan yarımadası ve Rumeli topraklarında geçmektedir. Tarihsel olarak 15 ve 16. Yüzyıl'da gelişen olaylardan esinlenilmiştir. Serinin beşinci filminde Malkoçoğlu ile Polat isimli oğlunun ve serinin son filminde ise Malkoçoğlu'nun ikiz oğulları Kurt Bey ve Doğan Bey'in öyküleri anlatılmaktadır. Serinin tüm filmleri, tarihsel doku üzerindeki olay örgüsü ile ilerlerken, kimi filmlerde diğer tür filmlerinin anlatı biçemine uyan temalar da bulunmaktadır. Örneğin, serinin altıncı filmi "Malkoçoğlu ve Cem Sultan" (1969, Remzi Jöntürk)'da çobanlık ve ırgatlık yapan yoksul Polat'ın köyün varsılları tarafından hor görülmesi ve Polat'ın yazgısı için söylenmesi melodram türünün biçemine uyan sahnelerdir. Benzer biçimde "Malkoçoğlu Krallara Karşı" da fantastik film türünün; "Malkoçoğlu Kara Korsan"' da ise fantastik ve gerilim-korku türlerini anımsatan sahneler vardır.

Malkoçoğlu filmleri: Malkoçoğlu (1966, Süreyya Duru); Malkoçoğlu Krallara Karşı (1967, Süreyya Duru); Malkoçoğlu Kara Korsan (1968, Süreyya Duru); Malkoçoğlu Cem Sultan (1969, Remzi Jöntürk); Malkoçoğlu Akıncılar Geliyor (1969, Süreyya Duru); Malkoçoğlu Ölüm Fedaileri (1971, Süreyya Duru); Malkoçoğlu Kurt Bey (1972, Süreyya Duru) şeklindedir. Malkoçoğlu karakterini tüm filmlerde Cüneyt Arkın canlandırmıştır. Beşinci filmde hem Malkoçoğlu'nu hem de oğlu Polat'ı Cüneyt Arkın canlandırmaktadır. Malkoçoğlu Kurt Bey isimli son filmin kahramanları Kurt Bey ve Doğan Bey karakterlerini ise Serdar Gökhan canlandırmıştır.

Bu çalışmanın temel amacı, Malkoçoğlu filmlerindeki düşmanların ve ötekilerin tespit edilmesi ve düşmanlığın/öteki olmanın ne anlama geldiğinin ortaya konmasıdır. Yöntem olarak metin çözümlemesi benimsenmiş olup araştırmanın analiz birimi Malkoçoğlu sinema filmleridir. Malkoçoğlu filmlerinde düşmanları ve ötekileştirilmiş olanları saptamaya çalışırken özellikle, öykülemede zaman ve uzamla ilgili gerçeklik algısı yaratacak ayrıntılara, mekânların özelliklerine, nesnelerin görünümlerine, karakterlerin görünüş ve beden dili dışavurumlarına, göstergeler halindeki sunumlara, tutum, davranış ve söylemlere odaklanılmıştır. Bulgu ve sonuçlar, tarihsel Türk kahramanlık filmlerinde düşmanın/ötekinin kurgulanmasındaki yaklaşımların anlaşılması bağlamında önem taşımaktadır. Kurgusal düzeyde düşmana/öteki konumunda olanlara ilişkin veriler ve elde edilen bulgular aşağıda sunulmuştur.

Malkoçoğlu Filmlerinde Düşman Olmak

Tablo 1. Malkoçoğlu (1966)

DÜŞMANLIK TEMSİLLERİ	DÜŞMANLAR/DÜŞMAN KARAKTERLER
• **Hristiyanlık temsilleri**: *Kilise Görüntüsü, çan sesleri, kubbe ve çatılardaki haçlar *Dinsel konulu tavan-duvar resimleri *Kilise müziği ve koronun söylediği ilahi *Ölen kralın başında okunan İncil *Haç simgeli bayrak ve flamalar *El ile Haç işareti yapmak *Giysilerin arka ya da önlerinde Haç simgesi • **Batılılık/Avrupalılık temsilleri** * Askerlerin borazan çalması * Soylular ve askerlerin tunikleri ve dar pantolonları * Sırp simgesi çiftbaşlı-kartal * Top sakal, çok ince bıyık, sakalı-bıyığı olmamak • **Kötülük temsilleri** * Şarap, şarap içmek * Yüksek sesle gülmek, kavga çıkarmak, sataşmak	• **Sırplar, Macarlar, Avrupalılar** • Ölen Sırp Kralı'nın küçük oğlu **Prens Lazar** (Semih Sergen); Genç, ince bıyıklı ve dalgalı saçlıdır. Yunan-Roma dönemini simgeleyen desenleri sahip giysisi vardır. Büyük zincirli, Haçlı madalyon takar. Kötü bakışlı ve sevimsizdir. Gergin ve mesafeli bir duruşu, kötücül ve alaycı bir gülüşü vardır. Kindardır, kıyıcıdır, acımasızdır, annesine bile işkence yaptırır, öldürülmesini emreder, kıymet bilmez ve sevgisizdir. Kibirli ve kendini beğenmiştir. Türk düşmanı ve İslamiyet karşıtıdır. • **Beluşi** (Gülbin Eray); Osmanlı cariyesi. Hristiyandır. Lazar' ın sevgilisidir. İhtiraslı bir kadındır. Çıkarları uğruna "herşeyi yapmaya hazır"dır ve "dişiliğini" kullanır, sadakatsizdir. • İshak Bey (Tuncer Necmioğlu); Malkoçoğlu'nun eski hasmıdır. İhtiraslı bir komutandır. Kıskanç bakışlıdır. Sinsidir. Güvenilmez bir tiptir. Şehvet düşkünüdür. Kadınlara çok kötü davranır. Şarap içer. • **Sadrazam Mehmet Paşa** (Selahattin İçsel); "İçerideki hain"dir. Hristiyan kökenlidir ve aslında Hristiyanlığa bağlılığı devam etmektedir. İhtiraslı bir paşadır. Padişahın yerine geçmek ister, düşmanlarla işbirliği yapar. • **Kole** (Necip Tekçe); Lazar'ın adamıdır, ince bıyıklı ve sinsi bakışlıdır. Acımasız bir katildir. • **Sırp askerleri**; önyargılıdırlar. Çingeneleri ve kadınları "hor görürler". Şarap içip, kadınlara sataşır, hatta tecavüze yeltenirler. Düşünmeden eyleme geçen, sakar, beceriksiz, korkak adamlardır.

ÖTEKİLEŞTİRİLENLER:

Çingeneler, "Dans etmeyen çingene olmaz".

Kadınlar; "Erkeği baştan çıkaran şeytan"lardır.

Tablo 2. Malkoçoğlu Krallara Karşı (1967)

DÜŞMANLIK TEMSİLLERİ	DÜŞMANLAR/DÜŞMAN KARAKTERLER
• **Hristiyanlık temsilleri** * Haç simgesi; kadın tüccarının giysisinin sırt tarafında vardır, askerlerin, zindancının giysilerinde vardır, bayrak ve flamalarda vardır. *Kilise çanı, çan sesleri. *Şarap, şarap içme. (keşişler, düşmanlar, ve diğerleri de şarap içerler). * Kukuletalı rahip giysisi • **Batılılık/Avrupalılık temsilleri** * Klasik Batı Müziği, flüt çalmak *Dansözün bir bale müziği ile (Ravel'in Bolero'su) oynaması *Çift başlı kuş simgesi. • **Kötülük temsilleri** *Akrep simgesi, (Vlad'ın konutunda, giysisinde vb. vardır, kölelere akrep simgesi kızgın demir damga ile vurulur.). *İntihar etmek (Ölüm fedaisi hançerleyerek kendini öldürür, yani "akrep" soylu" dur).	• **Eflak Prensliği, Romenler, Macarlar** • **Vladimir Tepeş** (**Kızıl Akrep**, Yıldırım Gencer); Top sakallı, yüzünde kötü görünümlü yara izi bulunan tekinsiz bir adamdır. Akrep sembollü giysisi vardır. Yunan-Roma desenli miğfer takar. Kendini beğenmiştir. Kadınlara kötü davranır. Hırslıdır, Dukalığı ele geçirmek için her şeyi yapar. Büyü yaptırıp İnsanları köleleştirir. Zalimdir, kölelerine ölmelerini emreder (Drakula-Hasan Sabbah karışımı bir karakterdir). Bencil ve duygusuzdur. Türk düşmanıdır. Kindardır, intikamcıdır, Malkoçoğlu'nun da düşmanıdır. • **İrma** (Leman Öztürk); Vladimir'in sevgilisidir, hırslıdır, esirleri kandırmak için ve kendi çıkarları uğruna dişiliğini kullanır, kıskançtır ve kindardır. • **Köle tüccarı** (Ahmet Turgutlu); küpeli, kalın bıyıklı, uzun favorili, tombul bir adamdır. Hristiyan'dır, giysisinde Haç simgesi vardır. Paragözdür, güvenilmezdir. • **Zindancı** (Lütfü Engin); zalim ve acımasızdır. Küpeli ve kalın bıyıklıdır. Alaycı ve kötü gülüşlüdür. • **Büyücü** (Kamer Sadık); sakallı ve yaşlı erkek görünümlüdür ama kadın sesiyle konuşur. • Vlad'ın kukuletalı, pelerinli, maskeli **ölüm fedaileri**; acımasız ve kıyıcıdırlar • Yıkanmakta olan Prenses Yolanda'ya saldıran **magandalar**; "gözü dönmüş sapıklar" dır.

ÖTEKİLEŞTİRİLENLER:

*__Kadınlar__,

Tecimsel bir meta gibi alınıp satılabilen kadınlar.

Baştan çıkaran, erkeğin hizmetinde olan, dans edip eğlendiren kadınlar.

*İnsanlıktan uzaklaşmış "damgalanan" **esirler.**

Tablo 3. Malkoçoğlu Kara Korsan (1968)

DÜŞMANLIK TEMSİLLERİ	DÜŞMANLAR/DÜŞMAN KARAKTERLER
• **Hristiyanlık Temsilleri** *Haç simgesi, elle Haç işareti yapmak, haçlı bayrak/ flamalar. *Rahip huzurunda evlenmek. *Yeni doğan çocuğa Vaftiz yaptırmak. *Hristiyanlığı anlatan resimler *Engizisyon mahkemesi. *İdam davulları * Şarap, şarap içmek,şaraplı törenler • **Batılılık/Avrupalılık Temsilleri** * Roma ve Helen desenleri *Gotik yazı stili (font) *Kartal amblemi *Swastika simgesi *Pelerin ve püsküllü miğfer * Top sakallı olmak *Bıyıksız olmak *Erkeklerin küpe takması • **Kötülük Temsilleri** *Yüksek sesle gülmek *Şarap içmek, kavga çıkarmak, sataşmak	• **İspanyollar**, **İspanya Kralı Fredinand** ve **Kraliçe İzabella**, **Engizisyon idaresi**. • **Demir Bilek Luçio** (Tanju Gürsu); ihtiraslıdır, kendini beğenmiş ve kibirlidir. Değerbilmez, sevgilisi Maria'yı öldürtür. Babası olduğu bebeğe zehirli şarap içirip öldürür, başarısız adamlarını öldürür,zalim ve kıyıcıdır. • **Anna De Cordaba** (Birsen Ayda), kibirlidir, aşağılayıcıdır, kötüdür, merhametsizdir, yanan esirleri izlerken kahkahalar atar, çıkarları uğruna herşeyi yapabilir, baştan çıkarıcı ve tehlikelidir. • **Rahip Kalibroviç** (Kayhan Yıldızoğlu), bıyıksızdır, çenesinden uzanan ince sakalı vardır. Haçlı madalyon takar. Kamburdur ve aksayarak yürür. Aynı zamanda büyücüdür. Sinsidir, insanları köleleştiren iksirler yapar. Bağnazdır, Müslümanların düşmanıdır. • **Handaki korsan başı** (Necip Tekçe), şarap içer, şarap getiren yamağı yere iter, kadınlara sataşır, hiç uğruna kavga çıkarır, kavga ettiklerini öldürüp kafalarını keser ve bunu bir eğlence biçimi olarak görür. • **Handaki korsanlar**, şarap içen, kadınlara kötü davranan, gereksiz kavga çıkaran, yüksek sesle gülen, itici karakterlerdir. • **Lucio'nun celladı** (İhsan Gedik) kıyıcıdır. • **Anna De Cordaba'nın fedaisi** (Behçet Nacar), kıyıcıdır. • **Gardiyan ve Cellat** (Arap Celal), acımasız, zalim ve sadisttir, Engizisyon' un mahkûm ettiği esirleri yakmaktan zevk duyar.

ÖTEKİLEŞTİRİLENLER:

Kadınlar;

*Baştan çıkarırlar, "şeytan ruhlu"durlar.

*Ancak, erkeklerin adeta kölesidirler, onlar istiyor diye dans edip eğlendirirler, dayak yerler.

*Gayrı-meşru çocuk doğurduğu için günahkardır, boğularak öldürülür (Maria'nın durumu).

* Erkeğin gücü karşısında teslimiyete hazırdırlar. Kadın, "evinin kadını" olmalıdır.

Tablo 4. Malkoçoğlu Akıncılar Geliyor (1969)

DÜŞMANLIK TEMSİLLERİ	DÜŞMANLAR/DÜŞMAN KARAKTERLER
• **Hristiyanlık Temsilleri** *Kilise ve çan sesleri *Haç simgesi; Beatrice'in karyolasının baş tarafında asılı taç, Nikola'nın Haçlı madalyonu, Haç desenli giysiler, miğferler, bayraklar ve flamalar. *El ile haç işareti (İstavroz çıkarma) * Kilise korosunun söylediği ilahi • **Batılılık/Avrupalılık Temsilleri** *Çift başlı kartal simgesi, duvara asılı "kartal" simgeli krallık amblemi. *Antikite (Yunan ve Roma) desenleri ile dekore edilmiş mekânlar (Farabba'nın salonu, Maria'nın yatak odası vb.) *Antikite desenleri olan asker üniformaları *Şarap, şarap içmek, sarhoşluk *Top sakallı ve uzun favorili ya da bıyıksız-sakalsız olmak. *Korsan şapkası * "Hurra!" diye bağırmak. * Dansözün bale müziği ile (Ravel'in Bolero'su) oynaması *Şarap, şarap içmek • **Kötülük temsilleri** *Yüksek sesle (kahkaha atarak) gülmek *Göz bandı kullanmak, tek gözlü olmak 	• **Bizanslılar, İtalyanlar, İspanyollar**, **Fransızlar, Sırplar**, **Kutsal İttifak** • **Jan Nikola** (Behçet Nacar); Bizans Şövalyesi; top sakallıdır, uzun favorileri vardır. Mor renkli, altın yaldızlı giysisi, kovboy şapkası, Haçlı madalyonu vardır. Bir gözünü kapatan göz bandı vardır (Görme özürlü olduğu imlenir). İhtiraslıdır çıkarları uğruna her şeyi göze alır. Öfkeli bir karakterdir, insanlara kötü davranır, iter, tekmeler, onları aşağılar. Kendini beğenmiştir, kibirlidir, kötü gülüşlüdür. Değerlerle alay eder, "kutsal" değerlere "dil uzatır". Kindardır. Esirlere işkence yaptırır, öldürüp yok etmeye çalışır. Türk düşmanıdır. • **Maria** (Meltem Mete); Ana Kraliçedir. Ahlaki değerleri zayıftır, mazoşisttir. Şehvet düşkünüdür. Öldürmeyi şehvetli bulur. İhtiraslıdır, çıkarları için her şeyi yapabilir, kocasını aldatır, onun ölümüne çok sevinir, sevgisizdir, kötüdür. • **Nikola'nın kuzeni**; Top sakallı, Kendini beğenmiş, alaycı ve kötü gülüşlüdür. İslamiyet ve Türklük düşmanıdır. • **Kral Philip**; Beatris'in babası. Seyrek bıyıklı, çenesinin altında ince sakallı, uzun favorili (Kayhan Yıldızoğlu), sevilmeyen, aldatılan koca. • **Nikola'nın adamları (Bizans askerleri)**; her fırsatta şarap içerler, beceriksiz, alık, hatta aptal tiplerdir, bu yüzden sık sık alay konusu olurlar.

ÖTEKİLEŞTİRİLENLER:

Kadınlar *Dansöz, erkeği eğlendiren, erotik gösteri ile bedenini sunan kadın. Sarayda hizmetçi ya da cariye, erkeğin hizmetinde, olan buyruğundan çıkmayan kadın. Erkeği baştan çıkarmak için bedenini sunan, "ahlak değerlerinden yoksun" kadın.

Tablo 5. Malkoçoğlu ve Cem Sultan (1969)

DÜŞMANLIK TEMSİLLERİ	DÜŞMANLAR/ DÜŞMAN KARAKTERLER
• **Hristiyanlık Temsilleri** *Çan sesleri *Haç simgesi *Haçlı giysiler *Haçlı bayrak ve flamalar *Haçlı kalkanlar *El ile haç işareti yapmak (İstavroz çıkarmak) *Şarap, şarap içmek • **Batılılık/Avrupalılık Temsilleri** *Antikite (Antik Yunan-Roma) desenleri ile dekore edilmiş iç mekânlar • **Varsıllık-kötülük Temsilleri** *Parlak, canlı renkli, gösterişli giysiler * kötüleyen davranış ve söylemler *hor görme, toplumsal değersizlik. 	• **Venedikliler**, **Avrupalılar** • **Şeytan Omerro** (Özdemir Han); uçları kalkık kaşlı, "şeytani" bakışlı, çirkin suratlı, çirkin gülüşlüdür. Kadınlara kötü davranır, ölmelerinden zevk alır, şarap içer, alaycıdır. Kıyıcı ve zalimdir, "şeytan ruhlu"dur. Malkoçoğlu'nun da düşmanıdır. Korkaktır, canına düşkündür. • **Hamolka** (Behçet Nacar), Uzun saçlı ve sakallı, kötü gülüşlü çirkin bir adamdır. Zalim ve acımasızdır. Şehvet düşkünüdür, paragözdür, çıkarcıdır. Aynı zamanda korkaktır, canına düşkündür. • **Cafer Ağa**; zalimdir, Polat'ı adamlarına dövdürür, hakaret eder, ona ve ailesine küfreder. • **Melek'in babası Hacı Bey**; Polat'ı sevdiği için Cafer'i istemeyen kızını döver ve onu kovar. Polat'ı "ırgat parçası" olarak görür, kızına ve ailesine layık görmez. • **Hancı İgor** (Ayton Sert); haindir, düşmana bilgi sızdırır. • **Omerro' nun adamları;** beceriksizdirler.

ÖTEKİLEŞTİRİLENLER:

Kadınlar;

*Evlenmeden hamile kalmak ve çocuk doğurmak toplumsal norm ve değerlere uymaz.

* Hanlarda dansözlük yapıp, hana gelen erkeklerle birlikte olurlar.

* Kötülerin-düşmanların saraylarında, onların hizmetinde, eğlendiren, istediklerini yapan kadınlar.

Irgatlar; alt toplumsal sınıftan olanı temsil etmektedirler, savaşmayı da bilmezler.

Yoksulluk, varsıllar hor görür, toplumsal değersizliktir.

Şarap içemeyen erkekler; şarap içmek, "erkek" ya da "yiğit" olmanın ölçütlerindendir. Han sahnesinde Polat , şarap yudumunu püskürtünce baba Malkoçoğlu bu görüşünü söylem olarak dile getirir.

Tablo 6. Malkoçoğlu Ölüm Fedaileri (1971)

DÜŞMANLIK TEMSİLLERİ	DÜŞMANLAR/ DÜŞMAN KARAKTERLER
• **Hristiyanlık simgeleri;** *Haç, Haç desenli üniformalar, üstünde Haç bulunan krallık tacı, el ile Haç işareti yapmak, duvarlardaki Haç resimleri, Haçlı bayrak ve flamalar. *Meryem Ana resmi ve diğer duvar-tavan resimleri (freskler) * Şamdan ve sunak mumları. *Kilisede dua etmek, *Engizisyon Mahkemesi ve "Haçlı Ruhu". * Şarap, şarap içmek • **Batılılık/ Avrupalılık Temsilleri** *Antikite desenleri. * Fayton tipi at arabası *Borazancılar, borazan sesleri *Top sakallı olmak, bıyıksız olmak • **Kötülük Temsilleri** *Şarap içmek, kavga çıkarmak	• **Sırplar**, **İspanyollar**, **İtalyanlar**, **Fransızlar, Bizanslılar** • **Prens Arnold** (Tuncer Necmioğlu); uzun saçlı ve top sakallıdır. Acımasız, kıyıcı ve hırslıdır, kindardır, yalancıdır, korkaktır. Kadınları döver. Türk düşmanıdır. • **Sandor** (Yusuf Sezer); zalimdir, kıyıcıdır, çirkindir, "Şeytan" gibi kötüdür. • **Don Castillas** (Aydın Tezel), Arnold'un elçisi. Uzun saçlı ve bıyıklıdır. İslamiyet ve Türklük düşmanıdır. • **Sandor'un adamları**, katliam yaparlar. Sandor onlara "şeytanlarım" der. • **Sırp askerleri**; beceriksiz, sakardırlar.

ÖTEKİLEŞTİRİLENLER: Kadınlar, "Köle, esir, hizmetçi bile olsa" erkeğinin yanında olmaya hazırdırlar. Dansözlük yapar, erkeği eğlendirirler, eşi olmak için yalvarırlar.

Tablo 7. Malkoçoğlu Kurt Bey (1972)

DÜŞMANLIK TEMSİLLERİ	DÜŞMANLAR/ DÜŞMAN KARAKTERLER
• **Hristiyanlık Temsilleri**, *Hristiyan mezarlığı, Haçlı mezarlar *Haçlı kubbeler ve çatılar *Kilise, Çarmıha gerilmiş İsa heykeli, dinsel resimler * Haçlı madalyonlar takmak *Elle Haç işareti yapıp gökyüzüne bakmak. *"Oh Madonna!" (Maria'nın söylemi) • **Batılılık/ Avrupalılık temsilleri** *Tunik giysiler *Top sakallı, uzun favorili olmak *Şarap, şarap içmek • **Kötülüğün Temsilleri** *Köle gibi çalıştırmak * Siyah renkli kostüm ve siyah maske. *Şarap, şarap içmek, kavga çıkarmak	• **Eflak-Boğdan Prensliği, Papalık, Hristiyan Krallıklar** • **Dük D'Alvares** (Kayhan Yıldızoğlu); güvenilmez, çıkarcıdır. Top sakallıdır. • **Prenses Maria** ; hırslı, baştan çıkarıcı, şehvet düşkünüdür. • **Ahmet Paşa** (Don Sforza, Cemal Konca); Osmanlı'nın içindeki haindir. • **Şehzade Murat** (Tufan Giray); hırslı ve hain şehzade, acımasız ve kıyıcıdır. Esirleri işkence altında çalıştırır. • **Mahmut** (Tuncer Necmioğlu); hırslı, kindar, öfkeli, acımasız, Türk düşmanıdır. • **Şehzade Murat'ın adamı** (Zülfikar Divani) halka zulmeder. • **Don Hose** (Aykut Sözeri), haçlı madalyonu vardır, top sakallıdır • **Askerler**; beceriksiz, sakar ve alıktırlar.

ÖTEKİLEŞTİRİLENLER: Kadınlar, dayak atılanlar ya da dansözlük yaparak erkekleri eğlendirenler. Afrika asıllı, köleleşmiş insanlar.

Yukarıdaki tablolardan da anlaşılacağı üzere, Malkoçoğlu filmlerinde düşmanın fiziksel görünüm, söylem, tutum ve davranış düzeyinde tanınmasını/belirlenmesini sağlayan özellikleri bulunmaktadır. Düşmanlar genellikle top sakallı, ince bıyıklı ya da bıyıksız erkeklerdir. Örneğin Malkoçoğlu filminde Lazar, ince bıyıklıdır. Krallara Karşı'da Vladimir Tepeş; Kara Korsan' da kötü yürekli din adamı Luçio; Akıcılar Geliyor' da Nikola, Ölüm Fedaileri' n de Arnold top sakallı olarak görünen düşman ve "kötü" karakterlerdir. Malkoçoğlu Kurt Bey'de Osmanlı'nın Ahmet Paşası bile -hain konumunda olduğu için?- top sakallı bir karakter olarak çizilmiştir. Düşmanlar, içinden geldikleri ve temsil ettikleri kültürün simgelerini bir biçimde izleyiciye gösterirler. Örneğin, Sırp askerlerinin giysilerinin ön ya da arka kısımlarında "haç" işareti bulunur ya da şaşırtıcı, sarsıcı, üzücü bir olay karşısında elleri ile haç işareti yaparak gökyüzüne bakarlar. Malkoçoğlu filminde (1966) Lazar, kalın bir zincirin ucunda büyükçe bir haç bulunan madalyon taşır. Düşman tarafta olanlar kimi sahnelerde Müslümanları ve kendileri ile aynı dinden olmayanları, söylemleri ile ötelemekten geri kalmazlar. Özellikle Hristiyanlık olgusu ve dinine bağlılık bu filmlerdeki "düşman" karakterlerin değişmez özellikleri olarak verilmiştir.

Düşmanların yer aldığı ve hemen her zaman bir kavganın çıktığı han sahnelerinde, düşmanı ya da ötekini temsil edenler genellikle şarap içerken görüntülenirler. Özellikle handa eğlenen "düşman askerleri" yüksek sesle hancıyı ya da çalışanlarını çağırır, yanlarından geçen kadınları taciz eder, hana yeni gelenlerle önce alay eder, ardından da sataşmaktan geri kalmazlar. Düşmanların "kötü" oluşu; kötü bakışlı olmaları, nedensiz kötülük yapmaları ve olur olmaz yüksek

sesle sevimsiz bir biçimde kahkaha atarak gülmelerinden bellidir. Hamolka karakteri örneğinde olduğu gibi, zayıflar karşısında kendinden emin, alaycı, zorba ve zalimlik yapan tipler iken, kendilerinden daha güçlü olduğunu ve kendilerini "cezalandıracağını" anladıkları Malkoçoğlu karşısında korkudan titreyen, diz çökerek canını bağışlanmasını isteyen, yalvaran, zavallı tipler haline dönüşürler. Üstelik bu dönüşümleri, çoğu zaman sahne bitmeden izlenecek kadar hızlı bir şekilde gelişir.

Malkoçoğlu'nu canlandıran Cüneyt Arkın (Fahrettin Cüreklibatır), filmlerde oldukça çevik ve akrobatiktir. Sanatçının oyunculuğuna yardımı olsun diye akrobasi ve Uzakdoğu dövüş sporları dersleri aldığı bilinmektedir. Filmlerde yeteneklerini başarıyla kullanan aktörle senaryo gereği her fırsatta karşı karşıya gelen düşman ya da kötülerin aksiyon dolu sahnelerde başlarına gelmeyen kalmaz. Kavga sahnelerinde düşman askerleri, "alık", "aptal", "şaşkın", "beceriksiz", "sakar" ve "korkak" olduklarını açıkça belli ederler. Düşman tarafta yer alan askerlerin Malkoçoğlu ile her karşı karşıya gelmelerinde öyle ya da böyle "temiz bir dayak yemeleri" adeta değişmez bir kuraldır.

Ulusal, kültürel ve toplumsal kimliklerin öne çıkarıldığı, epik anlatılardan beslenen tarihsel Türk filmlerinden olan Malkoçoğlu filmlerinde kimi sahnelerde bazı karakterler ötekileştirilmiştir. Örneğin Çingeneler, "alt kültürden gelenler" olduklarını (!) imler bir biçimde ötekileştirilmiştir. Malkoçoğlu Kara Korsan filminde özellikle düşman askerleri, Çingenelerin hep dans ettiklerini düşünürler. Filmdeki han sahnesinde bir Sırp askeri, çiçekçi kız kılığındaki prenses İlona için "Çingene olacak da dans etmeyecek mi" diyerek bu düşünceyi açığa vurur. Çiçekçi "Çingene kızı" kılığındaki prenses, sonrasında tacize uğrar, soyunması istenir, vb. Irgatlık, yoksulluğu imler ve aynı zamanda "akıncı soyundan gelmemeye" de karşılık gelir. Köyün varsılı "ağa" nın topraklarında tarımla uğraşmak itibarlı bir konum değildir ve aynı zamanda "savaşçı" sınıfından olmamak da demek olduğundan köylüler nezdinde enikonu "itibarsız" bir durumdur. "Malkoçoğlu ve Cem Sultan" filminde bu olguların bu biçimde ele alınışları ilginçtir.

Malkoçoğlu filmlerindeki "düşman" kadınlar "erkeği baştan çıkaran şeytan" konumundadır. Öykülerde "kötü" yü temsil eden kadınların hemen hepsi Müslüman ya da Türk değildir. Malkoçoğlu, kadınının "evde erkeğinin yolunu gözleyen" olmasını ister ama bazen "delişmen" bir "prenses" e de razıdır. Filmin sonlarına doğru "din değiştirmek" olgusu, aslında en başından itibaren "iyi" olduğu imlenen kadınlara yönelik bir edimdir. Öbür yandan kahramanın yakınında ya da karşısında konumlandırılmış olanların dışında kalan, "nötr" kadın karakterler ise çoğunlukla, dansöz, hizmetçi, garson vb. olarak kurgulanmıştır. Hemen her filmde rastlanan bir başka olgu ise saray ya da konaklarda "kötü" adamların her türden isteklerini yerine getiren "köle" konumundaki kadınların durumudur. Serinin ikinci filmindeki "köle pazarı" nda kadınların satılma sahnesi de bu durumun uzantılarını anımsatan bir sahne olması ile dikkat çekicidir.

Sonuç

Malkoçoğlu filmlerinin düşmanları, filmlerin öykülerinin geçtiği dönemde, Osmanlı Devleti'nin savaş ya da çekişme halinde olduğu ülkelerin topraklarında yaşayanlar arasından çıkmaktadır. Bu bireylerin hemen hepsi İslamiyet dinine mensup değildir ve Türk olmadıkları anlaşılmaktadır. Kimi zaman Osmanlı içerisindeki "devşirmeler" arasından da "hain" ler çıkabilmektedir. Bu "hain" konumundaki bireylerin, kökenlerine ilişkin dinsel ve kültürel değerlere sempati beslemeye devam etmekte oldukları izlenimi verilmiştir. Düşmanlar, düşmanlıklarını buldukları her fırsatta "kötülük" yaparak göstermekten kaçınmazlar. Kendilerini belirleyen, tanınmalarını sağlayan,

birbirine çok benzeyen simgesel özellikleri vardır. Kötülük de belirleyici bir özelliktir. Kostüm ve makyaj gibi tasarım öğelerinin yardımıyla karakterler adeta stereotipleştirilmiştir. Steorotipleştirme ya da tek tipleştirmeler özellikle görünüş, tutum, davranış ve söylemlerde kendini belli etmektedir. Tek tipleştirmelerde simgelerden ve diğer göstergelerden yararlanma yoluna gidilmiştir ve benzer tek tipleştirme yaklaşımlarının etnik ve cinsel kimlik temsillerine dayalı örnekleri de bulunmaktadır. Örneğin, bu filmlerde kadınlık temsilleri birbirlerine oldukça karşıt iki ayrı biçimde yer almaktadır. Dikkat çeken bir nokta, dinsel, ulusal ve etnik kimlik kurgularına koşut bir biçimde görünüş, tutum ve davranış düzeyinde dışa vurulan cinsel kimlik temsilleridir. Yüzeysel görünümler ve kalıplardan yola çıkarak kurgulama duygusu uyandıran özelliklerin zaman zaman film karakterlerini "karikatürize" ettiğinin de altını çizmek gerekmektedir. Özetle, Malkoçoğlu filmlerinde kimlik temsilleri bağlamında kurgulanan karakterleri, "alışılageldik" kalıpları yansıtan kişilik, mizaç, tutum ve davranışlarının "kestirilebilir" oluşu sayesinde tanımlamak ya da en azından betimlemek olanaklı gözükmektedir.

KAYNAKÇA

Abisel Nilgün, *Popüler Sinema ve Türler,* Alan Yayıncılık, İstanbul, 1999.

Akca, Emel Baştürk, *Kimlik, Medya ve Temsil,* Nobel Yayınları, Ankara, 2007.

Arnheim, Rudolf, *Sanat Olarak Sinema,* Öteki Yayınevi, Ankara, 2000.

Arslantepe, Mehmet, *Sinema Okuryazarlığı,* Umuttepe Yayınları, 2012.

Assman, Jan, *Kültürel Bellek,* (Çev. Tekin, A.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001.

Balcı, Dilara, *Yeşilçam'da Öteki Olmak: Başlangıcından 1980'lere Türkiye Sinemasında Gayrimüslim Temsilleri,* Kolektif Kitap, İstanbul, 2013.

Bazin, Andre, *Sinema Nedir?,* İzdüşüm Yayınları. İstanbul, 2000.

Buğdaylı, Hilal, "Türk Sineması'nda Görsel Anlatı Geleneği", *Marmara İletişim Dergisi,* sayı: 23, (2015), s. 95-108.

Burke, Peter, *Afişten Heykele, Minyatürden Fotoğrafa Tarihin Görgü Tanıkları,* (Çev. Zeynep Yelçen), Kitap Yayınevi, İstanbul, (2003).

Büker, Seçil, *Sinemada Anlam Yaratma,* Hayalperest Yayınları, İstanbul, 2012.

Connerton, Paul, *Toplumlar Nasıl Anımsar?,* Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999.

Eco, Umberto, *Düşman Yaratmak,* Doğan Kitap, İstanbul, 2014.

Erkılıç, Senem Duruel, *Türk Sinemasında Tarih ve Bellek,* De Ki Basım Yay., Ankara, 2014.

Kırel, Serpil, *Yeşilçam Öykü Sineması,* Babil Yayınları, İstanbul, 2005.

Mitchell, William, *İkonoloji,* (Çev. H. Arslan), Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Parsa, Alev F., *"Sinema Göstergebiliminde Yapısal Çözümleme: Sinemasal Anlatı Sunumu ve Kodlar" içinde; İletişim Bilimlerinde Araştırma Yöntemleri: Görsel Metin Çözümleme* (Ed. Ö. Güllüoğlu), Ütopya Yayınevi, Ankara, 2012.

Pösteki, Nigar, *1990 Sonrası Türk Sineması,* Umuttepe Yayınları, Kocaeli, 2012.

Rotha, Paul, *Belgesel Sinema,* İzdüşüm Yayınları, İstanbul, 2000.

Ryan, Michael, Douglas Kellner, *Politik Kamera: Çağdaş Holywood Sineması'nın İdeolojisi ve Politikası,* Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2010.

Serter, Serhat, "*Lütfi Ömer Akad ve Yalnızlar Rıhtımı (1959): Biçemsel Bir Analiz",* http://dergipark.gov.tr/download/article-file/177876, erişim: 23.03.2017.

KAHRAMANLIK OLGUSU VE BİR KAHRAMAN OLARAK MALKOÇOĞLU'NUN TÜRK SİNEMASINDAKİ TEMSİLLERİ

Ümmühan MOLO*
Orhan FAİGOV**

Giriş: Değiş(mey)en Görünümleri İle "Kahraman"ın Yolculuğu

Yaşamda pek çok olay, toplumun değer ve inanç yargılarına göre belli kalıplar içinde değerlendirilmektedir. Yaşanılan pişmanlıklar, korku, ritüeller, sevgi ve savaş gibi tüm unsurlar bir etkileşim durumunu nitelemektedir. Yaratılışın doğasında yer alan eril ve dişil rollerin ortaya çıkışı zıtlıkları da beraberinde getirmektedir. Siyah-beyaz, gece-gündüz, iyi-kötü gibi karşıtlıklar aslında birbirini tamamlamakta ve etkilemektedir. Bu da bir kargaşa durumu yaratmakta ve ardından bu kargaşa kendini sakinliğe teslim etmektedir (Abdurrezzak, 2014: 191). Bu sakinlik çoğu kez bir kurtarıcının gelip dünyayı yenilemesi ile mümkün olmaktadır. Bunun için de olayların kötüye gitmesi, kaosun her yanı sarması gerekmektedir. Bu durumda da insanlar bir kurtarıcıya ihtiyaç duymakta ve onun gelmesini beklemektedir (Özden, 2013: 212). Bir kahraman olağan dünyadan çıkıp doğaüstü tuhaflıklar bölgesine doğru ilerlemekte, burada masalsı güçlerle karşılaşmakta ve sonucunda kesin bir zafer kazanılmaktadır. Kahraman bu gizemli maceradan benzerleri üzerinde üstünlük sağlayan bir güçle geri dönmektedir (Campbell, 2010: 42). Ancak bu yalnızca tek bir anlamdan ibaret değildir. Kahramanın yaratıcı tarafından verilen tüm özellikleri görüneni değil görünenin altındaki unsurları da yapısında barındırmaktadır (Aktaş, 2013: 15). Yaşamdaki karşıtlıklar gündelik yaşam pratiklerimize de yansımakta, algılarımızı etkilemekte ve bu düşünce yapılarımız oluşturduğumuz metinlere yansımaktadır. İyi ile kötünün, doğru ile yanlışın karşılaştırıldığı metinler bu bağlamda belli bir düşünceye dayandığından önem taşımaktadır.

Zıtlıkların meydana getirdiği çatışmaları "kahraman" ve "öteki" üzerinden inceleyen alanlardan biri destanlardır. Abalı, destanları "ait olduğu milletin kimliği" olarak tanımlamaktadır. Ona göre destan, taşıdığı değer, inanç, görüş gibi pek çok sistemin yanında tarih, sosyoloji ve psikoloji gibi alanların izlerini de taşıdığı için tarihte yalnızca büyük medeniyetlerde görülmektedir (Abalı, 2016: 203).

En eski edebî kalıntılar olarak Homeros destanları bu bağlamda en mükemmel eserler arasında yer almakta ve şiir alanında da örnek nitelik taşımaktadır. Homeros'un dünyasında ölüm ve

* Yeni Yüzyıl Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü Araştırma Görevlisi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Bilimleri Doktora Programı Öğrencisi.
** Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Bilimleri Doktora Programı Öğrencisi

ölümsüz tanrılar sıklıkla yer almakta, hikayelerde insanlardan çok fanilerden söz edilmektedir. Kahramanlar ise mutlaka öleceklerini ve bunun genç yaşta, kanlı bir biçimde gerçekleşeceğini bilmektedir. Homeros'un en önemli eserlerinden biri Odysseia'dır. Odysseia, uzaklığın, yolculuğun destanıdır ve ilk romantik eser olarak bilinmektedir. Başkarakteri *düzen düşkünü* Odysseus, sadece bir kahraman ve insan olmakla kalmamakta; aynı zamanda taşıdığı karakter özellikleri ile *(konuşma sevgisi, diplomatik becerikliliği, keskin kavrayış yeteneği, kurnazlığı)* (Szerb, 191-200) modern insanın habercisi kabul edilmektedir.

Türk kahramanlık destanlarında ise daha çok ili, ulusu düşman tarafından yağmalanan, ana ve babası öldürülen bahadırların bu duruma neden olanlardan intikam almak için seferlere çıkışı konu edilmektedir (Aça, 2015: 74). Her büyük medeniyetin sahip olduğu değer ve düşünce yapılarının izlerini taşıyan destan konu, işleyiş, kahraman ve düşman açısından bazı temel özellikler taşımaktadır. Türk destanlarında merkezi kahraman tipinin ortak özellikleri şunlardır:

1. Kahramanın doğumu önceden müjdelenir ve mutlaka olağanüstü şartlarda doğar. Tanrı katından gönderilmiştir ve genellikle soylu bir aileye mensuptur. Bazen ailenin tek çocuğu olarak yer alır.

2. Çocukluğu olağan dışıdır ve kısa sürede büyür. Çocukluk döneminden çıktığını olağanüstü bir kahramanlık göstererek ispat eder ve böylece kendisine "ad" verilir. Bu ad kutsallık arz eder.

3. Fiziki gücü yaradılıştan itibaren olağanüstüdür ve bazen yarı tanrı, ilk ata veya ilk insan olarak yer alır. İlahi güçler tarafından korunur.

4. Bir amaç için maceraya atılır ve bu sebeple yurdundan uzaklaşır. Aile, akraba ve daha pek çok olağanüstü varlıkla tek başına cesurca mücadele eder. Bazı zamanlar mücadelesinde ona yardımcı olan kişiler de hikâyede yer alır; ancak en önemli yardımcısı olağanüstü güçlere sahip olan atıdır.

5. Macerası esnasında evleneceği kız ile tanışır.

6. Kahraman maceradan döner ya da macerasının sonunda ölür. Ölümünden sonra ülküleri, soyundan gelenler tarafından devam ettirilir (Düzgün, 2012: 11).

Destanlar gibi masallar da "kahraman" ve onun yolculuğunu bazı temel konular üzerinden sürdürmektedir. Masalın kahramanı olağanüstü kaynaklıdır. Sihirli kusursuzluk ve olağanüstü kökenin diğer işaretleri, daha sonraları tanınma aracı haline gelecektir. O, günlerle değil, saatlerle büyümekte ve masalsı genç yaşında savaş olgunluğuna ulaşmaktadır. İlk kabiliyetini yayından ok atarak göstermektedir. Böyle bir başlangıç, farklı içerikteki kahramanlık masallarında görülebilmektedir (Jirmunskiy, 2011: 340). Bazı farklılıklar gösterse de "kahraman" ve onun yolculuğu pek çok ortak temel özellikler taşımaktadır. Anlatı için "kahraman" anlatıyı güçlendirmek ve olay örgüsünü şekillendirmek açısından oldukça önemli bir yer işgal etmektedir. Taşıdığı özellikler ve atfedilen anlam ile bir anlatının en gerekli kişisi olmaktadır. Karşısında yer alan "düşman" kişisinin özellikleri "kahraman"ı daha görünür kılmaktadır. [1]

1 Kahraman, karakter özelliklerini ve kurtarıcı yönünü ortaya çıkaran düşman ile mücadele ederken bazen de onun anne, kız kardeş ve eş gibi yakın çevresinden kişilerin düşman ile işbirliği yaptıklarını görmektedir. Böylece bir yandan düşman ile diğer yandan ise düşmanın yanında olan aile ve akraba bireyi ile aynı anda mücadele etmek

Kahraman doğumdan itibaren öykünün başlangıcı ve sonuna kadar geçen süreç efsanevidir ve asla sıradan özellikler göstermemektedir (Özden, 2013: 195). Kahramanın en belirgin özelliklerinden biri bilinçli olarak, olup biteni çok fazla düşünmemesi ve başkalarının varlığını kabul etmemesidir. Bu yöntemle özgür kalmaktadır. Bazı kahramanlık hikayelerinde tek başınalığı deneyimleyen erkek, sevgi bağları kurmamakta ve bir eylem sınırsızlığı içinde her tür yasayı reddetmektedir. Bağımlı kılan sevgiyi değil ayırıcı öfkeyi tercih etmektedir. Sevgi geliştirdiğindeyse yaşadığı medenileşme onu dişileştirmeyle tehdit edip incitmekte ve kahraman ulusal ve aşık özne olarak, kontrolsüz bir şiddetle (eril olma), sevdiklerini korumak (kurban olmak) arasında kalmaktadır (Yücel, 2014: 229). Zaten ölmek kahramanlar açısından da sonsuza kadar yaşamak anlamı taşımaktadır. Ölümsüzlüğe uzanan yolculukta en kestirme yollardan biri kendini kutsal bir amaç için feda etmektir. Efsaneler ve mitolojilerde kutsal insanlar için, adalet için kendini feda eden ve böylece ölümsüzlüğe uzanan sayısız kahramanın örnekleri vardır (Özden, 2013: 197-198).

Doğumundan Ölümüne Kahramanın "Olağanüstü" Yolculuğu

Kahramanın mucizevi özellikleri ve yetenekleri henüz doğumu ile birlikte başlamaktadır. Onu diğer insanlardan ayıran yönleri ve geleceğe yönelik "kurtarıcı" olmadaki rolü, doğum ve büyüme şekli ile birlikte kendini belli etmektedir. Birçok masal, destan, hikaye ya da filmlerde bunun örneklerine rastlanmaktadır. Jirmunskiy, masallarda kahramanın dünyaya gelişini öncelikle annenin sihirli elma yemesi ya da mucizevi kaynaktan su içmesine bağlamakta ve bunun sonucunda kahramanın çiçeğin kokusu, güneşin ışığı, yağmur, rüzgar gibi sihirli olaylar ile dünyaya geldiğini belirtmektedir (Jirmunskiy, 2011: 239).

Destanlarda da durum benzer özellikler taşımaktadır. "Kahramanın Doğumu" güçlü bir başlangıç ögesi oluşturmaktadır. Örneğin; Uygurların beş atası da gökten inen nurla ağaçtan dünyaya gelmişlerdir. Yine, Oğuz Destanı'nda Oğuz'un, annesi Ay Kağan tarafından dünyaya getirilişi, olağanüstü özellikler ile anlatılmaktadır: *"Bu oğulun yüzü gök rengi, ağzı ateş kızılı, gözleri ela, saçları ve kaşları kara idi. Güzel perilerden daha alımlıydı. Bu oğul anasının göğsünden ilk sütü içip bundan sonra içmedi. Çiğ et, çorba ve şarap istedi. Dile gelmeye başladı. Kırk günden sonra büyüdü. Yürüdü, oynamaya başladı..."*gibi betimlemeler mevcuttur. Çocukların doğarken avuçta kan, süt damlası, vücudun herhangi bir yerinde ben bulunması gibi işaret taşımaları, onların ileride "olağanüstü" insan olacaklarının işaretidir (Gültepe, 2015: 544-545). Bu çocukların kısa sürede büyüyüp olgunlaşması da yine onun mucizevi özelliklerinin devamı niteliğindedir. Oğuz-Han'ın çabuk konuşması ve yürümesi Türk Mitolojisinin en önemli olaylarından biridir. Altay, Sibirya efsaneleri ve Manas destanlarının hemen çoğunda bunlara rastlamak mümkündür (Ögel, 2010: 144). Böylece çocuk bir an önce büyümekte ve kendini adayacağı olayların içinde hareket etmektedir. Mucizevi bir biçimde doğan ve büyüyen "kahraman" özelliği taşıyan çocuğun cinsiyeti ise erkek olarak belirlenmektedir. Yücel, hegomanik biçimde örgütlenen toplumların yönetim niteliği ve biçiminin erkek egemen ve erkek soylu olduğunu belirtmektedir. Ona göre, aktarılan hikayelerin erkek-merkezliliği toplumun fikir ve hayallerinin de bu yönde olduğunu göstermektedir (Yücel, 2014: 1). Bu sebeple anlatıların büyük bir çoğunluğunda erkeklerin savaşı ve mücadelesi mevcuttur. Bu çatışma kimi zaman "kahraman"

zorunda kalmaktadır (Açа, 2011: 20).

ve babası arasında da olabilmektedir. Pek çok hikayede kahramanın babasını öldürmesi, çatışmaları ve uzlaşamama durumu "iktidar" mücadelelerinin birer parçası olarak yansıtılmaktadır.

Türk destanlarında da baba-oğul arasındaki çatışma, mücadele ve "iktidar" konuları sık işlenen konular arasındadır. Örneğin, Mete ile Oğuz-Han, babalarını töreye ve örfe uymadıkları için öldürmüşlerdir. Manas destanında Manas-Han, babası Yakup-Han'ın töreye karşı gelmesinden dolayı çok öfkelenmiştir. Babası nedense oğlunu kıskanmakta ve ona kötülükler yapılmasını istemektedir. Bunun için de kötü insanlarla anlaşıp, entrikalar çevirmekte ve yıkıcı bir tutum sergilemektedir. Bu olayların ardından Manas Han kızmakta ve babasının üzerine yürümekte böyle bir babanın öldürülmesi gerektiğini yinelemektedir. Freud'a göre çocuk büyüdükçe babasını karşısında rakip olarak görmekte, annesinden kıskanmakta ve babasına bir kin duygusu beslemektedir. Çünkü annesi, babasına aittir. Bu hisleri açığa vuramayan erkek çocuklar, hislerini bilinçaltında saklamakta ve bazen de bu durum çocukta hastalık bile yapabilmektedir. Freud, efsanelerdeki bu motife "Oedipus Kompleksi" adını vermektedir. Freud'a göre bilinçaltına atılan bu hisler etkisini gerçek hayatta değil; masal ve efsanelerde göstermektedir (Ögel, 2010: 8-10). Destan, masal, hikaye gibi anlatıların tamamında daha çok erkekler arasında bir çatışma ve mücadele söz konusu olsa da kadınlara da atfedilen anlam kalıpları mevcuttur. Anne, eş, kız kardeş rollerindeki kadınlar çatışmalara etki edebilmekte ya da çatışmaların içinde yer alabilmektedir.

Türk mitolojisindeki kahramanların hatunları, genellikle Tanrı tarafından gönderilmiş kutsal kadınlardır ve ruhani bir niteliğe sahip oldukları görülmektedir (Ögel, 2010: 87). Bazen de kadın anne ya da eş rolünde, kahramana tavsiye veren, yol gösteren bir konumda yer alarak kontrol mekanizması işlevi görmektedir. Özellikle anne rolündeki kadın, kahramanı kötü durumlara karşı uyarmakta, iyileştirmekte ve hatta diriltebilmektedir. Bu özellikler arkaik dönemlerin kadın şamanlar zamanına işaret etmektedir (Abdurrezzak, 2014: 198-199). Böylece kadının anne olmadaki görevi ona büyük değer kazandırmış ve ilahi bir varlık durumuna taşımıştır (Gültepe, 2015: 604). Kahramana yol gösteren, tavsiye veren ve onun mucizevi kişiliğine vurgu yapan bir diğer unsur da anlatıdaki "Hızır" veya diğer "kutsal güç"lerdir. Bu kişiler olayın akışını değiştirebilmekte ve kahramana etki edebilmektedirler. Özellikle "Hızır" Türk masallarında sıklıkla yer bulmaktadır. "*Gök sakallı*" veya "*Ak-Sakallı*" ihtiyar motifleri de Şamanist Altay ve Sibirya masallarının büyük çoğunluğunda yer almaktadır (Ögel, 2010: 87). Türk halk kültürünün önemli bir ögesi olan Hızır motifi, beşikte iken konuşmaya başlayan Manas'ı korumakta ve ona kâfirleri *(Kalmuklar ve Çinliler)* yeneceğini bildirmektedir (Gültepe, 2015: 594).[2] Kahramanın düşmanlara karşı verdiği mücadelesinde olağanüstü pek çok olay yaşansa da onun için en çok anlam taşıyan varlığı atı olmuştur. At, kahramanın mücadelesinde olmazsa olmazdır. Atın önemi ve değeri, tarihsel bir sürece işaret etmekte ve Türk tarihinde önemli olayların ve gündelik yaşamın ayrılmaz bir parçası olmaktadır. Dolayısıyla anlatılarda kahraman için "at"ın derin bir anlam taşıyor olması doğaldır.

Türk mitolojisinde, destanlarında ve hikayelerinde kahramanların atları, efsanevi bir özelliğe bürünmüş olarak anlatılmaktadır. Atların çoğunda sezgi gücü üstün derecededir. Bu nedenle kahramana zor durumlarda yardım etmekte ve onu uyarmaktadır (Gültepe, 2015: 562). O olmasa,

2 Bazen olağandışı varlıkların düşman tipi özelliği taşıdığı da görülmektedir. Görünüşünün mübalağalı bir büyüklükte oluşu, yaptığı kötülükleri özümsemesi ile yer altı âlemi ile özdeşleşmesi, fiziksel bir zaferden çok büyüsel güce sahip oluşu gibi özelliklere sahip düşmanlar, kahramanın da üç dünya arasında yolculuğa çıkmasına neden olmaktadır. Bu yönü ile iyi ve kötü âlemler iç içe girdiği, geçici olarak olağan ve sıradan karakterlerin ait oldukları âlemin devamlı üyesi olduğu söylenebilir (Abdurrezzak, 2014: 209).

kahramanlar hünerlerini yeterince gösterememekte ve hedeflerine ulaşamamaktadır. Kahramanla birlikte susuz çöllerden, geçilmez dağ ve ormanlardan, geniş su alanlarından geçmekte ve en kısa sürede arzulanan hedefe ulaşmasını sağlamaktadır (Jirmunskiy, 2011: 261).[3] Kahramanın atının yanında düşman ile olan mücadelesinde "ok ve yay"ı da onun ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır; ancak bu araçlar yalnızca savaş aracı olarak yer almamakta; Türk üstünlüğünü ifade eden bir sembol niteliği de taşımaktadır. Kahramanın üstün yeteneklerini sergilemek için bir araç olmakta ve böylece milli bir öge olarak da anlam kazanmaktadır (Gültepe, 2015: 594).[4]

Kahraman kültünün ortaya çıkışı ve "erkek" kahramanın yolculuğu pek çok kuramcının ilgisini çekmiş ve belli modeller oluşturularak tartışılmıştır (Yücel, 2014: 221). Propp masalları bu anlamda inceleyerek öncü çalışmalardan birini oluşturmuştur. En önemli eserlerinden olan '*Masalın Biçimbilimi*' adlı yapıtında masalları incelemiş, bununla ilgili yeni analizler meydana getirerek sınıflamalara gitmiş ve masalların altında yatan tekbiçimciliği belirlediği işlevler ile tespit etmiştir. Propp'a (1985: 15) göre, masallar çok çeşitlidir ve bunlar bütün çeşitlilikleri içinde hemen incelenememektedir. Bu nedenle, bütünceyi birçok bölüme ayırmak, sınıflandırmak gerekmektedir. Doğru bir sınıflandırma, bilimsel betimlemelerin ilk adımlarından biri olmaktadır.

Propp olağanüstü masalların iki özelliğinden etkilenmiştir. Bunlar, masalların çok renkli ve çeşitli bir görünüm sunmaları ve görünürdeki bu çeşitlilik altında bir tek biçimliliğin yer almasıdır. Bu noktada Propp'un amacı, masalların, çeşitliliği, çok renkliliği altında yatan yapısal düzeni ve bu düzenin işleyişini sağlayan temel işlevleri bulup ortaya çıkarmaktır (Rifat, 1990: 111). Temel işlevleri ise 31 başlık ile belirlemektedir.[5]

Masallar temel şemanın eksik bir biçimini sunmaktadır. Ancak her masalda işlevlerin bazıları eksiktir. Bu durum masalın yapısını değiştirmemekte çünkü diğer işlevler yerini korumaktadır (Propp, 1985: 113). Bu saptamaların sonucunda Propp (1985: 83-84) işlevlerin mantıksal açıdan bazı alanlara göre sınıflandığını ve bu alanların işlevleri oluşturan kişilerin eylemlerine göre oluştuğunu belirtmektedir. Buna göre masallardaki eylem alanları şu şekildedir: 1.Saldırgan (Kötü kişi), 2. Bağışçı (Sağlayıcı), 3. Yardımcı, 4. Prenses ve Babası (Aranılan kişi), 5. Gönderen, 6. Kahraman, 7. Düzmece Kahraman.

Campbell da "kahramanın yolculuğunu" inceleyen ve kendinden sonra birçok kişiye kaynaklık eden isimlerden bir diğeridir. O, kahramanın macerasını, "ister Doğu'nun engin, okyanus büyüklüğündeki imgelerinde, ister eski Yunanların güçlü anlatılarında ya da İncil'in efsanelerinde

3 Yiğit ölürse, atı ile birlikte gömülmek ister. At uçar, düşmanı yok eder. Bazen de atın biri, sahibinin ölüsünü beklerken; diğeri de gider, gerekli ilacını getirir (Ögel, 1995: 587).

4 Türk mitolojisinde kahramana değer atfeden önemli unsurlardan biri de "ateş"tir. Göktürk efsanesinde, ateşi ilk defa bularak Türklere öğreten efsanevi bir atadan söz edilmektedir. Göktürklerin bu atası, yarı insan ve yarı Tanrı şeklindedir. Soğuktan büyük bir ıstırap çeken Türkler, onun ateşi bulması sayesinde hem ısınabilmişler ve hem de yemeklerini pişirebilmişlerdir. Bu efsaneye göre önceleri Türkler yemeklerini çiğ olarak yemektedirler. Böylece Türklerin ataları başlıca iki başlık altında tanımlanmaktadır: 1.Yemeğini çiğ yiyen Türkler. 2. Yemeklerini pişirerek yiyen Türkler. Kuzey-Batı Sibirya'da yaşayan ve Macarların akrabaları sayılan Vogul'lar da, kendi mitolojilerindeki Yarı Tanrı kahramanlarını böyle sınıflandırmışlardır. Vogul mitolojisinin eski kahramanları da, yemeklerini çiğ yiyen ve pişiren atalar şeklinde iki kısma ayrılmaktadır. Göktürk efsaneleri ateşi bulan atalarına büyük bir önem vermiş ve onu kutsallaştırmışlardır. Vogul mitolojisindeki durum ise, bunun tam tersi yöndedir. Onlara göre gerçek Vogul ataları, yemeklerini çiğ yiyen ilk insanlardır. Ateşi bulup ve yemeklerini pişirenler ise, artık bozulmuş ve gerçek Vogul sayılmayan kimselerdir (Ögel, 2010: 54).

5 Uzaklaşma, Yasaklama, Yasağı çiğneme, Soruşturma, Bilgi toplama, Aldatma, Suça katılma, Kötülük, Aracılık-geçiş anı, Karşıt eylemin başlangıcı, Gidiş, Bağışçının ilk işlevi, Kahramanın tepkisi, Büyülü nesnenin alınması, İki krallık arasında yolculuk, bir kılavuz eşliğinde yolculuk, Çatışma, Özel işaret, Zafer, Giderme, Geri dönüş, İzleme, Yardım, Kimliği gizleyerek gelme, Asılsız savlar, Güç iş, Güç işi yerine getirme, Tanıma, Ortaya çıkarma, Biçim değiştirme, Cezalandırma, Evlenme (Propp, 1985: 36-69).

olsun", çekirdek birimin kalıbı olarak görmektedir. Bu kalıp: "dünyadan ayrılma, birtakım güç kaynaklarına dalma ve yaşam yenileyen bir dönüş" şeklindedir (Campbell, 2010: 47). [6]

Nerede bir kahraman doğmuş, bir iş yapmış ya da hiçliğe geçmişse, o yer belirlenir ve kutsanır. Orada mükemmel merkezilik mucizesini belirtmek ve yaymak için bir tapınak dikilir; çünkü burası bolluğa geçişin mekanıdır. Bu noktada biri sonsuzluğu keşfetmiştir. Bu saha, bu yüzden, verimli bir meditasyona yardımcı olabilir. Bu tür tapınaklar, kural olarak türbe ya da sunak Bitmez Tükenmez Nokta'nın simgesi olarak merkezde olmak üzere, dünya ufkunun dört yönünü yansıtacak şekilde tasarlanır. Tapınak binasına giren ve mihraba doğru ilerleyen kişi gerçek kahramanın eylemini taklit etmektedir. Amacı, kendi içinde yaşamı dengeleyen, yaşamı yenileyen biçimin anısını uyandırmanın bir yolu olarak evrensel kalıbı tekrarlamaktır (Campbell, 2010: 56).

Campbell'ın modelini temel alan ve bunun üstüne yeni bir model geliştiren Vogler da kahraman kişisini ve yolculuğunu analiz etmiştir. Oluşturduğu anlatım iskeletine göre kahraman önce *olağan dünyada* tanıtılmaktadır. Bir sorun vardır ve kahramanın çözmesi gerekmektedir. Böylece *maceraya çağrı* almaktadır. Gönüllüdür ya da *çağrıyı reddeder. Akıl hocası* tarafından cesaretlendirilir. *İlk eşiği* geçerek *özel dünyaya* (maceraların yaşanacağı yer) geçer. Özel dünyada *sınavlar, dostlar ve düşmanlar* ile karşılaşır. Mağaranın önüne *ikinci eşiğe* gelir. *Ateşten gömlek* giyilir. Zor bir işi üstlenmiştir. Ölüme en yakın olduğu yerdir. *Ödül* almaya hak kazanır ve *olağan dünyaya* doğru *dönüş yolu'na* düşer. *Üçüncü eşiği* geçer *diriliş* deneyimiyle *dönüşüme* uğrar. *İksir* ile geri döner; *olağan dünyaya* bir iyilik, iyileşme ya da hazine getirir. Vogler'ın kahramanın yolculuğu paradigması özetle bu şekilde işlemektedir (Arslantepe, 2008: 246). Bu konuda model oluşturan bir diğer önemli isim de Lord Raglan'dır. O da kahramanın yolculuğunu 22 başlık altında incelemiştir.[7]

Kahraman doğumundan itibaren tüm bir yaşamı boyunca "olağanüstü" özellikler göstermiş, bu özellikler ise onun kahraman olma yolunda temel dayanaklarını oluşturmuştur. Belli başlı kahraman özellikleri anlatıların önemli bir parçasıdır ve hikâye bu kişi üzerinden şekillenmiştir. Kültür ve coğrafyalar arasında kahramana atfedilen özellikler, üslup ve öykü bakımından farklılık gösterse de "kahramanın yolculuğu" kuramcıların da ortaya koyduğu üzere genel çerçevenin dışına çıkmamıştır. Anlatıların tamamında belli başlı kalıplar vurgulanmış, toplumların yapısal değişikliklerine rağmen kahramanın öyküsünde büyük değişiklikler olmamıştır.

6 Campbell, kahramanın yolculuğunun ilk büyük aşamasını "*yola çıkma*" olarak belirlemiş ve devamını şu şekilde açıklamıştır: 1. "Maceraya Çağrı" 2. "Çağrının Reddedilişi" 3. "Doğaüstü Yardım" 4. "İlk Eşiğin Aşılması" 5. "Balinanın Karnı". Devamında ise Erginlenmenin *sınavları ve zaferleri* aşaması gelmektedir: 1. "Sınavlar Yolu," 2. "Tanrıçayla Karşılaşma" 3. "Baştan Çıkarıcı olarak Kadın," 4. "Babanın Gönlünü Alma";5. "Tanrılaştırma"; 6. "Nihai Ödül." Son bölüm ise "*Dönüş*" bölümüdür ve bunu da 6 başlıkta incelemektedir: 1. "Dönüşün Reddedilişi," 2. "Büyülü Kaçış," ya da Prometheus'un kaçışı; 3. "Dışarıdan Gelen Kurtuluş"; 4. "Donuş Eşiğinin Aşılması," 5. "İki Dünyanın Ustası"; 6. "Yaşama Özgürlüğü," (Campbell, 2010: 48-50).

7 1. Kahramanın annesi soylu bir bakiredir; 2. Babası bir kraldır; 3. Baba çoğunlukla kahramanın annesinin yakın bir akrabasıdır; 4. Kahramanın anne rahmine düşüş şartları olağan dışıdır: 5. Kahraman aynı zamanda bir tanrının oğlu olarak kabul edilir: 6. Çoğunlukla baba tarafından onu öldürme girişiminde bulunulur; 7. Kahraman gizli bir yere gönderilir; 8. Uzak bir ülkede evlat edinilen bir aile tarafından büyütülür; 9. Kahramanın çocukluğu hakkın da bilgi verilmez: 10. Kahraman yetişkinlik çağında iken gelecekte kral olacağı yere gider; ll. Kahraman kral, dev, ejderha, vahşi bir hayvana karşı bir zafer kazanır: 12. Çoğunlukla kendisinin selefinin kızı olan bir prensesle evlenir; 13. Kral olur: 14. Bir süre, herhangi bir hadise olmaksızın ülkeyi yönetir; 15. Kanunlar yazar; 16. Daha sonra kahraman tanrıların ve/veya halkının sevgisini kaybeder; 17. Tahttan ve şehirden uzaklaştırılır: 18. Kahraman, esrarengiz bir şekilde ölümle tanışır; 19. Çoğunlukla bir tepenin üzerinde ölür; 20. Çocuklarından hiçbiri, eğer varsa onun yerine geçemez; 21. Kahramanın vücudu gömülmez; 22. Kahramanın gömülü olduğu kabul edilen bir veya daha fazla kutsal mezar vardır (Köse, 2000: 23-34).

Sinemada "Kahraman" Yaratmak

Bir milletin kültürü deyince dili, inanç sistemi, coğrafyası, hayat tarzı, tarihi gibi özellikleri akla gelmektedir. Tüm bu etmenler ve buna bağlı olarak gelişen düşünce yapısı anlatı türlerinde de mutlaka kendisine yer edinmektedir. Tam da bu sebeple anlatı türleri "milletlerin kültürel aynası" olmaktadır. Toplumun bütününü oluşturan kültürel değerlerin tamamı bir anlatıda asıl kahraman aracılığıyla ve içinde yer aldığı olaylar ile yansıtılmaktadır. Bu yer alışta kahraman tipinin ait olduğu kültürel değerlerin izleri taşınmakta ve bu izler farklı kültürlerin farklı kahraman tiplerinde değişkenlik göstermektedir. Çünkü her toplum kendine özgüdür (Köse, s. 253). Bu nedenle bir anlatıda, anlatım oldukça önemlidir. Çünkü anlatım politik ve toplumsal alanda iktidarı tesis etmekte ve bu alanların anlam kazanmasına neden olmaktadır. Bu sebeple de ruhani, cinsi ve milli söylemler tercih edilmektedir (Yücel, 2014: 1).

Sinema mevcut kültürel yapıların, çatışmaların, değerlerin pekiştirildiği ve devam ettirildiği önemli alanlardan biridir. Dorsay (2001: 222) sinemanın ilk ortaya çıktığında, hareket eden görüntülerin önlenemez büyüsüne sahip olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, insanların yüzyıllardır duyduğu hikayeleri, destanları, efsaneleri, masalları teknoloji ürünü olan görüntülerle, sanki gerçekmiş algısıyla izlemeleri sinemasal görüntüyü yeni ve gizemli kılmaktadır.

Filmler sunduğu görüntü, ses, metin, alt metin, yapım koşulu ve zamanı gibi unsurlar ile pek çok şey anlatmaktadır (Koç, 2001: 181). Filmler içinde bulunan toplumsal, kültürel, ideolojik, ekonomik, psikolojik gibi pek çok unsurla belirlenen sinemanın yalnızca bir parçasıdır ve toplumla karşılıklı bir etkileşim içerisindedir. Dolayısıyla filmde işlenen konu o toplumun ürünü özelliği taşımaktadır (Ergül, 2001: 147).[8] Sinema toplumsal olgu ve olayları işlerken de tarihi olay ve kişilere başvurmakta, filmler aracılığıyla geçmiş şimdiye, şimdi ise geleceğe aktarılmaktadır. Böylece taşıdığı anlam ve etki etmedeki gücü nedeniyle sinemada tarih anlatımı, nasıl anlamlandırıldığı ve ne şekilde aktarıldığı önem taşımaktadır.

Tarih ve sinema arasındaki etkili ilişki, sinemanın var olanı kaydetme aracı olarak tarihe yardım etmesi ve buna karşılık tarihin barındırdığı geniş konu birikimiyle sinemaya hem dramatik hem de belgesel yapımların oluşturulmasında kaynaklık etmesiyle ifade edilmektedir. Sinemanın ilk doğduğu günden bu güne konusunu tarihsel olaylardan ve olgulardan alan pek çok film çekilmiştir (Mersin, 2010: 7). Tarihsel film, tarihin sinemada yeniden yorum bulması ve kurulmasıdır. Tarihçi, nasıl kağıt üzerinde geçmişin belgelerini işleyip yazıyorsa, sinemacı da bir metin eşliğinde, ama görüntü diliyle tarihi yorumlamaktadır (Tanyer, 2009: 251). Yeniden yorumlama şekli ve biçimi bu noktada önemlidir. Çünkü film, anlatı yapısı ve olanakları gereği detaylara eğilebilmekte, duygusal aktarımı daha kolay gerçekleştirebilmektedir. Dönemin zaman ve mekân yapısını, geçmiş zamanlarda insanların yaşayış biçimini betimlemede başarılı olmasına rağmen yine de dönemin olgu olaylarını neden ve sonuçlarını aktarmada yetersiz kalabilmektedir. Film bir taraftan en iyi yöntem kabul edilirken, diğer yandan eksik ve yetersiz görülebilmektedir (Mersin, 2010: 7). Çünkü filmler toplumsal hafızayı yansıtmakta, kimi zaman onu bozmakta ve kimi zaman da yeniden inşa etmektedir. Bu sebeple tarihin, geçmişin birden fazla yorumu ve aktarımı olabilmektedir (Kırmızı, 2012: 25).

8 Bir sinema filminin yaratım süreci ile toplumun yaşam biçimi birebir örtüştüğünden, mesaj vereceği izleyici kitlesi de kendi kültürüne göre kendi sinemasını biçimlendirebilmektedir. Böylece toplum kendi kültürel yapısı ve değerlerine göre sinemasını yönlendirmekte, yapımcı ile seyirci arasında bir etkileşim meydana gelmektedir (Bayrak, 2014: 110).

Mitolojik öyküler, efsaneler ve din, sanat aracılığı ile aktarılmakta ve bunların tamamı günümüzde sinema ile bütünleşerek yansıtılmaktadır. Film, çağımızın arketiplerini ifade etmenin ve aktarmanın başlıca yöntemi haline gelmektedir (Arslantepe, 2008: 242). Pek çok sanat dalına göre, seyretmenin verdiği kolaylık ve haz duygusu, filmlere olan ilginin ve etkinin artmasında belirleyici olmaktadır (Öztaş, Anıl ve Kılıç, 2013: 107). Bu kolaylık ve duygusal etkideki başarı filmlerde ele alınan karakter yapıları, temsil ve anlatım biçimlerini önemli kılmakta ve neyin ne şekilde aktarıldığı, algı yaratmada ve özdeşleşmede etkili olmaktadır. Çünkü filmler hatırlattıkları ve unutturdukları ile hafızamızı şekillendirmektedir. Geçmişi yeniden inşa ederken tıpkı diğer anlatı türlerinde olduğu gibi "kahraman" kişisine yer vermekte ve onu güçlü, mucizevi ve korkusuz olarak yansıtmaktadır. Yücel'in de belirttiği gibi filmler "kahraman yolculuklarını" düzenli ve eksiksiz yansıtan en etkili sanat dallarından biridir (Yücel, 2014: 149). Tarih filmlerinin de önemli parçası olan "kahraman" ve "yolculuğu" Türk sinemasının da sıklıkla kullandığı yöntemler arasındadır.

Kahraman öncelikle mit, masal, destan gibi kurmaca anlatılarda ortaya çıkan ve süreç içerisinde sinemaya taşınan bir karakterdir (Gültekin, 2016: 301). Bu karakter yapısında belirlenen özellikler ile bir "kahraman" kişisi yaratılmakta ve bu, "kahraman" kişisini taşıyan erkek cinsiyetini de ayrıcalıklı kılmaktadır. Ancak "kahraman" olmak (paradoksal şekilde) esasında hiç gerçekleşmediği ya da hep ertelendiği için erkeğin ele geçmeyen arzusu durumundadır. "Hegemonik erkekliğin" aksine, bir "sembol" olarak "kahraman erkek" tek bir bedende nesneleşmektedir. Bu sebeple film kahramanları (imajlı/bedenli erkek) seyircinin kolay özdeşleştiği, dolaysız erkeklerdir (Yücel, 2014: 51). Böylece kahraman, parçalanmış bedeni ile bir imaj ve nesne olurken mevcut değerleri aktarmada ve pekiştirmede de etkili olmaktadır.

Kahraman filmlerde de karşısına çıkan pek çok engele rağmen yolunda ilerlemeye korkusuzca devam etmektedir. Bazen, gereksinimlerinden başkaları için vazgeçmekte, fedakarlık yapmakta, hizmet edip ödün vermektedir. Onu bu dürtülere iten ise sevdiği birinin kaybı, toplumsal sorunlar ya da adalet gibi konulardır. Bu yolda da sayısız mücadele vermeye hazır durumdadır. Tüm bunlar seyircide acıma, öfke ve korku duyguları uyandırmaktadır. Çünkü o haksızlığa uğramış ve şanssızlıklar yaşamış kişidir (Yücel, 2014: 12). Sinemada kahramanın yolculuğu genel bir kalıp çerçevesinde sunulsa da bunun dışına çıkıldığı durumlar da mevcuttur.[9]

Kahraman ve yolculuğu anlatıların vazgeçilmez karakter tiplerinden biridir. Türk sineması da kahraman anlatılarına sıklıkla yer vermekte; bunu bazen kurmaca anlatılarda hayali kişiler olarak sunmakta; bazen de tarihsel bir anlatım gerçekleştirerek milli kahraman temsilleri ile yaratmaktadır. Türk sinemasında bunun pek çok örneği vardır. Bunlardan biri de çalışmanın da konusunu oluşturan "Malkoçoğlu" filmleridir.

Cüneyt Arkın'ın başrolünü oynadığı, aynı adı taşıyan çizgi diziden esinlenen Malkoçoğlu serisinin ilki 1967 yılında çekilen *Malkoçoğlu Krallara Karşı* (1967) filmidir. Malkoçoğlu karakteri, Ayhan Başoğlu'nun yedek subay olarak gittiği Kore'de şehitler için yazmaya karar verdiği, 16. yüzyılda yaşadığı varsayılan Osmanlı akıncı birliklerinden biri olan Malkoçoğullarından esinlenerek üretilmiştir. Film, olayları dolayımsız ve yalın olarak aktarmaktadır. Konular basittir,

9 Kahramanın yolculuğu detaylar ve sürprizler eklenerek geliştirilebilir bir iskelet çatıdır. Kalıp bir anlatı her zaman tam olarak izlenmeyebilmektedir. Sahnelerin sırası değişebilmekte, karıştırılmakta, eklenebilmekte ya da çıkarılabilmektedir. Kahramanın yolculuğunda değişik toplumların ihtiyaçlarına göre simgeler de değişiklikler gösterebilmektedir. Şövalyeler ya da ejderhalar gibi semboller toplumlara göre farklılık göstermektedir (Arslantepe, 2008: 246).

sınır tanımayan güçlü kahramanlar üzerinden, izleyici kendini fantastik seyirlik bir alanda bulmakta ve kahraman ile özdeşleşerek kontrol altında tuttuğu isteklerini film aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Filmde milli bir intikam alma ve düşmanları yok etme temaları hakimdir. Bu da seyircinin filmde tatmin duygusuna erişmesini sağlayan bir diğer unsurdur (Güneytepe, 2016: 115).[10]

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde 1966-1973 yılları arasında çekilen "*Malkoçoğlu* (1966)", "*Malkoçoğlu Krallara Karşı* (1967), "*Malkoçoğlu Kara Korsan*" (1968), "*Malkoçoğlu Akıncılar Geliyor*" (1969), "*Malkoçoğlu Cem Sultan*" (1970), "*Malkoçoğlu Ölüm Fedaileri*" (1971), "*Malkoçoğlu Kurt Bey*" (1973) filmleri ele alınacak ve bu filmlerin taşıdığı kimlik ve kültürel bellek izlerine Campbell'ın "kahramanın yolculuğu"nda belirlediği modele göre bakılacaktır. Campbell'in modelinin seçilme sebebi ise kendisinden sonra pek çok modele kaynaklık oluşturması ve mitlerden yola çıkılarak oluşturulan bu modelin, milli ögeler barındıran tarihi anlatımlar için uygun görülmesidir. Böylece "Malkoçoğlu" filmlerinde, bir kimlik olarak "kahramanlık" konusu Campbell'ın yöntemine göre incelenecek olup kahramanın toplumsal düzeni sağlamadaki rolü, onun toplumsal hafızada yer alan kahraman imgesini ne ölçüde karşıladığı ve ne gibi yollardan geçerek, kahramanlıkta idealize edilen "erkeklik" figürü taşıdığı bu bağlamda analiz edilecektir.

Malkoçoğlu Filmlerinde "Kahramanın Yolculuğu"

Malkoçoğlu film serisi 7 filmden oluşmakta, 6 filmin başrolünde ise Cüneyt Arkın rol almaktadır. 1964 yılında *Gurbet Kuşları* filminden sonra Halit Refiğ'in önerisiyle aksiyon filmlerine yönelen Cüneyt Arkın, İstanbul'da yerleşen Medrano Sirki'nde 6 aylık akrobasi dersleri almıştır. Elde ettiği bilgiler "Malkoçoğlu" ve "Battalgazi" filmlerinde oynadığı rollere katkı sağlamıştır. Filmin ilki çekilip gösterime girmesinin ardından büyük ilgi görmüş ve devamının çekilmesine karar verilmiştir. *Malkoçoğlu* filmi ile başlayan serinin son filmi ise *Malkoçoğlu Kurt Bey*'dir. Son filmde başrol oyuncusu Serdar Gökhan'dır.

Malkoçoğlu" Filmi

Filmin Künyesi

Yıl: 1966

Tür: Aksiyon, Macera, Fantastik

Yönetmen: Süreyya Duru

Senaryo: Ayhan Başoğlu

Ülke: Türkiye

10 Yakınlığı sağlayan bir başka unsur da değerler dünyasında seyirciyle kurduğu benzeşimdir. Doğru-yanlış iyi-kötü gibi değerler daha geleneksel ve yerel bir anlam dünyasına sahiptir. Malkoçoğlu'nun oğlunun bir kadın tarafından kandırılıyor olması, hem Adem'in elma ile kandırılışına bir gönderme yapmakta, hem de dinsel mitosu yeniden hatırlatarak, geleneksel sınırlar içinde kadına ilişkin algılanışı pekiştirmektedir. Alışılmış kadın-erkek rollerinin de yansıtıldığı filmde seyircinin kabul ettiği değer yargıları içerisinde ona güvenli, tanıdık bir alan sunmaktadır. Benzer bir biçimde bir etkiyi asil ya da soylu tiplemelerde de gerçekleştirmektedir. Bu karakter yapıları, korkak, kibirli ve aslında kişilik olarak zayıf özelliklere sahiptir. Bu da izleyicide bir rahatlama hissi yaratmakta ve kahramanla daha doğrudan bir ilişki kurmasına neden olmaktadır. Bu tür tipler ancak kahramanın gücünü ve yenilmezliğini kabul ettiğinde normalleşmektedirler (Güneytepe, 2016: 116).

Filmin Çözümlemesi

Kahraman: Osmanlı'nın sancaklığa aday akıncısı Malkoçoğlu'dur. Güçlü fiziğe sahiptir, ok atmasını iyi bilir, iyi kılıç oynatır, iyi at sürer.

Rehber Eşliği: Filmde her zaman olduğu gibi kahramana rehber eşlik eder. Bunlardan birincisi her zaman yanında olan atı ve daha sonra yolculukta katılan akıncı Ejder'dir.

Çilesi: Osmanlı paşalığının gizlice yaptıklarının altından çıkmak, Sırp kralının oğlu Lazar'la mücadele etmek.

Sınavı: Gerçek kral adayı Gregor'un kurtulmasına ve krallığa sahip olmasına destek vermek.

Ödüllendirilmesi: Sırp kralının kızı ile evlenmesine izin verilmesi.

Yenilenmesi: Malkoçoğlu Osmanlı Sultanı önünde eski ününe kavuşur.

Film, Osmanlı mehter marşı ile başlamaktadır. Sırp kralının oğulları arasında ihtilaflar Osmanlı'nın Avrupa seferini etkileyeceği için Malkoçoğlu bu karışıklığı bitirmek amacıyla Sultan tarafından görevlendirilmektedir. Kahraman ilk olarak bir ok yarışması ile ortaya çıkmakta ve kahraman bu sınavını başarı ile geçmektedir. Böylece pek çok anlatıda yer alan "kahramanın" kahraman olma özelliği göstergelerinden iyi ok kullanımı bu filmde de işlenmiştir ve kahraman ilk "sınama"yı başarı ile tamamlamıştır. Onun kendini gösterdiği nesnelerden biri de kılıcıdır. Filmde kılıç Malkoçoğlu'nun en iyi dostu ve gücüdür. Tüm bunların yanında yolculuğunda olmazsa olmazı ise atıdır. Çok iyi bir at binicisidir. Böylece Malkoçoğlu iyi ok kullanımındaki başarısı, kılıcı ve atı ile tam olarak "kahraman" olma özellikleri göstermektedir. Savaşçı yeteneklerinin yanında aynı zamanda genç, yakışıklı, zeki ve şakacı yönleriyle de tanıtılmaktadır. Böylece "kahraman olma" yetisi ile idealize edilen "erkeklik" figürü birbirinin tamamlayıcısı olmuştur.

Filmde "rehber" olarak görevlendirilen kişi ise Ejder'dir. Onunla tanışması da bir gecede olmuş, yeni görevlendirildiği bir zamana denk gelmiştir. Malkoçoğlu, filmde Lazar'ı öldürerek Sırbistan'ın yeni kralının takacağı kutsal Krona ile birlikte, yeni kral Gregor'u Sultan Mehmet'e takdim etmiş ve ona karşı atılan iftirayı da yalanlamıştır. Diğer yandan Osmanlı sarayındaki gizli ajanları da deşifre etmiştir. Bu yönü ise onun "kahramanlığını" kişilik özellikleri ile de taşıdığını göstererek, niteliklerinin güçlenmesini sağlamıştır.

Filmin sonunda kahramanın kendi ağzıyla ifade ettiği şu sözler filmin yinelemek istediğini de ortaya koymaktadır: "Tanrı Türk'ü ilbay yarattı. Öteki ulusları yönetin, onlara adalet götürün. Haklıyı ve zayıfı sevin. Haksızı ve kuvvetliyi ezin diyordu. At verdi, avrat verdi, silah verdi. Dünya senin yurdun, cenk bayramın, şehitlik son rütben dedi. Asya senindi, Avrupa da senindir ve Tanrı Türk'ü üstün kıldı". Bu sözleri ile Malkoçoğlu filmde, milli bir öge, milli bir kahraman olarak yer almış ve kişilik özellikleri ile kahramanlığı daha anlamlı kılınmıştır.

"Malkoçoğlu Krallara Karşı" Filmi

Filmin Künyesi

Yıl: 1967

Tür: Aksiyon, Tarihi

Yönetmen: Süreyya Duru, Remzi Jöntürk

Senaryo: Ayhan Başoğlu, Bülent Oran

Ülke: Türkiye

Filmin Çözümlemesi

Kahraman: Türk akıncı beyi Malkoçoğlu Ali Bey. Ailesi dağıtılmış, çocuğu kaçırılmış kurdu temsil etmektedir.

Rehber Eşliği: İlk filmde olduğu gibi Malkoçoğlu'nun bu filmde de rehberliğini Ejder yapmaktadır.

Çilesi: Çeşitli güçlerle savaşmak zorundadır. Zindanda açlık çekmektedir.

Sınavı: Kızıl Akrep savaşmalı ve oğlunu onun elinden kurtarmalıdır.

Ödüllendirilmesi: Oğlunu bularak Kızıl Akrep'in elinden kurtarır. Prensese sahip olur.

Yenilenmesi: Eski şanına ve gücüne sahip olur.

Film sol elinde kılıç, bir takım koruma kuşatmalı, sağ eliyle kadına destek veren, karşısında ise düşmanının elinde silahı ile duruşunu gösteren fotoğrafla başlamaktadır. Serideki ikinci siyah-beyaz filmdir. Akıncı beyi Malkoçoğlu Mora seferi dönüşü evinin yakıldığını, karısı ve ailesinin öldürüldüğünü, tek oğlu Polat'ın ise kaçırıldığını görür. Kızıl Akrep lakaplı Vladimir Çepeş bu işin arkasındadır. Malkoçoğlu oğlunu kurtarmak ve ailesinin intikamını almak için akıncı eri Ejder'le yola çıkar. Kahramanlık hikayelerinde intikam alma duygusu, çoğu kez onun yolculuğunun ve mücadelesinin başlangıcını oluşturmaktadır. Bu filmde de kahraman içindeki acı ve öfke ile güç kazanmakta, savaşmaktadır.

Kahramanın yolculuğu, Kızıl Akrep'in adamlarından birinin esir pazarında satılacak kızlardan birinin peşinde olduğunu öğrenmesi ve bu olayın peşine düşmesi ile devam eder. Bu yolculuğuyla birlikte kahramanın kendine güveni ve düşmana karşı takındığı alaycı tavır dikkat çekmektedir. Mücadelesini zafer ile sonuçlandıran kahraman, savaş esnasında düşmanlarını kuyuya gömerek kendi bayraklarını başlarına diker. Esir pazarında satılan kıza talip olan ikinci grupla karşılaşan kahraman, güç gösterisi yapmakta, eğilmiş bardağı düzeltmekte, "biz bir kere konuşuruz" demekle akıncının sözünde ne kadar net olduğunu, "herkes ölür" demekle ölümden korkmadığını sergilemektedir.

Filmde kahramana rehberlik eden Ejder, işini kahraman kadar iyi bir şekilde yapamamaktadır. Kahraman ise filmde hatasız ve güçlü olma özellikleri ile dikkat çekmektedir. Yardımcı kişinin, rehberin ve düşmanın karakter özelliklerinde bazı eksikliklerin vurgulanması, kahramanın daha güçlü ve özel görünmesinde belirgin rol oynamaktadır.

Prensesin esirlikten kurtarıldığı esnada kahramana yardımcı olan diğer bir esir, muhafızların fırlattığı mızrağın önüne kendisini atarak prensesi ölümden kurtarır. Kahraman demir

parmaklıkları aralayarak prensesi kurtarmaya çalışır. Ormanda sabahlayan kahraman, Ejder ve prensesin yemek yedikleri anda geçen diyalogları dikkat çeker. Kahraman burada daha sakin ve esprili yönünü sergilemektedir. Kahramanın oğlunun ilk kez görüntülendiği sahnede Kızıl Akrep'in gerçek kişiliğe değil, aslında mitsel kimliğe sahip olduğu anlaşılır. Kızıl Akrep, Malkoçoğlu hakkında konuşurken ona Kurtoğlu diye hitap eder. Zaten filmde Malkoçoğlu'nun evinin yağmalanması, kurt yuvasının dağıtılması ile aynılaştırılmıştır. Malkoçoğlu kurt gibi düşmanının inine girene kadar onun peşini bırakmayacaktır. Malkoçoğlu akıncı Ejder'le konuşmasında bir kahramanın gücüyle birlikte zekâsının da önemli olduğunu yansıtmaktadır. Böylece "kahraman" olmak için zeka ve bunu doğru kullanmanın önemi vurgulanmaktadır.

Türk akıncı beyi Malkoçoğlu Ali Bey kimliğini şövalye ile savaşta galip olurken dile getirmektedir. Kızıl Akrep'in adamlarıyla savaşta ölen şövalye karşısında yemin eden kahraman, yeminin onun için önemli olduğunu, karşısındaki sınavın ikiye katlandığını (oğlu ve prenses) belirtmektedir. "Avrupa'yı titreten Malkoçoğlu" kelimesi Kızıl Akrep'in titreyen dudaklarından yankılanmaktadır. Oğluyla (yüzü kapalı) çıktığı savaşta Malkoçoğlu'nun yüzüğü kurtarıcı olma rolündedir. Kızıl Akrep Malkoçoğlu'nu iyice güçsüzleştirmek için zindana atmış, adınıysa "kendine gelsin" koymuştur. Kendisini halsiz şekilde göstererek Kızıl Akrep'i kandıran Malkoçoğlu, kahramanın taktik kullanma yetisinin de oldukça önemli olduğunu sergilemektedir. Kahramanın en büyük sınavı Kızıl Akrep'le savaştan galip ayrılmaktır. Prensesle diyalogda kahramanın tahtta, mevkide gözünün olmadığını ifade etmesi, kahramanın olması gereken karakterlerinden birini daha göstermektedir. Filmin mehter marşı ile bitmesi, kahramanın kimliğine, gücüne ve milli öge olarak yer almasına vurgu yapmaktadır.

"Malkoçoğlu Kara Korsan" Filmi

Filmin Künyesi

Yıl: 1968

Tür: Aksiyon, Tarihi

Yönetmen: Süreyya Duru, Remzi Jöntürk

Senaryo: Ayhan Başoğlu, Bülent Oran

Ülke: Türkiye

Oyuncular: Cüneyt Arkın, Nebahat Çehre, Tanju Gürsu, Birsen Ayda, Kayhan Yıldızoğlu.

Filmin Çözümlemesi

Kahraman: Malkoçoğlu Ali Bey. Siyah atlı, siyah giysili ve daha çok ok kullanan kahramandır.

Rehber Eşliği: Asilerin Reisi

Çilesi: Cem Sultanın oğlu Osman'ı kurtarmak.

Sınavı: Luçio ve adamlarıyla savaşmak.

Ödüllendirilmesi: Osman'ı Osmanlı Sarayına götürme şansı elde etmesi ve Asilerin Reisine sahiplenmesi.

Yenilenmesi: Ününü yeniden elde etmesi.

15. yüzyıl İspanya Engizisyon idaresi dehşet saçmaktadır. Ferdinand (kral), İsabella (kraliçe) yeni gelir kaynağı aramaktadır. Dini alet ederek zulüm dünyası kurmaya çalışmaktadırlar. Osmanlı himayesindeki Avrupa'da ki Enes kenti hücuma maruz kalmıştır. Luçio, Engizisyon idaresinin sağ koludur. Osmanlı hükümdarı Beyazıt'in kardeşi Cem Sultanın şehzadesi Osman'ı kaçırtmıştır. Malkoçoğlu, Beyazıt tarafından Osman ve cariyesini kurtarmak için görevlendirilmiştir.

Sahil kasabalarında insanların katledildiğini gören Malkoçoğlu, Osman'ı kurtarmak için İspanyol şapkası takar, yani düşmanın giyimine bürünür. Saray savaşçıları ile dövüşte galip gelen Malkoçoğlu Ali Bey cariye Nefise hanımı kurtaramamakta, Osman Sultan'ın yerini öğrenmektedir. Kahraman, atlı kovalamasında çok iyi ok kullandığını göstermektedir. Osman'ı kurtarmak için uğraş veren diğer grubun lideri, yani Asilerin Reisini atlıların hücumundan kurtaran Malkoçoğlu, yaralanan reisinin ok yerini muayene ederken tıbbi bilgilerinin de olduğunu göstermektedir. Luçio ile görüşe gittiğinde saray koruyucusu ile gövde gösterisi yaptığı için savaşmakta ve galip gelmektedir. Malkoçoğlu burada kraliçe tarafından küstah ve dik kafalı olarak nitelendirilmektedir. Böylece kahramanın "özgür", "güçlü" ve "kararlı" yönleri vurgulanmaktadır. Saray içerisinde gece yarısı keşfe çıktığında keşişle karşılaşır ve onunla alay ederek tokatlar. Bayılttıktan sonra onun giysilerini kullanır. Yakalandıktan sonra Engizisyon mahkemesi önünde sergilediği esiri konuşturma taktiğinde kahraman, zeki olduğunu bir kez daha ispat eder. Bununla birlikte, kahraman farklı görünümlerle maksadına ulaşabileceğini de gösterir. Malkoçoğlu, "müdafaasız kadınlara karşı güçlü Luçio" diye düşmanına hitap etmektedir. Beyazıt'ın kendisi karşısında diz çökeceğini söyleyen Luçio'ya "ne o güneş mi çarptı, fazla sapıttın" diyerek bunun sadece hayal olabileceğini ifade etmektedir. Korkusuzluğunu ve kendine olan güvenini alaycı tavrı ile birleştirmektedir. Tutuklanarak kaleye getirilen Malkoçoğlu'nun kraliçe önünde başını eğmesi istendiğinde "bir Türk ancak Tanrının ve sultanın karşısında baş eğer" demekle bu isteği reddetmektedir. Hapse atılan Malkoçoğlu ölümden korkmadığını ise şu sözleri ile ifade etmektedir: "Bir gün nasılsa öleceğiz, ha bugün, ha yarın. Sadece vazifemi başaramadığıma kızıyorum o kadar". Böylece kahramanın en temel özelliklerinden olan ölümden korkmama, kendini feda edebilme cesareti bu filmde de yansıtılmaktadır.

Tuna boyunda gün doğumunda at koşturduğunu söyleyen Malkoçoğlu, yaşadığı bölgeyi ve hayat tarzını da yansıtmaktadır. "Yalnızlık güzel şeydir, dostların en güzeli tabiattır" demekle doğanın kahramanın tek dostu olduğu mesajını vermektedir. "Bazı zaman bir sevgili arar insan. Kestane rengi saçları uzun olmalı, iyi yemek pişiren, kadife bakışlı bir kız, kılıç kullanan, at oynatan, kavgadan dönüşünü bekleyen asil bir kız" demekle Malkoçoğlu eş anlamında seçiciliğini ve idealize ettiği kadın figürünü belirtmektedir. Lucio'nun askerleri ile çıkan savaşta Malkoçoğlu okla savaşma yeteneğini bir kez daha sergilemektedir. Galip geldikten sonra Sultan Osman'ı alarak Asilerin Reisi ile birlikte Osmanlı sarayına doğru yol almaktadır.

"Malkoçoğlu Akıncılar Geliyor" Filmi

Filmin Künyesi

Yıl: 1969

Tür: Aksiyon, Macera, Fantastik

Yönetmen: Süreyya Duru

Senaryo: Ayhan Başoğlu, Remzi Jöntürk

Ülke: Türkiye

Oyuncular: Cüneyt Arkın, Esen Püsküllü, Feri Cansel, Meltem Mete, Kayhan Yıldızoğlu, Behçet Nacar, Leman Öztürk.

Filmin Çözümlemesi

Kahraman: Malkoçoğlu. Hristiyanlarla alay eder. Filmde Hristiyan-Müslüman savaşı daha belirgindir.

Rehber Eşliği: Keşiş bir Hıristiyan olsa da kahramana rehberlik eder.

Çilesi: Topçu Urban'ın kurtarılışı.

Sınavı: Şövalye ile savaşarak topçuyu kurtarmak.

Ödüllendirilmesi: Kralın kızı Beatrice'i sahiplenmesi

Yenilenmesi: Osmanlının gücünü yeniden göstermiştir.

Müslümanların katledilmesi ile başlayan film Bizans-Osmanlı kavgasını konu edinmektedir. Bir yanda düşman siyah giysili, gözü kör şekilde gösterilirken, diğer tarafta Mehter Marşı söylenmekte ve savaş çağrısı yapılmaktadır. Bir yandan Sırp kralının kızı ile evlenmek isteyen şövalyenin kimliği sergilenmekte, diğer yandan Osmanlı topçusunun kaçırılmasıyla imparatorluğa büyük darbe yapıldığı ifade edilmektedir.

Kahraman sefir olarak ortaya çıkar ve şövalyeden topçu Urban'ı Sultan Mehmet adına ister, şövalye ile söz savaşının sonunda "Osmanlı Tokadı"yla şövalyeyi yere serer. Şövalyenin adamlarıyla bir sonraki savaşta ise, Malkoçoğlu tıpkı diğer filmlerde olduğu gibi alaycı tavrını sergiler. Kesişi dinler, gerçekleri onun dilinden bir kez daha duyar. Filmde bu tarz yardımcı ve rehber kişilerin olması kahramanlık hikayelerindeki "yol gösterici" kalıbına uymaktadır.

Kahraman, şövalye sıfatıyla kaleye girdikten sonra kraliçenin boynundan Urban'ın saklandığı zindanın anahtarını alır, kale içerisinde savaşarak Urban'ın kızına ulaşır. Onu kesişle birlikte yurduna göndermesinin ardından yakalanır. Şövalye karşılığında Malkoçoğlu serbest bırakılır. Malkoçoğlu kralın kızı Beatrice ile konuşmasında Türk'ün atından bahseder. Ne kadar güçlü bir kişiliği olsa da, Malkoçoğlu Beatrice hediye ettiği ata onu bindirirken önünde baş eğer. Tıpkı diğer filmlerde olduğu gibi bu filmde de kahramanın en büyük destekçisi ve gücü olan atın kutsallığı vurgulanır. Ortalık karıştıktan sonra Malkoçoğlu kralın kızıyla birlikte suikast meydanından kaçar. Nehir kenarında geçen diyalogda kahraman Beatrice'e "bir Türk verdiği sözü her zaman yerine getirir" der. Bu vurgusuyla kahraman aslında Türk insanının temsili olarak yansıtılır. Bu aynı zamanda seyirci ile olan özdeşleşmeyi de güçlendirir. Saray içerisindeki karışıklığın kurbanı olarak kaleye getirilen Beatrice, Malkoçoğlu'na yazdığı mektubunda Türklerin kişiliğine bir daha dokunmaktadır. Malkoçoğlu kadına bakışını ise şu şekilde ifade eder: "Ben Türküm, kadınların müsaadesine bakmam". Bu cevap ile "eril" bakış açısı "kahraman" aracılığı ile yinelenir.

"Malkoçoğlu Cem Sultan" Filmi

Filmin Künyesi

Yıl: 1970

Tür: Macera, Savaş, Tarihi

Yönetmen: Remzi Jöntürk

Senaryo: Remzi Jöntürk

Ülke: Türkiye

Oyuncular: Cüneyt Arkın, Gülnaz Huri, Cihangir Gaffari, Feri Cansel.

Filmin Çözümlemesi

Kahraman: Ali ve Polat Malkoçoğulları iyi kılıç kullanabilmekteler. Polat aynı zamanda hançer nişancısıdır.

Rehber Eşliği: Malkoçoğlu Ali-Akıncılar, Malkoçoğlu Polat-Köpek

Çilesi: Karısı, oğlundan uzak düşmesi, Şeytan Kalesi'nde esir olması.

Sınavı: Cem Sultanı kurtarmaya çaba göstermesi.

Ödüllendirilmesi: Oğluna kavuşması.

Yenilenmesi: Eski gücünü elde etmesi.

Malkoçoğlu film serisindeki ilk renkli filmdir. Film, Malkoçoğlu yeşillik alanda ot biçerken yanına akıncılardan birinin ziyaretiyle başlar. Kahraman filmde, Polat ismiyle adlandırılmıştır. Öksüz olan Polat, bey kızı Melek'in Sarı Cafer'e verileceğini duyunca kendisini ırgat, öksüz kelimeleriyle aşağılamaktadır. Düşmanı Sarı Cafer'i öldürdükten sonra akıncı olmaya karar veren Malkoçoğlu, ırgatlıktan çıkmaya çalışmaktadır. Oysaki gerçekte Malkoçoğlu'nun da babası ünlü bir akıncı olmuştur. Akıncı Reisi Polat'ın kefilidir. Cem Sultan'ın Malkoçoğlu'na sığınmasıyla Polat ilk savaş hazırlığına başlayacak, hançerlerini bileyecektir. "Malkoçoğlu'yum, Türküm, eşiğime düşen başı kaldırarak derdini gidermek görevimdir" diyerek kahraman akıncılık geleneğini bir daha tekrar etmiş ve Türk olmak yüceltilmiştir.

Malkoçoğlu Polat, 5 akıncıyla şehzadeyi korumakla ilk görevine başlamıştır. Yağmacı Igor Cem Sultanı gaddar Hamolka'ya satmak için Polat'ın akıncılarına saldırır. Malkoçoğlu desteğe gelmesine rağmen sayıca üstün olan Igor, Cem Sultan'ı kaçırır. Polat burada ilk kez savaş yeteneğini gösterir. Cem Sultan'ı kurtarmak için yola çıktıklarında annesiyle Melek'in kaçırıldığını öğrenir. Hamolka'nın sığınağında Polat'ın annesi öldürülür. Ölümünden biraz önce Malkoçoğlu (baba) Polat'ın onun oğlu olduğunu öğrenir. Polat annesini kaybetse de, Melek'e kavuşur. Cem Sultanın Şeytan Kalesi'nde Omerro tarafından tutsak edildiğini ve Venediklilere satılacağını öğrenen Malkoçoğlu oraya yol alır. "Yarı akıncı olanın arkadaşı ayrılık, ölüm olur" demekle Polat burada akıncılık geleneğini bir daha izleyiciye hatırlatmaktadır. Şeytan Kalesi'nde yine kurtarıcı köpek belirir ve Polat'la Malkoçoğlu'nu ölümden kurtarır. Kahramanlık hikâyelerindeki bazı hayvanların kurtarıcı olma rolüne böylece bu filmde de yer verilmekte; Omerro'yu öldüren Malkoçoğlu şu ifadeyi kullanmakla aslında kahramanın olması gereken özelliğini aktarmaktadır: "Babanız

vatan, oğlumuz okşadığımız kılıç olsun". Filmin sonunda ise Polat Melek'e kavuşur, Malkoçoğlu ise, Cem Sultanı saraya götürür. Film başarı ve zafer ile sonlanır.

"Malkoçoğlu Ölüm Fedaileri" Filmi

Filmin Künyesi

Yıl: 1972

Tür: Macera, Tarihi

Yönetmen: Remzi Jöntürk, Süreyya Duru

Senaryo: Remzi Jöntürk

Ülke: Türkiye

Oyuncular: Cüneyt Arkın, Leyla Selimi, Oya Peri, Talat Hüseyin, Tuncer Necmioğlu, Ahmet Danyal Topatan.

Filmin Çözümlemesi

Kahraman: Prenses Elsa'yı kurtarmak için yola çıkan Malkoçoğlu güçlü ve çok zekidir.

Rehber Eşliği: Ölüm Fedaileri.

Çilesi: Arnold'un ordusunda Elsa'yı kurtarmak, arkadaşlarının hepsini savaşta kaybetmesi.

Sınavı: Elsa'yı kurtararak Arnold'la evliliğine izin vermemesi

Ödüllendirilmesi: Prenses Elsa'nın Malkoçoğlu'na aşık olarak onunla kalması.

Yenilenmesi: Tüm savaşçılarını kaybettikten sonra Malkoçoğlu, Osmanlı sarayında ölümsüz kahraman olarak üne kavuşmuştur.

Kahraman, Sırp kralının oğlunu ölümden kurtardıktan sonra kralın kızını kaçırma sahnesinde gözükmektedir. Filmin ilk dakikalarında kahramanın kullandığı kalkanın onun en güçlü silahı olduğu mesajı verilmektedir. Kahraman siyah giysileri ile "haydut" lakabıyla ortaya çıkmaktadır. Bu, onun yolculuğunda güç kazanması ve korunması için önemli bir "maske"dir. Kale girişinde sıkıştırılan Malkoçoğlu yaptığı taktiklerle düşmanlarını aldatır ve bununla her zaman B planının olduğunu sergiler. Bu taktikler ve düşünme yetisi onun zekasını vurgulayarak "kahramanlık" niteliklerini güçlendirir. Kralın kızı Elsa düşmanların elinden korunurken yolda birkaç kez düşer ve Malkoçoğlu'nun yardımıyla kurtulur. Malkoçoğlu mertliği ve korkusuzluğu ile prenses Elsa'yı kendisine aşık eder. Daha sonra düşman Sandor'un ordusu Malkoçoğlu'nun yerini basar. Onlarca kişi Malkoçoğlu'nun bileklerini bükemez. Kahramanın herkesten ve her şeyden daha güçlü olduğu vurgusu yapılır. Bu vurgu, onun karakterinin ve kahraman olma özelliklerinin daha belirgin olmasını sağlar.

Saraya adamlarıyla birlikte giren Malkoçoğlu rahip kılığına girer. Düşman Arnold'a mağara girişinde rastlayan Malkoçoğlu onu bir kahraman olarak arkasından vurmaz, seslenerek savaşa çağırır. Bu da kahramanın "etik" ve "ahlaki" özelliklerinin altını çizer. Tüm savaşçıları öldürülen Malkoçoğlu sonda kanlı elbiseleri ile görüntülenir. Yanında ise, onu seven Sırp prensesi Elsa vardır.

"Malkoçoğlu Kurt Bey" Filmi

Filmin Künyesi

Yıl: 1973

Tür: Macera, Tarihi

Yönetmen: Süreyya Duru

Senaryo: Vedat Türkali

Ülke: Türkiye

Oyuncular: Serdar Gökhan, Perihan Savaş, Hayati Hamzaoğlu, Tufan Giray.

Filmin Çözümlemesi

Kahraman: Malkoçoğlu Kurt Bey ve Doğan Bey. Güçlü, iyi kalpli, zeki ve bilgili kişilerdir.

Rehber Eşliği: Filmde iki rehber her zaman kahramanlara destek olmuştur. Bunlardan biri Saz, diğeri ise Şahin'dir.

Çilesi: Hazinenin ortaya çıkarılması, Osmanlının iç düşmanlarının bertaraf edilmesi.

Sınavı: Kardeşi Doğan Bey'le savaşması, gerçeği ortaya çıkarması.

Ödüllendirilmesi: Kardeşi Doğan Bey'i yıllar sonra bulması.

Yenilenmesi: Kardeşler olarak Malkoçoğulları'nın eski ününü yeniden canlandırmaktadırlar

Film Malkoçoğlu film serisindeki son renkli filmdir. Malkoçoğlu'nun Çaldıran'da öldüğü haberinin Sultan tarafından alınmasıyla başlar. Osmanlının hazinesini Malkoçoğulları'na emanet ettiği anlaşılır. Filmin Malkoçoğlu Kurt Beyle ilgili bölümünde "onun saza ve söze" ilgisinin olduğu görülmektedir. Fakat küçüklüğünde Hıristiyanların eline geçen Malkoçoğlu Doğan Bey, dine ve bilime yönlendirilmektedir. Filmin ilk 25 dakikasında Malkoçoğulları fazla dikkat çekmemektedir. Filmde Malkoçoğlu Kurt Bey "kahramanlık" açısından diğer filmlere kıyasla daha sade görünmektedir.

Malkoçoğlu'nun elinden saz düşmanla karşılaşana kadar inmemektedir. Kara Şövalye ile savaştan galip ayrılan Kurt Bey, gerçek kimliğini gizler ve karşı tarafın kimliğinde role bürünür. Böylece gizli bir kimlik edinir ve kendini ifşa etmeden mücadelesine devam eder. "Biçim değiştirme", "maske ile gizlenme", bu yolla "korunma" yöntemlerine bu filmde de yer verilmiştir. Bu yöntem, kahramanın zafere giden yolculuğunda temel belirleyenlerden bir tanesidir. Malkoçoğlu'nun işkenceye uğradığı sahnede ilahilerin okunması filmi "mucizevi" bir atmosfere taşımakta ve bu yöntem kahramanı güçlendirerek kurtulmasını sağlamaktadır. Filmin sonunda ise kahramanlar sayesinde Osmanlıyı içeriden yıkmaya çalışan kişilerinin olduğu ortaya çıkarılır. Bu film de başarı ve zafer ile son bulur.

Sonuç

Malkoçoğlu film serisinde "kahramanın yolculuğu" diğer anlatılar ile benzer özellikler göstermektedir. Filmlerin hepsinde kahraman yakışıklı, genç, güçlü ve zeki olarak sunulmaktadır. Aynı zamanda özgürlüğüne düşkün, dürüst ve ahlaklı olma özelleri de vurgulanmaktadır. Olaylara karşı geliştirdiği soğukkanlılığı kendisine olan güvenini ortaya koymakta ve bu durum Türklüğe yönelik geliştirilen olumlu söylemler ile iç içe geçmektedir. Böylece filmde kahraman milli öge olarak yer almakta ve özdeşleşme etkisi artırılmaktadır. Filmler bir çatışma unsuru ile başlamakta, karşıtların verdiği mücadelede kahramanın mutlak zaferi ile de son bulmaktadır.

Kahramana yardım eden "rehber" kişisine filmlerin tamamında rastlanmıştır. Bu kişi kahramana tavsiye vermekte, ona yol göstermekte ve böylece ilerlemesini sağlamaktadır. Ona güç veren en önemli şeyi ise atıdır. At bu filmlerde de önemli rol oynamakta ve kahramanın en büyük destekçisi ve yardımcısı olarak yer almaktadır. At ile birlikte mücadele eden kahramanın aynı zamanda çok iyi kılıç ve ok kullandığı da onun yetenekleri arasındaki yerini almaktadır. Böylece filmlerde "kahraman" kişisinin temel özellikleri ve neden "kahraman" olarak seçildiği, yolculuğu sırasında karşılaştığı engellerle ettiği mücadele ve bunlarla nasıl başa çıktığı kazanılan zaferler ile onaylanmaktadır.

Filmin ilki gösterime girdikten sonra 1960'lar Türk sinemasında büyük ses getirmiş ve beğenilen filmin devamının yapılmasına karar verilmiştir. Çekilen 7 filmde de (4'ü siyah-beyaz, 3'ü ise renkli) kahramanın özellikleri alışılmış, temel kalıplar olarak sunulmakta; yolculuğunda ise pek çok engel ve mücadele içeren olaylar, kahramanı sınamaktadır. Tüm sınamaları başarı ile atlatan "kahraman" böylece seyirci tarafından onaylanmakta ve film zafer ile sonlandırılmaktadır.

Malkoçoğlu film serisinin ilk ikisinde devamlılık söz konusudur. "*Malkoçoğlu Krallara Karşı*" filmi, ilk film olan "*Malkoçoğlu*" filminin devamı niteliğindedir. Hatta iki filmde kahramana eşlik eden "Ejder" kişisi vardır ve bu kişiyi her iki filmde de aynı oyuncu canlandırmaktadır. Filmlerin büyük kısmının sonu Malkoçoğlunun evliliği ile sonlanmaktadır. *"Malkoçoğlu"* filminde kahraman, sultanın huzurunda Sırp kralının kızı ile evlenmekte; *"Malkoçoğlu Krallara Karşı"* filminde sahilde prenses, Malkoçoğluna koşmakta ve onunla gitmekte; "*Malkoçoğlu Kara Korsan*" filminde yakılmak istenen prenses Malkoçoğlu tarafından kurtulmakta ve yanından ayrılmamakta; "*Malkoçoğlu Akıncılar Geliyor*" filminde ok savaşının sonunda prenses Malkoçoğlu ile gitmeyi tercih etmekte; "*Malkoçoğlu Cem Sultan*" filminde savaşın sona ermesinin ardından, Malkoçoğlu prensese sarılmakta; "*Malkoçoğlu Ölüm Fedaileri*" filminde kanlı giysileri ile kahramanın yanında sevgilisi yer almakta; "*Malkoçoğlu Kurt Bey*" filminde (başrolünde Serdar Gökhan'ın olduğu son film) kahraman, kendisine âşık olan kızı atı üzerinde yanında götürmektedir.

Malkoçoğlu filmlerinde verilmek istenen mesaj, onun gerçekten Osmanlı akıncısı olduğu ve savaşta düşmanlarına fırsat vermediğidir. Bununla birlikte Osmanlı sarayında güvenilir biri olduğu, en kritik durumlarda Malkoçoğluna başvurulduğu ifade edilmektedir. Hatta ilk yapım olan "*Malkoçoğlu* (1966)" filminde bir Osmanlı paşasının akıncı olan Malkoçoğlu tarafından suçunun üstünün açıldığı ve sultana teslim edildiği görülmektedir. Filmde ayrıca, akıncılık görevinin babadan oğula geçtiği, Malkoçoğulları arasında da bu geleneğin devam ettirildiği

görülmektedir. Bu açıdan tarihteki Malkoçoğlu ailesi ile filmde bu ailenin "kahraman" üyeleri benzerlik göstermektedir.

Malkoçoğlu filmlerinde daha çok kahramanın fantastik özellikleri ve mücadelesi ön plana çıkmaktadır. Filmde gerçek hayatla karşılaştırılması zor olan sahneler, kahramanın "olağanüstü" yeteneklerini ve gücünü vurgulaması açısından mümkün kılınmıştır.

KAYNAKÇA

Abalı, İ. Canış ve Bayış'ın Sonsuz Yolculuğu, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 1, 2016.

Abdurrezzak, A. Türk Dünyası Mitolojik Destanları İle Kalevala Destanının Tipolojik Açıdan Mukayesesi, 2014.

Aça, M. Türk Kahramanlık Destanlarının Öksüz- Yetim Bahadırları, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, "Savaş Çocukları: Öksüz ve Yetimler" Konulu Uluslararası Sempozyum Bildirisi Sayı: 58, 2015.

Aktaş, E. Lord Raglan'ın Kahraman Kalıbı ve Alp Han Orba, Filologii Narodov Povolj'ya (Volga Kıyısı Halkların Filoloji Meseleleri) Sempozyum Bildirisi, Moskova, Cilt II, Sayı 4, 13-30, 2013.

Arslantepe, M. Popüler Sinema Filmlerinde Hikaye Anlatımı. Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: X, Sayı 1, Haziran, 2008.

Bayrak, T. Sinemada Karakter Olgusu: Bir Karakter Oyuncusu Olarak Sadri Alışık, The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication, İstanbul Kültür Üniversitesi, TOJDAC April. 2014

Campbell, J. *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, (çev. Sabri Gürses) İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2010.

Dorsay, A. *Düşen Yapraklar Geçen Yıllar*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2001.

Düzgün, Ü. K. (2012). Türk Destanlarında Merkezi Kahraman Tipinin Tipolojisi, Folklor/Edebiyat, Cilt: 18, Sayı:69. Erişim Tarihi: Mart 2017.

Ergül, F. Cinselliğin Farklı Yönlerinin 90'lı Yılların Türk Sineması'ndaki Yansımaları Üzerine Bir Giriş Denemesi: Düş Gezginleri, Dönersen Islık Çal ve Gemide. s.147-156. *Türk Film Araştırmalarında Yeni Yönelimler 2*. (Haz. D. Derman), Ankara: Bağlam Yayıncılık, 2001.

Gültekin, G. Hollywood Sinemasında Kahramanın Dönüşümü: Rocky Balboa'nın Fiziksel, Psikolojik, Kültürel Ve İdeolojik Değişimi, Selçuk İletişim, 9 (3): 299-320. 2016

Gültepe, N. *Türk Mitolojisi*, İstanbul: Resse Kitabevi, 2015.

Güneytepe, K. Fantastik Türk Sineması Üzerine Bir Okuma, Sekans Sinema Kültürü Dergisi, Sayı e3 : 112-126, 2016.

Jirmunskiy, V. Türk Kahramanlık Destanları (çev. Mehmet İsmail, Hülya Arslan Erol), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.

Karatekeli, E. Odysseia'daki Siyasal-Toplumsal Düzen. Erişim Tarihi Şubat 2017.

Kırmızı, A. Sinema Tarih İlişkisi ve Fetih 1453, Hayal Perdesi 27 Mart-Nisan, 2012.

Koç, A. Yorgun Savaşçı Dosyası Dava Kapandı mı?, s. 181-190. Türk Film Araştırmalarında Yeni Yönelimler 2. (Haz. D. Derman), Ankara: Bağlam Yayıncılık, 2001.

Köse, N. Raglan'ın "Geleneksel Kahraman Kalıbı" ve Türk Halk Hikayeleri, Milli Folklor Üç Aylık Uluslar Arası Halk Bilimi Dergisi içinde, Cilt 6, Sayı 45, s. 22-39. 2000

Mersin, S. Azınlık Filmleri: Tarihin Yeniden İnşası ve Kolektif Bellek, Sinecine, 1(2), 5-29, 2010.

Özden, K. V for Vendetta'da Mitolojik Öğeler, Simgeler ve Ritler, Cilt:2, Sayı:1, Mart, Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, 2013.

Ögel, B. *Türk Mitolojisi*, II. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.

Ögel, B. *Türk Mitolojisi*, I. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010.

Öztaş, S.; Anıl N.; Kılıç B. Tarihi Film veya Tarihi Dizilerin Tarihe İlgiyi Artırmada Etkisine İlişkin MYO Öğrencilerinin Görüşleri, Electronic Journal of Vocational Colleges- Aralık, UMYOS Özel Sayı, 2013.

Propp, V. *Masalın Biçimbilimi* (Çev: M. Rifat, S.Rifat) İstanbul: Bfs Yayınları, 1985.

Rifat, M. *Dilbilim ve Göstergebilimin Çağdaş Kuramları*. İstanbul: Düzlem Yayınları, 1990.

Szerb, A. Dünya Edebiyatı Tarihi, (çev. Hasan Eren). Erişim Tarihi Şubat 2017.

Tanyer, T. Türk Sinemasında Tarihsel Filmler ve Bir Şair, İki Yönetmen, 27, Kebikeç, 2009.

Yücel, V. Kahramanın Yolculuğu Mitit Erkeklik ve Suç Draması, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.

MUHTEŞEM YÜZYIL DİZİSİNDE KAHRAMAN MALKOÇOĞLU KARAKTERİ VE DEĞİŞEN KÜLTÜREL BELLEK

Emel ATEŞÇİ*
Gözde İSLAMOĞLU**

Giriş

Varlığını devam ettirmek insanoğlunun en temel ihtiyaçlarından birisi olmuştur. Kendi bedenini ve sağlığını korumak, dahası ailesi ve yakınları için hatta daha genelinde ait olduğu toplum için sağlıklı, güvenli, huzurlu bir yaşam alanı oluşturmak en önde gelen amaçlarındandır. Gelişmişlik seviyesi arttıkça başta doğa ile giriştiği yaşam mücadelesinde kendisini koruyan taraf olan insanoğlu, icat ettiği alet ve makinelerle doğaya hâkim olmuştur. Fakat ister ilkel dönemlerde ister modern dönemde olsun, kendini koruma ve devam ettirme arzusu yaşamın temelinde yer almaktadır.

Bu anlamda kahraman arketipi tıpkı halk hikâyeleri, destanlar, efsaneler, masallar ya da roman gibi anlatılar kadar filmlerde ve dizilerde önemli bir işleve sahiptir. Örneğin filmlerde kahramanlık anlatıları o topluma yönelen bir tehdidi ya da kötülüğü bozguna uğratan kişileri ele almaktadır. Bu tarz kahramanlık anlatılarında, kötünün karşısında erdemli bir kahraman vardır. Kahraman herkesin paylaştığı genel normları taşırken, kötü karakter ise bunları yıkmaya çalışmaktadır. Anlatı sonunda ise değer ve normlar için mücadele eden kahraman kazanmaktadır (Ryan ve Lenos, 2012: 147).

Kahramanlar güç sahibidir, kötülüklerin karşısında dururlar ve güçsüz olanları korurlar. Toplumsal yapının devamlılığını sağlarlar. Bir kahramanın varlığını bilmek, toplumun üyesi olan bireye bir anlamda güven duygusu da vermektedir. Özellikle geçmişte yaşadığı bilinen, gerçekten o toplumdan çıkmış olan kahramanların film ve dizilerde yer alması ise izleyicinin o karakterle özdeşlik kurarak ya da o karaktere hayranlık geliştirerek bir nevi katarsise ulaşmasını ve bunun yanında topluma olan aidiyetini pekiştirmesini sağlamaktadır.

Sözlü kültürün egemen olduğu toplumlarda, bireylerin ihtiyaç duyduğu türden kahramanlık öyküleri, halk hikâyeleri aracılığıyla korunup aktarılmıştır. Yaşanmış olaylar, o dönemin âşıkları yani hikâye anlatıcıları tarafından halka açık meydanlarda anlatılarak, kimi zaman değişikliklere uğrayarak nesilden nesle aktarılmışlardır. Hikâye anlatıcıları, hikâyeleri bir defada bitirmemişler, merak duygusu uyandırarak günlere yaymışlardır. Dinleyenler oluşan merak duygusu

* Arş. Gör., Kocaeli Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Radyo, Sinema ve Televizyon Bölümü, e-mail: emel.atesci@kocaeli.edu.tr
** Arş. Gör., Kocaeli Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Radyo, Sinema ve Televizyon Bölümü, e-mail: gozde.islamoglu@kocaeli.edu.tr

ile hikâyenin devamını, izleyen günlerde takip etmişlerdir. Hikâye anlatımının bu özelliği, onu günümüzün televizyon dizileri ile benzer kılan en önemli özelliklerdendir.

Yazının henüz bulunmadığı, elektronik aletlerin olmadığı sözlü kültür toplumlarında halk hikâyeleri oldukça önemlidir. Sanders'a göre hikâyeler sözlü kültürlerin can damarıyken, hikâye anlatıcıları topluluğun yüreğidir. Anlatılan hikâyelerle topluluk bağları, kimlik bilinci güçlenir (aktaran Demirkol, 2005: 8-9). Bunun yanı sıra, dilden ve toplumsal yaşamdan kaynaklanan halk hikâyeleri, toplumun kültürel belleği olarak da işlev görmektedirler. Yazının icadıyla birlikte halk hikâyeleri de yazılı bir format içinde yer almaya başlamışlardır. Artık sözlü gelenek zayıflarken bu hikâyeler âşıklar ya da âşıklardan hikâyeyi öğrenenler tarafından yazıya geçirilmeye başlamışlardır.

Sözlü toplumlardan; televizyon, sinema, bilgisayar gibi araçların hâkim olduğu ikincil sözlü kültüre geçilmesiyle birlikte halk hikâyeciliği tamamen yok olmamış, farklı biçimlerde varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Televizyon dizileri, süregelen bir anlatıyı devam ettirmesi ve gerek konu, gerek karakterleriyle halk kültüründen kaynaklanması açısından ele alındığında; halk hikâyelerinin devam ettirildiği bir alan olarak da görülebilmektedir. Söz konusu modern anlatı biçimlerinin, halk hikâyeleri ve halk hikâyeciliğinden önemli izler taşıdığı görülmektedir (Çevik, 2015: 37). Matbaanın bulunuşu ile yazıya dökülen halk hikâyelerini, dramatik bir anlatı formunda yeniden canlandıran televizyon Kaplan'ın (1993: 52) tanımıyla, çağdaş toplumların en önemli hikâye anlatma aygıtıdır.

Televizyon dizileri ise halk hikâyelerinin aktarıldığı başlıca formatlardandır. Farklı gerçeklik kırılmalarını içeren format özellikleriyle diziler, 'duygusal gerçekliğin' kurgulanmasında etkin rol oynamaktadırlar (Otan, 2014: 183). Dizilerdeki kahramanlar birer imge olarak anlatının ilerlemesinde önemlidir. Görüntünün başat olduğu modern toplumda ise bu imgeler farklı bir anlam kazanmıştır. Öyle ki sözlü kültürde imgeye, hikâye anlatıcısı yaptığı betimlemeler, taklitlerle ruh ve gerçeklik kazandırırken; fotoğrafın icadı ile başlayan süreçle birlikte günümüzde imge görsel olarak bir gerçeklik kazanmaktadır. Bu çalışma kapsamında ele alınan Malkoçoğlu karakteri açısından bakıldığında, kaynağını gerçek yaşamdan almış fakat dizi için kurgulanmış olan karakterin, öyküsünü görüntü üzerinden anlattığı görülmektedir. Bu bağlamda izleyici de Malkoçoğlu'nu canlı bir imge gibi izlemekten hoşlanmaktadır.

Dizi, aynı ana karakterler ve genellikle sürekli bir mekân ortak paydasında birbirinden farklı olay dizilerinden oluşan dramatik anlatılar bütünüdür. Yayıncı kuruluş tarafından kabul edilen başarı kriterleri dizinin uzun sürüp dikkat çekmesi, merak uyandırması ve izleme alışkanlığı oluşturmasıdır (İlhan, 2014: 94-95). Kendisine sözlü kültür döneminin anlatı modeli olan hikâyeleri temel alan televizyon, bu anlatı modellerini kullanarak modern toplumda sözlü kültürün yeniden merkezi hale gelmesini sağlamıştır (Silverstone'dan aktaran Kaplan, 1993: 52).

Hem halk hikâyeciliği geleneğinde hem de televizyon dizilerinde, anlatının temel unsurlarından olan kahraman, merkezi konumunu devam ettirmektedir. Halkın yaratma dünyasından kaynaklanan halk hikâyelerinde yer alan kahramanlar, geçmişten bugüne halkın belleğinde yaşayarak gelmişlerdir. Yaptıklarıyla, halkın belleğinde iz bırakmışlardır. Halka kendi değerleriyle seslenerek çağları aşarlar (Binyazar, 1996: 17) Bu bağlamda bir halk kahramanı olan Malkoçoğlu, 16. yüzyıldaki hikâyesini, 21. yüzyılın insanına anlatabilmekte ve o halkın kadim belleğine seslenmektedir.

Bu çalışmanın temel amacı Muhteşem Yüzyıl dizisindeki Malkoçoğlu'nun taşıdığı özelliklerin tespit edilmesi ve kahramanlık olgusu çerçevesinde analiz edilmesidir. Bu bağlamda dizideki Malkoçoğlu, sinema filmlerindeki Malkoçoğlu karakteri ile arasındaki farklılıklar açısından karşılaştırılmakta, değişen kahraman algısı ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Araştırma bulgu ve sonuçları, kahramanlık algısındaki değişimin toplumun kültürel belleğini şekillendirmedeki etkisini anlamak açısından da önem taşımaktadır. Cüneyt Arkın ve Burak Özçivit tarafından canlandırılan Malkoçoğlu karakterlerinin taşıdıkları farklılıkların detaylı bir şekilde ele alınıp derinlemesine incelenmesi, günümüzdeki dizilerin tarihsel katkılarını gözlemleyebilmeyi de mümkün hale getirmektedir.

Muhteşem Yüzyıl dizisindeki Malkoçoğlu'nun taşıdığı özelliklerin filmlerdeki Malkoçoğlu özellikleri ile karşılaştırıldığı bu çalışmada nitel araştırma yöntemleri içinde etkin bir şekilde kullanılan doküman incelemesi tercih edilmiştir. Yazılı kaynakların yanı sıra filmler, videolar ve fotoğraflar da bu yöntem içinde veri toplama ve verileri yorumlama açısından kullanılabilmektedir. Yüz ifadeleri, vücut hareketleri ve mimikler filmlerde kendi bağlamları içinde gözlemlenebilmektedirler. Bu yöntemle birlikte araştırmacılar, belli bir sürekliliğe sahip olan görüntüleri birden fazla kez izleyerek gözlemleme olanağına erişmektedirler. Böylece bu dokümanlar üstünde çalışan diğer araştırmacıların sonuçları ile karşılaştırma yapmak ve yeni sonuçlara ulaşmak da mümkündür. Yöntemde özellikle dikkat edilmesi gereken nokta ise başkaları tarafından oluşturulan bu materyallerin bir yanlılığa sahip olabileceğini göz önünde bulundurmaktır (Marshall ve Rossman'dan aktaran Yıldırım ve Şimşek, 2013: 219). Bu çalışmada analiz birimi olarak karakterler etrafında yazılan televizyon dizileri seçilmiştir. Araştırma kapsamında öncelikle Muhteşem Yüzyıl dizisinde Malkoçoğlu'nun yer aldığı bölümler tespit edilmiş ve bu bölümler derinlemesine izlenmiştir. Dizideki Malkoçoğlu karakter özellikleri belirlenirken, kahramanlık olgusu da dikkate alınmıştır. Daha sonra elde edilen veriler Malkoçoğlu filmlerindeki karakter özellikleri ile karşılaştırılmış, dizi ve filmler arasında bir bağ kurularak yorumlanmıştır.

1. Muhteşem Yüzyıl Dizisi ve Malkoçoğlu Bali Bey

Uzun soluklu bir tarih-kurgu dizisi olan Muhteşem Yüzyıl'da Osmanlı İmparatorluğu padişahı Kanuni Sultan Süleyman hanedanının başından geçen olaylar ve saray hayatı ele alınmaktadır. Tarihin modern bir anlatı olarak kurgulandığı dizide önemli tarihi zaferlerin, taht kavgalarının, hâkimiyet mücadelelerinin yanı sıra aşk ilişkilerine de yer verilmektedir.

Bu çalışmada ele alınan dizi karakteri Malkoçoğlu Yahyapaşazade Bali Bey, 16. Yüzyılın ilk yarısında yaşamış olduğu bilinen, Kanuni Sultan Süleyman ile Macaristan'daki savaşlara katılmış bir halk kahramanıdır. Devletinin bekası için canını ortaya koyan korkusuz bir Türk akıncı beyidir. Adalet için savaşır ve mazlum olanın yanındadır.

Muhteşem Yüzyıl dizisinde Malkoçoğlu karakterini 26. bölümden (21 Eylül 2011) başlayarak Burak Özçivit canlandırmıştır. Diziye 26. bölümde dâhil olan Özçivit, 56. bölümden sonra ayrılmıştır. Fakat izleyicinin beğenisini kazanmış olan ve çok tutulan Malkoçoğlu karakteri, diziye 84. bölümde yeniden katılmış ve 103. bölüme kadar da dizide kalmıştır. Malkoçoğlu dizide Kanuni Sultan Süleyman'ın en yakın adamlarından biridir. Kahraman, güvenilir ve sadık bir Türk akıncısıdır.

Malkoçoğlu, Mohaç Savaşı hazırlıklarında ve savaşta Kanuni Sultan Süleyman'ın hizmetinde olmuştur. Savaş bitince ganimetleri getirme göreviyle İstanbul'a gelen Malkoçoğlu, padişahın güvenini kazanarak 'has odabaşı' makamına yükselmiştir. Bu görevi sırasında padişahın en yakınında bulunmuş aynı zamanda verdiği önemli görevleri yerine getirmiştir. Armin ve Aybige adlı karakterlerle girdiği aşk ilişkileri, dizide yer aldığı ilk dönemde karakterle ilgili olay akışını belirleyen önemli anlatılar olmuştur. Şehzade Mustafa'nın nişanlısı Aybige Hatun'a âşık olması ve bunun ortaya çıkması sonucu; önce ölüm cezası almış fakat sonra suçsuzluğuna inanılıp memleketine dönmesine izin verilmiştir.

Dizinin 84. bölümünde yeniden diziye giren Malkoçoğlu'nun herkesin gözünde bir otoritesi vardır. Malkoçoğlu'na şehzadelerin eğitim ve taliminde de çok güvenilmektedir. Şehzade Mehmet'in sefer öncesi kılıç talimlerini yine Malkoçoğlu yaptırmaktadır. Malkoçoğlu'nun savaşlardaki kahramanlıkları herkesin dilindedir ve bu kahramanlıklar ondan daha çok etkilenilmesini sağlamaktadır. Malkoçoğlu saraya yeniden geldikten sonra, olumlu özellikleri ve kahraman kişiliği de göz önünde bulundurularak Kanuni Sultan Süleyman tarafından onun hususi musahibi yapılmıştır. Bunda zeki, çevik, dikkatli, hızlı, sadık ve güvenilir yapısının da etkisi büyüktür. Böylece Malkoçoğlu, Kanuni'yi korumanın yanında onun hususi işlerinde danışmanlık ve yardımcılık da etmeye başlamıştır.

Malkoçoğlu sadece devlet adamları ve padişah tarafından değil kadınlar tarafından da oldukça beğenilmektedir. Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan çocukluğundan beri Malkoçoğlu'na hayranlık duymaktadır. Saraydan ayrıldığında küçük bir kız olan Mihrimah Sultan, Bali Bey tekrar saraya geldiğinde büyümüş genç bir kız olmuştur. Kanuni ile çıktıkları sefer sırasında Mihrimah Sultan Malkoçoğlu'na duyduğu hisleri anlatan bir mektup yazmış ama uzun bir süre bu mektuba yanıt alamamıştır. Daha sonra aldığı yanıt ise Malkoçoğlu değil başkası tarafından yazılmıştır. Mektubun başkası tarafından okunması ve yanıtlanması Bali Bey'in aynı zamanda başkaları tarafından kıskanıldığının ve bir açığının arandığının da göstergesidir. Malkoçoğlu Bali Bey hususi musahibi olarak Kanuni'ye en yakın kişidir ve bu da saray içinde onun konumunu sarsmaya çalışan kişilerin ortaya çıkmasını beraberinde getirmektedir.

Hürrem Sultan da Malkoçoğlu'nun kızının etrafında olmasını istememektedir. Kızının ona olan zaafından rahatsız olmaktadır. Hürrem Sultan'ın Malkoçoğlu'na karşı mesafeli olması Şah Sultan'ın Bali Bey'i damat olarak istemesinde bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Malkoçoğlu'nun hanedana olan bağlılığı ve kuvvetli bir bey olması hanedanın devamı için de olumlu özellikler olarak görülmektedir. Bali Bey, şehzadelerden sonraki ilk adamdır. Hanedanın önde gelen isimleri ona güvenmektedir. Hanedan menfaatleri de Malkoçoğlu için çok önemlidir. Kendisinden önce hanedanı düşünmektedir. Bu nedenle mektubu öğrendikten sonra kendisi de hünkâra ve hanedana sadakatle bağlı bir asker olarak Mihrimah Sultan'a karşılık veremeyeceğini belirtmiştir. Ayrıca Şah Sultan'ın kızıyla evlenmeyi de istememektedir. Kendisi lafına inanılan, sadık bir beydir. Bu konumu, kendisine verilen değeri ve duyulan güveni sarsmak istememektedir ve ona göre hareket etmektedir. Bunu her fırsatta dile getiren Bali Bey, Kanuni Sultan Süleyman'a da evlilik gibi bir düşüncesi olmadığını söylemiştir.

Malkoçoğlu'nun kalbinde kimse yoktur. O kendi deyimiyle sadece hünkârına hizmet eden bir askerdir. Evliliğe mesafelidir ama güçlü ve çekici bir erkek olarak da kadınlarla gezmeyi ve vakit geçirmeyi sevmektedir. Ancak aşkına karşılık bulamayan Mihrimah Sultan, Malkoçoğlu'nun her hareketini izlemesi için peşine birini takmıştır. Bu takip sonucunda Bali Bey'in

görüştüğü kadınlarla ilgili bilgiler elde eden Mihrimah Sultan, bu kadınlarla uğraşmaktan da geri durmamaktadır. Ama sonuç değişmemiştir. Mihrimah Sultan bunun üstüne Bali Bey'in Venedik elçisinin yeğeniyle görüştüğünü de Kanuni Sultan Süleyman'a bildirmiştir. Kendisi engel olamasa bile Kanuni'nin bu görüşmeleri sonlandırabileceğine inanmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman, bu konu ile ilgili yaptığı görüşmesinde Bali Bey'in kendisi için herkesten ayrı ve örnek alınacak sadakatte bir karakter olduğunu, ayrıca kendisini temsil ettiğini tekrarlayarak kadınla yaptığı görüşmeyi sonlandırmasını istemiştir. O konuşma sonrasında Malkoçoğlu yine kendi hislerini hiçe sayarak, hünkârının sözünü dinlemiştir.

Bali Bey'in Hürrem Sultan ile yaptığı konuşmada kendisini hala bir çocuk olarak gördüğünü duyan Mihrimah Sultan, kişisel çıkarlarını da hesaplayan Rüstem Paşa ile evlenmektedir. O da Malkoçoğlu'nun Kanuni ile olan yakın ilişkisini kıskanan ve bunu en açık biçimde ortaya koyarak, çeşitli planlar yapan bir karakterdir. Rüstem Paşa, herkesin Bali Bey hakkında taşıdığı olumlu düşüncelerin aksine Bali Bey'e sürekli olumsuz özellikler atfetmektedir. İçki içmesi ve kadınlarla kurduğu ilişkilere de gönderme yaparak Bali Bey'in hak ettiğinden daha fazla değer gördüğünü düşünmektedir. Amacı onun padişahın gözündeki değerini azaltmaktır. Mihrimah Sultan'ın evlenmeden önce Malkoçoğlu'na duyduğu ilgiyi bilen ve kendisinin yeterince sevilmediğini düşünen Rüstem Paşa, bu açıdan da bir kıskançlık beslemektedir.

Rüstem Paşa'nın davranışları ve hakkında söyledikleri Bali Bey'i rahatsız etmeye başlamıştır. Bundan dolayı Kanuni Sultan Süleyman'a giderek yapacakları seferden sonra memleketine dönerek akıncı beyi olarak devam etmek istediğini belirtmiştir. Kendi deyimiyle fitne-fesatlardan ve Rüstem Paşa'dan da hoşnut değildir. Bir akıncı beyi olarak sabit bir yerde durmak istememekte, kendisini saraya ait hissetmemekte ve yeni başarılar elde etme amacı gütmektedir. Böylece Malkoçoğlu, seferden sonra hünkârın da izniyle saraydan ve diziden ayrılmaktadır.

2. Kahraman Malkoçoğlu

Kahraman her ne kadar güçlü ve düşmana karşı yenilmez olsa da onun da insani zayıflıkları, zaafları, acıları vardır. Bu bakımdan kahramanı kendilerinden biri gibi gören izleyici, kendi benliğinin yansımasını da gördüğü karakteri sahiplenir.

Günümüzün hikâye anlatıcısı olan televizyon, toplumsal değişimlere bağlı olarak geçmişe ait kişileri, olayları, sembolleri yeniden sunmaktadır. Efsane ile benzer özellikler taşıyan ve masallardan farklı olarak gerçek öyküler anlattığı kabul edilen halk hikâyeleri, günümüzde sözlü toplumlardaki gibi bir işleve sahip değildir. Ong'un deyimiyle ikincil sözlü kültüre ait olan televizyon, bu bağlamda, eskiden ozanların, âşıkların kahvehane gibi yerlerde anlattığı halk hikâyelerini, ekran başında kendisini dinleyen izleyicilere anlatmaktadır. Malkoçoğlu da bu bağlamda zamana uydurularak yeniden anlatılan bir halk kahramanı olarak karşımıza çıkmaktadır. İlkel bir topluluk için anlatıcı ne kadar önemliyse, modern toplum için televizyon da en az onun kadar belki daha fazla önemlidir.

İster sözlü kültüre ait halk hikâyelerinde olsun, ister film veya dizilerde olsun 'kahraman' anlatıyı oluşturmada en temel unsurlardandır. Dinleyici veya izleyici genellikle kahramanla özdeşlik kurarak; kimi zaman da ona hayranlık besleyerek anlatıya dâhil olur. Bu durumda, anlatı görsellik kazandığında kahramanın nasıl ve hangi oyuncu tarafından canlandırılacağı;

mimiklerinden, kıyafetlerine kadar her şey oldukça önemlidir. Malkoçoğlu, dizide ilk göründüğü sahnede, daha rahat hareket edebileceği akıncı kıyafetleri içindedir. İstanbul'a geldikten sonra statüsünü belli edecek şekilde bir bey gibi giyinir. Dizinin 38. bölümünde has odabaşı olduktan sonra ise giyimi saraydakine uyum sağlar, deri kıyafetleri kadifeye dönüşür. Bu kıyafetler saray içindeki görevler ya da saray dışındaki (sefer vb.) durumlarda siyah veya yeşil renkte tercih edilmektedir.

Filmler açısından değerlendirildiğinde oyuncular, bir filme ait en unutulmayan öğe olarak nitelenmektedir. Oyuncular bu bağlamda arzulara, olunmak istenen, düşünülen ve görmek istenilen temsillere dönüştürülerek izleyicilere sunulmaktadırlar. Halkın arzuladığı, merak ettiği ve ilgi duyduğu oyuncular, anlatıların en değerli öğesi haline gelmişlerdir. İzleyicide çeşitli beklentiler ve özdeşleşme isteği yaratan bu oyuncular, yıldız oyuncu sistemini de beraberinde getirmiştir. Filmlerde oyuncular, anlatı mizanseninin birer parçasıdırlar ve oyuncunun hareket, jest ve mimikleri de önem kazanmaktadır (Kolker, 2011: 157-158).

Halk hikâyelerinin bir nevi devamı niteliğinde olan televizyon dizileri de temelde bu beklentiler ve özdeşleşme isteğinden yol çıkarak karakteri oluşturmaktadır. Aynı şekilde oyuncuların hareket, jest ve mimikleri hikâyeleri beslemektedir. Ancak karakterlerin yaratımı açısından değerlendirildiğinde sinema filmlerinden daha farklı yaklaşımların söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. Bunun en önde gelen nedenlerinde biri sinema filmi ile dizi sürelerinin farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Genellikle 90 dakikalık sinema filmlerine karşılık; dizilerin birçoğu aralardaki reklam kuşaklarıyla beraber yaklaşık 180 dakikalık bir zaman dilimini kapsamaktadır ve sezona yayılmaktadır. Dolayısıyla bir dizi karakteri, bölümler ilerledikçe daha da derinlik kazanmaktadır.

Türk filmlerinden farklı olarak Muhteşem Yüzyıl dizisinde Malkoçoğlu'nun kahramanlığı ve akıncılığının yanında Kanuni Sultan Süleyman ve diğer hanedanla olan ilişkileri daha detaylı bir şekilde yansıtılmaktadır. Daha uzun bir sürece yayılan hikâyede yan karakterler ve ana karakterler de Bali Bey ile ilgili his ve düşüncelerini dizide parça parça işlemektedir. Ayrıca Mihrimah Sultan ve Şah Sultan'ın kızı Esmehan Sultan arasındaki Bali Bey'le evlenme çekişmesi gibi aşk ilişkileri ve entrikalar da yine Muhteşem Yüzyıl'daki Malkoçoğlu'nu filmlerdeki karakterden ayırmaktadır.

Genel anlamda değerlendirildiğinde tüm anlatılarda olduğu gibi Muhteşem Yüzyıl'daki karakterleri de metinlerarasılık bağlamında ele almak mümkündür. Türk filmlerindeki yıldız oyunculara atfedilen bir takım özellikler, dizideki bu aşk üçgeninde de karşımıza çıkabilmektedir. Bali Bey, Ayhan Işık gibi beyefendi, çekici ve yakışıklı bir erkektir. Kadınların gözdesidir, âşık olunacak erkektir ve bir karizması vardır. Sadece genç kızlar için evlenilecek bir erkek değil aynı zamanda anneler için de iyi bir damat adayıdır. Esmehan Sultan, Belgin Doruk gibi hanımefendi bir karakterdir. Sessiz, sakin, düşünceli, destekleyici ve aşkını içinde yaşayan biridir. Bali Bey'e değil Şehzade Mehmet'e âşıktır ama bunu söylemeye cesareti yoktur. Hüzünlü ve masum bir yanı vardır. Mihrimah Sultan ise Kanuni Sultan Süleyman'ın kızıdır ve her istediğini elde edebileceğini düşünmektedir. Türk filmlerindeki zengin şımarık kızları hatırlatmaktadır. Bali Bey tarafından kendisine verilen hayır cevabını kabul etmeyerek üstüne gitmektedir. Ayrıca Bali Bey'in peşine onu gözetlemesi için taktığı adamdan edindiği bilgiler doğrultusunda kadınların karşısına çıkıp onunla görüşmemelerini söyleyecek kadar ileri gitmektedir. Hatta

kendi gücünün yetmediği yerde Malkoçoğlu'na engel olması amacıyla Kanuni Sultan Süleyman'a bile bu ilişkileri aktarmaktadır.

Sinema filmlerinde, yönetmen oyuncuyu karakterin nasıl davranması gerektiği konusunda daha çok yönlendirirken; dizi oyuncusu yavaş yavaş derinleştirdiği ve adeta ruh kattığı karakter ile senaryonun ilerleyen bölümlerine yön verebilmektedir. Örneğin son dönemde oldukça ilgi gören tarihi dizilerden Diriliş Ertuğrul'da, Ertuğrul karakteri, onu canlandıran Engin Altan Düzyatan ile bugünkü imajına kavuşmuştur. Benzer biçimde Muhteşem Yüzyıl dizisinde Malkoçoğlu Bali Bey'i canlandıran Burak Özçivit; bölümler ilerledikçe oturuşuyla, kalkışıyla, kızdığı zamanki mimikleri ya da mutlu olduğunda nasıl gülümsediğiyle bir Malkoçoğlu karakteri inşa etmiştir.

Sinema dili ile dizilerde kullanılan anlatım teknikleri temelde birbirinden farklıdır. Buna karşılık gelişen televizyon teknolojisi ve büyüyen ekran boyutlarıyla birlikte, dizilerin anlatım teknikleri, sinemanın dramatik anlatımına yakınlaşmıştır. Yakın plan çekimler, yavaşlatılmış kurgu, flashback'lerle zamanla oynama türünden teknikler bugünün birçok dizisinde kullanılmaktadır. Sinema filmlerine göre, diziler daha çok kapalı mekânlarda geçer, kullanılan mekân sayısı daha kısıtlıdır. Bu, uzun bir zamana yayılan projenin maliyetleri açısından önemli olduğu kadar hızlı olmanın gerekliliği olarak da başvurulan bir yöntemdir. Her hafta 2,5/3 saatlik bir zaman dilimini dolduracak uzunlukta bölüm yetiştirecek olmak hem yapım açısından hem de kahramanın gelişimi açısından bazı kısıtlamaları da beraberinde getirebilmektedir. Cüneyt Arkın'ın Malkoçoğlu daha çok kavga ederken, Burak Özçivit'in kavga sahnesi daha azdır; çünkü bu tür sahneler itina ister, kısa sürede bölüm yetiştirme kaygısıyla dizi kahramanı daha çok kapalı mekânlarda (meyhane, çarşıdaki kahve, saray, sarayın bahçesi gibi yerlerde) olmak zorundadır.

Sinema filmlerinde anlam yaratma noktasında kameraların farklı yüksekliklerde konumlandırılmaları söz konusudur. Böylece filmdeki aksiyonla bağlantılı biçimde anlam çeşitliliği oluşturulmaktadır. Bu bağlamda çekim açıları, üzerinde durulmak istenen konuları izleyiciye sunarken, karakterlerin özelliklerine vurgu yapmaktadırlar. Kameralar yardımıyla anlam, bir bağlama oturmaktadır. Örneğin yukarıdan yapılan çekimler baskınlık ve üstten bakma izlenimi yaratırken güç, prestij ve ahlaki açıdan daha aşağıda kalan karaktere dikkat çekmektedir. Aşağıdan yapılan alt açılı çekimler ise karakterlerin boyutlarını daha da büyütmekte, karaktere üstün güç, otorite ve değer katmaktadır (Ryan ve Lenos, 2012: 73-74).

Muhteşem Yüzyıl dizisinde de diğer anlatı türlerinde olduğu gibi anlam yaratmak için çeşitli kamera açılarından yararlanılmaktadır. Farklı konumlara yerleştirilen kamera, rol alan oyuncuların o yapım içindeki rollerini aktarma ve pekiştirme işlevlerini de üstlenmektedir. Örneğin Malkoçoğlu diziye tekrar döndüğü bölümün açılış sahnesinde yanında iki akıncıyla birlikte atının üstünde görünmektedir. Kalabalık bir grubun ormanda kendisine pusu kurmasıyla birlikte onlarla dövüşen Malkoçoğlu, alt açı kamera çekimleriyle gösterilmektedir. Böylece dövüş sürecindeki heyecan arttırılmakta ve Malkoçoğlu'nun gücüne, üstünlüğüne vurgu yapılmaktadır.

Kamera açıları kadar çekim planları da anlatılarda önemli bir yere sahiptir. Televizyonda alanın sınırlı olması ve izleyici ile kurulan yakınlığın artmış olmasından dolayı daha çok boy plan, göğüs plan ve yakın (yüz) planlara ağırlık verilmektedir. Boy plan özellikle dövüş ve aksiyon sahnelerinde izleyicilerin olayları görebilmeleri için tercih edilmektedir ve insan figürleri daha

belirgindir. Göğüs planda insan figürleri göğüsten yukarısı görünecek şekilde kadrajlanmaktadır. Bu plan, yakın mesafeden izlenen bir araç olmasından dolayı televizyonda çok kullanılan bir plandır. Yakın (yüz) planda ise kişisel detaylar ön plandadır. Önemli karakterler, tepkiler ve diyaloglar yakın planlarla aktarılırken, izleyicilere önemli detaylar da gösterilmektedir (Edgar-Hunt, Marland, Rawle, 2012: 124).

Malkoçoğlu hızlı ve çeviktir, iyi bir nişancıdır. Düşmanın kalbine hançeri sapladığı sahne ve benzeri mücadele sahneleri detaylı bir şekilde kamera açıları ve planlar yardımıyla pekiştirilmektedir. Malkoçoğlu'nun dövüş sahneleri genellikle boy planla verilirken, önemli konularla ilgili düşünceli olduğu zamanlar ya da ciddi meseleler ile ilgili diyalogları göğüs plan ve yakın (yüz) planlar aracılığıyla aktarılmaktadır.

Muhteşem Yüzyıl'da anlatımı desteklemek açısından metaforik anlatımlara ve yan anlamlara da sıklıkla yer verilmektedir. Örneğin Kanuni Sultan Süleyman'ın anlattığı büyük kurt hikâyesinde arka planda Malkoçoğlu gösterilmektedir. Hikâye Kanuni Sultan Süleyman'ın sesiyle devam ederken, ekranda savaş alanındaki Malkoçoğlu görüntüsü vardır. Bu bir kurt hikâyesidir. Hikâyeye göre kurt sürüleri birbirine benzememekte ve insanlar gibi yürüdükleri toprağa göre şekillenmektedirler. İkiye ayrılan kurt sürülerinden küçük bir grup önden köpeklerin olduğu yere gidip onlara saldırmakta, yenilmiş gibi yaparak geri çekilmektedir. Köpekler peşlerine takılıp diğer grubun olduğu yere gittiklerinde ise kendilerini hilal biçiminde dizilerek bekleyen bir kurt sürüsüyle karşılaşmaktadırlar. Küçük grup, köpekleri hilalin içine tamamen çektikten sonra hilal uçlarından kapatılmaktadır. Böylece kaçıp kurtulma umudu kalmayan köpekler, zaferden uluyan kurtlar tarafından parçalanmaktadır. Bu hikâyedeki zafer öyküsü, planlı ve zekice hareket etmek, Malkoçoğlu ve başarıları ile ilişkilendirilmektedir. Malkoçoğlu aynı zamanda cesur, kuvvetli ve başarılı bir savaşçıdır.

Dizilerde süren bir anlatı yapısı vardır. Her bölüm sonu, diğer bölüme kanca atılarak bitirilir. Böylece izleyicide bir sonraki bölümü izleme isteği ve merakı uyandırılır; tıpkı halk hikâyecilerinin köy kahvelerinde öykünün kalanını diğer akşamlara bırakmaları gibi. Bu anlatı yapısı içinde ana öykü yan öykülerle desteklenmektedir. Karakterin derinleşmesinde söz konusu yan öykülerin etkisi oldukça fazladır. Yan öykülerle, düşünce ve ahlak gibi yönlerden kendisine yakın bulduğu karakterle bir "emsal duygusu" (Bauman, 1996: 50) hisseden izleyici, karakterle benzer duygular, acılar, zevkler yaşadığını kabul eder. Muhteşem Yüzyıl dizisi içinde Malkoçoğlu'nun genel devlet görevine ilişkin yaşadıklarının dışında, başka yan öyküleri, izleyicinin daha rahat duygusal bağ kurmasını da sağlamaktadır. Padişah'ın verdiği görevleri yerine getirirken, örneğin kavuşamadığı aşkı Armin ile olan ilişkisini bir alt anlatı olarak izlemek, bu süreçte karakterin geliştirdiği mimikler, bakışlar, onun daha da derinleşmesini sağlamaktadır.

İlk Malkoçoğlu filmi 1966 yılında, sonuncusu ise 1973 yılında çekilmiştir. Karakteri ilk altı filmde Cüneyt Arkın, sonuncu filmde ise Serdar Gökhan canlandırmıştır. Muhteşem Yüzyıl dizisinde Malkoçoğlu karakterini 26. bölümden (21 Eylül 2011) başlayarak Burak Özçivit canlandırmıştır. Filmlerdeki Malkoçoğlu'nun dış görünüşü ile dizideki Malkoçoğlu birbirinden farklıdır. Dizideki Malkoçoğlu, varlıklı bir aileye mensuptur ve kıyafetleri ile toplumun üst kesiminden olduğunu belli etmektedir. Malkoçoğlu filmlerini izlememiş olan daha yeni jenerasyon tarafından daha çok bilinen bugünün Malkoçoğlu karakteri, giyim kuşamının yanı sıra daha naif, daha romantik ve kadın ruhuna daha çok hitap eden ama erkeksi bir karakter olması yönüyle de filmlerin Malkoçoğlu'ndan farklıdır.

Muhteşem Yüzyıl dizisine 26. bölümde giren Burak Özçivit, 56. bölümden sonra ayrılmıştır. Fakat izleyicinin beğenisini kazanmış olan ve çok tutulan Malkoçoğlu karakteri diziye 84. bölümde yeniden dâhil olmuştur. Bu ilgide elbette ki ilk oynadığı bölümden itibaren karakteri duruşuyla, konuşma biçimiyle, yürüyüşü, kılıç kullanışı, kadın karakterlerle olan romantik ilişkileriyle bir noktaya taşıyan Burak Özçivit'in oyunculuğu etkili olmuştur. Oyuncunun kendi karizmasının yanına canlandırdığı Malkoçoğlu karakterinin karizması da eklenince, diziyle birlikte yeni bir Malkoçoğlu imajı oluşmuştur. Burada, Malkoçoğlu karakterini canlandırmanın gerek karakterin tarihi bir kişilik olması gerek halk tarafından her zaman sevilen bir kahraman olmasından kaynaklanan karizması, Burak Özçivit'in oyunculuk kariyerine de çok katkıda bulunmuştur. Öyle denilebilir ki daha sonraki rolleri açısından kendisine bir yol açmıştır, oyunculuk gelişimi açısından büyük bir ivme katmıştır. Bali Bey'e ait özellikler sonraki karakterlerinde de görülmektedir.

Geçmişe ait bir kahramanın, günümüz toplumundaki bir dizide izleyicinin büyük beğenisini kazanmış olması, bir nostalji duygusunu da beraberinde getirmektedir. Toplumda yaşanan değişimler, geçmişe ait birtakım öğelerin yeniden sunumu ve sembolleştirilmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Muhteşem Yüzyıl dizisi yalnızca bölümleriyle ve konusuyla değil oyuncuları ile de dikkat çeken bir dizi olmuştur. Televizyon ve sinema dünyasının ünlü isimleri, canlandırdıkları karakterler ile yurtdışında da dikkat çekmiştir. Malkoçoğlu, 21. yüzyıla uygun bir kahraman oluşu ile sadece Türk izleyicilerin değil kültürel yakınlığın da etkisi ile Orta Doğu ve Arap ülkelerinden de çok sayıda izleyicinin beğenisini kazanmış bir karakterdir. Öyle ki Burak Özçivit bugün halen yurtdışında Bali Bey olarak bilinmekte, adına söyleşiler düzenlenmekte ve gittiği ülkelerde yakın ilgi görmektedir. Sadece Arap Yarımadası değil Balkanlarda da dikkat çeken Malkoçoğlu, Sırp üniversitelerinde ders müfredatlarına eklenmiştir. Her iki Malkoçoğlu karakterine de genel anlamda bakıldığında, görsel olarak izleyiciye ilk Malkoçoğlu imgesini sunan ve bu karakteri oluşturmak için kendisinden özellikler katan Cüneyt Arkın olmuştur. Buna karşılık, farklı bir Malkoçoğlu karakteri oluştursa da sonuçta Bali Bey karakterinin, Burak Özçivit'e daha çok katkıda bulunduğu görülmektedir.

Televizyon dizileri, Muhteşem Yüzyıl gibi tarihi dizilerde gerçek anlatılardan yola çıkıp bir kurgu oluşturarak gerek kamera hareketleri gerek ele aldığı olaylar ve karakterlere ilişkin ikili karşıtlıklar üzerinden kendi gerçekliğini yaratmaktadır. Kahraman-düşman çatışması bunun bir örneği olarak ileri sürülebilir. Malkoçoğlu filmlerinde olduğu gibi Muhteşem Yüzyıl dizisinde de düşman Avrupa'dır. Filmlerin çekildiği dönemlerde Türklük daha önemliyken, bugün Osmanlı önemlidir. Bu farklı bakış açısı Malkoçoğulları'nın kıyafetlerinden, kullandıkları dile kadar yansımaktadır. Düşman da bunun önemli göstergelerindendir. 60'lardan bugüne uzanan ortak ihtiyaç bu bağlamda açıklanabilir. Certeau'ya göre bir toplumda en çok eksikliği hissedilen şey hakkında çok konuşulmaktadır (Adanır, 2012: 101). Buradan hareketle, ulusal birliğe dışarıdan müdahalenin arttığının düşünüldüğü, toplumu koruyup tehlikelerden kurtaracak bir kahramana ihtiyaç duyulduğu zamanlarda, bu türden halk kahramanlarının dizilerde yer aldığı çıkarımı yapılabilmektedir.

Cüneyt Arkın'ın filmleri daha çok erkeğe hitap eden, dövüş sahnelerinin yoğunlukta olduğu filmlerken; Burak Özçivit'in dizide oluşturduğu karakter daha çok kadınlara hitap etmektedir. Her iki Malkoçoğlu da kadın izleyici açısından *"âşık olunacak erkek"* tipindedirler. 1960'lı yıllarda daha fazla aksiyon içinde olan, atlayan zıplayan Cüneyt Arkın bu tipe karşılık gelirken; 21. yüzyılda ise kadınlarla daha romantik ilişkiler içine giren, yeri geldiğinde sevdası için

ağlayabilen Burak Özçivit *"âşık olunacak erkek"*tir. 21. yüzyılın Malkoçoğlu kadınları etkilediği kadar, kahramanlıklarıyla genel anlamda tüm izleyiciyi de tatmin etmektedir. Öyle ki kadınlarla yaşadığı duygusal ilişkilerde veya cinsel yakınlaşmalarda erkek şovenizmini de desteklemektedir. Bu anlamda ne kadar romantik, naif ve duygusal olursa olsun, erkeksi yönü vurgulanarak her alanda güçlü bir halk kahramanı olduğuna yönelik göndermede de bulunulmaktadır.

Malkoçoğlu olarak Cüneyt Arkın	**Malkoçoğlu olarak Burak Özçivit**
Kavga sahneleri ağırlıklıdır.	Kavga sahneleri daha azdır.
Açık alan çekimleri hâkimdir.	Kapalı mekân çekimleri (meyhane, kahve, saray, sarayın bahçesi vb.) daha fazladır.
Aile tarihine değinilmez, daha bireyseldir.	Aile geçmişine ve hizmetlerine vurgu vardır.
Akıncı kıyafetleri giymektedir.	Kaftan ve kadife giysiler giyer.
Sert erkektir.	Romantik erkektir.
Erkek izleyiciye hitap etmektedir.	Genel izleyiciye hitap etmektedir.
Türklük vurgusu ağır basmaktadır.	Osmanlı vurgusu ağır basmaktadır.

Tablo 1: Malkoçoğlu Karakterleri Arasındaki Farklar

Malkoçoğlu karakterini oyunculuğuyla geliştirip izleyici ile ilk buluşturan Cüneyt Arkın olmuştur. Dönemin yıldız oyuncularından olan Arkın, kendi karizması aracılığıyla oluşturduğu Malkoçoğlu imgesini izleyicinin zihnine yerleştirmiştir. Günümüzde Muhteşem Yüzyıl dizisinde Malkoçoğlu'nu canlandıran Burak Özçivit ise kendi karizmasına ek olarak Malkoçoğlu karakterinin geçmişten edindiği özellikleri de kullanmıştır. Cüneyt Arkın akıncı kıyafetleri içindedir, tek düşmanı Bizans'tır. Türklüğe, Türk kültürüne vurgu yapılmaktadır. Buna karşılık Burak Özçivit kaftan kullanmakta ve sarayda görev aldıktan sonra kadife kıyafetler giymeye başlamaktadır. Dizide savaşılan düşman sayısı fazladır ve Avrupa ile savaşılmaktadır. Dönem dizisi olmasının da etkisi ile Osmanlı kültürüne vurgu yapılmaktadır. Dizideki Malkoçoğlu'nun varlıklı, hanedan tarafından güvenilen ve sevilen bir aileden geldiğinin altı çizilirken, Osmanlı Devleti'ne yaptıkları hizmetler de övülmektedir. Cüneyt Arkın filmlerinde aile ve saray ilişkisini değinilmemektedir.

Malkoçoğlu karakterleri arasındaki farkların karşılaştırıldığı tabloya göre; Cüneyt Arkın filmlerinde sinemanın getirdiği mekân çeşitliliği açık alan sahnelerini arttırırken, Malkoçoğlu'nun daha çok kavga sahneleriyle sunulmasını beraberinde getirmiştir. Bu nedenle erkek izleyiciye hitap etmekte ve onların beğenisi kazanmaktadır. Muhteşem Yüzyıl dizisindeki Malkoçoğlu televizyon ekranının izleyiciye daha yakın olması ve bölümlerin kısıtlı bir zaman içinde çekilmesi nedeniyle kapalı mekânlarda gösterilmektedir. Bu yüzden Burak Özçivit'in sahnelerinde Cüneyt Arkın'a göre daha az kavga bulunmaktadır. Böylece erkek izleyiciye hitap eden filmler, genel izleyiciye hitap eden dizilere dönüşmüştür. Cüneyt Arkın'ın sert Malkoçoğlu'na göre daha romantik bir karakter ortaya koyan Burak Özçivit, kadın izleyici gözünde âşık olunacak bir erkek profili çizmektedir.

Muhteşem Yüzyıl dizisindeki Bali Bey, aşkı çok derin yaşamaktadır. Anlatının ilk yarısında aşk acısı da çekmektedir. Kendisini devletine adadığı kadar, aşka da adayan bir adam olması bakımından romantiktir. İstanbul'daki ilk aşkı Armin'le evlenmesine, din farklılığı nedeniyle Armin'in babası müsaade etmez ve onları ayırır. Fakat bu defa Armin aşkından hasta olur,

güçsüz düşer vebaya yakalanır. Buna karşılık Bali Bey ondan vazgeçmez, aşkı için gözyaşı döker, en iyi hekimlere baktırır, evlilik planları yapar ve nikâhlanırlar. Aşklarının hastalığa galip geleceğine inandığını söyler. Aşkı kutsallaştırır. Ne dini farklılıklar ne de ölümcül hastalıklar aşk için engel değildir. Fakat evlendikleri gecenin sabahında Armin ölür. Bali Bey, büyük bir üzüntü içine düşer, yas tutar.

Buna karşılık, padişahın kendisine verdiği Budin kralına taç giydirme görevini de yerine getirir. Yas içindeki romantik kahraman, sorumluluklarından asla taviz vermeyecek kadar da kuvvetlidir, karısını defnedip yola çıkar. Bu görev aynı zamanda onun devlet kademesinde sahip olduğu gücü de göstermektedir. Çalınan tacı geri aldıktan sonra ikinci kez yine Malkoçoğlu takar. Çıkılan seferlerde sadrazamla birlikte padişahın yanında savaşır, padişahın diğer sağ koludur.

Özetle Bali Bey soylu Malkoçoğlu ailesinden gelmektedir. Kendisi gibi ailesi de Osmanlı Devleti'ne hizmet etmiş, destekleri ve yardımları hanedan tarafından bilinip konuşulmaktadır. Malkoçoğlu Bali Bey'in giyimi varlıklı bir aileden geldiğini göstermektedir. Her zaman özenli ve gösterişli bir giyim kuşamı vardır. Başarılı bir Türk akıncı beyi olan Bali Bey, fiziki olarak da güçlü ve dikkat çekicidir. Hızlı hareket eder, cesurdur. İyi kılıç kullanıp, ok atan Bali Bey, şehzadelerin eğitiminde de yer alan örnek bir savaşçıdır. Gücü, çevikliği ve zekâsı Kanuni'nin de anlattığı hikâyede olduğu gibi kurt hikâyesi metaforu ile pekiştirilmektedir.

Gittiği topraklarda kazandığı başarılar herkesçe bilinmekte ve takdir edilmektedir. Böylece kazandığı şanın devamını sağlamak için daha çok mücadeleye girişmesi gerektiği bilincindedir. Kazandığı konumu koruyabilmek Malkoçoğlu için önemlidir. Sarayda oturup kalmak ona göre değildir. Bir yere bağlı olduğunda akıncılığın gereklerini yerine getiremediğinin bilincindedir. Bu yüzden kendi topraklarına dönerek yeni başarılara imza atmak istemektedir. Yalnız başına seferlere katılması, akınlar yapması gerekmektedir. Her zaman evinden uzaktadır. Üstlendiği görevler, verdiği hizmetler ve devlet onun için kendi istek ve arzularından daha önemlidir. Bir karar alırken kendinden önce hanedanlığı düşünerek hareket etmektedir. Devlet için önemli bir adam olması dışardaki düşmanlar kadar saray halkının içinden de onu kıskananların çıkmasına yol açmaktadır. Bu nedenle onun konumunu sarsmak için hakkında söylentiler çıkartılmış, değerini azaltmak için çalışmalar yapılmıştır. Ancak hiçbiri başarılı olamamıştır. Malkoçoğlu ve kahramanlıkları dizi aracılığıyla günümüze taşınmaktadır. Böylece toplumun belleğinde 21. yüzyılın değerleriyle harmanlanmış bir kahraman imgesi oluşmaktadır.

Sonuç

Televizyon dizileri, toplumsal ve bireysel problemleri, eksiklikleri konu aldığı için izleyicinin ilgisini çekmektedir. Dizilerde yer alan farklı karakterler ve bu karakterlere bağlı geliştirilen yan öykülerle anlatı bütünlüğü kurulurken, toplumda yaşanan birtakım dönüşümler de gözler önüne serilmektedir.

İzleyici kahramanın dış görünüşü, diyalogları ve edimlerinden çok onunla duygusal olarak kurduğu bağ sayesinde onun gerçekliğine inanmaktadır. Örneğin Malkoçoğlu, düşmanın son derece korktuğu yenilmez bir savaşçı olmasına karşın, karısı ölünce her sıradan ve gerçek insan gibi üzüntü duyar, acı çeker ve yas tutar. Dolayısıyla yüzyıllar önce yaşamış bir karakteri anlatsa bile Malkoçoğlu bugün onu izleyenler için gerçektir. Bu bağlamda televizyon dizileri, izleyici ile kendi kültüründen kaynaklanan hikâyeleri kullanarak, modern anlamda mitleri

yaşatmaya devam etmektedirler. Çünkü hikâye anlatmak toplum için bir ihtiyaçtır. O dönemde eksikliğini çektiği bir duygunun, ekonomik çıkmazların, siyasi sıkıntıların anlatıldığı hikâyeler dinlemek/izlemek ister. Böylelikle yalnız olmadığını ve her zaman bir umut olacağını görmek ve tatmin olmak ister. Kahraman, bu yalnızlığın giderilmesinde ipi göğüsler. Dramatik anlatı içinde yavaşlatılmış çekimler, kahramanı güçlü gösteren kamera açıları ve çerçeveleme, onun hikâyesi sırasında kullanılan fon müzikleri, dizi içinde kendisi hakkında anlatılan hikâyeler ise karakteri daha da kahramanlaştırmaktadır, mitleştirmektedir.

Cüneyt Arkın'ın oyunculuğuyla görselleşen Malkoçoğlu imgesi, Türk sinema izleyicisinin belleğinde bir kahraman imgesi olarak yer etmiştir. Sonraki yıllarda televizyon aracılığıyla daha fazla sayıda izleyiciye ulaşan bu filmler Malkoçoğlu'nun bir film kahramanı olarak yerini sağlamlaştırmıştır. Malkoçoğlu filmlerini hayatının bir döneminde izlemiş olan izleyiciler için Malkoçoğlu, Cüneyt Arkın demektir. Oyuncunun oluşturduğu kahraman imgesinin etkisi yadsınamayacak kadar büyük olmuştur. Öte yandan Burak Özçivit, Muhteşem Yüzyıl dizisinde var olan Malkoçoğlu imgesinden referans alarak fakat ondan farklı bir Malkoçoğlu imgesi sunmuştur. Dizinin hem süre olarak filmden uzun olması hem de bölümlerinin uzun bir sürece yayılması nedeniyle adeta önce karakteri öğrenip sonrasında da derinleştirmiştir.

Muhteşem Yüzyıl'da Malkoçoğlu'nun ailesine de her daim Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmaları ve büyük hizmetlerde bulunmaları nedeniyle göndermelerde bulunulmaktadır. Bu, dizi karakteri olan Malkoçoğlu'nun, gerçek yaşamla, tarihle olan bağını hatırlatma işlevi görmektedir. Böylelikle o zamana kadar toplum geneli tarafından film karakteriyle özdeşleştirilen Malkoçoğlu'nun, geçmişte yaşadığı ve Malkoçoğlu ailesinin önemli bir akıncı aile olduğu bilgisi de edinilmeye başlanmıştır. Bu anlamda hem filmler hem dizi gerçek Malkoçoğulları'nın bu topluma ait bir kültürel değer taşıdığını ortaya koymaktadırlar.

Geçmiş dönemlerde sinema filmleri, televizyonun yaşamımıza girmesinden sonra ise diziler, toplumsal belleğin yeniden yapılandırılmasında önemli pay sahibi olmuşlardır. Bu anlamda filmler ve diziler hangi kavramlara, kişilere, olaylara önem verileceği; kimlerin düşman olarak görülmesi gerektiği gibi konularda yönlendirmeler içerebildiği gibi yitik toplumsal değerlerin yeniden hatırlatılması veya belli bir ideolojik görüşün tekrar canlandırılmak istenmesi amacıyla da kurgulanmaktadırlar. Çünkü günümüzde özellikle televizyon izleme edimi hala çok yaygındır, akşamları ailece yapılan aktivitelerin en başında gelmektedir. Bu zaman diliminde izlenilen diziler, toplumsal belleğin, o dönemin siyasi ve ekonomik koşullarına göre şekillenmesine katkıda bulunmaktadırlar. Osmanlı Devleti'nin en geniş sınırlarına ulaştığı bir dönemi konu edinen Muhteşem Yüzyıl dizisi de benzer bir işlev görmektedir ve bu anlamda bir bellek çalışması olarak değerlendirilmelidir.

İzleyici perdede veya ekranda izlediği görüntünün kurmaca olduğunu bilse de onun yarattığı imgelerin gerçekliğine inanmaktadır. Bu nedenle kurgusal kahramanlar, gerçek yaşamda var olmadıkları bilinse de izleyicinin kabul ettiği ve hayal dünyası ile günlük yaşamı arasında bir yerde konumlandırdığı imgelerdir. Örneğin bir çizgi roman karakteri olan ve sinemaya da uyarlanan Tarkan 'atıl kurt' repliğiyle bugün bile toplum tarafından tanınmakta ve kabul görmektedir. Öte yandan gerçek yaşamda var olmuş bir kahramanın yerine geçen kahraman imgeleri de bulunmaktadır. Bu imgeler aynı zamanda tarihsel bir zaman dilimine ve çeşitli olaylara göndermede bulundukları için izleyicinin ilgisini daha çok çekmektedirler. Film veya dizilerde yer alan bu tür kahramanlar, gerçeğin birebir kopyası olmadıkları gibi içinde

bulundukları toplumsal koşullara göre yeniden ve yeniden kurgulanarak sunulmaktadırlar. Yine de onlar izleyici için geçmişteki gerçek kahramanın bir temsilidirler; izleyici geçmişe, bugünün kahramanının gözünden bakar ve kendi geçmişiyle bağ kurar. İçinde bulunduğu topluma aidiyet hisleri geliştirir ve kendinde ya da toplumda bulduğu eksik yönler için bir tatmin sağlar. Bu bağlamda gerek filmlerde gerekse dizide yer alan Malkoçoğlu karakteri, tarihsel gerçekliği sayesinde izleyicinin daha çabuk özdeşlik kurduğu ve hayalden öte gerçek alana yerleştirdiği bir imge olmuştur. Ona göre ekranda izlediği Malkoçoğlu, tarihteki Malkoçoğlu'nun bir izdüşümü gibidir.

Malkoçoğlu imgesi, izleyici için gerçek Malkoçoğlu imgesini inşa etmektedir. Fakat filmlerdeki Malkoçoğlu ile dizideki Malkoçoğlu, birbiriyle tamamen örtüşen bir karakter sunmamaktadır. Filmin süre kısıtlaması, dizinin daha uzun bir zamana yayılması buna karşılık filmin mekân çeşitliliği, dizinin kapalı mekân kullanımı gibi yapım öğeleri bu farklılıklarda etkilidir. Buna karşın filmlerdeki Malkoçoğlu Cüneyt Arkın, döneminin yıldız oyuncularındandır ve Türk Sinema Tarihi'nde yer etmiş önemli bir oyuncudur. Karakteri canlandırırken özellikle dövüş sahnelerindeki performansıyla izleyici nezdinde yenilmez Türk akıncısı imajını oluşturmuştur. Bu da aynı zamanda izleyicinin tarihte düşmana karşı girişilen mücadelelerde yer alan akıncılara ilişkin tasavvurlarında belirleyici olmaktadır. Burak Özçivit, Muhteşem Yüzyıl dizisindeki Malkoçoğlu karakteri ile Türk izleyicisi tarafından daha çok tanınır hale gelmiştir. Burak Özçivit'in Malkoçoğlu karakteri de yenilmez bir akıncıdır. Fakat filmlerdekine göre daha romantik, aşka duyarlı bir imge ortaya koymaktadır. Filmlerdeki sert Malkoçoğlu, dizide yeri geldiğinde gözyaşı dökebilecek kadar naiftir. Her iki Malkoçoğlu da ne olursa olsun devlete bağlıdırlar, devletin devamlılığı ve bu uğurda yapılması gerekenler onlar için her şeyden önce gelmektedir.

Sonuç olarak toplumun büyük kesimi tarafından yoğun olarak tüketilen filmler ve diziler, toplumsal kültürün ve tarihi değerlerin öğretilmesi ve aktarılması açısından önemli bellek araçlarıdır. Bu anlamda her iki anlatı türünün de tarihte yer etmiş fakat yeterince bilinmeyen ya da farklı sebeplerden yanlış tanınmış olan tarihsel kişilikleri sunmada son derece temel işlevlere sahip oldukları göz ardı edilmemelidir. Tarihsel kişiliklerin dizi veya filmler aracılığıyla sunumu, toplumsal belleğin hatırlatılması ve bugüne ışık tutacak bir geçmişin çağırılması açısından da çok değerlidir. Anlatıların kurgu aşamasından izleyicilere sunumuna kadar geçen süreçte olayların yaşandığı bağlamın dikkate alınmasının tarihi kişilikleri anlamayı kolaylaştırabileceği düşünülmektedir. Geçmişten esinlenerek oluşturulan kahraman karakterler gerçeğe bağlı kalmakla birlikte günümüz toplumunun ihtiyaçları ve dinamikleri çerçevesinde geliştirilmelidirler. Böylece gerçekle kurulan bağ kuvvetlenirken, tarihi kişiliğin kahramanlıkları da pekiştirilme ve yaygınlaşma imkânı bulabilecektir. Malkoçoğlu'nun Kocaeli Gebze yöresi ile bağlantısının ortaya konulması için bu konu ile ilgili ayrı toplantıların yapılması önemlidir. Dizi ve filmde bu yörenin vurgusu yoktur.

KAYNAKÇA

Adanır, O. (2012). Sinema, Televizyon, Kültür. İstanbul: Hayalperest.

Bauman, Z. (1996). Sosyolojik Düşünmek. Çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı.

Binyazar, A. (1996). Dede Korkut. İstanbul: YKY.

Çevik, M. (2015). Televizyon Dizileri Halk Hikâyelerinin Modern Şekli Midir?. *Milli Folklor*, 67, 34-46.

Demirkol, N. (2005). "Yeni Köy"e "Eski Adet": Masal Anlatan Dizi Ekmek Teknesi. *Milli Folklor*, 67, 5-9.

Edgar-Hunt, R., Marland, J., Rawle, S. (2012). Film Dili. Çev. Senem Aytaç. İstanbul: Literatür.

İlhan, V. (2014). Medya Çalışmalarında İzleyici. Ankara: Gece Kitaplığı.

Kaplan, Y. (1993). Televizyon. İstanbul: Ağaç.

Kolker, R. (2011). Film, Biçim ve Kültür. Çev. Fırat Ertınaz, Ali Güney, Zeynep Özen, Onur Şakır, Berivan Tokem, Dilek Tunalı, Ertan Yılmaz. Ankara: De Ki Sinema.

Otan, O. (2014). Televizyonda Gerçeklik Algısı. İstanbul: Agora.

Ryan, M., Lenos, M. (2012). Film Çözümlemesine Giriş: Anlatı Sinemasında Teknik ve Anlam. Çev. Emrah Suat Onat. Ankara: De Ki Sinema.

Yıldırım, A., Şimşek, H. (2013). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. 9. Baskı. Ankara: Seçkin.

TARİHSEL SÜREÇTE KOCAELİ KENT YAŞAMINDA SPOR YAYINLARI

Levent ATALI*
Sercan KARABACAK**

Giriş

Kent kültürüne yönelik yayınların genellikle kitap, dergi ve kültürel-sanatsal etkinlikler etrafında tartışıldığı ve üretildiği görülmektedir. Spor alanı da bu alanlardan biri olarak kent yaşamında yer almaktadır. Spor literatüründe bir yaşam biçimi olarak tanımlanan spor, spor felsefesi, spor edebiyatı ve spor bilimi gibi alanlarda yaşamın her alanına etki eden bir güce sahiptir. Çoğu zaman spor kültürü kendi içerisinde yapıldığı alana göre adlandırılmaktadır. Spor, kent yaşamının her alanında yaşanmışlarla yerini bulmuş, tarihsel bir deneyim ve kültür alanı oluşturmuştur. Kent yaşamında spor, kitapları, dergileri ve diğer basılı materyalleri ile var olmuş ve hatta diğer birçok alandan daha çok yayın üretir hale gelmiştir.

Ülkelerin gelişmişlik düzeyi, farklı yöntem ve biçimlerde gerçekleştirilen bilginin yayınlandığı ortamlardaki fikir ürünlerinde gizlidir.[1] Matbaanın Avrupa'da kullanılmasından yaklaşık 300 yıl sonra ülkemize girmesi nedeniyle yayıncılık çalışmalarında diğer batılı ülkelere nazaran büyük bir gecikme yaşanmıştır. Bu nedenle ülkemizde yayıncılıkla ilgili yasal düzenlemeler 19. Yüzyılın ortalarında başlamıştır. Cumhuriyetin ilanı sonrası yayıncılıkla ilgili çalışmalara hız verilmiş ve çeşitli kanunlar çıkarılmıştır.[2]

Kocaeli ilinde ilk matbaa 1860'larda Akmeşe'de kurulmuş ve daha çok dini yayın ve evraklar basmıştır. Kocaeli'nin ilk gazetesi Kocaeli adı ile çıkmış ve 1933'e kadar yayın hayatını sürdürmüştür. Daha sonra 1921'de Türkyolu gazetesi, 1923'de Hürfikir gazetesi, 1938'de Körfez gazetesi,1939'da Marmara gazetesi, 1948'de Hürsöz gazetesi, 1951'de Bizimşehir gazetesi ve 1968 yılında Sesim Dergisi gibi Kocaeli ilinde yayınlanan bu basılı yayınlarda spor ile ilgili haberlere yer verilmiştir. Kocaeli tarihinde, özellikle kent yaşamında yer edinmiş ve 1954 tarihinde yayınlanmaya başlayan Seka Postası özellikle Seka Kağıtspor ile ilgili yayınlara yer vermesiyle yazılı spor literatürü için önemli bir kaynak olarak tarihte yer almıştır.[3]

Tarihsel süreçte Kocaeli kent yaşamında spor ile ilgili yayınlara bakmamız gerektiğinde ilk önce Kocaeli'deki spor tarihini genel olarak ortaya koymamız gerekmektedir. 1973 Kocaeli il yıllığında Kocaeli de spor, 1909-1910 yıllarında futbol ile başlamış ve İzmit'teki Fransız mektebi talebelerinden Ferit ve Süreyya Beylerin öncülüğü ile bir futbol takımı kurulmuş ve talebelerin spor yapmaları sağlanmıştır diye belirtilmiştir. 1927 yılında İzmit Sultaniyesi futbol takımı kurularak faaliyete geçmiştir. Ayrıca mektepler dışında İttihat Spor Kulübü İzmit'te

* Doç. Dr. Kocaeli Üniversitesi Spor Bilimleri Fakültesi
** Kocaeli Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Anabilim Dalı

kurulan ilk sivil spor kulübüdür. Daha sonra İttihat Sporun ikiye ayrılması ile 1932 yılında İdmanyurdu, 1935 yılında da Akyeşil kulüpleri kurularak futbolla beraber çeşitli spor branşlarında faaliyet göstermişlerdir.[4]

Kocaeli spor tarihinde yer almış spor kulüpleri, etkinlikler ve müsabakalar kent hafızasında yer edinmiştir. Sarıoğlu (2015) çalışmasında Kocaeli'nin arkeolojik, endüstriyel ve Osmanlı öncesinden cumhuriyet dönemine taşınan sosyo-kültürel mirası bünyesinde barındıran kentlerden birisi olduğunu ve kent tarihi araştırmacılarına eşsiz malzemeler sunduğunu belirtmiştir.[5]

Oral (2006) Kocaeli'nin spor kültüründen mahrum kalmış bir il olmadığını ve 1912 yıllarında Kocaelili gençlerin spor kulübü kurduklarını, futbolla beraber sporun bütün dallarında faaliyetlerde bulunduklarını belirtmiştir. Ayrıca Oral (2006), spor tarihi açısından tarihi kökleri görmek ve kendi tarihine sahip çıkma konusunda ne yazık ki bu güne kadar kayda değer bir çalışma yapılmadığını belirtmiştir.[7]

Bireyin yaşadığı toplumu tanımasında spor alanı da önem arz etmektedir. Spor içerisinde yaşanmışlar kent yaşamının bir parçasıdır. Karabulut'a (2013) göre birey kendisini, yaşadığı toplumu ve yaşamış olduğu çevreyi tanımaya ihtiyaç duyar.[6] Sporda bu alanlardan biridir.

Bu çalışmada amaç tarihsel süreçte Kocaeli kent yaşamında yer bulan spor yayınlarının çeşitliliğini ve içeriklerini ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda Kocaeli özelinde baskısı yapılan kitap, dergi, bülten gibi basılı yayınların spor ile ilgili olanları incelenmiştir.

Tablo-1. Kocaeli Kent Yaşamında Spor Yayınları "KİTAP"

Yayın Adı	Ölçüleri (Cm)	Yayıncı	Sayfa	Yayına Başlama	Yazar
Hergeleci İbrahim	20,5-15	Ahmet Halit Kitabevi	55	1942	M. Sami Karayel
Kuruluşundan Bugüne Kocaelispor	20-14	Sesim Ofset	214	2000	Nasut Kayalı
Sportif Uğraş	20-13,5	Sesim Ofset	116	2003	Levent Atalı Kürşad Sertbaş
Kocaeli'nin Spor Tarihi	24-17	Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları	303	2007	Levent Atalı
Spor Kültürü	20-13,5	Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları	227	2009	Yavuz Taşkıran
Er Meydanı Sekapark	22-22	Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları	135	2010	Komisyon
Kağıtspor Akademi Eğitim Kitapçığı	15,5-18	Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları	80	2013	Turgay Biçer
Çağ Deviren Ahmet Taşçı	13,5-19,5	Zinde Yayıncılık	544	2014	Erdoğan Özdemir

Tablo-1'de belirtilen kitaplar araştırmacı tarafından kurumsal ve bireysel kütüphanelerden elde edilerek aşağıda içerikleri sunulmuştur.

"Hergeleci İbrahim" Kartepe Sarımeşe bölgesinde adına yarışmalar düzenlenen ilimizin güreşçilerinden olan Hergeleci İbrahim'in güreş hayatından bahseden, M. Sami Karayel tarafından kaleme alınmış Kocaeli spor tarihi için nadir eserlerden biridir.

"Kuruluşundan Bugüne Kocaelispor" adlı yayın kent sporunda uzun yıllardır görev yapan, özellikle Kocaelispor'un ilk yıllarında kulüp yapısı içerisinde görev almış Nasut Kayalı tarafından kaleme alınmıştır. Kitap içerik olarak Nasut Kayalı'nın spor alanına yönelik bir özgeçmişini içermekte ve bu özgeçmiş içerisinde Kocaelispor tarihini anlatmaktadır.

"Sportif Uğraş" şu an Kocaeli Üniversitesinde akademisyen olarak görev yapmakta olan Levent Atalı ve Kürşad Sertbaş tarafından 2001-2002 yılları arasında yerel basında yayınlanan yazarların köşe yazılarından oluşmaktadır. İçerik olarak şu başlıklar yer almaktadır.

- Anayasa ve Spor
- Çocuk ve Spor
- Mesleğim Spor
- Sportif Kültür
- Spor Yönetiminde Kariyer Sahaları
- Sportif Bilinç
- Spor Okulları ve Fair Play

"Kocaeli'nin Spor Tarihi" Kocaeli Büyükşehir Belediyesi tarafından yayınlanan yerel spor tarihimizin, yeni nesillere aktarılması ve spor kültürü ile kentlilik bilincimizin gelişmesine katkı sağlamayı amaçlayan bir eserdir. Kitap içerik olarak yerel spor tarihine değinmekte ve özellikle kent sporunda yer almış olay ve kişileri anlatmaktadır. Ayrıca belirtilen tarih aralığında spor ile ilgili zengin fotoğraf içeriğine sahiptir.

"Spor Kültürü" Kocaeli Büyükşehir Belediyesi tarafından yayınlanmıştır. Prof. Dr. Yavuz Taşkıran tarafından 10 yıllık bir zaman diliminde yerel gazetelerde yer almış köşe yazılarının derlenmesiyle oluşturulmuş bir yayındır. Kitap içeriğinde yer alan başlıklar şu şekildedir.

- Ailede Spor
- Araştırmaların Spora Katkısı
- Çevre ve Spor
- Eğitim ve Spor
- Okul, Kulüp İşbirliği
- Sporda Bilgi ve Teknoloji
- Spor ve Kültür İlşkisi

"Er Meydanı Sekapark" Kocaeli Büyükşehir Belediyesi tarafından her yıl düzenlenen Sekapark Altın Kemer Yağlı Güreşleri ile ilgili bilgi, fotoğraf ve sonuçları içermektedir.

"Kağıtspor Akademi Eğitim Kitapçığı" Prof.Dr. Turgay Biçer tarafından hazırlanmış olan yayın, Kağıtspor bünyesindeki yönetici, antrenör ve sporcular için hazırlanmıştır. İçerik olarak sportif başarı ve davranış ile ilgili konuları içermektedir.

"Çağ Deviren Ahmet Taşçı" Erdoğan Özdemir tarafından kaleme alınan ve içerik olarak büyük başarılar elde etmiş Türkiye Başpehlivanı Ahmet Taşçı'nın hayatını anlatan bir yayındır.

Tablo-2. Kocaeli Kent Yaşamında Spor Yayınları "DERGİ ve BÜLTEN"

Yayın Adı	Ölçüleri(Cm)	Sayfa	Yayına Başlama
Maşukiyespor	28-20	78	2002
Spor Tek	30-21	30	2004
Forza	30-21	18	2005
Darıca Gençlerbirliği	29,5-10,5	47	2006
Akademik Spor	29,5-21	31	2007
Yelken Fora	33,5-24	15	2007
Paten Dünyası	30-23	62	2008
Kocaeli'nde Spor	30-21,5	111	2008
Amatörce	31-25	58	2011
Fortyone	29-20,5	46	2012
Kağıtspor	26-20	88	2015
İzmit Tenis Kulübü	30-21	68	?

Tablo-2'de belirtilen dergiler ve bültenler araştırmacı tarafından kurumsal ve bireysel kütüphanelerden elde edilerek aşağıda içerikleri sunulmuştur.

"Maşukiyespor" Maşukiyespor'un 50.yılı münasebeti ile 2002 yılında bir sefere mahsus yayınlanmıştır. İçerik olarak kulüp tarihi, fotoğraflar ve Maşukiye'nin tanıtımı gibi bilgilere yer verilmiştir.

"Spor Tek" süreli bir yayın olarak 2004 tarihinde yayın hayatına başlamıştır. İçerik olarak Gebze ve Darıca bölgelerine yönelik ağırlıklı olarak futbol olmak üzere amatör spor branşları haberlerine yer vermiştir.

"Forza" Kocaelisporlular Derneği tarafından Kocaelispor özelinde çıkarılmış bir yayındır. İçerik olarak Kocaelispor ile ilgili haberler, ligin durumu, futbolcu ve antrenörlerle ilgili röportaj ve Kocaeli spor tarihinden bahsedilmiştir.

"Darıca Gençlerbirliği" 2006 yılında Darıca Gençlerbirliği spor kulübünün resmi dergisi olarak yayın hayatına başlamıştır. İçerik olarak Darıca Gençlerbirliği ile ilgili haber, röportaj, lig durumu ve kulüple ilgili çeşitli bilgilere yer verilmiştir.

"Akademik Spor" Kocaeli Üniversitesinde eğitim gören öğrenciler tarafından hazırlanan ve 2007 yılında yayın hayatına başlayan bir dergidir. İçerik olarak spor alanına yönelik eğitim, psikoloji, sponsorluk, egzersiz, sağlık ve performans gibi konuları içermekte ve ayrıca spor haberlerine yer vermektedir.

"Yelken Fora" İzmit Yelken Kulübünün aylık yayın bülteni olarak 2007 yılında yayınlanmaya başlamıştır. Yelken Fora bülteni içerik olarak yelken sporu ile ilgili haberleri ve kulüp üyelerinin bir araya geldiği etkinlikleri içermektedir.

"Paten Dünyası" Kocaeli ilinde yayın hayatına başlamış ağırlıklı olarak buz sporları haberlerine yer vermesinin yanı sıra ilimizin buz sporları ile ilgili yönetici, antrenör ve sporcuları hakkında haber ve bilgilere yer vermiştir.

"Kocaeli'nde Spor" Kocaeli'nin spor ve taraftar dergisi olarak 2008 tarihinde yerel süreli yayın olarak yayın hayatına başlamıştır. Ağırlıklı olarak Kocaelispor, futbol haberlerine yer vermesinin yanı sıra, ilin amatör spor branşları ile ilgili haberler de dergi içeriğinde yer almaktadır.

"Amatörce" Kocaeli Amatör Spor Kulüpleri Federasyonu tarafından çıkarılan dergi, ilin amatör spor branşları ile ilgili haberlere yer vermekte ve dergi içeriğinde spor eğitimi, sağlık ve spor tarihi konularına da değinilmektedir.

"Fortyone" ağırlıklı olarak kent sporu ile ilgili haberlere yer veren bir dergidir. Sportif röportajlara ve Kocaelispor'a da önem vermiştir.

"Kağıtspor" Kağıtspor kulübü tarafından özellikle Kağıtsporun kendi sportif branşları ile ilgili haberleri kent ile buluşturmak üzere yayın hayatına başlamış bir dergidir. Ayrıca kulüp bünyesinde yönetici, antrenör ve sporcunun birbiri ile ilişkisini geliştirmek ve bilgilendirmek amaçlanmıştır.

"İzmit Tenis Kulübü" İzmit Tenis Kulübü tarafından kulübün resmi bülteni olarak yayın hayatına başlamıştır. Kent sosyal yaşamı, tenis sporu ve üyeleri ile ilgili haber ve etkinliklere yer vermiştir.

Tablo-3. Kocaeli Kent Yaşamında Spor Yayınları "TOPLANTI YAYINLARI"

Yayın Adı	Ölçüleri (cm)	Yayıncı	Sayfa	Yayına Başlama
2. Raket Sporları Sempozyumu	16,5-24	Kocaeli Üniversitesi-KBB	162	2005
3. Raket Sporları Sempozyumu	29,5-21	Kocaeli Üniversitesi-KBB	120	2007
13. Sualtı Sporları ve Bilimleri Toplantısı	29-20,5	Kocaeli Üniversitesi	59	2015
Kocaeli Spor Şurası	29,5-21	İzmit Belediyesi	130	2015

Tablo-3'te belirtilen toplantı yayınları adından da anlaşılacağı üzere ilgili alanda akademik veya alana özel bilgilere yer veren yayınlardan oluşmaktadır.

Yukarıda tablolar ile gösterilen ve açıklamaları yapılan yayınlardan başka kurumların ve kulüplerin dönemsel olarak yayınladığı broşürler, faaliyet raporları, rehberler, tanıtım kitapçıkları ve tanıtım yayınları da yer almaktadır. Örnek olarak Kağıtspor Faaliyet Kitapçığı, Altın Kiraz Dostluk Futbol Turnuvası Tanıtım Kitapçığı, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Spor Proje Kitapçığı ve Kocaeli Doğa Yürüyüş Parkurları Kitapçığı söylenebilir.

Sonuç

Sonuç olarak tarihsel süreçte kent yaşamında, spor ile ilgili farklı türde yayınlar üretilmiş ve spor kültürüne yönelik bir yazılı alan oluştuğu görülmüştür.

Kitap boyutunda spor yayınlarının ağırlıklı olarak futbol ve güreş ile ilgili olduğu görülmüştür. Kocaeli ilinin farklı branşlardaki spor tarihini ve kültürünü ortaya koyan yayın eksikliği dikkat çekmektedir.

Dergiler boyutunda ise spor kulüplerinin bünyesinde çıkarılan dergi ve bültenler olduğu görülmüştür. Ayrıca Kocaelispor ile ilgili dergilerin yer aldığı tespit edilmiş fakat dergilerin sürekliliği sağlanamamıştır.

Kitap, dergi ve bilimsel toplantılarla ilgili yayınların yanında spor ile ilgili literatüre tarihsel süreçte Kocaeli il yıllıklarında, gazetelerde, farklı alanlarda yazılan kitapların bölümlerinde ve dergilerde de yer verilmiştir.

Spor yayınlarının farklı spor branşlarında çeşitlenmesi ve tarihsel süreçte yaşananları aktarması boyutu ile ayrıca önem kazandığı görülmektedir. Spor dergilerinin sportif alanda sosyal hayatı ve ilişkileri gündeme taşıması, spor kitaplarının bilginin gelişen serüvenini aktarması ile dikkat çektiği bilinmektedir. Bu yönleri ile yerelde spor yayınları önem kazanmakta ve diğer farklı yönleri ile araştırılması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Özdemirci, F., Çelenkoğlu, A., Köseoğlu, S., Düzgün, A., Erdem, İ., Buğuçam, M. Ve diğerleri. (1998). Derleme sorunları ve bibliyografik kontrol komisyon raporu. Dördüncü ulusal yayın kongresi komisyon raporları içinde (ss. 81-97). Ankara: Kültür Bakanlığı. (Aktaran Buket, Candan, *Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Yayıncılık Ve Kütüphaneciliğin Gelişiminde Telif Hakkı Ve Derleme Yasalarının Etkileri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010.)
2. Buket, Candan, *Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Yayıncılık Ve Kütüphaneciliğin Gelişiminde Telif Hakkı Ve Derleme Yasalarının Etkileri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010.
3. Bayram, Çağlar, *Kocaeli'deki Yerel Gazetelerin Tarihsel Ve Teknolojik Gelişimi*, Basılmamış Doktora Tezi, Kocaeli, 2007.

4. *Cumhuriyetin 50. Yılında Kocaeli*, 1973 il yıllığı, Kocaeli, 1973.
5. Sarıoğlu, Mehmet. *Mehmet Ali Kağıtçı Ve Seka'nın Kocaeli'ne Katkıları*. S.1459, 1467. Uluslararası Gazi Akça Koca Ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu, Kocaeli, 2015.
6. Kenan, Karabulut, *Yerel Topluluğun Bilgiye Ulaşmasında Halk Kütüphanelerine Erişebilirliğin Rolü: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Halk Kütüphanesi Örneği*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013.
7. Atilla Oral, "Kocaeli'de Spor Kulüpleri", *Özgür Kocaeli Gazetesi Pazar Eki*, 18 Haziran 2006.

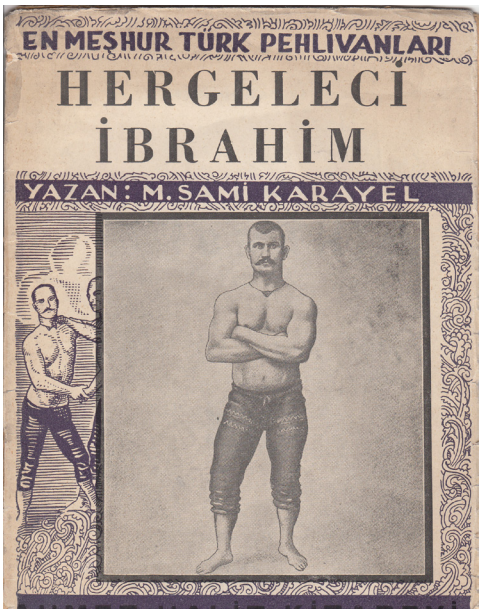
EN MEŞHUR TÜRK PEHLİVANLARI
HERGELECİ
İBRAHİM
YAZAN: M. SAMİ KARAYEL

"Kuruluşundan Bugüne"
Kocaelispor

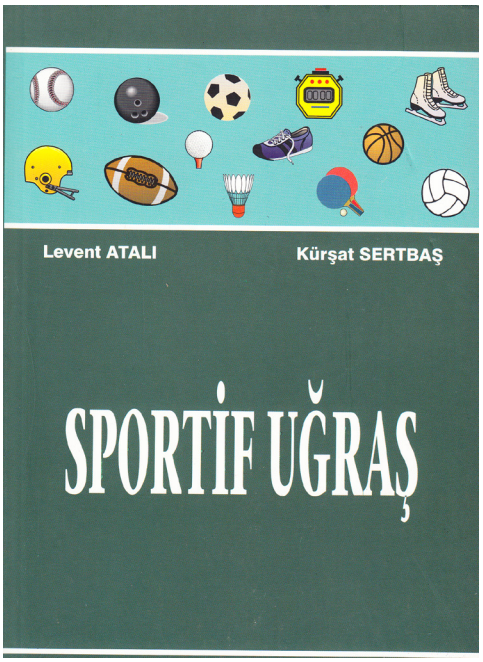
Levent ATALI
Kürşat SERTBAŞ
SPORTİF UĞRAŞ

LEVENT ATALI
KOCAELİ'nin
SPOR TARİHİ
"Röportajlarla Bir Dönem"

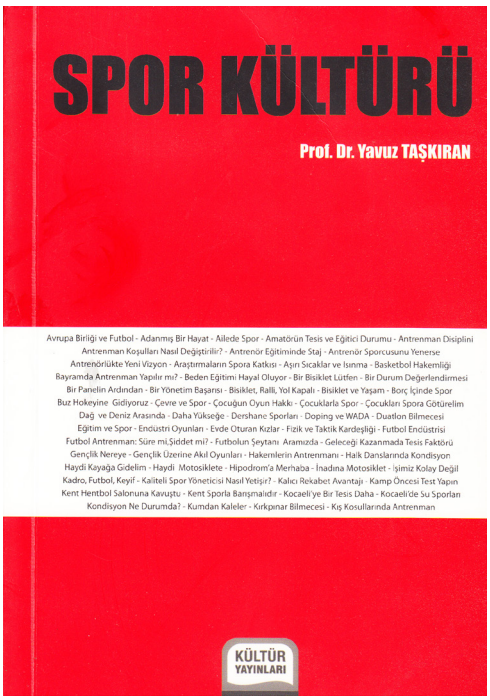
SPOR KÜLTÜRÜ
Prof. Dr. Yavuz TAŞKIRAN
Avrupa Birliği ve Futbol - Adanmış Bir Hayat - Ailede Spor - Amatörün Tesis ve Eğitici Durumu - Antrenman Disiplini
Antrenman Koşulları Nasıl Değiştirilir? - Antrenör Eğitiminde Staj - Antrenör Sporcusunu Yenerse
Antrenörlükte Yeni Vizyon - Araştırmaların Spora Katkısı - Aşırı Sıcaklar ve Isınma - Basketbol Hakemliği
Bayramda Antrenman Yapılır mı? - Beden Eğitimi Hayal Oluyor - Bir Bisiklet Lütfen - Bir Durum Değerlendirmesi
Bir Panelin Ardından - Bir Yönetim Başarısı - Bisiklet, Ralli, Yol Kapalı - Bisiklet ve Yaşam - Borç İçinde Spor
Buz Hokeyine Gidiyoruz - Çevre ve Spor - Çocuğun Oyun Hakkı - Çocuklarla Spor - Çocukları Spora Götürelim
Dağ ve Deniz Arasında - Daha Yükseğe - Dershane Sporları - Doping ve WADA - Duatlon Bilmecesi
Eğitim ve Spor - Encüstri Oyunları - Evde Oturan Kızlar - Fizik ve Taktik Kardeşliği - Futbol Encüstrisi
Futbol Antrenman: Süre mi,Şiddet mi? - Futbolun Şeytanı Aramızda - Geleceği Kazanmada Tesis Faktörü
Gençlik Nereye - Gençlik Üzerine Akıl Oyunları - Hakemlerin Antrenmanı - Halk Danslarında Kondisyon
Haydi Kayağa Gidelim - Haydi Motosiklete - Hipodrom'a Merhaba - İnadına Motosiklet - İşimiz Kolay Değil
Kadro, Futbol, Keyif - Kaliteli Spor Yöneticisi Nasıl Yetişir? - Kalıcı Rekabet Avantajı - Kamp Öncesi Test Yapın
Kent Hentbol Salonuna Kavuştu - Kent Sporla Barışmalıdır - Kocaeli'ye Bir Tesis Daha - Kocaeli'de Su Sporları
Kondisyon Ne Durumda? - Kumdan Kaleler - Kırkpınar Bilmecesi - Kış Kosullarında Antrenman
KÜLTÜR YAYINLARI

HEP ER MEYDANIYDI
KOCAELİ
DÜNDEN BUGÜNE PEHLİVANLARIMIZ
Çalışınca oluyor.
KOCAELİ BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ

KOCAELİ BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
EĞİTİM KİTAPÇIĞI
2013 - 2014
BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ KOCAELİ KAĞITSPOR
Kağıtspor AKADEMİ

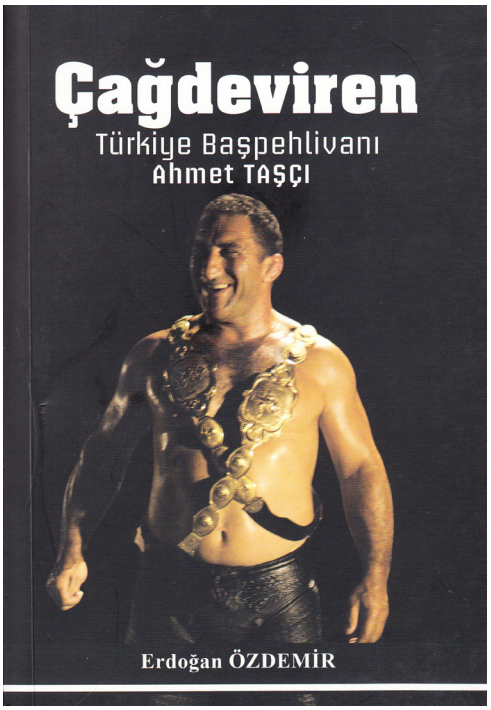
Çağdeviren
Türkiye Başpehlivanı
Ahmet TAŞÇI
Erdoğan ÖZDEMİR

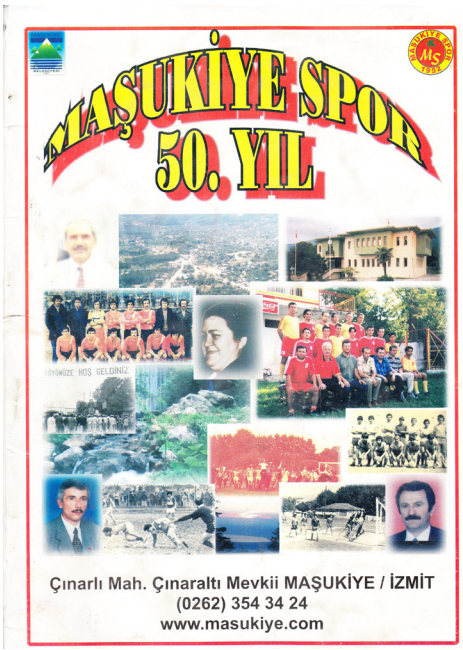
MAŞUKİYE SPOR
50. YIL
Çınarlı Mah. Çınaraltı Mevkii MAŞUKİYE / İZMİT
(0262) 354 34 24
www.masukiye.com

www.gebzesportek.com
SPORTEK
KOCAELİ BÖLGESİNİN TEK SPOR DERGİSİ
73
Darıca GB
play-off'a
koşuyor
Aslanlar
Gebzespor'u zirvede tutuyor

forza
YAŞADIĞIN KENTİN TAKIMINA SAHİP ÇIK
KASIM 2005
Her şeyin
bir
bedeli
var!
Gönüllerin
şampiyonu bizdik
Bir Garip
Kupa Öyküsü...
Mert Meriç,

DARICA GENÇLERBİRLİĞİ SPOR KULÜBÜ RESMİ DERGİSİ
DARICA
1934
GENÇLERBİRLİĞİ
YIL:1 SAYI:1 HAZİRAN 2006
Şükrü Karabacak
Darıca Gençlerbirliği
cazibe merkezidir
İçimizden biri
Birol Güven
Apoletsiz Komutan
Hasan Altuntaş
PLAY - OFF
DOSYASI
DENEDİK
AMA OLMADI
Ahmet Alemdar
Erhan Abana

akademik
spor
Sayı:1 / Ekim - Kasım - Aralık 2007
www.akademikspordergisi.com
Spor ve Sağlık
Fiziksel aktivitelerin yaşam kalitesine etkileri
Röportaj
Rafet KIRGIZ
TFF. Yönetim Kurulu Üyesi
Amatör Kurul Başkanı
Rakamlarla Kocaeli
Kocaeli'deki faal spor kulüpleri, tesisler ve istatistikler
Spor Takvimi
Açılacak antrenörlük kursları
Dünya spor takvimi
Kongre ve sempozyumlar
"Diplomasız Şampiyon"
Gazanfer BİLGE

FORA
Yıldız Cam
Yıl : 2007 Sayı : 1
İzmit Yelken Kulübü Aylık Yayın Bülteni
YELKENLER FORA DEDİK
TÜRKİYE SAMPİYONU OLDUK
TÜRKİYE İKİNCİSİ OLDUK
YELKENCE

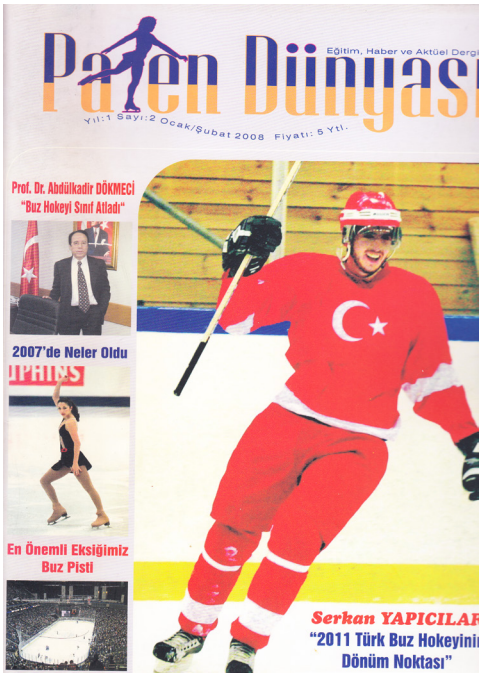
Paten Dünyası
Eğitim, Haber ve Aktüel Dergi
Yıl:1 Sayı:2 Ocak/Şubat 2008 Fiyatı: 5 YTL
Prof. Dr. Abdülkadir DÖKMECİ
"Buz Hokeyi Sınıf Atladı"
2007'de Neler Oldu
En Önemli Eksiğimiz
Buz Pisti
Serkan YAPICILAR
"2011 Türk Buz Hokeyini
Dönüm Noktası"

Mustafa Çulcu
Kocaeli'nde Spor Ailesiede
Hamdi Doğan
Camp Nou'da
Hüseyin Zeytinci
Hep Destek, Tam Destek
Hayrettin Albayrak
Son Gülen İyi Güler
İsmail Kalkandelen
Tarihe Tanıklık Edenler
KocaelindeSpor
Kocaeli'nin Spor ve Taraftar Dergisi
Nisan 2008
Yıl: 1 Sayı: 2
5 YTL
Stadyumun Gölcüklüsü
Erdoğan Arıkan
Kayhan Çubuklu İddialı
Bu Ligin Şampiyonuyuz
Dosya
Kocaelispor Seçim
Kazandırır mı?
Mustafa Denizli
Yola Devam
Yanınızdayız
Bomba Sezon
Sonunda Patlayacak!
Remzi Demirer
Futbol; Sahte Mesaj
Doğru Eylem
Necip Öztaş
Şampiyonlar Ligi'ne
Göz Kırpıyor
3. Lige Terfi Maçları Başlıyor
Bu
"Çam"
Devrilmez

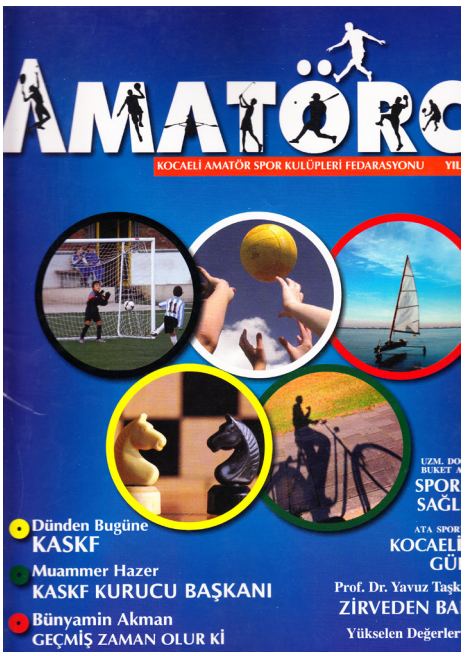
AMATÖRC
KOCAELİ AMATÖR SPOR KULÜPLERİ FEDARASYONU
Dünden Bugüne
KASKF
Muammer Hazer
KASKF KURUCU BAŞKANI
Bünyamin Akman
GEÇMİŞ ZAMAN OLUR Kİ
Prof. Dr. Yavuz Taşk
ZİRVEDEN BA
Yükselen Değerler

FortyOne
Kocaeli'nin TEK Spor Dergisi
Aralık 2011 5 TL
ÖZEL RÖPORTAJ
RAGIP
SAVAŞ
DERİNCE
BELEDİYESPOR
SPORIUM
PASCAL
NOUMA
DUMİTRU
STİNGACİU
METİN
UZUNER
Metin - Havva
TÜREDİ
ERHAN
ARSLAN
MODERN ÇAĞIN
GLADYATÖRLERİ
CİHAN NERGİS

KOCAELİ BÜYÜKŞEHİR BELEDİYE
KAĞITSPOR
www.kagitspor.com
SEKASEM
Kocaeli'nin sporcu fabrikası
28 BRANŞTA
KAĞITSPOR
DOĞRU HAMLEDE
BULUŞTUK
GELECEK İÇİN
SPOR OKULLARI
BAŞKAN KARAOSMANOĞLU;
"Kağıtspor, bir hayat okuludur. İnsanımız son yıllarda elde ettiği kazanımlar ve değerler çok ama çok önemlidir."

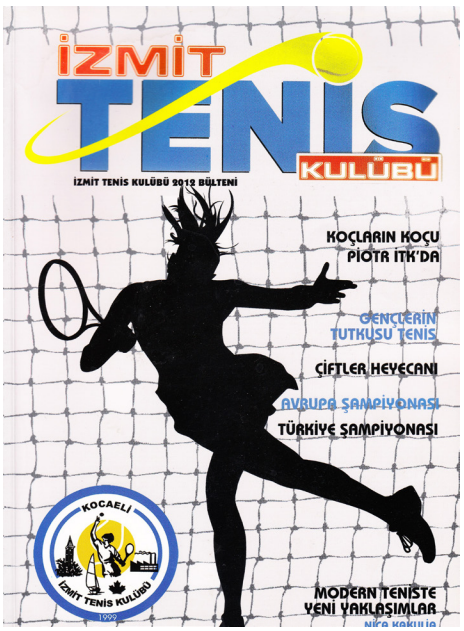
İZMİT
TENİS
KULÜBÜ
İZMİT TENİS KULÜBÜ 2012 BÜLTENİ
KOÇLARIN KOÇU
PİOTR İTK'DA
GENÇLERİN
TUTKUSU TENİS
ÇİFTLER HEYECANI
AVRUPA ŞAMPİYONASI
TÜRKİYE ŞAMPİYONASI
KOCAELİ
İZMİT TENİS KULÜBÜ
MODERN TENİSTE
YENİ YAKLAŞIMLAR

KOCAELİ BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
2. Raket Sporları Sempozyumu
16-17 Aralık 2005
EDİTÖRLER
Yavuz TAŞKIRAN
Kürşad SERTBAŞ
Levent ATALI
Ayla DEMİRDİZEN
Ahmet GÖNENER
SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

2015
MAVİ PAYLAŞIM
13. SUALTI SPORLARI VE BİLİMLERİ TOPLANTISI
BİLDİRİLER ÖZET KİTABI
8-9-10 MAYIS 2015
KOCAELİ

14-15 Aralık 2007
Raket Sporları Sempozyumu
SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ
KOCAELİ

İZMİT BELEDİYESİ
2015 KOCAELİ
SPOR ŞURASI
2015 KOCAELİ SPOR ŞURASI

KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ TARAFINDAN BASILAN YAYINLAR

Burçin SAĞLAM*

Giriş

Kısa adı KOÜ olan Kocaeli Üniversitesi, 1992 yılından günümüze başarılı bir grafik çizerek gelmiştir. Kocaeli Üniversitesi 17 Ağustos 1999 Marmara Depremi'nde maddi olarak büyük kayıplar vermiş ancak yaşanan kayıplara rağmen Kocaeli Üniversitesi 1999-2000 eğitim-öğretim yılını yalnızca bir aylık gecikmeyle başlamıştır.

O günden bugüne çıtasını sürekli yükselten Kocaeli Üniversitesi elde ettiği bu başarıyı çıkardığı yayınlarla da göstermektedir. Bilindiği üzere üniversitelerin çıkardığı yayınlar (kitap, gazete, dergi vs) üniversitenin sosyal-kültürel ve birçok alanda başarısını yansıtmaktadır. KOÜ kentin bir dinamiği olmak noktasında adım atarken yayınlarına da önem vermektedir.

Kocaeli Üniversitesi'nde kalite eğitim kadar çıkarılan yayınlar da önemlidir. Özellikle uygulama dergi ve gazetelerle KOÜ öğrencileri sahanın içine biraz daha çekmek, etkenleştirmek, failleştirmeyi amaçlamıştır. Başta öğrenciler olmak üzere hem akademisyen kitlesi hem de Kocaeli halkı ile iletişimi her daim güçlü tutmak isteyen KOÜ bu bağı yine yayınlarıyla sağlam devam etmektedir.

Bu çalışmayla üniversiteler için yukarıda belirtildiği gibi önemli olduğu düşünülen yayınlar(kitap, gazete, dergi, broşür) ele alınmıştır.

Yaptığımız çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden yararlanılmış ve belge-doküman inceleme, içerik analizi metodu kullanılmıştır.

Kocaeli Üniversitesi'nin Tarihi

Kocaeli Üniversitesi 6 fakülte, 1 meslek yüksekokulu, 3 enstitü ile 1992'de çıkarılan 3837 sayılı yasa ile kurulmuştur. 1999 depreminde maddi varlığının %75'ini yitiren Kocaeli Üniversitesi, söz konusu büyük kayba karşın, 1999-2000 eğitim-öğretim yılını yalnızca bir aylık gecikmeyle başlamıştır.[1]

* Kocaeli Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü/ Gazetecilik - burcinsaglam51@gmail.com

1 Kocaeli Üniversitesi, http://www.kocaeli.edu.tr/hakkimizda.php (ET: 05.02.2017)

Bu süreç sonunda, yeni yerleşim için yer arayışlarına giren Kocaeli Üniversitesi, 4 Ekim 2000 tarihinde Üçtepeler Mevkiinde 6500 dönümlük alanda Umuttepe Yerleşkesi'nin temelini atmıştır. 4 yıl gibi kısa bir sürede yerleşke inşaatı tamamlanmış ve 2004-2005 öğretim yılında üniversitemiz yeni yerleşkesine taşınmıştır. Böylece Türkiye'de ilk defa bir üniversite yerleşkesi projelendirilerek hayata geçirilmiştir. Umuttepe Batı Yerleşkesi'nin inşaatı devam etmektedir.

Bugün bünyesinde 14 fakülte, 6 yüksekokul, 21 meslek yüksekokulu, 3 enstitü ve devlet konservatuvarı bulunmaktadır. Ayrıca 13 araştırma ve uygulama merkezi ile 28 araştırma ve uygulama birimimiz vardır.

Kocaeli Üniversitesi'nin Kütüphane Geçmişi

Kocaeli Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı 1992 yılına kadar Yıldız Üniversitesine bağlı Mühendislik Akademisi Kütüphanesi olarak hizmet veren, 5000 kitaplık, kapalı raf sistemi ile çalışan küçük bir kitaplık konumundaydı. 1992 yılında Üniversite olduktan sonra profesyonel anlamda kütüphanecilik hizmeti verilmeye başlandı. Teknik işlemler evrensel standartlarda gerçekleştirilerek kütüphanecilik hizmetlerinde yeniden organizasyon ve gelişerek büyüme dönemi başlamış oldu.[2]

2015 yılında toplam 103 çeşit veritabanından; 115.093 derginin indeks ve özetçe bilgilerine; 49.107 derginin tam metin bilgisine; 2.349.629'u özetçe olmak üzere 954.286 tam metin e-teze erişim sağlanmıştır. Bunun yanı sıra kütüphanemizde, şubeler dahil 99.221 adedi basılı, 159.032 adedi elektronik olmak üzere 255.532 kitap bulunmaktadır.[3]

Kocaeli Üniversitesi Tarafından Yayınlanan Yayınlar

Kitaplar-Makale-Sempozyum Bildirileri

Kocaeli Üniversitesi tarafından geçmişten bugüne sistemde kayıtlı olarak toplam 415 yayın basılmıştır. Bu yayınlar Kocaeli Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Tıp Fakültesi Kütüphanesi, Hukuk Fakültesi Kütüphanesi, Anıtpark Kütüphanesi, Turizm İşletme ve Otelcilik Yüksekokulu Kütüphanesi, Karamürsel Meslek Yüksek Okulu Kütüphanesi, Kartepe Meslek Yüksek Okulu Kütüphanesi, Havacılık ve Uzay Bilimleri Kütüphanesi ile Diş Hekimliği Fakültesi'nde yer almaktadır.[4]

Yayınlar arasında; kitap, tez, kitap dışı, makale, sempozyum bildirileri, süreli yayınlar yer almaktadır.

Alt türler olarak baktığımızda ise; albüm, almanak, analiz, anı/günlük, anlatı, ansiklopedi, antoloji, araştırma, armağan atasözü, atlas, ayrıbasım, belge, belgesel, bibliyografi, bildiri, bilgisayar, bilim, biyografi, broşür, bülten, çalıştay, çizgi roman, çocuk kitabı, deneme, dergi, derleme, ders kitabı, ders notu, desen, destan, diğer kitaplar, dil, dil bilgisi, din, doçentlik, doktora,

2 Kocaeli Üniversitesi, http://kutuphane.kocaeli.edu.tr/birim/p.php?icerik=tarihce (ET: 05.02.2017)

3 Kocaeli Üniversitesi, http://kutuphane.kocaeli.edu.tr/birim/p.php?icerik=tarihce (ET: 05.02.2017)

4 Kütüphane Merkezi, Kocaeli Üniversitesi Kütüphanesi, http://library.kocaeli.edu.tr/yordambt/yordam.php (ET:16.02.2017)

doküman, edebiyat, eğitim, ekonomi, el kitabı, eleştiri, felsefe, fıkra, film, finans, fotoğraf, gazete, gezi, grafik, harita, hikaye, hukuk, inceleme, istatistik, kanun, karar, karikatür, katalog, kılavuz, konferans, kongre, konser, kurs, kurultay, madalya, makale, masal, mektup, mevzuat, mimar, mizah, monografi, müzik, müzik notası, nadir eser, öykü, özet, okuma kitabı, otobiyografi, oyun, panel, piyes, plan, politika, program, politika, psikoloji, rapor, rehber, resim, resimli kitap, röportaj, roman, şarkı, şerh, şiir, şura, sağlık, sanat, seminer, sempozyum, tarihçe, yaşantı ve yönetmelik.

Yayınlar şekil olarak ise basılı, Braille, elektronik ve manyetik şeklinde basılmıştır.

Kocaeli Üniversitesi tarafından çıkartılan yayınlar arasından seçilen 4 tane kitabın analizine bakıldığında;

Tablo 1. Kocaeli Üniversitesi Tarafından Yayınlanan Kitaplar

Yayın Türü	İsmi	Yazarı	Tasarımı	Yayın Tarihi	Sayfa Sayısı
Kitap	17 Ağustos ve Kocaeli Üniversitesi	Prof. Dr. Baki Komsuoğlu	Karton kapak	2001/3. baskı	224
Kitap	Ekonometri	Recep Tarı	Karton kapak	2006/5. baskı	481
Kitap	İzmit Milletvekilleri	Esma Torun	Karton kapak	1993	352
Kitap	Leyla Atakan	Hikmet Özdemir	Karton kapak	2002	84

Kocaeli Üniversitesi tarafından yayınlanan ve kütüphanede yer alan 415 kitap arasından şekil analizi için ele aldığımız Prof. Dr. Baki Komsuoğlu tarafından yazılan 'Çünkü bu yaşananlar nasıl olsa bir rüyaydı: 17 Ağustos ve Kocaeli Üniversitesi' isimli kitap; 2001 yılında Kocaeli Üniversitesi tarafından yayınlamıştır. 2009 yılında 3. baskısı yapılmıştır. Karton kapak şeklinde basılan kitap; 224 sayfadan oluşmaktadır, kitabın boyutu ise 26 cm'dir. Kitaptaki konu başlıkları ise deprem, toplumsal yönleri ve psikolojik yönleridir. (EK-1)

İkinci olarak ele aldığımız kitap ise Recep Tarı tarafından yazılan ekonometri. 2006 yılında Kocaeli Üniversitesi tarafından yayınlanmıştır. 2008 yılında 5. baskısı yapılmıştır. Karton kapak şeklinde basılan kitap 481 sayfadan oluşmaktadır ve kitabın boyutu 28 cm'dir. Kitaptaki konu başlıkları ise ekonometridir. (EK-2)

Kitap dışı yayınlanan kitap olarak ise İzmit Milletvekilleri 1920-1927 isimli kitaptır. Esma Torun tarafından 1993 yılında Kocaeli Üniversitesi tarafından basılan İzmit Milletvekilleri isimli kitap 352 sayfan oluşmakta ve kitabın boyutu 24 cm'dir. Kitaptaki konu başlıkları Türkiye Tarih Devrimi ve İzmit tarihidir. (EK-3)

Biyografi alanında yayınlanan Leyla Atakan isimli kitaba baktığımızda ise İzmit'in ilk kadın belediye başkanı olan Leyla Atakan'ı ele alan Hikmet Özdemir, 1925-1971 yılları arasında Atakan'ı anlatmıştır. Kitap 2002 yılında Kocaeli Üniversitesi tarafından yayınlanmıştır. Kitap

84 sayfadan oluşmakta ve kitabın boyutu 21 cm'dir. Kitapta başta İzmit olmak üzere Türkiye siyaseti ve Leyla Atakan'ın biyografisi yer almaktadır. (EK-4)

Kocaeli Üniversitesi tarafından çıkarılan yayınlara türlerine göre bakıldığında;

Tablo 2. Kocaeli Üniversitesi Tarafından Çıkarılan Yayınların Türleri ve Sayıları

YAYIN TÜRÜ	SAYISI
Kitap	391
Tez	2
Süreli	20
Kitapdışı	2

Kocaeli Üniversitesi tarafından şimdiye kadar yayınlan ve kayıt altında olan 415 yayına baktığımızda; 391 tanesi kitap, 2 tanesi tez, 20 tanesi süreli dergi ve 2 tanesi de kitap dışı bildiri şeklinde yayınlardır.

Yayımlanan tezler; 3-fazlı 4-telli sistemlerde güç kalitesi düzeltimi için birleşik seri-paralel aktif filtre tasarımı denetimi ve gerçekleştirilmesi / Uçar, Mehmet; danışman: Yrd. Doç. Dr. Şule Özdemir ve Öğrenciler Arasındaki Şiddete İlişkin Öğrenci, Öğretmen ve Yönetici Görüşleri / Oğuz, Fatma; Prof. Dr. Cevat Celep

Yayımlanan dergiler; e-mesleki Gelişim ve Araştırma Dergisi, Kocaeli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Uygulamalı yerbilimleri dergisi, Journal of Kocaeli University purend applied mathematics İletişim, Kocaeli Üniversitesi İlke dergisi, Kocaeli Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Yayın bülteni, Kocaeli Üniversitesi haber bülteni, Kocaeli Üniversitesi dergisi, Kocaeli Üniversitesi Bülteni, Kocaeli Üniversitesi Bilim, Kültür ve Haber dergisi, Gökyüzü, Kocaeli Üniversitesi Hariciye Araştırma ve İnceleme dergisi, Akademia, Akademi, Kocaeli pusula, Kocaeli Üniversitesi Hukuk Fakültesi dergisi, Akademi gökyüzü dergisi ve Kocaeli Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi.

Yayımlanan kitap dışı yayınlar; 5. Bilgi ekonomi ve yönetim kongresi: bildiriler kitabı ve Yönetim Kongresi ile Büyük buluşma: Güzel sanatlar fakülteleri öğretim elemanları sergisi

Bilimsel Dergiler

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (KOSBED)

KOÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Altı ayda bir yayınlanan ulusal hakemli bir dergidir. TUBİTAKULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanına (SBVT) kayıtlıdır ve ASOSIndex tarafından taranmaktadır. Dergide yayınlanan yazı ve makaleler, kaynak gösterilmek şartıyla iktibas edilebilir. Yazı ve makalelerin tüm sorumluluğu, yazarına / yazarlarına aittir. Derginin elektronik

versiyonu, tam metin olarak http://kosbed.kocaeli.edu.tr internet adresi üzerinden erişime açıktır. (EK-5)

Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KOSBED) 1997 yılından itibaren haziran ve aralık aylarında olmak üzere yılda iki kez yayınlanmaktadır. KOSBED; teorik veya uygulamalı alanında özgün makaleleri yayınlayan hakemli bilimsel bir dergidir. Dergi; üniversitelere, kütüphanelere, enstitülere ve tüm akademik çevrelere hem internet ortamında hem de basılı olmak üzere iki şekilde erişim sağlamaktadır. Dergide yayınlanmış / yayınlanacak makalelerin sorumluluğu ilgili yazar ya da yazarlara telif hakkı ise enstitüye aittir. Dergide Türkçe ve İngilizce dillerinde yazılar yayınlanmaktadır. Açık erişim politikasını benimsemiş olan Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi bilginin küresel dağıtımına aracılık etmekte olup, ULAKBİM, ASOS, TİE, Akademik Dizin ve Arastirmax indekslerinde dizinlenmektedir. Ayrıca her geçen gün yayın standartlarını geliştiren dergi SSCI tarafından indekslenmeyi de hedeflemekte olup, alanında saygın bir çok indeks ile gerekli yazışmaları yürütmektedir.[5]

İletişim Fakültesi Dergisi (KİLAD)

Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi Araştırma dergisi 2001 yılından bu yana yayın hayatını sürdüren hakemli bir akademik dergidir. KİLAD'da yayınlanmak üzere gönderilecek çalışmaların, iletişim veya iletişimle interdisipliner ilişkisi olan konuları ele alan, Türkçe, İngilizce veya Almanca, bilimsel, özgün çalışmalar olması gerekmektedir.

Yayınlanması uygun görülen veya görülmeyen çalışmalar geri gönderilmez. Yazar(lar)a sadece bilgi gönderilir. 2017 bahar döneminde 10. yayını çıkmıştır.[6] (EK-6)

Sağlık Bilimleri Dergisi (KOSBİL)

Kocaeli Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi Sağlık Bilimleri alanındaki çalışmalara yer verir ve sadece çevrim içi (on line) Ocak, Mayıs ve Eylül aylarında olmak üzere yılda 3 kez yayınlanır. Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir. Sağlık Bilimleri ile ilgili olabilecek özgün araştırma yazıları, derleme, olgu sunumları, yayın yönetmenine mektuplar ve kitap tanıtımları dergide yer alır.[7] (EK-7)

Hukuk Fakültesi Dergisi

Kocaeli Üniversitesi akademisyenleri tarafından hazırlanan "Hukuk Fakültesi Dergisi" yılda iki kez okuyucuyla buluşuyor. Hukuk Fakültesi Dergisi 2009 yılından bu yana yayın hayatını sürdüren hakemli bir akademik dergidir. Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir. EK:8

Yayınlanan dergilerin içerik ve şekil olarak incelediğimizde ise;

5 Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, http://kosbed.kocaeli.edu.tr/ (ET: 13.02.2017)

6 İletişim Fakültesi Dergisi, Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi, http://kilad.kocaeli.edu.tr/ (ET: 10.02.2017)

7 Sağlık Bilimler Enstitüsü Dergisi, Kocaeli Üniversitesi Sağlık Bilimler Enstitüsü, http://sagbil.kocaeli.edu.tr/?p=announcements&id=186 (ET: 20.02.2017)

Tablo 3. Kocaeli Üniversitesi Tarafından Çıkarılan Dergiler

Dergiler	Çıkış tarihi	Sayısı	Sayfa sayısı	Boyutu	Yayın aralığı	Çıkış amacı
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi	1997	2016/2 SAYI 32	188	21 x 29,7 cm	Yılda iki kez	Makale, kişi ve kitap tanıtımı ya da eleştiri
İletişim Fakültesi Dergisi	2001	2017/1 SAYI 10	175	21 x 29,7 cm	Yılda iki kez	İletişimle ilgili konuları paylaşmak
Sağlık Bilimleri Dergisi	2015	2017/1 SAYI 5	43	21 x 29,7 cm	Yılda üç kez	Sağlıktaki gelişmeleri aktarmak
Hukuk Fakültesi Dergisi	2009	2017/1 SAYI 15	175	16 x 23,5 cm	Yılda iki kez	Hukuk sistemindeki değişimler

KOÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (KOSBED) yılda iki kez olmak üzere yayınlanmaktadır. 1997 yılında yayın hayatına başlayan derginin son olarak 32. sayısı çıkmıştır. Sosyal bilimler alanında makale, kişi ve kitap tanıtımı ya da eleştiri alanlarındaki gelişmeleri ve yorumları aktaran dergi istisnai durumlar hariç 188 sayfa çıkmaktadır. Derginin boyutu A4 boyutundadır. Derginin kapak tasarımındaki mavi zemin üzerine dergi içeriğinde yer alan konu başlıkları verişmiştir.

KOÜ İletişim Fakültesi Dergisi (KİLAD) yılda iki kez okuyucularıyla buluşmaktadır. 2001 yılında yayın hayatına başlayan dergini 2017 yılının güz döneminde 10. sayısı çıkmıştır. İletişim veya iletişimle ilgili konuları paylaşmak amacıyla çıkan dergi 175 sayfadan meydana gelmektedir. Dergi A4 boyutunda yayımlanırken kapağı baş konunun içeriğine göre renkli tonlar kullanılarak tasarlanmaktadır.

KOÜ Sağlık Bilimleri Dergisi (KOSBİL) yılda üç kez yayınlanmaktadır. 2015 yılında sağlık alanındaki farklı düşüncelere yer vermek amacıyla yayın hayatına başlayan KOSBİL, son olarak 5. sayısını yayımlamıştır. A4 boyutunda yayınlanan dergi 43 sayfadan oluşmaktadır. Açık mavi tonu ve KOÜ'nün logosunun yer aldığı dergisinin tasarımında sadelik göze çarpmaktadır.

KOÜ Hukuk Fakültesi dergisi ise yılda iki kez yayımlanmaktadır. 2009 yılında yayın hayatına katılan Hukuk Fakültesi Dergisi'nin son olarak 2017 yılının güz döneminde 15. sayısı çıkmıştır. Dergi 175 sayfadan oluşmaktadır. Derginin boyutu 16 cm genişlikte ve 13,5 yüksekliktedir. Hukuk alanındaki gelişmelere ve farklı değerlendirmelere yer veren derginin ilk sayfasında beyaz tonlara fazlasıyla yer verilmiş, bu da okumayı kolaylaştırmıştır.

Yayın hayatı sona erenler yayınlar ise şöyle;

Kocaeli Üniversitesi'ndeki akademik birimler geçmişten günümüze dergiler çıkarmıştır. Bunun yanında sadece fakülteler değil aynı zamanda üniversite içerindeki öğrenciler tarafından kurulan kulüpler tarafından da dergiler yayımlanmıştı. Ancak bunlar arasında devamlılığı günümüze denk gelen bir dergi bulunmamaktadır. Şimdiye kadar kulüpler ve fakülteler tarafından çıkartılan ancak yayın hayatı sonra eren dergiler şu şekildedir: İlke, Fen ve Mühendislik Bilimler Yayın Bülteni, Akademi Gökyüzü, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi ile Bilim, Kültür ve Sanat Dergisi.

Gazeteler

Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi Öğrenci Uygulama Gazetesi Genç Açı

Öğrenci uygulama gazetesi Genç Açı, yayın hayatına bir duvar gazetesi olarak Temmuz 1999'da başladı. Gazetenin ilk maket tasarımı Yrd. Doç. Dr. Kerim Karagöz tarafından yapıldı. Şubat 2001 tarihinden itibaren aylık periyodik olarak yayın hayatına devam eden Genç Açı, 2016 yılı mart ayı itibariyle 62.sayısına ulaştı.[8] (EK: 9-10)

Başlangıçta öğretim üye ve elemanlarının sorumluluğunda yürütülen haber toplama ve sayfa düzenleme çalışmaları, 2003 - 2004 Eğitim ve Öğretim Yılı Güz yarıyılından bu yana öğrencilerin yönetiminde sürdürülüyor. Geçen süre içerisinde Genç Açı bünyesinde görev alan öğrencilerin kazandıkları başarılar da gelişmeyi ortaya koyar nitelikte. Genç Açı'daki çalışmalarıyla Aydın Doğan Vakfı'nın iletişim fakülteleri arasında düzenlediği "Genç İletişimciler" yarışmalarında kazandıkları ödüllerin yanı sıra Milliyet Gazetesi'nin 2004 Yılı Abdi İpekçi Dostluk ve Barış Ödülleri kapsamında ilk kez ve sadece fakülte öğrencilerine verilen "Övgüye Değer Çalışma ve Teşvik Mansiyonu" bunun en önemli göstergesi. Fakülte öğrencilerinin yaptığı zorunlu haber stajında üretilen haberler ve bunun yanında takip edilen özel haber çalışmaları gazetede yayımlanmaktadır.

GENÇ AÇI'da görev alan öğrenciler, kendilerine sunulan teknik imkanlardan yararlanarak haber çalışmalarını kolaylıkla yapabiliyorlar. Gelişen iletişim teknolojilerinin sonucu olarak dünyada enformasyon iletiminin "dijital"leştiği bir dönem yaşanıyor. GENÇ AÇI, enformasyona hızlı bir şekilde ulaşmanın önem taşıdığı günümüzde haber takibini dijital fotoğraf makineleri ve ses kayıt cihazlarıyla gerçekleştiriyor. Böylece haber kaynaklarından alınan görüşler, tarafsız ve çok yönlü şekilde gazetede yayımlanma imkanı buluyor. Dijital fotoğraf makineleri ve ses kayıt cihazları gazetede çalışan muhabir kadrosunun kullanımına sunuluyor. Haber havuzunda toplanan haberler; PC bilgisayarlarda yazılıyor ve Macintosh ortamında sayfa tasarımına hazırlanıyor. GENÇ AçI toplamda 32 sayfadan oluşmaktadır. Gazetenin içeriğinde; kampüs gündem, eğitim, kültür-sanat, özel haber, gezi, söyleşi, sağlık ve spor sayfaları yer almaktadır. GENÇ AÇI tabloid boyutunda, gazete endüstrisinde kullanılan 430 mm x 280 mm ebatlarında küçük bir gazete formatıdır. Her bir sayfaya ortalama iki haber girmekte ve

8 Genç Açı Gazetesi, Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi, http://gencaci.kocaeli.edu.tr/?p=hakkimizda (ET: 26.02.2017)

her haber için 2-4 adet fotoğraf yer almaktadır. Gazetenin ilk sayfasında beyaz arka fon daha çok tercih edilmiştir.

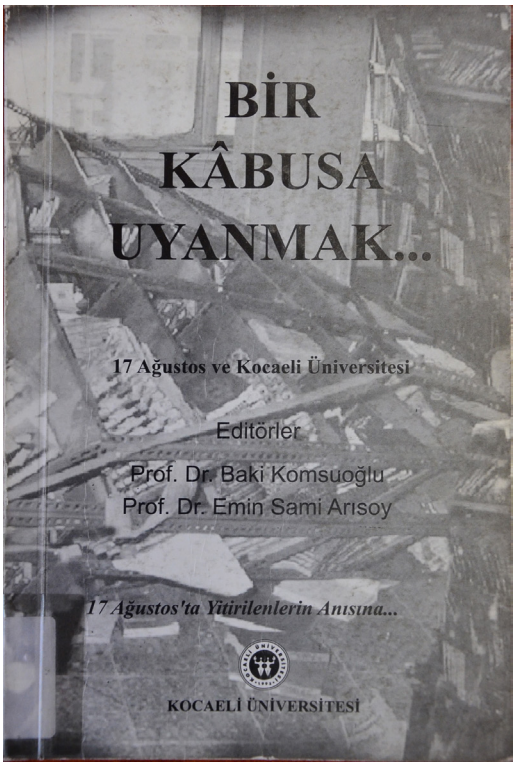

EK 2: Recep Tarı tarafından yazılan ekonometri. 2006 yılında Kocaeli Üniversitesi tarafından yayınlanmıştır.

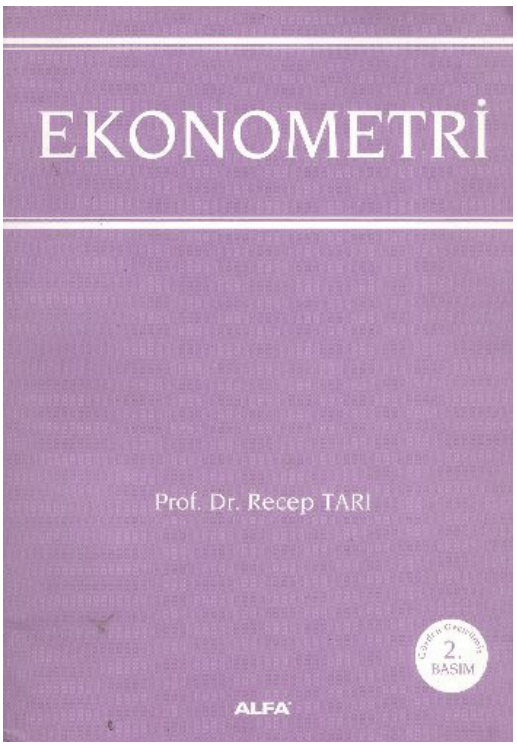

EK 1: Kocaeli Üniversitesi tarafından yayımlanan ve Prof. Dr. Baki Komsuoğlu tarafından yazılan 'Çünkü bu yaşananlar nasıl olsa bir rüyaydı: 17 Ağustos ve Kocaeli Üniversitesi' isimli kitap.

Broşür-AŞş-Bildiri

Kocaeli Üniversitesi Basın ve Halkla İlişkiler birimindeki grafik tasarım bölümü tarafından rektörlüğün isteği doğrultusunda üniversitenin ve çalışmalarının tanıtımında; bülten, broşür, afiş, tanıtım kitabı, tarihçe kitabı, yöneticiler albümü, görsel kitaplar, davetiye, kartvizit, takvim, kokart, amblem, logo, antetli kağıt, teşekkür vb. belgeler, el ilanı, gazete, bilboard, kit dosyaları, özel amaçlı yayınlar hazırlanmaktadır. Şimdiye kadar 11 farklı afişle KOÜ'nün tanıtımı yapılmıştır. (EK: 11-12)

Bununla birlikte KOÜ'nün en önemli merkezlerinden Women's Studies Journal (Kadın Sorunlarını Araştırma ve Uygulama Merkezi)'ın broşür olarak yayını yapılmaktadır.

Kadın Sorunlarını Araştırma ve Uygulama Merkezi (KASAUM), 2547 sayılı Yüksek Öğretim Kanunu'nun 2880 sayılı Kanunla değişik 7/d-2 maddesi uyarınca, 05.06.2000 tarih ve 24070 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan yönetmelik çerçevesinde kurulmuştur ve faaliyetlerini sürdürmektedir.[9] (EK: 13)

Derginin amaçları şu şekildedir;

- Bilim, ekonomi, hukuk, siyaset, sanayi, kitle iletişim, sanat, medya, sağlık, sosyal yaşam, aile, iş yaşamı bağlamında kadınların toplumsal konumu ile ilgili sorunlarını tespit etmek ve bu sorunlara duyarlılığı arttırmak,

- Kadın sorunlarına ilişkin bilimsel araştırmalar yapmak, desteklemek, bu araştırmalarda, ilgili ulusal ve uluslararası kuruluşlarla işbirliği sağlamak,

- Yurtiçinde ve dışında toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına ilişkin yapılan çalışmaları izlemek, duyurmak,

- Kadın çalışmaları yürüten ulusal ve uluslararası kuruluşlarla iletişim ağı kurmak,

- Kadın çalışmaları alanında yapılan gelişme ve yayınların izlenmesi amacıyla bir kitaplık oluşturmak; amaçlarımız doğrultusunda yayınlar yapmak;

- Kadın sorunlarıyla ilgili yerel kuruluşların çalışmalarına katkıda bulunmak amacıyla veri sağlamak, bu kuruluşlarla ortak projeler hazırlamak.

Kocaeli Üniversitesi'nin yayınlarına ait görseller;

9 Halkla İlişkiler ve Basın Birimi, Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi, http://if.kocaeli.edu.tr/?p=departments&sub=2 (ET: 24.02.2017)

Sonuç

Elde edilen bulgulara göre; Kocaeli Üniversitesi'nin çıkardığı yayınların kitap, dergi, gazete ve tanıtım katalog-broşürlerden oluştuğu görülmüş; özellikle tanıtım katalog ve broşürlerin üniversitenin tanıtımına yönelik bilgiler içerdiği tespit edilmiştir. Gazetelerde de içerik olarak üniversite ve kentle ilgili haberlere yer verildiği gözlemlenmiştir. Kitaplar boyutunda ise kitapların birçok konu alanını kapsadığı görülmektedir. Yayınlara tasarım ve şekil açısından bakıldığında da çok değişken ve günün şartlarına uygun olarak hazırlandığı tespit edilmiştir.

Kocaeli Üniversitesi tarafından çıkarılan dergilerin süreklilik noktasında başarılı olmadığı görülmüştür. KOÜ'nün kurulduğu tarihten günümüze çıkarılan dergilerin belli aralıklarla çıkarılıp daha sonra yayın hayatına son verdiği görülmüştür. Sürekliliği olan dergiler arasında enstitüler tarafından çıkarılan dergilerin yer aldığı ve yılda en az 2 en fazla 3 kez çıkarıldığı gözlemlenmiştir.

Üniversitenin İletişim Fakültesi tarafından çıkarılan ve tek uygulama gazetesi olan Genç Açı'nın ise süreklilik konusunda başarılı bir grafik çizdiği gözlemlenmiştir. 2001 tarihinden itibaren aylık periyodik olarak yayın hayatına devam eden Genç Açı, 2016 yılı mart ayı itibariyle 62.sayısına ulaşarak öğrencilere alanlarında pratik yapmayı sağladığı tespit edilmiştir. Gazetenin tasarımı ise görsel ve renk açısından daha sade olduğu içeriğinde ise hem üniversite, hem öğrencilere hem de kente dair haberlerin verildiği görülmüştür.

Sonuç olarak Kocaeli Üniversitesi'nin tarihi süreçteki yayınlarının kent hayatına her boyutta katkı sunduğu ve de kendi bünyesindeki öğrenciler ile çalışanlarına bilgi akışı sağladığı görülmüştür. Bununla birlikte tasarım ve şekil açısından da günün şartlarına uygun olarak hareket edildiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

Kocaeli Üniversitesi, http://www.kocaeli.edu.tr/hakkimizda.php (ET: 05.02.2017)

Kocaeli Üniversitesi, http://kutuphane.kocaeli.edu.tr/birim/p.php?icerik=tarihce (ET: 05.02.2017)

Kocaeli Üniversitesi, http://kutuphane.kocaeli.edu.tr/birim/p.php?icerik=tarihce (ET:05.02.2017)

Kütüphane Merkezi, Kocaeli Üniversitesi Kütüphanesi, http://library.kocaeli.edu.tr/yordam-bt/yordam.php (ET:16.02.2017)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, http://kosbed.kocaeli.edu.tr/ (ET: 13.02.2017

İletişim Fakültesi Dergisi, Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi, http://kilad.kocaeli.edu.tr/ (ET: 10.02.2017)

Sağlık Bilimler Enstitüsü Dergisi, Kocaeli Üniversitesi Sağlık Bilimler Enstitüsü, http://sagbil.kocaeli.edu.tr/?p=announcements&id=186 (ET: 20.02.2017)

Genç Açı Gazetesi, Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi, http://gencaci.kocaeli.edu.tr/?p=-hakkimizda (ET: 26.02.2017)

Halkla İlişkiler ve Basın Birimi, Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi, http://if.kocaeli.edu.tr/?p=departments&sub=2 (ET: 24.02.2017)

EKLER

EK 3: 1993 yılında Kocaeli Üniversitesi tarafından basılan İzmit Milletvekilleri isimli kitap.

EK 4: Hikmet Özdemir, 1925-1971 yılları arasında Atakan'ı anlatmıştır. Kitap 2002 yılında Kocaeli Üniversitesi tarafından yayınlanmıştır.

Kocaeli Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi
Kocaeli University Journal of Social Sciences

ISSN 1302 - 6658 Yıl/Year 2016 Sayı/Issue 32

Adnan ÇİMEN, Sadık YILDIRIM, Yusuf BAYRAKTUTAN
Terror Incidents and Economic Growth: The Case of Turkey
Terör Olayları Ve İktisadi Büyüme: Türkiye Örneği

Emel KARAGÖZ
Antropolojiden Medya Antropolojisine Geçişte Kavramsal Çerçeve
Conceptual Framework of The Transition from Anthropology to Media Anthropology

Kahraman ARSLAN
KOBİ'lerde Çatışma ve KOBİ Yöneticilerinin Çatışmanın Yönetiminde İzledikleri Stratejiler
Conflict Among SME's and Strategies Followed by SME Managers in Conflict Management

Kürşat Haldun AKALIN
Hıristiyanlığın Kaynağı ve Karşıtı Olarak Stoa Felsefesi
The Stoic Philosophy as the Opposite and Seed of Christianity

Ali CANÇELİK
Divan Şiiri Işığında Osmanlı Yönetiminde Sadakat- Liyakat İlişkisi
Loyalty-Merit Relation in The Light of Ottoman Administration

Erhan ÖRUÇ
Döviz Kurlarının Belirlenmesinde Parasalcı Yaklaşım: Türkiye Örneği
Monetary Approach to Exchange Rate Determination: The Case of Turkey

Berkant DULKADİR, Kadir GÜÇLÜER
Çalışanların Motivasyonunu Etkileyen Faktörler: Adıyaman İli İnşaat Sektöründe Bir Uygulama
Factors That Affect The Motivation of Employees: In The Construction Sector an Application of Adıyaman Province

Özlem TEZCAN, Sefer ADA, Z. Nurdan BAYSAL
Eğitim Alanında Eylem Araştırmaları
Action Research in Educational Studies

Raushan KAMBAR
Moda Ürünlerinde Güdülenmiş Tüketici Yenilikçiliğinin Satın Alma İlgilenimi Üzerindeki Etkisi
The Influence of Motivated Consumer Innovativeness on Purchasing Involvement: An Example of Fashion Products

Fatma Nur ŞAHİN, Hülya Gündüz ÇEKMECELİOĞLU
Çatışma Yönetim Stratejilerinin İş Performansı Üzerine Etkileri: Güvenlik Sektörü Üzerine Bir Araştırma
Conflict Management Strategies and Their Effects on Work Performance: A Study on Security Sector

EK 5: KOÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin son çıkan 32. sayısı.

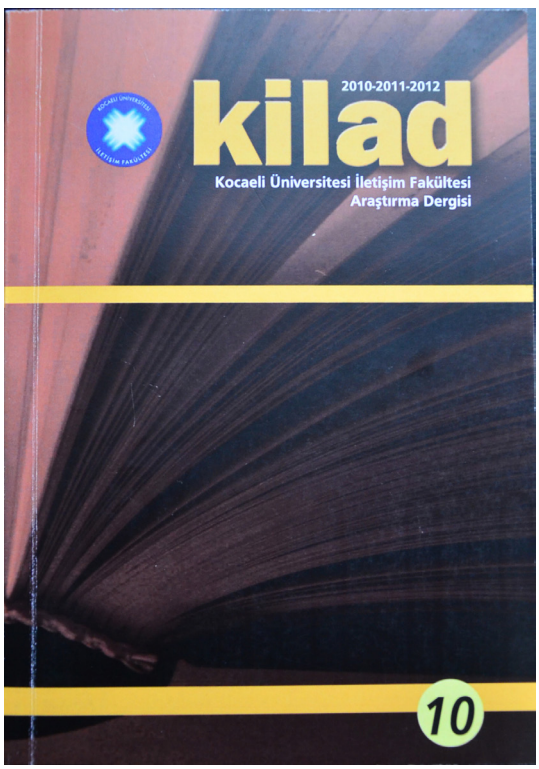

EK 6: Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi Araştırma dergisinin 10. Sayıs

EK 7: Kocaeli Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi Sağlık Bilimleri tarafından çıkartılan derginin 5. sayı.

EK 8: Kocaeli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi'nin 14. sayısı.

Atatürk'ün İlk Basın Toplantısı

Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün Kocaeli'de düzenlediği ilk basın toplantısının yıldönümü olarak kutlanılan 16 Ocak Basın Onur Günü, Kocaeli Gazeteciler Cemiyeti'nin düzenlediği etkinliklerle Kasr-ı Hümayun Saray Müzesi'nde kutlandı. ■ 6

"Kültür Evinin Topluma Karşı Sorumluluğu Var"

KOÜ Rektörü Prof. Dr. Sadettin Hülagü, Kocaeli Üniversitesi Kültür Evi'ni ziyaret etti ve herkesi kurslara katılmaya davet etti. ■ 2

GENÇAÇI

KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ İLETİŞİM FAKÜLTESİ UYGULAMA GAZETESİ

KOÜ'de 153 Akademisyen Cübbelerini Giydi

Kocaeli Üniversitesi'nde (KOÜ) 2015-2016 eğitim öğretim yılında akademik kariyerlerinde bir üst kademeye yükselen öğretim üyelerine cübbeleri verildi. Prof. Dr. Baki Komsuoğlu Kültür ve Kongre Merkezi'nde gerçekleştirilen, Akademik Giysi Töreni ve Bilim Teşvik Ödülleri'nin de takdim edildiği etkinliğe katılım yoğun oldu. ■ 7

Eğlence Endüstrisi

TRT Akademi tarafından düzenlenen, 'Eğlence Endüstrisi' adlı etkinliğe Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi ev sahipliği yaptı. ■ 7

'Bardakçı ile Tarih Üzerine Soru Cevap'

Kocaeli Üniversitesi Rektörlüğü tarafından düzenlenen etkinlikte, gazeteci Murat Bardakçı öğrencilerle bir araya geldi. ■ 3

70'li Yaşlarda Okul Sıralarında

Doğru mesleği seçmeli ve ömrümüzün sonuna kadar o mesleği sürdürmeliyiz değil mi? ■ 16-17

"Tiyatrodan Umudumu Kaybetmedim"

Birçok dizi ve tiyatroda oyunculuk yapan Özden Özgürdal sorularımızı yanıtlayarak tiyatroya dair bilgiler verdi. ■ 12-13

Su Altındaki Hayat ■ 30 | Ünlülerin İlk Durağı ■ 18 | Kadın İsterse ■ 26-27

EK 9: Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi'nin 1999 yılında çıkardığı GENÇAÇI Gazetesi'nin ilk sayısı.

Televizyon çocukları üretemiyor!

Televizyondaki şiddetin çocuklar açısından sakıncalarından bahsedilen panelde İletişim Fakültesi Rd-TV Sinema Bölüm Bşk. Prof. Dr. Şermin Tekinalp filmlerdeki şiddet gösterilerinden çok, çocuğun haber bültenlerindeki şiddet görüntülerini izlemesinin daha sakıncalı olduğunu söyledi.

■ Tülin BOZ

devamı 3.sayfada

Aylık, aktüalite haber ve kültür-sanat gazetesidir.

Gençaçı

Yıl: 1 ■ Sayı: 1 ■ Temmuz 1999

KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ İLETİŞİM FAKÜLTESİ UYGULAMA GAZETESİ

Kocaeli Sanayi Ürünleri Fuarı'na İlgi büyük

■ Erdin AĞDEBE

devamı 3.sayfada

'Harp Gemisi'ydi 'Kültür Gemisi' oldu

T.C.G Gayret'in dönüşüm seyri

Kocaeli Valiliği'nin talebi, bu talebe İzmit Büyükşehir Belediye Başkanlığı ve Donanma Komutanlığı'nın katılımları ile T.C.G Gayret Müze Gemi ve Yüzer Sanat Galerisi Projesi hayata geçirildi.

■ Öğt. Mehmet AKBAŞ ■ Cengizhan GÜNDÜR

devamı 3.sayfada

65 yaşında hala sokakta...

Hemzeminde bir satıcı

Adı Necmi Baysal. 65 yaşında olduğunu öğreniyoruz. Uzun yıllar önce ailesi ile birlikte Mardin'den İzmit'e göç etmiş. Yıllarca çalışıp çabalamış, kendi söylemi ile Türkiye sınırları içinde yapmadığı iş kalmamış, ama hala bir sosyal güvencesi yok.

■ Cengizhan GÜNDÜR

Yrd. Doç. Dr. Murat ÖZGEN
KOÜ İLETİŞİM FAKÜLTESİ
Dekan Yardımcısı

Başlarken...

Üni-Bel Tıp Merkezi

■ Seher ÖZCAN

devamı 3.sayfada

BÜRÜNÜŞ-TEYDİK

EK 10: Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi'nin çıkardığı GENÇAÇI Gazetesi'nin son 62. sayısı

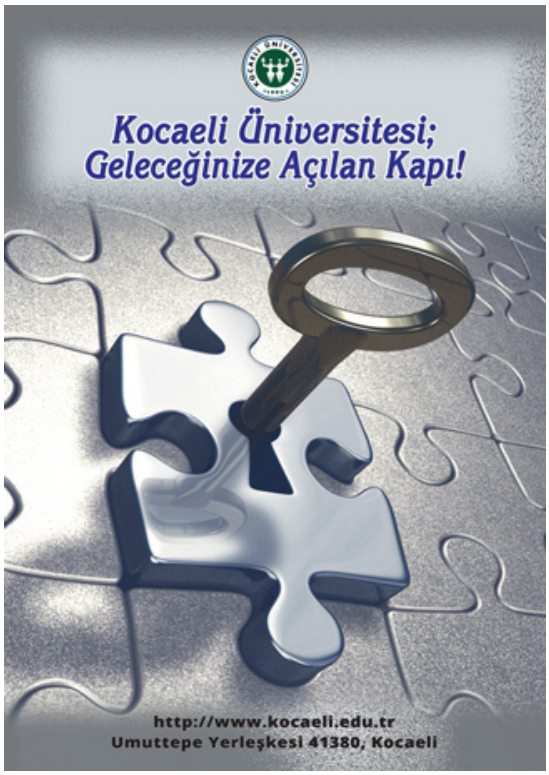

EK 11: Kocaeli Üniversitesi Basın ve Halkla İlişkiler Birimi tarafından çıkarılan üniversitenin tanıtımına yönelik broşür.

EK 12: Kocaeli Üniversitesi Basın ve Halkla İlişkiler Birimi tarafından çıkarılan üniversitenin tanıtımına yönelik broşür.

EK 13: KOÜ'nün en önemli merkezlerinden Women's Studies Journal (Kadın Sorunlarını Araştırma ve Uygulama Merkezi)'ne ait tanıtım broşürü

KOCAELİ VE YÖRESİNDE TARİHSEL SERGİLEMEYE YÖNELİK MİMARİ TASARIM İLKELERİ:

BAŞİSKELE İLÇESİNDE "SERVETİYE CEPHESİ" TEMALI PLANETARYUM VE BİLİM MERKEZİ MÜZESİ MİMARİ PROJESİ

Nevnihal ERDOĞAN*
Türkiz ÖZBURSALI**
Hikmet Temel AKARSU***

Giriş

Kocaeli ve havalisi tarihsel hareketlilik açısında büyük zenginlikler arz eder. Antik adı Nikomedia olan İzmit'in hem Doğu Roma İmparatorluğu'nun hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun sefer yollarının alternatifsiz atardamarı olması bile inanılmaz görkemde bir tarihsel variyeti bağrında taşımasına yeterince neden teşkil eder. Çevrede yer alan antik Nikaia(İznik), Civetot(Yalova) ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk başkentleri Söğüt ve Bursa'nın görkemli tarihselliği yanı sıra yakın dönem İstiklâl savaşı esnasında bile bölge ve hatta münhasıran İzmit tarihine kayıt düşürecek ehemmiyetli hadiselerin odağında olmuştur. Ancak bu denli önemli bir odak noktasında yer alıyor olmak ister istemez art arda kavimlerin ve orduların birbirini sürdüğü, korkunç savaşların cereyan ettiği, inanılmaz bir askeri/ticari devinim ve hercümercin hüküm sürdüğü ve neticede devasa ekonomik aktivitelerin geliştiği bir coğrafya haline getirmiştir Kocaeli ve havalisini. Bugün Kocaeli Türkiye'deki dinamizmin odak noktası ve ülkenin endüstriyel başkentidir. Bugün Kocaeli dünya ile rekabet eden üstün vasıflı bir sanayiye ev sahipliği yapmaktadır.

Kocaeli'nin bu dinamik ve üstün yönü aynı zamanda onun bazı zaaflarını da husule getirmektedir. Örneğin çevre kirliliği, aşırı göç, hızlı kentleşme, sanayileşme sorunları, eğitim ve çarpık yapılaşma gibi. Ve işte ne yazık ki tüm bu dinamizm ve sorunlar arasında Kocaeli'nin görkemli tarihi mazisinden ayakta kalabilen eser sayısı da pek az olabilmiştir.

Bu noktada önemli bir paradoks devreye girmektedir. Bu denli görkemli bir tarih ve bu denli silinmiş izler?! O halde bu yörenin tarihi nasıl yazılacak, nasıl belgelenecek, nasıl sergilenecek ve nasıl öğretilecek; nasıl sonraki kuşaklara aktarılacaktır? Bu köklü yaşanmışlıktan nasıl ibret meselleri edinilecektir?

Bizler Kocaeli Üniversitesi Mimarlık Fakültesi bünyesinde bu sorunsallar ile meşgul olur ve bu konuda modellemeler yapmaya; çeşitli reinstitüsyonlar üzerinde kurgu ve tasarımlar geliştirmeye çalışırken; yani yaşadığımız kentin tarihselliğini *"geri alma"*(!) gibi tasarılar kurarken *(Fatih Sultan Mehmet Anıtı ve Reinstitüsyonu, Hannibal Anıtı ve Reinstütüsyonu vs.)* ilginç bir gelişme yaşanmıştır. Kocaeli'ne bağlı, yenilikçi fikir ve uygulamalarıyla dikkat çeken Başiskele Belediyesi KOÜ Mimarlık ve Tasarım Fakültesi'nin çalışmalarına çeşitli vesilelerle katkı

* Prof. Dr. Kocaeli Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi
** Kocaeli Üniversitesi
*** Kocaeli Üniversitesi

sunmuş ve akabinde belediye sınırları içinde İstiklal Harbi dönemine ait Servetiye Cephesi çarpışmalarının hatırasına bir müze kurgulamak istediğini bildirmiştir.

Ulusal kurtuluş savaşında, 1920 ve 1922'de Kocaeli Yarımadası Yunanlılar tarafından işgal edilmişti.Anadolu'daki esas mücadele Eskişehir, Bursa Sakarya bölgeleri ile Ege bölgelerinde yaşanmıştır. Bu nedenle milli kuvvetler Kocaeline destekleri zayıf kalmıştır. Bu süreçte Kocaelin'deki Yunan savaşlarında milis güçlerinin (yerli halk güçlerinin) Yunanlılarla mücadeleye katkıları daha fazla olmuştur. Üzmez (2011) incelemesinde; Kocaeli-Servetiyelilerin yerleştikleri konumu stratejik bakımdan önemli olmuştur. Ayrıca Kuva-i Milli'ye bağlı olmaları nedeniyle de; Yunanlıların, Bahçecik-Çuhahanedeki 16. alayının yedi sekiz defa şiddetli saldırısıyla karşı karşıya kalmışlardır. Bir avuç Servetiyelinin, yardım almadan on bir ay, on yedi gün cesartele kahramanca Yunan saldırısına direnmiş, onları geri püskürtmüş ve topraklarına sokmamış olduğunu açıklamıştır.

(Bildiri yazarlarından) Prof. Dr. Nevnihal Erdoğan'ın dekanlığı döneminde fakülte bu konuya büyük ilgi duyulmuş ve yok olmuş bir tarihsel serüvenin ne gibi bir müzecilik anlayışı ile canlandırılabileceğine ve sonraki kuşaklara aktarılabileceğine dair mimarlar ve yazarların da katıldığı çalışmalar yapmıştır. Eşzamanlı olarak Başiskele Belediyesi'nin desteği ve belediye mimarlarının da katılımı ile bir teknik gezi yapılmış ve İstanbul'daki Panaroma 1453 Plenatoryumu yerinde incelenmiştir. Tüm bu ön aşamaların sonucunda Başiskele Belediyesi'nin gösterdiği bir arsa üzerinde Servetiye Cephesi hatırasına Müze tasarımı modellemesi hazırlanması belli bir grup mimar ve entelektüel tarafından üstlenilmiştir.

2. Başiskele Belediyesi Bilim Merkezi ve Servetiye Cephesi Projesi

Bu süreç neticesinde ortaya çıkan ve varit kalıtları ortada bulunmayan tarihselliği sergilemek adına yapılabilecek müzeciliğe dair ilkeler bu proje çalışması esnasında ortaya kondu. Bildirimizde bu ilkelerle hazırlamış olduğumuz projeden örneklerle açıklanmıştır.

1. Varit kalıtların ortada olmadığı tarihselliği sergilemek için anime teknikler içeren plenatoryumlar iyi bir fikirdir.
2. Tarihselliği öğretir ve kaydederken genç kuşaklara sevdirmek ve müzeleri cazip hale getirmek için rekreasyon düzenlemeleri önem taşımaktadır.
3. Varit olarak kalıtları ortada bulunmayan sergileme yapılarında monumental girişler, dijital gösteri panoları ve heykellerin dışında canlandırma rölyefler büyük önem taşımaktadır.
4. Bölge halkının ve yerel yöneticilerinin bilinçlendirilmesi ya da bilinç düzeylerinin yükseltilmesi, eser ve dönem görselleri ve yazılı kaynaklarının toplanması ve müze bünyesinde kayıt altına alınması büyük önem taşımaktadır.
5. Plenatoryumların (gezegenevi) özel yansıtıcılar yardımıyla kubbe şeklinde inşa edilmesi çok önemlidir. Görüntüler tavana yansıtılır. Sineme ve tiyatro salonlarından ayıran özelliği kubbe biçiminde perdelere sahip olmalarıdır.
6. Bilim merkezinde yer alan temalar; dünyamız, uzay, havacılık,okul öncesi bilim eğitimi, robotlar, teknoloji ve inovasyon, temel bilimler (fizik, matematik, kimya, biyoloji), bilim tarihi, mühendislik ve mimarlık ilke ve uygulamaları, bilişim, iletişimdir.

Bilim ve tarih müzesi temalı proje Başiskele bölgesindeki Serdar mahallesi kalıcı konutlar mevkiinde ve 2260m2 parselde bulunmaktadır. Arazinin kuzeyinde Pasinler caddesi, batısında çocuk parkı, doğusunda ise dağlık ocağı bulunmaktadır. Arsanın üzerine toplam 6229 m2 lik bina zemin üstü iki kat, zemin altı iki bodrum olmak üzere toplam beş katlıdır. Bilim merkezinin ana programlarını[2] atölyeler, etkinlikler, deney gösterileri, sahnede bilim aktiviteleri, kamplar, okul programları, 3d sineme, uzay similasyonlarını içerir.Bu programlara dayanarak projenin ihtiyaç programı geliştirildi. Tasarım yaklaşımında; Geniş bir meydan ve havuzla düzenlenmiş dış alandan binaya yaklaşılır. Kütle girişine yakın *"Servetiye Cephesi"* temalı rölyeflerle canlandırılmış, dijital görsel panoları da içeren tarihsel canlandırma duvarı yer alır. Zemin kat sergileme alanları, giriş-gişe, hediyelik eşye satış alanları, idari birimler, dışa açılan kafeler ve sirkülasyon ve dolaşım alanları düzenlendi. İkinci ve üçüncü katta yine galerilerin etrafında konumlanmış geniş müze sergi alanları, kafeler, derslik ve planetaryum tasarlandı. Birinci bodrum katında sergi ve depo alanları, derslik ve laboratuvarlar, dinlenme alanları vardır. İkinci bodrum katında ise atölyeler servis alanları ve çalışanlar için kapalı garaj mekanları bulunur. Bina kütlesinin imajı, bilimde "Planetaryum" ile, tarihse ise " Servetiye Cephesi Duvarı" ile simgelenmiştir. Proje tasarım bilim ve tarih temasını bir arada açıklayan bir yaklaşımla ele alındı.

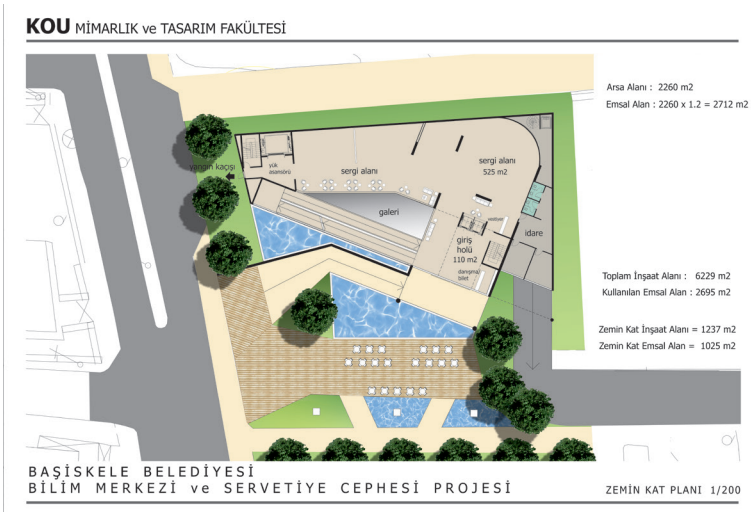

Şekil 1. Zemin kat planı

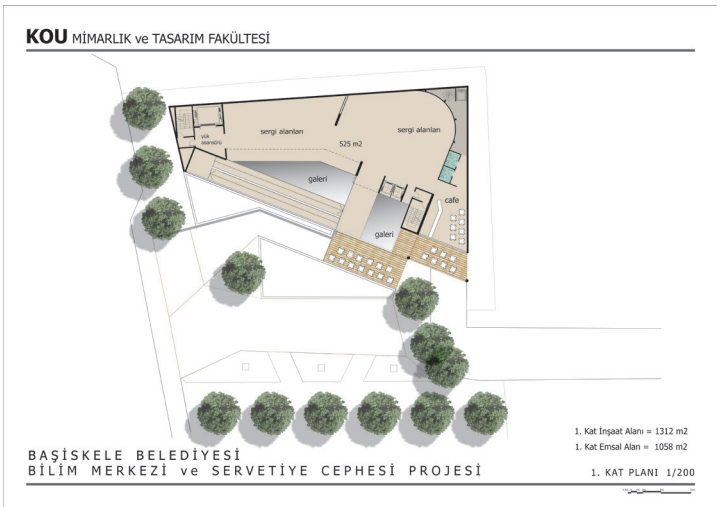

Şekil 2. Birinci kat planı

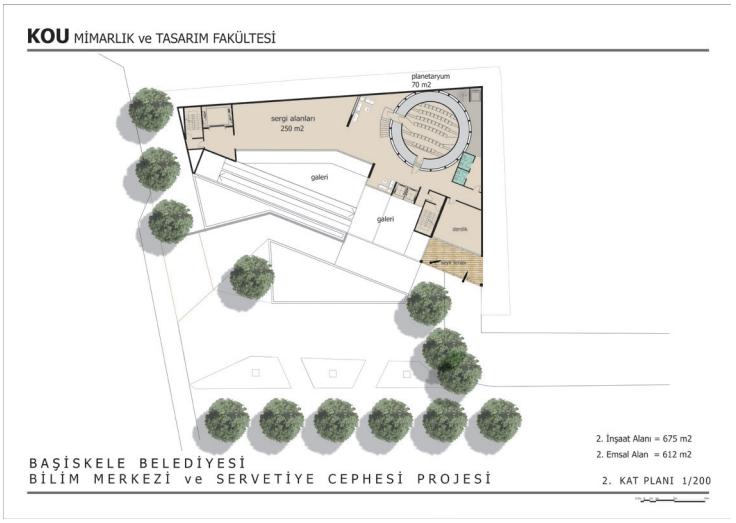

Şekil 3.İkinci kat planı

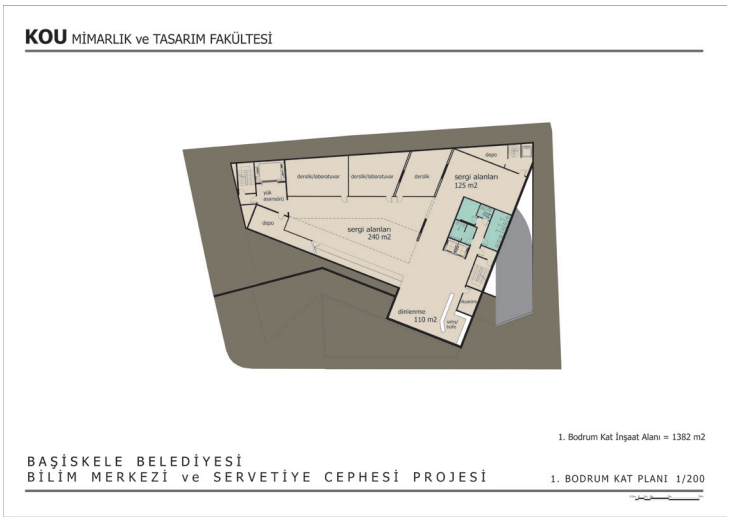

Şekil 4. Birinci ve İkinci Bodrum kat plan

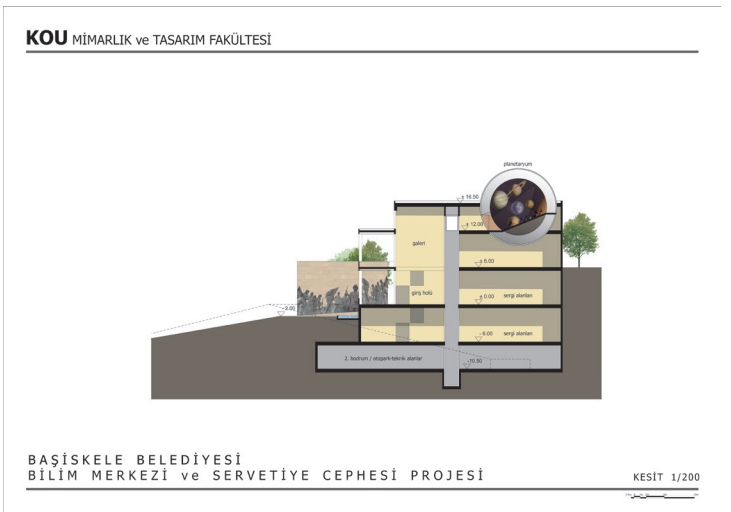

Şekil 5. Kütlenin enine kesiti

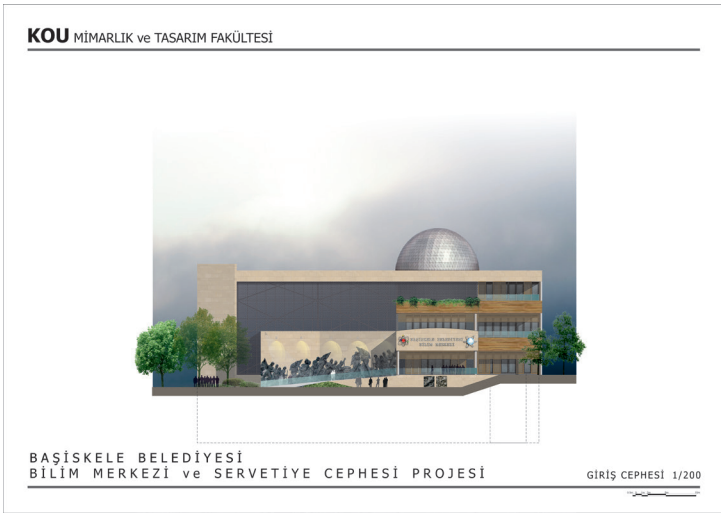

Şekil 6. Giriş cephesi

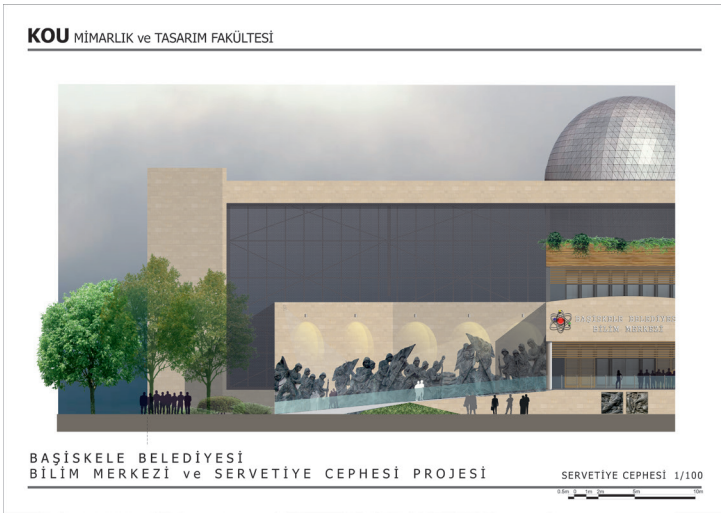

Şekil 8. Servetiye Cephesi Rölyef duvarı

Değerlendirme

Kocaeli ili, Başiskele Belediye sınırları dahilinde yer alan ve İlçe Belediyesi'nin tasarrufunda bulunan Serdar Mahallesi Kalıcı konutlar mevkiinde bulunan bir arsa üzerinde deneyimlenen "*Servetiye Cephesi*" tarihsel olaylarının hatırasını canlandırmaya ve sergilemeye yönelik müze tasarımı esnasında proje grubumuzun mimari etütleri bazı sonuçlara ulaştırmıştır. Hazırlamış ve sunmuş olduğumuz mimari avan projede de sarih bir şekilde görüleceği gibi varit olmayan tarihsel hadiselerin ya da kalıtları ortadan kaldırılmış ve hatırası silinmiş tarihsel vakaların sergilenmesi için inşaa edilecek müze yapılarında plenatoryum gibi anime gösterim imkanları sunan teknikler; ilçe halkına aidiyet duygusu verecek rekreasyon alanları, sembol girişleri çerçeveleyen rölyef, kabartma ve resim galerileri, toplanma ve sergi salonları gibi mekan organizasyonları önem taşımaktadır. Kent ölçeğinden ilçe ölçeğine inildiğinde ve işbu tasarım kurgusu başarılı uygulandığı takdirde ilçeye kuvvetli bir aidiyet duygusu, nitelikli tarih bilinci, rekreatif yaşam alanı ve kaliteli sergileme imkanları sağlayabilir. Yukarda sıraladığımız görüş ve değerlendirmeler göz önüne alınarak, akademik etütler doğrultusunda tasarlanan işbu proje farklı arsalarda kuşkusuz farklı şekilde uygulanmalıdır; ancak ortaya çıkardığı ilkeler küçük yerleşim birimlerinde "somut "olmayan ve kalıtları yok edilmiş tarihsel hadiselerin sergilenmesine yönelik bir model ya da klavuz olarak dikkatle göz önünde bulundurulmalıdır.

Kaynakça

1) Ali Üzülmez, "Milli Mücadelede Servetiye Cephesi", Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür yayınları, 4.baskı, Kocaeli.

2) Internet kaynakları:

http://www.kbm.org.tr/Default/PageDetails (16.012.2017)

http://www.eskisehirbilimdeneymerkezi.com/hakkimizda/(16.012.2017)

http://www.kocaelibilimmerkezi.com/haberler(16.012.2017)

https://en.wikipedia.org/wiki/Museum_of_Science_(Boston) (16.012.2017)

https://en.wikipedia.org/wiki/California_Science_Center (16.012.2017)

İZMİT'TE ÇİNİLİ YAPILAR

Şennur KAYA*

Giriş

Anadolu Türk-İslam mimarisi bezemesinde önemli yeri olan çini yalnız Selçuklu ve Osmanlı mimarlığı değil, Cumhuriyet dönemi mimarisinin belli evrelerinde de önem kazanmış ve yaygın biçimde kullanılmıştır. Şüphesiz, bu uzun süreç boyunca, Osmanlı'daki çini ve seramik üretiminde önemli yenilik ve değişimler de meydana gelmiştir. Mesela, üretim merkezi bağlamında, klasik dönem sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli çini ve seramik üretim merkezi olan İznik'ten sonra bu alanda Kütahya ön plana geçmiştir. Bu makalede, XVI. yüzyılın sonlarına ait bilinen tek İznik çinisi örneği olan Alaca Mescid'in çini kitabesi dışında, 1950'lerden sonra mimaride çini kullanımının tekrar geçerlilik kazanması sonucu Kütahya'da üretilen çinilerin İzmit kent merkezinde tespit edilen önemli örnekleri tanıtılacaktır.[1]

XVI. Yüzyıl İznik Çinileri

İzmit'te klasik dönemde inşa edilen yapılarda İznik çinisinin kullanıldığını bildiğimiz tek örnek, yukarıda da ifade edildiği gibi 1598-1599 tarihinde inşa edilen Alaca Mescid'dir. Günümüzde İzmit Arkeoloji ve Etnografya Müzesi'nde bulunan ve yapının inşa tarihi ve banisinin adını veren çini kitabede "*Bena haza'l-mescide taleben li-rıza'l-lahi Te'ala vebtigae li-rahmeti Rabbihi'l-ala El-Hac Mustafa Bin Muhammed eş-şehir bi-Gümüşlüzade Tarih fi sene Seb'a ve elf h.1007(1598-1599)*"[2] yazılıdır.

Bu kitabe, Osmanlı çini sanatında XVI. Yüzyılın ortalarında ilk kez kullanılan beyaz hamurlu, şeffaf sır altına siyah konturlarla oluşturulan desenlerin mercan kırmızı, yeşil, firuze ve kobalt mavisi ile renklendirildiği, literature Rodos işi olarak geçen teknikte dekorlu, İznik çinisidir. Kitabede üç satırdan oluşan yazı kuşağı, yatay kartuşlar içerisinde yeralmaktadır. Kırmızı konturla belirlenen bu kartuşların ilk iki sırası yalnızca beyaz zemin üzerine lacivert sülüs hatla oluşturulmuştur. Son satırdaki sülüs yazı ise kartuşun ortasında düz çizgilerle belirlenen ikinci bir kartuş içine alınmış, dış kartuşla yazı arasında kalan alan da beyaz zemin üzerine kırmızı, lacivert ve yeşille oluşturulmuş rumi ve hatayilerden dağılan yaprak motifleriyle kurgulanmış stilize desenle doldurulmuştur. Tamamı kırmızı bantlarla çevrili olduğu anlaşılan bu

* Okutman, İ.Ü. Güzel Sanatlar Bölümü

1 Bu bildiri kapsamında ele alınan yapılardan bazıları, iki ayrı sempozyumda bildiri olarak sunulmuştur. Ş. Kaya, "İzmit Çarşı Bölgesi'nde Bir Ticaret Yapısının Düşündürdükleri", *I. Uluslararası Kocaeli Sempozyumu,* (20-22 Nisan 2006 Kocaeli); Ş. Kaya, "İzmit'te 1960-1970 Yılları Arasında İnşa Edilen Yapılarda Karşılaşılan Kütahya Üretimi Çini Uygulamaları", *Geleneksel Türk Sanatları Sempozyumu*, (4-6 Haziran 2009, Erzurum).

2 http://www.kocaeli.bel.tr/icerik/alaca-mescid-camii/2703/26717 (Erişim: Nisan 2017).

Çini kitabede, kartuşların çevresinde oluşan kenar boşluklarına firuze zemin üzerine beyaz bırakılmış yarım tepelikler uygulanmıştır (Şekil 1). Bu kitabenin renk, desen ve sır özellikleri bakımından İznik çinilerinin kaliteli bir örneği olduğunu söylemek mümkündür.

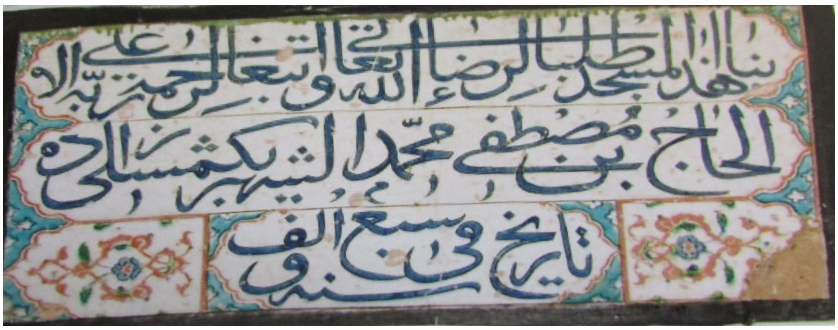

Şekil 1: Alaca Mescit Kitabesi (Engin Ürkmez, s. 243'den)

Cumhuriyet Dönemi Kütahya Çinileri

İznik'le birlikte Anadolu'nun önemli çini ve seramik üretim merkezi olan Kütahya'da çini üretiminin başlangıcı XIV. yüzyıla kadar indirilmektedir. Ancak Osmanlı başkentine ve saray çevresine olan uzaklığı nedeniyle daha çok halkın ihtiyaçlarına yönelik üretim yapan Kütahya'daki çini atölyeleri, İznik'te çiniciliğinin gerilemesiyle XVIII. yüzyıldan sonra sarayın çini ihtiyacını da karşılamaya başlamıştır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte ise I. Ulusal Mimari (Türk Neoklasik) Üslubu içerisinde mimaride çini kullanımının gündeme gelmesi, Kütahya çiniciliğini de canlandırmıştır. 1920'li yıllarda yaşanan kısa süreli durgunluktan sonra, II. Dünya Savaşı yıllarında yerli malzeme kullanımına bağlı olarak Kütahya çini ve seramikleri tekrar ilgi görmeye başlamıştır. Bu ilgi, 1950'li yıllarda ithalatın yeniden canlanmasına karşılık, Kütahya'da çini seramik üreten atölyelerin sayısında önceki yıllara göre artış göstermesinden de anlaşılacağı üzere, sonraki yıllarda da devam etmiştir. Bunun başlıca nedeni olarak, Kütahya'da camilerinin mihraplarının çinilerle dekore edilmesinin etkisiyle diğer illerde de onarılan veya yeni yapılan camilerde çini dekorasyonun tercih edilmesi gösterilmektedir.[3]

Geleneksel çini sanatının 20. yüzyılın ikinci yarısında devamını sağlayan Kütahya'daki önemli atölyelerden biri de *Azizm Çini*'dir. Azim Çini, Kütahya çiniciliğini XX. yüzyıla taşıyan önemli isimlerden Mehmet Çini tarafından ilk olarak 1924 yılında *Azim ve Sebat* adıyla kurulmuştur. Kurulduğu ilk yıllarda Türk çiniciliğini ulusal ve uluslararası pek çok alanda temsil eden atölyeye 1920'li yılların sonunda Hakkı Çinicioğlu ortak olmuş, bu ortaklık 1942 yılına kadar devam etmiştir. Hakkı Çinicioğlu'nun ortaklığından sonra Azim Çini adını alan atölyede II. Dünya Savaşı yıllarında kullanım eşyası üretimine ağırlık verilmiştir. 1950'li yıllardan sonra ise çok sayıdaki cami için çini üretimi yapılmış, bunun yanı sıra kullanım ve süs eşyası imalatı da sürdürülmüştür. Azim Çini Atölyesi'nde yalnızca üretime değil yeni çini ve seramik kompozisyonların geliştirilmesine de ağırlık verilerek aralarında Güzel Sanatlar Akademisi hocalarının da olduğu Rıkkat Kunt, Feyzullah Dayıgil, Mahmut Akok ve Hasan Özkurt gibi değerli isimlerle çalışılmıştır. Zamanla çinicilik mesleğinin öğretilmesi yanında küçük bir akademi niteliğindeki

3 Bkz: Faruk Şahin, "Kütahya'da Çinili Eserler, *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya*, İstanbul 1981-1982, 111-170; Faruk Şahin, "Cumhuriyet Döneninde Kütahya Çiniciliği", *Sanat Tarihi Yıllığı XIII*, İstanbul 1988, 131–151.

desen - tahrir kısmı ile bir çini okuluna dönüşen atölyede yetişen birçok isim, daha sonra kendi atölyelerini açarak Kütahya çiniciliğinin devamını sağlamışlardır. Tüm bu gelişmeler, atölyenin 1966 yılında geçirdiği yangınla kesintiye uğramıştır. Yangından kısa süre sonra üretime yeniden devam edilmişse de çok değerli çini koleksiyonu ile birlikte çini desenleri bu yangında yanmıştır. 1977 yılında Kütahya'daki üretimine son verilen, başta Anadolu'nun çeşitli il ve ilçelerindeki camiler olmak üzere Kahire, Bağdat, Kuveyt Kraliyet Sarayları ve Washington Camii çinilerini de üreten atölye, 68 yıl sürdürdüğü kesintisiz üretimiyle geleneksel çini ve seramik sanatın devamlığında haklı bir yer edinmiştir.[4]

Anadolu'da Azim Çini Atölyesi'nde üretilen çinilerle bezeli camilerden biri İzmit'teki *Akça Camii*'dir. İlk inşa tarihi kesin bilinmeyen, XVII. Yüzyılda onarım gören cami, 1966–1967 yıllarında minaresi dışında yeniden inşa edilmiştir.[5] Caminin çinilerinin Azim Çini imalatı olduğu, son cemaat yerinden ana mekana girilen kapı üzerindeki levhanın alt köşesinde *Azim Çini Fb. Kütahya* ibaresiyle belirtilmiştir (Şekil 2). Burada kullanılan çiniler, atölyenin 1966 yılında geçirdiği yangınından sonra imal edilmiş olmalıdır.

Camide çini bezemeye son cemaat yerinde güney duvarının tamamı ile doğu duvarının üst kısmında yer verilmişken, ana mekânda mihrap da dâhil olmak üzere duvarların yarıya yakını çini ile kaplanmıştır. (Şekil 3-4).

Şekil 2: Akça Camii, Son Cemaat Yerinden Ana Mekâna Girilen Kapının Üstündeki Levhanın Köşesinde Bulunan Azim Çini Fab. İbaresi.

Caminin son cemaat yerinde ve ana mekânında aynı ulama çiniler kullanılmıştır. Beyaz zemin üzerine lacivert, firuze, kırmızı ve yeşille renklendirilen ve dairesel düzende kıvrık saplarla birbirine bağlı dört hatayinin ortasına helezonik yerleştirilmiş hançeri yaprakların sonsuz düzende tekrarlandığı bu ulama kompozisyonda, dört karonun birleştiği köşe boşlukları rozetle hareketlendirilmiştir. Bunları çevreleyen kobalt mavisi zeminli bordür çinilerinde desen kurgusu, dalgalı sap üzerinde gelişen dişli yapraklar ve hatayilerin alternatifli sırlanmasıyla oluşturulmuştur. Yalnızca ana mekanın güney duvarında görülen karo süpürgelik çinilerinde ise dilimli niş içine alınmış vazoda çiçek motifi uygulanmıştır. (Şekil 5).

4 Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bknz: Rıfat Çini, *Ateşin Yarattığı Sanat Kütahya Çiniciliği*, İstanbul 2002; Ara ALTUN, "Kütahya Çiniciliğinde Mehmet Çini ve Azim Çini (1892–1972)", *Ateşin Yarattığı Sanat Kütahya Çiniciliği*, İstanbul 2002, 58–60.

5 Edilmiştir ibaresinine şu dip notu verebilirmiyiz. EnginÜrkmez, İzmit'teTürk Eserleri, Kocaeli 2007, 121

Şekil 3: Akça Camii, Son Cemaat Yeri Çinileri

Şekil 4: Akça Camii, Ana Mekanın Duvarlarını Kaplayan Çinilerden Bir Bölüm.

Şekil 5: Akça Camii, Ulama, Bordür ve Süpürgelik Çinilerinden Detay

Başta da vurgulandığı gibi, XX. yüzyıl başlarından itibaren Kütahya üretilen çiniler, desen açısından Selçuklu ve klasik Osmanlı çini desenlerine bağlı bir gelişim sergilemiştir. Mesela, Mesela Akça Camii'nde kullanılan ulama çini kompozisyonunun benzeri ile XVII. yüzyıl ortalarında inşası tamamlanan İstanbul Yeni Cami çinileri arasında da karşılaşılmaktadır. (Şekil 6).

Şekil 6: İstanbul Yeni Camii Çinilerinden Detay

Ulama çiniler yanında caminin son cemaat yerinin kuzeyindeki kapının yan duvarları ile ana mekanın güney duvarı, ara boşluklara beyaz üçgen çinilerin yerleştirildiği firuze altıgen çinilerle kaplanmıştır. Özellikle son cemaat yerinde üstte ve altta firuze renkli dikdörtgen çinilerle çerçeve içerisine alınan altıgen çini kaplamalar, ana mekanın kuzey duvarında ulama çinileri çevreleyen bordür içerisinde de karşımıza çıkmaktadır. Buna karşılık, ana mekanda kullanılan ulama çinilerin bazı alanlarda firuze sırlı çinilerle çevrelendiği de görülür.

Caminin mihrap kısmı da çini bezemesiyle dikkat çekmektedir. Mihrap duvarından hafif öne çekilerek vurgulanan mihrap aksının yan duvarları, bordür içerisine alınmış ulama çinilerle kaplı olup, bu düzenlemenin üzerine dilimli tepelikli levha yerleştirilmiştir. Merkezi yükseltilerek vurgulanan dilimli tepelikte, lacivert bantla çevrelenmiş her bir dilimin ortası, beyaz zemin üzerine firuze, kırmızı, lacivert renklerle oluşturulmuş kıvrımlı rumilerle bezenmiştir. Bunun alt kısmında bordür çinileriyle çevrili levhada, köşelerde kırmızı zemin üzerine mavi ve beyaz renkli kıvrımlı rumilerle oluşturulan dilimli kartuşun içerisinde, beyaz zemin üzerine sülüs hatla Ali İmran Suresi, 37. Ayette belirtilen Türkçesi *"Her Zaman Zekeriya Mihraba Girer"* yazısı bulunmaktadır. Mihrap nişinin köşe dolgularında ise desen, lacivert zemin üzerinde dağılan detayları kırmızı ile renklendirilmiş kıvrımlı rumilerle oluşturulmuştur. Mihrap nişinin kavsarası da merkezdeki "*bismillahirrahmanirahim*" yazılı çokgen çiniden dağılarak gelişen çini şeritlerle kaplanmıştır. Dikey yönlü bitkisel bezemeyle dekorlanan her bir bölüm, kavsara bitiminde bordür çinileriyle ayrılarak niş içerisinde zemine kadar devam ettirilmiştir. (Şekil 7).

Şekil 7: Mihrap Detayı

2011 yılında kapanan Fethiye Caddesi'ndeki ünlü Çinili Fırın' da yer alan çini panoda kullanılan çini kompozisyonu da Akça Camii' deki ulama çinilerle aynıdır. Dolayısıyla ilk bakışta bunların camiden arta kalan çiniler olabileceği ihtimali akla gelmektedir. Ancak iki yapıdaki çiniler karşılaştırıldığında, bunların aynı kompozisyonun farklı renklendirildiği çiniler oldukları anlaşılmaktadır. Bu iki uygulamanın renklendirilmesindeki farklılık, en bariz bordürde görülmektedir. Çinili fırındaki bordür, Akça Camii'nin son cemaat yerinden ana mekana girilen kapının üzerindeki levhayı çevreleyen bordürle aynıdır (Şekil 2). Fakat burada lacivertle renklendirilen dilimli tepelikler, Çinili Fırın'da kırmızı ile renklendirilmiştir. (Şekil 8). Ayrıca, Çinili Fırın'daki panoda dört karonun kesiştiği alandaki desen de Akça Camii'ndeki ulama çinilerden farkıdır (Şekil 5-8). Tüm bunlardan, Çinili Fırın'da kullanılan çinilerin burası özel üretilmiş oldukları anlaşılır. Ancak bunların da Akça Camii çinileri ile desen ve kalite açısından benzerliğinden ötürü Azim Çini üretimi olduklarını söylemek mümkündür.

Şekil 8: Çini Fırın'da Bulunan Çini Pano Detayı

Çinileriyle dikkat çeken bir diğer örnek, İzmit'in tarihi çarşılarından Kapanönü'nde bulunmaktadır. Bu yapının günümüzde cephesi yenilen bitişiğindeki yapıyla eş zamanlı olarak 1960'lı yıllarda inşa edildiği ifade edilmektedir. Ancak 1981 tarihli bir fotoğrafta diğer binada çini kullanılmadığı görülmektedir (Şekil 9-10).

Söz konusu yapıda çini, batı ve güney cephede pencere üzerlerinde ve bu cephelerin birleştiği köşelerde kullanılmıştır.(Şekil 10). Cephelerdeki birbirinin eşi çini panolar, üstte düz, altta içbükey düzenlenerek lacivert ve firuze renkli bantlarla çerçevelenmişlerdir. Krem rengi zeminli panolarda ana kompozisyonu, lacivert ve kahverengiye dönük kırmızı ile renklendirilmiş kıvrımlı rumiler oluşturmaktadır. Üst köşelerde tepelikle sonlanan kompozisyon, kıvrık dallar üzerinde gelişen, yeşil, firuze, mor, lacivert ve sarı ile renklendirilmiş hatayi, gonca, rozet ve yaprak motifleriyle zenginleştirilmiştir.

Şekil 9: Yapının 1981 Yılındaki Durumunu Gösteren Fotoğraf (İlker Kumral Arşivi'nden)

Şekil 10: Yapının Genel Görünümü

Şekil 11: Yapının Çinili Cepheleri

Yapıda bu iki cephenin birleştiği köşenin her iki yüzüne dört parça çiniyle tamamlanan yuvarlak madalyonlar yerleştirilmiştir. Firuze zemin üzerine içleri kırmızı ile renklendirilmiş rumilerin dolandığı madalyonların, ortalarındaki lacivert renkli bantlarla çevrelenen boşluklarda ise muhtemelen kabaralar bulunmaktaydı. Ancak gerek çini panolarda gerekse madalyonlarda renk akmaları ve bozulmalarının açıkça fark edilmesi bunların diğerleri kadar iyi kaliteli olmadıklarını göstermektedir.

Söz konusu yapı, geniş saçağı, köşe dolgularını anımsatan çini panoları ve madalyonları ile ilk bakışta I. Ulusal Mimari Üslubu' nun cephe tasarımlarını da anımsatmaktadır. Hatta burada karşılaştığımız çinilerin form ve desen bakımından uygulamada daha başarılı olan birçok benzerine, bu üslup içerisindeki başka yapılarda da rastlamak mümkündür (Şekil 12). Bu da eski mimarlık ve sanat geleneklerin Anadolu'da hangi yıllara kadar uzanabildiğini örneklemesi bakımından önemlidir.

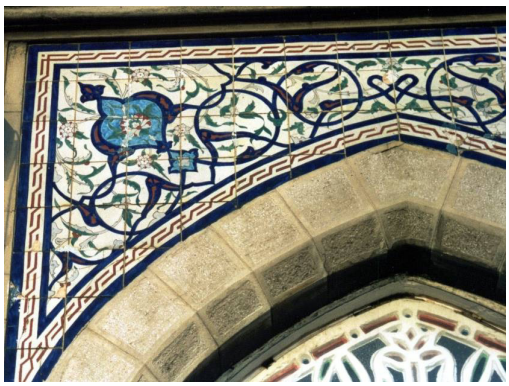

Şekil 12: I. Ulusal Mimari Üslubu' nda İnşa Edilen Haydarpaşa İskele Binası'nın Çinilerinden Detay.

Şüphesiz bu yapılar dışında İzmit'te başka yapılarda da Kütahya çinileriyle karşılaşmak mümkündür. Mesela, bunlardan biri İzmit İmam Hatip Lisesi'nin çini kitabesidir. Öte yandan, 1970'lı yıllarda mimaride çini dışında seramik kullanımının yaygın olduğu da burada belirtilmelidir. Eski dönemlerden beri uygulanan ve İtalyanca *Baçini* olarak adlandırılan,[6] sıva içine seramik yerleştirme tekniğinin Kütahya işi seramik kullanılan örneklerinden biri, İzmit'te İstiklal Caddesi üzerindeki bugün mevcut olmayan bir apartmanın cephesinde bulunuyordu. Ortalarında beyaz zemin üzerine *"Bismillahirrahmanirrahim"* yazısının istiflendiği geometrik desenli bu tabakların benzerleri ile Azim Çini Atölyesi'nde üretilen seramik tabaklar arasında da karşılaşmak mümkündür. Ancak bu benzerliklerden yola çıkarak İzmit'te bir yapının cephesinde tespit edilen bu tabakların Azim Çini üretimi olduklarını iddia etmek güçtür.

Şekil 13 a-b: a. İzmit'te Bir Apartmanın Cephesinde Kullanılan Kütahya İşi Tabak
b. Azim Çini Üretimi Tabak (Rıfat Çini, s. 276-77'den).

6 Yıldız Demiriz; "Mimari Süslemede Renk Unsuru Olarak Kullanılan Keramik Çanaklar", *Sanat Tarihi Yıllığı*, V, İstanbul 1973, 1973, 175.

Sonuç

Sonuç olarak, İzmit kent merkezi ölçeğinde Alaca Mescid kitabesi dışında Klasik Osmanlı dönemine ait başka çinili eser bulunmamaktadır. Karşılaşılan daha geç tarihli yapılardaki çiniler ise XX. yüzyılın ikinci yarısında Kütahya çiniciliğinin kazandığı popülariteyle ilişkilidir. Burada ele aldığımız çini örnekleri arasında, geleneksel Türk çini sanatının XX. yüzyıldaki devamında önemli katkıları bulunan Azim Çini atölyesinde üretilmiş çinilerin bulunması ise ayrıca önem taşımaktadır. Buna karşılık, geç tarihli olmaları nedeniyle bu yapıların henüz kültür mirası kapsamına girmedikleri de gerçektir. Ancak bunların yalnızca tespitlerinin çoğaltılması bile XX. yüzyılın ikinci yarısında Kütahya'daki üretim yoğunluğu, desen ve uygulama çeşitliği hakkında daha somut verilere ulaşılmasına da katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Altun, Ara (Ed.), *Osmanlıda Çini Seramik Öyküsü*, İstanbul 1997.

Altun, Ara,"Kütahya Çiniciliğinde Mehmet Çini ve Azim Çini (1892–1972)", *Ateşin Yarattığı Sanat Kütahya Çiniciliği*, İstanbul 2002, 58–60.

Arlı, Hakan, Kütahyalı Mehmed Emin Usta ve Eserlerinin Üslubu, (İ.Ü. Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1989.

Çini, Rıfat, *Ateşin Yarattığı Sanat Kütahya Çiniciliği*, İstanbul 2002.

Demiriz, Yıldız, "Mimari Süslemede Renk Unsuru Olarak Kullanılan Keramik Çanaklar", *Sanat Tarihi Yıllığı*, V, İstanbul 1973, 175-208.

Demirsar-Arlı, V. Belgin, "Kütahya Çini ve Seramikleri", *Osmanlıda Çini Seramik Öyküsü*, Ara Altun (Ed.), İstanbul 1997, 237–255.

Demirsar-Arlı, V. Belgin, "Osmanlı Döneminde Kütahya Çiniciliği", *Ateşin Yarattığı Sanat Kütahya Çiniciliği*, İstanbul 2002, 28–32.

Öztüre, Avni, *Nicomedia Yöresinde Yeni Bulgularla İzmit Tarihi*, İstanbul 1981.

Şahin, Faruk "Kütahya'da Çinili Eserler, *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya*, İstanbul 1981-1982, 111-170

Şahin, Faruk, "Cumhuriyet Döneninde Kütahya Çiniciliği", *Sanat Tarihi Yıllığı XIII*, İstanbul 1988, 131–151.

Ürkmez, Engin, *İzmit'te Türk Eserleri*, Kocaeli 2007.

Yetkin, Şerare, "Kütahya Dışındaki Kütahya Çinileri ile Süslü Eserler", *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya*, İstanbul 1981–1982, 83–95.

KOCAELİ ÇEŞMELERİNDE BATI ETKİLİ SÜSLEMELER

Burak Muhammet GÖKLER*

Giriş

Geçmişten günümüze kadar medeniyetlerin ve insanların vazgeçilmezi olan su ve su mimarisi gerek işlevsel gerekse de görsel olarak mimari uygulamada tercih edilen bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Su mimarisi içerisinde en çok görülen yapılar arasında sarnıçlar, köprüler ve çeşmeler coğrafi özelliklere göre çeşitlilik göstermektedir. Su mimarisinin ayrılmaz bir parçası olan çeşmeler, Anadolu'da bir yapı bünyesinde veya tek başına bir mimari unsur olarak inşa edilmiştir.

Şehirlerin sokak aralarına veya bir yapı bünyesinde yapılan çeşmeler; inşa edildiği dönemde var olan kültürel ve mimari özellikleri bünyesinde barındırması bakımından önemli bir yere sahiptir. Osmanlı Devleti, su yapılanmasına kuruluşundan itibaren büyük ehemmiyet göstermiştir. Ancak XVIII. yüzyılın başından itibaren inşa edilen çeşmeler üzerinde bir kabuk değiştirme olmuştur. Bunun en önemli sebebi; Lale Devri olarak isimlendirdiğimiz, özellikle de III. Ahmed ve Veziri Nevşehirli Damad İbrahim Paşa zamanında Batıya açılınması ve bu dönemin üslubu olan; eğri büğrü inciler anlamına gelen, XVII. yüzyılın tamamını ve XVIII. yüzyılın ilk çeyreğini etkileyen barok sanatı, İtalya'da başlayıp daha sonra diğer Avrupa ülkelerini ve buradan da Osmanlı'yı etkilemiştir. Bu dönemin devamında ise rokoko XVIII. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Ancak barok ile rokoko arasında ayrım yapılmaya çalışılmışsa da kesin hatlar ile ayırmak mümkün olamamıştır. Rokokoyu ise XIX. yüzyılda kendisini gösteren ampir dönem izlemiştir. Klasik dönemin sonuna kadar görülen ve sadece su ihtiyacını gidermek için inşa edilen çeşmeler, batılılaşma döneminden sonra akımların tesiriyle gelen yeniliklerin, süslemelerin ya da modernleşmenin teşhir alanı olmuştur.

Batı etkili süslemeler sadece dönemin çeşme mimarisinde değil, aynı süslemeyi cami, mezar şahidesi, köşk, saray ve konutların duvar resimlerinde de görmek mümkündür. Modernleşme/yenileşme dönemi süsleme reperatuarlarının kullanıldığı bezemeler, Kocaeli'nde yer alan çeşmelerde de görülmekte olup bu eserler çalışmamızda tanıtılmıştır.

* Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, burak.gokler@atauni.edu.tr.
Yrd. Doç. Dr. Gül GEYİK'e ve Kocaeli Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Çalışanlarına Yardımlarından Dolayı Teşekkür Ederim.

Canfeda Hatun Çeşmesi

Kocaeli şehir merkezinde, Orhan Mahallesi'nde, Medrese Sokak'ta bulunan Canfeda Hatun çeşmesi; bağımsız bir çeşme olup kareye yakın bir plan şemasında, kesme taş ve mermer malzemeden inşa edilmiştir **(Foto 1)**. Çeşmenin inşa tarihi bilinmemekle birlikte, Canfeda Kethüda Hatun, III. Murat zamanında (1574-1595) Osmanlı Sarayı'nda yaşamış olduğundan XVI. yüzyıla tarihlendirilir.[1] Yapının alınlığı üzerinde yer sülüs hatlı kitabesinden 1242 (1826) yılında onarım gördüğü anlaşılmaktadır.

Kitabede;

1. *Sahibetü'l-hayrat Canfedâ Kethüda Kadın merhûmenin İznikmid derûnunda inşâ ve icrâsına muvaffaka oldukları*

2. *Çeşmeleri suyollarının murûr-i zaman ile müşrif-i harâb ve mu'attal olmağla*

3. *Mu'ahharan menba`ından külliyen ta'mir ve çeşmelere icrâya muvaffak olan hâlâ ser levha-i*

4. *Şehinşâh-ı cihân hazret-i Gâzi Sultân Adlî Mahmûd Hân medde zilâl-i*

5. *Devletehü ilâ ahiri'd-devrân efendimiz hazretlerinin harem-sarây-ı hümâyûnlarında hazinedâr ustalık*

6. *Rütbe-i celilesiyle şerefyâb olan aliyyetü'ş-şân Su`âda Usta hazretlerinin i'mârına muvaffak oldukları hayrâtdır. Sene 1242 (M.1826)*

Canfeda Hatun çeşmesi, genel olarak sade bir bezeme programına sahiptir. Çeşmenin doğu cephesinde bulunan süslemeler onarım esnasında eklenmiş olmalıdır. Yapının aynalık bölümünde "S", "C" kıvrımları ve istiridye kabuğu yer alırken alınlık üzerinde çelenk içerisine alınmış II. Mahmud'un tuğrası bulunmaktadır. Bugün, tuğranın üzerindeki yaldızların düşmesinden dolayı süsleme net olarak seçilememektedir**(Çizim 1)**.

Emine Hanım Çeşmesi

Kocaeli şehir merkezinde, Hacı Hasan Mahallesi, Kalkavan Sokak'ta bulunan Emine Hatun Çeşmesi, Tüysüz Çeşme olarak da bilinmektedir**(Foto 2)**. Dikdörtgen planlı olan, tuğla ve taş malzeme ile inşa edilen yapının kuzey ve batı cephelerinde pasif birer çeşmeye yer verilmiştir. Çeşmenin batı cephesinde bulunan sülüs hat yazılı kitabede Emine Hanım'ın ismi ve 1163 (H) tarihine yer verilmiştir.

Kitabe:

Emine Hacce zâtü'l hayr merhûme

1 Ayla Ödekan, "Kentiçi Çeşme Tasarımında Tipolojik Çözümleme" *Semavi Eyice Armağanı,* İstanbul 1992, 295-297.

Vasiyyet ile itdi çeşme-i icrâ

Gelüb bir teşneger didi târihini

Şehîd-i Kerbelâ aşkına iç mâ

Sene 1163 (1749)[2]

Batı cephede yer alan çeşme sivri kemer içerine alınmış olup çeşmenin dikdörtgen aynalık bölümünde; kaş kemer içerisine alınmış iki selvi ağacı motifi ve bu bezemelerin ortasına yerleştirilmiş gülbezek bulunmaktadır. Kemerin üst boşluklarında ise karşılıklı zambak motifleri alçak kabartma tekniği ile işlenmiştir **(Foto 3) (Çizim 2).**

Çeşmenin kuzey cephesi de sivri kemerli olup aynalık bölümünde, altlarında iki kilit bezemesinin bulunduğu dikdörtgen şekilli sandıklar üzerine konulmuş, kulplu ve kulpsuz vazo motifinden çıkan bitkisel bezemeler vardır. Gövdeye volütlü olarak birleşen kulplu vazo içerisinden lale, zambak, karanfil ve yıldız çiçekleri, kulpsuz ve tek kaideli vazodan ise yukarı doğru yükselen dal üzerinde nar motifleri, alta düşmüş yaprak ve bir armut motifi vardır. Bu iki süsleme arasına gülbezek yerleştirilerek kompozisyon tamamlanmış ve süsleme programı dışarıdan yuvarlak kemerli dikdörtgen bir kartuş içerisine alınarak sınırlandırılmıştır **(Foto 4) Çizim (3)**.

Zeliha Hanım Çeşmesi

Kocaeli şehir merkezinde, Kozluk Mahallesi'nde, Sapanca Sokak'ta yer alan Zeliha Hanım Çeşmesi **(Foto 5)** üzerinde yer alan nesih hatlı kitabeye göre 1198 (H) 1783-1784 (M) tarihinde Zeliha Hanım tarafından yaptırılmıştır.

Kitabe şu şekildedir;

Maşallah/Bu çeşme haznesi tecdidin eyleyen merhum

İnçe el-Hac Mehmed Ağa zevcesi Zeliha'dır

Deyince besmele her derde ider derman

Hayat-ı cümle-i eşya kamu mine'l-ma'dır

Sene 1198[3]

Çeşme, almaşık sistemde inşa edilmiş, bugün evin istinat duvarına gömülü durumdadır. Günümüzde aktif olan çeşmenin aynalık bölümünde sütuncelere oturan kaş kemer içerisine

2 Ahmed Nezin Galitekin, *Kocaeli Su Medeniyeti Tarihinden Sayfalar,* İsu Genel Müdürlüğü Kültür Yayınları, İstanbul 2006, 280.

3 Ahmed Nezih Galitekin, *Kocaeli Su Medeniyeti Tarihinden Birkaç Damla,* İSU Genel Müdürlüğü Kültür Yayınları, İstanbul 2006, 179.

alınmış iki selvi ağacı motifi ve ağaçların üst bitiş noktaları arasında silinmiş vaziyette bir rozete yer verilmiştir **(Çizim 4)**.

Çakmaklı /Camialtı Sokak Çeşmesi

Kocaeli Orhan Mahallesi'nde bulunan Çakmaklı Çeşmesi, sokak duvarına bitişik olarak inşa edilmiştir**(Foto 6)**. Bugün pasif durumdaki çeşme üzerinde herhangi bir yapım kitabesi bulunmamakla birlikte, çeşmenin aynalığı üzerinde yer alan motiflerden ve Emine Hatun çeşmesinin süsleme kompozisyonları göz önünde bulundurulduğunda, eserin XVIII. yüzyıldan sonra inşa edilmiş olması muhtemeldir.

Çeşme iki bölüme ayrılmıştır. Üst bölümde tuğla malzemeden yapılmış yuvarlak kemer içerisine alınmış bir niş vardır, ancak üzerinde herhangi bir bezeme veya kitabe yoktur. Altta ise mermer malzemeden yapılmış aynalık bölümü yer almaktadır. Aynalığın üzerinde; sağ ve sol bölümde aynı motiflerin yer aldığı ancak, sağdaki vazo içerisine yerleştirilmiş ibrikten, diğeri ise dilimli bir vazo içerisinde çıkan karanfil ve zambak motifleri, ortada ise selvi ağacı motifi işlenmiştir. Selvi ağaçlarının ortasında ise rozete yer verilmiştir. Bütün bu kompozisyon, üç ayrı kaş kemer içerisine alınarak sınırlandırılmış, kemer boşluklarına rozet ve gülbezek yerleştirilmiştir**(Foto 7) (Çizim 5)**.

Veli Ahmet Mahallesi Çeşmesi

Kocaeli şehir merkezinde, Veli Ahmet Mahallesi'nde yer alan çeşmenin yapım tarihine işaret eden bir yazıt bulunmamaktadır. Ancak, çeşme üzerinde yer alan selvi ağacı motifi ve benzer örnekleri göz önüne alındığında (Emine Hatun Çeşmesi (1749-1750) Çakmaklı Çeşme, XVIII. yy.) yapıyı XVIII. yüzyıla tarihlendirmek mümkündür. Kare plan şemasında; taş, tuğla ve çimento harcıyla inşa edilen çeşme bugün pasif durumdadır ve bakıma muhtaçtır**(Foto 8)**.

Çeşmenin bezemesi aynalık ve kemer üzerinde yoğunlaşmıştır. Çeşme bölümü; kilit taşında gülbezek motifinin yer aldığı sivri kemer içerisindedir. Aynalık bölümünde ise kaş kemer içine alınmış iki selvi ağacı ve ortalarında bulunan rozet ile kompozisyon bitirilmiştir **(Çizim 6)**.

İbrahim Paşa Çeşmesi

Kocaeli Arkeoloji ve Etnografya Müzesi'nin bahçesinde sergilenen İbrahim Paşa Çeşmesi'nin üzerindeki talik hat yazılı kitabeye göre 1339/1923 tarihinde inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Kitabe:

Müşir İbrahim Paşa

Çeşmesi 1339

Mermerden inşa edilen çeşmenin aynalık bölümü dikdörtgen bir çerçeve içerisine alınmış ve burada yer alan madeni musluk başı geometrik bezemeli olarak işlenmiştir. Yapının kitabesini

çevreleyen çelenk motifini; üstte istiridye kabuğu, yanlarda akant, "C" ve volütlü "S" kıvrımlarıyla kuşatılmıştır**(Foto 9)(Çizim 7)**.

İzmit Müzesinde Sergilenen Çeşme 1

Kocaeli Arkeoloji ve Etnografya Müzesi'nin bahçesinde sergilenen dikdörtgen formdaki çeşme üzerinde herhangi bir kitabe veya yazıt yer almamaktadır. Ancak, mermer üzerine alçak kabartma tekniği ile işlenmiş süslemeler değerlendirildiğinde, XVIII. yüzyıldan sonra inşa edilmiş olmalıdır **(Foto 10)**.

Çeşmenin aynalık bölümünde, iki plaster üzerine oturan, "C" kıvrımlarıyla oluşturulan ve en üst bölümde istiridye kabuğu ile sonlandırılan çerçeveye asılı, toplanarak iki yana açılmış, üzerinde püskül, süslemeleri bulunan ve çeşmenin lülesine kadar sarkan perde motifi bulunmaktadır. Bu bezemenin ortasında püskül motifinin aşağı doğru sarkıtıldığı tas konsola yer verilmiştir. Aynalığın üzerindeki bu kompozisyon dışta; başlıkları palmet motifinden oluşturulan, kaidelerinin altında ise "S" kıvrımlarının işlendiği iki plaster arasına alınarak diğer bölümlerden ayrılmıştır.

Çeşmenin kitabelik bölümü; iki yanda, içerisinde püskül motiflerinin işlenildiği plasterlara oturan yuvarlak kemer içerisine alınmıştır. Kemerin alınlığı üzerinde yer alan dikdörtgen kartuş, kitabeliğin plasterleri üzerinden yükselen volütlü bitkisel bir vazodan çıkan akant yaprakları, istiridye kabuğu tepeliğinden çıkan akantlar ve inci dizisi ile birleşerek bir çerçeve meydana getirmiştir **(Çizim 8)**.

İzmit Müzesinde Sergilenen Çeşme 2

Kocaeli Arkeoloji ve Etnografya Müzesi'nin bahçesinde sergilenen dikdörtgen formdaki çeşme alınlığı üzerinde herhangi bir kitabe veya yazıt bulunmamaktadır. Çeşmenin üzerinde yer alan süslemeler göz önüne alındığında XVIII. yüzyıldan sonra inşa edilmiş olduğu tahmin edilmektedir **(Foto 11)**.

Çeşme; "C" kıvrımları ve çubuk silmelerin iç içe kademeli olarak geçirilmesiyle oluşturulan çerçeve içerisine alınan aynalık bölümü; lale, "C" kıvrımları ve çubuk silmeler ile hareketlendirilirken bu kompozisyonun hemen üstüne yerleştirilen istiridye kabuğu ile sonlandırılmıştır **(Çizim 9)**.

Kasrı Hümâyun (Av Köşkü) Hamamının Çeşmeleri 1

Kasr-ı Hümâyun,[4] Kocaeli şehir merkezinde, Kemal Paşa Mahallesi, Saray Yokuşu Sokak'ta etrafı yüksek duvarlar ile çevrili geniş bir avlu içerisinde körfeze hâkim bir mevki üzerindedir **(Foto 12)**. Köşkün avluya giriş kapısı olan ve Saltanat kapısı olarak da isimlendirilen girişin üzerindeki yer alan kitabeye göre eser, Sultan Abdulaziz tarafından 1279 (H), 1862'de (M) Balyan Ailesi'nin hassa mimarı Karabet Amira Balyan'a neo-klasik üslupta yaptırılmıştır.[5] Ancak, yapının mimarını bazı araştırmacılar Sarkis Balyan olduğunu söylemektedir.[6]

4 Av Köşkü, İzmit Sarayı, Hünkar Köşkü, Küçük Saray olarak da bilinmektedir.

5 Engin Ürkmez, *İzmit'te Türk Eserleri,* Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli 2007, 225-227.

6 Savaş Yıldırım, " İzmit Kasrı Hümayun Tavan Resimleri", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri,* Kocaeli 2016, 1783.

İki katlı ve kâgir malzeme ile inşa edilen yapının hem iç hem de dış mimarisinde dönemin kültürel özelliğini yansıtan eklektist süsleme öğelerini görmek mümkündür. Köşk'ün ikinci kata çıkışı sağlayan iki yönlü merdivenin altına konulmuş olan çeşme, süsleme açısından oldukça önemli bir yere sahiptir.

Mermer malzemeden yapılmış ve dikdörtgen formdaki çeşmenin aynalığı üzerinde bulunan süslemeler göz önüne alındığında İzmit Arkeoloji ve Etnograf Müzesi bahçesinde sergilenen çeşmelerin süsleme programlarıyla benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir**(Foto 13)**. Çeşmenin aynalığı üzerinde, taç olarak isimlendireceğimiz bölüme yerleştirilen istiridye kabuğundan aşağı doğru akant yaprakları ve "C" kıvrımlarıyla bezenerek süsleme kompozisyonu oluşturulmuştur. Çeşme üzerinde yer alan, diğer bütün çeşmelerden ayrılan ve başı musluk bölümüne doğru olan, kanatları/süzgeçleri iki yana doğru açılan bir balık figürü aynalığın ortasına yerleştirilmiştir.

Çeşmenin aynalığı ve istiridye kabuğu şeklindeki kurnasını alt bölümde "S" biçimdeki volütlü kaide tarafından taşınmaktadır **(Çizim 10-11)**.

Köşkün ikinci katındaki hamamda bulunan çeşmeler ise aynı bezemeye sahip olduklarından ve kurna olarak değerlendirdiğimiz için çalışmamızda değerlendirmedik **(Foto 14)(Çizim 12)**.

Değerlendirme ve Karşılaştırma

Kocaeli şehir merkezinde incelediğimiz dokuz çeşme üzerinde bulunan yazı, bitkisel, geometrik ve figürlü süsleme programları kendi içerisinde değerlendirilerek benzer örnekleriyle karşılaştırılmıştır.

Yazı Türleri: Kocaeli'nde incelediğimiz dokuz çeşmeden dördünde kitabe bulunmaktadır. Bunlardan 3'ü yapım, 1'i ise restorasyon kitabesidir. Canfeda Hatun ve Emine Hanım Çeşmelerinin yazıtları sülüs, Zeliha Hanım Çeşmesi nesih, İbrahim Paşa Çeşmesi'nin yazıtı ise talik hatlı olarak verilmiştir.

Bitkisel Bezemeler: Türk süsleme sanatında en çok karşılaşılan süsleme düzenlemelerinden biriside bitkisel bezemelerdir. Süsleme programında önemli bir yere sahip olan bitkisel bezemeler, erken dönemlerde çok fazla çeşidi bilinmemekle birlikte, doğada bulunan bazı ağaçlarlar, çiçekler, yapraklar ve meyvelerden ilham alınarak aslına uygun veya stilize edilerek dönemin kültürel özelliğini ve üslubunu yansıtmaktadır. Batılılaşma dönemiyle birlikte, bitkisel bezemelerin çeşitliliği artarak doğada bulunan şekliyle çizilmeye başlanılmış, taşa nakşedilen bezemeler isimlendirilmiş, natüralist hatta natürmort anlayışında süsleme sanatı gelişmiştir.

İncelediğimiz çeşme cephelerinde; akant yaprağı, zambak, karanfil, yıldız çiçeği, nar, armut, lale ve selvi motifleri bulunmaktadır.

Akantus Yaprağı: Akantus, acanthaceae ailesinden bir bitki olup Türkçe ismi "Ayı Pençesidir. Genel olarak akantus yaprakları kesif, kalın, silindirik ve dik çiçek durumları olan dikenli, yüksek ve otsu bitkilerdir. Dikenli olması sebebiyle binaları kötülük ve uğursuzluktan koruması

için ilkçağlardan itibaren Hitit, Yunan, Mısır, Roma ve Bizans medeniyetlerinin hem mimari hem de diğer sanat alanlarında sıkça kullandıkları bitkiler arasında yer almaktadır.[7]

Türk süsleme sanatında yaprak motiflerine sık sık yer verilmiştir. Ancak, Anadolu öncesi Türk sanatında akantus örneklerine çok rastlanılmamakla birlikte Selçuklu ve Beylikler dönemine ait yapılarda devşirme malzemeye bağlı olarak az sayıda da olsa örnekleri görülmektedir.[8] Özellikle, XVIII. yüzyılın başında Osmanlı'nın modernleşme dönemiyle (Barok) süsleme programına giren akant yaprakları, iç ve dış mimariyle birlikte çeşme cephelerinde de süsleme özelliği olarak yerini almıştır.

İncelediğimiz eserler içerisinde; Zeliha Hanım, İbrahim Paşa, Kocaeli Arkeoloji ve Etnografya Müzesi bahçesinde sergilenen I. Çeşme'de ve Av Köşkü içerisinde bulunan çeşmede akant yaprakları bulunmaktadır. Benzer örneklerine, Manisa'da; Saruhan Parkı Selsebili'nde, Sipahi Pazarı Çeşmesi'nde, Mehmet Tevfik Bey Çeşmesi'nde,[9] Çanakkale'de; Yeni Çeşme, Bayramiç Hükümet Caddesi'ndeki çeşmede, İstanbulda; III. Ahmet Çeşmesi'nde, Mehmet Emin Ağa Sebili'nde, Saliha Sultan Çeşmesi'nde Mihrişah Kadın Çeşmesi'nde, I. Ahmet Çeşmesi'nde, Hacı Ahmet Paşa Çeşmesi'nde, Yusuf Efendi Çeşmesi'nde,[10] Burdur'da; Çeşmedamı Çeşmesi'nde,[11] Bursa'da; Beşir Ağa Çeşmesi'nde, Kavaklı Camii Çeşmesi'nde,[12] İzmir'de; Mustafa Efendi Çeşmesi'nde, Kemeraltı Çeşmesi'nde, Sahlebicioğlu Çeşmesi'nde, Hisar Cami Avlu çeşmesinde, Gaffarzade Sebili'nde, Dönertaş Sebili'nde, Osmanoğlu Sebili'nde,[13] Uşak'ta Hebil Çeşmesi'nde, Cimcim Çeşmesi'nde ve İslice Çeşmesi'nde[14] rastlanılmaktadır.

Nar: Tarih boyunca tarımı yapılan narın Latince adı "*Punica Graaeski*" eski çağlardan bu yana yetiştirilen en eski meyveler arasında önemli bir yere sahiptir ve birçok medeniyette ölümsüzlük, bereket, sağlık, doğurganlık ve zenginliğin sembolü olarak görülmektedir.[15]

Hemen hemen bütün inançlar tarafından kutsal anlamlar yüklenen nar meyvesi; en fazla Zerdüşt ritüellerinde ve tapınma törenlerinde kullanılmış, kutsal sayılmıştır. Bu yaklaşım nar bitkisinin İran ve Afganistan kökenli olduğunu göstermektedir. Nar; Yunan mitolojisinde Persephone'nin yer altı tanrısı Hades tarafından kaçırılma hikâyesinde evlilik, yaşam ve yeniden doğuşu yansıtırken Mısır'da ölüler nar ile gömülmekteydi, Budizm'de hayatın olumlu etkilerinin özü, Musevilikte doğruluğun ve güzelliğin sembolü, Hristiyanlıkta doğurganlığın ve İsa'nın yeniden doğuşunu simgelemektedir. İslamiyet'te ise Kur'an-ı Kerim'de[16] cennet ağaçlarından biri olarak ifade edildiği için önemlidir.[17]

7 Yıldız Demiriz, "Acanthus; Türkiye'nin Arkeoloji ve Sanat Tarihi Terminolojisine Yanlış Adla Girmiş Bir Bitki Motifi", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S. III, 1984, 19-24.

8 Yıldıray Özbek, *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme,* Kültür Sanat Edebiyatı Yayınları, Ankara 2002, 25.

9 Hasan Uçar, Manisa Çeşmeler, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir 2009, 127-144.

10 Sinem Sevinçtay Kanlıçay, Barok-Rokoko Yorumlu 18. Yy. İstanbul Çeşmelerinde Kompozisyon, Motif ve Terimler(1740-1797), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İTÜ, İstanbul 2010, 35.

11 Mustafa Ekmekci, Burdur Merkezdeki Osmanlı Dönemi Çeşmeleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli 2012, 102.

12 Ebru Çetinkaya, Bursa Çeşmeleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2012, 93.

13 Gül Geyik, İzmir Su Yapıları, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2007, 309-372.

14 Ahmet Durman, Uşak Çeşmeleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van 2014, 93.

15 Sibel Arık, "Türk Dokumacılık Sanatında Nar Motifi", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, 6(1), 2009, 585.*

16 En'am Suresi 99, 141.

17 http://www.izinsizgosteri.net/asalsayi07/deniz.karabacak_07.html (Erişim Tarihi: 10.02.2017)

Bitkisel süslemeler arasında önemli bir yere sahip olan nar motifinin sanattaki ilk yansımasını Uygur fresklerinde, daha sonra İran ve Suriye'deki Selçuklu sanatında, Anadolu Selçuklu 'da, Beylikler döneminde ve Osmanlı sanatında, fresk, taş, çini, alçı, minyatür ve kumaş üzerinde görmek mümkündür.[18]

Osmanlı devletinde ve öncesinde nar motiflerinin görülmesine rağmen, bu bezemenin XVIII. yüzyılda batılılaşma dönemiyle yoğunluk kazanması ve bir vazoda kompozisyonun içerisinde verilmiş veya vazo içerisinde natürmort olarak verilmesi sebebiyle batı etkili süsleme olarak ifade edilmektedir.

İncelediğimiz çeşme cephelerinde sadece Emine Hanım çeşmesinde vazodan çıkan dal üzerinde nar bezemesine yer verilmiştir. Benzer örneklerine, İstanbul'da; III. Ahmet Meydan Çeşmesi'nde, Azaplı Kapı Saliha Sultan Çeşmesi'nde, Afyon Büyük Olucak Çeşmesi'nde[19] ve Edirne İbrahim Çeşmelerinde[20] rastlanılmaktadır.

Karanfil: Hüznü temsil eden karanfil çiçeği, süsleme sanatımızda önemli bir yere sahiptir. Süheyl Ünver, karanfil çiçeğinin menşeinin Asya ve Anadolu olduğunu, erken örneklerinin Anadolu'da Selçuklu taş ve çini işlemelerinde görüldüğünü, özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminde lâle gibi rağbet gördüğü ifade etmektedir.[21]

XVI. yy'ın ikinci yarısından itibaren süsleme sanatında görülmeye başlanan karanfil; taş, kumaş ve kitap süsleme programlarında karşımıza çıkmaktadır.[22] Batılılaşma dönemiyle birlikte, özelliklede XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren karanfil motifi; girlandlar, kıvrak hatlar ile çizilmeye başlanılmış ve gül, yıldız çiçeği, zambak, lale gibi süslemeler ile birlikte aynı dal üzerinde verilmiş yada bütün bu kompozisyon bir vazo içerisine yerleştirilmiştir. Osmanlı sanatında vazodan çıkan çiçekler modernleşmenin örneği olarak kabul edilmektedir.

İncelediğimiz çeşmeler içerisinde Emine Hanım ve Çakmaklı çeşmelerinin ayna taşları üzerinde vazo içerisine yerleştirilmiş karanfil motifleri bulunmaktadır. Benzer örnekleri, Edirne'de Saraçhane Sinan Ağa Çeşmesi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Çeşmesi, İbrahim Çeşmelerinde[23] , İzmir'de; Mühürdar Ahmet Ağa Çeşmesi, Kızlarağası Hanı Çeşmesi, Bergama Çizmeci Esnafı Çeşmesi'nde,[24] Manisa'da Üç oluklu Çeşme'de, İstanbul'da, III. Ahmet Han Kütüphanesi Çeşmesi, Çeşmesi, Damad İbrahim Paşa Çeşmesi ve Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi'nde rastlanılmıştır.[25]

Selvi: Anadolu coğrafyasında selvi ismi ile bilinen servi ağacı; uzun boyu, güzelliği ve daima yeşil olarak kalması, güzel kokusu ve uzun ömürlülük gibi nitelikleri ile güzelliğin sembolü haline gelmiş, günümüze kadar insanlar tarafından uğur getirdiğine ve koruyucu olduğuna

18 Ersel Çağlıtütüncigil, " Türk Süsleme Sanatında Nar: Form, Köken ve İkonografik Anlamı", Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi, (33), İstanbul 2013, 62-72.

19 Gülay Karasu, Afyon Çeşmeleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara 2006, 92.

20 Murat Karademir, Edirne Çeşmeleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya 2007, 211.

21 Halit Çal, Gazanfer İltar, *Giresun İli Osmanlı Mezar Taşları*, Giresun Valiliği Yayınları, Ankara 2011, 49.

22 Yıldız Demiriz, *Osmanlı Kitap Sanatında Natüralist Üslupta Çiçekler*, Acar Matbaacılık, İstanbul 1986, 353.

23 Karademir, Edirne Çeşmeleri, 210.

24 Geyik, İzmir Su Yapıları, 298-329.

25 Fazilet Koçyiğit, Lale Devri İstanbul Çeşmeleri, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2013, 476-485.

inanılmakla[26] birlikte ölümsüzlük, hayat ve ölüm arasında sonsuzluğu; dik duruşu, dayanıklılığı, rüzgârdan sağa sola eğilmeyişi; ağır başlılığı ve sabrı temsil ederken ilahi kudretin büyüklüğünün yansıtması açısından da bir süsleme aracı olarak kullanılmıştır.[27]

Tarihte ilk İran'da "Ateş" mihraplarında gördüğümüz servi, Zerdüşt dininde yerden göğe doğru yükselişi ilahi bir sembol olarak görülmüş ve tarihi "Hayat Ağacı" motifine kadar dayandırılmıştır.[28]

Tevrat'ta Cypre's olarak ismi geçen servi ağacından Hz. Nuh'un gemisini inşa ettiği yazılıdır. Bununla birlikte; Yunan'da, Roma'da, Asurlar 'da, İskitler 'de, Mısır'da, Bizans'ta ve Osmanlı'da servi ağacı kutsal sayılmış, hem mimari yapılarında hem de diğer kültürel eserleri üzerinde motif olarak kullanmışlardır.[29]

Yukarıda belirttiğimiz gibi tarih boyunca birçok medeniyet tarafından kullanılan servi ağacı, Osmanlı'nın modernleşme dönemi içerisinde kullanımı artmış ve süsleme programı içerisinde, tek veya karşılıklı diğer süsleme programlarıyla bir araya getirilerek yeni bir sentez oluşturulup çeşme cephelerinde, mezar taşlarında, duvar resimlerinde ve tuvalde sıkça yer verilmiştir.

İncelediğimiz eserlerden; Emine Hanım, Zeliha Hanım, Çakmaklı ve Veli Ahmet Mahallesi Çeşmelerinde selvi ağacı motifi tespit edilmiştir. Benzer örnekleri, Afyon'da; Büyük Olucak Çeşmesi, Bursa'da; Darüssaade Ağası Çeşmesi,[30] Çanakkale'de; Bayramiç Ankara Caddesi Çeşmesi, Babakale Liman Çeşmesi, Eken Çeşmesi,[31] Edirne'de; Saraçhane Sinan Ağa Çeşmesi, Musalla Çeşmesi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Çeşmesi, Atlar Çeşmesi, Amcazade Hüseyin Paşa Çeşmesi,[32] İstanbul'da; Ayşe Hanım Çeşmesi, Damad İbrahim Paşa Çeşmesi, Hibetullah Hanım Çeşmesi, Fındıklı Mehmed Ağa Çeşmesi, Feyzullah Efendi Çeşmesi, Hacı Süleyman Efendi Çeşmesi, Halil Ağa Çeşmesi,[33] Ebubekir Ağa Çeşmesi,[34] Uşak'da; İlyas Çeşmesi'nde[35] bulunmaktadır.

Zambak: Dilimize Arapçadan geçen zambak, Latince'de "Lilium" olarak bilinmektedir.[36] M.Ö. 1580'lerde Girit'te bir villada keşfedilen ve 80'nin üzerinde türü olan zambağın, "Lilium Martagon" adlı olanı Türk Zambak'ı olarak bilinmektedir. Dayanıklı oluşu, renk ve farklı çeşitleriyle süsleme sanatının vazgeçilmezleri arasında bulunan zambak, Yunan mitolojisinde Hera'nın göğsünden dökülen sütten oluştuğuna inanıldığı için Hera'nın sembolü olarak kabul

26 Cevdet Çulpan, *Serviler I*, İstanbul 1961, 11, Gül Mengeş, Ağaç Sembolünün Tarihsel Gelişim İçerisinde Türk Resim Sanatına Yansıması ve Cumhuriyet Dönemi Türk Resminin Ağaç Sembolü Üzerinden İrdelenişi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Güzel Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı, Van 2012, 69.

27 Canan Cimilli, *Osmanlı'da Servi Motifinin İnançla Bağlantısı*, Sanat ve İnanç I, İstanbul 2004, 225-235.

28 Çulpan, Serviler, 25.

29 Ayla Ersoy"Geleneksel Süsleme Sanatlarında Kullanılan Bazı Çiçek Motiflerinin İslam İnancı İle İlgisi"*, Sanat ve İnanç II*, İstanbul 2004, 245-249.

30 Çetinkaya, Bursa Çeşmeleri, 94.

31 Ayşe Çaylak, Çanakkale Çeşmeleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara 1997, 170-173.

32 Karademir, Edirne Çeşmeleri, 209.

33 Koçyiğit, Lale Devri İstanbul Çeşmeleri, 485-728.

34 Sinem Sevinçtay Kanlıçay, Barok-Rokoko Yorumlu 18. Yüzyıl İstanbul Çeşmelerinde Kompozisyon, Motif ve Terimler (1740-1497),Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, 74.

35 Durman, Uşak Çeşmeleri, 93.

36 Hilmi Özden, Ömür Şaylıgil, "Türk Kültür Tarihinde ve Hastanelerimizde Zambak Motifi", *Hakim Yayıncılık,* Ankara 2015, 249-292

edilmektedir.[37] Hristiyanlıkta saflığı, iffeti, temizliği ve Bakire Meryem'i yansıtırken İslamiyet'te; şifa, iyilik, güzellik ve ebedilik anlamlarını taşımaktadır.[38]

Osmanlı'nın batılılaşma döneminde süsleme programları içerisinde diğer bitkisel bezemeler ile sentezlenerek verilen motifler arasında zambak da bulunmaktadır. Genel olarak diğer bitki türleriyle bir dal üzerinde, modernleşmenin en önemli göstergelerinden biri olan vazodan çıkar vaziyette uygulanmıştır.

İncelediğimiz eserler içerisinde Emine Hanım ve Çakmaklı çeşmelerinde zambak motifi bulunmaktadır. Benzer örneklerine, İstanbul'da; Damad İbrahim Paşa Çeşmesi, Fındıklı Mehmed Ağa Çeşmesi, III. Ahmed Han Kütüphanesi Çeşmesi[39] Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi İzmir'de; Mühürdar Ahmet Ağa Çeşmesi'nde[40] yer verilmiştir.

Palmet: Menşei tam olarak bilinmeyen palmet, bir sapın sağ ve sol tarafından simetrik bir biçimde kıvrılan iki yaprağın veya ruminin birleşerek ortasından sivri bir yaprağın meydana gelmesiyle oluşan motif olarak tanımlanmaktadır.[41] Palmet motifini, Mezapotamya uygarlıklarından başlayarak Sümer, Hitit, Mısır, Yunan, Roma, Bizans ve Osmanlı gibi birçok medeniyette görülmektedir.[42] Palmetin en yaygın olduğu medeniyet Yunan'dır. İon ve dor üslubundaki mimari süslemede olduğu gibi, kırmızı figürlü seramikte de bordürler şeklinde kullanılmıştır. Doğu sanatına da Helenistik akım yoluyla girmiş olması muhtemeldir.[43]

Palmet motifi Türk sanatında, kendi zevkine göre tasarlanmış, bazen yalnız, bazen de rumi ve lotus motifleriyle ya birincil olarak ya da ikincil yani tamamlayıcı bezeme olarak mimari ve el sanatlarında kullanılmıştır.[44]

Palmet motifi, Osmanlı'nın erken döneminden beri süsleme öğesi olarak kullanıldığı görülmektedir. Ancak, modernleşme ile birlikte palmet motifi birincil bezeme olarak değil, daha çok ana kompozisyonu tamamlayan ikincil süsleme konumundadır.

İncelediğimiz eserlerde sadece müze bahçesinde sergilenen 1. Çeşme'de görülmektedir. Benzer örnekleri, Bursa'da; Münir Paşa Çeşmesi,[45] Çanakkale'de; Bayramiç Dede Çeşmesi, Telli Çeşme,[46] Edirne'de; Askeri Hastane Çeşmesi, Hacı Adil Bey Çeşmesi,[47] İstanbul'da; Ayşe Hanım Çeşmesi, Damad İbrahim Paşa Çeşmesi, III. Ahmed Çeşmesi, Ahmediye Çeşmesi, Saliha Sultan Çeşmesi, Ayşe Bahri Kadın Çeşmesi, Emetullah Gülnuş Valide Sultan Çeşmesi, Kethüda Çeşmesi, III. Ahmed Kütüphanesi Çeşmesi, Fındıklı Mehmed Ağa Çeşmesi,[48] İzmir'de;

37 http://www.sfheart.com/lily.html (Erişim Tarihi: 10.02.2017)
38 Özden, Şaylıgil, Türk Kültür Tarihinde.., 249-292.
39 Koçyiğit, Lale Devri İstanbul Çeşmeleri, 478-560.
40 Geyik, İzmir Su Yapıları, 298.
41 Metin Sözen, Uğur Tanyeli, Sanat Kavram ve Terimler Sözlüğü, Remz, Kitapevi, İstanbul 2010, 234.
42 Demet Karaçay, *Bursa'daki 14.-15. Yüzyıl Mezar Taşları*, Ankara 1994, 172.
43 Yıldız Demiriz, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme I Erken Devir* (1300-1453), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, 27.
44 H. Feriha Akpınarlı, Zeynep Balkanal, "16-18. Yüzyıllarda İstanbul'da Üretilen Kumaşlarda Bitkisel Bezemelerin İncelenmesi" *Motif Akademi Halkbilim Dergisi, İstanbul 2012,* 188.
45 Çetinkaya, Bursa Çeşmeleri, 94.
46 Çaylak, Çanakkale Çeşmeleri, 187-188.
47 Karademir, Edirne Çeşmeleri, 211.
48 Koçyiğit, Lale Devri İstanbul Çeşmeleri, 485-688.

Kızlarağası Hanı Çeşmesi, Merkez Saat Kule Çeşmesi, Bergama Osmanoğlu Sebili,[49] Manisa'da; Zahide Hanım Çeşmesi'nde[50] görülmektedir.

Lale: Türk süsleme sanatının vazgeçilmez motifleri arasında karşımıza çıkan lâle, Latince 'de "Tulipa" anlamında olup yüzden fazla çeşidiyle laleye benzeyen yabani çiçeklere verilen genel bir isimdir.[51]

İran mitolojisinde lalenin oluşumu şu şekilde ifade edilmektedir; bir yaprak tanesi üzerindeki çiy tanesine yıldırım düşmüş ve alev alan yaprak o haliyle kalıp laleye dönüşmüştür. Lâlenin göbeğinin yani sapına bağlandığı kısmın siyah kalması ise yıldırımdan kalan yanık izleridir. O zamandan itibaren lâle, rengi, şekli ve cezbedici görüntüsü ile şairlerin ilgisini çekmiştir.[52]

Lâle ve lâle kültürünün Anadolu'ya Türkler ile geldiği ve XII. yüzyıldan itibaren süsleme sanatında kullanılmaya başlanıldığı bilinmektedir.[53] Roma ve Bizans döneminde lâlenin tanınmadığını bu dönemde ortaya konulan eserlerde bulunmamasından yola çıkılarak ortaya konulmaktadır. Lâlenin Avrupa'ya 1559'da götürüldüğü bilinmektedir.[54]

Osmanlı'da lâleye olan aşırı sevgi sebebiyle 1703 yılından itibaren başlayan dönemi "Lâle Devri" olarak isimlendirmişlerdir. Bu dönemden itibaren lâle motifleri büyük önem kazanarak uzun ve kıvrımlı çizilmeye başlanılmış, ayrıca diğer bezeme motifleriyle bir arada vazo içerisinde işlenmiştir.

İncelediğimiz eserler içerisinde; Emine Hanım ve müze bahçesinde sergilenen 2. Çeşme'de lâle motifleri bulunmaktadır. Benzer örnekleri, Afyon'da; Sülüm Çeşme,[55] Edirne'de; Saraçhane Sinan Ağa Çeşmesi, Atlar Çeşmesi, İbrahim Çeşmeleri,[56] İstanbul'da; Damad İbrahim Paşa Çeşmesi, Ahmed Ağa Çeşmesi, III. Ahmed Çeşmesi, Emetullah Gülnuş Valida Sultan Çeşmesi,[57] İzmir'de; Kızlarağası Çeşmesi, Bergama Çizmeci Esnafı Çeşmesi, Katipoğlu Ahmed Reşid Efendi Sebili, Tire Yalınayak Camii Çeşmesi'nde[58] görülmektedir.

Yıldız Çiçeği: 1791 yılında Andreas Dalh'in adına Cavanilles tarafından ismi verilmiş ve botanikte süs bitkisi olarak kullanılmaya başlanmıştır.[59] İlk olarak Meksika'da ve Amerika'nın kuzey yerleşkelerinde görülen bu bitki, kraliyet botanikçisi Vicente Cervantes'in 1786 yılında keşfetmesiyle İspanya bahçelerine kazandırmıştır.[60]

49 Geyik, İzmir Su Yapıları, 314-373.

50 Uçar, Manisa Çeşmeleri, 147.

51 Mehmet Kırbıyık, "Klasik Edebiyatımızda Lâleye Dair Birkaç Örnek", *Nevşehir Kültür ve Tarih Araştırmaları,* (2), Nevşehir 2005, 25-30, Beşir Ayvazoğlu, *Güller Kitabı Türk Çiçek Kültürü Üzerine Bir Deneme,* Ötüken Yayınları, İstanbul, 1997, 109.

52 Ayvazoğlu, Güller Kitabı, 108.

53 Ayvazoğlu, Güller Kitabı, 108.

54 Turhan Baytop, *İstanbul Lalesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları,Ankara 1992, 1.

55 Karasu, Afyon Çeşmeleri, 208.

56 Karademir, Edirne Çeşmeleri, 209.

57 Koçyiğit, Lale Devri İstanbul Çeşmeleri, 498-661.

58 Geyik, İzmir Su Yapıları, 316-383.

59 Paul D Sorenson, " Revision of The Genus Dahlia" (Yıldız Çiçeğinin Yeniden İncelenmesi), *New England Botanic Club*, England 1969, 309-365.

60 Martin Kral, "Of Dahlia Myts and Aztec Mythology, The Dahlia in History" (Mitolojide ve Aztec Mitolojisinde Yıldız Çiçeği ve Yıldız Çiçeğinin Tarihi) *National Science Foundation,* Washington 2014, 2-28.

XVIII. yüzyılda Avrupalılar bu bitkiye yoğun bir ilgi göstermesinden dolayı İngiltere, Almanya, Fransa, İtalya ve Fransa'daki botanik bahçelerinde, daha sonra ise bütün dünyaya yayılarak süsleme literatüründe yerini almıştır.[61]

En az dört yaprağı olan Yıldız Çiçeğinin, gökteki yıldıza benzetilmesinden dolayı bu ismin verildiğini, şans ve yardımseverlik anlamlarını taşıdığını düşünmekteyiz.

Osmanlı sanatına XVIII. yüzyılda girmiş olan bu çiçek, yalnız veya diğer çiçek türleriyle bir arada kullanılarak natürmort oluşturulmuştur.

İncelediğimiz eseler içerisinde; Emine Hanım Çeşmesi'nde bulunmaktadır. Benzer örnekleri, Manisa Üç Oluklu Çeşmesi'nde ve Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesinde rastlanılmıştır.

Gülbezek/Rozet

Genellikle birbirleri yerine kullanılan fakat ayrı iki bezeme olan gülbezek ve rozet motiflerini bizde bir başlık altında değerlendirdik. Osmanlı Devleti, modernleşme dönemiyle birlikte süsleme alanında reperatuarına birçok yeni bezeme eklemiştir. Ancak, kendi içerisinde barındığı ve kullanmaktan vazgeçmediği bezemeler arasında gülbezek ve rozet motifleri bulunmaktadır. Bu iki bezemeyi her dönem Osmanlı mimarisinde görmek mümkündür.

İncelediğimiz eserler içerisinde gülbezek motifi; Emine Hanım ve Veli Ahmet Mahallesi Çeşmesi'nde görülürken rozet motifi; Zeliha Hanım ve Çakmaklı Çeşmelerinde bulunmaktadır. Gülbezeğin benzer örnekleri, Edirne'de Meşalecibaşı Çeşmesi, Hacı Adil Bey, Çeşmesi, Hadım Ağa Çeşmesi, Karanfiloğlu Çeşmesi,[62] İstanbul'da Saliha Sultan Çeşmesi, Mehmed Paşa Genç Çeşmesi, Ayşe Hanım Çeşmesi, Damad İbrahim Paşa Çeşmesi, Şehremini Çeşmesi, Ahmediye Çeşmesi, Ahmed Ağa Çeşmes, Hacı Halil Efendi Çeşmesi, Hibetullah Hanım Çeşmesi, İbnül Emin Ahmed Ağa Çeşmesi, III. Ahmed Çeşmesi, Emetullah Kadın Çeşmesi, Emetullah Gülnuş Çeşmesi, Valide Sultan Çeşmesi, Hacı Süleyman Efendi Çeşmesi, Halil Efendi Çeşmesi, Şehzade Mustafa Çeşmesi,[63] Manisa'da Mehmet Tevfik Bey Çeşmesi'nde[64] görülmektedir. Rozetin benzer örnekleri ise Afyon, Bursa, Çanakkale, İzmir, İstanbul ve Uşak'ta bulunan pek çok çeşmede bulunmaktadır.

Geometrik Bezemeler: Türk-İslam eserlerinin vazgeçilmez bezemeleri arasında yer alan geometrik süsleme, sanatsal eserlerin ilk ortaya konulduğu günden itibaren insanoğlunun rahat bir şekilde objeye, mimariye, halıya, duvara ve günlük kullanım eşyaları üzerine kolay bir şekilde işleyebildiği, ilk örneklerinin düz, yatay veya zikzak çizgileriyle başlanıldığı, daha sonra ise sürekli geliştirilerek ve çeşitlendirilerek sonsuzluk prensibi içerisinde sanatsal nesnelere nakşedildiği bir kompozisyon halini almıştır.

Kocaeli'nde incelediğimiz çeşme cephelerinde başlıca geometrik bezeme; Çubuk silmeler, İstiridye, kartuş, volüt ve "S-C" kıvrımları görülmektedir.

61 Sorensen, Revision of The Genus Dahlia, 309-365.
62 Karademir, Edirne Çeşmeleri, 212.
63 Koçyiğit, Lale Devri İstanbul Çeşmeleri, 309.
64 Uçar, Manisa Çeşmeleri, 144.

"S-C" Kıvrımları: "C" kıvrımları, Barok döneminde Türk sanatına girmiş, yabancı motif olarak isimlendirilmektedir. Bu motif, XIII. yy. Osmanlı çeşme mimarisini konu alan araştırmalarda adeta bir milat olarak kabul edilmektedir. "C" kıvrımları ve bağlantılı çubuklar ile yapılan dolamadallar ise Fransız rokokosunun en çok benimsenen örneğidir.[65]

Barok dönemde süsleme programımıza giren "S" kıvrımları da akıcı ve hareketli bir siluete sahiptir. Kesintisiz tasarlanabildiği gibi "C" kıvrımlarıyla birleştirilerek de uygulanabilir. Her iki motifin sırt bölümlerinde yaprak motifleriyle doldurulmuştur.

İncelediğimiz eserler içerisinde; Canfeda Hatun'da, İbrahim Paşa'da, Av Köşkü'nde ve müze bahçesinde sergilenen 1. ve 2. çeşmelerde "S-C" kıvrımları bulunmaktadır. Benzer örnekleri, Burdur'da; Çeşmedamı Çeşmesi,[66] Bursa'da; Beşir Ağa Çeşmesi, Münir Paşa Çeşmesi, Kavaklı Çeşmesi,[67] İzmir'de, Kemeraltı Çeşmesi, Mirkelamoğlu Hanı Çeşmesi, Çeşme Kabadayı Çeşmesi, Katipoğlu Ahmed Reşid Efendi Sebili, Gaffarzade Sebili, Osmanoğlu Sebili,[68] İstanbul'da; Mehmet Emin Ağa Sebili, Recai Mehmet Efendi Çeşmesi, Esma Sultan Çeşmesi, Bilal Ağa Çeşmesi, Sadettin Efendi Çeşmesi, Koca Yusuf Paşa Sebili, Hacı Ahmet Paşa Çeşmesi, Seyyid Hasan Paşa Sebili Çeşmesi, III. Osman Çeşmesi, Koca Ragıp Paşa Sebili Çeşmesi ve Silahtar Yahya Efendi Çeşmesi'nde[69] bulunmaktadır.

İstiridye: İstiridye kelimesi Yunanca "Ostreidi" den türetilmiştir. Denizde yaşayan iki çenetli yumuşakça olan deniz kabuğudur. İstiridye kabuğu, sembol olarak kullanımı eski dönemlere kadar uzanmaktadır. Yunan medeniyetinde istiridye evliliği sembol etmekte, bir istiridye kabuğundan doğan tanrıça Afrodit'e deniz kabukları adanmaktaydı.[70] Bununla birlikte yeniden doğuş anlamına gelen istiridyenin Batı'da kartuş, kapı üstleri ve köşe bezemelerine yerleştirilerek kullanılan bu motifin yalın görünümlü frontal içbükey hali doğrudan Osmanlı tarafından benimsenmiştir.

İstiridye kabuğu, 1740'tan başlayarak 30 sene kadar çeşmelerde doğal görünümüne yakın haliyle kilit taşlarında veya kilit taşına yakın mesafelerde ve çeşme aynalarının tepe bölümlerinde kullanıldığı bilinmektedir.

İncelediğimiz eserler içerisinde; Canfeda Hatun'da, İbrahim Paşa'da, Av Köşk'ünde ve müze bahçesinde sergilenen 1. ve 2. çeşmelerde görülmektedir. Benzer örnekleri, Afyon'da; Ali Ağa Çeşmesi,[71] Burdur'da; İsliler Çeşmesi, Recep Camii Çeşmesi,[72] Bursa'da; Darüssade Ağası Çeşmesi, Hacılar Çeşmesi,[73] Çanakkale'de; Kilitbahir Kışlası önündeki çeşme, Bayramiç Saçaklı Köyü Çeşmesi,[74] İstanbul'da; III. Ahmet Han Kütüphanesi Çeşmesi, Ayşe Hanım Çeşmesi, Damad İbrahim Paşa Çeşmesi, III. Ahmed Çeşmesi, Saliha Sultan Çeşmesi, Yahyazade Ahmed Efendi Çeşmesi, Ayşe Bahri Kadın Çeşmesi, Haci Beşir Ağa Çeşmesi, Emetullah Gülnuş Valide

65 Sinem Sevinçtay Kanlıçay, Barok-Rokoko Yorumlu 18. Yüzyıl İstanbul Çeşmelerinde Kompozisyon, Motif ve Terimler (1740-1497),(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, 45.
66 Ekmekci, Burdur Çeşmeleri, 102.
67 Çetinkaya, Bursa Çeşmeleri, 98.
68 Geyik, İzmir Su Yapıları, 313-373.
69 Sevinçtay Kanlıçay, Barok-Rokoko Yorumlu 18. Yüzyıl İstanbul Çeşmeleri, 45-51.
70 Bedrettin Cömert, *Mitoloji ve İkonografi*, Ayraç Yayınları, Ankara 1999, 165.
71 Karasu, Afyon Çeşmeleri, 210.
72 Ekmekci, Burdur Çeçmeleri,118-125.
73 Çetinkaya, Bursa Çeşmeleri, 96.
74 Çaylak, Çanakkale Çeşmeleri, 195.

Sultan Çeşmesi, Kethüda Çeşmesi, Ahmediye Çeşmesi,[75] Mehmet Emin Ağa Sebili, Hacı Ahmet Paşa Çeşmesi, Seyyid Hasan Paşa Sebili Çeşmesi, Zevki Kadın Çeşmesi, Recai Mehmet Efendi Çeşmesi, Kaptan Gazi Hasan Paşa Çeşmesi,[76] Kocataş Suyu Çeşmesi, Mihrişah Valide Sultan Sebili ve Çeşmesi, İzmir'de; Kemeraltı Çeşmesi, Kızlarağası Hanı Çeşmesi, Dönertaş Sebili, Mühürdar Ahmet Ağa Çeşmesi'nde[77] vardır.

Çubuk Silmeler: Rokokonun en dikkat çekici özelliklerinden birisi olan çubuk silmeler, cepheye yüzeysel ve çizgisel hareketlilik veren önemli bir süsleme öğesidir. Düz ve eğri çubuklar, çeşme tasarımında hem çerçeveleme hem de motifler arası geçişi ve birleştirmeyi sağlayarak kompozisyonda bütünlük anlayışına etki eden en büyük unsurdur.[78]

İncelediğimiz eserler içerisinde; Müze bahçesinde sergilenen 2. Çeşme'de ve Av Köşkü'nde bulunmaktadır. Benzer örnekleri, Afyon'da; Burmalı Çeşme,[79] İstanbul'da; Damad İbrahim Paşa Çeşmesi, Katip Muslihüddin Çeşmesi, Hibetullah Hanım Çeşmesi, III. Ahmet Çeşmesi, Mihrişah Kadın Çeşmesi, Halil Ağa Çeşmesi,[80] Ebubekir Ağa Çeşmesi ve Meryem Kadın Çeşmesi'nde[81] bulunmaktadır.

Kartuş: Kartuş motifi, Osmanlı sanatının başlangıcında geleneksel rozetin yerini almaya başlamış, daha sonra ise kullanım alanları çeşitlendirilmiştir. 1740'larda küçük boyutlu ve yassı olan kartuşlar rokokonun özelliğini yansıtırken mimaride barok esinlenmelerin giderek artmasıyla bu motif daha plastik bir görünüme kavuşarak adeta üç boyutlu bir görünüm halini almıştır.[82]

İncelediğimiz eserler içerisinde sadece müzede sergilenen 2. Çeşme'de kartuş motifi görülmektedir. Benzer örnekleri, Bursa'da; Fatma Hanım Çeşmesi, Darüssaade Ağası Çeşmesi, Kiremitçi Sinan Bey Çeşmesi, Kurtbasan Çeşmesi,[83] Çanakkale'de; Gelibolu Yeni Çeşme, Telli Çeşmesi,[84] İstanbul'da; Mehmet Emin Ağa Sebili Çeşmesi, Hacı Ahmet Paşa Çeşmesi, Hamidiye Sebili,[85] İzmir'de; Kızlarağası Çeşmesi, Kabadayı Çeşmesi, Osmanoğlu Sebilinde[86] örneklerine rastlanılmıştır.

Volüt: Volüt bilindiği üzere İyon düzenine ait sütunların tepesindeki koçbaşına benzer spiralli bölümdür. Yunan ve Roma sanatında yoğun bir biçimde kullanılmıştır. Barok dönemde ise volütler alt bölüm ile üst bölüm arasındaki geçişi görsel yönden artıran ve hareketlendiren büyük boyutlu kıvrımlı helezonlardır. Bu süsleme biçimi Osmanlı'nın modernleşme döneminde benimsenmiş ve daha küçük boyutlarda mimari cephelerde kullanılmıştır.

İncelediğimiz eserlerde; Emine Hanım, İbrahim Paşa, Av Köşkü'nde ve müze bahçesinde sergilenen 1. Çeşme'de görülmektedir. Benzer örnekleri, Bursa'da; Hacılar Çeşmesi, Münir Paşa

75 Koçyiğit, Lale Devri İstanbul Çeşmeleri, 480-687.
76 Sevinçtay Kanlıçay, Barok-Rokoko Yorumlu 18. Yüzyıl İstanbul Çeşmeleri, 60.
77 Geyik, İzmir Su Yapıları, 313-368.
78 Elif Gürsoy, "Uşak'ta Perde Motifli Mihraplar" *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 2015, 146-157, Sevinçtay Kanlıçay, 54.
79 Karasu, Afyon Çeşmeleri, 205.
80 Koçyiğit, Lale Devri İstanbul Çeşmeleri, 504-725.
81 Sevinçtay Kanlıçay, Barok-Rokoko Yorumlu 18. Yüzyıl İstanbul Çeşmeleri, 55.
82 Sevinçtay Kanlıçay, Barok-Rokoko Yorumlu 18. Yüzyıl İstanbul Çeşmeleri, 65.
83 Çetinkaya, Bursa Çeşmeleri, 99.
84 Çaylak, Çanakkale Çeşmeleri, 181.
85 Sevinçtay Kanlıçay, Barok-Rokoko Yorumlu 18. Yüzyıl İstanbul Çeşmeleri, 65.
86 Geyik, İzmir Su Yapıları, 314-372.

Çeşmesi,[87] İstanbul'da; Sadettin Efendi Çeşmesi, Hacılar Ahmet Paşa Çeşmesi, Zevki Kadın Çeşmesi, Koca Ragıp Paşa Sebili Çeşmesi, I. Abdülhamit Çeşmesi'nde[88] görülmektedir.

Nesnesel Motifler:

Perde: Tamamen batı kaynaklı olan perde motifi, modernleşme dönemi süsleme programında en çok tercih edilip uygulanan bezemeler arasındadır ve genellikle iki yana çekilmiş formda mimari cepheler üzerine işlenmektedir.

İncelediğimiz eserler içerisinde sadece müze bahçesinde sergilenen 1. Çeşme'de yer verilmiştir. Benzer örnekleri, Bursa'da Hocaalizade Çeşmesi,[89] İzmir'de; Mirkelamoğlu Hanı Çeşmesi, Gaffarzade Sebili, Dönertaş Sebili, Osmanoğlu Sebilinde[90] vardır.

Vazo: İçine süsleme amacıyla çiçek veya meyve konulan seramik, metal ya da cam kaplara verilen genel bir isimdir.[91] Muhtemelen vazo kelimesi XVIII. yy'ın sonlarına doğru Türkçe 'ye girmiştir. Ancak, bundan önce bu kelimenin yerine şükufedan, laledan, kûze, kavonoz, küp, saksı, tombak, farûri ve çiçeklik birçok ifade şekli kullanıldığı bilinmektedir.[92]

Osmanlının batılılaşma döneminde vazo motifi, bazen yaprakların birleştirilmesiyle oluşturulmuş, bazen de kaide kısmı inceltilip uzatılarak farklı bir form içerisinde cephe süslemelerinde yerini almıştır. Genellikle vazo içerisinde meyve veya çiçek motifleri yerleştirilerek cephe üzerine işlenilmiştir.

İncelediğimiz eserler içerisinde, Emine Hanım, Çakmaklı ve müze bahçesinde sergilenen 1. Çeşme'de görülmektedir. Benzer örnekleri, Afyon'da; Büyük Olucak Çeşmesi,[93] Çanakkale'de; Eken Çeşmesi, Hançerli Çeşme, Taşköprü Çeşmesi, Dede Çeşmesi,[94] İstanbul'da; Katip Muslihüddin Çeşmesi, III. Ahmed Çeşmesi, Emetullah Gülnuş Valide Sultan Çeşmesi, III. Ahmed Han Kütüphanesi Çeşmesi, Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi,[95] İzmir'de; Mustafa Efendi Çeşmesi, Kemeraltı Çeşmesi, Kızlarağası Hanı Çeşmesi, Çizmeci Esnafı Çeşmesi, Gaffarzade Sebili, Dönertaş Sebili ve Osmanoğlu Sebilinde[96] görülmektedir.

İbrik

İbrik motifi; temizliği, ibadetin, tutumluluğun ve büyüklere saygının sembolü olarak görülmüştür.[97] Anadolu'da birçok mimari eleman üzerinde kullanılan ibrik motifi genellikle yalnız başlına kullanılmıştır. Su ve temizlik ile ilgili olan ibrik, Batılılaşma döneminde çeşme cepheleri

87 Çetinkaya, Bursa Çeşmeleri, 98.
88 Sevinçtay Kanlıçay, Barok-Rokoko Yorumlu 18. Yüzyıl İstanbul Çeşmeleri, 63.
89 Çetinkaya, Bursa Çeşmeleri, 997.
90 Geyik, İzmir Su Yapıları, 317-372.
91 Sözen, Tanyeli, Sanat Tarihi Terimler, 317.
92 Azade Akar, "Tezyini Sanatlarmızda Vazo Motifleri", *Vakıflar Dergisi, 8*, Ankara 1969, 267-272.
93 Karasu, Afyon Çeşmeleri, 217.
94 Çaylak, Çanakkale Çeşmeleri, 178-181.
95 Koçyiğit, Lale Devri İstanbul Çeşmeleri, 476-600.
96 Geyik, İzmir Su Yapıları, 309-372.
97 Haldun Özkan, "Bayburt/Aydıntepe Gümüşdamla Köyü Camii Vaaz Kürsüsü", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Ensitütüs Dergisi,* Erzurum, 2014, 27.

üzerinde, içerisinden çıkan natüralist çiçeklerin konulduğu bir vazo biçiminde kullanılarak geçmişteki gelenek ve suyun ehemmiyeti bu şekilde vurgulanmaya çalışılmıştır.

İncelediğimiz çeşmeler içerisinde sadece Çakmaklı Çeşmesi'nde bulunmaktadır. Benzer örnekleri ise Afyon, Büyük Olucak Çeşmesi[98] ve Manisa'da Taşçılar Çeşmesi'nde rastlanılmıştır.[99]

Püskül: Genellikle Fransız rokokosunda görülmeye başlanılan ve ampir dönemde de sıkça karşılaşılan püskül motifi; perde üzerinde, akant yapraklarıyla veya palmet ile birleştirilerek kullanılmıştır.[100]

İncelediğimiz eserler içerisinde sadece müze bahçesinde sergilenen 1. Çeşme'de bulunmaktadır. Benzer örnekleri, İstanbul'da; Sadettin Efendi Çeşmesi, Seyyid Hasan Paşa Sebili Çeşmesi, Zevki Kadın Çeşmesi, Dülgerzade Çeşmesi, Bilal Ağa Çeşmesi'ndedir.[101]

İnci Dizisi: Boncuk dizisi olarak da isimlendirilen inci dizisi, Barok dönemden başlayarak özellikle rokoko döneminde sıkça kullanılan motifler arasında yer almaktadır. Genellikle akant yapraklarıyla ve "S-C" kıvrımlarının iç bölümlerini hareketlendirip daha estetik bir görünüm sağlamak amacıyla işlendiği görülmektedir.

İncelediğimiz eserler içerisinde sadece müze bahçesinde sergilenen 1. Çeşme'de yer verilmiştir. Benzer örnekleri İstanbul'da; Hacı Ahmet Paşa Çeşmesi ve Laleli Cami Çeşmesi'nde bulunmaktadır.[102]

Tuğra: Osmanlı İmparatorluğu'nda tuğra ve arma, devletin egemenliği, maddi ve manevi şahsiyetini sembolize eden, dünyada yaygınlık ve bilinirlik açısından eşi benzeri olmayan bir işarettir.[103] Türkçe bir kelime olan tuğra, Selçuklu ve Osmanlı hükümdarlarının işaret ve yazılı bir alâmetidir. Zamanla bu motif; sancak, sikke, resmi abideler, savaş gemileri ve daha yakın dönemde hüviyetlere, pasaportlara, posta pullarına ve damgalı resmi evraklara işlenmiştir.[104]

Osmanlı devletinde tuğra ilk olarak Orhan Gazi döneminde görülmüştür; Orhan bin Osman şeklindeki bir ifadeden ibaret olan tuğraya II. Murad döneminde muzaffer ve daima kelimesi eklenmiş, Fatih döneminde ise standart şekline ulaşmıştır.[105]

İlk örneklerine XVIII. rastlanan daha sonra ise XIX. Yüzyılda yaygınlaşarak moda haline gelen tuğra motifi, batılılaşmanın Osmanlı'ya getirdiği bir yeniliktir.[106] Sinai mülkiyetin, fermanların, mühürlerinin dışında mimari cephe süslemelerinde, özelliklede oval çelenk içerinde veya doğrudan yalnız başına verilmesi ampir dönem özelliklerini yansıtmaktadır.

98 Karasu, Afyon Çeşmeleri, 216.

99 Uçar, Manisa Çeşmeleri, 97.

100 Sevinçtay Kanlıçay, Barok-Rokoko Yorumlu 18. Yüzyıl İstanbul Çeşmeleri, 69.

101 Sevinçtay Kanlıçay, Barok-Rokoko Yorumlu 18. Yüzyıl İstanbul Çeşmeleri, 69.

102 Sevinçtay Kanlıçay, Barok-Rokoko Yorumlu 18. Yüzyıl İstanbul Çeşmeleri, 76.

103 Tolga Akay, "Osmanlı Devleti'nde Arma-İ Osmânî Ve Tuğrâ-Yi Hümâyûn'un Alâmet-İ Farika Olarak Kullanımı", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2012, 1-15.*

104 J. Deny, "Tuğra", *MEBİA,* C. XII, İstanbul 1988, 5-12.

105 Deny, "Tuğra", 5-12.

106 Asiye Okumuş, *Türk Süsleme Sanatlarında Barok ve Rokoko,* İlke Kitap, İstanbul 2016, 133.

İncelediğimiz eserlerde sadece Canfeda Hatun Çeşmesi'nde görülmektedir. Benzer örnekleri, Çanakkale'de; Kilitbahir Kışlası Çeşmesi, Saat Kulesi Çeşmesi, Beylik Çeşme, Kayseri Ahmet Paşa Çeşmesi,[107] İstanbul'da ise Hacı Beşir Ağa Çeşmesi'nde bulunmaktadır.[108]

Sandık: Ortaçağ Avrupa'sında sıklıkla kullanılan ve işlevsel bir mobilya olan sandık, baskın ve yağmalayama karşı kaçmak zorunda kalan halkın, eşyalarını saklayıp taşıması için önemli bir kullanım aracıydı. Genellikle ahşaptan yapılan sandıklar içerisinde değerli/kıymetli eşyaların da saklanıldığı için kilitli olarak yapılırdı ve bazen güvenlik için odanın bir yerine sabitlenirdi. Bununla birlikte zamanla üzerinde oturulabileceği ve yemek yenilenebileceği ebatlara ulaşmıştır. Türklerde ise genellikle değerli eşyalar bohça içerisinde saklanır ve taşınırdı.[109]

Sandığın Türklerde yaygın kullanımı Osmanlı'nın Avrupa ile ilişkilerinin arttığı, yani Batı'nın yaşam tarzının benimsendiği 1800'lere denk gelmektedir. 1851'de Uluslararası Londra Sergisi'nde Osmanlı İmparatorluğu tarafından sergilenen ürünler arasında sandığında yer alması bunun önemli göstergeleri arasındadır.[110]

İncelediğimiz eserler içerisinde sadece Emine Hanım Çeşmesi'nde bulunmaktadır. Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi'nde de benzer örneğe rastlanılmıştır.

Çelenk: Çelenk motifi, Antik Yunan ve Roma mimarlığında, Rönesans'ta, Barok 'ta ve XIX. yüzyılın ampir ve eklektist üsluplarında görülmektedir, Türk mimarisine batılılaşma sonrası girmiş ve bereketi temsil ettiğine inanılmaktadır.[111] Kocaeli çeşmelerinde; Canfeda ve İbrahim Paşa Çeşmesi'nde bulunmaktadır. Benzer örneklerine, İzmir'de Merkez Hisar Camii avlu çeşmesinde,[112] İstanbul'da ise Hacı Beşir Ağa Çeşmesi'nde rastlanılmıştır.[113]

Mimari Elemanlar

Sütunce: Taşıyıcı özelliği bulunmayan ve sadece süsleme amacıyla cephe üzerine alçak kabartma tekniğiyle işlenen mimari formlardır. Genellikle çeşmelerin ayna taşları üzerinde süsleme programını çerçeve içerisine alan kemer formlarını taşır vaziyette verilmektedir. Barok kompozisyonlarda egemen olarak kullanılmaktadır. Kocaeli'ndeki çeşmelerde Zeliha Hanım Çeşmesi'nde bulunmaktadır. Anadolu'da bulunan birçok çeşmede benzer örneğe rastlanılmaktadır.

Plaster: Rokoko döneminin en önemli süsleme programı arasında bulunan plasterler, genellikle yüzey üzerinde kabartma tekniği ile verilmiştir. Kocaeli çeşmelerinde sadece müze bahçesinde sergilenen 1. Çeşme'de görülmektedir. Benzer örnekleri, İzmir'de; Kemeraltı Camii Çeşmesi, Fatih Yusuf Efendi Çeşmesi, Kızlarağası Hanı Çeşmesi, Mirkelamoğlu Hanı Çeşmesi, Üsküdar Sadettin Efendi Sebili, Fatih Hacı Ahmet Paşa Sebili, Babıali Hacı Beşir Ağa Sebili

107 Çaylak, Çanakkale Çeşmeleri, 192.

108 Koçyiğit, Lale Devri İstanbul Çeşmeleri, 579.

109 S. Selhan Yalçın Usal, "Türklerde Çeyiz Sandığının Kullanımı Ve Geleneksel Süslemeleri", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Araştırma Dergisi,* 1(1), İstanbul 2010, 158-166.

110 Önder Küçükerman, "1851 Londra Sergisi ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yansımaları", *Antik Dekor Dergisi*, 2001, 74-84.

111 Adnan Turani, *Sanat Tarihi Terimler Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, 23.

112 Geyik, İzmir Su Yapıları, 342.

113 Koçyiğit, Lale Devri İstanbul Çeşmeleri, 578.

Çeşmesi, Gülhane Hamidiye Sebili Çeşmesi,[114] Bursa'da; Beşir Ağa Çeşmesi, Bursa Kız Lisesi Çeşmesi, Fatma Hanım Çeşmesi, Hacılar Çeşmesi, Avlu Çeşme, Münir Paşa Çeşmesi, Zeyniler Çeşmesi,[115] Edirne'de; Sinan Ağa Çeşmesi, Hadım Ağa Çeşmesi,[116] İstanbul'da III. Ahmed Çeşmesi, Emirgan Çeşmesi,[117] Manisa'da; Süleyman Paşa Çeşmesi, Saruhan Parkı Selsebili, Kaval Çeşme'de görülmektedir.[118]

Figürlü Süslemeler:

Balık: Osmanlı sanatının süsleme programına baktığımızda minyatürler dışında figürlü süslemelere yer verilmediği bilinmektedir. Modernleşme dönemiyle birlikte öncelikle duvar resimlerinde figürlü süslemeyi benimsemeye başlayan Osmanlı devleti, daha sonra inşa etmiş olduğu mimari cephelerde de figürlü bezeme kullanmaya başlamıştır. Bereket anlamına gelen balık motifi sadece Av Köşkü'nde bulunan çeşme üzerinde yer almaktadır.

Sonuç

Kocaeli şehir merkezinde yer alan onlarca çeşmenin arasında cepheleri üzerlerinde bulunan Batı etkili süslemeleriyle öne çıkan dokuz yapıyı değerlendirdik. Üzerinde kitabesi bulunan veya herhangi bir yazıt bulunmayan çeşmelerle birlikte, eserlerin süsleme programları; öncelikle kendi içerisinde değerlendirildikten sonra gerek İstanbul, gerekse de yakın illerdeki çeşme yapılarında bulunan süsleme kompozisyonlarıyla karşılaştırılarak başkentteki ve yakın illerdeki çeşmelerde görülen süsleme özelliklerinin bazılarının bu bölgedeki eserlerde de taş ve mermer üzerine işlenildiği gözlenmiş ve Sanat Tarihi içerisindeki yeri ortaya konulmuştur. Tarihi belirsiz olan çeşmelerinde XVIII. yüzyıldan sonra inşa edilmiş olduğu, üzerinde bulunan süslemelerden yola çıkılarak ifade edilmiştir.

Özellikle Osmanlı Devleti'nin 1740 yıllarından sonra Batı'nın; barok, rokoko, ampir ve eklektist dönemlerinden etkilenmiş, bu etkiler hem kültürel hem de edebi unsurlarda olduğu gibi mimaride de kendisini göstermiştir. Bu etkilerin sonucunda, hem Osmanlı mimarisinde görülmeyen bezemeler çeşme cepheleri üzerinde yerini almış, hem de daha önce yabancı olmadığımız motiflere yer verilmiştir. Bunun nedeni ise Osmanlı'nın genellikle her dönem kendi içerisinde barındırdığı (Gül, lale, karanfil, zambak vb.) öncelik vermesi ve bu motifleri, dönemin etkisiyle yeni bir anlayış içerisinde işleyerek diğer bezeme türleriyle birleştirerek yeni bir sentez içerisinde vermiş olmasıdır. Bu sentezi Kocaeli çeşmelerinde de görmekteyiz.

Süsleme programları içerisinde; Batı etkili olarak en çok dikkat çeken motifler arasında, perde, s-c kıvrımları, akantlar, sandık, istiridye, çelenk içerisinde tuğra, püskül, plaster, yıldız çiçeği, inci dizisiz, volüt, çubuk silmeler, kartuşlar, vazo içerisinde çıkan nar veya karanfil, zambak, lale motifleri sayılabilir.

114 Türkan Acar, "Kemeraltı Çarşısı'ndaki Duvar Çeşmelerinin Bezeme Öğeleri Açısından İrdelenmesi", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* 30(1), Ankara 2013, 12.

115 Çetinkaya, Bursa Çeşmeleri, 100.

116 Karademir, Edirne Çeşmeleri, 207.

117 Koçyiğit, Lale Devri İstanbul Çeşmeleri, 603.

118 Uçar, Manisa Çeşmeleri, 110-127.

Kaynakça

Acar, Türkan, "Kemeraltı Çarşısı'ndaki Duvar Çeşmelerinin Bezeme Öğeleri Açısından İrdelenmesi", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* 30(1), Ankara 2013, 1-18.

Akar, Azade, "Tezyini Sanatlarımızda Vazo Motifleri", *Vakıflar Dergisi, 8*, Ankara 1969, 267-272.

Akay, Tolga, "Osmanlı Devleti'nde Arma-İ Osmânî Ve Tuğrâ-Yi Hümâyûn'un Alâmet-İ Farika Olarak Kullanımı", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2012, 1-15.*

Akpınarlı, H. Feriha, Balkanal, Zeynep, "16-18. Yüzyıllarda İstanbul'da Üretilen Kumaşlarda Bitkisel Bezemelerin İncelenmesi" *Motif Akademi Halkbilim Dergisi, İstanbul 2012,* 179-209.

Arık, Sibel, "Türk Dokumacılık Sanatında Nar Motifi", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, 6(1),* 2009, 583-593.

Ayvazoğlu, Beşir, *Güller Kitabı Türk Çiçek Kültürü Üzerine Bir Deneme,* Ötüken Yayınları, İstanbul, 1997.

Baytop, Turhan, *İstanbul Lalesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

Cevdet Çulpan, *Serviler I*, İstanbul 1961.

Cimilli, Canan, "Osmanlı'da Servi Motifinin İnançla Bağlantısı", *Sanat ve İnanç I*, İstanbul 2004, 225-235.

Cömert, Bedrettin, *Mitoloji ve İkonografi*, Ayraç Yayınları, Ankara 1999.

Çağlıtütüncigil, Ersel, "Türk Süsleme Sanatında Nar: Form, Köken ve İkonografik Anlamı", *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, (33), İstanbul 2013, 62-72.

Çal, Halit, Gazanfer İltar, *Giresun İli Osmanlı Mezar Taşları*, Giresun Valiliği Yayınları, Ankara 2011.

Çaylak, Ayşe, Çanakkale Çeşmeleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara 1997.

Çetinkaya, Ebru, Bursa Çeşmeleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2012.

Demiriz, Yıldız, "Acanthus; Türkiye'nin Arkeoloji ve Sanat Tarihi Terminolojisine Yanlış Adla Girmiş Bir Bitki Motifi", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S. III, 1984, 19-24.

Demiriz, Yıldız, *Osmanlı Kitap Sanatında Natüralist Üslupta Çiçekler*, Acar Matbaacılık, İstanbul 1986.

Demiriz, Yıldız, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme I Erken Devir* (1300-1453), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979.

Deny, J., "Tuğra", *MEBİA,* C. XII, İstanbul 1988, 5-12.

Durman, Ahmet, Uşak Çeşmeleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van 2014.

Ekmekci, Mustafa, Burdur Merkezdeki Osmanlı Dönemi Çeşmeleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli 2012.

Ersoy, Ayla, "Geleneksel Süsleme Sanatlarında Kullanılan Bazı Çiçek Motiflerinin İslam İnancı İle İlgisi"*, Sanat ve İnanç II*, İstanbul 2004, 245-249.

Galitekin, Ahmed Nezih, *Kocaeli Su Medeniyeti Tarihinden Birkaç Damla,* İSU Genel Müdürlüğü Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

Galitekin, Ahmed Nezin, *Kocaeli Su Medeniyeti Tarihinden Sayfalar,* İSU Genel Müdürlüğü Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

Geyik, Gül, İzmir Su Yapıları, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2007.

Gürsoy, Elif , "Uşak'ta Perde Motifli Mihraplar", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 2015, 146-157.

http://www.izinsizgosteri.net/asalsayi07/deniz.karabacak_07.html (Erişim Tarihi: 10.02.2017)

http://www.sfheart.com/lily.html (Erişim Tarihi: 10.02.2017)

Karaçay, Demet, *Bursa'daki 14.-15. Yüzyıl Mezar Taşları*, Ankara 1994.

Karademir, Murat, Edirne Çeşmeleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya 2007.

Karasu, Gülay, Afyon Çeşmeleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara 2006.

Kırbıyık, Mehmet, "Klasik Edebiyatımızda Lâleye Dair Birkaç Örnek"*, Nevşehir Kültür ve Tarih Araştırmaları,* (2), Nevşehir 2005, 25-30,

Koçyiğit, Fazilet, Lale Devri İstanbul Çeşmeleri, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2013.

Kral, Martin, "Of Dahlia Myts and Aztec Mythology, The Dahlia in History" (Mitolojide ve Aztec Mitolojisinde Yıldız Çiçeği ve Yıldız Çiçeğinin Tarihi) *National Science Foundation,* Washington 2014, 2-28.

Küçükerman, Önder, "1851 Londra Sergisi ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yansımaları", *Antik Dekor Dergisi*, 2001, 74-84.

Menges, Gül, *Ağaç Sembolünün Tarihsel Gelişim İçerisinde Türk Resim Sanatına Yansıması ve Cumhuriyet Dönemi Türk Resminin Ağaç Sembolü Üzerinden İrdelenişi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Güzel Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı, Van 2012.

Okumuş, Asiye, *Türk Süsleme Sanatlarında Barok ve Rokoko,* İlke Kitap, İstanbul 2016.

Ödekan, Ayla, "Kentiçi Çeşme Tasarımında Tipolojik Çözümleme" *Semavi Eyice Armağanı,* İstanbul 1992, 281-297.

Özbek, Yıldıray, *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme,* Kültür Sanat Edebiyatı Yayınları, Ankara 2002, 25.

Özden, Hilmi, Şaylıgil, Ömür, "Türk Kültür Tarihinde ve Hastanelerimizde Zambak Motifi", *Hakim Yayıncılık,* Ankara 2015, 249-292

Özkan, Haldun, "Bayburt/Aydıntepe Gümüşdamla Köyü Camii Vaaz Kürsüsü", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Ensitütüs Dergisi,* Erzurum, 2014, 25-38.

Sevinçtay Kanlıçay, Sinem, Barok-Rokoko Yorumlu 18. Yüzyıl İstanbul Çeşmelerinde Kompozisyon, Motif ve Terimler (1740-1797),Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

Sorenson, Paul D, " Revision of The Genus Dahlia"(Yıldız Çiçeğinin Yeniden İncelenmesi), *New England Botanic Club*, England 1969, 309-365.

Sözen, Metin, Tanyeli, Uğur, *Sanat Kavram ve Terimler Sözlüğü,* Remzi Kitapevi, İstanbul 2010.

Turani, Adnan, *Sanat Tarihi Terimler Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993.

Uçar, Hasan, Manisa Çeşmeler, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir 2009.

Ürkmez, Engin, *İzmit'te Türk Eserleri,* Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli 2007.

Yalçın Usal, S. Selhan, "Türklerde Çeyiz Sandığının Kullanımı ve Geleneksel Süslemeleri", *Odü Sosyal Bilimler Enstitüsü Araştırma Dergisi,* 1(1), İstanbul 2010, 158-166.

Yalçın Usal, S. Selhan, "Türklerde Çeyiz Sandığının Kullanımı Ve Geleneksel Süslemeleri", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Araştırma Dergisi,* 1(1), İstanbul 2010, 158-166.

Yıldırım, Savaş, " İzmit Kasrı Hümayun Tavan Resimleri", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri,* Kocaeli 2016, 1783.

Çizim Listesi

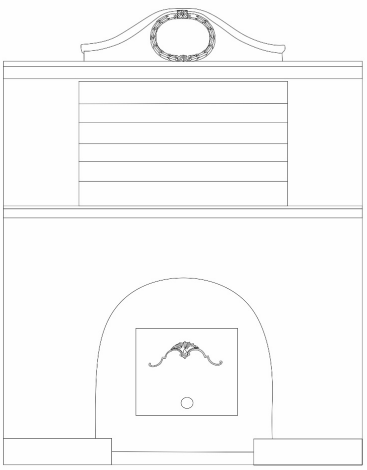

Çizim 1: Canfeda Hatun Çeşmesi

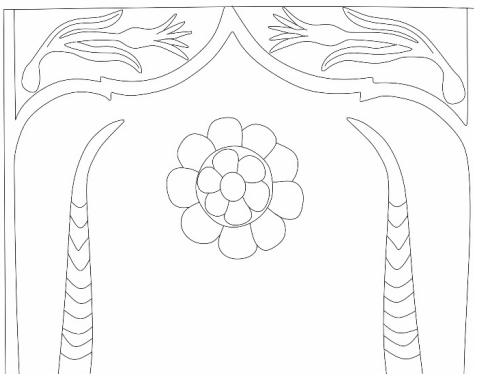

Çizim 2: Emine Hanım Çeşmesi Batı Cephesi

Çizim 3: Emine Hanım Çeşmesi Kuzey Cephesi

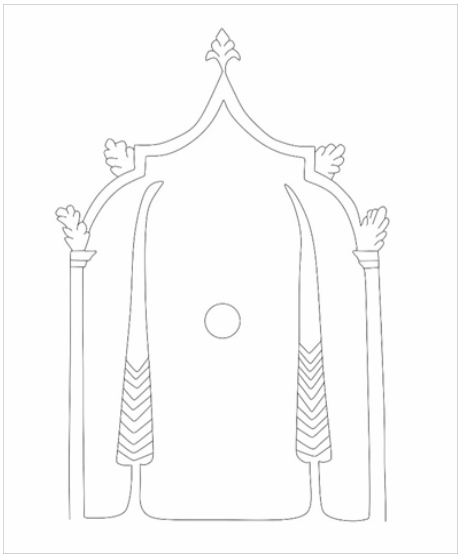

Çizim 4: Zeliha Hanım Çeşmesi

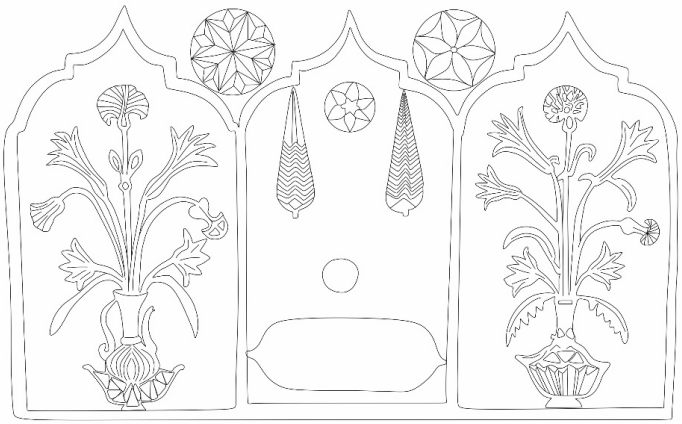

Çizim 5: Çakmaklı Çeşmesi

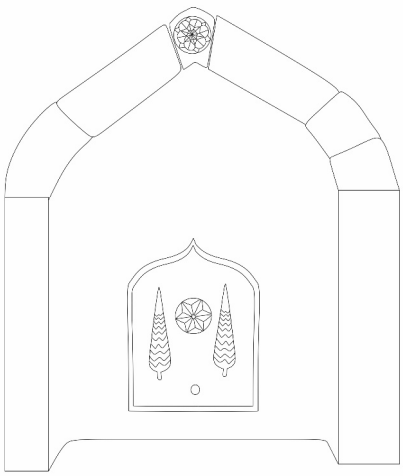

Çizim 6: Veli Ahmet Mahallesi Çeşmesi

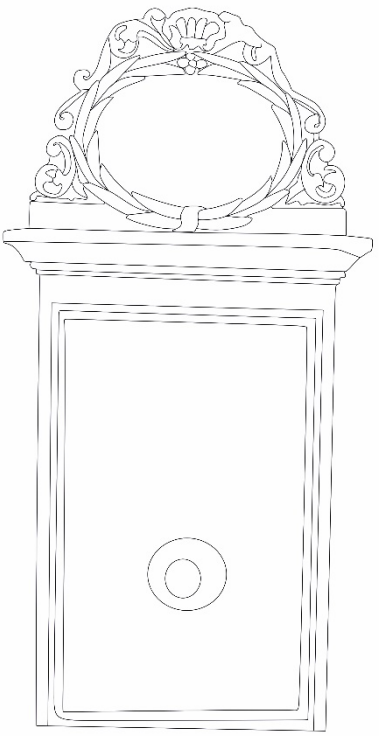

Çizim 7: İbrahim Paşa Çeşmesi

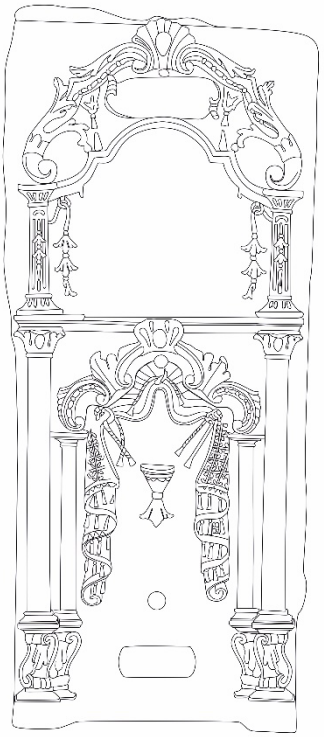

Çizim 8: Müze Bahçesinde Sergilenen I. Çeşme

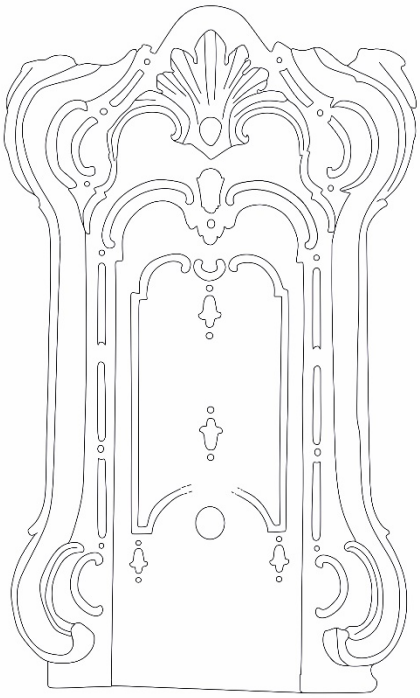

Çizim 9: Müze Bahçesinde Sergilenen II. Çeşme

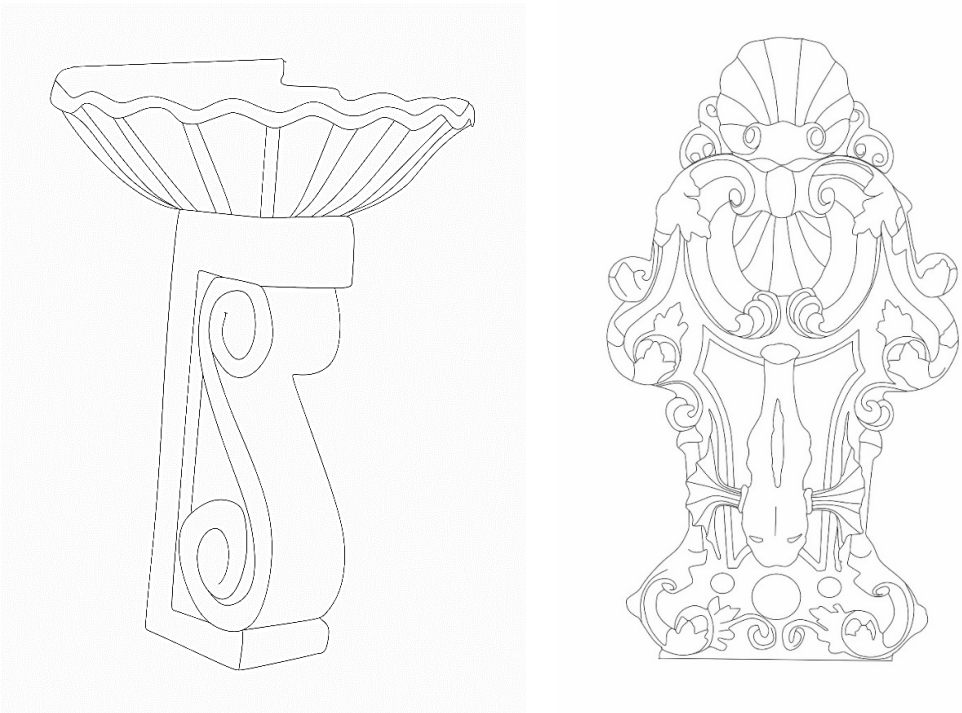

Çizim 11: Kasr-ı Hümâyun'da Bulunan Çeşme Genel; "S" Formdaki Kaidesi, Kurnası ve Aynalığı

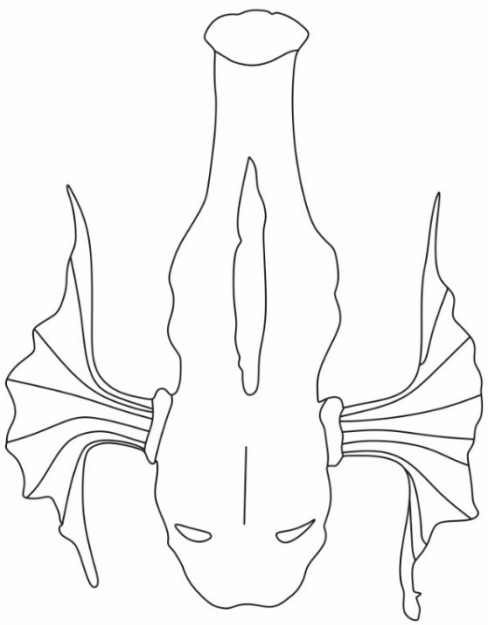

Çizim 10: Kasr-ı Hümâyun'da Bulunan Balık Motifi Detay

Fotoğraf Listesi

Foto.1: Canfeda Hatun Çeşmesi ve Süslemeleri

Foto 2: Emine Hanım Çeşmesi Genel

Foto 3: Emine Hanım Çeşmesi Batı Cephesi

Foto 4: Emine Hanım Çeşmesi Kuzey Cephesi

Foto 5: Zeliha Hanım Çeşmesi ve Süsleme Detayı

Foto 6: Çakmaklı Çeşmesi Genel Görüntü

Foto 7: Çakmaklı Çeşmesi Süsleme Detayı

Foto 8: Veli Ahmet Mahallesi Çeşmesi ve Süsleme Detayı

Foto 9: İbrahim Paşa Çeşmesi

Foto 10: Müze Bahçesinde Sergilenen I. Çeşme

Foto 11: Müze Bahçesinde Sergilenen II. Çeşme

Foto 12: Kasr-ı Hümâyun Köşkü

Foto 13: Kasr-ı Hümâyun'da Bulunan Çeşme

Foto 14: Kasr-ı Hümâyun'un Hamam Bölümünde Bulunan Kurnalar

İZMİT SIRRI PAŞA KONAĞI BEZEMELERİ

Yıldırım KARADENİZ*

Giriş

Sırrı Paşa Konak, İzmit merkez Hacı Hasan Mahallesi Yukarı Hasan Mahallesi Pazar mevkiindedir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Kocaeli'nin ilk mutasarrıfı Sırrı Paşa tarafından yaptırılmıştır. Ahşap ve kâgir olan konak iki kat üzerine çatı katından oluşmuştur.[1] Konağın bahçeden ve avludan olmak üzere iki girişi bulunmaktadır. Yapının ana girişi güney yönündeki bahçe tarafındadır. Binanın zemin katı ve birinci katındaki sofalar oda olarak, taşlık ve holler ise sirkülasyon alanları olarak kullanılmaktadır. Zemin katta misafir odası ve taşlık arasındaki odada gömülü su küpleri bulunmaktadır.[2] Konağın yüksek bahçe istinat duvarlarında Roma dönemi devşirme mimari parçalar kullanılmıştır. Yapı bahçe duvarlarındaki arkeolojik eserler ve içerideki kalem işi bezemeler ile İzmit'in en önemli tarihi yapılarından biridir.[3]

* Öğretim Görevlisi, Kocaeli Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Geleneksel Türk Sanatları, Kocaeli. e-mail: yildirim.karadeniz@kocaeli.edu.tr

1 Taner Aksoy, Kocaeli Kültür Envanteri, Kocaeli, 2011, s.142.

2 Nevnihal Erdoğan, Mehtap Özbayraktar, Sonay Ayyıldız, Tarihi İzmit Kent Merkezi Geleneksel Konutları, İstanbul, 2011, s.190-191.

3 Nevnihal Erdoğan ve diğerleri; Tarihi İzmit Kent Merkezi Mahalleler-Sokaklar-Mimari Eserler, İstanbul, 2011, s.80.

Bu makalede Sırrı Paşa konağının muhtelif alanlarında yer alan bezemeleri incelenecektir. Ancak buna geçmeden önce Selim Sırrı Paşa hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Selim Sırrı Paşa

Konağa adı verilen Sırrı paşa, 1851 yılında Vidin'de doğmuştur. Babası Seyyit Bey, annesi Pembe Hanım'dır. İptidaiye ve rüştiye eğitimini Vidin'de tamamlamıştır. Daha sonra Vidin hükümet dairesine kâtip olarak girmiş; bir süre sonra da Vidin'de vali olarak bulunan Hakkı Paşa'nın maiyetinde İstanbul'a gelmiştir. Onun yardımı ile eğitimini tamamlamış ve Hakkı Paşa'nın yeğeni Melek Hanım'la evlenmiştir. Yeniden devlet hizmetine girerek Sivas ili mektupçuluğuna oradan da Sivas merkez mutasarrıflığına yükselmiştir. Bu sırada uygulamaya giren bir kanunla Osmanlı Devleti'nin ilk Genel Yol İşleri Gezici Müfettişliğine atanmıştır. Gösterdiği başarı üzerine 1888'de İzmit mutasarrıflığı ile görevlendirilmiş.[4]Bayındırlıktan yetiştiği için İzmit mutasarrıflığı sırasında yol yapım işlerine hız vermiştir. İzmit Garı'ndan Taraklı'ya kadar olan ve 18 saat devam eden şose onun eseridir. Demiryolu boyunca sıralanan ve İzmit'in bir özelliği olan çınar ağaçlarını bu esnada diktirmiştir. Son yıllarını İzmit Yukarı Pazar'da yaptırmış olduğu köşkünde geçirmiş, 1924 yılında vefat etmiştir.[5]

Sırrı Paşa Konağı Bezemeleri

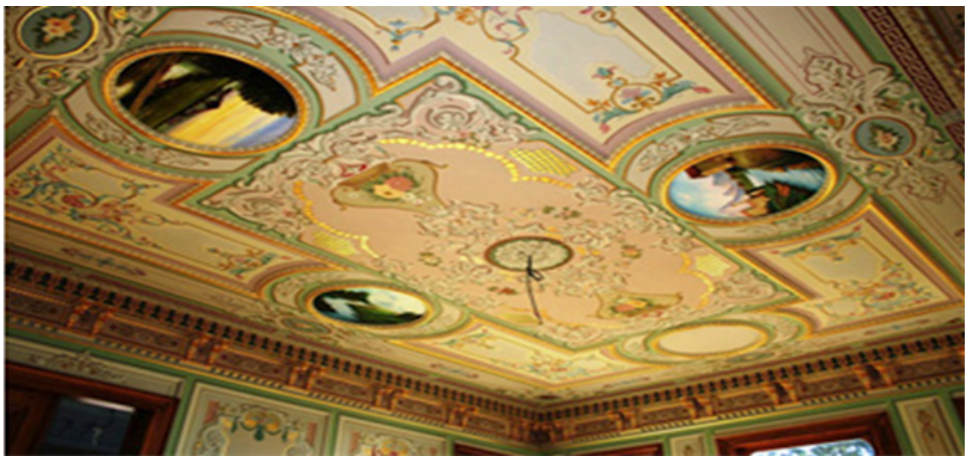

Konak'taki bezemelerin en yoğun olarak görüldüğü yerler kabul salonunun tavanı ve girişteki sofanın tavanlarıdır. Sofalar Türk evinin en karakteristik öğelerinden biri olması sebebiyle diğer alanlara göre çok daha yoğun bir bezeme görülmektedir. Tavan resimlerinde ve kalem işi bezemelerde herhangi bir nakkaş adı ve imzası bulunmamaktadır. Fakat tavanlardaki manzara resimlerinde görülen ince ve güçlü işçiliğin "Dersaadet" ten gelen yetenekli nakkaşların veya ressamların eseri olduğu söylenebilir.[6]

4 İbrahim Kazan," İzmit Mutasarrıfı Selim Sırrı Paşa", http://www.ibrahimpazan.com/index.php?option=com_content&view=article&id=218:zm-t-mutasarrifi-sel-m-sirri-pasa-1851-1924&catid=18:koekler-ve-dallar&Itemid=142, (erişim tarihi, 12.05.2016)

5 Turgut Karaçoban, " *Yüzyıllık Çınarların İzinden: Selim Sırrı Paşa Ve İzmit-Ankara Demiryolu Serüveni*", Uluslararası Gazi Akçakoca Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Kocaeli, 2015, s.739-752.

6 Candan Nemlioğlu, *"Kocaeli İli'nin Zarif Yapısı Sırrı Paşa Konağı'nın Osmanlı Konak Mimarisindeki Yeri Ve Önemi"*, Uluslararası Karamürsel Alp Ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II, c.III, Kocaeli, 2016, s.1731-1737.

18. ve 19. yüzyıl barok ve rokoko tarzı süslemeler sivil mimaride bilhassa konakların, sarayların tavan süslemelerinde yoğun bir şekilde uygulanması ilk olarak Abdülaziz ve I. Abdülhamid dönemindeki yapılarda dikkati çeker. Bu dönemlerdeki yapılarda uygulanan birbirinden güzel bezemeler daha sonraki yapılara da örnek teşkil etmiştir. Barok; Klasik Rönesans üslubunu eğri büğrü, sedef ve incilere benzeyen deniz kabukları şeklindeki bezemelerden meydana getirilen bir süslemedir. Bu mimari üslubun üstadı mimar Berninidir.

Klasik Rönesans devrinden sonra bütün dünyaya yayılmış olan bu üslup 1730 dan sonra Türk mimarisine girerek Türk barok üslubu olarak benimsenmiştir.[7] Rokoko 18. yüzyıl ortalarına doğru barok üslubundan sonra oluşmuş barok üslubuna göre daha ince ve kıvrımları daha zariftir. Rokoko da barok üslubunda olduğu gibi Türk zevkine göre uygulanmış ve Avrupa rokokosundan farklı Bir Türk rokokosu oluşmuştur.[8]

Osmanlı sanatında 18. yüzyıl başlarında görülmeye başlayan Avrupa sanatı etkisi, yüzyılın ortalarından itibaren klasik Osmanlı mimarisiyle barok arası bir tür olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Barok'a daha yakın duran bu türde verilmiş ilk eser Nuruosmaniye Camiidir. Bu caminin planındaki yuvarlak hatların öne çıkarılması itibariyle barok mimarisi özelliği göstermektedir.[9] Mimarinin planlarında çok fazla kendini göstermeyen bu üslup, mimari süslemede oldukça fazla uygulama alanı bulmuştur. Özellikle sarayların ve konakların tavan bezemelerinde çok yoğun uygulanmıştır. Bu üslubun en güzel örnekleri Topkapı Sarayı'nda III. Ahmed'in yemiş odasındaki bezemelerde görülür. Bu üslubun süslemelerinde çiçek motifleri, buketli vazolar, meyveli kâseler, palmetler, lotüsler oldukça sık kullanılan motif örnekleridir.[10]

Sırrı Paşa konağının bezemelerinin de oldukça başarılı olduğu ilk bakışta göze çarpmaktadır. Konağın kalem işi süslemeleri ve manzara resimleri tavanda yoğun bir şekilde yer alır. Tavan süslemelerinde kıvrımlı yaprakları oluşturulan desenler üç boyutlu bir şekilde renklendirilmiştir. Ayrıca bu kompozisyonların ortasında dikdörtgen şeklinde bir madalyon ve bu madalyonların içinde manzara resimleri yapılmıştır. Yapılarda uygulanan resimleri ilk olarak "*I. Abdulhamid* döneminde bir süre Türkiye de kalmış olan *Abbe Toderini gezdiği Türk evlerinde daha çok çiçek ve gemi resimlerinden oluşan figürsüz kompozisyonlar gördüğünü yazmıştır*".[11] Ayrıca Sultan Abdülaziz Han tarafından İstanbul'a davet edilen P.D. Guillement, Sultan'ın da desteğiyle Beyoğlu'nda "Resim Akademisi" açarak çalışmalar yapmıştır. Konağın tavan resimlerinin de Sultan tarafından İzmit'te yaptırılan "Av Köşkü"nün tavan resimleriyle benzerlik göstermesi, Sırrı Paşa Konağındaki resimlerinde saray için çalışan sanatçılar tarafından yapılmış olabileceği düşüncesini güçlendirmektedir. 2011 de yanan binanın duvar ve tavan resimleri ile kalem işlerinin yenilenmesinde Dolmabahçe Sarayından gelen nakkaşların çalıştığı belirtilir.[12]

7 K.Zeynep Güney - A. Nihan Güney, Osmanlı Süsleme Sanatı, Ankara, 2000, s.62.

8 Güney, Age, s.63.

9 Turgut Cansever, Anadolu'da İslam Kültür Ve Medeniyeti, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Sanat Eserleri-7, Ankara, 2007, s.331.

10 Nursel Gülenaz, Batılılaşma Dönemi İstanbul'unda Hanlar ve Pasajlar, İstanbul, 2011,s.96-97.

11 Güney, Age, s.97.

12 Nemlioğlu, "Kocaeli İli'nin Zarif Yapısı Sırrı Paşa Konağı'nın Osmanlı Konak Mimarisindeki Yeri Ve Önemi",

Sırrı Paşa konağının tavan bezemelerindeki manzara resimleri diğer kalem işi bezemelerle birlikte tavana bir bütünlük ve hareketlilik katmıştır. Manzara resimleri sıva üzerine astar sürülerek yağlı boya tekniğiyle yapılmıştır. Konağın giriş tavanının desenini ortada kıvrımlı şekillerle ve lotüs motifleriyle bir kompozisyon oluşturulmaktadır. Tavan süslemesi ortadan başlayarak kademeli şekilde farklı genişliklerdeki bordürlerle yan duvarlarla birleşmiştir. Bezemeler kırık beyaz ve açık ton krem rengi zemin üzerine uygulanmıştır.

s.1733.

Üst Kat Tavan Süslemeleri

Tavanla yan duvarların birleştiği yerde yanları köşeli dikdörtgen ve sekiz kenarlı geometrik formların oluşturduğu geniş bir bordür bulunmaktadır. Bordürlerdeki dikdörtgenlerin içinde lotüs yapraklarla oluşturulmuş kompozisyonlar görülmektedir. Köşelerde ise içlerinde penç, gülbezek veya açılmış gül'e benzeyen motifleri bulunan sekiz kenarlı geometrik şekiller görülmektedir. Bu motifler aralarda tek başına bir kompozisyon oluşturarak bordürde bir hareketlilik sağlamıştır. Lotüs yaprakları da bir tepelikten çıkarak kıvrık dal üslubuyla kendi içinde ayrı bir kompozisyon oluşturmaktadır. Tavanın iki kısa kenarında dikdörtgenler içinde irili ufaklı yapıların olduğu manzara resimleri bulunmaktadır. Avrupa mimari özelliğinin yansıtıldığı resimlerde derinliğe önem verildiği görülür. Tavandaki düzenlemeleri meander olarak adlandırılan dizisinin bulunduğu bir kuşak çevreler.[13] Manzara resimlerinin bulunduğu madalyonların etrafında barok ve rokoko tarzı motiflerden oluşturulmuş kompozisyonlar bulunmaktadır. Ayrıca bu kompozisyonların ortasında acık mavi zemin üzerinde yağlı boya tekniğiyle yapılmış çiçek buketi görülmektedir.

13 Nemlioğlu, Kocaeli'nin Zarif Yapısı...., s.1734.

Tavanda yapılan bezemelerde oldukça ince ve güçlü bir işçilik göze çarpmaktadır. Ortada ve köşelerde girland denilen tasarımlar görülmektedir. Bezemenin dallarında altın yaldız kullanılmıştır. Motiflerde ise, açık mavi ve bordo renk sulandırma veya gölgelendirme tekniği ile uygulanarak süslemeye derinlik kazandırılmıştır. Madalyonların etrafında palmet ve lotüs motiflerinin oluşturduğu barok şekiller görülmektedir. Bir diğer tavan bezemesinde ise diğerlerine göre daha sade bir bezeme görülmektedir. Ortada dikdörtgen bir şekil içinde barok farklı kompozisyonlar uygulanmıştır. Bordürlerle yan duvarlar birleştirilmiştir. Köşelerde köşebent formuna benzeyen paftalı alan içinde palmet yapraklarıyla oluşturulmuş penç veya gülbezek motifi kademeli bir şekilde uygulanmıştır.

Konağın yan duvarlarında çok fazla bezeme yoktur. Sadece dikdörtgen bir bölüm içinde barok şekillerin olduğu bezemeler görülmektedir. Ortada barok formlardan oluşan bir sehpa, üzerinde içinde çiçeklerin olduğu bir vazo tasarlanmış olup etrafında lotüs ve palmet yapraklarının oluşturduğu girlandlar yer almaktadır. Yan duvarlarda yapının girişindeki desenin benzerinin uygulandığı görülmektedir. Geniş ve dar bordürlerle oluşturulan şekillerin içinde lotüs ve palmetlerle kıvrık dal üslubu kullanılarak simetri tasarımlar uygulanmıştır.

Konağın Yan Duvarlarındaki Bezemeler

Yan duvar bezemeleri pano şeklinde tasarlanarak içlerinde barok bezemelerinin olduğu sade bir süsleme görülür. Tavanlarda görülen manzara resimlerini yan duvarlarda göremiyoruz. Fakat bitkisel bezemelerde benzerlik görülmektedir. Genel olarak bezemelerde fazla rengin kullanılmadığı ancak süslemelerdeki sadelik dikkat çekicidir. Konağın bezemelerindeki bu sadeliğin yanında çok zarif ve ince bir işçilik göze çarpmaktadır. Yapıdaki bezemelerde barok ve rokoko üslubu motiflerin yanı sıra geometrik şekillerin birlikte uygulandığını görmekteyiz. Bu geometrik şekiller genelde dikdörtgen, kare, sekizgen ve yuvarlak formlar olarak tasarlanmıştır. Geometrik formlar genelde tavan süslemelerinde daha yoğun olup yan duvarlarda ise daha çok dikdörtgen panolar tasarlanarak barok ve rokoko bezemenin ağırlık kazandığı görülmektedir. Panoların ortası boş bırakılarak süsleme kenar kısımlarda simetri olarak uygulanmıştır. Aslında bu uygulama sadece Sırrı Paşa konağına özgü bir durum değildir. Kocaeli'nde bulunan diğer yapıların barok tarzı bezemelerinde de sıklıkla karşılaşılan bir uygulamadır. Tavan süslemeleri yoğun ve girift olmakla birlikte yan duvarlar bunun tam aksine daha sadedir. Tavan bezemelerinde görülen renklerin aynısı yan duvarlarda da kullanılmıştır. Yine de yapıda uygulanan barok ve rokoko bezeme her ne kadar batı tarzı görülse de daha çok Türk zevkine göre yapıldığı dikkati çekmektedir.

Sonuç

Selim Sırrı Paşa konağı, Mimarisi ve bezemeleriyle Kocaeli'nin en önemli yapılarındandır. Konağın bezemelerinin oldukça ustalıkla yapıldığı ve iyi bir şekilde korunduğu görülmektedir. Yapının süslemesindeki manzara resimlerinin Sultan Abdülaziz döneminde İzmit'te yaptırılan Av Köşkü'nün resimleriyle benzerlik göstermesi bakımından da oldukça önemli bir yapı olduğu anlaşılmıştır. Kocaeli'ndeki birçok yapının süslemelerin de görülen bozukluklar bu yapıda görülmemektedir. Örneğin İzmit'te bulunan Atatürk ve Redif Müzesinin bezemeleri de barok ve rokoko tarzda yapılmış, fakat Selim Sırrı Paşa konağıyla kıyaslanamayacak kadar bozuk bir bezemeye sahiptir. İki yapıda mimari bakımdan oldukça güzel örneklerdir. Fakat bezeme bakımında Sırrı Paşa konağı çok daha ustalıkla yapılmış zarif bir süslemeye sahiptir. Bunun da konağa olan ilgiyi bir kat daha artırdığı, gelen ziyaretçi yoğunluğundan anlaşılmaktadır. Bunun nedeni yapıda görülen kalem işleri sadece duvarların boş kalmaması için yapılan bir iş olarak görülmemesi aynı zamanda insan ruhuna hitap edebilmesi ve bunu da kalemişi tekniği ile gerçekleştirilmesidir.

Maalesef günümüzde yapılan birçok yapının süslemesinin oldukça bozuk olduğu görülmektedir. Bunun en önemli sebebi; bu işin eğitimini almamış, motif, renk ve tasarım bilgisi olmayan kişilere veya guruplara yaptırılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bunun yanında, bir mimari yapının süslemesinin en az o yapı kadar önemli olduğu bilincinin olmaması bu sebeplerden birkaçı olarak gösterilebilir. Dolayısı ile bizimde gelecek nesillere bırakabileceğimiz güzel eşsiz bezemelerle dolu yapılar yapmamız gerekmektedir. Bunu yapmak için öncelikle aşağıda birkaç maddeyle anlatmaya çalıştığım önerilerin süratle hayata geçirilmesi gerekmektedir.

Öneriler

1. Bir yapının mimarisi kadar süslemesinin de ne kadar önemli olduğu tarihten örnekler verilerek halkta bu bilinç oluşturulmalıdır. Çünkü halk bu konuda bilinçlendirilmediği takdirde ne kadar güzel, zarif ve sanatsal süslemeler yapılırsa yapılsın gelecek nesillere aktarılmasında büyük sıkıntılar yaşanır.

2. Mimarideki kalem işi süslemeleri yapanlar bu işin eğitimini almış kişilerden oluşmalıdır. Üniversitelerin Geleneksel Türk Sanatları bölümündeki akademisyen ve alanında uzman kişiler ekiplerin başında görevlendirilmelidir.

3. Üniversitelerin ilgili alanlarından mezun olan öğrenciler bu tarz yerlerde istihdam edilerek hem mimarideki çarpık ve hiçbir sanatsal değeri olmayan süslemelerin önüne geçilmiş olur, hem de bu alanlardan mezun olanlara iş imkânı sağlanmış olur.

4. Her il de Türk İslam sanatlarında alanında uzman ve akademisyenlerden oluşan bir kurul oluşturularak mimaride yapılacak kalem işi süslemelerin bu kurullar tarafından onaylandıktan sonra yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

Aksoy Taner, *Kocaeli Kültür Envanteri*, Kültür Yay., Kocaeli, 2011.

Erdoğan Nevnihal - Özbayraktar Mehtap - Ayyıldız Sonay, *Tarihi İzmit Kent Merkezi Geleneksel Konutları*, Kültür Yay., İstanbul, 2011.

Kazan İbrahim, "İzmit Mutasarrıfı Selim Sırrı Paşa", erişim tarihi,12.05.2016, http://www.ibrahimpazan.com/index.php?option=com_content&view=article&id=218:zm-t-mutasarrifi-sel-m-sirri-pasa-1851-1924&catid=18:koekler-ve-dallar&Itemid=142,

Karaçoban Turgut,"Yüzyıllık Çınarların İzinden: Selim Sırrı Paşa ve İzmit-Ankara Demiryolu Serüveni", *Uluslararası Gazi Akçakoca Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli, 2015.

Nemlioğlu Candan, "Kocaeli İli'nin Zarif Yapısı Sırrı Paşa Konağı'nın Osmanlı Konak Mimarisindeki Yeri Ve Önemi", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*, Kocaeli, 2016.

Güney K.Zeynep - Güney A. Nihan, *Osmanlı Süsleme Sanatı*, Ankara, 2000.

Cansever Turgut, *Anadolu'da İslam Kültür Ve Medeniyeti*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Sanat Eserleri-7, Ankara, 2007.

Gülenaz Nursel, *Batılılaşma Dönemi İstanbul'unda Hanlar ve Pasajlar*, İstanbul, 2011.

GEBZE TARİHİ VE KÜLTÜR VARLIKLARI

TANER AKSOY*

GEBZE TARİHİ

Gebze bölgesi Kocaeli yarımadasının başlangıcında yer almaktadır. Avrupa'dan Asya'a geçiş yoları üzerinde yer alır. Bölgede bilimsel araştırmalar az olmakla beraber yakın çevresindeki (Pendik ve Şile gibi) prehistorik kazı ve araştırmalarda bölgenin kuzeyinin Paleolitik çağlarda körfez kıyısının ise Kalkolitik dönemde iskân gördüğü ortaya çıkarılmıştır.

Gebze ve yakın çevresinde İ.Ö. I. bin ile ilgili en erken kalıntı Gebze'nin kuzeyinde Kutluca köyü sınırlarında bulunan ve İ.Ö. 4. yy'a tarihlendirilen yuvarlak planlı (Kubbeli Tümülüs) yığma mezardır. Bundan sonra Bölgenin erken dönemi ile ilgili bilgileri Kartacalı Ünlü Komutan **Hannibal** konusundan bahseden tarihçilerden biliyoruz. Gebze Kalkedon' dan Nikomedia'ya giden yol üzerinde bulunması ve Körfezin girişine hakim bir noktada bulunması nedeni ile stratejik bir yerleşim yeridir. Bu stratejik konumu bu gün dahi önemini kaybetmemiştir. Gebze ismi antik kaynaklarda Dakibyza olarak geçmektedir. Körfezin kıyısında limanı sayabileceğimiz ve bugün dahi sağlam surları olan Eskihisar antik kaynaklarda eski ismi olarak Niketiaton olarak kayıtlıdır. Gebze'nin doğusunda Dil iskelesi Lbyssa, batısındaki darıca Ritzion ve Bayramoğlu ise Philokrene adları ile karşımıza çıkmaktadır.

Bu durum Gebze ve çevresinin Roma ve Bizans döneminde önemli bir yerleşim alanı olduğu, ayrıca yoğun bir iskâna sahip olduğunu göstermektedir. Söz konusu yerleşmelerin tamamı körfez kıyısında yer almakta olup, sağlam bir kale tahkimatına sahiptirler. Görülen kalıntıların çoğunluğu ortaçağ Bizans dönemine ait olsa da temellerinde Roma temel izlerine rastlamak mümkündür. Gebze merkezinde ise Orhan Mahallesi Roma ve Bizans yerleşim alanı olup 14. yy Osmanlı hâkimiyeti ile Türk mahallesi olmuştur. Bu mahallede yapılan hafriyatlarda Roma dönemi mezar lahitlere rastlanılmıştır. Eskihisar kalesi ise sağlam kalın duvarları ile tipik bir ortacağ kalıntısı görünümündedir. Ancak yapı 3 evrede tamamlanmış olup en erken İç kale 11. yy'a ait görünmektedir. Dış surlar 12. yy ve güney batıda yer alan kule ve bağlantısı ise 13. yy'a aittir. Ancak kale temelleri ve surlarda kullanılan yoğun roma kalıntıları malzemeler (sütunlar, sütun başlıkları vb.) Kalenin olduğu alanda daha erken dönemde Hellenistik veya Roma döneminde de bir kale kalıntısının bulunduğu geç dönemde, bunun sökülerek yeniden inşa edildiği izlenimi vermektedir. Ünlü Komutan Hannibal belki de bu kalede hapsedilmiştir.

* Dr., Kocaeli Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürü

Sultan Orhan Gazi H.732 (1331) yılında Maltepe önlerinde Bizans imparatoru Andronikos 'u yenerek Gebze ve Eskihisar ile birlikte çevresini Türk topraklarına katmıştır. Ancak bölge birkaç defa Osmanlı ile Bizans arasında el değiştirmiştir. Çelebi Sultan Mehmet döneminde H. 823 (1420) yılında bu bölge kesin olarak ele geçirilmiştir.

Gebze Kültür Varlıkları

Gebze ilçemiz sahip olduğu stratejik konumu ve önemli tarihi geçmişi nedeni ile zengin kültür varlıklarına sahiptir. Gebze ilçemizde toplam iki adet Kentsel Sit, Üç adet Arkeolojik Sit Alanı olmak üzere toplam Beş adet Sit Alanı ve toplam 65 adet Tescilli Kültür Varlığı mevcuttur. Gebze ilçemizdeki bu kültür varlıkları anıtsal nitelikte olup büyük bir bölümü restorasyon görmüş ve görmektedir.

Kocaeli İli, Gebze İlçesi Sit Alanları

Sıra	İl Adı	İlçe Adı	Sit Adı	Sit Alanı ilan tarihi
1	KOCAELİ	Gebze	Eskihisar Kentsel Sit Alanı	İstanbul II Numaralı KTVKK 16.07.1991 tarih ve 2701 sayılı kararı
2	KOCAELİ	Gebze	Sultan Orhan Camii Kentsel Sit Alanı	İstanbul II Numaralı KTVKBK 15.11.1994 tarih ve 3599 sayılı kararı
3	KOCAELİ	Gebze	Yağcılar Tarihi Yol Kalıntısı I. Derece Arkeolojik Sit Alanı	Kocaeli KTVKBK'nın 13/12/2011 tarih ve 139 sayılı kararı
4	KOCAELİ	Gebze	Eskihisar I. Derece Arkeolojik Sit Alanı	İstanbul II Numaralı KTVKK 16.07.1991 tarih ve 2701 sayılı kararı
5	KOCAELİ	Gebze	Yağcılar I. Derece Arkeolojik Sit Alanı	Kocaeli KVKBK'nun 18.10.2011 tarih ve 25 sayılı kararı

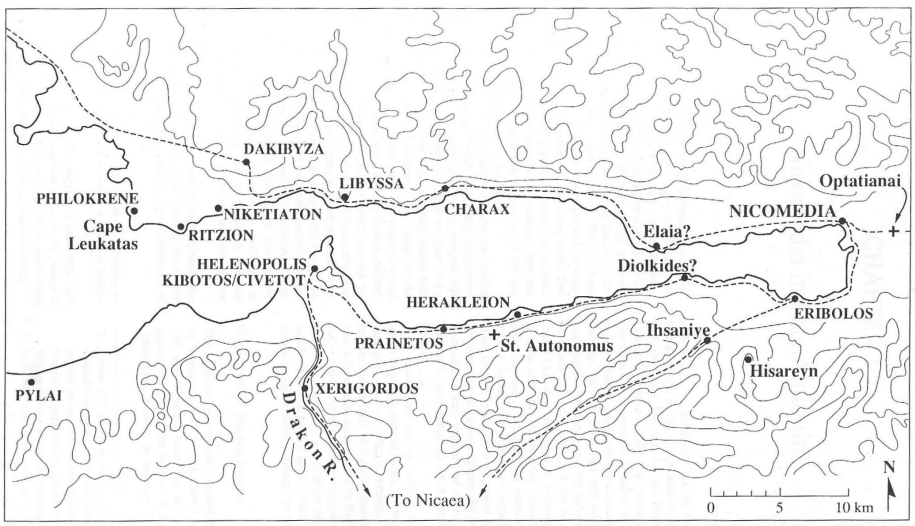

Map of the Gulf of Nicomedia

İzmit Körfezi yerleşim Alanları (Clive Foss)

Gebze Bizans Su Sarnıcı

Dilovası Kanuni Sultan Süleyman Köprüsü

Eskihisar Kalesi Genel

Eskihisar Kalesi

Eskihisar Osman Hamdi Bey Evi- Müzesi

Eskihisar Osman Hamdi Bey Evi-Müzesi bahçesinde lahit mezar yapısı

Eskihisar Osman Hamdi Bey Evi-Müzesi bahçesinde mimari parça

Eskihisar Osman Hamdi Bey Evi-Müzesi bahçesinde sütun başlığı

Eskihisar Osman Hamdi Bey Evi-Müzesi bahçesinde sütun kaidesi

Eskihisar Osman Hamdi Bey Evi-Resimhane

Eskihisar Sahili

Eskihisar- Yağhane

Eskihisar-Kayıkhane

Fatih Sultan Mehmet Otağı (Hünkar Çayırı) Köprüsü

Fatih Sultan Mehmet Otağı (Hünkar Çayırı) çeşme yapısı

Fatih Sultan Mehmet Otağı Anıtı

Fatih Sultan Mehmet Otağı(Hünkar Çayırı) Köprüsü

Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii

Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi genel görünüm

Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi Türbe Yapısı

Gebze Eskihisar Çeşme Yapısı 1

Gebze Eskihisar Çeşme Yapısı 2

Gebze İbrahim Paşa Çeşmesi

Gebze Tarihi Çarşı Hamamı

GEBZE ÖZELİNDE TÜRKLERDE TÜRBE GELENEĞİ VE BU GELENEĞİN HALK İNANIŞINA ETKİLERİ

Veli GÜVEN*

Eski Türk Dini Üzerine Tartışmalar ve Görüşler

Eski Türk Dini üzerine çalışmalar ilk olarak W. Radloff ile başlamıştır. Türklerin dininin Şamanizm olduğunu söyleyen Radloff yerli araştırmacıların da birçoğunu etkilemiş ve bu fikri benimsemelerinde önemli pay sahibi olmuştur.

Türkiye'de konudan bahseden ilk isimlerden bir tanesi Ziya Gökalp'tir. Ancak o Türk Şamanlığını diğer Asya kavimlerinin şaman inancından ayırmış ve özel olarak Türk şamalığına toyonizm denmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu gün ise Abdülkadir İnan'ın araştırmaları bize gösteriyor ki Toyonizm'in diğer Asya kavimlerindeki inançlardan bir farkı yoktur.

Şamanizm'in eski Türk inancı olduğuna dair fikirlerini dile getirenlerin başında ise Mehmed Fuat Köprülü ve Abdülkadir İnan isimlerini dile getirebiliriz. Abdülkadir İnan'ın düşüncesine göre Şamanizm Eski Türk dinidir ve Gök Tanrı, güneş, ay, yer, su, ata (cedd-i ala) ateş (ocak) kültleri ile birlikte görülür.[1]

Şamanizm tezine karşı çıkan araştırmacıların başında ise İbrahim Kafesoğlu gelir. Onun düşüncesine göre Eski Türk Dini hayatı tabiat kuvvetlerine inanma, atalar kültü ve Gök Tanrı inancından oluşmaktadır. Ve Şamanizm birçok millette olduğu gibi Türkleri de sonradan etkilemiştir.[2] Dinler tarihi açısından çok önemli bir isim olan Mircea Eliade de eserinde Türklerin girdiği pek çok dinin yanında Türklere ait bir din olarak Gök Tanrı dininden bahseder.[3]

Biz bu makale sınırları içerisinde zaman zaman fikir ayrılıklarının nedenlerine değinmekle birlikte bu tartışmalar içerisine çok fazla girmeyeceğiz. Çünkü ister Şamanizm olarak adlandırılsın isterse Gök Tanrı Dini olarak zaten her ikisinde de sosyal hayatta (özellikle bizim bu makalede ön plana çıkaracağımız inanç motiflerinde) dini algının uygulamaları birbirine benzer örneklerle anlatılmaktadır.

* Tarihçi, v.guven@hotmail.com

1 Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK., Ankara 2013, s. 2.

2 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul 1998, s.302.

3 Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, (trc. Ergun Kocabıyık), Kabalcı Yay., İstanbul 2003, III, 12-13.

Eski Türk Dini

Şamanizm, insanların doğada gördükleri her şeyi canlı olarak kabul ettikleri bir inanç biçimidir. Bu algının doğadaki hiçbir nesnenin incitilmemesi gerektiğini düşünmelerini sağlamış olmasından dolayı bir doğa dinidir diyebiliriz.

İlkel komünal dönemde doğayı bilim ile açıklayamayan insanın kendisini rahatlama yöntemi olarak inancı ortaya çıkarmış olması mümkündür. Şamanist topluluklarda doğadaki bu nesnelerin ilahi güçlere sahip olduğu düşüncesi de kanaatimize göre bu şekilde ortaya çıkmış olmalıdır.[4] Türklerde bu bağlamda yer-su kültleri ve bununla bağlantılı olarak semavi menşeli inançlar ve başka örnekler verebileceğimiz pek çok nesneden bahsedebiliriz. Ancak biz burada konumuz dâhilinde atalar kültü ve tabiat kültünden (özellikle dağ mefhumu) bahsedeceğiz.

Atalar Kültü

Toplumların inanç yapılarının oluşmasında yaşadıkları coğrafya, yaşam biçimleri, uğraştıkları ticari faaliyetler, iletişim halinde oldukları topluluklar vb... pek çok etken şüphesiz ki etkilidir. Asya Türk toplum yaşantısı ise düşüncemize göre inanç sahasında Türk atalarının ön plana çıkmasını sağlamıştır. Üzerlerinde göz alabildiğince uzanan gök, ayakları altında uçsuz bucaksız bozkır üzerinde en üstte devlet, onun altında bodun (boylar birliği), urug (aileler birliği) ve oguş (aile) yapılanması ile yaşamıştır Türk toplulukları. Yaşadıkları coğrafya ne kadar geniş olsa da bu geniş sahada çadırlarını bir araya getirerek bir o kadar da iç içe yaşamışlarıdır. Bu durum, Türk ailesinde (oguş) baba'nın baskıcı olmaktan ziyade yol gösterici bir rol üstlenmesini sağlamış ve daha onlar ölmeden toplum ve aile tarafından saygı duyulmalarını sağlamıştır. Bu sayede baba ocağı kutsal atfedilmiş öldükten sonra dahi onlara büyük bir saygı duyulmaya devam edilmiştir.

Bizim kanaatimize göre, bu saygı Türk çadırlarında ölen ataların birer suretini yaparak nesiller boyu onlara duyulan saygının devam edilmesi şeklinde görülse de inanç sahasına yansımasının farklı sebepleri vardır.

Tabiat Kültü

Genelde Orta Asya toplumlarının önemli bir kısmı, özelde ise özgün algılarıyla birlikte Türkler, dünyayı yer ve gök olarak iki farklı biçimde algılamışlardır. Bu durum Orhun Abideleri'nde, "Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış" ifadeleriyle anlatılır.[5] Mircea Eliade'ye göre bu gök ve yer'in ayrılması biçiminde- kozmogonik bir sonuç olarak algılanabilir.[6]

4 Oğuz'un semavi menşe'li iki karısından olma çocuklarının isimleri Gün-Han, Ay-Han, Yıldız-Han, Gök-Han, Dağ-Han, Deniz-Han gök ve yer mefhumuyla ilgili isimlerdir. Bunun yanında şuna da dikkat etmek gerekir ki gök'ün bizzat kendisi de Gök Tanrı mefhumundan tamamen ayrı düşünülmektedir. Bu itibarla, güneş, ay vs. de tabiat kültünün unsurlarıdır ve çeşitli Türk boy ve devletleri bunlara büyük önem vermektedir.

5 Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2011, s.9

6 Eliade, *Dinsel İnançlar,* III, 13

Tabiat kültü yukarıda bahsettiğimiz gibi bizim düşüncemize göre, insanın doğayı algılamakta güçlük çekmesi sonucunda kendisini rahatlatmak için onlara kutsallık atfetmesi ile ortaya çıkmıştır. Bunlardan Türk yaşam biçiminde ön plana çıkan en önemli öğe ise dağ kültüdür. Tüm insan topluluklarının ilk inanç biçimlerinde olduğu gibi Türklerde buralarda en başta doğanın kendisine kutsallık atfedilmiş hatta kurbanlar sunulmuştur. [7] Örneğin; Hunlar her yıl çeşitli dağlarda (Yeni-şi-san, Şan-diğn-şan) Gök Tanrıya kurban keserlerdi. Çin ile yaptıkları sözleşmeleri Hun Dağı'nın tepesinde kurban kestikleri bir antla teyit ederlerdi. Gök Tanrı inanışı ile dağ kültünün birbiriyle yakın ilgisi olduğu Altaylara kadar gelen şaman ayinlerinden anlaşılmaktadır. Orta Asya'nın diğer kavimlerinde de Gök Tanrıya kurbanların dağ tepelerinde sunulduğunu Çin kaynakları haber vermektedir.[8]

Atalar Kültünden Doğaya, Ata Mezarları

Bizim düşüncemize göre zamanla Türk inanç yapısında, bu algı bir farklılığa uğramıştır. Başta doğanın kendisine kutsallık atfedilmekte iken daha sonraları buralarda var olduğu düşünülen ruhlara kutsallık atfedilmeye başlanmıştır.

Atalara saygı olarak başlayan manevi duygunun zamanla din adamlarında da (kam veya şaman) aynı şekilde devam ettiğini görüyoruz. Toplum yapısı içerisinde tanrı ve tanrılarla irtibat kurmasının yanısıra, sihir ve büyü yapmak, yâda taşı ile yağmur yağdırmak (ki bu da tabiat kültü ile doğrudan alakalıdır) ruh ile alakalı hastalıkları tedavi ettirmek gibi pek çok görevinin yanısıra Türk sözlü geleneğini sürdüren kamlar toplum içerisinde önemli bir yere de sahip olmuşlardır. Hatta kurultay içerisinde dahi yetkileri vardır. Bununla birlikte Cengiz Han'ın kamı Kököçü Asya'da kamların önemini vurgulaması açısından verilebilecek en önemli şahsiyettir.[9]

Din adamlarına duyulan saygı, öldükten sonra da onların yaşanan bölgelerden uzak yerlere gömülmelerine neden olmuştur. Başlarda sadece bu yeterli iken zamanla vahşi hayvanlardan, yollardan da uzak bölgelere gömülmek istenmeleri ile dağ başlarına gömülme geleneği başlamıştır.

Türklerde başlarda yer-su kültü olarak ortaya çıkmış olan doğaya saygı duymak zamanla din adamlarının dağ başlarına, akarsu kenarlarına vs... gömülmeleri ile buralarda farklı bir kutsallığa neden olmuştur. Artık Türkler sadece buradaki doğaya kutsallık atfetmemeye başlamışlar onda var olduğuna inandıkları iye'ye (ruh, tin) kutsallık atfetmeye başlamışlardır. Örneğin Orhun kitabelerinde Göktürklerin "ıduk yer-sub"(mukaddes yer-su)[10] ile ifade ettikleri mefhum hem koruyucu ruhlar hem de vatandır.[11]

Kısaca anlatmak istediğimiz şey şudur ki Şamanizm'in oluşturduğu algı doğa ile zaten inanç sahasında önemli bir yere sahip olmuştur. Atalar kültünün toplum içerisinde yarattığı manevi algı ise zamanla din adamlarına da saygıya dönüşmüştür. Onların doğaya ve özellikle de dağ başlarına gömülmeleri ise daha önce doğrudan doğanın kendisini kutsal olarak gören Türk topluluklarının burada bulunduğuna inandıkları iye'leri ön plana çıkarmalarına sebep olmuştur.

7 İnan, *a.g.e.,* s.5

8 İnan, *a.g.e.,* s.49.

9 Jean-PaulRoux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (trc.Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yay., İstanbul 2002, s.76.

10 Muharrem Ergin, *Abideler.,* Kül Tigin Abidesi, Doğu yüzü, satır XI. : "Yukarıda Türk Tanrısı mukaddes yeri öyle tanzim etmiş. ; Bilge Kagan Abidesi, Doğu yüzü, satır X : "Türk Tanrısı, mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiştir."

11 İnan, *a.g.e.,* s.48.

Türklerde Ölü Gömme Âdetleri

Asya kökenli inançlarda zaman algısı, orta doğu dinlerinden farklıdır. Orta Doğuda şekillenmiş olan inanç sistemlerinde zaman başlar devam eder ve sonlanırken Asya kökenli dinlerde dönen bir zaman algısı mevcuttur.[12] Mesela Orhun abidelerinde pek çok yerde ölmek kelimesinin yerinde "uçtu" denmektedir.[13] Bu, Asya kökenli inançlarda ölüm algısının orta doğu merkezli dinlerden farklı olarak nihai bir son olarak görülmediğini bize gösterir.

Bu zaman algısı dâhilinde Türk inanç biçiminin ilk dönemlerinde tenâsüh'ün (reenkarnasyon, metampsikoz) henüz sistematik hale gelmemiş basit bir halinin var olduğunu görüyoruz.[14] Ki bu zaman algısının bir sonucu olarak Batı Türklerinde öldükten sonra "şunkar oldu", "şahin oldu" deyimi kullanılmaktadır.[15] Bu zaman algısının bir sonucu da şudur ki, defin merasimleri yılın belirli zamanlarında yapılır. İlkbaharda ölenler sonbaharda, kışın veya güzün ölenler ise ilkbaharda gömülür.

Eski Türk dini ile ilgili bilgi veren kaynakları iki başlık altında toplamak mümkün görünmektedir. Bunlardan birisi, yazılı kaynaklardır ki bu konuda bize Çin yıllıkları, Farsça, Yunanca metinler, Bizans kaynakları ile birlikte az sayıdaki Türkçe eserler bilgi vermektedir. Diğeri ise Türk dini inancının çok önemli bir kısmını oluşturan mezar kalıntılarıdır.

Eski Türk göçerlerin türbeleri göçer yaşamdan dolayı, Çin sınırından Tuna havzasına kadar olan sahayı süsleyen ana unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazılı kaynaklar ve bu mezar kalıntılarından elde edilen bilgilere göre Türklerde, yoğ (ölü için yapılan yas merasimi), ölüyü gömmek (ilk örneklerde bir tabut ile ağaca asma geleneğinin mevcut olduğu da bilinmektedir), yakmak,[16] birden fazla ölü gömmek, cesetleri mumyalamak, eşya ve yiyecekleri ile birlikte gömmek, at gömmek ve alp'in mezarı yanına kendi heykelini, (sin) ve öldürdüğü kişilerin simgesini dikmek (balbal) geleneklerinin olduğunu görüyoruz.

Mezar kalıntılarının önemli araştırma sahaları arasında Tuva ve Altay'daki Kudirge Mezarlığı ön plana çıkmaktadır.[17] Özellikle Kudirge mezarlığında otuz kadar dikdörtgen veya oval mezarlık ortaya çıkartılmış ve bunların her birisinde sırt üstü yatırılmış bir kişi defnedilmiştir. Bu mezarların her birisinde yüzleri sahiplerine dönük şekilde birer at eşlik etmiştir. Bu atla birlikte defin geleneğine özellikle Karlukların sık sık ziyaret ettiği (ki onlar Yedisu ve Tiyanşan'ın kuzey yarısına hâkimdir) yüksek otlaklarda rastlanmaktadır. Bunun yanında Karadeniz'in kuzeyine göç eden Türk kabileleri, Dinyeper steplerindeki Peçenekler (X. ve XI. yüzyılın ilk yarısında) XI. yüzyıl başlarında Don ve Azak steplerinde Kumanlarda da rastlanır.

Bu mezar kalıntılarının ilk örnekleri, çok uzun bir zaman dönemi içerisinde Eski Türk yaşamında kullanılmış olan taşlevha türbeleridir (geyik taşları)[18] diyebiliriz. Ancak daha sonraki örneklere bakarak atalara adandığı konusunda kolaylıkla çıkarım yapabileceğimiz bu yapılar sadece

12 İrene Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, (trc. Turan Alptekin), demos yay., İstanbul, 2011, s. 32.

13 Muharrem Ergin, *Abideler.,* ss. 13,17,19,29,31,39...

14 Alım Mürsel, "Türklerde Mezar Geleneği" s. 11

15 Alım Mürsel, "a.g.m.", s. 1 ; Yıldız Kocasavaş, "Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Âdetleri", s.1.

16 Yıldız Kocasavaş, "Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Âdetleri", s.2 ; Bu ateşin en temiz şey olmasından dolayı tüm kötülükleri temizleyeceği inancından kaynaklanmaktadır.

17 Ciro Lo Muzio, " Erken Dönem Türklerinde Defin İşlemleri", s.3.

18 Genellikle mezar taşları üzerinde erkek geyik resmi çizilmiş olduğundan dolayı bu ismi almışlardır. Kş bu mezar taşları insan şeklinde muhteşem dekorasyonlara sahiptir.

birer mezardan ibarettir. Göktürklerin bu kutsal mezarları ne defin ne de ölü yakma vb... izleri taşımaktadır. Muhtemelen şimdi bahsedeceğimiz ve daha sonraki dönemleri kapsayan abide kompleksleri bu yapıların zamanla önem kazanması ve Türk büyüklerine atfedilmiş halleridir.

"Abide kompleksi yapılarına" Moğolistan, Tuva ve Altay'da olduğu kadar Kırgızistan ve Kazakistan'da da (çok sayıda oldukları belirtilse de çok nadir örnekleri bulunabilmiş) örneklerine,[19] sıklıkla mezarlar içinde olmakla birlikte rastlanmaktadır.[20] Genellikle kare ve dikdörtgen olan bu yapılar, 15, 20 metrekarelik taş levhalardan yapılmış bir duvar görünümündedir. Ortasında küçük taşlardan bir tümsek bulunur. Girişleri daima doğuya bakar ve dışarda balballar (ölen kişinin savaşta öldürdüğü kişileri temsil eden semboller) ve insan biçimli bir kitabe (ölen kişiyi temsil eder) bulunur.[21]

Gördüğümüz gibi Türklerde dönen zaman algısı sonucu, mezarlarda kişiye eşlik etmek üzere atlarının gömülmesi yanında daha ilk zamanlardan itibaren mezar taşlarının kullanıldığını görüyoruz. Bu çok daha uzun bir zaman diliminde kullanılmaya devam etmiş ve günümüzde Anadolu'da neredeyse her köy ve kasabada bulunan Türk Türbelerinde de kullanılmaya devam edilecektir.

Bu mezar kalıntılarının bize sağladığı bilgilerin yanında yazılı kaynaklarda da pek çok bilgiye sahip olabiliyoruz. Defin merasimlerine dair ilk bilgileri ise M.Ö. III. Yüzyıla ait Çin kaynakları bize haber vermektedir. Verilen bilgiye göre Hunlar ölülerini bir tabut içerisine koymaktadırlar ve bu tabut iç ve dış tabut olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Tabutların dışı ise altın ve gümüş işlemeli kumaş ve kürklerle örtülmüştür.[22]

Yine Çin kaynaklarında Göktürklere dair de bilgilere ulaşabiliyoruz. Onları verdiği bilgiye göre Göktürkler ölülerini çadıra koyarlar, akrabaları onun için kurbanlar keserler. Arkasından kapının önünde bıçakla yüzlerini kesip ağlarlar. Bu tören yedi defa tekrar edilir. Daha sonra bir gün ölenin atı, kullandığı bütün eşya ile birlikte yakılır ve külleri toprağa verilirdi. İlkbaharda ölenler sonbaharda, kışın veya güzün ölenler ise ilkbaharda gömülürdü. Defin töreninde de ölünün akrabaları tıpkı öldüğü gün yaptıkları gibi at üzerinde gezer ve yüzlerini kesip ağlarlar. Son olarak mezar üzerinde bir yapı kurulur. Bu yapının üzerine, ölünün resmi çizilir. Hayatında yaptığı savaşla r resmedilir ve bir adam öldürmüş ise onu sembolize etmek için mezar üzerine bir taş konulur.[23]

IX. yüzyılda Türklerde bu geleneklerin durumunu ise İbn Fadlan Seyahatnamesinden öğrenebiliyoruz. Fadlan Oğuzlara dair verdiği bilgide, " İçlerinden önemli bir adam ölürse ev gibi onun için bir çukur kazarlar, ölüye gömleğini giydirirler, kemerini takarlar, yayını kuşandırırlar, eline içinde şarağ (nebiz) olan ağaçtan bir kadeh verirler. Her şeyini getirip bu oda gibi mezara koyarlar. Sonra onu oturtup odanın üzerine çamurdan kubbe gibi bir tümsek yaparlar. Sonra

19 Yıldız Kocasavaş, "a.g.m.", s.2; Bunun sebebi her ne kadar az sonra örneklerini de vereceğimiz gibi, mezarı yapanların dahi öldürülmesi, nehir yataklarına dağ başlarında (yani yaşanan yerlerden uzak ve bulunması zor yerlere bu mezarlar yapılsa da içlerine değerli eşyalarda konulan bu mezarların yağmalanması, pekçok saldırıya maruz kalmalarıdır.

20 Ciro Lo Muzio, "a.g.m.", s.5.

21 Tuva mezar komplekslerinde 3'ten 57'ye kadar balballar sayılabilmektedir. Bumin Kagan'ın (581) Selenga Havzasındaki Türbesi, 270 taş ile çevrilidir. Bilge Kagan'ın kardeşi Kül Tegin'in mezrında ise 900 balbal bulunmaktadır.

22 İnan, *a.g.e.,* s.177.

23 İnan, *a.g.e.,* ss. 177-178.

hayvanlarının yanına varırlar. Miktarına göre 100 veya 200, bazen bir hayvanı öldürürler. Başları, ayakları, derisi, kuyruğu dışındaki etlerini yerler, Kalan kısımlarını sırıklar üzerine koyup mezarının etrafına asarlar. "Bunlar cennete giderken bineceği hayvanlar" derler.[24] Eğer ölen kişi sağlığında insan öldürmüş, yiğit bir kişiyse öldürdüğü adam sayısı kadar ağaçtan suret yontup mezarının başına dikerler. "Bunlar onun hizmetçileri Cennette onlara hizmet edecekler" derler."[25]

Hazarlar ise Hakan ölünce onun için 20 odalı büyük bir mezar yaparlar. Her odasına bir mezar kazılır. Toz haline gelinceye kadar taş kırılır. Bu toz mezara döşenir. Tozun üzerine kireç dökülür. Evin üzerinden nehir geçer.[26] Nehir, akan büyük bir nehirdir. Mezarı bu nehrin altına yaparlar. "ona insan, kurt, haşerat zarar vermesin" derler. Defin işlevi tamamlanınca, mezarın odalardan hangisinde olduğu bilinmesin diye, onu gömenlerin başlarını vururlar.[27]

Kaynaklarda, Türklerin defin işlemlerine dair pek çok malûmata ulaşmak mümkündür. Örnek olarak Yine İbn Fadlan'ın Bulgarlara ait verdiği bilgiler,[28] Manas Destanı,[29] XIII. yüzyıl Kıpçak-Kuman boyları,[30] Dede Korkut Hikâyelerinden[31] bahsederek konuyu daha fazla uzatmadan sonlandıralım.

İlk mezar geleneklerinden sonraki yazılı kaynaklarda da örneklerle anlatmaya çalıştığımız üzere, Türklerde devam eden yıllarda atın kişiyle birlikte gömülmesi devam ettirilmiştir. Bunun yanında ölen kişinin yakınları onun için kurbanlar keser. Ki bu gün Anadolu'da da türbeler için belirli zamanlarda kurban kesme âdeti hala devam ettirilmektedir. Zaman algısı da değişmeden dönen bir zaman algısı olarak uzun süre devam edip özellikle Alevi-Bektaşi geleneğini etkilemiştir. Biz burada sadece Dede Korkut Hikâyeleri ile örneklendirsek te çok daha fazla kaynakta yer alan ölü aşı geleneğinden de son olarak bahsetmek gerekir. Türkler de başlarda mezara konulan yemekler,[32] sonraları "sevabını ölünün ruhuna bağışlamak üzere yoksullara yedirmek" şeklinde değişmiş ve daha sistematik bir hal almıştır. Ve hatta Tahsin Özgür yapılan kazılarda Ön Tarihte Anadolu'da da kurban merasimi ve ölü yemeği geleneğinin bulunduğunu haber verir.[33]

Anadolu'da Ön Plana Çıkan İsimler ve Türbe Geleneği

Hiçbir topluluk kendi kültür ve geleneklerini tamamen bir kenara bırakarak başka bir din veya geleneği kabul etmez ve edemez. Nitekim Türkler içerisinde her ne kadar İslamiyet kabul edilmiş olsa da eski inanç ve geleneklerini de tanıdıkları bu inanç içerisinde yüzyıllar boyu (günümüzde dahi) sürdüreceklerdir.

24 Buradaki "Cennet" kelimesi İbn Fadlan'ın ifadesidir. Şaman geleneğinde öldükten sonra hayal edilen dünya bu dünyadan farksızdır.

25 *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (trc. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, 2010, s. 15.

26 Bu mezarı saklamak için (saldırı ve soygundan korumak amacıyla).

27 Ramazan Şeşen, a.g.e., ss. 45-46.

28 Ramazan Şeşen, a.g.e., s., 36.

29 İnan, *a.g.e.*, 182.

30 İnan, *a.g.e.,* 179.

31 Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Yayınları A.Ş., İstanbul 2012., s. 193. ; "Sakur Kazanın Evinin Yağmalandığı" hikayesinde "ölüler için verilen yemekten" bahsediliyor.

32 Bu, Türklerde öldükten sonraki hayatın yaşanılan hayattan farksız olduğu düşüncesinin sonucudur. O yine acıkacak, gideceği yere atı ile gidecek ve hatta savaşta öldürdüğü düşmanları ona hizmet edeceklerdir.

33 Yıldız Kocasavaş, "a.g.m., s.3.

İslamiyet'le tanışan Türk toplulukları içerisinde din adamlarının toplum üzerindeki etkileri de artmaya başlamıştır. Özellikle Horasan da yayılan tasavvufi akımlar İslamiyet'i kabul eden Türklerin dini kendi yaşam biçimlerine uygun halde yorumlamalarına neden olmuştur. Bu dönemde her tarafta tekkeler yükselmeye başlamıştır.

Bize göre bu tekkeler Eski Türk İnancında kamların, başta yaşanan yerlerden uzak bölgelere daha sonra ise özellikle dağ başlarına gömülmeleri evriminin son adımı olarak karşımızda durmaktadır. Bu eski Türk geleneğinin İslamiyet'le uyum haline getirilmesi sonraki dönemde de Türkler arasında varlığını sürdürmüştür.

Bu bölümde Anadolu da ön plana çıkan din adamlarından ve Türkler için önemli hale gelen türbelerinin nerede bulunduklarından bahsedeceğiz.

Büyük Selçuklu Devletinin kurulması ve İran etkisinin devlet yapısında değişikliklere neden olması ise olayı farklı bir boyuta taşımıştır. Özellikle Türkmenler geleneklerine bağlılıklarıyla devlete karşı durmuş, devletten dışlanmışlardır. Zaman zaman hükümdarlarla bu gurup arasında şiddetli çarpışmalar da meydana gelir. Örneğin Sencer 1153 Mart-Nisan aylarında büyük bir bozguna uğramış ve esir düşmüştür.

Bu dışlanma ile birlikte devlet ile meydana gelen çatışmaların Vefai, Haydari, Cavlaki ve Kalenderi dervişlerin faaliyetleri ile halk üzerinde nüfuzlarının artması Türkmenleri devletten uzaklaştırmakla birlikte öyle görülüyor ki din adamlarına olan bağlılığı da arttırmıştır.

Uzun süre devam edecek bu durum Türkiye Selçuklularında da aynı şekilde devam etmiş, hatta devlete karşı çıkan en büyük isyana zemin hazırlamıştır. Eski Türk geleneklerinde etkili olmakla birlikte meclis içerisinde sınırlı söz sahibi olan din adamları Babai İsyanı sırasında halka önderlik ederken görülmektedir. Bu nüfuz artışı onlar öldükten sonra da onlara duyulan manevi duyguyu arttırmış olacak ki hepsinin mezarları ve türbeleri ayrı ayrı birer ziyaret merkezi olarak varlıklarını sürdürmektedirler.

Hacı Bektaş-ı Veli[34]

Hacı Bektaş-ı Veli, Babai ayaklanmasından önce bu coğrafyaya abisi Menteş ile birlikte gelmiştir. İsyandan önce abisi ile Sivas'tadırlar. Daha sonra Kırşehir ve Kayseri'ye geçerler. Buradan sonra yolları ayrılan iki kardeşten, Menteş öldürüldüğü yer olan Sivas'a dönerken Hacı Bektaş-ı Veli adının efsaneleşeceği Solucakaraöyük'e doğru yol alır. Ancak isyana katılmasa da o, Baba İlyas'ın halifelerindendir.[35]

Ününün XXI. yüzyıldaki halini alması ise aslolarak kendi yaşamına bağlı değildir. Müridi Hacım Sultan'ın yanına gelen Abdal Musa'nın adını yeniçeri tarikatına sokması ile başlayan algı değişimi onu tarihsel süreçte kendi zamanında olduğundan çok daha ünlü hale getirdi. Aslında o, kendinden geçmiş bir meczup idi. Hatta Aşıkpaşazade Tarihine göre tarikat dahi kurmamıştı.[36]

34 Geniş bilgi için bkz., Esat Korkmaz, *Vilayetname (Menakıb-ı Hacı Bektaş Veli),* Can Yay., İstanbul 2011.
35 İrene Melikoff, *Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe,* (trc. Turan Alptekin), Cumhuriyet Kitabevi, İstanbul 1998, s. 94.
36 İrene Melikoff, *a.g.e.*, s.96.

Hacı Bektaş-ı Veli bu gün Anadolu Alevileri tarafından adeta hac vazifesi gören bir mekân olarak dikkat çekmektedir.

Kaygusuz Abdal[37]

XIV. yüzyılın son yarısı ile XV. Yüzyılın başında yaşamış olan Kaygusuz Abdal, Abdurrahman Güzel'e göre Alaiye beyi Hüsamü'd- Din Mahmud'un oğludur. Kalenderi dervişlerde genellikle gördüğümüz şekli ile belden yukarısı çıplak dolaşan Kaygusuzun saçı, sakalı ve vücudundaki bütün kılları kazınmıştır. O yine neredeyse bütün kalenderi dervişlerde görüldüğü gibi uzun seyahatlerle hayatını geçirmiştir.

İlk olarak Mısır'a gitmiştir. Burada muhtemelen ilk önce Cemalü'd- Din-i Savi zaviyesine gitmiş, buradan Kahire'ye geçerek Mısır sultanı ile görüşmüştür. Seyahati sırasında 1404-1405 tarihlerinde Mukattam dağın'daki Kasru'l Ayn zaviyesini inşa ettikten sonra ise Hicaz'a geçmiştir. Arkasından bu Haleb, Humus, Bağdat vs. şehirlerde birçok Kalenderi zaviyesini dolaştıktan sonra[38] ise Mukattam dağına dönmüş ve hayatının sonuna kadar burada kalmıştır.

Kaygusuz Abdal ve Kalenderi geleneği bize gösteriyor ki bu tekke ve zaviyeler sadece Anadolu ile de sınırlı değildir.

Seyid Ali Sultan[39]

Seyyid Ali Sultan'ın neredeyse bir diğer ismi haline gelmiş olan meşhur lakabı "Kızıl Deli"dir. XIV. Yüzyılın ilk yarısı ile XV. yüzyıl içinde yaşadığı bilinmektedir.

Adına yazılmış olan Seyyid Ali Sultan menkıbesinde Seyyid Rüstem Gazi ile birlikte yaşadıkları anlatılır. Menkıbeye göre Yıldırım Bayezid zamanında (1389-1402) Rumeli'nin fetih faaliyetlerine katılmış ve Dimetoka'nın zaptında bizzat bulunmuştur. Gösterdikleri yararlılıklar neticesinde ise ele geçirilen diğer bilgelerde olduğu gibi burada da bir zaviye kurulmuştur. Ancak diğerlerinin aksine, Seyyid Ali Sultan buraya yerleşir.

XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu Kalenderiliğin merkezi olan Seyyid Gazi Zaviyesi 'ne çok yakın bir yerde zaviye açarak yerleşmiş ve burada teşekkül eden köye adını vermiştir. Bu gün köyün adı Arslanbeyli olarak değiştirilmiştir ve varlığını devam ettirmektedir.

Otman Baba[40]

XV. yüzyılda yaşamış olan şeyhlerden birisi de Otman babadır. Halifesi Küçük Abdal'ın kaleme aldığı eseri bize onun hakkında teferruatlı bilgi verir.

37 Geniş bilgi için bkz., Abdurrahman Güzel*, Kaygusuz Abdal (Alaeddin Gaybi) Menakıbnamesi,* TTK. Yay.,Ankara 1999

38 Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: KALENDERİLER (XIV-XVII. Yüzyıllar),* s.95.

39 Geniş Bilgi için bkz., *Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli) ve Velayetnamesi*, TTK. Yay. Ankara 2007.

40 Geniş bilgi için bkz., Haşim Şahin, "Otman Baba"**, DİA**, (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi) İstanbul 1999

1378-79 yıllarında doğmuştur. Fatih'in şehzadeliği sırasında Manisa'dadır. Menkıbeye göre Hacı Bektaş-ı Veli'nin halifesi Hacım Sultan'ın nefes evladıdır ve onun tarafından Germiyan iline zaviye açmakla görevlendirilir. Elbette bu durumun gerçek olma ihtimali yoktur. Daha doğru bir saptamayla onun Hacı Bektaş-ı Veli'nin takipçisi bir Kalenderi şeyhi olduğu çıkarımı yapılabilir.[41]

Saç, sakal, bıyık ve kaşlarını tıraş eden Otman Baba yazları balkanlarda yüz abdalı ile birlikte dolaşır. Görünüşlerinden dolayı genelde halk onları kaçgun ve deli olarak tanımlarlar. Yöneticilerle kavgalı olan bu gurup genellikle şehir ve kasabalara sokulmaz istenmezler. Ancak yönetimle problemlerine rağmen Fatih'e yakındırlar. Kendilerine Rum abdalları derler.

Şer'i kaidelere uymama ve tenasüh, hulül vs. inançlarından dolayı ise yargılanmışlardır. Otman Baba bilhassa balkanlarda büyük ün kazanmış öldükten sonra da Varna'da bulunan zaviyesine gömülmüştür (ö. 1478-79).

Gebze Türbeleri

Çoban Mustafa Paşa Türbesi

Çoban Mustafa Paşa Külliyesinin içerisinde bulunan Çoban Mustafa Paşa'nın Türbesi caminin güneyinde, diğer yapılardan bir duvar ile ayrılan hazirenin içerisinde bulunmaktadır. Türbe içerisinde yalnızca Çoban Mustafa Paşa'nın mezarı bulunmaktadır. Külliye 1523-1524 tarihleri arasında yapılmıştır. Çoban Mustafa Paşa 1579 tarihinde, Viyana Seferi sırasında ölmüş, Gebze'de ölümünden önce yapılan türbesine gömülmüştür.

41 Ahmet Yaşar Ocak, *a.g.e.,* s.100. ,

Türbe Klasik Osmanlı Türbe Mimarisinin tipik örneklerindendir. Kesme taştan sekizgen planlıdır. Üzeri sekizgen bir kasnağın taşıdığı bir kubbe ile örtülmüştür. Bu kubbe küçük pandantifli olup üç sıra halinde mukarnas dizileri de kubbe ile eteğini oluşturulmuştur. Türbenin içerisi alt sıra pencerelerin üzerine kadar çinilerle kaplanmıştır. İç mekân giriş cephesi dışında altlı üstlü her kenarda ikişer pencere ile aydınlatılmıştır. Bunlardan alt sıra pencereler mermer söveli ve dikdörtgen, üst sıra ise sivri kemerli alçı şebekelidir. Türbenin girişi zemindn0.75 m. yükseklikte bir girişi vardır. Üzeri ayaklar ve türbe duvarı arasındaki kirişlere atılmış eğimli bir çatı ile örtülmüştür. Türbe girişi kırmızı ve beyaz renkte alternatif sıralamış taş dizileri ile görkemli bir görünümü vardır. Sivri kemerli, Bursa kemerli bir kapı ve kemerlerle giriş oluşturulmuştur.

Malkoçoğlu Mehmet Bey Türbesi

Kocaeli, Gebze ilçesinin güneyinde, Belediyenin arkasında bulunan Malkoçoğlu Mehmet Bey'in türbesi günümüze ulaşamamıştır. Eski İstanbul yolunun Gebze'ye giriş yolu üzerindeki mezarlığın yaklaşık otuz yıl önce ortadan kaldırılmasıyla birlikte bu türbe de yıkılmıştır. Ancak mezarın yeri bilinmektedir.

Türbe açık kümbet şeklinde olup kitabesi Halil Edhem tarafından yayınlanmış, rölövesi de Y.Mimar Hasan Ergezen tarafından çizilmiştir. Kitabesi günümüze gelememiş, çalınmıştır.

Türbe 6.00x6.00 m. ölçüsünde kare planlı bir yapı olup üzeri Osmanlı Mimarisinde ender görülen sivri bir külahla üzeri örtülmüştür. Türbenin köşelerinde L şeklinde yığma ayaklar, bunların ortasında birer mermer sütun yer almıştır. Sütunlar ve ayaklar yuvarlak kemerlerle birbirlerine bağlanmış, üzeri de tuğladan düz bir kasnak ve sivri konik külahla örülmüştür.

Türbenin ortasındaki iki sandukadan biri 1385'de ölen Malkoçoğlu Mehmed Bey'in, diğerinin kim ait olduğu bilinmemektedir. Türbeyi Mehmet Bey'in babası Malkoçoğlu yaptırmıştır.

İlyas Bey Türbesi

Kocaeli, Gebze ilçesi, Menzilhane Mahallesi'nde İlyas Çelebi Camisi'nin avlusunda bulunan Türbe, XIV. Yüzyılın ilk yarısında yaptırılmıştır. Uzun süre içerisinde pek çok onarıma uğrayan

türbe orijinal durumunu yitirmiştir. Türbe içerisindeki bir kitabeden İlyas Çelebi'nin torunlarından Şıkk-ı Evvel Defterdar Hasan Bey'in cami ile birlikte türbeyi de 1776'da onardığı öğrenilmektedir.

Kadı Feyzullah Bey Türbesi

ocaeli Gebze ilçesinin güneydoğusunda E-5 karayolunun kenarında bulunan türbenin yapım tarihi bilinmemektedir. Feyzullah Bey'in 1451 yılında ölümünden sonra ailesi tarafından yaptırılmıştır. Büyük olasılıkla da büyük torunu Kudbeddin Çelebi tarafından yaptırılmıştır.

Türbe moloz taştan yapılmış olup 13.50x15.95 m. ölçüsünde dikdörtgen planlıdır. Türbenin üzeri ahşap bir çatı ile örtülüdür. Yakın tarihlerde Gebze Belediyesi tarafından onarılmıştır.

Horasanlı Şeyh Kudbettin Çelebi Türbesi

Kocaeli, Gebze ilçesinde, Çarşısı içerisinde Horasanlı Şeyh Kudbeddin'in türbesi bulunmaktadır. Kudbeddin Bey Gebze kadısı Feyzullahzade Kemalettin Bey'in oğludur. Türbenin ne

zaman ve kimin tarafından yaptırıldığı kesinlik kazanamamıştır. Yaygın bir söylentiye göre Şeyh Kudbeddin Timur'un orduları ile birlikte Anadolu'ya gelmiş ve Gebze'de ölmüştür.

Selçuklu Türbeleri üslubundaki türbenin XIV-XV yüzyılda yapıldığı mimari üslubundan anlaşılmıştır. Moloz taştan kare planlı olarak yapılmış, üzeri de basık bir kubbe ile örtülmüştür. Türbenin altında mumyalığı vardır. Türbenin kuzey girişinde kapısı ve diğer kenarlarda da birer penceresi bulunuyordu. Türbe, İsmet Paşa Caddesinin 1970 yılında açılışı sırasında yıkılarak ortadan kaldırılmıştır.

Akçet Dede Türbesi

Kocaeli Gebze ilçesi Denizli Köyü'ne yaklaşık 2 km. uzaklıkta Akçet Dede Türbesi bulunmaktadır. Akçet Dede'nin kim olduğu konusunda bir bilgi bulunmamaktadır.

Türbe kare planlı olup Erken Osmanlı döneminde yapıldığı sanılmaktadır. Üzeri piramidal konik bir çatı ile örtülüdür. Çeşitli dönemlerde yapılan onarımlarla özelliğini yitirmiştir.

Sonuç

Hepimizin birer kimlik kartı var. Yaşayan her insanın kendisini tanıtan birer kimlik kartları mevcuttur. Köylerin, kentlerin ve şehirlerin kimlik kartları da geçmişten kalan anıtlarıdır. Bir şehrin geçmişini bilmek, ilk zamanları ile ilgili bilgi sahibi olmak o şehrin taşıdığı ruhu anlamak için anıtlarına bakmak gerekir. Bu anıtlar içerisinde en dramatik olanları kuşkusuz mezarlıklardır. Bir şehrin hangi topluma ait olduğunu öğrenmek için ilk bakılması gereken yerin mezarlıkların olması gerektiğini düşünüyorum. Her gün önünden geçip gittiğimiz mezarlıklar ve türbeler o şehrin tapu senetleridir.

Uzun yıllar boyunca sınırlı sayıda örneğini verdiğimiz bu önemli dervişler ve türbeleri dışında da Anadolu içlerine pek çok türbe var olagelmiştir. Bu gün Anadolu'da hangi Türk köyü, kasabası gezilse çok sayıda türbelerle karşılaşılması son derece olağan karşılanan bir durumdur.

Bu türbelere atfedilen önem ise ilginçtir. Tokat Almus ilçesi köylerine (özellikle Alevi köyleri) yaptığımız seyehatte[42] gördük ki bu civarda bulunan türbeler (ki bunların en önemlileri dağ başlarında olanlardır) Alevi inancında "gayb erenler" olarak adlandırılan yüz yirmi dört bin evliya oldukları düşünülmektedir. Bölgede bulunan Mehrap, Pansat, Dünek, Peyik, İmam Gazi ve adını zikretmediğimiz pek çok tekkeyi bunlar arasında sıralayabiliriz.

Elbette biliyoruz ki bu tekkeler sadece Tokat çevresi ile sınırlanmamış, Sivas, Maraş, Çorum ve diğer iller de de aynı şekilde varlığını sürdürmüştür.

Erzincan (özellikle Kemah çevresi), Tunceli gibi daha çok Kürt ve Zazaların bulundukları bölgelerde ise Türk köy ve kasabalarından farklı olarak, kurban kesilen, ayin yapılan bölgelerde –genel olarak- bu tür bir tekke, mezar, türbe bulunmamakla birlikte doğanın kendisinin kutsal atfedilmesi önemli bir ayrıntıdır.

42 Özcan SALMAN özel kütüphanesi; Tokat, Almus ilçeleri gezi ve röportajlar.

Tarihin akışı içerisinde toplumlar farklı kültürlerle tanışmışlar, farklı dinler öğrenip kabul etmişler ve inanç değiştirmişlerdir. Ancak tarihin derin zincirleriyle birbirine bağlı olan aşamalarında asla eski olan inançlarını tamamen unutmamış, tanıştıkları yeni inanç ve kültür içerisinde kendi hayatlarına uyum sağlayacak biçimde devam ettirmişlerdir.

İster Şamanizm densin ister Gök Tanrı dini Türkler arasında tabiat özel bir ilgiye maruz kalmış ve ona kutsallık atfedilmiştir. Zamanla atalar kültünün inanç sahasındaki yansıması olarak din adamlarının doğanın farklı bölgelerine gömülmeleri ile (örneğin nehir yataklarının altına) onların ruhlarına duyulan saygı tabiat kültü ile birleşmiş ve yer-su kültlerinin daha da derin bir şekilde toplum tarafından benimsenmesine neden olmuştur.

Türbe geleneklerinin alt yapısını oluşturacak olan ilk mezar geleneklerinden başlayarak, kullanıldığını gördüğümüz, kişiyi toprağa gömme adeti ve kişi hakkında bilgi veren, aynı zamanda onun portresi niteliğini taşıyan mezar taşları, fiziksel manada uzun yıllar boyunca süregelip Anadolu'ya taşınırken, düşünce boyutu da daha sistematik hale gelecek ve Türk dini algısında doğada bulunan farklı bir ruha işaret edecektir.

Bu ruhların "sahip" ya da "iye" olarak adlandırılmaları şeklinde devam ettirilen inanç İslamiyet'le tanıştıktan sonra da sürdürülür. Tasavvufi akımlar içerisinde kendisini devam ettiren doğa tapımlarının bir parçası olarak din adamlarının genelde doğada, özelde ise dağ başlarında gömülmeye başlanmaları türbe geleneğinin başlangıcını oluşturur. Bu bağlamda Hoca Ahmed Yesevi ve bugün Türkistan'da bulunan türbesi bunun ilk örneklerindendir.

Özellikle Türkmenlerin devlet yönetiminden dışlanmaları ve vefai, haydari vb... gurupların bu guruba önderlik etmeleri din adamları ile toplum arasındaki bağı derinleştirmiş, hem yüzyıllar boyu Hacı Bektaş-ı Veli, Kaygusuz Abdal, Otman Baba gibi bahsettiğimiz şahsiyetlerin hem de konuyu daha fazla uzatmamak adına bahsetmekten kaçındığımız, Veli Baba, Sarı Saltuk vb. pek çok abdalın türbelerine yüzyıllar boyu saygı duyulmasına neden olmuştur.

Bu önemli şahsiyetler dışında Cumhuriyet devri tekke ve zaviyelerin kapatılması, kararlarına rağmen ise Anadolu'da bulunan tekkelerden vazgeçilmemiş ve hatta bu kişiler İslamiyet'in özüne bağlanarak "gayb erenler", "yüz yirmi dört bin evliya" olarak saygı görmüşler ve görmeye devam etmektedirler.

KAYNAKÇA

Ciro Lo Muzio, "Erken Dönem Türklerinde Defin İşlemleri"

Develi Hayati, *Ahmed Yesevi*

Eliade Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, (trc. Ergun Kocabıyık), Kabalcı Yay., İstanbul 2003, III.

Ergin Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay. A.Ş., İstanbul 2011.

Güzel Abdurrahman, *Kaygusuz Abdal (Alaeddin Gaybi) Menakıbnamesi*, TTK. Yay.,Ankara 1999.

....., *Dede Korkut Kitabı,* Boğaziçi Yay. A.Ş., İstanbul 2012

İbn Fadlan Seyahatnamesi, (trc. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yay., İstanbul 2012.

İnan Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK.,Ankara 2013.

Kafesoğlu İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul 1998.

Karamürsel Alım, "Türklerde Mezar Geleneği"

Korkmaz Esat, *Vilayetname (Menakıb-ı Hacı Bektaş Veli),* Can Yay., İstanbul 2011.

Kocasavaş Yıldız, "Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Âdetleri"

Köprülü Mehmed Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçağ Yay., Ankara 2009.

Melikoff İrene, *Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe,* (trc. Turan Alptekin), Cumhuriyet Kitabevi, İstanbul 1998.

....., *Uyur İdik Uyardılar,* (trc. Turan Alptekin), demos yay., İstanbul 2011.

Salman Özcan, *Tokat Almus İlçeleri Gezisi*, 2016.

Şahin Haşim, "Otman Baba"*, DİA*, (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi) İstanbul 1999, XXXIV.

Ocak Ahmet Yaşar, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: KALENDERİLER (XIV-XVII. Yüzyıllar),* TTK Yay., Ankara 1999.

Roux Jean-Paul*, Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (trc.Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yay., İstanbul 2002.

Yıldırım Rıza, *Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli) ve Velayetnamesi*, TTK. Yay. Ankara 2007.

CİSR-İ MUSTAFA PAŞA (MUSTAFA PAŞA KÖPRÜSÜ) VE TARİHTEN GÜNÜMÜZE KADARKİ ÖNEMİ

Veysi AKIN*

Giriş: Bölgenin Tarihsel Önemi

Cisr-i Mustafa Paşa, Türkiye-Bulgaristan ve Bulgaristan-Yunanistan sınırı yakınlarında Edirne'nin 32 km. kuzey-batısında Meriç nehri kenarında Bulgaristan'ın Haskova vilayetine bağlı şirin bir kasabadır (Bkz.: Fotoğraf 1).[1] Kasaba, Osmanlılar döneminde Meriç nehri üzerinde bina edilmiş olan köprüye izafeten "*Cisr-i Mustafa Paşa*" adını almıştır.[2] Önceleri Çirmen sancağına bağlı bir kasaba iken, mezkur sancağın lağvı ile Edirne Vilayeti'ne merkez sancağına bağlı bir kaza merkezi olmuştur. Bulgaristan idaresine geçtikten sonra Bulgar makamları kasabanın adını değiştirerek, mezkur mahalde yapılan ipekçiliğe atfen "*ipek şehir*" anlamına gelen Svilengrad (Свиленград) demişlerdir.[3]

Meriç Arda ve Tunca nehirlerinin birleşim yerinin batısında Türkiye - Yunanistan - Bulgaristan hudutlarının kesiştiği bir noktada bulunması, Edirne şehrine yakınlığı ve Avrupa yolu güzergahında kain olması sebebiyle "*Cisr-i Mustafapaşa/Svilengrad*" kasabası coğrafi konumu (Boylam: 26° 12′ D, Enlem: 41° 46′ K) itibarı ile tarih boyunca önemli bir stratejik merkez olma özelliğini korumuştur (Bkz. Fotoğraf 2). Edirne'den itibaren Meriç nehri ovası üzerinde düz bir alanda başlayan kasaba toprakları, Yunanistan hududu ve Kuzey Bulgaristan'a doğru geçişte yükselerek yayılır. Rodop dağlarının uzantısı olan bu yükseltilerden birinin üzerine kurulmuş müstahkem bir kalenin bulunması, kasabanın kurulduğu alanın stratejik önemine işaret etmektedir (Bkz. Fotoğraf 3).

Bölgede ilk yerleşim merkezinin Traklara ait olduğu bilinmektedir. Traklar, M.Ö. 1000'li yıllarda Meriç, Arda ve Tunca nehirlerinin kesiştiği bu bereketli toprakları ele geçirerek, Avrupa ile Asya arasındaki göç yollarını kontrol altına aldılar.[4] Trak kabilelerinin en büyüklerinden birisi olan Odrysler, burada bir şehir kurdular ve şehrin adı mezkur kabileye ithafen Oreistias veya Odrysia olarak anıldı.[5] Trak kabileleri, adını verdikleri bütün Trakya'da yayılmış olmakla beraber, Edirne ve çevresine Odrisler hakim olmuşlardı. Bölgedeki Trak yerleşimlerinden birisi de

* Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi

1 http://www.hs.government.bg/bg/obschtina-svilengrad.html

2 Şemseddin Sami, Kamusu'l-a'lam, C. 6, Mihran Matbaası, İstanbul 1898, s. 4309.

3 Yusuf Halaçoğlu, "Cisr-i Mustafa Paşa", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 8, s. 33. Kasabanın adı Bulgar idaresine geçince Svilengrad olarak değiştirilmiştir. XIX. yüzyıldan itibaren kasabada ipek böceği yetiştirildiği ve ipek üretimi yapıldığı için 1874'te Tırnovalı bir öğretmen olan Peter Stanchev kasabaya bu ismi önermiş ise de Türk idaresinde adı "Cisr-i Mustafa Paşa" olarak kalmıştır. http://www.picturesofbulgaria.com/article/svilengrad.html

4 Şahin Yıldırım, "Hadrianapolis", Aktüel Arkeoloji, Sa: 3 (Kasım 2007), s. 53. Tosyavizade Rıfat Osman, Edirne Rehnüması, Haz.: Ratip Kazancıgil, Edirne Valiliği Yay., İstanbul 2013, s. 26.

5 A. Müfit Mansel, "Trakyanın Kültür ve Tarihi", Resimli Ay Matbaası Şirketi, İstanbul 1938, s. 6.

Cisr-i Mustafapaşa kasabasının yaklaşık 6 km. güney-batısında Mezek köyü arazisidir. Civarda yer alan iki Tümülüs ve etrafındaki kalıntıların Traklara ait olduğu arkeolojik araştırmalar neticesinde ortaya konmuştur.[6] Traklardan sonra bölgeye önce Mekedonlar, daha sonra da Romalılar hakim oldular. Romalılar bölgede yeni köyler ve kentler kurdukları gibi, bir kısmını da yeniden geliştirdiler. Yeniden geliştirilen kentlerden birisi de Trakların Oreistias adı ile kurduğu ve Romalıların İmparator Hadrianus (117-138)'a izafeten Hadrianopolis adını verdikleri Edirne'dir.[7]

Roma İmparatorluğu parçalanınca Doğu Roma/Bizans hakimiyetinde kalan bölge toprakları, kuzeyden gelen Slav ve Türk kavimlerinin Asya-Avrupa geçiş güzergahında bulunan Edirne ve İstanbul'u istila emelleri dolayısıyla Ortaçağ boyunca önemini korumuştur. Bu önemine binaen Bizanslılar, XI-XII yüzyılda Cisr-i Mustafapaşa'nın 10 km güneybatısında, Balkanlardan gelen nehir ve yolların kavuşum noktasına hakim bir tepe üzerinde müstahkem bir kale inşa ettiler. Mezek köyünün güneybatı yönündeki yükseltide, İmparator I. Aleksios Komnenos (1081-1117) zamanında inşa edilen bu yapı, yaklaşık yedi dekar alan üzerine kurulmuştur. Tarihi adı "*Neutzikon*" olan kale, günümüzde "*Mezek kalesi*" olarak adlandırılmaktadır. Kalenin planı düzensiz dörtgen şeklinde olup, duvarları ocak taşı ile örülmüş ve dışarıdan tuğla ile süslenmiştir. Duvarlarında dokuz adet savunma kulesi bulunmakta ve ana girişi Batı kısmında, dağlık alana açılmaktadır (Bkz.: Fotoğraf 4 ve 5).[8] Evliya Çelebi, Çirmen sancağı hakkında bilgi verirken "*Kalesi, Meriç nehrinin karşı canibinde bir bayır başında murabbadan (dörtgen) tolanıcasının bina bir kaledir*" diyerek, bu kaleden de bahseder.[9] Osmanlılar dönemine kadar bölgeyi istila etmek isteyen kavimlere karşı savunma görevini layıkıyla yerine getiren bu kale, I. Murad döneminde (1362-1389) Türk fatihlere yenik düşmüş ve Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) Çoban Mustafa Paşa tarafından tamir ettirilerek bir süre derbent olarak kullanılmıştır. 17. yüzyılda önemini yitiren kale[10] zamanın tahribatına açık bırakılmış ise de inşa edildiği Ortaçağdan itibaren ayakta kalarak, günümüze kadar ulaşmayı başarabilmiştir.[11]

Mezek kalesi ve Cisr-i Mustafapaşa kasabası, Rumeli ve Avrupa'daki fetihlerin tamamlanmasının ardından iç bölgede kalması dolayısıyla 17. yüzyıldan itibaren önemini yitirmiş olsa da 1828-29 ve 1877-78 Osmanlı Rus savaşları döneminde Edirne'nin Ruslar tarafından işgali ve Balkanlardaki toprak kayıplarına bağlı olarak bir kez daha ehemmiyet kazanmıştır. Bu önemine binaen Sultan II. Abdülhamid, 1886'da halktan toplanan ianelerle kasaba sınırları dahilinde bir askeri hastahane ile kargir hamam ve iki alay süvari askeri hayvanatı için ahırlarla beraber

6 http://news.guide-bulgaria.com/a/9066/the_mezek_thracian_tomb.htm, ayrıca bkz.: Şahin Yıldırım, Doğu Trakya'da Mezar Tepelerinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara 2013, s.38-39.

7 M. Tayyib Gökbilgin,"Edirne", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 10, s. 425.

8 http://www.haskovo-bulgaria.com/tr/page_25_29.html

9 Evliya Çelebi Mehmed Zıllı ibn Derviş, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 3. Cilt, Tabii: Ahmed Cevdet, İkdam Matbaası, Dersaadet 1314, s. 323; Ayrıca bkz.: Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 3. Kitap, 2. Cilt, Haz.: Seyit Ali Kahraman- Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2012, s. 549.

10 Evliya Çelebi "*İç il olmağla levazımdan halidir (cephanesi, dizdarı ve neferatları yoktur). Surunun bazı mahalleri bile rehnedardır (yıkılmıştır)*" diyerek, kendi döneminde kalenin metruk olduğunu yazmaktadır. Bkz.: Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. 3, s. 323.

11 Kale, Bulgaristan tarafından 1968 yılında "*ulusal önem taşıyan kültür anıtı*" ilan edilmiş ve korumaya alınmıştır. 2009'dan itibaren de ulusal turistik yerler arasına alınarak, tamamlanan restorasyonunun ardından 2013'te turizme açılmıştır. Svilengrad Belediyesince hazırlanan bir proje kapsamında taş duvarın eteklerinde eski Bizans yerleşkesi canlandırılmakta, ulusal bayram günlerinde ve özel dönemlerde kalenin etrafı, Mezek köyünün folklor topluluğu sayesinde daha da canlı hale getirilip turizme hizmet etmektedir. Bkz.: http://bnr.bg/tr/post/100518531, "Mezek köyü yakınındaki kale restore edilince turist akınına uğradı".

sekiz adet koğuş inşa ettirmiştir.[12] Ayrıca 1895 yılında Edirne ve payitahta ulaşan yolların korunması adına, Doğu Rumeli imtiyaz hattı üzerinde kalan Cisr-i Mustafapaşa cihetindeki dokuz kaleyi yeniden inşa ettirmiş ve her birine asker yerleştirmiştir. Bu kaleler arasında Mezek de bulunmaktadır.[13]

Bölgenin Osmanlı Hakimiyetine Geçmesi ve Cisr-i Mustafapaşa Kasabası

Edirne'nin fethi sırasında (1362) Osmanlı idaresine girmiş bulunan Cisr-i Mustafapaşa kasabanın kurulduğu alanda, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Mustafapaşa köprüsünün inşasına kadar herhangi bir yerleşim yerinin varlığına dair kaynaklarda bilgi mevcut değildir. En yakın yerleşim yeri olarak Çirmen, Mezek ve Edirne bulunmaktadır. Edirne ve çevresinin fethine dair bilgi veren kaynaklara göre, bölge toprakları fetihten itibaren Çirmen sancağına bağlanmıştır. Hoca Sadettin Efendi Tacüt-Tevarih adlı eserinde Çirmen'in fethini anlatırken "*Gazi Padişah ta savaş yoluna çıkarak, Rumeli yakasında tahtkenti edindiği Dimetoka'ya gitmişti. Bu arada Edirne civarında bulunan Çirmen kazasının fethi için yiğitler görevlendirdi. Tekür, esmeye başlayan yelin vücud harmanını berbad edeceğini görünce, aman dileyerek hisarı teslim etti*" diyerek, bölge topraklarının nasıl ele geçirildiğine dair bilgi vermektedir.[14] Bu durum, Rumeli ve Edirne hakkında önemli eserler yazan M. Tayyib Gökbilgin tarafından "*Burası fetihten öncede müstahkem bir kaleye malik bulunuyordu. Daha Edirne'nin zaptı sıralarında Murad I. Dimetoka'da ikamet ettiği esnada Çirmen kalesinin fethi için dilaverler göndermiş*" diyerek açıklanmaktadır.[15]

Çirmen, küçük bir yerleşim yeri olmasına rağmen fethi müteakip Meriç nehrine hakim ve Edirne şehrini koruyacak bir mevkide bulunması dolayısıyla sancak merkezi yapılmıştır.[16] Burası Rumeli'de kurulan ilk sancaklardan biridir. Fetihten itibaren bölgeye daha ziyade Saruhanlu, Bayındır, Çavdır, Karaman, Dulkadır ve Canik Türkmenleri getirilmiştir. Bunlar, geldikleri yerlere kendi aşiret ve oymak isimlerini taşıyan köyler kurmuşlardır.[17] Çirmen sancağı dahilinde kalan Cisr-i Mustafapaşa kasabasının ilk defa yerleşime açılması ise buranın menzil merkezi olarak seçilmesiyle alakalıdır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde burası bir menzil

12 BOA Y. PRK. ASK. 42/45-2, BOA Y. PRK. ASK. 42/45-1, Ayrıca bkz.: Ramazan Özey, "19. Yüzyılda Edirne Vilayeti", Marmara Coğrafya Dergisi , Sa: 6, (Temmuz 2002)s. 14.

13 BOA, Y..PRK.ASK., 105/21-1, BOA, Y..PRK.ASK., 105/21-2.

14 Hoca Saadettin Efendi, Tacü't-Tevarih, C. I, Haz: İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992, s. 132. Edirne için önemli bir kaynak eser ortaya koyan Ahmed Badi Efendi ise bu konuda şunları yazmaktadır: "*Rumeli'ne geçip Dimetoka sarây-ı hümâyûnunu teşrîf ile Edirne kurbunda işbu Çirmen kasabasını feth için 767 târihinde mikdâr-ı kâfî asker gönderdiler. Çirmen tekfuru mukâvemete muktedir olamayacağını anlayıp aman ile kaleyi bi't-teslîm alınan mâl-i ganâimi hâkipâ-yi mülûkânelerine arz ettiler*". Bkz.: Ahmed Badi Efendi, Riyâz-ı Belde-i Edirne 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si, 3. Cilt, Haz.: Niyazi Adıgüzel-Raşit Gündoğdu, Trakya Üniversitesi Yay.,İstanbul 2014, s. 2007; Evliya Çelebi ise bölgenin "Gazi Hüdavendigar zamanında H. 768 tarihinde Timurtaş Paşa marifetiyle Osmanlı hakimiyetine katıldığını kaydetmektedir. Bkz.: Evliya Çelebi Mehmed Zılli ibn Derviş, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 3. Cilt, s. 323.

15 M. Tayyib Gökbilgin, XV -XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Üçler Basımevi, İstanbul 1952, s. 12.

16 Yusuf Halaçoğlu, "Çirmen", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 8, s. 341. Kanuni Sultan Süleyman devri başlarında Çirmen sancağı, Çirmen, Hasköy, Yenice-i Zağra, Eyne Pazarı, Akçe-kızanlık, Çirpan ve Rodoscuk/Tekirdağ kazâlarından oluşmaktaydı. Bkz.: M. Tayyib Gökbilgin, "Kanunî Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Şehir ve Kasabaları", Belleten, XX/78 (Nisan 1956) s. 256. Ayrıca bkz.: 370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530), C. I, Edt.: Yusuf Sarınay, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 2001, s. 5.

17 M. Münir Aktepe, "XIV ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskanına Dair",Türkiyat Mecmuası, C. X, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yay., İstanbul 1953, s. 306, Halaçoğlu, "Çirmen", C. 8, s. 341. Bu iskan hareketlerinde Çirmen sancağına sancak beyi olarak atanan Karamanoğlu Pir Ahmed'in kardeşleri Karaman ve İsa Beylerin, Dulkadıroğullarından Şehsuvar ve Alaüddevle Beylerin ve Canik Beyi Alpaslan oğlu Hüseyin Beyin önemli rol oynadıkları bilinmektedir. Bkz.: Gökbilgin, Edirne ve Paşa Livası, s. 13-19.

merkezi olarak seçilmiş ve dönemin vezirlerinden "*Çoban*" veya "*Gazi*" unvanları ile tanınan Yavuz Sultan Selim'in damadı Boşnak Mustafa Paşa, burada Meriç nehri üzerinde kendi adıyla anılan bir köprü inşa ettirmiştir.[18] Köprü ile birlikte bir han ve hamam da yaptırılmıştır. Daha sonra köprünün başında Kanuni Sultan Süleyman'ın hanımı Haseki Hürrem Sultan tarafından büyük bir cami, mektep, imarethane ve bir de değirmen inşa ettirilmiştir. Böylece yeni bir yerleşim yerinin ilk nüvesinin oluştuğu anlaşılmaktadır.[19] Bununla beraber 1530 tarihli Kanuni Sultan Süleyman devri tahririnde Çirmen Sancağı dahilinde "*Cisr-i Mustafapaşa*" diye bir yerleşim yerine rastlanmamış olması, kasabanın kuruluşunun daha sonraki bir tarihte olduğunu göstermektedir. Osmanlı Arşiv kayıtlarından en erken 1560 yılından itibaren köprü yakınında inşa edilen cami ve imaret etrafına yerleşmek isteyenler olduğu anlaşılmaktadır.[20] Nitekim Cisr-i Mustafapaşa adıyla bir yerleşim yerine ilk defa III. Murad dönemine (1574-1595) ait 651 Numaralı Tahrir Defteri'nde rastlanmaktadır. Mezkur defterde "*Cisr-i Mustafapaşa*", Çirmen sancağına bağlı bir naiplik olarak gösterilmektedir.[21] Osmanlılar, Menzil külliyelerinin yapımı ile birlikte bölgenin şenlenmesi için iskan siyaseti gereği menzil ve çevresini halka açmakta, külliyelerin etrafına kurulan diğer yapılarla mahalleler oluşmakta idi.[22] Mahalleler de şehirleri meydana getirmekteydi. Önceleri bir köprü etrafında inşa edilmiş bir cami, han, imaret ve değirmenden ibaret bir menzil merkezi olan Cisr-i Mustafapaşa kasabasının kurulması ve iskana açılarak gelişimi tamamlaması da bu şekilde olmuştur (Bkz. Fotoğraf 5).[23] Köprü ve çevresinin iskana açılması sonrasında Anadolu'dan göçürülen Yörüklere ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. Bunlar arasında daha ziyade 1602 yılından itibaren kasaba merkezine yerleştirilen Naldöken Yörükleri öne çıkmaktadır.[24]

İlk kurulduğu dönemde 31 hane 8 mücerred gayrimüslim ile 150 hane 71 mücerred Müslüman nüfusa sahip olan Cisr-i Mustafapaşa kasabası, biri Hıristiyanlara ait dört mahalleden ibaretti.[25] Bu dönemde kasabanın tahmini nüfusu 984 olarak hesaplanmaktadır. Yol güzergahında olması ve mümbit arazisi bulunması dolayısıyla kasaba merkezinin çok kısa sürede geliştiği, daha sonraki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Nitekim 1683'te buradan geçen Evliya Çelebi kasabanın 700 hane (3.500 nüfus) olduğunu yazmakta,[26] 1831 nüfus sayımında ise kasaba merkezinde 4.500 kişinin yaşadığı tespiti yapılmaktadır.[27] 19 Yüzyılın ikinci yarısında ise nüfusun 8.000'e ulaştığı görülmektedir.[28] Muhtelif sebeplerle yaşanan

18 Yusuf Halaçoğlu, "Cisr-i Mustafa Paşa", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 8, s. 33-34.

19 Bazı araştırmalarda Haseki Hürrem Sultan yapılarının da Çoban Mustafa Paşa'nın eşi ve Yavuz Sultan Selim'in kızı Hafsa Sultan tarafından inşa ettirildiği yazmaktadır. Bkz.: Halaçoğlu, "Cisr-i Mustafa Paşa", C. 8, s. 33; Gökbilgin, Edirne ve Paşa Livası, s. 515-516. Lakin son araştırmalar ve arşiv bilgileri bu eserlerin Haseki Hürrem Sultan hayratı olduklarını göstermektedir. Ahmed Badi Efendi, Riyâz-ı Belde-i Edirne, C. 3, s. 2011-2013.

20 3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968 / 1558-1560, Ya. Haz.: Nezihi Aykut v.d., Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1993, s. 489, No: 1102.

21 Halaçoğlu, "Cisr-i Mustafa Paşa", C. 8, s. 33.

22 Bkz.: Eren Ersoy, "Türklerde Bir İskan Siyaseti olarak Derbend Teşkilatı", Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları Dergisi, C. 6, Sa: 2, (Şubat 2008), s. 50-52.

23 Edirne tarihçilerinden Ahmed Badi Efendi kasaba hakkında bilgi verirken, "*Bu kasabanın fethinden ve sevâbık-ı ahvâlinden me'hazlarımızda hiç bir bahse tesâdüf olunamadığına ve Çirmen kasabası, bu kasabaya yarım saat mesâfede bulunduğuna nazaran köprünün zamân-ı inşâsına değin burası hâlî bir mahal olup merhûm Mustafa Paşa tarafından 935 târihinde köprü inşâ olunduktan sonra (Cisr-i Ergene Kasabası) gibi burasının dahi kesb-i umrân etmesi ve husûsiyle Tuna yalısına ve Nemçe hudûduna asker sevki noktasından burada bir kasabanın vücûdu lâ-büdd bulunması devletçe tahakkuk etmiş olduğundan*" diye kayıt düşerek, duruma açıklık getirmektedir. Bkz.. Ahmed Badi Efendi, Riyaz-ı Belde-i Edirne, C.III, s. 2011.

24 Gökbilgin, Rumeli'de Yörükler, s. 56-59.

25 Halaçoğlu, "Cisr-i Mustafa Paşa", C. 8, s. 33.

26 Evliya Çelebi Mehmed Zılli ibn Derviş, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 3. Cilt, s. 322.

27 Halaçoğlu, "Cisr-i Mustafa Paşa", C. 8, s. 33.

28 Şemseddin Sami, Kamusu'l-alam, C. 6, s. 4309.

göçlere bağlı olarak kasabanın nüfusunun 20. yüzyılın başlarında azalarak, 6.500'lere düşmüş bulunmaktadır.[29]

Cisr-i Mustafapaşa, Çirmen sancağına bağlı bir naiplik olarak kurulmuş olmakla beraber, bir derbent ve menzil kasabası olması hasebiyle buradan geçen İstanbul-Edirne-Belgrad yolunun güvenliği bakımından önemli idi.[30] Bu önemine binaen kasaba merkezi zamanla Çirmen sancağı merkez kasabasının önüne geçmiş ve önemini yitirmesine sebep olmuştur. Bilindiği gibi ulaşım ve ticaret yollarının güvenliği ülkeler için her devirde önemlidir. Osmanlılar, bu amaçla Roma ve Bizans döneminden kalan tarihi yolları dikkate alarak, kendi yol şebekesini oluşturdular ve güzergah boyunca menziller kurarak eski yolları geliştirdiler. Osmanlıların Rumeli yol şebekesi üzerinde İstanbul'u Batı Karadeniz ve Kırım'a (Sağ kol), Balkanlar ve Orta Avrupa (Orta kol) ile Yunanistan ve Adriyatik denizini (Sol kol) birbirine bağlayan üç ana güzergahı ve bu güzergahlardaki yollarla bağlantılı hale getiren tali yolları bulunuyordu.[31] Cisr-i Mustafapaşa kasabası "*orta-kol*" üzerinde olmakla beraber, Yunanistan ve Adriyatik denizine açılan "*sol-kolun*" Balkanlara açılan çıkış noktasını kontrol edebilecek bir mevkide idi.[32] Bu sebeple gelişimini kısa sürede tamamlayarak, önemli bir menzil kasabası haline geldi.

Cisr-i Mustafapaşa, 1912-1913 Balkan harbi yıllarına kadar Osmanlı idaresinde kalmıştır. Kurulduğu dönemden itibaren Osmanlı idari teşkilatında Çirmen Sancağına bağlı bir naiblik olarak görev yapan Cisr-i Mustafapaşa kasabası, 1829 yılında Edirne sancağına bağlanmıştır. Daha sonra 1864 yılında Çirmen sancağının lağvı ve mezkur sancak bölgesindeki köylerin kendisine bağlanması ile kaza merkezi yapılarak Edirne Vilayetinin bir kazası haline gelmiştir[33](Bkz. Fotoğraf 6). Çirmen, Lefke ve Selbüken nahiyelerinden teşekkül eden kazada Türk, Bulgar, Rum ile az sayıda Yahudi ve Emeni yaşamaktaydı. Bu dönemde kasaba merkezinde biri büyük birkaç cami, hükümet konağı ile kışla ve bir de askeri hastahane mevcuttu. Ayrıca Müslümanlar için bir rüşdiye, iki ibtidai (erkek ve kız) ile bir Rum, beş Bulgar, bir Yahudi mektebi olmak üzere gayrimüslimlere ait yedi öğretim kurumu bulunuyordu. Kaza merkezine bağlı 53 köy mevcut olup, köylerle birlikte nüfusu 27.000 civarında idi.[34] 1901 yılı Edirne Salnamesi'ne göre XX. yüzyıl başlarında bu nüfusun pek değişmediği, merkez kazada 1.853 hane bulunduğu ve 8.300 kişi yaşadığı, köylerle beraber ise nüfusunun 28.000 civarında olduğu

29 Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, Çev.: Seha L. Meray,Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001, s. 37-43.

30 Osmanlılarda menzil üzerindeki yerleşim yerlerinin güvenliği derbent teşkilatı vasıtasıyla sağlanmaktaydı. Bkz.: Ayşe Değerli Keçici, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir Taşra Güvenlik Örgütü Olan Derbent Teşkilatı", Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 7, Sa: 1 (2008), s. 47-48. Osmanlılarda derbent teşkilatı hakkında geniş bilgi için bkz.: Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı, Eren Yay., İstanbul 1990.

31 M. Fatih Müderrisoğlu, "Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri ", Türkler, C. 10, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 908.

32 Bu yollar öncelikle Osmanlıların Rumeli'deki fetih politikası doğrultusunda oluşturulmuştu. Öncelikle bu yol güzergahlarına akıncı beyleri ve onlara tabi Türkmenler yerleştirilmiş ve Paşa livası sancakları da bu esasa göre teşkil edilmişti. Emine Erdoğan Özünlü, "Akıncı Ocağına Dair Önemli Bir Kaynak: 625 Numaralı Akıncı Defteri Üzerine Bazı Düşünceler", Belleten, LXXIX/285 (Ağustos 2015), s. 478-479. Fetihler geliştikçe yollar da üç koldan ileri noktalara uzanmıştı. Sağ-Kol güzergahı; İstanbul'u Batı Karadeniz ve Kırım'a bağlayan ana yol olup, İstanbul'dan başlayarak Büyük Çekmece, Çatalca,Vize, Kırklareli, Prevadi, Karasu, Babadağ, Akkirman üzerinden Özi ve Kırım'a kadar uzanmaktadır. Orta Kol güzergâhı; Orta Avrupa yoludur ve İstanbul'dan başlayarak Büyük Çekmece, Silivri, Çorlu, Karıştıran, Lüleburgaz, Babaeski, Havza, Edirne, Cisr-i Mustafa Paşa (Sivilengrad), Filibe, Sofya ve Niş üzerinden Belgrad'a kadar gider. Sol Kol güzergâhı; Yunanistan ve Arnavutluk bağlantılı Adriyatik yoludur ve İstanbul, Silivri, Tekirdağ, Malkara, Ferecik, Dimetoka, Gümülcine, Pravişte, Lanzaka, Yenişehir üzerinden Eğriboz yolu ile Gordüs'e kadar uzanmaktadır. Bkz.: Yusuf Halaçoğlu, Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2002, s. 95-120.

33 Haluk Kayıcı, Salnamelere Göre Edirne Sancağı, Edirne Valiliği Yay., İstanbul 2013, s. 45-46; Ahmed Badi Efendi, Riyaz-ı Belde-i Edirne, C. 3, s. 2007.

34 Şemseddin Sami, Kamusu'l-alam, C. 6, s. 4309; ayrıca bkz.: Halaçoğlu, "Cisr-i Mustafa Paşa", C. 8, s. 34.

anlaşılmaktadır.[35] Günümüzde köyler işsizlik sebebiyle boşalmış, kasaba merkezinin nüfusu ise 20.000-25.000 olarak tahmin edilmektedir.[36] Kurulduğu günden itibaren tarım, hayvancılık ve ticaret ile geçimini sağlayan yöre halkı,[37] günümüzde daha ziyade ticaret ve hizmet sektöründe çalışmaktadır.

Balkan Harbi (1912-1913) döneminde Doğu Trakya ile beraber bölgenin tamamı Bulgarlar tarafından işgal edilmiştir. Harpten sonra 29 Eylül 1913'te imzalanan İstanbul Antlaşması ile Bulgaristan-Osmanlı sınırı; Karadeniz'den başlayarak Kırklareli'nin 30 km kuzeyinden geçerek, Edirne bölgesinde Mustafapaşa'yı 3,5 km batıda Bulgaristan'a bırakarak, Meriç nehrinin batısından 25-30 km'lik bir alanı Osmanlı sınırlarında kalacak şekilde, Kuleliburgaz-Karağaç demiryoluna paralel güneye ilerliyor ve Meriç nehrine kavuşarak Ege Denizine ulaşıyordu.[38] Bu durumda Kuleliburgaz, Dimetoka ve Karaağaç ile Mustafapaşa'nın köylerinin bir kısmı Osmanlılarda kalmış olmakla beraber, kasaba merkezi Bulgaristan'a bırakılmış oluyordu. Ancak kaza teşkilatı lağvedilmemiş, hudut içerisinde kalan köyleriyle birlikte Mustafapaşa kazası İbrahim Akça çiftliğinin (Virantekke/Kaptan Andreevo) 12.000 dönümlük arazisinin kaza merkezine tahsis edilmesiyle yeniden oluşturulmuştur.[39] Hudut civarındaki Türk ve Bulgar ahalisinin mübadelesi neticesi olarak, başta hudut haricinde kalan kaza merkezi olmak üzere bağlı köylerden getirilen Türkler ekseriyetle yeni kurulan kasabaya ve köylerine iskan edilmiştir.[40] 1915'te gerçekleşen hudut tanzimi ile ise bugünkü Svilengrad (Cisr-i Mustafapaşa) arazisinin tamamı ile Karaağaç ve Dimetoka Bulgaristan'a verilmiş, kazanın Edirne dahilindeki köyleri Osmanlı devletinde kalmıştır.[41] Hudut tashihi ile beraber Edirne sancağına tabi Mustafapaşa kazası 10 Eylül 1915 tarihi itibarıyla Kırkkilise sancağına bağlanmış ve kaza merkezi de Eskipolos (Yoğuntaş) karyesine nakledilmiştir.[42] Bu durum, 1924 yılında Kırklareli'nin vilayet olmasına kadar devam etmiş ve yeni il sınırlarının belirlendiği dönemde Mustafapaşa kazası işlevini yitirdiğinden 7 Ocak 1925'te lağvedilmiş ve köylerinin bir kısmı Edirne'ye bağlanmıştır.[43]

Çoban Mustafa Paşa Köprüsü (Star Most/Стар мост)

Aslen Kosovalı olan ve Yeniçeri ocağından yetişerek, vezirlik makamına kadar yükselen Çoban Mustafa Paşa, başarılı bir devlet adamı, iyi bir asker olmasının yanı sıra aynı zamanda hayır ve hasenat sahibidir. O, daha ziyade medfun bulunduğu türbesinin de yer aldığı ve içerisinde banisi olduğu bir cami, han, imaret, hânikâh, tabhane, paşa odaları, kütüphane, hamamdan müteşekkil külliyesi ile tanınmıştır. Bunun dışında, banisi olduğu Eskişehir'de cami, hânikâh, han, imaret ve sıbyan mektebinden oluşan bir külliyesi; Istanbul-Rumelihisar, Galata ve Seyidgazi ile Rodos'ta birer sıbyan mektebi, Silistre ve Prevadi'de birer hamamı; Edirne'de bir han, iki hamam ve Sögütlüdere'de bir köprüsü ile Svilengrad'da kendi adı ile tanınan bir köprüsü

35 Edirne Vilayet-i Celilesi Salnamesi, Edirne Vilayeti Matbaası, 1319 (1902), s. 975-977; Bu eser hakında bir çalışma için bkz.: Edirne Merkez Vilayet Salnamesi H.1319 M. 1901, C. II, Haz.: Ratip Kazancıgil-Nilüfer Gökçe-Musa Öncel, Edirne Valiliği Yay., İstanbul t.y..

36 https://www.citypopulation.de/php/bulgaria-admin.php?adm1id=26

37 Halaçoğlu, "Cisr-i Mustafa Paşa", DİA, C. 8, s. 34.

38 Yusuf H. Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, C. II, Kısım 2, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1983. s. 484-485.

39 Kaza merkezinin oluşturulması için12.000 dönümden ibaret İbrahim Akça Çiftliği arazisi tahsis edilmiş ve bu arazi üzerinde resmi binalar,mektep ve bir de köprü inşa ettirilmiştir. BOA DH-İD, 213/36-6, BOA DH-İD, 213/36-3, BOA DH-İD, 213/36-2.

40 BOA DH-H, 3/22.

41 Ali Ata Yiğit, "Çanakkale Savaşlarının Ortaya Çıkardığı Stratejik Bir Zorunluluk: Osmanlı-Bulgar Hudud Tashihi Antlaşması", Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sa: 63 (Güz 2012), s. 277-280.

42 BOA İ.DH 1516/65, BOA DH. İ. UM 45/2.

43 Resmi Ceride, 7 Kanunusani 1341, sene 2, Numro: 81, s. 2. Kanun no: 532.

mevcuttur. Mustafa Paşa, banisi olduğu eserler için Anadolu ve Rumeli'de, İstanbul, Edirne, Gebze ve Selanik başta olmak üzere, Yalova, İzmit, Balat, Eskişehir, Filibe, Pravadi, Tırhala, Tekirdağ ve Çirmen ile Arnavutluk'da çeşitli gayrimenkul ve menkuller vakfetmiştir.[44] Banisi olduğu, inşası ve onarımı için vakfiyesinden pay ayırdığı eserlerinden biri de tebliğimizin konusu olan Mustafa Paşa Köprüsü'dür.

Köprü, Kanuni Sultan Süleyman zamanında ikinci vezirliğe kadar yükselen Çoban Mustafa Paşa tarafından Meriç nehri üzerinde H.935/1528-1529 yıllarında Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. Uzunluğu 295 m., genişliği 6 m. olan köprüden günümüzde iki araç rahatlıkla geçebilir. Alt kısmında suyun rahatça akışını sağlayan dört büyük gözü ve iki uca doğru alçalan sekizer gözü bulunmaktadır.[45] Duvar yüzleri, kemer ve korkuluklarına kadar iri, düzgün kesme taşlardan yapılmış olan köprünün taşları gümüş renginde olup günümüzde Yunanistan sınırlarında kalan ve bölge yakınlarında bulunan Karabağ köyündeki ocaklardan temin edilmiştir. Selyaran veya mahmuzlarının üstü yarım koni şeklindedir. Köprünün iki yanı düz korkuluk levhalar ile sınırlandırılmıştır (Köprünün genel görünümü için bkz. Fotoğraf 7-8).[46] Doğu-Batı istikametinde köprünün sol tarafında yer alan korkulukların tam ortasına gelecek şekilde bir kitabe köşkü yerleştirilmiştir. Köprünün yüksekliği ile orantısı dikkate alındığında biraz heybetli duran bu yapı, içerisine konulan mihrap şeklindeki bir kemerle süslenmiştir. Mermer zemin üzerine girift istifle hakkedilmiş olan Arapça kitabe metin bu kemerin üstüne gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Bulgar idaresi bu kemerli bölüme daha sonradan Bulgarcası biraz daha detaylı olmak üzere, Fransızca ve İngilizce olarak yapıldığı devir ve banisi hakkında bilgi veren ilave bir kitabe koymuştur. Son tamirde kaldırılan bu kitabenin İngilizce ve Fransızcasında "*Bu köprü Sultan Süleyman Han'ın zamanında 1529 yılında onun veziri Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır*" ibaresi bulunmaktadır (Kitabeler için bkz.: Fotoğraf 9-10-11). Köprünün ünü daha yapıldığı dönemde Balkan sınırlarını aşmıştı. Kanuni Sultan Süleyman nezdinde Venedik elçisi sekreteri Benedetto Ramberti 1534'te köprüden geçtikten sonra tuttuğu kayıtlarda köprü hakkında biraz da mübalağa yaparak şunları yazar:[47] "*Meriç üzerinde Mustafa Paşa köprüsünü geçtik, köprü pek güzel ve geniş, yirmi kemeri var, baştan başa mermerdir. Ortada altın yaldızlı bir taş, köprünün yapıldığı devri, mimarını, yapıcısını ve yapılan masrafları mavi renkte Türkçe harfli bir yazı ile bildirmektedir*".

Mustafapaşa Köprüsü, askeri maksatla yapılmış olmakla beraber, yapıldığı devir itibarıyla mimari açıdan Balkanlar ve Avrupa'da örnek gösterilen eserlerden biridir. Bazı araştırmacılar köprünün banisi olarak farklı Mustafa Paşa ismini öne çıkarmakta iseler de yapının Yavuz Sultan Selim damadı ve Kanuni Süleyman'ın vezirlerinden Çoban Mustafa Paşa tarafından yaptırıldığı, son araştırmalarla hiç bir şüpheye meydan verilmeyecek şekilde teyit edilmiştir.[48] Bu konuda en önemli delil Tapu defterlerindeki kayıtlardır. 370 Numaralı Tahrir Defterine göre, Çoban Mustafa Paşa mülkü olan ve Sultan-zade Hanım Hatun mülkü ile birlikte kayda geçen Çirmen sancağı Karaağaç köyü ile Aladeresi mezrasının gelirleri köprünün bakımına

44 Fatih Müderrisoğlu, "Bani Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", Vakıflar Dergisi, Sa: 25 (1995), s. 68-69.

45 Köprüden geçen seyyahlar köprü uzunluğunu 325 ila 442 adım, genişliğini de 9 adım olarak tarif ederler. Suyun geçtiği gözler hakkında da 17-22 arasında farklı sayılar vermektedirler. Bkz.: Eyice, "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü", s. 748, not: 27.

46 Kazım Çeçen, "Mimar Sinan'ın Yaptığı Köprüler", Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri, C. I, nşr. Sadi Bayram, İstanbul 1988, s. 431.

47 Eyice, "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü", s. 731.

48 Semavi Eyice, "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü", Belleten, XXVIII /112 (1964), s. 731-732.

tahsis edilmiş bulunmaktadır.[49] Yine köprünün inşasından 25 sene sonra İstanbul'a gelen Alman Hans Dernschwam (1494-1568), 18 Ağustos 1553'te köprünün üzerinden geçmiş ve eserin Mustafa Paşa tarafından yaptırıldığını yazmıştır.[50] Köprünün Çoban Mustafa Paşa tarafından inşa ettirildiğinin en önemli delili de üzerindeki kitabesidir. Kitabede köprünün H.935 (1528/1529) tarihinde Mustafa Paşa tarafından inşa ettirildiği yazmaktadır. Mermer zemin üzerine girift istifle hakkedilmiş olan Arapça metinin okunuşu şöyledir:[51]

"Hazâ cisrunenşeehû fî hilâfeti a'zam es-selâtîn es-Sultân Süleyman Han
ibn es-Sultan Selîm Han dâme bihi'lemnuve'l- emân
vezîrihümâ Mustafa Paşa veffekahu'llâhülimâ yeşâ'u izâebka'l-mebna
el-hasenât li-sene esbaha târîhuhâ ebediyyetün hasenetün"

Metnin sonundaki "*ebediyyetün hasenetün* " ibaresi tarih düşürmek için konulmuş olup, ebced hesabı ile H. 935'e ve M. 1528-1529'a tekabül etmekte ve köprünün inşa tarihini göstermektedir. "*Mustafa Başa*" ibaresi de köprünün banisinin kim olduğunu vurgulamakta ve yapımına dair bilgilerle tamamen uyumludur.

Arapça kitabenin anlamı Semavi Eyice tarafından şu şekilde verilmektedir:[52] "*Bu köprüyü büyük sultanların halefi Sultan Selim Hanın oğlu Sultan Süleyman Han (zamanında) -emniyet ve eman sayesinde devam etsin- Mustafa Paşa -Allah onu dilediğine muvaffak etsin- yaptırdı ve onu sağlamlaştırdı. En devamlı yapı yüksek iyilikler olduğundan, tarihi 'ebedi iyilik' oldu*".

Köprü için Gazali mahlaslı ve halk arasında Deli Birader namlı şair Bursalı Mehmed (1466-1535) Efendi'nin de bir kaside yazdığı kayıtlarda geçmektedir. Mustafa Paşa şaire kaside yazması karşılığında 1000 akçe vaatte bulunmuş ise de köprü tamamlanmadan vefat ettiğinden sözünü yerine getirememiş, kaside bittikten sonra Gazali, paşanın eşine müracaat ederek 100 altın almıştır. Köprünün yapımı ve banisi hakkında bilgi vermesi dolayısı ile kaside metni aşağıda verilmiştir.[53]

"*Bildi merhum Mustafa Paşa,*
Köpridür fi'l-hakika bu dünya
Yapdı bir köprü harç idüp varın
İde ta kim bu ma'niyi ima
Dahi köprü tamam olmadın
Ana itdi hücum seyl-i fena
Göçdi merhum didiler tarih
Köprüden geçdi Mustafa Paşa"

Bu hususta başka bir kaynak olarak Evliya Çelebi gösterilebilir. O, köprü hakkında bilgi verirken devrin padişahı Kanuni Süleyman ile banisi Mustafa Paşa arasında geçen bir olayı anlatır. Evliya Çelebi'nin halk arasında geçen bir hikayeden esinlenerek kayda geçirdiği olay şöyle gelişir: 1529'da Viyana seferine çıkan Kanuni Sultan Süleyman köprü başına gelince "*Lala hani*

49 Gökbilgin, Edirne ve Paşa Livası, s. 515-516.

50 Eyice, "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü", s. 732.

51 Arapça metin uzman Musa Öncel'e okutulmuştur. Ayrıca farklı okunuşlar mevcuttur. Bkz.: Eyice, "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü", s. 743, Ahmed Badi Efendi, Riyaz-ı Belde-i Edirne, C. III, s. 2011-2013.

52 Eyice, "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü", s. 743.

53 Eyice, "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü", s. 745-746.

köprü bina eylemişsin. Bize ihsan edersen geçüb gazaya gidelim" diyerek Mustafa Paşa'dan köprüden geçmek için izin ister. Bunun üzerine ihtiyar vezir, "*Padişahım ! Allah gazanızı müyesser ide, avdette geçin*" diye cevap verir. Padişah, vezirin verdiği cevaba kızar *"Minnet ile kokma gülü al eline suseni, Geçme namerd köprüsünden ko aparsın su seni"* beyitini okur ve atını Meriç nehrine sürerek maiyetiyle beraber sudan karşıya geçer.[54] Hikayenin bir benzeri 14 Mayıs 1620'de köprüden geçen İngiliz seyyah Peter Mundy tarafından da kaydedilmiştir.[55] Öyle anlaşılıyor ki bu hikaye köprünün inşa edildiği dönemde ortaya çıkmış ve müteakip yıllarda halk arsında söylenmeye devam etmiş ve muhtelif versiyonları ortaya çıkmıştır.

Köprünün Sinan'ın Mimarbaşılığa tayin olunduğu 1539 tarihinden önce yapılmış olması, mimarını da tartışılır hale getirmiştir. Bununla beraber bütün belge ve bilgiler Mimar Sinan eseri olduğuna işaret etmektedir. Mimar Sinan'ın eserlerinin listesini veren Tezkiretü'l- Ebniye'nin sekizinci bölümünde köprüler anlatılırken üçüncü sırada "*Mustafa Paşa Köprüsü, Meriç suyu üstünde*" başlığı ile verilmektedir.[56]

Köprünün başında yine Mustafa Paşa tarafından yaptırılan baraka tipi dükkanlardan oluşan bir çarşı mevcuttu. Bunlar köprü ile aynı dönemde yapılmışlardı. Ayrıca köprünün yapımından takriben otuz yıl sonra aynı bölgede Haseki Hürrem Sultan'ın başlattığı ve vefatı üzerine Sultan Süleyman tarafından eşi adına tamamlanan bir külliye inşa edildi. Mimar Sinan yapısı olan Haseki Sultan külliyesi içerisinde cami, imaret, sıbyan mektebi, muallimhane, kervansaray ve muhtelif dükkanlardan ibaret bir çarşı bulunuyordu.[57] Bu yapılardan hamam hariç hiçbirisi günümüze ulaşmamıştır. Caminin Balkan Harbi (1913) esnasında yıkıldığı bilinmektedir.[58] Evliya Çelebi bunun "*cisr başındaki cami, selatin camii gibi bir cami-i ruşen*" olduğunu belirttikten sonra kitabesi hakkında bilgi vermekte ve etrafındaki imaret sıbyan mektebi, han, hamam, çarşı ve pazarın da Mimar Sinan yapısı olduğunu kaydetmektedir.[59] Ayrıca köprünün başında Hürrem Sultan mülkü olarak kaydedilen bir de değirmen vardı. Değirmenin zaman içerisinde köprünün ayaklarına zarar verdiği anlaşıldığından tutulan bir raporla yıktırılmak istendiği mühimme kayıtlarından anlaşılmaktadır.[60] Haseki Hürrem Sultan evkafı arasında zikrolunan ve

54 Evliya Çelebi Mehmed Zılli ibn Derviş, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 3. Cilt, s. 322; Eyice, "Cisr-i Mustafa Paşa", s. 33-34.

55 Bu hadisenin benzer versiyonu İngiliz Seyyah Peter Mundy (1608-1667) tarafından anlatılır. Mundy, "*Edirne'den hakkında en az Mustafa Paşa köprüsü kadar çok söylenecek şey olan Cisr-i Mustafa Paşa'ya geldik (15 mil)*" dedikten sonra bu köprüyle ilgili halk arasında anlatılan şu hikayeyi aktarır: "*Muhteşem Süleyman Macaristan'a savaşa giderken bu yolu kullanır, köprüyü görür ve kimin inşa ettiğini merak eder. Mustafa Paşa kendisini tanıtır ve köprüyü inşa edenin kendisi olduğunu söyler. Padişah ta Mustafa Paşa'ya ihsanda bulunulması gerektiği talimatını verir. O da köprünün memleketin iyiliği için inşa edildiğini ve bundan vazgeçilmemesi gerektiğini ifade eder. Padişah, köprüyü kullanmaz, bunun yerine nehrin sığ yerinden geçmeyi tercih eder. Dolayısıyla bugüne kadar gelen bir gelenek yerleşmiş olur: Bir vezir yahut bir paşa savaş durumunda buradan geçecek olsa köprünün üzerinde değil Sultan Süleyman'ın geçtiği yerden geçer; ordunun kalanı ise köprüden geçer*." Eser hakkında bkz.: Peter Mundy, The Travels of Peter Mundy in Europe and Asia, 1608-1667, C.1, Edt.: Sir Richard Camac Carnac Temple, Hakluty Society, 1907, pp. 51-52.

56 Eyice, "Cisr-i Mustafa Paşa", s. 33.

57 Cami ve külliyenin kim tarafından yaptırıldığı hususu tartışmalı olmakla beraber, vakıf kayıtları üzerinde yapılan son araştırmalar külliyenin inşasının Haseki Hürrem adına başlatıldığını ve onun vefatından sonra da Sultan Süleyman'ın eşi adına yapıyı devam ettirdiğini göstermektedir. Bkz.: Şehri Kartal, Haseki Hürrem Sultan Yapıları", İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisan Tezi, İstanbul 2012, s. 357- 376, 445. Çoban Mustafa Paşanın eşi ve Yavuz Sultan Selim Hanın kızı Hanım Hatun tarafından yaptırıldığına dair bilgilerin yanı sıra, Kanuni Süleyman'ın eşi Haseki Hürrem'in inşa ettirdiğini yazanlar da mevcuttur. Halaçoğlu, "Cisr-i Mustafa Paşa", s. 33; Zeki Sönmez, Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar ve Belgeler, İstanbul, 1988, s.21-95.

58 Abtullah Kuran, "Mimar Sinan'ın Onardığı Camiler", Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Vol.: 8-9 (1980-1981), s. 201-202.

59 Evliya Çelebi, Seyahatname, C. 3, s. 422.

60 Ahmet Refik, Türk Mimarları Hazine-i Evrak Vesikalarına Göre, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1937, s. 86-87. Bkz.: Ekteki belge: 2, Eyice, "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü", s. 740.

Mimarbaşı Sinan'ın emriyle 1573 yılında yıktırılan bu değirmen, takriben 90 yıl sonra 1764'te ihtiyaca binaen ayağa kaldırılmış ve yeniden kullanılmaya başlanmıştır.[61]

Mustafa Paşa köprüsü başlangıçta İmparatorluğun en önemli sefer yollarından biri olan Orta-Kol güzergahından emniyetle geçişi sağlayan bir menzil eseri olarak yapılmış olmakla beraber, inşa edildiği andan itibaren ulaşım hizmetlerinin önemli bir unsuru olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Avrupa üzerine yapılan seferlerde kullanıldığı gibi, sonraki yıllarda Avrupa ve Balkanlara ulaşım bu köprü üzerinden sağlanmıştır. Rumeli coğrafyasında yer alan büyük ticaret merkezlerinin Edirne ve payitaht ile irtibatı bu köprü üzerinden sağlanmış, her türlü mal ve emtia nakli bu eser sayesinde daha kolay gerçekleşmiştir. Batıdan gelen seyyahlar ve elçiler bu köprüden geçmişler, yapının ihtişamı ve güzelliği hakkında bilgi vermişlerdir. Yapılışından kısa bir süre sonra 1553'te İstanbul'a gelen Macaristan Elçisi Baron de Busbecq bu köprüyü "*muhteşem bir eser*" olarak tanımlamıştır. G. Cornelius von der Driesch "*Bütün Avrupa'da bir benzerine nadir olarak rastlanabilecek, harikulade güzel bir köprü*" olarak tarif etmiştir.[62] Yılların tahribatına rağmen bu gün bile ihtişamından pek bir şey kaybetmeyen köprü, Türk mimarisinin Rumeli'deki nadir örneklerinden biridir. Adını Türk tarihinin önemli şahsiyetlerinden biri olan banisi Çoban Mustafa Paşa'dan alan köprü, Mimar Sinan'ın ilk eserlerinden birisi olması bakımından da sanat tarihinde özel bir yere sahiptir.

Osmanlı Arşivi vesikalarına göre yanı başında yer alan değirmenin köprünün ayaklarına zarar vermesi dolayısıyla 1573 yılında Mustafapaşa köprüsünün bir tamir geçirdiği anlaşılmaktadır.[63] Edirne kadısına ve Mimarbaşına yazılan H. 12 Rebiülahir 981/11 Ağustos 1573 tarihli bir hükümde Edirne'ye yakın Mustafapaşa Köprüsü önünde yapılan değirmen ve seddin köprüye zarar verdiği bildirilerek, camiye su vermek için yapılan dolaba dokunmayarak, değirmenin tamamen yıkılması ve köprüye olan zararın keşfedilerek tamir olunması istenilmiştir.[64] Bundan sonra 19. yüzyılın başlarında ikinci bir tamir gördüğü bilinir. Cisr-i Mustafapaşa kadısı Esseyyid Mehmed bin Said H. 16 Zilkade 1221'de "*Cisr-i Mustafapaşa kasabası civarında vaki Çoban nam-ı diğer Gazi Mustafa Paşa dimekle arif ecdaddan mebni cisrin beş gözü yanmasına mukaddem münhedim ve iki gözü dahi mail-i inhidam olduğundan*" tamir edilmesi gerektiğini ilgili makamlara iletmiştir.[65] Aynı belgede köprünün tamiri ile ilgili keşif yapıldığı, yüz otuz üç kese akçeye malolacağı, bina ve inşa hususunun aciliyeti sebebiyle "*köprünün tamir ve terminene iktiza eden masarifinin bir mikdarının canb-i miriyeden ve bir mikdarı dahi civar kasabalardan ita ve iane*" olunması gerektiği vurgulanmıştır. Bununla beraber köprünün tamiri bir süre daha gecikmiş ve köprü gözlerinin çökmesi dolayısıyla üzerinden geçilemez hale gelmiştir. H. 1225/1810 senesinde konu yeniden ele alınmış ve tamirine dair yazışmalardan sonra yeni yapılan keşif miktarı üzerinden tamirine başlanmıştır. Yapılan keşfe göre köprünün tamiri 30.000 guruş tutmuştur. Meblağı mezkur 6500 guruş Edirne, 4000 guruş Hasköy, 3000 guruş Çirmen, 5000 guruş Filibe, 4000 guruş Pazarcık, 2500 guruş Samako, 2000 guruş olmak üzere civar kazalardan temin edilmiştir. Geri kalan 3000 guruşu da Bina Emini Hacı Hasan Ağa'dan alınmıştır. Ayrıca işçilik için Cisr-i Mustafapaşa kasabasından 30 nefer, 10 kıta öküz arabası, Çirmen'den 20 nefer ve 5 kıta öküz arabası ile Samako'dan 50 kantar ham demir temin edilmiştir.[66]

61 BOA, C..BLD 127/6312
62 Eyice, "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü", s. 747-748.
63 Eyice, "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü", s. 740.
64 BOA A-DVNSMHM 22/407.
65 BOA C-NF 5/204-1.
66 BOA C-NF 5/204-4, BOA C-NF 5/204-3, BOA C-NF 19/924-1, BOA C-NF 19/924-3, BOA C-NF 19/924-5.

Türkiye'nin Avrupa istikametinde ana bağlantısını sağlayan İstanbul-Sofya yolunun üstünden geçtiği köprü, doğu-batı arasındaki ulaşım hizmetini sürdürdüğü bir dönemde Bulgaristan Hükümeti tarafından yıktırılmak istenmiştir.[67] Bulgar makamları Mustafapaşa köprüsünün yerine, buzları ve nehrin taşkınlıklarını tutmayan, aynı zamanda da Belgrad-İstanbul yolunda trafiği kolaylaştıracak başka bir köprünün yapılması fikrini ileri sürerek 1960 yılında yıkılmasını istediler. Tarım Bakanlığı ve yerel idarenin desteklediği bu fikir, Eğitim ve Kültür Bakanlığı ile Bulgaristan İlimler Akademisi'nin karşı görüşü ve kamuoyunun destek vermemesi üzerine uygulanmadan rafa kaldırıldı. Eski köprünün muhafazası yolu ile nehrin ıslahı ve karayolu geçişini sağlamak üzere yeni köprü yapılması kararlaştırıldı. Ancak yeni köprünün yapılması ve yol güzergahının değişmesinden sonra 1963 yılında bu defa da Sular İdaresi Başkanlığı köprünün yıkılması fikrini bir kez daha gündeme getirdi. İşte bu dönemde Bulgaristan'da önemli bir mimar olan R. Razdeff, 19 Temmuz 1963'te Noradna Kulture adlı dergide köprünün tarihi kıymetini ortaya koyan bir yazı yazdı.[68] Köprünün yıkılması fikri yeterli desteği bulamadı ve bu muhteşem eser günümüze kadar ulaşmış oldu.

1960'lı yıllarda köprünün yıkılmasına karşı kamuoyu oluşturma mücadelesi veren Razdeff onun günümüze yansıyan sahipsizliğini "*Yüzyıllar boyunca Meriç'in suları durmadan eski Mustafapaşa köprüsünün kemerlerinden geçmekte, hayat gece gündüz işlemektedir. Köprü ise tam ve sağlam olarak durmaktadır. Sanki bugün öneminin yüz misli daha büyük olduğunu, varlığının her gün daha derin bir anlam kazandığını anlar gibidir. Fakat onun alınyazısını ellerinde bulunduranlar bunun bilincine acaba sahip midirler?*" diyerek açıklamaktadır. Yüzyılları getirdiği tahribatın eseri olarak, 1960'lı yıllara kadar Belgrad - Edirne transit yolu olarak kullanıldığı da düşünülecek olursa uzun yıllar tamir görmeyen köprü, 21. yüzyılın başlarında harap bir hale gelmiştir. Kemerlerinde çökmeler başlamış, her iki kenarında bulunan köprü korkulukları kırılmış, taş zeminde oyuklar meydana gelmiştir.

Köprüdeki bu tahribatı önlemek maksadıyla Svilengrad Belediyesi tarafından Avrupa Ekonomik Bölgesi Finansal Mekanizması 2009-2014, BG08 programı kapsamında "*Eski köprü: nesiller arasında bir köprü*" projesi hazırlanmıştır. Kültürel miras ve çağdaş sanatları koruma kapsamında kabul edilen bu projenin toplam maliyeti 1.036.568,46 euro olup, 30 Nisan 2016'da tamamlanması gerekmektedir.[69] 6 Ağustos 2015'te Belediye Başkanı Georgi Manolov projenin tanıtım toplantısını yaparak, konu hakkında bilgi vermiş ve amaçlarını "Svilengrad'ın sembolü ve ulusal öneme sahip olan bu anıtı çekici bir turistik ürüne dönüştürmek" olarak açıklamıştır.[70]

Tanıtım toplantısı ile uygulamaya konulan proje kapsamında nehir yatağında suyun akışını engelleyen ağaçlar ve çalılar sökülmüş, menfezlerdeki otlar ve yosunlar temizlenmiş, köprü yüzeyindeki asfalt sökülerek yerine kaldırım taşları döşenmiş ve taş yüzeylerin onarımı tamamlanmıştır.[71] Ayrıca bu proje kapsamında köprü başında yıkılan cami, imaret ve hanı içeren Osmanlı vakıf kompleksinin modelini sunmak için bir açık hava müzesi kurulması planlanmıştır.[72] Bu plana göre köprü etrafındaki açık alan, köprü ve çevresinde bir hologram üreten haritalama

67 Eyice, "Cisr-i Mustafa Paşa", s. 32.

68 Eyice, "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü", s. 729-730.

69 http://www.svilengrad-oldbridge.net/en/svilengrad-municipality-won-a-project-for-restoration-and-exposure-of-the-old-bridge-on-the-river-maritsa/

70 http://www.svilengrad-oldbridge.net/en/svilengrad-municipality-held-an-opening-press-conference-for-the-project-the-old-bridge-a-bridge-between-generations/

71 https://fakti.bg/bulgaria/199647-vazstanovavat-star-most-na-reka-marica

72 http://archaeologyinbulgaria.com/2015/05/10/bulgarias-svilengrad-to-restore-16th-century-ottoman-arch bridge-with-eeanorway-grant/

teknolojisi ile oluşturulacak açık hava müzesi içerisinde yer alması öngörülen köprü, han, cami, pazar ve Türk hamamı gibi dönemin yapıları dijital pozlama ölçekli modeliyle yeniden canlandırılmaktadır.[73] 30 Nisan 2016'da tamamlanması gereken proje, içeriğinde yer alan bazı uygulamalar yerine getirilmeden 12 Aralık 2016'da gerçekleşen kapanış toplantısı ile tamamlanmış oldu.[74]

Sonuç; günümüzde Bulgaristan'ın kumarhaneleri ve eğlence sektörü ile ayakta kalabilen küçük bir sınır kasabası olan Svilengrad/Cisr-i Mustafapaşa, Osmanlılar için fethedildiği dönemden kaybedildiği ana kadar önemli bir yerleşim yeri olmuştur. Önceleri Rumeli ve Avrupa'daki fetihler dolayısıyla sefer yolu üzerinde bir menzil merkezi olarak askeri açıdan önem kazanan kasaba, Meriç nehri üzerinde kurulan köprüsü ve yol güzergahında olması sebebiyle fetihlerden sonra da ticaret ve ulaşım bakımından ehemmiyetli hale gelmiştir. 1913 yılında Bulgaristan'a bırakılan kasaba merkezi bir süre eski önemini yitirse de zamanla Avrupa-Asya arasında güçlenen ticari ilişkiler sonrasında yegane yol bağlantısı üzerinde olması dolayısıyla uzun yıllar demir perde ülkesi olmanın getirdiği zorluklara rağmen bir gümrük kasabası olarak varlığını sürdürmüştür. Kasabanın kurulmasına ve sonraki dönemlerde önem kazanmasına büyük katkı sağlayan Mustafapaşa Köprüsü, bu yıllarda da karayolu güzergahının tek geçiş unsuru olmaya devam etmiştir. 1958 yılında Meriç üzerinde transit geçişleri sağlamak maksadıyla yeni köprünün inşasıyla tarihi köprü uluslararası ulaşımda kullanılmaz hale gelmişse de çevre kentler ve kent içi ulaşımı sağlamaya devam etmiştir. Mustafapaşa Köprüsü zamanla ulaşım ve ticarette önemini yitirse de tarihin kendisi üzerindeki bütün yıpratıcı etkisine ve geçenlerinin vefasızlığına rağmen, Osmanlı mimarisinin Balkanlardaki *"somut kültür mirasının bir örneği olarak"* dimdik ayakta durmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

BOA Y. PRK. ASK. 42/45-2, BOA Y. PRK. ASK. 42/45-1, BOA Y. PRK. ASK. 105/21-1, BOA Y. PRK. ASK. 105/21-2;

BOA, C.BLD 127/6312

BOA C-NF 5/204-4, BOA C-NF 5/204-3, BOA C-NF 19/924-1, BOA C-NF 19/924-3, BOA C-NF 19/924-5.

2. Eserler

Ahmed Badi Efendi, Riyaz-ı Belde-i Edirne, C.III, Haz: Niyazi Adıgüzel-Raşit Gündoğdu, Trakya Üniversitesi Yay., İstanbul 2014.

Bayur, Yusuf Hikmet; *Türk İnkılabı Tarihi*, C. II, Kısım 2, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1983.

Çeçen, Kazım; "Mimar Sinan'ın Yaptığı Köprüler", Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri, C. I, nşr. Sadi Bayram, İstanbul 1988.

Edirne Vilayet-i Celilesi Salnamesi, Edirne Vilayeti Matbaası, 1319 (1901/1902).

73 http://www.svilengrad-oldbridge.net/en/svilengrad-municipality-won-a-project-for-restoration-and-exposure-of-the-old-bridge-on-the-river-maritsa/

74 http://kircaalihaber.com/?pid=3&id_news=18437

Edirne Merkez Vilayet Salnamesi H.1319 M. 1901, C. II, Haz.: Ratip Kazancıgil-Nilüfer Gökçe-Musa Öncel, Edirne Valiliğ Yay., İstanbul t.y..

Ersoy, Eren; "Türklerde Bir İskan Siyaseti olarak Derbend Teşkilatı", Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları Dergisi, C. 6, Sa: 2, (Şubat 2008).

Evliya Çelebi Mehmed Zılli ibn Derviş, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 3. Cilt, Tabii: Ahmed Cevdet, İkdam Matbaası, Dersaadet 1314.

Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 3. Kitap, 2. Cilt, Haz.: Seyit Ali Kahraman- Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2012.

Eyice, Semavi; "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü", Belleten, XXVIII /112 (1964).

Gökbilgin, M. Tayyib; XV -XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Üçler Basımevi, İstanbul 1952.

Gökbilgin, M. Tayyib; "Edirne", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 10.

Halaçoğlu, Yusuf; "Cisr-i Mustafa Paşa", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 8, s. 33-34.

Halaçoğlu, Yusuf; "Çirmen", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 8.

Halaçoğlu, Yusuf; Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2002.

Hoca Saadettin Efendi, Tacü't-Tevarih, C. I, Haz: İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992.

Kartal, Şehri; Haseki Hürrem Sultan Yapıları", İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisan Tezi, İstanbul 2012.

Kayıcı, Haluk; Salnamelere Göre Edirne Sancağı, Edirne Valiliği Yay., İstanbul 2013.

Keçici, Ayşe Değerli; "Osmanlı İmparatorluğunda Bir Taşra Güvenlik Örgütü Olan Derbent Teşkilatı", Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 7, Sa: 1 (2008).

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, Çev.: Seha L. Meray,Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001.

M. Münir Aktepe, "XIV ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskanına Dair",Türkiyat Mecmuası, C. X, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yay., İstanbul 1953.

M. Tayyib Gökbilgin, "Kanunî Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Şehir ve Kasabaları", Belleten, XX/78 (Nisan 1956) .

Memişoğlu, Hüseyin; "Bulgaristanda Türk Kültür ve Sanat Eserleri", Vakıflar Dergisi, Sa: 23 (1994).

Müderrisoğlu, Fatih; "Bani Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", Vakıflar Dergisi, Sa: 25 (1995), s.68-69.

Müderrisoğlu, M. Fatih; "Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri ", Türkler, C. 10, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

Orhonlu, Cengiz; Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı, Eren Yay., İstanbul 1990.

Özey, Ramazan; "19. Yüzyılda Edirne Vilayeti", Marmara Coğrafya Dergisi, Sa: 6, (Temmuz 2002).

Özünlü Erdoğan, Emine; "Akıncı Ocağına Dair Önemli Bir Kaynak: 625 Numaralı Akıncı Defteri Üzerine Bazı Düşünceler", Belleten, LXXIX/285 (Ağustos 2015).

Peter Mundy, The Travels of Peter Mundy in Europe and Asia, 1608-1667, C.1, Edt.:Sir Richard Camac Carnac Temple, Hakluty Society, 1907.

Şemseddin Sami, Kamusu'l-a'lam, C. 6, Mihran Matbaası, İstanbul 1898.

Tosyavizade Rıfat Osman, Edirne Rehnüması, Haz.: Ratip Kazancıgil, Edirne Valiliği Yay., İstanbul 2013.

3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968 / 1558-1560, Ya. Haz.: Nezihi Aykut v.d., Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1993.

370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530), C. I, Edt.: Yusuf Sarınay, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 2001.

Yiğit, Ali Ata; "Çanakkale Savaşlarının Ortaya Çıkardığı Stratejik Bir Zorunluluk: Osmanlı-Bulgar Hudud Tashihi Antlaşması", Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sa: 63 (Güz 2012).

http://bnr.bg/tr/post/100518531

http://news.guide-bulgaria.com/a/9066/the_mezek_thracian_tomb.htm

http://www.haskovo-bulgaria.com/tr/page_25_29.html

http://www.hs.government.bg/bg/obschtina-svilengrad.html

http://www.picturesofbulgaria.com/article/svilengrad.html

https://www.citypopulation.de/php/bulgaria-admin.php?adm1id=26

EKLER:

Fotoğraf 1: Kasabanın Görünümü

Fotoğraf 2: Bölgenin Konumu

Fotoğraf 3: Kaleden Vadinin Görünümü

Fotoğraf 4: Mezek Kalesi

Fotoğraf 5: Kalenin Havadan Görünümü

Fotoğraf 6: Kasabadan Bir Görünüm

Fotoğraf 7: Köprünün Genel Görünümü

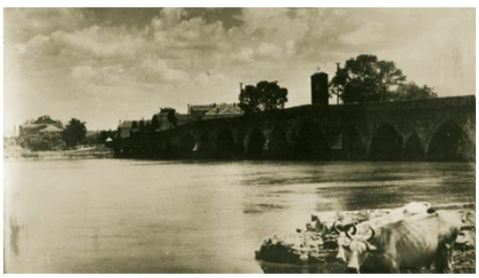

Fotoğraf 8: Köprünün Genel Görünümü

Fotoğraf 9: Kitabe Köşkü (Eski-Yeni)

Fotoğraf 10: Arapça Kitabe

Fotoğraf 11: Bulgarca, Fransızca ve İngilizce Kitabe

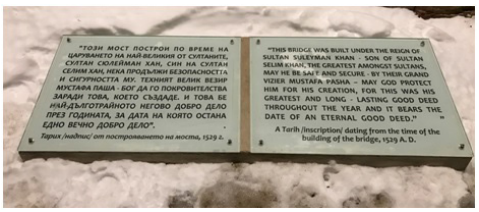

Tamirden Sonra Değişen Bulgarca-İngilizce Kitabe (Arapça Metnin Tercümesi)

Fotoğraf 12: Köprünün 2016 Yılı Tamiri

Belge 1: Çoban Mustafa Paşa Mülkü Olan Karaağaç Köyü Mahsulünün Köprünün Tamirine Ayrıldığına Dair Kayıt (S. Eyice, s. 139)

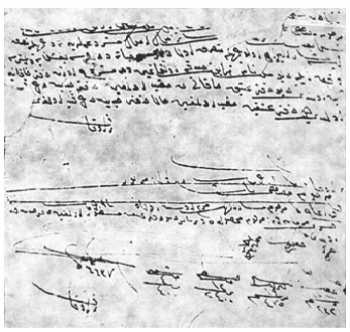

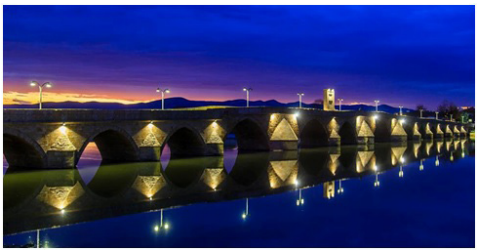

Tamirden Sonra Yeni Hali

Belge 2: Köprü Başındaki Değirmenin Yıktırılması ve Köprünün Tamir edilmesine Dair Bir Hüküm (S. Eyice, s. 740)

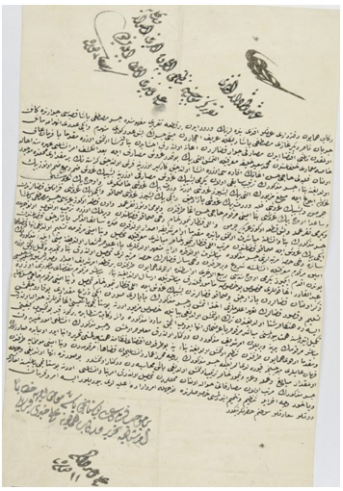

Belge 3: Köprünün 1810 Yılında Tamirine Dair Takrir ve Buyruldu

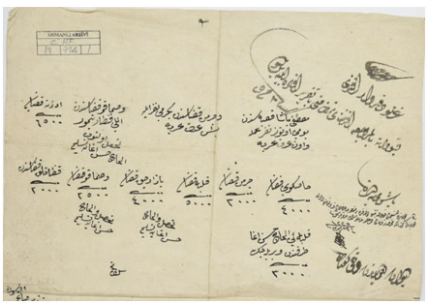

Belge 4: Masraflar, Malzeme ve İşgücünün Temini Hakkında

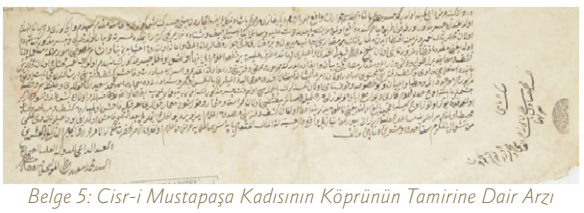

Belge 5: Cisr-i Mustapaşa Kadısının Köprünün Tamirine Dair Arzı

GEBZE MALKOÇOĞLU MEHMED BEY TÜRBESİ

Volkan ŞENEL*

Tarihçesi Hakkında

Gebze şehir merkezinde -günümüzde kent meydanı olarak adlandırılan yerde- bulunmaktadır. Türbenin bulunduğu yer, Gebze'nin eski mezarlık alanıdır.

Erken dönem Osmanlı türbelerinden olan yapının, 1385 yılında ölen Osmanlının ilk akıncı beylerinden Mehmed bin Malkoç Bey'e ait olduğu bilinmektedir. Türbeyle ilgili en erken tarihli bilgiyi ise, Müzeci Halil Edhem Bey vermektedir.1912 yılında yapıyı inceleyen Halil Edhem Bey, türbenin kitabesini okumuş ve Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası'nda[1] *"Gegbüze'de 787 Tarihli Bir Osmanlı Kitabesi"* adlı makalesiyle yayınlamıştır.

Türk mimarlık tarihi araştırmalarıyla tanınan Mimar-Mühendis Ekrem Hakkı Ayverdi'de, burada gömülü olarak bulunan Mehmed Bey'in, Osmanlı sancak beylerinden Malkoç Bey'in kendisinden önce vefat etmiş olan oğluna ait olduğunu belirtmektedir.[2]

Burada üzerinde önemle durulması gereken bir nokta, 87 x 38 cm. ölçüsündeki iki satırlık sülüs yazıttır. Bu yazıt Roma ve Bizans yazıtlarında olduğu gibi oyularak yazılmıştır. Nitekim Halil Edhem Bey'de yazıtın çerçevesi dışında üstte üç, yanlarda dört harften oluşmuş *"amele-i usta İstafanos[3] "* isimli ustanın yazıtı yontan mı, yoksa türbeyi yapan mı olduğunda tereddüte düşer. Kanımızca İstafanos imzalı taş Bizans yapıtlarından alınmış ve burada kullanılmıştır.[4]

Halil Edhem Bey, türbenin kitabesinin estampajını yaptırarak bunu 1933 yılında 417 parça kitâbe kopyası ile birlikte Türk Tarih Kurumu'na bağışlamıştır. Tarihî öneminin belirlenmesine rağmen Malkoçoğlu Türbesi gerektiği kadar özenle korunmadığı için sonraki dönemlerde iyice harap olmuştur. 1940'lı yıllarda sadece büyük köşe pâyeleri görülebilen türbenin içinde bulunduğu mezarlık sonraları bütünüyle ortadan kaldırılmış, sadece Malkoçoğlu Türbesi'nin yeri muhafaza edilmiştir[5]

* Tarihçi, E-mail: senelvolkan@hotmail.com

1 Halil Edhem, "Gegbüze'de 787 Tarihli Bir Osmanlı Kitabesi", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, 7 (1332/1916), s. 228-235

2 Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Mi'mari Çağının Menşe'i, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630-805 (1230-1402)*, İstanbul, 1966, s. 139

3 Stephanos tou Mastoros (Usta Stephanos)

4 Erdem Yücel-Cihat Soyhan, *Gebze ve Eskihisar,* İstanbul, 1976, s. 36-37

5 Semavi Eyice, "Malkoçoğlu Türbesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, İstanbul, 2003, s. 537.

Kitabesi:

1- Kad nakal el- merhûm el- mağfûr min dâral-fenâ

2- ilâ dâral-beka Muhammed bin Malkoç sene seb'a ve semânîn ve seb'a mie.

(Anlamı)

Merhum ve mağfur Malkoç oğlu Mehmed darı fenadan darı bekaya yediyüzseksen yılında göç etti.

Yapının kitabe resmi 1948 yılında İstanbul Arkeoloji Müzeleri ve Eski Eserleri Koruma Komisyonu Yüksek Mimarı Hasan Rıza Ergezen tarafından yapılmış rölövesinde de görülmektedir.[6] Rıza Ergezen, türbe kitabesinin çevredeki bir ilkokula götürülmüş olduğunu ifade etmektedir.

1950'li yıllarda iyice harap bir vaziyete düşmüş olan türbenin, 1969 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce restorasyonuna başlanılmıştır.[7] Vakıflar tarafından yapılan bu restorasyon çalışmasının 1975 yılına kadar sürdüğü bilinmektedir.

İstanbul II.Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu 12.03.1991tarihinde Gebze Malkoçoğlu Mehmed Bey Türbesi'ni tescilleyerek koruma altına almıştır.

17 Ağustos 1999 Marmara Depremi sonrasında iyice hasarlı bir duruma gelen Malkoçoğlu Mehmed Bey Türbesi, Gebze Belediyesi tarafından 2012 yılında restore edilmiştir.

Mimari Özellikleri

Türbe, erken Osmanlı döneminde yeni fethedilen yerlerde velîler ve gazi erenler için yapılan açık türbeler geleneğini sürdürmekle beraber her cephedeki çifte kemerleriyle onlardan çok değişik bir mimariye sahip olduğunu göstermektedir.[8]

Malkoçoğlu Mehmed Bey Türbesi, 6.20 x 6.20 m. ölçülerinde kare planlı bir yapıya sahiptir. Kesme taş, tuğla ve mermer malzeme kullanılarak inşa edilen türbenin köşelerinde L şeklinde payeler bulunmaktadır.

Türbenin ayak ve duvarları almaşık teknikte; bir sıra kesme taş, üç sıra tuğla ile örülmüştür. Yapının kubbesi ve kemerlerinde tuğla; sütun, silme ve başlıklarında devşirme malzeme[9] kullanılmıştır. Kaidesi ve cenazeliği olmayan türbenin zeminde ayaklar birbirine alçak duvarlarla bağlanmış, sütunlar bu duvarların üzerine oturtulmuştur.[10] Yapının her cephesi ikişer kemerle

6 Ayrıntılı bilgi için Bkz. Bahadır Bozdağ, Kocaeli İli Gebze İlçesi H. Halil Mah. 5945 Ada 35 Parselde Bulunan Malkoçoğlu Türbesi Restitüsyon Raporu, Kocaeli, 2011, H. Rıza Ergezen, "Malkoç Türbesi", *Türkiye Turing Otomobil Kurumu Belleteni,* 73 (1948), s. 15-17.

7 Vakıflar Genel Müdürlüğü görevli Yüksek Mimarı Cahide Tamer'in, Anıtları Koruma Kurulu'na yazdığı 31.03.1969 tarihli rapordan restorasyonun bu yıl başladığı anlaşılıyor.

8 Eyice, "Malkoçoğlu Türbesi", s. 538

9 Yapının; sütun, sütün başlığı ve silmelerinin büyük bir bölümü çevrede bulunan Bizans yapılarının kalıntılarından alınarak kullanılmıştır.

10 Ali Kılcı, "Erken Devir Osmanlı Baldagen Türbeleri", *Vakıflar Dergisi*, 29 (2005), s. 255-267.

dışa açılmaktadır. Kemerler, türbe yüzeyinde sekiz yuvarlak kemerden oluşan bir kemer dizisi oluşturmaktadır.

Yapıyı inceleyen Semavi Eyice, bu yapıda klasik sivri Türk kemerinin yerine yarım yuvarlak Bizans kemer biçiminin kullanılmasının, bu türbenin mimarının yerli bir Rum olması ihtimalini güçlendirdiğini ifade etmektedir.

Üstünün ise piramidal biçiminde kâgir bir külâhla (orijinalde) örtülü olduğu tahmin edilmektedir. Osmanlı mimarisinde çok nadir olan bu türbenin bir örneği Bursa'da Yıldırım Bayezid'in zevcesi Devlet Hatun'a aittir. Halil Ethem Bey 1910'larda Malkoçoğlu Türbesi'nin içinde yalnız bir kabir görmüştür. Hasan Ergezen'in rölövesinde ise biri büyük, diğeri küçük iki mezar işaretlenmiştir.[11] Daha sonraki yıllarda türbeye ikinci bir defin işlemi yapılmış olma ihtimali yüksektir.

Yapılan Restorasyonlar

Malkoçoğlu Mehmed Bey Türbesi'nin bilinen ilk restorasyon çalışması, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce 1969 yılında başlatılıp 1975 yılına kadar süren restorasyondur. Oldukça harap bir vaziyette olan türbe, neredeyse yeniden inşa edilmiştir.

Ancak, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce yapılan bu restorasyon da türbenin orijinalde tuğla kubbenin üzerinde olan piramidal biçimli kagir sivri külahı yapılmamıştır. Bu külahın yerine tuğla malzemeden kubbe yapılmış, kubbe içten ve dıştan çimento esaslı sıva ile sıvanmış, bulunamayan yapım kitabesi ise yerine konulamamıştır.

Malkoçoğlu Mehmed Bey Türbesi'nin ikinci restorasyon çalışması ise Gebze Belediyesi'nce 2012-2013 yılları arasında yapılan restorasyondur. Bu restorasyon sırasında; yapının depremde zarar gören beden duvarları onarılmış, bütün kemerler arasına çelik bağlantılar çekilmiş, kubbe üzerine daha önceki restorasyon da yapılamayan piramidal biçimli sivri külahı eklenmiş, türbenin çevre düzenleme çalışması yapılmıştır.

Yapılan bu restorasyon sırasında tüm bilgi, belge ve fotoğrafları elimizde bulunan kitabenin, aslına uygun olarak bir kopyasının yapılarak yerine konulmasının faydalı olacağı düşünülmektedir. Ayrıca, yapının ilk inşası sırasında çevrede bulunan Bizans yapılarının kalıntılarından olduğu düşünülen ve türbede devşirme malzeme olarak kullanılan bazı sütün başlıklarının zarar gördüğü görülmektedir.

Önemi

Erken dönem Osmanlı türbelerinden olan, 14. yüzyılın sonunda yapıldığı belirtilen, Osmanlı Devleti'nin en önemli akıncı ailelerinden Malkoçoğulları'ndan Mehmed bin Malkoç Bey'e ait olduğu bilinen türbe yapısı; Osmanlı mimarisi ve şehir tarihimiz açısından oldukça önemlidir.

11 Eyice, "Malkoçoğlu Türbesi", s. 538

KAYNAKÇA

Halil Edhem, "Gegbüze'de 787 Tarihli Bir Osmanlı Kitabesi", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, 7 (1332/1916), ss. 228-235

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *İstanbul Mimari Çağının Menşe'i, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630-805 (1230-1402),* İstanbul, 1966.

Yücel, Erdem-Soyhan, Cihat, *Gebze ve Eskihisar,* İstanbul, 1976.

Eyice, Semavi, *"Malkoçoğlu Türbesi",* TDV. İslam Ansiklopedisi, C.27, İstanbul, 2003, s.537.

Bozdağ, Bahadır, *Kocaeli İli Gebze İlçesi H. Halil Mah. 5945 Ada 35 Parselde Bulunan Malkoçoğlu Türbesi Rölöve Raporu*, Kocaeli, 2011

Bozdağ, Bahadır, *Kocaeli İli Gebze İlçesi H. Halil Mah. 5945 Ada 35 Parselde Bulunan Malkoçoğlu Türbesi Restitüsyon Raporu*, Kocaeli, 2011

Ergezen, H. Rıza, *"Malkoç Türbesi", Türkiye Turing Otomobil Kurumu Belleteni,* 73 (1948), ss. 15-17.

Yüksek Mimar Cahide Tamer'in Anıtları Koruma Kurulu'na Yazdığı 31.03.1969 Tarihli Rapor

Kılcı, Ali, "Erken Devir Osmanlı Baldagen Türbeleri", *Vakıflar Dergisi*, 29 (2005), ss. 255-267

Kılcı, Ali, *Anadolu Türk Mimarisinde Erken Devir (XIV-XV. Yüzyıl) Baldaken Tarzı Türbeler,* Ankara, 2007.

FOTOĞRAFLAR

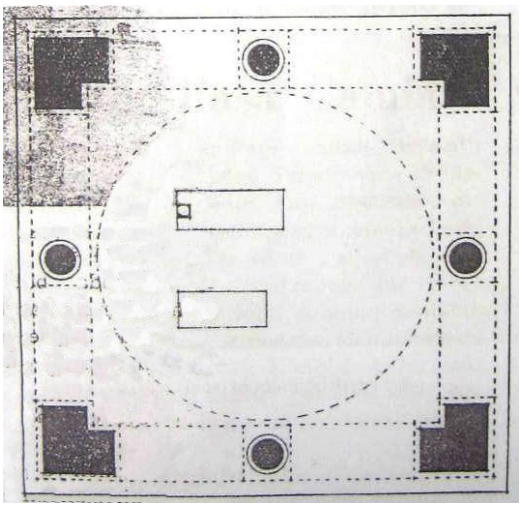

Gebze Malkoçoğlu Mehmed Bey Türbesi'nin Planı

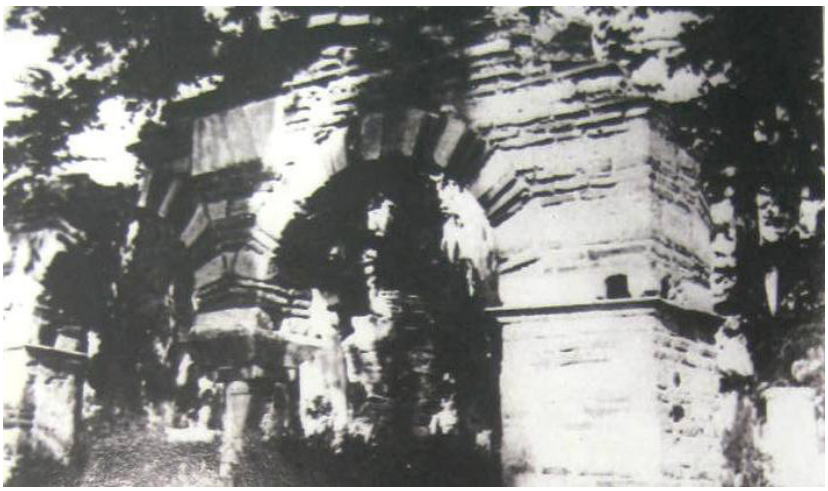

Gebze Malkoçoğlu Mehmed Bey Türbesi'nin 1920'li Yıllardaki Hali

Gebze Malkoçoğlu Mehmed Bey Türbesi'nin 1970'li Yıllardaki Hali

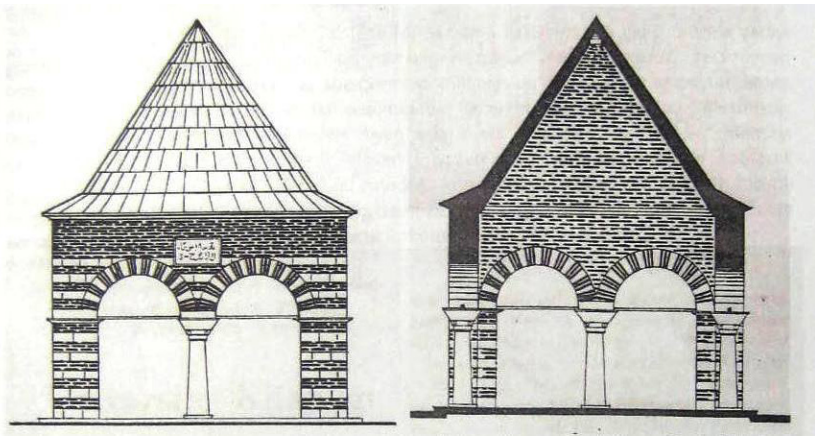

Gebze Malkoçoğlu Mehmed Bey Türbesi'nin 1974 Yılında Çizilen Kesiti

Vakıflar Genel Müdürlüğü Uzmanları 1953 yılında Gebze Malkoçoğlu Mehmed Bey Türbesi'nde İnceleme Yaparken

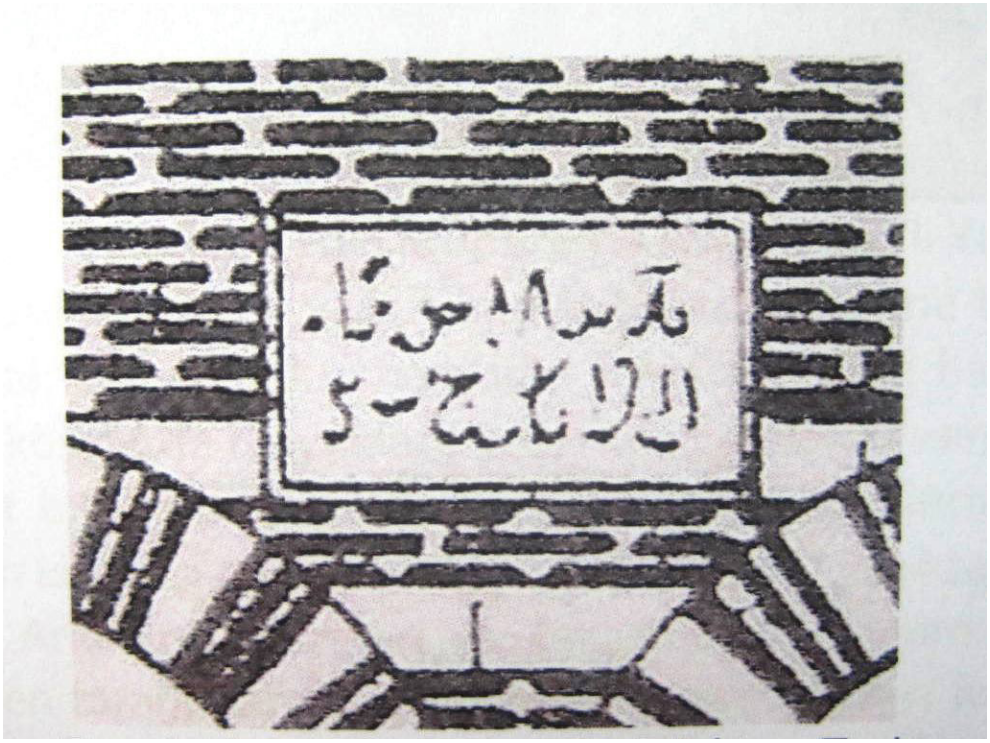

Gebze Malkoçoğlu Mehmed Bey Türbesi'nin Kitabe Rölövesi

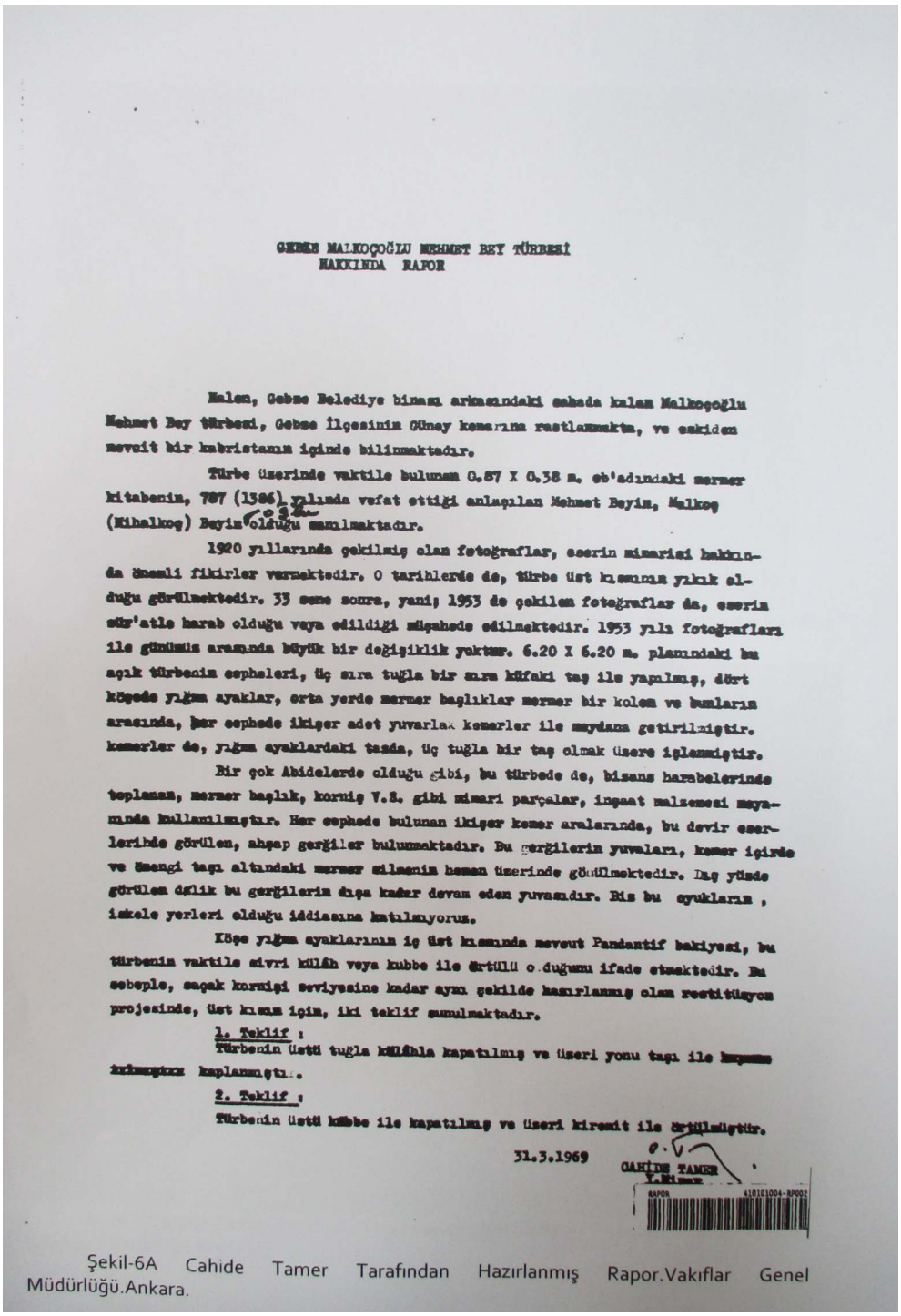

GEBZE MALKOÇOĞLU MEHMET BEY TÜRBESİ
HAKKINDA RAPOR

Malen, Gebze Belediye binası arkasındaki sahada kalan Malkoçoğlu Mehmet Bey türbesi, Gebze İlçesinin Güney kesimine rastlamakta, ve eskiden mevcut bir kabristanın içinde bilinmektedir.

Türbe üzerinde vaktile bulunan 0.87 X 0.38 m. eb'adındaki mermer kitabenin, 787 (1386) yılında vefat ettiği anlaşılan Mehmet Beyim, Malkoç (Mihalkoç) Beyin olduğu anlaşılmaktadır.

1920 yıllarında çekilmiş olan fotoğraflar, eserin mimarisi hakkında önemli fikirler vermektedir. O tarihlerde de, türbe üst kısmının yıkık olduğu görülmektedir. 33 sene sonra, yani 1953 de çekilen fotoğraflar da, eserin sür'atle harab olduğu veya edildiği müşahede edilmektedir. 1953 yılı fotoğrafları ile günümüz arasında büyük bir değişiklik yoktur. 6.20 X 6.20 m. planındaki bu açık türbenin cepheleri, üç sıra tuğla bir sıra küfeki taş ile yapılmış, dört köşede yığma ayaklar, orta yerde mermer başlıklar mermer bir kolon ve bunların aracında, her cephede ikişer adet yuvarlak kemerler ile meydana getirilmiştir. kemerler de, yığma ayaklardaki tarzda, üç tuğla bir taş olmak üzere işlenmiştir.

Bir çok Abidelerde olduğu gibi, bu türbede de, bisans harabelerinde toplanan, mermer başlık, kornış v.s. gibi mimari parçalar, inşaat malzemesi mayanında kullanılmıştır. Her cephede bulunan ikişer kemer aralarında, bu devir eserlerinde görülen, ahşap gergiler bulunmaktadır. Bu gergilerin yuvaları, kemer içinde ve örtü taşı altındaki mermer silmenin hemen üzerinde görülmektedir. Dış yüzde görülen dişlik bu gergilerin dışa kadar devam eden yuvasıdır. Biz bu oyukların , iskele yerleri olduğu iddiasına katılmıyoruz.

Köşe yığma ayaklarının iç üst kısmında mevcut Pandantif bakiyesi, bu türbenin vaktile sivri külâh veya kubbe ile örtülü olduğunu ifade etmektedir. Bu sebeple, saçak kornişi seviyesine kadar aynı şekilde hazırlanmış olan restitüsyon projesinde, üst kısım için, iki teklif sunulmaktadır.

1. Teklif :
Türbenin üstü tuğla külâhla kapatılmış ve üzeri yonu taşı ile kısmen kiremitle kaplanmıştır.

2. Teklif :
Türbenin üstü kubbe ile kapatılmış ve üzeri kiremit ile örtülmüştür.

31.3.1969

CAHİDE TAMER
Yüksek Mimar

RAPOR 410101004-RP002

Şekil-6A Cahide Tamer Tarafından Hazırlanmış Rapor.Vakıflar Genel Müdürlüğü.Ankara.

Yüksek Mimar Cahide Tamer'in Malkoçoğlu Mehmed Bey Türbesi'yle İlgili 1969 Yılında Yazdığı Rapor

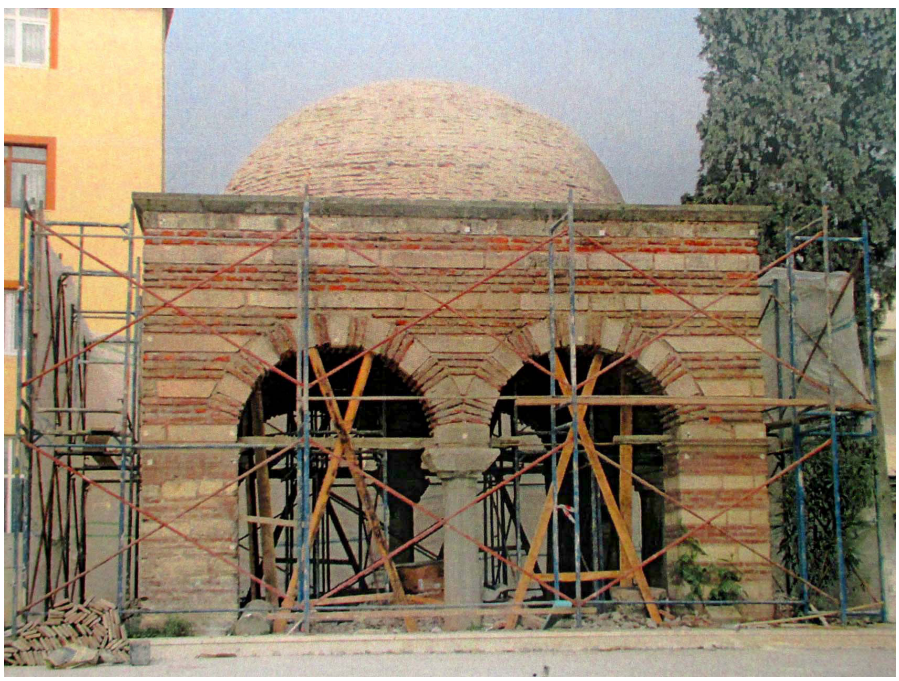

Gebze Malkoçoğlu Mehmed Bey Türbesi'nin 2012 Yılında Restorasyon Öncesinde ve Restorasyon Sırasında Çekilen Fotoğrafları

Gebze Malkoçoğlu Mehmed Bey Türbesi'nin Günümüzdeki Hali (2016)

İZMİT KENTSEL SİT ALANINDAKİ KÜLTÜR VARLIĞI YAPILARIN STRÜKTÜREL NİTELİKLERİNİN ÖZGÜNLÜK DURUMU ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Nurdan KUBAN*
İsmail Talih GÜVEN**
Deniz GERÇEK***

"Zaman içinde kademeli biçimde kendiliğinden veya bilinçli olarak yaratılmış olmalarına bakılmaksızın, tüm tarihi yerleşmeler, tarih boyunca toplulukların çeşitliliğinin ifadesidirler. (...) Tarihi belge niteliklerinin ötesinde, bu alanlar, geleneksel kültürlerin değerlerini somutlaştırırlar."[1]

Tarihi çevreler, onları kuran ve yaşatan farklı dönemlerin fiziksel, sosyal, kültürel, ekonomik ve teknolojik koşullarının, estetik anlayışlarının ve yaşam biçimlerinin birer ürünüdür. Geçmiş nesillerin izlerini taşıyan ve tarihin sürekliliği içinde gelecek kuşaklara aktarılması gereken bu değerler tüm çağlar için kültürel yaşantının vazgeçilmez bileşenleridir. Çünkü kültürler, kendi varlıklarını geçmişleri üzerinden, tarihi birikimlerine dayanarak kanıtlama eğilimindedirler. "Eski kent ve mahalleleri incelemek, bugünü anlamaya, kendimizi tanımaya, tanımlamaya yardımcı bir araçtır."[2] Geçmiş deneyimlerle oluşan ve varlığını sürdüren toplumsal alışkanlıklar, gelenekler, kişilerde aidiyet ve devamlılık duygusu sağlarlar ve öncelikli olarak tarihi çevrelerde somutlaşırlar. Bu anlamda, somut olmayan bileşenleri de kapsamak kaydıyla, tarihi çevreler tüm insanlığa aittir ve değerli bir miras olarak gelecek nesillere özgün biçimde aktarılmaları vazgeçilmez bir zorunluluktur.

Tarihi çevrelerin fiziksel yapısı, bölgedeki anıtsal nitelikteki tarihi yapıların yanı sıra, daha mütevazı görüntü sunan ancak birliktelikleriyle önemli bir değer oluşturan, geçmiş yaşantıların izlerini günümüze ve geleceğe yansıtan konut yapılarından, yani sivil mimarlık örneklerinden, oluşur. Bunların ötesinde, söz konusu yapıların bir araya gelişleriyle oluşan yerleşme karakteri yani sokak dokusu, bahçeler ve bahçe duvarları, merdivenler, sokak çeşmeleri gibi çevresel bileşenler de tarihi çevrelerin fiziksel dokusuna eklenirler. Anıtsal yapılar, geçmişte -çoğu zaman özel bir amaç için- önemsenerek ve özenle inşa edilmiş olduklarından dolayı, dönemin en ileri inşa tekniklerini, teknolojisini, sanatsal becerisini ve estetik anlayışını yansıtırlar. Sivil mimarlık örnekleri ve diğer çevresel unsurlar ise geçmiş dönemlerin yaşam koşullarının ve alışkanlıklarının, toplumsal eğilimlerin yanı sıra, söz konusu dönemde yaygın olarak kullanılan inşa teknik ve yöntemlerini günümüze ulaştırdıklarından dolayı önem taşırlar.

* Yrd. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi Mimarlık Bölümü, nnkuban@gmail.com
** Dr., Kocaeli Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi Mimarlık Bölümü
*** Yrd. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü
1 Washington Tüzüğü, *Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas*, ICOMOS, Washington, 1987, s. 1.
2 Ahunbay, Zeynep, *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon*, YEM Yayınları, İstanbul, 2007, s. 116.

Bu bağlamda, koruma kapsamında anıt yapıların tescili ve korunmasından başlanarak, tarihi çevre koruma yaklaşımına ulaşılmış ve sadece fiziksel yapının korunmasıyla yetinilmeyip tarihi çevreyi oluşturan tüm bileşenler değerlendirilmeye başlanmıştır. Tarihi çevrelerin korunmasından söz edildiğinde "anıtların tek tek korunması sürecinden tarihi kent merkezlerinin, daha sonra kent bütününe geçişi, kültürel varlıklar kavramının geniş kapsamından, bugün somuttan somut olmayan dünyasının korunmasına geçiş" söz konusudur.[3] "20. yüzyıldan itibaren tarihi çevre korumanın kapsamı ve anlayışındaki değişimlerle, tarihi çevreleri yalnızca fiziki özellikleriyle bir 'yapı stoğu' olarak değerlendiren koruma anlayışı değişmiş ve tarihi çevrelerin barındırdıkları değerler bütünüyle korunmasını amaçlayan değer temelli bir olguya dönüşmüştür."[4]

Korumanın temel ölçütlerini Prof. Dr. Zeynep AHUNBAY: "tarihi belge niteliği, eskilik değeri ve estetik değer" olarak gruplandırmaktadır.[5] Tarihi belge değeri kapsamında, geçmişe ilişkin toplum yapısını ve yaşam biçimini yansıtan, yöresel yapı malzemesi ve yapım tekniği gelenekleri ile yerel iklim koşulları doğrultusunda inşa edilen yapıların doku, kütle ve mekân özellikleriyle birer tarihi belge olarak korunmaları gerekmektedir. Eskilik değeri, doğal yaşlanma ve eskime süreçlerinin yapı üzerinde bıraktığı somut izlerdeki değere karşılık gelmektedir. Eskilik değeri sayesinde, yaşanmışlık duygusu ve anı belleklerde yaşatılabilmekte; toplumlar geçmiş nesillerle doğrudan bağ kurabilmektedir. Tarihi değer ve eskilik değeri birlikte ele alındığında "özgünlüğün" korunmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Estetik değer ise yapının göze hoş görünmesi ve sanatsal niteliğiyle ilgili olup; geçmiş nesillerin 'güzellik' anlayışını yansıtmaktadır.

Bu değerler sistemi doğrultusunda, İzmit Kentsel Sit Alanı'nın tarihi değeri, eskilik değeri ve estetik değeri gözetilerek korunması, yaşatılması ve gelecek nesillere aktarılması gerekmektedir. Ancak, söz konusu kentsel sit alanı değerlendirildiğinde, -özellikle sivil mimarlık örnekleri açısından- alanda beklenenden hızlı bir değişim ve dönüşüm yaşandığı görülmekte; yapıların bakımsız kaldığı, yıkılmaya terkedildiği ve/veya yeniden yapım ve ağır müdahalelere maruz kaldıkları gözlenmektedir. Çalışma kapsamında, bu yitimlerin nedenlerinin araştırılması adına –ani yıkıma neden olan afetler ve yapıların kullanımından kaynaklanan faktörler ele alınarak- olası yıkıcı ve yıpratıcı etkenler incelenmekte; sivil mimarlık örneği yapıların bu etkenlerle ilgili mevcut durumları detaylandırılmakta ve bu bağlamda yapıların yapısal sağlamlıkları ile özgünlük durumlarına ilişkin karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılarak, sit alanının daha nitelikli ve bütüncül bir biçimde korunabilmesi için çerçeve öneriler sunulmaktadır.

İzmit İç Kale ve Çevresi Kentsel Sit Alanı

Kocaeli İli İzmit merkez ilçesinde Akçakoca ve Hacıhasan mahallelerinin tamamı ile Kozluk, Orhan ve Veliahmet mahallelerinin bir kısmını kapsayan İzmit İç Kale ve Çevresi Kentsel Sit Alanı'nda toplam 133 adet sivil mimarlık örneği olarak tescil edilmiş parsel tespit edilmiştir. Bu toplamın 41 adedi Akçakoca Mahallesi'nde, 28 adedi Hacıhasan Mahallesi'nde, 15 adedi Kozluk Mahallesi'nde, 24 adedi Orhan Mahallesi'nde, 25 adedi ise Veliahmet Mahallesi'nde yer almaktadır. Çalışma kapsamında, söz konusu 133 tescilli parselin tarih içindeki süreçleri

3 Erder, Cevat, *Tarihi Çevre Bilinci*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara, 2007, s. i.

4 Aykaç, Pınar, "Tarihi Çevre Koruma ve Planlama," *dosya 14.1, TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi Yayını*, 14.1/6 (2009), s.2.

5 Ahunbay, *Tarihi Çevre Koruma ...*, s. 28.

izlenmeye çalışılmakta, ilk tescil döneminden itibaren çeşitli dönemlerde kentte gerçekleştirilmiş envanter dökümleri üzerinden yapıların geçirdikleri değişimler izlenmeye çalışılmaktadır. Araştırma sürecinde 12 adet parselin tescil tarihine ulaşılamamakla birlikte, 45 adedinin Gayrimenkul Eski Eserler Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 10.11.1979 tarihli ve 11612 sayılı kararıyla tescil edilmiş olduğu tespit edilmiştir.[6] H. Besim Çeçener, 1979 yılındaki toplam tescil sayısının 150 civarında olduğunu bildirmekte, ancak tescilli parsel adedinin 1980'li yıllarda 44'e indirildiğini vurgulamaktadır.[7] Günümüzdeki tescilli sivil mimarlık örneklerinin 75 adedi ise İstanbul II. Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 10.06.1995 tarih ve 3785 sayılı kararı ile tescil edilmiştir ve bu tescil kararlarıyla eşzamanlı olarak "İç Kale ve Çevresi Kentsel Sit Alanı" ilan edilmiştir. Ayrıca, 03.07.1987 tarih ve 3448 sayılı kararlarla da 1 adet parselin tescil edilmiş olduğu bilgisine Anıtlar Bölge Kurulu'nun web-sayfasındaki verilerden ulaşılabilmektedir.[8] 18 Temmuz 1995 tarih ve 3832 sayılı kararla "Geçiş Dönemi İmar Koşulları" yürürlüğe girmiş ve Koruma Amaçlı İmar Planı yapılması karara bağlanmıştır. "İzmit İç Kale ve Çevresi Koruma Amaçlı İmar Planı" Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 11.07.2003 tarih 9948 sayılı kararıyla yürürlüğe girmiştir. Söz konusu koruma amaçlı imar planında 2007 ve 2016 yıllarında düzenleme yapılmıştır.[9]

Sözü edilen 133 parsel 2016 yılı Nisan ayında incelendiğinde[10] toplam 38 adet parsel üzerinde yapı bulunmadığı, tescilli sivil mimarlık örneği yapıların yıkılmış olduğu ve günümüzde bu parsellerde yapı bulunmadığı belirlenmiştir. Geriye kalan 95 parsel değerlendirildiğinde ise 30 adet parselde mevcut bulunan yapıların başta yeniden yapım (rekonstrüksiyon) olmak üzere ağır müdahalelere maruz kalmış olduğu ve yapısal olarak var olmakla birlikte, özgünlük değerlerini yitirdikleri tespit edilmiştir. Özgünlük değerini kısmen de olsa halen taşıyan 65 yapıdan 16'sının ise bakımsız kaldığı, doğanın yıpratıcı etkilerine açık bırakılarak, yapısal sağlamlığını yitirdiği ve yıkılma tehlikesi altında olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan gözlem ve değerlendirmeler sonucunda, sit alanında bulunan 133 tescilli sivil mimarlık örneğinin sadece 49 adedinin (iyi veya orta düzeyde) hem yapısal sağlamlık hem de özgünlük değerini korumakta olduğu saptanmıştır.

Geçmişte zengin ve yoğun bir doku oluşturan sit alanında yapılar çeşitli nedenlerle zarar görmekte, hasar almakta, zamanla yıkılmakta ve çoğu durumda yeniden yapım yoluna gidilmektedir. Yıkımlara ve - buna bağlı olarak - yeniden yapımlara neden olan etkenler incelendiğinde, İzmit İç Kale ve Çevresi Kentsel Sit Alanı'nda bu etkenler: ani yıkımlara neden olan deprem, yangın gibi afetler ve uzun vadede yitime yol açan yanlış müdahaleler, bakımsızlık, terk gibi insan kaynaklı nedenler olarak gruplandırılabilir.

Ani Yıkıma Neden Olan Afetler

Yerleşim yerleri çağlardan beri doğal afetlere bağlı yıkım ve zararların tehdidi altında olmuştur. Afetlerin neden olduğu maddi, manevi kayıpların içinde en büyüğü kuşkusuz can kaybıdır. Ancak yeri doldurulması, eski haline döndürülmesi imkânsız olan diğer en önemli

6 Aksoy, Taner, 2011. *Kocaeli Kültür Envanteri,* Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Kültür Yayınları, Kocaeli, 2011.

7 Çeçener, Besim H., "İzmit Arkeolojik ve Kentsel Sit Alanı Hakkında," *Yapı Dergisi*, sayı 212/7(1999), s.103.

8 URL 1: Kocaeli Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü web-sayfası

9 URL 2: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Meclisi'nin Kentsel Sit Alanı'na İlişkin Kararı, 16.06.2016 / 342

10 Çalışmada yapılar hızlı gözlem tekniğiyle incelenmiştir. Uygulamalara yönelik kararlar ve değerlendirmeler, her bir yapı için daha detaylı çalışmalar gerektirecektir.

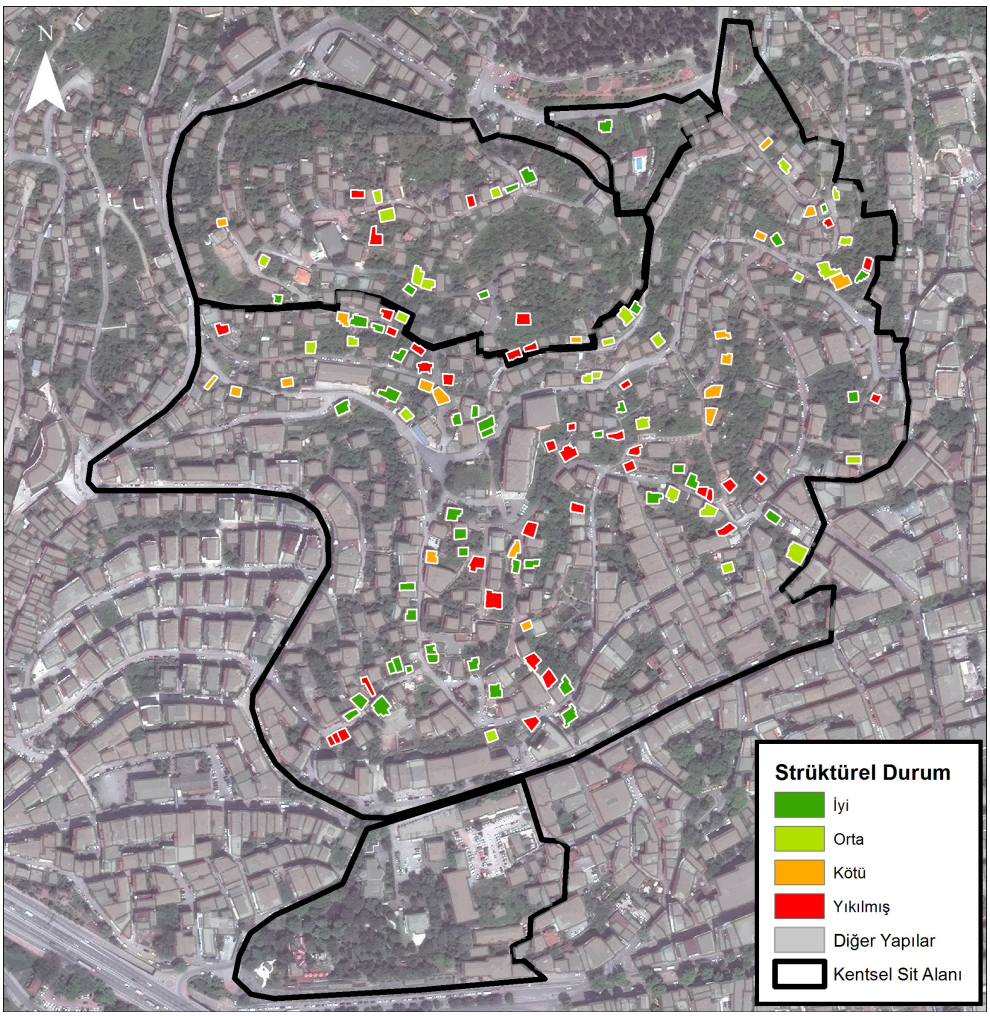

Şekil 1: Kültür varlığı yapıların strüktürel durumu

değer kültür varlığı yapılardır. İzmit tarih boyunca birçok afetle karşılaşmıştır. 1509 yılında İstanbul ve İzmit'i 45 gün boyunca etkileyen bir deprem yapıların önemli bir kısmının zarar görmesine neden olmuştur. 1766' da ve 1894' de meydana gelen depremler şehre ciddi boyutlarda zarar vermiştir;[11] yakın geçmişte yaşanan 1999 depremi ise ülkeyi derinden etkileyen büyük kayıplara ve yıkımlara neden olmuştur. Doğal afetlerin en yıkıcısı olan depremin insan hayatı ve varlıklar üzerinde oluşturduğu büyük riski azaltma amacıyla yapılmış çalışmaların büyük çoğunluğu yapıların stabilitesi konusuna odaklanmıştır. Binaların depreme dayanıklılığı, deprem sonrası etkin önlemler ve iyileştirme gibi konuları hedefleyen bu yaklaşımlar, afetin daha çok kritik ve kısa dönem etkileri ile ilgilenmektedir[1213] Depremin tetiklemesiyle ortaya çıkan ikincil etkilerin ise (ör. yangın) en az afetin kendisi kadar yıkıcı olduğu, özellikle yangınların ahşap yapılar üzerinde geri dönülmez tahribata neden olduğu pek çok kez tecrübe edilmiştir.[14] Dolayısıyla, depreme karşı iyileştirme konusu hem fiziksel

11 Topçu, Hicran, *A Street Scale Conservation Project for Çukurçeşme Street, İzmit [İzmit Çukurçeşme Sokağı İçin Sokak Ölçeğinde Bir Koruma Projesi],* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996, S.24.

12 FEMA, 2000, "Planning for a Sustainable Future: The Link Between Hazard Mitigation and Livability"

13 Nelson ve French, 2002, "Plan quality and mitigating damage from natural disasters: A case study of the Northridge earthquake with planning policy considerations"

14 İSMEP, 2014, "Kültürel Mirasın Korunması"

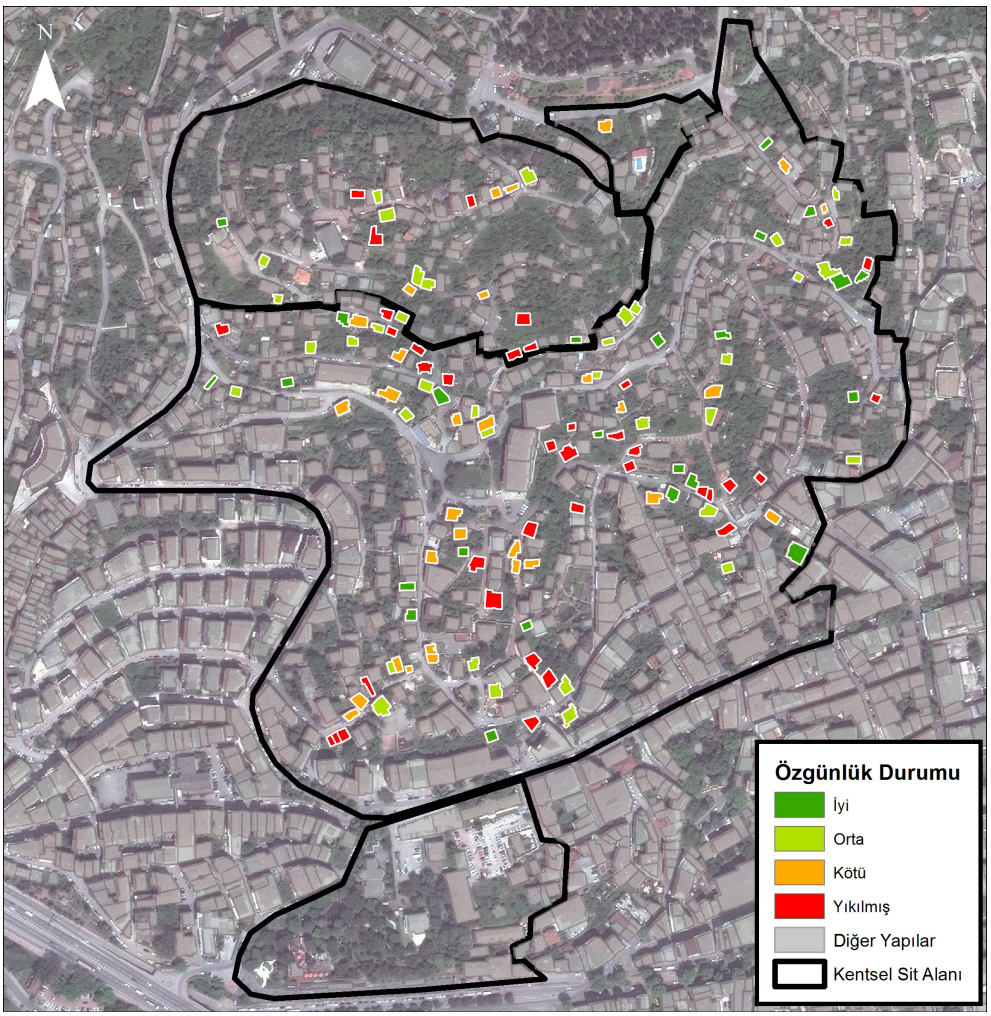

Şekil 2: Kültür varlığı yapıların özgünlük durumu

hem sosyal olarak ele alınması gereken, uzun dönemli ve bütüncül bir yaklaşımı gerekli kılmaktadır[15.16]

Ülkemizde meydana gelmiş depremler ve etkilenen kişi sayısı incelendiğinde, depremin büyüklüğü (magnitüd) ve etkilenen kişi sayısı arasındaki artışın logaritmik olduğu görülmektedir. Bu grafikten, yerleşim yerlerinin genellikle aktif fay kuşaklarına yakın olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu da beklenen depremlere daha hazırlıklı olmamız gerekliliğini göstermektedir. Magnitüdü 7.2 olan, 17 Ağustos 1999 depreminde çalışma alanı yüzey kırığına (Başiskele mevkii) 5 km uzaklıkta, depremin dışmerkezine ise (Gölcük) 10 km uzaklıkta bulunmaktadır. Kocaeli ili özelinde 2008'de yapılmış olan çalışmalara göre bölge 3. Derece sismik tehlike bölgesinde içinde yer almaktadır.[17] Çalışma alanı, deprem riski az olan bir bölge olarak değerlendirilebilir, ancak alanın doğusunda ve batısında 1 km den daha yakın tali faylar bulunmaktadır. Depreme bağlı heyelan ve yangınlar bölge için önemli risklerdendir. Depremin etkisi yapılarda daha az görülse de ikincil risklerde yapı hasar alma riskinin yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

15 Tobin, 1999, "Sustainability and community resilience: The Holy Grail of hazards planning?"
16 Godschalk, 2003, "Urban Hazard Mitigation: Creating Resilient Cities"
17 Özalaybey S., vd. 2008. "Kocaeli İli için Zemin Sınıflaması ve Sismik Tehlike Değerlendirme Projesi"

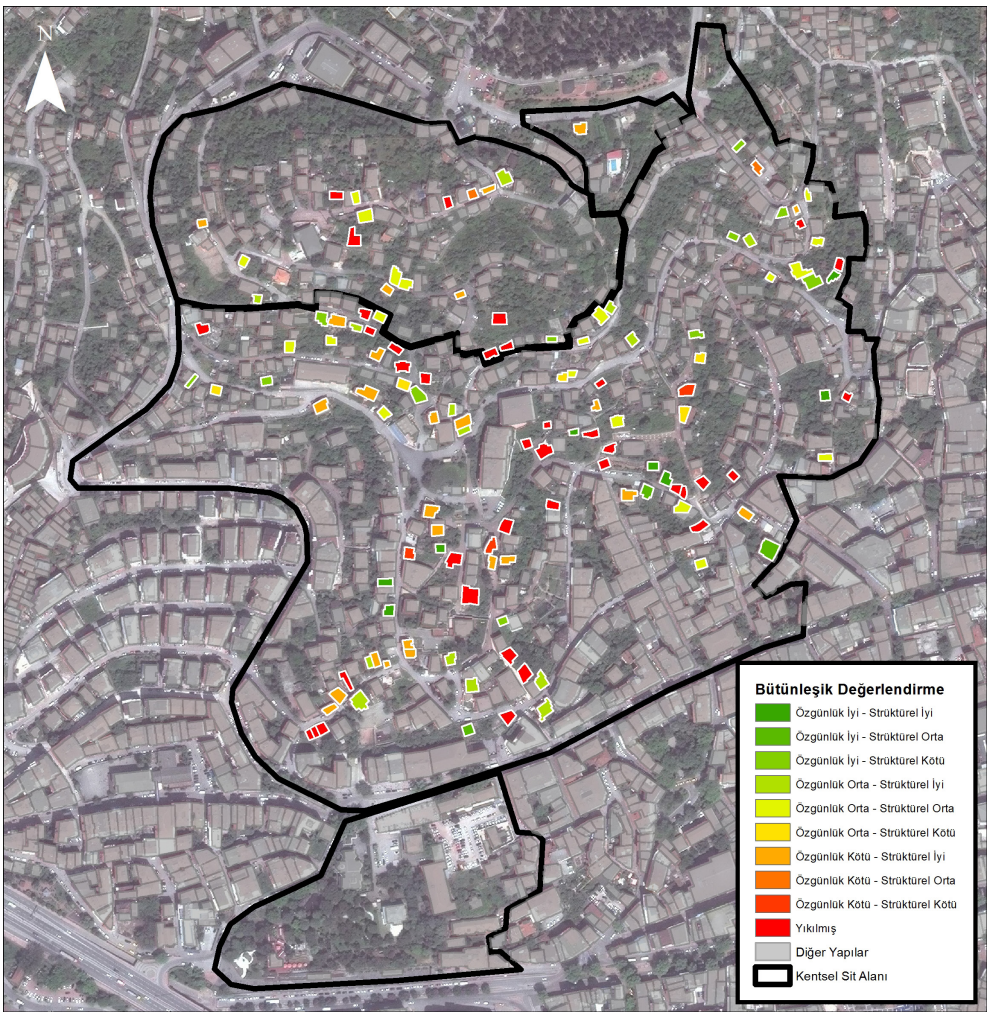

Şekil 3: Kültür varlığı yapıların özgünlük ve strüktürel durumlarının bütünleşik değerlendirilmesi

Çoğunlukla ahşap yapılardan oluşmuş tarihi dokularda yangın, temel afet olarak ortaya çıkabileceği gibi (ör. tedbirsizlik, kundaklama), temel afet olan depremin ikincil etkisi olarak da ortaya çıkabilir. Her iki durumda da hem afet meydana gelmeden önce, hem de afet sonrasında alınabilecek önlemlerle yangının tarihi dokuda neden olabileceği tahribat önlenebilir veya azaltılabilir. Çalışma alanı yangına müdahaleyi kolaylaştırıcı önlemler açısından incelendiğinde, itfaiye araçlarının erişimine elverişli yolların varlığının, yangına müdahale edebilecek nöbetçi araç ve gerekli park alanı, yangın vanalarının varlığı ve mekânsal dağılımının, yangın durumunda gerekli müdahaleyi zamanında ve gerektiği biçimde yapabilmek için yetersiz olduğu gözlemlenmiştir. Çalışma alanındaki organik sokak dokusu ve dar geçitler nedeniyle, itfaiye araçlarının alanın tümüne erişebilmesi mümkün olamamaktadır. Oldukça eğimli bir yamaçta konumlanmış olan sit alanında hızlı müdahale gerçekleştirebilecek olan nöbetçi söndürme araçlarının park ve manevra yapabilecekleri sınırlı alanların bir kısmı meydan özelliğinde iken geri kalanı otopark olarak kullanılmaktadır. Alanda çıkmazlar ve ancak yaya olarak kullanılabilecek merdivenli sokaklar gözlenmektedir. Yangın esnasında kullanılabilecek yangın vanaları alanda gözlemlenmekle beraber sayıları ve mekânsal dağılımları incelendiğinde, alana müdahalede yetersiz kalacakları düşünülmektedir.

Uzun Vadede Yitime Yol Açan Etkenler

Yapıların sağlıklı ve nitelikli biçimde geleceğe aktarılabilmesi için, içlerinde yaşamın devam etmesi ve sürekli bakımlarının yapılması büyük önem taşımakta; yapıda onarım gerektiğinde ise bu işin bilinçli ve özenli bir biçimde yapılması gerekmektedir. Çoğu durumda, içinde yaşanan yapının yakından gözlenmesi, yağmur oluğunu tıkayan yaprakların vakitlice temizlenmesi, gerektiğinde çatının aktarılması, hasar gören kısımların özenle tamir edilmesi gibi önlemler ileride oluşabilecek yıkıcı hasarları büyük oranda engeller. Bu nedenle, kültür varlığı niteliği taşıyan sivil mimarlık örneklerinin içinde yaşayan kullanıcılarıyla birlikte varlıklarını sürdürmeleri istenir. Bu sayede, bir yandan yöredeki sosyal doku ve geleneksel yaşam biçimi güvenceye alınırken diğer yandan da yapıların bakımı ve korunmaları sağlanmış olur. Terk edilen ve kullanılmayan yapılar, zaman içinde bakımsız kalacaklarından dolayı yıpranırlar ve doğanın yıpratıcı güçlerine karşı savunmasız kalarak yitirilirler. Çalışma alanında özgün nitelikler taşımakla birlikte yapısal sağlamlıklarını yitirmiş bulunan 16 yapının 14'ünün terk edilmiş olduğu ve kullanılmadığı dikkat çekmektedir.

Kültür varlığı niteliği taşıyan yapılarda bakım ve onarım işlerinin de özen ve hassasiyetle gerçekleştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Daha geniş pencere açılmak istenerek ahşap yapının cephe duvarındaki taşıyıcı dikmelerinin kesilmesi, kullanım alanlarının büyütülmesi için odalar arasındaki taşıyıcı duvarların sökülmesi veya betonarme eklerle yapıya etki eden yüklerin arttırılması, sadece özgün değerlerin yitimine neden olmakla kalmayıp, aynı zamanda yapıyı strüktürel olarak da zayıflatmaktadır. Yapıların yaşamlarını sürdürebilmesi için bakım ve onarım gereklidir; ıslak hacimlere ilişkin çözümler üretilmesi, strüktürel sorunların giderilmesi gibi insan sağlığına ilişkin zorunlu müdahaleler elbette kabul edilmelidir. Ancak, müdahalelerde, yapıya zarar verecek, özgünlük değerini zayıflatacak ve/veya yapısal yük getirecek yaklaşımlardan kaçınılmalıdır. Alanda yapılan incelemede, günümüzde fiziksel varlığını sürdüren toplam 95 yapıya uygulanan müdahaleler değerlendirilmiş ve 30 adedinin yeniden yapımlara konu olduğu, 41 adedinin orta düzeyde, 24 adedinin ise iyi düzeyde özgünlüklerini koruduğu gözlenmiştir.

Kentsel Sit Alanındaki Sivil Mimarlık Örneği Yapıların Özgünlük ve Yapısal Sağlamlık Üzerinden Karşılaştırmalı Değerlendirmesi

Avni Öztüre, 1981 yılında İzmit'teki sivil mimarlık eserlerini değerlendirmekte ve iki örnekle yorumlamaktadır. "Yakın döneme kadar özelliğini koruyan (Türk Mimarisine ayrı bir üslup getiren) eski İzmit evleri gün günden erimekte, yıkılmakta ya da niteliği bozulacak biçimde onarılmaktadır. Başta Dere Camii Sokak'ta Akköseoğlu'lara ait bir ev[18] ile Alacamescit Sokak'ta eski Bizans Sarayı kalıntıları üzerine İznikmit kadısı Gümüşoğlu'na ait konak[19] bütün özelliklerini taşır durumda, ayaktadır." Öztüre, günümüzde Saatçi Ali Efendi Konağı adıyla bilinen Gümüşoğlu Konağı ile ilgili olarak 1951 yılında koruma kararı alınmasına rağmen kitabın yayınlandığı 1981 yılına dek her hangi bir işlem yapılmadığını ve evin "çoluk çocuğun ve zamanın tahribine" terk edildiğini bildirmektedir.[20]

18 Günümüzde Elbeyoğlu Konağı

19 Günümüzde Saatçi Ali Efendi Konağı

20 Öztüre, Avni, *Nicomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi*, Çeltüt Matbaacılık, İstanbul, 1981, S. 219.

Öztüre'nin 1981 yılında yaptığı tespit, aradan geçen 36 yıla rağmen, ne yazık ki halen geçerliliğini büyük oranda korumaktadır. Sit alanında yapılan bu çalışmada, sivil mimarlık örneği yapıların "erimeye, yıkılmaya" devam ettikleri veya "nitelikleri bozulacak biçimde onarıldıkları" hatta yeniden inşa edildikleri sayısal verilerle ortaya konulmaktadır.

Kentsel sit alanında bulunan 133 adet tescilli parsel yerinde incelenerek özgünlük durumları ve yapısal sağlamlık durumları değerlendirilmiştir. Her iki ölçüt için 4'erli düzey grupları (iyi-orta-kötü-yıkılmış) tanımlanmıştır. Yapısal sağlamlık değerlendirmesinde günümüzde mevcut olmayan yapılar "yıkılmış" grubunda; taşıyıcıları hasar görmüş, gözle görülür ölçüde sehim yapmış, yangın geçirmiş, önemli malzeme ve eleman kaybı gösteren yapılar "kötü" grubunda; onarılabilir düzeyde hasarlı (sıva dökülmesi, kiremit kaybı, kaplama yitimi vb.) yapılar "orta" grubunda değerlendirilmiş; diğer yapılar ise "iyi" olarak işaretlenmiştir. Özgünlük değerlendirmesinde ise yeniden yapım ve ağır müdahaleler geçiren yapılar "kötü" grubunda; pencere açıklıkları değiştirilmiş, bir takım ekler almış olmakla birlikte özgün nitelikleri halen okunabilen yapılar "orta" grubunda değerlendirilmiş; plan, kütle, cephe biçimlenişleri açısından özgün niteliklerini koruyan yapılar ise "iyi" olarak işaretlenmiştir. Yapılan değerlendirmeler hızlı gözlem tekniğiyle ve yapıların dışardan gözlenmesi yoluyla gerçekleştirilmiştir ve genel bir durum tespiti için hazırlanmıştır. Yapılara ilişkin karar ve uygulama süreçlerinde, her bir yapıya dair daha detaylı inceleme ve araştırmalar yapılması gerekmektedir.

Yapılan değerlendirme sonucunda özgünlük ve yapısal sağlamlık durumlarına ilişkin bir matris oluşturularak, alanın mevcut durumu saptanmıştır. Bu matris, toplam 133 yapıdan sadece 8 tanesinin hem yapısal sağlamlık hem de özgünlük değeri açısından iyi durumda olduğunu; özgünlük değeri yüksek 12 yapının yapısal sağlamlık açısından kötü durumda olduğunu; sağlamlık açısından iyi durumda olan 24 yapının ise özgünlük değerinin düşük olduğunu ortaya koymaktadır.

	ÖZGÜNLÜK					
YAPISAL SAĞLAMLIK		İYİ	ORTA	KÖTÜ	YIKILMIŞ	Toplam
	İYİ	8	15	24	0	47
	ORTA	4	22	3	0	29
	KÖTÜ	12	4	3	0	19
	YIKILMIŞ	0	0	0	38	38
	Toplam	24	41	30	38	133

Tablo 1. Kentsel sit alanındaki sivil mimarlık örneklerinin yapısal sağlamlık ve özgünlük değerleri açısından karşılaştırmalı değerlendirmesi

Bu sayısal değerleri örnekler üzerinden açıklamak üzere, 6 örnek yapı ele alınmaktadır. Bu yapıların seçiminde alanda birbirine yakın konumlanmakta olmaları –dolayısıyla afetlere ilişkin, zemin özellikleri ve kentsel nitelikler açısından benzer özellikler göstermeleri- ancak gerek

yapısal sağlamlık gerek ise özgünlük açısından farklı durumları ortaya koymaları dikkate alınmıştır. Her yapı için kullanılan görsel malzemelerde sol baştaki fotoğraf yapının tescil edildiği döneme tarihlenmekte;[21] ortadaki fotoğraf 2011 yılındaki durumunu;[22] sağdaki fotoğraf ise günümüzdeki durumunu göstermektedir.

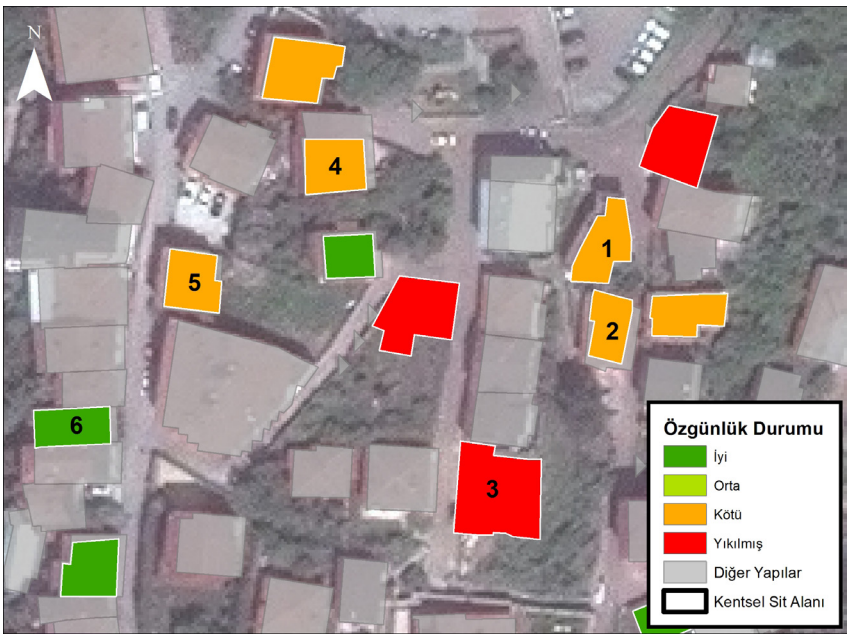

Şekil 4: Örnek kültür varlığı yapıların özgünlük durumları

387 Ada 1 parselde bulunan yapı (Resim 1), bir yeniden yapım örneği olduğundan dolayı özgünlük değeri "kötü"; yakın dönemde bir yangın geçirdiğinden dolayı yapısal sağlamlık değeri de "kötü"dür. 387 Ada 2 parselde bulunan yapının bir yeniden yapım örneği olduğu eski fotoğraflarla karşılaştırıldığında okunabilmektedir. Çıkmasının açısı değiştirilmiş ve tümüyle yeniden inşa edilmiş bu yapının özgünlük değeri "kötü", ancak yapısal sağlamlık durumu "iyi" olarak işaretlenmiştir (Resim 2). 401 Ada 3 parselde olduğu geçmişte yapılmış olan envanter dökümlerinden anlaşılan yapı, günümüzde mevcut olmadığından her iki ölçüt altında "yıkılmış" olarak işaretlenmiştir (Resim 3). 402 ada 2 parseldeki yapının bir yeniden yapım örneği olduğu eski fotoğraflarından anlaşılmaktadır. Cephedeki pencere adedinin dahi değiştirilerek yeniden inşa edilmiş olan bu yapının özgünlük grubu "kötü", yapısal sağlamlık grubu ise "iyi" olarak belirlenmiştir (Resim 4). 402 ada 7 parselde bulunan yapının ahşap taşıyıcı duvarının sökülerek yerine beton hatıllı bir tuğla duvar örüldüğü açıkça görülmektedir. Bu müdahale yapının hem özgünlük değerinin, hem de - yapının taşıyıcılığını zayıflattığından ötürü- sağlamlık durumunun "kötü" olmasına neden olmaktadır (Resim 5). 1181 Ada 8 parseldeki yapının ise gerek yerinde yapılan incelemede gerek ise eski envanter dökümleriyle yapılan karşılaştırmalar sonucunda özgünlük ve sağlamlık durumlarının "iyi" olduğu belirlenmiştir (Resim 6).

21 Aksoy, *Kocaeli Kültür* ..., s 305, 306, 326, 192, 205, 329.

22 Erdoğan, Nevnihal vd., *Tarihi İzmit Kent Merkezi, Mahalleler, Sokaklar, Mimari Eserler*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 91, 84, 82, 83, 50, 82.

Resim 1: 387 ada, 1 nolu parseldeki yapının dönüşümü

Resim 2: 387 ada, 2 nolu parseldeki yapının dönüşümü

Resim 3: 401 ada, 3 nolu parseldeki yapının dönüşümü

Resim 4: 402 ada, 2 nolu parseldeki yapının dönüşümü

Resim 5: 387 ada, 7 nolu parseldeki yapının dönüşümü

Resim 6: 1181 ada, 8 nolu parseldeki yapının dönüşümü

Sit alanına ilişkin Koruma Amaçlı İmar Planı'nda sivil mimarlık örneği olarak işaretlenen 133 adet parsel incelendiğinde, günümüzde toplam 38 adet parsel üzerinde her hangi bir yapı bulunmadığı tespit edilmiştir. Söz konusu yapılar, kimi durumda gerekli bakım ve onarımlar yapılmadığından zaman içinde doğanın yıpratıcı etkilerine maruz kalmış ve 'mail-i inhidam' hale gelerek yıkılmışlar, kimi durumlarda ise yangın, deprem gibi ani yıkıma neden olan etkilerle yitirilmişlerdir. Parseller üzerindeki tescil kararı devam ettiğinden dolayı, söz konusu yapıların yeniden yapımları (rekonstrüksiyonları) gündeme gelecektir.

Alanda 19 adet yapının günümüzde ayakta olmalarına rağmen, sağlamlık açısından zayıf durumda oldukları tespit edilmiştir. Söz konusu yapıların bakımsızlık, terk ve yangın gibi etkilerle strüktürel niteliklerini yitirdikleri gözlenmektedir. Bu yapıların 12 adedi özgünlük değerlerini büyük oranda korumaktadır, ancak bu değerler yapısal zayıflıklar nedeniyle önemli bir tehdit altındadır. 4 adet yapı, özgünlük değerlerini orta derecede korumakta olmasına karşın yapısal sağlamlıklarını yitirmişlerdir. 2 adet yapı uygulanan bilinçsiz müdahaleler (niteliksiz ekler ve cephe duvarının betonarme olarak yeniden yapılması) nedeniyle yıpranmaya açık hale gelmiş; 1 adet yapı ise yeniden yapılmış olmakla birlikte yangın geçirerek hasar görmüştür.

29 adet yapının sağlamlık açısından kabul edilebilir (orta) düzeyde varlıklarını sürdürdükleri belirlenmiştir. Bu yapıların 4 adedi özgünlük açısından değerlerini korumakta, 3'ü ise özgünlük değerlerini yitirmiş durumdadır. Bu grupta yer alan yapıların büyük çoğunluğu (22 adet) özgünlük değerlerini kısmen yitirmiş yapılardan oluşmaktadır. Bu değerlendirmede gözlenen temel müdahaleler, pencere açıklıklarının genişletilmesi için cephe duvarlarındaki ahşap taşıyıcı dikmelerin kesilmesi ve betonarme eklerle yapıya tasarlanmamış yeni yüklerin getirilmesidir. Sözü edilen müdahalelerin, gelecekte yapılar için tehlike oluşturması söz konusudur.

Sit alanı içinde 47 adet yapının sağlamlık açısından iyi durumda olduğu saptanmıştır. Ancak, bu toplamın sadece 8 tanesi iyi düzeyde, 15 tanesi ise orta düzeyde olmak üzere özgün niteliklerini koruyan yapılar olup, önemli bir kısmı ise (24 adet) özgünlük değerlerini yitirmiş –yani yeniden inşa edilmiş- yapılardır. Ancak, yeniden yapım (rekonstrüksiyon), çağdaş koruma anlayışında ancak zorunlu ve özel durumlarda kabul edilen bir uygulamadır. "Yeni yapı, yerinde yapıldığı anıtın tarihi dokusuna, özgün malzeme ve işçiliğine sahip değildir. Bir kopya, tarihi yapının kütle ve mekânlarını ancak biçimsel olarak canlandırabilir, anıtın yerini alması olanaksızdır."[23] Diğer bir deyişle, tarihi yapının yerine inşa edilen yapı, aynı malzemeyle ve biçimle inşa edilmiş olsa dahi "tarihi belge değeri" ve "eskilik değerini" yitirmiştir, artık özgünlüğe sahip değildir. Söz konusu yapılar, sadece tarihi yapıların estetik değerini taklit ederek bir anımsatma işlevi görebilirler; bu koşullarda korumaya neden oluşturan özgünlük değerinin gelecek nesillere taşınması mümkün değildir.

23 Ahunbay, *Tarihi Çevre Koruma ...*, s. 99.

"Mimaride en güzel ve büyük olanı restore etmek bir ölüyü canlandırmak kadar olanaksızdır. Yalnız sanatkârının ellerinin ve gözlerinin yapabileceği bir sanat eseri, asla yeniden tekrar ortaya konamaz. Başka bir devir onu canlandırabilir, fakat o zaman bu yeni bir yapı olur. Eserlerinize itina gösterirseniz, onları restore etmeye ihtiyacınız olmaz. Eski anıtı büyük bir ihtimamla gözlemleyiniz. Taşlarını sayınız, dağılmaya başlarsa demirle telle bağlayınız, yıkılmayı önlemek üzere payandalar koyunuz, onu kurtarmak üzere yaptığınız şeylerin çirkinliğiyle meşgul olmayınız; bir koltuk değneği, bir uzvu kaybetmekten daha değerlidir."[24]

John Ruskin, The Seven Lamps of Architecture (1849)

Sonuç

Tarihi çevre koruma yaklaşımındaki temel amaç, geçmiş nesillerin geleneksel yaşam alışkanlıklarını geleceğe aktarmak; bu yaşama tanıklık eden ve sahne olan kent dokusunun ise tarihi bir belge olarak özgün nitelikleriyle korunmasını sağlayarak geçmiş dönemlerin estetik ve teknik düzeylerini gözler önüne sererek tarihin sürekliliği içinde yaşatmaktır. Koruma, tarihi yapıların dokunulmazlığını gerektirmez; aksine, tarihi yapının nitelikli biçimde korunabilmesi adına içinde yaşamın sürmesi hedeflenir ve yaşamın gerektirdiği bakım, onarımların yapılması ve önlemlerin alınmasını zorunludur. Aksi halde, yapının yıpranmaya açık hale gelmesi ve yıkılması -dolayısıyla korunması hedeflenen özgünlük değerinin de yapıyla birlikte yitirilmesi- kaçınılmazdır.

Ancak, tarihi yapıya müdahale ederken, gerekli özen ve dikkatin gösterilmemesi, kendi ellerimizle özgün değerlerin yok edilmesi de kabul edilemez. Bu nedenle, kültür varlığı niteliği taşıyan yapılarda, sivil mimarlık örneğinin tüm değerlerinin benimsenerek, yapılacak her türlü müdahalenin hassasiyetle gerçekleştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Müdahale esnasında malzeme, yapım sistemi, plan şeması, cephe düzeni, kütle, gabari gibi yapının tarihi belge niteliği taşıyan unsurlarının değiştirilmemesi; yapının yaşam süresi boyunca doğru bakım ve onarım yöntemleriyle korunması, yenileme yoluna gidilmemesi, eskilik değerinin geleceğe aktarılması gerekmektedir. Yapının barındırdığı yaşamın ve yaşam izlerinin ortadan kaldırılarak yeniden inşa edilmesi, yapının sadece strüktürel bir nesne olarak 'metalaştırılması' anlamına gelmekte ve koruma açısından istenen nitelikte sonuçlar vermemektedir.

Sit alanında bulunan yapılardan:

- Hem strüktürel hem de özgünlük değeri açısından iyi durumdaki 8 yapının bakımlarının sürdürülmesi sağlanmalı;

- Özgünlük açısından iyi durumda olan ancak strüktürel açıdan orta durumda oldukları belirlenen 4 yapı için yapısal sağlamlaştırma önlemleri alınmalı;

- Özgünlük değeri yüksek olmakla birlikte strüktürel durumu kötü olduğu tespit edilen 12 yapı için acil önlemler alınarak yitirilmeleri önlenmeli;

- Özgünlük değeri açısından orta düzeyde, strüktürel durumu iyi olduğu saptanan 15 yapıda özgün değerlerin daha fazla yitirilmesinin önüne geçilmeli;

24 Aktaran Erder, *Tarihi Çevre Bilinci,* s. 178.

- Hem özgünlük değeri hem de strüktürel durumları orta düzeyde olduğu belirlenen 22 yapıda sağlamlaştırma önlemleri alınmalı ve özgün değerlerin daha fazla yitirilmesi önlenmeli;

- Özgünlük değeri orta düzeyde, strüktürel durumları kötü olduğu saptanan 4 yapıda acil önlemler alınarak yapıların günümüze ulaşan özgün niteliklerinin tümüyle yitirilmesinin önüne geçilmeli;

- Özgün değer açısından kötü durumda oldukları tespit edilen toplam 30 yapının yitirilmiş özgün durumlarına ilişkin belgeler derlenerek bir veri tabanına aktarılmalı;

- Yıkılmış bulunan 38 yapıya ilişkin belgeler derlenerek bir veri tabanına aktarılmalı; bu yapıların sayısının artmaması için gerekli önlemler alınmalıdır.

Bu kapsamda, İzmit İç Kale ve Çevresi Kentsel Sit Alanı'nda bulunan sivil mimarlık örneği yapılara ilişkin yapılan değerlendirmeler doğrultusunda, alanın nitelikli biçimde korunarak geleceğe aktarılabilmesi için, bu yapılarda yaşamın sürmesinin teşvik edilmesi ve desteklenmesi, yaşamın gerektirdiği bakım onarım müdahalelerinin sürekliliğinin sağlanarak yapıların varlığının güvence altına alınması önerilmektedir.

Kentsel Sit Alanı'nı, birincil olarak veya depremin ikincil etkisi olarak ortaya çıkabilecek yangınlara karşı koruyacak önlemler alınması gerekmektedir. Kentsel sit alanında ağırlıklı olarak ahşap yapı malzemesinden inşa edilmiş sivil mimari örneği yapılara yangın durumunda etkin biçimde müdahale edilebilmesi için sit alanının çeperinden servis sağlayabilecek yol genişletme yapılması, nöbetçi müdahale araçları bulundurulması ve bu araçlara sit alanı içerisinde veya çeperinde yer tahsis edilmesi, çalışma alanında su vanalarının sayısının artırılması ve özellikle sivil mimari örneği yapıların yakın çevresinde konumlandırılması yangının neden olabileceği ani yıkımların önüne geçilmesi ve zararların azaltılması bağlamında büyük fayda sağlayabilecek önlemlerdendir.

KAYNAKÇA

Ahunbay, Zeynep, *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon*, YEM Yayınları, İstanbul, 2007.

Aksoy, Taner, 2011. *Kocaeli Kültür Envanteri,* Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Kültür Yayınları, Kocaeli, 2011.

Aykaç, Pınar, "Tarihi Çevre Koruma ve Planlama," *dosya 14.1, TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi Yayını*, 14.1/6 (2009), s.2-5.

Çeçener, Besim H., "İzmit Arkeolojik ve Kentsel Sit Alanı Hakkında," *Yapı Dergisi*, sayı 212/7(1999), s.102-109.

Erder, Cevat, *Tarihi Çevre Bilinci*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara, 2007.

Erdoğan, Nevnihal; Ayyıldız, Sonay; Özbayraktar, Mehtap, *Tarihi İzmit Kent Merkezi, Mahalleler, Sokaklar, Mimari Eserler*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

FEMA (Federal Emergency Management Agency), 2000, "Planning for a Sustainable Future: The Link Between Hazard Mitigation and Livability", Federal Emergency Management Agency, Washington, D.C.

Godschalk, D. R., 2003, "Urban Hazard Mitigation: Creating Resilient Cities", Natural Hazards Review, 4(3), p.p. 136-143

İSMEP, 2014. "Kültürel Mirasın Korunması", İSMEP Yayınları, İstanbul.

Nelson, A. C., French, S.P., 2002, "Plan quality and mitigating damage from natural disasters: A case study of the Northridge earthquake with planning policy considerations", Journal of the American Planning Association, 68(2), p.p. 194–207

Öztüre, Avni, *Nicomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi*, Çeltüt Matbaacılık, İstanbul, 1981.

Özalaybey S., Zor E., Tapırdamaz M.C., Tarancıoğlu A., Özalaybey S.Ç.,Erkan B., Karaaslan A., Alpaslan E., Ergin M., Ergintav S., Tan E. 2008. "Kocaeli İli için Zemin Sınıflaması ve Sismik Tehlike Değerlendirme Projesi", TÜBİTAK, 5057105, 190.

Tobin, G. A., 1999, "Sustainability and community resilience: The Holy Grail of hazards planning?" Global Environmental Change Part B: Environmental Hazards, 1(1), p.p. 13–25

Topçu, Hicran, *A Street scale conservation project for Çukurçeşme Street, İzmit [İzmit Çukurçeşme sokağı için sokak ölçeğinde bir koruma projesi],* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996.

Washington Tüzüğü, *Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas*, ICOMOS, Washington, 1987.

URL 1: Kocaeli Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü web-sayfası http://www.korumakurullari.gov.tr/TR,89442/kocaeli-kultur-varliklarini-koruma-bolge-kurulu-mudurlu-.html, Erişim tarihi: 26.02.2017

URL 2: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Meclisi'nin Kentsel Sit Alanı'na İlişkin Kararı, 16.06.2016 / 342, http://www.kocaeli.bel.tr/Files%5CImarDaireBsk%5CNAZIMPLANDUYURU%-5C2016%5C06%20-%20HAZ%C4%B0RAN%5C02%20-%20MECL%C4%B0S%20KARARI%5C2016-342.pdf), Erişim tarihi: 26.02.2017

KAPANIŞ OTURUMU KONUŞMALARI

Haluk SELVİ

Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumunun kapanış oturumuna hoş geldiniz.

24 Mart Cuma günü öğleden sonra Çoban Mustafa Paşa'nın türbesi başında bir açılışla başlayan programımız 33 oturumda 6 farklı salonda 140 tebliğle tamamlanmış bulunuyor. Tabi ki sempozyum düzenleme kurulu olarak yola çıktığımızda dördüncü sempozyumumuz için titiz davranma kararı almıştık. Zira daha önce yapılmış olan sempozyumlarda aynı konuların tekrar etmesi ihtimali oldukça yüksekti. Ve bu titiz davranışın sonunda yaklaşık olarak Çoban Mustafa Paşa üzerine 20 tebliğ sunuldu. Çoban Mustafa Paşa'nın bu kadar geniş bir alanda ele alınabileceğini ve onunla ilgili bu kadar farklı kaynakların bulunduğunu aslında biz yola çıkarken çok fazla idrak edebilmiş değildik. Ama bizim tarihimizin derinliklerine inildikçe ne kadar fazla miktarda ele alınması gereken konu olduğunu, araştırılması gereken konu olduğunu Çoban Mustafa Paşa ve eserleri üzerinden gayet açık ve net bir şekilde anlamış oluyoruz. Ve geldiğimiz noktada isabetli bir seçim yapmış olduğumuzu da görüyoruz. Kurucu beylerin izinden yola çıkmıştık. Akça Koca, Kara Mürsel, Gazi Süleyman Paşa ve nihai olarak da Çoban Mustafa Paşa üzerinde dördüncü sempozyumumuzu tamamlamış oluyoruz.

Düzenleme kurulu olarak yola çıktığımızda "Acaba ikincisini yapabilir miyiz?" sorusunu taşıyorduk. Açık ve net olarak bunu ifade etmek istiyorum. Ama Kocaeli tarihinin derinliklerine inildikçe Kuzeybatı Anadolu'nun tarihî derinliklerine inildikçe 4000 yıllık tarihî hadiseler, siyasî, iktisadî gelişmeler bizim bugün geldiğimiz noktada hiç ummadığımız bir neticeye ulaştırdı. Ve gerçekten bizi mutlu edici olan hadise ise düzenleme kurulu olarak konuların ancak %10'nun bu sempozyumda mükerrer olmuş olmasıdır. 300 müracaattan 150 tebliğe indirebildik. Ve bunlardan şüphesiz ki tekrar olmaması imkansız bilgiler içerisinde ve %10'luk bir payımız vardı bu hedefi de gerçekleştirmiş olduk. Bunun mutluluğunu da aynı zamanda yaşıyoruz.

Sunulan tebliğler içerisinde 10 tebliğ bizim Yeni Çağ dönemiyle ilgiliydi. Tebliğlerin çoğunluğu 19. ve 20. yüzyıl üzerineydi. İnşaat tarihi alanından, sanat tarihi alanından sunulan değerli tebliğler vardı. Her şeyden önce ben akademisyen arkadaşlarımıza ve hocalarımıza sempozyumumuza göstermiş oldukları ilgiden dolayı teşekkür etmek istiyorum.

Değerli katkılarınız, emekleriniz olmasaydı bizim bu sempozyum serisinin dördüncüsü gerçekleştirmemiz mümkün değildi. Bu yüzden hassaten bütün katılımcılara tebliğ sunan ve sunmayan katılımcılara, görüşlerini bize iletenlere, eleştirel yaklaşanlara teşekkür ediyoruz.

Ben buradan sözü Maria Ivanics Hanım'a bırakmak istiyorum. Kendisi Macaristan Szeged Üniversitesi'nde sempozyumumuza katıldı. Aynı zamanda onu değerlendirme kuruluna yazarken, bir şeyi de hedefledik. Kendimiz görüyoruz, geziyoruz, farklı yaklaşımlarda bulunuyoruz ama dışarıdan bir gözün "Türkiye'de sempozyumlar, tarihî yaklaşımlar acaba hangi aşamada?", "Biz burada ne yapıyoruz?" Bu nedenle, Bir Türk tarihçisi olarak Maria Hanım'ın değerlendirmeleri bizim için önemliydi. Şimdi kendisini dinleyeceğiz.

Maria IVANICS

Sayın başkanım, değerli meslektaşlar, sevgili öğrenciler

Her şeyden önce sempozyumun organizatörlerine, Kocaeli Üniversitesi'ne ve Kocaeli Büyükşehir Belediyesine teşekkür etmek istiyorum.

Gerçekten şahane bir sempozyum geçirdik. Benim için sanırım diğer meslektaşlarım için de çok verimli bir sempozyum oldu. Bu sempozyumda büyük bir devlet adamı olan Çoban Mustafa Paşa'yı andık. Onun hayatı Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş devrine ait bir kariyerdir. 16. yüzyıl devlet adamlarının çoğu gibi O da Bosna'dan devşirildi diye tüm sunumlarda bunu duyabilirdik. Ancak şurada şüpheli bir nokta var. Çoban Mustafa Paşa babasının adı Abdulkerim, dedesinin adı Abdulmu'ıd olunca ailesi hiç olmazsa iki nesilden itibaren Müslüman olmalıydı. Benim bildiğim kadarıyla ve yeniçeri kanunlarına göre de Müslüman bir çocuk devşirilmez. Bunun için, bu konu üzerine ilerde daha fazla tetkikler yapılması düşünüyorum. Tabi istisnalar var. Çoban Mustafa Paşa istisna olursa bunu açıkça söylemeliyiz. Ama inşaallah tetkikler bize takdim edecekler.

Nasıl olursa olsun Çoban Mustafa Paşa yeniçeri ocağına alınmış, Kapıcıbaşı mevkine yükselmiş, sonra vezir rütbesine çıkmış. Çaldıran Savaşı'nda Selim Han yanında veziriazam Hersekli Ahmet Paşa ile Çoban Mustafa Paşa da bulunuyordu. Rumeli Beylerbeyi rütbesinden Yavuz Sultan Selim tarafından üçüncü vezirliğe getirildi. Bu kariyerinin en yüksek noktası olarak sultanın kızlarından Hanım Sultan ile evlenip "Damat" lakabını kazanmış.

Osmanlı tarihçileri Osmanlı hanedanının en büyük sayılan muharebelerini şöyle sıralıyorlar:

1. Kosova Muharebesi
2. Çaldıran Muharebesi
3. Mohaç Meydan Muharebesi
4. Haçova Muharebesi

Çoban Mustafa Paşa bu en önemli dört seferin ikisinde Çaldıran'da ve Mohaç'da mevcut bulundu. Bu sıraya daha iki önemli Osmanlı seferini de eklemek lazım. 1521 yılında Belgrat Seferi'ne katılıp Hisar'a Tuna tarafından saldırı yapan kuvvetlere komutan olmuş. Gelecek yıl onu Rodos Seferi'nde Serdariyye olarak görüyoruz. Ancak, kuşatmanın sonuna varmadan

Mısır Valiliği'ne atandı. Mısır'da Çerkez beylerinin başlattığı isyanı bastırdıktan sonra İstanbul'a döndü. Nisan 1529 tarihinde İstanbul'da vefat etti. Bazı kaynaklara göre 1529'da Viyana Seferi'ne gitmek üzereyken ölmüştür. Demek ki Çoban Mustafa Paşa biz Macarlar için bizi yakından merak eden tarihimizi etkilenen kişiydi.

Bu sempozyumda ben şunu öğrendim. Gelecekte, onun şahsiyetini, onun faaliyetini daha ayrıntılı olarak tetkik etmemiz gerekir. Aynı zamanda Çoban Mustafa Paşa ne kadar yüksek mevkiye yükselirse vatanı olan Balkan'ı da unutmayan bir devlet adamıydı. Onun ismini muhafaza eden eserleri yaptırdı. Svilengrad'da yaptırdığı 12 gözlü köprüsü üzerinden geçen Dernschvvam, Busbeke gibi Habsburg elçilerinin hayranlığını çekti. Köprüyü muhteşem olarak niteleddiler. Çirmen'deki Karaağaç Köyü bile Aladeresi mezrasının gelirleri köprünün bakımına tahsis edilmişti. Silistre'de, Pravadı'da, Edirne'de hamamlar yaptırmış. Eskişehir'de Kurşunlu Camii, Edirne'de bir han yaptırdığı bilinmektedir. Cemiyetin kalkınması için Çoban Mustafa Paşa tarafından kurulmuş ve camiler yanına yerleştirilmiş sıbyan okulları da onun geniş görüşlüğünü gösteriyor ve bugünkü insanın ona karşı hürmet duygusunu uyandırıyor.

Son olarak gelecekten de birkaç söz söylemek istiyorum. Tavsiyede bulunmak istiyorum. Başkanımız anlattığı gibi bugüne kadar düzenlenen sempozyumlarda Akça Koca, Kara Mürsel, Gazi Süleyman Paşa ele alınıp incelenmişti. Ancak, hepsinin üzerindeki kişi olan Osmanlı sultanı en az itibariyle eksiktir. Bir sonraki sempozyumun mutlaka yapılmasına ve mümkünse Orhan Gazi'ye ithaf edilmesi kanımca yararlı olacaktır. Teşekkür ederim.

Kemalettin KUZUCU

Kıymetli hazirun, sevgili gençler

Sempozyum başlığı her ne kadar Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü olsa da genel olarak baktığımızda; dinlediğimiz ve gördüğümüz kadarıyla ilk çağdan günümüze kadar çeşitli konularda Kocaeli'nin tarihine, sorunlarına, ileriye dönük planlanacak şeyleri ele alan bildiriler dinledik. Şüphesiz ilkçağlar önemli, İstanbul'da Marmaray Projesi yapılırken biliyorsunuz, Yenikapı kazılarında bazı arkaik eserler ortaya çıktı ve bunlar İstanbul'un tarihini 8.500 yıl geriye götürdü. İzmit-Kocaeli, İstanbul'un hemen yanı başında bulunduğuna göre ve bir deniz bölgesi de olduğuna göre İzmit'in ilkçağ tarihi içinde yapılacak çok çalışma var anlamına geliyor. Eskiçağcı araştırmacılar için hayli veri bulunmaktadır. Bunu da bir temenni olarak dile getirmiş olayım.

Çok kapsamlı bildiriler vardı. Kadim dostum Haluk Bey ilk sempozyumdan beri bizi bu işte gedikli hale getirdiği için çalışmalarına da yakından tanıklık ediyorum. İlk sempozyum bitişinde ikinci sempozyumun yapılıp yapılmayacağı belli değildi ama sizlere de verilen kitaplarda gördüğünüz üzere sempozyum bildirileri giderek kalınlaşıyor. Dördüncüsü de çok başarılı bir şekilde yapıldı. Beşincisinin, altıncısının yapılacağından hiç şüphe yoktur. Ona az sonra değineceğim. Şöyle genel olarak bildirilere baktığımızda, tabi yerel tarih çalışmalarının ve şehir tarihinin ne kadar önemli olduğu ortaya çıkıyor. İzmit-Kocaeli bu bakımdan benim bildiğim bir ilki gerçekleştirdi. 4 sempozyumluk bir program yapan başka bir şehir yok. Keşke bunu Edirne, Bursa da yapabilseydi. Aynı zamanda bunun da bir mesaj olmasını diliyorum. Hatta bugün ülkemiz sınırları dışında kalan yerler içinde mesela Belgrad, Selanik gibi bölgeler için bu tür sempozyumlar Türkiye'de seri halinde yapılabilir. Bu da ikinci temennimiz olsun.

Yerel tarih çalışmaları, biyografi konulu bildiriler vardı. Mesela bir bildiride, bir kişinin kitabı tanıtıldı. Kitap aslında bir fıkıh kitabı, dinî kitap, ama Kocaeli ile bağlantısı neydi? Yazarının Kocaelili İzmitli olmasıydı. Tabi bildiriyi hazırlayan akademisyen bunu hazırlarken yazarın hayatından, ailevi durumundan, kökeninden, eğitim durumundan, mesleğinden bahsetti. Bütün bunlar aynı zamanda dönemin eğitim sistemi, sosyal hayatı hakkında vs. bilgiler veriyordu. Bu açıdan değerli. Bu fıkıh kitabı, halk İslamı ile yüksek İslam arasındaki farkı ortaya koyan bir eser olması açısından da kıymetlidir. Dönemin dinî anlayışı, dinin yaşanışı hakkında güzel bilgiler içeriyordu. Hemen hemen hepsi güzeldi ama benim dikkatimi çeken sorgulayıcı bildirilerde vardı. Feridun Emecen hocamız açılış oturumunda Çoban Mustafa Paşa'ya dikkat çekti. Şu ana kadar bilinen bilgilerin yeniden gözden geçirilmesi gerektiğine işaret etti. Bir kere Çoban unvanının sonradan kendisine verildiğini dönemin kaynaklarında çoban unvanının olmadığını sonradan böyle bir yakıştırma yapıldığını ifade etti. Feridun hocam her zaman yaptığı gibi yine tarihi tenkit, metodoloji konusunda güzel bir ders verdi. Bizler de bunu inşallah alırız. Bir başka bildiride Çoban Mustafa'nın eşinin, Yavuz Sultan Selim'in hangi kızı olduğunu sorgulanmıştır. Bunlar, bilinen yanlışları düzeltmeye yönelik çalışmalardı. İlk Osmanlı döneminden son dönemine kadar ve Cumhuriyet dönemine kadar bildiriler dinledik. Mesela I. Dünya Savaşı sırasında çok kötü bir sınav vermiş olan Enver Paşa'nın İzmit'teki yatırımlarını dinledik. 1916 yılında İzmit'e bir araba fabrikası kazandırdığını öğrendik. Bu bildiri bize, tarihî şahsiyetlerin sadece başarısızlıklarıyla değil de dengeli bir şekilde her açıdan değerlendirilmesi gerektiğini hatırlatıyordu. Daha çok bildiri vardı aynı şekilde; İttihatçıların millî iktisat programı dâhilinde yürüttükleri tarım politikaları, bataklıkları kurutma çalışmaları, ahaliyi ziraat konusunda bilinçlendirmeye yönelik konferanslar düzenlenmesi gibi konularda bildiriler vardı. Yine Kocaeli önemli bir merkez ve nüfusunun dönem dönem değişmesine rağmen %30'unun gayrimüslim olduğu bir belde ve burada Müslüman gayrimüslim ilişkilerinin nasıl yürüdüğü devletin bu ilişkilere nasıl baktığı hakkında da bildiriler vardı.

Kısaca özetlemek gerekirse; Osmanlı Devleti taşra politikasını belirlerken, taşradan gelen talepleri şikâyetleri dikkate almıştır. Taşra da bu talep ve şikâyetlerle merkezi bir yandan haberdar etmiş bir yandan da merkezin politikalarında belirleyici olmuştur. Bu açıdan sunulan bildirilerde biz sadece Kocaeli tarihi değil aynı zamanda Osmanlı devlet aygıtının nasıl işlediğini de görmüş oluyoruz. Netice itibariyle güzel bir külliyat meydana gelmiştir. Şu anda 4 ciltliktir. Önümüzdeki yıllarda bunun devamı geleceğine inanıyorum ve Maria Hanım'a katılıyorum. Kara Mürsel Alp'in, Akça Koca'nın ve Süleyman Paşa'nın amirleri pozisyonundaki Orhan Gazi'nin sempozyum başlığı olması acizane benim de takdir ettiğim bir husus. Lafı fazla uzatmadan buradan birkaç kişiye teşekkür etmek istiyorum. Bazılarının hakları kalmasın diye herkesi anamayacağım ama Haluk Selvi dostumu, Muhammed Bilal Çelik dostumu ve Belediye'den de Resul Narin beyefendiyi başta anmak istiyorum. Onun dışında belediyenin kendisi, Belediye Başkanımız, Kültür Müdürümüz, diğer şehir bürokrasisinde çalışan dostlarımızın hepsi 4 yıldır kahrımızı çekiyorlar, bizim için güzel bir ortam hazırlıyorlar. Hepsine ayrı ayrı teşekkür ediyorum. Salonlarda bizlere hizmet eden oturma düzenini oluşturan başka konularda yardımcı olan arkadaşlarımız ve öğrenciler. Tabi öğrenciler olmasa bu sempozyumun hiçbir anlamı olmayacaktı. Burada dikkatimizi çeken bir husus öğrenciler büyük katılım gösteriyorlar ve ahaliden de Kocaeli halkından da Kocaeli sempozyumlarına büyük bir destek oluyor ben şükran duyuyorum, hem öğrencilerimize hem halkımıza. Son olarak tabi ki katılımcılar büyük fedakârlıklarla buraya geldiler, hepsine ayrı ayrı teşekkür ediyorum. Bir dahaki sempozyumda buluşmak üzere diyorum.

İbrahim ŞİRİN

Sayın hazurun ve kıymetli öğrenciler,

Ben de genel bir değerlendirme yapacağım. Hocamın söylediği gibi burası bir okul, biz de bu okulun ilk lisansüstü öğrencilerimize burada ayrı bir oturum açarak onlara bir konuşma fırsatı verdik. Oldukça başarılı geçtiğini düşünüyorum. Arkadaşlar bu sınavı bence başarılı bir şekilde verdiler. Bu anlamda da Kocaeli şehri tarih yazımında umut verici bir durum söz konusu, belki 10 yıl öncesinde tarih bölümü kurulduğunda bu tür durumlar söz konusu değildi. Yeni yeni yüksek lisans öğrencilerimiz var. Şehrin büyüklerine yüksek lisans öğrencilerimizin bir kısmını şehir tarihine yönlendireceğiz diye söz vermiştik. O sözü bugün tuttuk. Burada belki bir duyuru yapmak lazım bizi şevklendirdiği KYÖD ile birlikte mayıs ayında "Lisansüstü Öğrenciler şehrin Tarihini Konuşuyor" başlıklı bir yüksek lisans ve doktora öğrencileri bir sempozyum yapacaklar. Buradan bunu duyuruyorum ve bu kalabalığı orada da bekliyorum.

Kocaeli şehir tarihi çalışmalarına amatörlerin buraya önemli bir katkısı olduğunu görüyoruz. Amatörlerden gittikçe akademisyenlere doğru evrilen bir şehir tarihi yazımı var. Ve burada 4 yıl önce başlayan sempozyumların da çok önemli bir katkısı olduğunu düşünüyorum. Pek çok araştırmacı bu sempozyumlar vesilesiyle arşivleri altını üstüne geçirdi. Yani arşivde şimdi Kocaeli ile ilgili pek çok şey ortaya çıktı. Bir kere arşiv ayağında sanırım 4 sempozyumunun metinlerine bakıldığında belki bir iki istisna her şeye bakıldığını görüyoruz. Bu anlamda yeni bir kavram akademik dünyaya katmak lazım. Mahalle baskısı yerine sempozyum baskısı diye bir kavram geliştirmek lazım. Böyle bir sempozyum baskısı hissedip arşivde ya da başka Kocaeli ile ilgili ne var ne yok bir anlamda taranıyor. Bu şehir tarihi yazımı açısından bence son derece önemli ve çok önemsenmesi gereken bir durum. Akademik çalışmalara genel olarak baktığımızda aslında üç aşamalı olduğunu görüsünüz: bir tanesi biraz önce bahsettim yepyeni bir şey bulursunuz, yepyeni bir bulguyu bu şehir olabilir başka bir mevzu olabilir bunu paylaşmak istersiniz. Bu yeni bir durumdur ve arzu edilen de budur aslında yeni bir şeyleri ortaya çıkarmak. Ya da mevcudu düzeltmektir. Yani mevcutla ilgili bir sıkıntı vardır o mevcutla ilgili durumu düzeltirsiniz. 3. durumda ne yeni bir şey bulabilirsiniz ne mevcudu düzeltebilirsiniz, mevcudu aynen devam ettirebilirsiniz. Biz aslında bu ikisini daha çok tercih ederek bu çalışmaları yürütmeye çalıştık ki bu son sempozyumda 300'e yakın bildiri vardı ve biz bunun neredeyse %60'ını elemek durumunda kaldık. Daha nitelikli şehir tarihi çalışmalarını arzu ediyoruz. Ben daha çok bu sempozyumda gözlemci olarak son dönemle ilgili yapılan çalışmalara ağırlıklı olarak ilgilenmeye çalıştım. Orada da 3 aşamalı bir tablo ortaya çıkıyor. Milli Mücadele ile ilgili yine çalışmalar bu sene vardı, ama 1. sempozyumdan 4. Sempozyuma geldiğimizde genelden özele doğru bir yaklaşım söz konusu yani genel büyük boyutta halledilmiş özele doğru mesela Kara Fatma ile ilgili burada bir bildiri vardı. Sapancalı İsmail Hakkı ile ilgili yine bir bildiri vardı. Yine Milli Mücadele ile ilgili Teşkilat-ı Mahsusa ile ilgili yine bildiriler vardı. Milli Mücadele meselesine daha devam edeceğimiz anlaşılıyor, yani daha özele doğru daha ayrıntılı bilgiye doğru daha devam edecek bundan sonraki sempozyumlarda. Bunu gözlemleyebiliyoruz.

İkinci konu; eğitim ile ilgiliydi. Oldukça fazla sayıda eğer bakarsanız bildiri özetlerine Halkevi ile ilgili çalışmaların yapıldığını ve burada da yine ulus inşa eğitimin İzmit bağlamında ele alındığını göreceğiz. Üçüncüsü ise; daha çok Demokrat Parti üzerinden İzmit'te sosyal hayat ile ilgili ve siyasal hayat ile ilgiliydi. Demokrat Parti üzerinden burada birkaç tane bildiri dinledik. 62'ler sonrası yine İzmit'in siyasal hayatı ile ilgili bildiriler bu sempozyumumuzda

vardı. 1. 2. ve 3. sempozyumlara baktığımızda daha çok tarih ağırlıklı olduğunu görürsünüz. Biz bu sempozyumda biraz daha kültür ağırlıklı olmasını istedik ve geri dönüşler oldu. Bu aralar pek çok alanda olduğu gibi bizim alanda da gastronomi önemli. İzmit'in yemeklerine yönelik bildiriler vardı. Bizde onları zevkle dinledik, oldukça da verimliydi. Halk bilimi ile ilgili yine bu sempozyumumuzda bildiriler var. Eğer başından sonuna gelen varsa ya da bizim bildiri kitaplarımızı incelemişlerse tarihten iletişime, halk bilimine özellikle İlahiyat Fakültesi'nin kurulmasıyla birlikte onların da bize katkı vermesiyle özellikle iki sempozyumdur İlahiyat Fakültesi'nden de değerli hocalarımızın katkısıyla ilahiyat, mimarlık, denizcilik, sanat tarihi gibi alanının oldukça genişlediğini ve bu alanda da bize önemli katkılar sunan bildiriler dinledik. Bu anlamda da tarihten kültüre doğru daha geniş bir spektrumda sempozyumun ilerlediğini görüyoruz.

Her sempozyumda bir konu, tema üzerinden gittik. Burada da Çoban Mustafa Paşa vardı. Belki de çok az bilinen bir isme üç gün boyunca Çoban Mustafa Paşa bölümünde bildiriler dinledik. Pek çok sorularımıza cevap bulduk. Yeni sorular sorduk sormaya devam ediyoruz. Yani bu alanda da çalışmaların devam edeceği anlaşılıyor. Sempozyumlar her hangi bir konuda nokta koymazlar. Yeni sorular açarlar. Bu anlamda bu sempozyumda pek çok yeni çalışmaların yapılmasına katkı sağlayacak bir niteliktedir diyorum. İyinin düşmanı daha iyidir, biz bundan sonraki sempozyumlarda daha iyi daha nitelikli çalışmalarla şehre ve şehir tarihine ilgi duyanlara katkı sunmaya devam edeceğiz.

Teşekkür ediyorum.

SEMPOZYUM GÖRSELLERİ

ULUSLARARASI ÇOBAN MUSTAFA PAŞA
VE KOCAELİ TARİHİ-KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU-IV
INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON ÇOBAN MUSTAFA PAŞA & HISTORY-CULTURE OF KOCAELI-IV

ULUSLARARASI ÇOBAN MUSTAFA PAŞA
VE KOCAELİ TARİHİ-KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU-IV
INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON ÇOBAN MUSTAFA PAŞA & HISTORY-CULTURE OF KOCAELI-IV
KOCAELİ BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ

ULUSLARARASI ÇOBAN MUSTAFA PAŞA
VE KOCAELİ TARİHİ-KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU-IV
INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON ÇOBAN MUSTAFA PAŞA & HISTORY-CULTURE OF KOCAELI-IV
KOCAELİ BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ

ULUSLARARASI ÇOBAN MUSTAFA PAŞA
VE KOCAELİ TARİHİ-KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU-IV
KOCAELİ BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ

KOCAELİ TARİHİ-KÜLTÜRÜ SEMPO
ERNATIONAL SYMPOSIUM ON ÇOBAN MUSTAFA PAŞA &
ULUSLARARASI ÇOBAN MUSTAFA PAŞA

EXIT
ULUSLARARASI ÇOBAN MUSTAFA PAŞA
VE KOCAELİ TARİHİ-KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU-IV

EXIT
ULUSLARARASI ÇOBAN MUSTAFA PAŞA
VE KOCAELİ TARİHİ-KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU-IV
INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON ÇOBAN MUSTAFA PAŞA & HISTORY-CULTURE OF KOCAELI-IV
KOCAELİ BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ

EXIT
ULUSLARARASI ÇOBAN MUSTAFA PAŞA
VE KOCAELİ TARİHİ-KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU-IV

ULUSLARARASI ÇOBAN MUSTAFA PAŞA
VE KOCAELİ TARİHİ-KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU-IV
INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON ÇOBAN MUSTAFA PAŞA &
KOCAELİ BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ

KOCAELİ BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
ULUSLARARASI ÇOBAN MUSTAFA PAŞA
VE KOCAELİ TARİHİ-KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU-IV
INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON ÇOBAN MUSTAFA PAŞA &
KOCAELİ BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ

ULUSLARARASI ÇOBAN MUSTAFA PAŞA
VE KOCAELİ TARİHİ-KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU-IV
INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON ÇOBAN MUSTAFA PAŞA & HISTORY-CULTURE OF KOCAELİ-IV
www.kocaelitarihisempozyumu.com

ULUSLARARASI ÇOBAN MUSTAFA PAŞA
VE KOCAELİ TARİHİ-KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU-IV
INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON ÇOBAN MUSTAFA PAŞA & HISTORY-CULTURE OF KOCAELİ-IV
www.kocaelitarihisempozyumu.com
KOCAELİ BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ

Mimar Sinan'ın
Kocaeli'ndeki Eserleri
ULUSLARARASI ÇOBAN MUSTAFA PAŞA
VE KOCAELİ TARİHİ-KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU-IV

KOCAELİ BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
ULUSLARARASI ÇOBAN MUSTAFA PAŞA
VE KOCAELİ TARİHİ-KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU-IV

ULUSLARARASI ÇOBAN MUSTAFA PAŞA
VE KOCAELİ TARİHİ-KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU-IV

KOCAELİ BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
ULUSLARARASI ÇOBAN MUSTAFA PAŞA

ULUSLARARASI ÇOBAN MUSTAFA PAŞA
VE KOCAELİ TARİHİ-KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU-IV
INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON ÇOBAN MUSTAFA PAŞA &
HISTORY-CULTURE OF KOCAELI-IV

KOCAELİ BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
ULUSLARARASI ÇOBAN MUSTAFA PAŞA
VE KOCAELİ TARİHİ-KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU-IV
INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON ÇOBAN MUSTAFA PAŞA & HISTORY-CULTURE OF KOCAELI-IV
KOCAELİ BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ

ULUSLARARASI ÇOBAN MUSTAFA PAŞA
VE KOCAELİ TARİHİ-KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU-IV
INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON ÇOBAN MUSTAFA PAŞA &
ULUSLARARASI ÇOBAN MUSTAFA PAŞA
VE KOCAELİ TARİHİ-KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU-IV
INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON ÇOBAN MUSTAFA PAŞA & HISTORY-CULTURE OF KOCAELI-IV
KOCAELİ BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ